

શોઠ દેવચંદ લાલચંદ જૈન પુ કંડ

સંસ્થાનું ટ્રસ્ટી મંડળ

- ૧ શ્રી નેમચંદ ગુલાબચંદ દેવચંદ
- ૨ „ અમીચંદ ઝવેરચંદ ઝવેરી
- ૩ „ તલકચંદ મોતીચંદ „
- ૪ „ રતનચંદ સાકરચંદ „
- ૫ „ કેસરીચંદ હીરાચંદ „
- ૬ „ મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી

મે ટ્રસ્ટી

પ્રકાશક —

શોઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોધાર

કંડના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી —

મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી

C/o. ૩૨૭, સરદાર વલ્લભભાઈ રોડ,

મુંબઈ ૪.

પ્રથમાવૃત્તિ

કિંમત રૂા ૯

નકલ ૧૦૦૧

વીર સં. ૨૪૯૫

વિ. સં. ૨૦૨૫

ઈ સન ૧૯૬૯

પ્રાપ્તિસ્થાન :-

- ૧ શોઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોધાર કંડ,
ડે. બડેખાનો ચક્રલો, ગોપીપુરા,
સુરત-૨.

- ૨ ચંદ્રકાંત સાકરભાઈ ઝવેરી,
ડે. ૩૧-૩૩, પાસા કુવા, ૩જે માળે,
મુંબઈ-૨.

- ૩ નરેન્દ્ર જગમોહનદાસ,
ડે માગરોળ મેનશન, ગનબાવ રૂઢીડે,
૨જે માળે, કોટ
મુંબઈ-૧.

મુદ્રક :

ધર્મકુમાર સી. ૧૧૬

આસા પ્રિન્ટર્સ

૧૦૮, કેનવલ નામક રોડ,

મુંબઈ-૯.

પ્રકાશકીય નિવેદન

(૧૦૦૦)

શ્રી જૈન આગમ આદિ ધર્મસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં સંશોધનપૂર્વક પ્રકાશિત થાય છે. મુસ્લમાણીના ચાલુખાઈ દરમ્યાન સુરતનિવાસી વીસા ઝોસવાણીકાલીય શૈલે ગુલાબચંદ દેવચંદ અને તેમના કુટુંબી વર્ગ તરફથી એક લાખ ઉપરાતની નાદર રકમ અનામત કાયમ રહે અને તેના વ્યાજમાંથી દરેક વર્ષે પ્રકાશિત થતા સાહિત્યને લાગત કિમતની અર્ધકિમતે આપવાની ભાવનાથી પોતાના પિતાની સ્મૃતિ-નિમિત્તે શૈલે દેવચંદ લાલભાઈ જૈન ખુસ્તકાદ્દાર ફંડ' એ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી અને આગમ આદિ ધર્મશાસ્ત્રગ્રંથો વિવરણ સહિત સંપાદિત અને પ્રકાશિત થવા લાગ્યા. આજ સુધીમાં આ ગ્રંથ સાથે કુલ ૧૨૦ ગ્રંથરત્નો અમારી સંસ્થાએ પ્રકાશિત કર્યાં. જેનો ઉપયોગ આજે આચાર્યશ્રી સુનિભગવતો તથા દરેક ભકારો સારા પ્રમાણમાં કરી રહેલા છે.

૫. ૫. આગમોદ્ધારક આચાર્ય મહારાજ શ્રીઆનંદાગરસૂરીશ્વરજીનો બાલ્યકાળથી નિકટનો પરિચય હોવાથી ગ્રંથો આપતા કે સમય મળે ત્યારે યોગશક્તિનો સ્વાધ્યાય-વાંચન કરતા રહેતું, અને યોગ મળે ત્યારે સળગ વિવરણ સહિત તેનું સંપૂર્ણ ભાષાન્તર કરાવી પ્રકાશિત કરાવતું. ધણી લાંબા સમયથી આ કાર્ય માટે ધણી આચાર્યશ્રી સુનિભગવતોને વિનંતિ કરતો હતો, પરંતુ સંકળતા મળતી ન હતી. યોગાનુયોગ મુબઈમાં ગુરુવંદનાથે જતા ૫. ૫. આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રીના જ શિષ્ય જેમણે પ્રાકૃત કુવલયમાલા મહાકથા, તથા પ્રા. સમરાદિત્ય મહાકથાના અનુવાદ કર્યા, તે અર્થ. શ્રી હેમસાગરસૂરિજી મહારાજને અભ્યર્થના કરતો હતો. તેઓએ અભ્યર્થનાનો સ્વીકાર કરી કુલ સમયમાં વિવરણ-સહિત યોગશક્તિના બારે પ્રકાશનો અક્ષરશઃ અનુવાદ લખી આપ્યો અને મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાવ્યું. આજે અમારી સંસ્થા આવા મહાન ગ્રંથને અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરી વાચકવર્ગના કરકસરમાં અર્પણ કરતાં કૃતાર્થતા અને કન્યતા અનુભવે છે. આવા ઉત્તમ અને નિત્ય શ્રાવકોપયોગી કર્તવ્યોનો મોઢ કરાવનાર તથા યોગવિષયનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન કરાવનાર સવિવરણ યોગ-શક્તિનો સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ અનુવાદ કરી આપનાર અનુવાદક મહાશયનો ઉપકાર સંસ્થાને અવિરમસુધી રહેશે. તેમજ અનુવાદ લખાયા પછી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (ઝોરિયનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ) વડોદરાના અધ્યક્ષ જૈનપદિતવર્મા લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી જેઓ પ્રાચ્યગ્રંથોના એક સારા સંશોધક અને સંપાદક છે, તેઓએ આપે અનુવાદ મેળવીને તપસી આપ્યો છે, પ્રેક્ષા સમયસર વાંચી આપ્યાં છે. તેમને પણ આ સ્થળે અમે જૂલી ડકના નથી. અને વાચકવર્ગ આ ગ્રંથનું વાચન પઢન-પાઠન કરી આત્માનું ઉત્તરોત્તર કલ્યાણ સાધે—એ જ અભિલાષ.

મોતીચંદ મગનભાઈ એકસી

જ્ઞાન, ગેનેરિંગ ટ્રસ્ટી

વિ. સ. ૨૦૨૫ મહા શુદ્ધિ ૧૩ }
તા. ૩૧-૧-૬૯ શુક્રવાર. }

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

ગોપીપુરા, બડેખાના ચક્રશે, સુરત.

અંશક

ક્ર. પૈસા

૮૫ આવશ્યકચર, મહાયગિરિકૃત ટીકાયુક્ત ભા. ૩જો ...	...	...	૨-૫૦
૯૫ વીતરાગસ્તોત્ર અવચૂર્ણિ, વિવરણ અને ભાષાંતર સમેત ...	...	...	૧-૫૦

વેચાણમાં નવીન પુસ્તકો

૧૦૧, ૧૧૫ અદ્યપરિચિત સિદ્ધાન્તકોષ ૧-૨	...	...	૬/૫
૧૦૨ શ્રાવકધર્મપચાશિકા...	...	...	૨-૦૦
૧૦૩ દશવૈકલિકૃતિ સુમતિસાધુકૃત	...	...	૩-૦૦
૧૦૪, ૧૧૨ ઉત્તરાધ્યયન અવચૂરિ ભાગ ૧-૨	...	...	૪ / ૫
૧૦૫ પિંડનિર્ધુક્તિ અવચૂરિ	...	...	૩-૦૦
૧૦૬ શ્રાદ્ધવિધિ + વિધિકૌમુદી	...	...	૪-૦૦
૧૦૭, ૧૧૩ નદીઅવચૂરિ ભા. ૧-૨	...	...	ત્રેસમા
૧૦૮ આવશ્યક અવચૂર્ણિ ભા. ૧-૨	...	...	૫ / ૩
૧૦૯-૧૧૦ સ્વયંગડાગદીપિકા ભા. ૧-૨	...	...	૫ / ૩
૧૧૧ જમ્બૂદીપપ્રસ્તાપ્ત ચૂર્ણિકરણ	...	...	ત્રેસમા
૧૧૪ જ્ઞાતાસૂત્ર	...	...	"
૧૧૬ અદ્યપરિચિત સિદ્ધાન્તકોશ ભા. ૩	...	...	"
૧૧૭ ભગવતી-અવચૂરિ	...	...	"
૧૧૮ આચારાંગ-દીપિકા	...	...	"
૧૧૯ જમ્બૂદીપપ્રસ્તાપ્તિ	...	...	"
૧૨૦ યોગશાસ્ત્ર (સવિવરણ)નું ભાષાંતર અનુ. હેમસાગરસુરિ	...	...	"
૧૨૧ ઓદનિર્ધુક્તિ-અવચૂરિ	...	...	"
૧૨૨ સ્થાનાંગ-દીપિકા	...	...	"
૧૨૩ આવશ્યક અવચૂર્ણિ ભા. ૩જો ..	...	...	"
૧૨૪ ચક્રધ્વજમહાપુરિસચરિય પ્રા. નુ ભાષાંતર અનુવાદક-હેમસાગરસુરિ	...	...	"

શ્રી આગમોદય-પ્રકાશન-સમિતિ

૧ ભક્તામરરત્નોત્તર-પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય ખીન્ને ભાગ ભાષાંતર	...	...	૩-૫૦
૨ જીવસમાસ પ્રકરણ શતક	...	...	૧-૫૦
૩-૪ સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સચિત્ર સ સ્ફુત	...	...	૮-૦૦
ધનપાલકૃતિ	...	...	૬-૦૦
૩ લોકપ્રકાશ વિભાગ ખીન્ને-૧૨ થી ૨૦	...	...	૩-૫૦
૪ નવાદિ અનુક્રમણિકા	...	...	૨-૦૦

અનુવાદકીય નિવેદન

ગમોત્થુ તે વીયરામાળં ।

સર્વજ્ઞ કેવલી તીર્થ કર ભગવતે નિરૂપણ કરેલ અનંત-કુઃખસ્વરૂપ, કુઃખકલ અને કુઃખપરપરાવાળા, આર ગતિ અને ૮૪ લાખ જીવયોનિસ્વરૂપ આ સસારમા જીવને ભવિતવ્યતા પરિપક્વ થવાના કારણે, ઉત્તરોત્તર પુણ્યપ્રકર્ષ થવાના થોડે મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્રાદિ ધર્માનુકૂલ સમગ્ર સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ. સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં સદ્ગુરુ-સમાગમ, ગીતાર્થ ગુરુમુખથી પ્રભુ-વાણીનું શ્રવણ-પરિણમન અત્યંત દુર્લભ છે.

પૂર્વના મહાગીતાર્થ જ્ઞાની પુરુષોએ ભાવી ભવ્યાત્માઓને અને ચતુર્વિધ શ્રીસધને હિતકારક-ઉપકારક થાય, તેવા શુભહેતુથી અનેક શાસ્ત્રો, ગ્રન્થો, પ્રકરણો, ચરિત્રો વગેરેની ચારે અનુયોગગર્ભિત અનુપમ રચનાઓ કરી છે. જે કે તેમાંની સર્વ રચનાઓ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નથી; કાલાન્તરે અનેક કારણે એ વિચ્છેદ-નષ્ટ થવા પામી છે, છતાં પણ વર્તમાન કાલમાં અનેક નગરોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન જ્ઞાન-ભંડારોમાં આગમોદિ શાસ્ત્રોના મુદ્રિત અને અમુદ્રિત પ્રતિઓ અને પુસ્તકો હજારોની સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે.

પૂર્વના ઉપકારી મહાપુરુષ શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ, ૧૪૪૪ અન્થકર્તા આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ., કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય મ., મલધારી શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિજી, નવાગી ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મ. મધ્યગિરિજી આદિ વિદ્વાન્ આચાર્યોએ પોતાના જીવનની એક પણ પળ સચમસાધના સાથે જ્ઞાનોપાસના સિવાયની નિરર્થક શુભાવી નથી. વર્તમાનમાં આપણે જેમના પઠન-પાઠન-શ્રવણ દ્વારા આનંદરસ આસ્વાદી રહેલા છીએ.

તે પૈકી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે પણ અનેકાનેક વિષયોની સર્વતોમુખી અન્વરચનાઓ કરેલી છે. જેને સમર્થ વિદ્વાનોએ અનેક રચને પ્રશસાનાં પુષ્પોથી સન્માન્યા છે. તેમાં વિશેષ કરીને પરમાર્હત કુમારપાલ જૂનાજીને નિરંતર સ્વાધ્યાય કરવા માટે મૂળ ૧૨૦૦ શ્લોકો અને વિવરણ સાથે ચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ ચાર પ્રકાશવાળા આ યોગશાસ્ત્રની અપૂર્વ રચના કરી. જેમાં આ લોક અને પરલોકનું જીવન કેવી રીતે પવિત્ર બનાવવું ? તે માટે આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારથી હૃદયગમ શૈલીથી વિવેચન કરેલું છે.

પહેલા પ્રકાશમા ભ. મહાવીરની સમભાવવાળી કુરુણા દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવી સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન અને આરિત્ત એ રત્નત્રયીરૂપ યોગને મોક્ષના કારણરૂપે સમજાવેલ છે. ખીજા અને ત્રીજા પ્રકાશમાં સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ સમજાવી શ્રાવકોના ચાર ઘ્નો, ચોથા પ્રકાશમાં ક્રોધાદિ ક્રયાયો પર વિજય અને ઈન્દ્રિયજય, મનઃશુદ્ધિ, સમજાવ, ધ્યાન, મૈત્રીઆદિ ચાર અને અનિત્યાદિ ચાર ભાવનાઓ, ધ્યાન માટેના રચણ અને આસનો, પાચમા અને છઠ્ઠા પ્રકાશમાં પ્રાણુયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, સાનથી અગિયાર સુધીના પ્રકાશમાં પિન્ડસ્થ, પદ્મસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત, આર ધ્યાન ઉપરાંત ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનનું સ્વરૂપ પેટાભેદો સહિત વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. પ્યારમા પ્રકાશમા પોતાના યોગાનુભવ, મનનો જય, પરમાનંદ યોગ, અભ્યાસક્રમ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઉત્તમનીભાવ જણાવી આત્મોપદેશ આપ્યો છે. પાતંજલ યોગદર્શનમા કહેલ આઠ યોગાગત ક્રમથી સાધુ અને મુઠ્ઠરથીના જીવનની આચાર-પ્રક્રિયા-યમ-નિયમોદિનું જૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન કરેલું છે. તેની સાથે દિગ્બરગચ્ચાર્ય શુભચન્દ્રગણિક્ષે રચેલા જ્ઞાનાણુવ તથા કાર્તિકેયની અનુપ્રેક્ષામાંના પદ્ધતિ ધ્યાનોનું સ્વરૂપ

સરખાવી શકાય.¹ આ સિવાય આયુષ્ય જાણવાની-ઝાલજાનની રીત, નાહી-સ્વરોદ્ધમ્પાન, પરકાયપ્રવેશ, તથા છેલ્લે વિક્ષિપ્ત, ચાતાયાન, ત્રિલ્પ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું વર્ણન કરી પોતાનો સ્વાનુભવ બતાવ્યો છે.

આ યોગશાસ્ત્ર એ જૈનોના તત્ત્વજ્ઞાનનો અને આચારનો મહત્ત્વનો પાઠ્યગ્રન્થ છે. આ ઉપરાંત આમા પ્રસંગાનુસાર દષ્ટાંતો, તથા ચૈત્યવદન, શુરુવદન, આવસ્યક, પ્રત્યાખ્યાન(પચ્ચકખ્યાણ) આદિ સૂત્રોના અર્થો વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. આમા શ્રાવકો માટે જન્મથી મરણ સુધીમા કરવા લાયક તમામ અનુષ્ઠાનોનું નિર્દેશ કરેલું છે.

અન્યની સૂળાભાષા સરકૃત હોવાથી શ્રાવકોને તેટલો અભ્યાસ ન હોવાથી, જો શુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ થાય, તો સરકૃતભાષાના અનભિજ્ઞ-અજ્ઞાણને પણ સ્વાધ્યાય-વાંચન સુલભ થાય.

જો કે પહેલા અપૂર્ણ ભાષાન્તર થયાં છે; પ. પૂ. આગમોદ્ધારક શાસનસંરક્ષક આચાર્ય શ્રીસાગરાનંદ સૂરીશ્વરજી મની યોગશાસ્ત્રનો સપૂર્ણ અનુવાદ કરાવી પ્રગટ કરવા પ્રેરણા પામેલા શ્રાદ્ધર્મપરાયણ મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી તરફથી કેટલાક વર્ષો પહેલા અભ્યર્થના થયેલ; પરંતુ પ્રાકૃત ગ્રન્થોના અનુવાદ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય જવાથી તે માટે વિલપ્ત થયો.

પ્રા. કુવલયમાલા મહાકથા, તથા પ્રા. સમરાદિત્યમહાકથાના અનુવાદ પૂર્ણ થયા ખાતે તેઓએ પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું, જેથી તે કાર્યનો આરભ કરી, સતત કાર્યશીલ બની, ધાર્મી કરતાં હુક સમયમા સમગ્ર અનુવાદ શાસનદેવની સહાયતાથી, તથા સહવર્તી શિષ્યો મુનિરાજ શ્રીમનોરુસાગરજી, મુનિ શ્રીનિર્મળસાગરજી, મુનિશ્રીનંદી ગ્રેણસાગરજી અને મુનિ શ્રીજ્યેષ્ઠસાગરજીના સહકારથી પૂર્ણ કર્યો.

તેમા કોઈ ક્ષુદિ ન રહેવા પામે, તે માટે પડિતવર્ધ લાલચદ્ર ભગવાન ગાંધી પાસે સંશોધન કરાવી મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાવ્યું, તે હાલમાં પૂર્ણ થઈ પ્રકાશમા આવે છે.

—આજે તે સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ વાયકવર્ગના હસ્તક્રમમા સમર્પણ કરી કૃતાર્થતા અનુભવું છું.
ગોડાજી જૈન ઉપાશ્રય, મુંબઈ સવત ૨૦૨૫ માધ શુ. ૫

લિ. હેમસાગરજીસરિ

૧. હિં ૧ વિદાન શુભચરિત્રો જ્ઞાનાર્ણવ, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્ર સાથે ધણા ટીકાકોમા, સામ્ય ધરાવે છે. કેટલાક શુભચરિત્રે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પહેલાં ઘઈ ગયેલા સમજી તેના ગ્રંથમાંથી હેમચંદ્રાચાર્યે અવતરણો-સૌક-પગવર્તનો કયાં હશે-તેવી શકા કરે છે, પરંતુ અમારી સમજ પ્રમાણે પ. યોગી શુભચરિત્રો સમય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પછીનો છે. ૫. આચાર્ય શ્રીશુભચંદ્રે રચેલ જ્ઞાનાર્ણવ (યોગભેદીપાધિકાર) નું ૧ તાડપત્રીય પુસ્તક જે સ. ૧૨૮૫મા વૈ. શુ. ૧૦ ના ગોમડલમા લખાવીને જાહિલિ સંવતિકાએ ધ્યાનાધ્યયનશાલી તપશ્રુત-નિધાન તત્ત્વજ્ઞ યોગી મહાત્મા શુભચંદ્રને આર્પણ કર્યું હતું. તે એ જ શુભચંદ્ર જણાય છે. પાટણ (શુજરાત) મા ખેતવડસી પાડાના જૈન ભડારમા ન. ૧૩ની એ મિતિનો અતિમ ઉલ્લેખ અમે પાટણ જૈન ભડાર-ગ્રંથસંસ્તીમાં દર્શાવ્યો છે. (ગાયકવાડ એ. સિરીઝ નં. ૭૬, જુઓ પૃ. ૨૭૬-૨૭૭) એથી સભવિત છે કે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ‘સ્વોપન’ યોગશાસ્ત્રના આધારે શ્રીશુભચંદ્રે જ્ઞાનાર્ણવની રચના કરી હશે.

—લા લ.

પ્રસ્તાવના

શ્રીજૈનપ્રવચનના મહાન પ્રભાવક, સમર્થ ધર્મેપિદેશક ‘કલિકાલ-સર્વજ્ઞ’ બિરુદથી પ્રખ્યાત આચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી આજથી આઠસો વર્ષો પહેલાં-વિક્રમની બારમી અને તેરમી સદીમાં (સવત ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯માં) વિવિધ સાહિત્યની રચના કરી સમાજ પર શ્રેષ્ઠ ઉપકાર કરી ગયા—એ સુવિદિત છે.

સત્કર્તવ્ય-નિષ્ઠ પરોપકાર-પરાયણ રાજ-માન્ય, લોક-માન્ય, વિદ્વાન્માન્ય, શ્રીસંઘમાન્ય, ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારનાર, ગૂજરાતના એ સપૂત ધર્માચાર્યની પ્રસ્તુત શ્રેષ્ઠ કૃતિ સસ્કૃત યોગશાસ્ત્ર અપરનામ અધ્યાત્મોપ-નિપદને ગૂજરાતી અનુવાદ સાથે વાંચી વિચારી નિષ્ણાસુ સંજ્ઞન વાચકો પ્રસુદિત થશે—એવી પૂર્ણ આશા છે.

ગૂજરેશ્વર પરમાર્હત મહારાજનું રુકુમારપાલના પાણુ આપણે સૌ આભારી છીએ કે, જેમની સદ્ભાવનાભરી પ્રાર્થના-પ્રેરણાને અનુસરી ધર્માચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે આવા ઉત્તમોત્તમ શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રની રચના લોક-કૃત્યાણુ માટે કરી.

પ્રાચીન સમયમા મહર્ષિ પતંજલિએ સસ્કૃત સત્રાત્મક સાંખ્ય-પ્રવચનરૂપ યોગાનુશાસન-યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી. જેમાં ૧ સમાધિપાદ, ૨ સાધનપાદ, ૩ વિભૂતિપાદ અને ૪ કેવલ્યપાદ એવા ૪ વિભાગો છે. તેના ઉપર વ્યાસનું ભાષ્ય, તથા વાચસ્પતિમિશ્રની વૃત્તિ અને ધારેશ્વર મહારાજ ભોજદેવની ‘રાજમાર્તંડ’ નામની વૃત્તિ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

—એથી જુદી શૈલીમાં જૈનપ્રવચનને અનુસરતી પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રની રચના શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે ૧૨ પ્રકાશમાં વિભક્ત કરી સુગમ સસ્કૃત પ્રાસાદિક ૧૦૦૯ શ્લોકોમાં કરી છે. તેના ૧લા પ્રકાશમાં અનુષ્ટુપ્ શ્લોકો ૫૬, ૨જમાં શ્લોકો ૧૧૫, ૩જમાં ૧૫૬, ૪ થામાં ૧૩૬, ૫ મામાં ૨૭૩, ૬ ટામાં ૮, ૭ મામાં ૨૮, ૮ મામાં ૮૧, ૯ મામાં ૧૬, ૧૦ મામાં ૨૪, ૧૧ મામાં આર્યા ૬૧ અને ૧૨ મામાં ૫૩ પદો, છેલ્લે ૨ શાર્દૂલવિક્રીડિન વૃત્ત-એવી રીતે ૧૦૦૯ પદોમા આ સ્વોપચ મૂળ યોગશાસ્ત્રની સરસ સકલના છે, તેના ઉપર બારહળ્લર શ્લોક-પ્રમાણુ તેમજ જ સ્પષ્ટ સ્વોપચ વિવરણુ છે. તેના પ્રારંભમા, પ્રાન્તમા અને પ્રત્યેક પ્રકાશના અતમા આ રચનાના પ્રેરક, પ્રાર્થના કરનાર, શ્રવણ કરવા ઇચ્છનાર પરમાર્હત મહારાજનું કુમાર-પાલનો ઉલ્લેખ જોઈ શકાય છે.

યોગશાસ્ત્રની સંકલના—પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના ૧૨ પ્રકાશોની સકલના આ રીતે છે—

[૧લા પ્રકાશમાં—] યોગિનાથ શ્રીમહાવીરનું મગલ, અભિધેય, સયધ, પ્રયોજન દર્શાવી યોગનું માહાત્મ્ય-યોગનો પ્રભાવ દર્શાવવા દંડપ્રહારી, ચિલાતીપુત્ર, ભરત ચક્રવર્તી, મરુદેવીમાતા વગેરેનાં દૃષ્ટાન્તો સાથે

૧ અનેક પ્રાચીન-અર્વાચીન વિદ્વાનોએ એમના સયધમા ચરિત્ર-પ્રબધ આદિ રચેલ છે, તથા મહારો લેખ ‘આચાર્ય’ શ્રીહિમચન્દ્ર (ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય) ‘સુવાસ’ માસિકમાં, સવત ૧૯૯૫ જૈનમા ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિપદના નિયધ-સઘમાં, તથા ‘ઐતિહાસિક લેખ સઘ’ સવાજી સાહિત્યભાલામાં પુખ્ત ૩૩૫, વડોદરા પ્રા. વિ. મ. મ. સ. યુનિવર્સિટી-પ્રકાશનમા વિ. સ. ૨૦૧૯મા પ્રકાશિત છે. વાચકો અવગ્રહ વાગે.

૨ શબ્દર્ષિ કુમારપાલ નામનો મહારો લેખ, ‘સ્વાધ્યાય’ ત્રૈમાસિક પુસ્તક ત્રીજાના ચોથા જ-માહમાં અંકમાં સં. ૨૦૨૨ મા વડોદરામાં પ્રકાશિત છે. વિશેષ પરિચય માટે નિષ્ણાસુઓએ વાંચવો. લા. ભ.

યોગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ‘યોગ’ અક્ષરરૂપે શબ્દાક્રમ વડે જોના કાન વિધાયા નથી, તેવા નિષ્કળ જન્મવાળા, નર-પશુની ઉત્પત્તિ ન થાય-એ બહેતર છે-એમ જણાવ્યું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર વર્ગ-પુરુષાર્થોમા મોક્ષ મુખ્ય છે, તેનું કારણ યોગ છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રતનચાત્રમક છે. એમ જણાવ્યા પછી સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં પાંચ મહાવ્રતોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તથા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ પછી ગૃહધર્માધિકારી થવા યોગ્ય જીવનમા જરૂરી માર્ગાનુસારી ૩૫ ગુણોનું આવશ્યક પ્રતિપાદન છે.

[૨ જા પ્રકાશમાં—] શ્રાવકના ૧૨ વ્રતોનો પરિચય આપતાં, પહેલા મૂળ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવતાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ, એવી રીતે સુદેવ સાથે કુદેવ, સુશુરૂ સાથે કુશુરૂ અને સુધર્મ સાથે કુધર્મના લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, જેથી સુદેવ, સુશુરૂ અને સુધર્મને ઝોળખી, તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરી સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરી શકાય. સમ્યક્ત્વના પાંચ વિઘ્નો, ૫ ભૂષણો તથા તજવાના ૫ દુષણો સમજાવ્યા છે. શ્રાવકોએ સમ્યક્ત્વ-મૂલક ખાર વ્રતો સ્વીકારવાનાં હોય છે. તેમાંના પાંચ અણુવ્રતો સમજાવ્યાં છે—

(૧ જા) અહિંસા અણુવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવતાં હિંસા તજવા માટે વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ, હિંસા કરનારની નિંદા, હિંસા કરનાર સુભૂમ અને અહિંસક ચક્રવર્તિને નરકમા જઈ પડ્યું—તેના કથાનકો આપ્યા છે. કુલ-ક્રમથી આવેલી હિંસાને તજનાર કાલસૌકરિક કસાઈના પુત્ર સુલસની પ્રશસાત્મક કથા આપી છે. હિંસા કરનારના દમ, અધ્યયન, તપ વગેરે નિરર્થક જણાવ્યા છે. હિંસાના ઉત્તેજક અને ઉપદેશક શાસ્ત્ર રચનારની નિંદા, શિકારીઓ દાગ કરાતી હિંસા, બૌદ્ધિક શ્રાદ્ધાદિમા થતી હિંસા, દેવને ભેટ ધરવાના અને વડમા હવન કરવાના બહાને તથા વિધન-શાંતિ માટે કરાતી-વગેરે સર્વ પ્રકારની હિંસા વર્જનીય જણાવી છે. તથા અહિંસાની સ્તુતિ, પ્રશંસા અને તેનાં શુભ ફલો કહેવાં છે.

(૨ જા) અણુવ્રત (સત્ય)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં અસત્યના અશુભ ફલો આ લોક અને પરલોકમાં કેવી રીતે ભોગવવા પડે છે, તે ઉપર શુભ ફળવાળી કાલક્રાચાર્યની અને અશુભ ફલ આપનારી વસુરાજની કથા, પર-પીડકારી સત્ય વિપયક કૌશિકની કથા આપી છે. તથા અસત્ય બોલનારની નિંદા અને સત્ય બોલનારની સ્તુતિ કરવામા આવી છે.

(૩ જા) અણુવ્રત (અચોર્ય)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં અપેક્ષાએ હિંસા કરતાં પણ ચોરીમાં અધિક દોષ, ચોરી કરનાર મહિક ચોર અને તેને તજનાર રૌદ્રિણ ચોરની ક્રમસર અશુભ-શુભ ફળ દર્શાવનારી કથા જણાવી છે.

(૪થા) અણુવ્રત (રવાદારાસ-તોષ અને પરદારાગમન-વિરમણ)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં ચૈથુનના, જીના, વેર્યાના, પરદાર-ગમનના, પરસ્તીરમણ કરવાની અભિલાષાના પણ દોષો; તે સબધી રાવણની અને પરસ્તીરના ત્યાગ કરનાર સુદર્શન શેઠની કથા, નારીએ પરપુરુષમાં આસક્તિ તજવી-ને સબધી ઉપદેશ, અલ્પચર્ય-પાલનથી આ લોક અને પરલોકમાં થનાર શ્રેષ્ઠ ફળો દર્શાવ્યાં છે.

(૫મા) અણુવ્રત (પરિગ્રહ-પરિમણ)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં પરિગ્રહના દોષો, ને સબધમાં સગર ચક્રવર્તી, કુચિકર્ણ, તિલક શેઠ અને નદરાજની કથાઓ, પરિગ્રહ તજનાર સતોપી અભયકુમારની કથા જણાવી સતોપની પ્રશંસા કરી છે.

[ત્રીજા પ્રકાશમાં—] શ્રાવકના ૩ ગુણવ્રતોનો પરિચય આપ્યો છે. ૧લા દિગ્વિરમણ ગુણવ્રત પછી

બીજા ભોગોપભોગ-વિરમણુ શુણ્યવતનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરાવ્યો છે. વર્જવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં મહિરા-પાનના ત્યાગનો અનેક પ્રકારે બોધ કરાવ્યો છે. માંસાહારના દોષો દર્શાવી તેના આહારનો નિષેધ કર્યો છે. મતાન્તરનું ખંડન કર્યું છે. માખણ, મધ, પાંચ પ્રકારનાં ઉદુમ્બર-ફલ-ભક્ષણ, અનંતકાય, અત્યંત ફલ-ભક્ષણ-નિષેધ, રાત્રિ-ભોજન-વર્જન, કાચા ગોરસ-મિશ્રિત વિદ્ધ, જન્તુમિશ્ર ફલ, ફલ આદિ અભક્ષ્ય તપવા ઉપદેશ આપ્યો છે. ૩૦૧ અનર્થદંડ-વિરમણુ નામના શુણ્યવતનું સ્વરૂપ સમજાવતાં આત્મ-રોદ્ર નામના દુધ્યાનને તજવા, પાપોપદેશ અને વિવિધ પ્રકારના પ્રમાદને પરિહરવા સમજાવેલ છે. ત્યાર પછી ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં ૧લા સામાયિકનું સ્વરૂપ, તેનાથી થતી કર્મ-નિર્જરા-એ સબધમાં ચક્રાવત સંકની કથા, ૨ જા દેશાવકાશિક વ્રતનું સ્વરૂપ, પૌષધવ્રત નામના ૩ જા શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવી સુલનીપિતાની કથા, ૪ થા અતિથિસન્નિવાગનું સ્વરૂપ સમજાવતા સુપાવદાન વિષયક સમગ્રકની કથા કહેલી છે. શ્રાવકના બાર વ્રતોના અતિચારો સમજાવી ૫૬૨ પ્રકારનાં કર્મહિનના વેપાર-ધધાનો ત્યાગ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે.

મહાશ્રાવકની વ્યાખ્યા સમજાવતા પોતાનું શુભ દ્રવ્ય વાવવાનાં સાત ક્ષેત્રો (૧ જિનબિબ્બ, ૨ જિનમહિર, ૩ જિનાગમ, ૪ સાહુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા) વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. પ્રાસંગિક દિગમ્બરમતની માન્યતાને અયોગ્ય સાબિત કરી છે. મહાશ્રાવકની દિનચર્યા, ચૈત્યપૂજા, જિનવદનની વિધિ સમજાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ આદિ ચૈત્યવદન-પ્રસંગે ‘ ઇરિયાવહી ’ આદિ સૂત્રોના, ‘ નગોત્યુ ષ્ઠ, ’ ‘ અરિહતયેઈયાણુ, ’ ‘ શોગસ્સ ’ ‘ યુદ્ધમ્બરવદીવહ્લે, ’ ‘ સિંધાણુ યુદ્ધાણુ, ’ ‘ જય વીયરાય, ’ ‘ વદનક ’ આદિ પ્રાકૃત સૂત્રોના અર્થ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. યુરુવદનવિધિ, ઉભયકાલ-પૂજા, ૨૫ આચર્યકો, યુરુવદનના ૩૨ દોષો, યુરુ-શિખના આલાપો, ૩૩ આશાતનાઓ, પ્રતિક્રમણ-શબ્દની વ્યાખ્યા, કાયોત્સર્ગ-વિધિ, કાયોત્સર્ગમાં તજવાના ૨૧ દોષો, પ્રત્યાખ્યાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ત્યાર પછી રાત્રિ-કૃત્ય સમજાવતાં ઓઝોનાં અગોની વૈરાગ્યાત્મક તાત્ત્વિક વિચારણા પ્રસંગે સ્થૂલભદ્રની અને વ્રત-પાલનની દૃઢતા વિષયક કામદેવ શ્રાવકની કથા, ઉત્તમ મનોરથોનું ચિંતન, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિભાઓનું સ્વરૂપ, સમાધિ-મરણુ તે માટે આનંદ શ્રાવકની કથા, શ્રાવકજનની પ્રશસા, શ્રાવકની ઐષ્ઠગતિ જણાવી છે.

[૪થા પ્રકાશમાં—] આત્માનું રત્નત્રયી સાથે ઐક્ય, આત્મજ્ઞાનની સ્મૃતિ, ક્રોધાદિ ચાર કપાયોનું સ્વરૂપ, કપાય અને હિન્દ્રિયો ઉપર વિજય, મનઃશુદ્ધિ વિના તપની નિષ્ફલતા, લેક્ષ્યાઓનું સ્વરૂપ, રાગ-દ્વેષની દુર્જેયતા, યત્નેના વિજયના ઉપાય, સમતા(સામ્ય)નો પ્રભાવ, અનિત્ય, અશરણુ, ભવ, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્તવ, સવર, નિર્જરા, ધર્મસ્વાખ્યાતતા, બોધિહર્ષભતા, લોક અને એ બાર ભાવનાઓનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ, સામ્ય-ફલ, ધ્યાનનું સ્વરૂપ, મૈત્રી, પ્રતોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ ચાર ભાવનાઓ, ધ્યાન કરનાર યોગીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

[૫મા પ્રકાશમાં—] પ્રાણાયામ, રેચક, કુલક, પૂરક વગેરેના ભેદો, તેની વિધિ, તેનું ફલ, પ્રાણનાં સ્થાન વગેરે, ગમ્માગમ પ્રયોગ, ધારણુ, અપાન, સમાન, ઉદ્ધાન, વ્યાન વાયુનું સ્વરૂપ, પ્રાણાદિ જ્યનું ફળ. ધારણુ, વિધિ-ફલ, પવનની ચેષ્ટા, પવન-ચાર વગેરે જ્ઞાનનું ફળ, ભૌમાદિ ૪ મ કલ્પ, પુરુષદર વગેરે ૪ વાયુ, તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ, કર્ષણે અનુલક્ષી વાયુ-ફળ, નાહી-સ્વરૂપ અને ફળ, કાલ(મરણુ)-જ્ઞાન, સ્તુત્યકાલ-નિષ્કૃષ્ટ માટે બાહ્ય લક્ષણુ, બીજા પ્રકારે કાલ-જ્ઞાન, સ્વપ્નદારા, બીજા નિમિત્તો, શકુતો, આતુર- શકુન, ઉપશ્રુતિ, શનેશ્વર પુરુષ, પ્રશ્ન-લક્ષણે અનુલક્ષી, મેષ વગેરે રાશિઓમાં લક્ષાધિપતિઓ, યત્ર, વિદ્યા-દારા કાલ-સ્તુજ્ઞાન, જય-પરાજય જાણવાનો ઉપાય, પ્રકારાન્તરે કાલજ્ઞાન, પવન-નિશ્ચય અને બિન્દુ-નિરીક્ષણના ઉપાય, નાહી-પરાવર્તન-શુદ્ધિ, સચાર-ફળ, વેધવિધિ, પરકાય-પ્રવેશ વિષયક વિમર્શ.

યોગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ‘યોગ’ અક્ષરરૂપ શબ્દાક વડે જેના કાન વિધાયા નથી, તેવા નિષ્કળ જન્મજાળા, નર-પશુની ઉત્પત્તિ ન થાય-એ બહેતર છે-એમ જણાવ્યું છે. ધર્મ, અર્થ, ક્ષમ અને મોક્ષરૂપ ચાર વર્ગ-પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ કુપય છે, તેનું કારણ યોગ છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રતનત્રયાત્મક છે. એમ જણાવ્યા પછી સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં પાંચ મહાવ્રતોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તથા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ પછી શ્રદ્ધિધર્માધિકારી થવા યોગ્ય જીવનમાં જરૂરી માર્ગાનુસારી ૩૫ ગુણોનું આવશ્યક પ્રતિપાદન છે.

[૨ જા પ્રકાશમાં—] શ્રાવકના ૧૨ વ્રતોનો પરિચય આપતાં, પહેલા મૂળ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવતાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ, એવી રીતે સુદેવ સાથે કુદેવ, સુગુરુ સાથે કુગુરુ અને સુધર્મ સાથે કુધર્મના લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, જેથી સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને ઓળખી, તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરી સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરી શકાય. સમ્યક્ત્વના પાંચ ચિહ્નો, ૫ બુધ્ધિ તથા તબવાનાં ૫ દુષણો સમજાવ્યાં છે. શ્રાવકોએ સમ્યક્ત્વ-મૂલક બાર વ્રતો સ્વીકારવાના હોય છે. તેમાંના પાંચ આશુવ્રતો સમજાવ્યાં છે—

(૧ જા) અહિંસા આશુવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવતાં હિંસા તબવા માટે વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ, હિંસા કરનારની નિંદા, હિંસા કરનાર સુભક્ષ અને બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તિને નરકમાં જવું પડ્યું—તેના કથાનકો આપ્યાં છે. કુલ-કર્મથી આવેલી હિંસાને તબનાર કાલસૌકરિક કસાઈના પુન સુલસની પ્રશસાત્મક કથા આપી છે. હિંસા કરનારના દમ, અધ્યયન, તપ વગેરે નિરર્થક જણાવ્યા છે. હિંસાના હિતેષ અને ઉપદેશક શાસ્ત્ર રચનારની નિંદા, શિકારીઓ દાગ કરાવી હિંસા, લૌકિક શ્રાદ્ધક્રિમાં થતી હિંસા, દેવને ભેટ ધરવાના અને યજ્ઞમાં હવન કરવાના બહાને તથા વિદ્ય-શાંતિ માટે કરાતી-વગેરે સર્વ પ્રકારની હિંસા વર્જનીય જણાવી છે. તથા અહિંસાની સ્તુતિ, પ્રશંસા અને તેનાં શુભ ફલો કહેલા છે.

(૨ જા) આશુવ્રત (સત્ય)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં અસત્યનાં અશુભ ફલો આ લોક અને પરલોકમાં કેવી રીતે ભોગવવાં પડે છે, તે ઉપર શુભ ક્ષણવાળી કાલક્રમાર્થની અને અશુભ ફલ આપનારી વસ્તુરાજની કથા, પર-પીઠાકારી સત્ય વિપયક કૌશિકની કથા આપી છે. તથા અસત્ય બોલનારની નિંદા અને સત્ય બોલનારની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૩ જા) આશુવ્રત (અચોર્ય)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં અપેક્ષાએ હિંસા કરતાં પણ ચોરીમાં અધિક દોષ, ચોરી કરનાર મહિક ચોર અને તેને તબનાર રૌદ્રિણ ચોરની ક્રમસર અશુભ-શુભ ક્ષણ દર્શાવનારી કથા જણાવી છે.

(૪ જા) આશુવ્રત (સ્વાદારાશ-તોષ અને પરદારાગમન-વિરમણ)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં મૈથુનના, સ્ત્રીના, વેશ્યાના, પરદાર-ગમનના, પરસ્તીરમણ કરવાની અભિલાષાના પણ દોષો; તે સબધી રાવણની અને પરસ્ત્રીના ત્યાગ કરનાર સુદર્શન શેઠની કથા, નારીએ પરપુરુષમાં આસક્તિ તબવી-ને સબધી ઉપદેશ, બ્રહ્મચર્ય-પાલનથી આ લોક અને પરલોકમાં થનાર શ્રેષ્ઠ ફલો દર્શાવ્યાં છે.

(૫ જા) આશુવ્રત (પરિગ્રહ-પરિમાણ)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં પરિગ્રહના દોષો, તે સબધમાં સગર ચક્રવર્તી, કુચિકર્ણ, તિલક શેઠ અને નદરાજની કથાઓ, પરિગ્રહ તબનાર સતોપી અભયકુમારની કથા જણાવી સતોપની પ્રશંસા કરી છે.

[ત્રીજા પ્રકાશમાં—] શ્રાવકનાં ૩ ગુણવ્રતોનો પરિચય આપ્યો છે. ૧ જા દિગ્વિરમણ ગુણવ્રત પછી

બીજા ભોગોપભોગ-વિરમણુ શુભવ્રતનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરાવ્યો છે. વર્જવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં મંદિરા-પાનના ત્યાગનો અનેક પ્રકારે બોધ કરાવ્યો છે. માંસાહારના દોષો દર્શાવી તેના આહારનો નિષેધ કર્યો છે. મતાન્તરનું ખંડન કર્યું છે. માખણ, મધ, પાચ પ્રકારનાં ઉદુમ્બર-ફલ-ભક્ષણ, અનતકાય, અઘાત ફલ-ભક્ષણ-નિષેધ, રાત્રિ-ભોજન-વર્જન, કાચા ગોરસ-મિશ્રિત વિઘ્ન, જન્તુમિશ્ર ફલ, ફૂલ આદિ અબદ્ય તત્ત્વો ઉપદેશ આપ્યો છે. ૩૦૧ અનર્થદહ-વિરમણુ નામના શુભવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવતાં આર્ત-રૌદ્ર નામના દુષ્ટર્થને તજવા, પાપોપદેશ અને વિવિધ પ્રકારના પ્રમાદને પરિહરવા સમજાવેલ છે. ત્યાર પછી ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં ૧લા સામાયિકનું સ્વરૂપ, તેનાથી થતી કર્મ-નિર્જરા-એ સબધમા ચદ્રાવત સંજ્ઞી કથા, ૨ જા દેશાવકાશિક વ્રતનું સ્વરૂપ, પૌષધવ્રત નામના ૩ જા શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવી ચુલનીપિતાની કથા, ૪ થા અતિથિસવિભાગનું સ્વરૂપ સમજાવતાં સુપાત્રદાન વિષયક સમજાવી કથા કહેલી છે. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના અતિચારો સમજાવી ૫૬૨ પ્રકારનાં કર્મદાનના વેપાર-ધધાનો ત્યાગ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે.

મહાશ્રાવકની વ્યાખ્યા સમજાવતા પોતાનું શુભ દ્રવ્ય વાવવાનાં સાત ક્ષેત્રો (૧ જિનબિખ, ૨ જિનમંદિર, ૩ જિનાગમ, ૪ સાહુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા) વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. પ્રાસંગિક દિગમ્બરમતની માન્યતાને અયોગ્ય સાબિત કરી છે. મહાશ્રાવકની ક્ષિપ્યર્થા, ચૈત્યપૂજા, જિનવદનની વિધિ સમજાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ આદિ ચૈત્યવદન-પ્રસંગે ‘ ધરિયાવહી ’ આદિ સ્ત્રોતના, ‘ નયોત્થુ શુ, ’ ‘ અરિહતયેધ્યાણુ, ’ ‘ લોગસ્સ ’ ‘ પુદ્ગલવરદીવરુદ્ધે, ’ ‘ સિધ્ધાણુ ચુદ્ધાણુ, ’ ‘ જય વીયરાય, ’ ‘ વદનક ’ આદિ પ્રાકૃત સ્ત્રોતના અર્થ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. ગુરુવદનવિધિ, ઉભયકાલ-પૂજા, ૨૫ આવસ્થકો, ગુરુવદનના ૩૨ દોષો, ગુરુ-શિષ્યના આલાપો, ૩૩ આશાતાઓ, પ્રતિક્રમણ-શબ્દની વ્યાખ્યા, કાયોત્સર્ગ-વિધિ, કાયોત્સર્ગમાં તજવાના ૨૧ દોષો, પ્રત્યાખ્યાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ત્યાર પછી રાત્રિ-કૃત્ય સમજાવતા સ્ત્રીઓના અગોત્રી વૈરાગ્યાત્મક તાત્ત્વિક વિચારણા પ્રસંગે સ્થૂલભદ્રની અને વત-પાલનની દંઠતા વિષયક કામદેવ શ્રાવકની કથા, ઉત્તમ મનોરથોનું ચિંતન, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિભાઓનું સ્વરૂપ, સમાધિ-મરણ તે માટે આનંદ શ્રાવકની કથા, શ્રાવકત્વની પ્રશંસા, શ્રાવકની શ્રેષ્ઠગતિ જણાવી છે.

[૪થા પ્રકાશમાં—] આત્માનું રત્નત્રયી સાથે ઐક્ય, આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ, કોષાદિ ચાર કપાયોનું સ્વરૂપ, કપાય અને હિન્દ્રિયો ઉપર વિજય, મનઃશુદ્ધિ વિના તપની નિષ્ફળતા, લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ, રાગ-દ્વેષની દુર્જેયતા, બનેલા વિજયના ઉપાય, સમતા(સામ્ય)નો પ્રભાવ, અનિત્ય, અશરણુ, ભવ, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુભિ, આસ્રવ, સવર, નિર્જરા, ધર્મસ્વાખ્યાતતા, બોધિહુર્લભતા, લોક અને એ બાર ભાવનાઓનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ, સામ્ય-ફલ, ધ્યાનનું સ્વરૂપ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કાંતુષ્ય, માધ્યસ્થ્ય ચાર ભાવનાઓ, ધ્યાન કરનાર યોગીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

[૫મા પ્રકાશમાં—] પ્રાણુયામ, રેચક, કુભક, પૂરક વગેરેના ભેદો, તેની વિધિ, તેનું ફલ, પ્રાણનાં સ્થાન વગેરે, ગમાગમ પ્રયોગ, ધારણુ, અપાન, સમાન, ઉદ્ધાન, વ્યાન વાયુનું સ્વરૂપ, પ્રાણાદિ જ્યનુ કળ. ધારણુ, વિધિ-ફલ, પવનની ચેષ્ટા, પવન-ચાર વગેરે જ્ઞાનનું કળ, ભૌમાદિ ૪ મહલ, પુરન્દર વગેરે ૪ વાયુ, તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ, કાર્પને અનુલક્ષી વાયુ-કળ, નાડી-સ્વરૂપ અને કળ, કાલ(મરણુ)-જ્ઞાન, મૃત્યુકાલ-નિર્ણય માટે બાહ્ય લક્ષણુ, બીજા પ્રકારે કાલ-જ્ઞાન, સ્વનંદારા, બીજા નિમિત્તો, શકુનો, આતુર-શકુન, ઉપશ્રુતિ, શનેશ્વર પુરુષ, પ્રશ્ન-લક્ષને અનુલક્ષી, મેષ વગેરે રાશિઓમા લગ્નાધિપતિઓ, યત્ર, વિદ્યા-દારા કાલ-મૃત્યુજ્ઞાન, જ્ય-પરાજ્ય જાણવાનો ઉપાય, પ્રકારાન્તરે કાલજ્ઞાન, પવન-નિશ્ચય અને બિન્દુ-નિરીક્ષણના ઉપાય, નાડી-પરાવર્તન-શુદ્ધિ, સચાર-કળ, વેધવિધિ, પરબ્રહ્મ-પ્રવેશ વિષયક વિમર્શ.

[૬ મા પ્રકાશમાં]—પરબ્રહ્મ-પ્રવેશ અપારમાર્થિક જાણવી, પ્રાણાયામ મોક્ષ-હેતુ નથી-એમ મત્યવેલ છે. પ્રત્યાહાર અને ધ્યાનજ્ઞાનાં સ્વરૂપ તથા ફળ દર્શાવ્યાં છે.

[૭ મા પ્રકાશમાં]—ધ્યાન કરવા ઈચ્છનારનો ક્રમ, ધ્યાતા અને ધ્યેયનું સ્વરૂપ, ૧ પ્રાર્થના, ૨ આગ્નેયી, ૩ વાયવી, ૪ વાયુણી અને ૫ તત્ત્વ ધારણાનું સ્વરૂપ, પિંડસ્થ ધ્યેયનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.

[૮ મા પ્રકાશમાં]—પદ્મસ્થ ધ્યેયનું લક્ષણ, ફળ, પદમયી દેવતા, મત્રરાજના ધ્યાનનું ફળ, પરમેષ્ઠિ-વાચક પદમયી દેવતા, તેના પ્રકારો, વ્યુષ્ઠિ-સહિત અન્યમત્ર, તેનું ફળ, પ્રકારાન્તરે ધ્યાન સમજાવેલ છે.

[૯ મા પ્રકાશમાં]—રૂપસ્થ ધ્યેય સમજાવી અશુભ ધ્યાનનો નિષેધ કર્યો છે.

[૧૦ મા પ્રકાશમાં]—રૂપાતીત ધ્યેય ૧ આરાવિચ્ય, ૨ અપાવિચ્ય, ૩ વિપાકવિચ્ય, ૪ સત્યાનવિચ્યનો પરિચય કરાવી શોકધ્યાન, ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ સમજાવેલ છે.

[૧૧ મા પ્રકાશમાં]—શુક્લધ્યાન, તેના અધિકારી, તેના ચાર ભેદો, અમનસ્કપણામાં પણ કેવલીની ધ્યાન-સિદ્ધિ, શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકારો, ધાતિકર્મો, તીર્થ કરના અતિશયો, સામાન્ય-કેવલિનું સ્વરૂપ, કેવલિ-સમુદ્ધાત, શૈલેશીકરણ, સિદ્ધાત્માના જીવંતગમનના કારણે સમજાવેલ છે.

[૧૨ મા પ્રકાશમાં]—અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વનું કથન, ૧ વિક્ષિપ્ત, ૨ યાતાયાત, ૩ મ્લિષ્ટ અને ૪ સુલીન ભેદોવાળું મિત્ર સમજાવી નિરાલંબન ધ્યાન, યોગીનું સ્વરૂપ, ૧ બાહ્યાત્મા, ૨ અંતરાત્મા અને ૩ પરમાત્માનું સ્વરૂપ, આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય, યુગ-પારતત્યની આવશ્યકતા અને શુણ્ણવતા, યુગના ઉપદેશોના સાર યોગીનું વર્તન, ઔદાસીન્ય, તેનું ફળ, ઈન્દ્રિય-રોધ-નિષેધ, મનની રિચરતાનો ઉપાય, મન પર ન્ય મેળવવાનો વિધિ, તેનું ફળ, અમનસ્કપણાનું ફળ, ઉપદેશનું સર્વસ્વ, યોગશાસ્ત્રની રચનામાં કારણ, ચૌલુક્ય મહારાજ કુમારપાલ જૂનાવાણી પ્રાર્થના પ્રકાશિત કરેલ છે.

ગુર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાલ વિ. સ. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ના રાજ્યકાલ-સમયે રાજર્ષિ, ધર્માત્મા અને પરમાર્હત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમ જ મારિ-અર્ધાત્ હિસાના નિવારક થયા. રાજ્યમાં સર્વત્ર અહિસાની ઉદ્દયોપણ કરાવનાર-પળાવનાર થયા—જીવોને અજયહાન આપનાર-અપાવનાર થયા. તથા રાજ્યમાંથી શિકાર, જૂઝાર, મદિરાપાન આદિ વ્યસનોને દેશવટો કરાવનાર થયા. એમાં નિમિત્તભૂત સદ્ગુરુ ધર્મચાર્ય શ્રીહિમ્વદ્વાચાર્ય અને તેમનો સદ્ધર્મોપદેશ કહી શકાય. એ સદ્ગુરુદેશને તત્ત્વજ્ઞાનામૃત-જલ્પનિધિરૂપ તેમના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રમાં સરસ રીતે સકલિત કરેલ છે, તે સુત્ર વાચકો વાંચી-વિચારી શકે છે. મહારાજ કુમારપાલે આ યોગશાસ્ત્રનું ગૌરવ કરી તેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામનો પટ્ટભૂષ કર્યો હતો.

વીતરાગસ્તોત્ર-વૃત્તિ, કુમારપાલ-પ્રબધ વગેરે ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે જૈનધર્મ સ્વીકારતાં પહેલાં કૌર્ભવાર મહારાજ કુમારપાલે અજક્ષ્મ-મહાશ્વ ક્યું હતો, તેના પ્રાયશ્ચિત તરીકે યુરુજ્જે તેમના માટે રમેલ વીતરાગ-સ્તોત્રના ૨૦ પ્રકારો અને પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના બાર પ્રકારોનું પ્રતિદિન પઠન-પાઠન કરવા સંચયનું હતું, જેથી ૩૨ દિવસની શુદ્ધિ સાથે જીવન વિશુદ્ધ અને, તે પ્રમાણે મહારાજ સ્વાધ્યાય કરતા હતા.

મહારાજ કુમારપાલના પઠન-પાઠન માટે વીતરાગસ્તોત્ર, યોગશાસ્ત્ર વગેરેની પ્રતિઓ સોનેરી અક્ષરોથી લખાયેલી હતી-એવા ઉલ્લેખો મળે છે. વર્તમાનમાં એ અપ્રાપ્ય છે, તેમ છતાં તેમના સ્વર્ગવાસ પછી ૨૧મા વર્ષે વિ. સ. ૧૨૫૧માં ભીમદેવ (ખીબ) મહારાજના રાજ્યમાં, દર્બારની (ડબોઈ) ના શ્રીમાલી આવક

દેવધરે લખાવેલ અને વટપદ્ર (વડોદરા)ના પ. વોસરિના હાથે લખાએલ સવૃત્તિ યોગશાસ્ત્રનું તાડપત્રીય પુસ્તક ખભાતના શ્રીશાંતિનાથ જૈન ભંડારમાં વિદ્યમાન છે, તેનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય પિટર્સનના રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૭૭ માં છે. 'વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશ્યો' નામના લેખમાં અમે તે દર્શાવ્યો છે. (જુઓ 'ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ' સયાજી સાહિત્યભાંડા પૃષ્ઠ ૩૩૫, પૃ. ૪૧૧-૪૧૨) પાટણ, ખભાત, વડોદરા, જ્વેલમહેર વગેરેના અનેક પુસ્તક-ભંડારોમાં-જ્ઞાનમંદિરોમાં સ્વાધ્યાય પુસ્તકોઓમાં, પ્રકરણસંગ્રહોમાં, યોગશાસ્ત્ર મૂળતી તથા સ્વોપદ્ય-વૃત્તિની અનેક પ્રતિઓ મળી આવે છે. જ્વેલમહેર અને પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારોની વર્ણનાત્મક સૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, ૭૬) વગેરેમાં અમે સૂચવેલ છે.

મારા સ્મરણ પ્રમાણે ૫૦ વર્ષો પહેલાં કલકત્તા-એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ તરફથી બિંગ્લિઓ-ચેક બન્ડકામાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ થી ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ગાળામાં આ યોગશાસ્ત્ર વૃત્તિ સાથે પ્રકાશિત થતું હતું, ત્યારે સપાઠક સદ્ગત શ્રીવિજયધર્મસૂરિજીએ વિશુદ્ધ સપાદન માટે તેની ૨૭ પ્રતિઓ એકત્ર કરી હતી. સ. ૧૯૭૩ માં તેમના અમરેલીના ચાતુર્માસમાં તેમાંની કેટલીક પ્રતિઓ પાકાનંતરો મેળવવા મેં જોઈ હતી. એ પ્રકાશન પૂર્ણ થયું જાણવામાં નથી, તેમ છતાં તેમના શિષ્ય સદ્ગત. શ્રીવિજયભક્તિસૂરિજીના સદુપદેશથી થયેલી આર્થિક સહાય દ્વારા ભાવનગરની જૈનધર્મ-પ્રસારક સભાએ ઈ. સ. ૧૯૨૬, વિ. સ. ૧૯૮૨ માં વિવરણ-સહિત યોગશાસ્ત્ર પ્રતાકારે પ્રકાશિત કરેલ છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં તેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

શ્રીહિમત્યદ્રાચાર્યે સ્વોપદ્ય વિવરણમાં પ્રસંગાનુસાર સ્તુતિ દ્વાનિશિક્ષા, વીતરાગસ્તવ, અભિધાન ત્રિતામણિ કોશ, શબ્દાનુશાસન, ત્રિપષ્ટિશલાકા ડુરુપ ચરિત્ર વગેરે પોતાની કૃતિઓના અવતરણો પણ આપ્યા છે.

તેનો આ જૂનાનુવાદ ૨મી આગમોદ્ધારક સદ્ગત શ્રી યાનાન્દસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્યરત્ન આચાર્ય શ્રી હિમસાગરસૂરિજીએ જન-સમાજ ઉપર ખાસ કરીને જૂનારાતી વાચકો ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

—આ પહેલાં યોગશાસ્ત્રના ભાષાન્તર માટે કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે. તેમાં પ. કેસરવિજયજી ગણિ (પાછળથી આચાર્ય)નો પ્રયત્ન ગણ્યની શકાય. તેમનું ખારે પ્રકાશન બાલાવમોઢવ સંક્ષિપ્ત ભાષાન્તર સંવત ૧૯૬૩ માં પ્રકાશિત થયેલ, જેની સ. ૧૯૮૦ માં ચોથી આવૃત્તિ મુબઈમાં પ્રકાશિત થઈ હતી, જે હાલ મળતી નથી. એ જ અરસામાં શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુબઈ તરફથી સંક્ષિપ્ત ભાષાન્તર સાથે યોગશાસ્ત્ર મૂળ માત્ર ચાર પ્રકારો પ્રકાશિત થયેલ છે. જેનો અભ્યાસ શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અને તેની શાખાઓમાં તથા ખીજી પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવે છે, તથા તેને ધાર્મિક પરીક્ષાઓમાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાયું છે, પરંતુ તેમાં પણ તે પ્રથમના ૪ પ્રકારોની જ પરીક્ષા થાય છે. તેમ જ વર્તમાનમાં કેટલેક સ્થળે ચાતુર્માસમાં મુનિરાજો વ્યાખ્યાન વાંચવા માટે યોગશાસ્ત્રની પસંદગી કરે છે, તેમાં પણ પ્રથમના ચાર પ્રકારોનાં વ્યાખ્યાનો વચાવ છે.

મૂળ શ્લોકો સાથેનો પ્રસ્તુત અનુવાદ, આ. શ્રીહિમત્યદ્રાચાર્યે સ્વોપદ્ય વિવરણ સાથે રચેલ સ પૂર્ણ યોગશાસ્ત્રના ખારે પ્રકાશનો-લગભગ ખાર હજાર શ્લોકોનો અનુવાદ છે. એ કાઉન્ટ ૮ પેજ સાધક મોટા કદના પૃ. ૫૬૮માં પ્રથમ વખત પ્રકાશિત થઈ વાચકો સમક્ષ રજુ થાય છે. આ અનુવાદ ઘણી સાવધાનતાથી કરેલો જાણી શકો અને વાચના-વિચારતા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જણાશે. પઠન-પાઠનમાં તેનો સર્વત્ર પ્રચાર થાય-એ આવસ્યક છે. એના સદુપદેશ-પ્રચારથી હિંસાઓ અટકે, અધિકારીઓ અને પ્રજાજનો સત્યના પક્ષપાતી અને, ચોરીઓથી અટકે, સજાગારી અને, સ્વદ્વંદ્વસંતોષી, પરસ્પરી સહોદર, નીતિમાન બને, પરિગ્રહનું પરિમાણ કરી ન્યાયમર્ગે ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્યને ધર્મકર્તવ્યોમાં અને સન્માર્ગમાં વાપરનાર થાય, શિકાર, જુગાર, મદિરાપાન આદિ દુર્વ્યસનો-દુર્વ્યસોને તથા માસાહારને તજનાર થાય, સદ્ગુણી-સુસંસ્કારી બને, એથી પોતે સુખી થાય અને ખીજો સુખી કરે-ખીજા જીવોને શાંતિ આપવાથી પોતે શાંતિ મેળવી શકે. એ આશા અસ્થાને નથી, સંભવિત છે.

અત્યંત દુઃખ સાથે જીણવત્તુ પડે છે કે, વર્તમાનમાં ભારતમાં-આર્યદેશમાં અહિંસાને બદલે હિંસાને ઉત્તેજનો-પ્રલોભનો-પ્રોત્સાહનો આપાઈ રહ્યા છે, તેના પ્રચારો થઈ રહ્યા છે. માંસ, મત્સ્ય, ઈંડા આદિના અભક્ષ્ય-અનાર્ય આહાર તરફ લક્ષ્યાવાઈ રહ્યા છે-મુગ્ધ-અજ્ઞનો દોરવાઈ રહ્યા છે-તેઓ પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના સદુપદેશોમાંથી શુભ પ્રેરણા મેળવી એથી વિરત થાય-એમ ઈચ્છીએ.

મહર્ષિ પતંજલિના યોગાનુશાસનમાં સૂચવેલ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણીયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ-એ અષ્ટાંગ યોગનું સાચું સ્વરૂપ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રદ્વારા સમજી સંજ્ઞનો સાચા યોગીઓ બને. મહર્ષિ પતંજલિએ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એને યમ કહ્યા છે. શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે એને મહાવ્રતો અને આશ્વમેનોના સ્વરૂપમાં સમજાવ્યા છે. મહર્ષિ પતંજલિએ ‘ અહિંસા-પ્રતિષ્ઠાવા તત્ત્વન્નિષૈ વૈરત્યાગઃ ’ એવું સૂત્ર રચ્યું છે-અર્થાત્ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં, તેની સમીપમાં વેરનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે લોકોમાં પ્રચલિત વિવિધ પ્રકારની હિંસા તજવા વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, તથા અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરનારા-કરાવનારા યોગીશ્વરો-અહિં-તો-તીર્થ કરનારા સાનિધ્યમાં જાતિવેરવાળા પ્રાણીઓ પશુ વેરનો ત્યાગ કરે છે-એ દર્શાવ્યું છે. એવી રીતે સત્યની, અચૈાર્યની, બ્રહ્મચર્યની અને અપરિગ્રહની પ્રતિષ્ઠા થતાં ઉત્તમ લાભો સૂચવ્યા છે.

વિદ્યાઆસંગી સદ્ગુણાનુરાગી સરલપ્રકૃતિ ઉદારચિત્ત અનુવાદક આચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્રસરસ્વિજીનો યોગશાસ્ત્રનો ધન્યવાદાહર્ષ આ અનુવાદ-પરિશ્રમ, તેમના પહેલા પ્રયત્નો પ્રા. કુવલયમાધાકથાનો અનુવાદ, પ્રા. સમરાદિત્ય-મહાકથાનો અનુવાદ આદિની જેમ અધિક સફલ અને ઉપયોગી થાય એવી આશા રાખીએ અને આશા છે કે-એવી રીતે શીલાંક શીલાચાર્યના પ્રા. ૫૪ મહાપુરુષોના ચરિતના એમના અનુવાદને થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થયેલો આપણે જોઈ શકીશું.

—આવા અત્યંત ઉપયોગી શાસ્ત્રના શુભ સંપાદનકાર્યમાં અનુવાદક આચાર્યશ્રીએ, વિશેષ યોગ્યતા ન ધરાવનાર મારા સરખા અધ્યયને જોઓ, એને હું માત્ર સદ્ભાગ્ય સમજી છું. આ શાસ્ત્રના સહસંપાદન કાર્યમાં મેં અદ્યપર્યંત પ્રમાણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી સાવધાનતાથી યથાશક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં સંભવિતને લીધે અથવા દૃષ્ટિદોષથી સંભવના થઈ ગઈ હોય, કે રહી હોય, તેની હું ક્ષમા ચાચું છું. શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે રહેલી સંભવનાઓ શુદ્ધ કરીને સુષ્ટ સંજ્ઞનો વાચે-વિચારે અને અમને સૂચવવા કૃપા કરશે-તો આભારી થઈશું. ખીજી આવૃત્તિ-પ્રસંગે સુધારી શકાશે.

—શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર કેડના વ્યવસ્થાપકશ્રીએ ધણી ઉપયોગી ઉત્તમોત્તમ શ્રેષ્ઠ ગ્રન્થોનું પ્રકાશન કર્યું છે. એમના પ્રકાશનોમા વિશેષ યશસ્વિ કહી શકાય-એવું આ પ્રકાશન ગણાશે. શાસન કરનાર શાસકોમાં-રાજ-પ્રજામાં સુસંસ્કાર સ્થાપન કરનાર, ઉત્તમ પ્રેરણા આપનાર, આ લોકનું અને પરલોકનું હિત કરનાર આવા ગ્રન્થોના અનુવાદો, દેશની અનેક ભાષાઓમાં હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરેમાં પણ થાય, તથા તેનો પઠન-પાઠનાદિ પ્રચાર થાય-એ અભીષ્ટ છે-હિતાવહ છે. ‘આ શાસ્ત્રના પઠન-પાઠનથી મુખ્યત્વે સર્વ કોઈ ભવ્ય આત્મા સમ્યક્-જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન અને ચારિત્ર્યરૂપ રત્નત્રયનું આરાધન કરી મોક્ષ મેળવવા શક્તિશાળી થાય’-એવી શુભેચ્છા સાથે વિરસું છું.

સંવત્ ૨૦૨૫ માધ શુ. ૫ શુષ્ક
વહી વાહી, રાવપુરા, વડોદરા.

લાલચંદ લગવાન ગાંધી.

[નિવૃત્ત ‘જૈનપંડિત’ વડોદરા-ગાંધ્ય]

અનુવાદકીય નિવેદન

ગમોત્થુ તે વીયરાગાણં ।

સર્વજ્ઞ કેવલી તીર્થ કર ભગવતે નિરૂપણ કરેલ અનત-હુઃખસ્વરૂપ, હુઃખકલ અને હુઃખપરપરાવાળા, આર ભતિ અને ૮૪ લાખ જીવયોનિસ્વરૂપ આ સસારમા જીવને ભવિતવ્યતા પરિપકવ થવાના કારણે, ઉત્તરોત્તર પુણ્યપ્રકર્ષ થવાના યોગે મનુષ્યજન્મ, આર્યક્ષેત્રાદિ ધર્માનુકૂલ સમગ્ર સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ. સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં સહ્યુરુ-સમાગમ, ગીતાર્થ યુરુમુખથી પ્રભુ-વાણીનું શ્રવણ-પરિણમન અત્યંત દુર્લભ છે.

પૂર્વના મહાગીતાર્થ જ્ઞાની પુરુષોએ ભાવી ભવ્યાત્માઓને અને ચતુર્વિધ શ્રીસધને હિતકારક-ઉપકારક થાય, તેવા શુભહેતુથી અનેક શાસ્ત્રો, ગ્રંથો, પ્રકરણો, ચરિત્રો વગેરેની આરે અનુયોગગર્ભિત અનુપમ રચનાઓ કરી છે. જે કે તેમાંની સર્વ રચનાઓ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ નથી, કાલાન્તરે અનેક કારણે એ વિચ્છેદનપ્ત થવા પામી છે, છતાં પણ વર્તમાન કાલમાં અનેક નગરોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન જ્ઞાન-ભંડારોમાં આગમોદિ શાસ્ત્રોના મુદ્રિત અને અમુદ્રિત પ્રતિઓ અને પુસ્તકો હજારોની સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે.

પૂર્વના ઉપકારી મહાપુરુષ શ્રીજિનભદ્રગણિક્ષમાગ્રમણ, ૧૪૪૪ ગ્રંથકર્તા આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ., કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય મ., મહાધારી શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિજી, નવાગી ટીકાકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી મ. મહાયગિરિજી આદિ વિદ્વાન્ આચાર્યોએ પોતાના જીવનની એક પણ પળ સયમસાધના સાથે જ્ઞાનોપાસના સિવાયની નિરર્થક શુભાવી નથી. વર્તમાનમાં આપણે જેમના પઠન-પાઠન-શ્રવણ કારા આનંદરસ આસ્વાદી રહેલા છીએ.

તે પૈકી કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે પણ અનેકાનેક વિષયોની સર્વોત્કૃષ્ઠ ગ્રંથરચનાઓ કરેલી છે. જેને સમર્થ વિદ્વાનોએ અનેક સ્થળે પ્રશંસાના પુષ્પોથી સન્માન્યા છે. તેમાં વિશેષ કરીને પરમાર્હત કુમારપાલ જૂપાલને નિરતર સ્વાધ્યાય કરવા માટે મૂળ ૧૨૦૦ શ્લોકો અને વિવરણ સાથે બાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ બાર પ્રકાશવાળા આ યોગશાસ્ત્રની અપૂર્વ રચના કરી. જેમાં આ લોક અને પરલોકનું જીવન કેવી રીતે પવિત્ર બનાવવું ? તે માટે આચાર્યશ્રીએ વિસ્તારથી હૃદયગમ શૈલીથી વિવેચન કરેલું છે.

પહેલા પ્રકાશમા ભ. મહાવીરની સમભાવવાળી કરુણા દષ્ટાનુપૂર્વક સમજાવી સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રયીરૂપ યોગને મોક્ષના કારણરૂપે સમજાવેલ છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રકાશમા સમ્યક્ત્વ, મિત્થાત્વનું સ્વરૂપ સમજાવી શ્રાવકોના બાર વ્રતો, ચોથા પ્રકાશમા કોષાદિ ક્ષપાથો પર વિજય અને ઈન્દ્રિયન્ય, મનઃશુદ્ધિ, સમભાવ, ધ્યાન, મૈત્રીઆદિ આર અને અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓ, ધ્યાન માટેનાં સ્થળ અને આસનો, પાચમા અને છઠ્ઠા પ્રકાશમાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, સાનથી અગિયાર સુધીના પ્રકાશમા પિન્ડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત, આર ધ્યાન ઉપરાત ધર્મધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનનું સ્વરૂપ પેટાલોદો સહિત વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. બારમા પ્રકાશમા પોતાના યોગાનુભવ, મનનો જય, પરમાનંદ યોગ, અવ્યાસક્રમ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઉન્નતીભાવ જણાવી આત્મોપદેશ આપ્યો છે. પાતંજલ યોગદર્શનમા કહેલ આઠ યોગાંગના ક્રમથી સાંક્રુ અને ગૃહસ્થના જીવનની આચાર-પ્રક્રિયા-યમ-નિયમોદિ જૈનશૈલી અનુસાર વર્ણન કરેલું છે. તેની સાથે દ્વિતીયાર્થ શુભચન્દ્રગણિક્ષે રચેલા જ્ઞાનાર્ણવ તથા કાર્તિકેયની અનુગ્રેક્ષામાંના પદ્ધત્યાદિ ધ્યાનોનું સ્વરૂપ

સરખાવી શકાય.^૧ આ સિવાય આશુપ્ત જાણવાની-કાલજ્ઞાનની રીત, નાડી-સ્વરાદ્યજ્ઞાન, પરકાયપ્રવેશ, તથા છેલ્લે ચિકિત્સિત, ચાતાયાન, ટિલાષ્ટ અને સુલીન એવા મનના ચાર ભેદોનું વર્ણન કરી પોતાનો સ્વાનુભવ બતાવ્યો છે.

આ યોગશાસ્ત્ર એ જૈનોનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અને આચારોનો મહત્ત્વનો પાઠ્યગ્રન્થ છે. આ ઉપરાંત આમા પ્રસંગાનુસાર દષ્ટાંતો, તથા ચૈત્યવહન, ગુરુવહન, આવસ્યક, પ્રત્યાખ્યાન(પન્થક્રમાણુ) આદિ સૂત્રોના અર્થો વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. આમા શ્રાવકો માટે જન્મથી મરણ સુધીમા કરવા લાયક તમામ અનુષ્ઠાનોનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ગ્રન્થની મૂળભાષા સંસ્કૃત હોવાથી શ્રાવકોને તેટલો અભ્યાસ ન હોવાથી, જે ગુરુગાનીમા તેનો અનુવાદ થાય, તો સંસ્કૃતભાષાના અનભિજ્ઞ-અજ્ઞાણને પણ સ્વાધ્યાય-વાચન સુલભ થાય.

જો કે પહેલા અપૂર્ણ ભાષાન્તરો થયાં છે, પ. પૂ. આગમોદ્ધારક શાસનસચ્ચક આચાર્ય શ્રીસાગરનંદ સૂરીશ્વરજી મંત્રી યોગશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ અનુવાદ દ્વારા પ્રગટ કરવા પ્રેરણા પામેલા શ્રાદ્ધધર્મપરાયણ મોનીબંદ મગનભાઈ ચોક્સી તરફથી કેટલાક વર્ષો પહેલાં અભ્યર્થના થયેલ, પરંતુ પ્રાકૃત ગ્રન્થોના અનુવાદ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય જવાથી તે માટે વિલબ થયાં.

પ્રા. કુવલયમાલા મહાકથા, તથા પ્રા. સમરાક્તિમહાકથાના અનુવાદ પૂર્ણ થયા બાદ તેઓએ પુનઃ સ્મરણ કરાવ્યું, જેથી તે કાર્યનો આરંભ કરી, સતત કાર્યશીલ બની, ધાર્યા કરતા દૃઢ સમયમા સમગ્ર અનુવાદ શાસનદેવની સહાયતાથી, તથા સહવર્તી શિષ્યો મુનિરાજ શ્રીમનોરસાગરજી, મુનિ શ્રીનિમળસાગરજી, મુનિશ્રીનદી-મેણસાગરજી અને મુનિ શ્રીજ્યોત્સનાગરજીના સહકારથી પૂર્ણ કર્યો.

તેમાં કોઈ ત્રુટિ ન મળેવા પામે, તે માટે પડિતવર્ચ લાલચંદ બજવાન ગાંધી પાસે મનોમન દગવી મુદ્રણકાર્ય શરૂ કરાવ્યું, તે હાલમા પૂર્ણ થઈ પ્રકાશમા આવે છે.

—આજે તે સંવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ વાચકવર્ગના હસ્તક્રમમા સમર્પણ કરી કૃતાર્થતા અનુભવુ છું. ગોડાજી જૈન ઉપાધ્યય, મુંબઈ સવત ૨૦૨૫ માધ શુ. ૫

લિ. હેમસાગરસુરિ

૧. દિં વિદાન શુભચંદનો જ્ઞાનાર્ણવ, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રવૃત્ત યોગશાસ્ત્ર સાથે થયેલા સંક્રાંતોમા, સામ્ય ધરાવે છે. કેટલાક શુભચંદને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પહેલા થઈ ગયેલા સમજી તેના ગ્રંથમાંથી હેમચંદ્રાચાર્ય અવનરણોન્મોલક-પરગવર્તનો કર્યા હજો-નેવી શક કરે છે, પરંતુ અમારી સમજ પ્રમાણે ૫ યોગી શુભચંદનો સમય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પછીનો છે. ૫. આચાર્ય શ્રીશુભચંદે એલ જ્ઞાનાર્ણવ (યોગપ્રદીપાધિકરણ)નું ૧ નાડપત્રીય પુસ્તક જે સ. ૧૨૮૫મા વૈ. શુ. ૧૦ના ગોમડલમા લખાવેલે જાહેરિણ સચનિકાએ ધ્યાનાધ્યયનશાલી તપશ્રુત-નિધાન તત્ત્વજ્ઞ યોગી મહાત્મા શુભચંદને અર્પણ કર્યું હતું. તે એ જ શુભચંદ જણાય છે. પાટણ (ગુજરાત)માં ખેતરવર્તી પાડાના જૈન ભગારમા ન. ૧૩ની એ પ્રતિનો અતિમ દ્વંદ્વેષ જણાય છે. પાટણ જૈન ભગાર-ગ્રંથસૂચીમાં દર્શાવ્યો છે. (ગાયકવાડ એ. સિદ્ધીજી નં. ૭૬, જુઓ ૫. ૨૭૬-૨૭૭) એમ પાટણ જૈન ભગાર-ગ્રંથસૂચીમાં દર્શાવ્યો છે. (યોગશાસ્ત્રના આધારે શ્રીશુભચંદે જાનાર્ણવની ગ્રન્થા એથી સંભવિત છે કે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના 'સ્વોપન' યોગશાસ્ત્રના આધારે શ્રીશુભચંદે જાનાર્ણવની ગ્રન્થા કરી હશે.

—લા લ.

પ્રસ્તાવના

શ્રીકૈન્યદ્રવ્યના મહાન પ્રભાવક, સમર્થ ધર્મોપદેશક ‘કલિકાલ-સર્વશ’ બિરુદથી પ્રખ્યાત આચાર્ય શ્રીકૈમ્યદ્રસરીશ્વરજી આજથી આઠસો વર્ષો પહેલાં-વિક્રમની બારમી અને તેરમી સદીમાં (સવત ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯માં) વિવિધ સાહિત્યની રચના કરી સમાજ પર શ્રેષ્ઠ ઉપકાર કરી ગયા—એ સુવિદિત છે.

સત્કર્તવ્ય-નિષ્ઠ પરાંપકાર-પરાયણ રાજ-માન્ય, લોક-માન્ય, વિદ્વાન્માન્ય, શ્રીસંધમાન્ય, ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારનાર, ગૂજરાતના એ સપૂત ધર્મોચાર્યની પ્રસ્તુત શ્રેષ્ઠ કૃતિ સરકૃત યોગશાસ્ત્ર અપરનામ અધ્યાત્મોપ-નિપદને ગૂજરાતી અનુવાદ સાથે વાંચી વિચારી જિજ્ઞાસુ સન્નજન વાચકો પ્રમુદિત થશે—એવી પૂર્ણ આશા છે.

ગૂર્જરેશ્વર પરમાર્હત મહારાજનું કુમારપાલના પથુ આપણે સૌ આભારી છીએ કે, જેમની સદ્ભાવનાભરી પ્રાર્થના-પ્રેરણાને અનુસરી ધર્મોચાર્ય શ્રીકૈમ્યદ્રાચાર્યે આવા ઉત્તમોત્તમ શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રની રચના લોક-કલ્યાણ માટે કરી.

પ્રાચીન સમયમા મહર્ષિ પતંજલિએ સરકૃત સૂત્રાત્મક સાંખ્ય-પ્રવચનરૂપ યોગાનુશાસન-યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી. જેમા ૧ સમાધિપાદ, ૨ સાધનપાદ, ૩ વિશૂતિપાદ અને ૪ કૈવલ્યપાદ એવા ૪ વિભાગો છે. તેના ઉપર વ્યાસનું ભાષ્ય, તથા વાચસ્પતિમિશ્રની વૃત્તિ અને ધારેશ્વર મહારાજનું ભોજદેવની ‘રાજમાર્તંડ’ નામની વૃત્તિ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

—એથી જુદી શૈલીમાં કૈન્યદ્રવ્યના અનુસરતી પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રની રચના શ્રીકૈમ્યદ્રાચાર્યે ૧૨ પ્રકાશમા વિભક્ત કરી સુગમ સરકૃત પ્રાસાદિક ૧૦૦૯ જેટલાં પલોમા કરી છે. તેના ૧ લા પ્રકાશમા અનુષ્ટુપ્ શ્લોકો ૫૬, ૨જમા શ્લોકો ૧૧૫, ૩જમાં ૧૫૬, ૪ થામાં ૧૩૬, ૫ થામાં ૨૭૩, ૬ થામાં ૮, ૭ થામાં ૨૮, ૮ થામાં ૮૧, ૯ થામાં ૧૬, ૧૦ થામાં ૨૪, ૧૧ થામાં આર્યો ૬૧ અને ૧૨ થામાં ૫૩ પદો, છેલ્લે ૨ શાર્દૂલવિકીરિત વૃત્ત-એવી રીતે ૧૦૦૯ પદોમાં આ રસોપનૂ મૂળ યોગશાસ્ત્રની સરસ સકલના છે, તેના ઉપર બારહજાર શ્લોક-પ્રમાણુ તેમનું જ ૨૫૯૨ રસોપનૂ વિવરણુ છે. તેના પ્રારંભમાં, પ્રાંતમાં અને પ્રત્યેક પ્રકાશના અંતમા આ રચનાના પ્રેરક, પ્રાર્થના કરનાર, શ્રવણુ કરવા ઇચ્છનાર પરમાર્હત મહારાજનું કુમાર-પાલનો ઉલ્લેખ જોઈ શકાય છે.

યોગશાસ્ત્રની સકલના—પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના ૧૨ પ્રકાશોની સકલના આ રીતે છે—

[૧લા પ્રકાશમા—] યોગિનાથ શ્રીમહાવીરનું મગલ, અભિધેય, સબધ, પ્રયોગન દર્શાવી યોગનું માહાત્મ્ય-યોગનો પ્રભાવ દર્શાવવા દકપ્રહારી, ચિદ્વાતીપુત્ર, ભરત ચક્રવર્તી, મરુદેવીમાતા વગેરેના દષ્ટાન્તો સાથે

૧ અનેક પ્રાચીન-અર્વાચીન વિદ્વાનોએ એમના સબધમાં ચરિત્ર-પ્રબધ આદિ રચેલ છે, તથા મહારો લેખ ‘આચાર્ય’ શ્રીકૈમ્યદ્ર (ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય) ‘સુવાસ’ માસિકમા, સવત ૧૯૯૫ જૈનમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિપદના નિબધ-સંગ્રહમાં, તથા ‘ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ’ સયાજી સાહિત્યમાલામા પુખ્ત ૩૩૫, પડોદરા પ્રા. વિ. મ. મ. સ. યુનિવર્સિટી-પ્રકાશનમા વિ. સ. ૨૦૧૯માં પ્રકાશિત છે. વાચકો અત્યંત વાંચે.

૨ રાજર્ષિ કુમારપાલ નામનો મહારો લેખ, ‘સ્વાધ્યાય’ ત્રૈમાસિક પુસ્તક ત્રીજના ચોથા જન્માષ્ટમી અંકમા સ. ૨૦૨૨ માં પડોદરામા પ્રકાશિત છે. વિશેષ પરિચય માટે જિજ્ઞાસુઓએ વાંચવો. લા. બ.

યોગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ‘યોગ’ અક્ષરરૂપે શબ્દાક વડે જોના કાન વિંધાયો નથી, તેવા નિષ્કળ જન્મવાળા, નર-પશુની ઉત્પત્તિ ન થાય-એ બહેતર છે-એમ જણાવ્યું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર વર્ગ-પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ મુખ્ય છે, તેનું કારણ યોગ છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રરૂપ સત્તત્વાત્મક છે. એમ જણાવ્યા પછી સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં પાંચ મહાવ્રતોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ તથા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ પછી ગ્રહિધર્માધિકારી થવા યોગ્ય જીવનમા જરૂરી માર્ગોનુસારી ૩૫ ગુણોનું આવશ્યક પ્રતિપાદન છે.

[૨ જા પ્રકાશમાં—] શ્રાવકના ૧૨ વ્રતોનો પરિચય આપતા, પહેલા મૂળ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવતા મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ, એવી રીતે સુદેવ સાથે કુદેવ, સુગુરુ સાથે કુગુરુ અને સુધર્મ સાથે કુધર્મનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે, જેથી સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને ઝોળખી, તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરી સમ્યક્ત્વની સ્વીકાર કરી શકાય. સમ્યક્ત્વના પાંચ ચિહ્નો, ૫ જુષણો તથા તજવાના ૫ દુષણો સમજાવ્યાં છે. શ્રાવકોએ સમ્યક્ત્વ-મૂલક ચાર વ્રતો સ્વીકારવાના હોય છે. તેમાંના પાંચ અણુવ્રતો સમજાવ્યાં છે—

(૧ જા) અહિંસા અણુવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવતા હિંસા તજવા માટે વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ, હિંસા કરનારની નિંદા, હિંસા કરનાર સુજ્ઞમ અને બ્રહ્મજ્ઞ ચક્રવર્તિને નરકમાં જવું પડ્યું—તેના કથાનકો આપ્યાં છે. કુલ-ક્રમથી આવેલી હિંસાને તજનાર કાલસૌકરિક કસાઈના પુત્ર સુલસની પ્રશસાત્મક કથા આપી છે. હિંસા કરનારના દમ, અધ્યયન, તપ વગેરે નિરર્થક જણાવ્યા છે. હિંસાના ઉત્તેજ અને ઉપદેશક શાશ્વ રચનારની નિંદા, શિકારીઓ દાગ કરાતી હિંસા, લૌકિક શ્રાદ્ધાદિમા થતી હિંસા, દેવને ભેટ ધરવાના અને યજ્ઞમાં હવન કરવાના બહાને તથા વિદ્ય-શાંતિ માટે કરાતી-વગેરે સર્વ પ્રકારની હિંસા વર્જનીય જણાવી છે. તથા અહિંસાની સ્મૃતિ, પ્રશંસા અને તેનાં શુભ ફલો કહેવાં છે.

(૨ જા) અણુવ્રત (સત્ય)નું સ્વરૂપ સમજાવતા અસત્યના અશુભ ફલો આ લોક અને પરલોકમાં કેવી રીતે ભોગવવા પડે છે, તે ઉપર શુભ ફળવાળી કાલક્રત્યાર્થની અને અશુભ ફલ આપનારી વસુરાજની કથા, પર-પીઠાકારી સત્ય વિષયક કૌશિકની કથા આપી છે. તથા અસત્ય બોલનારની નિંદા અને સત્ય બોલનારની સ્મૃતિ કરવામા આવી છે.

(૩ જા) અણુવ્રત (અચોર્ય)નું સ્વરૂપ સમજાવતા અપેક્ષાએ હિંસા કરતા પણ ચોરીમાં અધિક દોષ, ચોરી કરનાર મહિક ચોર અને તેને તજનાર રૌદ્રિણે ચોરની કમસર અશુભ-શુભ ફળ દર્શાવનારી કથા જણાવી છે.

(૪ જા) અણુવ્રત (સ્વાદારાશસંતોષ અને પરદારાગમન-વિરમણ)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં મૈથુનના, જ્ઞાના, વેશ્યાના, પરદાર-ગમનના, પરસ્ત્રીરમણ કરવાની અભિલાષાના પણ દોષો, તે સબધી રાવણની અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર સુદર્શન શેઠની કથા, નારીએ પરપુરુષમાં આસક્તિ તજવી—ને સબધી ઉપદેશ, બ્રહ્મચર્ય-પાલનથી આ લોક અને પરલોકમાં થનાર શ્રેષ્ઠ ફલો દર્શાવ્યાં છે.

(૫ જા) અણુવ્રત (પરિગ્રહ-પરિભાણ)નું સ્વરૂપ સમજાવતાં પરિગ્રહના દોષો, તે સબધમા સગર ચક્રવર્તી, કૃત્તિકર્ણ, તિલક શેઠ અને નદરાજની કથાઓ, પરિગ્રહ તજનાર સતોપી અબયકુમારની કથા જણાવી સતોપની પ્રશંસા કરી છે.

[ત્રીજા પ્રકાશમાં—] શ્રાવકનાં ૩ ગુણવ્રતોનો પરિચય આપ્યો છે. ૧ જા દિગ્વિરમણ ગુણવ્રત પછી

બીજા ભોગોપભોગ-વિરમણુ ગુણવ્રતનો વિસ્તારથી ખ્યાલ કરાવ્યો છે. વર્જવા યોગ્ય વસ્તુઓમાં મંદિરા-પાનના ત્યાગનો અનેક પ્રકારે બોધ કરાવ્યો છે. માંસાહારના દોષો દર્શાવી તેના આહારનો નિષેધ કર્યો છે. મતાનંતરનું ખંડન કર્યું છે. માખણ, મધ, પાચ પ્રકારના ઉદ્દમ્યર-ફલ-ભક્ષણ, અનંતકાય, અસાત ફલ-મક્ષણ-નિષેધ, રાત્રિ-ભોજન-વર્જન, કાચા ગોરસ-મિશ્રિત વિદ્ધ, જન્તુમિશ્ર ફલ, ફલ આદિ અભક્ષ્ય તથા ઉપદેશ આપ્યો છે. ૩૦૦ અનર્થદક-વિરમણુ નામના ગુણવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવતા આત્મ-રોદ નામના દુષ્કર્મને તજવા, પાપોપદેશ અને વિવિધ પ્રકારના પ્રમાદને પરિહરવા સમજાવેલ છે. ત્યાર પછી ચાર શિક્ષામનોમાં ૧લા સામાયિકનું સ્વરૂપ, તેનાથી થતી કર્મ-નિર્જરા-એ સમ્પદમા ચદ્રાવતસંકની કથા, ૨ જા દેશાવકાશિક વ્રતનું સ્વરૂપ, પૌષધવ્રત નામના ૩ જા શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ સમજાવી યુલનીપિતાની કથા, ૪ થા અતિથિસંવિભાગનું સ્વરૂપ સમજાવતા સુપાત્રદાન વિષયક સમજાવી કથા કહેલી છે. શ્રાવકના આર મનોના અતિચારો સમજાવી ૫૬૨ પ્રકારના કર્મદાનના વેપાર-ધધાનો ત્યાગ કરવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે.

મહાશ્રાવકની વ્યાખ્યા સમજાવતા પોતાનું શુભ દ્રવ્ય વાવવાના સાત ક્ષેત્રો (૧ જિનબિબ્બ, ૨ જિનમંદિર, ૩ જિનગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા) વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. પ્રાસંગિક દ્વિગમ્યરમતની માન્યતાને અયોગ્ય સાબિત કરી છે. મહાશ્રાવકની દિનચર્યા, ચૈત્યપૂજા, જિનવહનીની વિધિ સમજાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ આદિ ચૈત્યવહન-પ્રસંગે ‘ ઈરિયાવહી ’ આદિ સૂત્રોના, ‘ નમોત્થુ ભુ, ’ ‘ અરિહંતમેધિયાણુ, ’ ‘ લોગસ્સ ’ ‘ પુદ્ગલરવરદીવરદે, ’ ‘ સિધ્ધાણુ ભુદ્ધાણુ, ’ ‘ જય વીયસાય, ’ ‘ વહનક ’ આદિ પ્રાકૃત સૂત્રોના અર્થ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. ગુરુવહનવિધિ, ઉભયકાલ-પૂજા, ૨૫ આવશ્યકો, ગુરુવહનના ૩૨ દોષો, ગુરુ-શિષ્યના આલાપો, ૩૩ આશાતનાઓ, પ્રતિક્રમણ-શબ્દની વ્યાખ્યા, કાયોત્સર્ગ-વિધિ, કાયોત્સર્ગમાં તજવાના ૨૧ દોષો, પ્રત્યાખ્યાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ત્યાર પછી રાત્રિ-કૃત્ય સમજાવતા ઐઝોના અગોની વૈરાગ્યાત્મક તાર્ત્વિક વિચારણા પ્રસંગે સ્થૂલભદ્રની અને વ્રત-પાલનની દૃઢતા વિષયક કામદેવ શ્રાવકની કથા, ઉત્તમ મનોરથોનું ચિંતન, શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ, સમાધિ-મરણુ તે માટે આનંદ શ્રાવકની કથા, શ્રાવકત્વની પ્રશંસા, શ્રાવકની શ્રેષ્ઠગતિ જણાવી છે.

[૪થા પ્રકાશમાં—] આત્માનું રત્નત્રયી સાથે ઐક્ય, આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ, કોધાદિ ચાર કપાયોનું સ્વરૂપ, કપાય અને ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય, મનઃશુદ્ધિ વિના તપની નિષ્ફલતા, લેશ્યાઓનું સ્વરૂપ, રાગ-દ્વેષની દુર્જેયતા, બનેના વિજયના ઉપાય, સમતા(સામ્ય)નો પ્રભાવ, અનિત્ય, અશરણુ, ભવ, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિ, આસ્રવ, સવર, નિર્જરા, ધર્મસ્વાખ્યાતતા, બોધિહર્ષભતા, લોક અને એ બાર ભાવનાઓનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ, સામ્ય-ફલ, ધ્યાનનું સ્વરૂપ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ્ય ચાર ભાવનાઓ, ધ્યાન કરનાર યોગીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

[૫મા પ્રકાશમાં—] પ્રાણાયામ, રેચક, કુલક, પૂરક વગેરેના ભેદો, તેની વિધિ, તેનું ફલ, પ્રાણના સ્થાન વગેરે, ગમ્યાગમ પ્રયોગ, ધારણુ, અપાન, સમાન, ઉદ્ધન, બ્યાન વાયુનું સ્વરૂપ, પ્રાણાદિ જન્યનું કળ, ધારણુ, વિધિ-ફલ, પવનની યોજા, પવન-ચાર વગેરે જ્ઞાનનું ફળ, ભૌમાદિ ૪ મંડલ, પુરંદર વગેરે ૪ વાયુ, તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ, કાર્મને અનુલક્ષી વાયુ-કળ, નાદી-સ્વરૂપ અને ફળ, કાલ(મરણુ)-જ્ઞાન, સ્તુત્યકાલ-નિર્ણય માટે બાલ લક્ષણુ, બીજા પ્રકારે કાલ-જ્ઞાન, સ્વપ્નકારા, બીજા નિમિત્તો, શકુનો, આપુર- શકુન, ઉપશ્રુતિ, શનેશ્વર પુરુષ, પ્રક્ષ-લક્ષને અનુલક્ષી, મેષ વગેરે રાશિઓમા લક્ષ્યાધિપતિઓ, યત્ર, વિદ્યા-કારા કાલ-સ્તુત્યાન, જ્ય-પરાજય જાણવાનો ઉપાય, પ્રકારાન્તરે કાલજ્ઞાન, પવન-નિશ્ચય અને બિન્દુ-નિરીક્ષણના ઉપાય, નાદી-પરાવર્તન-શુદ્ધિ, સચાર-ફળ, વેધવિધિ, પરકાય-પ્રવેશ વિષયક વિમર્શ.

[૬૬ મા પ્રકાશમાં] પરકાય-પ્રવેશ અપારમાર્થિક જણાવી, પ્રાણાયામ મોક્ષ-હેતુ નથી-એમ સૂચવેલ છે. પ્રત્યાહાર અને ધારણાનાં સ્વરૂપ તથા ફળ દર્શાવ્યાં છે.

[૭ મા પ્રકાશમાં]—ધ્યાન કરવા હિંચનારનો ક્રમ, ધ્યાતા અને ધ્યેયનું સ્વરૂપ, ૧ પ્રાર્થિની, ૨ આગેથી, ૩ વાયવી, ૪ વાયુથી અને ૫ તત્ત્વ ધારણાનું સ્વરૂપ, ૬ પંડક્ય ધ્યેયનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે.

[૮ મા પ્રકાશમાં]—પદ્મક્ય ધ્યેયનું લક્ષણ, ફળ, પદ્મથી દેવતા, મતરાજના ધ્યાનનું ફળ, પરમેષ્ઠિ-વાચક પદ્મથી દેવતા, તેના પ્રકારો, વ્યુષ્ઠિ-સંહિત અન્યમત્ર, તેનું ફળ, પ્રકારાન્તરે ધ્યાન સમજાવેલ છે.

[૯ મા પ્રકાશમાં]—રૂપક્ય ધ્યેય સમજાવી અશુભ ધ્યાનનો નિષેધ કર્યો છે.

[૧૦ મા પ્રકાશમાં]—રૂપાતીત ધ્યેય ૧ આત્માવિચય, ૨ અપાયવિચય, ૩ વિપાકવિચય, ૪ સંસ્થાનવિચયનો પરિચય કરાવી શોકધ્યાન, ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ સમજાવેલ છે.

[૧૧ મા પ્રકાશમાં]—શુક્લધ્યાન, તેના અધિકારી, તેના ચાર ભેદો, અમનરૂપણમાં પશુ કેવલીની ધ્યાન-સિદ્ધિ, શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકારો, ધાતિકર્મો, તીર્થ કરના અતિશયો, સામાન્ય-કેવલિનું સ્વરૂપ, કેવલિ-સમુદ્ધાત, શૈલેશીકરણ, સિદ્ધાન્તમાના ઊર્ધ્વગમનનાં કારણો સમજાવેલ છે.

[૧૨ મા પ્રકાશમાં]—અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વનું કથન, ૧ વિશ્લિપ્ત, ૨ વાતાવાપ્ત, ૩ ક્ષિપ્ત અને ૪ સુલી. ભેદોવાળું ચિત્ત સમજાવી નિરાલંબન ધ્યાન, ચેત્તીનું સ્વરૂપ, ૧ બાહ્યભાસ, ૨ અન્તરાત્મા અને ૩ પરમાત્માનું સ્વરૂપ, આત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય, યુગ્મ-પારતત્ત્વની આવશ્યકતા અને શુદ્ધવૃત્તા, યુગ્મના ઉપદેશાનુસાર ચેત્તીનું વર્તન, ઔદાસીન્ય, તેનું ફળ, હિન્દ્ય-રોધ-નિષેધ, મનની સ્થિરતાનો ઉપાય, મન પર જ્ય મેળવવાનો વિધિ, તેનું ફળ, અમનરૂપણનું ફળ, ઉપદેશનું સર્વસ્વ, યોગશાસ્ત્રની રચનામાં કારણ, ચૌલુક્ય મહારાજ કુમારપાલ જૂનાણી પ્રાર્થના પ્રકાશિત કરેલ છે.

ગુર્જરેશ્વર મહારાજ કુમારપાલ વિ. સ. ૧૧૮૯થી ૧૨૩૦ના રાજ્યકાલ-સમયે રાજર્ષિ, ધર્માત્મા અને પરમાર્હત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમ જ મારિ-અર્થાત્ હિસાના નિવારક થયા. રાજ્યમાં સર્વત્ર અહિસાની ઉદ્દેશપણા કરાવનાર-પણાવનાર થયા—છવોને અભયદાન આપનાર-અપાવનાર થયા. તથા રાજ્યમાંથી શિકાર, જૂનાર, મહિરાપાન આદિ વ્યસનોને દેશવટો કરાવનાર થયા. એમા નિમિત્તભૂત સદ્ગુરુ ધર્માચાર્ય શ્રીહિમચદ્રાચાર્ય અને તેમનો સદ્ધર્મોપદેશ કહી શકાય. એ સદ્ગુરુદેશને તત્ત્વજ્ઞાનામૃત-જળનિધિરૂપ નેમના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રમા સરસ રીતે સંકલિત કરેલ છે, તે સ્ત્રેષ્ઠ વાચકો વાંચી-વિચારી શકે છે. મહારાજ કુમારપાલે આ યોગશાસ્ત્રનું ગૌરવ કરી તેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામનો પટ્ટપ્રધ કર્યો હતો.

વીતરાગરોગ-વૃત્તિ, કુમારપાલ-પ્રબધ વગેરે મન-ચમ્પા જણાવેલ છે કે જૈનધર્મ સ્વીકારતા પહેલાં કોઈવાર મહારાજ કુમારપાલે અબદ્ય-અક્ષણ કહ્યું હતું, તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે યુગ્મજીને તેમના માટે રચેલ વીતરાગ-રોગના ૨૦ પ્રકારો અને પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના બાર પ્રકારોનું પ્રતિદિન પઠન-પાઠન કરવા સૂચનું હતું, જેથી ૩૨ કોનોની શુદ્ધિ સાથે જીવન વિશુદ્ધ બને. તે પ્રમાણે મહારાજ સ્વાધ્યાય કરતા હતા.

મહારાજ કુમારપાલના પઠન-પાઠન માટે વીતરાગરોગ, યોગશાસ્ત્ર વગેરેની પ્રતિઓ સોનેરી અક્ષરોથી લખાયેલી હતી-એવા ઉદ્દેશો માળે છે. વર્તમાનમાં એ અપ્રાપ્ય છે, તેમ છતાં તેમના રંગબોર પછી ૨૧મા વર્ષે વિ. સ. ૧૨૫૧મા ભીમદેવ (ખીન્ન) મહારાજના રાજ્યમાં, દર્માવલી (ડબોઈ)ના શ્રીમાલી શાવક

દેવધરે લખાવેલ અને વટપદ્રક (વડોદરા)ના પ. વેાસરિના હાથે લખાએલ સજ્જિત યોગશાસ્ત્રનું તાલપત્રીય પુસ્તક ખભાતના શ્રીશાંતિનાથ જૈન ભઠારમાં વિદ્યમાન છે, તેનો અંતિમ ઉલ્લેખ પિટર્સનના રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૭૭ માં છે. 'વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો' નામના લેખમાં અમે તે દર્શાવ્યો છે. (જુઓ 'ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ' સયાજી સાહિત્યભાણા પુષ્પ ૩૩૫, પૃ. ૪૧૧-૪૧૨) પાટણ, ખભાત, વડોદરા, જેસલમેર વગેરેના અનેક પુસ્તક-ભઠારોમાં-જ્ઞાનમંદિરોમાં સ્વાધ્યાય પુસ્તકાલોમાં, પ્રકરણસંગ્રહોમાં, યોગશાસ્ત્ર મૂળની તથા સ્વોપદ્ય વૃત્તિની અનેક પ્રતિઓ મળી આવે છે. જેસલમેર અને પાટણના જૈન અથલઠારોની વર્ણનાત્મક સ્ત્રી (આ. ઓ. સિ. નં. ૨૧, ૭૬) વગેરેમાં અમે સૂચવેલ છે.

મારા સ્મરણ પ્રમાણે ૫૦ વર્ષો પહેલાં કલકત્તા-એશિયાટિક સોસાયટી એક બેગલ તરફથી બિગ્લિઓ-ચેક ઇન્ડિકામાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ થી ઈ. સ. ૧૯૨૧ના ગાળામાં આ યોગશાસ્ત્ર વૃત્તિ સાથે પ્રકાશિત થતું હતું, ત્યારે સપાઠક સદ્ગત શ્રીવિજયધર્મચંદ્રિયજીએ ત્રિશુદ્ધ સપાઠન માટે તેની ૨૭ પ્રતિઓ એકત્ર કરી હતી. સ. ૧૯૭૩ માં તેમના અમરેલીના આદુર્ભસિમાં તેમની કેટલીક પ્રતિઓ પાઠાન્તરો મેળવવા મેં જોઈ હતી. એ પ્રકાશન પૂર્ણ થયું જાણવામાં નથી, તેમ છતાં તેમના શિષ્ય સદ્ગત શ્રીવિજયભક્તિચંદ્રિયજીના સદુપદેશથી થયેલી આર્થિક સહાય દ્વારા ભાવનગરની જૈનધર્મ-પ્રસારક સભાએ ઈ. સ. ૧૯૨૬, વિ. સ. ૧૯૮૨ માં વિવરણ-સહિત યોગશાસ્ત્ર પ્રતાકારે પ્રકાશિત કરેલ છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં તેનો ઉપયોગ કરાયો છે.

શ્રીહિમચદ્રાચાર્યે સ્વોપદ્ય વિવરણમાં પ્રસંગાનુસાર સ્તુતિ દ્વાત્રિશિક્ષા, વીતરાગસ્તવ, અભિધાન ચિતામણિ કોશ, શબ્દનુશાસન, ત્રિષષ્ટિશાલાકા પુરૂષ ચરિત્ર વગેરે પોતાની કૃતિઓનાં અવતરણો પણ આપ્યાં છે.

તેનો આ ગૂજરાતુવાદ સ્ત્રી આગમેદ્વારક સદ્ગત શ્રી આનંદસાગર ભૂરીશ્વરજીના શિષ્યરત્ન આચાર્ય શ્રીહિમસાગરચરિત્રજીએ જન-સમાજ ઉપર ખાસ કરીને ગૂજરાતી વાચકો ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે.

—આ પહેલાં યોગશાસ્ત્રના ભાષાન્તર માટે કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે. તેમાં પં. કેસરવિજયજી ગણિ (પાછળથી આચાર્ય)નો પ્રયત્ન ગણ્યવી શકાય. તેમનું ખારે પ્રકાશન બાલાવમોધકૃપ સહિત ભાષાન્તર સંવત ૧૯૬૩ માં પ્રકાશિત થયેલ, જેની સ. ૧૯૮૦ માં ચોથી આવૃત્તિ મુબઈમાં પ્રકાશિત થઈ હતી, જે હાલ મળતી નથી. એ જ અસ્સામાં શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુબઈ તરફથી સહિત ભાષાન્તર સાથે યોગશાસ્ત્ર મૂળ માત્ર ચાર પ્રકારો પ્રકાશિત થયેલ છે. જેનો અભ્યાસ શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલયમાં અને તેની શાખાઓમાં તથા બીજી પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવે છે, તથા તેને ધાર્મિક પરીક્ષાઓમાં પણ જોડ્યું સ્થાન અપાયું છે, પરંતુ તેમાં પણ તે પ્રથમના ૪ પ્રકારોની જ પરીક્ષા થાય છે. તેમ જ વર્તમાનમાં કેટલેક સ્થળે આદુર્ભસિમાં મુનિરાજો વ્યાખ્યાન વાંચવા માટે યોગશાસ્ત્રની પસંદગી કરે છે, તેમાં પણ પ્રથમના ચાર પ્રકારોનાં વ્યાખ્યાનો વ્યાપ છે.

મૂળ શ્લોકો સાથેનો પ્રસ્તુત અનુવાદ, આ. શ્રીહિમચદ્રાચાર્યે સ્વોપદ્ય વિવરણ સાથે રચેલ સંપૂર્ણ યોગશાસ્ત્રના ખારે પ્રકારોનો-લગભગ બાર હજાર શ્લોકોનો અનુવાદ છે. એ કાઉન ૮ પેજ સાપ્તક મોટા કદનાં પ. ૫૬૮માં પ્રથમ વખત પ્રકાશિત થઈ વાચકો સમક્ષ રજૂ થાય છે. આ અનુવાદ ઘણી સાવધાનતાથી કરેલો ગણ્યી શકાય અને વાંચના-વિચારતા શુદ્ધ સ્વદ્ધર્મમાં જણાયો. પઠન-પાઠનમાં તેનો સર્વત્ર પ્રચાર થાય-એ આવશ્યક છે. એના સદુપદેશ-પ્રચારથી હિંસાઓ અટકે, અધિકારીઓ અને પ્રજાઓ સત્યના પક્ષપાતી બને, ચોરીઓથી અટકે, સહચારી બને, સ્વદ્ધર્મસંતાપી, પરસ્પરી સહૃદય, નીતિમાન બને, પરિગ્રહનું પરિમાણ કરી ન્યાયમર્જા ઉપાજન કરેલ દ્રવ્યને ધર્મકર્તવ્યોમાં અને સન્માર્ગમાં વાપરનાર થાય, શિક્ષક, શુભાર, મંદિરાધાન આદિ કુર્બંસનો-કુર્બંસોને તથા માંસહારને તબનાર થાય, સદુગુણી-સુસંસ્કારી બને, એથી પોતે સુખી થાય અને બીજાને સુખી કરે-બીજા જીવને શાંતિ આપવાથી પોતે શાંતિ મેળવી શકે. એ આશા અસ્થાને નથી, સંભવિત છે.

અત્યંત ડુંગ્ર સાથે જણાવવું પડે છે કે, વર્તમાનમાં ભારતમાં-આર્યદેશમાં અહિંસાને બદલે હિંસાને ઉત્તેજનો-પ્રેરણાનો-પ્રોત્સાહનો અપાઈ રહ્યાં છે, તેના પ્રચારો થઈ રહ્યા છે. માંસ, મત્સ્ય, ઈંડા આદિના અભક્ષ્ય-અનાર્થે આહાર તરફ લક્ષ્યાવાઈ રહ્યા છે-મુગ્ધ-અજ્ઞાનો દોરવાઈ રહ્યા છે-તેઓ પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રના સદુપદેશોમાથી શુભ પ્રેરણા મેળવી એથી વિરત થાય-એમ ધિમ્ધીએ.

મહર્ષિ પતંજલિના યોગાનુશાસનમાં સૂચવેલ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ-એ અષ્ટાંગ યોગનું સાચું સ્વરૂપ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યના પ્રસ્તુત યોગશાસ્ત્રદ્વારા સમજી સમજીને સાચા યોગીઓ બને, મહર્ષિ પતંજલિએ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એને યમ કહ્યા છે. શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે એને મહાવ્રતો અને અષ્ટવ્રતોના સ્વરૂપમાં સમજાવ્યા છે. મહર્ષિ પતંજલિએ ‘ અહિંસા-પ્રતિષ્ઠાવા તત્ત્વન્નિષ્ઠૌ વૈરત્યાગ ’ એવું સૂત્ર રચ્યું છે-અર્થાત્ અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં, તેની સમીપમાં વેરનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્યે લોકોમાં પ્રચલિત વિવિધ પ્રકારની હિંસા તજવા વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, તથા અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરનારા-કરાવનારા યોગીશ્વરો-અહિંતો-તીર્થંકરોના સાનિધ્યમાં જાતિવેરવાળા પ્રાણીઓ પણ વેરનો ત્યાગ કરે છે-એ દર્શાવ્યું છે. એવી રીતે સત્યની, અચૈર્થની, બ્રહ્મચર્યની અને અપરિગ્રહની પ્રતિષ્ઠા થતાં ઉત્તમ લાભો સૂચ્યા છે.

વિધ્યાન્યાસગી સદ્ગુણાનુરાગી સરલપ્રકૃતિ ઉદારચિત્ત અનુવાદક આચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિજીનો યોગશાસ્ત્રનો ધન્યવાદાદર્શ આ અનુવાદ-પરિશ્રમ, તેમના પહેલા પ્રયત્નો પ્રા. કુવલયમાલકથાનો અનુવાદ, પ્રા. સમરાદિત્ય-મહાકથાનો અનુવાદ આદિની જેમ અધિક સકલ અને ઉપયોગી થાય એવી આશા રાખીએ અને આશા છે કે-એવી રીતે શીલાંક શીલાચાર્યના પ્રા. ૫૪ મહાપુરુષોના ચરિત્રના એમના અનુવાદને થોડા સમયમાં પ્રકાશિત થયેલો આપણે જોઈ શકાશું.

—આવા અત્યંત ઉપયોગી શાસ્ત્રના શુભ સંપાદનકાર્યમાં અનુવાદક આચાર્યશ્રીએ, વિશેષ યોગ્યતા ન ધરાવનાર મારા સરખા અદ્યપરને જોશો, એને હું મારું સદ્બાગ્ય સમજું છું. આ શાસ્ત્રના સદ્સંપાદન કાર્યમાં મેં અદ્યપરિત પ્રમાણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી સાવધાનતાથી યથાશક્ત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં મદ્મરિતને લીધે અથવા દષ્ટિદોષથી સંભવના થઈ ગઈ હોય, કે રહી હોય, તેની હું ક્ષમા યાચું છું. શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે રહેલી સંભવનાઓ શુદ્ધ કરીને સુદ્ધ સત્જનો વાચે-વિચારે અને અમને સૂચવવા કૃપા કરશે—તો આભારી થઈશું. બીજી આવૃત્તિ-પ્રસંગે સુધારી શકાશે.

—શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકાલય દ્વારા વ્યવસ્થાપકોએ ધણી ઉપયોગી ઉત્તમોત્તમ શ્રેષ્ઠ ગ્રન્થોનું પ્રકાશન કર્યું છે. એમના પ્રકાશનોમાં વિશેષ યશસ્વિ કહી શકાય-એવું આ પ્રકાશન ગણાયે. શાસન કરનાર શાસકોમાં-રાજ-પ્રજામાં સુસંસ્કાર રચાવવા કરનાર, ઉત્તમ પ્રેરણા આપનાર, આ લોકનું અને પરલોકનું હિત કરનાર આવા ગ્રન્થોના અનુવાદો, દેશની અનેક ભાષાઓમાં હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરેમાં પણ થાય, તથા તેનો પકન-પાકનાદિ પ્રચાર થાય-એ અભીષ્ટ છે-હિતાવદ છે. ‘ આ શાસ્ત્રના પકન-પાકનથી મુક્તિ સર્વ કોઈ ભવ્ય આત્મા સમ્યગ્-જ્ઞાન-બ્રહ્માનંદ અને ચારિત્રકરૂપ રત્નત્રયનું આરાધન કરી મોક્ષ મેળવવા શક્તિશાળી થાય ’—એવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

સંવત્ ૨૦૨૫ માધ શુ. ૫ બુધ

વડી વાઢી, ગવપુગ, વડોદરા.

લાલચંદ લગવાન ગાંધી.

[નિવૃત્ત ‘જૈનપડિત’ વડોદરા-ગરબ]

પૂ. ધ્યાનસ્થ સ્વર્ગત આગમોદ્ધારક
આચાર્યશ્રીઆનન્દસાગર સૂરીસ્વરજી મ.

જન્મ	દીક્ષા	પંન્થાસ પદ	આચાર્ય પદ
૧૯૩૧	૧૯૪૭	૧૯૬૦	૧૯૭૪
અવાસ વદ ૦))	મહા સુદ ૫	જેઠ સુદ ૧૦	વૈશાખ સુદ ૧૦
કપડવંજ	લોખડી	અમદાવાદ	સુરત

સ્વર્ગવાસ ૨૦૦૬ વૈશાખ વદ ૫ સુરત.

યોગ-પરિચય

માનવભવની પૂર્ણતા યોગાભ્યાસ વિના નથી, સયમશક્તિ મનુષ્યને ધૈવીમનુષ્ય બનાવે છે. સયમશક્તિનું પૂર્ણ પ્રાપ્ત્ય અને શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ એ જ યોગના અભ્યાસનો ઉદ્દેશ છે. મહાત્મા પુરૂષોએ કહ્યું છે કે-યોગ-જ શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ છે અને સર્વ ધર્મેમાં પ્રધાન છે. તેમ જ યોગ એ અશ્વિમાદિ સર્વ લબ્ધિઓનું ધર છે. યોગવિદ્યા એ શક્તિ-સામર્થ્યના અપૂર્વ ભંડારની શુભ યાત્રી છે. આત્માનું અનંત જૈશ્વર્થ યોગ દ્વારા પ્રગટ કરી શકાય છે, યોગ એ સિદ્ધત્વને પ્રગટ કરવાનું દાર છે. પૂ. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય-રચિત યોગશાસ્ત્ર આત્મ-સાક્ષાત્કારના વિજ્ઞાનનો મહાગ્રન્થ છે.

ચાર અનુયોગ-યોગશાસ્ત્ર એ શેકાત્તર વિજ્ઞાન છે. આમાં આત્મતત્ત્વ વિષયક દ્રવ્યાનુયોગ (Pure Science)નો વિસ્તાર છે. અણુ અને વિશ્વ (Atom and Cosmos)ના સ્ફરણને ઝાંખા પાઠે એવી સૂક્ષ્મ વિચારણાઓની તેમાં હજીવટ છે. અહિં જીવત્વની કાચી ધાતુ સિદ્ધત્વના સુવર્ણને કઈ રીતે પ્રગટાવી શકાય તે માટેનો ગણિતાનુયોગ (Higher Mathematics) પ્રકાશિત કરાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં અહિંસા અને સ્વાદાહના સમન્વયનું ગણિત પરિપૂર્ણપણે ભરેલું છે, જે શોધશે તેને આ યાત્રીઓ (Formulas) અવશ્ય જરૂરે. વળી આ શાસ્ત્રમાં ચરણ-કરણાનુયોગ (Technology)નું સપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ છે. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની પદ્ધતિ (Process) સ્પષ્ટ કરી છે. આમાં કથાનુયોગ (History) સજીવ બને છે. આ પરમ વિજ્ઞાનને અનુસરી મહાપુરૂષો 'મહાન્' બન્યા છે, આજે બની શકે છે અને ભાવિમાં બનશે.

પ્રયોગસિદ્ધિ વિજ્ઞાન—યોગ એ એ અક્ષરનો મત્રમય શબ્દ છે. આ શબ્દને શ્રદ્ધા, સવેગ આદિ શુભ ભાવના અને ઉલ્લાસપૂર્વક શ્રવણ કરનારા પાપનો ક્ષય કરે છે—એમ યોગસિદ્ધ મહર્ષિઓ કહે છે. યોગવડે પાપકર્મો બળીને ભસ્મ થાય છે, વળી તેનાથી પુણ્ય પ્રગટે છે. યોગવડે મોક્ષપ્રાપ્તિનાં સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. યોગવડે આત્માના ઝુણે ઉત્તરોત્તર પ્રકાશિત થાય છે. જેઓ પૂર્ણ માનવતા પ્રાપ્ત કરી સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રગટાવવા ઈચ્છતા હોય, તેમને યોગ-સાધના અવશ્ય આવશ્યક છે. યોગવિષયકજ્ઞાન એ પ્રયોગસિદ્ધિ વિજ્ઞાન છે. તેમાં જે હકીકતોનું વિવરણ છે, તે સર્વ અનુભવગમ્ય છે. જે જે મહાપુરૂષોને ધ્યાનનો અનુભવ જેવા જેવા પ્રકારનો થયો, તેવા તેવા પ્રકારે તેમણે તેનું વર્ણન કરેલું છે. જે કોઈ સાધક-આરાધક આત્મા આજે પણ કહેલા પ્રકારે અભ્યાસ કરી શકે તો તેને તે પ્રકારનો અનુભવ અવશ્ય પ્રગટે.

યોગવિષયક પુસ્તકો વાંચી જવા માત્રથી યોગની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. યોગશાસ્ત્ર જેવા યોગના ગ્રન્થો યોગસાધનાની જવાબદારીનું ભાન કરાવે છે. પુસ્તકો યોગમાર્ગનો નકશો (Road Map) નથી, પણ માર્ગના નામનું માત્ર પાટીયું (Sign board) છે. યોગવિજ્ઞાનના શ્રવણ-વાંચન માત્રથી તેની સાધન-વિધિનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી.

સદ્ગુરુની આપરંચકતા—યોગસાધના અત્યંત કઠિન છે. યોગના આરંભ માટે સાધકે પ્રથમ પોતાની યોગ્યતા કેળવવી પડશે. સર્વપ્રથમ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ અગત્યના છે. ત્યારપછી આત્મશુદ્ધિની તાલાવેલી, કર્મથી યુક્ત થવાની ઝખના, સિદ્ધત્વપ્રાપ્તિની પ્રયત્ન ભાવના જોઈશે. આ બંને સાથે આત્મ-સમર્પણ અનિવાર્ય છે. જનનભવહારમા સુયોગ્યપણે યોગવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ કરવા માટે સાધન-વિધિની સમજણ તેમની પાસેથી મેળવવી જોઈએ કે જેમણે આ તત્ત્વને યથાર્થ જાણી આચરણમાં ચૂકીને પોતાના જીવનમાં સફલતા પ્રત્યક્ષ કરી હોય; એવા અનુભવી ગીતાર્થ ચુરુઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આવા અનુભવીઓ યથાર્થ પૂર્ણભાવથી જિજ્ઞાસુને સહજપણે સમજવી અને શીખવી શકે છે. યોગસાધના માટે જેના અતરતામાંથી અવાજ ઉઠતો ન

હોય એવો કોઈ મનુષ્ય આ માર્ગ ઉપર ન આવે. આ માર્ગ ઉપર અત સુધી ચાલવાની જેની તૈયારી ન હોય તે કૃપા કરીને યોગસાધના શરુ ન કરે.

યોગવિષયક કઈપણ સાધન સદ્ગુરુના માર્ગદર્શન પૂર્વક કરવું. યોગનો પથ એવો કપરો છે કે જાણકાર સારા ભોમિયા વગર આ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવો અહિતકારી નીવડે છે. યોગમાર્ગમાં પ્રવેશની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે યોગશાસ્ત્રના પ્રારંભના પ્રકરણોમાં વિશેષ વિસ્તાર કરેલો છે. યોગશાસ્ત્રની ભાષામાં ઘણું જીડાણ (Depth) છે. યોગની પરિભાષા રહસ્યમયી છે. શબ્દો પાછળના ભાવમાત્ર અનુભવગમ્ય હોઈ તેનું રહસ્યોદઘાટન સદ્ગુરુ વડે જ થઈ શકે છે. કોઈપણ કળાનું પુસ્તક વાંચી જવાથી તે કળા આવડતી નથી. જીવનમાં સર્વ કળાઓમાં શ્રેષ્ઠ કળા હોય તો યોગકળા છે, અને તે સુવિહિત સદ્ગુરુના ગુરુકુલવાસમાં રહીને જ શીખી શકશો.

યોગ એટલે શું ?—યોગ શબ્દ ‘યુજ્’ ધાતુથી તૈયાર થયો છે. યુજ્ એટલે યોજવું-જોડવું. મોક્ષ સાથે યોગ-જોડાણ કરાવે તે યોગ. બીજો અર્થ યુજ્ એટલે સમાધિ, સમતામાં સ્થિર થવું તે, સમ્યક્ સ્થાપન તે સમાધિ. યુજ્ એટલે સયમન-મનનું સયમન. યુજ્ એટલે સયોગ, મનનો આત્મા સાથે સયોગ તે સમાધિ.

લેટિન ભાષામાં યોગ માટે Jungere, Jugum, Jungo, Joim અને જર્મન ભાષામાં goch-yoke, અને ફ્રેંચ ભાષામાં goug શબ્દો વપરાયા છે.

મોક્ષનો માર્ગ—અનાદિ સસારમાં એક આરાધનાનો-સસાર ટૂંકા કરનાર માર્ગ છે, જ્યારે તેથી વિપરીત બીજો વિરાધનાનો સસાર વધારનારો માર્ગ છે. એક ઉપર બાઈ જનારો, બીજો નીચે બાઈ જનારો છે. એક માર્ગ પરિધિ-બ્રમણ દ્વિધાથી કેન્દ્ર તરફ ઋજુગતિમાં બાઈ જનાર, બીજો વિગધનાનો માર્ગ પરિધિ પર સર્વ-૧૮ ભાવદિશામાં^૧ બ્રમણ કરાવનાર છે. એક માર્ગ સર્વસ્વભાવની સ્તુતિનો છે, બીજો ગાદ અધકારની અવાસ્તવિક બ્રમણનો છે. એક માર્ગ મૂળ સ્વભાવને પ્રગટ કરાવનાર છે, બીજો અધકારના ઊંડાણને પમાડનાર છે. એક માર્ગ અહિંસા, અભય, અમૃત અને આત્મ-જગૃતિનો છે. બીજો હિંસા, ભય, વિષ અને ગાદમૂર્છાનો માર્ગ છે.

યોગશાસ્ત્રનું અધ્યયન હિંસાનો ત્યાગ કરાવી દરેક જીવોને અભય અપાવનાર છે. યોગશાસ્ત્રની અમૃત સરખી વાણી મોક્ષવિપને દૂર કરનારી છે. અદ્વપ્રકાશ ટંકનારા ભોગોપભોગના સાધનોમાં વિગ્રહ બની ચિરસ્થાયી ભાવપ્રકાશક સાધનોનો સંગ્રહ કરનાર વિવેકી આત્મા મૃત્યુ પગ વિજય મેળવી શાશ્વતી અમૃતા પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. યોગશાસ્ત્ર અનાદિની ગાદ મૂર્છાનો ત્યાગ કરાવી આત્માનું અસલ-મૂલ વાસ્તવિક જગૃતિવાણી જીવન કઈ રીતે સપાદન કરવું ? એ દર્શાવનાર મહાન્ આધ્યાત્મિક ગ્રન્થ છે.

અસીમ-અનંતનું રહસ્યોદઘાટન—માનવભવ સાર્થક કરવા શાસ્ત્રમાં કહેલા યોગમાર્ગે પ્રયાણ કરનાર જેમ જેમ આગળ વધશે, તેમ તેમ પદ્ધતિનું આનન્દ-રહસ્ય તેની સન્મુખ-નજીક આવશે, અને સદગુરુ-નિર્મળ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરશે. નિર્મળ વિચારધારા-શુભભાવના યોગે આ મહામનીષી પગપ્રકૃતિના પ્રાગભૂમાં પર્ણેથીને સમગ્ર દ્રવ્યના સર્વભાવ (Totality)નો દ્રષ્ટા અને જ્ઞાતા બનશે. પરમપરિમાણુવાળા આ

૧. ૧૮ ભાવદિશા—સમૂર્ધ્વ, કર્મભૂમિ, અકર્મભૂમિ, અતઃક્રીપમાં જન્મેલા મનુષ્યો; શ્રે-ત્રણ-ચાર-પાંચ-ઈન્દ્રિયવાળા તિર્થંત્રી, પૃથ્વી, અપ્, તેજઃ, વાયુ એમ ચાર કાય, અગ્ર મૂલ રૂઢિ અનં પર્વ બીજ; દેવ તથા નાગક મળી ૧૮.

અધ્યાત્મ-વિકાસ (Ultimate Dimension)માં દેશ-કાલનું કોઈ બંધન નથી, એવી કોઈ સીમા નથી, જ્યાં પહોંચીને અટકાવ હોય, અર્થાત્ આગળનો અવકાશ ન હોય. પ્રકાશની-જ્ઞાનની રેખાને રૂંધો તો જ્યાં કાલપ્રવાહ અટકતો હોય. અહીં અસતિ અને અનંતનું રહસ્ય ઉઘડે છે. યોગશાસ્ત્રમાં આ પ્રકાશપ્રશ્નની રૂપરેખા છે.

યોગમાર્ગનો સાધક—આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા માર્ગાનુસારીપણાના ગુણો એ માનવતાની કસોટી અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો છે. આ પાંત્રીશ ગુણોમાં વિશ્વના સર્વ નીતિશાસ્ત્રોનું સત્ત્વ સમાએક છે. માનવતાની યોગ્યતા (Human Fundamentals) પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક જ શ્રાવકપણું પ્રગટ થઈ શકે છે અને યોગનો પ્રવેશ સુલભ બનાવી શકાય છે. યોગમાર્ગમાં રસ ધેનાર આત્માએ અનુચિત, લોકવિરુદ્ધ, અયોગ્ય, અપકારી પ્રવૃત્તિઓને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ. પોતાના જીવનવ્યવહારમાં ઉદારતા, સૌમ્યતા, શિષ્ટતા, ભદ્રતા, શુભકાર્યની સહાનુભૂતિ, સૌહાર્દ આદિ ગુણો કેળવવા જોઈએ. તેમજ નિરર્થક, અનર્થક પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ, પરાપકારી પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર, સર્વ જીવોનું પારમાર્થિક હિતચિંતવન, પ્રમાદ-પરિવર્જન કરવું જોઈએ. મોહાધાર આચ્છાદિ વાસનાઓ હૃદયમાં રાખીને યોગમાર્ગનું અવલંબન લઈ શકાતું નથી.

આવશ્યક ક્રિયા—પુસ્તક વાંચન, માત્રથી જ આરાધનાના ધ્યાન-માર્ગમાં આગળ વધવાની કોઈ ભ્રમણા ન રાખશો. સદ્ગુરુ કે અનુભવી કલ્યાણમિત્ર પાસેથી માર્ગ-દર્શન સ્પષ્ટ કરી લેવું. પરમ આત્મ-વિશુદ્ધિના હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને અધ્યવસાયો અધિક નિર્મલ બને, તે માટે વિશ્વોપકારી શ્રીજીનેશ્વર ભગવતની આરા દક્ષણે અનુસરી સદ્ગુરુએ દર્શાવેલી વિધિ અનુસાર જ સાધકે યોગ-સાધના, ધ્યાન, અધ્યયનાદિક કરવાં.

યોગશાસ્ત્રમાં ચૈત્યવદન, ગુરુવદન, આવશ્યક સૂત્રોના અર્થો વિશેષ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. આપણે જ્યારે આ સૂત્રોના શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ, ત્યારે જાણે સ્વર્ગાધિક સુખ અનુભવતા હોઈએ તેવા ભાવથી શબ્દોચ્ચારણ કરવું જોઈએ. શબ્દો જીભ ઉપર મૂક્યા છે, તેમ અનુપયોગે નહિ પણ આપણે એકાગ્રતા સાથે શબ્દોના અર્થોમાં પ્રવેશેલા છીએ તે રીતે કહેલા કર દોષ રહિત સૂત્રો ઉચ્ચારવાં જોઈએ. આવશ્યક ક્રિયા-સમયે આરાધકની આજ્ઞામાંથી પાપ-પશ્ચાત્તાપના કારણે અશ્રુપ્રવાહ વહેતો હોય, પાપાલોચિત હલકો થએલો આત્મા હૃદયથી પુલકિત-રોમાંચિત બની જાય છે. અસખ્ય ચંદ્રોના તેજીથી અધિક શાન્તિદાયક અને અસખ્ય સૂર્યોના તેજીથી અધિક પ્રકાશમાન, ઉજ્જવલ, અનંત સિદ્ધોની અલૌકિક શાન-જ્યોતિ તેમાં મન તન્મય બન્યું હોય, જાણે સમવસરણમાં બાર પર્વદ સન્નિપ્ત શ્રીતીર્થંકર પરમાત્મા બિરાજમાન છે, અતિસુદર કમનીય દેહવાળા, કંટુણુસમુદ્, પ્રસન્ન મુદાવાળા, જેના સર્વાંગમાંથી અત્યંત શુભ સ્નિગ્ધ પ્રકાશ પ્રગટી રહેલો છે, ભગવત એટલા શાનદાન દમય અને ગુણાતિશયવાળા છે કે ચૈદ્ર રાજ્જોડમાં કોઈની સાથે તેમની તુલના કરવી શક્ય નથી. આવા અનેક ઉત્તમભાવ પ્રગટાવવા માટે યોગશાસ્ત્રની દીકાનો વિસ્તાર સહાયક બને છે.

પરમાનંદ સંપત્તિઓનું બીજ-જીવન વિકસાવવા માટેનું એક માત્ર અનિવાર્ય સાધન ધર્મધ્યાન છે. તેને જ જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય બનાવવું જરૂરી છે. યોગશાસ્ત્રની સ્વોપદ્ધિ દીકામાંથી પિકર્યાદિ ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મધ્યાનથી સિદ્ધિ અરિહતો, સિદ્ધો, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સહુ-ભગવતોના અનુગ્રહ, વિના, તેમના પ્રત્યેની પૂર્ણ શરણાગતિ વિના કદાપિ થતી નથી, નેથી તે અનુગ્રહ માટે સદા ચિત્ત તલસત્તુ-ઝખું રહેવું જરૂરી છે. અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રથમ સાધન પચ પગ્ગોઓ ઉપર પ્રતિહત્યુ પ્રવર્ધમાન, માર, અવિચળ અને વિનય સાહેન પ્રસન્ન ઉત્તમ ગુણ-અનુરાગ હૃદયમાં હોવો જોઈએ. ભગવતની ભક્તિ એ મોહનું બીજ છે. ભક્તિપોષમાં સર્વસમર્પણનાવ બરેલો છે.

“સારમેતન્મયા લબ્ધ, શ્રુતાન્વેરવગાહનાત્ । મક્તિમૌગવતી વીઘ, પરમાનન્દસપદાત્ ॥”

પૂ. ઉ. શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ પોતાની અનુભવ વાણીમાં કહે છે કે— શ્રુતસમુદ્રમાં અવગાહન કરીને આટલો સાર મે પ્રાપ્ત કર્યો કે— ભગવતની નિષ્કામભક્તિ એ જ પરમાનન્દ-સપદનું બીજ છે. લોગસ્સની આથામાં પણ ૨૪ તીર્થ કરે ભગવતનું, ઉપલક્ષણથી ત્રણે કાળના જિનેશ્વરોનું કીર્તન, વદન, પૂજન-રૂપ પરમભક્તિ મને આરોગ્ય, બોધિલાભ અને સમાધિમરણ આપનાર થાઓ.

પરમાર્હત કુમારપાલ મહારાજને સાંભળવાની ઈચ્છાથી તેમના સ્વાધ્યાય માટે રચેલ આ યોગશાસ્ત્રમાં યોગની પ્રક્રિયા એવી રીતે દર્શાવાઈ છે કે જેથી જીવન પવિત્ર બનવા સાથે આત્મિક સર્વશુભો પૂર્ણ વિકાસ પામે. યોગશાસ્ત્ર આત્મામાં જૂષાએલ પરમનિધાનનો પરિચય કરાવે છે.

પૂજ્ય આ. શ્રીહેમસાગરસુરિજીએ વિવરણ સહિત યોગશાસ્ત્રનો કરેલો આ વિશિષ્ટ અનુવાદ સુદર, સરલ અને સુવાચ્ય છે. તેમણે ગુજરાતી વાચકવર્ગ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

મારા લેખનમાં સિદ્ધાન્ત-વિરુદ્ધ બે કાઈ લખાણું હોય, તો તે માટે હું મિત્રો મિ દુઃસ્થ કેવાપૂર્વક વાચકવર્ગને મને જણાવવા વિનંતિ કરું છું. અતે આરાધક આત્માઓને આ ગ્રન્થ ઉપકારક બને-એ જ શુભેચ્છા. વિ. સ. ૨૦૨૫ મહાવર્ષિ. શ્રીચંદ્રપ્રભ-કેવલજ્ઞાન કલ્યાણીક

ડૉ. અલ્પસબાહ કોટી, ૭૩, મરીન ડ્રાઈવ, મુંબઈ-૧૦

કિરણસાધ

૧૬

આ. હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલના ફોદાવાળા લખાણની શુદ્ધિ

અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
પ્રાસાદ	પ્રસાદ
૧૨૨૬	૧૨૨૮
પરમાર્હત	પરમાર્હત
૧૧૪૬	૧૧૫૦
૧૧૬૬	૧૧૮૪

સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો ગૂર્જરાનુવાદ

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકીય નિવેદન	...	...	...	...	૫. ૧
અનુવાદકીય નિવેદન	...	...	...	...	૧-૨
પ્રસ્તાવના ૫. લા. ભ. ગાંધી	...	...	...	...	૩-૮
ઉપક્રમણિકા પ્રો. હી. ર. કાપડિયા	...	...	...	...	૯-૧૬
યોગ-પરિચય કિરણભાઈ	...	...	...	...	૧૭-૨૦
અનુક્રમણિકા	...	...	...	...	૨૧-૨૪
પ્રથમ પ્રકાશ	..	...	...	...	૫. ૧-૭૪

અતિશયગર્ભિત સ્તુતિરૂપ મગલાચરણ-૧. ચક્રકૌશિકને પ્રતિબોધ-૨. દેવદમન-૪. સગમદેવના ઉપસર્ગ સમયે પ્રભુની ભાવકરુણા-૮. યોગનુ માહાત્મ્ય-૧૨. સનતકુમાર ચક્રવર્તીની કથા-૧૩. વિવિધ લખ્ધિઓનાં નામો અને તેની વ્યાખ્યા-૧૬. ઋષભદેવ પ્રભુના ચાર કથાચક્રોનો વિસ્તૃત અધિકાર-૧૯ ચક્રવર્તી ભરને કરેલી પ્રભુ-સ્તુતિ-૨૮. ભરને કરેલી છ ખંડની સાધના-૨૯. અગારદાહકનું ઉદ્ધારણ-૩૩. બાહુબલિ સાથે ભરતનું યુદ્ધ અને બાહુબલિને કેવલતાન-૩૪. ભરને કરેલી ભગવતની સ્તુતિ-૩૮. દંડપ્રહારીની કથા-૪૦. ચિલાતીપુત્રની કથા-૪૨. યોગનુ સ્વરૂપ-૪૬. જ્ઞાન, જીવેના ભેદો, ચૌદ ગુણસ્થાનકો-૪૭. અજીવ તત્ત્વ-૪૮. આસ્રવ આદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ-૪૯. દર્શનતત્ત્વ-૫૦. ચારિત્ર તત્ત્વ-૫૧. મહાવ્રતો-૫૧. પાંચ મહાવ્રતોની ભાવનાઓ-૫૩. ઉત્તરગુણો રૂપી ચારિત્ર-૫૭. ધર્મા-સમિતિ, ભાષા-સમિતિ ૫૮. એષણુ-સમિતિ, તેના ૪૨ દોષોની વ્યાખ્યા-૫૯. આદ્યન-નિલેષ-સમિતિ-૬૨. ઉત્સર્ગ-સમિતિ, તથા ગુપ્તિઓની વ્યાખ્યા-૬૩. દેશવિરતિ શ્રાવક, કથા ગુણોવાળો ધર્માધિકારી બની શકે ૧-૬૬. માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણોની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા-૬૭.

દ્વિતીય પ્રકાશ ... ૫. ૭૫-૨૦૨.

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ-૭૫. પાંચ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ-૭૭. દેવનું સ્વરૂપ-૭૮. ગુરુનું સ્વરૂપ-૮૦. ધર્મનું સ્વરૂપ-૮૧. સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણો-૮૪. સમ્યક્ત્વના પાંચ ભૂષણો-૮૫. સમ્યક્ત્વનાં પાંચ દૂષણો-૮૬. શ્રાવકના અહિંસાદિક પાંચ આયુષ્મતો-૮૮. શ્રાવકના પ્રથમવ્રતના ૧૪૭ ભાગો-૯૦. હિંસાનાં કડવાં ફલ-૯૦. અહિંસા-વિષયક આંતરશ્લોકોના અર્થ-૯૧. અહિંસાનો ઉપદેશ-૯૨. ચોરહિંસા કરનાર સુભૂષ ચક્રવર્તીની કથા-૯૪. બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તીની કથા-૯૮. હિંસા કરનારની નિંદા-૧૧૭. કલસૌકરિકપુત્ર સુલસની કથા-૧૧૮. હિંસક શસ્ત્રોના ઉપદેશકો-૧૨૫. અહિંસાવ્રતના ફલ-૧૨૯. અસત્ય વચનનું ફલ, પાંચ મોટાં અસત્યો-૧૩૦. સત્ય ઉપર ક્ષત્રિકાચાર્યની કથા-૧૩૨. અસત્ય ઉપર વસુરાજની કથા-૧૩૩. પરપીડાકારી સત્ય પણુ ન બોલવું-૧૩૬. તે ઉપર કૌશિકની કથા-૧૩૭. સત્યવાદીઓનો પ્રભાવ, બીજા વ્રત સત્યને લગતા આતર શ્લોકોના અર્થો-૧૩૮. નીજી અસ્તેયવ્રત-૧૩૯. મૂલદેવ અને મડિક ચોરની કથા-૧૪૦. રૌદ્રિણેય ચોરની કથા-૧૫૨. અચૌર્ય વિષયક ઉપદેશ-૧૫૬. સ્થૂલ બ્રહ્મચર્યવ્રતનો અધિકાર-૧૫૭. અબ્રહ્મ ઉપર રાવણની કથા-૧૬૨. રામ-રાવણનું યુદ્ધ-૧૬૪. પરજીત્યાગ ઉપર સુલ્લનની કથા-૧૭૪. બ્રહ્મચર્યના ગુણો અને તેને લગતા

આંતરશ્લોકોના અર્થો-૧૮૨. પાંચમું સ્થૂલપરિગ્રહ-પરિમાણુ વ્રત-૧૮૪. તે ઉપર સગરચક્રીની કથા-૧૮૭. પરિગ્રહ ઉપર કુચિકણ્ઠ અને તિલકશેઠની કથા-૧૮૯. નંદરાજની કથા-૧૯૦. સતોપી અભયકુમારની કથા-૧૯૨. સતોપની સ્તુતિ અને તેને લગતા શ્લોકોના અર્થો-૨૦૦.

તૃતીય પ્રકાશ

...

...

...

૫. ૨૦૩-૩૮૨.

દ્વિશિપરિમાણુ-નથમ ગુણુવ્રત-૨૦૩. ભોગોપભોગ-વિરમણુ નામનું બીજું ગુણુવ્રત-અભક્ષ્ય વસ્તુઓ-૨૦૪. મહિરા છોડવાના કારણો-૨૦૫. માંસના દોષો-૨૦૭. માસ-ભક્ષણુ વિષયક આનન્દશ્લોકોના અર્થો-૨૧૨. માખણુ-મધ-ભક્ષણુના દોષો-૨૧૩. અનતકાય-ત્યાગ-૨૧૫. રાત્રિભોજન-ત્યાગ-૨૧૬. રાત્રિભોજન કરવાના કટુક ક્ષેત્ર-૨૨૦. વિદળ ભોજન-ત્યાગ-૨૨૧. અનર્થદંડ-વિરમણુ નામનું ત્રીજું ગુણુવ્રત-૨૨૨. આર્ત-રોદધ્યાન-૨૨૩. પાપોપદેશ, બીજીને અધિકરણો ન આપવા, પ્રમાદાચરણુ-પરિહાર-૨૨૪. ચાર શિક્ષામનો-૨૨૬. સામાયિક-સૂત્ર-કરોમિ ભતેના અર્થો-૨૨૭. સામાયિકમાં મહાનિર્જરા કરનાર ચદ્રાવત સકે રાજની કથા-૨૩૧. પૌષધ અને અતિથિ-સવિભાગ વ્રત નામના ૩ અને ૪ શિક્ષામનો-૨૩૧. પૌષધવ્રત કરનાર ચુલનીપિતાનું દષ્ટાંત-૨૩૩. અતિથિસવિભાગ શિક્ષાવ્રત-૨૩૫. સાધુની ભક્તિ કેવા કેવા પ્રકારે કરવી ? તેનું વિસ્તૃત વર્ણન-૨૩૬. સયમમાં સહાય કરનાર આહાર, વસ્ત્ર, ઔષધ, વસતિ-ઘાન વિષયક આતર-શ્લોકોના અર્થ-૨૩૯. ઉત્તમ, મધ્યમ, જલ્પ-પાત્ર કેવા કેવા ગુણુવાળા ગણાય ૨-૨૪૦. કુપાત્રની યોગળ ખુ-૨૪૧ કાનકળ ઉપર સગમક-શાલિભદ્રનું દષ્ટાંત-૨૪૨. ૧ લા વ્રતના અતિચારો-૨૪૮ બીજા વ્રતના અતિચારો-૨૪૯. ત્રીજા વ્રતના અતિચારો-૨૫૧. ચોથા વ્રતના અતિચારો-૨૫૨. પાંચમા વ્રતના અતિચારો-૨૫૫. ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહના પ્રકારો અને સ્વરૂપ-૨૫૬. છઠ્ઠા વ્રતના અતિચારો-૨૫૮ સાતમા વ્રતના અતિચારો-૨૫૯. ૫૬૨ કર્મદાનના વેપાર કથા ૨-૨૬૧. આઠમા વ્રતના અતિચારો-૨૬૬. નવમા વ્રતના અતિચારો-૨૬૭. દશમા વ્રતના અતિચારો-૨૬૯. અગીયારમા વ્રતના અતિચારો-૨૭૦. બારમા વ્રતના અતિચારો-૨૭૧. મહાશ્રાવક કોણુ કહેવાય ? સાત ક્ષેત્રોમા ધન કેમ વાવવું ? જિનપિય-૨૭૨. જિનમંદિર-૨૭૩. જિનગમ-૨૭૫. સાધુ-સાધ્વીનું ક્ષેત્ર-૨૭૬. શ્રાવક-આવિકાનું ક્ષેત્ર-૨૭૭. બાલ્ધન ન વાપરનાર ચારિત્ર કેવી રીતે લઈ શકશે ૨-૨૭૯. મહાશ્રાવકની દિનચર્યા-૨૮૦. પ્રભુમંદિરમાં કેવી રીતે જવું ? દ્રવ્ય અને ભાવ પૂજા, દેવવદનનો વિધિ-૨૮૧. 'ધર્મિશાવલી' સૂત્રના અર્થ-૨૮૩. 'તત્સ ઉત્તરી', 'અજતથ સૂત્રના અર્થો-૨૮૫. ચૈત્યવદન, 'નમોત્યુણુ'ના વિસ્તૃત અર્થો-૨૮૭. 'અરિહતયેષ્ઠિયાણુ'ના અર્થ-૩૦૩. 'લોગસ્સ'ના અર્થ-૩૦૫. 'પુદ્ગલવરદીવક્ટે'ના અર્થ-૩૧૧. 'સિદ્ધાણુ યુદ્ધાણુ' સૂત્રના અર્થ-૩૧૫. 'જય વીયરાય'-પ્રાર્થનાસૂત્રના અર્થ-૩૨૧. ગુરુવદન, ધર્મશ્રવણુ, ધર્મના અવિરોધપણુ અર્થચિતા, મધ્યાહ્ન અને સંધ્યાકાળની પ્રભુપૂજા-૩૨૩. છ આવસ્યક, વદનમાં તજવાના ૩૨ દોષો-૩૨૫. વદનસૂત્રના અર્થ-૩૨૮. ગુરુની ૩૩ આશાતનાઓ-૩૩૩. આલોચનાસૂત્ર, અર્થ-૩૩૫. 'સંવસ્સ વિ' સૂત્રના અર્થ-૩૩૬. 'અખ્ખુકિઓ' સૂત્રના અર્થ-૩૩૭. ગુરુવદનનું ક્ષેત્ર-૩૩૮ પ્રતિક્રમણુની વ્યાખ્યા-૩૩૯. પ્રતિક્રમણુ-વિધિ-૩૪૦. પદ્ધતિ આદિ પ્રતિક્રમણુની વિશેષવિધિ-૩૪૧. કાયોત્સર્ગના ૨૧ દોષો-૩૪૨. પચ્ચક્ષ્પાણુ-પ્રકરણુ-૩૪૪. અદ્ધાકાળ પચ્ચક્ષ્પાણુના પ્રકારો-૩૪૫. 'નચુક્કારસી' આદિ પચ્ચક્ષ્પાણુસૂત્રો અને તેના અર્થો, આગારો-૩૪૫. વિગર્હઓના પ્રકારો-૩૪૭. 'નચુક્કારસહિ' આદિ પચ્ચક્ષ્પાણુના કેટલા કેટલા આગારો ૨-૩૫૩. બ્રહ્મચર્ય ઉપર સ્થૂલભદ્રની કથા-૩૫૬. કુલકર-કુલકરકારક-૩૬૦. રથકાર અને કોશાનું કલા-વિજ્ઞાન-૩૬૨. સ્થૂલભદ્રે યજ્ઞાને બતાવેલ સિદ્ધનું રૂપ-૩૬૪. જ્ઞીઓના અગતી અમનોહરતા-૩૬૫. નિદ્રા ઉઠી ગયા પછી શુ વિચારવું ૨-૩૬૭. કામદેવશ્રાવકની કથા-૩૬૮. શ્રાવકની પ્રાતઃકાળની ભાવાનાઓ-૩૭૧. શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિભાઓ-૩૭૩.

શરીર અને કષાયોની સંલેખના- વર્તમાન ચોવીશીના ભગવતોના જન્મ અને દીક્ષાનાં નગર તથા સ્થળો ૩૭૫. તેમની કેવલતાન અને નિર્વાણકલ્યાણુક જૂમિઓ-૩૭૬. સંલેખનાના અતિચારો-૩૭૬. બાવીશ પરીષદો-૩૭૭. આનંદશ્રાવકની અતિક્રિયા-૩૭૮.

ચોથો પ્રકાશ ... ... ૩૮૩ થી ૪૬૫

આત્માના જ્ઞાનાદિ ત્રણેયનું એકત્વ-૩૮૩. કષાયોના પ્રકારો, તેના અધિકારી અને ક્ષલપ્રાપ્તિ. કોષનું સ્વરૂપ અને જય કરવાનો ઉપાય-૩૮૭. માનકષાયનો અધિકાર-૩૮૮. માયાનો અધિકાર-૩૮૯. લોભકષાયનું સ્વરૂપ, તેને લગતા આંતર સ્થોકોના અર્થ-૩૯૪. ધ્વન્દ્વ-જય અધિકાર-૩૯૬. એક એક ધ્વન્દ્વના દોષો-૩૯૮. ધ્વન્દ્વજય વિષયક આંતરસ્થોકોના અર્થ-૩૯૮. અનિયત્રિત મનના દોષો-૪૦૦, મનની શુદ્ધિ-૪૦૧. લેસ્યાધિકાર, લેસ્યા સમજવા માટે બે દંષ્ટાન્ત-૪૦૩. હુર્નય રાગ-દ્રેષને જિતવાના ઉપાયો અને તેને લગતા આંતરસ્થોકોના અર્થ-૪૦૫. સામ્યભાવ અધિકાર-૪૦૬. સામ્યભાવને લગતા આંતરસ્થોકોના અર્થ-૪૦૮.

બાર ભાવનાઓ: .... પૃ. ૪૦૯

અનિત્ય ભાવના, તેને લગતો ઉપદેશ-૪૧૦. અશરણુ ભાવના, તેને લગતો ઉપદેશ-૪૧૧. સસારભાવના-નારકી-તિર્થ અગતિનાં દુ:ખો-૪૧૩. મનુષ્યગતિનાં દુ:ખો-૪૧૫, દેવગતિના દુ:ખો-૪૧૬. એકત્વ ભાવના, તેને લગતા આંતરસ્થોકોના અર્થ-૪૧૭. અન્યત્વભાવના-૪૧૮. અશુચિભાવના, આસ્રવ-ભાવના-૪૧૯. શુભ-અશુભ કર્મ, તીર્થ કર-નામકર્મ-ગોત્રકર્મના આસ્રવો. ૪૨૩. અતરાયકર્મના આસ્રવો, સવરભાવના-૪૨૪. નિર્જરાભાવના-૪૨૬. સકામ-અકામ નિર્જરા, તપના બાર બેદો-૪૨૭. પ્રાયશ્ચિત્તના દશ પ્રકારો-૪૨૮. વૈયાવૃત્ત્યાદિક આભ્ય તરતપ-૪૩૧. ધર્મ-સ્વાખ્યાતભાવના, દશ ચતિધર્મો-૪૩૪. ધર્મનો પ્રભાવ-૪૩૭. આ વિષયને લગતા આંતરસ્થોકોના અર્થ-૪૩૮. લોકભાવના સાથે ચૌદ રાજલોકનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ-૪૪૦. સાદીપચ્ચીશ આયર્દેશોનાં નામ, અનાયર્દેશો, હપ્પત્ર અતરદ્વોપો-૪૪૮. આકામ નદીચરદ્વોપનું વિસ્તૃત વર્ણન-૪૪૯. સમુદ્રોના જળના સ્વાદો, સિધ્ધશિલાનું પ્રમાણ, વિમાનોના આકાર, તે કોના આધારે રહેલા છે ? દેવોના પ્રકારો-૪૫૨. વિમાનોની સંખ્યા, દેવોના આહાર-ગ્રહણ અને ઉચ્છવાસ-ગ્રહણનો કાળ, દેવીઓની ઉત્પત્તિ કયા સુધી ? પ્રવીચારી અને અપ્રવીચારી દેવો-૪૫૩. લોકનું વિશેષ સ્વરૂપ-૪૫૪. યોધિ-દુર્લભ ભાવના-૪૫૫. સામ્યભાવનાં ક્ષલ-૪૫૬. ધ્યાનસ્વરૂપ-૪૫૭. મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનું સ્વરૂપ-૪૫૮. ધ્યાન માટે કેવા સ્થાનની જરૂર ? ૪૬૧. વિવિધ આસનો અને તેની વ્યાખ્યા-૪૬૨.

પાંચમો પ્રકાશ .... પૃ. ૪૬૬ થી ૫૧૦

પ્રાણાયામ-૪૬૬ રેચક, પૂરક અને કુભકના લક્ષણ-૪૬૭. પવન-ધારણાનું ક્ષલ-૪૭૨. મહોક્ષોનાં નામ અને સ્થાન-૪૭૩. પાર્થિવ આદિ મહોક્ષોનું સ્વરૂપ-૪૭૪. કયા વાયુમાં કયું કામ કરેલું ૮-૪૭૫. ચારે વાયુનાં અતિસૂક્ષ્મ કળ-૪૭૬. સ્વરોહ્ય-નાદીઓનાં નામ, લક્ષણ, સચારકલ-૪૭૭. શુક્લ-કૃષ્ણ પક્ષમાં નાદીના ક્ષલદેશ-૪૭૮. કાલજ્ઞાન-૪૭૯. સરખા રાત્રિ-દિવસ સમયે નેત્ર કરકવાનું કળ-૪૮૦.

નાદી-સંક્રાંતિ-ક્ષલ, માસ આશ્રયી નાદીસિચાર-ક્ષલ-૪૮૧. પૌષ્ણકાલનું લક્ષણ-૪૮૨. ચદ્ર-સૂર્ય-નાદીમાં સતત પવન-સચાર્યી થતું વિવિધ જીવિત-સમય જ્ઞાન-૪૮૩. બાહ્યકાલ-લક્ષણ-૪૮૦. સ્વપ્નમાં નિશાચર પક્ષીઓથી ભક્ષણ કરાતા કે વૃષ્ણ પશુઓથી ખેચાતા દેખાવાનું ક્ષલ-૪૮૦. પ્રકારાન્તરે ચતુર્જ્ઞાન-૪૮૬. કાગડાનાં શકુન-૪૮૭. ઉપશ્રુતિથી કાલજ્ઞાન-૪૮૮. શનૈશ્વર પુરુષથી કાલજ્ઞાન, પૃષ્ણા લગનાનુસાર કાલજ્ઞાન-

૫૦૦. પદ્મકોણ્ય ત્રાસાર અલ્પજ્ઞાન-૫૦૧. વિદ્યાથી અલ્પજ્ઞાન-૫૦૨. જ્ય-પરાજ્યાદિ પ્રશ્નજ્ઞાન, સ્વરોદ્ય આશ્રિતે શુભાશુભ ક્ષણ, કાર્યસિદ્ધિ, વશીકરણ-ઉપાય-૫૦૫. નાહી-શુદ્ધિકરણ ઉપાય તથા ક્ષણ ૫૦૮, વેધવિધિ-૫૦૯, પરકાય-પ્રવેશ-૫૧૦.

છઠ્ઠો પ્રકાશ ..... ૫૧૧ થી ૫૧૨

પરકાય-પ્રવેશ પારમાર્થિક નથી-૫૧૧. પ્રત્યાહાર, ધારણાસ્થાનો અને તેનું ક્ષણ-૫૧૨.

સાતમો પ્રકાશ ..... ૫૧૩ થી ૫૧૭

ધ્યાન કરનારની યોગ્યતા, ધ્યાનના ભેદો, પિંડસ્થ ધ્યાનમાં પાર્થિવી, આગ્નેયી, વાયવી, વાતુશ્ચી, તત્ત્વજ્ઞ નામની પાંચ ધારણાઓ, પિંડસ્થ ધ્યાનનો પ્રભાવ-૫૧૭.

આઠમો પ્રકાશ ..... ૫૧૮ થી ૫૩૧

પિંડસ્થ ધ્યાનનું લક્ષણ-૫૧૮. પદ્મથી-મન્મથથી દેવતાના ધ્યાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ-૫૨૨. પ્રણવ (ઝોંકાર)નું ધ્યાન, પચ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન-૫૨૫. માયાબીજ ક્ષીરકાર અને ક્ષવી વિદ્યાનું ધ્યાન-૫૨૭, અષ્ટાક્ષરી વિદ્યા-૫૨૯, કેટલાક બીજ મન્ત્રો અને વિદ્યાના ધ્યાન-૫૩૧.

નવમો પ્રકાશ ..... ૫૩૨ થી ૫૩૪

રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ-૫૩૪.

દશમો પ્રકાશ ..... ૫૩૫ થી ૫૪૦

રૂપાતીત ધ્યાનનું સ્વરૂપ-૫૩૫. ધર્મધ્યાનના બીજ પ્રકારો, આત્માવિચય, અપાયાવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય-૫૩૯. ધર્મધ્યાનનું ક્ષણ-૫૪૦.

અગ્નીઆરમ્ભો પ્રકાશ ..... ૫૪૧ થી ૫૫૩

શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ, શુક્લધ્યાનના આધિકારી અને તેના ચારે ભેદોનું સ્વરૂપ-૫૪૩. મન વગર કેવલીને ધ્યાન કેવી રીતે હોય ? ધ્યાનશબ્દના અર્થો-૫૪૪. શુક્લધ્યાનના ચારે પ્રકારોની વિશેષ સમજ-૫૪૫. તીર્થ કર ભગવતના અતિશયો, ૫૪૭. સામાન્યકેવલીઓનું સ્વરૂપ ૫૪૯, કેવલિસસુદ્ધાતનું સ્વરૂપ-૫૫૦ સિદ્ધાત્મા અલોકમાં કેમ જતા નથી ૨-૫૫૨.

બારમો પ્રકાશ-સ્વાનુભવસિદ્ધિ ..... ૫૫૪ થી ૫૬૩

ચિત્તના ચાર પ્રકારોનું સ્વરૂપ-૫૫૪. બહિરાત્મા અને અંતરાત્માનું ભેદજ્ઞાન-૫૫૫. પરમાત્મપણાની પ્રાપ્તિ, ગુરુશ્રુત-દર્શનની અનિવાર્યતા-૫૫૬. લયની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ૨-૫૫૭. મનને સ્થિર કરવાનો ઉપાય-૫૫૮. ઈન્દ્રિયજન્યો ઉપાય-૫૫૯. તત્ત્વજ્ઞાન થયાની નિશાની, અમનરૂઢનું ક્ષણ-૫૬૦, સર્વોપદેશનો સાર-૫૬૨. સદ્ગુરુની ઉપાસના, અન્યનો ઉપસહાર-૫૬૩. અનુવાદક-પ્રશસ્તિ-૫૬૫. શુદ્ધિપત્રક-૫૬૭-૫૬૮.

કુમારપાલ પ્રતિબોધક લબ્ધસરસ્વતીપ્રાસાદ કલિકાલસર્વજ્ઞ

શ્રીહિમચંદ્રસૂરીચરણ મહારાજ

જન્મ
વિ. સં. ૧૧૪૫

દીક્ષા
વિ. સં. ૧૧૫૪

સૂરિયાદ
વિ. સં. ૧૧૬૬

કાલધર્મ
વિ. સં. ૧૨૨૬

પરમાર્જીત શ્રીકુમારપાલ ભૂપાલ

જન્મ
વિ. સં. ૧૧૪૬

રાજ્યાભિષેક
વિ. સં. ૧૧૬૬

ભારત્રતસ્વીકાર
વિ. સં. ૧૨૧૬

સ્વર્ગગમન
વિ. સં. ૧૨૩૦

ત્રેષ્ઠિ-દેવચન્દ્ર-લાલભાઈ-જૈનપુસ્તકોદ્ધારે ગ્રન્થાક્ષર: ૧૨૦ ।

શાસનાધિપતિ-શ્રીમદ્દાવીરસ્વામિને નમઃ ।

અનન્તલઘ્નિનિવાનાય શ્રીગૌતમગણધરાય નમઃ ।

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય-રચિત સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સહિત

યોગશાસ્ત્રનો ગૂર્જરાનુવાદ

પ્રથમ પ્રકાશ

નમો દુર્વારરાગાદિ-વૈરિવારનિવારિણે ।

અર્હતે યોગિનાથાય, મહાવીરાય તાયિને ॥ ૧ ॥

અતિશયગદ્ગિત સ્તુતિરૂપ મંગલાચરણ

વ્યાખ્યાર્થ:-શ્રીયોગશાસ્ત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં ‘મહાવીર’ પદ વિશેષ્ય છે. તેમાં વિશેષપ્રકારે કર્મને દૂર કરનાર વીર કહેવાય. કહ્યું છે કે, કર્મને જે વિદારે અને તપથી જે વિરાજમાન થાય, તપસ્યામાં વીર્યથી યુક્ત હોય, તે કારણથી વીર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે લક્ષણ અથવા નિરુક્તિથી ‘વીર’ શબ્દની વ્યાખ્યા જણાવી. ખીલ વીરની અપેક્ષાએ ભગવંત મહાવીર તરીકે શાથી જ્યાતિ પામ્યા? તે વાત જણાવે છે. મહાવીર ભગવંતના જન્મમહોત્સવ સમયે ‘આવા નાના શરીરવાળા આ ભગવંત આટલા જળ-ભારને કેવી રીતે ઝીલીને સહન કરી શકશે? એ ઇન્દ્રની શંકા દૂર કરવા માટે ભગવંતે કાળા પગના અંગુકાથી સુમેરુપર્વતને દબાવ્યો, જેથી પર્વત અને પૃથ્વીતલ કંપવા લાગ્યાં, સમુદ્રો ખળભળવા લાગ્યા, બ્રહ્માંડ શક્તિ બની ગયું. આ સમયે ઇન્દ્ર મહારાજે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો એટલે બાણ્યું કે, આ તો ભગવંતનો પ્રભાવાતિશય છે. આ સમયે ઇન્દ્ર ભગવંતનું ‘મહાવીર’ એવું નામ સ્થાપન કર્યું. તે વળી અનાદિભવનાં ગાદ અને ચીકણાં બાંધેલાં કર્મોને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાના સામર્થ્યથી તેઓએ મહાવીર નામની સાચીકતા કરી. માતા-પિતાએ ‘વર્ધમાન’ એવું નામ પાડ્યું. લોકોએ ‘અમણ’ અને ‘દેવાચર્ય’ નામો પાડ્યાં. તેમને નમસ્કાર થાઓ. બાકીનાં ચોથી વિભક્તિવાળાં વિશેષણપદો અતિશય દ્વારા જણાવે છે. અંતરાય-વિદ્ધ-અપાયભૂત રાગાદિક દૂર થવાથી ભગવંતને આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. સમગ્ર દેવોએ, અસુરોએ, તથા મનુષ્યોએ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની પૂજા કરેલી હોવાથી

૨ પૂર્વતિશયવાળા, અવધિ આદિ જ્ઞાનવાળા યોગીઓ, તેઓના નાથ નિર્મલ કેવલજ્ઞાનના સામર્થ્યથી લોકલોકના સ્વભાવને બાહુનાર ભગવંતો જ હોય છે; તે દ્વારા ૩ જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો. ‘તાથી’ એટલે સમગ્ર દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો અને તિર્થંચીના રક્ષણ કરનાર હોવાથી ૪ વ્યવનાતિશય. જગતના સમગ્ર જીવોને અભયદાન આપવામાં સમર્થ, સમગ્ર ભાષામાં પરિજ્ઞાનનાર ધર્મદેશના દ્વારા ભગવંત રક્ષણ કરનાર હોવાથી, ભગવંત જ સાચા પાલક ગણાય, નહિંતર વાઘ, સિંહ વગેરે પણ પોતાના બચ્ચાતું તો પાલન કરે છે. આ પ્રમાણે ચારે અતિશયોથી ગર્ભિત ભગવાન મહાવીરની પરમાર્થવાળી સ્તુતિ કરી. ૧

હવે યોગ-ગર્ભિત સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે—

યન્નમે ચ સુરેન્દ્રે ચ, કૌશિકે પાદસંસ્પૃષ્ઠિ ।

નિર્વિશેષમનસ્કાય, શ્રીવીરસ્વામિને નમઃ ॥ ૨ ॥

વ્યાખ્યાન:—પૂર્વભવના કૌશિક ગોત્રવાળા સર્પને ‘હે કૌશિક! તું પ્રતિબોધ પામ.’ એ પ્રમાણે ભગવંતે બોલાવેલ હતો. ઇન્દ્રનું બીજું નામ ‘કૌશિક’ છે, કૌશિક સર્પ ડંખવાની બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્ર ભક્તિબુદ્ધિથી ચરણ-સ્પર્શ કરે છે; તે બંને પ્રત્યે ભગવંત દ્વેષ કે રાગથી રહિત—મધ્યસ્થબુદ્ધિવાળા હોવાથી સમભાવવાળા તે મહાવીર પરમાત્માને નમસ્કાર થાઓ. તે વાતને દૃષ્ટાંત કહેવા દ્વારા સમજાવે છે—

અંકકૌશિકને પ્રતિબોધ

પૂર્વજન્મમાં ઉપાજન કરેલ ઉત્તમ તીર્થંકર—નામકર્મવાળા, ત્રણ જ્ઞાનથી પવિત્ર આત્માવાળા, શ્રીવીર ભગવંત પ્રાણત નામના દેવલોકના પુણ્યોત્તર વિમાનથી સ્થવી, સિદ્ધાર્થ રાજાના ઘરે, સરોવરમાં જેમ રાજહંસ તેમ ત્રિશલારાણીની કુક્ષિમાં આવ્યા તે સમયે ગર્ભના પ્રભાવથી ૧ સિંહ, ૨ હાથી, ૩ વૃષભ, ૪ અભિષેક સહિત લક્ષ્મીદેવી, ૫ પુષ્પમાળા, ૬ ચંદ્ર, ૭ સૂર્ય, ૮ ઇન્દ્રધ્વજ, ૯ પૂર્ણકુંભ, ૧૦ પદ્મસરોવર, ૧૧ સમુદ્ર, ૧૨ દેવવિમાન, ૧૩ રત્નરાશિ, ૧૪ નિધૂર્ભ અગ્નિ એવા ચૌદ મહાસ્વપ્નો ક્રમસર દેવીએ દેખ્યા. ત્યાર પછી ઉત્તમ યોગવાળા દિવસે ત્રણે લોકમાં ઉદ્દયીત કરનાર, દેવો અને દાનવોના આસનને કંપાવનાર, નારકી જીવોને પણ ક્ષણવાર સુખ આપનાર એવા પ્રભુએ સુખપૂર્વક જન્મ પ્રાપ્ત કર્યો અને તરત જ દિક્કુમારી-ઓએ સૂતિકર્મો કર્યા. ત્યાર પછી સૌધર્મેન્દ્ર જન્માભિષેક કરવા માટે મેરુપર્વતના શિખર ઉપર જગતપ્રભુને યોગામા બેસાડી સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા. ‘આટલો મોટો પાણીનો ભાર સ્વામી કેવી રીતે સહન કરી શકશે?’ એ પ્રમાણે ભક્તિથી કોમળ ચિત્તવાળા ઇન્દ્રમહારાજને શંકા થઈ. તે સમયે તેની શંકા દૂર કરવા માટે પ્રભુએ લીલાથી રાખા પગના અંગુઠાથી મેરુપર્વતને દબાવ્યો. મેરુના શિખરે બાણે પ્રભુને નમન કરતાં હોય તેમ નમી ગયાં. ભગવાનની પાસે આવવાની ઇચ્છા કરતા હોય તેમ કુલપર્વતો ચલાયમાન થયા. તથા સમુદ્રા સ્નાત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેમ અતિશય ઉજળવા લાગ્યા. પૃથ્વી બાણે નૃત્ય કરવાની તૈયારી કરતી હોય તેમ ત્યાં એકદમ કંપવા લાગી. અરે! અણુધાતુ આ શું? એમ વિચારતા ઇન્દ્ર મહારાજએ અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને બળ્યું કે, આ તો ભગવંતની લીલા છે. આવા પ્રકારનું ભગવંતનું

સામર્થ્ય બાણી ઇન્દ્રમહારાજ પ્રભુને કહેવા લાગ્યા—“હે સ્વામિ ! મારા સરખા સામાન્યજન આપનું આવા પ્રકારનું માહાત્મ્ય કેવી રીતે બાણી શકે ? માટે મેં જે વિપરીત વિચાર્યું, તેની ક્ષમા માગું છું.” એમ બોલતા ઇન્દ્રે પ્રભુને નમસ્કાર કર્યો. આનંદપૂર્વક વાજિત્રી વાગતાં હતાં, ત્યારે ઇન્દ્રોએ જગદ્ગુરુનો પવિત્ર તીર્થોના મુગધીજળથી અભિષેક-મહોત્સવ કર્યો. તે અભિષેકજળને દેવાએ, અસુરોએ અને ભવનપતિ દેવાએ વારંવાર નમન કર્યું, અને સર્વને છાંટ્યું. પ્રભુના સ્નાત્તજળથી સ્પર્શાએલી માટી પણ વંદનને યોગ્ય બની. કારણ કે, ‘મોટાઓની સોબતથી નાનાનું પણ ગૌરવ વધે છે.’ ત્યાર પછી સૌધર્મેન્દ્ર, પ્રભુને ઇશાન ઇન્દ્રના યોગામાં બેસાડીને, સ્નાન કરાવીને, પૂજા કરીને ચારતિ ઉતારી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. “હે અરિહંત ભગવંત ! સ્વયંબુદ્ધ, બ્રહ્મા, તીર્થંકર, ધર્મની આદિ કરનારા, પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા તમોને નમસ્કાર થાઓ. હે લોકને પ્રકાશિત કરનાર ! લોકમાં ઉદ્ધૃત કરનાર, લોકમાં ઉત્તમ, લોકના સ્વામી, લોકનું હિત કરનાર એવા તમોને નમસ્કાર હો. પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીકકમળ સમાન, સુખ કરનાર, પુરુષોમાં સિંહ સમાન, પુરુષોમાં અદ્વિતીય ગંધર્વસ્તિ સમાન એવા તમોને નમસ્કાર થાઓ. યશ્ચ આપનાર, અભય દેનાર, બોધિ આપનાર, માર્ગ બતાવનાર, ધર્મ દેનાર, ધર્મના ઉપદેશ આપનાર, શરણ આપનાર તમોને નમસ્કાર થાઓ. હે ધર્મના સારથિ ! ધર્મમાં દોરનાર, ધર્મના શ્રેષ્ઠ ચક્રવર્તિ ! છન્દસ્થપણથી રહિત, સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન ધારણ કરનાર, રાગાદિ અરિવર્ગને જિતનાર અને જિતાડનાર, સંસાર-સમુદ્રથી તરેલા અને બીજાઓને તારનાર, કર્મથી મુક્ત બનેલા અને બીજાઓને મુક્ત બનાવનાર, બોધ પામેલા અને બોધ પમાડનાર તમોને નમસ્કાર હો. હે સર્વજ્ઞ ! સ્વામી, સર્વ દેખનારા, સર્વ અતિશયના અધિકારી, આદે કર્મના ચૂરે કરનાર, હે ભગવંત ! તમોને નમસ્કાર થાઓ. ઉત્તમ પુણ્ય-બીજ વાવવા માટે ક્ષેત્ર, ઉત્તમપાત્ર, તીર્થ, પરમાત્મા, સ્યાદ્રાદ કહેનાર, વીતરાગ મુનિ ! તમોને નમસ્કાર હો. પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય મોટાઓથી પૂજ્યોદ, આચાર્યોના આચાર્ય, મોટાથી પણ મોટા હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. કેવલજ્ઞાનથી વિશ્વમાં વ્યાપેલા, યોગીઓના નાથ ! યોગને ધારણ કરનાર, સ્વયં પવિત્ર અને બીજાઓને પવિત્ર કરનાર, અનુત્તર, ઉત્તર (શ્રેષ્ઠ) એવા તમોને નમસ્કાર હો. યોગાચાર્ય, કર્મ-મલ સાફ કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અગ્રેસર, વાચસ્પતિ, મંગલસ્વરૂપ હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. સહુ પ્રથમ ઉદય પામેલા, અપૂર્વધીર સૂર્ય સરખા, ‘ઓ મૂર્મુચ્ચઃસ્વાઃ’ એવા વચનથી સ્તવવા યોગ્ય હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. સર્વ જનોના હિતકારી સર્વ અર્થ સાધનાર, અમૃત્યુને પામેલા, ઉદય પામેલા, બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરનાર, (સંસાર-સમુદ્રનો) પાર પામેલા, કૌશલ્યવાળા, નિર્વિકાર, રક્ષણ કરનાર, વજ્રજ્વલ નારાય સ ધયણથી મુક્ત શરીરવાળા, તત્ત્વ દેખનાર ! તમોને નમસ્કાર થાઓ. ત્રણે કાળને બાણનાર, જિનેન્દ્ર, સ્વયંભૂ જ્ઞાન-બલ-વીર્ય-તેજ-શક્તિ-ઐશ્વર્યવાળા ! તમોને નમસ્કાર હો. ધર્મના આદિપુરુષ, પરમેશ્વિ મહેશ (મહાદેવ), જ્યોતિસ્તત્ત્વસ્વરૂપ હે ભગવંત ! તમને નમસ્કાર થાઓ. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, નમસ્કાર કરી પરમેશ્વરને ગ્રહણ કરી પાછા લાવી ઇન્દ્રમહારાજએ તેજ ક્ષણે માતાને આપ્યા. પોતાના વંશની વૃદ્ધિ થવાથી તેને યોગ્ય એવું પ્રભુનું ‘વર્ધમાન’ નામ માતા-પિતાએ પાડ્યું. ‘હું’ પહેલી સેવા કરું, ‘હું’ પ્રથમ ભક્તિ કરું’ એ પ્રમાણે સ્પર્ધાથી ભક્તિવાળા દેવાથી અને અસુરોથી સેવા કરાતા, અમૃતવૃદ્ધિ કરનાર આંખો વડે કરીને બાણે પૃથ્વીને સિંચતા હોય તેવા, તેમજ એક હબ્બર અને આઠ લક્ષણોવાળા, સ્વાભાવિક ગુણો વડે વૃદ્ધિ પામેલા ભગવાન અનુક્રમે વચથી પણ વધવા લાગ્યા.

દેવદમન:-કોઈક સમયે સરખી વયવાળા રાજપુત્રો સાથે વયને યોગ્ય રમતોની રમત રમતાં અતુલ પરાક્રમવાળા ભગવંત ક્રીડા રમવા ગયા. તે સમયે દેવસભામાં ઇન્દ્રે અવધિરાનથી નાણી ‘સર્વ’ (હુનિયાના) વીરો મહાવીર પ્રભુથી ઉતરતી કોટીના છે.’ એમ વર્ણવ્યું. તે વખતે કોઈ ઇર્ષ્યાળુ દેવ ‘હું’ તેને શ્લોક પમાડીશ.’ એમ કહી બધાં પ્રભુ ક્રીડા કરતા હતા, ત્યાં આવ્યો. રાજપુત્રો સાથે પ્રભુ આમલકી-ક્રીડા રમી રહ્યા હતા ત્યારે, તે દેવ કપટથી સર્પ બની આડ સાથે વીટળાઈ ગયો. તે વખતે તે ભયંકર સર્પને દેખી ત્રાસ પામેલા રાજપુત્રો દરેક દિશામાં ભાગી ગયા, પરંતુ પ્રભુએ હાસ્ય કરતાં કરતાં તેને દોરડાની માફક ભૂમિ પર પટકયો. લબ્બ પામેલા રાજકુમારો ફરી રમવા આવ્યા. ત્યારે તે દેવ પણ કુમારનું રૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવ્યો અને તે સર્વે વૃક્ષ પર ચડી ગયા. પ્રભુ તો પ્રથમથી જ વૃક્ષની ટોચે ચડી ગયા. અથવા તો લોકના અગ્રભાગ પર જનારને આ વૃક્ષાગ્રનો કયો હિસાબ ? ત્યાં આગળ રહેલા ભગવાન તો મેરુશિખર પર જેમ સૂર્ય શોભે, તેમ શોભવા લાગ્યા. બ્યારે બીજા કુમારો ડાળી પર લટકતા હતા, ત્યારે વાનર જેવા દેખાતા હતા. આવી રીતે ભગવાન જિત્યા. તે રમતમાં એવી શરત નક્કી કરી હતી કે જે કોઈ જિતે તે બીજાની પીઠ પર ચડે અને તેને હારનાર વહન કરે. વીરકુમાર પણ પીઠ પર ચડીને થોડા ઉપર સ્વારની જેમ કુમારોના ઉપર સ્વાર બન્યા. અતુકે મે મહાપરાક્રમી ભગવાન દેવની પીઠ પર ચડી બેઠા. ત્યાર પછી દુષ્ટયુદ્ધિવાળો દેવ વિકરાલ વેતાલનું રૂપ કરી પર્વતોને પણ તિસ્તકાર કરતો વધવા લાગ્યો. પાતાલ સરખા તેના સુખમાં જીભ સર્પસરખી દેખાવા લાગી, તથા મસ્તકરૂપ પર્વત પર પીળા અને જિંચા કેશોએ દાવાનળનું અનુકરણ કર્યું. તેની અતિ ભયંકર દાંડાઓ કરવત સરખી દેખાવા લાગી, આંગ્રો બળતા અંગારા ભરેલી સગડી જેવી, નસ્કોરાં તો બાણે મહાઘોર પર્વતની ગુફા જેવા દેખાવા લાગ્યાં. ભૂકુટી ચડાવેલ ભયંકર બે નાગ-છીઓ હોય, તેવાં ભવાં દેખાવા લાગ્યાં. એમ વૃદ્ધિ પામતો તે દેવ અટક્યો નહિ, ત્યારે મહા બળવાળા એવા પ્રભુએ પીઠ પર મુદ્રિ-પ્રહાર કરી તેને વામન બનાવ્યો. એવી રીતે ઇન્દ્રે વર્ણવેલ ભગવંતના ધૈર્યનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી પોતાનું મૂળરૂપ પ્રગટ કરી પ્રભુને નમસ્કાર કરી તે દેવ સ્વસ્થાનકે ગયો.

કોઈક દિવસે માતા-પિતા ભણાવવા માટેનો નિશાળ-ઉત્સવ કરતા હતા, ત્યારે ઇન્દ્રમહારાજાએ વિચાર્યું કે, ‘શું’ સર્વજ્ઞને પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થા ? એમ વિચારી ત્યાં આવ્યા. ઇન્દ્રે ભગવંતને તે ઉપાધ્યાયના આસન ઉપર બેસારી, પ્રણામ કરી સ્વામીને પ્રાર્થના કરી, એટલે ભગવંતે શબ્દ-પારાયણ એટલે વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર કહ્યું. ભગવંતે આ શબ્દાનુશાસન ઇન્દ્રને કહ્યું, તે સાંભળીને ઉપાધ્યાયે લોકોમાં તેને ‘ઐન્દ્ર વ્યાકરણ’ કરીકે પ્રસિધ્ધ કર્યું.

દીક્ષાની ઉત્કંઠાવાળા પ્રભુ અઠ્ઠાવીશ વર્ષ સુધી માતા-પિતાના આગ્રહથી કોઈ પ્રકારે શૃદ્ધવાસમાં રહ્યા. માતા-પિતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું અને તેઓ દેવપણું પામ્યા, પછી પ્રભુએ રાજ્ય-સંપત્તિ છોડી દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. એટલે મોટાભાઈ નંદિવર્ધને કહ્યું, હે ભાઈ ! લોહી નીકળતા તાજા ઘા ઉપર ક્ષાર નાખવા સરખું અત્યારે આ વયન ન બોલો, એમ કહી દીક્ષા લેતાં રોકવા. પરંતુ પ્રભુ વિવિધ પ્રકારના આભૂષણ પહેરી, ચિત્રશાળામાં કાચોત્સર્ગમાં રહી ભાવથી સાધુ તરીકે રહ્યા. સાધુને કલ્પે તેવા અચિત્ત આહાર-પાણીથી વૃત્તિ કરનારા, મહાઆશયવાળા ભગવંતે કોઈ પણ પ્રકારે એક વર્ષ વીતાવ્યું. તે સમયે લોકાન્તિક દેવોએ આવી પ્રભુને અવ્યર્થના કરીકે, હે

સ્વામિ ! આપ તીર્થ પ્રવર્તવો. ત્યાર પછી માગનારાઓની ઇચ્છા પ્રમાણે દાન આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. ધીબ વર્ષમાં પૃથ્વીને કરજ વગરની કરીને તૃણ સરખી ગણી રાત્ર્યલક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો. સર્વ નિકાયના દેવોએ પ્રભુનો દીક્ષા-મહોત્સવ કર્યો. હબર દેવતાઓથી વહન કરાતી ચન્દ્રપ્રભા નામની પાદભીમાં બેસી જ્ઞાતાપંડ નામના ઉદ્યાનમાં બધ સર્વ પાપવાળા વ્યાપારનો ત્યાગ કરી દિવસના ચોથા પ્રહરે પ્રભુએ દીક્ષા અંગીકાર કરી. તે સમયે ભગવંતને મન સંબંધી ભાવોને બાણનાર એવું શેણું મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થયું. ત્યાર પછી સંધ્યાસમયે પ્રભુ કુમારગામની પાસે મેરુપર્વત માફક ઓડાવપણે કાઉસસગ્રામાં બેભા રહ્યા. રાત્રે નિષ્કારણ ક્રોધાશ્રમાન શ્રવેલો આત્મશત્રુ ગોવાળીયો ભગવંતને ઉપસર્ગ કરવા લાગ્યો. એટલે ઇન્દ્ર મહારાજે અવધિજ્ઞાનથી પ્રભુને ઉપદ્રવ કરતો બાણી વિચારું કે ખરેખર ઉદર જેમ મહાપર્વતને ખોદી નાખવા ઇચ્છે, તેમ દુષ્ટવર્તનવાળો આ ગોવાળીયો પ્રભુને ઉપદ્રવ કરવા તૈયાર થયો છે ! કત્યાણ કરનાર ભક્તિથી ઇન્દ્રમહારાજ પ્રભુના ચરણ પાસે પહોંચ્યા એટલે ઉપદ્રવ કરનાર ગોવાળીયો માફક માફક કથાંચ ભાગી ગયો. ત્યાર પછી ત્રણ પ્રલક્ષિણ કરીને મસ્તકથી પ્રણામ કરી ઇન્દ્ર પ્રભુને વિનંતી કરી કે, ‘હે ભગવંત ! આપને બાર વર્ષો સુધી ઉપસર્ગોની પરંપરા થવાની છે, તો તે અટકાવવા માટે હું આપની પાસે રહેવા માગું છું.’ સમાધિ પૂર્ણ કરીને ભગવંતે ઇન્દ્રને કહ્યું, ‘હે ઇન્દ્ર ! અરિહંતા કદાપિ પારકી સહાયની અપેક્ષા રાખતા નથી.’ ત્યાર પછી જગદ્ગુરુ ચંદ્ર સરખી શીતલ દેવચાવાળા, સૂર્ય માફક તપના તેજથી દુઃખે કરી સામે ભેઠ શકાય તેવા, હાથી સરખા બળવાળા, મેરુ માફક ઓડાવ, પૃથ્વી પેઠે સર્વ સ્પર્શ સહન કરનાર, સસુદ્ર સરખા ગંભીર, સિંહ માફક નિર્ભય, સારી રીતે આહુતિ કરેલ ચક્ષના અગ્નિ માફક મિથ્યાદૃષ્ટિઓથી દુઃખે કરી બેવા લાયક, ગેંડાના શિંગડા માફક એકાકી, મોટા વૃષભ માફક બળવાળા, કાચબાની જેમ ગુપ્ત ઇન્દ્રિયવાળા, સર્પની જેમ એકાન્ત દૃષ્ટિવાળા, શંખ માફક નિરંજન, સોનાની બેવા ઉત્તમ રૂપવાળા, પક્ષી પેઠે વિપ્રસુક્રા, જીવ માફક રબલના-રહિત ગતિવાળા, આકાશ માફક આલંબન વગરના, ભારુંડ પક્ષી જેમ અપ્રમત્ત, કમલિનીપત્ર માફક લેપ વગરના, શત્રુ અને મિત્ર, તૃણ, સ્ત્રી, સુવર્ણ અને પથ્થર, મણિ અને માટી, આ લોક અને પરલોક, સુખ અને દુઃખ, ભવ અને મોક્ષ એ તમામ પદાર્થોમાં સરખા આશયવાળા, નિઃસ્વાર્થભાવે કરુણા કરવામાં તત્પર મનવાળા હોવાથી ભવ-સસુદ્રમાં ડૂબી રહેલા જગતના જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની અભિલાષાવાળા પ્રભુ વાચુ માફક અપ્રતિબદ્ધ, સસુદ્રની મેખલાવાળી, વિવિધ પ્રકારનાં ગામો, નગરો અને વનોવાળી પૃથ્વીમાં વિચરવા લાગ્યા. કોઈ વખતે દક્ષિણચાવાલ નામના દેશમાં પહોંચી શ્વેતાંબી નગરી તરફ જતા હતા, ત્યારે ગોવાળીયાના બાળકોએ કહ્યું, ‘હે દેવાર્થ ! શ્વેતાંબી નગરી તરફ આ સંધિ માર્ગે જાય છે, પરંતુ આની વચમાં કનકબલ નામનો તાપસ-આશ્રમ છે. અત્યારે ત્યાં દૃષ્ટિ-વિષ સર્પે સ્થાન કરીને રહેલો છે, તેથી ત્યાં માત્ર વાચુ સિવાય પક્ષીઓ પણ ફરી શકતા નથી; માટે આ માર્ગને છોડીને આ વાંકા માર્ગે પધારો. કારણ કે કાન તૂટી જાય તેવા સુવર્ણથી સચું.’ ભગવંતે ઉપયોગ મૂક્યો એટલે તે સર્પને ઝોળાપયો કે, આગલા જન્મમાં કોઈ તપસ્વી સાધુ વહારવા માટે ઉપાશ્રયથી બહાર ગયા. માર્ગમાં ચાલતાં એક દેડકી પર તેનો પગ પડતાં તે મૃત્યુ પામી એક નાના સાધુએ આલોચના માટે તેને મરેલી દેડકી બતાવી. ત્યારે તે તપસ્વી સાધુએ ઉલટી તેને લોકોએ મારેલી દેડકી બતાવીને કહ્યું કે, હે અધમ ક્ષુલ્લક ! આ સર્વ દેડકીઓ શું મેં મારી નાખી છે ? નિર્મલ યુધ્ધિવાળો નાનો સાધુ કંઈપણ જવાબ આપતો નથી, અને એમ માને છે કે અત્યારે આ મહાતુલાવ ભલે ન માને, પણ સાંજે તો

પરંતુ તે પણ પ્રભુને જળધારા સરખી બની, એટલે નિર્દય સર્પે પ્રભુના ચરણ-કમળ ઉપર ડાબ માર્યો. પોતાનું ઝેર આકડું છે એટલે ડાબ મારી મારીને પોતે ત્યાંથી સરકી બચ છે, કે રખેને મારા ઝેરથી મૂર્ચ્છા પામેલો મને ચગદી ન નાખે. વારંવાર ડાબવા છતાં પ્રભુને તેના ઝેરે કશી અસર ન કરી. માત્ર હૃદયની ધારા સરખું ઉભયવલ લોહી ઝરવા લાગ્યું. ત્યારપછી આગળ આવી આ શું ? એમ વિચારતો વિલખો બનેલો સર્પ પ્રભુ તરફ જોવા લાગ્યો. પછી જગદ્ગુરુના અનુરૂપ રૂપને નીહાળીને કાન્તિ અને સૌમ્યતા વડે એકદમ તેની બંને આંખો ખૂલ્યાઈ ગઈ. સર્પને ઉપશાંત થયેલો બાણી ભગવંતે તેને કહ્યું, ‘હે ચંડકૌશિક ! તું પ્રતિગ્રાધ પામ-સમજ અને મોહ ન પામ.’ ભગવંતના તે વાક્યને શ્રવણ કરી મનમાં તે બિહાપોહ કરતો હતો, ત્યારે તેને પૂર્વભવોનું બતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું. ત્યારપછી તેણે ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને કથાયોથી મુક્ત બની મનથી અનશન અંગીકાર કયું. અનશનકર્મ સ્વીકારનાર પાપકર્મ રહિત, પ્રશમરસમાં તરખેળ બનેલા તે મહાસર્પને બાણી પ્રભુએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે ‘હવે તારે કયાંય પણ ન જવું.’ ‘મારી આંખમાં ભયંકર ઝેર ભરેલું છે’ એમ વિચારી તે દરની અંદર મુખ રાખીને સમતારૂપ અમૃતનું પાન કરવા લાગ્યો. સ્વામી પણ તેની અનુકંપાથી ત્યાં જ રોકાયા. ‘મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિઓ બીજાના ઉપકાર માટે હોય છે.’ તેવી સ્થિતિમાં ઉભા રહેલા ભગવાનને દેખી આશ્ચર્ય-ચકિત નેત્રવાળા ગોવાળો અને વાછરડાં ચરાવનારાઓ એકદમ ત્યાં દોડી આવ્યા. વૃક્ષોની વચ્ચે સંતાઈને હાથમાં બે પથરા-દેશં આવ્યાં, તે વડે તેઓ મહાત્મા સરખા સર્પને નિર્દયતાથી મારવા લાગ્યા. તો પણ તેને અડોલ અને સ્થિર રહેલ બેઈ વિશ્વાસી એવા તેઓ નજીક આવી તેના શરીર પર લાકડી વડે સ્પર્શ કરવા લાગ્યા. ગોવાળોએ આ વાત ગામ-લોકો પાસે કરી એટલે લોકો ભગવંતની અને તે મહાસર્પની પૂજા કરવા લાગ્યા. તે માર્ગેથી ધી વેચવા જતી ગોવાલણે નાગને ધી અને માખણ ચોપડી સ્પર્શ કરે છે. તે ધીની ગંધથી આકરા ડાબ દેતી કીડીઓએ તે સર્પના કલેવરને કેરીને ચાલણી સરખું કયું. ‘મારા કર્મની આગળ આ વેદના કેટલી ?’ એ પ્રમાણે આત્માને પ્રતિગ્રાધ કરતો તે મહાતુભાવ સર્પ અતિ-દુઃસહ વેદનાને સહન કરતો હતો. આ બિચારી નિર્બલ કીડીઓ દબાઈ ચંપાઈ ન બચ એમ વિચારી તે મહાસર્પ પોતાના અંગને બિલકુલ ચલાયમાન કરતો ન હતો. ભગવંતની કૃપારૂપ અમૃતદંષ્ટ્રથી સિંચાયેલ આ સર્પ પંદર દિવસે મૃત્યુ પામી સહસાર નામના વૈમાનિક દેવલોકમાં ગયો. પોતાને વિવિધ ઉપસર્ગ કરનાર દષ્ટિવિષ ફણિધર અને ભક્તિ કરનાર ઈન્દ્રને વિષે ચરમ તીર્થપતિ ત્રણે જગતના અદ્વિતીય બંધુ મહાવીર પરમાત્માની તુલ્ય-મનસ્કતા કહી. ૨

બીજા પ્રકારે ફરી યોગબલિત સ્તુતિ કરે છે:—

કૃતાપરાષેડપિ જને, કૃપામન્યરતારયોઃ ।

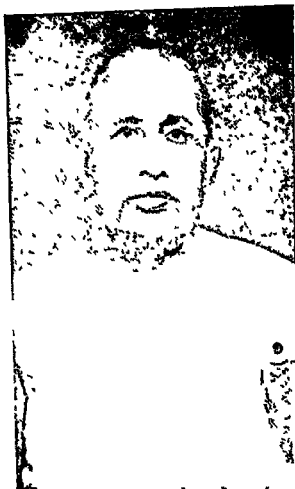
ઈષદ્વાષ્પાર્દ્રયોર્મદ્રં, શ્રીવીરજિનનેત્રયોઃ ॥૩॥

બ્યા૦ અપરાધ કરનાર સંગમ વગેરેના વિષે જેની કીડીઓ કુડુણાથી નમેલી છે તથા જેની આંખો લગાર અશ્રુ-જળથી ભીંજાયેલી બની છે; એવી તે વીરજિનની આંખોનું કલ્યાણ થાઓ, અર્થાત્ સામર્થ્યથી નમસ્કાર કર્યો. તે વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે:—

સંગમ દેવના ઉપસર્ગ-સમયે પ્રભુની ભાવકરુણા

એક ગામથી બીજા ગામે અને એક નગરથી બીજા નગરે વિહાર કરતા પ્રભુ કોઈક સમયે અનેક સ્ત્રેષ્ઠ કુલોવાળી દંભુભિમાં પધાર્યા. પેઢાલ ગામની નજીક પેઢાલ ઉધાનમાં તેમણે અક્રમતપ કરીને પોલાસ નામના ચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. નિર્જીવ શિલાતલ ઉપર ઉભા રહીને ઈચ્છા સુધી હાથ લાંબા કરી કંઈક નમેલા શરીરવાળા તેઓ અંતઃકરણ સ્થિર કરી આંખ મીંચ્યા વગર એક રાત્રિ સંખંધી મહાપ્રતિમા ધારણ કરીને રહેલા હતા. તે વખતે સુધર્મા સભામાં ચોથાંસી હજાર સામાનિક દેવાથી પરિવરેલા, તેત્રીશ ત્રાયસ્રિશ, ત્રણ પર્ષદા, ચાર લોકપાલ, અસંખ્યાતા પ્રકીર્ણ દેવો, ચારે દિશામાં મજબૂત રીતે બાંધેલા બળતર અને હથીચારવાળા ચોથાંસીહજાર અંગરક્ષક દેવો, સેનાથી પરિવરેલા સાત સેનાપતિઓ, આભિયોગિક, કિલ્ખિષિક વગેરે દેવ-દેવીઓ તથા ત્રણ પ્રકારનાં વાજિત્રો વગેરેથી પરિવરેલા, વિનોદથી વખત પસાર કરતા, દક્ષિણ લોકાર્ધનું રક્ષણ કરનાર શંક નામના ઈન્દ્ર મહારાજા સિંહાસન ઉપર બેઠા. અવધિજ્ઞાનથી ભગવંતને તેવા પ્રકારના રહેલા બાણી ઉભા થઈ પાદુકાનો ત્યાગ કરી, ઉત્તરાસંગ કરી, હાથો પગ ભૂમિ પર સ્થાપન કરી, જમણે પગ લગાર બિંચે કરી, ભૂતલ પર મસ્તક નમાવી, તેણે શંકસ્તવથી ભગવાનની સ્તુતિ કરી. પછી ઉભા થઈ સર્વાંગે રોમાંચ-કંચુક ધારણ કરનાર ઈન્દ્રમહારાજાએ આખી સભાને સંબોધી કહ્યું, અરે! સૌધર્મ દેવલોકવાસી સર્વ ઉત્તમ દેવો! તમે મહાવીર ભગવંતને અદ્ભુત મહિમા સાંભળો. પાંચ સમિતિ ધારણ કરનાર, ત્રણ શુભિથી પવિત્ર થએલા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભને વશ કરનાર, આશ્રવ-રહિત, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી મમતા-વગરના, વૃક્ષ કે એક પુદ્ગલમાં દષ્ટિ સ્થાપન કરી કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાનમાં રહેલા વીર ભગવંતને દેવ, હાનવ, ચક્ષ, રાક્ષસ, નાગકુમાર, મનુષ્ય કે ત્રણે લોક એકઠા મળે તો પણ તેમને ધ્યાનથી ચલાયમાન કરવા સમર્થ બની શકે નહિ. આવા પ્રકારનું ઈન્દ્રનું વચન સાંભળી શંકેન્દ્રનો સામાનિક દેવ લલાટપટ્ટમાં ભૂકુટી રચના કરવાથી ભયંકર, કંપતા હોંઠાવોળો, કોપથી લાલ આંખવાળો અભય ગાદમિથ્યાત્વી સંગમ નામનો દેવ બોલ્યો; “હિ દેવ! શ્રમણ માત્ર એક મનુષ્યને આટલું વર્ણન કરી જોતી ટોચે ચડાવે છે, તે સત્યાસત્યના વિવાદમાં સ્વચ્છંદતા-યુક્ત આપનું પ્રભુપણ જ કારણ છે. ‘આને દેવો પણ ધ્યાનથી ચલાયમાન કરી શકે તેમ નથી’ એવું સ્વામીનું ઉદ્ઘાટ વચન હૃદયમાં ધારણ પણ કેવી રીતે કરી શકાય? કદાચ ધાર્યું હોય તો બોલાય કેમ? આકાશ સુધી પહોંચે તેવા જોયા શિખરવાળા, પાતાલ સુધીના મૂળવાળા મેરુપર્વતને જે દેવો બે હાથથી ટેકાં માફક ફેંકી શકે, કુલપર્વતો સહિત પૃથ્વીને રૂપાસવાની શક્તિવાળા, મહાસયુરને કોગળા સરખો નાનો બનાવવાની તાકાતવાળા, અનેક પર્વતયુક્ત પૃથ્વીને પ્રચંડ બનેલા એક ભુજદંડથી જેઓ જોયકી શકે છે, એવા અસાધારણ ઋદ્ધિવાળા પરાક્રમી અને ઈષ્ટામાત્રથી જ જેમની કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેવા દેવો આગળ આ મનુષ્યમાત્ર કયા હિંસાગમ? હંમણાં જ હું તેને ધ્યાનથી ચલાયમાન કરીશ”-એમ કહી હાથ વડે ભૂમિ ઠોકી તે સભામંડપમાંથી જોલો થયો. ‘અરિહંતો પારકી સહાયથી અખંડિત તપ કરે છે’-એમ રખે ન સમજે, તે કારણથી ઈન્દ્રમહારાજાએ તે દુર્યુદ્ધિ દેવતાની ઉપેક્ષા કરી. ત્યાર પછી તેના ચાલવાના વેગના પવનના સપાટાથી વાદળાંઓ પડવા લાગ્યાં, રૌદ્ર આકૃતિ કરેલી હોવાથી ભયંકર દેખાતા તેના ભયથી અપ્સરાઓ આવી ખસી ગઈ. વિશાળ વક્ષઃસ્થળ અથડાવા થોગે જેણે ગ્રહમંડળને એકઠાં કર્યાં એવો તે પાપી ત્યાં આવ્યો, ન્યાં પરમેશ્વર પ્રતિમા ધારણ કરી કાઉસ્સગ્ગ કરી રહેલા હતા. નિષ્કારણ

પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રી
આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મ. ના શિષ્ય

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીહિમસાગરસૂરિજી

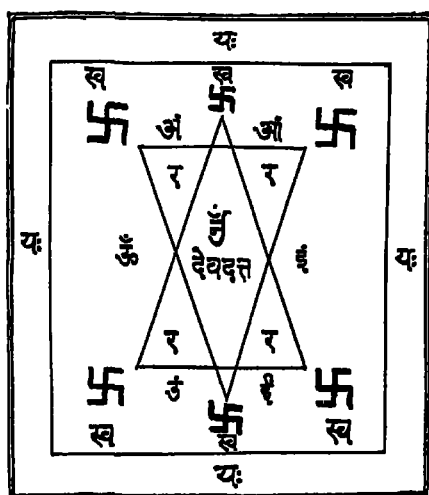
સચિવશ્રી યોગજ્ઞાનજીનો કનુવાદ કનુવાદક-આ ૧૯૧૧
શ્રીહિમસાગરસૂરિ

સચિવશ્રી યોગજ્ઞાનજીનો ગુર્જરાનુવાદ

આ જૈન પ્રબંધનમાં સમગ્ર મનથી ચક્રવર્તી થવું કે ઈન્કુપાનું
એવમ્બુ કુલીમ કુલ્લ નથી, પણ બોધિત્વ પ્રાપ્ત થવું અન્યતઃ કુલીમ
કહેવું છે સર્વ જીવોએ જ્ઞાતના સર્વ જાતો પટેલા અનત વખત પ્રાપ્ત
કહેલા છે, પણ કલાવિત્ત દુષ્ટ બોધિત્વ પ્રાપ્ત કૃત્રિ નથી. કારણકે
બલત્તમ્બાળ વાણ છે અને અનંતનાત પુણ્યભ-પરામાર્થનો કાળગથ
પછી અદિ અર્થપુણ્યભ-પરામાર્થ ભાડી રહે, ત્યારે સર્વ સમારના
શરીરધારી જીવોને સર્વ કુર્મોની અત કોડાકોડી સ્થિતિ ભાડી
રહે, ત્યારે કોઈક જીવ અન્યોનો ભેદ કરીને ઉત્પન્ન બોધિત્વને
પ્રાપ્ત કરે છે કહેલાક જીવો ગથાપ્રચુર ક્ષણ કરતાં નડે ક્રોધિની
નજીકના પ્રદેશમાં આવે છે, પરંતુ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યો વગર પાછા ફરી
અમ છે કહેલાક બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પાછા સીદામ છે અને ફરી
ભવચક્રમાં પ્રમથ્થ કરે છે કુમારજીનું મનવળ, મિદ્યાદિજીવો સાથે-
નો સમ, ખરાબ વાસના, પ્રમાદ સેવો-એ વગેરે બોધિના ચિદ્ધો
સમજના એ કે ચારિત્ર પ્રાપ્તિ કુલ્લ કહેલી છે, પણ તે બોધિ-
પ્રાપ્તિમાં સફળ છેન્નિર્મિત નિષ્કુલ સમજની અભાવજીવો પછી
ચારિત્ર-પ્રાપ્તિ કરીને ક્રૌંચમક દેવલોક સુધી અથ છે, પરંતુ બોધિ
વગર નિર્મુક્તિ-સુખ તેઓ પામી શકતા નથી બોધિત્વ ન પ્રાપ્ત
કનુવાદકવર્તી પણ રક જેવો છે અને બોધિત્વ પ્રાપ્ત કરનાર રક
પણ ચક્રવર્તીથી અધિક છે (ચુકિત ૫૫૨૫૬) Homobhagavata.

આ પ્રાંથના અનુવાદક

પૂ. આ. શ્રીના હસ્તાક્ષરનો નમુનો

योगशास्त्र प्र. ५, श्लोक २०८ वी २१० भां
सूचित यंत्र. मुद्रित पत्र ५०१

જગદ્ગુપ્ત વીર ભગવંતને તેવા પ્રકારના નિરુપદ્રવપણે રહેલા દેખી તેને વધારે ઈર્ષ્યા થઈ. દુષ્ટ એવા તે નીચ દેવે જગત્પ્રભુના ઉપર અણધારી અશુભ ધૂળવૃષ્ટિ વરસાવી. રાહુ જેમ ચંદ્રને, મેઘાંધકાર જેમ સૂર્યને તેમ ધૂળવૃષ્ટિએ પ્રભુના આખા શરીરને ઢાંકી દીધું. ચારે બાજુ ધૂળવૃષ્ટિ થવાથી દરેક ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો પૂરાઈ ગયાં અને સ્વામી નિઃશ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ-રહિત થયા. આટલું થવા છતાં જગદ્ગુપ્ત ધ્યાનથી તલમાત્ર પણ ચલાયમાન ન થયા. મોટા હાથીઓથી કુલ પર્વત શું ચલાયમાન થાય ખરા કે ? ત્યાર પછી ધૂળ દૂર કરીને સર્વાંગે પીડા કરનારી વજ્ર સરખા મુખવાળી ક્રીડીએ ઉત્પન્ન કરી. વજ્ર સીવવા માટે જેમ સોય તેમ તીક્ષ્ણ મુખાગ્રવાળી ક્રીડીએ સ્વેચ્છાથી અંગના એક ભાગ તરફથી પ્રવેશ કરી, અને બીજી તરફથી બહાર નીકળી. નિર્ભાંગીની વાંછાએ જેમ નિષ્કળ બન્યું, તેમ ક્રીડીના ઉપદ્રવમાં નિષ્કળતા મળવાથી તેણે ડાંસોની વિકૃત્વણ કરી. 'દુરાત્માઓના દુષ્ટ્યોનો અંત હોતો નથી.' તેમના એક ડંખથી ગાયના દૂધ સરખું લોહી વહેવા લાગ્યું, જેથી ભગવાન ઝરણા બહેતા પર્વત સરખા દેખાવા લાગ્યા. તેવા ઉપસર્ગથી પણ પ્રભુ ક્ષોભ ન પામ્યા એટલે તે દુર્મતિ સંગમ દેવે અતિપ્રચંડ ડંખ દેનારી અને દુઃખે કરી જેનું નિવારણ થાય તેવી (લાલ રંગવાળી) ધીમેલો વિકૃત્વી. પ્રભુના શરીર પર તેનાં મુખો એવાં જોડાં ઉતરી ગયાં કે ત્યાર પછી તે ધીમેલોના દેખાવ એવા પ્રકારનો દેખાવા લાગ્યો કે બધે પ્રભુના શરીર પર રોમાંચ એક સાથે ખડાં થયાં છે. તેવા ઉપસર્ગમાં પણ પ્રભુ પોતાના એકાગ્રતાવાળા યોગમાં અચલ ચિત્તવાળા રહ્યા, ત્યારે ધ્યાન-ભાગ કરવાના નિશ્ચયવાળા તે દેવે મોટા વીંછી વિકૃત્વો. પ્રલયકાળના અગ્નિના તણખા સરખી કાન્તિવાળા, તપાવેલા બાણ સરખા ભયંકર પુંછના વાંકા કાંટાઓથી પ્રભુનું શરીર ભેદવા લાગ્યા. તેનાથી પણ નાથ ક્ષોભ ન પામ્યા, ત્યારે કૂટ સંકટપ કરનાર તેણે હાંતવાળા નોળીયા વિકૃત્વો. ખિ ખિ એવા શબ્દ કરતા તેમણે ઢાંઢા વડે ભગવાનના શરીરમાંથી માંસના ટૂકડા તોડી તોડીને નીચે નાખ્યા. તેમાં પણ તેની ઇચ્છા પાર ન પડવાથી કોપ પામેલા તેણે ચમરાજના બાહુ સરખા ભયંકર અતિક્રિંકટ ક્રૂટાટોપવાળા સર્પો બનાવ્યા. મહાવૃક્ષને જેમ કૌવચલતા વીંટાય, તેમ મસ્તકથી માંડી પગ સુધી પ્રભુ મહાવીરને ભરડો મારી વીંટળાઈ વળ્યા. તેઓ એવી રીતે ક્ષણ-પ્રહાર કરવા લાગ્યા, જેથી ક્ષણાએ પણ ત્યાં કૂટવા લાગી, તેવી રીતે ડંખ મારે કે, જેથી તેના હાંત પણ ભાંગી ગયા. તેઓ નિર્વિષ બની દોરડા માફક નીચે ઢળી પડ્યા, ત્યાર પછી વજ્ર સરખા કંઠણ હાંતવાળા ઉદરોને તરત જ વિકૃત્વો. તેઓ સ્વામીના અંગને કઠોર નખે, હાંતો અને મુખોથી કોરી કોરીને ખાવા લાગ્યા અને ઘા પર જેમ ક્ષાર પડે તેમ કોરેલા ઘા ઉપર મૂતરતા હતા. તેમાં પણ બ્યારે તે સર્વથા નિષ્કળ થયો અને ભગવંતને ધ્યાનથી ચલાયમાન ન કરી શક્યો, ત્યારે ભૂતનો આવેશ થયો હોય તેમ ક્રોધથી પ્રચંડ દંતૂશળ રૂપી મુશળવાળું હાથીનું રૂપ વિકૃત્વું. પગલાંએ પાડવા વડે બધે પૃથ્વીને નમાવતો હોય તથા નક્ષત્રમંડળને અને આકાશને તોડતો હોય તેમ, તે જોંચી સૂંઢ કરીને પ્રભુ સન્મુખ દોડ્યો. તે હાથીએ પ્રચંડ સૂંઢના અગ્રભાગથી પ્રભુને પકડીને આકાશતલમાં અતિ જોંચા ઉછાળ્યા. પીંખાઈને આના ટૂકડે ટૂકડા થઈ બલ એવા ખરાબ આશયથી દંતૂશળ ઈંચા કરીને તે આકાશમાંથી પડતા પ્રભુને ઝીલી લે છે. હાંતની આંખીમાં પડેલા ભગવાનને હાથી વારંવાર વજ્ર સરખી કઠિન છાતીમાં વિધે છે, જેથી તેમાંથી તણખા ઉડતા હતા. તે રાંકડો હાથી કંઈ પણ કરવા સમર્થ ન થયો એટલે દેવ વૈરિણી સરખી હાથણી બનાવી. તેણે આખી સૂંઢ અને હાંતથી ભગવાનનું શરીર ભેદી નાખ્યું અને ઇચ્છા થો. ૨

પ્રમાણે વિષ સરખા શરીરના જળ વડે સિંચવા લાગી. તે હાથણીનો કરેલો પ્રયોગ ધૂળ ભેગો થયો, એટલે તે સુરાધમે મગરની દાઢ સરખા ઉઠકટ દાંતવાળા, અનેક જ્વાળામયુક્ત અગ્નિ-કુંડ સરખા ખીહામણ પહોળા ફાડેલ મુખ-કોટરવાળા, ચમરાબના મહેલના તોરણસ્તંભ સરખી લાંબી ભુજવાળા, જિંચા તાડ વૃક્ષની ઉપમાવાળા જંઘા-સાથળવાળા, અત્યંત અદ્વંદ્વાસ, ફેંકાર મોટા શબ્દથી કિલકિલારવ કરતા, ચામડાનાં વસ્ત્ર પહેરેલ, કટાર ધારણ કરનાર એવા પિશાચના રૂપની વિકુર્વાણા કરીને તેણે ભગવંતને ઘણા ઉપદ્રવો કર્યા. ક્ષીણ થએલા તેલવાળો દીપક જેમ એલવાઈ જાય, તેમ તે પિશાચનો ઉપદ્રવ નિષ્ફળ ગયો અને ક્રોધે ભરાયેલા તે નિર્દય દેવે એકદમ વાઘનું રૂપ તૈયાર કર્યું. હવે તે વાઘ પુંછડું અદ્વળાવવાથી પૃથ્વીને ફાંડતો હોય, ખૂંકાર શબ્દના પડઘાથી પૃથ્વી અને આકાશને રોવડાવતો હોય, કાંટાની શૂળો સરખા નખો અને વજ્ર સરખી દાઢાથી તે વાઘ ભગવંત ઉપર એકસરખા ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો. તેમાં દાવાનળમાં બળી ગયેલા વૃક્ષ જેવા તેને નિષ્ફળતા મળવાથી સિદ્ધાર્થરાજ અને ત્રિશલાદેવીનાં રૂપો બનાવ્યાં. તે કહેવા લાગ્યા—‘હિ પુત્ર ! આણું અતિદુષ્કર આપે શું કરવા માંડ્યું ? આ દીક્ષા છોડી દે, અમારી પ્રાર્થનાની અવગણના ન કર. વૃદ્ધાવસ્થામાં નંદિવદ્ધને અમારો ત્યાગ કર્યો છે અને અમે શરણ વગરના બન્યા છીએ, અમારું તું રક્ષણ કર’ એમ અત્યંત દીન સ્વરથી વિલાપ કરવા લાગ્યા. તેમના આવા વિલાપોથી પણ પ્રભુનું મન સ્નેહમાં ન લેવાયું, ત્યારે દુરાચારી તે દેવે ત્યાં સૈન્યનો પડાવ વિકુર્વ્યો. ત્યાં રસોયાને ચૂલો કરવા પત્થરા ન મળ્યા, એટલે પ્રભુના બે પગનો ચૂલો બનાવી તેના પર હાંદી ગોઠવી. તરત પર્વતની તળેટીમાં જેમ દાવાનળ તેમ પ્રભુના ચરણમાં અગ્નિ સળગાવ્યો તે અધિક સળગવા લાગ્યો. તપેલા સુવર્ણની માફક પ્રભુની કાંતિ ઓછી ન થઈ, એટલે અધમ દેવે ભયંકર શબ્દ કરતું ભીલોનું રહેઠાણ વિકુર્વ્યું. ભીલોએ પ્રભુના કંઠ, કાન, ભુજ, અને જંઘાઓ વિષે ક્ષુદ્ર પક્ષીઓનાં પાંજરાં લટકાવ્યાં. પક્ષીઓએ ચાંચ અને નખો વડે પ્રભુના શરીરમાં કાણું પાડ્યાં, જેથી પ્રભુનું શરીર સેંકડો છિદ્રવાળું બને પાંજરું હોય તેહું દેખાવા લાગ્યું. તેમાં પણ પાકેલા પાંદડા માફક દેવે કંઈ સાર ન કાઢ્યો એટલે મહા-ઉત્પાત કરનાર ખરવાતની વિકુર્વાણા કરી. મહાવૃક્ષોને આકાશમાં તૂણ માફક જીંચે નીચે ફેરવતો અને દરેક દિશામાં પત્થર અને કાંકરા ધૂળ માફક ફેંકતો, પૃથ્વી અને આકાશમાર્ગને ધમણ માફક પૂરતો તે પવન ભગવંતને પણ ઉંચકી ઉંચકી નીચે અદ્વાળતો હતો. તે ખરવાતથી પણ ન ફાંચ્યો એટલે દેવના કુલમાં કલંક સમાન એવા તે દેવે વંટોળીયો પવન બનાવ્યો. મોટા મોટા પર્વતોને ભમાવવા સમર્થ તે વંટોળીયા પવને પ્રભુને પણ ચક્ર પર રહેલા માટીના પિંડ માફક ભમાવ્યા. તેવા વંટોળીયા પવનથી સમુદ્રના આવર્તની જેમ ભમવા છતાં એકતાનવાળા પ્રભુનું ધ્યાન લગાર પણ ઓછું ન થયું. ‘વજ્ર-સરખા મનવાળો આ પુરુષ અનેક પ્રકારે કથંના કરવા છતાં શ્વેલ પામતો નથી. એનું ધ્યાન ભગ્ન કર્યાં સિવાય બ્રહ્મ પ્રતિજ્ઞા હું સહામા કેવી રીતે બઈ ? માટે એના પ્રાણનો નાશ કરીશ, તો જ ધ્યાન નાશ પામશે, નહીંતર નહિ,’ એમ વિચારી અધમ દેવે કાલ-ચક્ર બનાવ્યું. ત્યાર પછી એકબેબાર ભાર વજ્રન પ્રમાણે લોઢાના ઘડેલા ચક્રને રાવણે જેમ કેલાસ પર્વતને ઉચક્યો, તેમ આ દેવે ઉપાડ્યું. પૃથ્વીને સંપુટ કરવા માટે ખીભુ પુટ બાણે તૈયાર કર્યું ન હોય તેહું કાલચક્રે જીંચે ઉપાડીને પ્રભુના ઉપર ફેંક્યું. ઉછળતી જ્વાલાઓણિ વડે સર્વ દિશાઓને ભયંકર કરતું સમુદ્રમાં જેમ વડવાનલ તેમ તે પ્રભુના ઉપર પડ્યું. મોટા પર્વતોનો ચૂરો કરવા સમર્થ આ ચક્રના પ્રભાવથી ભગવંત ઘુટણ સુધી પૃથ્વીતલમાં ખૂટી ગયા. આવી સ્થિતિમાં પણ ભગવંત વિચાર કરવા લાગ્યા કે, વિશ્વના સમગ્ર જીવોને તારવાની અભિલાષા-

વાળો હોવા છતાં હું આ બિચારા માટે સંસારના કારણભૂત બનું છું.' સંગમદેવે વિચાર્યું કે, છેલ્લામાં છેલ્લો ઉપાય કાલચક્રે તેનાથી હણવા છતાં પણ આ મૃત્યુ ન પામ્યો, માટે હવે શસ્ત્ર કે અસ્ત્રના સિવાય બીજો કયો ઉપાય કરવો? અનુકૂળ ઉપસર્ગ કરવાથી કદાચ કોઈ પ્રકારે શોભ પામે એવી બુદ્ધિથી વિમાનમાં બેઠેલો તે આગળ આવી કહેવા લાગ્યો—‘હિ મહર્ષિ! તમારા સત્વથી અને પ્રાણીની દરકાર કર્યા વગર આરંભેલાને નિર્વાહ કરેલા તપના પ્રભાવથી હું તમારા પર તુષ્ટ થયો છું. હવે શરીરને કલેશ કરાવનાર એવા આ તપથી સંયુત, તમે કહો અને માગણી કરો કે હું તમને શું આપું? આ વિષયમાં શંકા ન કરશો. ત્યાં ધૃષ્ટિ થતાં જ મનોરથ પૂર્ણ થાય છે, એવું સ્વર્ગ તમને આ દેહ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરાવું? અથવા તો અનાદિભવનાં કરેલાં કર્મોથી મુક્ત બનવા સ્વરૂપ, એકાન્ત પરમાનંદવાળા મોક્ષમાં તમને લઈ જઈ? અથવા સમગ્ર રાજ્યો તમારી આજ્ઞા મસ્તકે ધારણ કરે એવું અજૂટ સંપત્તિવાળું સામ્રાજ્ય તમને આપું?’ આ પ્રમાણે પ્રલોભનનાં વાક્યોથી પ્રભુનું મન શોભ ન પામ્યું તેમજ પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત ન થવાથી પાપી દેવે ફરી આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે, ‘આણે મારી સમગ્ર શક્તિને નિષ્ફળ બનાવી છે, તો હવે માત્ર એક કામશાસનનો સફળ ઉપાય છે, તે અજન્માવું. કારણ કે કામના અન્ન સરખી કટાક્ષ કરનારી કામિનીઓની દૃષ્ટિ પડતાં મહાપુરુષો પણ પુરુષવત્તનું ખંડન કરનારા બને છે.’ એમ ચિંતથી નિશ્ચય કરીને દેવાંગનાઓ અને તેના વિદ્યાસની સહાયક છત્રીઓ પણ સાથે વિકુર્વી. મત્તકોકિલાના મધુર શબ્દોથી કરેલી પ્રસ્તાવનાવાળી, કામદેવ-નાટકની મુખ્ય નટી સરખી વસન્તલક્ષ્મી શોભવા લાગી. વિકસિત કંઠપુષ્પોત્પાદ પરાગથી મુખની સુગંધને બહુલાવતી દિશા-વધૂઓની કળા શિખેલી દાસી સરખી ગ્રીષ્મઋતુની શોભા ફેલાવા લાગી. કામદેવના રાજ્યાભિષેકમાં મંગલતિલકરૂપ, કેવડાપુષ્પના બાનાથી રોમાંચિત થયેલ સર્વોગવાળી વર્ષાઋતુ શોભતી હતી. નવીન નીલકમળના બાનાથી હજાર નયનોવાળી બની પોતાની ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિને બાણે બેતી હોય તેવી શરદ-લક્ષ્મી શોભવા લાગી. શ્વેત અક્ષર સરખી તાલ મોગરાની કળીઓ વડે બાણે કામદેવની નય-પ્રશસ્તિ લખતી હોય તેવી હેમંતલક્ષ્મી વિકુર્વી. મોગરાનાં અને સિન્દુવારનાં પુષ્પોથી ગણિકા માફક આશુવિકા કરતી હેમંત સરખી સુગંધીવાળી શિશિરઋતુની શોભા બનાવી. આ પ્રમાણે ચારે બાજુ સર્વ ઋતુઓ પ્રગટ થઈ, ત્યારે કામદેવની ધ્વજ સરખી દેવાંગનાઓ ઉપજ થઈ. ત્યારપછી ભગવંત પાસે ખુલ્લા અંગા-પાગવાળી તેણીઓએ કામદેવને જિતવાનું મંત્રાન્ન સરખું સંગીત શરુ કર્યું. કેટલીક દેવાંગનાઓ લયની ગોઠવણીપૂર્વક ગાનનાર આમ વડે મનોહર શુદ્ધ વીણાની ભતિઓ વગાડવાપૂર્વક ગાયન ગાવા લાગી. સુલટા-હિલટા કેમવાળા તાન વ્યક્ત વ્યંજન-ધાતુ સહિત સંપૂર્ણ કળાવાળી મધુર વીણા વગાડતી હતી. કેટલીક દેવાંગનાઓ પ્રગટ તકાર, ધોકારના પ્રકારોથી મેઘસરખા શબ્દવાળાં ત્રણે પ્રકારના મૃદંગો વગાડતી હતી. વળી કેટલીક દેવીઓ આકાશ અને ભૂમિ પર ચાલતી આશ્ચર્ય કરાવનાર હાવ-ભાવથી નવા નવા કટાક્ષો કરતી નૃત્ય કરવા લાગી. વળી કેટલીક તો અંગના મરોહ કરવા પૂર્વક અભિનય કરે ત્યારે તૂટી જતા તેના કંઠુકને અને ઢીલા થઈ ગયેલા અંગોડાને બાંધતી પોતાની બગલને બતાવતી હતી. કેટલીક લાંબા પગના અભિનયના બાનાથી વારંવાર મનોહર ગોરોચનના લેપવાળા ગૌરવર્ણવાળા સાથળના મૂળને બતાવતી હતી. કેટલીક દેવીઓ ચણીયાની ઢીલી પડેલી ગાઠને મજબૂત કરવાની લીલાથી વાવડી સરખું નાભિ-મંડલ પ્રગટ કરતી હતી. કેટલીક હસ્તિદંત એવા હસ્તના અભિનયના બાનાથી વારંવાર ગાઠ રીતે અંગના આલિંગનની સંજ્ઞા કરતી હતી. વળી કેટલીક કમ્બર નીચેના અંદરના વસ્ત્રનું નાહું દં

ખાંધવાના ખાનાથી ઉપરની સાડી ખસેડીને નિતંબ-બિંધોને પ્રગટ કરવા લાગી. અંગ-મરોડના ખાનાથી મનોહર નેત્રવાળી કેટલીક દેવીઓ છાતી પર પુટ અને ઉત્તર એવા સ્તનોને લાંબા સમય સુધી ખતાવવા લાગી. “જે તમે વીતરાગ છે, તો અમોને રાગ કેમ ઉત્પન્ન કરો છો? શરીર તરફ નિરપેક્ષ છે, તો પછી અમને છાતી કેમ અર્પણ કરતા નથી? વળી જે તમે કયાણુ છો, તો પછી અચાનક ખેંચેલા ધતુષ્ય હૃથીચારવાળા કામદેવથી અમારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી? પ્રેમની લાલસાવાળી અમને જે કૌતુકથી તરછોડતા હો, તો તે અદ્ય સમય કરતું યોગ્ય ગણાય, પણ મરણ સુધી પકડી રાખતું યોગ્ય ન ગણાય.” કેટલીક દેવીઓ એમ કહેવા લાગી, “હિ સ્વામિ! કઠોરપણાને ત્યાગ કરી કોમળ મનવાળા થાવ, અને અમારા મનોરથો પૂર્ણ કરો. અમારી પ્રાર્થનાની ઉપેક્ષા ન કરો.” એ પ્રમાણે દેવાંગનાઓના ગીત, વાજિત્ર, નૃત્ય, વિલાસ, હાવ-ભાવ તેમજ તેમની પ્રેમની મીઠી વાતોથી જગતપ્રભુ શ્લોક ન પામ્યા. આવી રીતે ઉપસર્ગ સહન કરવામાં આખી રાત્રિ પૂર્ણ થઈ. ત્યારપછી આહાર વગર વિચરતા પ્રભુને સુરાધમ તે સંગમદેવે છ મહિના સુધી ઉપદ્રવ કર્યા. ‘હિ ભટ્ટારક! તમે સુખેથી રહો અને ઇચ્છા પ્રમાણે જામણ કરો, હવે હું બઉ છું.’ એમ કહી ખેદ પામેલો તે સંગમક છ મહિનાના અંતે ગયો. આવા પ્રકારના પાપકર્મ વડે આ બિચારો ક્યાં જશે? અમારા સરખા તારકો વડે પણ આ તારી શકાય તેવો નથી.’ એ પ્રમાણે ભગવંત ચિંતા કરતા હતા, ત્યારે તેમની અલિત બે નેત્ર-કીક્રીઓ કૃપાથી અશ્વભીની બની હતી. ૩

એ પ્રમાણે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરી સુક્રિતમાર્ગના કારણભૂત યોગને કહેવાની અસિદ્ધાધાવાળા તે શાસ્ત્રનો પ્રસ્તાવ કરે છે—

શ્રુતામ્મોધેરધિગમ્ય, સમ્પ્રદાયાચ્ચ સદ્ગુરોઃ ।

સ્વસંવેદનતશ્રાપિ, યોગશાસ્ત્રં વિરચ્યતે ॥૪॥

શ્રુતરૂપ સસુદ્રથી, સદ્ગુરુની પરંપરાથી, તેમજ સ્વાતુલવથી બાણીને હું યોગશાસ્ત્રની રચના કરું છું.

અહિં ન નિર્ણય કરેલા યોગની પદ-વાક્યના પ્રબંધવાળી રચના કરવી યોગ્ય નથી, તેથી ત્રણ હેતુવાળા યોગનો નિર્ણય જણાવ્યો. ૧ શાસ્ત્રથી, ૨ ગુરુ-પરંપરાથી અને ૩ સ્વાતુલવથી એમ ત્રણ પ્રકારે યોગનો નિર્ણય કરી તે શાસ્ત્રની રચના કરાય છે. એ વાતનો નિર્વાહ કરવા કહે છે:— શ્રુત-સસુદ્રથી, સ્વગુરુના મુખથી અને સ્વાતુલવથી યોગને બાણીને, નિર્ણય કરીને તે યોગતું શાસ્ત્ર રચાય છે. એજ અંતમાં કહેવાશે—“શાસ્ત્રથી, સ્વગુરુના મુખથી અને અતુલવથી જે કયાક કંઈક યોગની ઉપનિષદ બાણી, જે વિવેકીઓની પરિપક્વના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી છે, તેને શ્રીચૌલુક્યવંશના કુમારપાલ રાજાની અત્યંત પ્રાર્થનાથી આચાર્ય હેમચંદ્રે વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કરેલી છે.” ૪

યોગના જ માહારમ્યને કહે છે:—

યોગઃ સર્વવિપદ્વરણી-વિતાને પરશુઃ શિતઃ ।

અમૂલમન્ત્રતન્ત્રં ચ, કાર્મણં નિર્વૃત્તિશ્રિયઃ ॥૫॥

યોગ સર્વ આપત્તિરૂપ વેલડીના સમૂહને કાપવા માટે તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહાડા સમાન છે, તેમ જ મૂળ-મંત્ર-તંત્ર વગરનું મોક્ષલક્ષ્મીને વશીકરણ કરવાનું કાર્મણુ છે.

આધ્યાત્મિક, ભૌતિક, દૈવિક આપત્તિઓરૂપ વેલડીઓના સમૂહને છેદવા માટે તીક્ષ્ણ પરશુ સમાન યોગ અનર્થરૂપનો નાશ કરનાર છે. પાછલા અર્ધા શ્લોકથી પરમપુરુષાર્થરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ જણાવે છે. જગતમાં કાર્મણુ કરવા માટે મૂળ, મંત્ર-તંત્રોનાં વિધાન કરવાં પડે છે; પરંતુ મૂળ, મંત્ર-તંત્ર રહિત યોગ એ મોક્ષલક્ષ્મીને વશીકરણ કરવાનો અમોઘ ઉપાય છે. ૫

મૂયાંસોડપિ હિ પામ્માનઃ, પ્રલયં યાન્તિ યોગતઃ ।

ચળદ્વાતાદ્ ઘનઘના, ઘનાઘનઘટા ઇવ ॥૬॥

અર્ચક પવનથી જેમ ગાદ વાદળાંની શ્રેણિ વિખરાય જાય છે, તેમ યોગથી ઘણાં પાપો વિનાશ પામે છે. ૬

એક જન્મમાં ઉપાર્જન કરેલા પાપ યોગથી નાશ પામે, પણ અનેક ભવ-પરંપરામાં ઉપાર્જન કરેલાં અનેક પાપોનો વિનાશ યોગથી થવો અસંભવ છે—એવી શંકા થાય, તેના સમાધાનમાં જણાવે છે—

ક્ષિણોતિ યોગઃ પાપાનિ, ચિરકાલાર્ણિતાન્યપિ ।

પ્રચિતાનિ ચયૈષાંસિ, ક્ષણાદેવાશુશુક્ષણિઃ ॥૭॥

જેમ લાંબા કાળથી એકાં કરેલાં ઇંધણાંને અગ્નિ ક્ષણવારમાં બાળી નાખે છે, તેમ લાંબા કાળથી અનેક ભવોનાં ઉપાર્જન કરેલાં પાપોને પણ ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય કરવા યોગ સમર્થ છે. ૭

યોગતું યીશુ' રૂપ જણાવે છે—

કફવિમુષ્મલામર્શ-સર્વૈષધિમહર્દયઃ ।

સમિન્નશ્રોતોલબ્ધિશ્ચ, યૌગં તાણ્ડવહમ્બરમ્ ॥૮॥

કફ, શ્લેષ્મ, વિષ્ટા, કાન, હાંત, નાસિકા, આંખ, જિહ્વા અને શરીરમાં થએલા મેલો, હાથ વગેરે વડે સ્પર્શ કરવો, વિષ્ટા, મૂત્ર, કેશ, નખ વગેરે કહેલા અને નહિ કહેલા આ સર્વ પદાર્થો યોગના પ્રભાવથી ઔષધિઓ બની જાય છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ અભિમાદિ, 'સંક્ષિપ્તશ્રોતાદિ વગેરે લાગિષ્યો પ્રાપ્ત થાય છે, તે યોગનો ઉત્કટ પ્રભાવ છે. તે આ પ્રમાણે—

સનત્કુમાર ચક્રવર્તીની કથા

સનત્કુમાર માકુંડ યોગીઓનાં કફ-ગિન્દુઓ પણ યોગના પ્રભાવથી સર્વ રોગ દૂર કરનાર બને છે. હસ્તિનાપુર નગરમાં પૂર્વે છપ્પંડ પૃથ્વીને ભોગવનાર સનત્કુમાર નામના ચોથા ચક્રવર્તી થયા. કોઈક સમયે સુધર્મા નામની દેવસભામાં ઇન્દ્રમહારાજે વિરમય પાત્રીને તેની અપ્રતિમ રૂપસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું કે, કુરુવંશ-શિરોમણિ સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું જે પ્રકારનું રૂપ છે, તેવું દેવ કે મનુષ્યમાં કયાંય નથી. આવા પ્રકારના રૂપની પ્રશંસા નહીં માનનારા વિજય અને વૈજયન્ત નામના બે દેવો પૃથ્વી પર નીચે આવ્યા. ત્યાર પછી ૧ ગમે તે ઇન્દ્રિયથી ગમે તે ઇન્દ્રિયનો વિષય જાણી શકાય તેવી જ્ઞાનસાક્ષિ

તે બંને દેવો બ્રાહ્મણનું રૂપ કરી તેના રૂપની યોગ કરવા માટે રાજના મહેલના દરવાજા પાસે દ્વારપાળ પાસે રહ્યા. તે સમયે સનતકુમાર પણ નહાવાની તૈયારી કરતો હતો. સર્વ વેષનો ત્યાગ કરી સર્વાંગે તેલ માલીસ કરાવી રહેલો હતો. દ્વારપાળે દરવાજે ઉભેલા બે બ્રાહ્મણની વાત રાજને નિવેદન કરી, એટલે ન્યાયવાન ચક્રવર્તી રાજ્યે પણ તરત જ ત્યાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો. સનતકુમારને દેખીને વિરમચથી વિકસિત બનેલા મનવાળા તે બંને મસ્તક ધૂણાવી વિચાર કરવા લાગ્યા—અદ્વૈતી રાત્રિના ચંદ્ર સરખું લલાટ, કાન સુધી પહોંચે તેવાં બે નેત્રો, નીલકમળને જિતનાર શરીર—કાંતિ, પાડેલા ઘિલોડા ફળ સરખી કાંતિવાળા બે હોઠ, છીપ સરખા બે કાન, પાંચજન્ય શંખથી ચડીચાતો કંઠ, ઐરાવત્સ હાથીની સૂંઢનો તિસ્તકાર કરનાર બે હાથ, મેરુપર્વતની શિલાની શોભાને લૂંટનાર વક્ત્રસ્થલ, સિંહબચ્ચાના ઉદર સરખી કેડ, તેનાં કેટલાં અંગો વધારે વર્ણવવાં ? આખા અંગની શોભા વર્ણવવી, તે વાણીના વિષયની બહાર છે. અહો ! જ્યોત્સ્ના વડે જેમ નક્ષત્રની પ્રભા તેમ આના અઢળક લાવણ્ય-નદીપ્રવાહમાં અભયંગન પણ બાણી શકાતું નથી ઇન્દ્રમહારાજે જેવું વર્ણન કર્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આતું રૂપ છે—એમાં ફેરફાર નથી ‘મહાત્માઓ કદાપિ પણ યોદ્ધા બોલતા નથી.’ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! તેમ બંને શા માટે અહિં આવ્યા છો ? એ પ્રમાણે સનતકુમારે પૂછ્યું, ત્યારે તેઓએ કહ્યું, હે નરસિંહ ! ચરાચર એવા આ ભુવનમાં તમારું રૂપ લોકોત્તર અને આશ્ચર્ય કરનારું છે. હે પૃથ્વીન્દ્ર ! હ્રસ્વરથી તમારા રૂપનું વર્ણન સાંભળી કુતૂહલથી અમે જોવા માટે આવેલા છીએ. હે રાજન ! લોકમાં અમે અદ્ભુત રૂપ—વર્ણન સાંભળ્યું, પરંતુ તેથી પણ તમારું રૂપ વધારે દેખીએ છીએ. હાત્યથી વિકસિત થયેલા સનતકુમારે પણ કહ્યું, અભયંગ કરેલા અંગની આ કાંતિ કંઈ નથી. હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ! આ બાબુ થોડીવાર બેસો અને મારું સ્નાનકાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી થોડી રાહ બુલ્યો. અનેક આશ્ચર્યકારી વિવિધ વેષભૂષાવાળું, ઘણા આભૂષણો પહેરેલ એવા પ્રકારનું રત્નજડિત સુવર્ણ સરખું રૂપ ફરી જોવો. ત્યારપછી અવનિપતિ સનતકુમાર સ્નાન કરી વેષભૂષા સજ્જા આડંબરથી ચંદ્ર જેમ આકાશમાં, તેમ સભામાં ભિરાજ્યા, રાજ્યે ત્યાર પછી બંને બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, એટલે રાજ સામે આવીને રાજના રૂપને જોઈને બંને વિચારવા લાગ્યા કે, ક્ષણવારમાં ક્યાં તે રૂપ, તે કાંતિ અને તે લાવણ્ય ક્યાં ગયું ? મનુષ્યોના સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. રાજ્યે તેમને પૂછ્યું કે, પહેલાં તમે મને દેખીને હર્ષ પામ્યા હતા અત્યારે એકદમ વિષાદથી મલિનમુખવાળા કેમ બની ગયા ? ત્યારે તે અમૃત સરખા વચનથી કહેવા લાગ્યા, હે મહાભાગ્યશાળી ! અમે બંને સૌધર્મ દેવલોકવાસી દેવો છીએ. ઇન્દ્રમહારાજે દેવ-પર્ષદમાં તમારા રૂપની પ્રશંસા કરી, તેમાં અશ્રદ્ધા કરતાં અમે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી તમારું રૂપ જોવા માટે અહીં આવ્યા. શક્રમહારાજે વર્ણવેલ રૂપવાળું શરીર પ્રથમ યથાર્થ જોયું, પરંતુ હે રાજ ! હાલમાં તે વિપરીત બની ગયું છે. અત્યારે તમારો દેહ નિઃશ્વાસથી જેમ દર્પણ તેમ સર્વકાંતિ હરણ કરનાર વ્યાધિથી ચારે બાજુ આકાંત થયો છે. સાચી હકીકત જણાવીને તે બંને અદ્વૈત થયા અને રાજ્યે હિમથી બળેલા વૃક્ષ સરખા નિસ્તેજ પોતાના દેહને જોયો અને વિચાર્યું કે ‘હું મેશાં રાજના ઘર સરખા આ શરીરને ધિક્કાર થાઓ. તુચ્છ બુદ્ધિવાળા ભોળાઓ જ વગર ફેગાટની તેની મમતા કરે છે. ભયંકર લાકડું ફેરી ખાનાર ઘુણ ક્રીડા—સમુદાયથી જેમ લાકડું તેમ વિવિધ પ્રકારની વ્યાધિઓ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ આ શરીરને ફેરી ખાય છે. બહારથી આ શરીર ભલે ગમે તેવું દેખાય, પણ વડલાના ફળ માફક અંદરથી તો ક્રીડાઓનાં કુલોથી વ્યાપ્ત હોય છે. જેમ સુશોભિત મહાસરોવરને પાણીની સેવાલેનો જાતો, તેમ કાયાની રૂપસંપત્તિને રોગ તત્કાલ નાશ કરે

છે. શરીર ઢીલું થાય છે, પણ આશા ઘટતી નથી. રૂપ ચાહ્યું બંધ છે, પણ પાપબુદ્ધિ જતી નથી. જરા વધતી બંધ છે, પણ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું નથી; આત્માઓના આવા સ્વરૂપને ધિક્કાર થાયો. આ સંસારમાં ઘાસના અગ્રભાગ પર રહેલા જળખિન્દુ સરખા રૂપ, લાવણ્ય, કાન્તિ, શરીર, ધન વગેરે સર્વ પદાર્થો અંચળ છે. આજ કે કાલ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા સંસારી આત્માઓના શરીરનું મોટું ક્ષણ હોય તો માત્ર સકામ નિર્જરા કરનારૂં તપ છે. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યભાવના ભાવતાં તે રાજ દીક્ષા લેવાની અભિલાષાવાળો થયો અને તેણે પુત્રનો રાત્યાભિષેક કર્યો; વિનય-પૂર્વક ઉદ્યાનમાં જઈ વિનયધર સૂરિ પાસે સર્વ સાવધવિરતિ-પ્રધાનતાવાળો તપ અંગીકાર કર્યો. મહાવ્રતોને તેમજ ઉત્તર ગુણોને ધારણ કરનાર એક ગામથી બીજા ગામે વિહાર કરતા સમતાવાળા એકાગ્ર ચિત્તયુક્ત રાજર્ષિ વિચરી રહેલા છે, ત્યારે હાથીનું ટોળું જેમ ચૂશપતિની પાછળ બંધ, તેમ ગાઢ અનુરાગવાળું પ્રભ-મંડળ પાછળ પાછળ ગયું. કષાય વગરના, ઉઠાસીન નિર્મમ નિષ્પરિગ્રહ એવા તેમની છ મહિના સેવા કરી તેઓ કોઈ પ્રકારે પાછા ગયા. યથાવિધિ ભિક્ષા ગ્રહણ, અકાલે અપથ્ય ભોજન કરવા વડે કરીને સંપૂર્ણ દોહલા વડે જેમ ગભરૂં વૃદ્ધિ પામે તેમ આની વ્યાધિઓ વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ખરબણું, સોબા, તાવ, શ્વાસ, અરુચિ, પેટનો વ્યાધિ અને આંખની વેદના એવી સાત પ્રકારની વેદના આ મહાત્માએ સાતસો વર્ષો સુધી સમતા-પૂર્વક સહન કરી. દુસ્સહ સમગ્ર પરિષ્કોને સહન કરતાં તેના નિવારણનો ઉપાય ન આવરતા એવા તેમને લખિયો પ્રગટ થઈ. આ સમયે હૃદયમાં અમત્કાર પામેલા ઈન્દ્ર મહારાજે દેવોને ઉદ્દેશીને તેની પ્રશંસા કરી કે “સળગતા ઘાસના પૂળાની માફક ચક્રવર્તિપથાની સંપત્તિનો ત્યાગ કરી આ સનહુમાર મુનિ દુષ્કર તપ તપે છે. તપના પ્રભાવથી સર્વ લખિયો પ્રાપ્ત થવા છતાં પોતાના શરીરની પણ અપેક્ષા ન કરતા પોતાના રોગોની ચિકિત્સા કરતા નથી.” આ વાતની અગ્રદ્ધા કરતા વિજય અને વૈજયન્ત નામના બે દેવો વૈદ્યનું રૂપ ધારણ કરી તેની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘હિ ભાન્યશાળી ! તમે રોગોથી શા માટે હેરાનગતિ ભોગવો છો ? અમે વૈદ્ય છીએ અને અમારા ઔષધ વડે સર્વની ચિકિત્સા કરીએ છીએ, રોગગ્રસ્ત શરીરવાળા તમે અમને રજા આપો, તો તે જ દિવસે તમારા રોગોનો ઉપાય કરી મટાડી દઈએ.’ તે વખતે સનહુમારે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘હે ચિકિત્સકો ! જીવને બે પ્રકારના રોગો હોય છે - એક દ્રવ્ય-રોગ અને બીજો ભાવરોગ. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે ભાવરોગો શરીરધારી પ્રાણીઓને હોય છે, જે હજારો જન્મો સુધી જીવની સાથે જનારા તેમજ અનંત દુઃખ દેનારા છે. તેવા રોગોને બે તમે મટાડી શકતા હો તો તમે ચિકિત્સા કરો, અને બે તમે માત્ર શરીરના દ્રવ્યરોગ મટાડનારા હો, તો તમે ભુવો.” ત્યાર પછી સડી ગયેલી, પરુ ઝરતી આંગળી ઉપર પોતાના કંઠના ખિન્દુનો લેપ કર્યો એટલે સિદ્ધરસ વડે જેમ તાંબાને, તેમ એકદમ તેને સુવર્ણ કાંતિવાળી બનાવી. ત્યારપછી સુવર્ણસળી સરખી ચળકતી આંગળીને દેખી તેઓ તેના પગમાં પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, ‘પહેલાં અમે તમારું રૂપ બેવા આવ્યા હતા, તે જ અમે બને દેવો છીએ. ઈન્દ્ર મહારાજએ કહ્યું કે, લખિયો સિદ્ધ થવા છતાં પણ વ્યાધિની પીડાઓ સ્વેચ્છાએ સહન કરતા સનહુમાર ભગવાન તપ તપે છે. તે કારણે અમે અહીં આવ્યા અને પ્રત્યક્ષ પરીક્ષા કરી;’ એમ કહી તે દેવો નમસ્કાર કરી અદ્વૈત થયા કંદેલખિયનું તો માત્ર તમને દૃષ્ટાંત આપ્યું, અંથ-વિસ્તાર થવાના ભયથી બીજા અનેક લખિયો અહિં કહેતા નથી. યોગના પ્રભાવથી યોગી પુરુષોની વિદ્યા પણ રોગોના નાશ માટે થાય છે અને તેમાંથી કમળ સરખી સુગંધ પણ મહેકે છે. સર્વ દેહધારીઓનો મલ બે પ્રકારનો માનેલો છે, એક કાન, નેત્ર આદિમાંથી નીકળનારો, બીજો

શરીર પર થયેલો. યોગીઓના યોગ-પ્રભાવથી બંને પ્રકારનો મલ સર્વ રોગીઓના રોગને દૂર કરનાર તથા કસ્તૂરીના સરખી સુગંધવાળો હોય છે. યોગીઓની કાયાનો સંસ્પર્શ અમૃતરસ વડે બાણે સિંચાયો હોય તેમ તે જ ક્ષણે સર્વ રોગોના વિનાશ કરે છે. યોગીઓના શરીરમાં રહેલા નખો, કેશો અને દાંતો તેમજ બીજા અવયવો ઔષધિપણને ધારણ કરે છે; તેથી તેને સર્વૌષધિ કહેલી છે તે આ પ્રમાણે-તીર્થનાથના અને યોગ ધારણ કરનારા ચક્રવર્તીઓના દેહના હાડકાંના સર્વ સમૂહ સર્વ દેવલોકમાં પૂજ્ય છે. વળી કહ્યું છે કે :-

વિવિધ લઘિધ્યો

જેમના શરીરના સંગમાત્રથી સ્પર્શાચ્છેલ વરસાદનું પાણી જે નદી કે વાવડીમાં રહેલું હોય તે પાણી સર્વ રોગને હરણ કરનાર થાય છે. જેના શરીરના સ્પર્શવાળો વાથરો જેર વ્યાપેલા કે મૂર્ચ્છા પામેલાને અડકે તો તેના સ્પર્શ માત્રથી નિર્વિષ અને મૂર્ચ્છા વગરનો બની જાય છે. જેર-મિશ્રિત અન્ન પણ જેના મુખમાં પ્રવેશ કરે, તે અન્ન પણ જેર વગરનું બની જાય છે. મહાજેર અને મહાવ્યાધિથી પીડાતા પણ તેમના વચન શ્રવણથી અને દર્શન માત્રથી પણ જેરના વિકારથી મુક્ત બને છે. આ સર્વ સર્વૌષધિનો પ્રકાર છે. આ કંઈ વગેરે મોટી ઋદ્ધિઓ સરખા છે. અથવા તો મોટી ઋદ્ધિઓ બુદ્ધિ, વૈકિંચ લઘિધ્યો અનેક પ્રકારની છે. અણુત્વ, મહત્ત્વ, લઘુત્વ, ગુરુત્વ, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઇશિત્વ, વશિત્વ, અપ્રતિઘાતિત્વ, અંતર્ધાન, કામરૂપિત્વાદિ અનેક લેહવાળી સમજવી. અણુ જેવડું શરીર વિકૃતીને તંતુના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી શકે અને ત્યાં ચક્રવર્તીના ભોગો પણ ભોગવે, મેરુથી પણ મોટું શરીર કરવાનું સામર્થ્ય, વાયુથી પણ હલકું શરીર બનાવવાની તાકાત, વજ્રથી પણ વધારે વજનદાર શરીર બનાવી મહાભયવાળા ઇન્દ્રાદિને પણ દુઃસહ બને, પ્રાપ્તિ=એટલે ભૂમિપર રહેલો આંગળીના અગ્રભાગથી મેરુપર્વતના અગ્રભાગને અને સૂર્યને પણ સ્પર્શ કરી શકે, તેવું સામર્થ્ય હોય. પ્રાકાશ્ય=એટલે પાણીમાં ભૂમિ પર ચાલે તેમ ચાલવાની અને પાણીની માફક ભૂમિ પર તરવાની અને ડૂબવાની શક્તિ, ઇશિત્વ=ત્રણે લોકની પ્રભુતા-તીર્થીંકર અને ઇન્દ્રની ઋદ્ધિ વિકૃત્વ કરવાની શક્તિ, વશિત્વ=સર્વ જીવોને વશ કરવાની શક્તિ, અપ્રતિઘાતિત્વ=પર્વતની અંદર પણ રોકાયા વગર ગમન કરવાની શક્તિ, અંતર્ધાન= અદૃશ્ય બનવાની શક્તિ, કામરૂપિત્વ=એકી સાથે અનેક રૂપો કરવાની શક્તિ-એ વગેરે મહાઋદ્ધિઓ બાણવી.

અથવા પ્રકૃષ્ટ શ્રતાવરણ અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ અસાધારણ પ્રજ્ઞા-ઋદ્ધિના લાભથી આર અંગો અને ચૌદ પૂર્વો ન લાજવા છતાં પણ ચતુર્દશપૂર્વો જે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે, તેવા ગંભીર-અધરા અર્થને નિરૂપણ કરવાની યુદ્ધિવાળા પ્રાજ્ઞ-શ્રમણો સમજવા. વળી બીજા વિદ્યાધર-શ્રમણો તેઓ કહેવાય, જેઓ દશ પૂર્વો લાજેલા હોય, રોહિણી, પ્રજ્ઞપ્તિ, વગેરે મહાવિદ્યાઓ અને અંગુષ્ઠ-પ્રસેનિકાદિ અદ્વપવિદ્યા બાણુનારોઓની અત્યંત ઋદ્ધિને પણ આવીન ન થાય, તેઓના વિષયમાં ન આવે, વિદ્યા-વેગ ધારણ કરનાર હોવાથી કેટલાક બીજા, કોષ, પદ્માનુસારી યુદ્ધિની ઋદ્ધિવાળા હોય છે. બીજા યુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ યુદ્ધિપૂર્વક સારી રીતે ખેડેલી જમીનવાળા ક્ષેત્રમાં કૃણૂપ જમીન, વરસાદનું જળ વગેરે અનેક વિશેષ કારણોની અપેક્ષાએ બગડ્યા વિનાનું એક બીજ જેમ અનેક કોડો બીજને આપનાર થાય છે, તેમ જ્ઞાનાવરણાદિના ક્ષયોપશમના અતિશયપણની પ્રાપ્તિ યોગે એક અર્થરૂપ બીજ-શ્રવણના યોગે અનેક અર્થરૂપ બીજોની પ્રાપ્તિ કરનાર બીજા યુદ્ધિવાળા. કોષયુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ કોષાગારિએ સ્થાપન કરેલાં એકબીજાં ધાન્યો એક બીજમાં ભળી ન જાય,

પ્રથમ પ્રકાશ

સડીને યગડી ન બન્ય, તેવી રીતે ઘણાં ધાન્ય-ખીબી કોઠારમાં સારી રીતે સચવાઈને જળવાઈ રહે છે, તેમ ખીબીની પાસેથી સાંભળી અવધારણુ કરેલા શ્રુતના અર્થો રૂપ ગ્રંથ-ખીબી અનેક હોવા છતાં સ્મરણુ ક્યાં વગર તેને તે જ પ્રમાણે યાદ રાખવાં, વિસ્મરણુ થવા ન દેવાં તે રૂપે અર્થનું સ્મરણુ રહેલ હોવાથી કોષ-બુદ્ધિવાળા. પદાનુસારી બુદ્ધિવાળા ત્રણ પ્રકારના-અનુશ્રીત, પ્રતિશ્રીત અને ઉભયપદ પદાનુસારી બુદ્ધિવાળા. અનુશ્રીત-પદાનુસારી બુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ તે ગ્રંથના પ્રથમપદ કે અર્થને ખીબી પાસેથી સાંભળી અન્યપદ સુધીના આખા ગ્રંથની વિચારણા કરવા સમર્થ અત્યંત તીવ્રબુદ્ધિ ધરાવે. પ્રતિશ્રીત પદાનુસારિ બુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ અન્યપદના અર્થ કે ગ્રંથને ખીબીની પાસેથી સાંભળીને આદિપદ સુધીના અર્થ કે ગ્રંથને યાદ કરવાની બુદ્ધિવાળા હોય. ઉભયપદાનુસારિ બુદ્ધિવાળા તેઓ કહેવાય, જેઓ ગ્રંથના વચલા અર્થ કે પદને ખીબીની પાસેથી જાણી આદિથી અંત સુધીના તમામ પદોના સમૂહો, પ્રતિનિયત અર્થરૂપી ગ્રંથ-સમુદ પાર પામવા માટે સમર્થ એવી અસાધારણુ અતિશય-તીવ્રબુદ્ધિવાળા હોય. એક પદનો અર્થ જાણવાથી અનેક અર્થો જાણવાની શક્તિવાળો ખીજબુદ્ધિવાળો અને એક પદ જાણીને ખીબી પદોને જાણનાર પદાનુસારી બુદ્ધિવાળો કહેવાય. આટલું વિશેષ સમજવું. તથા મન, વચન અને કાયાના બળવાળા, તેમાં મનોબલી તે કહેવાય, જેઓ ઘણા જ્ઞાનાવરણુ અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમ-વિશેષથી અંતર્મુહૂર્તમાં સારભૂત તત્ત્વોના ઉદ્ધાર કરી સમગ્ર શ્રુતસમુદમાં અવગાહન કરવા સમર્થ નિર્મળ મનને ધારણુ કરનાર હોય. એક અંતર્મુહૂર્તમાં સમગ્ર શ્રુતવસ્તુ યોદ્ધા જવા સમર્થ હોય, તે વાગબલી કહેવાય. અથવા પદ, વાક્ય અને અલંકાર સહિત વચનોનું ઉચ્ચારણુ કરતાં વગર અટક્યે વાણીનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે, કંઠને હરકત ન આવે, તે પણ વાગબલી કહેવાય. વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થએલા અસાધારણુ કાયબલયોગે કાઉસઙ્ગમાં ઉભા રહેવા છતાં થાક અને કલેશ વગર એક વરસ સુધી જેમ બાહુબલી વગેરે પ્રતિમા ધારીને રહ્યા, તે કાયબલી કહેવાય. તથા ક્ષીર, મધ, ઘી, અમૃત ઝરાવનાર લબ્ધિવાળા પણ હોય. જેમના પાત્રમાં પડેલું ખરાબ અન્ન પણ દૂધ, મધ, ઘી અને અમૃતરસ સરખું થઈ શક્તિવર્ધક બને છે, અથવા જેમનું વચન શારીરિક અને માનસિક દુઃખ પ્રાપ્ત થએલા આત્માઓને દૂધ વગેરેની માફક આનંદદાયક બને છે, ત્યારે તેઓ ક્ષીરાક્ષવ લબ્ધિવાળા, મધ્વાક્ષવ, સર્પિરાક્ષવ, અમૃતાક્ષવ લબ્ધિવાળા કહેવાય કેટલાક અક્ષીણુ લબ્ધિવાળા હોય છે. તે બે પ્રકારના છે-એક અક્ષીણુ-મહાનસ, ખીબી અક્ષીણુ-મહાલય. અસાધારણુ અંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમ થવાથી જેમના પાત્રમાં વહોરાવેલ અદ્વપમાત્ર અન્ન પણ ગૌતમસ્વામીની માફક ઘણાને પીરસવામાં કે દેવામાં આવે તો પણ ખૂટે નહિ, તે અક્ષીણુ-મહાનસ લબ્ધિ કહેવાય. અક્ષીણુ-મહાલયની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય, તેઓ જે પ્રમાણેપેત ભૂમિ-પ્રદેશમાં રહેલા હોય, ત્યાં અસંખ્યાતા દેવો, તિર્થંચો કે મનુષ્યો સપરિવાર એક ખીબીને અગવડ ન પડે તેમ તીર્થંકરની પર્વદાની માફક સુખપૂર્વક બેસી શકે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાશ્રમણુ વગેરેની અંદર મહાપ્રજ્ઞાદિક મહાઋદ્ધિઓ બતાવી. જેના પ્રભાવથી એક ઇન્દ્રિય સર્વ ઇન્દ્રિયના વિષયો જાણી શકે, તે સંલિપ્તશ્રોતો-લબ્ધિ કહેવાય. ૮ તથા—

ચારણાશ્વીવિવાધિ-મનઃપર્યાયસંપદઃ ।

યોગકલ્પદ્રુમસ્યૈતાઃ, વિકાસિકુસુમશ્રિયઃ ॥ ૯ ॥

વિદ્યાચારણુ, જંઘાચારણુ-લબ્ધિ, આશીવિષ-લબ્ધિ, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાનની સંપત્તિઓ આ સર્વ લબ્ધિઓ યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં વિકસિત પુષ્પોની શોભા છે.

અતિશયવાળું ગમન કરવાની લાખિ, તે ‘ચારણલખિ’, ‘આશીવિષલખિ’ તે કહેવાય કે, જેનાથી બીજા ઉપર અપકાર કે ઉપકાર કરી શકાય. મૂર્તદ્રવ્ય-વિષયક ‘અવધિજ્ઞાન,’ પરિણુમેલા મનોદ્રવ્યને બાણી શકવાની શક્તિ, તે ‘મનઃપર્યવજ્ઞાન’ આ લખિઓ યોગ-કલ્પવૃક્ષના પુષ્પ સરખી છે. કૃળ હોય તો કેવલજ્ઞાન અથવા મોક્ષ. ભરત અને મરુદેવીનાં ઉદાહરણ વડે કૃળ આગળ કહેવાશે.

ચારણ મુનિઓ બે પ્રકારના :—જ’ધા અને વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થએલ શક્તિવાળા. તેમાં ‘જ’ધાચારણ’ એક પગલે ઉડીને સહેલાઈથી સીધા રુચકદ્વીપે જાય, પાછા વળતાં રુચકદ્વીપથી એક પગલે ઉડીને નંદીશ્વરદ્વીપે આવે અને બીજા પગલે જ્યાંથી ગયા હોય ત્યાં મૂળ સ્થાને પાછા આવી જાય. વળી તે ભિર્વંગતિથી ઉડીને એક પગલે મેરુપર્વતના શિખર પર રહેલ પાંડુકવનમાં જાય છે, ત્યાંથી પણ પાછા વળીને એક પગલે નન્દનવનમાં આવે છે. અને બીજા પગલે ઉડીને પ્રથમ જ્યાંથી ઉડ્યા હતા, તે મૂળ સ્થાને આવી જાય છે. ‘વિદ્યા-ચારણ’ મુનિઓ તો એક ડગલે ઉડીને માનુષોત્તર પર્વતે જાય અને બીજા ડગલે નંદીશ્વર દ્વીપ જાય, ત્યાંથી એક જ પગલે ઉડીને જ્યાંથી ગયા હોય ત્યાં પાછા આવી જાય. તથા તિર્ણંગતિના કેમથી ભિર્વ-માર્ગમાં પણ આવ-જવ કરી શકે. વળી બીજા પણ બહુલેહવાળા ચારણો હોય છે. તે આ પ્રમાણે :—પલાંડીવાળી ગેઠેલા, કાષોત્સર્ગ કરતા હોય, પગોને ઉંચાનીચા કર્યા વગર આકાશમાં ગમન કરી શકે. કેટલાક તો જલ, જ’ધા, કૃળ, પુષ્પ, પત્ર-ત્રેણિ, અગ્નિશિખા, ધૂમ, હિમ, ધૂમસ, મેઘ-જળ-ધારા, કરોળિયાની બળ, જ્યોતિષ-કિરણ, પવન વગેરેનું આલંબન લઈને ગતિ કરવામાં કુશળ. તેમાં વાવડી, નદી, સમુદ્ર વગેરે જળાશયમાં અપ્કાયાદિક જીવની વિરાધના કર્યા વગર પાણીમાં જમીન માફક પગ ઉંચાનીચા સ્થાપન કરવામાં કુશળ હોય તે, ‘જલ-ચારણ’ લખિવાળા. જમીન ઉપર ચાર આંગળ પ્રમાણ ઉંચે આકાશમાં જ’ધાને ઉંચેનીચે કરવામાં કુશળ હોય, તે ‘જ’ધાચારણો’ કહેવાય જુદા જુદા વૃક્ષનાં ફળો લઈને, ફળનો આશ્રય કરીને રહેલા પ્રાણીઓને પીડા ન થાય તેવી રીતે, ફળના તલ ઉપર પગ ઉંચાનીચા સ્થાપવામાં કુશળ, તે ‘ફલ-ચારણો’ કહેવાય. જુદા જુદા પ્રકારના વૃક્ષ, લતા, છોડનાં પુષ્પો ગ્રહણ કરીને તેના સૂક્ષ્મ જીવોની વિરાધના કર્યા વગર પુષ્પતલની પાંખડીઓનું અવલંબન કરી ગતિ કરનાર, ‘પુષ્પ-ચારણો’ કહેવાય. વિવિધ પ્રકારના છોડ વેલી લતા, જુદા જુદા પ્રકારના અંકુરો, નવા કુંપળો-તરુણ પલ્લવો વગેરેનું અવલંબન કરીને, પાંદડાના બારીક જીવોને પીડા કર્યા વગર ચરણને ઉંચેનીચે મૂકે અને ચાલે તેમાં જે કુશળ હોય, તે ‘પત્ર-ચારણો’ કહેવાય.

ચારણો યોજન ઉંચાઈવાળા નિષધ કે નીલપર્વતની છેદાએલી શિખર ત્રેણિનું અવલંબન કરીને ઉપર કે નીચે પગથી ચડવા-ઉતરવામાં નિપુણ હોય, તે ત્રેણિ-ચારણો’ જાણવા. અગ્નિ-જ્વાલાની શિખા ગ્રહણ કરીને અગ્નિકાય જીવોની વિરાધના કર્યા વગર અને પોતે નહીં બળતા તેમાં પાદ-વિહાર કરવાની શક્તિવાળા, તે ‘અગ્નિશિખા-ચારણ’ કહેવાય. ધૂમાડાની ઊંચી કે તિચ્છી ત્રેણિનું અવલંબન કરીને અસ્પર્શિત રીતે ગમન કરનાર, તે ‘ધૂમ-ચારણ’ કહેવાય. હિમ-બરફની મદદથી અપ્કાયની વિરાધના કર્યા વગર અસંગ ગતિને પામેલા, ‘નીહાર-ચારણ’ કહેવાય અવસ્થાય-ધૂમસને આશ્રીને, તેના આશ્રયે રહેલા જીવોની વિરાધના કર્યા વગર જનારા, તે ‘અવસ્થાય-ચારણ’ કહેવાય. આકાશમાર્ગમાં વિસ્તાર પામેલા મેઘ-સમૂહમાં, જીવોને પીડા ન થાય તેમ ચાલવાની શક્તિવાળા. તે ‘મેઘચારણ’ કહેવાય. વર્ષાકાળમાં વરસાદ વગેરેની જળધારાનું અવલંબન કરીને

પ્રાણિઓને પીડા કયાં વગર ચાલનારા, તે 'વારિધારા-ચારણ' કહેવાય. વિચિત્ર અને જુના વૃક્ષોની બગેલા જેવા સ્થાનમાં કરોળીયાના ઘરની બળના બારીક તાંતણાતું ચાલેખન લઈને પગ ઉંચકવા-મૂકવાની ક્રિયા કરતાં તે તંતુઓને ન તોડતાં ચાલે, તે 'મર્કટતંતુચારણ' કહેવાય. ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરે કોઈપણ જ્યોતિના કિરણ સંબંધથી જમીન માફક તેના આધારે પગથી ચાલવાની શક્તિવાળા 'જ્યોતિરશ્મિ-ચારણ' કહેવાય. અનેક દિશામાં પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળ પવન વાતો હોય, પણ પવન સંબંધી પ્રદેશાવલીને ગ્રહણ કરીને ગતિતું સ્થલન કયાં વગર પગ સ્થાપન કરી ચાલવાની કુશળતાવાળા, તે 'વાયુ-ચારણ' કહેવાય.

તપ અને ચારિત્રના પ્રભાવ સિવાયના બીજા ગુણોથી પણ લગ્નિધિઓ અને ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. 'આર્યવિષ' લગ્નિધિવાળા અપકાર અને ઉપકાર કરવામાં સમર્થ હોય છે. સૂતિમંત રૂપી દ્રવ્ય સંબંધી મર્યાદાવાળું જ્ઞાન સર્વ પ્રકારે થાય, તે 'અવધિજ્ઞાન' કહેવાય. મનુષ્ય-ક્ષેત્રવતી-અઢી દ્વીપમા રહેલા પ્રાણિઓના મનરૂપે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યને પ્રકાશિત કરનાર 'મનઃપર્યાયજ્ઞાન' તેના ઋણમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે પ્રકારે છે. વિશુદ્ધ અને આવેલું ન બન્ય, તેવા પ્રકારતું વિપુલમતિ વિશેષ છે. ૯.

કેવલજ્ઞાન-લક્ષણ કૃપા બતાવવા દ્વારા યોગની જ સ્તુતિ કરે છે—

અહો ! યોગસ્ય માહાત્મ્યં, પ્રાજ્ઞ્યં સામ્રાજ્યમુદ્ઘરન ।

અવાપ કેવલજ્ઞાનં, મરતો મરતાધિપઃ ॥ ૧૦ ॥

અહો ! યોગનો કેટલો મહાપ્રભાવ છે કે પુષ્કળ સામ્રાજ્યવાળી ચક્રવર્તિની સંપત્તિ ભોગવતાં ભોગવતાં પણ ભરતક્ષેત્રના સ્વામી ચક્રવર્તી ભરત મહારાજાએ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, તે આ પ્રમાણે—

ઋષભ ભગવંતનાં ચાર કલ્યાણકૈ

આ અવસર્પિણીના એકાંતસુષમ નામનો ચાર કોડા-કોડી સાગરોપમ પ્રમાણવાળો પહેલો આરો, ત્યાર પછી ત્રણ કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણવાળો સુષમ નામનો બીજો આરો અને બે કોડાકોડી સાગરોપમ-પ્રમાણવાળા સુષમદ્વિપમ નામના ત્રીજા આરામાં પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ ન્યૂન આટલો કાળ ગયા પછી ૧ વિમલવાહન, ૨ ચક્રુખાન, ૩ યશસ્વી, ૪ અભિચંદ્ર, ૫ પ્રસેનજિત, ૬ મરુદેવ અને ૭ નાલિ નામના સાત કુલકરો થયા. તેમાં નાલિ કુલકરને ઉત્તમ શીલથી ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર મરુદેવા નામની પત્ની હતી. ત્રીજા આરામાં ચોરાશીલાખ પૂર્વ, ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રહ્યા ત્યારે, તેની કુક્ષિમા સર્વાર્થ નામના વિમાનથી યોદ્ધ મહાસ્વમોથી સૂચિત પ્રથમ બિનેશ્વર ઉત્પન્ન થયા. તે સમયે સ્વપ્નના અર્થને નાલિ અને મરુદેવા યથાર્થપણે ન જાણતા હોવાથી ઇન્દ્ર મહારાજે આવીને હર્ષપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા ત્યાર પછી શુભ દિવસે પરમેશ્વરનો જન્મ થયો, ત્યારે છપ્પત્ત દિવ્દુભારીઓએ સૂતિકર્મ કર્યું. મરુપર્વત ઉપર પ્રભુને લઈ જઈને ઇન્દ્ર મહારાજે પોતાના બેળામાં બેસાડીને તીર્થના જળથી પ્રભુનો અને હર્ષશ્રુ-જળથી પોતાનો અભિષેક કર્યો. ત્યાર પછી ઇન્દ્ર મહારાજાએ માતાને અર્પણ કરેલા પ્રભુનું સર્વ ધાત્રીકર્મ દેવીઓએ કર્યું. પ્રભુના જન્મણા સાથળમાં

ઋષભના આકારનું લાંછન દેખી માતા-પિતાએ હર્ષથી ‘ઋષભ’ એવું નામ પાડ્યું. ચંદ્ર-કિરણ સરખા પ્રભુ અતિશય આનંદ પમાડતા દિવ્ય આહાર વડે પોષણ કરાતા અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. કોઈક વખતે ઇન્દ્ર મહારાજ પ્રભુની સેવા માટે આવેલા, ત્યારે વિચાર્યું કે હવે અહિં ભગવંતનો વંશ કયો સ્થાપન કરવો ? પ્રભુએ અવધિજ્ઞાનથી તેનો અભિપ્રાય બાણીને હાથી જેમ સૂંઢેને તેમ તેના હાથમાંથી શેરડીનો સાંઠો લેવા માટે હાથ લંબાવ્યો. પ્રભુને તે શેરડી અપાઈ કરી પ્રણામ કરીને તે વખતે ઇન્દ્રે ‘ધક્ષિણ’ એવા પ્રકારનું પ્રભુના વંશનું નામ સ્થાપન કર્યું. દૂંકા કાળમાં બાલ્યકાળ વીતાવીને મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સરખા પ્રભુ વિભાગવાળા અવયવ જણાવનારી ખીણ ચૌવન વચનો આશ્રય કરવા લાગ્યા. ચૌવન વચમાં પાણુ પ્રભુના સરખા તલવાળા બને પગ કમળ-ગર્ભ સરખા કોમળ અને લાલ ઉજ્જ્વલ કંપ વગરના પરસેવા-રહિત હતા. નમન કરનારોની પીડા છેલ્લા માટે હોય, તેમ પ્રભુને પગના તળીયામાં ચક્ર, અભિષેકયુક્ત લક્ષ્મીદેવી, હાથણીને જેમ પુષ્પમાળા, અંકુશ, ધ્વજા હોય તેવી આકૃતિઓ હતી. લક્ષ્મીદેવીના કીડાગૃહ માફક ભગવંતના બંને પાદતલમાં શંખ અને કળશ તથા પાનીમાં સ્વસ્તિક શોભતા હતા. સ્વામીનો અંગુષ્ઠ માંસ ભરેલ હોવાથી પુષ્ટ ગોળ ભીંગે સર્પની કૃણા સરખો, વસ માફક શ્રીવત્સના ચિહ્નથી યુક્ત હતો. પ્રભુના ચરણ-કમળની અગ્રીઓ પવન વિના નિષ્કંપ ચળકતી દ્વીપ-શિખા જેવી છિદ્ર વગરની અને સીધી કમળ-પાંખડીઓ સરખી હતી. વળી પ્રભુની પાદાંગુલીઓના તલમાં નંદાવર્ત શોભતા હતા કે જેઓનાં પૃથ્વીમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો ધર્મે-પ્રતિજ્ઞાના હેતુઓને પામ્યાં. અંગુલી-પર્વના નીચે રહેલા જોવા વાવડી સાથે શોભતા હતા, તે બાણુ પ્રભુના જગત્લક્ષ્મી સાથે થનારા વિવાહ માટે જવારા વાવ્યા ન હોય ? ચરણ-કમળના કંદ જેવી પાની ગોળ લાંબી પહોળી હતી, અને નખો બાણુ અંગુલો અને આગળી રૂપી સર્પોના મસ્તક પર રહેલા મણિ જેવા જણાતા હતા. પ્રભુના પગની ઘૂંટીઓ સુવર્ણ-કમલના ડોડાની કણ્ઠિકાની શોભાને અત્યંત વિસ્તારતી હતી. પ્રભુના બંને પાદ ઉપરથી નીચે સુધી અનુક્રમે કાચબા જેવા ઉન્નત જેમાં નસો દેખાતી ન હતી, ચળકતી કાંતિવાળા અને રૂંવાટા રહિત હતા. જગત્પતિની જંઘાઓ એવા પ્રકારની હતી કે અંદરનાં હાડકાં માંસમાં મગ્ન થઈ દેખાતાં ન હતાં, માંસથી પુષ્ટ કમસર ગોળ હરણીની જંઘા સરખી અને ગૌરવર્ણવાળી હતી. પ્રભુની માંસપૂર્ણ ગોળાકાર ઘૂંટણો રૂઠી ભરેલ ચોશીકાની અંદર દર્પણ જેવું હોય તેવા દેખાતા હતા. તેમજ તેમના કોમળ ચમકતા અનુક્રમે પુષ્ટ સાથળો કેળના સ્તંભની શોભાને ધારણ કરનાર હતા. સ્વામીના બે વૃષણો હાથીની જેમ ગૂઢ અને સરખા તેમજ કુલીન ઘોડાના જેવું પુરુષચિહ્ન અતિશુભ હતું. વળી તેમાં નસો દેખાતી ન હતી, વળી તે નીચું નહીં, ઉચું નહીં, દૂંકું નહીં, લાંબું નહીં, સ્વલ્પ નહીં, સરળ, કોમળ, રૂંવાટીરહિત ગોળ સુગંધી ઇન્દ્રિયયુક્ત શીતળ, પ્રદક્ષિણવર્ત, શબ્દવાળું એકધારયુક્ત, ખીલત્સ નહીં તેવા આવર્તાકરયુક્ત કોશમાં રહેલ પિંજર (આવરણ) વાળું હતું. તેમજ કેડ લાંબી માંસથી યુક્ત બડી વિશાલ કંઠણ હતી અને મધ્યભાગ પાતળો હોવાથી ઇન્દ્રના વજ્રના મધ્યભાગ જેવો હતો. નાભિ ગંભીર અને નદીના આવર્તની શોભા ધારણ કરતી હતી. તથા કુક્ષીઓ સ્નિગ્ધ માંસવાળી કોમલ સરળ અને સરખી હતી સુવર્ણશિલા સરખું વિશાળ અને ઉન્નત શ્રીવત્સરત્નની પીઠિકા સરખું બાણુ લક્ષ્મીદેવીની કીડા કરવાની વેદિકા ન હોય તેવું વક્ષસ્થળ હતું. બળદના ખાંધની ઉપમાવાળી મજબૂત પુષ્ટ અને ઉચી બે ખાધો અને અદ્વરોમવાળી, ગંધ, પરસેવો અને મેલરહિત કાખ હતી. સર્પની કૃણા સરખા પુષ્ટ હાથ, ઘૂંટણ સુધી લાંબી, અચળ લક્ષ્મીને વશ કરવા માટે બાણુ નાગપાશ ન હોય તેવી બે

ભુજાઓ હતી. પ્રભુની હથેલીઓ આગ્રવૃક્ષના નવીન પદ્મ સરખી લાલ, કાર્ય વગર કંઠ, પરસેવા વગરની છિદ્રરહિત અને ઉષ્ણ હતી. વળી હથેલીના તળમાં દંડ, ચક્ર, ધતુષ, મસ્ત્ય, શ્રીવત્સ, વજ્ર, અંકુશ, ધ્વજ, કમળ, ચામર, છત્ર, શંખ, કળશ, સમુદ્ર, મેરુપર્વત, મગર, ત્ર્યંબક, સિંહ, અશ્વ, રથ, સ્વસ્તિક, દ્વિગજ, પ્રાસાદ, તોરણ, હાથી વગેરે લક્ષણો અને ચિહ્નોવાળા હાથ અને પગનાં તળીયાં હતાં. તેમના અંગુઠા અને આંગળીઓ લાલ સરલ લાલ નખવાળી બાજુ કલ્પવૃક્ષના અંતલાગમાં માણિક્યરૂપી પુષ્પોના અંકુર ન હોય તેવા શોભતા હતા. સ્વામીના અંગુઠાના પર્વમાં થવો પ્રગટ શોભતા હતા કે, જે તેમના ચશ્મરૂપી ઉત્તમ અશ્વની વિશેષ પુષ્ટિ કરવા માટે બાજુ ન હોય ? પ્રભુની અંગુલીના ઊર્ધ્વભાગમાં સર્વ-સંપત્તિ જાણવાનાર દક્ષિણાવર્ત શંખ સરખી રેખાઓ હતી. આ ત્રણ જગતનો ઘણા કષ્ટથી ઉદ્ધાર કરવાનો છે, એટલે તેની સંખ્યાના લેખો જ હોય તેવી હસ્તક્રમણના મૂળમાં ત્રણ રેખાઓ હતી. તેમનો કંઠ ગોળ બહુ લાંબો નહિ અને ત્રણ રેખાઓથી પવિત્ર ગંભીર શબ્દ-વાળો શંખનું અનુકરણ કરતો હતો. પ્રભુનું વદન નિર્મલ ગોળ તેજસ્વી બાજુ લાંછન વગરનો બીબે ચંદ્ર ન હોય ? તેહું હતું. પ્રભુના બે ગાલ કોમળ માંસથી ભરેલા ચળકતા બાજુ સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના સાથે રહેલા બે સુવર્ણ-દર્પણો હોય તેવા જણાતા હતા. પ્રભુના બે કાનો અંદર રહેલા આવતોથી સુભગ બાંધ સુધી લટકીને રહેલા બાજુ પ્રભુના મુખની પ્રભાના સમુદ્ર-કિનારા પર રહેલી બે છીંપો ન હોય તેવા શોભતા હતા. પ્રભુના બિંબકળની ઉપમાવાળા બે હોંઠે, મોગરાના પુષ્પ સરખા ઉજ્જવળ બત્રીશ દાંત, ક્રમસર વિસ્તારયુક્ત અને ક્રમસર ઉંચી વંશ સરખી નાસિકા હતી. પ્રભુને બહુ લાંબી નહિ, બહુ ટૂંકી નહિ, માંસવાળી ગોળ કોમળ હડપથી તથા કાળી ઘણા કેશયુક્ત, ચળકતી કોમળ દાઢી-મૂછ હતાં. નવીન ઉગેલા કલ્પવૃક્ષના પદ્મ સરખી લાલ અને કોમળ, બહુ બહી નહિ, ખાર અંગના અર્થેને કહેનારી પ્રભુની બિહવા હતી. પ્રભુનાં બે નેત્રો વચ્ચે કાળા અને ઉજ્જવલ, છેડા લાલરંગવાળા બાજુ નીલ, સ્ફટિક અને માણિક્યરત્નનાં બનાવ્યાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. વળી તે કાનના છેડા સુધી લાંબાં અને અંબન સરખી સ્થામ પાંપણવાળાં વિક્સ્વર કમળોની અંદર ભમરનાં કુલો સંતાઈ ગયાં ન હોય તેવાં શોભતાં હતાં. પ્રભુની બે ભમરો સ્થામ વાંકી એવી શોભતી હતી કે બાજુ દૃષ્ટિરૂપી વાવડીના કિનારે ઉગેલી લતાની શોભા ન હોય ? પ્રભુનું લાલસ્થલ અષ્ટમીના ચંદ્ર સરખું વિશાલ માંસયુક્ત ગોળ સુવાળું અને કંઠ હતું. પ્રભુનું મસ્તક કંમે કંમે ઉચું બાજુ નીચા મુખવાળું છત્ર હોય તેના સરખું જણાતું હતું. પ્રભુના મસ્તક-છત્ર વિષે જગતના સ્વામીપણને કહેનાર ગોળ ઉચું કળશની શોભા સરખું ઉષ્ણીષ-મસ્તક પર રહેલા મધ્ય ભાગનો આશ્રય કરીને રહેલ હતું. પ્રભુના મસ્તક ઉપર રહેલા કેશો ભમરા સરખા સ્થામ, કાંસકાથી ઓળેલા હોય તેવા કોમલ ચળકતા યસુના નદીના તરંગ સરખા દીપતા હતા ત્રણ જગતના સ્વામીના શરીરની ત્વચા ગોરોચનના ગર્ભસરખી ગૌરવર્ણવાળી ચિંકાશદ્ધાર સ્વચ્છ સુવર્ણના પ્રવાહી રસવડે બાજુ લેપ કર્યો હોય તેમ શોભતી હતી. સ્વામીના શરીર પર કમળતંતુ કરતાં પણ પાતળા, કોમળ ભમરાના વર્ણ સરખા સ્થામ બીબ ઉદ્ભવ વગરના રંગાં ઉગેલાં હતાં. બીલેલા કમળની સુગંધ સરખો શ્વાસ અને દુર્ગંધ વગરનું માંસ તથા ગાયના દૂધની ધારા સરખું પ્રભુનું લોહી હતું. આ વગેરે અસાધારણ વિવિધ લક્ષણોથી યુક્ત પ્રભુ રત્નો વડે જેમ રત્નાકર તેમ કોને સેવા કરવા લાયક ન હતા ?

કોઈક સમયે બાલપણને યોગ્ય માંહોમાંહે ક્રીડા કરતું કરતું કોઈક યુગલીયું તાલવૃક્ષ

નીચે આવ્યું. તે સમયે દેવના હુયોગથી એરંડા પર જેમ વિજળીદંડ પડે તેની માફક તેમાંના પુરુષના મસ્તક ઉપર મોટું તાલફલ પડ્યું. કાકતાલીયન્યાયથી મર્મસ્થાનમાં હણીએલા તે બાળક તરત જ ત્યાં પ્રથમ અપમૃત્યુથી મરણ પામ્યો. તે બાળક કાળધર્મ પામ્યો એટલે બીજા બાળકી ટોળાથી વિખૂટી પડેલી હરણી માફક ‘હવે શું કરવું?’ એ સુંબવણમાં મૂકાઈ ગઈ. અકાળે વજ્રઘાત સરખા તેના કુમૃત્યુથી બીજા યુગલીયાઓ પણ મૂર્છા પામ્યા. પુરુષરહિત તે કન્યાને આગળ કરીને હવે શું કરવું? તે વાતમાં મૂંઝાએલા તે યુગલીયાઓ નાભિ કુલકર પાસે લઈ ગયા. ‘આ કન્યા વૃષભનાથની ધર્મપત્ની થાવ’ એમ કહી નેત્રક્રમણને વિક્તર કરનાર ચંદ્રિકા સરખી તેને ગ્રહણ કરી. કોઈક સમયે પ્રભુના પૂર્વે બાંધેલાં શુભકર્મના ઉદ્ધરૂપ ભોગકર્મ બાણી અનેક દેવપરિવાર સાથે ઇન્દ્રમહારાજ પ્રભુનો વિવાહ કરવા માટે આવ્યા. ત્યારપછી દેવતાઓએ સુર્વેશ્વર સ્તંભ ઉપર શોભાયમાન રત્ન-પૂતળીઓવાળો, પ્રવેશ અને નિર્ગમનનાં અનેક દ્વારવાળો મંડપ તૈયાર કર્યો. તે મંડપ શ્વેત અને દિવ્ય વસ્ત્રના ચંદ્રવાના બાનાથી બાણે મંડપની શોભા જોવાની ઇચ્છાથી આકાશમાં રહેલી ગંગાથી આશ્રિત કરાશે હોય તેવો હતો. ચારે દિશામાં વૃક્ષપક્ષ્વની શ્રેણિવાળાં તોરણો બાણે કામદેવે તૈયાર કરેલાં ધનુષ્યો ન હોય તેવાં બાંધ્યાં હતાં. આકાશમાં ભણે સુધી પહોંચેલી રતિના નિધાન જેવી ચાર રત્નકલ્પશોની શ્રેણિ દેવીઓએ ચારે બાજુ સ્થાપન કરી, મંડપના દ્વારમાં મેઘો વસ્ત્રોનો વરસાદ કરતા હતા અને દેવીઓએ મધ્યભાગની ભૂમિને ચંદનરસ વડે કાઢવાળી કરી. વાલ્મીકી વાગી રહેલાં છે, મંગલગીતો ગવાય છે, દિશાવધૂઓ તેના પડલા દ્વારા વાગવાનો અને ગાવાનો શબ્દ કરતી હતી. ઇન્દ્રમહારાજે પ્રભુનો સુમંગલા અને સુનંદા કન્યા સાથે પાણિગ્રહણનો મહોત્સવ કર્યો. ત્યારપછી દેવોએ કરેલા મંગલવાળી સુમંગલાદેવીએ ભરત અને પ્રાહ્લીને બેઠલારૂપે જન્મ આપ્યો. ત્રણે લોકોને આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સુનંદાદેવીએ મહાભગવાણ બાહુબલિ અને અતિસુંદર રૂપવાળા સુન્દરીને યુગલરૂપે જન્મ આપ્યો. ફરી સુમંગલાદેવીએ બળવાન ઓગણપ્ત્યાસ પુત્રોને પુરુષયુગલ રૂપે જન્મ આપ્યો, જેઓ સાક્ષાત્ દેવોના રૂપને અનુસરનારા હતા.

એક દિવસ બાહુ બોચા કરતા સર્વ યુગલિકોએ એકઠા થઈ નાભિકુલકરને વિનંતિ કરી, અન્યાય થયો એમ પોકારીને કહ્યું. હવે અકાર્ય કરનારા લોકો હકાર, મકાર અને ધિક્કાર નામની સુંદર નીતિઓને ગણકારતા નથી. ત્યારે નાભિ કુલકરે યુગલીયાઓને કહ્યું કે, આ અકાર્યથી તમારું રક્ષણ કરનાર આ વૃષભ છે, માટે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તો. તે વખતે કુલકરની આસાથી પ્રગટ રાત્યસ્થિતિ કરવા માટે ત્રણ જ્ઞાનવાળા પ્રભુએ યુગલોને આવી શિખામણ આપી. મર્યાદાનો ભંગ કરનાર ગુનેગારને રોકનાર રાજ હોય અને તેને બીજા આસને બેસાડી જળથી અભિષેક કરવો બોધ્યો. પ્રભુનું આ વચન સાંભળી તે સર્વ યુગલીયાઓ તેમની શિખામણ પ્રમાણે પત્રના પડીયા બનાવી જળ લેવાની અભિલાષાથી જળાશયે ગયા. તે સમયે આસન કંપવાથી અવધિતાનના ઉપયોગથી ભગવંતના રાત્યાભિષેકના સમય બાણીને ઇન્દ્રમહારાજ અહિં આવી પહોંચ્યા. ઇન્દ્રમહારાજે પ્રભુને રત્નસિંહાસન પર બેસાડી રાત્યાભિષેક કરી સુગટ વગેરે આજ્ઞા પહોંચાથી શોભાયમાન કર્યા. આ બાજુ અંજલિમાં ધારણ કરેલા કમળપત્રના પડીયામાં પોતાના મન સરખું નિર્મળ જળ યુગલિકો પણ લાવ્યા.

સૂર્યથી જેમ ઉદયાત્વલપર્વત તેમ સિંહાસન પર સુગટ વડે શોભાયમાન, શરદના મેઘો વડે જેમ આકાશ તેમ અત્યંત નિર્મળ વસ્ત્રો વડે શોભતા, હસો વડે જેમ શરદ્કાળ તેમ

મનોહર ઉજ્જવળ આમરોથી વિનંતા અને અભિષેક કરાવેલા પ્રભુને યુગલિયાઓએ આશ્ચર્ય-પૂર્વક જોયા. આવા અદ્ભુત ભગવાનના મસ્તક પર જળ નાખવું યોગ્ય નથી એમ માનીને વિનયવાળા યુગલિયાઓએ પ્રભુના ચરણ-કમળમાં જળ રેડ્યું. આ સમયે ઇન્દ્રમહારાજ નવયોજન પહોળી બાર થોળન લાંબી 'વિનીતા' નામની નગરી બનાવવાની કુમેરદેવને આજ્ઞા આપી પોતે સ્વસ્થાને ગયા. ત્યારે કુમેરે પણ માણિક્યના મુગટની ઉપમાવાળી રત્નમય ભૂમિવાળી શત્રુ જિતી ન શકે તેવી 'અયોધ્યા' એવા ખીબ્ત નામવાળી નગરી બનાવી. નગરીનું નિર્માણ કરી સરળ સ્વભાવી કુમેર ચક્ષુરાજે ક્ષય ન થાય તેવાં રત્નો, વસ્ત્રો, અને ધન-ધાન્યો વડે ભરી દીધી. હીરા, નીલમ, વૈશ્યરત્નના બનાવેલ મહેલના વિવિધ રંગનાં કિરણો વડે આકાશમાં વગર ભિત્તિવાળું ચિત્ર બની ગયું. તેના કિલ્લા ઉપર તેજસ્વી માણેકના બનાવેલા કાંગરાની શ્રેણિ લાંબાકાળ માટે ખેચર દેવોની દેવાંગના માટે પ્રયત્ન વગરના આરિસાપણાને પામી. તે નગરનાં ગૃહોનાં આંગણાની ભૂમિમાં મોતીના સારીયા આલેખ્યા હતા, તેનાથી બાલિકાઓ સ્વેચ્છાથી કાંકરા રમવાની ક્રીડા કરતી હતી. તે નગરીના ઉદ્યાનમાં રહેલા જિંયા વૃક્ષોની ટોચથી સ્ખલના પામતાં ખેચર દેવીઓનાં વિમાનો હંમેશાં ક્ષણવાર પક્ષીઓના માળાપણાને પામતાં હતાં.

તે નગરીના બહારમાં અને મહેલમાં મોટા અને ઊંચા રત્ન-દગ્ધાઓને દેખીને રોહણાચલ પર્વત એ તો ઉકરડાનો દગલો છે-એમ અનુમાન કરવું પડે છે. ત્યાં જલક્રીડામાં એકાદ બનેલી સ્ત્રીઓના તૂટેલા હારનાં મોતીઓ વડે ઘરની વાવડીઓ તામ્રપણીની શોભાને ધારણ કરતી હતી. ત્યાં મોટા ધનાઢયો છે, તેમાંથી કેઈ એકાદની પાસે વેપાર કરવા માટે વહિકપુત્ર કુમેર ગયો હશે-એમ હું માનું છું. ત્યાં રાત્રે ચંદ્રકાન્ત મણિની ભીંતવાળા મહેલમાંથી અસ્તાં જળથી માર્ગની ધૂળ સર્વત્ર શાન્ત કરાય છે. અમૃત તુલ્ય જળવાળી લાખો વાવડી, કૂવા, સરોવરો, નવીન અમૃતના કુંડવાળા નાગલોકને પણ પરાભવ પમાડતા હતા. તે નગરીને અદ્ભુત કરતા તે ઋષભ રાજ પોતાના પુત્રોની માફક પ્રબળ પાલન કરતા હતા. ત્યાર પછી લોકોના ઉપકારની ઇચ્છાથી ઋષભ રાજએ એક એકના વીશ પ્રકારવાળી પાંચ શિલ્પકળાઓ ઉત્પન્ન કરી. રાજ્યસ્થિતિ માટે ગાયો, ઘોડાઓ. હાથીઓ વગેરે એકઠા કર્યા અને સામ વગેરે ઉપાયવાળી રાજ્યનીતિ પણ બતાવી. ભરત પુત્રને ઘોંતેર કળાઓનો સમુદાય શીખવ્યો, અને ભરતે પણ પોતાના ભાઈઓને અને પુત્રોને તથા ખીબ્તોને પણ ભણાવી. ઋષભ રાજએ બાહ્યબલિને અનેક લેહવાળા હાથી, ઘોડા, સ્ત્રી અને પુરુષોનાં લક્ષણો શીખવ્યાં. બ્રાહ્મી પુત્રને જમણા હાથથી લિપી અને ડાબા હાથથી સુંદરીને ગણિત બતાવ્યું. વણી-વ્યવસ્થાની રચના કરતા, ન્યાયમાર્ગ પ્રવર્તાવતા નાભિપુત્રે આશી લાખ પૂર્વો પસાર કર્યા.

કામદેવે કરેલ આવાસ સરખા વૈશાખ મહિનામાં કોઈક સમયે પરિવારના આગ્રહથી પ્રભુ ઉદ્યાનમાં ગયા. ખીલેલા આબાના મોર વડે આનંદ પામેલા ભમરાઓ શુંભરવ કરવાના ખાનાથી બહુ પ્રભુનું સ્વાગત કરતા હોય તેવી વસંતલક્ષ્મી પ્રગટ થયેલી હતી. પંચમ સ્વરથી ટહુક કરનાર કોયલોએ બોલે નાટકની પ્રથમ પ્રસ્તાવના શરૂ કરી હોય તેમ મલયના મુગધી વાયરાએ લતાને નૃત્ય કરતી દેખાડી. દરેક શાખાઓ ઉપર કુતૂહલથી પુષ્પો એકઠાં કરતી સ્ત્રીઓ વડે વૃક્ષો બહુ સ્ત્રી-કુળવાળા હોય તેવા બની ગયા. પુષ્પના વાસગૃહમાં બેઠેલા, પુષ્પના આભરણોથી ભૂષિત પુષ્પના દડાયુક્ત હસ્તવાળા પ્રભુ બહુ વસંતનો સાક્ષાત્કાર હોય તેવા શોભવા લાગ્યા. ત્યાં ભરત વગેરે આનંદપૂર્વક રમી રહ્યા હતા, ત્યારે સ્વામીએ વિચાર્યું કે દોશુન્દક દેવોને

આવા પ્રકારની કીડા હશે ખરી ? તે સમયે પ્રભુને અવધિજ્ઞાન-ચોંગે અનુત્તર દેવલોકનાં સુખો પૂર્વે પોતે ભોગવ્યાં હતાં-એ વગેરે આગળ આગળનાં દેવલોકનાં સુખો જાણ્યા. પછી પણ જેમનું મોહ-બંધન ગળી ગયું છે, એવા પ્રભુએ ફરી પણ ચિંતવ્યું કે વિષયાધીન એવા આ આત્માને ધિક્કાર થાઓ કે જે આત્મહિત સમજતો નથી. અહો ! આ સંસારરૂપી ફૂવાને વિષે જીવો કર્મવડે અરધદુ-ઘટી ન્યાયથી જિંચા-નીચા સ્થાનમાં ચડવા-ઉતરવાની ક્રિયા કરે છે. એ વિગેરે વિચારી મનથી પ્રભુ ભવપરાક્રમુખ બન્યા. તેટલામાં સાસ્ત્રવત વગેરે લોકાતિક દેવો આવ્યા અને મસ્તક પર અંજલિ બેડી બાણે બીંબે મુગટ પહેર્યો હોય તેવા થઇ પ્રણામ કરી તેઓએ વિનંતિ કરી કે, ‘હિ સ્વામિ ! તીર્થ પ્રવર્તાવિ.’ તે દેવો ગયા પછી નંદન નામના ઉદાનથી પાછા વળી નગરીમાં પહોંચી રાજાઓને બોલાવ્યા. મોટાપુત્ર ભરતનો રાજ્યાભિષેક કરીને ત્યાર પછી પ્રભુએ બાહુબલિ વગેરે પુત્રોને પણ રાજ્ય વહેંચીને આપ્યું. સંવત્સરી-દાન આપીને પૃથ્વીને તેવા પ્રકારની તૃપ્ત કરી કે, જેથી કરીને ‘મને આપો’ એવું દીન વચન કયાંય રહ્યું જ નહિ. આસન કંપવાથી સર્વ ઈન્દ્રોએ આવી વૃષ્ટિએ જેમ પર્વતનો તેમ પ્રભુનો અભિષેક કર્યો. પુષ્પમાળા, સુગંધી અંગરાગ, અને દેવોએ સ્થાપન કરેલા સુગંધી પુષ્પ-સમૂહવડે પ્રભુ પોતાના યશવડે બાણે ન હોય તેમ શોભવા લાગ્યા. પહેરેલાં વિવિધ વસ્ત્રોથી, તથા રત્નજડિત આભૂષણોથી પ્રભુ સંધ્યાસમયનાં વાદળાં અને તારાગણથી જેમ આકાશ શોભે તેવા શોભવા લાગ્યા. ઈન્દ્રે આકાશમાં દુન્દુભિનો નાદ કરાવ્યો, બાણે પોતાના આત્મામાંથી ઉભરાતો આનંદ જગતને આપતા ન હોય ? ઊર્ધ્વલોકગતિનો માર્ગ જગતને બતાવતા હોય તેમ દેવો, દાનવો અને મનુષ્યોથી વહન કરાતી શિખિકામાં પ્રભુએ આરોહણ કર્યું. આ પ્રમાણે દેવો સાથે ઈન્દ્રોએ પ્રભુનો દીક્ષા-નિષ્ક્રમણ મહોત્સવ કર્યો, જેને દેખનારાઓએ પોતાની દૃષ્ટિને નિર્નિષેધવાળી બનાવીને કૃતાર્થ બનાવી.

સિદ્ધાર્થ નામના ઉદાનમાં પહોંચીને પ્રભુએ કષાયો માફક પુષ્પો અને આભરણોનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કર્યો. ચાર મુષ્ટિથી કેશોનો લોચ કર્યા પછી પ્રભુ પાંચમી મુષ્ટિ લોચ માટે તૈયાર કરતા હતા, ત્યારે ઈન્દ્ર મહારાજે વિનંતિ કરી કે, સુવર્ણકાંતિવાળા આપના બક્ષા ઉપર વર્ણવી ન શકાય તેવી કેશની લટ અતિશય શોભે છે, માટે આ આમ જ રહેવા દો, એટલે સ્વામીએ તેને ધારણ કરી રાખી. પોતાના ઉત્તરાસંગ વસ્ત્રમાં સૌધર્મ ઈન્દ્ર પ્રભુના કેશોને ગ્રહણ કર્યા, અને તે કેશોને ક્ષીરસમુદ્રમાં નાખી પાછા આવીને નાટકાચાર્યની માફક મુષ્ટિ-ચપટીની સંજ્ઞાથી લોકોનો ઝેલાહલ બંધ કરાવ્યો. ‘હું સર્વ સાવધનાં પન્થકૃપાણ કરું છું’ એ પ્રમાણે ઉચ્ચારી પ્રભુ મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરવા ઉત્તમ ચારિત્ર-રથ પર આરૂઢ થયા. તે સમયે પ્રભુને સર્વ બાબુઓથી સર્વ જનુઓના મનોદ્રવ્યને બાણનારૂં એવું ચોથું મનઃપંથવ જ્ઞાન પ્રગટ થયું. પોતાના સ્વામીને અનુસરનારા ચારહજાર રાજાઓએ પણ ભક્તિથી તે વ્રત અંગીકાર કર્યું, કારણ કે કુલીન પુરુષોનો આ જ ક્રમ છે. ત્યાર પછી સર્વ ઈન્દ્રો પોતાના સ્થાનમાં ગયા અને હાથીઓ સાથે જેમ યુથપતિ તેમ તે સર્વની સાથે સ્વામી વિચારવા લાગ્યા. ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરતા પ્રભુને ભિક્ષા-સ્વરૂપને નહિ બાણનારા લોકો કન્યા, હાથી, ઘોડા વગેરે વસ્તુઓ સામે ધરે છે. ‘ખરેખર કોઈ વખત સરળતા પણ તિસ્કારપાત્ર બને છે.’ ઉચિત ભિક્ષા નહિ પ્રાપ્ત કરતા, પરિષ્કોળે સહન કરતા, દીન મન વગરના સ્વામીએ મૌનવ્રતનો આશ્રય કર્યો. સાથેના ક્ષુધાપીડિત ચાર હજાર સાધુઓએ ભગવાનનો સાથ છોડી દીધો. ‘ભગવાન જેવા સત્ત્વવાળા બીજ કોણ હોઈ શકે ?’ વનમાં મૂલ-ફલનો આહાર કરનારા તેઓ તો તાપસો બની ગયા. મોક્ષમાર્ગથી ચૂકેલા અને ભવ અટવીના માર્ગને સેવતા એવા તેઓને ધિક્કાર થાઓ.

હવે પ્રભુની આજ્ઞાથી કયાંક બહાર ગયેલા કચ્છ અને મહાકચ્છના પુત્રો નમિ અને વિનમિ પ્રતિમાપણે રહેલા ભગવંતની પાસે આવ્યા. બંનેએ પ્રભુને પ્રણામ કરી વિનંતિ કરી કે, અમારા સ્વામી બીજા કોઈ નથી, માટે હે સ્વામી ! અમને રાજ્ય આપો. પ્રભુ તે બંને સેવકોને પણ તે વખતે કંઈ જવાબ આપતા નથી. ‘મમત્વ વગરના મહાપુરુષો કોઈની પણ આ લોકની ચિંતાથી લેપાતા નથી.’ ઉઘાડી તરવાર ખેંચી પહેરેગીર બની જેમ સૂર્ય અને ચંદ્ર મેરુપર્વતની, તેમ બંને હંમેશાં સ્વામીની સેવા કરે છે, પ્રભુને વંદન કરવાની ઈચ્છાથી આવેલા ધરણેન્દ્રે તે બંનેને પૂછ્યું કે, અહીં આવવામાં તમને શું કારણ છે ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, ‘આ અમારા સ્વામી છે, અમે તેમના સેવકો છીએ, કોઈક સમયે અમને બહાર મોકલ્યા હતા, તે સમયે પોતાના સર્વ પુત્રોને રાજ્ય વહેંચી આપ્યું. જો કે તેમણે સર્વસ્વ આપી દીધું છે, તો અમને રાજ્ય કેવી રીતે આપશે ? તેમની પાસે છે કે નથી ? એની ચિંતા શી કરવી ? સેવકોએ તો હંમેશાં સેવા જ કરવાની હોય ?’ આ સ્વામી તો મમતા વગરના અને પરિશ્રદ્ધ-રહિત છે, માટે તમે ભરત પાસે રાજ્યની માગણી કરો. આ સાધુ તમને શું આપી શકવાના છે ?’ આમ તેમને કહ્યું, ત્યારે તેઓએ ધરણેન્દ્રને કહ્યું કે-“વિશ્વના સ્વામી એવા પ્રભુને મેળવીને હવે અમે બીજાને સ્વામી કરવાના નથી, કલ્પવૃક્ષને પ્રાપ્ત કરીને કેરોની સેવા કરવા કોણ ભય ? પરમેશ્વરને છોડીને અમે બીજા કોઈ પાસે માગવા જવાના નથી, ચાતક વરસાદને છોડીને બીજા જળની યાચના કરતો નથી, ભરતાદિકતું કલ્યાણ થાયો, તમારે પણ શા માટે અમારી ચિંતા કરવી જોઈએ ? આ સ્વામિથી અમારું જે થવાનું હોય તે થાવ, અમારે બીજાનું શું પ્રયોજન છે ?” તેમના પ્રત્યુત્તરે સાંભળી ખુશી થયેલા ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે, હું આ જ સ્વામીને સેવક પાતાલપતિ ધરણેન્દ્ર છું. એ પ્રમાણે પોતાની ઓળખ આપી. આ જ સ્વામી સેવા કરવા યોગ્ય છે-એ તમારી પ્રતિજ્ઞા બહુ સુંદર છે. સ્વામિસેવાના કૃણ્વ વિદ્યા-ધરોનું જૈશ્વર્થ હું તમને આપું છું. તમે સ્વામીની સેવાથી જ આ મેળવ્યું છે-એમ બાણભ્યો, બીજો વિચાર ન કરતા-એમ સમજાવીને પ્રજ્ઞાપિ વગેરે વિદ્યાઓ તેમને આપી. ત્યાર પછી તેની રાજ પ્રાપ્ત કરેલ તેઓ પચાસ યોજન વિસ્તારવાળા પચીસ યોજન ઊંચા વૈતાલપર્વત પર આવ્યા. ત્યાં નમિએ દશ યોજન વિસ્તારવાલી દક્ષિણેશ્વરના મધ્યભાગમાં રહેલી પચાસ નગરીઓ વિદ્યાબલથી બનાવી. વળી ઉત્તરેશ્વરનાં વિદ્યાધરપતિ વિનમિએ દશયોજન વિસ્તારવાળી સાઠ નગરીઓ વસાવી. તે નમિ અને વિનમિ લાંબા કાળ સુધી વિદ્યાધર રાજ્યોમાં ચક્રવર્તિપણું લોગવવા લાગ્યા. તેવા પ્રકારની સ્વામિ-સેવાથી શું દુષ્કર હોઈ શકે ? એક વરસ સુધી મૌન ધારણ કરનાર અને આહાર વગર વિચરતા વિચરતા ભગવાન ત્ર્યમ્બકેવ પણ પારણાની ઈચ્છાથી ગજપુર-હસ્તિનાપુર પધાર્યા. તે સમયે સોમયશના પુત્ર શ્રેયાંસકુમારે સ્વપ્ન દેખ્યું કે, શ્યામ થયેલા મેરુને મેં અમૃતના ઘડાઓથી પખાળીને ઉત્તજવલ બનાવ્યો. સુભુદ્ધિ નામના શેઠે પણ સ્વપ્ન દેખ્યું કે ‘સૂર્યથી ખરી પડેલાં હજાર કિરણોને શ્રેયાંસે ત્યાં સ્થાપ્યાં, તેથી તે તેજસ્વી થયો.’ સોમયશ રાજાએ પણ સ્વપ્ન દેખ્યું કે ‘એક રાજા બીજા ઘણા શત્રુઓથી ઘેરાયો હતો, શ્રેયાંસની સહાયથી તેણે જય મેળવ્યો.’ ત્રણેયે પોતપોતાના સ્વપ્નો રાજ્યસભામાં એક બીજાને નિવેદન કર્યાં પણ તેનો ફળાદેશ નહીં બાણનારા તેઓ પોતપોતાના સ્થાને પાછા ગયા. તે સમયે તે સ્વપ્નના નિર્ણય પ્રગટ કરવા માટે જ હોય તેમ ભગવાન પણ શિક્ષા માટે શ્રેયાંસને ત્યાં ગયા. ચંદ્રને દેખીને જેમ સમુદ્ર ઉછળે, તેમ ભગવંતને આવતા દેખીને શ્રેયાંસે કલ્યાણના ભાજનભૂત હર્ષનો આશ્રય કર્યો. શ્રેયાંસકુમારને સ્વામીના દર્શન-યોગે ઊહાપિહ કરતા પૂર્વે ચો. ૪

ખોવાએલ નિધાનની જેમ જાતિસ્મરણ પ્રગટ થયું. આગલા જન્મમાં આ વજનાલ નામના ચક્રવર્તી હતા, ત્યારે હું તેમનો સારથિ હતો. એમની પાછળ મેં પણ તે વખતે દીક્ષા લીધી હતી એ વગેરે યાદ આવ્યું. ત્યાર પછી બુદ્ધિશાળી શ્રેયાંસકુમારે નિર્દોષ ભિક્ષા આપવાની વિધિ બાણી એટલે હર્ષ પામેલા તેણે પ્રભુને કહેવે તેવો પ્રાસુક શેરડીરસ વહોરાવ્યો ઘણો રસ હતો છતાં પણ ભગવંતના હસ્ત-પાત્રમાં તે સમાઈ ગયો. તે સમયે શ્રેયાંસના હૃદયમાં હર્ષ ન સમાયો. તે રસ અંજલિમાં થીજી ગયો હોય અને થંભી ગયેલ હોય તેમ આકાશમા ઊંચી શિખાવાળો થયો. કારણ કે પ્રભુનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય શક્તિવાળો હોય છે. ત્યારપછી તે રસથી ભગવતે પારણું ક્યું અને દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોનાં નેત્રોએ તેમના દર્શનામૃતથી પારણું ક્યું. આકાશમાં દેવોએ મેઘની જેમ દુંદુભિનાદ અને જળવૃષ્ટિની જેમ રત્નો અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. પછી પ્રભુ બાહુબલી રાજાની તક્ષશિલા નામની નગરીમાં પધાર્યા અને ત્યાં તેઓએ બહારના ઉદ્યાનમાં એક રાત્રિસંબંધી પ્રતિમાનો સ્વીકાર કર્યો. ‘હું સવારે સ્વામીનાં દર્શન કરી, લોકોને કરાવી પવિત્ર કરાવીશ’ એમ વિચારતા બાહુબલિની રાત્રિ એકમાસના સરખી પસાર થઇ, સવારે તે ત્યાં જાય છે, એટલામાં તો પ્રભુ ખીલે સ્થળે વિહાર કરી ગયા. તેથી ચંદ્ર વગરના આકાશ જેવા ઉદ્યાનને નિસ્તેજ દેખ્યું. ‘ઉપર-ખારી ભૂમિમાં જેમ ખીજ તેમ મારા હૃદયનો મનોરથ નાશ પામ્યો. પ્રમાદી એવા મને ધિક્કાર થાયો’ એમ કહી તે પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યો. જ્યાં આગળ પ્રભુએ પગલાં સ્થાપન કર્યાં હતાં, ત્યાં બાહુબલીએ રત્નોની વેદિકા અને હંબર આરાવાળું, સૂર્ય સરખા તેજવાળું ધર્મચક્ર બનાવ્યું. વિવિધ અભિગ્રહવાળા સ્વામી આર્યદેશની માફક અધર્મવાળા મ્લેચ્છ દેશોમાં વિહાર કરતા હતા. કારણકે યોગીઓ હંમેશાં સમભાવવાળા હોય છે. ત્યારથી માંડી પાપકાર્ય કરનારા અનાર્યો પણ ધર્મની આસ્તિક્ય બુદ્ધિથી દંડ ધર્મનુષ્ઠાન કરનાર બન્યા. આ પ્રમાણે વિહાર કરતાં કરતાં પ્રભુને એકહંબર વર્ષો પૂર્ણ થયાં, ત્યારે સ્વામી પુરિમતાલ નામના નગરમાં પધાર્યા. તેના ઇશાનદિશા-ભાગમાં શકટાનન નામના વનમાં વડલાના વૃક્ષ નીચે પ્રભુ અક્રમ તપ કરીને કાઉરસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા. પ્રભુ ક્ષપકશ્રેણિ પર આરૂઢ થઇ અપૂર્વકરણના ક્રમથી નિર્મળ શુક્લધ્યાનના મધ્યભાગમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી મેઘની માફક ઘાતિકર્મો વીખરાઈ ગયાં, એટલે સ્વામીને કેવલજ્ઞાન-સૂર્ય પ્રગટ થયો.

અતિ ગીરહી હોવાના કારણે પરસ્પર વિમાનો અથડાવતા અનેક દેવપરિવાર સાથે ત્યાં ચોસઠ ઇન્દ્રો આવ્યા પોતાના માનવું માર્જન કરનાર વાયુકુમાર દેવોએ પ્રભુનું સમવસરણ કરવાના સ્થાનનું ભૂતલ સાફ અને સપાટ તૈયાર કર્યું. મેઘકુમાર દેવોએ સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી પૃથ્વીને સિંચી. ઋતુઓએ પૃથ્વી ઉપર ઢીંચણ સુધી પુષ્પો પાથર્યાં એમ ઇચ્છીને કે ‘ખરેખર પૂજ્યોનો સંસર્ગ પૂજ માટે થાય છે.’ ત્યાં વહ્નિકુમાર દેવોએ સ્તિગ્ધ ધૂમના શ્રેણિસમૂહે સુગંધમય બનાવેલ આકાશવાળા ધૂપધાણીઓ તૈયાર કર્યાં. ઇન્દ્રો અને દેવોએ રંગ-બેરંગી રત્નકાન્તિ વડે સેંકડો ઇન્દ્રધનુષવાળું હોય નહિં તેવું સમવસરણ બનાવ્યું. ભુવનપતિ, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોએ રજત, સુવર્ણ અને માણિક્યના બનાવેલા ત્રણ કિલ્લાઓ શોભતા હતા. આ માર્ગ સ્વર્ગનો છે, આ માર્ગ મોક્ષનો છે-એમ પ્રાણીઓને બાણે કહેતી ન હોય તેવી કિલ્લા ઉપર ફરકતી પતાકાઓ શોભતી હતી. ગદ ઉપર રત્નની બનાવેલી વિદ્યાધરીઓની પૂતળીઓ શોભતી હતી, બાણે અંદર સમાસ

પ્રથમ પ્રકાશ

નહિં થાય તે કારણથી દેવોએ અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો નહિં હોય. હર્ષથી લાંબા કાળ સુધી માણિક્યના કાંગરા ભેઈ રહેલી મુગ્ધ દેવાંગનાઓ ચાર પ્રકારના ધર્મના ચાર ગવાક્ષો સરખા દરેક ગઠના ચાર દરવાજા શોભતા હતા. સાનાદિક ત્રણ રત્નોને અનુલક્ષીને હોય તેમ દેવોએ સમવસરણની અંદર ત્રણ કોશ ભર્યા કલ્પવૃક્ષ બનાવ્યો. તે વૃક્ષની નીચે પૂર્વદિશામાં દેવોએ સ્વર્ગની શોભા સરખું શ્રેષ્ઠ પાદપીઠ સહિત રત્નસિંહાસન બનાવ્યું. પૂર્વના દ્વારથી પ્રવેશ કરી 'નમો તિત્થસ્સ' એમ તીર્થને પ્રણામ કરી પૂર્વાચલ ઉપર જેમ અધિકાર દૂર કરનાર સૂર્ય તેમ પ્રભુ સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા. તે જ સમયે દેવોએ બાકીની ત્રણ દિશામાં ભગવંતનાં પ્રતિબિંબો સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કર્યાં. પૂર્ણિમાના ચંદ્રમંડળને હરાવનાર, ત્રણે લોકના સ્વામીપણના ચિહ્નરૂપ ત્રણ છત્રો પ્રભુને શોભતાં હતાં. 'ભગવાન એક જ અમારા સ્વામી છે.' એમ કહેવાને જ ઇન્દ્રે ભણે હાથ ભર્યા કર્યો હોય તેમ પ્રભુની આગળ રત્નમય ઇન્દ્રધ્વજ શોભતો હતો. કેવલજ્ઞાનીઓમાં ચક્રવર્તિપણાને સૂચવનાર અતિ અદ્ભુત પ્રભાસમૂહથી યુક્ત ધર્મચક્ર પ્રભુ પાસે શોભતું હતું. વળી ગંગાનદીના તરંગ સરખા ઉત્તજવલ બે મનોહર આમરો પ્રભુના મુખકમળ તરફ દોડતા હંસ ન હોય તેવા શોભતા હતા. જેની આગળ સૂર્યમંડલ ખળવાના બન્યા જેવું લાગે એવા પ્રકારનું લામંડલ પ્રભુના શરીર પાછળ પ્રગટ થયું. જેના પડધાના શબ્દો વડે ચારે દિશાઓને અત્યંત શબ્દમય કરતી મેઘની જેમ ગંભીર આકાશમાં ફૂંફુલિ વાગવા લાગી. શાન્તિ પામેલા લોક પ્રત્યે કામદેવ જેમ ખીલે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે, તેમ દેવોએ ચારે બાજુ નીચે ઊંટીયા હોય તેવાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ભગવતે ત્રણે લોકને ઉપકાર કરનાર પાંત્રીશ શુભયુક્ત વાણીથી ધર્મદેશના શરૂ કરી.

તે સમયે ભરતરાજાને દૂતે આવી કહ્યું કે, ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, ખીલદૂતે આવી કહ્યું કે-આશુધશાલામાં ચક્રરત્ન પણ ઉત્પન્ન થયું છે. પિતાજીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, આ બાજુ ચક્રરત્ન આવ્યું છે. આ બેમાં પ્રથમ પૂજા કોની કરું? એમ ક્ષણવાર રાજાએ વિચાર્યું. વિધિને અભયદાન દેનાર પિતાજી ક્યાં! અને પ્રાણીઓનો ઘાત કરનાર ચક્ર ક્યાં! એમ વિચારી તેણે પ્રભુની પૂજા માટે પોતાના પરિવારને હુકમ કર્યો પુત્રના પરિહનના સમાચારના દુઃખાશ્રુથી ઉત્પન્ન થયેલ નેત્રરોગવાળાં મરુદેવા માતા પાસે જઈ નમન કરી ભરતે વિનંતિ કરી કે, હે માતાજી! તમે મને હંમેશાં ઠપકો આપતાં હતાં કે મારો સુકુમાર પુત્ર ચોમાસામાં પદ્મવનની માફક પાણીનો ઉપદ્રવ સહન કરે છે, વળી શિયાળામાં અરણ્યમાં માલતીના છોડની માફક હિમ પડવાના પરિકલેશવાળી અવસ્થા હંમેશાં અનુભવે છે, વળી ઉનાળામાં સૂર્યના અતિભયંકર ઉષ્ણ કિરણોથી હાથી માફક અધિક સંતાપ અનુભવે છે. આ પ્રમાણે સર્વકાલ વનવાસી એકલો મારો પુત્ર આશ્રય વગરના તુચ્છજન માફક દુઃખ ભોગવી રહેલો છે, તો હવે અલ્પારુ ત્રણે લોકના સ્વામીપણાને પામેલા તમારા પુત્રની સંપત્તિ દેખવા ચાલો, એમ કહીને તેમને હાથી ઉપર બેસાડ્યાં. સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખા સુવર્ણ, હીરા, માણિક્યનાં આભૂષણો પહેરાવેલા થોડા, હાથી, પાચદળ સેના અને રથો સાથે સમોદ્ગરણ તરફ ભરત ચાલ્યો. આભૂષણથી એકઠા કરેલા જંગમ તોરણ સરખા જૈન્યો સાથે જતાં રાજાએ દૂરથી આગળ એક રત્નનો ધ્વજ દેખ્યો. એટલે ભરતે મરુદેવાને કહ્યું, હે માતાજી! દેવતાઓએ તૈયાર કરેલ આ પ્રભુના સમવસરણને નુવો. પિતાજીના ચરણ-કમળોની સેવા ઉત્સવ માટે આવેલા દેવોના જથ્થાચાર શબ્દ સંભળાય છે. માલવ કૈશિકી વગેરે આમરાગથી પવિત્ર બનેલી કહ્યાં-

મૃત સમાન દેશના-વાણી સંભળાય છે. મોર, સારસ, કૌંચ, હંસ વગેરે પક્ષીઓના અવાજ કરતાં અધિક મધુર સ્વરવાણી ભગવંતની વાણી વિસ્મયપૂર્વક એકાગ્રતાથી કાન ઢંઢંને સાંભળે છે. હે દેવ ! પિતાશ્રીને એક યોજન સુધી જતી મેઘના શબ્દ સરખી ગંભીર વાણી સાંભળીને વાહળા માફક બલવાન મન આ તરફ દોડી બળે છે. મરુદેવા માતાએ ત્રણે લોકના સ્વામીની ગંભીર, સંસારથી તારનારી, વાયરા વગરના દીપક જેવી સ્થિર વાણી હૃષીથી સાંભળી. પ્રભુવાણી સાંભળતાં મરુદેવીનાં નેત્રોનાં પડલો આનંદ અશ્રુજળના પ્રવાહથી કાઢવ માફક સાફ થઈ ગયાં. તેણે અતિશયવાણી તીર્થંકરની ઋદ્ધિ ભેઠ. તે ભેવાના આનંદની સ્થિરતાથી તેનાં કર્કો વીખરાઈ ગયાં. ભગવંતના દર્શનથી થએલા આનંદ-યોગની સ્થિરતાને પામેલી તેણે તે જ સમયે નિર્મલ કેવલજ્ઞાન મેળવ્યું. આ અવસર્પિણીની અંદર આ પ્રથમ સિદ્ધ થયા. ત્યાર પછી દેવેએ તેના શરીરને ક્ષીરસમુદ્રમાં પધરાવીને મોક્ષનો મુહોત્સવ કર્યો. તેના મોક્ષ થયેલા બાણી રાજા હર્ષ અને શોક સાથે વાહળાનો છાંયડો અને સૂર્યનો તાપ એ બંનેનો યોગ હોય તેવા શરદ્ધકળને પામ્યો. રાજ્ય-ચિહ્નોનો ત્યાગ કરી પરિવાર-સહિત પગે ચાલતાં-રાજ્યે સમયસરણમાં પ્રવેશ કર્યો. દૃષ્ટિરૂપી ચક્રોરને ચંદ્રસમાન ચારે દેવનિકાયોથી પરિવેરેલા પ્રભુને ભરત મહારાજ્યે ભેળ્યા. ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી તેમ જ નમસ્કાર કરી મસ્તક પર અંબલિ ભેડી ચક્રવર્તી રાજા આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા—

ભરતે કરેલી પ્રભુ-સ્તુતિ

હે સમગ્ર જગતના નાથ ! તમારો જળ થાઓ, આખા વિશ્વને અભયદાન દેનારા ! તમારો જળ હો, હે પ્રથમ જિનેશ ! તમારો જળ થાઓ, હે સંસારથી તારનાર ! તમારો જળ હો. અવસર્પિણીના ભવ્યલવોરૂપી પદ્મસરોવરને પ્રતિષ્ઠાપ કરવા માટે સૂર્ય-સમાન હે પ્રભુ ! આજે તમારાં દર્શન થવાથી અંધકાર નાશ કરનાર પ્રભાતનો ઉદય થયો. હે નાથ ! ભવ્યલવોનાં મન રૂપી જળને નિર્મળ કરનાર કતકના ચૂર્ણ સરખી આપની વાણી જળ પામો. હે નાથ ! ઠરુણના ક્ષીરસમુદ્ર ! તમારા શાસનરૂપી મહારથમાં જેઓ આરૂઢ થાય છે, તેમને લોકાચ દૂર નથી. હે દેવ ! નિષ્કારણ જગતના બંધુનાં જ્યાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે, એવા સંસારને પણ અમે લોકાચ કરતાં અધિક માનીએ છીએ. હે સ્વામી ! તમારા દર્શનના મહાઆનંદસમાં સ્થિર બનેલાં નેત્રો વડે સંસારમાં પણ મોક્ષસુખનો આસ્વાદ અનુભવાય છે. અભયદાન દેનારા હે નાથ ! રાગ, દ્વેષ, કષાયો રૂપી શત્રુઓ વડે ઘેરાએલા જગતનો ઉદ્ધાર આપનાથી જ થશે. હે નાથ ! આપ સ્વયં તત્ત્વને સમજાવો છો, ભરતે જ મોક્ષમાર્ગ બતાવો છો, સ્વયં વિશ્વનું રક્ષણ કરો છો, તેથી કરી આપ સિવાય બીજા કોની સ્તુતિ કરું ? આ પ્રમાણે ભરત ચક્રવર્તીએ પ્રભુની સ્તુતિ કરીને બે કાનને અંબલીરૂપ આલો બનાવી દેશનારૂપ વાણીનું અમૃત-પાન કર્યું. તે વખતે ઋષભસેન વગેરે ચોરાશી ગણધરોને ઋષભદેવ ભગવંતે સ્વહસ્તે દીક્ષા આપી. ત્યાર પછી બ્રાહ્મીને અને ભરતના પાંચસો પુત્રોને, સાતસો પૌત્રોને ઋષભદેવ ભગવંતે દીક્ષા આપી. પુત્રીક વગેરે સાધુઓ, બ્રાહ્મી વગેરે સાધ્વીઓ, શ્રેયાંસ વગેરે શ્રાવકો અને સુદરી વગેરે શ્રાવિકાઓ, એ પ્રમાણે તે સમયે પ્રભુએ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરી. ત્યારથી માંડીને શ્રીસંઘની તે પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ચાલ્યા કરે છે. પછી પ્રભુ ભવ્યલવોને પ્રતિષ્ઠાપ કરવા માટે પરિવાર સાથે બીજે સ્થળે વિહાર કરી ગયા. તેમને પ્રણામ કરી ભરત મહારાજા પણ અયોધ્યા નગરીમાં ગયા.

ભરતે કરેલી છ ખંડની સાધના

ઋષભદેવના વંશમાં રત્નાકર પ્રત્યે જેમ ચંદ્ર તેની માફક આહુલાદ કરાવનાર સાક્ષાત્ દેહધારી ન્યાય હોય તેવા ભરત મહારાજાએ પૃથ્વીનું યથાર્થ વિધિથી પાલન કર્યું. જેઓની રૂપસંપત્તિઓ આગળ લક્ષ્મી તો દાસીરૂપ હતી, એવી તેને ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ હતી. તે ઇન્દ્રની સાથે અર્ધાસને બેસતો તે વખતે બનેલા ભેદ ન સમજનારા દેવો સંશયમાં પડતા હતા. અન્ય તેઓને જિતનાર એવા તેજથી જગતને પ્રકાશિત કરતો સૂર્ય જેમ પૂર્વમાં ઉદય પામે છે, તેમ તેણે પૂર્વદિશામાંથી દિગ્વિજય કરવાની શરૂઆત કરી.

કલ્પોલરૂપી હસ્તોથી પરવાળાં ઉછાળતા, બાણે ધન ઉછાળતા હોય તેવા ગંગાના સંગમથી મનોહર એવા પૂર્વસમુદ્રે તે પહોંચ્યો. ત્યાં માગધતીર્થના કુમારદેવનું મનમાં સ્મરણ કરીને તેણે અર્થસિદ્ધિના પ્રથમ દ્વારરૂપ અહમ તપ અંગીકાર કર્યું. તરત જ સ્થમાં બેસીને જળચરોને ત્રાસ પમાડતા મહાભુબવાળા ભરતે મેરુની જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. રથની નાલિ સુધીના પાણીમાં રથને ઉભો રાખી પોતાના નામથી અંકિત દૂત સરખા બાણને બાર ચોબન દૂર માગધ તરફ મોકલ્યું. અહિં બાણ પહોંચ્યું એટલે માગધતીર્થનો માલિક દેવ લૂકટી અહાવવાથી પ્રગટ ક્રોધચુકત બન્યો. બાણ ઉપર મંત્રાક્ષર સરખા તેના નામાક્ષર બેઠને નાગકુમાર અતિ શાન્ત મનવાળો થયો. ‘આ પ્રથમ ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થયા છે.’ એમ વિચારતો બાણે મૂર્તિમાન વિજય હોય તેમ તે ભરત પાસે આવી. પોતાના મસ્તકમાં રહેલા મણિ સરખું લાંબા કાળે ઉપાર્જન કરેલા તેજ માફક તે બાણ ચક્રવર્તી પાસે પાછું લાવ્યો. હું તમારે સેવક પૂર્વદિશાનો પાલક છું, માટે મારે શું કાર્ય કરવું? એ પ્રમાણે વિનંતિ કરતો હતો, ત્યારે મહાપરાક્રમવાળા ભરતે તેને જયસ્ત્રાવણી માફક માગધના અધિપતિ તરીકે સ્થાપન કરી માન્ય કર્યો. તે પૂર્વસમુદ્રના કિનારેથી ભરત મહારાજા પાછા ફર્યા. એક પૃથ્વીથી બીજી પૃથ્વીમાં પર્વતોને પણ કંપાયમાન કરતો ચતુરંગ સેના સાથે તે દક્ષિણસમુદ્રે પહોંચ્યો. ભુબળવાળા તે ચક્રવર્તિએ અનેક એલાયચી, લવંગ, લવલી-ચારોલી, કક્ષોલકની વનસ્પતિવાળા કિનારા ઉપર સૈન્યોનો પડાવ નંખાવ્યો. તેજથી દેખી ન શકાય તેવા, બાણે બીજા સૂર્ય હોય તેવા, મહાબાહુવાળા ભરત રાજા મોટા અશ્વોથી ચુકત મહારથમાં આરૂઢ થયા. ત્યાર પછી ઉછળતા તરંગ સરખા જિંજા થોડા બેઠેલા સ્થમાં બેસી રથની નાલિ સુધીના પાણીમાં સમુદ્રનું લંઘન કર્યું. ત્યાં વરદામ નામના દેવ તરફ બાણ તૈયાર કરીને ધતુર્વેદના ઓંકાર સરખો દોરીને ટંકાર કર્યો, અને કાન સુધી ખેંચેલા ધતુષ પર સુવર્ણના કુંડળ સરખા કમળના નાળ જેવા સોનાના બાણને ધતુષ પર ચઢાવ્યું. ત્યાર પછી ઇન્દ્ર સરખા બળવાળા ભરત રાજાએ વરદામ નામના તીર્થના સ્વામી પ્રત્યે પોતાના નામથી અંકિત બાણ છોડ્યું. વરદામના સ્વામીએ બાણ બેઠ અને ગ્રહણ કરી પ્રતિ ઉપાય બાણકાર તે ભેટણું લઈ ભરત પાસે ગયો. અને ભરતાધિપને કહ્યું કે, ‘આપ અહિં મારે ત્યાં પધાર્યા, તેથી હું ધન્ય બન્યો છું, આપ સરખા નાથ વડે હવે હું સનાથ બન્યો છું.’ ત્યાર પછી તેને પોતાને આધીન બનાવી કાર્યની કદર કરનાર ભરતેશ્વર સૈન્યથી પૃથ્વીને કંપાવતો પશ્ચિમદિશા તરફ ચાલ્યો. પશ્ચિમસમુદ્રે પહોંચી પ્રભાસતીર્થના સ્વામી તરફ જળહળનું વિજળીદંડ સરખું બાણ ભરતે ફેંક્યું. ‘જે સુખે જીવવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તો દંડ આપ અને આજ્ઞાનો અમલ કર’ એવા અક્ષરો પ્રભાસપતિએ તે બાણ ઉપર વાંચ્યા. ભરત રાજાને પ્રસન્ન કરવા માટે આશ્ચર્યકારી ઘણાં ભેટણાં તૈયાર કરી તે બાણ લઈને સામે ગયો. લાંબા

કાળથી ઉપાર્જન કરેલા પોતાના યશના ઢગલા સરખા સમગ્ર ખરફ સરખા ઉબળવળ મનોહર (મોતીના) હાર, તથા કૌસ્તુભમણિ જેની આગળ પથ્થર જેવો દેખાય તેવા પ્રકારનાં મણિરત્નો નર-શિરોમણિ ભરત મહારાજને અર્પણ કર્યાં. વળી પોતાના મૂર્તિતેજ સરખા કંઠાં, કંદોરો, મુગટ, કૌસ્તુભરત સુવર્ણ-સિક્કાઓ પણ અર્પણ કર્યાં. એ પ્રમાણે નિષ્કપટપણે અને ભક્તિભાવથી તેણે ભરતરાજને પ્રસન્ન કર્યાં. તે પછી ભરત ત્યાંથી ઉત્તરદ્વારની ડેલી સરખી સિન્ધુનદી તરફ ગયા. ત્યાં સિન્ધુદેવીના મંદિર પાસે રાજ્યે સૈન્યની છાવણી નાખીને સિન્ધુદેવીને ઉદ્દેશીને અહમ તપ કર્યો. પોતાનું આસન કંપાયમાન થવાથી તેણે બલ્યું કે, ‘ચક્રવર્તી આવેલા છે.’ તેથી સિન્ધુદેવી દિવ્ય ભેટણાંએ લઈને આવી અને ભરત મહારાજની અર્થા કરી. તેની સેવા સ્વીકારી તેને રજા આપીને ભરતે પારણું ક્યું અને તેનો આઠ દિવસનો મહોત્સવ કર્યો. તે પછી ચક્રને અનુસરતો ઉત્તર-પૂર્વની વચ્ચેની ઇશાન વિદિશામાં જતાં ભરતક્ષેત્રના બે વિભાગને જોડનાર વૈતાલ્ય પર્વત પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં તેના દક્ષિણ વિભાગની તળેટીમાં સૈન્ય-છાવણી નાખીને વૈતાલ્યકુમાર દેવને ઉદ્દેશીને ભરતરાજ્યે અહમતપ કર્યો. તે પણ અવધિજ્ઞાનથી બાણી તેવાં તેવાં દિવ્ય ભેટણાં લઈને આવ્યો અને આશાનો સ્વીકાર કર્યો. તેને રજા આપીને રાજ્યે અહમતપનું પારણું ક્યું, અને યથાવિધિ તેના નામે અષ્ટાઢિકા-મહોત્સવ કર્યો. કાંતિવડે સૂર્ય સરખા તે રાજા તમિસા નામની ગુફા પાસે ગયા અને નળકમાં સૈન્યનો પકાવ નાખ્યો. કૃતમાલ નામના દેવને અનુલક્ષીને ત્યાં તેણે અહમ કર્યો એટલે આસન કંપવાથી તે આવ્યો અને રાજની સેવા સ્વીકારી. તેને પણ રજા આપીને અહમ તપનું પારણું ક્યું અને ત્યાર પછી તેનો અષ્ટાઢિકા-મહોત્સવ કર્યો. ભરતની આજ્ઞાથી સુષેણ નામના સેનાપતિએ ચર્મરત્નની સહાયથી સિન્ધુનદી ઝાળંગીને દક્ષિણસિન્ધુના નિષ્કુટને તરત જિતી લીધો. વૈતાલ્ય પર્વતમાં વજ્રના દ્વારથી બંધ કરેલી તમિસા નામની ગુફાને ઉઘાડવા માટે સુષેણને ઋષભપુત્ર ભરતે આજ્ઞા કરી. શેષાની માફક પ્રભુની આજ્ઞાને મસ્તકે ધારણ કરતો સુષેણ સેનાપતિ પણ તમિસા ગુફાની નળકના પ્રદેશમાં ગયો. તેના અધિષ્ઠાયક કૃતમાલ નામના દેવનું રમરણ કરતો વિશુદ્ધ-સુદ્ધિવાળો તે પૌષધશાળામાં અહમ કરીને રહ્યો. અહમ તપના અંતે સ્નાન કરી બાહ્ય અને અભ્યંતર શૌચ ધારણ કરનાર તેણે પવિત્ર વસ્ત્રો અને વિવિધ આભૂષણો પહેર્યાં. ત્યાર પછી હોમકુંડ સરખા જળતા અગ્નિવાળા ધૂપધાણામાં સ્વાર્થ સાધવાની આહુતિની જેમ ધૂપની મુષ્ટિઓને ફેંકતો તે સ્થાનથી તે ગુફાના દ્વાર તરફ જેમ ભંડારના દ્વાર તરફ સાવધાનીથી જાય તેમ ઉતાવળથી ગુફા-દ્વાર ખોલાવવા માટે ગયો. નેતાની જેમ તે બારણુના યુગલને જોતાં જ નમસ્કાર કર્યો, નહિંતર અંદર પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકે ? ત્યાર પછી ગુફા-દ્વારમાં આઠ આઠ મંગલોના આલેખન પૂર્વક પોતાના ગૌરવને ઉચિત તેણે અહમ-મહોત્સવ કર્યો. ઇન્દ્ર જેમ વજ્રને તેમ સેનાપતિએ સર્વ શત્રુના નાશ કરનાર વજ્ર જેવા દંડરત્નને ગ્રહણ કર્યું. વક્રગ્રહની માફક કેટલાક પગલાં પાછા હટીને દંડરત્નથી બારણુને ત્રણ વખત બલ્લી તાઝ કર્યું. વજ્રથી જેમ પર્વતની પાંખો તેમ દંડરત્નથી અક્ષળાએલાં તે બંને બારણાંએ તડ કરતાં છૂટા પડી ગયાં. તે ખુલી ગયેલા ગુફાદ્વારની માફક તરત જ પ્રસન્ન-સુખવાળા સુષેણ સેનાપતિએ ભરતરાજ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી વિનંતિ કરી ઘણા તપથી ચતિનાં મુક્તિદાર ખુલી જાય, તેમ આપના પ્રભાવથી આજે ગુફાનાં દ્વાર અર્ગલા વગરનાં બની ખુલી ગયાં. ઐરાવળ પર જેમ ઇન્દ્ર તેમ તરત જ ભરતરાજ ગંધર્વતી ઉપર આરૂઢ થઈ ગુફાદ્વાર તરફ ગયા. રાજ્યે ગુફાનો અધિકાર ફર કરવા માટે પૂર્વાચલ પર સૂર્ય જેવું મણિરત્ન હાથીના જમણા કુંભસ્થલ પર સ્થાપન કર્યું. ત્યાર પછી

જેની પાછળ સૈન્ય ચાલી રહેલ છે, એવા ચક્રને અનુસરતા ભરત મહારાજાએ મેઘની વચમાં સૂર્યની જેમ ગુફાની અંદર પ્રવેશ કર્યો. અને તેણે એક એક યોજનના આંતરે આંતરે બંને બાજુ અધકાર દૂર કરનાર ગો-મૂત્રિકાના આકારવાળાં માંડલાંઓ કાકિણીરત્નથી આલેખ્યાં. કાકિણીરત્નથી કંચેલાં સૂર્યમંડલ સરખા ઉઘોત કરનાર પ્રકાશવાળાં યોગલુપ્યાસ માંડલાંના તેજસ્વિ સુખ તેની સેનાએ અનુભવ્યું. પછી રાજાએ ગુફામાં ઉન્મઝના અને નિમઝના નામની બે નદીઓ ભેળે, જે એક નદીમાં પથર પણ તરે અને બીજીમાં તુંબડું પણ ડૂબી ભય. મહાસુરકેલીથી તરી શકાય તેવી બંને નદીઓ હોવા છતાં તે નદીમાં વદ્ધકિ રત્નવડે નહેરની માફક પગે ચાલી શકાય તેવી નિર્દોષ કેડી બનાવી. કેડી વડે તે બંને નદીનો પાર પામી મહામેઘમંડલમાથી જેમ સૂર્ય નીકળે તેમ ગુફા-સુખથી રાજા અહાર નીકળ્યો. પછી ભરતે ભરતક્ષેત્રના ઉત્તરખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને ઇન્દ્રે જેમ દાનવો સાથે તેમ તેણે મ્લેચ્છો સાથે યુદ્ધ કર્યું, ભરતરાજાએ મ્લેચ્છોને હરાવ્યા. ત્યારે ફરી જિત મેળવવાની અભિલાષાવાળા મ્લેચ્છોએ મેઘકુમાર વગેરે પોતાના કુલ-દેવતાની ઉપાસના શરૂ કરી. ત્યાર પછી મુશલ-પ્રમાણુ ધારાવાળો કલ્પાંતકાળના જેવો સંવત્ક વરસાદ ચારે બાજુ વરસવા લાગ્યો. ભરતરાજાએ નીચે જમીન પર ચર્મરત્ન બાર યોજન સુધી લંબાવ્યું અને તેની ઉપર છત્રરત્ન અને વચ્ચે સેનાને રાખી. રાજાએ મહાઅધકારને નાશ કરવા માટે પૂર્વાચલ પર જેમ સૂર્ય હોય તેમ છત્રદંડ ઉપર મણિરત્ન સ્થાપન કર્યું. ચર્મરત્ન અને છત્રરત્ન બે રત્નનો સંપ્રુટ તે તરતુ ઇંડું હોય, તેબુ શેભતું હતું, તેથી ત્યારથી માંડી લોકમાં ‘બ્રહ્માંડ’ એવી કલ્પના શરૂ થઈ. વળી ગૃહપતિરત્ને સવારે રોપેલા ડાંગર સાંએ જીતેને તૈયાર થઈ જતા, એટલે ભોજન માટે દરેક રહેઠાણે પહેંચાડી દેવાતા. વરસી વરસીને કંઠાળેલા મેઘકુમારોએ મ્લેચ્છોને કહ્યું કે, ‘આ ચક્રવર્તી છે, અમારા સરખાથી તેને જિતી ન શકાય.’ તેમની વાણીથી નિરાશ બનેલા મ્લેચ્છો ભરતને શરણે ગયા. ‘અગ્નિથી દાઝેલા હોય, તેમને અગ્નિ એ જ મહાઔપધ છે.’ ત્યાર પછી સિન્ધુનદીના ઉત્તર તરફના અજેય નિષ્કુટને યોગી જેમ સંસારને જિતી લે તેમ સ્વામીના હુકમથી સેનાનીએ જિતી લીધી. ઝૈરાવણની માફક લીલાપૂર્વક કેટલાંક પ્રયાણો કરતો રાજા નાના હિમવાન પર્વતની દક્ષિણ તળેટીએ પહોંચ્યો. ત્યાં ભરતરાજાએ શુદ્રહિમવત્-કુમાર દેવને ઉદ્દેશીને અહુમતપ કર્યો. કારણ કે તપ એ કાર્યસિદ્ધિનું પ્રથમ મંગલ છે. અહુમ તપના અંતે હિમવાન પર્વત પર જઈને રાજાએના શિરામણિ ભરતે આડંબર પૂર્વક સ્થના ભસ્તક વડે ત્રણ વખત તાડન કર્યું.

પછી ભરતરાજાએ નાના હિમવાન પર્વતના શિખર ઉપર અહોતેર યોજન દૂર પોતાના નામવાળું બાણ ફેંક્યું, બાણ દેખીને હિમવલ્કુમારે તરત આવીને ભરતની આજ્ઞાને સુગટની પેઠે પોતાનાં ભસ્તકે ચડાવી. ત્યાર પછી ઋષભયુગે ઋષભકૂટ પર્વત પાસે જઈને ઝૈરાવત હાથી જેમ હંતૂશળથી તેમ સ્થ-ભસ્તકથી ત્રણ વખત તેનાં દ્વાર ઠોક્યાં. ‘અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના પ્રાન્ત ભાગમાં ભરતમાં હું ચક્રવર્તી છું.’ એમ તે પર્વતના પૂર્વના મધ્યભાગમાં કાકિણીરત્નથી અક્ષરે લખ્યા. પછી ત્યાંથી પાછા વળી તે રાજાએ પોતાની છાવણીમાં આવીને અહુમ તપનું પારણું કર્યું. પછી નાના હિમવત્-કુમાર દેવને આશ્રીને અક્રવર્તીની સંપત્તિને અનુરૂપ અહુમ મહોત્સવ કર્યો. ત્યાર પછી ચક્રના માર્ગને અનુસરતો ચક્રવર્તી મહાસૈન્યોથી સિન્ધુ અને ગંગાના અંતરને સાંકડાં કરતો પાછો ફર્યો. હવે વૈતાલ્ય પર્વતના ઉત્તર તરફના તળેટીના સ્થળ પાસે તે પહોંચ્યો. ત્યાં સ્વસ્થ પરિવારવાળા સૈન્યને સ્થાપન કર્યું. ત્યાર પછી નમિ અને વિનમિ નામના, વિદ્યાધરોના બંને સ્વામીઓ તરફ દંડ માગનાર બાણ એકલવા માટે આજ્ઞા કરી. દંડ

માગવાથી કોપાયમાન થએલા, વૈતાદ્યપર્વતથી નીચે ઉતરી વિદ્યાધર-સૈન્યથી પરિવરેલા તેઓ બંને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યા. મહિરત્નના વિમાનોથી આકાશને ઘણા સૂર્યવાળું, અમકતા હથીયારોથી વિભૂષીત, પ્રચંડ દુંદુભિના શબ્દથી મેઘ-ગર્ભરૂપ કરતું હોય તેવા વિદ્યાધર-સૈન્યને આકાશમાં ભરતે ભેંચું. 'હિ દંડથી' ! તારે અમારી પાસેથી દંડ લેવો છે ?' એમ બોલતા તે વિદ્યાભિમાનીઓએ ભરતને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું. સૈન્ય પરિવારવાળા બંને સાથે તેણે વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધોથી ભુદાં ભુદાં અને એકીસાથે યુદ્ધ કર્યું, કારણ કે 'બ્યઝી યુદ્ધ કરીને ઉપાર્જન કરાય છે.' તે નમિ અને વિનમિ વિદ્યાધરપતિઓ બાર વરસ સુધીના યુદ્ધથી હારી ગયા, એટલે અંબલિ-પૂર્વક નમસ્કાર કરી ભરતરાબને કહેવા લાગ્યા. સૂર્ય કરતાં ચડીયાતું બીજું કયું તેજ ? વાયુ કરતાં વેગવાન શું ? મોક્ષ કરતાં ચડીયાતું સુખ કયું ? અને તમારા કરતાં વધારે શૂરવીર કોણ ? હે ભરત મહારાજ ! આજે તમને દેખવાથી સાક્ષાત્તઃ ઋષભદેવ ભગવંતનાં જ ભણે દર્શન થયાં. હે કુલસ્વામિ ! અજ્ઞાનથી અમે તમારી સાથે લડ્યા, તેની ક્ષમા આપો. હવે તમારી આજ્ઞા સુગટ માફક અમારા મસ્તકનું ભૂષણ છે. કોશ (ધન-સંહાર), શરીર, પુત્રો અને બાકીનું સર્વ આપતું જ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિ-ગર્ભિત વચ્ચેના કહીને અતિ વિનયવાળા વિનમિએ સ્ત્રીરત્ન અને નમિએ રત્નનો રાશિ ભરતને અર્પણ કર્યો. ત્યારપછી ભરતની રબ પામેલા અને વૈરાગ્ય પામેલા બંનેએ પુત્રોનો રાખ્યાભિષેક કરી ઋષભદેવ ભગવંતની પાસે જઈ દીક્ષા અંગીકાર કરી. ત્યાંથી પણ આગળ ચાલતા ચક્રેરત્નની પાછળ જતા ભરત રાબએ ગંગાનદીના કિનારે પ્રાપ્ત કર્યો. સેનાપતિ સુષેણે તરત ગંગાને ઉત્તરપ્રદેશ જિતી લીધો. 'મહાત્માઓને શું અસાધ્ય હોય ?' રાબએ પણ અક્રમતપ કરીને ગંગાદેવીની સાધના કરી. દેવીએ પણ દેવતા યોગ્ય ભેટણાથી ભરતની પૂજા કરી. ત્યાર પછી કમળોની સુગંધવાળા ગંગાનદીના કિનારે પૃથ્વીના ઇન્દ્ર-ભરત મહારાજ પોતાના વાસભવન માફક રહ્યા. કામદેવના રૂપ લાવણ્યથી અધિક રૂપવાળા ભરત મહારાબને દેખી ગંગાદેવી પણ શોભાવાળી દશા પાતી. સુક્રતામય આભૂષણોથી સર્વાંગે શોભાયમાન, ભણે વહન-ચંદ્રની આદે તરફ ચળકતા તારાનો પરિવાર હોય તેવી, કેળના ગર્ભની પાતળી ત્વચા સરખાં કૌમળ બારીક વસ્ત્ર ધારણ કરતી, પોતાના પ્રવાહ જળનું જ હોય તેવું રૂપ પરિણામવતી, રોમાંચિત ગાત્રવાળી, સ્તનની પુષ્ટતાના યોગે જર્જરિત કંચુકવાળી, કટાક્ષ કરતી ગંગાદેવી તરત ભરત પાસે ગઈ. પ્રેમના ગદ્ગદ શબ્દોથી રાબને અતિશય પ્રાર્થના કરી તે રાબની સાથે કીડા કરવાની અભિલાષાવાળી પોતાના ભવને લઈ ગઈ. તેની સાથે વિવિધ પ્રકારના ભોગો ભોગવતાં રાબએ એક દિવસ માફક એક હબર વર્ષો પસાર કર્યો. તે પછી તે સ્થાનથી હાથી એક વનથી બીજા વનમાં પહોંચે તેમ પરાક્રમી રાબ ખંડપ્રપાત નામની શુક્રામાં પહોંચ્યો. કૃતમાલની માફક ત્યાં પણ અક્રમતપ કરીને નાદ્ય-માલની સાધન કરી અને તેની માફક તેનો પણ આઠ દિવસનો મહોત્સવ કર્યો. સુષેણે ઉદ્યાડેલા દ્વારોના કપાટવાળી તે શુક્રામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેનું દક્ષિણ દ્વાર પોતાની મેળે જ ઉઘડી ગયું. તે શુક્રાના મધ્યભાગમાંથી કેસરિસિંહ માફક ચક્રવર્તી બહાર આવ્યો અને ગંગાના પશ્ચિમ કાંઠે સૈન્યનો પડાવ નાખ્યો. ગંગા-કિનારે આવી પહોંચેલા ચક્રવર્તીને તે વખતે નાગકુમાર દેવોથી અધિષ્ઠિત થયેલા નવ નિધિઓ હાજર થઈ કહેવા લાગ્યા કે, હે મહાભાગ્યશાળી ! ગંગાના સુખ પાસે માગધમાં રહેનારા, તમારા ભાગ્યથી વશ કરાયેલા અમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ. અમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે નિરંતર ભોગવો, અથવા દાન આપો. સમુદ્રમાં જળનો કદાચ ક્ષય થશે, પણ અમારો ક્ષય થવાનો નથી. તમારા કિંકર સરખા નવ હબર ચક્રો વડે હંમેશાં પૂરાતા,

આઠ ચક્રોથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, બાર યોજન લાંબા અને નવ યોજન પહોળા તમારા પહેરેગીર માફક રહીને હે દેવ ! અને ભૂમિની અંદર તમારી સાથે ચાલ્યા કરીશું. પછી સુષેણ સેનાપતિ પણ મહાવાયુ જેમ મહાવનને તેમ ગંગાના દક્ષિણ પ્રદેશને વેરાન જેવું બનાવી આવી પહોંચ્યા. એવી રીતે સાઠ હબ્બર વર્ષ છ ખંડ પૃથ્વીને જિતીને ચક્રમાર્ગની પાછળ જતો ભરત ચક્રવર્તી અનુક્રમે અયોધ્યા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી રાબરોએ આવી બાર વરસ સુધી ભરત મહારાજાને ચક્રવર્તીપણાને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પોતાના કુટુંબની સાર સંભાળ કરતા માત્ર હાડકા વાળી દુખળા અંગવાળી સુંદરીને ભેવાથી ભરતેશ્વર રાજા કાંધે ભરાયા અને નજીક રહેલા સેવકોને કહ્યું, અરે સેવકો ! મારે ત્યાં શું ભોજન નથી કે આ આવા પ્રકારના હાડકા અને ચામડી માત્ર શરીરવાળી થઈ ગઈ ? જેમ થવાનું કારણ શું બન્યું ? ત્યારે સેવકોએ કહ્યું, હે સ્વામિ ! બ્યારથી માંડી તમે વિજય-ચાત્રાએ ગયા, ત્યારથી માંડી સુંદરીએ પારણું કર્યા વગર લાગલાગટ આંગેલતુ તપ ચાલુ જ રાખ્યું છે.

આ સમયે ઋષભદેવ ભગવંત પૃથ્વીમાં વિગ્રહીને અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સમોસર્યા. તે વાત સાંભળી ચક્રવર્તી ભરત મહારાજા પ્રભુને વંદન કરવા માટે ત્યાં આવ્યા. પ્રભુની દેશના સાંભળી સુંદરીએ દીક્ષા લીધી. તે રાજ્યાભિષેક મહોત્સવમાં ભાઈઓ આવેલા નથી, તે બાણીને ભરત રાબરો દરેકની પાસે ફૂતો મોકલ્યા. અને તેમને કહેવરાવ્યું કે, ‘જો રાજ્યની ધ્વજા હોય તો ભરતની સેવા સ્વીકારો.’ આ પ્રમાણે ફૂતથી કહેવાયેલા તેઓએ એકઠા થઈ વિચાર-વિનિમય કરી જવાળ કહેવરાવ્યો કે, પિતાજીએ અમને અને ભરતને રાજ્ય વહેંચી આપ્યું છે. ભરતની સેવા કરવાથી એ અમને વધારે શું કરવાનો છે? ચમરાજ આવશે ત્યારે શું તેને રોકી શકશે ? દેહને દુર્બળ કરનારી જરા-રાક્ષસીને નિગ્રહ કરશે ? હેરાનગતિ પમાડનાર વ્યાધિરૂપી શિકારીને હણશે ખરે કે ! અનુક્રમે વૃધ્ધિ પામતી તૃષ્ણાદેવીનું દલન કરશે ? આવા પ્રકારનું સેવાકળ આપવા જો ભરત સમર્થ ન હોય તો, અમારું બનેલું મનુષ્યપણું સમાન છે તો પછી કોણ કોને સેવા કરવા લાયક છે ? ઘણું રાજ્ય હોવા છતાં અસંતોષથી અને બળાત્કારથી અમારું રાજ્ય પડાવી લેશે, તો અમે જેના પુત્રો છીએ, એ જ તાતનો તે પણ પુત્ર છે. હે ફૂત ! પિતાજીને જણાવ્યા વગર સગા મોટાભાઈ અને તારા સ્વામી સાથે અમે યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા નથી. એ પ્રમાણે ફૂતોને કહીને તેઓ ઋષભ પ્રભુ પાસે ગયા અને નમીને ભરતનો જે સંદેશો આવ્યો હતો, તે સર્વ નિવેદન કર્યો. જેના નિર્મળ કેવલજ્ઞાનરૂપી આરિસામાં સમગ્ર જગત સંકોત્ત થયેલ છે, એવા કૃપાવાળા આદિનાથ ભગવંતે તેઓને ઉપદેશ આપ્યો કે, અનેક યોગિમાં જન્મ થવો, અનંત પીડાનું કારણ, અભિમાન-ફળવાળી આ રાજ્યલક્ષ્મી છેવટે તે પણ ચાલી જવાના સ્વભાવવાળી છે. વળી સ્વર્ગના સુખથી જે તૃષ્ણા આગલા ભવમાં તૃપ્ત ન થઈ, તે તમારી તૃષ્ણા અંગાર ઘાંઠકની માફક મનુષ્યભોગોથી કેવી રીતે તૂટેશે ?

અંગારદાહકનું ઉદાહરણ

કોઈક અંગારા પાડનાર નગરમાંથી પાણીની ચમચેલી (મસક) લઈને નિર્બલ જંગલમાં અંગારા પાડવા ગયો. તે અંગારાના અગ્નિના તાપથી અને મધ્યાહ્નના સૂર્યના તડકાથી એવડો તરસ્યો થવાથી લાવેલ મસક-થેલીનું સર્વ પાણી પી ગયો, તો પણ તેની તરસ તૃપ્ત ન થઈ. થો. ૫

ત્યાર પછી બિંધી ગયો એટલે સ્વપ્નમાં ઘરે જઈને ઘડા, ગોળી અને ઘરનાં પાણીનાં ભરેલાં તમામ ભાજનોનું સર્વ પાણી પી ગયો. તેલથી જેમ અગ્નિ તૃપ્ત ન થાય, તેમ તેટલાં પાણી પીવાં છતાં તેની તૃષ્ણા ઓછી ન થઈ, ત્યારે વાવડી, ફૂવા, તળાવોનું પાણી પી પીને ખાલી કર્યું, તો પણ અતૃપ્ત તે નહીંએ ગયો, સસુદ્રોના જળનું પાન કર્યું, છતાં નારકની તરફ વેદના માફક તેની તરફ ઓછી ન થઈ. પછી દરેક જળાશયોનાં જલપાન કરી ખાલી કરી તે મારવાડના ફૂવાનું પાણી પીવા માટે ગયો. દોરડાથી એક ઘાસનો પૂળો ખાંધી પાણી માટે ફૂવામાં ઉતાર્યો ‘પરેશાન થયોલો શું ન કરે ?’ મારવાડના ફૂવાનું પાણી બિંડું અને દૂર હોવાથી ખેંચાતા પૂળામાંથી ઘણું પાણી તો ગળી ગયું, તોપણ આકળના બિન્દુ જેવા પૂળાના તણખલા પર ચોટેલા બિન્દુઓને નીચીવી નીચીવી તે પીવા લાગ્યો. જે તૃષ્ણા સસુદ્ર-જળથી ન છેદાઈ, તે પૂળાના પાણીથી કેવી રીતે દૂર થાય ? તેની માફક સ્વર્ગનાં સુખોથી તમને જે તૃપ્તિ ન થઈ, તો પછી આ રાત્ર્યલક્ષ્મીથી તમારી તૃષ્ણા કેવી રીતે છેદાશે ? હે વત્સો ! અત્યંત આનંદ રસ ઝરાવનાર અને નિર્વાણ-પ્રાપ્તિના કારણ-સ્વરૂપ સંયમ-સાત્તાત્મ્ય જ તમારા સરખા વિવેકીને ચોચ ગણાય. પ્રભુનો આ વૈરાગ્યમય ઉપદેશ સાંભળી તે જ સમયે વૈરાગી અઢાણુ ભાઈઓએ ભગવંતની પાસે તરત દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી અહો ! તેમનું ધૈર્ય, અહો ! સત્ત્વ, અહો ! વૈરાગ્ય-યુદ્ધિ એ પ્રમાણે તેમનું સ્વરૂપ ચિંતવતા દૂતોએ રાબને હકીકત નિવેદન કરી. તે સાંભળી તેઓનાં રાત્ર્યો ભરતે પોતે અહણુ કર્યા. ‘લાભ થાય તેમ લોભની વૃદ્ધિ થાય.’ અને ‘હંમેશાં રાત્ર્યરો આવ્યા જ પ્રકારના હોય છે.’

બાહુબલી સાથે યુદ્ધ અને તેને કેવલજ્ઞાન

હવે સેનાપતિએ ભરત મહારાજને વિનંતિ કરી કે, ‘હે પ્રભુ ! હવે પણ આપની આયુધ-શાળામાં ચક્ર પ્રવેશ કરતું નથી. હે પ્રભુ ! દિગ્વિજય કરતાં કરતાં કોઈક રાત્ર્યએ હવે આપની આજ્ઞા સ્વીકારી નથી.’

ભરતે કહ્યું કે, હા ! બહુયું, લોકોત્તર પરાક્રમવાળા મારા ખંડુ મહાબાહુ મહાબલવાળા બાહુબલી જિતવાના બાકી છે. એક બાબુ એક ગરુડ અને બીજી બાબુ સર્પનાં કુળો. એકલો સિંહ જે કાર્ય કરી શકે, તે મૃગટોળું ન કરી શકે. એક બાબુ સર્પ દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો હોય અને બીજી બાબુ એકલો બાહુબલી હોય, તો તેને જિતનાર પ્રતિમદલ કોઈ નથી. એક બાબુ આયુધશાળામાં ચક્ર પ્રવેશ કરતું નથી અને બીજી બાબુ બાહુબલી બીભત્તી આજ્ઞા સ્વીકારવા તૈયાર નથી. ખરેખર હું તો સંકટમાં આવી પડેલો છું. શું આ બાહુબલી કોઈની પણ આજ્ઞા માનવા તૈયાર છે ? કોઈ દિવસ સિંહ કોઈના પદાણુને વહન કરી સંહન કરી શકે ખરો ? જેમ વિચારતા તેને સેનાપતિએ કહ્યું, હે સ્વામિ ! તમારા પરાક્રમ આગળ ત્રણે લોકો પણ તૃણ સમાન છે. ત્યાર પછી ચોરમાન નાનાભાઈ બાહુબલીની રાત્ર્યની તક્ષશિલા નગરીમાં રાત્ર્યએ દૂત મોકલી સંદેશો કહેવરાવ્યો. પર્વત-શિખર ઉપર જેમ સિંહ તેમ જ આ સિંહાસન પર એકેલા બાહુબલીને પ્રણામ કરી દૂતે યુક્તિયુક્ત વચન કહ્યું. “ખરેખર તમે એક પ્રશંસવા લાયક છો, જેના મોટાભાઈ જગતને જિતનારા ભરતના છ ખંડના સ્વામી અને લોકોત્તર પરાક્રમવાળા છે. તમારા ભાઈના ચક્રવર્તિપણાના અભિષેકમાં માંગલિક ભેટો લઈને અને આજ્ઞાક્રિત બની કયા રાત્ર્યો નથી આવ્યા ? અર્થાત્ દરેક આવ્યા છે. સૂર્યોદય જેમ કમલ-

વનના પ્રત્યે તેમ ભરતનો ઉદ્ધત તમારી જ શોભા માટે છે. પરંતુ તમે તેના અભિષેકમાં કેમ નથી આવ્યા ? તેથી કરીને હે કુમાર ! તમારું ન આવવાનું કારણ બહુવા માટે નીતિ બહુકાર રાજ્યે મને આવવાની આજ્ઞા કરી છે, તેથી હું આપની પાસે આવ્યા છું. તમે કદાચ સરળતાથી નહિ આવ્યા હશે, તેમાં પણ કેટલાક લોકો તમારી અવિનીતતાને બોલશે. કારણ કે, ‘બલ પુરુષો છિદ્ર યોગનારા હોય છે.’ માટે તેવા હલકા બલ પુરુષોને બોલવાનો વખત ન આવે તે વાતનું યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું જોઈએ અને તમારે ત્યાં પધારવું યોગ્ય છે. મોટાભાઈ મહારાજ થાય, તેની ઉપાસના કરવામાં કઈ શરમ નડે ? વળી હું તેનો ભાઈ છું, એમ નિર્ભય બની કદાચ તમે ન આવ્યા, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ‘આજ્ઞા મનાવનાર રાજ્યો સગા-સંબંધીની ખેવના રાખતા નથી.’ લોકાયુગકથી જેમ લોક તેમ દેવો, દાનવો અને માનવો તેના પરાક્રમ અને તેજથી આકર્ષાએલા છે અને અત્યારે એક ભરતને જ અનુસરે છે. ઈન્દ્ર મહારાજ પણ જેને અર્ધ આસન આપીને મિત્રતા બાંધે છે, તો પછી તમે સેવા માત્રથી કેમ તેને અનુકૂળ થતા નથી ? વળી કદાચ તમે વીરમાનીપણથી રાજની અવજ્ઞા કરતા હશે, તો તમે તેની આગળ લશ્કર સાથે પણ સમુદ્રમાં સાથવાની સુઠી જેટલા છો. વળી તેમની પાસે ઐરાવણ જેવા ચોરાશી લાખ હાથી છે કે જેઓને જંગમ પર્વતની માફક ચલાવવા કોણ સમર્થ છે ? તેટલીજ સંખ્યાવાળા અર્ધા, તથા રથો છે કે જે કલ્પાન્ત કાળના સમુદ્રના કલ્લોલ સરખા છે, તેને અટકાવવા કોણ સમર્થ છે ? તે રાજને છત્તુ કોડ ગામે છે અને સિંહ જેવા છત્તુ કોડ પાયદળની સેના છે, તે કોને ત્રાસ ન પમાડે ? વળી તેને હાથમાં દંડ-વાળો ચમરાજ સરખો સુષેણ નામનો એક સેનાપતિ છે, તે દેવોથી અને અસુરોથી પણ સહન કરી શકતો નથી. વળી અમોઘ ચક્રને ધારણ કરતા ભરત ચક્રવર્તીની આગળ સૂર્યની આગળ જેમ અધકાર-સમૂહ તેમ ત્રણ લોક પણ વીસાતમાં નથી. હે બાહુબલિ ! તે ભરત મહારાજ તેજ અને વયથી સર્વથા મોટા છે. માટે રાજ્ય અને જીવિતની ઈચ્છાવાળા તમારે તેમની સેવા કરવી જોઈએ.”

જેણે બાહુબલથી જગતનું બલ દૂર કર્યું છે, એવા બાહુબલિએ લૂકટી ચડાવી બણે બીજો સમુદ્ર હોય તેવા શબ્દોથી દૂતને કહ્યું, ‘‘હે દૂત ! તે લોકથી શોભવાળું વચન કહ્યું, પરંતુ હંમેશાં દૂતો તો યથાર્થપણે સ્વામીના વચનનો સંદેશો પહોંચાડનારા હોય છે. હે દૂત ! સુરો, અસુરો અને નરેન્દ્રોને પૂજ્ય ઉત્તમ પરક્રમવાળા પિતાજી નથી અને મારે માટે પ્રથાસના કારણભૂત ભરત છે, એ વાત તેં નવીન કરી. કર આપનારા રાજ્યો કદાચ તેની પાસે ન આવે પણ બલવાન બાહુબલી જેનો ભાઈ છે, તે તો દેખાતો નથી. સૂર્ય અને કમલબંડી માફક અમારી બંનેની પરસ્પર પ્રીતિ ભલે દૂર રહેલા છીએ તો પણ છે જ. વળી તે ભાર્ગવ હૃદયમાં અમારું સ્થાન છે. ત્યાં જવાથી વધારે શું ? અમારી પ્રીતિ તો જન્મથી સ્વાભાવિક છે જ. અમે સરલતાથી નથી આવ્યા તે વાત સત્ય છે, તેમાં ભરત સાથે કુટિલતા કઈ ગણાય ? વિચાર કરીને કાર્ય કરનાર સજ્જન પુરુષો દુર્જનના વચનથી ભરમાતા નથી. ભગવંત ઋષભદેવ પ્રથમ તીર્થનાથ એ જ એકલા અમારા બંનેના નાથ છે. તે એક સ્વામી વિનયવંતા હોય, પછી મારે બીજા સ્વામી શી રીતે હોઈ શકે ? જો ભાઈ છે, તો બીક શી ? તે આજ્ઞા કરનાર સ્વામી છે, તો ભલે આજ્ઞા કરે, જો સગાનો સંબંધ હોય તેથી સર્ચું. શું વજ્ર વજ્રને, હીરો હીરાને કાપતો નથી ? દેવો, દાનવો અને માનવોને સેવા કરવા લાયક તે હોય અને તેમના પર પ્રીતિ રાખનારા હોય તેથી મારે

તેની સાથે શું લાગે વળગે ? સીધા માર્ગમાં રથ ચલાવવો તેમાં હસ્ત ન આવે, પણ કુંઠાં કે ઝાડનાં થડ વચમાં અથડાય તો સારો રથ પણ ભાંગી બચ છે. પિતાશ્રુના ભક્ત ઈન્દ્ર કદાચ પિતાના પુત્રને બેસવા માટે અર્ધાસિન આપે, તેટલા માત્રમાં તે આટલો અહંકારી બની બચ છે ! સસુદ્ર સરખા તેના સૈન્ય વિષે સૈન્ય સહિત બીજા રાજાઓ સાથવાના લોટની મુદ્દિ સરખા છે, પરંતુ હું તો તેજ વડે દુઃસહ એવા વડવાનલ સરખો છું. સૂર્યનાં તેજમાં બીજાં તેલેની જેમ મારા વિષે તેનાં પાચદળ, ઘોડાઓ, રથો, હાથીઓ, સેનાપતિ અને ભરત પણ પ્રલય પામશે. હે હૃત ! તું બ, બે તેને રાજ્યની અને દુવિતની ઈચ્છા હોય તો ભલે લડવા આવે, પિતાશ્રુએ આપેલા રાજ્યભાગથી મને સંતોષ છે, મેં તો તેની પૃથ્વીની ઉપેક્ષા કરી છે.” ત્યાંથી પાછા ફરેલા હૃતે સર્વ હકીકત જણાવી એટલે તે જ ક્ષણે બાહુબલી સાથે યુદ્ધ કરવાની અભિલાષાવાળા ભરત મહારાજાએ સેના સાથે પ્રયાણ કર્યું. ચોમાસામાં વાદળો વડે આકાશની જેમ સૈન્યવડે પૃથ્વીને ઢાંકતો મહાપરાક્રમી બાહુબલી પણ ભરત સામે લડવા માટે આવી પહોંચ્યો. બંનેના સૈન્યોના મહાસુભટો રૂપી જળજંતુઓના પરસ્પર શસ્ત્રો અક્ષેપાવા રૂપ મોજ-ઓના ભયાનક ભેટો થયો. તેઓના સૈનિકોનું મોઢાંમાંહે લાલા ગ્રામે લાલાતું, બાણો સામે બાણોતું, ચમરાજની હાલ્દીવાળું યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું. ત્યાર પછી મહાબળવાળા બાહુબલિએ રૂના પુંભડાની માફક સમગ્ર સૈન્યને ફર હઠાવી ભરતને આ પ્રમાણે કહ્યું, “અરે ! હાથી, ઘોડા, પાચદલ-સેનાનો ઘાત કરી ફેગટ પાપ શા માટે ઉપાર્જન કરે છે ? બે તું એકલો લડવા સમર્થ હોય તો એકલા મારી સાથે યુદ્ધ કર.” ત્યાર પછી બંનેએ એક અગ્ની દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને બંને પક્ષોના સૈનિકોને યુદ્ધ કરતા નિવારણ કર્યાં, એટલે તેઓ સાક્ષીની માફક બંને પડેને બેતા ઉભા રહ્યા. પ્રથમ દ્વિયુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે નિર્નયેષ નેત્રવાળા આ બંને નરદેવો ‘દેવો છે.’ એમ દેવતાઓએ પણ અનુમાન કર્યું. જેમાં સાક્ષીઓ દેવતા હતા એવા તે બંનેમાં ભરત હારી ગયો એટલે પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ સ્થાપવારૂપ વાદ-વિવાદરૂપ વાચ્યુદ્ધ કર્યું, તેમાં પણ ભરતનો પરાજય થયો. એટલે મહાબુબળવાળા બંનેએ ભુભયુદ્ધથી યુદ્ધ શરૂ કર્યું. બાહુબલિએ પોતાની બાહુ લાંબાવી તેને ભરત વાળવા મંડ્યો, પણ મહાવૃક્ષની ડાળી ઉપર વાંદરો લટકે તેમ લટકતો દેખાયો. ભરતની મોટી ભુબલે બળવાન બાહુબલિએ એક જ હાથ વડે લતાનાલની માફક વાળી નાખી. મુદ્ધિયુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે બાહુબલીના ઉપર ભરત પ્રહાર કરવા લાગ્યો, પણ સસુદ્રનાં મોજાં કીનારા પરના પર્વત પર અથડાય, તેની માફક તેની મુદ્ધિઓ નિષ્ક્રમ થઈ. બાહુબલિએ વજ્ર સરખી મુદ્ધિનો પ્રહાર કર્યો, એટલે ભરત પોતાના સૈન્યના અશ્વજળ સાથે પૃથ્વીમાં પડ્યો; મૂર્ચ્છા ઉતર્યા બાદ હાથી દંતશળથી પર્વતને તારન કરે તેવી રીતે ભરતે અભિમાનથી બાહુબલિને દંડ વડે તારન કર્યું. ત્યાર પછી બાહુબલિએ પણ ભરતને દંડથી માર્યો, જેથી તે ભૂમિમાં ખોડેલા ખીલા માફક બનુ મુધી ખૂંચી ગયો. પછી ભરતને સંશય થયો કે શું આ ચક્રવર્તી હશે ? તેટલામાં ચાદ કરતાં ચક્ર તેના હાથમાં તરત આવી ગયું. મહાકોપથી ભૂમિમાંથી બહાર નીકળીને ભરત મહારાજાએ લશ્કરના હાહારવ સાથે તેવા પ્રચંડ ચમકતા ચક્રને ફેંક્યું. તે ચક્ર બાહુબલિને પ્રદક્ષિણા કરી પાછું ફર્યું, કારણકે દેવતાથી અધિકૃત શસ્ત્રો એકગોત્રવાળા સ્વજનોનો પરાભવ કરતાં નથી. તેને અનીતિ કરતા દેખીને કોપથી લાલ નયનવાળા બાહુબલિએ ‘ચક્ર સાથે તેને ચૂરી નાખું’ એમ વિચારી સૂઝી ઉગામી. ‘તેની માફક હું’ પણ કપાયો વડે લાઈના વધ કરવા તૈયાર થયો છું ! માટે ઈન્દ્રિયોને દિત્તી હું કપાયોને હણું.’ એમ વિચારતાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યવાળા બાહુબલિએ તે જ મુદ્ધિથી મસ્તકના

કેશનો લોચ ક્યો અને તરત સામયિક-ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. ‘સુંદર કયું’, સુંદર કયું’ એમ આનંદ-પૂર્વક બોલતા દેવતાઓએ બાહુબલિના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. બાહુબલિએ મનમાં વિચાર્યું કે, ‘ભગવંતની પાસે જઈને જ્ઞાનાતિશયવાળા નાના ભાઈઓને વંદના કેવી રીતે કરું? માટે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી હું ‘પર્ષદામાં જઈશ’ એમ વિચારી કૃતાર્થ બનેલા તે ત્યાં જ પ્રતિમા ધારણ કરી મૌનપણે કાઉરવગ ધ્યાને રહ્યા. બાહુબલિને તેવી સ્થિતિમાં દેખી, અને પોતાનું ખરાબ વર્તન વિચારી, નમાવેલી ગ્રીવાવાળો ભરત બાણે પૃથ્વીમાં પેસવાની ઈચ્છિવાળો હોય તેવા ઝંખવાણો બની ગયો. સાક્ષાત્ શાન્તરસવાળા બન્ધુને પ્રણામ કર્યા અને બાકી રહેલ કોપનો બાણે ત્યાગ કરતા હોય તેમ લગાર ઉણ્ણ આંસુ નેત્રમાં ભરાઈ આવ્યાં. પ્રણામ કરતા ભરત મહારાજ અધિક સેવા કરવાની અભિલાષાથી નખરૂપી આકર્ષમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી બાણે વિવિધરૂપવાળા બની ગયા. બાહુબલિ મુનિના ગુણ સ્તવાપૂર્વક પોતાના દોષરૂપ રોગની ઔષધિ સમાન આત્મનિંદા કરવા લાગ્યા. ‘ખરેખર તમોને ધન્ય છે કે, જેમણે મારી અતુલ પા ખાતર રાત્ર્યનો ત્યાગ કર્યો. ખરેખર હું પાપી, અસતોષી અને ખરાબ અહંકારવાળો છું કે જેણે તમને ઉપદ્રવ કર્યો જેઓ પોતાની શક્તિ બહુતા નથી, અન્યાય માર્ગે પ્રવર્તે છે અને જેઓ લોભથી જિતાયા છે, તે સર્વમાં હું અજેસર છું. રાત્ર્ય એ ભવ-વૃક્ષનું બીજ છે, તે વાત જેઓ સમજતા નથી, તેઓ અધમ છે. તેવા રાત્ર્યને બાણવા છતાં તેને ન છોડવાથી હું અધમ કરતાં પણ વધારે અધમ છું. પિતાનો પુત્ર ખરેખર તું જ ગણાય કે, જે પિતાજીના માર્ગે ગયો. હું પણ તેમનો તો જ પુત્ર થાઉં, બે તમારા સરખો થાઉં.’ પશ્ચાત્તાપના પાણી વડે વિષાદરૂપી કાદવને સાફ કરી બાહુબલિના પુત્ર સોમચશાને તેની ગાદીએ રાત્ર્યાભિષેક કર્યો. ત્યારથી માંડીને સેંકડો શાખાઓ યુક્ત તે તે પુરુષ-રત્નોની ઉત્પત્તિના એક કારણરૂપ એવો સોમવંશ ચાલુ થયો. ત્યાર પછી બાહુબલિને પ્રણામ કરી પરિવાર સાથે ભરત રાજ પોતાની રાત્ર્યલક્ષ્મી સરખી અયોધ્યા નગરીમાં ગયો. દુષ્કર તપ તપતા બાહુબલિમુનિને પૂર્વભવના કર્મ સાથે એક વર્ષનો કાળ પસાર થયો. ત્યાર પછી મહાજ્ઞાની ઋષભદેવ ભગવંતે બ્રાહ્મી અને સુંદરીને ત્યાં જવા આજ્ઞા કરી એટલે તેની પાસે આવી તેઓ કહેવા લાગી, ‘હું મહાસત્ત્વવાળા! સુવર્ણ અને પત્થરમાં સરખા ચિત્તવાળા! સંગ ત્યાગ કરનારને હાથી-ચક્રંધ પર આરોહણ કરવું યોગ્ય ન ગણાય. આવા પ્રકારના તમને ખરેખર જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટ થાય? નીચે લીંડીને અગ્નિ હોય એવા વૃક્ષને નવપલ્લવો ઉગતા નથી. માટે બે તમારે ભવ-સમુદ્ર તરવાની ઈચ્છા હોય તો. તમો બંને જ વિચાર કરી લોહાની નાવ સરખા આ હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરો.’ ત્યાર પછી તે વિચારવા લાગ્યા કે, વૃક્ષ પર ચડેલી વેલડી માફક મારા શરીરને હાથીના સંગમ કેવી રીતે? કદાચ સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, પર્વત પણ ચલાયમાન થાય, તો પણ ભગવંતની આ શિષ્યાઓ કદાપિ અસત્ય ન બોલે. હા બાણુ, અથવા તો આ માન એ જ હાથી છે, અને એણે જ મારું જ્ઞાન-કૃપાવાણું વિનય-વૃક્ષ નાશ પમાડ્યું છે. નાના ભાઈઓને હું કેવી રીતે વંદન કરું? એવા ચિંતનને ધિક્કાર હો. તેઓ તપ વડે મોટા છે. મારું મિથ્યા-દુષ્ટ તથાઓ. દેવો અને જ્ઞાનવેદને નમસ્કાર યોગ્ય એવા ભગવંતની પાસે જઈને તે નાનાભાઈઓના શિષ્યોના પણ પરમાણુ સરખો થઈ હું તેમને વંદન કરું. જેટલામાં તે મુનિ પગ ઉપાડીને આવ્યા, તેટલામાં તેમણે નિર્વાણ-ભવનનાં દ્વાર સરખું કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. હાથમાં રહેલા આમલકની માફક કેવલજ્ઞાન-લક્ષ્મીથી સમસ્ત વિશ્વને બેતા તે બાહુબલિમુનિ ભગવંત સમીપે કેવળીઓની પર્ષદામાં બેઠા.

ચૌદ મહારત્નો, ચૌસઠ્ઠબર અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ, નવ નિધાનોથી પરિવરેલા ભરત મહારાજ પશુ સાંક્રાન્ત્ય-સંપત્તિરૂપી વેલ્લડીના કળસરખા ધર્મ, અર્થ અને કામને યથાક્રમે પરસ્પર હાનિ ન પહોંચે તેવી રીતે ભોગવતા હતા. કેઇક સમયે વિચરતા વિચરતા પ્રભુ અષ્ટાપદ પર્વત પર પધાર્યા, ત્યારે પ્રભુનાં ચરણ-કમળને વંદન કરવાની ઈચ્છાવાળો ભરત પશુ ત્યાં ગયો. દેવો અને દાનવોને પૂજા કરવા યોગ્ય સમવસરણમાં બેઠેલા જગત્પતિને ત્રણ પ્રદક્ષિણ કરી નમસ્કાર કરી ભરતરાજાએ સ્તુતિ કરી.

ભરતે કરેલી ભગવંતની સ્તુતિ

“હુ પ્રભુ! આપ સાક્ષાત વિશ્વાસની મૂર્તિરૂપે રહેલા છો, એકઠા કરેલા સદ્વર્તનવાળા, સમગ્ર જગતના બધે એક બાબુ રહેલા નહોય તેવા પ્રસાદ સરખા, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ઢગલા જેવા, પુણ્યના સમૂહ સ્વરૂપ, સર્વલોકેતુ સર્વસ્વ બધે એક જગ્યાપર એકઠું કરેલ હોય તેવા, દેહધારી સંયમ સરખા, રૂપવાળા ઉપકાર સરખા, પગે ચાલતા શીલસરખા, દેહધારી ક્ષમાવાળા, યોગના રહસ્ય સરખા, જગતતુ સમગ્ર વીર્ય એકઠું થઈ એક સ્થાને રહેલું હોય તેવા, સફળ સિદ્ધિના ઉપાય જેવા, સમગ્ર કુશળતાવાળા, મૂર્તિસ્વરૂપવાળી મૈત્રી સરખા, દેહવાળી બધે કુટુમ્બ, પિંડ-સ્વરૂપ સુદિતા જેવા, મૂર્તિમાન ઉપેક્ષા હોય તેવા, તપ, પ્રશમ, સત્તાન, યોગ વગેરે એકઠા થયા હોય તેવા, સાક્ષાત્ વિનય સરખા, સાધારણ સિદ્ધિ સરખા, સર્વ શાસ્ત્ર-સંપત્તિઓ પ્રત્યે વ્યાપક હૃદય સરખા, નમઃ, સ્વસ્તિ, સ્વધા, સ્વાહા, વષટ્ વગેરે મંત્રોના અભિન્ન અર્થ સરખા, કેવલ વિશુદ્ધ ધર્મ-નિર્માણના અતિશય સરખા, સમગ્ર તપતું પિંડભૂત સમગ્રફળ હોય તેવા, શાશ્વત સમગ્ર શુભ-સમૂહ સ્વરૂપ, શુભલક્ષ્ સ્વરૂપ, મોક્ષલક્ષ્મીના નિર્વિઘ્ન નજીકના આશ્રય સરખા, પ્રજાવનાના અદ્વિતીય સ્થાન સ્વરૂપ, મોક્ષના પ્રતિબિંબ સરખા, વિદ્યાઓનાં બધે કુલગૃહ, સર્વ આશિષોના કળ સરખા, આર્યોનાં શ્રેષ્ઠ ચારિત્રોતું આત્મદર્શન કરવા માટે શ્રેષ્ઠ આદર્શ સરખા, જેમણે જગતને દર્શન આપેલાં છે, એવા કૂટસ્થ પ્રશમ સરખા, દુઃખની શાંતિના દ્વાર સરખા, પ્રહ્લ્લઅર્થ માફક ઉજ્જવલ; પુણ્યથી પ્રાપ્ત કરેલ જીવલોકેતુ બધે અપૂર્વ જીવિત હોય તેવા, મૃત્યુરૂપ વાઘના યુગમાંથી જેચી લેવા માટે બધે કૃપાલુ ભગવંતે હાથ લાંબા કર્યા હોય, એવા સમગ્ર જગતને બચાવનાર; જ્ઞાનરૂપી મેરુપર્વતથી વલોવાએલ જ્ઞેય-સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલ બધે ધીબુ અમૃત હોય, તેમ પ્રાણીઓના અમૃત્યુના કારણ સ્વરૂપ, જેમણે આખા વિશ્વને અભયદાન આપવા વડે ત્રણે લોકને આશ્વાસિત કરેલ છે, એવા હે પરમેશ્વર! હું તમારું શરણ પામ્યો છું, તો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.” ત્યાં આગળ ત્રણ જગતના નાથ ઋષભદેવ સ્વામીને એકાગ્ર મનવાળા બની ભરતે લાંબાકાળ સુધી ઉપાસના કરી દીક્ષા લીધા પછી લાગ પૂર્વ બેઠેલા કાળ ગયા પછી પ્રભુ દશ હજાર સાધુઓની સાથે તે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષે ગયા. તે વખતે શકે વગેરે દેવતાઓએ પ્રભુનો નિર્વાણ-મહોત્સવ કર્યો. મહાશૈલકાળા ભરતને પશુ ઈન્દ્રમહારાજાએ આશ્વાસન આપી સમજાવ્યા. અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરત મહારાજાએ બીજા અષ્ટાપદ સરખો સિંહનિષધા નામનો રત્નમય પ્રાસાદ બનાવ્યો. તેમાં ઋષભદેવ ભગવંતતું શરીર અને વર્ણ-સંસ્થાનથી શોભિત રત્નપાષાણમય બિંબ ચક્રવર્તીએ સ્થાપન કર્યું, તથા ભાવી ત્રેવીશ તારીંકર પરમાત્માઓનાં શરીર-પ્રમાણ સંસ્થાન અને વર્ણ પ્રમાણવાળાં બિંબો ભરાવી સ્થાપન કર્યાં. નવાણું ભાઈ મુનિવરોના પશુ રત્નપાષાણના અનુપમ સ્તૂપો ભરત મહારાજાએ સ્થાપ્યા. ફરી પોતાની રાજધાનીમાં આવીને પ્રજાનુ રક્ષણ કરવા માટે કટીબદ્ધ બની રાજ્ય-શાસન કર્યું. ભોગક્લેતા કર્મવાળો તે ભરત ચક્રવર્તી હૃમેશાં બધે સાક્ષાત્ ઈન્દ્ર હોય તેવા વિવિધ ભોગો

ભોગવતો હતો. કોઈક સમયે વસ્ત્ર, આભૂષણાદિક પહેરવા માટે ભરતમહારાજ આરિસા-ભુવનમાં તારાઓ વચ્ચે જેમ ચન્દ્ર તેમ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ વચ્ચે ગયા. ત્યાં સર્વાંગે પહેરેલા રતનાભરણમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો વડે બાંહે ઓછી સાથે સ્ત્રીવર્ગને પ્રેમથી આલિંગન કરતો હોય તેમ શોભવા લાગ્યો. આદર્શની અંદર પોતાને ભેંટો હતો, ત્યારે એક આંગળીમાંથી વીંટી સરી પડી, ત્યારે દિવસે નિસ્તેજ થયેલી ચંદ્રકળા હોય તેવી શોભા વગરની આંગળી ભેંટ. ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યથી દરેક અંગેથી આભૂષણો ઉતારી પોતાનું પ્રતિબિંબ ભેંટાં ખરી પડેલા પાંદડાવાળા વૃક્ષ જેવું શોભા વગરનું દેખાયું. ત્યારે વિચાર્યું કે અહો ! આ આભૂષણો વડે થયેલી શરીરની શોભાને ધિક્કાર હો. ઉખરભૂમિ જેમ વરસાદના જળને તેમ આ શરીર પણ કપૂર, કસ્તૂરી વગેરે સારા પદાર્થોને દૂષિત કરે છે. દુઃખદાયક એવા વિષયોના ત્યાગ કરી જેઓએ મોક્ષકળ આપનાર તપનું સેવન કર્યું, તત્ત્વ સમજનારા એવા તેઓએ જ આ શરીરનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આવી સુંદર ભાવના ભાવતા એવા ભરત મહારાજને શુકલધ્યાનના યોગે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. અહો યોગનું સામર્થ્ય ! તે જ ક્ષણે વિનીત એવા ઇન્દ્રમહારાજએ તેમને રબોહરણ પ્રમુખ મુનિ-વેષ અર્પણ કર્યો, પછી વંદન કર્યું. તેના રાજ્ય ઉપર તેમના પુત્ર આદિત્યશાને સ્થાપન કર્યો, ત્યારથી માંડી આજ સુધી રાજ્યોનો ‘સૂર્યવંશ’ ચાલ્યા કરે છે. ૧૦.

પૂર્વજન્મમાં ઉપાર્જન કરેલ યોગ - સમૃદ્ધિના બલથી ખપાવેલાં અશુભકર્મવાળા ભરત મહારાજને કર્મ-કલેશ ખપાવવા માટે યોગ-પ્રભાવનું વર્ણન કરવું યોગ્ય ગણાય, પરંતુ જેણે જન્માંતરમાં દર્શનાદિ ત્રણ રત્નો મેળવ્યાં નથી, અને કર્મ નહીં ખપાવેલ હોવાથી જેણે મનુષ્ય-પણું પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, તે અનંતકાલ સુધી એકાં કરેલાં કર્મોના નિર્મૂળ નાશ કેવી રીતે કરી શકે ? આ શંકાનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે :-

પૂર્વમપ્રાપ્તધર્મોઽપિ, પરમાનન્દનન્દિતા ।

યોગમમાવતઃ પ્રાપ્ત, મરુદેવા પરં પદમ્ ॥૧૧॥

મરુદેવા માતા અત્યાર સુધીના સંસારમાં કોઈ વખત પણ ત્રસપણું પામ્યાં ન હતાં, કોઈ વખત મનુષ્યપણાનો પણ અનુભવ કર્યો ન હતો, તો પણ યોગ-બલની સમૃદ્ધિવાળાં શુકલ-ધ્યાનના અગ્નિ વડે લાંબા કાળનાં એકાં કરેલાં કર્મેન્દ્રનો ખાળીને ભસ્મ કરનાર બન્યાં. કહેલું છે કે, ‘જહ્ન પળા મરુદેવા ચચ્ચંતં થાવરા સિદ્ધા’ જેમ એકલાં મરુદેવા અનંતકાલ સ્થાવરમાંથી નીકળી ખીલ કાય અને ગતિમાં રખડ્યા વગર સીધાં મોક્ષ પામ્યાં. મરુદેવાનું ચરિત્ર લગભગ કહેવાઈ ગયું છે. ૧૧

જન્માંતરમાં તેવાં ફર કર્મ ન કરનાર મરુદેવા વગેરેનો કર્મક્ષય થવો યોગ્ય છે, પરંતુ જેઓ અત્યંત ફર કર્મ કરનારા છે, તેઓને પણ યોગ સફળતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, તે જણાવે છે -

ત્રણ-સ્ત્રી-શ્રૂણ-ગો-ઘાત-પાતકાન્નરકાતિયઃ ।

દૃઢમહારિમૃતેર્યોગો હસ્તાવલમ્બનમ્ ॥૧૨॥

૧ ગ્રાહણ, ૨ ગ્રાહણી, તેના ૩ ગર્ભનો, અને ૪ ગાયનો એમ ચાર મહાઘાત એ ૩૫ પાપ. જો કે જીવમાત્ર સરખા ગણનારને ગ્રાહણ કે અગ્રાહણ, સ્ત્રી કે પુરુષ, ગર્ભનો, ખાળકનો

કે યુવાનોના, ગાયનો કે ખીબા જનવરનો ઘાત કરવાથી દરેકમાં પાપ તો સામાન્યપણે બંધાય જ. કહ્યું છે કે, “કોઈને પણ ન મારવા બેઠાં, રાબા હોય કે પાણી ભરનાર સેવક હોય, અસહ્યદાન મત ધારણ કરનાર લોકોની ઉપમાવાળા ન બનવું. તો પણ લોકોમાં બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળક અને ગાય આ ચારની હત્યા કરનાર મહાપાપી ગણાય છે. ખીબા લોકો ખીબા સર્વ જીવોની હિંસામાં તેટલું મહાપાપ નથી માનતા, જેટલું આ ચારની હિંસામાં માને છે. તેથી અહિં આ ચાર હત્યા કહી છે. આવા નરકે જવા યોગ્ય દંડપ્રહારી વગેરેને યોગ હસ્તાવલંબન થયેલ છે, તે જ ભવે મોક્ષગમન થયું હોવાથી. ખીબા પણ પાપ કરનાર કે જેમને જિન-વચન સમજાયું છે અને તેનાથી યોગ-સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને નરક-પ્રાપ્તિ યોગ્ય ક્રમેને નિમૂલ કરી પરમપદ-મોક્ષ સંપત્તિને મેળવી છે. કહ્યું છે કે :- “સ્વભાવથી ક્રૂર હોય, વિષયાધીન પણ બની જાય, છતાં પણ જો તેઓ જિનવચનથી ભાવિત મનવાળા બની જાય, તો ત્રણે લોકના સુખને લોગવનારા બની શકે છે.” તે આ પ્રમાણે :-

દંડપ્રહારી

કોઈક નગરમાં કોઈક તોફાની બ્રાહ્મણ હતો અને પાપભુલિવાળો તે પ્રજાને અન્યાય કરી હેરાન કરતો હતો. રાબત્ય રક્ષણ કરનાર પુરુષોએ તેને નગરમાંથી હાંકી કાઢ્યો એટલે બાબપક્ષી જેમ શીકારીના હાથમાં બંધ તેમ આ ચોરપલ્લીમાં ગયો. ત્યાં નિર્દય ચરિત્રવાળા તેના વર્તનથી પોતાના જેવો બાણી ચોરના આગેવાને તેને પુત્ર સરખો માન્યો. તે ચોર સેનાપતિ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેના પુત્ર બાણી તેના સ્થાને આ મહાપરાક્રમી છે, એમ બાણી તેને સ્થાપન કર્યો. તે ક્યારેક બની સર્વ પ્રાણીઓની હત્યા કરતો હતો, તે કારણથી લોકોએ તેનું દંડપ્રહારી એવું નામ પાડ્યું. એક દિવસ આખા વિશ્વને હુંડી શકે તેવા સુલટોના પરિવાર સાથે તે કુશસ્થિત નામના ગામને છુટવા માટે ગયો. ત્યાં આગળ દેવશર્મા નામનો મહાદરિદ્ર બ્રાહ્મણ હતો. કૃષ્ણ વિનાના વૃક્ષ પાસે કૃષ્ણની જેમ તેની પાસે તેના બાળકોએ ક્ષીર-લોભનની માગણી કરી. આખા ગામમાં રખડી રખડીને માગી માગીને ક્યાંયથી ચોખા, ક્યાંયથી દૂધ, ક્યાંયથી ખાંડ એમ આજીજી કરીને મેળવ્યાં અને ખીર રાંધવાનું કહી પોતે જેટલામાં નહીં સ્નાન કરવા ગયો, તેટલામાં તેના ઘરે તે ક્રૂર ચોરે આવી પડ્યા, ‘દૈવ દુર્બલતા ઘાત કરનાર હોય છે.’ તે ચોરોમાંથી એક ચોરે તૈયાર થયેલી ક્ષીર દેખી એટલે છુપાતુર પ્રેત સરખો તે લઈને પલાયન થયો. પોતાના જીવિત સરખી ખીર છુટાઈ જવાથી આકંઠન કરતા બ્રાહ્મણના બાળકોએ પિતાજીને જઈને કહ્યું કે કૂડેલી આખવાળાનું કાળજી પવન હરણ કરે, તેમ ચોં કાઢીને અમે ખાવાની રાહ બેઠી રહેલા હતા; એટલામાં ચોરે આવી અમારું ક્ષીર-લોભન હરણ કરી લઈ ગયા. તેમનું વચન સાંભળી ક્રોધાગ્નિથી સળગેલો બ્રાહ્મણ ચમ્પૂત માફક એકદમ ભુંગળ હથીયાર લઈને દોડ્યો. ક્રોધવાળો તે રાક્ષસ સરખા આવેશથી પોતાનું બળ હતું, તે સર્વ એકઠું કરી પશુ માફક ભુંગળથી ચોરોને મારવા લાગ્યો. ઉકરડાના ક્યારને ફેંકે તેમ સાક્ષાત પોતાના સાથીદારો ચોરોને ફેંકતા બેઠા તેનો સ્વામી તેને હણવા દોઢ્યો. તે દોડતો હતો, ત્યારે દેવચોગે તેની ગતિને રોકનાર બધે દુર્ગતિના માર્ગને રોકવા માટે હોય તેમ ગાય વચમાં આવી. તે બીચારી ગાયને દયા વગરના કસાઈ માફક અધમ એવા તે ચોર અગ્રેસરે લાયક તરવારના એકઠાટકથી મારી નાખી. તેની સામે આવતા દરિદ્ર બ્રાહ્મણના મસ્તકને ક્ષણસદૃશના કૃષ્ણ માફક તરવારના ફટકાથી ભૂમિ પર પાડી નાખ્યું. ‘અરે નિર્દય પાપી ! આ તે શું કર્યું ?’ એમ બોલતી ગર્ભવાળી

પ્રાદ્યાણી તેની સામે આવી, ત્યારે વરુ જેમ ગર્ભવાળી બકરીને તેમ અતિભયંકર એવા તેણે તરવારથી તેને ચીરીને કાળા સરખા પેટના બે દૂકડા કચાં. ત્યારે જરાચુથી વીંટળાએલા તેના ગર્ભના પણુ બે દૂકડા થઈ ગયા. વેલડીતું જેમ પાંદડું તેવા પ્રકારનું તરફડતું બાળક બોયું. આવી રીતે તરફડતા ગર્ભને દેખી કથાવગરના પત્થર સરખા તેના હૃદયમાં પણુ પાપાણુમાં પલ્લવ ઉગવા માફક કરુણા પ્રગટી. ત્યાર પછી હા પિતાણ ! હા પિતાણ ! હા માતાણ ! માતાણ ! જેમ કરુણ વિલાપ કરતા પ્રાદ્યાણુના બાળકો તરત ત્યાં આવી પહોંચ્યા. નન્ન ભૂખ્યા દુખળા દેહવાળા શરીર પર મેલ લાગેલો હોવાથી કાળા રંગવાળા બાળકોને દેખવાથી પશ્ચાન્તાપવાળા દંદપ્રહારીએ વિચાર્યું કે, નિર્દય એવા મેં આ પ્રાદ્યાણુ-દંપતીના ઘાત કર્યો. હવે બિચારા આ તેના બાળકો પાણી વગરના જળાશયમાં જેમ માછલાં તેમ કેવી રીતે જીવી શકશે ? આ કૂરકર્મ હવે મને દુર્ગતિમાં ખેંચી જશે. આ પાપથી ભય પામેલા મને બચવાનો ક્યો ઉપાય અને હવે મારે કોનું શરણુ ? આમ ચિંતવતો અને વૈરાગી બનેલો હતો; દરમ્યાન પાપરૂપ રોગ માટે ઔષધ સમાન એવા સાધુઓને ઉદાનમાં દેખ્યા. તેમને નમસ્કાર કરીને દંદપ્રહારી હત્યારાએ કહ્યું કે, હું પાપી છું એટલુંજ નહિં પણુ મારી સાથે યોલનાર પણુ પાપી બને છે. કાદવથી ખરડાયેલાને બીજો સ્પર્શ કરે તો, તે પણુ કાદવથી ખરડાય છે. બાળક, સ્ત્રી, પ્રાદ્યાણુ, ગાયનો એકનો ઘાત કરે તો નરકમાં જાય તો પછી નિર્દય એવા મેં આ ચારેનો ઘાત કર્યો ! મારા સરખા આવા નિર્દય પાપીને તમો સાધુ ભગવંતો રક્ષણ કરવા સમર્થ છો. વરસાદ વરસે ત્યારે આ ફળદ્રૂપ કે ઉખર ભૂમિ છે, તેવો કશો વિચાર કરતો નથી. હવે સાધુઓએ તેને ચતિધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો એટલે ગરમીથી તપેલો જેમ છત્રને તેમ પાપથી ભય પામેલા તેણે તેના સ્વીકાર કર્યો. અને સાથે અભિગ્રહ કર્યો કે જે દિવસે આ પાપ મને યાદ આવશે, તે દિવસે હું ભોજન નહિં કરીશ અને સર્વથા ક્ષમા કરીશ. જે કુશસ્થલ ગામમાં તેણે પહેલાં ધાડ પાડી હતી, તે જ ગામમાં કર્મક્ષય કરવાની ઇચ્છાવાળો મહામનવાળો વિહાર કરીને ગયો. ‘આ તે જ પેલો પાપીયોમાં પણુ ચડીયાતો મહાપાપી અત્યારે કપટથી સાધુ બની ગયો છે.’ એવા ત્યાંના લોકો દરરોજ તે મહાત્માની નિંદા કરતા હતા. ‘ગાય, બાળક, પ્રાદ્યાણુ, અને સ્ત્રીની હત્યા કરનાર આ છે’ જેમ લોકો યોલતા અને ભિક્ષા માટે ઘરોમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે જેમ કૂતરાને ઢેકાં ફેંકે, તેમ લોકો તેના ઉપર પણુ ઢેકાં મારતા હતા. આ પ્રમાણે દરરોજ સંભળાવે એટલે તે પાપ તેને યાદ આવે. સમતા રાખનાર તે ભોજન કરતો ન હતો. ‘સાહસિક આત્માને કંઈ દુષ્કર નથી’ કોઈક વખત સવારે, કોઈક વાર બપોરે, કોઈકવાર સાંજે તેને ગામલોકો પાપ યાદ કરાવે છે, એટલે કોઈપણ દિવસે તેણે ભોજન ન કર્યું. ઢેકાં, લાકડી, ધૂળવૃષ્ટિ, મુઠ્ઠી વગેરેથી તેને મારવા છતાં તે સમતાભાવથી ઉપદ્રવો સહન કરે છે અને એવી ભાવના ભાવે છે કે, ‘હિ આત્મા ! જેવા પ્રકારનું તે પાપકર્મ કર્યું છે, તેવાજ પ્રકારનું ફળ તું ભોગવ. જેવું બીજ વાળ્યું હોય, તેવું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, આ લોકો સમતાવાળા મારા ઉપર જે આકોશ કરે છે, તેથી વગર પ્રયત્ન મને આ સકામ-નિર્જરાની સિદ્ધિ થાય છે જેમ મારા પર આકોશ કરવાથી તેમને હર્ષ થાય છે, તેવી જ રીતે હું પ્રીતિથી સહન કરું છું, તેથી મારાં કર્મોના પણુ ક્ષય થાય છે; તે પણુ મારા પ્રયોદનું કારણ છે. વળી જે મને હેરાનગતિ કરવામાં તેઓને સુખ થાય છે, તે પણુ આજે ભલે થાયો. કારણ કે સંસારમાં સુખ-પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. જેમ ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્યો ક્ષારથી રોગને તેમ કઠોર વ્યનો કહેવાથી આ લોકો મારી દુઃકર્મની ગાંઠને મટાડવા પ્રયત્ન કરતા હોવાથી ખરેખર મારા હિતૈષી મિત્રો છે. અગ્નિ-યો. ૬

તાપ મેલ દૂર કરી સુવર્ણને સ્વચ્છ કરે છે, તેમ આ લોકો અને તારૂન-તર્જના કરી મારા આત્માને કર્મસુક્ત બનાવી નિર્મળ કરે છે. પ્રહારો કરી દુર્ગતિરૂપી કેદખાનામાં પડી રહેલા અને બેચે બહાર ખેંચી લે, તેવા ઉપકારી ઉપર હું કોપ કેમ કરી શકું ? બેચો પોતાના પુણ્યના ભોગે પણ મારાં પાપો દૂર કરે છે, તેના કરતાં બીજા કયા મોટા બંધુઓ ગણાય ? સંસારથી મુક્ત કરાવનાર એવા વધ, બન્ધ વગેરે મને બે હર્ષ માટે થાય છે, પરંતુ તે જ તેઓને માટે અનંત સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે-તેના મને ખટકો થાય છે. કેટલાકો બીજાના આનંદ ખાતર ધન અને શરીરનો પણ ત્યાગ કરે છે, તે પછી તેઓને આનંદ આપનાર આકોશ, હનન વગેરે મને કયા હિસાબમાં ગણાય ? મારો તિરસ્કાર કર્યો, પણ મને માર્યો નથી, મને માર્યો, પણ જીવિતથી મુક્ત કર્યો નથી, જીવિતથી મુક્ત કર્યો, છતાં બાંધવોની માફક મને ધર્મથી દૂર નથી કર્યો. કલ્યાણના અર્થોએ ક્રોધ કરનાર, દુર્વચન સંભળાવનાર, દોરડાથી બાંધનાર, હથીચાસ્થી હેરાન કરનાર કે મૃત્યુ કરનાર સર્વે ઉપર મૈત્રીભાવ રાખી સહન કરવું બેઈએ, કારણ કે, કલ્યાણકારી માર્ગ અનેક દુઃખવાળો હોય છે.” આવી સુંદર ભાવના ભાવતા અને પોતાનાં દુષ્ટત્વને નિંદતા તેણે અગ્નિવડે બેઠા ઘાસની ગંજી તેમ સર્વપ્રકારનો કર્મરાશિ બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો. અતિદુર્લભ નિર્મલ એવું કેવળજ્ઞાન મેળવીને અયોગિકેવલિ ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચી ચોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કર્યો. યોગના પ્રભાવથી જેવી રીતે દંઢપ્રહારી નરકનાં દુઃખથી મુક્ત બની અનંત શાશ્વત સુખ-સ્વરૂપ પરમપદ પામ્યો, તેવી રીતે બીજાઓ પણ સંશય રાખ્યા વગર આ યોગમાં પ્રયત્ન કરો. ૧૨.

હજુ પણ બીજું દષ્ટાંત કહીને યોગની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પમાડે છે :-

તત્કાલકૃતદુષ્કર્મ-કર્મઠસ્ય દુરાત્મનઃ ।

ગોષ્ઠે ચિલાતિપુત્રસ્ય, યોગાય સ્પૃહયન્ન કઃ ? ॥૧૩॥

તે કાળે સ્ત્રીવધ કરવા રૂપ પાપ કરવામાં શૂરવીર દુરાત્મા ચિલાતીપુત્રને દુર્ગતિમાં પડતાં રોકનાર એવા યોગની સ્પૃહા કોણ ન કરે ? અર્થાત્ તેવા યોગની સર્વે ઈચ્છા કરે.

ચિલાતીપુત્ર

શિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરમાં યજ્ઞદેવ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો, જે હંમેશાં પોતાને પંડિત માનીને જૈનશાસનની નિંદા કરતો હતો. તેને સહન ન કરી શકતા અને તેને જિતવાની ઈચ્છા કરતા એક શિષ્યે ગુરુએ નિવારણ કરવા છતાં પણ તેની સાથે વાદ-વિવાદ કરવાનું નક્કી થયું અને તે બંને વચ્ચે એવું કરાવવામાં આવ્યું કે, જે હારી બધ તેણે તેના શિષ્ય થવું. યુદ્ધિકૌશલવાળા આ જૈનવાદીએ શાસ્ત્રાર્થ કરી તેને બોલતો બધ કર્યો અને યજ્ઞદેવને હાર આપી જિતેલા શિષ્યે આગળ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે યજ્ઞદેવ બ્રાહ્મણને દીક્ષા આપી. ત્યાર પછી શાસનદેવીએ યજ્ઞદેવને સમજાવ્યો કે, ‘આરિત્ત પામ્યો છે, તો હવે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાવાળો થા.’ ત્યારથી માંડી વ્રતનું યથાર્થ પાલન કરતો હોવા છતાં વસ્ત્ર અને અંગના મેલની નિંદા કરતો હતો. ‘પહેલાના પડેલા સંસ્કાર છૂટવા ઘણા મુશ્કેલ છે.’ આ મહાત્માના સંસર્ગથી તેના સ્વજનો પણ વર્ષોગ્રહીતના સેધના સંપર્કથી સૂર્યનાં કિરણો માફક કોઈ પ્રકારે શાન્ત ન થયા. જેની સાથે લગ્ન કર્યા હતાં, તે સ્ત્રી પણ તેના ઉપર અત્યંત અનુરાગવાળી હતી. ગળીથી રંગેલી સાડી માફક તેણે તેના પરનો રાગ ન છોડ્યો. આ મારે સ્વાધીન થાય એમ ધારીને તેણીએ તેના પારણાના ભોજનમાં

કામણ આપ્યું. આ સત્ય છે કે, ‘રાગી કે વિરાગી એવી સ્ત્રીઓ મારી નાખ્યા વગર રહેતી નથી.’ તે કામણ પ્રયોગથી કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્ર માફક ક્ષીણ થતો તે મુનિચંદ્ર સૂર્યના મંડલ જેવા સ્વર્ગમાં ગયો. તેના મૃત્યુથી વૈરાગ્ય પામેલી તે પત્નીએ પણ મનુષ્યપણાડૂપી વૃક્ષના ફલસ્વરૂપ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું. પતિને કામણ કર્યું, તેનાથી થએલ પાપની આલોચના કર્યા વગર મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગઈ. ‘તપસ્યાથી શું મેળવી શકાતું નથી ?’ હવે યજ્ઞદેવનો જીવ દેવલોકથી સ્થવીને રાજગૃહ નગરમાં ધનસાથપતિની ચિલાતી નામની દાસીનો પુત્ર થયો. આ ચિલાતીનો પુત્ર છે, તેથી ચિલાતીપુત્રના નામથી તેને લોકો બોલાવતા હતા અને તેથી બીજું નામ પણ ન પાડ્યું. યજ્ઞદેવની પત્નીનો જીવ સ્વર્ગમાંથી સ્થવીને પાંચ પુત્રો પછી ધનસાથપતિની ભાર્યા ભદ્રાની સુસુમા નામની પુત્રી થઈ, ધને પોતાની સુસુમા પુત્રીને સાચવવાના કાર્યમાં તે ચિલાતીપુત્રને રોક્યો. આ ચિલાતીપુત્ર લોકોના અપરાધ કરવા લાગ્યો અને રાજ્ય સુધી તેની ફરીયાદ પહોંચી, એટલે શેઠને રાજ તરફથી ભય લાગ્યો. કારણ કે સેવકના અપરાધથી સ્વામી દંડપાત્ર બને છે સમજદાર ધન શેઠે હંમેશાં ઉપદ્રવ કરનાર તે દાસીપુત્રને ગારુડિક જેમ સર્પને તેમ ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો. તે ચિલાતીપુત્ર પણ મોટા શુનાની વેલડી સમાન સિંહચુકા નામની ચોરપલ્લીમાં ગયો. ‘સરખા વ્યસનવાળા કે સરખા અપરાધ કરનારાઓની પરસ્પર પ્રીતિ થાય છે.’ નિર્દય ચોર-મંડળી સાથે તે દુર્બલને સોળત થઈ એટલે વાચરાથી જેમ અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે તેમ ભયકરપણાથી મહાભયકર બન્યો. ત્યાર પછી સિંહચુકાનો અધીશ ચોર સેનાપતિ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેના માટે જ બાણે આને તૈયાર કર્યો હોય તેમ ચિલાતીપુત્ર હવે ચોર-સેનાપતિ થયો. રૂપ વગેરે ગુણોથી શોભતી સુસુમા પણ ચૌવન પામી અને અનેક કળા-સમુદાયથી પૂર્ણ બનેલી બાણે પૃથ્વીની દેવી હોય તેવી દેખાવા લાગી. નવા ચોરસેનાપતિ ચિલાતીપુત્રે પોતાના સેવકોને કહ્યું કે, રાજગૃહ નગરમાં અજૂટ ધનવાળો ધનશેઠ છે અને તેને સુસુમા નામની પુત્રી છે હે ચોરો ! આપણે ત્યાં જઈએ. ત્યાંથી જેટલું ધન મળે તે તમારે સર્વેએ વહેંચી લેવું, અને હું સુસુમા કન્યાને લઈશ. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને રાત્રે ધનને ઘેર ગયા. અવસ્થાપિની નામની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરીને લોકોને બિંધાડી પોતાનું આગમન જાણાવીને ધન ચોરો પાસે અહણ કરાવ્યું અને પોતે સુસુમાને અહણ કરી. પાંચે પુત્રો સાથે સમગ્ર પરિવાર સૂતેલો હતો, ત્યારે તે એક બાણુ ખસીને ઉભો રહ્યો, ‘ન્યાયવાનોનો આ જ ધર્મ ગણાય.’ જીવ માફક તેણે સુસુમાને અહણ કરી, ચોરેલા ધન સાથે ચોરો પણ તેની સાથે પલાયન થયા. ધન શેઠે કોટવાળ વગેરે રક્ષણ કરનાર પુરુષોને બોલાવી કહ્યું કે, ચોરોએ લૂંટેલું ધન અને સુસુમા પુત્રીને પાછા લઈ આવો ત્યાર પછી કોટવાળ અને પુત્રોના હાથમાં હથીયાર આપીને ધન પણ પોતાનું મન આગળ સ્પર્ધાથી દોડતું હોય, તેમ ઉતાવળથી પાછળ ગયો. જળ, સ્થળ, લતા, વૃક્ષો કે માર્ગમાં જે કંઈ દેખાય તે સર્વ ધતૂરો પીવાથી ઉન્માદ પામેલાને જેમ સર્વ પીળા રંગવાળું સુવર્ણ દેખાય, તેમ આ સર્વ સુસુમા છે-તેમ તે ધન દેખવા લાગ્યો. અહીં જળપાન કર્યું, અહિં લોજન કર્યું, અહિં બેઠા હતા, અહિંથી તે ગયો-એમ બોલતા અને ક્ષણે ભરતા, ચોરના પગલાના અનુસારે તેઓ ચોરો પાસે ગયા ‘અરે હણે! હણે!, પકડો પકડો’ એમ બોલતા રાજપુરુષો ચોરોને મળ્યા. ત્યાર પછી ચોરો ધનનો ત્યાગ કરી પકડાવાના ભયથી બુદ્ધિ બુદ્ધિ દિશાઓમાં નાસી ગયા પરંતુ ચિલાતીપુત્રે વાઘ જેમ પકડેલી મુગલીને ન છોડે તેમ સુસુમાને ન છોડી કોટવાળ વગેરે રાજ્યાધિકારીઓને પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત થવાથી પાછા કર્યા નિયમ છે કે, ‘સ્વાર્થસરે, એટલે સર્વ લોકોની અવળી બુદ્ધિ થાય છે.’ હાથી જેમ લતાને

તેમ ચિલાતીપુત્ર સુસુમાને પોતાના ખભા ઉપર વહન કરતો મોટા અરણ્યમાં પેઠો. રાહુના મુખથી ચંદ્રકળાને તેમ ચોરના પંઠમાંથી પુત્રીને ખેંચી લાવવા માટે પંચાનન (સિંહ) સરખા પાંચ પુત્રો સાથે ધન તેની પાછળ ગયો. ‘એ ધન મારી નજીક આવી બંધ તો, મારી આ સુસુમા રખે તેની થઈ બંધ’ તેવી બુદ્ધિથી તેણે સુસુમાનું મસ્તક-કમલ છેદી નાખ્યું. ખેંચેલી તરવાર-વાળો અને મસ્તક જેણે હાથમાં સ્થાપન કરેલ છે, એવો તે તે સમયે ચમરાબની નગરીના ક્ષેત્રપાલ જેવો બની ગયો. આ તરફ ધન સુસુમાના ધડ પાસે ઉભો રહીને નુકન કરતો હતો, ત્યારે અશ્વપ્રવાહથી નયન જળ અંજલિ અર્પણ કરતો હતો. તેણીના ધડનો ત્યાગ કરી ધન પુત્રો સાથે પાછો ફરતો હતો શોકના કાંટાથી લોકાએલો તે મહાઅટવીમાં ભૂલી પડ્યો. લલાટ પર તપતા સૂર્યના તેજના તાપના લયથી જ હોય તેમ ચારે બાજુ છાયા સંકેલીને મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તે સમયે થયો. ધન અને તેના પાંચ પુત્રો શોક, શ્રમ, ક્રુધા, તૃષ્ણા અને મધ્યાહ્નનો તાપ આ પાંચ અગ્નિવડે બાંધે પંચાગ્નિ તપ તપતા હોય તેમ જણાતા હતા. માર્ગમાં જળ નથી, ખાવા ફળ નથી, તેમ જીવન આપનાર કોઈ બીજું ઔષધ જોવામાં આવતું નથી. ઉલટાં મૃત્યુ આપનાર હિંસક ફાડી ખાનાર શ્યાપદો જોવામાં આવ્યા પોતાની તથા પુત્રોની આવી વિષમ અવસ્થા જોતો ધનશેઠ લાંબા માર્ગમાં જતાં જતાં વિચારવા લાગ્યો કે, “મારા સર્વ ધનનો નાશ થયો, પ્રાણાધિક પ્રિય પુત્રી મૃત્યુ પામી, અમે પણ મૃત્યુના કિનારે આવી પહોંચ્યા છીએ. ઓહો! હૈવના આવા વિલાસને ધિક્કાર હો પુરુષાર્થ કરવાથી કે બુદ્ધિ-સંપત્તિથી જે પદાર્થ સાધી શકતો નથી, ત્યારે એક માત્ર હૈવ જ અહિં મોટામાં મોટું બળવાન છે આ હૈવ દાનથી પ્રસન્ન કરી શકતું નથી, વિનયથી ગ્રહણ કરી શકતું નથી, સેવાથી વશ કરી શકતું નથી. આ હૈવને સાધવું કેટલું મુશ્કેલ છે? પડિતો પણ જેને સમજાવી શકતા નથી, પરાક્રમીઓ પણ જેને રોકી શકતા નથી, તપસ્યા કરનારાઓ પણ જેને સાધી શકતા નથી. આ હૈવને જિતનાર બીજો સમોવડીયો કોણ હશે? વળી આ હૈવ કોઈ વખત મિત્ર માફક મહેરબાની કરે છે, કદાચિત્ શત્રુ માફક નિઃશંકપણે હણી નાખે છે, પિતા માફક દરેક પ્રકારે કોઈ વખત રક્ષણ કરે છે, તો કોઈ વખત દુષ્ટ પિતરાઈ માફક પીડા પણ કરે છે. કોઈ વખત હૈવ ખોટા માર્ગે ગયેલાને સારા માર્ગે ચડાવે છે, કોઈ વખત સારા માર્ગમાંથી ખોટા માર્ગમાં પ્રવર્તાવે છે, કોઈ વખત દૂર રહેલી વસ્તુને નજીક લાવે છે, અને હૈવ હાથમાં રહેલી વસ્તુનો વિનાશ કરે છે. માયા અને ઇન્દ્રિય સરખા હૈવની ગતિ વિચિત્ર હોય છે. હૈવની અનુકૂળતામાં પુરુષોને ઝેર પણ અમૃત બની બંધ છે અને પ્રતિકૂળતામાં વળી અમૃત હોય તે ઝેર બની બંધ છે.” આ પ્રમાણે વિચારતાં જ તે ધનશેઠ રાજગૃહ નગરે પહોંચ્યા અને શોક સહિત સુસુમા પુત્રીના શરીરની ઉત્તરક્રિયાઓ કરી. વૈરાગ્ય થવાથી શ્રીવીર પ્રભુની પાસે દીક્ષા લઈ દુષ્કર તપ તપીને આશુ પૂર્ણ થતાં સ્વર્ગે ગયા.

ચિલાતીપુત્ર પણ સુસુમાના અનુરાગથી વારંવાર તેનું મુખ જોતો અને માર્ગના થાકને ન ગણકારતો દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં સર્વ પ્રકારના સંતાપને દૂર કરનાર છાયડાવાળા વૃક્ષ સરખા કાચોત્સર્ગ કરતા એક સાધુનાં આગળ દર્શન થયાં. પછી પોતાના આ અકાર્યથી ઉદ્વેગ થએલા મનવાળા તેણે તે સાધુને કહ્યું કે, ‘મને દ્રુકાણમાં ધર્મ કહો, નહિંતર આ જ તરવારથી કેળ જેવી સુસુમાની જેમ તમારું મસ્તક છેદી નાખીશ’ તે મુનિએ જ્ઞાનથી ભર્યું કે, આ આત્મામાં રોપેલું બોધિબીજ ક્યારામાં રોપેલા ડાંગરના બીજની માફક જરૂર વૃદ્ધિ

પામશે. ‘ઉપશમ, વિવેક અને સંવર સમ્યક્ પ્રકારે કરવો જોઈએ.’ એમ કહીને તે ચારણુમુનિ પક્ષી માફક આકાશમાં ઉડી ગયા. સાંભળેલાં તે પદોને મંત્ર માફક વારંવાર યાદ કરતા અને પરાવર્તન કરતા ચિલાતીપુત્રને તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે સમજાયો કે, “હાહા પુરુષોએ ક્રોધાદિક કષાયોનો ઉપશમ કરવો જોઈએ, અરે રે ! સર્પો વડે જેમ ચંદન તેમ કષાયરૂપ સર્પોથી હું ઘેરાયોલો છું. આજે હવે હું મહારોગની ચિકિત્સા કરવા માફક તે કષાયોને દૂર કરવા માટે ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા અને સંતોષરૂપી મહાઔષધોથી ચિકિત્સા કરીશ. વળી ધન, ધાન્ય, સોનું વગેરે પદાર્થોના ત્યાગ સ્વરૂપ વિવેક કે જે જ્ઞાનરૂપી મહાવૃક્ષનું અદ્વિતીય ખીજ છે, તેને જ સ્વીકારીશ. તેમજ પાપ-સંપત્તિની ધ્વજા સમાન આ સુસુમાનું મસ્તક અને હાથમાં રહેલી તારવાર અને સર્વ ધન તેનો હું ત્યાગ કરું છું. ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયોથી પાછા હઠવારૂપ સંવર તેમજ સંયમ-લક્ષ્મીના સુગટ સમાન એવો સંવર આજે મેં અંગીકાર કર્યો છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને આ પ્રમાણે પદાર્થોનું ચિંતન કરતા એકમાત્ર મનની વિચારણાવાળા સમાધિને તે પામ્યા. ત્યાર પછી દુર્ગંધવાળા લોહીની ગંધથી આવેલી કીડીઓએ કવચ માફક સમાધિને તે પામ્યા. ત્યાર પછી દુર્ગંધવાળા લોહીની ગંધથી આવેલી કીડીઓએ કવચ માફક શરીરની આરે બાબુ વીંટળાઈને ઘુણ કીડીઓ જેમ કાઢને કોતરી નાખે, તેમ ચિલાતીપુત્રના શરીરમાં સેંકડો છિદ્રો કર્યાં. આવા કીડીઓના ઉપસર્ગમાં થાંભલા સરખા નિશ્ચલ બની અદી દિવસમાં તે દેવલોકે ગયા. ખીજા સૂત્રોમાં પણ તે માટે અધિકાર જણાવતાં કહેલું છે:—

“ત્રણ પદો વડે સમ્યક્ પ્રકારે ધર્મ સમજનાર, સંયમનો સ્વીકાર કરનાર, ઉપશમ, વિવેક અને સંવર પદવાળા ચિલાતીપુત્રને હું નમું છું. લોહીની ગંધથી કીડીઓ જેના પગમાં પ્રવેશ કરી છેક મસ્તક સુધી પહોંચી અંગ કોતરી આણું, તેવા દુષ્કરકારકને હું વંદન કરું છું. કીડીઓએ જેના દેહને ચાલાણી જેવો છિદ્રવાળો કર્યો અને ડાંખો માર્યા તો પણ આરાધના માર્ગમાં અડગ રહેનાર એવા ધીર ચિલાતીપુત્રે અદી દિવસમાં અનેક અપસરા-સમુદાયથી યુક્ત અમર-ભવન પ્રાપ્ત કર્યું.” વર્તનથી ચંડાલ માફક ધિક્કાર પદવી પામેલા નરકગતિમાં જવા યોગ્ય એવો ચિલાતીપુત્ર આ પ્રમાણે યોગનું આલંબન પામી દેવલોકના સુખનો અધિકારી બન્યો, એ રીતે સમગ્ર સુખનું મૂળ એવો તે યોગ જ વિજ્ય પામે છે. ૧૩.

ફરી પણ યોગની જ સ્તુતિ કરે છે—

તસ્યાજનનિરિવાસ્તુ, તૃપ્તશોર્મઘજન્મનઃ ।

અવિદ્વકર્ણો યો યોગ હત્યક્ષરશલાકયા ॥૧૪॥

જે પુરુષના કાન ‘યોગ’ એવા અક્ષરોરૂપી શલાકા-સળીથી વિંધાયા નથી, એવા નિષ્ક્રાંત જન્મવાળા પશુ સરખા મનુષ્યનો જન્મ ન થાય તે જ સુંદર છે.

ભલે લોહાની સોયથી કાન વિંધાયેલા હોય, પણ ‘યોગ’ એવા અક્ષરોરૂપી શલાકાથી જેના કાન પવિત્ર થયા નથી, એવા પશુ સરખા પુરુષના નિષ્ક્રાંત અને વિડંબનાવાળા જન્મ કરતાં તેનો જન્મ ન થાય, તે જ વધારે સુંદર ગણાય. ૧૪.

ફરી પણ અર્ધા શ્લોકથી યોગની સ્તુતિ કરી પાછલા અર્ધા શ્લોકથી યોગનું સ્વરૂપ કહે છે—

ચતુર્વર્ગેઽગ્રણીર્મોક્ષો, યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન-ચારિત્રરૂપં રત્નત્રયં ચ સઃ ॥૧૫॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર વર્ગમાં મોક્ષ અગ્રેસર છે. તે મોક્ષનું પણ કારણ યોગ છે. અને તે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયી સ્વરૂપ યોગ છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગમાં મોક્ષ એ પ્રધાન છે. અર્થધન એને ઉપાર્જન કરવામાં, રક્ષણ કરવામાં, નાશ પામે, ખર્ચ થાય ત્યારે દુઃખના સંસર્ગથી હૂંપત થવાથી તે ચાર વર્ગમાં અગ્રેસર નથી. કામ તો સુખ થોડું અંદર બાંધાય છે, તેથી અર્થ કરતાં લગભગ ચડીયાતું ગણી શકાય, તો પણ તેનો છેડો દુઃખમાં આવતો હોવાથી અને દુર્ગતિનું સાધન હોવાથી તે પણ પ્રધાન ન ગણાય. ધર્મ તો આ લોક અને પરલોકના સુખનું કારણ હોવાથી અર્થ અને કામ કરતાં બે કે ચડીયાતો છે, તો પણ સુવર્ણની બેડી સમાન પુણ્યકર્મ-બંધનું કારણ હોવાથી ભવ-બ્રમણ કરાવનાર છે, તેથી ધર્મ પણ અગ્રેસર નથી. મોક્ષ તો પુણ્ય અને પાપના ક્ષય થવા સ્વરૂપ હોવાથી કલેશવાળો નથી, જેર મિશ્રિત લોભન માફક લોગવતી વખતે મનોહર અને પરિણામે દુઃખ આપનાર નથી. તેમજ મોક્ષ આ લોક અને પરલોકના ફળની ઇચ્છાના દોષથી હૂંપત નથી, તેથી કરીને પરમ આનંદમય મોક્ષ એ ચાર વર્ગમાં સૌથી મોખરે રહેલો છે. તે મોક્ષનું નજીકનું કારણ હોય તો યોગ છે. તે યોગ કેવા સ્વરૂપવાળો છે ? જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવાળો યોગ કહેલો છે. ૧૫.

ત્રણ રત્નમાં પ્રથમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

યથાવસ્થિતતત્ત્વાનાં સંક્ષેપાદ્ વિસ્તરેણ વા ।

યોઽવબોધસ્તમત્રાહુઃ, સમ્યગ્જ્ઞાનં મનીષિણઃ ॥૧૬॥

યથાવસ્થિત તત્ત્વોનો સંક્ષેપ કે વિસ્તારથી જે અવબોધ થયો, તેને પડિતો સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

નય, નિલેપ, પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલ સ્વરૂપવાળા જે ભવ, અભવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ-લક્ષણ જે તત્ત્વો, તેનું જે સાચા સ્વરૂપવાળું જ્ઞાન, ક્ષયોપશમ-વિશેષથી કોઈકને સંક્ષેપથી, અને કર્મક્ષય થવાથી કોઈકને વિસ્તારથી જે બોધ થાય. તે આ પ્રમાણે—

ભવ, અભવ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ આ સાત તત્ત્વો પંક્તિ પુરુષોએ કહેલાં છે. તેમાં ભવો મુક્ત અને સંસારી એમ બે ભેદવાળા સમજવા. સર્વે ભવો અનાદિ અનંત જ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપવાળા છે. કર્મથી સર્વથા મુક્ત થયેલા તમામ ભવો એક સરખા સ્વરૂપવાળા છે. તેમજ તેઓ કાયમ માટે જન્માદિ કલેશ અને દુઃખોથી રહિત, તેમજ અનંત દર્શન, જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદમય સ્વરૂપવાળા છે.

હવે સંસારીભવો ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે ભેદવાળા છે. તે બંને પણ વળી પચાસ અને અપચાસ એવા બે પ્રકારના વિશેષ ભેદવાળા છે. પચાસપણાના કારણરૂપ આ છ પચાસિઓ છે. ૧ આહાર-પચાસિ, ૨ શરીર-પચાસિ, ૩ ઇન્દ્રિય-પચાસિ, ૪ શ્વાસોત્સવાસ-પચાસિ, ૫ લાપા-પચાસિ, ૬ મનઃ-પચાસિ. એક ઇન્દ્રિયવાળા પ્રાણીઓને ચાર, બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયવાળા વિકલેન્દ્રિ-

યોને પાંચ, અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા પ્રાણીઓને છ પર્થાપ્તિઓ હોય છે. એકેન્દ્રિયવાળા સ્થાવર જીવો- પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ તેમાં પહેલાના ચાર સૂક્ષ્મ અને બાહર બે લેહવાળા હોય અને વનસ્પતિમાં પ્રત્યેક અને સાધારણ. તેમાં પ્રત્યેક-વનસ્પતિ બાહર હોય અને સાધારણ-વનસ્પતિ સૂક્ષ્મ અને બાહર એમ બે લેહવાળી છે. બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા ત્રસજીવો ચાર પ્રકારના છે. તેમાં સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવા બે લેહવાળા પંચેન્દ્રિય જીવો સમજવા. શિખામણ, ઉપદેશ, આલાપ કરવા એ વગેરે સમજે-બાણે તે અહિં સંજ્ઞી બાણવા. મનપ્રાણ જેમને ન હોય તે અસંજ્ઞી પચેન્દ્રિય. સ્પર્શન, જીભ, નાસિકા, આંખ અને કાન આ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. તેના સ્પર્શ, સ્વાદ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ અનુક્રમે વિષયો છે. કરમીયાં, શંખ, કોડા, છીપ, પોરા, જળોકા વગેરે વિવિધ આકાર વાળા બેઇન્દ્રિય જીવો છે. જુ, માકડ, મંકોડા, લીખ વગેરે ત્રણ-ઇન્દ્રિય વાળા, પતંગીયા, માખી, ભમરા, ડાંસ વગેરે ચારઇન્દ્રિય વાળા. બાકીના તિર્થંચરોનિમાં થયેલા જળચર, સ્થળચર અને ખેચરો, નારકીઓ, મનુષ્યો, દેવો આ સર્વ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો માનેલા છે. મન, લાષા, કાયા રૂપ ત્રણ બળ, પાંચ ઇન્દ્રિયો, આયુ અને શ્વાસોચ્છવાસ આ દસ પ્રાણો કહેલા છે. સર્વ જીવોને દેહ, આયુ, ઉચ્છવાસ અને ઇન્દ્રિયો, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞીને લાષા અને પચેન્દ્રિય સંજ્ઞીને મન એ પ્રમાણે પ્રાણો હોય છે. ઉપપાત જન્મવાળા દેવો અને નારકીઓ તેમજ ગર્ભથી જન્મવાવાળા જરાયુ, પાતજ અને ઇડાથી થવાવાળા સંજ્ઞી પચેન્દ્રિય અને બાકીના સંભૂચિંમણે ઉત્પન્ન થનારા અસંજ્ઞી કહેવાય. સંભૂચિંમ જીવો અને નારકીના જીવો, પાપી નયુસકો હોય છે. દેવો સ્ત્રી અને પુરુષવેહવાળા અને બાકીના મનુષ્યો અને તિર્થંચર ત્રણે વેહવાળા હોય છે. સર્વ જીવો વ્યવહાર રાશિ અને અવ્યવહાર-રાશિરૂપે બેહમાં વહેંચાયેલા છે. સૂક્ષ્મનિગોહના જીવો અવ્યવહારીયા, તેથી બાકી રહ્યા તે સર્વે વ્યવહારીયા સમજવા. સચિત્, અચિત્, મિશ્ર, સંવૃત્ત વિવૃત્ત અને મિશ્ર, શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ એ પ્રકારે જીવોની નવ પ્રકારની યોગિ અર્થોત્ ઉત્પત્તિ થવાનાં સ્થાનકો છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અને અગ્નિ એ દરેકની સાત લાખ યોગિઓ છે. પ્રત્યેક-વનસ્પતિકાચની દસ લાખ અને અનંતકાચની ચૌદ લાખ, બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા વિકલેન્દ્રિય દરેકની અબ્બે લાખ. મનુષ્યોની ચૌદ લાખ, નારકી, તિર્થંચરો અને દેવોની દરેકની ચાર ચાર લાખ. એ પ્રમાણે દરેકનો સરવાળો કરતાં સર્વ જીવોની કુલ યોગિઓ ચોરાશી લાખ સર્વજ્ઞોએ કહેલી છે. એકેન્દ્રિય જીવો સૂક્ષ્મ અને બાહર, પંચેન્દ્રિયો સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી, બે, ત્રણ અને ચાર ઇન્દ્રિયવાળા પર્થાપ્તા અને અપર્થાપ્તા આ પ્રમાણે બિનેશ્વરોએ જીવોનાં ચૌદ સ્થાનકો કહેલાં છે. તેવી રીતે માર્ગણ પણુ તેટલી જ સમજવી. નામથી માર્ગણોએ કહે છે. ૧ ગતિ, ૨ ઇન્દ્રિય, ૩ શરીર, ૪ યોગ, ૫ વેદ, ૬ જ્ઞાન, ૭ કોંધાદિ કષાયો, ૮ સંયમ, ૯ આહાર, ૧૦ દર્શન, ૧૧ લેશ્યા, ૧૨ ભવ્યત્વ, ૧૩ સમ્યક્ત્વ, તથા ૧૪ સંજ્ઞી. એ ચૌદ માર્ગણોએ છે. ૧ મિથ્યાત્વ, ૨ સાસ્વાદન, ૩ સમ્યગ્-મિથ્યાત્વ, ૪ અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, ૫ દેશવિરતિ, ૬ પ્રમત્ત, ૭ અપ્રમત્ત, ૮ નિવૃત્તિબાહર, ૯ અનિવૃત્તિબાહર, ૧૦ સૂક્ષ્મસંપરાય, ૧૧ ઉપશાંત્યોહ, ૧૨ ક્ષીણ્યોહ, ૧૩ સયોગી કેવલિ, ૧૪ અયોગી. એ ચૌદ શુભસ્થાનકો છે.

૧ મિથ્યાદર્શનના ઉદયમાં 'મિથ્યાદષ્ટિ' શુભસ્થાનક કહેવાય. ભદ્રકપણુ આદિની અપેક્ષાએ તેને શુભસ્થાનક કહેલું છે. ૨ મિથ્યાત્વનો ઉદય ન હોય અને અનંતાનુબંધીની ચોકડીના ઉદયમાં ઉત્કૃષ્ટથી છ આવલિકા સુધી રહેનાર 'સાસ્વાદન' નામનું ખીલું શુભસ્થાનક છે. ૩ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના યોગથી ત્રીભુ 'મિશ્ર' શુભસ્થાનક અંતરુદ્ધતની સ્થિતિવાળું છે. ૪ અપ્રત્યાખ્યાનના ઉદયમાં 'અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ' નામનું. ૫ પ્રત્યાખ્યાન

કષાયના ઉદયમાં 'દેશવિરતિ.' ૬ પ્રાપ્ત થયેલા સંયમવાળો જે પ્રમાદ સેવે, તે 'અમત-સંયત' ૭ જે સંયમી પ્રમાદ ન સેવે, તે 'અપ્રમત-સંયત' આ છઠ્ઠા સાતમા ગુણકાણું ધાર-કરતી અંતર્મુદ્ધત કાળવાળાં છે. ૮ જેનાથી કર્મોની અપૂર્વ સ્થિતિનો ઘાત વગેરે કરે, તેનાથી 'અપૂર્વકરણ' નામનું આક્રમ્ય ગુણસ્થાનક કહેવાય. અને અહિંથી ક્ષપકશ્રેણિ અને ઉપશમશ્રેણિ શરૂ થાય. અથવા તો ઉદયમાં આવેલા બાહર કષાયોના પરિણામો માંહોમાંહે નિવર્તન કરે, તે પણ 'નિવૃત્તિબાહર' કહેવાય. ૯ જેમાં પ્રયત્ન પૂર્વક માંહોમાંહે પરિણામો ન નિવર્તે, તે 'અનિવૃત્તિ બાહર' નામનું નવમું ગુણસ્થાનક છે. તેમાં પણ બંને શ્રેણિ પ્રવર્તે છે. ૧૦ લોભ નામનો સૂક્ષ્મ કિટ્ટી કરેલો કષાય વર્તેલો હોય, તે દસમું 'સૂક્ષ્મસંપરાય' ગુણસ્થાનક કહેવાય. તેમાં પણ બંને શ્રેણિ હોય. ૧૧ મોહનો ઉપશમ કરે, તે 'ઉપશાન્તમોહ' નામનું અગીઆરમું અને ૧૨ મોહનો ક્ષય કરે, તે 'ક્ષીણમોહ' નામનું બારમું ગુણસ્થાનક કહેવાય. ૧૩ ધાતિ-કર્મોનો ક્ષય થવાથી તેરમું 'સંયોગી કેવલી' નામનું તેરમું અને યોગોનો ક્ષય થાય તો તે 'અયોગી કેવલી' નામનું ચૌદમું ગુણસ્થાનક કહેવાય. એ પ્રમાણે જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

અજીવ તત્ત્વ

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાલ એટલા પદાર્થો અજીવ કહેવાય. આ પાંચ સાથે જીવ ભેળવીએ એટલે છ દ્રવ્યો ભગવતે પ્રરૂપેલાં છે. તેમાં કાળ વગર સર્વે પ્રદેશો એકઠા થવા સ્વરૂપ દ્રવ્યો છે અને જીવ વગરનાં બાકીનાં દ્રવ્યો ચેતના વગરના અને અકર્તારૂપ માનેલાં છે. કાલ વગરના અસ્તિકાય અને પુદ્ગલ વગર બાકીનાં અમૂર્ત સ્વરૂપ અથવા અરૂપી દ્રવ્યો માનેલાં છે. તે સર્વ દ્રવ્યો ઉત્પન્ન થવું, નાશ પામવું અને સ્થિર રહેવું-તેવા સ્વરૂપવાળાં માનેલાં છે. પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા હોય છે. તે અણુ અને સ્કંધ એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં અણુઓ છૂટા હોય છે. અંધાએલા અણુઓ સ્કંધ કહેવાય છે. અને ગંધ, શબ્દ, સૂક્ષ્મપણું, સ્થૂલપણું વગેરે આકૃતિવાળા તથા અંધકાર, આતપ, ઉદ્દોષ, ભેદ, છાયા સ્વરૂપ પણ હોય. કર્મવર્ગણી, ઔદારિકાદિ શરીર, મન, ભાષાનું પરિણમન, શ્વાસો-ચ્છવાસ આપનાર, સુષ્પ, હૃષ્પ, જીવિત અને મૃત્યુમાં મદદ કરનાર પુદ્ગલસ્કંધો છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક દ્રવ્ય છે. તેમજ તે દ્રવ્યો હંમેશાં અમૂર્ત, નિષ્કિંચ અને સ્થિર છે. એક જીવ દ્રવ્યના અસંખ્યાતા પ્રદેશો હોય. તેટલા જ પ્રદેશો લોકાકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના હોય. તેમાં એક પ્રદેશ વધારે કે ઓછો ન હોય જળત્વર જીવોને જેમ જવા-આવવામાં પાણી સહકાર આપે છે, તેમ આરે બાળુ જીવ અને અજીવને જવા-આવવામાં કે પ્રવૃત્તિ કરવામાં ધર્માસ્તિકાય સહકાર આપી જપુ-આવવું વગેરે પ્રવૃત્તિમાં મદદગાર થાય છે. માર્ગમાં ચાલનાર મુસાફરને જેમ છાયડો સ્થિર થવામાં સહાયક બને, તેમ જીવ અને પુદ્ગલો જે પોતે સ્થિર બન્યા છે, તેમને સહકાર આપી સ્થિર કરે, તે અધર્માસ્તિકાય સર્વ જગ્યા પર રહેલું, પોતામાં પ્રતિષ્ઠિત, અવકાશ (જગ્યા) આપનાર, તે આકાશ કહેવાય, તે અનંત પ્રદેશ સ્વરૂપ લોક અને અલોકમાં વ્યાપીને રહેલું છે. લોકાકાશના પ્રદેશમાં રહેલા તેનાથી ભિન્ન એવા જે કાલના અણુઓ પદાર્થોનું પરિવર્તન કરવામાં મુગ્ધ છે, તે કાલ કહેવાય. જેમ કે નવાનું જીવું કરવું, યુવાનને વૃદ્ધ કરવો, તે કરનાર કાલ. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં જે સમય, પદ, વિપલ, ધડી, સુહૃત્, પહોર, દિવસ, રાત્રિ, મહિનો, વર્ષ, યુગ વગેરે કાળનાં માપ કહેલાં છે. તે કાળને બાણનારાઓએ તેને વ્યાવહારિક કાલની સંજ્ઞા આપી છે. નવીન, જીર્ણ એ વગેરે સ્વરૂપવાળા

પદાર્થો જગતમાં પરિવર્તન પામે છે, તે કાળનું જ સામર્થ્ય સંમજવું. કાલક્રીડાથી નિર્દોષિત થયેલા વર્તમાન પદાર્થો ભૂતપણાને અને ભાવી પદાર્થો વર્તમાનપણાને પામે છે. આવી રીતે અભ્યવતત્ત્વ પૂર્ણ થયું.

આશ્રવાદિ તત્ત્વો

હવે આશ્રવ તત્ત્વ સમજાવે છે- મન, વચન અને ક્રયાના યોગથી જીવ જે કર્મ ગ્રહણ કરે, તે આશ્રવ કહેવાય. શુભકર્મનો હેતુ શુભ અથવા પુણ્ય અને અશુભકર્મનો હેતુ અશુભ એટલે પાપ કહેવાય. આશ્રવ તત્ત્વ કહ્યા પછી હવે સંવર અને નિર્જરા કહે છે:- સર્વ આશ્રવોને રોકનાર તે સંવર. ભવનાં હેતુભૂત કર્મોને આત્માથી વિભૂટાં પાડવા રૂપ નિર્જરા. આ પ્રમાણે સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વો સાથે કહ્યાં. આશ્રવ, સંવર અને નિર્જરાનું સ્વરૂપ અહિં વિસ્તારથી નથી કહ્યું, કારણ કે આગળ ભાવનાનો વિષય કહીશું, ત્યારે વિસ્તારથી સમજાવીશું; એટલે પુનરુક્તિ થવાના કારણે અહિં દૂકમાં જ માત્ર ત્રણે તત્ત્વો કહેલાં છે.

હવે બંધ તત્ત્વ જણાવે છે-કષાય સહિતપણાના યોગે જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે, તે જીવની પરતંત્રતાના કારણે સ્વરૂપ બંધ કહેવાય. જેમ બેડીમાં જકડાયેલો કેદી પરાધીન બને, તેમ કર્મરૂપ બેડીમાં જકડાયેલો સ્વતંત્ર આત્મા પરવશ બને છે. તે બંધના પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ એવા ચાર ભેદ છે. પ્રકૃતિ એટલે કર્મનો સ્વભાવ અને તે જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ ભેદવાળી છે. ૧ જ્ઞાનાવરણીય, ૨ દર્શનાવરણીય, ૩ વેદનીય, ૪ મોહેનીય, ૫ આયુષ્ય, ૬ નામ, ૭ ગોત્ર અને ૮ અંતરાય. કર્મની આ આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ કહેલી છે. મોટી અને નાની એવા પ્રકારની કર્મોની સ્થિતિ અર્થાત્ કર્મ ભોગવવાના કાળનો નિયમ, તે કર્મસ્થિતિ કહેવાય. અનુભાગ એટલે વિપાક રસ અને પ્રદેશ એટલે કર્મનાં ફળીયાંનો જથ્થો સમજવો. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ આ પાંચ કારણે જીવ કર્મબંધ કરે છે. એ પ્રમાણે બંધતત્ત્વનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે છેલ્લું મોક્ષતત્ત્વ કહે છે- કર્મના બંધના હેતુઓનો અભાવ થવાથી ધાતિકર્મનો ક્ષય થવાના યોગે કેવલજ્ઞાન થાય અને ત્યાર પછી બાકી રહેલાં ચાર કર્મોનો ક્ષય થવાથી જીવનો મોક્ષ થાય. આ ત્રણ ભુવનમાં દેવો, અસુરો અને ચક્રવર્તીઓને જે પ્રકારનું સુખ છે, તે મોક્ષ સુખની સંપત્તિના અનંતમા ભાગે પણ નથી. પોતાના આત્મામાં આત્મસ્વરૂપે જે પ્રત્યક્ષ, કાયમી અને જેનો કદાપિ છેડો ન આવે, તેવા પ્રકારનું સુખ હોવાથી તેને ચારે વર્ગમાં અગ્રેસર સ્વરૂપ મોક્ષ કહેલો છે. આ પ્રમાણે મોક્ષતત્ત્વ કહ્યું.

હવે પાંચ જ્ઞાનો કહે છે- મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ જ્યેષ્ઠ જ્ઞાનના પાંચ મુખ્ય ભેદો સમજાવા. એ દરેકના વળી પેટાભેદો પણ કહીશું. અવગ્રહ, ઇંડા, અપાઘ, કારણા, બહુ, બહુવિધ વગેરે ભેદયુક્ત, ઇન્દ્રિય અને મનથી થવાવાળું મતિજ્ઞાન કહેલું છે. બીજું શ્રુતજ્ઞાન- પૂર્વો, અંગો, ઉપાંગો, પ્રકીર્ણકો વડે વિસ્તાર પામેલું 'સ્યાત્' પદથી યુક્ત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ-યુક્ત એવું શ્રુતજ્ઞાન અનેક ભેદવાળું છે. અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું, ભવપ્રત્યયિક-દેવતાઓને અને નારકીઓને તે ભવયોગે થનારું અને બાકીના મનુષ્યોને અને તિર્થ અને લાગિધથી થનારું છલેદવાળું છે અને તે ક્ષયોપશમથી થનારું છે. મનઃપર્યવજ્ઞાનના ઋણમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદ છે, વિશુદ્ધિવાળું અને આવેલું ન આવ્યું બંધ તેવું વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન સમજવું.

જગતના, સર્વકાળના, સર્વદ્રવ્યોના સર્વપથથિના વિષયવાળું વિશ્વલૌચન-સમાન અનંત, અતીન્દ્રિય, અપૂર્વ એવું એક જ્ઞાન, તે કેવલજ્ઞાન કહેવાય. એવી રીતે પાંચ જ્ઞાનોથી સર્વતત્ત્વો સમજી શકાય છે. મોક્ષના કારણસ્વરૂપ રત્નત્રયીના પ્રથમ લેહનો જ્ઞાતા બની શકે. ભવરૂપી વૃક્ષને મૂળસહિત ઉપેદી નાખવા માટે મહોન્મત હાથી સમાન, અજ્ઞાન-અધિકાર નાશ કરવા માટે સૂર્ય સમાન, જગતનાં તત્ત્વોને પ્રકાશિત કરવામાં અપૂર્વ નેત્ર-સમાન અને ઇન્દ્રિયરૂપી હરણોને વશ કરવામાં બળ સરણું આ સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે. ૧૬.

ખીભું દર્શન-રત્ન કહે છે-

રુચિર્જિનોક્તતત્ત્વેષુ, સમ્યક્શ્રદ્ધાનમુચ્યતે ।

જાયતે તન્નિસર્ગેણ, યુરોરધિગમેન વા ॥૧૭॥

જિનેશ્વરોએ કહેલાં તત્ત્વોમાં રુચિ થવી, તે સમ્યગ્ શ્રદ્ધા કહેવાય. અને તે સાચી શ્રદ્ધા સ્વયં અગર યુરુના ઉપદેશથી થાય છે.

જિનેશ્વરોએ કહેલાં જીવાદિક તત્ત્વોમાં જે રુચિ, તેતું નામ સાચી શ્રદ્ધા, તે રુચિ વગરનું જ્ઞાન ફળસિદ્ધિ કરનાર બનતું નથી. શાક, અન્ન વગેરેના સ્વરૂપને બહુનાર હોવા છતાં રુચિ વગર મનુષ્ય તેની તૃપ્તિને કે સ્વાદના ફળને મેળવી શકતો નથી. શ્રુતજ્ઞાનવાળા અંગારમદક વગેરે અભવ્ય કે દુર્ભવ્યો જિનોક્ત તત્ત્વોમાં રુચિ ન હોવાથી કહેલું ફળ મેળવી શક્યા નથી. તે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાના બે પ્રકાર છે. યુરુના ઉપદેશ વગર સ્વભાવથી આપોઆપ થઈ બધ, તે (૧) નિસર્ગસમ્યક્ત્વ અને યુરુના ઉપદેશથી કે પ્રતિમાનાં દર્શનથી થાય, તે (૨) અધિગમ-સમ્યક્ત્વ કહેવાય.

અનાદિ અનંત સંસાર-આવર્તમાં ભ્રમણ કરતા જીવોને વિષે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોટાકોટી સાગરોપમની છે, ગોત્ર અને નામની વીશ અને મોહનીયકર્મની સીતેર કોટાકોટી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. તે સ્થિતિમાંથી, પર્વત પરથી વહેતી નદીમાં ગળડતા અથડાતા ફૂટાતા કેટલાક પથ્થરો આપોઆપ સરખા ગોળ ઘાટના બની બધ છે, તે ન્યાયે વગર પ્રયત્ને આપોઆપ દરેક કર્મની સ્થિતિ તેવા પ્રકારના પરિણામના યોગે ઓછી થઈ બધ અને બ્યારે માત્ર એક કોડાકોટી સાગરોપમની પલ્લુ અંદર જેટલી યાકી રહે, ત્યારે દરેક સંસારી જીવો યથાપ્રવૃત્તકરણ કરવાના યોગે અંથિ-પ્રદેશ સુધી આવે છે. દુઃખે કરીને લેદી શકાય તેવો રાગ-દ્વેષનો પરિણામ તે અંથિ કહેવાય, જે સદા (રાયણના મૂળની) ગાંઠ માફક મહાસુકેલીથી છેદી શકાય તેવી હોય છે. આ અંથિસ્થાન સુધી પહોંચેલા જીવો પલ્લુ ફરી રાગાદિકથી પ્રેરાઈને ઉત્કૃષ્ટ કર્મની સ્થિતિનો બંધ કરનાર અને ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરનાર થાય છે. તેમાં કેટલાક ભાવિ કલ્યાણ પામનારા જે ભવ્ય જીવો હોય છે, તેઓ પોતાનું મહાવીર્ય પ્રગટ કરીને અપૂર્વકરણ કરતાં દુઃખે કરી ઉલ્લંઘન કરી શકાય તેવી તે અંથિને એકદમ મહા લાંબા પંથને કાપી ઇષ્ટસ્થાને સુસાફર પહોંચી બધ તેમ, ઉલ્લંઘન કરી આગળ પહોંચી બધ છે. આ અપૂર્વકરણ કહેવાય. હવે ત્યારપછી અનિવૃત્તિકરણ ક્યાં પછી અંતરકરણ ક્યેં છતે વેદવા લાયક મિથ્યાત્વનાં ફળીયાંને દૂર કરે તે વખતે, અંતરુદ્ધતની સ્થિતિવાળું ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, તે નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ કહેવાય. યુરુનો ઉપદેશ કે તેવા પ્રકારનું આલંબન પામી

સર્વ જીવોને જે સમ્યક્ શ્રદ્ધાન થાય, તે ધીબુ' અધિગમ-સમ્યક્ત્વ કહેવાય. આ સમ્યક્દર્શન યમ અને પ્રશમના ઔષધસમાન, જ્ઞાન-ચારિત્રતું ધીબ અને તપ તથા શ્વેતાદિના હેતુ છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રથી રહિત સમ્યક્ત્વ હોય, તે પણ પ્રશંસવા યોગ્ય છે, પણ મિથ્યાત્વ-વિષથી દૂષિત જ્ઞાન અને ચારિત્ર વખાણવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાન અને ચારિત્રથી રહિત શ્રેણિક રાબાએ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી તીર્થ કર-નામકર્મ ઉપાજન કયું-એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. જ્ઞાન અને ચારિત્ર નહિ ધારણ કરનાર જીવો પણ જે સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી અનુપમ સુખના નિધાન સરખું સુક્રિત-સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ભવ-સમુદ્રમાં ડૂબતાને નાવ-સમાન, દુઃખરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનલ-સમાન એવા સમ્યક્દર્શન-રતનો તમે અહિં આશ્રય કરો. ૧૭.

હવે ત્રીબુ' ચારિત્રરત્ન કહે છે-

સર્વસાવધયોગાનાં, ત્યાગશ્ચારિત્રમિષ્યતે ।

કીર્તિતં તદર્હિસાદિ-વ્રતભેદેન પશ્ચચા ॥૧૮॥

સર્વ પાપવાળા યોગોના ત્યાગસ્વરૂપ ચારિત્ર કહેલું છે, જે અહિં સા વગેરે પાંચ પ્રકારના ભેદવાળું જણાવેલું છે.

સર્વ સાવધ યોગો, નહિ કે કેટલાક માત્ર, એવા પાપ-વ્યાપારનો જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જે ત્યાગ કરવો, તે સમ્યક્ ચારિત્ર કહેવાય. જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા વગર કરેલું ચારિત્ર સમ્યગ્ચારિત્ર ન ગણાય. દેશવિરતિથી બુદ્ધ પાંડવા માટે સર્વ એમ જણાવેલું છે. મૂળ અને ઉત્તરગુણ-ભેદવાળું જે પ્રકારનું ચારિત્ર હોવાથી મૂળગુણરૂપ ચારિત્ર-પાંચ મહાવ્રત ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ સમજવું, નહીં કે સ્વરૂપથી. ૧૮.

ચારિત્રના મૂળ ગુણોને જ કહે છે-

અર્હિસા-સૂત્રતાસ્તેય-બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ ।

પઞ્ચમિઃ પશ્ચમિર્યુક્તા, માવનામિર્વિમુક્તયે ॥૧૯॥

અહિં સા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતો દરેકની પાંચ પાંચ ભાવનાઓથી યુક્ત હોય તો સુક્રિત માટે થાય.

અહિં સાદિક પાંચ મહાવ્રતો દરેકની પાંચ પાંચ ભાવના એટલા માટે કહેલી છે કે, જે સતત ભાવનાની જાગૃતિ રહે, તો તેનાથી સુક્રિત પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

મૂળગુણરૂપ પ્રથમ મહાવ્રત કહે છે-

ન યત્ પ્રમાદયોગેન, જીવિતવ્યપરોપણમ્ ।

ત્રસાનાં સ્થાવરાણાં ચ, તદર્હિસાવ્રતં મતમ્ ॥૨૦॥

પ્રમાદના યોગથી ત્રસ કે સ્થાવર જીવોના પ્રાણોનો નાશ ન કરવો તે પ્રથમ અહિં સા મહાવ્રત માનેલું છે.

પ્રમાદ એટલે અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ-દ્વેષ, યાદ ન રહેલું, મન, વચન અને કાયાના યોગનું પ્રતિકુળપણે વર્તન થવું અને ધર્મનો અનાદર કરવો-એમ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ કહેલો છે. તેના યોગથી ત્રસ કે સ્થાવર જીવોના પ્રાણોનો વિયોગ કરવો, તે હિં સા. તે ન કરવી, તે અહિં સા. ૨૦.

ખીલ્યું મહાવ્રત કહે છે-

મિયં પથ્યં વચસ્તથ્યં, સ્નૃતવ્રતમુચ્યતે ।

તત્ તથ્યમપિ નો તથ્યમ્, અમિયં ચાહિતં ચ યત્ ॥૨૧॥

પ્રિય હિતકારી અને સત્ય વચન બોલવું, તે સ્નૃતવ્રત કહેવાય, તથ્ય વચન પણ બે અપ્રિય, અને અહિતકર હોય તો, તે સત્ય વચન ન કહેવાય.

અમૃધાસ્વરૂપ સાચું વચન બોલવું, તે સ્નૃતવ્રત કહેવાય. સાંભળતાં માત્ર બે આનંદ આપે તે પ્રિય અને ભવિષ્યમાં હિતકારી તે પથ્ય તેવું વચન તે તથ્ય કહેવાય. અહિં સત્યવ્રતનો અધિકાર હોવાથી તથ્ય એવું એક વિશેષણ બસ છે, પ્રિય અને પથ્ય એવાં વિશેષણોની શી જરૂર છે ? તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે. વ્યવહારથી સત્ય હોવા છતાં પણ ચોરને તું ચોર, કોદીયાને તું કોદરોગવાળો કહે, તે અપ્રિય હોવાથી સાચું નથી ગણ્યું. સાચું છતાં અહિતકર, જેમકે શિકારીઓ જંગલમાં પૂછે કે, મૃગલાઓ કઈ તરફ ગયા ? એને ખરી હકીકત કહેવાથી મૃગલાઓને હિંસા કરી મારી નાખે, તેથી તેને સત્ય નથી ગણ્યું. ૨૧

ત્રીભ મૂળશુભ મહાવ્રતને કહે છે-

અનાદાનમદત્તસ્યાસ્તેયવ્રતમુદીરિતમ્ ।

બાહ્યાઃ પ્રાણા નૃણામૃયો, હરતા તં હતા હિ તૈ ॥૨૨॥

વિત્તા સ્વામીએ નહિ આપેલ વસ્તુ અહણ ન કરવી, તે અસ્તેય નામનું ત્રીભું મહાવ્રત કહેલું છે. ધન એ મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ છે અને તેનું હરણ કરવાથી તેઓના પ્રાણોનો નાશ કર્યો સમજવો.

ધનના માલિકે આખ્યા વગર અહણ ન કરવું, તે અદત્તાદાનવ્રત. ૧ સ્વામી, ૨ જીવ, ૩ તીર્થકર, અને ૪ શુરુ-અદત્ત એમ તેના ચાર પ્રકાર છે. તૃણની સળી, પથ્થર, કાષ્ટ વગેરે તેના સ્વામીએ ન આપેલાં હોય તો તે સ્વામીથી અદત્ત, માલિકે આપવા છતાં જીવ પોતે ન આપે, જેમ કે દીક્ષાના પરિણામ વગરનો જીવ હોય તેને માતા-પિતા શુરુને આપે તે જીવથી અદત્ત, તીર્થકરોએ પ્રતિષિદ્ધ એવા આધારકર્મોદિ અહણ કરવા, તે તીર્થકરથી અદત્ત, માલિકે આપેલ હોય છતાં, આધારકર્મોદિ દોષ-રહિત હોય, પણ શુરુની રજા વગર અહણ કરે તો તે શુરુથી અદત્ત કહેવાય. બાકીનાં વ્રતો પ્રથમ વ્રતનાં રક્ષણ કરનારાં છે. અદત્તાદાનમાં હિંસા કેવી રીતે ગણાય ? ત્યારે જણાવ્યું કે, ધન એ બાહ્ય પ્રાણ છે. ચોરી કરવી તે બાહ્ય પ્રાણો લીધા બરાબર છે. ૨૨

ચોથું મહાવ્રત કહે છે-

દિવ્યૌદારિકામાનાં, કૃતાનુમતિકારિતૈઃ ।

મનો-બાક્-કાયતસ્ત્યાગો, બ્રહ્માષ્ટદશધા મતમ્ ॥૨૩॥

દેવ સંબંધી અને ઔદારિક શરીર સંબંધી, કામોના મન, વચન અને કાયાથી, કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાના ત્યાગરૂપ એવા અઢાર લેહવાળું બ્રહ્મવ્રત કહેલું છે.

દેવતાઈ વૈક્રિય શરીરો અને તિર્થો તથા મનુષ્યોનાં ઔદારિક શરીરોના કામોનો મનથી વચનથી અને કાયાથી કરવા, કરાવવા, અને અનુમોદવાનો ત્યાગ એ પ્રમાણે અઢારલેહવાળું કામના ત્યાગરૂપ બ્રહ્મવ્રત. કહેલું છે કે :- દેવતાઈ કામના રતિસુખથી ત્રિવિધ ત્રિવિધ વિરતિ

એ પ્રમાણે નવ, તથા ઔદારિક સંબંધી પણ તે જ પ્રમાણે નવ મળીને અઠાર પ્રકારવાળું બ્રહ્મવ્રત, કરવું, કરાવવું, અનુમોદવું, મન, વચન અને કાયાથી આ વચલા વ્રતમાં કહેવાથી પહેલા અને પછીના મહાવ્રતમાં પણ આ લેહો જોડવા. ૨૩.

પાંચમું મહાવ્રત જણાવે છે—

સર્વમાવેષુ મૂર્છ્યાસ્ત્યાગઃ સ્યાદપરિગ્રહઃ ।

યદસત્સ્વપિ જાયેત, મૂર્છ્યા ચિત્તવિષ્ટવઃ ॥૨૪॥

સર્વપદાર્થો સંબંધી મૂર્છાનો ત્યાગ, તે અપરિગ્રહ વ્રત કહેવાય. અછતા પદાર્થોમાં પણ મૂર્છા થવાથી ચિત્ત અસ્થિર અને છે.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવરૂપ સર્વ ભાવોમાં મૂર્છા કે આસક્તિનો ત્યાગ, એકલા પદાર્થ-માત્રનો ત્યાગ નહિ, પણ તેની મૂર્છાનો ત્યાગ, તે અપરિગ્રહવ્રત કહેવાય. શંકા કરે છે કે, પરિગ્રહનો ત્યાગ ક્યો એટલે અપરિગ્રહવ્રત થઈ ગયું, મૂર્છાત્યાગરૂપ તેવું લક્ષણ કેમ કહ્યું ? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, અવિદ્યમાન પદાર્થમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમાં મૂર્છા થવાથી ચિત્તની અશાંતિ થાય છે અને અસ્થિરચિત્તવાળાથી પ્રશમ-સુખનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. ધન ન હોવા છતાં ધનની તૃષ્ણાવાળા, રાજગૃહીના દ્રમકની માફક ચિત્તની મલિનતા દુર્ગતિમાં પડવાતું કારણ અને. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ લક્ષણ સામગ્રીની હાજરી છતાં તૃષ્ણારૂપ કાળા સર્પના ઉપદ્રવ વગરના મનવાળાઓને પ્રશમ-સુખની પ્રાપ્તિથી ચિત્તની પૂર્ણ સ્થિરતા હોય છે. આ જ કારણથી ધર્મોપકરણ ધારણ કરનાર યતિઓને શરીર અને ઉપકરણમાં મમતા ન હોવાથી અપરિગ્રહપણું જણાવેલું છે. કહ્યું છે કે, 'જેમ ઘોડાને આભૂષણો હોવા છતાં તેને તેની મૂર્છા હોતી નથી, તેવી રીતે ઉપકરણવાળા નિર્ઝંઘા પણ તેમાં રાગ કરતા નથી.' જેવી રીતે મૂર્છા-રહિત ધર્મોપકરણવાળા મુનિઓને પરિગ્રહદોષ નથી, તેવી રીતે વ્રત ધારણ કરનાર સાધ્વીઓ પણ શુરુના ઉપદેશ અનુસાર ધર્મોપકરણ ધારણ કરનારી, ત્રણ રત્નવાળી નિર્ઝંઘાઓને પણ પરિગ્રહપણાનો દોષ નથી, આ કારણથી સાધ્વીઓ માટે 'ધર્મોપકરણ-પરિગ્રહ માત્રથી ઋતિઓને મોક્ષ ન હોય' તેમ કહેનાર (દ્વિગંધર) માત્ર વાચાળ છે. ૨૪.

પાંચ પાંચ ભાવનાથી યુક્ત હોય તો, તે પાંચ મહાવ્રત યુક્ત માટે થાય છે, તે પૂર્વે કહ્યું હતું, તેની સ્તુતિ કરે છે—

માવનામિર્માવિતાનિ, પશ્ચમિઃ પઠ્વમિઃ ક્રમાત્ ।

મહાવ્રતાનિ નો કસ્ય, સાધયન્ત્યવ્યયં પદમ્ ? ॥૨૫॥

કેમસર પાંચ પાંચ ભાવેલી ભાવનાઓથી વાસિત થયેલાં મહાવ્રતો કોને અવ્યયપદ સાધી આપતાં નથી ?

વાસિત કરાય-શુણ-વિશેષોત્તુ જેમાં આરોપણ કરાય, એવાં મહાવ્રતો ભાવનાઓ વડે દહપણે પાલન કરી શકાય છે. ૨૫.

હવે પ્રથમવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

મનોગુપ્ત્યેષણાદનેર્યામિઃ સમિતિમિઃ સદા ।

દૃષ્ટાન્નપાનગ્રહણેનાર્હિસાં ભાવયેત્ સુધીઃ ॥૨૬॥

સુચુદ્ધિશાળી સાધુએ મનોગુપ્તિ, એષણા-સમિતિ, આદાનભંડ-નિક્ષેપણા-સમિતિ, ધર્મા-સમિતિ તથા આહાર-પાણી જોવાપૂર્વક અહણ કરવા વડે કરીને અહિંસા ભાવવી જોઈએ.

આગળ કહીશું તેવા લક્ષણવાળી મનોગુપ્તિ રૂપ એક ભાવના, વિશુદ્ધ-નિર્દોષ પિંડ અહણ કરવામાં સમ્યગ્ સાવધાની રાખવી, પાટ-પાટલા વગેરે પદાર્થો લેવા-મૂકવામાં જે જથ્થાવાળી પ્રવૃત્તિ, જવા-આવવામાં જથ્થાવાળી પ્રવૃત્તિ, નજર કરી આહાર-પાણી અહણ કરવાં, તથા ઉપલક્ષણથી જોજન કરતી વખતે પણ અહિંસા ભાવવી. અહિંસા અને સમિતિઓ મહાવ્રતની ભાવનારૂપે જાણવી. અથવા પંચસમિતિ ઇત્યાદિ અંથથી ફરી કથન કરવાથી ગુપ્તિ-સમિતિઓનું ઉત્તરગુણપણું જણાવવા માટે સમજવું. કહેલું છે કે, ‘પિંડની વિશુદ્ધિ, સમિતિઓ, ભાવના, જે પ્રકારનો તપ, પ્રતિમા અને અભિઅહ એ ઉત્તરગુણોના પ્રકારો છે.’ અહિં મનોગુપ્તિને ભાવના જણાવી તે એટલા માટે કે હિંસામાં મનોવ્યાપારનું સુખ્યપણું છે. શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે કે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિએ મનોગુપ્તિ વડે અહિંસાવ્રતને ન ભાવી તેથી હિંસા ન કરવા છતાં પણ સાતતી નરક યોગ્ય પાપ એકદું કયું હતું. એષણા, આદાન અને ધર્મા-સમિતિઓ તો અહિંસા-વ્રતમાં અત્યંત ઉપકાર કરનારી છે જ, તેથી તેનું ભાવનાપણું યોગ્ય જ છે. દેખેલા અન્ન-પાણી અહણ કરવાં, તેમાં ત્રસાદિક જીવો સહિત અન્ન-પાણીના પરિહાર કરવારૂપ અહિંસાવ્રતને ઉપકારક થાય છે. આ પાંચમી ભાવના. ૨૬.

બીજા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

હાસ્ય-હોમ-મય-ક્રોધ-પ્રત્યાહ્યાનૈર્નિરન્તરમ્ ।

આલોચ્ય માષણેનાપિ, ભાવયેત્ સ્વતૃતવ્રતમ્ ॥૨૭॥

હાસ્ય મશ્કરી, લોભ, ભય, અને ક્રોધના ત્યાગ કરવા પૂર્વક હંમેશાં વિચાર કરી યોદ્ધવા વડે સત્યવ્રતને ભાવવું.

હસતાં-મશ્કરી કરતાં અસત્ય યોદ્ધે, લોભાધીન બન્યો કે ધનની આકાંક્ષાથી, પ્રાણોની રક્ષાની ઇચ્છાવાળો ભયથી, ક્રોધથી ચંચળ મન થવાનાં કારણે જૂઠું યોદ્ધે. હાસ્યાદિકનાં પરચક્ષુઓ-ત્યાગ કરવા રૂપ ચાર ભાવના અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક બરાબર વિચાર કરીને ‘રખેને અજ્ઞાનતાથી ફેરફાર ન યોદ્ધી જવાય’ એવી રીતે યોદ્ધવું, તે પાંચમી ભાવના. મોહ એ મૃષાવાદનું કારણ પ્રસિદ્ધ જ છે. કહેલું છે કે-‘રાગથી, દ્વેષથી અને મોહ એટલે અજ્ઞાનથી જે વચન યોદ્ધાય, તે અસત્ય કહેવાય’ ૨૭.

ત્રીજા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

આલોચ્યાવગ્રહયાઠ્ઠવાઽમીક્ષ્યાવગ્રહયાનચમ્ ।

પ્રતાવન્માત્રમેવૈતદિત્યવગ્રહધારણમ્ ॥૨૮॥

સમાનધાર્મિકેભ્યશ્ચ, તથાડવગ્રહયાચનમ્ ।

અનુજ્ઞાપિતપાનાભાષનમસ્તૈયમાવનાઃ ॥૨૧॥ યુગ્મમ્ ।

મનથી વિચાર કરી અવગ્રહ—સાધુને રહેવા યોગ્ય વસતિની માગણી કરવી. માલિક પાસે વપરાતાં સ્થાનોની વારંવાર માગણી કરવી, જરૂર હોય તેટલી જ જગ્યાનો કબજો રાખવો, સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહની માગણી કરી ઉતરવું. શુરુની રજાથી આહાર-પાણી વાપરવાં—આ અસ્તૈયવ્રતની ભાવનાઓ.

મનથી વિચાર કરી સાધુએ રહેવા માટેના અવગ્રહની માગણી કરવી. ૧ ઇન્દ્ર, ૨ ચક્રવર્તી, ૩ માંડલિક રાજા, ૪ મકાન—માલિક અને ૫ સાધર્મિક સાધુ એમ પાંચ પ્રકારના અવગ્રહો કહેલા છે. આગળ આગળના બાંધ્ય છે અને પાછળ પાછળના અવગ્રહો બાંધ્ય છે. તેમાં દેવેન્દ્રનો અવગ્રહ એવી રીતે સમજવો કે જેમ સૌધર્માધિપતિ દક્ષિણલોકાર્ધના અને ઇશાના-ધિપતિ ઉત્તરલોકાર્ધના માલિક ગણાય. તેથી દેવેન્દ્રનો અવગ્રહ માલિકી ગણાય. રાજા ચક્રવર્તી તેનો અવગ્રહ ભરતક્ષેત્ર, માંડલિક રાજા તેના તાબાનું રાજ્ય હોય તે, ગૃહપતિનો અવગ્રહ, શય્યાતર વસતિ—મકાનના માલિક તેનો અવગ્રહ, સાધુઓ આગળ આવેલા હોય અને તેમને ગૃહસ્થોએ ઉતારો આપેલો હોય તેવાં ઘરો. આવા અવગ્રહો ભાણીને વિધિપૂર્વક કંમસર રહેવાના સ્થાનની ચાચના કરવી. માલિક પાસે ચાચના ન કરવાથી માંહો માંહે વિરોધ, વગર કારણે અણુધાર્યા કલેશ, કંકાસ વગેરે આ લોકસંબંધી દોષ ઉભા થાય. પરલોકમાં પણ વગર આપેલનો લોગવટો કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ પાપકર્મ લોગવવું પડે. આ પ્રથમ ભાવના. માલિકે એક વખત આપેલા સ્થાનની વારંવાર માગણી કરતા રહેવું. પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલ અવગ્રહમાં વળી ગ્દાન, વૃદ્ધનાં મળ—મૂત્ર વગેરે પરઠવવા માટે, પાત્રાં, હાથ-પગ ધોવાનાં સ્થાનોની માગણી દાતારના ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેવા માટે કરવી. આ બીજી ભાવના. આટલા પરિમાણવાળા આ સ્થાનમાં અમને માત્ર આટલી જ જગ્યા જરૂરી છે, વધારેની જરૂર નથી—એ પ્રમાણે અવગ્રહની વ્યવસ્થા કરવા પૂર્વક ધારણ કરવી આવી રીતે અવગ્રહને ધારણ કરવામાં તેની અંદર કાઉત્સુગ આદિ ક્રિયા કરવામાં આવે તો, દાતારને અગવડ કરનાર થતો નથી. પ્રથમ માગણીના સમયે જગ્યાની મર્યાદા નક્કી કરી ન હોય તો, કદાચ દાતારના મનમાં ઉદ્વેગ થવાનો વખત આવે અને પોતાને પણ અદત્ત-પરિભોગનો કર્મબંધ થાય. એ ત્રીજી ભાવના. ધર્મ પાલન કરે, તે ધાર્મિકો—સમાન શાસન પામેલા સાધુઓ, પહેલાં જેમણે આ ક્ષેત્ર સ્વીકારેલું હોય, તેઓ પાસેથી રજા મેળવી ત્યાં રહેવું, નહિતર ચોરી ગણાય. એ ચોથી ભાવના. સૂત્રમાં કહેલી વિધિથી અગ્રિત, દોષરહિત, એષણીય અને કલ્પનીય આહાર-પાણી મેળવ્યાં હોય, તે લાવીને આલોવી, શુરુને નિવેદન કરી, શુરુની રજા મેળવી મંડલીમાં કે એકલી વાપરે. ઉપલક્ષણથી આ સાથે આ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે જે કંઈ ઔષધિક, ઔપગ્રહિક લેદલાણું ઉપકરણ એટલે ધર્મ—સાધન તે સર્વનો શુરુની રજા મેળવ્યા પછીજ લોગવટો કરવો—એમ કરનાર ત્રીજા મહાવ્રતનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. આમ પાંચે ભાવના સમજવી. ૨૮. ૨૯.

ચોથા મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે—

સ્ત્રી-વૃન્દ-પશુમદ્-વેશ્માસનકુહ્યાન્તરોઞ્જનાત્ ।

સરાગસ્ત્રીકથાત્યાગાત્, પ્રાગૃતસ્મૃતિવર્જનાત્ ॥૩૦॥

શ્રીરમ્યાન્નેષણસ્વાન્ન-સંસ્કારપરિવર્જનાત્ ।

પ્રગીતાત્યજનત્યાગાદ્, બ્રહ્મચર્ય ચ માવયેત્ ॥૩૧॥ યુગ્મય્ ।

શ્રી, નપુંસક, પશુઓવાળાં રહેઠાણો, શ્રી, નપુંસક, પશુઓ બેઠેલા હોય, તેવાં આસનો-સ્થાનો, વચ્ચે બીત હોય તેવાં સ્થાનો છેડવાથી, રાગ-સહિત સ્ત્રીકથાના ત્યાગથી, પહેલાં કરેલી રતિકીડાનું સ્મરણ તેના ત્યાગથી શ્રીઓનાં મનોહર અંગો બેવાં, તથા પોતાના શરીરની શોભા-ટાપટીપ તેનો ત્યાગ, અને અતિરસવાળાં લોજનનો ત્યાગ કરવાથી પ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ થાય છે. દેવ અને મનુષ્ય એમ બે લેહવાળી શ્રીઓ, આ સજીવ. અચિત્ત તો પૂતળી, લેપથી બનાવેલી, ચિત્રકર્મ કરેલી, અચિત્ત. નપુંસક એટલે ત્રીજા વેદના ઉદયવાળા મહાસોહકર્મવાળા, શ્રી અને પુરુષ સેવન કરવામાં રક્ત, તથા તિથિ અયોનિવાળા-તેમાં ગાય, ભેંસ, ઘોડી, ગધેડી, બકરી, ઘેટી જેમાં મૈથુનની સંભાવના હોય, તેવાં શ્રી, નપુંસક અને પશુવાળાં સ્થાન, આસન કરી જે સ્થાને બેઠેલાં હોય, અગર તેમણે સંયારો વાપરેલાં હોય, જેના આંતરે રહેવાથી ઈપતીના સોહ ઉત્પન્ન કરનાર શબ્દો સંભળાય, પ્રહ્મચર્યના લંગના ભયથી તેવા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રથમ ભાવના. રાગપૂર્વક શ્રીઓ સાથે અગર શ્રીઓની કથા, રાગવાળી શ્રીઓની સાથે કથા, તેનો ત્યાગ. રાગ ઉત્પન્ન કરનાર એવી દેશ, ભતિ, કુલ, વેષભૂષા, ભાષા, ચાલ, હાવભાવ, મન પારખવું, હાસ્ય, લીલા, કટાક્ષ, પ્રણય-કલહ, યૃગારરસવાળી વાતચીતો પણ પવન માફક ચિત્ત-સમુદ્રને ફોલા પમાડે છે. આ બીજી ભાવના. દીક્ષા કે પ્રહ્મચર્ય ધારણ કર્યા પહેલાં ગૃહસ્થપણમાં શ્રીઓની સાથે રતિકીડા-આલિંગનાદિ કર્યાં હોય તેનું સ્મરણ થાય તો, તેનો ત્યાગ કરવો, પૂર્વની રતિકીડાના સ્મરણરૂપ ઇન્દ્રિયથી કામાગ્નિ વધારે સતેજ થાય છે. આ ત્રીજી ભાવના. અવિવેકી લોકની અપેક્ષાએ શ્રીઓનાં મનોહર સ્પૃહા કરાવનારાં આકર્ષક સુખ, નેત્ર, સ્તન, સાથળ વગેરે અપૂર્વ વિસ્મયરસના પૂર્ણપણથી વિકસ્વર નયન કરીને નિરીક્ષણ ન કરવાં. રાગ-દ્રેષરહિતપણે માત્ર બેવું તે ખરાબ ગણ્યું નથી. કહ્યું છે કે-‘ચક્ષુના વિષયમાં આવેલું રૂપ તેનું અદર્શન કરવું તે અશક્ય છે, પરંતુ પંડિત પુરુષે તેના રૂપમાં રાગ-દ્રેષ વળેલા બેઠાં.’ તથા પોતાના શરીરના સ્નાન, વિલેપન, ધૂપ દેવો, નાખ, દાંત, કેશ સરખા કરવા, સાફ કરવા-ઓળવારૂપ સંસ્કાર કરવા, શ્રીઓનાં રમ્ય અંગો તરફ નજર કરવી, પોતાનાં અંગોનો સંસ્કાર કરવો; તે બંનેનો ત્યાગ કરવો. શ્રીનાં મનોહર અંગ તરફ દષ્ટિ કરવાથી ચપળ નેત્રવાળો બની જેમ પતંગીયો દીપ-શિખામાં તેમ વિનાશ પામે છે. અપવિત્ર શરીરના સંસ્કારમાં મૂઠ બનેલાં તેવા તેવા ઉન્માદના વિચારો વડે પોતાના આત્માને નિષ્કળ કલેશ પમાડે છે. આ ચોથી ભાવના. રસવાળા, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મધુર રસવાળા, અને રસ વગરના હોય તો પણ વધારે પ્રમાણમાં લેવા, છુપાં લોજન પણ કંઈ સુધી ફગાવી ફગાવી ખાવું તેવા લોજનનો ત્યાગ કરવો, હંમેશાં શરીર પુષ્ટ કરનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદિષ્ટ ચીકણવાળા રસવાળા યોરાક ખાવાથી પ્રધાન ધાતુનું વિશેષ પોષણ થવાથી વેદોદય બંધાય થાય અને અપ્રહ્મ પણ સેવન કરે. વધારે પ્રમાણમાં લોજન કરવાથી એકલા પ્રહ્મચર્યનો નાશ નથી, પરંતુ શરીરને પણ નુકશાન કરતું હોવાથી તે ત્યાગ કરવાનું છે. કહેલું છે કે, વ્યજન-શ્વક સહિત યોરાક અર્ધભાગે, પાણીના બે ભાગ, વાસુ કરવા માટે છઠ્ઠો ભાગ ઉણો રાખે. આ પાચ્યની ભાવના. એવી રીતે નવ પ્રકારની પ્રહ્મચર્યની શુસિનો સંગ્રહ કરીને પ્રહ્મચર્યનું પાંચ ભાવના પૂર્ણ કરી. ૩૦. ૩૧.

હવે પાંચમાં મહાવ્રતની ભાવનાઓ કહે છે —

સ્પર્શે રસે ચ ગન્ધે ચ, રુપે શબ્દે ચ હારિણિ ।
 પઠ્ઠચસ્વિતીન્દ્રિયાર્થેષુ; ગાઢં ગાર્ધ્યસ્ય વર્જનમ્ ॥૩૨॥
 ઇતેષ્વેવામનોજ્ઞેષુ, સર્વથા દ્વેષવર્જનમ્ ।
 આકિઞ્ચન્યવ્રતસ્યૈવ, ભાવનાઃ પઠ્ઠચ કીર્તિતાઃ ॥૩૩॥ (યુગ્મમ્)

મનોહર સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ એ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અતિ આસક્તિનો ત્યાગ, અને અણુગમતા તે સ્પર્શાદિમાં દ્વેષનો ત્યાગ કરવો—અપરિગ્રહવ્રતની આ પાંચ ભાવનાઓ કહેલી છે.

સ્પર્શાદિક જે ગમતા હોય, તેવા વિષયોમાં અતિરાગનો ત્યાગ કરવો, ઇન્દ્રિયોને પ્રતિકુલ એવા અણુગમતા સ્પર્શાદિમાં દ્વેષ ન કરવો. આસક્તિવાળો મનુષ્ય મનોહર વિષયોમાં રાગ અને અણુગમતા વિષયોમાં દ્વેષ કરે છે. મધ્યસ્થને મૂંઝાઈ ન હોવાથી નથી કયાંય પ્રીતિ થતી, કે નથી અપ્રીતિ. રાગ થયા પછી દ્વેષ થતો હોવાથી દ્વેષને પાછળથી ગ્રહણ કર્યો. કિંચિત્ એટલે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહરૂપ તે જેને નથી, તે અકિંચિત્, તેનો ભાવ તે આકિંચન્ય અર્થાત્ અપરિગ્રહતા. તે રૂપ મહાવ્રત, તેની આ પાંચ ભાવનાઓ જણાવી. ૩૨-૩૩.

મૂલશુભરૂપ ચારિત્ર કહીને ઉત્તરશુભરૂપ ચારિત્ર કહે છે—

અથવા પઠ્ઠચસમિતિ—યુક્તિત્રયપવિત્રિતમ્ ।
 ચરિત્રં સમ્યક્ચારિત્રમિત્યાહુર્મુનિપુરુષાઃ ॥૩૪॥

અથવા પાંચ સમિતિઓથી અને ત્રણ શુદ્ધિઓથી પવિત્ર એવા ચારિત્રને મુનિઓમાં ઉત્તમ એવા તીર્થંકરોએ સમ્યક્ચારિત્ર કહેલું છે.

સમિતિ એટલે પાંચ ચેષ્ટાઓની તાંત્રિક સંજ્ઞા. અથવા અહર્અવચન અનુસાર પ્રશસ્ત ચેષ્ટા, તે સમિતિ. શુદ્ધિ એટલે આત્માનું સંરક્ષણ, સુસુક્ષ્મા યોગ—નિગ્રહ, એ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ શુદ્ધિ; તે બંનેથી પવિત્ર એવી સાધુઓની ચેષ્ટા, તે સમ્યક્ચારિત્ર કહેવાય. સમ્યગ્ પ્રવૃત્તિ-સ્વરૂપ સમિતિ, અને પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિલક્ષણ શુદ્ધિ. આ બેમાં આટલી વિશેષતા છે. ૩૪

હવે સમિતિ અને શુદ્ધિઓને નામ કહેવા પૂર્વક જણાવે છે—

ઈર્યા—માર્ષેષણાડ્ડાન—નિષ્કેપોત્સર્ગસંનિકાઃ ।
 પઞ્ચાહુઃ સમિતીસ્તિસ્તો, યુક્તીન્નિયોગનિગ્રહાત્ ॥૩૫॥

ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણા સમિતિ, આદાન—નિષ્કેપ સમિતિ, પારિષ્કાપનિકા સમિતિ, આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ યોગોના નિગ્રહ કરવા રૂપ મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ અને કાંઈશુદ્ધિ તીર્થંકર ભગવંતોએ પ્રરૂપેલી છે.
 ચો. ૮

ઉપર કહેલી પાંચ સમિતિ તથા મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારનો પ્રવચનવિધિથી નિરોધ કરવો, મન, વચન, કાયાને માર્ગમાં પ્રવર્તાવવા, ઉન્માર્ગે જતા ત્રણે યોગને અટકાવવા, તે સુખિત કહેવાય. ૩૫.

ધર્માસમિતિનું લક્ષણ કહે છે—

લોકાતિવાહિતે માર્ગે, સુચિત્તે માર્સ્વદંશુમિઃ ।

જનતુરસાર્યમાલોક્ય, ગતિરીપાં મતા સતામ્ ॥૩૬॥

જે માર્ગમાં લોકોની અવર-જવર થતી હોય, તેમ જ સૂર્યનાં કિરણો જેના ઉપર પડતાં હોય, તેવા માર્ગમાં જીવોની રક્ષા માટે નીચે નજર કરીને ગતિ કરવી, તેને ધર્માસમિતિ માનેલી છે.

ધર્માસમિતિ—ત્રસ અને સ્થાવર જંતુમાત્રને અભયકાન દેવા માટે દીક્ષિત થએલ મુનિ જરૂરી કાર્ય માટે જતાં-આવતાં જીવોની રક્ષા માટે, તેમ જ પોતાના શરીરની રક્ષા માટે પગલા અથવાગથી માંડી ધુંસરા પ્રમાણ ક્ષેત્ર સુધી નજર કરીને ચાલે તે. ધર્મા એટલે ગતિ, તેમાં સમ્યગ્ પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ધર્માસમિતિ. કહ્યું છે કે :— ‘યુગમાત્ર ભૂમિને જેતો બીજ, લીલોતરી, જીવો, જળ, પૃથ્વીકાયને વળેતો મુનિ જમીન પર ચાલે. ખાડા-ટેકરા, ડુંઠા, કાકવને છોડતો પરાક્રમ હોય તો તેવા માર્ગમાં સંક્રમણ કરી ચાલે નહિ.’

ગતિ માર્ગમાં કરાય છે, તેથી તેને વિશેષિત કરતાં કહે છે કે, લોકોના હાલવા-ચાલવાથી અત્યંત ખૂદાયેલો અને જે માર્ગ ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સ્પર્શ કરતાં હોય અર્થાત્ માર્ગ બરાબર દેખાતો હોય, પહેલા વિશેષણથી બીજાએ વાપરેલા માર્ગે જતાં મુનિને છકાય જીવની વિરોધના ન થાય. ખોટા માર્ગે પણ ન જવું, તે કહે છે, તેવા પ્રકારના માર્ગમાં રાત્રે જતાં ઉડીને આવી પડતા સંપાતિત જીવોની વિરોધના થાય, તેનો પરિહાર કરવા માટે બીજું વિશેષણ કહ્યું. આવા પ્રકારના ઉપયોગવાળા મુનિને ચાલતાં ચાલતાં કદાચ પ્રાણિનો વધ થાય તો પણ, પ્રાણ-વધનું પાપ ન લાગે. કહ્યું છે કે :— ‘ધર્મિયા સમિતિમાં ઉપયોગવાળો ચાલવા માટે પગ ભીંચે કરે, તેમ કરતાં કદાચ કોઈ બેઠ્ઠાદ્યાદિ જીવ તે યોગને પામીને મરી ભય તો, શાસ્ત્રમાં તે નિમિત્તે સૂક્ષ્મ પણ કર્મબંધ કહેલો નથી, કારણ કે સર્વભાવપૂર્વક નિરવધ ઉપયોગથી તે પ્રવર્તે છે.’ તેમજ ‘અભયજ્ઞા અને અવિધિથી પ્રવૃત્તિ કરનારથી જીવ ન પણ મરે, અથવા મરી ભય તો તેને નક્કી હિંસાનું પાપ લાગે, અને જે સમ્યગ્ પ્રકારના ઉપયોગવાળો અને જ્યજ્ઞાનો પ્રયત્ન કરનાર હોય, તેનાથી કદાચ હિંસા થઈ ભય, તો પણ તેને તે હિંસાથી કર્મબંધ થતો નથી.’ ૩૬.

હવે ભાષાસમિતિ કહે છે—

અવચત્યાગતઃ સર્વ-જનીનં મિતમાવણમ્ ।

પ્રિયા વાચંયમાનાં સા, માવાસમિતિક્ચયતે ॥૩૭॥

નિર્દોષ, સર્વને હિતકારી, પ્રમાણસર બોલવું, મુનિઓને પ્રિય એવી રીતે સાવધાનીપૂર્વક બોલાવ, તે ભાષાસમિતિ કહેવાય.

ભાષાસમિતિ—‘વક્રચક્રુદ્ધિ નામના અધ્યયનમાં પ્રતિપાદન કરેલા ભાષાદોષો, જેમકે ‘નું’ ધૂત, કામી, માંસ ખાનાર, ચોર, નાસ્તિક છે.’ આદિ દુર્વચનનો નિષ્કપટભાવ ત્યાગ કરવો. વચનશુદ્ધિવાળી ભાષા બોલાવી.

૧ દશવૈકલિક સંસ્કૃત સાતમું અધ્યયન.

સર્વ લોકોને હિતકારી હોય, થોડું પણ એવા પ્રકારનું બોલે, જેથી ઘણા પ્રયોજન સાધનારી બને, તેવા પ્રકારનું બોલવું. કહ્યું છે કે, “મધુર, બુદ્ધિવાળું, અલ્પ, કાર્ય સરે તેટલું, ગર્વ વગરનું, ઉદાર આશયવાળું, પ્રથમ બુદ્ધિથી ગાંઠવેલું અને ધર્મયુક્ત હોય, તે જ વચન બોલવું.” આ પ્રકારે જ બોલવું, તે ભાષાસમિતિ કહેવાય. બોલવામાં સમ્યક્ પ્રકારે સાવધાની રાખવી, તે ભાષાસમિતિ. આવા પ્રકારની ભાષા મુનિવરોને ઇષ્ટ છે. કહેલું છે કે :—‘બુદ્ધિશાળીએ તે ભાષા ન બોલવી કે, જે સત્યા, સત્યામૃષા કે મૃષા હોય, અને પંડિતોએ ન આચરેલી હોય, તેવી ભાષા ન બોલે.’ ૩૭.

એષણાસમિતિ કહે છે—

દ્વિચત્વારિંશતા મિશ્ના-દોષૈર્નિત્યમદૂષિતમ્ ।

મુનિર્યદન્નમાદત્તે, સૈષણાસમિતિર્મતા ॥૩૮॥

કહેલા બેતાલીશ દોષોથી રહિત ભિક્ષા મુનિ ગ્રહણ કરે, તેને એષણાસમિતિ માનેલી છે.

એષણાસમિતિ—બેતાલીશ દોષો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ઉદ્ગમ, ઉત્પાદના અને એષણા સ્વરૂપ. તેમાં ઉદ્ગમ દોષો ગૃહસ્થથી થયેલા સોળ દોષો તે આ પ્રમાણે :—આધાકર્મ, ઔદેશિક, પૂતિકર્મ, મિશ્રજાત, સ્થાપના, પ્રાભૃતિકા, પ્રાદુષ્કાર-ખરીદેલ, ઊછીનું લાવેલ, અદલી-બદલી કરેલ, સામે લાવેલ, ઉદ્ભિન્ન, માળ પરથી લાવેલ, છીનવી લીધેલું, અનિચ્છત, અધ્યવ-પૂરક સોળમે ભેદ.

૧ આધાકર્મ—મનમાં સાધુનો સંકલ્પ કરીને સચિત્તને અચિત્ત કરવું, અચિત્ત ધાન્યાદિકને સાધુ માટે રાંધવું, તે નિરુક્ત અર્થથી આધાકર્મ.

૨ ઉદેશ—‘સાધુને વહોરાવીશ’ એવા સંકલ્પ કરવા પૂર્વક સાધુને ઉદેશીને પહેલાં જે રાંધીને તૈયાર કર્યા હોય, તેમાં ચોખા, લાડુ, લોટ વગેરે નાખવા, દહિં અગર ગોળ નાખી તેને સંસ્કાર આપવા.

૩ પૂતિકર્મ—આધાકર્મો ભોજન સાથે ભળેલું શુદ્ધ હોય તો પણ તે પવિત્ર દ્રવ્ય સાથે અપવિત્ર દ્રવ્ય ભેળું થાય, તે પૂતિકર્મ કહેવાય.

૪ મિશ્રજાત—તે કહેવાય કે જે, પોતા માટે અને સાધુ માટે શરૂથી જ એકઠું કરી રાંધાય.

૫ સ્થાપના—સાધુ માગણી કરે તેવા દૂધ વગેરેને જીંદા કરી પોતાના ભાજનમાં અલગ સ્થાપન કરવું.

૬ પ્રાભૃતિકા—તે કહેવાય કે સાંસારિક વિવાહાદિક પ્રસંગો જે કાળાંતરે કરવાના હોય, પણ અત્યારે સાધુઓ નજીકમાં છે, તેમના પણ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી બુદ્ધિથી હમણાં જ આ પ્રસંગ ઉભો કરી લાભ લઈએ, તેને શાસ્ત્ર-પરિભાષાથી પ્રાભૃતિકા કહેલ છે. અથવા નજીકના સમયમાં હોય તો, સાધુ આવે ત્યારે કરીશું—એમ કરી પ્રસંગ દૂર લઈ જાય.

૭ પ્રાદુષ્કરણ—અધિકારમાં રહેલ પદાર્થને અગ્નિ, દીવો કે મણિના પ્રકાશ વડે ખોળી લાવેલો, ભિત દૂર કરીને ગંદાર કાઢી લાવવું, પ્રગટ કરવું.

૮ કીત—સાધુ માટે મૂલ્ય ખરચી વેચાતું લાવવું.

૯ પ્રામિત્યક-સાધુ માટે ઉધાર લાવી અપાય તે.

૧૦ પરિવર્તિત-પોતાની ચીજ આપી તેના જેવું પારકું દ્રવ્ય લાવી જે અપાય.

૧૧ અભ્યાહુત-ધરથી કે બીજા ગામથી સાધુ માટે સામે લાવેલા હોય તે.

૧૨ ઉદ્ભવિન્ન-પરણી કે તેવા ભાજનમાંથી ધી વગેરે દાન માટે કાઢવા માટે તેના પરની માટી ખોદી દૂર કરવી.

૧૩ માલપહૂત-માળા ઉપરથી કે માળીયા કે શીકા પરથી અગર ભોંયરામાંથી લાવીને સાધુને આપે.

૧૪ આછેદ્ય પારકી વસ્તુ બલાકારે છીનવીને શેઠ, રાજા કે ચોર આપે.

૧૫ અનિસ્પૃષ્ટ-ઘણા એકઠા મળીને ઉબાણી કે મંડળના જમણમાંથી બીજાની મરજી ન હોય અને તેમાંથી એક સભ્ય આપે.

૧૬ અધ્યવપૂરક-પોતા માટે ખેતરમાં ધાન્ય વાવતો હોય, પણ સાધુ ભગવંતો પધારવાના છે, તેમના માટે પણ ફરી ધાન્યાદિ વાવે.

ઉપાદાના દોષો પણ સોળ છે અને તે સાધુથી થવા સંભવિત છે. તે આ પ્રમાણે:- (૧) ધાત્રીપિંડ, (૨) દૂતીપિંડ, (૩) નિમિત્તપિંડ, (૪) આજીવન (૫) વનીપક, (૬) ચિકિત્સા, (૭) ક્રોધ, (૮) માન, (૯) માયા, (૧૦) લોભ, (૧૧) પૂર્વ-પશ્ચાત્-સંસ્તવ, (૧૨) વિદ્યા, (૧૩) મંત્ર, (૧૪) ચૂર્ણ, (૧૫) યોગ અને (૧૬) સોળમો મૂળકર્મ દોષ.

૧ ધાત્રીપિંડ-બાળકને ધવરાવવું કે દૂધ પાવું, સ્નાન કરાવવું, વસ્ત્ર-આભૂષણ પહેરાવી શોભા કરવી, રમાડવું, ખોળામાં બેસાડવું. આ કાર્યો કરનારી ધાવમાતાઓ પાંચ પ્રકારની હોય છે. શિક્ષા મેળવવા માટે બાળકને માટે સુનિ આ કાર્યો કરે, તો ધાત્રીપિંડ નામનો દોષ લાગે.

૨ દૂતીપિંડ-શિક્ષા માટે એક બીજાના સંદેશા લઈ જાય.

૩ નિમિત્તપિંડ-ભૂત, ભાવી અને વર્તમાન કાળમાં વેપારાદિ કાર્યમાં લાભ-નુકશાન જણાવનાર નિમિત્તવું કથન કરે. દરેકમાં શિક્ષા માટે સમજી લેવું.

૪ આજીવપિંડ-શિક્ષા મેળવવા માટે ભતિ, કુલ, ગણ, કર્મ, શિલ્પ, કળા આદિ પોતાનાં તેવા તેવા ગુણોને આગળ કરતો હોય.

૫ વનીપકપિંડ-શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અતિથિ, શ્વન વગેરેના ભક્તની આગળ તે તે ભક્તની પાસે જઈ પિંડ માટે પોતે દર્શન આપે.

૬ ચિકિત્સાપિંડ-વૈદ્ય બની ઉલટી, બુલાબ, અસ્તિકર્મ વગેરે કરાવીને ઔષધાદિની પ્રેરણા આપે.

૭ ક્રોધપિંડ-વિદ્યા તપ પ્રભાવ જણાવવા, રાજા તરફથી થતી પૂજા કહેવી, ક્રોધનાં કળ બતાવવાં.

૮ માનપિંડ-લબ્ધિ, પ્રશંસા ન પચાવી શકે તેવો છીછરા-અગવંદીર, બીજાએ વખાણ કર્યાં કે વખોડ્યો હોય, તો પણ ગૃહસ્થ પાસે અભિમાન કરે.

૯ માયાપિંડ-શિક્ષા મેળવવા માટે ભુદા ભુદા વેષ-પલટા કે ભાષા-પલટા કરે.

૧૦ લોભપિંડ-અતિ લાલચ કે લોભથી શિક્ષા માટે રખડે.

૧૧ પૂર્વપશ્યાત્સન્તવપિ'ંડ-પૂર્વપરિચયવાળા, માતા-પિતા વગેરે અને પાછળથી થએલા પરિચયવાળા સાસુ-સસરા વગેરે; શિક્ષા માટે એવી અનુરૂપ ઓળખાણ કરે.

વિદ્યાદિપિ'ંડ વિદ્યા, મંત્ર, ચૂર્ણ, યોગ એ ચારનો શિક્ષા માટે પ્રયોગ કરે.

૧૨ વિદ્યાપિ'ંડ-સ્ત્રીદેવતાથી અધિષ્ઠિત આધીન મંત્ર. જપ, હોમાદિથી સાધી શકાય તે વિદ્યાં.

૧૩ મંત્રપિ'ંડ-પાઠ માત્રથી સિદ્ધ થનાર પુરુષદેવતા અધિકાયકવાળો મંત્ર.

૧૪ ચૂર્ણપિ'ંડ-નેત્રમાં અંજન કરવું, અદસ્ત થવું એવા કૃત્રિમવાળાં ચૂર્ણ.

૧૫ યોગપિ'ંડ-સૌભાગ્ય-કુર્ભાગ્ય કરનારા, પગે લેપ લગાડી વિસ્મય પમાડવો.

૧૬ મૂલકર્મપિ'ંડ-ગર્ભ-સ્તંભન, ગર્ભાધાન, પ્રસૂતિ, સ્તંપનક્રિયા, મૂળ ખંડાવવાં કે બાંધવાં, રક્ષા દોરા બાંધવા વગેરે કાર્યો શિક્ષા મેળવવા માટે કરે.

ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્નેથી થનારા દશ એષણાદોષો આ પ્રમાણે :-

(૧) શક્તિ, (૨) અક્ષિત, (૩) નિક્ષિત, (૪) પિહિત, (૫) સંહૃત, (૬) દાયક, (૭) ઉન્મિશ્ર, (૮) અપરિણ્ણ, (૯) લિપ્ત, (૧૦) છર્દિત એ પ્રમાણે એષણાદોષો દશ છે.

૧ શક્તિ-આધાકર્મ વગેરે દોષોની શંકાથી કલુષિત થઈ જે આહારાદિક ગ્રહણ કરે. જે દોષની શંકા કરે તે દોષ લાગે.

૨ અક્ષિત-પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, સચિત્ત કે મધ, મદિરા આદિ ખરાબ અચિત્ત પદાર્થો લાગેલા કે ખરાબએલા એવા આહાર અન્નાદિ.

૩ નિક્ષિત-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ કે ત્રસ જીવો વિષે જે અચિત્ત અન્ન વગેરે સ્થાપન કરેલ હોય.

૪ પિહિત-સચિત્ત કૃત્તિથી ઢાંકેલા.

૫ સંહૃત-દાન આપવાના પાત્રમાંથી નકામું, ખળેલું, અયોગ્ય હોય એવું, તથા સચિત્ત પૃથ્વી, પાણી, કે અગ્નિમાં નાખેલી એવી કસી વગેરેથી ભોજન બહારાવે તે.

૬ દાયક-બાળક, અતિવૃદ્ધ, નપુંસક, મૂજતો, તાવવાળો, અંધ, અહંકારી, ગાંડો, હાથ-પગ છેદાયેલ હોય, બેડીથી જકડાયેલ, પાદુકા પર ચડેલો, ખાંડતો, ફળતો, ભૂંજતો, કાતરતો, પિંજતો, વીંજતો, ભોજન કરતો, છ જીવનિકાયની વિરાધના કરતો હોય, તેવો દાતાર-સાધુને દાન આપવા માટે નિષેધ કરેલ છે નજીકમાં પ્રસૂતિ થવાની હોય તે સ્ત્રી, બાળક ઉચકેલ સ્ત્રી, બાળક ધવરાવતી સ્ત્રી. આ દરેક પાસેથી શિક્ષા વગેરે ગ્રહણ કરવું સાધુને કલ્પે નહિ.

૭ ઉન્મિશ્ર-આપવા યોગ્ય દ્રવ્ય ખાંડ, સાકર વગેરે સચિત્ત ધ્યાનના દાણાઓથી ભળેલા હોય તે.

૮ અપરિણ્ણ આપવા લાયક દ્રવ્ય અચિત્તપણે ન પરિણ્ણેલ હોય.

૯ લિપ્ત-ચરણી વગેરેથી ખરાબએલા હાથ કે પાત્રથી વસ્તુ આપે

૧૦ છર્દિત-ધી વગેરે નીચે ઢોળતાં આપે. ઘી, દૂધ વગેરે નીચે વેરાય તેવી રીતે આપતાં ત્યાં રહેલા કે ખીજ આવનાર સર્વ જંતુઓની મધુખિંદુના ઉદાહરણથી વિરાધના થવાનો સંભવ છે.

આવી રીતે ઉદ્ગમ, ઉપાદાન અને એષણાના દોષોનો ચરવાળો કરતાં જેતાંદીશની કુલ સંખ્યા થાય છે. તે દોષોથી અદ્વિત અશન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય લેદવાળા અને ઉપલક્ષણથી સૌવીર

આદિ પાણી, તથા રમેહરણ, મુખવસ્ત્રિકા, ચોલપટ્ટક, પાત્રાં વગેરે સ્થવિરકલ્પીને યોગ્ય ચૌદ પ્રકારની ઔષધિક ઉપધિ, જિનકલ્પીને યોગ્ય બાર પ્રકારની ઉપધિ, સાધ્વીને યોગ્ય પચ્ચીશ પ્રકારની, અને ઔપગ્રહિક સંચારો, પાટ-પાટીયાં, પાટલા, ચર્મ, ઠંડ, ઠંડાસણ વગેરે ઉપલક્ષણથી અહંબુ કરાય છે. રમેહરણ આદિ ઔષધિક ઉપકરણ, કુંડી, પાટ-પાટલા, શય્યા આદિ ઔપગ્રહિક ઉપકરણ વગર, શિયાળા અને ઉનાળામાં તથા વર્ષાકાળમાં વરસાદ આદિથી જળમય ભૂમિમાં મહામતનું રક્ષણ કરવું અશક્ય છે. આ સર્વે કહેલા દોષ વગરના નિર્દોષ વિશુદ્ધ અસાદિક મુનિઓ અહંબુ કરે, તેના માટે શોધ કરે, તે એષણા. આગમમાં કહેલી વિધિથી અન્નાદિકનું અન્વેષણ કરવું. તેને વિષે સમ્યગ્ પ્રકારના ઉપયોગ-પૂર્વક જયણાથી પ્રવર્તવું, તે એષણા-સમિતિ. આ ગવેષણા-રૂપ એષણા. ઉપલક્ષણથી ગ્રાસૈષણા પણ સમજી તેના પાંચ દોષ વર્જવા-

૧ સંયોજના, ૨ પ્રમાણાતિરિક્તતા, ૩ અંગાર, ૪ ધૂમ્ર, ૫ કારણાભાવ. તેમાં સ્વાદ-રસ વધારવાના લોભથી ગોચરીમાં આવેલા રાખડી, ઝોસામણાદિ પદાર્થમાં ખાંડ, ઘી વગેરે ળીળ પદાર્થો ઉપાશ્રયમાં કે બહાર ભેળા કરવા તે, ૧ સંયોજના દોષ. ધૃતિ, બળ, સંયમ તથા મન, વચન અને કાયાના યોગેને હરકત ન આવે તેટલો આહાર અહંબુ કરવો, તે આહારનું પ્રમાણ ગણાય. વધારે પ્રમાણમાં આહાર કરવામાં આવે તો, ઉલટી, વ્યાધિ કે મૃત્યુ માટે થાય, માટે પ્રમાણ કરતાં વધારે આહાર ન લેવો. લે તો, ૨ પ્રમાણાતિરિક્તતા દોષ. સ્વાદવાળું ભોજન કે તે દેનારની પ્રશંસા કરતો ભોજન કરે તો, રાગરૂપ અગ્નિ વડે, પાળેલા ચારિત્રરૂપ ઇન્ધણના અંગારા કરનાર હોવાથી ૩ અંગાર દોષ. આહારની નિંદા કરતો વળી ચારિત્ર ઇન્ધનને બાળતો ધૂમાડાવાળું ચારિત્ર કરતો ૪ ધૂમ્ર દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. આટલા કારણે સાધુને ભોજન કરવાનું હોય :- ક્ષુધાવેદના સહન કરી શકે નહિ, ભૂખ્યો વેચાવચ્ચ કરી શકે નહિ, ઇર્થાસમિતિ વિશુદ્ધ પાલન કરવા માટે, પ્રેક્ષા-ઉપ્રેક્ષા સંયમનું પાલન કરી શકાય નહિ, ક્ષુધાથી પીડા પામેલાને પ્રબલ જઠરાગ્નિના ઉદયથી પ્રાણનાશ થવાની શંકા થાય, આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મ-ધ્યાનમાં સ્થિરતા લાવવા માટે; આ સર્વ ભોજન કરવાનાં કારણો છે. આ કારણો સિવાય ભોજન કરનારને ૫ કારણાભાવ દોષ લાગે છે. કહ્યું છે કે :-

ઊર્ધ્વોદન, ઉદ્ગમ, એષણા, ધૂમ્ર, અંગાર, પ્રમાણ, કારણાભાવ, સંયોજના દોષોથી રહિત પિંહને શોધતા મુનિઓને એષણાસમિતિ કહેલી છે. ૩૮.

આદાન-નિક્ષેપ સમિતિ કહે છે-

આસનાદીનિ સંવોદય, પ્રતિલિચ્ચ વ યન્તતઃ ।

યુક્તીયાત્ નિશ્ચિપેદ્ વા યત્, સાડ્ડાનસમિતિઃ સ્મૃતા ॥૩૧॥

આસન વગેરે નજરથી ભેદને અને રમેહરણથી પૂંજને ચત્તપૂર્વક જયણાથી લેવાં-મૂકવાં તે આદાન-સમિતિ કહેલી છે.

જેસવાની ભૂમિ કે પાટ, આદિશબ્દથી વસ્ત્ર, પાત્ર, પાટીયાં, ઠાંડા વગેરે અહંબુ કરવા. તે સર્વે આંખથી નજર કરી ભેતા જીવન્તુ ન દેખાય, તો પણ રમેહરણથી પ્રચત્તપૂર્વક જયણા અને ઉપયોગથી પ્રમાજના કરવી ભેદબે. એ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો સમ્યગ્ પ્રતિલેખના ન થાય. કહ્યું છે કે, 'પડિલેહણ કરતો માંહોમાંહે વાતો કરે, કથા કે દેશની કથા કરે, પચ્ચ-રૂપાણુ આપે, પોતે વાચના આપે કે લે, તો તે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વન્દપતિ અને

ત્રસકાય એમ છએ કાયની વિરાધના કરનાર પડિલેહણમાં પ્રમાદ કરનાર કહેલો છે. માટે જે કંઈ લે કે મૂકે ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિથી નજર કરે, પછી ઓઘાથી પ્રમાદના કરીને અહણુ કરે કે સ્થાપન કરે, તે આદાન-નિશ્ચય સમિતિ. લીમ અને લીમસેન એ ન્યાયથી 'આદાન' એવા દૂકા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ૩૯.

ઉત્સર્ગસમિતિ કહે છે-

કપ-મૂત્ર-મલપ્રાયં, નિર્જન્તુજગતીતલે ।

યત્નાદ્ યદુત્પજેત્ સાધુઃ, સોત્સર્ગસમિતિર્મયેત્ ॥૪૦॥

સાધુ કહે, મૂત્ર, મલ વગેરે પરંભવા યોગ્ય પદાર્થોને જીવ-જંતુ રહિત પૃથ્વીતલ ઉપર જ્યણાથી વિધિપૂર્વક ચત્રથી ત્યાગ કરે, તે ઉત્સર્ગ-સમિતિ કહેવાય.

મુખ અને નાસિકામાંથી નીકળતા કદ શ્લેષ્મ, મૂત્ર, વિષ્ટા, પ્રાય શબ્દ અહણુ કરવાથી પરંભવા યોગ્ય વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજન, પાણી આદિ સમજવા. ત્રસ, સ્થાવર જંતુથી રહિત તેમજ પોતે અચિત્ત હોય તેવી પૃથ્વી, તેના તલમાં જ્યણાથી ઉપયોગ પૂર્વક સાધુ ત્યાગ કરે-પરંભવે, તે ઉત્સર્ગ-સમિતિ કહેવાય. ૪૦.

હવે ગુપ્તિઓની વ્યાખ્યા કરતાં મનોગુપ્તિ કહે છે-

વિશ્વક્ષત્પનાજાલં, સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

આત્મારામં મનસ્તજ્ઞૈર્મનોગુપ્તિરિદાહતા ॥૪૧॥

અહિં મનોગુપ્તિ ત્રણ પ્રકારવાળી આ પ્રમાણે સમજવી. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનની પરંપરા સ્વરૂપ કલ્પનાઓનો વિશેષ થવા રૂપ પ્રથમા, શાસ્ત્રાનુસારી પરલોક સાધી આપનાર ધર્મધ્યાન કરાવનારી માધ્યસ્થ્ય-પરિણુતિ સ્વરૂપ બીજી, કુશળ-અકુશળ મનોવૃત્તિના નિરોધ કરવા પૂર્વક યોગ-નિરોધની અવસ્થા કરનારી આત્મારામતા ત્રીજી. આ ત્રણેને શ્લોકમાં ત્રણ વિશેષણો જણાવીને કહે છે કે, આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરી આત્માને સમભાવમાં સ્થાપન કરે, અને આત્મ-શુણોમાં રમણતા કરે, આવા પ્રકારનું મન નિશ્ચલ કરે, તે મનોગુપ્તિ કહેવાય. ૪૧

વાગ્યુપ્તિ કહે છે-

સંજ્ઞાદિપરિહારેણ, યન્મૌનસ્યાવલમ્બનમ્ ।

વાગ્વૃત્તેઃ સંવૃત્તિર્વા યા, સા વાગ્યુપ્તિરિહોચ્યતે ॥૪૨॥

હાથની તથા મુખની ચેષ્ટા દ્વારા સંજ્ઞાનો ત્યાગ કરી જે મૌનપણાનું આલંબન કરવું, અથવા વાચાનો નિરોધ કરવો, તે વાગ્યુપ્તિ કહેવાય.

સંજ્ઞા એટલે મુખ, નેત્ર, ભવાં અડવાવાં, આંગળી ખતાવવી, ચપટી વગાડવી, સામાને સૂચન થાય તેવી ચેષ્ટા કરવી, આદિ શબ્દ કહેવાથી કાંકરો ફેંકવો, ચોટેથી ઉધરસ ખાવી, હુંકાર કરવો, આવી સંજ્ઞાઓનો ત્યાગ કરી જે બોલવાનું બંધ કરવું, મૌન રહેવું, તેનો અભિગ્રહ કરવો. સંજ્ઞાદિથી પ્રયોજન જણાવે, તો એ મૌન નિષ્કળ ગણાય. આ એક વાગ્યુપ્તિ. આગમ સૂત્રાદિની વાચના આપવી કે તે સંબંધી શંકા પૂછવી, પૂછેલાનો જવાબ આપવામાં લોક અને આગમનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે મુખ-વચ્ચિકા મુખ પાસે રાખી બોલનારને વાણીનું નિયંત્રણ થતું હોવાથી

ખીલ 'વાગ્યુપ્તિ. આ બંને લેહો વડે સર્વથા વાણીનો નિરોધ વાગ્યુપ્તિથી કરવો-એ સ્વરૂપ. પ્રતિપાદન કયું'. ભાષાસમિતિમાં તો સમ્યગ્ પ્રકારે બોલવું, સમ્યગ્ પ્રકારે વાણીની પ્રવૃત્તિ કરવી. આમ વાગ્યુપ્તિ અને ભાષાસમિતિ બંનેમાં ફરક છે. કહ્યું છે કે-‘સમિતિવાળો નક્કી યુપ્તિવાળો છે, યુપ્તિવાળો સમિતિ વિષે ભગ્નાવાળો છે. કુશલ વાણીને બોલતો વાગ્યુપ્તિવાળો એ ભાષાસમિતિ-વાળો પણ છે. ૪૨.

કાયયુપ્તિ બે પ્રકારની છે. એક ચેષ્ટાવિનાની અને ખીલ નિયમિત ચેષ્ટાવાળી; તેમાં પહેલી જણાવે છે-

ઉપસર્ગપ્રસન્નેऽપિ, કાયોત્સર્ગજુષો મુનેઃ ।

સ્થિરીમાવઃ શરીરસ્ય, કાયગુપ્તિર્નિગદ્યતે ॥૪૩॥

કાયોત્સર્ગવાળો મુનિ ઉપસર્ગના પ્રસંગમાં પણ શરીરની નિશ્ચલતા રાખે, તે કાયયુપ્તિ કહેવાય.

દેવતાઓએ, મનુષ્યોએ અને તિર્થંચોએ કરેલા ઉપદ્રવો, તેમજ ઉપલક્ષણથી ક્રુધા, તૃષ્ણા વગેરે પરિબંધોના પ્રસંગમાં, અપિશબ્દથી તેના અભાવના પ્રસંગમાં પણ મુનિની કાયાનો ત્યાગ, કાયાની નિરપેક્ષતા સ્વરૂપ કાયોત્સર્ગ, તેની નિશ્ચલતા, અથવા યોગ-નિરોધ કરે, ત્યારે સર્વથા શરીરચેષ્ટાનો ત્યાગ, તે કાયયુપ્તિ. ૪૩.

ખીલ કાયયુપ્તિ કહે છે-

શયનાસન-નિષ્પેપાદાન-ચંક્રમણેષુ યઃ ।

સ્થાનેષુ ચેષ્ટાનિયમઃ, કાયગુપ્તિસ્તુ સાડપરા ॥૪૪॥

સુબુ, બેસવું, મૂકવું, લેવું, ચાલવું આ કાર્યોમાં ચેષ્ટામાં નિયમિત બનવું, સ્વચ્છંદવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, તે ખીલ પ્રકારની કાયયુપ્તિ છે.

આગમમાં કહેલો નિદ્રાકાળ રાત્રે જ છે. સાધુને સુખ્યતાએ દિવસે શયન કરવાનું ન હોય. માંદગી, વિહારનો થાક, વૃદ્ધપણું આદિ કારણ સિવાય. તેમાં પણ રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર પૂર્ણ થયા પછી ગુરુને પૂછીને પ્રમાણવાળી જગ્યામાં નજર કરી ભૂમિને પૂંછીને, સંધારો અને ઉત્તર-પટ્ટો બોલીને તથા પાથરીને ઉપરની કાયાને સુખવસ્ત્રિકાથી અને પગ સહિત નીચેની કાયાને રજોહરણથી પ્રમાળના કરીને સંધારો કરવા માટે ગુરુની રજા લઈને નમસ્કારમંત્ર અને ‘કરેમિ ભતે’ સામાયિક્સૂત્રનું પઠન કરીને, ડાબા હાથનું આશીર્કું કરી, પગ સંકેતી અથવા કૂકડી માફક આકાશમાં પસારેલ જ ઘાવાળો, પ્રમાળના કરેલી ભૂમિ પર સ્થાપન કરેલ ચરણવાળો, વળી ફરી સંકેત કરવાના સમયે રજોહરણની દશિયોથી પ્રમાળના કરનારો, પડખાં ફેરવતી વખતે સુખવસ્ત્રિકાથી કાયાને પ્રમાળતા, અતિ તીવ્ર નિદ્રા ન કરતો શયન કરે. પ્રમાણ-યુક્ત વસતિ તો ત્રણ હાથ પ્રમાણવાળા ભૂમિપ્રદેશમાં દરેક સાધુને પોતાનાં પાત્રાદિક ઉપકરણો સાથે જ્યાં રહેવાનું થાય અને સકલ અવકાશ તેમાં પૂરાર્ધ બંધ આસન એટલે જે સ્થાનમાં બેસવાની ઇચ્છા કરે, તેને ચક્ષુથી નિરીક્ષણ કરી, રજોહરણથી પ્રમાળના કરી બહારનું રજોહરણ સંયધી નિશીથિયું પાથરી બેસે. બેઠા પછી પણ પગ લાંબા કરવા કે સંકેતવા હોય તો આગળ કદા પ્રમાણે નિરીક્ષણ, પ્રમાળતા કરે. ચોમાસાના કાળમાં સાદરી, દર્ભાસન, પાટ વગેરે ઉપર કહેલી

સામાજીવીથી બેસે. દાંડા વગેરે ઉપકરણના વિષયમાં પણ નજર કરવી અને પ્રમાણના કરવી. જરૂરી કાર્ય માટે સાધુને બહાર ગમન કરવું હોય તો, આગળ ધુન્સરા-પ્રમાણ પ્રદેશમાં દષ્ટિ સ્થાપન કરી અપ્રમત્તપણે ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનું રક્ષણ કરતાં ઉતાવળ વગર-ધીમી ગતિથી ચાલવું પ્રશસ્ત છે. કાઉન્સિલ કરીને ભલા રહેવાના, કે ટેકો દધને બેસવાના સ્થાને પહેલાં નજરથી પડિલેલું અને દંડાસણથી પ્રમાણના કરેલી હોવી જોઈએ. આ સર્વમાં ચેષ્ટાનો નિયમ, સ્વચ્છ-ચેષ્ટાનો ત્યાગ તે બીજા પ્રકારની કાયગુપ્તિ. ૪૪

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું આગમ-પ્રસિદ્ધ માતાપણું બતાવે છે-

एताश्चारित्रगात्रस्य, जननात् परिपालनात् ।

संशोधनाच्च साधूनां, मातरोज्ઞૈ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૫॥

આ સમિતિ તથા ગુપ્તિઓને શાસ્ત્રમાં આઠ માતાઓ કહેલી છે. માતાપણના હેતુઓ જણાવતાં કહે છે કે, સાધુઓનું ચારિત્ર એ જ શરીર છે. તે ચારિત્ર-શરીરને જન્મ આપનાર હોવાથી, ચારિત્ર-શરીરનો જન્મ થયા પછી સર્વ ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરી પાલન કરનાર હોવાથી તેમજ પોષણ કરી ચારિત્ર-શરીરને વધારનાર હોવાથી, ચારિત્રગાત્ર અતિચારથી મલિન થાય તેને સાફ રાખી નિર્મળ કરનાર હોવાથી આ અષ્ટ પ્રવચનમાતાઓ છે. ૪૫.

ચારિત્રની વ્યાખ્યા કરી ઉપસંહાર કરે છે-

सर्वात्मना यतीन्द्राणामेतच्चारित्रमीरितम् ।

यतिधर्मानुरक्तानां, देशतઃ સ્પાદગારિણામ્ ॥૪૬॥

સર્વ સાવધયોગની વિરતિ સ્વરૂપ ઉપર વર્ણવેલ ચારિત્ર, તે ઉત્તમ મુનિવરોને કહેલું છે અને યતિધર્મ તરફ અત્યંત અનુરાગવાળા ગૃહસ્થોને દેશથી દેશવિરતિ ચારિત્ર હોય છે.

સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિ એમ બે પ્રકારવાળું ચારિત્ર છે સર્વ સાવધ વ્યાપારનો સર્વપ્રકાર ત્યાગ કરવો, તે સર્વવિરતિ ચારિત્ર મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ સંહિત ઉત્તમ સાધુ ભગવંતોને હોય છે. દેશચારિત્રના અધિકારી કોણ ગણાય ? તે જણાવતાં કહે છે કે, ગૃહસ્થોને એક દેશ-ચારિત્ર હોય છે. ગૃહસ્થો કેવા હોય ? સંઘયણાદિ દોષથી સર્વવિરતિ ન કરી શકતા હોવા છતાં સર્વવિરતિ ચારિત્રમાં અત્યંત અનુરાગવાળા હોય છે. કહ્યું છે કે, દેશવિરતિ-પરિણામવાળો શ્રાવક સર્વવિરતિની અભિલાષવાળો જ હોય. યતિધર્મના અનુરાગ વગરના ગૃહસ્થ શ્રાવકોને કદાચ શ્રાવકનાં મતો હોય, તો પણ તેનું શ્રાવકપણું બરાબર નથી. ૪૬.

દેશવિરતિ ચારિત્રમાં જેવા પ્રકારનો ગૃહસ્થ ધર્માધિકારી બની શકે, તે બતાવવા માટે તથાહિ એમ કહીને પ્રસ્તાવના કરે છે-

न्यायसम्पन्नविभवः, शिष्टाचारप्रशंसकः ।

कुल-शील-समैः सार्द्ध, कृतोद्वाहोऽन्यगोत्रजैः ॥૪૭॥

पापभीरुः प्रसिद्धं च, देशचारं समाचरन् ।

अवर्णवादी न क्वाऽपि, राजादिषु विशेषतः ॥૪૮॥

અનર્તિવ્યક્તગુપ્તે ચ, સ્યાને સુપ્રાતિવેશ્મિકે ।

અનેકનિર્ગમદ્વાર-વિવર્જિતનિકેતનઃ ॥૪૧॥

કૃતસક્તઃ સદાચારૈર્માતાપિત્રોશ્ચ પૂજકઃ ।

ત્યજન્નુપપ્લુતં સ્થાનમપ્રવૃત્તશ્ચ ગર્હિતે ॥૫૦॥

વ્યયમાયોચિતં કુર્વન્, વેષં વિચાનુસારતઃ ।

અષ્ટમિર્ધાગુર્ણેયુક્તઃ, ગૃણ્વાનો ધર્મમન્વહમ્ ॥૫૧॥

અજીર્ણે ભોજનત્યાગી, કાલે ભોક્તા ચ સાત્મ્યતઃ ।

અન્યોડન્યાપ્રતિબન્ધેન, ત્રિવર્ગમપિ સાધયન્ ॥૫૨॥

યથાવદતિથૌ સાધૌ, દીને ચ પ્રતિપત્તિકૃત્ ।

સદાડનમિનિવિષ્ટશ્ચ, પક્ષપાતી ગુણેષુ ચ ॥૫૩॥

અદેશકાલયોશ્ચર્યાં, ત્યજન્ જાનન્ બલાબલમ્ ।

વૃત્તસ્થ-જ્ઞાનવૃદ્ધાનાં, પૂજકઃ પોષ્યપોષકઃ ॥૫૪॥

દીર્ઘદર્શી વિશેષજ્ઞઃ, કૃતજ્ઞો લોકવલ્લભઃ ।

સલજ્જઃ સદયઃ સૌમ્યઃ, પરોપકૃતિકર્મઠઃ ॥૫૫॥

અન્તરજ્ઞારિષદ્વર્ગ-પરિહારપરાયણઃ ।

વશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામો, ગૃહિધર્માય કલ્પતે ॥૫૬॥ (દશર્મિઃ કુલકમ્)

ન્યાયથી ઉપાજન કરેલ વૈભવવાળો, ઉત્તમ આચારોની પ્રશંસા કરનાર, સરખા કુલ-શીલવાળા અન્ય ગોત્રીઓ સાથે વિવાહ કરનાર, પાપથી રૂનારો, પ્રસિદ્ધ દેશાચારને આચરતો, કોઈનો પણ અવણીવાદ ન બોલનાર અને રાજ વગેરેનો તો વિશેષ પ્રકારે, અતિગુપ્ત નહિ અને અતિપ્રગટ નહિ એવા સારા પાડોશીવાળા સ્થાનમાં તેમજ જવા-આવવાના અનેક દ્વાર-રહિત મકાનમાં રહેનાર, સહાચારીઓ સાથે સોખત કરનાર, માતા-પિતાની પૂજા કરનાર, ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરનાર, નિંદનીય કાર્યમાં ન પ્રવર્તનાર, આવક પ્રમાણે અર્થ કરનાર, વૈભવ અનુસારે વેષ પહેરનાર, યુદ્ધિના આઠ ગુણોથી યુક્ત, હંમેશાં ધર્મ શ્રવણ કરનાર, અણુષ્ઠુ વખતે લોભનનો ત્યાગ કરનાર, લોભનકાલે સ્વસ્થતાથી પથ્ય લોભન જમનાર, એક ધીબને હરકત ન આવે તેવી રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણ વર્ગને સાધતો, સ્વશક્તિ અનુસાર પરાણ, સાધુ, દીન, દુઃખીઓની સેવા કરનાર, હંમેશાં ખોટો આગ્રહ ન કરનાર, ગુણોમાં પક્ષપાત કરનાર, અદેશ અને અકાલના આચારનો ત્યાગ કરતો, બલાબલનો બાજુનાર, તપ નિયમ કરનાર અને જ્ઞાન-વૃદ્ધાની પૂજા કરનાર, આશ્રિતનું પોષણ કરનાર, દીર્ઘદષ્ટિવાળો, વિશેષ બાજુનાર, કરેલા ઉપકારને ન ભૂલનાર, લોકોમાં વલ્લભ, લબ્ધવાળો, દયા યુક્ત, શાન્ત સ્વભાવી, પરાંપકારના કાર્યમાં શૂરવીર, કામ-ક્રોધાદિક અતરંગ છ શત્રુનો ત્યાગ કરવામાં તત્પર, ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને આધીન કરનાર. આ કહેલા ગુણ-અમુદાયવાળો ગૃહસ્થ ધર્મનો અધિકારી બની શકે છે. ૪૭થી ૫૬.

ન્યાય્યાર્થ :- (૧) ન્યાયસંપન્નવિભવ-સ્વામિદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસુનો વિશ્વાસઘાત તથા ચોરી વગેરે નિંદનીય ઉપાયોનો ત્યાગ કરી ધન ઉપાર્જન કરવાના કારણભૂત, પોતપોતાના વર્ણને બંધ બેસતા સહાચાર અને ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ વૈભવવાળો. ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ વૈભવ આ લોકમાં હિતકારી બને છે. કોઈને શંકા ન થાય તે રીતે પોતાના શરીરથી તેના કળને લોગવનાર બને છે અને મિત્રો તથા સ્વજનોમાં પણ યથાયોગ્ય વહેંચણી કરી શકે છે. કહેલું છે કે, “પોતાનાં કર્મ અને બલથી ગર્વિત ધીર પુરુષો દરેક સ્થળે પવિત્ર અને નિઃશંક હોય છે, ખરાબ કાર્ય કરનાર અને પોતાના આત્માને કુકર્મથી ભલિન કરનાર પાપીઓ દરેક સ્થાનમાં શંકાવાળા હોય છે.” પરલોકના હિત માટે સાત ક્ષેત્રરૂપ સત્પાત્રમાં પોતાના ન્યાય-વાળા ધનનો વિનિયોગ કરવાથી તથા દાન, અનાથાદિકને અનુકંપાથી આપવાથી. અન્યાયથી એકઠા કરેલ ધનથી તો બંને લોકતું અહિત જ થાય છે. લોક-વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારાઓને આ લોકમાં વધ, બંધન, અપકીર્તિ અને પરલોકમાં તેવા પાપથી નરકાદિક દુર્ગતિમાં ગમન કરવું પડે છે. જો કે કોઈકને પાપાતુષ્ઠીથી સુલકર્મના યોગે આ લોકમાં વિપત્તિ ન દેખાય, તો પણ ભાવી કાળ કે ભવમાં તે નક્કી વિપત્તિ પામવાનો જ. કહ્યું છે કે, “અર્થમાં રાગાન્ધ બનેલો પ્રાણી પાપ કરીને કોઈ વખત ક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ કાંટામાં પરાવેલ માંસ માફક તેનો નાશ કર્યા વગર તે પાપનો અંત આવતો નથી.” માટે ન્યાય જ પરમાર્થથી ધન ઉપાર્જન કરવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે, “હવાડા તરફ જેમ દેડકાઓ, પૂર્ણ સરોવર તરફ પક્ષીઓ જાય, તેમ શુભકર્મવાળા તરફ સર્વ સંપત્તિઓ વશ થઈને ચાલી આવે છે.” ગૃહસ્થોને વૈભવ એ પ્રધાન કારણ હોવાથી પ્રથમ ન્યાયસંપન્નવિભવ નામનો શુભ જણાવ્યો. તથા

(૨) શિષ્ટાચાર-પ્રશંસક :- વ્રત તપ કરનાર જ્ઞાનવૃદ્ધની સેવા કરતાં પ્રાપ્ત કરેલ વિશુદ્ધ શીખામણવાળો શિષ્ટ પુરુષવિશેષ, તેનું સુંદર વર્તન-જેમકે, “લોકના અપવાદથી ઇન્નારો, હીન-દુઃખીના ઉદ્ધાર કરવામાં આદરવાળો, કરેલા શુભનો જાણનાર, સારા દાક્ષિણ્ય શુભવાળો.” આ સર્વને સહાચારવાળા કહેલા છે, તેની પ્રશંસા કરનાર. જેમકે :- “આપત્તિ-સમયે ઉત્તમ સ્થાનને ન છોડવું, મહાપુરુષોને અનુસરવું, દરેકને પ્રિય અને પ્રામાણિક વૃત્તિથી જીવન-નિર્વાહ કરવો, પ્રાણીના ત્યાગ પ્રસંગે પણ નિંદનીય કાર્ય ન કરવું, દુર્જન પાસે કદાપિ પ્રાર્થના ન કરવી, મિત્રો પાસેથી લગાર પણ ધન ન માગવું. દુઃખે કરી નિર્વાહ કરી શકાય તેવા પ્રકારનું અસિધારા પર ચાલવા સરખું આ વ્રત સંજ્ઞન પુરુષોને કોણે શીખવ્યું હશે ? ” તથા-

(૩) સમાન કુલ અને શીલવાળા સાથે વિવાહ :- પિતા, દાદા આદિ પૂર્વ પુરુષોના વંશ તે કુલ, અને મદ્ય, માંસ, રાત્રિભોજનાદિના ત્યાગરૂપ શીલ-રૂપ સરખા આચાર તે સમાન કુલ-શીલ કહેવાય. તેવા પ્રકારના એક પુરુષથી થએલ વંશ તેમાં જન્મેલા એક ગોત્રવાળા કહેવાય, તેથી ભિન્ન અન્યગોત્રવાળા સાથે વિવાહ કરવો. અગ્નિ દેવતાદિકની સાક્ષીએ પાણિ-અહ્લણ કરવું, તે વિવાહ કહેવાય. લોકમાં તે આઠ પ્રકારનો કહેલો છે. ૧. વસ્ત્રાભૂષણથી શણગાર સંભવત કરી કન્યાદાન કરવું, તે પ્રાણ નામનો વિવાહ. ૨. વૈભવનો વિનિયોગ કરી કન્યાદાન થાય, તે પ્રાણપત્ય. ૩. ગાય, બળદના દાનપૂર્વકનો આર્ષ. ૪. યજ્ઞ કરવા માટે યજ્ઞક્રિયા કરાવનારને દક્ષિણામાં કન્યાદાન આપાય, તે- દૈવ. ૫. આ ચાર ધર્મ્ય વિવાહ કહેવાય. ૫. માતા-પિતા કે ભાઈઓની સ્ત્રી સિવાય પરસ્પરના અનુરાગથી માંહેમાંહે સંબંધ કરવો, તે ગાંધર્વવિવાહ. ૬. શરતથી બંધનમાં આવી કન્યાપ્રદાન કરવું, તે-આસુરવિવાહ.

૭. બળાકારે કન્યા ગ્રહણ કરવી, તે રાક્ષસવિવાહ ૮. સૂતેલી કે પ્રતત્તદશામાં કન્યાને ગ્રહણ કરવી, તે પૈશાચવિવાહ. આ પાછળના ચારે અધાર્મિક વિવાહ છે. જો વર અને કન્યા બંને પરસ્પર રાજીયુથી હોય તો, અધાર્મિક વિવાહ પણ ધાર્મિક બની જાય છે. શુદ્ધ સ્ત્રીના લાલ-કળવાળો વિવાહ છે. અશુદ્ધ ભાઈદિના યોગમાં નરક જ મળે છે. વધૂનું રક્ષણ કરનાર, સુંદર પુત્રોની સંતાતિ, અખંડ ચિત્તની શાંતિ, ઘરના કાર્યોની સંભાળ કરે, ઉત્તમકુળના આચારની વિશુદ્ધતા જળવે, દેવ, ગુરુ, અતિથિ, બાંધવો, સગા-વહાલા, મિત્રો આદિનો રૂડી રીતે સત્કાર કરે. આ શુદ્ધ કલત્રનાં ફળો છે. વધૂને રક્ષણ કરવાના ઉપાયો જણાવે છે-૧. ઘરનાં કાર્યોમાં બેડી દેવી, ૨. પ્રમાણુપેત ધન સોંપવું, ૩. સ્વતંત્રતા ન આપવી, ૪. માતા તુલ્ય સ્ત્રીલોક વચ્ચે રાખવી.

(૪) પાપભીરુ :-દેખાતાં અને ન દેખાતાં નુકશાન કરનાર પાપકાર્યો, તેથી ડરનાર. તેમાં ચોરી, પારદારી(બરી), બુગાર રમવો વગેરે આ લોકમાં પણ દેખીતાં નુકશાન કરનાર સકલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પાપો છે. વળી અનેક દુન્યવી વિડંબના પમાડનાર પ્રત્યક્ષ કારણો છે. મધ્યાન કરવું, માંસાહાર કરવો વગેરેથી નરકમાં જવું પડે છે અને ત્યાંની પારાવાર વેદના લોગવવાની શાસ્ત્રમાં પણ કહેલી છે. એ પરોક્ષ નુકશાનનાં કારણો સમજવાં.

(૫) પ્રસિદ્ધ દેશાચાર પાળવા :-તથા પ્રકારના ખીબ શિષ્ટપુરુષોને માન્ય અને ઘણા કાળથી રૂઢિથી ચાલ્યા આવતા દેશના ભોજન, કપડાં પહેરવાં વગેરે વિવિધ ક્રિયાત્મક સમગ્ર જ્ઞાતિ મંડલનો રીત-રીવાજ સમ્યગ્ રીતે આચરતો હોય. તે દેશ કે જ્ઞાતિના આચારનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે દેશ કે જ્ઞાતિના લોકોનો વિરોધ થવાથી અકલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય.

(૬) ન અવર્ણવાદી :-કોઈનો પણ અવર્ણવાદ ન બોલવો. પછી ભલે તે જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્તમ હોય. પારકા (ખીબના) અવર્ણવાદ-નિંદા કરવામાં ઘણા દોષો છે. પારકાની નિંદા અને પોતાની પ્રશંસા કરવાથી નીચગોત્ર બંધાય છે, જે દરેક ભવમાં ઉદય આવે છે અને કરોડો ભવે પણ તે નીચગોત્ર છૂટી શકતું નથી. આ પ્રમાણે સકલ લોક સંબંધી અવર્ણવાદ નુકશાન કરે છે, તો પછી રાજા, પ્રધાન, પુરોહિત વગેરે ઘણા લોકોને માન્ય એવા આગેવાન પુરુષના અવર્ણવાદનો વિશેષ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. રાજાદિકોનો અવર્ણવાદ કરવાથી ધન અને પ્રાણોનો નાશ થાય છે.

(૭) રહેઠાણ સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ ?-અનેક પ્રવેશ અને નિર્ગમન દ્વારોથી સહિત ઘર હોય. મકાનમાં વધારે જવા-આવવાના દરવાજા હોય તો, આપણી બાજુ બહાર દુષ્ટ લોકો આવી સ્ત્રી, ધન વગેરેનો વિનાશ કરે. અનેક દ્વારોનો નિષેધ કહીને વિધિ જણાવે છે કે, ગૃહસ્થે નિયમિત ઓછા દ્વારવાળા સુરક્ષિત ઘરવાળા બનવું. તેવા પ્રકારનું ઘર પણ યોગ્ય સ્થાનમાં વસાવવું, પણ અસ્થાનમાં વસાવવું નહિ. જે સ્થાનમાં હાડકાં વગેરે શલ્ય હોય, તેવા સ્થાનથી સહિત તેમજ ઘણી ધ્રો, ઘાસ, પ્રવાહ, છાંડવા, પ્રશસ્ત વનસ્પતિ ઉગતી હોય, સારા વર્ણ અને ગંધયુક્ત મટોડીવાળી હોય, તથા જ્યાં સ્વાદવાળું પાણી નીકળતું હોય. નિધાનવાળી જગ્યાને સારા સ્થાનમાં ગણી છે. સ્થાનના ગુણ-દોષો શકુન, સ્વપ્ન અને તે વિષયનાં શાસ્ત્રો વગેરે નિમિત્તના બલથી બાણી શકાય છે. સ્થાનને વિશેષ પ્રકારે વર્ણવે છે. અતિપ્રગટ કે અતિગુપ્ત ન હોય, બહુ પ્રગટ હોય તો, આસપાસ નજીકમાં ખીબ ઘર ન હોવાથી ચારે બાજુ ખુલ્લું હોવાથી ચોર વગેરે ઉપદ્રવ કરે. બહુગુપ્ત હોય તો ચારે બાજુ ખીબ ઘરોથી ઘેરાઈ જાય તો, પોતાના ઘરની

શેષા ન દેખાય. આગ લાગે તો મુશ્કેલીથી બહાર નીકળાય. ફરી સ્થાન કેવું હોય ? સારા વર્તાવવાળા પાડોશીને જ્યાં વાસ હોય. ખરાબ આચારવાળા પાડોશી હોય તો, તેનો વાર્તાલાપ સાંભળી, તેની ચેષ્ટાઓ દેખી ગુણવાળાઓના પલ્લુ ગુણોની હાનિ થાય. શાસ્ત્રમાં ખરાબ પાડોશીથી આ પ્રમાણે જણાવેલ છે :- વેશ્યા, દાસી, નપુંસક, તાલાચર, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ચાંડાલ, બળ નાખનાર, શિકાર કરનાર, ગાફેડી, અત્યજ (હરિજન), ભીલ, માછીમાર વગેરેનો પાડોશ ન કરવો.

(૮) સદાચારી સાથે સોખત :- આ લોક અને પરલોકમાં હિતકારી પ્રવૃત્તિ કરનારા સાથે સોખત કરવી, પરંતુ ખલ, કળારા, બર, ભાટ, સૈનિક, ભાંડ-ભવાયા, નટ આદિની સાથે સોખત કરવાથી શીલ હોય તે પલ્લુ વિનાશ પામે છે. કહ્યું છે કે :- “જો સંજ્ઞન પુરુષને સમાગમ કરીશ, તો તારો ભવિષ્યકાળ સુધરી જશે અને જો દુર્જન સાથે સોખત કરીશ, તો તારું પતન થશે, પતન થશે. સંગ એ સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવા લાયક છે, પરંતુ તે ત્યાગ કરવા સમર્થ ન બની શકે તો, સંજ્ઞન સાથે કરજે, કારણ કે સંગતું ઔષધ સંત પુરુષો છે.”

(૯) માતા-પિતાનો પૂજક :- ત્રણે સંધ્યા-સમયે માતા-પિતાને પ્રણામ કરી પૂજા કરનાર, તેમજ તેમને પરલોકના હિતકારી ધર્માનુષ્ઠાનમાં બેઠનાર, તથા દરેક કાર્યમાં તેમની આજ્ઞાથી પ્રવૃત્તિ કરનાર, સારા વર્ણ અને ગંધવાળા પુષ્પ, ફળાદિક તેમને આપ્યા પછી પોતે વાપરનાર, તથા તેમને જમાડીને જમનાર હોય. તેમ ન કરે તો અનુચિત ગણાય. માતા વધારે પૂજનીય હોવાથી પિતા-માતા એમ ન કહેતાં ‘માતા-પિતા’ એમ કહીને માતાને પ્રથમ સ્થાપન કરેલ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે :- “દેશ ઉપાધ્યાય બરાબર એક આચાર્ય, સો આચાર્ય બરાબર એક પિતા, હજાર પિતા બરાબર એક માતા, તે ગૌરવથી વધી બંધ છે.”

(૧૦) ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ :- પોતાના કે શત્રુરાજનો ભય હોય, દુકાળ, મરકી, રોગ, લોકોનો વિરોધ થવાથી સ્થાન, ગામ, નગર અશાંતિવાળું બની ગયું હોય, તો તેવા ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરનાર તેવા સ્થાનનો ત્યાગ ન કરે તો પહેલાં ઉપાર્જન કરેલ ધર્મ, અર્થ અને કામ વિનાશ પામે છે અને નવીન ઉપાર્જન ન કરવાથી બંને લોક બગડે છે.

(૧૧) નિંદનીય કાર્યમાં ન પ્રવર્તનાર :- દેશ, ભતિ, કુલની અપેક્ષાએ નિંદિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરનાર. દેશ-ગર્હિત જેમકે સૌવીરદેશમાં ખેતી અને લાટદેશમાં મહિરાપાન ખરાબ ગણાય. ભતિની અપેક્ષાએ જેમ બ્રાહ્મણ સુરાપાન કરે, કે તલ, લવણ આદિનો વેપાર કરે. કુલની અપેક્ષાએ જેમ ચૌહુક્ય વંશમાં મહિરાપાન. નિંદનીય કાર્યકરનાર બીજાં સારાં ધાર્મિક કાર્યો કરે, તો પલ્લુ લોકોમાં હાસીપાત્ર બને છે. તથા—

(૧૨) આવક અનુસાર ખર્ચ કરનાર :- પોષણ કરવા યોગ્ય આશ્રિતોનું ભરણુ-પોષણ, પોતાનો ભોગવટો, દેવતા અને અતિથિના પૂજન-સત્કારમાં દ્રવ્યનો ખર્ચ કરવો તે વ્યય. ખેતી, પશુપાલન, વેપાર, નોકરી વગેરેથી જે દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ થાય, તેને અનુરૂપ ખર્ચ કરવો. કહ્યું છે કે—“વેપારાદિકમાં જે કમાણી થાય, તેને અનુસારે દાન કરવું, ઉચિત ભોગવવું, અને ઉચિત રકમ ખચાવીને અનામતરૂપ નિધિ કરે. કેટલાકો કમાણીના અનુસારે ચોથા ભાગે વ્યય કરવા કહે છે. તે આ પ્રમાણે—“આવકમાંથી ચોથો ભાગ ભંડારમાં, ચોથો ભાગ બ્યાજ કે વેપારમાં, ચોથો ભાગ ધર્મ અને ઉપભોગમાં અને ચોથો ભાગ ભરણુ-પોષણ કરવા યોગ્યના પોષણમાં વહેંચી નાખે.” વળી કેટલાક કહે છે કે, “આવક થઈ હોય તેમાંથી અર્ધ ઉપરાંત ધર્મમાં વાપરવું, બાકી વધેલાથી પ્રયત્ન-પૂર્વક તુચ્છ એવા આ લોકના કાર્યમાં વાપરે. આવકથી જો અનુચિત રીતે

ખર્ચ વધારે કરવામાં આવે, તો રોગ જેમ શરીરને દુર્ગંધ બનાવે છે, તેમ સમગ્ર વૈભવ પણ અધા વ્યવહાર માટે પુરુષને અસમર્થ બનાવે છે. કહેલું છે કે—“આવક અને ખર્ચનો હિસાબ ગણ્યા વગર જે કુખેરની માફક મોટો ખર્ચ રાખે છે, તે અહીં દૂકા કાળમાં જ ખરેખર લીખ માગનાર થાય છે” તથા—

(૧૩) સંપત્તિ અતુસાર વેષ રાખનાર :- વસ્ત્ર, અલંકાર આદિનો લોગવટો ધન, વય, અવસ્થા, દેશ, કાળ, ભતિ આદિના અતુસારે કરવો. વૈભવ અતુસારે વેષ ન ધારણ કરનાર લોકોમાં હાંસીપાત્ર થાય છે. તેની તુચ્છતા, તેણે અન્યાય કર્યો હશે તેવી સંભાવના થાય વગેરે દોષો છે. અથવા ખર્ચ-આવક પ્રમાણે અને વેષ વૈભવ અતુસારે કરતો, એવો બીજો અર્થ કરવો. આવક અતી-હોવા છતાં જે કંબુસાધથી ખર્ચે નહિ, વૈભવ હોવા છતાં ખરાબ વસ્ત્ર પહેરતો હોય, તે લોકોમાં નિંદાપાત્ર બની ધર્મમાં પણ અધિકારી ન બને.

(૧૪) બુદ્ધિના આઠ ગુણવાળો :- શુશ્રૂષા આદિ બુદ્ધિના આઠ ગુણવાળો હોય. તે ગુણો આ પ્રમાણે—૧ શાસ્ત્ર સાંભળવાની અભિલાષા, ૨ શ્રવણ કરવું, ૩ શ્રવણ કરી ગ્રહણ કરવું, ૪ ભૂલી ન જતાં તેને ધારણ કરી રાખવું, ૫ બાણેલા અર્થના આધારે બીજા અર્થનો તર્ક કરવો. ૬ અપોહ એટલે ઉક્તિ અને ચુક્તિથી વિરુદ્ધ અર્થવાળા હિંસાદિક આત્માને નુકશાન કરનારની સંભાવનાથી પાછા હકવું. અથવા જિહ્વા-સામાન્યજ્ઞાન અને અપોહ વિશેષજ્ઞાન, ૭ અર્થ-વિજ્ઞાન એટલે જિહ્વાપોહના યોગથી મોહ અને સંદેહ દૂર થાય, તેથી સમ્યજ્ઞાન પ્રગટ થાય. ૮ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જિહ્વા-અપોહના વિશેષ પ્રકારના જ્ઞાનથી વિશુદ્ધિવાળું નિશ્ચલજ્ઞાન-આ આમ જ છે, એવો જે નિશ્ચય. શુશ્રૂષાદિ ગુણો વડે જેણે બુદ્ધિ-પ્રકર્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તેવો પુરુષ કદાપિ અકલ્યાણ ન પામે. આ આઠ બુદ્ધિગુણો યથાસંભવ દેખવા.

(૧૫) દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરનાર-અભ્યુદય અને મોક્ષના કારણ સ્વરૂપ ધર્મને હંમેશાં શ્રવણ કરવામાં તત્પર. ધર્મનું શ્રવણ કરનાર મનની અશાંતિ દૂર કરી આનંદનો અનુભવ કરે છે. કહ્યું છે કે, “ધર્મ-વ્યાખ્યાન શ્રવણ, ઉપયોગી સુભાષિત એ કંટાળેલાના ખેદને દૂર કરે છે, તંપેલાને ઠંડો કરે છે, મૂંઢને બોધ પમાડે છે, અવ્યવસ્થિત-અચળને સ્થિર કરે છે.” દરરોજ ધર્મ શ્રવણ કરવાથી ઉત્તરોત્તર ગુણોની પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થાય છે. બુદ્ધિના ગુણોમાં જણાવેલ આત્ર શ્રવણથી આનો લેદ છે.

(૧૬) અભણમાં લોભન ત્યાગ કરનાર-પહેલાં લોભન ક્યું હોય, તે પચ્ચું ન હોય, ત્યારે નવા લોભનો ત્યાગ કરે એવા સ્વભાવવાળો સર્વ રોગોનું મૂળ હોય તો અભણ અને તેમાં લોભન કરે તો તેની વૃદ્ધિ કરી ગણાય. ‘રોગો અભણથી થવાવાળા છે.’ એમ વૈદકમાં કહેલું છે. અભણ તેનાં ચિહ્નોથી બાણી શકાય છે મદ અને વા છૂટની ગંધ વધારે દુર્ગંધવાળી હોય, વિદ્યાનો લેદ, શરીર ભારે લાગે, લોભનની અરુચિ, ખાટા અને ખરાબ ચોરસકાર આવે-અભણનાં આ છ પ્રગટ ચિહ્નો છે.

(૧૭) નિયમિત કાળે પથ્ય લોભન કરનાર-ભૂખ લાગે ત્યારે આહાર લેનાર, આસક્તિ રહિતપણે જરોજિન અતુસાર પ્રમાણસર લોભન કરે વધારે પ્રમાણમાં લોભન કરવાથી ઉલટી કે ઝાડા અને કદાચ મરણ પણ થઈ જાય, તેથી તે ઠીક ગણ્યું નથી. જે પ્રમાણિત ખાય, તેણે ઘણું ખાધું. વગર ભૂખમાં અમૃત ખાય તો તે પણ એરૂપે થાય, તથા ક્ષુધાક્રલ

રીતી ગયા પછી ખાય તો અન્ન ઉપર દ્વેષ અને શરીર-પીડા થાય છે. અગ્નિ ઓલવાઈ ગયા પછી ઇન્દ્રિયોં શુ' કામ લાગે ?

આહાર-પાણી પણ પોતાના શરીરને માફક આવે તેવાં જ સુખી થવા માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને તે જ સાત્ત્વ્ય કહેવાય. આવા પ્રકારના સાત્ત્વ્ય-લક્ષણથી જીંદગી સુખી માફક સર કરેલું લોભન વિષ હોય તો પણ હિતકારી અને છે. અતિસાત્ત્વ્ય પણ પથ્યનું જ સેવન કરે, નહિ કે સાત્ત્વ્ય-માફક હોય તો પણ અપથ્ય-અહિતકારી ન સેવન કરે. 'બળવાનને સર્વ પથ્ય છે.' એમ માની કાલકૂટ ન ખાય. વિષતંત્રને બાણનારો સારી રીતે નિષ્ણાત થયો હોય, તો પણ, કદાચિત્ત વિષથી મૃત્યુ પામે છે.

(૧૮) અધ્યાધિતપણે ત્રણે વર્ગ સાધનાર-ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ વર્ગ કહેવાય. જેથી અભ્યુદય અને મોક્ષની સિધ્ધિ થાય, તે ધર્મ. જેનાથી સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય, તે અર્થ. અભિમાનથી ઉત્પન્ન થતા રસ સાથે ભળેલી સર્વ ઇન્દ્રિય-સુખ વિષયક પ્રીતિ, તે કામ. આ ત્રણે વર્ગ એક બીજાને પરસ્પર હરકત ન આવે તેવી રીતે ત્રણે વર્ગ સાધવા. પણ એક એક સાધવા એમ નહિ. કહ્યું છે કે- 'જે કોઈને પણ ત્રણ વર્ગની સાધના કર્યા વગરના શૂન્ય કિંવંસો આવે અને બધ છે, તે હુહારની ધમણ માફક શ્વાસ લેવા છતાં પણ જીવતો નથી.' તેમાં ધર્મ અને અર્થનો ઉપદ્રાવ કરીને અત્તાત્વિક વિષય-સુખમાં લુપ્ત બનેલા વનહાથી સમાત કોણ આપત્તિના સ્થાનને નથી પામતા ? જેને વિષય-લોગમાં અત્યંત આસક્તિ હોય છે, તેમ ધન, ધર્મ કે શરીર નથી. ધર્મ અને કામનો અતિક્રમ થાય તો ઉપાર્જન કરેલ ધન બીજાઓ લોગવે. સિંહ હાથીના વધ કરીને જેમ માત્ર પાપાધિકારી અને છે, તેમ પોતે માત્ર પાપનો અધિકારી અને છે. અર્થ અને કામનું ઉલ્લંઘન કરીને-ધર્મ, અને સેવા સાધુઓનો જ ધર્મ કહી શકાય, ગૃહસ્થોનો ધર્મ ન હોય. ધર્મને હરકત આવે તેમ અર્થ, કામ ન સેવવા. વાવવાનાં બીજનું લોભન કરનાર ખેડૂતના કુટુંબ માફક અધાર્મિકને ભાવી કંઈ પણ કલ્યાણ થતું નથી. ખરે-ખર સુખી તે કહેવાય કે, જે આવતા ભવના સુખને બાધા ન પહોંચે તેમ આ લોકના સુખને અનુભવ કરે. એવી રીતે અર્થ ઉપાર્જન કરવામાં બાધા કરીને ધર્મ અને કામ બંનેનું સેવન કરનાર દેવું વધારે છે. કામને હરકત પહોંચે તેમ ધર્મ અને અર્થનું સેવન કરનારને ગૃહસ્થપણું ટકતું નથી. એવી રીતે તાદાત્વિક, મૂલહર અને કદ્યને વિષે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેમાં એક બીજાને હરકત આવવી તે સુલભ છે. તે આ પ્રમાણે:—

તાદાત્વિક તે કહેવાય, જે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ઉપાર્જન કરેલ ધનને કાવે તેમ ખરચી નાખે; મૂલહર તે કહેવાય, જે પિતા, દાદા કે પૂર્વજોએ ઉપાર્જન કરેલ ધન અન્યાયથી ભક્ષણ કરી પૂડું કરે. કદ્ય-કંજૂસ તે કહેવાય કે જે, નોકરો અને પોતે અનેક પીડા સહન કરી ધન એકઠું કરે, પરંતુ ક્યાંય પણ ખર્ચે નહિ તેમાં ધન નાશ પામવાથી, ધર્મ અને કામનો વિનાશ થવાથી તાદાત્વિક અને મૂલહર બંનેનું કલ્યાણ થતું નથી. કંજૂસ-લોભીનો અર્થ-સંગ્રહ રાજા, પિત્રાઈઓ કે ચોરો માટે તે નિધિ બને છે, પરંતુ તે ધન ધર્મ અને કામના હેતુભૂત બની શકતું નથી. આમ કહીને ગૃહસ્થને ત્રણ વર્ગની બાધા કરવી તે અનુચિત છે-એમ પ્રતિપાદન કર્યું. હવે કદાચ દૈવ્યોગે તેમાં બાધા ઉભી થવાનો વખત આવે તો, ઉત્તરોત્તરની બાધામાં પૂર્વ પૂર્વની બાધાનું રક્ષણ કરવું. તે આ પ્રમાણે:—કામની બાધામાં ધર્મ અને અર્થની બાધાનું રક્ષણ કરવું. તે બેની હાજરીમાં કામ સુખેથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. કામ અને

અર્થની બાધામાં ધર્મનું રક્ષણ કરવું, કારણ કે અર્થ અને કામનો હેતુ હોય તો ધર્મ છે કહ્યું છે કે—‘ખપ્પર માનથી આજીવિકા કરતો હોય અને જો ધર્મ સીદાતો ન હોય તો હું મહા-ધનાઢય છું—એમ સમજવું.’ સાધુઓ હંમેશાં ધર્મ-ધનવાળા હોય છે.

(૧૯) અતિથિ આદિનો પૂજક—સતત પ્રવૃત્તિમાં સુંદર એકાગ્રતા યુક્ત અનુયાન કરવા પણાથી તિથિ દિનનો જેને વિભાગ નથી, તે અતિથિ. કહેવું છે કે—‘તિથિ અને પર્વોના ઉત્સવોના જે મહાત્માએ ત્યાગ કર્યો છે, તેને અતિથિ જાણવા, અને તે સિવાય બાકીનાને અભ્યાગત-પરોણા જાણવા.’ સાધુ ભગવતો સુંદર આચારમાં તલ્લીન તેમજ સમગ્ર લોકને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય હોય છે. ‘દી’ ધાતુ ક્ષય થવાના અર્થમાં હોવાથી જેની ધર્મ, અર્થ અને કામની આરાધના કરવાની સમગ્ર શક્તિ કીણ થઈ છે, તેવા દીન, જણાવેલી વ્યાખ્યાવાળા અતિથિ સાધુ, તેઓને ઉચિત રીતિએ અન્ન-પાનાદિ સત્કાર-ભક્તિ પૂર્વક આપવા. કહ્યું છે કે, ‘એક બાબુ એકમાત્ર ઔચિત્ય અને બીજી બાબુ કરોડો ગુણો. ઔચિત્ય-રહિત ગુણ-અસુદાય એર સરખું’ આચરણ કરે છે. એટલે ગુણવાન અતિથિ સાધુભગવતોને ભક્તિથી અને દીન, દુઃખી, અનાથ, પાંગળાંને અનુકંપાથી આપવું તે ઉચિત રીતિ.

(૨૦) અભિનિવેશથી રહિત—નીતિમાર્ગનો અજાત બીજનો પરાભવ કરવાના પરિણામવાળો કાર્યનો આરંભ કરે, તે તુચ્છ માણસને અભિનિવેશ હોય તે માટે કહે છે—‘અહંકાર નીચ પુરુષોને નિષ્ક્રાંતા, અનીતિ, દુર્ગુણો અને દુઃકર કાર્યોના વડે ખેદ પમાડે છે. ઉલટા પ્રવાહમાં તરવાનો વ્યસની જળચર જતું વડે હેરાનગતિ પામે છે, તેની માફક અભિમાની પોતાના જ દુર્ગુણોથી પરેશાન થાય છે. માટે અભિનિવેશ-કદાચરહથી રહિત બનવું. કદાચરહથી રહિતપણું પ્રપંચથી નીચામાં પણ કોઈક વળત સંભવે છે, માટે ‘હંમેશાં’ એમ જણાવ્યું’.

(૨૧) ગુણ-પક્ષપાત કરનાર—સૌજન્ય, દાક્ષિણ્ય, ઔદાર્ય, સ્વૈર્ય, તથા આત્માને પ્રિય શબ્દોથી પધારો એમ પ્રથમ બોલાવવા વગેરે, તથા સ્વ-પર ઉપકાર કરનાર આત્મ-ધર્મ સ્વરૂપ ગુણો વિષે પક્ષપાત પક્ષપાત એટલે બહુમાન, તેની પ્રશંસા, સહાયક બનવું વગેરે અનુકૂલ પ્રવૃત્તિ. ગુણોનો પક્ષ કરનાર જીવો અવધ્ય પુણ્યબીજ વાવવા વડે નક્કી પરલોકમાં ગુણસમુદાયની સંપત્તિ મેળવનાર થાય છે.

(૨૨) પ્રતિષિધ્ધ દેશ-કાળ-સ્થાન-પરિહાર—જે દેશ અને કાળમાં જે આચાર નિષેધ કરેલ હોય, તેને છોડતો. તે પ્રમાણે વર્તે તો ચોર, ધાડપાડુ આદિથી નક્કી ઉપદ્રવ પામે છે

(૨૩) બલાબલનો જાણકાર—પોતાની અને બીજીની દ્રવ્ય, શ્રેય, કાળ, ભાવ સ્વરૂપ જે શક્તિ, તેને જાણતો, તેવી જ રીતે નિર્બળતાને, બલાબલનો વિચાર કરીને સર્વ કાર્યનો આરંભ કરવો, નહિતર પરિણામ વિપરીત આવે કહ્યું છે કે—‘છતી શક્તિમાં સહન કરનારાઓ એ શક્તિ પ્રમાણે સ્થાનમાં સહન કરવાથી તેની વૃદ્ધિ અને કસરત કરવાથી શરીર વૃદ્ધિ પામે છે. જરૂર બલ વગરનો કાર્યોના કરે, તો સંપત્તિઓનો ક્ષય કરનાર બને છે’

(૨૪) વૃત્તસ્થાનો અને જ્ઞાનવૃદ્ધોનો પૂજક—વૃત્ત-અનાચારનો પરિહાર અને સારા આચારોનું પાલન, તેમાં રહેલા તે વૃત્તસ્થાનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય, આદરવા યોગ્ય વસ્તુનો નિર્ણય તે રૂપ જ્ઞાન, તેથી મોટા, જે વૃત્તસ્થાનો અદ્યાચારી હોય, તેમ જ, જેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધો હોય, તેઓની પૂજા કરનાર. પૂજા તે કહેવાય કે, સેવા કરવી, જે હાથની અંજલિ કરવી, આગળ

આપવું, ઉભા થવું, વગેરે. વૃત્તાર્થોની અને જ્ઞાનવૃદ્ધિની પૂજા કરવાથી નક્કી કલ્પવૃક્ષ માફક તેમના સદુપદેશાદિ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૨૫) પૌત્ર્યનો પૌષક — માતા-પિતા, પત્ની, પુત્ર-પુત્રી વગેરેને યોગ-ક્ષેમ કરવા રૂપ પૌષણ કરવું.

(૨૬) દીર્ઘદર્શી — ભાવી દીર્ઘકાલ સંખંધી લાભ-અલાભનો વિચાર કરનાર.

(૨૭) વિશેષજ્ઞ — વસ્તુ-અવસ્તુ, કૃત્ય-અકૃત્ય, સ્વ-પર વચ્ચેનો ફરક જાણનાર અને તેનો નિશ્ચય કરનાર. એ વચ્ચેનો તફાવત ન સમજનાર પુરુષ અને પશુમાં તફાવત નથી. અથવા ખાસ કરીને આત્માના જ ગુણો અને દોષો જાણનાર એ વિશેષજ્ઞ ગણાય. કહ્યું છે કે, ‘મનુષ્યે હંમેશાં પોતાનું ચરિત્ર તપાસવું બંધાઈ છે, માફક આચરણ શું પશુ સરખું છે? કે સત્પુરુષો સરખું છે?’

(૨૮) કૃતજ્ઞ — પારકાએ કરેલ ઉપકારને જાણનારો, કૃતજ્ઞ માણસ તેને ભૂલી ન જાય, એવી રીતે ઉપકારી તરફથી જે કલ્યાણનો લાભ થાય, તેનું યદુમાન કરે, કૃતજ્ઞને તો બહારી વાળવાનો હોય જ નહિ. કહ્યું છે કે, ‘કૃતજ્ઞને બહારી વાળવાનો ન હોય.’

(૨૯) લોક-વલ્લભ-વિન્યાસિક ગુણોવડે વિશિષ્ટ લોકોને પ્રિય બનેલો હોય. ગુણવાન પ્રત્યે કોને પ્રીતિ ન થાય? જે લોકોને વલ્લભ ન થાય, તે માત્ર પોતાને નહિ પણ પોતાનું ધર્માનુ-શાન પણ ખીળવડે દૂષિત કરતો ખીળને યોધિલાભથી ભ્રષ્ટ કરવાના કારણભૂત બને છે.

(૩૦) લજ્જાવાળો — લજ્જા એટલે શરમ. લજ્જાવાળો પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ અંગી-કાર કરેલનો ત્યાગ કરતો નથી. કહ્યું છે કે, લજ્જા એ ગુણ-સમૂહને જન્મ આપનારી અત્યંત શુદ્ધ હૃદયવાળી આર્થ માતા સરખી છે. અનેક ગુણોને જન્મ આપનારી એવી લજ્જાને પામેલા, સત્ય સિંધાંતને વળગી રહેવાના વ્યસનવાળા સત્વશાળી મહાપુરુષો સુખ અને પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરે છે, પરંતુ અંગીકાર કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરતા નથી.

(૩૧) દયાવાળો — દુખી જીવોનાં દુઃખ દૂર કરવાની અભિલાષાવાળો, ધર્મનું મૂળ દયા માનેલી છે, માટે અવશ્ય દયા કરે. કહ્યું છે કે — ‘જેમ પોતાના પ્રાણો દરેકને પ્રિય છે, તેવી રીતે દરેક ભૂતોને પણ પોતાના પ્રાણો તેટલા જ પ્રિય છે, માટે મનુષ્યે આત્માની ઉપમાથી દરેક જીવોની દયા કરવી જોઈએ.’

(૩૨) સૌમ્ય-અકૂર-આકરવાળો — કૂર એ દરેકને ઉદ્વેગ કરાવનાર થાય છે.

(૩૩) પરોપકાર કરવામાં તત્પર — પર ઉપકાર કરવા માટે શૂરવીર. પરોપકાર કરનાર માણસ સર્વના નેત્રમાં અમૃતાંજન સરખો છે.

(૩૪) અંતરંગ શત્રુ-પરિહાર પરાયણ — અંતરંગ છ શત્રુઓનો પરિહાર કરવા તત્પર બનેલો હોય. તેમાં અયુક્તિથી અયોગ્ય રીતે કરેલા કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ તે શિષ્ટ ગૃહસ્થોને મટે અંતરંગ છ શત્રુઓનો વર્ગ કહેલો છે. તેમાં કામ તે કહેવાય, જે ખીળની માલિકીની અગર વગર પરણેલી સ્ત્રીની ઇચ્છા કરવી. પોતાનું કે સામાનું નુકશાન વિચાર્યા વગર

કોપ કરવો, તે ક્રોધ. દાન દેવા યોગ્યને વિષે પોતાનું ધન ન આપવું અને નિષ્કારણ પારકું ધન ગ્રહણ કરવું, તે લોભ. યુક્તિ-પૂર્વક કોઈએ શીખામણ આપી, તો પણ ખોટો આગ્રહ રાખી ન સ્વીકારવી, તે માન. કુલ, ખલ, ઐશ્વર્ય, રૂપ, વિદ્યા વગેરે વડે અહંકાર કરવો, અથવા ખીજાનો તિસ્કાર કરવો, તે મદ. વગર કારણે ખીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરીને, તથા ભુગાર, શિકાર વગેરે અનર્થકારી કાર્યો કરીને મનનો પ્રસોદ કરવો, તે હર્ષ. આ છએ તુકશાન કરનારા હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે. કહ્યું છે કે, (૧) કામથી પ્રાક્ષણી કન્યાને ખલાહકારથી સતાવનાર દાંડક્ય નામનો લોભ બંધુઓ અને રાષ્ટ્ર સાથે વિનાશ પામ્યો હતો અને વૈદેહ કરાલ પણ. (૨) ક્રોધથી પ્રાક્ષણો પર વિક્રમ કરનાર બનમેજ્ય અને ભૃગુઓ પર વિક્રમ દર્શાવનાર તાલબંધ વિનાશ પામ્યો. (૩) લોભથી ચારે વણીને અભ્યાહાર કરાવનાર ઐલ (પુરુરવા) અને સૌવીર (દેશનો) અબળદુ વિનાશ પામ્યો. (૪) માનથી પરસ્મીને ન આપતાં રાવણ અને દુર્યોધન રાબ્યથી ભ્રષ્ટ થયા. (૫) મદથી અલોદ્ભવ અને ભૂતાવમાની હૈહય (કાતવીય) અભુત ન વિનાશ પામ્યો. (૬) હર્ષથી અગસ્ત્યને ન પ્રાપ્ત કરતાં વાતાપિ અને દ્વૈપાયનને ન પ્રાપ્ત કરતાં વૃષ્ણિ-સંધે વિનાશ પામ્યો.”

(૩૫) ઇન્દ્રિય-સમુદાયને વશ કરનાર-વશ કરવી અર્થાત્ જેણે ઇન્દ્રિયો પાસે સ્વચ્છંદ-પણાનો ત્યાગ કરાવ્યો છે. અત્યન્ત આસક્તિનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોના વિકારને રોકનાર, ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરવો તે પુરુષોને મહાસંપત્તિ માટે થાય છે. કહ્યું છે કે, ઇન્દ્રિયોનો અસંયમ એ આપત્તિનો માર્ગ છે અને તેનો જ્ય કરવો તે સંપત્તિનો માર્ગ છે. જે ઇષ્ટ લાગે, તે માર્ગે જાવ. આ ઇન્દ્રિયો છે તે જ સર્વ છે. સ્વર્ગ અને નરક તે બંને પણ તે જ છે, જો વશ કરે તો સ્વર્ગ મળે છે અને છૂટી મૂકે તો નરક મળે છે. સર્વથા ઇન્દ્રિયોના રોધરૂપ ધર્મ ચતિઓને જ હોઈ શકે, અહિં તો શ્રાવકધર્મને ઉચિત ગૃહસ્થધર્મ-સ્વરૂપનો અધિકાર ચાલે છે, તેથી આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

આવા પ્રકારનો પાંત્રીશ ગુણવાળો મનુષ્ય ગૃહસ્થ-ધર્મ માટે યોગ્ય અધિકારી ગણાય. ૫૬

આ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકુમારપાળ ભૂપાલે સાભળવા ઇચ્છેલ, તેથી આચાર્ય શ્રીહિમ-ચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાર્મોપનિષદ્’ નામનો પટ્ટબંધ થયેલ છે, તેવા અપરનામવાળા પોતે રચેલ વિવરણવાળા સ્વોપન શ્રીયોગશાસ્ત્રનો પ્રથમ પ્રકાશ સમાપ્ત થયો.

આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિએ ઉપયુક્ત સંસ્કૃત સટીક યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશનો ગૂર્ભરાતી અનુવાદ મુંબઈ માં પાંચકુની ગોડીજી બૈન ઉપાશ્રયમાં શરૂ કરી સં. ૨૦૨૨, મહા શુદ્ધિ ૮ રવિવારે પૂર્ણ કર્યો. (૧)

દ્વિતીય પ્રકાશ

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ—

ગૃહસ્થ-ધર્મ માટે અધિકારી છે, એમ પહેલાં કહી ગયા. ગૃહસ્થધર્મ એટલે શ્રાવકધર્મ અને તે સમ્યક્ત્વ મૂળવાળાં બાર વ્રતો છે. તે જ કહે છે—

સમ્યક્ત્વમૂળાનિ પચ્ચાણુવ્રતાનિ ગુણાસ્થાયઃ ।

શિક્ષાપદાનિ ચત્વારિ, વ્રતાનિ ગૃહમેધિનામ્ ॥૧॥

સમ્યક્ત્વ મૂળવાળાં પાંચ ગુણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાસ્થાનો મળીને ગૃહસ્થનાં બાર વ્રતો છે.

સમ્યક્ત્વ મૂળ કારણ છે જેઓને એવાં તે બારે વ્રતો સમ્યક્ત્વસંહિત હોય. મહાવ્રતની અપેક્ષાએ નાનાં અહિંસાદિક પાંચ વ્રતો તે મૂલગુણો છે. દિશાપરિમાણુદિક ત્રણ ઉત્તરગુણ-સ્વરૂપ ગુણુવ્રતો છે. શિખણું અભ્યાસ-મહાવરો પાડવો, તે સ્વરૂપ સામાયિકાદિ હિંમેશાં અભ્યાસ કરવા લાયક ચાર શિક્ષાવ્રતો છે, તેથી ગુણુવ્રતોથી બુદ્ધો ભેદ પાડ્યો. ગૃહસ્થોને ગુણુવ્રતો ઘણે ભાગે જાણી સુધીના હોય છે. સમ્યક્ત્વ મૂળવાળાં વ્રતો એમ કહ્યું, તેમાં સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવે છે—

યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્નૃણૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મધીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥૨॥

જેમનું સ્વરૂપ આગળ સમજાવીશું, તેવા દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં કંમસર દેવબુદ્ધિ, ગુરુબુદ્ધિ અને ધર્મબુદ્ધિ નિર્માળ હોય, તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય.

આગળ જણાવીશું તેવા લક્ષણવાળા દેવત્વ ગુરુત્વ અને ધર્મત્વની દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં નિશ્ચયપૂર્વકની શ્રદ્ધા, તે પણ અજ્ઞાન, સંશય અને વિપર્યયથી રહિત એવી નિર્મલ હોય, તે સમ્યક્ત્વ. જો કે જિનોક્ત તત્ત્વમાં યતિ અને શ્રાવકોને સરખી જ રુચિ હોય અને તે પણ સમ્યક્ત્વ-લક્ષણ કહેલું છે. તો પણ ગૃહસ્થોને દેવ, ગુરુ અને ધર્મમાં પૂજ્યત્વ ઉપાસના તેના અનુષ્ઠાનોમાં ફરક અને ઉપયોગી હોવાથી દેવ, ગુરુ અને ધર્મ તત્ત્વની પ્રતિપત્તિ લક્ષણ સમ્યક્ત્વ ફરી કહેલું છે. શંકા કરી કે તત્ત્વભૂત પદાર્થોની રુચિ લક્ષણ સમ્યક્ત્વમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મનો કયા તત્ત્વમાં સમાવેશ થાય ? સમાધાન કયું ? કે, દેવ અને ગુરુઓ જીવતત્ત્વમાં, અને ધર્મ શુભ આશ્રવ અને સંવરમાં સમાઈ જાય. ૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયોપશમિક અને ૩ ક્ષાયિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદ છે. તેમાં રાખથી ઠાંકેલા અગ્નિની માફક મિથ્યાત્વમેહાહનીયકર્મ તથા અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની અનુદયાવસ્થા. તે ઉપશમ, ઉપશમ જેનું પ્રયોજન છે, તે ઔપશમિક, તે સમ્યક્ત્વ અનાદિના મિથ્યાદષ્ટિ આત્માને ત્રણ કરણ પૂર્વક અંતર્મુદ્ધર્ત-પ્રમાણ કાળ માટે થનારું બારે ગતિમાં રહેનારા જન્મને થાય છે. અથવા

તો ઉપશમશ્રેણિમાં ચડેલાને થાય છે. કહ્યું છે કે, ઉપશમ શ્રેણિમાં ચડેલાને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે, અથવા જેણે ત્રણ પુંજ નથી કર્યા અને મિથ્યાત્વ ખપાવ્યું હોય, તે સમ્યક્ત્વ મેળવે છે. બીજી ક્ષાયોપશમિક-ઉદયમાં આવેલા મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ચાર ક્ષાયોનો દેશથી નિર્મૂલ નાશ કરવા રૂપ ક્ષય કરવો અને ઉદયમાં નહિ આવેલાનો ઉપશમ કરવો-ક્ષયથી યુક્ત ઉપશમ, તે ક્ષાયોપશમ, તે જેનું પ્રયોજન છે, તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, તે સમ્યક્ત્વ વેદની રૂપ સત્કર્મના વેદવા સ્વરૂપ હોવાથી વેદક પણ કહેવાય. ઔપશમિક તો સત્કર્મ વેદવાથી રહિત છે, માટે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકમાં આ તફાવત છે. કહેલું છે કે-

જ્યારે જીવ ક્ષાયોપશમિકમાં સત્કર્મ વેદે છે, પરંતુ તે રસોદયથી નહિ, ઉપશાંત થયેલા ક્ષાયવાળો તો ફરી સત્કર્મ વેદે તો નથી. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ ઇસક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. કહેલું છે કે, જે વખત વિજ્યાદિકમાં ગયેલો હોય અથવા ત્રણ વખત અચ્યુત નામના બારમા દેવલોકે ગયો હોય અને વધારાનો નરસવ મળી ઉપર કહેલી સ્થિતિ પૂરી કરે. અને સર્વજીવોને આશ્રીને સર્વકાળ એ સમ્યક્ત્વ હોય. ત્રીજું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ચાર ક્ષાયોનો નિર્મૂલ નાશ થાય. ક્ષય જેનું પ્રયોજન છે, તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સાદિ અનંત છે. અહિં આન્તર શ્લોકોથી સમ્યક્ત્વની ઉત્તમતા જણાવે છે—

આ સમ્યક્ત્વ બોધિવૃક્ષનું મૂલ, પુણ્ય નગરનું દ્વાર, નિર્વાણ મહેલની પીકિંકા, સર્વ સંપત્તિઓનો ભંડાર, સર્વ શુણ્ણનો આધાર, રત્નોનો સાગર, ચારિત્ર-ધનનું પાત્ર, આવા સમ્યક્ત્વની પ્રશંસા કોણ ન કરે ? સમ્યક્ત્વથી વાસિત આત્મામાં અજ્ઞાન રહેતું નથી, જગતમાં સૂર્યનો ઉદય થાય, પછી અંધકારનો ફેલાવો કેવી રીતે ટકી શકે ? તિર્થંચ અને નરકગતિના દ્વારમાં મજબૂત અર્ગલા હોય તો સમ્યક્ત્વ, અને દેવ, મનુષ્ય તથા નિર્વાણ-સુખના દ્વારની કુંચી હોય તો સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વથી વાસિત આત્મા જો તેને વમે નહિ, અગર પહેલાં આયુષ્ય-બંધ ન કર્યો હોય, તો અવશ્ય વૈમાનિક દેવગતિ જ પામે. જે જીવ એક અંતર્મુહૂર્ત જેટલો પણ કાળ સમ્યક્ત્વની ઉપાસના કરે અને નિર્મલ સમ્યક્ત્વ-રત્નો તરત કાઢ્ય ત્યાગ કરે, તો પણ તે આત્મા લાંબા કાળ સુધી ભવ-માર્ગમાં રખડતો નથી, માટે લાંબા કાળ સુધી તેને ધારણ કરી રાખો. તમારા સરખા સમજીને વધારે બીજું શું કહેવું ?

વિપક્ષનું જ્ઞાન હોય તો સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજી શકાય છે, તેથી સમ્યક્ત્વના વિપક્ષ રૂપ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

અદેવે દેવબુદ્ધિયાં, ગુરુગ્રીરગુરૌ ચ યા ।

અધર્મે ધર્મબુદ્ધિઃ, મિથ્યાત્વં તદ્વિપર્યયાત્ ॥૩॥

અદેવમાં જે દેવબુદ્ધિ, અગુરુમાં જે ગુરુબુદ્ધિ અને અધર્મમાં જે ધર્મબુદ્ધિ થાય, તે મિથ્યાત્વ. તે સમ્યક્ત્વથી વિપરીત સ્વરૂપ હોવાથી. આગળ જેઓનું લક્ષણ કહેવાશે, તેવા અદેવ, અગુરુ અને અધર્મ તેમની માન્યતા સ્વરૂપ મિથ્યાત્વ. તેનું લક્ષણ સમ્યક્ત્વથી વિપરીતપણું હોવાથી સમ્યક્ત્વ-વિપર્યય સ્વરૂપ સમજવું. તથા આ પણ ગ્રહણ કરેલું છે કે દેવમાં અદેવત્વ, ગુરુમાં અગુરુત્વ, ધર્મમાં અધર્મત્વની માન્યતા.

વળી મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે. ૧ આભિગ્રહિક, ૨ અનભિગ્રહિત, ૩ આભિનિવેશિક, ૪ સાંશયિક અને ૫ અનાભોગિક.

૧ અભિગ્રહિક—તે કહેવાય કે પાખંડીઓ પોતાના શાસ્ત્રના જ્ઞાનને બાણનારા હોય અને પરપક્ષનો પ્રતિકાર કરવામાં દક્ષ હોય.

૨ અનાભિગ્રહિક—સામાન્ય અકેળવાએલા લોકોને ‘સર્વ’ દેવો વંદનીય છે’, તેમની નિંદા ન કરવી, એવી જ રીતે સર્વ ગુરુઓ અને સર્વ ધર્મો સંબંધી સમજે, તેમને અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ.

૩ આભિનિવેશિક—યથાર્થ વસ્તુ અંદરથી સમજવા છતાં પણ ખોટા કહાણાને આધીન બની જમાલિ માફક સાચાને ખોટું કહેવાનો કહાણક કંરે.

૪ સાંશયિક—દેવ, ગુરુ અને ધર્મના વિષયમાં આ સાચા હશે કે આ સાચા હશે ? એવા સંશયવાળાને સાંશયિક મિથ્યાત્વ.

૫ અનાસોગિષ—એકેન્દ્રિયાદિક વિચાર-શૂન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત હોય તેવાને તે હોય છે. કહ્યું છે કે—‘આભિગ્રહિક, અનાભિગ્રહિક, આભિનિવેશિક, સાંશયિક અને અનાસોગિષ એમ મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે. આંતરજ્ઞલોકો કહે છે—

“મિથ્યાત્વ એ મહારોગ છે, મિથ્યાત્વ મહાઅધકાર, મિથ્યાત્વ મોટો શત્રુ છે, મિથ્યાત્વ મહાવિષ છે. રોગ, અધકાર અને ઝેર જન્મની અંદર એક વખત દુઃખ આપનાર થાય, પરંતુ મિથ્યાત્વ રોગની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો હબારો ભવો સુધી તેની વેદના લોગવવી પડે છે. ગાદ-મિથ્યાત્વથી ઘેરાએલ ચિત્તવાળા જીવો તત્ત્વ અને અતત્ત્વનો ભેદ બાણતા નથી. જે જન્મથી અધ હોય, તે કોઈ પણ વસ્તુની મનોહરતા કે અમનોહરતા સ્પષ્ટ રીતે કેવી રીતે બાણી શકે ? ૩

હવે દેવ અને અદેવ, ગુરુ અને અગુરુ, તથા ધર્મ અને અધર્મનાં લક્ષણ જણાવતા દેવનું સ્વરૂપ જણાવે છે—

દેવત્વં સ્વરૂપ—

સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિ-દોષસ્ત્રેલોક્યપૂજિતઃ ।

યથાસ્થિતાર્થત્રાદી ચ, દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥૪૥॥

સર્વજ્ઞ, રાગાદિ ૧૮ દોષોથી રહિત, ત્રણે લોકોથી પૂજિત, યથાર્થ પદાર્થ સ્વરૂપ કહેનારા, એવા અર્હન્ અરિહંત પરમેશ્વર દેવ કહેવાય. દેવના દેવત્વ વિષયક ચાર અતિશયો વિચક્ષણુ ગુરુઓ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—૧ જ્ઞાનાતિશય, ૨ અપાયાપગમાતિશય ૩ પૂર્ણતિશય, અને ૪ વચ્ચનાતિશય. તેમાં ‘સર્વજ્ઞ’ એ શબ્દ જણાવીને સમજાવે છે, અજ્ઞાનહિ તત્ત્વને બાણતા પાણીથી જ્ઞાનાતિશયને કહે છે. પરંતુ પોતાનાં રચેલાં શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ વચન કહેનારા અન્ય દર્શનીઓની માફક નહિ. ‘સર્વ’ જુઓ કે ન જુવો, માત્ર ઈષ્ટ તત્ત્વને દેખો, દરમાં કેટલી ક્ષીણીઓ છે, તેનું જ્ઞાન આપણને શું ઉપયોગી છે ? દૂર દેખો કે ન દેખો આપણને પ્રયોજન હોય, તેને જ દેખો, દૂર દેખનારાને જો પ્રમાણભૂત ગણતા હો તો આ દૂર દેખનાર ગીધાની ઉપાસના કરીએ.’

વિવક્ષિત એક ઈષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન સમગ્ર પદાર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકતું નથી. દરેક ભાવો બીજા ભાવોની સાથે સાધારણ અને અસાધારણરૂપે સમગ્ર જ્ઞાન વગર લક્ષણસહિત

અને તેથી વિપરીત અન્યથા-વ્યતિરેક સ્વરૂપે એક પણ પદાર્થ બાણી શકાતો નથી. કહેલું છે કે-“જેણે સર્વ પ્રકારે એક ભાવ દેખ્યો છે, તેણે તત્ત્વથી સર્વે ભાવો (દ્રવ્ય-શુણ્ય-પર્યાયસ્વરૂપ સર્વ ભાવો) બાણ્યા છે. જેણે સર્વે ભાવો સર્વ પ્રકારે દેખ્યા છે, તેણે તત્ત્વથી એક ભાવ દેખ્યો છે.”

‘જેણે રાગાદિ દોષ જિતેલા છે’ એમ કહેવા દ્વારા અપાયાપગમાતિશયને કહે છે. તેમાં આ વાત સર્વજન-પ્રસિદ્ધ છે કે રાગ-દ્વેષાદિકો તે આત્માને દૂષિત કરનારા હોવાથી દોષો છે. પ્રતિપક્ષ સેવન કરવા દ્વારા ભગવંતે તેઓને જિતેલા છે, માટે ‘જિતરાગાદિદોષો’ એમ કહેલું છે. હંમેશાં રાગાદિ-રહિત કોઈ પુરુષ છે એમ કહેલું તે તો માત્ર વાણીવિલાસ છે. રાગાદિકેને ન જિતેલા હોય એવા આપણા સરખાને દેવપણું નથી. ‘ત્રણે લોકથી પૂજાએલા’ એ વચનથી પૂજાતિશય કહે છે. કેટલાક કઠાયેલા લોળી બુદ્ધિવાળાની પૂજામાં દેવત્વ ન આવે. પરંતુ જ્યારે ચલાયમાન થયેલા આસનવાળા દેવો અને અસુરો, વિવિધ દેશભાષા બોલનારા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો, પરસ્પરનું બિતવેર છોડીને મૈત્રીભાવ પામેલા એવા તિર્થંચનો, સમવ-સરણમાં ‘હું’ પહેલો પહોંચું, હું પ્રથમ જઉં’ એવી રીતે આવતા સેવા, અજલિ, પૂજા, શુભ-સ્તોત્રો, ધર્મદેશનારૂપ અમૃતનો આસ્વાદ કરતા લોકો વડે ભગવાન પૂજાય, ત્યારે તેમનું દેવપણું છે. ‘યથાસ્થિત અર્થ’ કહેનારા’ એ પદવડે વાણીનો અતિશય જણાવે છે. જે પદાર્થ જે સ્વરૂપે હોય એવા સદ્ભૂત પદાર્થને કહેનારા માટે યથાર્થવાદી. અમે સ્તુતિ કરતાં કહેલું છે. “પક્ષપાત વિના પરીક્ષા કરતાં અમે બનેલું તુલના ન કરી શકાય તેવું પ્રતીતિ પૂર્વક બાણીએ છીએ-તમારૂં આ યથાસ્થિત અર્થ-પ્રથમ (યથાયોગ્ય પદાર્થ-પ્રતિપાદન) અને બીજાઓનો અસ્થાને નિર્બંધ રસ. અથવા- “તમારા પાદપીઠ આગળ સુરેન્દ્રના નમનને અવગણવામાં આવે

અથવા બીજાઓની સહાઈ કરવામાં આવે, પરંતુ તમારા આ યથાસ્થિત વસ્તુના કથનને પર-પક્ષીઓ વડે કેવી રીતે અવગણી શકાશે? સ્તુતિ કરાય, પૂજાય, દિવ્યાતુથી દેવ શબ્દ અને તે સામર્થ્યથી અર્હન્ પરમેશ્વર જ દેવ છે, બીજા કોઈ દેવ હોઈ શકે નહિ. ચાર અતિશયવાળા દેવની ઉપાસના કરવા તેમનું શાસન સ્વીકારવાને ધ્યાન ધરવા શરણે જવા અધિક્ષેપ(આગ્રહ) પૂર્વક ઉપદેશ આપે છે-

ધ્યાતવ્યોડયમ્પાસ્યોડયમ્, અયં શરણમિવ્યતામ્ ।

અસ્યૈવ પ્રતિપત્તવ્યં, શાસનં ચેતનાડસ્તિ ચેત્ ॥૫॥

આવા પ્રકારના અતિશયવાળા દેવનું ‘પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત રૂપ ધ્યાનથી શ્રેષ્ઠિક માફક ધ્યાન કરવું’ જોઈએ. શ્રેષ્ઠિકરાજ મહાવીર ભગવંતને વણી, પ્રમાણ, સંસ્થાન, સંઘયજી, ચોત્રીશ અતિશયવાળા ચોગી આદિ શુણ્ય દ્વારા તેમનું ધ્યાન કરતા હતા. તેના પ્રભાવથી તેમનાજ વણી, પ્રમાણ, સંસ્થાન, સંઘયજી અને અતિશયયુક્ત આવતી ચોત્રીશીમા પક્ષનાલ તીર્થંકર થશે. આગળ અમે સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે, “તમે પહેલાં તન્મય મનવાળા થઈ વીર-જિનનું ધ્યાન કરેલું છે, જેથી તમે નક્કી તેમના જેવાજ સ્વરૂપવાળા ભગવંત થવાના છો. અહો ! ‘યોગનો પ્રભાવ કેવો છે ?’ આગમમાં પણ જણાવેલું છે કે, અરિહંત મહાવીર તીર્થંકર ભગવંત જેવા પ્રકારના શીલ સમાચારવાળા છે, ખરેખર તેવા જ શીલ સમાચારવાળા પ્રજા

પદ્મનાભ અરિહંત થશે. સેવા કરવી, અંબલિ બેડીને આ જ દેવ ઉપાસના કરવા લાયક છે, આપણે કરેલા દુષ્ટતાની ગહર્ણ, સુકૃતની અનુમોહના કરવા પૂર્વક આજ માત્ર દેવ ભવના ભયની પીડા દૂર કરનારા છે, એ પ્રમાણે તેમના જ શરણની અભિલાષા કરો. કહેલા લક્ષણવાળા દેવના શાસનની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરવો, અતિશય વગરના પુરુષોએ પ્રરૂપેલાં બીજાં શાસનો સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. બે તમારામાં ચેતના હોય તો પૂર્વેકિત લક્ષણવાળા દેવનું ધ્યાન ધરો, તેની ઉપાસના કરો, તેને શરણે ભવ, તેનું શાસન સ્વીકારો. ચેતનાવાળાને કરેલો ઉપદેશ સફળ થાય છે, અચેતનવાળા પ્રત્યે કરેલો ઉપદેશ પ્રયાસ નિષ્ફળ બન્ય છે. કહ્યું છે કે—

‘અરણ્યમાં કરેલું રુદ્ધન, મહાના શરીરને માલીશ કરવું’, ‘ધાનપુષ્કને સીધું કરવું’, બહેરા પાસે સંગીત કરવું, સ્થલામાં કમળ રોપવું, ઉપર ભૂમિમાં લાંબાકાળ સુધી જળવૃષ્ટિ કરવી, અંધના મુખનું મંડન કરવા સમાન અજ્ઞાની જન પાસે ભાષણ નિષ્ફળ થાય છે. અદેવનું લક્ષણ કહે છે—

ये स्त्री-शस्त्राक्षसूत्रादि-रागाद्यङ्गकलङ्किताः ।

निग्रहानुग्रहपरास्ते देवाः स्युर्न मुक्तये ॥६॥

જેઓ સ્ત્રી, શસ્ત્ર, જપમાલાદિ રાગાદિ સૂત્રવનારાં ચિહ્નોવાળા છે, તથા વરદાન અને શ્રાપ આપનારા છે; તેવા દેવો મુક્તિ માટે થતા નથી.

સ્ત્રી એટલે કામિની, શસ્ત્ર ત્રિશૂલાદિવાળા, જપમાલા આદિથી નાટક, અટ્ટહાસ્ય કરનારા હોય. રાગ-દ્રેષ-મોહને સૂચન કરનાર, સ્ત્રી એ રાગ સૂચવનાર છે, શસ્ત્ર દ્રેષનું ચિહ્ન છે, જપ-માલા અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે. વીતરાગ હોય તે સ્ત્રીના સંગવાળા ન હોય. દ્રેષ વગરના હોય તો શસ્ત્ર શા માટે ધારણ કરે? અજ્ઞાન-રહિત હોય તે વિસ્મૃતિનાં ચિહ્નસ્વરૂપ જપમાળા શા માટે રાખે? રાગ, દ્રેષ અને મોહ વડે જ સર્વ દોષો એકઠા થાય છે. સર્વ દોષોનું મૂળ હોય તો તે ત્રણજ છે. નિગ્રહ એટલે વધ-અંધન કરવું, અનુગ્રહ એટલે વરદાન આપવું, તે કરવામાં તત્પર, નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવા, તે પણ રાગ-દ્રેષનાં ચિહ્નો છે. જે આવા પ્રકારના હોય, તે મુક્તિ માટે કારણભૂત બનતા નથી. કીડા કરનારા પ્રેત, પિશાચાદિકેની માફક દેવત્વમાત્રને નિવારી શકાતું નથી. ૬ મુક્તિના કારણનો અભાવ પ્રગટ કરે છે.

नाट्यादृहाससंगीताद्युपप्लवविसंस्थुलाः ।

छम्मेययुः पदं शान्तं, प्रपन्नान् प्राणिनः कथम् ? ॥७॥—

નાટક, અટ્ટહાસ્ય, સંગીત આદિ રાગવાળા કાર્યમાં અસ્થિર ચિત્તવાળા તેઓ બીજા પ્રાણીઓને શાન્તપદ સ્વરૂપ મુક્તિસ્થાનને કેવી રીતે પમાડી શકે?

આદિ સમગ્ર સાંસારિક આળ બળ વગરનું મુક્તિ કેવળજ્ઞાન વિગેરે શબ્દથી સમજી શકાય તેવું શાન્તપદ મોક્ષ નાટક, અટ્ટહાસ્ય, સંગીત આદિ સાંસારિક ઉપાધિથી ડામાડોળ ચિત્તવૃત્તિ-વાળા દેવો આશ્રિત વર્ગને તે કેવી રીતે પમાડી શકે? એરંડાનું ઝાડ કલ્પવૃક્ષની બરાબરી કરી શકે નહિ. તેથી રાગ-દ્રેષ-મોહના દોષથી રહિત એવા જિન એકજ મુક્તિ માટે થાય છે. પરંતુ દોષોથી દૂષિત થયેલા બીજા દેવો મુક્તિમાટે થતા નથી. આદિ તે માટે ઉપયોગી કેટલાક સ્ત્રોકો જણાવે છે—

ખોટી અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરનાર હોવાથી સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં પણ ઉતરતી કક્ષાના શંકર, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સર્વજ્ઞ કે રાગ વગરના નથી. સ્ત્રીનો સગ કામ, હથીયાર સંગ્રહ દ્રેષ, જપમાળા અજ્ઞાન, અને કમંડળ અશૌચતુલ્ય સૂચન કરે છે. રુદ્રને ગૌરી, બૃહસ્પતિને તારા, બ્રહ્માને સાવિત્રી, શ્રીકૃષ્ણને લક્ષ્મી, ઇન્દ્રને શચી, સૂર્યને રત્નાદેવી, ચંદ્રને દક્ષપુત્રી રોહિણી, અગ્નિને સ્વાહા, કામદેવને રતિ, યમદેવને ધૂમોણી, આમ દેવાને સ્ત્રીઓનો સંગ પ્રગટ છે. વળી દરેક પાસે શસ્ત્ર અને હથીયારો છે. તેમજ દરેકમાં મોહનો વિલાસ હોવાથી દેવપણુંનો સંદેહ છે. તેઓ દેવપદવીને સ્પર્શતા નથી. અજ્ઞાનતાથી શૂન્યતા કહેનારા બુદ્ધમા પણ દેવપણું ઘટતું નથી, શૂન્યત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયા પછી શૂન્યવાદની કથા કરવી નકામી છે. વળી પ્રમાણ હોતે છતે પ્રમાણ વિના પરની પણ શૂન્યસિદ્ધિ થઈ શકે નહિ, તો પોતાના પક્ષની તો સિદ્ધિ શી રીતે થઈ શકે? બુદ્ધો સર્વ ભાવોમાં ક્ષણિકતા માનવાવાળા છે, તો સાધકને ક્ષણ સાથે સંબંધ કેવી રીતે જોડાય? ક્ષણિકવાદીઓને વધ કરનાર હિંસાનો હેતુ કેવી રીતે થાય? તેમ તેની સ્મૃતિ તેને જોળાયાવનારી તથા વ્યવહાર કરનારી કેમ થાય? કૃમિ આદિજીવોથી ભરેલી પોતાની કાયાને વાઘજીને સોંપી દેતા, દેય-અદેયના વિવેક-શૂન્ય એવા બુદ્ધની કથા પણ કેવી વિચિત્ર છે? વળી પોતાના જન્મ વખતે જ પોતાની માતાનું ઉદર ચીરનાર તથા માંસ ખાવાનો ઉપદેશ આપનાર એવા બુદ્ધને ક્યા કેવી રીતે કહી શકાય? વળી જે પ્રકૃતિના ધર્મને નિરર્થક-પણે જ્ઞાન કહે છે, તેમજ નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય અને મૂઢ એવા કપિલને દેવ કેવી રીતે મનાય? સર્વ દોષોના આશ્રય સમાન ગણપતિ, સ્કંદ-કાર્તિકેશ્વામી, પવન વગેરેને, દેવો કેવી રીતે કહી શકાય? વળી જે ગાય પશુ છે, વિષ્ટા ખાનારી પોતાના જ પુત્ર સાથે જૈથુન સેવે છે, અને શિંગડાઓથી જતુઓનો ઘાત કરે છે, તેને વંદન કેમ કરાય? દૂધ આપનાર છે, માટે બે વંદનીય ગણે, તો લેંશ નમન કરવા યોગ્ય કેમ નહિ? લેંશ કરતાં ગાયમાં કંઈપણ વિશેષતા નથી. વળી બે ગાયને દરેક તીર્થ, ઋષિ અને દેવોતું સ્થાનક માનતા હો, તો પછી તેને વેચો છો, દોહો છો, અને હણો છો કેમ? વળી જેઓએ સાંભેલા, ખાણીયા, ચૂંટ્યા, ઉભરા, પીપળો, જળ, કિંબંધો, આકડો એ વગેરેને દેવસ્વરૂપે જેઓએ કહેલા છે, તેમાંથી કોણે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે? વીતરાગસ્તોત્રમાં પણ અમે કહ્યું છે:—“ઉદર અને ઉપસ્થ-ઈન્દ્રિયવર્ગથી વિરમ્ભિત થયેલા દેવોથી કૃતકૃત્ય બનેલા અન્ય દેવાસ્તિકો-અમે દેવને માનનારા છીએ-એવી બુદ્ધિ ધારણ કરનારા કુતીર્થિકો-આપના જેવાનો અપલાપ કરે છે એ-ખરેખર દુઃખનો વિષય છે.”

શુરુતું લક્ષણ કહે છે:—

શુરુતુ સ્વરૂપ—

મહાવ્રતધરા ધીરા, મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્થા ધર્મોપદેશકા ગુરવો મતાઃ ॥૮૦॥

મહાવ્રત ધારણ કરનારા, ઉપસર્ગો અને પરિષદામાં ધૈર્ય ધારણ કરનારા, શિક્ષામાત્રથી આજીવિકા નભાવનારા, સામાયિક-આરિત્રમાં રહેલા, શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગનો ધર્મોપદેશ આપનારા શુરુઓ માનેલા છે.

આદિસાદિક મહાવ્રતોને ધારણ કરનાર, આપત્તિકાળમાં ઉપસર્ગ કે પરિષદામાં પણ કાય-રતા વગર અખંડિત મહાવ્રતને ટકાવી રાખનારા, મૂળશુભધારીપણું જણાવીને ઉત્તરશુભ-ધારી-

પહું જણાવવા કહે છે કે અન્ન, પાન, ધર્મોપકરણ માત્ર લોકોની પાસેથી મેળવી લેવાવૃત્તિથી નિર્વાહિત ચલાવનારા, નહિં કે ધન, ધાન્ય, સોતું, ગામ કે નગરાદિકનો પરિગ્રહ રાખનારા. મૂલ્યુષુ અને ઉત્તરગુણુ ધારણુ કરવામાં કારણભૂત ગુણુને જણાવતા કહે છે કે, સામાયિક ચારિત્રમાં રહેલા. સામાયિકમાં રહેલા હોય તે મૂલ્યુષુ અને ઉત્તરગુણુ લેઈવાળું ચારિત્ર પાળવા સમર્થ થઈ શકે છે. આ સર્વ મુનિઓનું સાધારણુ લક્ષણુ છે. ગુરુનું અસાધારણુ લક્ષણુ કહે છે, સંવર-નિર્જરા સ્વરૂપ અગર સાધુ-શ્રાવક-સ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા; અભિધાન-ચિંતામણિમાં અમે કહેલું છે કે—‘ગુરુ એમને કહેવાય, જેઓ ધર્મનો ઉપદેશ આપે.’ સદ્ભૂત શાસ્ત્રના અર્થને જેઓ કહે, તે ગુરુઓ. ૮. હવે અગુરુનું લક્ષણુ કહે છે—

સર્વાભિલાષિણઃ સર્વમોજિનઃ સપરિગ્રહાઃ ।

અવ્રજ્જચારિણો મિથ્યોપદેશા ગુરવો ન તુ ॥૧॥

સર્વની અભિલાષા કરનારા, સર્વ પ્રકારના ભોજન કરનારા, સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહવાળા, તેથી જ અબ્રજ્જચારી. ખોટો ઉપદેશ દેનારાઓને ગુરુ માન્યા નથી.

ઉપદેશ કરવા યોગ્યનાં સ્ત્રી, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, ક્ષેત્ર, મકાન, ચોપગાં જનવર વગેરે સર્વની અભિલાષા કરવાના સ્વભાવાળા, તથા મદિરા, મધ, માંસ, અનંતકાય વગેરે ખાવાની ટેવવાળા હોવાથી સર્વપ્રકારનું ભોજન કરનારા, પુત્ર, સ્ત્રી આદિના પરિગ્રહવાળા, તે કારણે અબ્રજ્જચારી, આ મહાદોષ હોવાથી અબ્રજ્જચારી વિશેષણુ બુદ્ધ જણાવ્યું. અગુરુપણુનું અસાધારણુ કારણુ કહે છે કે—ખોટો ધર્મોપદેશ આપનારા, આમ પુરુષના ઉપદેશથી રહિત ધર્મોપદેશ હોય, તે ધર્મનો ઉપદેશ ન કહેવાય. આવા હોય તે, ગુરુ ન કહેવાય. ૯

શંકા કરી કે ધર્મોપદેશ આપે છે, તો તેમનું ગુરુપણું છે, નિષ્પરિગ્રહત્વ આદિ ગુણોની ગવેષણા કરવાની શી જરૂર ? તેનું સમાધાન આપતાં જણાવે છે—

પરિગ્રહારમ્મમગ્રાસ્તારયેયુઃ કર્ય પરાન્ ? ।

સ્વર્ગ દરિદ્રો ન પરમીશ્વરીકર્તુમીશ્વરઃ ॥૧૦॥

પરિગ્રહ અને આરંભમાં દુષ્ટી ગચ્છેલાઓ બીજાને કેવી રીતે તારી શકે ? પોતે દરિદ્ર હોય, તે બીજાને શ્રીમંત બનાવી શકતો નથી.

સ્ત્રી આદિનો પરિગ્રહ, જંતુઓની હિંસાનું કારણ થનારા આરંભ, સર્વની અભિલાષા રાખનારા, સર્વ ભોજન કરનારા હોવાથી, ભવ-સમુદ્રમાં દુષ્ટી ગચ્છેલા હોય, તે બીજાને ભવ-સમુદ્રમાંથી તારવા માટે કેવી રીતે સમર્થ બને ? ૧૦. હવે ધર્મનું લક્ષણુ કહે છે—

ધર્મનું સ્વરૂપ

દુર્ગતિમપતત્માણિ-વારણાદ્ ધર્મ ઉચ્ચતે ।

સંયમાર્દિદશવિધઃ, સર્વજ્ઞોક્તો વિમુક્તયે ॥૧૧॥

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણુ કરી રાખનારા હોવાથી ધર્મ કહેવાય અને તે સર્વજ્ઞોએ કહેલ સંયમ આદિ દશપ્રકારનો છે.

થો. ૧૧

નરક, તિર્થંચ સ્વરૂપ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધારણ કરી રાખનાર હોવાથી ધર્મ કહેવાય. આ શબ્દાર્થ કહ્યો, અને ધર્મનું લક્ષણ પણ આ જ છે. મનુષ્ય, દેવ અને મોક્ષ-સ્થાનમાં પ્રાણીઓને સ્થાપન કરે, તે નિરુકતાર્થથી ધર્મ. કહ્યું છે કે—“દુર્ગતિમાં પડતા જનુઓને ધારી રાખે અને તેઓને શુભ સ્થાનમાં સ્થાપન કરે, તેથી તેને ધર્મ કહેલો છે.” તે તો આગળ કહીશું તેવો સંયમઆદિ દસપ્રકારવાળો છે, તે સર્વજ્ઞે કહેલ હોવાથી યુક્તિ માટે થાય છે. બીજા દેવતાઓનું અસર્વજ્ઞપણું હોવાથી તેમનું કથન પ્રમાણભૂત ન ગણાય. ૧૧

અહિં વાહી શંકા કરે છે કે, સર્વજ્ઞે કહેલાં વચનનો અભાવ હોવા છતાં પુરુષ વિના કહેલા વેદવાક્યરૂપ ધર્મનું પ્રમાણપણું હો. કહ્યું છે કે, પ્રેરણા-ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળ, સૂક્ષ્મ, મોટા આંતરે રહેલા દૂરના પદાર્થોને બાણવા માટે સમર્થ બની શકે છે, પણ ધ્વનિરૂપે કંઈ બાણવા સમર્થ નથી. પ્રેરણા-વૈદિકધર્મ અપૌરુષેય હોવાથી પુરુષસંબંધી દોષોનો તેમાં પ્રવેશ નથી, તેથી તે પ્રમાણભૂત જ છે. કહ્યું છે કે, ‘બોલનારને આધીન શબ્દ હોય, તેમાં દોષ થવાપણું છે, કોઈ વખત શુભવાન વક્તાથી પણ દોષનો અભાવ થાય છે. તેવા શુભાથી રહિત હોય, તેમના શબ્દમાં દોષ સંક્રાન્ત થવાનો સંભવ હોવાથી. અથવા વક્તાના અભાવમાં આશ્રય વગરના દોષો રહી શકતા નથી. વળી દોષો છે, અગર નથી, તે પુરુષના વચનોમાં સંભવે છે, વેદમાં કતાનો અભાવ હોવાથી દોષ થવાની અમને બિલકુલ શંકા નથી. આ શંકાનું સમાધાન કરતા કહે છે—

અપૌરુષેયં વચનમસમ્મવિ મવેદ્ યદિ ।

ન પ્રમાણં મવેદ્ વાચાં, જ્ઞાપ્તાધીના પ્રમાણતા ॥૧૨॥

પુરુષ વગરનું વચન અસંભવિ ગણાય, અને કહાચ હોય તો તે પ્રમાણ નથી, કારણ કે વચનોની પ્રમાણતા યથાર્થ વક્તા-આપ્તપુરુષને આધીન છે.

પુરુષવડે બોલાયેલ તે પુરુષસંબંધી વચન, તે નહિં તે અપૌરુષેય વચન. કંઈ વગેરે સ્થાન, કંઈ, અભિધાત પૂર્વક બોલાય, તે વચન. અપૌરુષેય વચન તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. આકાશમાં ત્રસરેણુ માફક વચનનો સંભવ નથી. તેમજ અમૂર્તનું અદર્શન કહેવું યુક્ત નથી, પ્રમાણ ન હોવાથી. ચપટી વગાડવા રૂપ શબ્દ-શ્રવણને જ પ્રમાણ ગણતા હો તો, તે ઠીક નથી. કારણકે તેમ માનવામાં પણ તેની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. તાળી પાડવી, ચપટી વગાડવી તે રીતે શબ્દની ઉત્પત્તિ માનવામાં તો ઉલટો અપૌરુષેયપણાનો દોષ આવે છે. એક શબ્દ માટે કંઈસ્થાન, કંઈ, અભિધાતની જરૂર જણાય, ત્યારે તેના જેવા બીજા શબ્દો પ્રગટ કરવા માટે પણ સ્થાનાદિની જરૂર પડે. બીજા વ્યંજ્યોમાં તે ભોવામાં ન આવતી હોવાથી શબ્દોની પ્રતિનિયત વ્યંજક વ્યંજ્યતા નથી.

વળી ગૃહસ્થે ધરમાં દહિની મટકી ભોવા માટે દીપક પ્રગટાવ્યો, તે વડે કરીને તેના સરખા પુડલાને પણ તે દેખાડે છે. તેથી આ રીતે વચનની અપૌરુષેયતા સંભવતી નથી વળી જો અપ્રામાણિકપણાની ટેવના બદથી આકાશાદિ માફક શબ્દની અપૌરુષેયતા માનીએ, તો પણ તે પ્રમાણ નથી. કારણ કે, પ્રામાણિક-આપ્તપુરુષના મુખમાંથી નીકળેલી વાણી પ્રમાણભૂત ગણાય, પ્રમાણ નથી. કારણ કે, પ્રામાણિક-આપ્તપુરુષના મુખમાંથી નીકળેલી વાણી પ્રમાણભૂત ગણાય, પ્રમાણ નથી. કારણ કે, શબ્દમાં શુભની ઉત્પત્તિ તો કહેનારને આધીન હોય તે સિવાયની પ્રમાણ ન ગણાય. કારણ કે ‘શબ્દમાં શુભની ઉત્પત્તિ તો કહેનારને આધીન હોય

છે, પણ દોષયુક્ત લોભનાસ્થી તો ગુણનો અભાવ છે. તે દોષોથી રહિતના શબ્દમાં તો સંક્રાન્તિનો અસંભવ છે. અર્થાત્ તેવા શબ્દોની પ્રતીતિ થતી નથી, અથવા કહેનાર ન હોવાથી આશ્રય વગર ગુણો રહી શકતા નથી. વળી આ વચનોમાં ગુણો છે કે નથી, તે પણ પૌરુષેય વચનોમાં નક્કી કરી શકાય છે, વેદમાં તો કત્તિનો અભાવ હોવાથી તેમાં ગુણો છે—એવી અમને શંકા પણ થતી નથી.” ૧૨

એ પ્રમાણે અપૌરુષેય વચન—કથનની અસંભાવના વગેરે વડે તેનો અભાવ જણાવીને અસર્વજ્ઞ પુરુષે કહેલા ધર્મનું અપ્રામાણિકપણું જણાવે છે—

મિથ્યાદૃષ્ટિમિરામ્નાતો, હિંસાદૈઃ કલુષીકૃતઃ ।

સ ધર્મં ઇતિ વિત્તોડપિ, ભવભ્રમણકારણમ્ ॥૧૩॥

મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ પ્રવર્તાવેલા, હિંસાદિકે વડે કલુષિત કરેલા ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામવા છતાં તે ભવ—ભ્રમણના કારણ સ્વરૂપ સમજાવે.

હરિ, મહાદેવ, બ્રહ્મા, કપિલ, બુદ્ધ વગેરે મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ પ્રવર્તાવેલા, જેને લોભી ભુદ્ધિ વાળાઓએ ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો છે, પરંતુ તે તો ભવ—ભ્રમણનું કારણ હોવાથી અધર્મ જ છે. કેવી રીતે ? તે કહે છે, હિંસા વગેરેથી દૂષિત બનાવ્યો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિએ બનાવેલાં શાસ્ત્રો હિંસાદિકે દોષોથી દૂષિત છે. ૧૩. હવે અદેવ, અશુર અને અધર્મના તિરસ્કાર પૂર્વકે ખંડન કરે છે—

સરાગોડપિ દિ દેવશ્વેદ્, ગુરુરબ્રહ્મચાર્યપિ ।

કૃપાહીનોડપિ ધર્મઃ સ્યાત્, કષ્ટં નષ્ટં હ્રા ! જગત્ ॥૧૪॥

જો સરાગી દેવ હોય, અબ્રહ્મચારી પણ શુરુ હોય અને જો દયાહીન પણ ધર્મ હોય, તો તો પછી જેઠની વાત છે કે આ જગત્ વિનાશ પામ્યું છે.

રાગ, દ્વેષ અને મોહવાળા દેવ, પ્રાણાતિપાત વગેરે પાંચ મહાપાપો સેવનારા શુરુ હોય, મૂલ અને ઉત્તરગુણથી રહિત જો ધર્મ હોય તો, અમને પારાવાર ખેદ અને અફસોસ થાય છે કે દેવ, શુરુ અને ધર્મ વગરનું દુર્ગતિ ગમન કરનાર જગત્ વિનાશ પામ્યું છે. કહેલું છે કે— “હે સખિ ! જો દેવ રાગી હોય, દ્વેષી દેવ હોય, દેવ શૂન્ય પણ હોય, મંદિરાપાનમાં ધર્મ હોય, માંસમાં ધર્મ હોય, જીવહિંસામાં ધર્મ હોય, શુરુઓ વિષયોમાં રક્ત, કામમાં મત્ત અને કાન્તામાં આસક્ત બનેલા હોય; તેવા પણ વળી પૂજ્ય ગણાતા હોય તો જેઠની વાત છે કે આમ—તેમ ગમે—તેમ વર્તતા લોકો વિનાશ—માર્ગે જઈ રહેલા છે. ૧૪.

આ પ્રમાણે અદેવ, અશુર, અધર્મના પરિહાર—પૂર્વકે દેવ, શુરુ અને ધર્મની પ્રતીતિ સ્વરૂપ સમ્યક્વત્ની સુંદર વ્યવસ્થા સમજાવી. તે શુભ આત્મ—પરિણામરૂપ છે, આપણા સરખાને પરોક્ષ, માત્ર તેનાં ચિહ્નો દ્વારા જાણી શકાય છે, તે જણાવવા કહે છે—

શમ—સંવેગ—નિર્વેદાનુકમ્પાઽઽસ્તિક્વલક્ષણૈઃ ।

લક્ષણૈઃ પઞ્ચમિઃ સમ્યક્, સમ્યક્ત્વમ્પલક્ષ્યતે ॥૧૫॥

શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય સ્વરૂપ પાંચ લક્ષણો વડે સમ્યક્ત્વ બરાબર ઓળખી શકાય છે.

બીજા આત્મામાં રહેલું અગર આપણા આત્મામાં રહેલું પરોક્ષ પણ સમ્યક્ત્વ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય સ્વરૂપ પાંચ લિંગોથી બાણી શકાય છે.

૧ શમ-એટલે પ્રશમ અર્થાત્ ક્રૂર અનંતાનુબંધી કષાયોના અનુદય, તે સ્વભાવથી અથવા કષાય-પરિણતિનાં કડવાં ફલ જોવાથી કષાયોની ઉદયાવસ્થા રોકે. કહ્યું છે કે- “કર્મ-પ્રકૃતિઓના અશુભ વિપાકો બાણીને આત્માનો ઉપશમભાવ કેળવીને હંમેશાં અપરાધ કરનાર ઉપર પણ કોપ ન કરે. કેટલાક વળી ક્રોધ-ખજવાળ અને વિષય-તૃષ્ણાના ઉપશમને શમ કહે છે. સમ્યગ્-દર્શન પામેલો અને સાધુઓની સેવા કરનાર ક્રોધ ખજવાળ અને વિષયતૃષ્ણાવાળો કેવી રીતે બને ? બીજા બાબુ એ બંનેના ઉપશમને શમ કહીશું, તો પછી અપરાધી અને નિરપરાધી ઉપર ક્રોધ કરનાર કૃષ્ણ અને શ્રેષ્ઠિક જેઓ વિષયની તૃષ્ણા અને ક્રોધની ખજવાળવાળા છે, તેઓને શમ કેવી રીતે માની શકાય ? શમના અભાવમાં સમ્યક્ત્વ ન માનવું ? એમ નહિં. છહારની ભૂમીમાં ધૂમાડા વગરનો રાખથી ઢંકાયેલ અગ્નિ હોય છે, તે અગ્નિમાં લગાર પણ ધૂમાડો હોતો નથી. તે સંબંધી નિયમ એવા પ્રકારનો છે કે, ચિહ્ન-લિંગની પરીક્ષા ચોક્કસ કરી હોય તો, લિંગી અવસ્થા હોય જ. કહ્યું છે કે- ‘ચિહ્ન હોય તો ચિહ્નવાળો અવસ્થા હોય જ. અને ચિહ્નવાળામાં ચિહ્નની ભજના સમજવી.’ જેમ કે ધૂમ ચિહ્ન હોય, ત્યાં ધૂમ ચિહ્નવાળો અગ્નિ હોય જ, પણ લાલ અંગારાવાળો એકલો અગ્નિ ધૂમાડા વગરનો હોય, ત્યાં ધૂમ ચિહ્ન હોવાનો નિયમ નથી. લિંગ-લિંગીનો સંબંધ નિયમના વિપર્યાસમાં હોય છે. કૃષ્ણ, શ્રેષ્ઠિકને સંબલન કષાયના ઉદયથી ક્રોધખજવાળ અને વિષયતૃષ્ણા થયેલ છે. સંબલન એવા કષાયો પણ તીવ્રપણાથી અનંતાનુબંધી સરખા વિપાકવાળા હોય છે. આ સ્પષ્ટ હકીકત છે.

૨ સંવેગ-એટલે મોક્ષની જ અભિલાષા. સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા રાજના અને ઈન્દ્રનાં વિષય-સુખોને દુઃખ-મિશ્રિત હોવાથી દુઃખસ્વરૂપ માનનારો અને મોક્ષસુખને જ સુખસ્વરૂપ માનનારો અને અભિલાષા કરનારો હોય છે. કહ્યું છે કે-

“મનુષ્યોનાં અને ઈન્દ્રનાં સુખને ભાવથી દુઃખ માનતો સંવેગથી મોક્ષ સિવાય બીજા કોઈ પ્રાર્થના કરતો નથી.”

૩ નિર્વેદ-એટલે ભવનો કટાણો. સમ્યગ્દર્શની આત્મા દુઃખ અને દુર્ગતિથી ગહન સ્વરૂપ ભવરૂપી કેદખાનામાં કર્મરૂપી દંડપાશિકો વડે તેવી તેવી કઠઈનાઓ સહન કરતો તેનો પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ મમત્વ રહિત બનેલો દુઃખથી કટાણવાળો થાય છે. નારકી, તિર્થંચ, નર અને અમરભવમાં પરલોકની સાધના કર્યા વગર મમત્વના જેવના વેગરહિત નિર્વેદથી દુઃખ અનુભવતો રહે છે. કેટલાક આચાર્યો સંવેગ અને નિર્વેદના અર્થો વિપરીત કરે છે, સંવેગ એટલે ભવનો વૈરાગ્ય અને નિર્વેદ એટલે મોક્ષાભિલાષ.

૪ અનુકંપા-એટલે દુઃખી પ્રાણીઓ ઉપર આ મારો સંબંધી છે, એવા પ્રકારના પક્ષપાત-રહિત બની દુઃખીના દુઃખને નાશ કરવાની ઇચ્છા. પક્ષપાતથી કટુણા તો વાઘ, સિંહ વગેરેને પણ પોતાનાં ખત્યાં ઉપર હોય છે. તે અનુકંપા દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે લેદવાળી છે. દ્રવ્યથી

અનુકંપા તે કહેવાય કે, પોતાની શક્તિ હોય તો સામાના દુઃખનો પ્રતિકાર કરી દુઃખ દૂર કરવું. અને ભાવથી-કોમળ હૃદયથી. જે માટે કહ્યું છે, ભય કર ભવ-સમુદ્રમાં દુઃખ અનુભવતા ભવસમૂહને દેખી પક્ષપાત વગરની બંને પ્રકારની અનુકંપા પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર કરવી.

૫ આસ્તિક્ય-ભુવ, દેવલોક, નારકી, પરલોક, કર્મ, તેનાં ફળ એ વગેરે છે-એવા પ્રકારની જેની મતિ છે, તે આસ્તિક, તેનો ભાવ કે કર્મ તે આસ્તિક્ય. બીજા ધર્મનાં તત્ત્વ સ્વરૂપ સાંભળવા છતાં પણ બીજા ધર્મની અભિલાષા ન થાય. ભુવનો ધર્મ સમ્યક્ત્વ પરોક્ષ હોવા છતાં પણ આસ્તિક્યથી જોળાખી શકાય છે. તેવા સમ્યક્ત્વવાળો આસ્તિક કહેવાય છે. ‘જિનેન્દ્ર-રાએ જે પ્રરૂપેણ છે, તે જ સત્ય અને શંકા વગરનું છે’-એવા શુભ પરિણામવાળો અને કંક્ષાદિ દોષથી રહિત હોય, તે સમ્યક્ત્વી ગણાવેલો છે. વળી કેટલાક આચાર્ય શમ આદિ લિંગોની વ્યાખ્યા બુદ્ધી રીતે કરે છે. સારી રીતે પરીક્ષા કરેલ વક્તાના રચેલા આગમોનાં તત્ત્વોમાં આગ્રહ રાખી મિથ્યા અભિનિવેશનો ઉપશમ કરવો, તે શમ. તે સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે. જે અતત્ત્વનો ત્યાગ કરી તત્ત્વને પામેલો છે, તે સમ્યગ્દર્શનવાળો છે. સંવેગ એટલે ભયથી જિન-પ્રવચનને અનુસરનાર અને તેની શ્રદ્ધા કરનાર. નરકોમાં શારીરિક, માનસિક, શીત અને ઉષ્ણાદિકથી થયેલ વેદના, સંકલિષ્ટ પરિણામવાળા પરમાધારીઓ અને પૂર્વભવના વેરવાળા બીજા નારકીઓ પરસ્પર ઉઠીરણ કરતાં અનુભવાતી વેદનાઓ. તિર્થ અગતિમાં ભાર જિંચકવાનું, પરાધીનતા, લાકડી, ચાચુકના માર ખાવા. મનુષ્યોમાં દરિદ્રતા, દુર્ભંગતા, રોગ વગેરે વિટંબણા દેખીને તેનાથી ભય પામેલા, તેની શાંતિના ઉપાયભૂત ધર્માનુષ્ઠાન કરતા એવાનું સમ્યગ્દર્શન જણાય છે અથવા આને સમ્યગ્દર્શન વતે છે. નિર્વેદ એટલે વિષયમાં અનાસક્તિ, જેમ કે ‘આ લોકમાં ભુવોને દુરંત કામલોગમાં આસક્તિ, તે અનેક ઉપદ્રવ-કૃપાવાળી છે અને પરલોકમાં પણ અતિકટુક નરક, તિર્થંચ, મનુષ્ય જન્મ ફલને આપનાર છે, માટે આ કામલોગોથી સચું’. આ છોડવા લાયક જ છે.’ આવા પ્રકારના નિર્વેદથી પણ આને સમ્યગ્દર્શન છે-એમ નક્કી કરી શકાય છે. અનુકંપા એટલે કૃપા, જેમ કે સર્વ ભુવો સુખના અર્થી અને દુઃખથી દૂર ભાગનારા છે, માટે મારે તેમને પીડા ન કરવી; અર્થી પણ આનામાં સમ્યગ્દર્શન છે-એમ સમજી શકાય છે. જિનેન્દ્રના પ્રવચનમાં ઉપદેશોના અતીન્દ્રિય એવા ભુવ, કર્મ, પરલોક, પુણ્ય, પાપ આદિક ભાવો નક્કી છે જ-એવા પરિણામ હોય તે આસ્તિક્ય. આ આસ્તિક્ય વડે કરીને પણ આ સમ્યગ્દર્શનવાળો છે-એમ નિર્ણય કરી શકાય છે. ૧૫. સમ્યક્ત્વનાં પાંચ લિંગો કહીને હવે તેનાં ભૂષણો જણાવે છે—

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ ભૂષણો

સ્થૈર્ય પ્રમાવના મત્તિઃ, કૌશલં જિનશાસને ।

તીર્થસેવા ચ પશ્ચાસ્ય, મૂષણાનિ મવસ્રતે ॥૧૬॥

૧ જિનશાસનમાં સ્થિરતા, તેની ૨ પ્રભાવના, ૩ ભક્તિ, તેમાં ૪ કુશળતા, તેમ જ ૫ તીર્થસેવા. આ પાંચ સમ્યક્ત્વનાં ભૂષણો કહેલાં છે

જેનાથી શોભા કરાય, તે ભૂષણો કહેવાય. આ જિનશાસનને શોભાવનાર પાંચ ભૂષણો કહેલાં છે. જૈનધર્મ સંબંધી જે સ્થિરતા, બીજા અદાવતમાન ચિત્તવાળા થયા હોય, તેને પણ

સ્થિર બનાવવા, બીજા અન્ય દર્શનીયોની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ કે ચમત્કાર દેખીને પણ જિનશાસન પ્રત્યે નિષ્પ્રકંપતા. જૈનશાસન ન પામેલાઓને જૈનેન્દ્રશાસનની પ્રભાવના દ્વારા તેઓ પણ આ શાસન પ્રત્યે અનુરાગવાળા થાય, તેવા પ્રકારનાં નિમિત્તોથી તેમને પ્રભાવિત કરવા રૂપ પ્રભાવના. તે આઠ પ્રકારની છે. ૧ પ્રવચની, ૨ ધર્મકથી, ૩ વાદી, ૪ નૈમિત્તિક, ૫ તપસ્વી, ૬ વિદ્યાવાળા, ૭ સિદ્ધ, અને ૮ કવિ એ આઠ પ્રભાવકો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રવચની તે કહેવાય, કે જે દ્વાદશાંગી રૂપ પ્રવચન અથવા ગણિપિટક એવા અતિશયવાળા જ્ઞાનને ધારણ કરનાર, તેને સુગ્રપ્રધાનાગમ પણ કહી શકાય. જેને ધર્મોપદેશ આપવાની સુંદર શક્તિ હોય જેની મધુર વાણીથી અનેકને ધર્મનો પ્રતિભોધ થાય, તે બીજો ધર્મકથી. વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સલાપતિ લક્ષણવાળી ચતુરંગી સલામા પ્રતિપક્ષતું ખડન કરી પોતાના પક્ષતું સ્થાપન કરવાના સામર્થ્યવાળો ત્રીજો વાદી. ત્રણે કાળ સંબંધી લાભાલાભને જણાવનાર નિમિત્તશાસ્ત્ર ભણેલા હોય, તે ચોથો નૈમિત્તિક. અક્રમઆદિ વિકૃષ્ટ-કઠોર તપ કરનાર પાંચમો તપસ્વી. પ્રજ્ઞસિ, રોહિણી આદિ વિદ્યાદેવીઓ જેમાં સહાય કરનાર હોય તેવી પ્રજ્ઞસિ, રોહિણી વિદ્યાવાળો, તે છઠ્ઠો અંબન, પાદભેપ, તિલક કરવાની શુટિકા, સમગ્ર લોકોને આકર્ષણ કરવાની, આશ્રય પમાડવાની તથા વૈકિંચ લગ્નિ વગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય, તે સાતમો સિદ્ધિ. ગદ્ય-પદ્યાદિ વર્ણનાત્મક પ્રબંધો કે કાવ્યોની રચના કરનાર આઠમો કવિ. આ પ્રવચની આદિ આઠ પ્રકારે ભગવંતના શાસનની પોતાની શક્તિ અનુસાર, દેશ-કાળાદિકેને અનુરૂપ સહાય કરનાર પ્રભાવક, તેઓતુ કર્મ તે પ્રભાવના બીજું ભૂષણ. ભક્તિ-વિનય, વૈયાવૃત્ય કરવા રૂપ, સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર દ્વારા ગુણધિકેને વિષે, આવે ત્યારે ઉભા થવું, સામે જવું, મસ્તકે અંબલિ કરવી, પોતે આસન આપવું, ગુણધિકે આસન સ્વીકાર્યા પછી પોતે આસન ગ્રહણ કરવું. વંદના, પચુપાસના, અનુગમન-પાછળ ચાલવું, આઠ પ્રકારનાં કર્મને દૂર કરનાર હોવાથી આઠ પ્રકારનો ઉપચાર કરવા રૂપ વિનય કરવો. વેદાવચ્ચ-આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, નવીન સાધુ, માંદો, કુલ, ગણ, સંઘ, સાધુ સમનોજ એટલે મનોહર જ્ઞાનાદિકવાળા. કહેલા દર્શને અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપાશ્રય, પાટ-પાટલા-પાટીયાં, સંસ્તારક વગેરે ધર્મનાં સાધનો આપવાં, સેવા, ઔષધિ આપવી, મુરડેલીવાળા માર્ગમાં સહાયક બનવું, ઉપસર્ગ-નિવારણરૂપ વૈયાવૃત્ય કરવું. જિનશાસનના વિષયમાં નિપુણતાવાળા બનવું, બેમ અનાર્થદેશવાસી આદ્રકુમારને શ્રેણિકપુત્ર અભયકુમારે કુશળતાથી પ્રતિભોધ કર્યો. નદી આદિ સુખપૂર્વક ઉતરવા માટે જેમ ઘાટ હોય, તેમ સંસાર પાર પામવા માટે સુખેથી પાર પામવાનો માર્ગ તીર્થ કહેવાય. દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદવાળું તીર્થ. તીર્થકરના જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, નિર્વાણસ્થાન એ દ્રવ્ય-તીર્થ કહેવાય. જે માટે કહેલું છે, “તીર્થકર મહાનુભાવોના જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન અને નિર્વાણ બધાં થયાં હોય, તે સ્થાન દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય, તેનાં દર્શન અવશ્ય કરવાં જોઈએ.” ભાવતીર્થ તો ચતુર્વિધ સંઘ, શ્રમણસંઘ, કે પ્રથમગણધર. કહ્યું છે કે-“હું ભગવંત ! તીર્થ તીર્થકર કે તીર્થ ? હું ગૌતમ ! અહં-તો તો નહીં તીર્થકર છે જ, ચાર વર્ણવાળો શ્રમણસંઘ, અથવા પહેલા ગણધર, તે તીર્થ. આવા તીર્થની સેવા, તે તીર્થ-સેવા. ૧૬ આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનાં ભૂષણો કહીને તેનાં દૂષણો કહે છે-

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ દૂષણો

શક્કા કાંક્ષા વિચિકિત્સા, મિથ્યાદદિપ્રશંસનમ્ ।

તત્તસ્તવશ્ચ પજ્ઞાપિ, સમ્યક્ત્વં દૂષયન્ત્યલમ્ ॥૧૭॥

૧ શંકા, ૨ બીજા દર્શનની અભિલાષારૂપ કાંક્ષા, ૩ દુઃખના કે ક્ષણસંદેહ, ૪ મિથ્યાદષ્ટિની પ્રશંસા અને તેનો પ પરિચય-આ પાંચે સમ્યક્ત્વને અતિ દૂષિત કરે છે.

શંકાદિક પાંચે દૂષણો નિર્દોષ એવા સમ્યક્ત્વને અતિશયપણે દૂષિત કરે છે. શંકા-એટલે સંદેહ થવો, તે સર્વવિષય અને દેશવિષય, સર્વવિષય શંકા-ધર્મ હશે કે નહિ ? અને દેશવિષય શંકા-ધર્મ વિષયક કોઈ એકાદ વસ્તુમાં શંકા થાય. જેમ કે આ જીવ છે, પણ તે સર્વગત કે અસર્વગત ? પ્રદેશવાળો કે અપ્રદેશવાળો હશે ? આ બંને પ્રકારની શંકા અરિહંત ભગવતે પ્રરૂપેલા પ્રવચનમાં અવિશ્વાસરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વને મલિન કરે છે. માત્ર આગમથી ભણી શકાય તેવા પણ પદાર્થો આપણા સરખાની પ્રમાણ પરીક્ષામાં નિરપેક્ષ આપ પુરુષોએ પ્રરૂપેલ હોવાથી શંકા કરવા યોગ્ય નથી. બન્યાં કદાચ મોહવશ કોઈક સંશય પ્રગટ થાય, તો ત્યાં પણ ન તૂટે તેવી અર્ગલા આ પ્રમાણે ધારણ કરવી-

કોઈકે તેવા ગંભીર વિષયમાં આપણી દુર્બલ મતિના કારણે, તેવા પ્રકારના સમાધાન આપનાર આચાર્યના વિરુદ્ધમાં, સમજવા યોગ્ય પદાર્થના ગહનપણાને અંગે, આપણા જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી, હેતુ, ઉદાહરણના અસંભવમાં, આપણાથી બરાબર તેવો અર્થ ન સમજી શકાય, તો બુદ્ધિશાળી શ્રદ્ધાળુ એમ ચિંતન કરે કે- સર્વજ્ઞ ભગવતો અથાથ પદાર્થ કથન કરનારા હોય છે. કોઈના તરફથી ઉપકારની આશા-અપેક્ષા વગર બીજાઓ પર ઉપકાર કરવામાં પરાયણ, જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ એવા જિનેશ્વરો રાગ, દ્વેષ અને મોહને જિતેલા હોવાથી કદાપિ અન્યથા કથન કરનાર-ફેરફાર કહેનારા હોતા નથી સૂત્રમાં કહેલ એક અક્ષરની પણ અશ્રદ્ધા થાય, તો તે મનુષ્ય મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. જિનેશ્વરોએ કહેલ હોવાથી સૂત્ર આપણને પ્રમાણ છે.

કાંક્ષા-એટલે બીજા બીજા દર્શનની ઇચ્છા, તે પણ સર્વ અને દેશ વિષયવાળી બે પ્રકારે સમજવી. સર્વવિષયક તો સર્વ પાખંડીઓના ધર્મની આકાંક્ષા થવારૂપ, અને દેશકાંક્ષા તો એકાદ દર્શન-વિષયક, જેમ કે, ‘સુગત બુદ્ધે ભિક્ષુઓને વગર કલેશવાળો ધર્મ ઉપદેશ્યો અને વળી તેમાં પણ સ્નાન કરવાનું, લાવતાં લોજન-પીણું, વસ્ત્રો, શયન વગેરે સુખનો અનુભવ કરી શકાય, તેવો સહેલો ધર્મમાર્ગ કહ્યો.’ કહ્યું છે કે-“કોમળ-સુલાયમ શય્યામાં શયન કરવું, સવારે ઉઠીને મીઠી રાખ પીવી, દિવસના મધ્યભાગે લોજન, પાછલા પહેરે મધુર પીણું લેવાં, મધ્યરાત્રે દ્રાક્ષ અને સાકર, આ સર્વને છેડે શાકચસિંહે મોક્ષ દેખેલો છે.” આ પણ વાત કાવતી આવતી હોવાથી તેમને ઘટે છે. વળી ‘પરિબ્રાજક, ભૌત, પ્રાણીઓ આદિ વિષયોને લોગ-વનાર જ પરલોકમાં સુખ સાથે સંબંધવાળા થાય છે. એટલે આ ધર્મ પણ સાધવા યોગ્ય છે.’ એવી રીતે કાંક્ષા પણ પરમાર્થથી ભગવત અરિહંતોએ પ્રરૂપેલા આગમમાં અવિશ્વાસરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વને દૂષિત કરે છે.

વિચિકિત્સા-એટલે ચિત્તની અસ્થિરતા. યુક્તિ અને આગમથી યુક્ત જિનધર્મમાં આ રેતીના કવલ સરખા સ્વાદ વગરના મોટા તપના કલેશનું ક્ષણ મળશે કે તપ નિષ્ફળ બશે ? આ તપ તો કલેશ-સ્વરૂપ અને નિર્જારના ક્ષણથી રહિત છે. એકત માત્ર આ તપની ક્રિયા સફળ અને નિષ્ફલ બંને પ્રકારવાળી દેખાય છે, તેમ આમાં પણ થશે તો ? કહેહું છે કે-“પૂર્વના પુરુષો યથોચિત માર્ગનું સેવન કરનારા હતા, તેથી તેમને તો ફલનો યોગ ઘટી શકે, પરંતુ બુદ્ધિ અને સંઘયલુથી રહિત અમને તેમના સરખા ક્ષણની પ્રાપ્તિ ન થાય.”-આ વિચિકિત્સા પણ ભગવતના વચનમાં અશ્રદ્ધાસ્વરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વનો દોષ છે. શંકાથી આ

ભુદ્ધી પરતી નથી એમ ન વિચારવું. શંકા હંમેશાં સમગ્ર અને અસમગ્ર પદાર્થ વિષયવાળી, દ્રવ્ય, ગુણ સંબંધી હોય. બ્યારે આ તો ક્રિયા સંબંધી વિચિકિત્સા સમજવી. અથવા વિચિકિત્સા એટલે સારા આચારવાળા મુનિ સંબંધી નિંદા કરવી તે. જેમ કે, ‘આ મુનિઓ સ્નાન વગરના હોવાથી પરસેવાના લીધે મેલવાળા અને દુર્ગંધી દેહવાળા છે. બે અચિત્ત પાણીથી અંગ ધોવે, તો તેમાં ક્યો દોષ લાગવાનો હતો ?’ આ પણ તત્ત્વથી ભગવંતના ધર્મમાં અશ્રદ્ધાસ્વરૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વનો દોષ છે.

અન્યતઃ-પ્રશંસા-જિનાગમથી વિપરીત દર્શનવાળા-મિથ્યાદર્શનવાળાની પ્રશંસા કરવી, તે સર્વથી અને દેશથી એમ બે પ્રકારની છે. તેમાં સર્વવિષયક પ્રશંસા આ પ્રમાણે:—‘કપિલ આદિ સર્વદર્શનો યુક્તિયુક્ત છે’—એમ માધ્યસ્થ્ય ભાવ જણાવનારી સ્તુતિ કરવી, તે સમ્યક્ત્વનું દૂષણ છે. અમે સ્તુતિમાં કહેલું છે—‘હિ નાથ !’ તેવાત અત્યંત નિશ્ચયવાળી છે કે, તે પરમતવાળા મત્સર કરનાર લોકની મુદ્રા—આકૃતિ કરતાં તમારી મુદ્રાને અતિશયવાળી માનતા નથી. માધ્યસ્થ્ય અંગીકાર કરી જેઓ પરીક્ષકો બન્યા છે, તેઓને મણિ અને કાચના કટકામાં ફરક જણાતો નથી.’ દેશવિષયક તો, ‘આ બુધ્ધવતું વચન અથવા સાંખ્ય, કણ્ઠાદ વગેરેનું વચન જ તત્ત્વ છે’ આ તો સમ્યક્ત્વનું પ્રગટ દૂષણ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ-પરિચય-તેવા મિથ્યાદષ્ટિઓ સાથે એક સ્થાનમાં સંવાસ કરવો, પરસ્પર આલાપ-સંલાપ વગેરે વ્યવહાર વધારીને તેમનો પરિચય કરવો. એક સ્થાનમાં સાથે રહેવામાં, તેમની પ્રક્રિયા સાંભળવાથી કે દેખવાથી દૃઢ સમ્યક્ત્વવાળો પણ દષ્ટિભેદવાળો બની જવા સંભવ છે, તો પછી મંદબુધ્ધિવાળો કે નવીન ધર્મવાળો તેવો બને, તેની શી વાત કરવી ? તેમનો પરિચય એ પણ સમ્યક્ત્વનું દૂષણ છે. આવા પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ વિશિષ્ટ પ્રકારના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ગુરુની સમીપે વિધિ પૂર્વક અહણુ કરી અથર્થપણે તેનું પાલન કરે. કહેલું છે કે, “શ્રમણોપાસક ત્યાં મિથ્યાત્વથી પાછા હો, દ્રવ્ય અને ભાવથી પહેલાં સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરે. તેને પરતીથીઓનાં, તેમના દેવોનાં, તેઓની માલિકીનાં ઐયોનાં પ્રભાવના, વદના, પૂજાદિકે કાર્યો કરવાં ન કદાપિ. લૌકિક તીર્થોમાં સ્નાન, તેમ જ દાન, પિંડપ્રદાન, યજ્ઞ કરાવવા, તેમનાં મતો, તપ, તથા સંકોચ, ચંદ્ર-અહણુ, સૂર્ય-અહણુ આદિ ઘણા લોકોનાં પ્રવાહકૃત્યો કરવાં ન કદાપિ.

આવી રીતે મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મની કંઈક ન્યૂન એક સાગરોપમ કોટાકોટી સ્થિતિ બાકી રહે, ત્યારે જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે. તે બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી વળી બેથી નવ પલ્લોપમની સ્થિતિ બ્યારે બપાવે, ત્યારે દેશવિરતિ પામે. કહ્યું છે કે—“સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પલ્લોપમ-પૃથક્ત્વમાં અર્થાત્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બેથી નવ પલ્લોપમની સ્થિતિ વળી બપાવે, ત્યારે મત-ધારી શ્રાવક થાય. ૧૭.

સમ્યક્ત્વ-મૂળવાળાં પાંચ આણુમતો એમ કહ્યું હતું, તેમાં સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને હવે આણુમતોનું સ્વરૂપ કહે છે—

વિરતિ સ્થૂલર્હિસાદેર્દિવિષ-ત્રિવિષાદિના ।

અર્હિસાદીનિ પચ્ચાણુવ્રતાનિ જગદુર્જિનાઃ ॥૧૮॥

મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ, કરાવવું નહિ, એવા છ લેહવડે સ્થૂલ હિંસાદિકથી વિરમવું, તેને જિનેશ્વરોએ પાંચ આણુમતો કહેલાં છે.

મિથ્યાદષ્ટિઓમાં પણ હિંસાપણે પ્રસિધ્ધ, એવી જે હિંસા, તે સ્થૂલહિંસા, અથવા ત્રસ-
જીવોની હિંસા, તે સ્થૂલહિંસા. સ્થૂલ ગ્રહણ કરી ઉપલક્ષણથી નિરપરાધની સંકલ્પ પૂર્વકની
હિંસાનું ગ્રહણ અને આદિ શબ્દથી સ્થૂલ બૂઠ, ચોરી, અપ્રધાન્યર્થ અને પરિગ્રહનો પણ સંગ્રહ
કરવો. આ પાંચે સ્થૂલ હિંસાદિકથી જે વિરમવું અથવા નિવૃત્તિ કરવી, તે અહિંસા, સૂનૃત,
અસ્તેય, પ્રધાન્યર્થ, અપરિગ્રહ નામનાં પાંચ અણુનતો છે—એમ તીર્થંકરોએ પ્રતિપાદન કરેલ છે.
શું સામાન્યપણે વિરતિ જણાવી છે? નહિં, દ્વિવિધ, ત્રિવિધ એવા ભાંગાઓવાળી વિરતિ, તેમાં
દ્વિવિધ એટલે કરવું અને કરાવવું, ત્રિવિધ એટલે મન, વચન અને કાયાના લેદવડે, એવી રીતે
આ સમજવું કે, સ્થૂલહિંસા હું કરું નહિ અને બીજા પાસે કરાવું નહિ, મન, વચન અને
કાયાથી, આની અનુમતિનો પ્રતિષેધ નથી કર્યો, કારણ કે કુટુંબ, પુત્રાદિક પરિગ્રહનો સદ્ભાવ
હોવાથી તેઓ હિંસાદિ કરે, તેમાં અનુમતિ આવી જતી હોવાથી. નહિતર પરિગ્રહ અને
અપરિગ્રહ વચ્ચે ફરક ન રહેવાથી દીક્ષિત અને અદીક્ષિતનો લેદ રહે નહિ. શંકા કરે છે કે—
ભગવતી આદિ આગમમાં શ્રાવકોને પણ ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન કહેલું છે. તે તો શાસ્ત્રમાં
કહેલ હોવાથી અનવધ જ છે, તો તે કેમ નથી કહેતા? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, વિશેષ
વિષયવાળી હકીકત આ પ્રમાણે છે—જે કોઈ દીક્ષા લેવાની અભિલાષાવાળો છે અને પુત્રાદિકના
પરિવારને પાલન કરવા પ્રતિમા અંગીકાર કરે છે, અથવા જે સ્વયંભૂરમણાદિ સમુદ્રમાં રહેલા
મત્સ્યાદિનાં માંસ તથા તેની સ્થૂલ હિંસાદિકનાં કોઈકે તેવી વિશેષ અવસ્થામાં પ્રત્યાખ્યાન કરે,
તે આવી રીતે ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. આ ઘણા ઓછા વિષયવાળું હોવાથી કહ્યું
નથી. મોટા ભાગે શ્રાવકને દ્વિવિધ ત્રિવિધનાં પચ્ચક્રપાણ હોય છે. હવે બીજા ભાંગામાં દ્વિવિધ
દ્વિવિધ આ પ્રમાણે—સ્થૂલહિંસા ન કરે, ન કરાવે, મનથી, વચનથી અથવા મન કે કાયાથી,
અથવા વચન કે કાયાથી, તેમાં બ્યારે મન અને વચનથી ન કરે, ન કરાવે ત્યારે મનથી અભિ-
પ્રાય વગરનો થઈ વચનથી પણ હિંસાને ન ધોલતો કાયાથી અસંજી જીવની માફક પાપચેષ્ટા
કરે છે. બ્યારે મન અને કાયાથી ન કરે, ન કરાવે; ત્યારે મનના હિંસાના અભિપ્રાયથી રહિત
થઈ કાયાથી પાપ-ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરતો, ‘અનુપયોગથી વાત્તાથી જ ઘાત કરું છું’ એમ ધોલે.
બ્યારે વચન અને કાયાથી ન કરે કે ન કરાવે; ત્યારે મનથી જ અભિપ્રાય કરીને હિંસા કરે કે
કરાવે. અનુમતિ તો ત્રણે પ્રકારની સર્વમાં નથી. આવી રીતે યાકીના વિકલ્પો પણ વિચારવા.
દ્વિવિધ—એકવિધ એ ત્રીજો પ્રકાર. દ્વિવિધ કરણ અને કરાવવું અને એકવિધમાં મન, વચન,
કાયામાંથી કોઈ એક પ્રકાર.

એકવિધ—ત્રિવિધ એ ચોથો પ્રકાર. એકવિધમાં કરવું અગર કરાવવું મન, વચન અને
કાયાથી.

એકવિધ—દ્વિવિધ એ પાંચમો પ્રકાર—એકવિધમાં કરવું અગર કરાવવું, દ્વિવિધમાં મન
અને વચન, અથવા મન અને કાયા, અગર વચન અને કાયાથી.

એકવિધ—એકવિધ એ છઠ્ઠો પ્રકાર. એકવિધમાં કરવું અથવા તો કરાવવું, એકવિધમાં
કાં તો મનથી, કાં તો વચનથી, અથવા કાં તો કાયાથી. કહેલું છે કે—“દ્વિવિધ-ત્રિવિધ એ
પ્રથમ ભંગ, દ્વિવિધ-દ્વિવિધ એ બીજો, દ્વિવિધ-એકવિધ ત્રીજો, એકવિધ-ત્રિવિધ એ ચોથો,
ચો. ૧૨

એકવિધ-દ્વિવિધ પાંચમો અને એક-એક પ્રકારવાળો છૂટો ભાગો થાય છે. આ ભાંગાઓ ત્રણ કરણ અને ત્રણયોગ સાથે ગણિતની રીતિએ તો તેના કુલ ૪૯ ભેદો થાય છે. તે આ પ્રમાણે—

મન, વચન, કાયાથી, હિંસા ન કરે, મન અને વચનથી, મન અને કાયાથી, વચન અને કાયાથી, મન, વચન અને કાયાથી, આ કરણના સાત ભાંગા. એવી રીતે કરાવવાના સાત, અનુ-મતિના સાત. આ પ્રકારે—હિંસા ન કરે, ન કરાવે મનથી, વચનથી, કાયાથી, મન-વચનથી, મન-કાયાથી, વચન-કાયાથી, મન, વચન અને કાયાથી. આ કરણ-કારણથી થનાર સાત ભાંગા. એવી રીતે કરણ અનુમતિથી સાત ભાંગા, કારણ અનુમતિથી સાત, કરણ-કારણ અને અનુ-મતિથી થનાર સાત, એ સર્વ એકઠા કરતાં સર્વ ૪૯ યોગણુપચાસ ભાંગા થાય. આ ત્રણે કાળ વિષયક હોવાથી પચ્ચક્રખાણુને ત્રણે કાળથી ગુણતાં ૧૪૭ એકસો સુડતાલીશ થાય. કહેલું છે કે— “જેણે પચ્ચક્રખાણુમાં ૧૪૭ એકસો સુડતાલીશ ભાંગા પ્રાપ્ત કર્યા હોય, તે પચ્ચક્રખાણુ-કુશળ ગણાય. તેથી યોગી ભાંગાવાળા સર્વ ભાંગાઓ અકુશળ પચ્ચક્રખાણુરૂપ ગણાય. ત્રિકાળ વિષય આવી રીતે કે—અતીતકાળમાં જે પાપો થયાં હોય, તેની નિંદા, વર્તમાનકાળનો સંવર કરવો અને ભવિષ્યકાળ માટે પાપનાં પચ્ચક્રખાણુ કરવાં. કહેલું છે કે— “અતીત કાળનું નિંદન, વર્તમાનનું પાપ રોકવું અને ભવિષ્યકાળના પાપનું પચ્ચક્રખાણુ કરવું.” આ ભાંગાઓ અહિંસા-વ્રતને આશ્રીને જણાવ્યા છે, બીજા વ્રતોમાં આ પ્રમાણે ભેદો સમજ લેવા. ૧૮

આવી રીતે સામાન્યથી હિંસા આદિ સંબંધી વિરતિને બતાવી દરેક હિંસાદિકમાં તે બતાવવાની ઇચ્છાવાળા હિંસાનાં કેવાં રૂળ અનુભવવાં પડે છે, તે કહે છે—

પંગુ-કુપ્તિ-કુણિત્વાદિ, દૃષ્ટા હિંસાફલં સુધીઃ ।

નિરાગક્ષસજન્તૂનાં, હિંસાં સંકલ્પતસ્સ્યજેતુ ॥૧૧॥

હિંસાનું રૂળ લંગડાપણું, કોઠીયાપણું, હાથ-પગ વગરના થવું વગેરે દેખીને સમજી પુરુષ નિરપરાધી જીવોની હિંસાનો સંકલ્પથી ત્યાગ કરે.

અહિં પાપનું રૂળ જોયું ન હોય તો મનુષ્ય પાપથી હઠતો નથી, તેથી પાપનાં રૂળ બતાવીને હિંસાની વિરતિનો ઉપદેશ આપે છે. પગ હોવા છતાં ચાલવા માટે અસમર્થ હોય, તે પાંગળો-લંગડો, ચામડીના કોઠરોગવાળો, હાથ વગરનો કુંઠો, આદિ શબ્દથી શરીરનો નીચેનો ભાગ ખરાબ હોય, બીજા પણ અનેક રોગવાળો કાયાના ઉપરના ભાગમાં નિર્ણુતાવાળો થાય, તે સર્વ રૂળ હિંસાનું છે—એમ દેખી યુદ્ધિશાળી પુરુષ હોય તે તો શાસ્ત્રબલથી આ હિંસાનું રૂળ ભોગવી રહેલા છે—એમ નિશ્ચય કરી હિંસાનો ત્યાગ કરે. કોની ? નિરપરાધી ત્રસાદિક ગેઇન્દ્રિયાદિક જીવો, તેઓની હિંસાનો નિયમ કરે, અપરાધી માટેનો નિયમ નથી કર્યો. ત્રસ ગ્રહણ કરવાથી એકેન્દ્રિય વિષયક હિંસાનો નિયમ લેવા અસમર્થ છે, તથા સંકલ્પથી એમ કહ્યું, એટલે ‘આ જીવને માંસાદિની જરૂર માટે હણું’ એવા સંકલ્પ કરવા પૂર્વક હિંસા છોડે. આરંભથી થનારી હિંસાનાં પચ્ચક્રખાણુ લેવા-પાળવા અશક્ય છે, ત્યાં હંમેશાં ચતના કરવી. આ વિષયને લગતા શ્લોકોના અર્થ કહે છે—

હવે જેઓ જીવને તથા શરીરને એકાંતે જુદા માનનારા છે, તેમના મતે દેહના વિનાશમાં પણ જીવનો વિનાશ કે હિંસા થતી નથી. વળી જીવ તથા શરીરનો એકાંતે અલેહ માનવાથી દેહના નાશમાં જીવનો પણ નાશ થાય; એટલે તેનો પરલોક નથી. તેથી સ્વાદ્વહથી જીવને હોદાલેહ માનવામાં દેહના નાશમાં જે પીડા થાય, તે હિંસા કહેવાય છે. માટે જે હિંસામાં મરનારને દુઃખોત્પત્તિ, મનનો ક્લેશ અને તેના પર્થાયનો નાશ થાય, તેવી હિંસાને પંડિત પુરુષ પ્રયત્ન પૂર્વક તજે. જે પ્રાણી પ્રમાદથી બીજના પ્રાણનો વિનાશ કરે, તેને જ્ઞાની પુરુષોએ સંસારવૃક્ષના બીજભૂત હિંસા કહેલી છે. પ્રાણી મરે કે ન મરે, તો પણ પ્રમાદ કરનારને નક્કી હિંસા લાગે છે, પરંતુ પ્રમાદથી રહિતને તો પ્રાણનાશ થાય, તો પણ હિંસા લાગતી નથી. નિત્ય અપરિણામી જીવની હિંસા થતી નથી, અને ક્ષણિક જીવ ક્ષણમાં નાશ પામતો હોવાથી તેની હિંસા કેવી રીતે લાગે ? માટે જીવને નિત્યાનિત્ય અને પરિણામી માનીએ તો કાયાના વિયોગથી પીડા થવાના યોગે પાપના કારણભૂત હિંસા થાય છે. કેટલાક એવું કથન કરે છે કે, ‘પ્રાણીઓના ઘાત કરનાર એવા વાઘ, સિંહ, સર્પ વગેરેને હણવા ભેઈએ, એવા એક હિંસકનો ઘાત કરવાથી ઘણા જીવોનું રક્ષણ થાય છે’—એ વાત અયોગ્ય છે. કારણ કે સર્પ પ્રાણીઓ બીજનો નાશ કરનારા છે, પોતાના જીવન માટે સર્વની હંતવ્યતા થઈ જાય અને તેમાં થોડો લાભ થતાં મૂલ્યુહીને પ્રગટ વિનાશ છે. અહિંસાથી થનારા ધર્મ, તે હિંસાથી કેવી રીતે થઈ શકે ? જળમાં ઉત્પન્ન થનારા કમળ અગ્નિમાં કેવી રીતે જીવે ? પાપના હેતુભૂત વધે, તે પાપને છેદવા માટે કેવી રીતે સમર્થ બની શકે ? મૃત્યુના કારણભૂત કાલકૂટ એ જીવન આપનાર બનતું નથી. સંસાર-મોચક નામનો નાસ્તિક કહે છે કે ‘દુઃખીઓનો વધ થાય, તેમ ઇચ્છા કરો, દુઃખીના વિનાશથી નક્કી દુઃખનો વિનાશ થાય છે. તે કથન પણ બરાબર નથી, કારણ કે તેવા જીવો મૃત્યુ પામ્યા પછી નરકગામી બને છે, અને અદ્ય દુઃખવાળા અનંતા દુઃખમાં ભેડાય છે. વળી સુખવાળા પ્રાણીઓનો ઘાત કરવાથી તેઓને પાપથી રોકવાથી ધર્મ થાય છે—આવા તે કુતીચિકૈનાં વચનો વિચારીને છોડી દેવા યોગ્ય છે. ચાવોંક નામનો નાસ્તિક પણ કહે છે કે—“મૂળમાં આત્મા જ કોઈ પ્રકારે નથી, તે આત્મા વગર હિંસા કેની ? અને તેનું હિંસાકેલ કોણ લોગવે ? પિષ્ટાદિકમાંથી જેમ મદ્દ, તેમ પાંચ ભૂતોમાંથી ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે અને પાંચ ભૂતોનો સમૂહ નાશ પામે, ત્યારે પંચત્વ પામ્યો—એમ કહેવાય. આત્માના અભાવમાં તેના મૂલરૂપ પરલોક ઘટી શકતો નથી. પરલોકના અભાવમાં પુણ્ય-પાપની કથા કરવી નકામી છે તપસ્થા એ વિચિત્ર ચાતના લોગવવા સમાન છે, સંયમ એ મળેલા લોગોથી ઠગાવા સરખું છે.” આવાં આવાં નાસ્તિકપણાનાં મંતવ્યો બીજને કસાવે છે. હવે નાસ્તિકને શાસ્ત્રકાર યુક્તિથી ઉત્તર આપી તેને નિરુત્તર કરે છે. પોતાના શરીરમાં સ્વાનુભવથી આત્માની સિદ્ધિ થએલી છે, ‘હું દુઃખી છું’, ‘હું સુખી છું’ એવા પ્રકારની પ્રતીતિના યોગથી. ‘હું ઘટેને બાણું છું’ એમા ત્રણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. કર્મ, ક્રિયા અને કર્તા. તેમાં કર્તાનો નિષેધ કેવી રીતે કરાશે ? વળી જો શરીરને જ કર્તા માને, તો તે કર્તા અચેતન નથી. અને ભૂત તથા ચૈતન્યના યોગથી જો માને, તો તે અસંગત છે. વળી તેમને એક કર્તાપણુનો અભાવ હોવાથી ‘મેં દેખ્યું’, સાક્ષ્યું, સ્પર્શ કર્યો, સુંઘ્યું, ચાખ્યું, ચાહ ક્યું’ એ વગેરે બોલવું ભૂત અને ચૈતન્યના અલેહ માનનારને ઘટી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે સ્વાનુભવથી પોતાના શરીરમાં ચૈતનાસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થયો, તેમ બીજના દેહમાં પણ તેની સિદ્ધિના અનુમાનથી આત્મા સાધી શકાય છે. વળી પોતાના દેહમાં શુદ્ધિ-

પૂર્વક થતી ક્રિયાને જોઈને, બીજાઓમાં પણ તેવી જ રીતે જાણવી. એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલી ક્રિયાને કોણ નિવારી શકે ? તેથી પરલોકમાં જનાર જીવની સિદ્ધિ થતાં પચ્છલોક માનવો દુર્ઘટ નથી. તેવી રીતે પુણ્ય-પાપ વગેરે સર્વ આપોઆપ સ્વીકારી લેવાય છે. તપસ્યાઓ તે ચાતનાઓ છે-એ વગેરે કથન ઉન્નત અવિવેકીનું છે, ચેતનાવાળા કયા અહ્યાને તેનું કથન હાસ્ય માટે ન થાય ? તેથી જીવ બાધારહિતપણે સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યવસ્થા છે. અને જ્ઞાતી, દેખનાર, શુભવાળો, લોકતા, કર્તા અને કાયા જેટલા પ્રમાણવાળો છે. આ પ્રમાણે આત્માની સિદ્ધિ થતાં હિંસા કેમ ન ઘટે ? તેના પરિહાર કરવારૂપ અહિંસામત કહેવાયું. ૧૯. 'હિંસાના નિયમમાં સ્પષ્ટ દષ્ટાત જણાવે છે-

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ, સુખ-દુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।
ચિન્ત્યન્નાત્મનોઽનિદ્ધાં, હિંસામન્યસ્ય નાંચરેત ॥૨૦॥

જેમ પોતાને સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ સર્વ ભૂતોને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય હોય છે-આમ વિચારતો બીજાને 'અનિદ્ધા' આ હિંસા ન કરે. આચરે.

સુખ-શબ્દથી સુખનાં સાધન અન્ન, બળ, પુષ્પમાળા, ચંદનાદિ અલંકાર કરવાં, દુઃખ-શબ્દથી દુઃખનાં સાધન વધ, બંધ, મારણ વગેરે વિચારવાં. તેથી જેમ દુઃખ-સાધનો પોતાના આત્માને અપ્રિય છે, તેમ સર્વ જીવોના વિષયમાં એ પ્રમાણે વિચારતો દુઃખનાં સાધનો બીજાને પણ અપ્રિય છે, માટે હિંસા ન કરવી. સુખ ગ્રહણ દષ્ટાંત સમજાવવા કહ્યું છે, જેમ પોતાને સુખ-સાધન પ્રિય છે અને દુઃખ-સાધન અપ્રિય છે; લૌકિકો પણ કહે છે-“ધર્મનો સાર તમે સાંભળો અને સાંભળીને તમે બરાબર અવધારણ કરો કે, ‘પોતાના આત્માને જે પ્રતિકૂળ લાગે, તે બીજા પ્રત્યે તમે ન આચરો.’ ૨૦

શંકા કરે છે કે-શાસ્ત્રમાં પ્રતિષેધેલ આચરવામાં આવે, તો દોષ લાગે. જીવોની હિંસા પ્રતિષેધેલ છે, પણ સ્થાવરોની હિંસાનો પ્રતિષેધ કરેલ નથી, માટે તે વિષયમાં જો તેમ ઈચ્છા પ્રમાણે ગૃહસ્થો હિંસાની યોજા કરે, તો વાંધો નથી ને ? તેના જવાબમાં કહે છે -

નિરર્થિકાં ન કુર્વીત, જીવેષુ સ્થાવરેષ્વપિ ।
હિંસામહિંસાધર્મજ્ઞઃ, કાલ્સન્ મોક્ષમુપાસકઃ ॥૨૧॥

અહિંસા ધર્મને સમજનાર, મોક્ષની ઈચ્છા કરતો શ્રાવક સ્થાવર જીવોને વિષે પણ બિન-જરૂરીઆત હિંસા ન કરે.

માટી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવોની હિંસા ન કરવી જોઈએ. શરીર, કુટુંબના નિર્વાહ માટે પણ બિનજરૂરી હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે. શરીર, કુટુંબના પ્રયોજન વગરની હોય તેવી હિંસા શ્રાવક ન કરે. અહિંસા-લક્ષણ ધર્મને જાણનાર પ્રતિષિદ્ધ વસ્તુ વિષયક જ અહિંસા ધર્મ છે, એટલું નહિ, પણ અપ્રતિષિદ્ધમાં તે ચતનારૂપ અહિંસા ધર્મ છે, તેથી તથા-પ્રકારે ધર્મને સમજતો સ્થાવરોની પણ બિનજરૂરી નિરર્થક હિંસા ન કરે. શંકા કરે છે કે, પ્રતિ-

બેધેલ વિષયવાળી અહિંસા હો, આટલી જીજ્ઞવટવાળી નજર શા માટે કરવી ? મોક્ષની અભિલાષા કરતો શ્રાવક સાધુ માફક શા માટે વગર ફેગટની હિંસા આચરે ? ૨૧

શંકા પૂર્વક કહે છે કે, નિરંતર હિંસા કરવામાં તત્પર બનેલો પોતાનું સર્વ ધન અને સર્વસ્વ આપીને પાપની વિશુદ્ધિ કરે, આ હિંસા-પરિહારના કલેશથી સંયુત. તેના જવાબમાં કહે છે—

પ્રાણી પ્રાણિતલોમેન, યો રાજ્યમપિ મુચ્ચતિ ।

તદ્વધોત્થમધં સર્વોર્વીદાનેઽપિ ન શમ્યતિ ॥૨૨॥

જીવ જીવવાના લોભથી આખા રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, તેવા જીવનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલ પાપ સર્વ પૃથ્વીનું દાન કરે તો પણ હિંસાના પાપથી છૂટી શકાતું નથી. મરતા જીવને સુવર્ણના પર્વતો કે રાજ્ય આપો, તો પણ તે જીવ અનિષ્ટનો ત્યાગ કરી જીવવાની અભિલાષા કરે છે, તેથી જીવન પ્રિય ગણનારા પ્રાણીઓના વધથી ઉત્પન્ન થએલ પાપ, સમગ્ર પૃથ્વીનું દાન આપવાથી પણ શાન્ત થતું નથી. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, ભૂદાન એ સમગ્ર દાનોમાં ચડીયાતું છે. ૨૨. હવે ચાર શ્લોકથી હિંસા કરનારની નિંદા કહે છે—

વને નિરપરાધાનાં, વાયુ-તોય-ત્ણાશિનામ્ ।

વિમ્નન્ મૃગાણાં માંસાર્થી, વિશિષ્યેત કથં મુનઃ ? ॥૨૩॥

માસ માટે વનમાં નિરપરાધી, વાયુ, જળ અને તૃણનું લોભન કરનાર મૃગલાઓની હિંસા કરનાર કૂતરાથી અધિક ન ગણાય.

વનમાં વાસ કરનાર, નહિં કે પારકું પક્ષી લેનાર ભૂમિવાસીઓ. તેવા પણ કદાચ અપરાધ કરનાર હોય, તે માટે કહે છે કે, પરધન-હરણ, પારકાનાં ઘર ભાંગવાં, ધીબને મારવા, લૂંટવા વગેરે અપરાધથી રહિત. નિરપરાધપણામાં હેતુ જણાવે છે કે વાયુ, જળ અને તૃણ ભક્ષણ કરનાર, આ ત્રણે પારકાં ન હોવાથી તેનું ભક્ષણ કરનાર અપરાધી નથી. માંસાર્થી તે અહિં મૃગના માંસનો અર્થી એમ સંબંધ કરવો. મૃગ કહેવાથી અહિં અટવીમાં ફરતા પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરવા. આવી રીતે મૃગના માંસ ખાવાનો અર્થી નિરપરાધી મૃગોના વધ કરવામાં તત્પર મનુષ્યની પિંડીના માંસમા દુબ્ધ કૂતરાથી કઈ રીતે ઓછો ગણાય ? અર્થાત્ તે કૂતરા સરખો સમજવો. ૨૩

દીર્યમાણઃ કુચોનાપિ, યઃ સ્વાંગે હન્ત ! દ્યુતે ।

નિર્મેનૂન્ સ કથં જન્તુનન્તયેન્નિશિતાયુષૈઃ ? ॥૨૪॥

જે ડાભની અણી પોતાના શરીરમાં લોંબાય છે, તે પોતે ખરેખર તેટલા માત્રથી દૂભાય છે, તો પછી તે તીક્ષ્ણ હથીયારથી નિરપરાધી જન્તુઓના પ્રાણ કેમ હણી શકે ? આત્માનુસાર પરપીડાને ન બાણનાર નિંદાપાત્ર છે.

તેમજ શિકારના વ્યસની ક્ષત્રિયોને કોઈ કે કહ્યું છે કે, “ આ વિષયમાં પરાક્રમ હોય તે રસાતલ પાસે, અશરણ, નિર્દોષ અને અતિનિર્બલને જે અધિકે બળવાળો હશે, આ નીતિ કયા પ્રકારની સમજવી ? મહાપ્રેક્ષની વાત છે કે આ જગત્ આરાજકતાવાળું થઈ ગયું છે.” ૨૪

નિર્માતું ક્રૂરકર્માણઃ, ક્ષણિકામાત્મનો ઘૃત્તિમ્ ।

સમાપયન્તિ સકલં, જન્માન્યસ્ય શરીરિણઃ ॥૨૫॥

કૂર કર્મ કરનાર શિકારીઓ પોતાની ક્ષણવારની તૃપ્તિ માટે બીજા પ્રાણીઓના સમસ્ત જન્મનો નાશ કરે છે.

હિંસાદિક રૌદ્ર કર્મ કરનાર પારથી (શિકારી) આદિ પોતાને ક્ષણિક તૃપ્તિ શાંતિ મેળવવા માટે બીજા પ્રાણીઓના જન્મને સમાપ્તિ પમાડે છે કહેવાની મતલબ કે બીજા પ્રાણીના માસથી થનારી ક્ષણિક તૃપ્તિના કારણે બીજા જીવનું સમગ્ર જીવન સમાપ્ત કરે છે આ એક મહાન દુર્ગતિ છે. કહ્યું છે કે-“જે કૂર મનુષ્ય અને જેનું માંસ ખાય છે, તે બંને વચ્ચેનું આત્મ વિચારો, એકને ક્ષણમાત્ર તૃપ્તિ, બીજાને બીજા સર્વ પ્રાણીનો વિયોગ પામે છે.” ૨૫

મ્રિયસ્વેત્યુચ્યમાનોઽપિ, દેહી ભવતિ દુઃખિતઃ ।

માર્યમાણઃ પ્રહરણૈર્દારુણૈઃ સ કથં ભવેત્ ? ॥૨૬॥

‘તું મરી બ’ એટલું જ માત્ર કહેવાએલો પ્રાણી દુઃખી થાય છે, તો પછી ભયંકર હથી-ચારથી મરાતા પ્રાણીની કેવી હાલત થાય ?

‘તું મૃત્યુ પામ’-માત્ર એ પ્રમાણે કહેવાએલો, નહિ કે મારી નખાતો જંતુ, મૃત્યુ સરખા દુઃખને અનુભવે છે અને તે વાત દરેક પ્રાણીને અનુભવ-સિદ્ધ છે. તો પછી ભાલાં, બરછી આદિક હથીચારોથી મારી નખાતો તે બિચારો કેવો દુઃખી થાય ? અર્થાત્ મહાદુઃખી થાય. બ્યાં મરવાના વચનથી પણ દૂભાય છે, તો પછી તીક્ષ્ણ હથીચારથી કયો સમજી તેને મારે ? ૨૬. દષ્ટાત દ્વારા હિંસાનું ક્ષણ કહે છે-

શ્રૂયતે પ્રાણિઘાતેન, રૌદ્રધ્યાનપરાયણૌ ।

સુભૂમો વ્રહ્મદત્તશ્ચ, સપ્તમં નરકં ગતૌ ॥૨૭॥

આગમમાં સંભળાય છે કે, પ્રાણીઓના ઘાત કરી રૌદ્રધ્યાન-પરાયણ સુભૂમ અને બ્રહ્મ-દત્ત ચર્કીઓ નરકે ગયા.

રૌદ્રધ્યાન વગરની એકલી હિંસા નરકગમન હેતુ બનતી નથી, નહિંતર સિંહનો વધ કરનાર તપસ્વી સાધુ પણ નરકે બાય, માટે રૌદ્રધ્યાન-પરાયણ અર્થાત્ હિંસાનુષંગી રૌદ્રધ્યાનવાળા તે બંને જેવી રીતે નરકે ગયા, તે કથાનક દ્વારા બતાવે છે-

સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા

વસંતપુર નામના નગરમા જેમના વંશમાં કોઈ રહેલ નથી, બધો આકાશમાંથી આવીને પડ્યો હોય તેવો અગ્નિક નામનો બાળક હતો. કોઈક દિવસે તે સ્થાનથી બીજા દેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો. એમ કરતા સાર્થ વગરનો રખડતો રખડતો તે તાપસોના આશ્રમમા આવી પહોંચ્યો.

જન્મ નામના કુલપતિએ તે અગ્નિને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો, ત્યાર પછી લોકોમાં તે જમદગ્નિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સાક્ષાત્ અગ્નિ સરખો તીક્ષ્ણ તપ તપતાં દુઃસહ એવા તેજ વડે પૃથ્વી તલમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ સમયે વૈશ્વાનર નામનો મહાશ્રાવક દેવ અને તાપસ-ભક્ત ધન્ય-તરિ બંને વચ્ચે વિવાહ થયો. શ્રાવક દેવે કહ્યું કે, ‘અરિહંતનો ધર્મ પ્રમાણભૂત છે,’ બ્યારે બીજા તાપસભક્ત દેવે કહ્યું કે, ‘તાપસનો ધર્મ પ્રમાણ છે.’ આ પ્રકારના વિવાદમાં બંનેએ એવો નિર્ણય કર્યો કે જૈનોના સાધુમાં જે જઘન્ય હોય અને તાપસોમાં જે ચડીયાતો ગણાતો હોય તેની આપણે પરીક્ષા કરવી કે શુણોમાં ચડીયાતો કોણ છે ? તે સમયે મિથિલા નગરીમાં નવીન ધર્મ પામેલો પદ્મરથ નામનો રાજા પ્રયાણ કરતો કરતો શ્રીવાસુપૂજ્ય સ્વામી પાસે દીક્ષા લેવાને માટે ભાવયતિ બની ચંપાપુરી તરફ જઈ રહ્યો હતો, તેને માર્ગમાં તે બંને દેવોએ દેખાયા. પરીક્ષા કરવાની ઈચ્છાથી તે બંને દેવોએ રાજાને પાણી અને ભોજન આપ્યાં છતાં ક્ષુધા-તૃષ્ણાવાળા રાજાએ તેનો ત્યાગ કર્યો. ‘વીરપુરુષો પોતાના સત્વથી ચલાયમાન થતા નથી.’ મનુષ્યોમાં દેવસમાન તે રાજાના કૌમળ ચરણ-કમળમાં કરવત સરખા કૂંર અણીયાલા કંકરા અને કાંટા વડે પીડા કરે છે. લોહીની ધારા વહેતા એવા બે પગ વડે તેવા માર્ગમાં તળા-ઈના તલસરખો જાણે કૌમળ માર્ગ હોય તેવી રીતે ચાલે છે. ત્યાર પછી રાજાને શ્વાસ પમાડવા માટે તે દેવોએ ગીત, નૃત્ય વગેરે કર્યાં, પરંતુ એક ગોત્રવાળાને જેમ દિવ્યાસ્ત્ર-ચક્ર તેમ તે ઉપાય પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા. ત્યાર પછી તે બંને દેવો સિદ્ધપુત્રના રૂપમાં આગળ આવી કહેવા લાગ્યા કે, ‘હિ મહાભાગ્યશાળી ! હંબુ તું મહાઆયુષ્યવાળો અને યુવાન છે, માટે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગો ભોગવ. આ યૌવનમાં તને તપની બુદ્ધિ કેમ થઈ ? ઉદ્યોગી પણ રાત્રિનું કાર્ય પ્રાતાઃકાળમાં ન કરે; માટે યૌવન પૂર્ણ થયા પછી હે તાત ! દેહ દુર્બળતાના કારણભૂત બીજા ઘડ-પણ સમાન તપ તમે ઘડપણમાં કરજો. રાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘જો બહુ આયુષ્ય હશે, તો બહુ પુણ્ય થશે, જળ-પ્રમાણ હશે, તેના અનુસાર ક્રમળ-નાળ પણ વૃદ્ધિ પામશે. અપળ ઇન્દ્રિયવાળા યૌવનમાં જે તપ સેવન કરવામાં આવે, તે જ ખરેખર તપ છે. ભયંકર શસ્ત્રવાળા યુદ્ધમાં જે શૂરવીર હોય, તે જ સાચો શૂરવીર કહેવાય. તે તેના સત્ત્વથી લગાર પણ ચલાયમાન ન થયા, ત્યારે સામાશ સામાશ ! એમ ધન્યવાદ આપતા બંને દેવો તાપસોમાં ચડીયાતા એવા જમદગ્નિની પરીક્ષા કરવા માટે ગયા. ત્યાં વડલાના વૃક્ષની માફક વિસ્તારવાળી ભૂતલને સ્પર્શ કરતી જટાવાળા અને રાક્ષસી ઢંકાએલા પગવાળા તે તપસ્વીને ભેર્યો. તેની દાદીરૂપી લતા-બળમાં માયાથી માંગો બનાવીને તે બંને દેવો ચકલાતું ઝુગલ બની તેમાં રહ્યા. ચકલાએ ચકલીને કહ્યું કે, ‘હું હિમવાન પર્વત ઉપર જઈ છું’ ત્યારે ચકલીએ કહ્યું કે, ‘તું ત્યાં જઈ બીજા ચકલીના પ્રેમમાં પડે અને પાછો ન આવે; તેથી જવાની અનુમતિ ન આપું. એટલે ચકલાએ કહ્યું, ‘હિ પ્રિયા ! જો હું પાછો ન આવું તો ગોહત્યા-ગાયના ઘાતનું પાપ મને લાગે.’ આ પ્રમાણે સોગન ખાનાર ચકલાને ચકલીએ કહ્યું કે, ‘હિ પ્રિય ! જો આ ઋષિના પાપના સોગન ખાવ, તો હું તમને રજા આપું, તમારો માર્ગ કલ્યાણકારી બને.’ આ વચન સાંભળી ક્રોધવાળા તાપસે બંને પક્ષીઓને બે હાથે પકડ્યા. ત્યારપછી તેઓએ કહ્યું કે, ‘હું આટલું દુઃસ્વ તપ કરું છું, પછી સૂર્યની હાજરીમાં જેમ અંધકાર ન હોય, તેમ મારામાં પાપ કેવી રીતે હોય ?’ પછી ચકલાએ ઋષિને કહ્યું કે, “તમે કોપ ન કરશો, તમારું તપ નકાસું છે. ‘પુત્ર વગરનાની ગતિ નથી’ એ શ્રુતિ શું તમે સાંભળી નથી ?” તે વાતને યથાર્થ માનીને તાપસે વિચારું કે, ‘હું સ્ત્રી અને પુત્ર વગરનો હોવાથી મારું તપ તો પાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયું.’ શ્વાસ પામેલા

તાપસને ઓળખીને ધન્વન્તરિ દેવ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, ખરેખર તાપસોએ મને ભરમાવ્યો, તેમને ધિક્કાર હો, અને તે શ્રાવક બન્યો. ખાત્રી થયા પછી કોને વિશ્વાસ ન બેસે ? તે દેવતાઓ અદૃશ્ય થયા.

આ તરફ જમદગ્નિ નેમિકૌષ્ઠક નામના નગરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં અનેક કન્યાવાળો જિતશત્રુ રાજા હતો, એક કન્યા મેળવવાની ઇચ્છાવાળો તે મહાદેવ જેમ દક્ષ પાસે જાય, તેમ તેની પાસે ગયો. રાજાએ ઉભા થઈ તેનું સન્માન કર્યું અને અંજલિ કરી પૂછ્યું કે, આપને પધારવાનું પ્રયોજન હોય તે કહો અને હું શું કરું ? તે કહ્યો. તાપસે કહ્યું કે, હું કન્યા માટે આવેલો છું, એટલે રાજાએ કહ્યું કે, મારી આ સો કન્યા છે, તેમાંથી જે તમને ઇચ્છે, તેને ગ્રહણ કરો. તે તાપસે કન્યાઓના અંત પુરમાં જઈને રાજકન્યાઓને કહ્યું કે, 'તમારામાંથી કોઈ મારી ધર્મપત્ની થાવ.' અરે ! જટાધારી અને પળીયાં-સફેદ વાળવાળા, દુર્બલ શિક્ષાથી જીવનારા આમ યોદ્ધાતાં તમને શરમ નથી આવતી ? એમ કહીને રાજકન્યાઓ તેના ઉપર થુંકી. એટલે પવનની જેમ કોંઈ બનેલા જમદગ્નિ મુનિએ તે કન્યાઓને ખેંચેલા ધતુષ્ઠ સરખી કૂબડી બનાવી દીધી. હવે ત્યાં આંગણમાં ધૂળના ઢગલાથી કંડા કરતી એક કન્યાને દેખી, એટલે તેને રેણુકા કહીને યોદ્ધાવી. તેણે તેને કહ્યું કે, 'તું ઇચ્છે છે ?' એમ કહી માતુલિંગ(બીભર)નું કળ બતાવ્યું. તેણે પણ પાણિગ્રહણ સૂચવનાર હાથ લાગ્યો કર્યો. દરિદ્ર જેમ ધનને તેમ મુનિએ પણ બાલિકાને છાતીએ ગ્રહણ કરી એટલે રાજાએ વિધિથી ગાયોના દાન સાથે તેને આપી. સાળી-ઓના સ્નેહ-સંબંધથી તેણે નવાણું કન્યાઓને પાછી પોતાની તપશક્તિથી હતી તેવી સારી બનાવી દીધી. મૂંઢાના તપના વ્યયને ધિક્કાર થાઓ મુગ્ધ અને સુંદર આકૃતિવાળી તેને તે આશ્રમ સ્થાનમાં લઈ ગયો અને ચપળ નેત્રવાળી હરણી જેવી તે કન્યાને પ્રેમથી મુનિએ મોટી કરી.

આંગળીથી ગણતરી કરતા તપસ્વીના દિવસો પસાર થયા અને કામદેવના કંડાવન સરખું મનોહર ચૌવન તે પામી. જમદગ્નિ મુનિએ અગ્નિને સાક્ષી કરવા પૂર્વક પાર્વતીને જેમ મહાદેવે તેમ યથાર્થ રીતે લગ્ન કર્યા. ઋતુસમયે મુનિએ તેને કહ્યું કે, તારા માટે મંત્ર-સાધના કરી ચરુ તૈયાર કરું છું, જેથી તને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ ધન્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થાય. ત્યારે રેણુકાએ તાપસને કહ્યું કે, હસ્તિનાપુરમાં અનંતવીર્ય રાજાની પત્ની મારી બહેન છે, તો તેના માટે પણ ક્ષાત્ર-ચરુની સાધના કરજો. તેણે પોતાની પત્ની માટે બ્રાહ્મચરુ અને સાળી માટે ક્ષાત્રચરુ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે તૈયાર કર્યા. રેણુકાએ વિચાર કર્યો કે, 'હું તો અટવી-મૂગલી સરખી બની છું, તો મારો પુત્ર રખે તેવો થાય' એમ વિચારી તેણે ક્ષાત્રચરુનું ભક્ષણ કર્યું અને બ્રાહ્મ-ચરુ બહેનને આપ્યો. બંનેને પુત્રો જન્મ્યા, તેમાં રેણુકાના પુત્રનું નામ રામ અને તેની બહેનના પુત્રનું નામ કૃતવીર્ય પાડ્યું. પિતા ઋષિ હોવા છતાં પણ બળમાં જેમ વડવાનલ તેમ ક્ષાત્ર તેજ બતાવતો જમદગ્નિનો પુત્ર રામ ક્રમે કરી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ત્યાં કોઈક દિવસે કોઈ વિદ્યાધર આવ્યો, અતિસાર નામની વ્યાધિપીડાથી તે આકાશગામિની વિદ્યા ભૂલી ગયો. રામે ભાઈ માફક ઓષધ આદિથી તેની સારવાર કરી એટલે સેવા કરનાર રામને તેણે પરશુ સંબંધી પારશવી નામની વિદ્યા આપી. શરવનની અંદર જઈ તેણે તે વિદ્યાની સાધના કરી, ત્યાર પછી રામ પરશુરામ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

કોઈક સમયે બહેનને મળવાની ઉત્કંઠાવાળી રેણુકા પતિને પૂછીને હસ્તિનાપુરે ગઈ. 'પ્રેમીઓને કંઈ પણ દૂર નથી.' આ મારી સાળી છે, એમ ચપળ નેત્રવાળી રેણુકાને લાલન કરતા અનંતવીર્યે તેની સાથે કામકાડી કરી. કારણ કે 'કામ એ નિરંકુશ છે.' અહલ્યા સાથે જેમ ઇન્દ્રે તેમ ઋષિપત્ની સાથે તેણે ઇચ્છા પ્રમાણે સંભોગ-સુખની સંપત્તિનો અનુભવ કર્યો. બૃહસ્પતિને મમતા પત્નીથી જેમ ઉત્પન્ન થયો, તેમ અનંતવીર્યથી રેણુકાને પુત્ર જન્મ્યો. સુનિ રેણુકાને તે પુત્ર સાથે લઈ આવ્યો. 'સ્ત્રીમાં પ્રેમાસક્ત બનેલા માણસ ઘણેભાગે દોષ દેખતો નથી.' અકાળે ફળેલી વેલડી માફક પુત્ર સહિત રેણુકાને કોષ પામેલા પરશુરામે પરશુવડે છેદી નાખી. આ હકીકત તેની બહેને અનંતવીર્યને કહી એટલે પવન જેમ અગ્નિને તેમ તેના કોપને ઉત્તેજિત કર્યો. તે પછી અતિપરાક્રમી બાહુવીર્યવાળા અનંતવીર્ય રાક્ષસે જન્મદગ્નિના આશ્રમે જઈ મત હાથીની જેમ તેના આશ્રમને વેરવિખેર કરી ભાંગી નાખ્યો. તાપસોને ત્રાસ પમાડી તેની ગાયો વગેરે કબજે કરી કેસરી માફક ધીમે ધીમે ચાલતો પાછો આવ્યો. ત્રાસ પામતા તપસ્વીઓના કોલાહલવાળા યુદ્ધને સાંભળી અને તે વાત જાણીને કોષ પામેલા સાક્ષાત્ યમરાજ સરખો પરશુરામ હોડ્યો. અનેક સુભટોના યુદ્ધ બેવા માટે કુતૂહલવાળો જન્મદગ્નિ પુત્ર પરશુરામે ભયંકર પરશુ વડે કાષ્ઠની માફક તે (અનંતવીર્ય)ના ટૂંકડા કરી નાખ્યા. તેની પ્રજ્ઞના આગેવાનોએ મહાપરાક્રમી કૃતવીર્યને રાક્ષસગાદીએ બેસાડ્યો. તે હનુ નાની વયનો હતો, માતાની પાસેથી પિતાના મૃત્યુની હકીકત સાંભળી આત્મા પામેલા સર્પની માફક તેણે જન્મદગ્નિને મારી નાખ્યો. પિતાના વધથી કોષ પામેલા પરશુરામે તરત હસ્તિનાપુર જઈ કૃતવીર્યને મારી નાખ્યો. 'યમ-રાજાને શું દૂર હોય ?' ત્યાર પછી પરશુરામ જાતે રાક્ષસગાદી પર બેસી ગયો. 'રાક્ષસ એ પરાક્રમાંધીન છે, તેમાં પરંપરાગત ક્રમ પ્રમાણ નથી.' પરશુરામે કબજે કરેલી નગરીથી કૃતવીર્યની ગર્જિણી રાણી વાલ્મવાળા વનથી હરણી ભાગે તેમ ભાગીને તાપસોના આશ્રમમાં ગઈ. કૃપા-ભંડાર એવા તાપસોએ નિધાનની માફક તેને લોચરામાં રાખી દૂર પરશુરામથી તેનું રક્ષણ કર્યું. તેને ચૌદ મહાત્વપ્રાપ્ત સૂચિત પુત્ર જન્મ્યો, તે સુખથી ભૂમિને ગ્રહણ કરતો હોવાથી તેનું 'સુભૂમ' એવું નામ પાડ્યું. જ્યાં જ્યાં ક્ષત્રિયો હતા, ત્યાં ત્યાં સાક્ષાત્ કોપાગ્નિ મૂર્તિસ્વરૂપ હોય તેમ પરશુરામનો પશુ સળગવા લાગ્યો. કોઈક વખત પરશુરામ તે આશ્રમમાં ગયો, જ્યાં ધૂમ જેમ અગ્નિને તેમ ક્ષત્ર સૂચવનાર પશુ ત્યારે સળગવા લાગ્યો ત્યારે તેણે તાપસોને પૂછ્યું કે અહિં કોઈ ક્ષત્રિય છે કે શું ? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, અમે ક્ષત્રિયો જ તાપસ થયા છીએ. પરશુરામે પણ કોષથી હાવાનલ જેમ પર્વત-ટેકરીને ઘાસ રહિત બનાવે, તેમ પૃથ્વીને સાત વખત નિઃક્ષત્રિય બનાવી. વિનાશ પામેલા ક્ષત્રિયોની દાદાઓથી પરશુરામે પૂર્ણ થયેલી ઇચ્છાવાળા યમરાજના પૂર્ણપાત્રની શેાભાને ધારણ કરતાં ચાલને પૂર્ણ કર્યો.

કોઈક સમયે તેણે નિમિત્તિયાઓને પૂછ્યું કે, મારો વધ કેનાથી થયો ? 'વૈર ઉભું' કરનારાઓને હંમેશાં બીજા શત્રુથી મૃત્યુ થવાથી શંકા હોય છે.' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, આ દાદાઓ જ્યાં પીર બની જશે અને આ સિંહાસન પર બેઠેલા જે તેનું ભક્ષણ કરશે, તે તારો ભાવીમાં વધ કરનાર થશે. હવે રામે એક એવી દાનચાળા કરાવી કે જેમાં કોઈપણ આવી છૂટથી દાન ગ્રહણ કરી શકે. આગળ સિંહાસન સ્થાપન કરાવી થાળે ગોઠવ્યો. હવે આશ્રમમાં પ્રતિદિવસ તાપસો વડે લાલન પાલન કરાતો સુભૂમ આંગણમાં રોપેલા વૃક્ષની માફક અદ્ભુત વૃદ્ધિ પામ્યો. થો. ૧૩

મેઘનાદ નામના વિદ્યાધરે કોઇ વખત નિમિત્તિયાને પૂછ્યું કે, ‘આ મારી પદ્મશ્રી કન્યા કોને આપવી ?’ ત્યારે તેઓએ શ્રેષ્ઠ ખસાવાળા સુભૂમ વરને બતાવ્યો, તેને કન્યા આપીને ત્યાર પછી તેનો સેવક બની સાથે રહ્યો હતો. કૂવાના દેડકા માફક બીજે સ્થળે ન જવાવાળા સુભૂમે માતાને પૂછ્યું કે, ‘શું આટલોજ માત્ર લોક છે કે અધિક છે ?’ માતાએ કહ્યું કે, હે વત્સ ! લોક તો છેડા વગરનો છે. લોકના મધ્ય ભાગમાં માખીના પગલા જેટલો આ આશ્રમ છે. આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હસ્તિનાપુર નામનું નગર છે, અને ત્યાં મહાપરાક્રમી કૃતવીર્ય નામના રાજા તારા પિતા હતા. તારા પિતાને હણીને પરશુરામ પોતાની મેળે રાજ્ય ઉપર ચડી બેઠો, અને આ પૃથ્વીને તેણે ક્ષત્રિય વગરની બનાવી છે. તેના ભયથી આપણે અહિં રહેલા છીએ. તરત જ મગલચંદ્ર માફક બાળતો વૈરી પર ક્રોધ પામેલા સુભૂમ હસ્તિનાપુર ગયો. ‘ક્ષત્રિય-તેજ અરેખર દુર્દર હોય છે.’ સિંહ માફક તે દાનશાળામાં ગયો અને સિંહાસન પર બેઠો દાદાઓ કીર સ્વરૂપ બની ગઈ, એટલે પરાક્રમી સુભૂમ તે ખાઈ ગયો. યુદ્ધ માટે ઉભા થયેલા જે ગ્રાહણો ત્યાં રમકડા હતા, તેઓને વાઘ જેમ હરણોને તેમ મેઘનાદે હણી નાખ્યા. જેની દાઢો અને કેશો સ્ફુરાયમાન થયા છે, એવા દાંતથી હોઠ કરડતો પરશુરામ કોધથી બાણે કાળપાશથી ખેંચાયેલા હોય તેમ ત્યાં આવ્યો. પરશુરામે રાષ્ટ્રથી તે સુભૂમ તરફ નીચે પરશુ છોડી, ત્યારે તેજ ધણે જળમાં અગ્નિની જેમ તે ઘોલવાઈ ગઈ. તે વખતે બીભ્વ કોઈ શસ્ત્ર ન હોવાથી સુભૂમે પણ દાઢવાળો થાળ ઉંચક્યો. એટલે તે તલ્લાલ ચક્ર બની ગયો. ‘પુણ્યસંપત્તિથી શું અન્નાધ્ય છે ?’ પછી તે આઠસા ચક્રવર્તીએ તેજસ્વી એવા તે ચક્રથી ક્રમબદ્ધ છેદે તેમ પરશુરામનું મસ્તક છેદી નાખ્યું. જેમ પરશુરામે પૃથ્વીને સાત વખત ક્ષત્રિય વગરની કરી, તેમ સુભૂમે પૃથ્વીને એકવીશ વખત ગ્રાહણ વગરની બનાવી. સુભૂમે હણેલા રાજાઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ, પાંચળોના સમૂહના લોકોવડે નવી નદીઓ વહેવારાવતાં નવીન સેનાને વહન કરતા તેણે પ્રથમ પૂર્વદિશા સાધી અનેક સુભટોનાં છેદી નાખેલાં મસ્તકોથી પૃથ્વીને શોભાચમાન બનાવનાર એવા તેણે બાણે બીજો દક્ષિણ-દિશાપતિ હોય તેમ દક્ષિણદિશામાં પણ બચ મેળવ્યો. સુભટોનાં હાલકાઓ વડે કરી બાણે છીપી અને શ ખો ચારે બાજુ પથરાઈ ગયા હોય તેવા સમુદ્રના કિનારાવાળી પશ્ચિમદિશામાં પણ તેણે બચ મેળવ્યો. લીલા માત્રમાં વૈતાલચક્રને ઉઘાડનાર મેરુ સરળા પરાક્રમવાળા તેણે સ્થેચ્છાને જિતવા માટે ભરતના ઉત્તરખંડમાં પ્રવેશ કર્યો, એ પ્રમાણે ચારે દિશામાં ભ્રમણ કરતા, ઘરફ જેમ ચણાને તેમ સુભટો તથા પૃથ્વીને દલન કરતા તેણે છ ખંડોને સાધ્યા હંમેશાં જીવોની હત્યા કરતો રૌદ્રધ્યાન-અગ્નિથી સતત અંતરાત્માને બળતો સુભૂમ ચક્રવર્તી કાલ-પરિણામને આધીન બની સાતમી નારકભૂમિમાં ગયો.

ઈતિ સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા.

અક્ષદત્ત ચક્રવર્તીની કથા

પહેલાં સંકેત નામના નગરમાં ચંદ્રાવતંસકનો પુત્ર ચંદ્ર સરખી સનોહર આકૃતિવાળો સુનિચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો. ભારથી જેમ ભારવાળો કંટાળે, તેમ કામભોજથી કંટાળેલા તેણે સાગરચંદ્ર સુનિ પાસે જઈ દીક્ષા અંગીકાર કરી જગતને પૂજ્ય એવી પ્રત્યયતું પાલન કરતો કોઈક સમયે દેશાન્તરમાં વિહાર કરવા માટે તે શુરુની સાથે વ્યાધ્યો શિશાનિમિત્તે ગાયના ગામમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ ટોળાથી વિખૂટા પડેલ હરિણ માફક માથથી ધૂટો પડેલો અટ-

વીમાં ભમવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ ભૂખ-તૃષ્ણાથી પરેશાન થયેલો તે બિભાર પડ્યો. એટલે બાંધવ માફક ચાર ગોવાળોએ તેની સેવા કરી તેમના પર ઉપકાર કરવા માટે તેણે તેમને ધર્મોપદેશ આપ્યો. ‘સબજન પુરુષો અપકાર કરનાર ઉપર કૃપા કરનાર હોય, તો પછી ઉપકારી પર કેમ ન કરે?’ વૈરાગ્ય પામેલા તેઓ ચાર પ્રકારના ધર્મની ચાર મૂર્તિ હોય તેવા ચારેએ તેમની પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી, તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે વ્રતનું પાલન કરતા હતા, પરંતુ તેમાંના બે ધર્મની ભુશુપ્સા કરતા હતા. ‘જીવોની મનોવૃત્તિ વિચિત્ર હોય છે.’ તે બંને ભુશુપ્સા કરનાર પણ દેવલોકમાં ગયા ‘એક દિવસનું કરેલ તપ પણ નક્કી સ્વર્ગ માટે થાય છે’ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને દશપુર નગરમાં શાંડિલ્ય બ્રાહ્મણની જ્યવતી નામની દાસીના ગર્ભમાં યુગલરૂપે બે પુત્રો થયા. અનુક્રમે ચૌવન પામેલા તે બંને પિતાએ આદેશ કર્યા પ્રમાણે ક્ષેત્રનું રક્ષણ કરવા માટે જતા હતા ‘દાસીપુત્રોને આવાં જ કાર્ય સોંપવાનાં હોય.’ તે બંને સૂતેલા હતા, ત્યારે રાત્રે વડલાની બગેલામાંથી એક કાળો સપ્ નીકળ્યો અને ચમરાજના બંધુ સરખા તેણે એકને ડંખ આપ્યો. ત્યાર પછી તે સપને મેળવવા માટે બીજે ભાઈ ત્યાં ભમતો હતો, ત્યારે વૈરથી જ હોય તેમ તે દુષ્ટ સપે તરત બીજને ડંખ માર્યો કેાઈએ તેમનાં ઝેર ઉતારવા માટે તડાળ ઉપાય ન કરવાથી બિચારા તે બંને મૃત્યુ પામ્યા અને જેવા આવ્યા હતા તેવા જ ગયા. ‘નિષ્કળ જન્મવાળાના જન્મને ધિક્કાર હો’ ત્યારપછી કાલિંજર પર્વતના સપાટ સ્થળમાં મૃગલીના યુગલરૂપે બે મૃગો તરીકે જન્મ્યા અને સાથે વૃદ્ધિ પામી રહેલા હતા. તેઓ પ્રીતિ પૂર્વક સાથે ચરતા હતા, ત્યારે કોઈક શિકારીએ એકજ બાણથી બંને મૃગોને એવી રીતે હણ્યા કે જેથી બંને કાલધર્મને પામ્યા. ત્યારથી વળી મૃતગંગા નદીમાં રાજહંસિકાના ગર્ભમાં પૂર્વજન્મ માફક યુગલરૂપે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયા. એક પ્રદેશમાં બંને ક્રીડા કરતા હતા, ત્યારે એક બળવાળા પારધિએ બળમાં પકડી, ડોક મરડીને તેઓનો ઘાત કર્યો ‘ધર્મહીનોની આવી જ ગતિ થાય છે.’ ત્યાર પછી વારાણસીમાં મહાધનથી સમૃદ્ધ ભૂતદત્ત નામના માતંગોના અધિપતિના પુત્રપણે થયા. ચિત્ર અને સંભૂતિ એ બે નામના તેઓ મહિમાઢે અત્યંત સ્નેહવાળા હતા, નખ અને માંસ માફક સંબંધવાળા તેઓ કદાપિ વિષ્ટા પડતા ન હતા.

તે વખતે વારાણસીમાં શંખ નામનો રાજા હતો, તેને પ્રચ્છિદ્ધ નમુચિ નામનો પ્રધાન હતો. કોઈક દિવસે મહારાજાએ સોટા અપરાધના કારણે વધ કરવા માટે ભૂતદત્ત નામના વધ કરનારને નમુચિ અર્પણ કર્યો તેણે નમુચિને કહ્યું, જો તું મારા પુત્રોને શુભ્તપણે ભોજનમાં ભણાવે, તો હું મારા બંધુ મફક તારું રક્ષણ કરું. નમુચિએ માતંગપતિનું તે વચન સ્વીકાર્યું કારણ કે, ‘જીવિતાથી માણસ એવું કંઈ નથી, જે ન કરે.’ ચિત્ર અને સંભૂતિ બંનેને તે અનેક પ્રકારની વિવિધ કળાઓ ભણાવતો હતો, દરમિયાન માતંગપતિની ભાર્યા સાથે અનુરાગ પૂર્વકે રમણ-ક્રીડા કરવા લાગ્યો. આ વાત ભૂતદત્તના બહુવામાં આવી, એટલે તે તેને મારી નાખવા તૈયાર થયો. ‘પોતાની પત્ની વિષે પારદ્વારિક(બરકર્મ) ઉપદ્રવ કોણ સહન કરી શકે?’ માતંગપુત્રોએ આ વાત જાણીને તે નમુચિને દૂર ખસેડી નાખ્યો અને તેને પ્રાણુરક્ષણરૂપે દક્ષિણા આપી ત્યાંથી નીકળી નમુચિ હસ્તિનાપુર ગયો અને સનકુમાર ચક્રીએ તેને પોતાનો મંત્રી બનાવ્યો આ બાબુ નવચૌવન પામેલા ચિત્ર અને સંભૂતિ કોઈપણ કારણથી અગ્નિનીકુમાર દેવોની માફક પૃથ્વીમા દરતા દરતા અહિં આવ્યા. હાહા-હૂહૂ દેવગાધ-વૈથી પણ ચડીયાતું મધુર ગીત ગાવા લાગ્યા, તુમ્બરુ અને નારદ કરતા પણ ચડીયાતી

વીણા વગાડવા લાગ્યા. ગીત-પ્રબંધમા ગવાતા સ્પષ્ટ સાત સ્વરો વડે તેઓ જે વીણા વગાડતા હતા, તેની આગળ કિન્નર દેવો પણ હિસાબમાં ન હતા. જ્યારે તે બંને ધીર ઘોષવાળું મૃદંગ વગાડતા હતા, ત્યારે સુર દૈત્યના કંકાલ-અસ્થિપિંજરરૂપ વાલિંગ્રને ગ્રહણ કરેલા કૃષ્ણનું અનુકરણ કરતા હતા.

મહાદેવ(શિવ), ઉર્વશી, રંભા, સુન્દર, કેશી, તિલોત્તમા પણ જે નાટ્યના અભાણ હતા, તેવું નાટ્ય પણ તે કરતા હતા. સર્વ ગાંધર્વનું સર્વસ્વ હોય તેવું અપૂર્વ વિશ્વને કાર્મણ કરનાર અને જાહેરમાં પ્રકાશિત કરનાર તેઓનું સંગીત કોના માનસને ન હરણ કરે ? તે નગરીમાં કોઈ સમયે મહન-મહોત્સવ પ્રવર્તતો હતો, ત્યારે સુંદર સંગીત કરનારી નગર-મંડળીઓ ત્યાં બહાર નીકળેલી. આ સંગીત-મંડળીઓ ત્યાં નીકળી, જ્યાં ચિત્ર અને સંભૂતિ હતા. મૃગલાઓ સરખા નગરલોકો પણ તેના ગીતથી આકર્ષાઈને ત્યાં જ ગયા. નગરલોકોએ રાખને વિનંતિ કરી કે બે માતંગો તેવાં કોઈ ગીત-ગાન કરીને પોતાની માફક સર્વ લોકોને મલિન કરી રહેલા છે. રાખએ પણ નગરના મોટા કોટવાલને ઠપકા સાથે આજ્ઞા કરી કે, આ બંનેને કોઈ વખત નગરીમાં પ્રવેશ કરવા દેવા નહિ. ત્યારથી માડી તે બંને વારાણસીથી દૂર રહેતા હતા, ત્યાં નગરમાં એક વખત કૌમુદીનો પરમોત્સવ પ્રવર્ત્યો, ત્યારે રાજ-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી ચપલ ઇન્દ્રિયવાળા તે બંનેએ હાથીની ગંડસલીમાં ભમરાની જેમ નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. આખા અંગ પર પુરખો પહેરેલા તે બંને ઉત્સવ ભેતા ભેતા ચોરની માફક છૂપી રીતે ફરતા હતા. શિયાળના શબ્દથી શિયાળ માફક નગરના ગીતથી તે બંને અત્યંત મધુર કંઠથી ગાવા લાગ્યા. ‘ભવિતવ્યતા ઉલ્લંઘન કરી શકાતી નથી.’ નગરના યુવાનો તેના કણ-મધુર ગીત સાંભળીને મધપૂડાની આસપાસ મધમાખોની જેમ માતંગોની ચારે બાજુ વીંટળાઈ ગયા. અરે ! આ છે કોણ ? એ બાણવા માટે લોકોએ તેમના પુરખા ખેંચ્યા. ‘અરે ! આ તો તે જ પેલા બે ચાંડાલો છે.’ એમ કહી ઠપકો આપ્યો. કેટલાક નગર-લોકોએ તો લાકડી અને ઢેંકળાં વડે તેમને માર માર્યો, જેથી ધ્યાન ડોકી નમાવીને જેમ ઘરમાંથી બાંધ તેમ તેઓ નગરી માંથી બહાર નીકળી ગયા. સૈન્યનાં સસલા માફક લોકો વડે માર ખાતા, પગલે પગલે સ્ખલના પામતા તેઓ મહાસુશીળતે ગંભીર નામના ઉદ્યાનમાં આવ્યા.

તે બંને ભાઈઓ એમ વિચારતા હતા કે, સર્પે સુઘેલા દૂધની માફક ખરાબ જ્ઞાતિથી દૂષિત આપણું કળા-કૌશલ્ય, રૂપ આદિને ધિક્કાર હો. શુભો વડે ઉપકાર થવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આપણા ઉપર ઉલટો અપકાર થાય છે. આ તો ‘શાંતિ કરતાં વેતાલ ગુસ્સે થાય છે !’ કળા, લાવણ્ય, રૂપ શરીર સાથે જડાએલા છે અને તે તો અનર્થનું ઘર હોવાથી તૃણની માફક ક્ષણમાં તેનો ત્યાગ કરીએ એમ નિશ્ચય કરી પ્રાણ-પરિહાર માટે તૈયાર થએલા બધે સાક્ષાત્ મૃત્યુને બેવા માટે જ જતા હોય, તેમ દક્ષિણદિશા તરફ ચાલ્યા. ત્યાંથી દૂર ચાલતાં ચાલતાં તેઓએ એક પર્વત દેખ્યો. જ્યાં ઉપર ચડીને ભૂમિ તરફ નજર કરીએ તો, હાથી ભુંડાના બચ્ચા જેટલો દેખાય. ભૂયુષાત કરવાની ઇચ્છાથી પર્વત પર ચડતા તેઓએ તે પર્વત ઉપર જ ગમ શુભ-પર્વત સરખા મહાસુનિને દેખ્યા. પર્વતના શિખર પર વરસાદના વાદળા સરખા સુનિને દેખીને તેઓ બંને શોક-સંતાપથી મુક્ત બન્યા. આનંદાશ્ચ-જળના બાનાથી બધે પહેલાનાં દુઃખોનો ત્યાગ કરતા હોય તેવા તે બંને તરત ભમરા જેમ કમળ ઉપર તેમ સુનિના ચરણ-કમળમાં પડ્યા. સુનિએ ધ્યાન પૂર્ણ કરી ‘તમે કોણ છો ? અહિં કેમ આવ્યા છો ?’ એમ પૂછ્યું એટલે તેઓએ પોતાનો વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. સુનિએ તેમને કહ્યું કે, ભૂયુષાત કરવાથી શરીરનો

વિનાશ જરૂર કરી શકાય છે, પરંતુ પહેલા સેંકડો ભવોનાં ઉપાજન કરેલ અશુભ કર્મોના વિનાશ કરી શકાતો નથી. જો તમારે આ શરીરનો ત્યાગ જ કરવો હોય, તો પછી શરીરનું ક્ષણ મેળવો, અને તે તો મોક્ષ અને સ્વર્ગ વગેરેનું મોટું કારણ એવું તપ છે. એ વગેરે દેશના-વાક્ય રૂપી અમૃત વડે નિર્મળ બનેલા મનવાળા તે બંનેએ તે સુનિપાસે યતિધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. અનુક્રમે શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન કરી ગીતાથી થયા. ચતુર પુરુષો આદરપૂર્વક જેનો સ્વીકાર કરે છે, તેનાથી શું પ્રાપ્ત થતું નથી ? ' છક્ર, અક્રમ આદિ અત્યંત કઠોર તપ વડે તેઓએ પૂર્વના કર્મ સાથે દેહને પણ દુર્બળ કરી નાખ્યો. ત્યાર પછી એક ગામથી બીજે ગામ અને એક નગરથી બીજે નગરે વિહાર કરતાં કરતાં કોઈક વખતે તેઓ હસ્તિનાપુર નગરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તે બંને રુચિર નામના ઉદ્યાનમાં દુધ્ધર તપની આરાધના કરતા હતા, શાન્ત ચિત્તવાળાઓને સંલોગ-ભૂમિઓ પણ તપ માટે થાય છે. કોઈક સમયે સંભૂતમુનિએ માસકપણના પારણે ભિક્ષા માટે ભવોમાં યતિ ધર્મની જેમ નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એક ઘરથી બીજા ઘરે ધર્મસંમિતિ પૂર્વક પરિભ્રમણ કરતા રાજભાગમાં ચાલતા હતા, ત્યારે તેઓ નમુચિ મંત્રીના ભવોમાં આવ્યા. ' આ તે માતંગપુત્રો છે, કદાચ મારો વૃત્તાન્ત પ્રગટ કરશે ' એમ મંત્રીએ વિચાર્યું. કારણ કે, ' પાપી લોકો હંમેશાં શંકાવાળા હોય છે ' મારી ગુપ્ત હકીકત અહિં કોઈ પાસે પ્રગટ ન કરે, તે પહેલાં હું તેમને નગરમાંથી બહાર કઢાવી મૂકું એમ વિચારી એક સૈનિકને એ કામ સોંપ્યું. ભવિત-દાન આપવા વડે પૂર્વના ઉપકારી હોવા છતાં તે તેમને માર મારવા લાગ્યો, કારણ કે, દુર્જન પર કરેલો ઉપકાર સર્પને દૂધપાન કરાવવા સરખો થાય છે. અનાજ-બીજને જેમ ધોતી વડે, તેમ તેમને લાકડીના પ્રહારથી માર્યા એટલે તે સ્થાનથી તે સુનિઓ ઉતાવળા દૂર ચાલ્યા ગયા. તે વખતે સુનિઓ બહાર નીકળી રહ્યા હતા પછી મારનારાઓ તેમને છોડતા ન હતા, ત્યારે સુનિ શાન્ત હોવા છતાં પણ કોપાયમાન બન્યા. ' શીતળ પાણી પણ અગ્નિના તાપથી ઉકળે છે. ' ત્યાર પછી સુનિના મુખમાંથી ચારે બાજુ ફેલાતો વાદળી રંગનો ધૂમાડો નીકળ્યો, બહુ અકાળે આકાશમાં ચડી આવેલાં વાદળોનો દેખાવ ન હોય !, બ્વાલા-સમૂહવાળી, વીજળી-મંડળથી સંકીર્ણ, આકાશ તરફ વેગથી આગળ વધતી તેજોલેસ્થા ઉલ્લાસ પામી. વિષ્ણુકુમારથી પણ અધિક તેજોલેસ્થા ધારણ કરનાર તે સુનિને પ્રસન્ન કરવા માટે ભય અને કૌતુકવાળા નગરલોકો આવ્યા.

રાજ સનહુમાર પણ આ હકીકત બાણીને ત્યાં આવ્યો, કારણ કે, ' ડાહ્યો માણસ બ્યાંથી અગ્નિ પ્રગટ થયો હોય, ત્યાં જ ચોલવવાનો પ્રયત્ન કરે ' રાજાએ સુનિને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, હે ભગવાન ! આ કાર્ય શું આપને ઉચિત ગણાય ? સૂર્યકિરણોથી તપેલો હોય તો પણ ચંદ્રશાન્ત મણિ કદાપિ અગ્નિ ઝરાવતો નથી. આ સર્વેએ આપનો અપરાધ કર્યો છે, તેથી આપને કોપ થયો છે, ક્ષીરસમુદ્રનું મંથન કરતાં શું કાલકૃત અંદરથી પ્રાપ્ત ન થયું ? સંજ્ઞન પુરુષોને ખલના સ્નેહ સરખો કોંધ થાય નહિ, કદાચ થઈ બન્યું તો લાંબો કાળ ન ટકે, કદાચ લાંબો કાળ રહે, તો પણ ક્ષણમાં ભુદો જ પડે. માટે આ વિષયમાં આપ સરખાને અમારે શું કહેવાતું હોય ? તો પણ હે નાથ ! આપને હું પ્રાર્થના કરું છું કે અધમને ઉચિત એવા કોપનો આપ ત્યાગ કરો. આપ સરખા તો અપકારી અને ઉપકારી ઉપર સમાન દૃષ્ટિવાળા છો. આ વખતે ચિત્રમુનિ પણ હકીકત બાણીને સંભૂતિસુનિને શાન્ત કરવા માટે આવ્યા ભદ્રહથી માફક મધુર વચ્ચેથી શાસ્ત્રાનુસારી વાક્યોથી મેઘના જળસમૂહથી જેમ પર્વતનો દાવાનલ તેમ તેનો કોપ શાંત કર્યો. પૂર્ણિમાના ચંદ્ર માફક મહાકોપરૂપી અધકારથી મુકત બનેલા તે મહાસુનિ ક્ષણવારમાં પ્રસન્ન

થયા. પછી વદન કરી ખમાવીને લોકો તે સ્થાનથી પોતાને સ્થાને ગયા અને ચિત્રસુનિ સંભૂતિ-સુનિને ઉદ્યાનમાં લઈ ગયા. તે બંને સુનિવરો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા કે, આહાર ખાતર ઘરે ઘરે ફરવાથી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આહારથી પોષેલું આ શરીર ચાલ્યા જવાના સ્વભાવવાળું છે, એવા આ શરીરની અને આહારની યોગીઓને શી જરૂર છે? મનમાં આવા પ્રકારનો નિશ્ચય કરીને તે બંને સુનિઓએ સંલેખના પૂર્વક ચારે પ્રકારના આહારના પચ્ચક્રખાણ કર્યાં. હું પૃથ્વીનું પાલન કરનાર હોવા છતાં સાધુનો પરાભવ કરનાર કોણ છે? એ પ્રમાણે જાણવાની ઇચ્છાવાળા રાજાને કોઈકે મંત્રી જણાવ્યો. ‘જે પૂજવા યોગ્ય છે, તેની પૂજા ન કરે, તે પણ પાપી છે, તો પછી જે તેને હણે છે, તેને કેવો ગણવે?’ એમ કહી તેને ચોર માફક જકડીને રાજાએ પોતાની પાસે અણાવ્યો. બીજો કોઈ રખે આ પ્રમાણે સાધુને પરેશાન ન કરે તેવી શુદ્ધબુદ્ધિવાળો રાજા નગર વચ્ચેથી બાધેલા તેને સાધુ પાસે લઈ ગયો. નમન કરતા રાજાના મસ્તકના મુગટ રત્નથી જળમય પૃથ્વીને કરતા હોય તેમ ચક્રવર્તી રાજાએ બંને સુનિવરોને વંદન કર્યું. ડાબા હાથમા ઝહણ કરેલી મુખવસ્ત્રિકાથી ઢાંકેલ મુખવાળા, તે બંને સુનિવરો જમણે હાથ ઉઘો કરી રાજાને આશીર્વાદ આપી પ્રશ્ન સા કરવા લાગ્યા. રાજાએ કહ્યું કે, ‘જે આપનો અપરાધી છે, તે તેના કર્મનું ક્ષણ ભોગવનાર થાય’ એમ કહી સુનિઓને સનકુમારે નમુચિને બતાવ્યો. વધ કરવા યોગ્ય છતાં ગુરુની આજ્ઞા માન્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી રાજાએ તેને છોડી દીધો. સર્પ ગરુડ પાસેથી તેમ સનકુમાર અને સુનિઓ પાસેથી છૂટીને નમુચિ પંચતપ પામ્યા સરખી દશાને પામેલો ચંડાલ માફક કર્મચંડાલ નગરમાથી દેશવટો પામ્યો.

ચોસકંઠબર ખીજી શોકચેના પરિવાર સાથે ચક્રવર્તીની મુખ્ય પટરાણી સુનદા બંને સુનિવરોને વંદના કરવા ગઈ તે સ્ત્રીરત્ન સંભૂતિસુનિના ચરણ-કમળમા કેશનો સ્પર્શ થાય તેવી રીતે પગે પડી, જાણે પૃથ્વીને ચંદ્રવાળી બનાવતી ન હોય? તે સ્ત્રીરત્નના કેશના સ્પર્શનો અનુભવ કરતા સંભૂતિસુનિ તત્કાલ રોગાંચિત થયા. ‘કામદેવ હંમેશાં છલ શોખનારો હોય છે.’ હવે અંતઃપુર સહિત મુખ્ય પટરાણીએ તેમની આજ્ઞા લઈ જવા ઇચ્છા કરી, ત્યારે રાગથી પરાજિત થયેલા સંભૂતિસુનિએ આ પ્રમાણે નિયાણું કર્યું કે, દુષ્કર એવા મારા તપનું જો કંઈ ક્ષણ હોય તો ભાવી જન્મમાં હું તેવા પ્રકારનાં સ્ત્રીરત્નનો પતિ થાઉં. ચિત્રે તેને કહ્યું કે, મોક્ષ આપનાર તપથી તું આવા ક્ષણની ઇચ્છા રાખે છે! મસ્તકને યોગ્ય રત્ન વડે તું પાદપીઠ કેમ કરે છે? મોહથી કરેલું નિયાણું હજી પણ છોડી દે, તારા સરખાએ આમા મુંઝવું ન બેઠંએ અને ‘મિથ્યા દુષ્કૃત આનું થાઓ.’ આ પ્રમાણે ચિત્રસાધુએ નિવારણ કરવા છતાં પણ સંભૂતિસુનિએ નિયાણુંનો ત્યાગ ન કર્યો ‘વિષયની ઇચ્છા ઘણી બળવતી હોય છે.’ અનશન-વિધિના બરાબર નિર્બાહ કરીને, આયુષ્યકર્મનો ક્ષય કરીને, સૌધર્મ નામના સુંદર વિમાનમા બંને દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

ચિત્રનો જીવ પ્રથમ દેવલોકથી ચ્યવીને પુરિમતાલ નામના નગરમાં એક શેઠપુત્ર તરીકે જન્મેલો. સંભૂતિનો જીવ પણ ચ્યવીને કાપિલનગરમા પ્રહારાબની ભાયાં ચુલનીદેવીની કુક્ષિમા અવતર્યો. ચૌદ મહાસ્વમ્નોથી સૂચિત ભાવી વૈભવવાળો પૂર્વદિશાને જેમ ચૂર્ચ તેમ તેને પુત્ર જન્મેલો. આન દૃષ્ટી પ્રદ્ધમા મગ્ન હોય તેમ પ્રહારાબએ પ્રદ્ધારમા પ્રચિદ્ધ એવું તેનું પ્રદ્ધત્ત નામ પાડ્યું. જગતના નેત્રકમળને હર્ષ આપતો તે કળા-અમુદાયથી પોષાતો નિર્જન યદ્રની માકક વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. પ્રદ્ધાના ચાર મુખ સમાન પ્રદ્ધારાબને ચાર પ્રિય મિત્રો હતા તેમા એક

કાશિદેશનો રાજા કટક, હસ્તિનાપુરનો રાજા કણ્ણુરુહત, કૌશલનો રાજા દીર્ઘ અને અપાનો સ્વામી પુષ્પચુદક. તે પાંચે એક બીજાના સ્નેહથી એક એક વર્ષ એક નગરમાં નંદનવનમાં જેમ કદપ વૃક્ષ તેમ સાથે રહેતા હતા. કોઈક સમયે બ્રહ્માના નગરના વારા પ્રમાણે આવેલા હતા, ત્યાં કીડા કરતાં તેમનો ફેટલોક કાળ પસાર થયો. બ્રહ્મહત્તને બાર વર્ષ થયાં, ત્યારે બ્રહ્મારાજ મસ્તકરોગથી પરલોકની ગતિને પામ્યા. બ્રહ્મારાજની મરણોત્તર ક્રિયા કરીને મૂર્ત ઉપાય સરખા ચારે કટક વગેરે રાજાઓએ મંત્રણા કરી દે, બ્રહ્મહત્ત ભ્યાં સુધી બાળક છે, ત્યાં સુધી અહીં આપણે પ્રાહ્નિક માફક દરેક વર્ષે રક્ષક બનવું. મિત્રના રાજ્યની રક્ષા કરવા માટે તેઓએ દીર્ઘને નક્કી કર્યો, બાકીના ત્રણે રાજાઓ તે સ્થાનથી પોતપોતાના સ્થાને ગયા. દ્વંકી બુદ્ધિવાળો દીર્ઘ પણ ગોધા જેમ અરક્ષિત ક્ષેત્રને તેમ બ્રહ્મારાજની રાજ્ય-સંપત્તિને સ્વચ્છંદપણે લોગલવા લાગ્યો. લાંબા કાળથી ગુપ્ત રાખેલો ધનભંડાર પણ દુર્ગને પારકા મર્મને ખોળે, તેમ દુર્બુદ્ધિવાળા તેણે તપાસ કરાવી શોધી કાઢ્યો. પહેલાના પરિચયથી અંતઃપુરમાં પણ તે નિરકુશતાથી ફરવા લાગ્યો. ‘આધિપત્ય એ મનુષ્યોને ખરેખર ઘણેલાળે અધ કરનાર બને છે’ એકાંતમાં ચુલનીદેવી સાથે તે એકલી કામ-બાણોને ફેંકવા ચરખા હાસ્ય અને પ્રીતનાં વચનો વડે કરી મંત્રણા કરવા લાગ્યો. પોતાની ફરજ, બ્રહ્મારાજનો ઉપકાર અને લોકની અવગણના કરીને તે ચુલનીઆ આસક્ત બન્યો. ‘ખરેખર ઇન્દ્રયો વશ કરવી ઘણી સુરહેલ છે.’ ચુલનીએ બ્રહ્મારાજના પતિપ્રેમનો, અને દીર્ઘ રાજ્યને મિત્ર-સ્નેહનો ત્યાગ કર્યો. ‘ખરેખર કામદેવ સર્વ વિનાશ કરનાર થાય છે’ ઇચ્છા પ્રમાણે સુખે વિલાસ કરતા એવા તેઓના ઘણા દિવસો સુદૂર્ત માફક પસાર થયા. બ્રહ્મારાજના બીજા હુકમ સરખા ધનુમંત્રીની નજરમાં તે બંનેનું ખુદ્ધું ખરાબ વર્તન આવી ગયું. મંત્રીએ વિચાર્યું કે, ચુલની સ્ત્રીસ્વભાવથી અકાર્ય આચરે છે ‘ખરેખર સતી સ્ત્રીઓ બહુ વિરલ હોય છે’ રાજ્યકોષ અને અંતઃપુર વિશ્વાસથી સારવવા અને રક્ષણ કરવા થાપણ તરીકે અર્પણ કર્યું. દીર્ઘરાજ તેનો આજ્ઞા વિદ્રોહ કરી વિનાશ કરે છે, તેને કંઈ પણ અકાર્ય નથી. માટે હવે તે કુમારનું કંઈ વિપરીત કરશે, બિલાડા માફક દુર્ગને પોષણ કરનારને પણ પોતાના ગણતો નથી. એમ વિચારી વરધનું નામના પોતાના પુત્રને આજ્ઞા કરી કે, હંમેશાં તારે સમાચારો જણાવતા રહેવું અને બ્રહ્મહત્તની સેવા કરવી.

મંત્રિપુત્રે ભ્યારે કુમારને વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. ત્યારે બ્રહ્મહત્ત પણ નવચૌવન હાથી માફક ધીમે ધીમે કોપ દેખાડવા લાગ્યો. ત્યાર પછી બ્રહ્મહત્ત માતાનું દુઃસ્વરિત નહિં સહન કરતા કાગડાને અને કોચલને લઈને અંતપુરનાં ગયો અને ત્યાં માતા અને દીર્ઘ સાંભળે તેવી રીતે બોલવા લાગ્યો કે, ‘વર્ણ-સંકરપણાથી આ બંને અને આવાં બીજા કોઈ હશે તો તે પણ વધ કરવા યોગ્ય છે નક્કી તેઓને હું શિક્ષા કરીશ.’ ત્યાર પછી દીર્ઘ રાજ્યે ચુલનીને કહ્યું કે, હું કાગડો અને તું કોચલ છે આપણ બંનેને આ કેદ કરશે. ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે, બાળકના બોલવાથી ભય પામવાની જરૂર નથી એક વખતે ભદ્ર હાથણી સાથે ભુંડને લઈ બઈ ઠંપકા પૂર્વક કુમારે આગળ માફક શિક્ષાવચનો કહ્યાં. એ પ્રમાણે ફરી સાંભળીને દીર્ઘે કહ્યું કે, બાળક આપણને અભિપ્રાય પૂર્વક સંભળાવે છે ત્યારે ચુલનીએ કહ્યું કે, અરે! તેમ પણ હોય તેથી શું? કોઈ દિવસે હું સી સાથે બગલાને બાંધીને બ્રહ્મહત્તે નંભાવ્યાનું દે, આ હંસી સાથે આ બગલો કીડા કરે છે, પણ કોઈનું આવા પ્રકારનું પર્વન હું સહન નહિ કરીશ. ત્યારે દીર્ઘે કહ્યું, હે દેવી! બાળક એવા તારા પુત્રની અંદર પ્રગટેલ રોપાગ્નિના ધૂમારા નીકળવા સરખી વાણી

સાંભળ. વધથી વૃદ્ધિ પામતો આ કુમાર નક્કી હાથી અને હાથથી માટે જેમ કેસરી તેમ આપણા બંને માટે વિદ્યરૂપ થશે. ત્યાં મુધીમાં કુમાર સુવાન પરાક્રમી ન થાય, ત્યાં મુધીમાં વિપવૃક્ષ માફક આ બાળકનો ઉચ્છેદ કરવા જોઈએ. ચુલનીએ કહ્યું કે, રાત્ર્યંતર પુત્રનો વિનાશ કેમ કરાય ? નિર્ધન્યા પણ પોતાના પ્રાણની જેમ પુત્રોનું રક્ષણ કરે છે. દીર્ઘ કહ્યું કે, પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનો નારો કાળનો આ આવશે જ છે, તું ચિંતા ન કર, હું છું એટલે નારે પુત્રો દુર્બલ નથી. શાકિની સરખી ચુલનીએ પણ પુત્ર-વાત્સલ્યનો ત્યાગ કરી રનિકીરા અને સ્નેહમાં પરવશ બની તેની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. ચુલનીએ મંત્રણા કરી કે, અપકીર્તિ ન થાય તેમ આનો વિનાશ કરવો. આંખાના જનને ત્રિચંદ્ર પણ ખડું અને પિતૃતર્પણ પણ કરવું. આ માટે ક્યો ઉપાય ? અથવા આ કુમારનાં લજન કરવાં અને વાસગૃહના બાનાથી તેના માટે ગુપ્ત પ્રવેશ-નિર્ગમન દ્વારવાળું લાક્ષાઘર તૈયાર કરાવવું, ત્યાર પછી તેમાં વિવાહ પછી તેની પત્ની સાથે પ્રવેશ કરાવવો. તેઓ બંને અંદર જીંદી ગયા હોય, ત્યારે રાત્રે અગ્નિ સગાવાની બાળવો.

આ પ્રમાણે બંનેએ ગુપ્ત મંત્રણા કરી પુષ્પચૂલ રાત્રની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો અને વિવાહ કરવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી. તે બંનેનો કૂર અભિપ્રાય જાણીને ધતુમંત્રીએ દીર્ઘ રાત્રને અંજલિ કરી વિનંતિ કરી કે, મારો વરધતુ પુત્ર કલાઓ જાણનાર અને નીતિકૃશળ બની ગયો છે અને હવે તે જ તમારી આજ્ઞાપૂર્વક સ્થલુરાને વહન કરનાર સુવાન વૃષભ સરખો ચોગ્ય છે. હું તો હવે ઘરના વૃષભ જેવા આવવા-જવામાં અસમર્થ છું, તમારી સમ્મતિથી ક્યાંક જઈને છેલ્લી જિંદગીનું અનુકૂળન કરું. ‘આ માયાવી ક્યાંય બીજે જઈને કંઈ પણ અનર્થ કરશે.’ એવી શંકા દીર્ઘ રાત્રને થઈ. ‘બુદ્ધિશાળી માટે કોને શંકા ન થાય ?’ હવે માયા કરી થીકા બનેલા દીર્ઘ રાત્રએ પ્રધાનને કહ્યું કે, અંદ વગરની રાત્રિ માફક તમારા વગરના આ રાત્ર્યથી અમને સ્વર્ગ, નમે અહિં જ દાનશાળા કરાવી ધર્મ કરો, બીજે ન જશે, મુંદર વૃક્ષોવડે જેમ બગીચા, તેમ તમારા સરખા વડે આ રાત્ર્ય શોભે છે. ત્યાર પછી લાગીરથી નદીના કિનારે સદ્-બુદ્ધિવાળા ધતુમંત્રીએ ધર્મના જ મહાછત્ર સરખો પવિત્ર દાનમંડપ બંધાવ્યો. એવા પ્રકારની ગંગાના પ્રવાહ માફક અખંડિત દાનશાલા ચલાવી, જેમાં માર્ગના સુસાદ્દોને અન્ન-પાન વગેરે અપાતાં હતાં. દાન, માન અને ઉપકાર વડે વિશ્વાત્મ બનાવેલા પુરુષો દ્વારા તેણે એ કેશ પ્રમાણ લંબાઈવાળી લાક્ષાગૃહ મુધીની મુરંગ જોડાવી બીજા બાજુ મંત્રી વૃક્ષને સિંચવા માટે જળ સરખા ગુમલેખથી આ વૃત્તાન્ન ધતુમંત્રીએ પુષ્પચૂલ રાત્રને જણાવ્યો. બુદ્ધિશાળી પુષ્પ-ચૂલે પણ સાચી હકીકત જાણીને પોતાની પુત્રીના સ્થાનમાં હંસીના સ્થાનમાં બગલી માફક એક દાસીપુત્રીને મોકલી. સ્નેહ પિત્તળમાં મુવણું બુદ્ધિ થાય તેમ ‘રત્નમણિજલિ ભૂપ્લોવાળી આ પુષ્પચૂલની પુત્રી છે’ તેમ જોગખાની કન્યાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. મુંદર મંગલગીતો અને વાજિંત્રોના શબ્દથી પૂર્ણ આકાશતલ બનેલ હતું એવા હર્ષથી તે કન્યાનાં પ્રહરત સાથે લજન કર્યો. અન્ય સર્વ પરિવારને રત્ન આપીને ચુલનીએ વધુ સાથે કુમારને પણ રાત્રિના આરંભ સુમયે લાક્ષાઘરમાં મોકલ્યો. અન્ય પરિવાર-રહિત વધુ સાથે કુમાર પણ પોતાની છાયા સરખા વરધતુ સાથે ત્યાં આઘી મંત્રિપુત્ર સાથે વાનાં કરવામાં બગના બદ્ધતત્તની અધીરાત્રિ પસાર થઈ. ‘મહાત્માઓને નિદ્રા ક્યાંથી આવે ?’ ચુલનીએ સગાવાવા માટે આજ્ઞા કરેલા સેવકો વડે ‘સગાવાવો’ એટલી માત્ર પ્રેરણા થતાં જ વાસગૃહમાં અગ્નિ સગાવ્યો. ત્યાર પછી ચુલનીના લાંબા દુષ્કર્મની અપકીર્તિ દેલાવવા સરખા દુષ્ક-સમૂદે ચારે બાજુ આકાશ પૂરી દીધું. બૃષ્યો થયો

હોય, તેમ સર્વને લક્ષણ કરવા માટે જવાહા-સમૂહો વડે જે અગ્નિ સાત જિહ્વાવાળો હતો, તે કોઈ જિહ્વાવાળો બન્યો. “આ શુ ?” એમ પ્રશ્ન કરતો મંત્રિપુત્રને પૂછ્યું, ત્યારે ચુલનીનું દુષ્ટવર્તન સંક્ષેપથી કહ્યું. હાથીની સૂંઠમાંથી ચુંદરીને તેમ તમને આદિથી બહાર નીકળવા માટે દાનશાળા સુધીની એક સુરંગ પિતાળએ આપેલી છે. અહિં પાટુ મારીને ક્ષણવારમાં તે ખોલી નાખ અને યાગી જેમ છિદ્ર દ્વારમાં તેમ તરત સુરંગના દ્વારમાં પ્રવેશ કર માટીના શકોરાના બનાવેલ સંપુટ વાજિત્ર માફક પગ અક્ષાળીને ભોંયડું ખોલીને તે મિત્ર સાથે જેમ રત્નછિદ્રમાં દોરો નીકળે તેમ નીકળી ગયો. સુરંગના નાકા પર ધનુમંત્રીએ જે ઘોડા તૈયાર રખાવેલા હતા. તેના ઉપર સૂર્યપુત્રની શોભાને અનુસરતા રાજકુમાર અને મંત્રિકુમાર આફઠ થયા. પચાસ યોજન એક કોશ માફક પાચરી ધારા ગતિથી એક સ્વાસે ઘોડાઓ દોડતા હતા, ત્યાં બંને ઘોડાઓ પચત્વ પામ્યા. તે પછી પગે ચાલતા પ્રાણુ-રક્ષણ કરવામાં તત્પર અનેલા તેઓ મુશીબતે કોષ્ટક નામના ગામ નજીક પહોંચ્યા. ત્યાં પ્રશ્ન કરતે કહ્યું, “હે મિત્ર વરધનુ ! અત્યારે પરસ્પર સ્પર્ધા કરતી હોય તેમ મને ભૂખ અને તરસ અને અત્યંત પીડા કરે છે.” મંત્રિપુત્ર રાજપુત્રને ‘ક્ષણવાર અહિં તું રોકાઈ જા’, એમ કહીને તેના મસ્તકે મુંડન કરાવવાની ઈચ્છાથી ગામમાંથી એક હજમને ખોલાવી લાવ્યો. મંત્રિપુત્રના વચનથી પ્રશ્ન કરતે ત્યાં જ માત્ર એક ચોટી રાખીને હજમત કરાવી નાખી તથા ભગવા રગનાં પવિત્ર વસ્ત્રોને ધારણ કરતો તે સધ્યા-સમયના વાદળામા છૂપાએલા સૂર્યની શોભાને અનુસરતો હતો. વરધનુએ તેના કંઠમાં પ્રશ્નસૂત્ર ધારણ કરાવ્યું એટલે પ્રશ્નરાજના પુત્રે પ્રશ્નપુત્ર તરીકેની સરખામણી યથાર્થ વહન કરી. વર્ષાઋતુમાં મેઘવડે જેમ સૂર્ય ઠંડાઈ જાય, તેમ મંત્રિપુત્રે પ્રશ્ન કરતા શ્રીવત્સયુક્ત વક્ષસ્થલને પદ વડે ઢાકી દીધું. એવી રીતે સૂત્રધાર માફક પ્રશ્નપુત્રનો વેશપલટો કરાવ્યો અને પડખે રહેનાર મંત્રિપુત્રે પણ તે જ પ્રમાણે કયું.

ત્યાર પછી પૂર્ણિમાના ચંદ્ર અને સૂર્ય સરખા બનેએ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કોઈક પ્રાણુએ લોજન માટે નિમંત્રણ કયું. તેણે રાજને અનુરૂપ એવી ભક્તિથી લોજન કરાવ્યું. ‘ઘણે ભાગે મુખના તેજના અનુસારે સત્કાર થાય છે.’ પ્રાણુપત્ની કુમારના મસ્તક પર અક્ષત વધાવતી સ્વેતવસ્ત્ર—યુગલ પહેરેલ અશ્વરા સમાન રૂપવાળી કન્યા લાવી. એટલે વરધનુએ તેને કહ્યું કે, હે મૂઠાં આખલાના ગળે ગાય વળગાડવા માફક કલાહીન એવા આ બટુકને ગળે આને કેમ બાધે છે ? ત્યારે ઉત્તમ પ્રાણુએ કહ્યું કે, શુણોવડે મનોહર આ બંધુમતી નામની મારી કન્યા છે અને આના વગર બીજો કોઈ તેને યોગ્ય વર નથી. “આનો પતિ છ બંડ પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર ચક્રવર્તી થશે.” એમ નિમિત્ત બળકારોએ કહેલું છે અને આ તે જ છે. તેઓએ વળી એમ પણ મને કહ્યું હતું કે, શ્રીવત્સની નિશાની પદ્મથી ઢાકી હશે અને તારા ઘરે જે લોજન કરશે, તેને આ કન્યા આપવી. તે વખતે તે કન્યા સાથે પ્રશ્ન કરતો વિવાહ થયો. ‘લોગીઓને વગર ચિતવેલા અત્યંત ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે’ તે રાત્રિ ત્યાં રહીને અને બંધુમતીને આધાસન આપીને કુમાર બીજે ચાલ્યો ગયો. ‘જેને શત્રુ હોય, તેમને એક સ્થળે રહેવાનું કયાથી હોય ?’ સવારે એક ગામે પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે, દીર્ઘરાજાએ પ્રશ્ન કરતને પકડવા માટે સર્વે ભાગો પર ચોકી પહેરા ગોઠવી શકેલા છે એટલે આડો ભાગ પકડી ચાલતા હતા, ત્યારે દીર્ઘરાજા ભયંકર સૈનિક સરખા સ્વાપદોવાળી મહાઅટવીમાં આવી પડ્યા. ત્યાં તૃધાવાળા કુમારને વડલાવૃક્ષ નીચે મૂકીને વરધનુ મનસરખા વેગથી પાણી લેવા ગયો એટલે ‘આ વરધનુ છે’ એમ ઓળખીને વરાહના બચ્ચાને જેમ કૃતરાઓ તેમ દીર્ઘ રાજા

રાબના પુરુષોએ રાશયથી તેને ઘેરી પકડી લીધો. ‘અરે! આને પકડો પકડો, મારી નાખો, મારી નાખો.’ એમ લયંકર રીતે બોલતા તેઓએ વરધનુને પકડી લીધો અને બાંધ્યો. તેણે પ્રહ્લદત્તને એવી સંજ્ઞા કરી કે, તું અહિંથી નાસી છૂટ, કુમાર પણ પલાયન થઈ ગયો. ‘સમય આવે ત્યારે પરાક્રમની પરીક્ષા થાય છે’ ત્યાર પછી તે અટવીથી મહાઅટવીની અંદર વેગથી વગર થાક્યે પહોંચ્યો અને વળી એક આશ્રમથી બીજા આશ્રમે પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે સ્વાદવગરનાં અને અણુગમતા ડ્રોનોનો આહાર કર્યો અને ત્રીજા દિવસે આગળ એક તાપસને દેખ્યો. એટલે હે ભગવંત! આપનો આશ્રમ કયા છે? એમ પૂછ્યું, એટલે તે તાપસ તેને પોતાના આશ્રમ સ્થાને લઈ ગયો. કારણ કે ‘તાપસોને અતિથિઓ પ્રિય હોય છે’ કુમારે કુલપતિને દેખ્યા એટલે હૃષીથી પિતા માફક વંદન કર્યું. ‘અબાણી વસ્તુ માટે અંત કરણ પ્રમાણ ગણાય છે.’ કુલપતિએ કહ્યું, ‘હે વત્સ! મારવાડમા કલ્પવૃક્ષ માફક સુંદર આકૃતિવાળા તારે અહિં આવવાનું પ્રયોજન શું થયું?’ ત્યાર પછી તે મહાત્મામાં વિશ્વાસ રાખનાર પ્રહ્લપુત્રે પોતાનો વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. કારણ કે ઘણે ભાગે તેવાઓ પાસે કંઈ છુપાવવાનું ન હોય ત્યાર પછી હર્ષિત થએલા કુલપતિએ ગદ્ગદાક્ષરે કહ્યું કે, હું તારા પિતાનો લઘુબંધુ છું, અમે બંને દેહથી લિન્ન હતા પણ અમારો આત્મા તો એક જ હતો માટે હે વત્સ! તારા ઘર માફક અહિં તારી ઇચ્છા પ્રમાણે રહે, તેમજ અમારા મનોરથો સાથે અમારા તપોવડે પણ તું વૃદ્ધિ પામ. લોકોનાં નેત્રોને અતિશય આનંદ કરાવતો સર્વને વલ્લભ તે આશ્રમમાં રહેલો હતો, એટલામા વર્ષાકાળ પણ પ્રાપ્ત થયો ત્યાં રહેલા તેને બલદેવે જેમ કૃષ્ણને તેમ તે કુલપતિએ સર્વ શાસ્ત્રો, શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો લણાવ્યા. બંધુ જેમ સારસ પક્ષીઓના મધુર શબ્દોવાળી વર્ષા વીત્યા પછી શરદઋતુ આવતા તાપસો ડ્રોનો લેવા માટે વનમા આવ્યા. કુલપતિએ આદરપૂર્વક રોકવા છતાં પણ બચ્ચાઓ સાથે જેમ હાથી તેમ તાપસો સાથે પ્રહ્લદત્ત પણ વનમાં ગયો.

વનમાં આમતેમ ભમતા ત્યાં કોઈ હાથીના તાબડ મળ અને સૂત્ર જોવામા આવ્યાં, તેથી તેણે માન્યું કે અહિંથી દૂર કોઈ હાથી હોવો જોઈએ તાપસોએ તેને ઘણો રોકવા છતાં તેના પગલે પગલે પાંચ યોજનના અંતે તેણે પર્વત સરખા હાથીને જોયો. નિઃશકપણે કછોટો વાળી પરાક્રમવાળી ગર્જના કરતો મલ્લ જેમ મલ્લને તેમ મનુષ્યોમાં હાથી સમાન પ્રહ્લદત્તે હાથીને આહવાન કર્યું એટલે કોપાયમાન બની સર્વ અંગોને ધૂણાવતો, સૂંઢ લંબાવતો, કાનને સ્થિર કરતો, લાલસુખવાળો હાથી કુમાર તરફ દોડ્યો. એટલામા હાથી કુમારની પાસે આવી ગયો, તેટલામા બાળકને છેતરવા માટે હોય તેમ હાથીને છેતરવા માટે તેણે વચ્ચમાં એક વજ્ર ફેંક્યું. આકાશમાંથી એક આકાશ-ખંડ તૂટવા સરખા ઉજ્જવળ વજ્રને અતિરોષ પામેલા હાથીએ બે દત્તશળથી ઘણવારમા ઝીલી લીધું. આવા આવા પ્રકારની ચેષ્ટા વડે કુમારે તે હાથીને મદારી જેમ સર્પને તેમ લીલાથી ખેલાવ્યો. આ સમયે પ્રહ્લદત્તનો બીજો મિત્ર હોય તેમ ગર્જના કરતા વરસાદે જળધારાથી તે હાથીને ઉપદ્રવ કર્યો, ત્યાર પછી વિરસ ચીસ પાડીને હાથી મૃગની ગતિથી નાસી ગયો. કુમાર પણ ભમતો પર્વતની દિશા તરફ એક ચીસ પાડીને હાથી બીજી ગતિથી નાસી ગયો. કુમારે એક વશજળી અને તેમા ઉત્પાત કરનાર ઉજ્જડ જૂતું નગર દેખ્યું. અંદર પ્રવેશ કરતા કુમારે એક વશજળી અને તેમા ઉત્પાત કરનાર કેતુ અને ચંદ્ર સરખા તરવાર અને ઢાલ દેખ્યા તે બંને ગ્રહણ કરીને શસ્ત્રકૌતુકી કુમારે તરવારથી તે મહાવાંસની બળીને કેળ માફક છેદી નાખી વાસની બાળીની અંદર તેણે પૃથ્વીમા સ્થળક્રમણ સરખા સ્ફુરતમાન યોષ્ઠલયુક્ત પડેલા મસ્તકને જોયું. વળી સમ્યક્ પ્રકારે નજર

કરતા તેણે ઊંઘા મસ્તકે ધૂંપાન કરનાર કોઈકનું ત્યાં ધડ જોયું. ‘અરેરે! કોઈક વિદ્યા સાધન કરતા નિરપરાધીને મેં મૃત્યુ પમાડ્યો, ધિક્કાર હો મને.’ એમ કહી પોતાની નિંદા કરી.

બેટલામાં આગળ જાય છે, તેટલામાં દેવલોકથી પૃથ્વીમાં ઉતરેલું નંદનવન ન હોય તેવું ઉદાન દેખ્યું. તેમા પ્રવેશ કરતા આગળ સાતલોકની શોભાથી મૂર્છા પામેલો હોય તેવો સાત માળવાળો મહેલ જોયો. અતિ ઉંચા તે મહેલમા આરૂઢ થતા તેમાં હથેળીમાં મસ્તક સ્થાપન કરીને બેઠેલી ખેચરી સરખી એક નારી જોવામાં આવી. લગાર આગળ વધીને કુમારે તેને સ્વચ્છ વાણીથી પૂછ્યું કે, ‘તું એકાકી કેમ અને તને શોકનું કારણ શું ગમ્યું છે?’ હવે ભયવાળી તેણે ગદ્ગદાક્ષરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, મારી હકીકત ઘણી લાંબી છે, પરંતુ તમે કોણ છો? અને કેમ આવ્યા છો? ત્યારે કુમારે જવાબ આપ્યો કે, ‘હું પંચાલના બ્રહ્મરાજનો બ્રહ્મદત્ત નામનો પુત્ર છું.’ એટલું કહેતાની સાથે જ હર્ષથી તે ઉભી થઈ, જેની લોચન અંબલિમાથી આનંદાશ્લેષળ ટપકી રહેલાં છે, જાણે પાદશૌચ કરતી હોય તેમ તેમા પગમાં પડી. ‘હે કુમાર! સમુદ્રમા ડૂબતાને નાવ મળે તેમ અશરણ એવી મને આપ શરણ મળી ગયા.’ એમ બોલતી તે રુદન કરવા લાગી. કુમારથી પૂછાએલી તેણે પણ કહ્યું કે, ‘તમારી માતાના ભાઈ પુષ્પચૂલની હું પુષ્પવતી નામની પુત્રી છું, હું કન્યા છું; તમને અપાયેલી છું વિવાહ દિવસની રાહ જોતી હું હંસી માફક ઉદાનમાં વાવડી કિનારે કીડા કરવા ગઈ હતી. કોઈ નાટ્યોન્મત્ત નામનો દુષ્ટ વિદ્યાધર રાવણ જેમ સીતાનું હરણ કરી લાવ્યો તેમ મને અહિં હરણ કરી લાવ્યો છે મારી નજર સહન નહિ કરી શકતો હોવાથી વિદ્યા સાધવા માટે શૂર્પનખાના પુત્ર માફક તેણે વાંસની જાળીમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ધૂમનું પાન કરતો ઉંચા પગ રાખીને જે સાધના કરી રહ્યો છે, તેને આજે વિદ્યા સિદ્ધ થશે એટલે શક્તિવાળો વિદ્યાસિદ્ધ થયેલો તે નક્કી આજે મને પરણશે. ત્યાર પછી કુમારે તેનો વધ સંબંધી વૃત્તાન્ત જણાવ્યો એટલે પ્રિયની પ્રાપ્તિ અને અપ્રિયનો વિનાશ થવાથી હર્ષના ઉપર હર્ષની વૃદ્ધિ થઈ. એક બીજા પરસ્પર અનુરાગવાળા બંનેનો ગાંધર્વવિવાહ થયો. ક્ષત્રિયોમા પોત પોતાની ઈચ્છાથી વગર મંત્રનો આ વિવાહ ઉત્તમ ગણાય છે વિવિધ પ્રકારનાં વચનોથી મધુરપણે તેની સાથે રતિકીડા કરતાં કરતા તેમણે આખી રાત્રિ એક પહોર પ્રમાણુ-વાળી હોય તેમ પસાર કરી. તે વખતે પ્રભાત સમયે આકાશમાં બ્રહ્મદત્તે કુરરી પક્ષિણી સરખો ખેચરચીઓનો શબ્દ સાંભળ્યો. વાદળાં વગરની વૃષ્ટિ માફક અઠસ્માત આકાશમાં આ શબ્દ કેમ ઉત્પન્ન થયો? આ પ્રમાણે પૂછાએલી ગલરાએલી પુષ્પવતીએ કહ્યું, “આ તો તમારા શત્રુ નાટ્યોન્મત્તની જે બહેનો ખંડા અને વિશાખા નામની વિદ્યાધરકુમારીઓ આવી રહેલી છે. વગર ફાગટની તેના માટે વિવાહની સામગ્રી હાથમાં લઈને આવે છે. ‘જુદા પ્રકારે ચિંતવેલ કાર્ય’ હેવ તેની વિપરીત ઘટના કરે છે.’ તમે થોડો સમય અહિંથી ખસી જાવ, તમારાં શુભ-કીર્તન કરીને તમારા વિષે તેમને રાગ કે વિરાગ થાય છે? એવો તેમનો ભાવ જાણી લઉં. જો તેઓ રાગ કરશે, તો હું લાલ ધ્વજ દેખાડીશ અને તે દેખી તમે પાછા આવજો. વિરાગ થશે, તો સ્વેત ધ્વજ ચલાવીશ, તો તમે બીજે ચાલ્યા જાઓ. બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું, તું ભય ન રાખ. શું હું બ્રહ્મપુત્ર બીકણ છું? તુષ્ઠ થાય કે રુષ્ઠ થાય તો પણ તે શું કરી શકવાની છે? પુષ્પવતીએ કહ્યું કે, તેમનાથી તમને ભય છે, એમ હું નથી કહેતી, પરંતુ તેના સંબંધી એવા વિદ્યાધરે તમારા સાથે વિરોધવાળા ન થાય. તેના ચિત્તની અનુવૃત્તિથી તે ત્યાં જ એક બાજુ છૂપાઈ રહ્યો. હવે પુષ્પવતીએ સફેદ ધ્વજ ચલાવી, એટલે કુમાર તે દેખીને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પ્રિયાના

આગ્રહને આધીન બની ગયો. તેવા પ્રકારના મનુષ્યોને લય હોતો નથી. આકાશમાં જેમ પક્ષી, સાંજે સૂર્ય જેમ સમુદ્રમાં તેમ અરણ્ય પસાર કરી એક મહાસરોવર પાસે કુમાર પહોંચ્યો. ઐરાવણ જેમ માનસ સરોવરમાં તેમ કુમારે તેમાં પ્રવેશ કરીને સ્નાન કરી ઇચ્છા પ્રમાણે અમૃત સરખું જળપાન કર્યું. પ્રહ્લદત્ત જળમાથી બહાર નીકળી વાયવ્ય દિશાના કિનારે લતાની અંદર શુંબરવ કરતા લમરાઓના શબ્દના બાનાથી સારી રીતે સ્નાન કર્યું ? એમ પૂછતી હોય તેમ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ તેણે વૃક્ષ અને લતાની ઝાડીમાં પુષ્પો વીણતી સાક્ષાત વનદેવી સરખી કોઈ સુદરી દેખી. કુમાર પણ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, પ્રહ્લાએ જન્મથી માંડી અનેક રૂપો બનાવવાનો અભ્યાસ કર્યો હશે, ત્યારે જ આમા આટલું રૂપ-કૌશલ્ય લાવી શક્યા હશે દાસી સાથે વાતો કરતી તે મોગરા સરખા ઉજ્જવલ કટાક્ષો વડે કંઠમા વરમાળા ફેંકતી હોય તેમ તેને ભેટી બીણ બાજુ ગઈ. કુમાર પણ તેને ભેટો નેટલામાં બીણ તરફ જવા પ્રયાણ કરે છે, તેટલામાં વચ્ચે, ભૂષણ, તાંબૂલ સાથે દાસી આવી. દાસીએ વચ્ચે વગેરે અર્પણ કરીને કહ્યું કે, આપે અહિં જેને દેખી હતી, તેણે આ સ્વાર્થ-સિદ્ધિના બાના તરીકે આપના ઉપર મોકલ્યું છે. અને મને આજ્ઞા કરી છે કે એમને પિતાલના મંત્રીને ત્યાં મહેમાનગતિ માટે લઈ જવું. સાચી હકીકત તો તે જ યથાર્થ બાજુ છે. તે પણ દાસી સાથે નાગદેવમંત્રીના ઘરે ગયો. અમાત્ય પણ બાજુ તેના શુભેચ્છી આકર્ષણો હોય તેમ ઉભો થયો. દાસીએ મંત્રીને કહ્યું કે, રાજપુત્રી શ્રીકાન્તાએ રહેવા માટે આ લાગ્યશાળીને તમારે ત્યાં મોકલ્યા છે, એમ સંદેશો આપીને દાસી ગઈ. તે મંત્રીએ સ્વામીની માફક તેની વિવિધ પ્રકારની પરોણાગત કરી અને ક્ષણ માફક આખી રાત્રિ ખપાવી. રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી મંત્રી કુમારને રાજકુલમા લઈ ગયો. જ્યાં રાજાએ બાલસૂર્ય માફક અર્ધઆદિકથી તેનો આદર કર્યો. વંશાદિ પૂછ્યા વગર રાજાએ કુમારને પુત્રી આપી. તેવા પ્રકારના પુરુષો આકૃતિથી જ સર્વ બાણી બંધ છે. કુમારે હસ્તવટે હસ્ત-પીઠન કરતાં તેની સાથે લગ્ન કર્યું. બાજુ અન્યોન્ય એકબીજાના અનુરાગને સર્વ દિશામાં સંકેતો ન હોય ?

એક વખત એકાતમાં કીડા કરતા પ્રહ્લદત્તે તેને પૂછ્યું કે, ‘જેના વંશાદિક બધા નથી, એવા અજ્ઞાતને મને પિતાલએ તને શા માટે આપી હશે ?’ એટલે મનોહર દંતકિરણો વડે સ્વચ્છ થએલા હોઠ દલવાળી શ્રીકાન્તાએ કહ્યું કે, વસંતપુર પત્તનમાં શબરસેન નામના રાજા હતા, તેના પુત્ર મારા પિતાને કૂરગોત્રવાળા રાજાઓએ રાજ્યગાદી ઉપરથી દૂર કર્યા. ત્યાર પછી મારા પિતાએ બલ-બાહુન-સહિત આ પદ્ધતિનો આશ્રય કર્યો છે. વાઝુવેગ જેમ નેતરને તેમ ભિલ્લીને નમાવીને અહીં ગ્રામોનો નાશ કરવો, ધાડ પાડવી ઇત્યાદિ વડે પિતાલ પોતાના પરિવારનું પોષણ કરે છે. સંપત્તિ મેળવવાના ચાર ઉપાય સરખા ચાર પુત્રો પછી પિતાલને અત્યંત વલ્લભ એવી એક પુત્રી જન્મી, જે હું પોતે જ છું. યૌવનવયવાળી મને પિતાલએ કહ્યું કે, સર્વ રાજાઓ મારા દ્વેષી છે અહીં રહીને તારે વરની તપાસ કરતા રહેવું અને તને જે માન્ય હોય, તે મને જણાવજે, ચક્રવાકી માફક સરોવર-કાંઠે હંમેશા રહેલી હતી, ત્યારથી માંડી મારે આવતા અનેક મુસાફરોને ભેટા કટુ છું. કરેલા મનોરથની પ્રાપ્તિ સ્વપ્નમા પણ અત્યંત દર્શન હોય છે. પરંતુ હે આર્થપુત્ર ! મારા લાગ્યની પ્રબળતાથી તમે અહિં આવી પહોંચ્યા. તે પદ્ધતિપતિ કોઈક દિવસે ગામનો નાશ કરવા માટે ગયા, ત્યારે તેની સાથે કુમાર પણ ગયો. કારણ કે, ક્ષત્રિયોનો આ ક્રમ છે. ગામ લૂટાતું હતું, ત્યારે સરોવર-કિનારે વરધતું હંસ માફક કુમારના ચરણ-કમળમાં આવીને પડ્યો. કુમારના કંઠનું આલબન

કરી વરધનુ સુક્રત કંઠથી કુદન કરવા લાગ્યો. ઈષ્ટનાં દર્શન થતાં હુઝો અંદરથી ઉભરાઈ બળ્ય છે. ત્યાર પછી અમૃતના કોગળા સરખા અતિમધુર વાર્તાલાપ વડે આશ્વાસન આપી કુમારે પૂછેલો તેનો અત્યાર સુધીનો વૃત્તાન્ત કહ્યો કે, હે નાથ! વડના વૃક્ષ તળે તમને તે વખતે મૂકીને હું તમારા માટે જળની તપાસ કરવા ગયો. કંઈક આગળ અમૃતના કુંડ સરખુ એક સરોવર બેયું. હું તમારા માટે કમલિનીપત્રના પડીયામાં પાણી ભરીને લાવતો હતો, ત્યારે યમના ક્રૂર સરખા બળતર પહેરેલા સુલટોએ આવી મને ઘેરી લીધો અને પૂછ્યું, ‘અરે વરધનુ! બ્રહ્મદત્ત કયાં છે? તે કહે.’ એમ તેઓએ મને પૂછ્યું, ત્યારે મેં કહ્યું કે, મને ખબર નથી. ચોરની માફક નિઃશકપણે તેઓ મારતા હતા, ત્યારે મેં કહ્યું કે, બ્રહ્મદત્તને વાઘે ફાડી ખાધો છે. તે સ્થાન ગતાવ, એમ કહેવાએલા મેં કપટથી આમ તેમ ફરતા તમારી નજરમાં આવી તમને પલાયન થવાની સંજ્ઞા કરી’ પરિત્રાજકે આપેલી એક ગુટિકા સુખમાં મૂકી એટલે તેના પ્રભાવથી હું ચેપ્ટા અને લાન વગરનો થઈ ગયો ‘આ મરી ગયો’ એમ ધારી તેઓએ મને છોડી દીધો તેઓ ગયા પછી લાંબા કાળે મેં સુખમાંથી ગુટિકા બહાર કાઢી અને જોવાએલો પદાર્થ માફક તમને જોળવા માટે હું કોઈક ગામમાં ગયો. ત્યાં સાક્ષાત્ તપસ્યાના ઢગલા સરખા એક પરિત્રાજક મહાત્માના દર્શન કર્યા અને નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી પરિત્રાજકે મને કહ્યું કે, હે વરધનુ! હું ધનુનો મિત્ર વસુભાગ છું. પૃથ્વીમાં લાગ્યશાળી એવા બડલાગી બ્રહ્મદત્ત અત્યારે કયાં વર્તતા હશે? મેં પણ તેના પર વિશ્વાસ રાખી સાચી વાત જણાવી. મારી હુઝની કથાના કૃમાડાથી સ્થાનસુખવાળા બની ફરી તેણે મને કહ્યું — તે સમયે લાક્ષાઘર બળી ગયા પછી દીર્ઘરાત્રીએ સવારે તપાસ કરાવી તો બળી ગયેલ એક શબ મળ્યું, પણ ત્રણ શબ ન જણાયાં. ત્યાં સુરંગ દેખી અને તેમાં છેડે અન્ધના પગલા પણ દેખ્યાં. આ ધનુની યુદ્ધિથી નાસી ગયા છે, એટલે તે ધનુમંત્રી ઉપર કોપાયમાન બન્યો અને આજ્ઞા કરી કે, સૂર્યતેજ માફક અસ્ખલિત પ્રયાણે કરનાર લશ્કરો દરેક દિશામાં મોકલી તમને બંનેને ખાંધીને અહિં લાવે. ધનુમંત્રી પલાયન થયો અને તારી માતાને તો દીર્ઘરાત્રીએ નરક સરખા આડાલના પાડામાં નાખી છે ફાદલા ઉપર બીજે ફાદલો થાય તેવી વાતોથી હુઝ પામેલો હુઝ ઉપર બીજું હુઝ ઉત્પન્ન થવાથી હું કામ્પિવ્ય નગર તરફ ગયો કપટથી કાપાલિક સાધુનો વેષ ધારણ કરી ત્યાં આડાલના પાડામાં સસલા માફક ઘરે ઘરે પ્રવેશ કરતો રહ્યો. લોકો મને અહિં ભ્રમણ કરવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે મેં કહ્યું કે, ‘મારો માતંગી વિદ્યાનો કદપ આવા પ્રકારનો છે’ ત્યાં આ પ્રમાણે ભ્રમણ કરતાં કરતા વિશ્વાસપાત્ર એવા કોટવાલ સાથે મૈત્રી થઈ. માયાથી શું ન સાધી શકાય?

કોઈક દિવસે કોટવાલ દ્વારા માતાને મેં કહેવરાવ્યું કે, ‘તમારા પુત્રના મિત્ર મહાવ્રતી કૌલિન્ય તપસ તમને વંદન કરે છે’ બીજા દિવસે ભત્રે જઈને માતાજીને ગુટિકા સહિત બીજેડું આપ્યું તે ખાવાથી તે નિશ્ચેતન બેચી જઈ બની ગઈ કોટવાળે રાત્રને જઈને કહ્યું કે, તે મૃત્યુ પામી. રાત્રીએ પોતાના સેવકોને અગ્નિ-મંસ્કાર કરવા માટે હુડમ કર્યો. તે વખતે હું ત્યાં આવ્યો અને મેં કહ્યું કે, ‘ભે આ શણે આનો સંસ્કાર કરશો. તો તમારા રાત્રને મહાઅનર્થ થશે’ એટલે તેઓ પોતાના સ્થાને ગયા. પછી કોટવાલને મેં કહ્યું કે, ભે તું મહાય કરે તો હું સર્વલગ્નણુ યજ્ઞ આના શબ્દથી એક મંત્ર ત્રિદ કું કોટવાલે ને પાનના સ્વીકાર કર્યો અને તેની જ માથે હું માતાને સાથે સ્મશાનમાં દર લઈ ગયો એક નેવા ભૂમિસ્થાનમાં કપટથી મેં મહાદિક્ષ આગેળીને નગરદેવીઓને બલિ આપવા માટે કોટવાલને

મોકલ્યો. તે ગયો, એટલે માતાને ધીલુ ગુટિકા આપી. નિદ્રા ઉડી જવા માફક ખગાસું ખાતી ચેતનાવાળી તે ઉભી થઈ. પોતાની ઝોળખાણુ આપી યુદ્ધ નિવારણ કરી તેને કંચ આમમાં પિતાજીના મિત્ર દેવશર્માના ઘરે લઈ ગયો. તમને ઝોળખા માટે આમતેમ ભટકતો હું અહિં આવ્યો. ભાગ્ય - યોગે સાક્ષાત મારા પુણ્યરાશિ સરખા તમારાં દર્શન અત્યારે મને થયાં. હે નાથ ! ત્યાર પછી તમે કયાં પ્રયાણુ કર્યું ? અને કયા રોકાયા ? એમ તેનાથી પૂછાએલા કુમારે પણ પોતાનો વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યો.

હવે કોઈએ આવીને બંનેને કહ્યું કે, ગામની અંદર દીર્ઘરાબના સુભટો તમારા સરખી આકૃતિવાળું ચિત્રપટ લાવીને બતાવતા કહે છે કે, ‘આવી આકૃતિવાળા કોઈ બે માણસ અહિં આવ્યા હતા ?’ એમ તેમની વાણી સાંભળીને મેં તમને બંનેને બોલ્યા, ‘હવે તમોને જેમ કુચે તેમ કરો.’ તે ગયા પછી અરણ્યમાં તેઓ હાથીના બચ્ચા સરખા દોડતા દોડતા કંમે કરી કૌશાંખી નગરીએ પહોંચ્યા ત્યાં ઉદ્યાનમાં સાગરદત્ત શેઠ તથા બુદ્ધિલને લાખની શરતવાળું કૂકડાનું યુદ્ધ કરાવતા બેતા હતા. તે કૂકડાઓ ઉડી ઉડીને પ્રાણુ ખેંચનાર અણીયાળા હથીયાર સરખા નખો વડે તથા ગ્રાંચો વડે યુદ્ધ કરી રહેલા હતા. તેમાં સાગરદત્તના ભદ્રહાથી સરખા ઉત્તમ ભતવાન સશક્ત કુકકુટને મધ્યમ પ્રકારના હાથી સરખા બુદ્ધિલના કૂકડાએ હરાવ્યો ત્યારે વરધનુએ કહ્યું, “હે સાગર ! તારો ઉત્તમ ભતિનો કૂકડો હોવા છતાં પણ કેમ નાસીપાસ થયો ? આ કારણથી બે તું ધમ્મજો હોય તો હું એની તપાસ કરુ.” સાગરની અનુમતિથી તેણે બુદ્ધિલના કુકકુટને બોલ્યો, તો તેના પગમાં ચમદ્દતી સરખી લોહાની સોયો ભેઈ બુદ્ધિલ પણ અંદરથી સમજી ગયો કે, ‘મારું કપટ આ બાણી ગયો છે’ એટલે છાની રીતે અર્ધો લાખ આપવા ઇચ્છા જણાવી. તેણે પણ આ હકીકત કુમારને એકાંતમાં જણાવી કુમારે પણ લોહસોય ખેંચી લીધી અને સાગરશેઠના કૂકડાની સાથે ફરી યુદ્ધ કરાવ્યું, તો સોય વગરનો તે બુદ્ધિલનો કુકકુટ તેની સાથે યુદ્ધ કરતાં ક્ષણવારમાં હારી ગયો. ‘કપટ કરનાર હલકા માણસોનો જય કેવી રીતે થાય ?’ ખુશ થએલ સાગરદત્ત વિજયદાન અપાવનાર બંનેને પોતાના રથમાં બેસાડી પોતાના ઘરે લઈ ગયો. ત્યાં પોતાના ઘર માફક રહેલા હતા, ત્યારે વરધનુની પાસે આવીને બુદ્ધિલના કિંકરે કંઈક કહ્યું. તે ગયા પછી વરધનુએ કુમારને કહ્યું કે, બુદ્ધિલે તે સમયે અર્ધલાખ આપવાની ઇચ્છા કરી હતી, તે વાત આજે તું બોલે, ત્યાર પછી તેણે નિર્મલ મોટાં ગોળ મોતીઓ વડે બાણે શુક્રમંડલની શોભા કરી હોય તેવો હાર બતાવ્યો. કુમારે હાર ઉપર બાંધેલા પોતાના નામનો લેખ બોલ્યો અને સાક્ષાત વાચિક લેખ હોય તેવી વત્સા નામની તાપસી આવી તેઓ બંનેના મસ્તક અક્ષતો નાખી - વધાવીને આશીર્વાદ આપવા સાથે વરધનુને એક બાણુ લઈ જઈ કંઈક કહીને તે ચાલી ગઈ. મંત્રિપુત્રે પ્રહ્લદત્તને તે વાત જણાવી કે, હાર સાથે બાંધેલા લેખનો પ્રતિલેખ એ માગતી હતી. શ્રીપ્રહ્લદત્ત - નામકિત આ લેખ તેને આપો, મેં તેને પૂછ્યું, ‘પ્રહ્લદત્ત કોણ ?’ ત્યારે તેણે કહ્યું - આ નગરમાં પૃથ્વીમાં પોતાના રૂપનું પરિવર્તન કરી રતિ બાણે કન્યાપણું પામી ન હોય એવી રત્નવતી નામની શેઠપુત્રી છે. પોતાના ભાઈ સાગરદત્ત અને બુદ્ધિલના કૂકડાઓના યુદ્ધમાં તેણે તે દિવસે આ પ્રહ્લદત્તને બોલ્યો હતા, તે જ છે. ત્યારથી માંડી ગૂરતી કામથી પીડાતી તે કોઈ રીતે શાંતિ પામતી નથી અને રાતદિવસ ‘મને પ્રહ્લદત્તનું શરણુ છે.’ એવો બપ કયાં કરે છે. એક દિવસે પોતે લખેલા લેખ સાથે હાર પ્રહ્લદત્તને અર્પણુ કરે’ એમ

કહી તેણે મને પહોંચાડવા આપ્યો. કોઈ સેવક દ્વારા મેં લેખ મોકલાવ્યો. હતો—એમ કહીને ઉભી રહી. ત્યારે મેં પશુ પ્રત્યુત્તરનો લેખ અર્પણ કરી તેને રત્ન આપી. તે દિવસથી કુમાર પશુ મધ્યાહનના સૂર્યકિરણથી તપેલા હાથી માફક દુઃખે નિવારણ કરી શકાય તેવા કામ-સંતાપવાળો સુખ પામતો નથી. બીજી બાજુ દીર્ઘરાત્રીએ મોકલેલા કૌશામ્બી નગરીના રાજપુરુષો અંગમાં ભરાયેલ શલ્ય સરખા તે બંનેને ખોળવા માટે આવ્યા. રાત્રીની આજ્ઞાથી કૌશામ્બી નગરીમાં તે બંનેની શોધ ચાલી, ત્યારે સાગરે નિધાન માફક પોતાના લોંબરામાં છુપાવીને તેમનું રક્ષણ કર્યું, રાત્રે બહાર જવાની ઇચ્છાવાળા તેમને રથમાં બેસાડી સાગર કેટલાક માર્ગ સુધી સાથે ગયો અને પછી પાછો વળ્યો. ત્યાર પછી તેઓ આગળ જતા હતા ત્યારે નંદનવનમાં જેમ અમરીને તેમ ઉદાનમાં અસ્રો સાથે રથમાં આરૂઢ થયેલી એક નારીને તેઓએ બોલે. ‘તમને આટલો સમય કેમ થયો?’ એમ આદર પૂર્વક તેણે કહ્યું, ત્યારે આ બંનેએ પૂછ્યું કે, ‘અમે કોણ છીએ? તે તું અમને જાણે છે?’ ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, આ નગરમાં કુબેરનો બીજો ભાઈ હોય તેવો મહાધનવાળો ધનપ્રવર નામનો શેઠ છે બુદ્ધિના આઠ ગુણો ઉપર જેમ વિવેક તેમ તે શ્રેષ્ઠીના આઠ પુત્રો ઉપર વિવેકશ્રી નામની હું પુત્રી જન્મી છું. જુવાન એવી મેં આ ઉદાનમાં યક્ષની ઘણી આરાધના કરી કે, ‘મને અતિ ઉત્તમ વરની પ્રાપ્તિ થાઓ.’ ઘણે લાગે સ્ત્રીઓને આ સિવાય બીજો મનોરથ હોતો નથી ભક્તિથી તુષ્ટ થયેલા આ ઉત્તમ યક્ષે ‘બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી તારો ભત્રીયો થશે.’ એ પ્રમાણે મને વરદાન આપ્યું. ‘સાગર અને બુદ્ધિલ શેઠના કુકડાના યુદ્ધમાં શ્રીવત્સવાળો સરખા રૂપવાળો જે મિત્ર સહિત આવશે, તેને તારો વર સમજવો મારા મંદિરમાં તું વર્તી હઈશ, ત્યારે બ્રહ્મદત્તની સાથે પ્રથમ મેળાપ થશે.’ તેથી હું જાણું છું કે, હે સુંદર! તે તમે જ છો, માટે ચાલો. લાંબા સમયથી વિરહાગ્નિથી પીડાતી મને જળના પૂર સરખા સગમ વડે અત્યારે શાંતિ પમાડો. ‘ઠીક’ એ પ્રમાણે કહી તેના અત્યંત અતુરાગ માફક તેનો સ્વીકાર કરી તે રથમાં આરૂઢ થયો અને કયા જગુ છે? એમ તેણીને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મગધપુરમાં મારો પિતરાઈ ભાઈ ધનાવહ નામનો છે, તે આપણે ઘણો સત્કાર કરશે, માટે અહિંથી ત્યાં જવું—એ પ્રમાણે રત્નવતીના વચનથી મંત્રિપુત્ર મારથીએ અશ્વોને પ્રેર્યા. બ્રહ્મપુત્ર કૌશામ્બી દેશનું ઉલ્લંઘન કરી ક્ષણવારમાં ચમરાબાની કીડાભૂમિ સરખી ભયંકર અટવીમાં આવ્યો. ત્યાં આગળ સુક ટક અને કંટક નામના ચોર સેનાપતિઓ મહાવરાહને જેમ શ્વાનો તેમ બ્રહ્મદત્તને રોકતા હતા સૈન્ય સાથે એક્ટ્રી વખતે કાલરાત્રિના પુત્ર સરખા ઉઠઈ બંને ભાઈઓ બાણો વડે આકાશમંડપને આજ્ઞાદન કરવા લાગ્યા. ધનુષ્ય ગ્રહણ કરેલ ગર્જના કરતો કુમાર પશુ મેઘ ઘણી ધારાવડે જેમ અશ્વિને તેમ બાણની ધારાવડે ચોર-સેનાને રોકતો હતો. કુમાર જ્યારે બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, ત્યારે બંને ચોરો સૈન્ય સાથે નાચી ગયા. ‘પ્રહાર કરનાર જ્યાં સિંહ હોય ત્યાં હરણિયા કેવી રીતે ટકી શકે?’ મંત્રિપુત્રે કુમારને કહ્યું કે, યુદ્ધ કરીને તમે થાકી ગયા છો, તો હે સ્વામિ! તમે આ રથમાં રહી સુદૃઢ સૂઈ જાવ. પર્વતની તળેટીમાં જેમ યુવાન હાથણી સાથે હાથી તેમ બ્રહ્મદત્ત પશુ રથમાં રત્નવતી સાથે સૂઈ ગયો. જાગ્યો ત્યારે રથમાં મંત્રિપુત્રને ન દેખ્યો, એટલે શું? પાણી લેવા ગયો હશે? એમ ધારીને ઘણી વખત તેને ખૂંમ પાડી. સામેથી જવાળ ન મળ્યો અને રથનો આગલો ભાગ લોહીથી ખરડાયેલો દેખીને અરેરે! હું હણાયો, એમ વિલાપ કરતો મૂર્ખા પામ્યો અને રથમાં પટકાયો. ચેતના આવી એટલે ઉભો થયો. હા હા હે મિત્ર વરધનુ! તું કયા ગયો? એમ લોક

માફક આર્કંદન કરતાં તેને રતનવતીએ સમજાવ્યો કે “તમારા મિત્ર મૃત્યુ પામ્યા જણાતા નથી. હે નાથ ! તે માટે અમાગલિક એવા શબ્દો પણ બોલવા યોગ્ય નથી. તમારા કાર્ય માટે તે ક્યાંય ગયા જણાય છે. સંશય વગરની વાત છે કે, ‘મંત્રીઓ સ્વામીના કાર્ય માટે પૂછ્યા વગર પણ બળ્ય છે.’ તમારા વિષયની ભક્તિથી જ રક્ષાએલો તે નક્કી પાછો આવશે જ. સ્વામિ-ભક્તિનો પ્રભાવ એવો છે કે, તે સેવકો માટે બગતર સરખું કાર્ય કરે છે. સ્થાને પહોંચ્યા પછી સેવકો દ્વારા તેની શોધ કરાવીશું. યમરાજના વનસરખા આ વનમાં રોકાઈ રહેલું યોગ્ય નથી.” તેના વચનથી અશ્વોને ચલાવ્યા એટલે મગધરાજના સીમાડાના ગામે પહોંચ્યા. અશ્વોને અને વાચરાને વળી દૂર શું હોય ? મકાનમાં રહેલા ગામના સુખીએ તેમને જોયા એટલે તે પોતાના ઘરે લઈ ગયો. ‘અબણ્યા મહાપુરુષો આકૃતિનાં દર્શનમાંથી પૂજા પામે છે.’ ગામ-સુખીએ તેમને પૂછ્યું કે, તમારા અહેરાથી તમે શોકવાળા જણાવ છો. ત્યારે કહ્યું કે, મારો મિત્ર ચોરો સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં ક્યાંય ગયો છે, એટલે સુખીએ કહ્યું કે, ‘હતુમાન જેમ સીતાની તેમ તેની ભાણ શોધી લાવીશ.’ એમ કહીને ગ્રામજનો આખી મહાઅટવીને ખુંદી વળ્યા. ગ્રામ-નેતાએ પાછા આવીને કહ્યું કે, વનમાં તો પ્રહારથી ઘાયલ થએલો કેઈ દેખાયો નહિ, પરંતુ આ એક ગાણ મળ્યું છે નક્કી વરઘનુ હણાયો એમ ચિંતવતા બ્રહ્મદત્તને શોક માફક અધિકાર સ્વરૂપ રાત્રિ-સમય થયો રાત્રિના ચોથા પહેરે ત્યાં ચોરો ત્રાટક્યા. પરંતુ જેમ કામથી પ્રવાસીઓ તેમ કુમારથી તેઓ ભાગી ગયા. ત્યાર પછી ગામ-નેતાથી અનુસરતો તે કંમે કરી રાજગૃહ ગયો અને તેની બહાર તાપસના આશ્રમમાં રતનવતીને મૂકી. નગરમાં પ્રવેશ કરતાં તેણે એક મહેલની બારીમાં ઉસેલી સાક્ષાત્ રતિ-પ્રીતિ સરખી નવયૌવનવય પામેલી બે કામિનીઓને દેખી તે બંનેએ કુમારને કહ્યું કે, ‘પ્રેમ રાખનાર જનને ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું, તે તમારા સરખાને ચોચ ગણાય ?’ કુમારે કહ્યું કે, પ્રેમ રાખનાર જન કેાણ છે ? અને મેં ક્યારે તેમનો ત્યાગ કર્યો ? અને તમે કેાણ છો ? તમે પ્રસન્ન થાવ હે નાથ ! તમે આવો અને વિશ્રામ કરો’ એવા વચનો બોલતા તેમણે બ્રહ્મદત્તને મનની માફક ઘરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. પછી સ્નાન, લોબન કરી રહેલા બ્રહ્મદત્તને તેઓ પોતાની યથાર્થ કથા કહેવા લાગી—

જ્યા વિદ્યાધરના આવાસો છે, તે સુવર્ણ(રૂપા) સરખી શિલાવાળો પૃથ્વીના તિલક સમાન વૈતાલ્ય નામનો પર્વત છે. તેની દક્ષિણ શ્રેણીમાં શિવમંદિર નામના નગરમાં અલકામાં જેમ શુદ્ધક તેમ જ્વલનશિખા નામનો રાજા છે. તે વિદ્યાધર રાજાને તેજસ્વી મુખકાંતિવાળી મેઘને જેમ વિજળી, તેમ વિદ્યુત્પ્રિષ્ઠા નામની પ્રિયા હતી તેમના નાદ્યૌનમત પુત્રની પછી જન્મેલી ખંડા અને વિશાખા નામની પ્રાણાધિક પ્રિય એવી બે અમે પુત્રીઓ છીએ. કેઈકે દિવસે મહેલમાં પિતાજી અગ્નિશિખા મિત્ર સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા, ત્યારે અષ્ટાપદપર્વત પર જતા દેવોને આકાશમાં જોયા. ત્યાર પછી મિત્રને સાથે લઈ અમે તીર્થયાત્રા કરવા માટે ચાલ્યા ‘સ્નેહીઓ હોય, તેમને ધર્મમાં જોડવા જઈએ.’ અમે અષ્ટાપદ પહોંચ્યા ત્યાં મહિરતનની બનાવેલી પ્રમાણ અને વર્ણયુક્ત તીર્થકર પરમાત્માઓની પ્રતિમાઓનાં દર્શન કર્યાં, તેમજ વિદિપ્રમાણે અભિષેક, વિલેપન પૂજા કરીને તેમને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી એકાગ્રચિત્તે ઐત્સવ્યનરૂપ વંદના કરી મંદિરમાંથી અમે બહાર નીકળતા હતા, ત્યારે લાલ અશોકવૃક્ષ નીચે મૂર્તિસ્વરૂપ તપ અને શમ સરખા બે આરણ્ય-શ્રમણોને જોયા. તંમને પ્રણામ કરી તેમની પાસે બેસીને અમે શ્રદ્ધાપૂર્વક અજ્ઞાન-અધિકાર દૂર કરનાર ચંદ્રજ્યોત્સ્ના સરખી

ધર્મદેશના સાંભળી. ત્યાર પછી અગ્નિશિખે તેમને પૂછ્યું કે, આ બે કન્યાનો પતિ કોણ થશે ? તેમણે કહ્યું કે, જે આ બંનેના ભાઈને મારનાર હશે. તે વાત સાંભળીને હિમથી જેમ અંદ્ર તેમ પિતાજી અને અમે બંને ઉઠાસીન બન્યા, અને વૈરાગ્ય-ગર્ભિત વચ્ચનો વડે અમે કહ્યું કે, હે પિતાજી ! સંસારની અસારતાવાળી દેશના આજે જ આપણે સાંભળી, તો પછી આ વિષાદરૂપ નિષાદ-અંડાલથી કેમ પરાભવ પામે છે ? આવા પ્રકારના વિષયથી ઉત્પન્ન થએલા સુખથી અમને સચું. ત્યારથી માડી અમે અમારા ભાઈનું રક્ષણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. એક વખતે અમારા ભાઈએ બ્રમણ કરતા કરતાં તમારા મામા પુષ્પચૂલની પુષ્પવતી નામની કન્યાને ભેઠ. અદ્ભુત લાવણ્યવાળા રૂપથી આકર્ષિત થએલા માનસવાળા તે દુર્બુદ્ધિએ તે કન્યાનું હરણ કર્યું. ‘કર્મના અનુસારે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.’ કન્યાની નજર સહન ન કરવાથી પોતે વિદ્યા-સાધના કરવા ગયો. ત્યાર પછીની હકીકત તો આપ જાણો જ છે. તે સમયે પુષ્પવતીએ અમને ભાઈના મરણ સંબંધી શોકને દૂર કરનાર ધર્માક્ષરે સંભળાવ્યા. વળી પુષ્પવતીએ કહ્યું કે, તમને ઈષ્ટ ભર્તાર થનાર પ્રજ્ઞદત્ત તે અહિં આવેલા છે. ‘મુનિની વાણીમાં ફરક પડેજ નહિ’ તે વાતનો અમે સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ ઉતાવળમાં લાલને બદલે ઉજ્જવલ પતાકા ચલ્લાયમાન કરવાથી અમને છોડીને તમે ત્યાંથી આદ્યા ગયા. અમારા ભાગ્યની પ્રતિકૂળતાથી તમે આવ્યા નહિ કે, પાછા દેખાયા નહિ. અમે દરેક જગ્યા પર રખડી રખડીને કંટાળી ગયા, ત્યારે પાછા અહિં આવ્યા. પુણ્યયોગે અહિં આપ આવી ગયા. પહેલાં પુષ્પવતીના વચનથી અમે તમોને વરેલી જ છીએ અને તમો જ અમારી બંનેની ગતિ છે. ત્યાર પછી તેણે ગાંધર્વ-વિવાહથી બંને સાથે લગ્ન કર્યા. ‘સરિતાઓનો સાગર તેમ સ્ત્રીઓના ભાજન ભોગીઓ બને છે.’ ગંગા અને પાર્વતી સાથે જેમ મહાદેવ તેમ તે બંનેની સાથે કીડા કરતા પ્રજ્ઞદત્તો તે રાત્રિ ત્યાં પસાર કરી. ‘જ્યાં સુધી મને રાજ્ય-પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી તમારે પુષ્પવતી પાસે રહેવું’ એમ કહીને તેમને રબ આપી. તે પ્રમાણે તેની આજ્ઞાને બંનેએ માન્ય કરી. ત્યાર પછી ગાંધર્વનગરની જેમ લોકો સાથે તે મંદિર અને સર્વ અદ્વૈત થયું.

હવે પ્રજ્ઞદત્ત રત્નવતીની તપાસ કરવા માટે આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં ન દેખવાથી શુભાકૃતિવાળા એક પુરુષને પૂછ્યું કે, હે મહાભાગ્યશાળી ! દિવ્ય વસ્ત્રો પહેરેલ રત્નાભૂષણથી શોભાયમાન એવી કોઈ સ્ત્રીને આજે અગર ગઈ કાલે તમે દેખી છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ગઈ કાલે હે નાથ ! હે નાથ ! એમ રુદ્ધ અને વિલાપ કરતી એક સ્ત્રીને મેં ભેઠ હતી. પરંતુ તે ભત્રીજા થતી હોવાથી તેને ઝોળાળીને તેના કાકાને સમર્પણ કરી દીધી. રત્નવતીના કાકાએ પણ પ્રજ્ઞદત્તને યોલાવ્યો. મોટી શ્રદ્ધિવાળા ધનિકોને સર્વ વસ્તુ નણવી લાગે છે. તેની સાથે વિષય-સુખ અનુભવતા હવે એક દિવસે વરધતુનું મરણોત્તર કાર્ય શરૂ કર્યું. હવે જ્યારે બીજા દિવસે પ્રાણ્યોને જમવા બેસાડ્યા, ત્યારે પ્રાણ્યવેષધારી વરધતુ ત્યાં આવી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે, ‘જે મને ભોજન આપશો, તો સાક્ષાત્તે એ વરધતુને’ એ પ્રમાણે કાનને અમૃતસમાન એવી વાણી પ્રજ્ઞપુત્રે સાંભળી. તે પણ તેને દેખીને આલિંગન કરી જાણે આત્માને એક સ્વરૂપ બનાવતો હોય અને હર્ષાશ્રુ વડે નવડાવતો હોય તેમ ઘરની અંદર લઈ ગયો. ત્યાર પછી કુમાર વડે પૂછાએલા એવા તેણે પોતાનો વૃત્તાંત કહ્યો કે, તમે સુધ્ધ ગયા પછી દીર્ઘના સૈનિકો માફક ચોરોએ મને ઘેરી લીધા.

વૃક્ષોના આંતરામાં સંતાએલા એક ચોરે એક બાણથી મને એવી રીતે હણ્યો કે જેથી હું પૃથ્વી પર પડ્યો અને લતાની અંદર ધૂપાઈ ગયો. ચોરો ગયા પછી વૃક્ષની બગેલામાં જળમા જેમ આતિપક્ષી તેમ સંતાઈ ગયો. અનુક્રમે ગામમા પહોંચ્યો. ગામના મુખી પાસેથી તમારા સમાચાર જાણીને હું અહિં આવ્યો અને ભાગ્યયોગે મોર જેમ એકને તેમ તમને મેં જોયા. પ્રહ્લદતે તેને કહ્યું કે, હવે આપણે પુરુષાર્થ વગર કાયરો માફક ક્યાં સુધી રહીશું ? આ સમયે કામદેવને સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવનાર, મંદિરા માફક યુવાનને મદ કરાવનાર વસંતોત્સવ પ્રગટ્યો. તે વખતે રાજાનો મત્તહાથી સ્તંભ તોડીને સાકળ રહિત થઈ સમગ્ર લોકોને ત્રાસ પમાડતો મૃત્યુનો જાણે નાનો ભાઈ હોય તેમ બહાર નીકળ્યો. ત્યાર પછી નિતંબના ભારની પીડાથી સ્ખલના પામતી ગતિવાળી કોઈક કન્યાને હાથીએ સૂંઢથી કમલિની માફક પકડી, શરણાર્થી આકંઠન કરતી દીનનેત્રવાળી તે કન્યાની વિષમ સ્થિતિ થવાથી સર્વ દુઃખના બીજાક્ષર સમાન હાહારવ ઉછળ્યો. ‘હે માતંગ ! તારું માતંગ એટલે ચડાળ નામ સાર્થક છે, સ્ત્રીને પકડતાં તને લજ્જા આવતી નથી ?’ એમ કહેવાએલા તે હાથી પાસેથી તેને મુક્ત કરાવી કુમાર તેની સામે ગયો. એકદમ કુદકો મારીને દાત ઉપર પગથીયા માફક પગ સ્થાપન કરી સહેલાઈથી કુમારે તેના ઉપર આરોહણ કર્યું અને આસન કરી બેસી ગયો. વાણી અને પગ દબાવવારૂપ અંકુશ વડે યોગ જાણનાર યોગ વડે આત્માને તેમ તે કુમારે તે હાથીને તરત વશ કર્યો. “બહુ સાડું કયું; બહુ સાડું કયું; શાખાશ, શાખાશ !” એ પ્રમાણે લોકોવડે કુમારનો જ્ય જ્યકાર વ્યવર્ત્યો, કુમારે પણ તેને થાંભલા પાસે લઈ જઈ હાથણી માફક બાપી દીધો. ત્યાર પછી રાજા ત્યા આવ્યો અને તેને દેખીને વિસ્મય પામ્યો. તેની આકૃતિ અને પરાક્રમથી કોણ આશ્ચર્ય ન પામે ? આ ધૂપો યુરુષ કોણ હશે ? અને ક્યાંથી આવ્યો હશે ? અથવા તો આ સૂર્ય કે ઈન્દ્ર હશે ? એમ રાજાએ કહ્યું, એટલે રત્નવતીના કાકાએ તેને કહ્યું. ત્યાર પછી પુણ્યમાની રાજાએ ઉત્સવપૂર્વક દક્ષરાજાએ જેમ અંદરને તેમ કન્યાઓ પ્રહ્લદત્તને આપી. તેમની સાથે લગ્ન કરીને સુખપૂર્વક તે ત્યા રહેલો હતો, ત્યારે કોઈક સમયે વસ્ત્રનો છેડો ભમાવીને એક ઘરડી સ્ત્રીએ આવીને કહ્યું કે, આ નગરમા જાણે લક્ષ્મીથી બીજો કુબેર હોય તેવો ધનાઢ્ય વૈશ્રમણ નામનો શેઠ છે, તેને સસુદ્રને જેમ લક્ષ્મી તેમ શ્રીમતી નામની પુત્રી છે. રાહુથી જેમ અંદ્રકળાને તેમ તને તમે હાથી પાસેથી છોડાવી, તે તમને જ મનથી વરદી છે અને ત્યારથી તે ગુરે છે. જેમ તમે હાથીથી ઉગારી, તેમ હવે તેને કામથી પણ બચાવો, જેવી રીતે હૃદયમા તમને ગ્રહણ કર્યા છે, તેવી જ રીતે તમે તેના હસ્તને સ્વીકારો વિવાહના વિવિધ મંજૂરી સાથે કુમાર તેને પરણ્યો અને સુબુદ્ધિ મંત્રીની નંદા નામની કન્યાને વળી વરધનુ પરણ્યો. શક્તિથી પ્રખ્યાતિ પામેલા તે બંને પૃથ્વીમા ભ્રમણ કરતા અને ઉદ્યમ કરતા પ્રયાણ કરતા હતા. ત્યાર પછી પ્રહ્લદત્તને વારાણસી તરફ આવતા સાંભળી તેનો રાજા પ્રહ્લા માફક ગૌરવ કરીને સામે જઈને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. તે કટકરાજાએ પોતાની કટકવતી નામની પુત્રી તથા સાક્ષાત જ્યલક્ષ્મી સરખી ચતુરંગસેના આપી. ચંપાના સ્વામી કરેલુદત્ત, ધનુમંત્રી તથા ભગદત્ત વગેરે રાજાઓ તેનું આગમન સાંભળીને આવ્યા. ભરત જેમ સુપેણને તેમ વરધનુને સેનાધિપતિ બનાવી દીર્ઘરાજાને લાખા પથે મોકલવા માટે પ્રહ્લપુત્રે લાડાઈ માટે પ્રયાણ કર્યું. દીર્ઘરાજાના દૃતે કટકરાજા પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, દીર્ઘરાજા સાથેની બાંધકાળની મંત્રી છોડવી યોગ્ય નથી. ત્યારે કટકે કહ્યું કે, બ્રહ્મરાજા સહિત આગળ આપણે મગાભાઈઓ

જેવા પાંચે મિત્રો હતા. પ્રહારાબજો મરણ-સમયે પુત્ર અને રાબજીનું રક્ષણ કરવા માટે આપણને સોંપણી કરી હતી. ધિક્કારેલ, સમર્પણ કરેલને શાકિની પણ ખાતી નથી. પ્રહારાબજના પુત્ર-ભાડ તરફ દીર્ઘ રાબજો લાખો વિચાર ન કર્યો અને અતિશય પાપ આચર્યું, તેવું પાપ ચંડાળ પણ શું આચરે ? માટે તું બં અને દીર્ઘને કંઠે કે, પ્રહારત તારી સામે આવી રહ્યો છે. યુદ્ધ કર, અથવા તો નાસી બં, એમ કહીને હૂતને રબ આપી ત્યાર પછી રોકાણ વગર પ્રયાણ કરતો કરતો પ્રહારપુત્ર કામ્પિલ્યપુર આવ્યો અને મેઘ જેમ સૂર્ય સહિત આકાશને તેમ તેણે દીર્ઘ સહિત નગર પર ઘેરો ઘાલ્યો. ઠંડથી ઈબ પામેલો મહાસર્પ દરમાંથી બહાર નીકળે તેમ દીર્ઘરાબ પોતાના સર્વ પરિવાર સાથે અને યુદ્ધ-સામગ્રી સહિત નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો.

યુદ્ધનીએ પછી અત્યંત પૈરાગ્ય પામવાથી પૂર્ણનામની પ્રવર્તિની પાસે દીક્ષા લીધી અને અતુકમે સુકિત પામી. નદીના બળચરો જેમ સમુદ્રના બળચરો વડે તેમ દીર્ઘરાબના આગળ આવેલા સૈનિકો પ્રહારતના સૈનિકો વડે ઘાયલ થયા. ક્રોધથી ઘાંત કચકચાવતો ભયંકર સુખા-કૃતિવાળા વરાહ માફક દીર્ઘરાબ ઢોડીને શત્રુને હણવા માટે પ્રવર્ત્યો. પ્રહારતના પાચદળો, રથસૈન્ય અને અશ્વસ્વાર સૈન્યો લાંબા વેગવાળા નદીપૂર માફક ચારે બાજુ ફરી વળ્યાં. ત્યાર પછી ક્રોધથી લાલનેત્રવાળો બનેલો પ્રહારત ગર્જના કરતા હાથી સાથે જેમ હાથી તેમ ગર્જના કરતા દીર્ઘરાબ સાથે બંતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પ્રલયકાળના બળભળેલા સમુદ્ર સરખા બળવાન તે બંને, મોબવડે જેમ મોબાંઓને તેમ અજો વડે અજોનેફંકતા હતા હવે અવસર થયો છે, એમ બાણી સેવક માફક ફેલાતા પ્રકાશવાળું સર્વ દિશાઓને જીતવાના સ્વભાવવાળું ચક્ર પ્રહારતને પ્રગટ થયું. પ્રહારતે તે ચક્રરતથી તરત જ દીર્ઘને હણી નાખ્યો. થોને મૃત્યુ પમાડવામાં વીજળીને કયો પરિશ્રમ-વિલંબ થાય ? સ્તુતિ કરતા માગધો માફક ‘આ ચક્રવર્તી જય પામે’ એમ બોલતા દેવોએ પ્રહારતના ઉપર પુષ્પવૃટ્ટિ કરી. નગરલોકો પિતા, માતા, દેવતા માફક તેને જોવા લાગ્યા. અને ઇન્દ્રે જેમ અમરાવતીમા તેમ તેણે કામ્પિલ્યપુરમા પ્રવેશ કર્યો. પ્રહારત રાબજો પૂર્વે પરણેલી પત્નીઓને સર્વસ્થાનેથી તેડાવી અને પુષ્પવતી નામની રાણીને જીરતન તરીકે સ્થાપન કરી. જુદા જુદા સ્વામીઓની સીમાઓ નિર્મૂલ કરીને છ ખંડોને સાધીને પૃથ્વી એકખંડ સ્વરૂપ બનાવી. અર્થાત્ એક છત્રવાળા ચક્રવર્તીના રાબજની સ્થાપના કરી, બાર વરસ સુધી સર્વ દિશાના રાબજોએ આવી આવીને રાબજોએ જેમ ભારતનો તેમ તેનો પણ અભિષેક કર્યો ચોસઠ હબાર અંતઃપુરની જીઓથી પરિવરેલો તે પૂર્વભવમા કરેલા તપ-વૃક્ષના ફળસ્વરૂપ રાબજસુખને લોગવતો હતો.

કોઈક દિવસે નાટક સંગીત ચાલી રહેલાં હતાં, ત્યારે તેની દાસીએ દેવાંગનાએ શું શેલ હોય તેવા આશ્ચર્યકારી પુષ્પનો દડો સમર્પણ કર્યો. પ્રહારતે તેને દેખીને ‘એ પૂર્વે કયાંય પણ આવા પ્રકારનો દડો દેખ્યો છે.’ એમ મનમાં ઊહાપિહ વારંવાર કર્યો. પહેલાંના પાચ જન્મનાં સ્મરણો તત્કાલ ઉત્પન્ન થયાં અને આ સૌધર્મ દેવલોકમાં મેં દેખ્યો હતો, તેમ રાબજો બહુ. તે ચંદનબળવડે સિંચાયો હોઈ સ્વસ્થ બની વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મારા પૂર્વભવનો સગોભાઈ મને કેવી રીતે મળશે ? તેને જોળખવા માટે ‘આસ્વ દાસી મૃગૌ હંસૌ, માર્તંગાવમરૌ તથા ।’ અર્ધા શ્લોકવાળી સમસ્ત્યા આપી. ‘આ મારી સમસ્થાને જે અર્ધાશ્લોકથી પૂર્ણ કરશે, તેને માફક અધુ’ રાબજ આપીશ. ’ એવી નગરમાં ઉદ્ઘોષણ કરાવી. સર્વે નગરલોકોએ પણ આ અર્ધાશ્લોકને પોતાના નામ માફક સુખપાક કર્યો, પણ તે સમસ્થાને કોઈએ પૂર્ણ ન કરી. તે

સમયે પુરિમતાલથી ચિત્રનો જીવ શેઠ-પુત્ર બતિસ્મરણવાળો થઈ, દીક્ષા લઈ, વિહાર કરતાં કરતાં એક વખતે ત્યાં આવ્યો. ત્યાં કોઈક ઉદ્યાનમાં નિજીવ ભૂમિમા રહેલા તે મુનિએ કોઈક રેંટ ચલાવતા અને અર્ધા શ્લોક પઠન કરતા પુરુષ પાસે તે પહો સાંભળ્યાં, એટલે બાકી રહેલાં પહો તેણે બોલાવીને ગોખાવ્યાં. ‘પપા નૌ પષ્ટિકા જાતિરન્યોડન્યામ્યાં વિયુક્તયોઃ ।’ પછી તે રેંટ ચલાવનાર રાજ પાસે જઈને બોલી ગયો. એટલે રાજએ ‘પૂછ્યું કે, એ પદ બેઠનાર કવિ કોણ છે ? એટલે તેણે મુનિતું નામ આપ્યું. તેને રાજએ બક્ષિસ આપી અને તે ઉદ્યાનમાં ધર્મવૃક્ષ ઉગેલું હોય તેમ, મુનિને જોવા માટે ગયો. હર્ષાશ્રુ-પૂર્ણ નેત્રવાળા રાજએ તે મુનિને વંદના કરી. ત્યાં પૂર્વજન્મ માફક સ્નેહવાળો તે નજીકમાં બેસી ગયો. કૃપારસ-સમુદ્ર મુનિએ આશીર્વાદ આપીને રાજના ઉપકાર માટે ધર્મદેશના શરૂ કરી—

“હે રાજન ! અસાર એવા આ સંસારમાં કંઈ સાર નથી. સારભૂત હોય તો ક્ષત્રવમાં જેમ કમળ તેમ માત્ર ધર્મ જ એક માત્ર સાર છે. શરીર, યૌવન, લક્ષ્મી, સ્વામીપણ, મિત્રો અને બંધુઓ એ સર્વે પવનથી ફરકતી ધ્વજા સરખા ચંચળ છે. જેવી રીતે પૃથ્વી સાધવા માટે બાહ્ય શત્રુઓને જિત્યા, તેમ મોક્ષ સાધવા માટે અંતરંગ શત્રુઓ પર પણ જ્ય મેળવ. બાહ્ય અને અભ્યંતર શત્રુઓનો વિવેક કરી મહાશત્રુ સરખા અભ્યંતર શત્રુઓનો ત્યાગ કરો. રાજહંસ જેમ ક્ષીર અને પાણીનો વિભાગ કરી દૂધને જ ગ્રહણ કરે છે, તેમ તમે પણ ચતિધર્મને ગ્રહણ કરો.” બ્રહ્મદત્તે કહ્યું, “હે બંધુ ! ભાગ્યથોગે આજે તમારાં દર્શન થયા આ રાજ્ય તમારું જ છે, માટે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગો ભોગવો તપસ્યાનું ફળ હોય તો ભોગો, તે મળ્યા પછી શા માટે તપ કરવું ? પ્રયોજનની સિદ્ધિ આપોઆપ થયા પછી પ્રયત્ન કરવા કોણ ઉદ્યમ કરે ?” મુનિએ કહ્યું કે, “મને પશુકુળેર સરખી સંપત્તિઓ મળી હતી, પરંતુ ભવ-બ્રમણના ભયવાળા મેં તેના તૃણ માફક ત્યાગ કર્યો છે. સૌધર્મ દેવલોકથી ક્ષીણપુણ્યવાળો આ પૃથ્વીતલમાં આવ્યો છે, અને અહિંથી ઘટેલા પુણ્યવાળો હે રાજન ! રખે તું અધોગતિમાં જાય. આર્યદેશમાં, શ્રેષ્ઠ કુલમાં, મોક્ષ આપનાર મનુષ્યપણું પામીને તું અમૃતથી ગુહાશોધ કરવા માફક આ જન્મવડે તું ભોગોની સાધના કરે છે ! સ્વર્ગમાંથી વ્યવીને ઘટેલા પુણ્યવાળા આપણે કુથેાનિઓમાં ભટક્યા, આ વગેરે ચાદ કરતો હજી તું બાળક માફક કેમ મુંઝાય છે ?” આવી રીતે તેણે પ્રતિબોધ કર્યો, તો પણ રાજ ન સમજ્યો. ‘જેમણે નિયાહું કર્યું’ હોય, તેને બોધિણીજની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય ?’ આ નહિ સમજે તેમ બાણી મુનિ બીજી તરફ વિહાર કરી ગયા. કાલદિષ્ટિભતિના સર્વે ઠંખ્યા હોય, પછી ગાડુડિકો રોકાઈને શું કરે ? ઘાતિકર્મોના ક્ષય કરી ઉત્તમ કેવલજ્ઞાન પામીને ભવ સુખી રહેનારાં કર્મોને પણ હણીને તે મુનિ મુક્તિપદ પામ્યા. સંસારના સુખાનુભવમાં લીન બનેલા બ્રહ્મદત્તે પણ સાતસો વર્ષ અનુક્રમે પસાર કર્યાં, ત્યારે કોઈક પહેલાનો પરિચિત એક બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવ્યો, અને તેણે કહ્યું કે, તમે પોતે જે ભોજન કરો છો, તે મને આપો. બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યું કે, ‘મારું ભોજન પચાવવું તારે માટે મુશ્કેલ છે, લાંબા કાળે પચાનારું અને મહાઉન્માદ કરાવનારું છે.’ ‘અન્નદાન દેવામાં પણ તમે કૃપણ છો ! ધિક્કાર થાઓ તમને’ જેમ બોલતા તેને તેના કુટુંબ-પરિવાર સાથે રાજએ પોતાનું ભોજન કરાવ્યું. હવે રાત્રિએ તે બ્રાહ્મણને બીજ માફક તે ભાતના ભોજનથી સો શાખાવાળો કામોન્માદ-વૃક્ષ અતિશય પ્રગટ થયો. માતા, બેન, પુત્રી, પુત્રવધૂ વગેરેના ભેદ

વગર માંડોમાઢે પશુ માફક પુત્ર સહિત બ્રાહ્મણે રતિકીડાની પ્રવૃત્તિ કરી રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી તે બ્રાહ્મણ અને ઘરના લોકો શરમથી પોતાનું મુખ એક બીજાને જતાવવા શક્તિમાન ન બન્યા. ‘કર એવા રાબાજે મને આખા કુટુંબ સહિત વિડંબના પમાડ્યો’ એમ ચિંતવતો બ્રાહ્મણ કોઢથી નગર બહાર નીકળી ગયો. બહાર ભ્રમણ કરતાં તેણે દૂરથી પીપળાના ઝાડના પાંદડામાં કાંકરાઓ વડે છિદ્ર પાડતા એવા કોઈક બકરાં પાળનાર રખારીને જોયો. ‘મારા વેરનો બદલો વાળવા માટે આ સાધન બસ છે.’ એમ વિચારી મૂલ્ય જેવા સંકારથી તેને ખરીદી લઈ કહ્યું કે, ‘આ રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી પર બેસી છત્ર-ચામર સાથે જે બાંધ, તેની આંખો બે ગોલિકા ફેંકીને ફેંકી નાખવી.’ રખારીએ બ્રાહ્મણનું તે પ્રમાણે વચન સ્વીકાર્યું, કારણ કે, પશુ જેવા પશુપાલો વિચાર કરી કાર્ય કરનારા હોતા નથી. પછી તે રખારીએ બે ભીંત વચ્ચે રહીને બે ગોળી બરાબર ફેંકીને રાબાની બે આંખો ફેંકી નાખી. ‘દૈવની આજ્ઞા નક્કી ઉલ્લઘન કરી શકાતી નથી.’ જાળપક્ષી વડે જેમ કાગડો તેમ અંગરક્ષકો વડે તે રખારી પકડાયો. ખૂબ માર માર્યો ત્યારે અપ્રિય કરાવનાર બ્રાહ્મણને જણાવ્યો. તે સાંભળી રાબાજે કહ્યું કે, ‘બ્રાહ્મણની ભતિને ધિક્કાર થાયો કે, તે પાપીઓ જ્યાં લોજન કરે છે, ત્યાં જ લાજન ભાંગે છે. જે હાતાર પ્રત્યે સ્વામીભાવ રાખે છે, એવા કૃતરાને આપેલું સાડું, પરંતુ કદાપિ કૃતઘન એવા બ્રાહ્મણોને આપતું ઉચિત નથી. કળનારા કર શ્વાપદો માંસાહારી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ જેમણે કરી, તે જ પ્રથમ શિક્ષા કરવા લાયક છે.’ એમ બોલતા અતિશય ક્રોધવાળા રાબાજે પુત્ર, મિત્ર અને બંધુ સહિત તે બ્રાહ્મણનો મુઠ્ઠીમાં આવેલા મચ્છર માફક ઘાત કરાવ્યો. આંખે અંધ થયો અને ક્રોધથી હુલ્લેશમાં અંધ બન્યો. તેથી પુરોહિત વગેરે સર્વ વિધોના પશુ તેણે ઘાત કરાવ્યો. તેણે પ્રધાનને આજ્ઞા કરી કે, ઘાયલ કરાવેલા બ્રાહ્મણોનાં નેત્રોવડે વિશાલ થાળ ભરીને મારી પાસે સ્થાપન કરવો. મંત્રીઓ રાબાનો રૌદ્ર અધ્યવસાય બાણી શુંદાનાં ફળોથી ભરી થાળને ધરતા હતા. ‘બ્રાહ્મણોનાં નેત્રોથી થાળ સારી રીતે પૂર્ણ બન્યો છે’ એમ બોલતો બ્રહ્મદત્તરાબ તે થાળને અને નેત્રોને વારંવાર મસળે છે. બ્રહ્મદત્તને સીરત્નરૂપ પુણ્યવતીના સ્પર્શમાં જે આનંદ આવતો ન હતો, તેના કરતા વધારે આનંદ તે થાળના સ્પર્શમાં થતો હતો. મહિરાના વ્યસનવાળો જેમ મહિરાપાત્રને તેમ દુર્ગતિના કારણભૂત એવા તે થાળને કદાપિ પશુ પોતાની આગળથી ખસેડતો ન હતો. ફંલાભિમુખ પાપવૃક્ષના ઠોડલાને તૈયાર કરતો હોય તેમ બ્રાહ્મણોનાં નેત્રોની બુદ્ધિથી શ્લેષ સરખા ચીકણા અને ચક્ષુ જેવડા શુંદાફળના ઠળિયાને તે મસળતો હતો. તેથી પાછો નહીં હટેલો રૌદ્રધ્યાનનો પરિણામ અત્યંત વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. “શુભ કે અશુભ ગમે તે હોય, પરંતુ તે સર્વ મોટાને મોટું જ હોય છે.” આ પ્રમાણે પાપરૂપ કાઠવમાં વરાહ સરખા તે ચક્રવર્તીના રૌદ્રધ્યાનની પરંપરાવાળાં કર્મ બાધનાર સોળ વર્ષો વીતી ગયાં. તે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી સાતસો સોળ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી હિંસાનુબંધી પરિણામના ફળ અનુરૂપ સાતમી નારકી પૃથ્વીમાં ગયો. ઇતિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની કથા ૨૭

કરી હિંસા કરનારની નિંદા કરે છે—

કુળિર્વરં વરં પંચુરશરીરી વરં પુમાન્ । અપિ સંપૂર્ણસર્વાજ્ઞો, ન તુ હિંસાપરાયણ : ॥૨૮॥

હિંસા ન કરનાર, ઠુંડા, લગડા, અંગ વગરના કોદિયા સારા છે, પરંતુ સંપૂર્ણ અંગવાળા હિંસા કરનાર સારા નથી.

હાથ-પગ વગરના, ખરાબ દેહવાળા, કુષ્ઠ રોગી, અંગરહિત અહિંસકો સારા છે, પણ સર્વાંગ સંપૂર્ણ હિંસા કરનાર સારો નથી. ૨૮.

‘રૌદ્રધ્યાન-પરાયણ પુરુષ જે શાંતિ નિમિત્તે પ્રાયશ્ચિત્તભૂત એવી, અથવા કુલકંમથી ચાલી આવતી માછીમારો વગેરે જે હિંસાઓ કરે છે, તે રૌદ્રધ્યાન વગરની હોવાથી પાપ માટે થતી નથી’ આવી શકા કરનારને કહે છે :—

हिंसा विघ्नाय जायेत, विघ्नशान्त्यै कृताऽपि हि । कुलाचारधियाऽप्येषा, कृता कुलविनाशिनी ॥२९॥

વિઘ્ન-શાંતિ માટે કરેલી હિંસા પણ વિઘ્ન માટે થાય છે, કુલાચારની યુદ્ધિથી કરેલી પણ આ હિંસા કુલનો વિનાશ કરનારી થાય છે.

રૌદ્રધ્યાન વગરની, અવિવેકથી કે લોભથી જે શાંતિ-નિમિત્તે કે કુલ-પરપરાથી ચાલી આવેલી હિંસા એ એકલા પાપના હેતુ સ્વરૂપ નથી, પરંતુ વિઘ્ન-શાંતિ માટે કરાતી હિંસા સમરાદિત્ય-કથામાં કહેલ યશોધરના જીવ સુરેન્દ્રદત્તની જેમ લોટના બનાવેલા ફૂકડાના વધ કરવા સ્વરૂપ ભવ-પરપરા વધારનાર વિઘ્નરૂપ થાય છે. ‘આ અમારા કુળનો રિવાજ છે.’ એવી યુદ્ધિથી કરેલી હિંસા કુળનો જ વિનાશ કરનારી થાય છે. ૨૯.

હવે કુળકંમથી આવેલી હિંસાનો પણ ત્યાગ કરતો પુરુષ પ્રશંસવા યોગ્ય છે તે કહે છે :—
અપિ વંશક્રમાયાતાં, યન્તુ હિંસાં પરિત્યજેત્ । સ શ્રેષ્ઠઃ સુલસંઘ, કાલસૌકરિકાત્મજઃ ॥૩૦॥

વંશ અર્થાત કુલ-કંમથી ચાલી આવેલી હિંસાનો જે ત્યાગ કરે છે, તે કાલસૌકરિક ખાટકીના પુત્ર સુલસ માફક શ્રેષ્ઠ છે.

સદ્ગતિનો માર્ગ સારી રીતે જાણનાર કસાઈના પુત્ર સુલસની જેમ મરણને ઈચ્છે છે, પણ મનથી પણ પરપીડા કરતા નથી સંપ્રદાય-ગમ્ય સુલસની કથા આ પ્રમાણે છે :—

કાલસૌકરિકપુત્ર સુલસની કથા :

મગધદેશમાં મહાઝઙ્ગિ યુક્ત રાજગૃહ નામનું નગર હતું ત્યાં વીર ભગવંતના ચરણ-કમળમાં ભ્રમર જેવો શ્રેષ્ઠિક રાજા હતો તેને કૃષ્ણપિતા વસુદેવને જેમ દેવકી અને રોહિણી તેમ શીલાલંકારવાળી નંદા અને એલ્લણા નામની બે પ્રિયતમા હતી વિશ્વરૂપ કુસુમને આનંદ આપનાર ચંદ્ર સરખો બને કુળમાં ભૂષણસમાન અભયકુમાર નામનો નંદાને પુત્ર હતો. રાજાએ તેનું ઉત્કૃષ્ટ યુદ્ધિ-કૌશલ્ય જાણીને સર્વાધિકારીપણે તેની નિમણૂક કરી. ‘શુભો એ ગૌરવનું સ્થાન છે’ કૌર્મિક સમયે જગત્પૂજ્ય શ્રીમહાવીર ભગવંત તે નગરમાં આવી સમવસ્યા. જંગમ કલ્પવૃક્ષ સમાન એવા સ્વામીને આવેલા જાણીને પોતાને કૃતાર્થ માનતો હર્ષિત થએલો શ્રેષ્ઠિક રાજા ત્યાં આવ્યો. દેવાદિક પર્ષદા પોતપોતાના સ્થાને બેસી ગયા પછી જગદ્ગુરુએ પાપનાશ કરનારી ધર્મદેશના શરૂ કરી. તે વખતે કોઠની રસી ગળતી કાચાવાળો કૌર્મિક આવીને, પ્રભુભા કરીને ભૂમિતલમાં જેમ હડકાયો જ્વાન તેમ પ્રભુની પાસે આવીને બેસી ગયો. ત્યાર પછી ભગવંતના બંને પગ ઉપર તે નિશંકપણે ચંદનરસ માફક પોતાના ઘણા પડરસથી લેપ કરવા લાગ્યો તેને દેખી કોઈ પામેલા શ્રેષ્ઠિકરાજા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, જગદ્ગુરુની આશાતના કરનાર આ પાપી અહિંથી ઉભો થાય, એટલે વધ કરવાની શિક્ષાને યોગ્ય છે. આ વખતે ભગવંતે છીંક ખાધી એટલે તે કોઠીયાએ કહ્યું કે, ‘તમે મરી જાવ’ શ્રેષ્ઠિકે છીંક ખાધી એટલે તેને ‘જીવો’. અભયકુમારે છીંક ખાધી, એટલે ‘તમે જીવો અગર મૃત્યુ પામે’ અને

કાલસૌકરિકને છીંક આવતાં કહ્યું કે, ‘તું જીવીશ નહિ અને મરીશ નહિ’ પ્રભુ પ્રત્યે ‘તમે મરી જાવ’ એવા વચનથી રોષ પામેલા રાજાએ પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે, આ સ્થાનથી ઉભો થાય એટલે તેને પકડી લેવો. દેશના પૂર્ણ થયા પછી મહાવીર ભગવંતને નમસ્કાર કરી, કુષ્ઠી ઉભો થયો, એટલે લાલો જેમ હુંકરને તેમ શ્રેષ્ઠિકના સેવકોએ તેને ઘેરી લીધો. દિવ્યરૂપ ધારણ કરનાર સૂર્યખિખરું અનુકરણ કરતો તે તેઓના દેખતાં જ ક્ષણવારમાં આકાશમાં ભડી ગયો. સેવકોએ આ વાત રાજાને કહી, એટલે રાજાએ વિસ્મયથી ભગવંતને પૂછ્યું કે, “આ કોણ છે?” ત્યારે ભગવંતે કહ્યું કે, ‘આ દેવ છે.’ ફરી સર્વજ્ઞ ભગવંતને પૂછ્યું કે, ‘જે દેવ છે, તો પછી કયા કારણથી એ કુષ્ઠી બન્યો?’ એટલે ભગવંતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, વત્સદેશમાં કૌશામ્બી નામની પ્રસિદ્ધ નગરી છે, તેમાં શતાતીક નામનો રાજા થઈ ગયો. તે નગરીમાં હંમેશનો મહાદરિદ્ર અને મહામૂર્ખ સેડુક નામનો બ્રાહ્મણ હતો. કોઈક વખતે તેની ગર્ભિણી પત્નીએ કહ્યું કે, ‘નજીકમાં સૂવાવડ આવવાની છે, તો મારા માટે ઘી લાવો, નહિતર મારાથી વેઠના સહન નહિ થાય.’ ત્યારે તેણે બ્રાહ્મણીને જવાબ આપ્યો, ‘હે પ્રિયા! મારામાં કોઈ પ્રકારની આવડત કે કળા નથી, જેથી હું કંચાચથી પણ થોડું મેળવી શકું. શ્રીમતો કળાથી અહુણ કરી શકાય છે.’ ત્યારે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું, ‘હે સ્વામિ! તમે રાજાની સેવા કરો, આ પૃથ્વીમાં રાજાથી ખીજે કોઈ કલ્પવૃક્ષ નથી.’ ‘ઠીક’ એમ તેની વાતનો સ્વીકાર કરી રત્ન મેળવવાની ઇચ્છાવાળો જેમ સાગરની સેવા કરે, તેમ તે બ્રાહ્મણ પુષ્પ, ફળ આદિથી રાજાની સેવા કરવા લાગ્યો.

હવે કોઈક સમયે વર્ષાઋતુ જેમ મેઘોવડે ચારેબાજુથી આકાશને ઘેરે, તેમ ચંપાના રાજાએ મોટા સૈન્યથી કૌશામ્બીને ઘેરા દાવ્યો. ફરમા રહેલો સર્પ જેમ સમયની રાહ જુએ, તેમ લશ્કર સહિત શતાતીક કૌશામ્બીની મધ્યમાં રહીને સમયની રાહ ભેંતાં હતો. લાખા કાળે ચંપાનો રાજા પશુ સૈનિકો ઘટી ગયેલા હોવાથી વર્ષાઋતુમાં રાજહંસ માફક પોતાના સ્થાને જવા પ્રવૃત્તો, તે સમયે પુષ્પો લેવા માટે ઉદ્યાનમાં ગયેલા સેડુકે સવારે નિસ્તેજ અહ સરખા ઘટી ગયેલ સૈનિકવાળા તે રાજાને ભેળો તરત જ આવીને તેણે શતાતીક રાજાને નિવેદન કર્યું કે, “ભાગેલા દાતવાળા સંપંની માફક આપનો શત્રુ જઈ રહ્યો છે જો આજે તમે તેના તરફ યુદ્ધ કરવા જશો તો, તેને સુખપૂર્વક પકડી શકશો. ગમે તેટલો બળવાન હોય પણ ખિન્ન થયા પછી પરાક્રમથી પરાભવ પમાડી શકાય છે.” તેના વચનને સાંડું માનનાર રાજા બાણવૃષ્ટ વડે સારભૂત અઞ્જસૈન્યવાળો હોવાથી ભયકર સવ સૈન્યાદિ સામગ્રી સાથે બહાર નિકળ્યો. ત્યાર પછી પાછળ ભેળા વગર ચંપાના રાજાસૈનિકો નાસવા લાગ્યા અણધારી વિજળી પડે, ત્યારે ભેળા માટે કોણ સમર્થ બને? ‘કઈ દિશામાં જવું?’ એમ વિચારતો ચંપાનો અધિપતિ એકેલી જ પલાયન થયો. તેના હાથી, અશ્વો, કોશ વગેરે કૌશામ્બીના રાજાએ અહુણ કર્યાં.

હર્ષ પામેલા મહા આશ્ચર્યવાળા શતાતીક રાજાએ કૌશામ્બીમાં પ્રવેશ કરીને સેડુક વિપ્રને કહ્યું, ‘જોલ, તને શું આપું?’ વિપ્રે તેને કહ્યું, ‘હું મારી કુટુંબિનીને પૃથ્વીને યાચના કરીશ ગૃહસ્થોને ગૃહિણી વગર ખીજું કોઈ વિચાર કરવાનું સ્થાન હોતું નથી હર્ષ પામેલા ભટ્ટે ભટ્ટિણી પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી, ત્યારે ભુદ્ધિશાળી એવી તેણે આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે, ‘જો આની પાસે રાજા પાસેથી આમાદિક અહુણ કરાવીશ, તો એ ખીજ પત્ની પરણશે. કારણ કે, વૈભવ એ અહંકાર કરાવનાર થાય છે. ‘દરેકે એક એક ઘરે જઈ ભોજન જમવું, તથા દક્ષિણામાં એક

સોનામહોર માગવી.’ એ પ્રમાણે પતિને શિખામણ આપી. તે પ્રમાણે વિત્રે માગણી કરી અને રાજાએ પણ યોગ્ય પ્રમાણે આપ્યું. ‘સસુદ્ર મળવા છતાં પણ ઘડો પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જળપ્રાપ્તિ કરે છે.’ હંમેશા તે પ્રમાણે તે પ્રાપ્ત કરતો હતો અને વળી તે સાથે આદર પણ મેળવતો હતો. ‘રાજપ્રસાદ પુરુષોને મહાગૌરવ કરનાર થાય છે.’ આ રાજમાન્ય છે, એમ ધારીને લોકો તેને નમત્રણ કરવા લાગ્યા જેના પર રાજા પ્રસન્ન થાય, તેનો સેવક કોણ ન થાય ? પ્રથમ ગાથેલું વચન કરીને તે વારંવાર ભોજન કરતો હતો. કારણ કે દરરોજ વધારામાં દક્ષિણા મળતી હતી. ‘બ્રાહ્મણોના લોકોને ધિક્કાર થાયો.’ વિવિધ દક્ષિણાના ધનવડે તે વિપ્ર ધનવાન બન્યો અને જેમ વડેલા મૂળ, ડાળ અને વડવાઈ વડે તેમ પુત્ર-પૌત્રોથી તે વિસ્તાર પામ્યો. તે વિપ્ર હંમેશા અલ્પભૂષ, અન્ન-વચન, ઓડકાર, આમરસ વડે લાખ વડે પીપળાની જેમ ત આમડીના રોગવાળો બન્યો. તેથી કરીને તે સડેલા નાક, પગ અને હાથવાળો કુષ્ઠી બની ગયો. તેમ છતાં અગ્નિ માફક અતૃપ્ત તે, રાજાની પાસે જઈને પણ તેવી રીતે ભોજન કરતો હતો.

એક વખત મંત્રીઓએ રાજાને વિનંતિ કરી કે, હે દેવ ! આ કુષ્ઠી છે અને તેનો રોગ એપી છે, માટે અહિં ભોજન કરે છે, તે યોગ્ય નથી. તેના પુત્રો નિરોગી છે, તમાથી કોઈને પણ ભોજન કરાવો. ‘ખંડિત થયેલી પ્રાંતમાના સ્થાને ખીલ સ્થાપન કરવી જોઈએ.’ એ પ્રમાણે મંત્રીઓએ કહ્યું, તે વાતનો રાજાએ સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સ્થાને પુત્રને સ્થાપન કરી વિપ્ર પોતે ઘરે રહ્યો. ક્ષુદ્ર માખીઓના ટોળાથી પરિવરેલ મધપૂડા માફક પિતાને પુત્રોએ ઘર બહાર એક ઝુંપડીમાં રાખ્યો. બહાર રહેલા પિતાની આજ્ઞાને પુત્રો સાલગતા ક કરતા ન હતા, એટલું જ નહિ પણ શ્વાન માફક તેને ભોજન કાષ્ઠપાત્રમાં આપતા હતા. અને પુત્રવધૂઓ પણ જુગુપ્સા કરતી, ભોજન પીરસતી મો ફેરવીને ઉભી રહેતી અને નાક મચકોડતી હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘આ પુત્રોને મેં ધનવાન બનાવ્યા, ત્યારે તેમણે સસુદ્રપાર કરાવનાર વહાણની માફક મારો અનાદર કરી મારો જ ત્યાગ કર્યો. વચનથી પણ તેઓ મને સંતાપ આપતા નથી, એટલું જ નહિ, પણ કુષ્ઠી, કોષ્ઠી, અસંતુષ્ટ, અયોગ્ય એ વિગેરે અનુચિત શબ્દો બોલી આ પુત્રો મને ક્રોધ કરાવે છે. આ પુત્રો, જેવી રીતે મારી ઘૂણા કરે છે, તેમ તેઓ પણ ઘૂણાપાત્ર બને તેમ ગમે તેમ કરી હું કરીશ એમ વિચારી પુત્રોને કહ્યું કે, હવે હું જીવવાથી કટાબ્યો છું, હે પુત્રો ! આપણે કુલાચાર એવા પ્રકારનો છે કે, ‘મરવાની ઇચ્છાવાળાએ કુટુંબને એક મંત્રેલો પણ આપવો જોઈએ. માટે એક પણ લાવો’ એ સાક્ષણી અનુમોદન આપનારા પશુસરખી બુદ્ધિવાળા તે પુત્રો પણ લાવ્યા. ત્યાર પછી તેણે પોતાના અંગ પરની રસી લુછી લુછીને પશુના ચારામાં મિશ્રણ કરીને પશુને ત્યાં સુધી ખવરાવ્યું કે જ્યાં સુધી તે પશુ કુષ્ઠી ન બન્યો. ત્યાર પછી વિત્રે પોતાના પુત્રોને પણ આપ્યો. પિતાનો આશય ન સમજનારા ભોળા પુત્રોએ કોઈક દિવસે તે પશુને હણીને તેનું ભોજન કર્યું. હવે હું આત્મ-કલ્યાણ માટે તીર્થભૂમિએ જઈ છું’ એમ પુત્રોને પૂછીને ‘હવે મારે અરણ્યનું શરણ છે.’ એમ ઉંચાસુખવાળો વિચારતો તે વિપ્ર ચાલ્યો. અટવીમાં જતા જતા તેને અત્યંત તૃષ્ણા લાગી અને પાણી માટે રખડતા રખડતા તેણે વિવિધ વૃક્ષવાળા પ્રદેશમાં મિત્ર સરખા ઢૂંઢેને દેખ્યો. તે ઢૂંઢેના કિનારા પરનાં વૃક્ષોથી ખરી પડેલા પાદડાં, પુષ્પો અને ફળવાળા ઉનાળાના મધ્યકાળના સૂર્યકિરણોથી ઉકળેલા, કઢેલા ઉકાળા સરખા જળનું પાન વિત્રે કર્યું. જેમ જેમ તે પાણી

પીએ છે, તેમ તેમ વારવાર તૃષા વધતી જાય છે અને વારંવાર પાણી પીએ છે, તેમ તેમ તેને કૃમિ સહિત રેચ લાગે છે. તે દ્રઢના જળપાનથી કેટલાક દિવસે તે નિરોગી થયો અને વસન્તમાં જેમ વૃક્ષ તેમ મનોહર સર્વ અવયવવાળો બન્યો. આરોગ્ય પામવાથી હર્ષિત થયેલો વિપ્ર એકદમ ઘરે પાછો ફર્યો. ‘જન્મભૂમિમાં પુરુષોને શરીરનો વિશેષ પ્રકારનો ઉત્પન્ન થયેલ શણગાર છે,’

તે નગરમાં પ્રવેશ કરતો હતો, ત્યારે વિસ્મય પામેલા નગરલોકોએ કાંચળી વગરના સપ્ત માફક રોગમુક્ત અને દેખાવડા દેખાતા દેહવાળા તેને જોયો. નગરલોકોએ પૂછ્યું કે, ફરી જન્મેલા માફક તું નિરોગી કેવી રીતે થયો ? ત્યારે વિપ્રે કહ્યું કે, ‘દેવતાની આરાધના કરવાથી.’ પોતાના ઘરે જઈને પોતાના કુષ્ઠરોગવાળા પુત્રોને હૃષ્થી દેખ્યા અને તેઓને કહ્યું કે, ‘મારી અવજ્ઞા કરવાનું ક્ષણ ઠીક મળ્યું’ ત્યારે પુત્રોએ તેને કહ્યું, ‘હે પિતાજી ! વિશ્વાસુ અમારા વિષે તમે શત્રુ માફક આ નિર્દય કાર્ય કેમ કર્યું ?’ ત્યાર પછી લોકોથી તિરસ્કાર પામેલા આશ્રય વગરના તેણે હે રાજન ! તારા નગરમાં આવીને જીવિકાના દ્વાર સરળા દ્વારપાળનો આશ્રય કર્યો. તેણે તે સમયે અહિં અમે આવ્યા હતા એટલે દ્વારપાળ અમારી ધર્મદેશના સાંભળવા માટે પોતાનું સ્થાન આ વિપ્રને સોંપીને ગયો. દ્વાર પાસે બેઠેલા તેણે દ્વાર પાસે આવતા પક્ષીઓ માટે નાખેલ ખાલ બળે જીંદગીમાં આવું દેખ્યું ન હોય તેમ કષ્ટવાળી ભૂખથી ઈચ્છા પ્રમાણે ખાધું. ગળાદૂબ કંઠ સુધી લોજન કરવાથી ગ્રીષ્મના તાપથી મારવાડના સુસાફર માફક ખૂબ તરસ ઉત્પન્ન થવાથી આકુળવ્યાકુળ બની ગયો. છતાં પણ દ્વારપાળના ભયથી સ્થાન છોડીને પરબડી કે જળાશય તરફ ન ગયો અને તૃષાપીરિત તે જળચર જીવોને ધન્ય માનવા લાગ્યો. ‘પાણી પાણી’ એમ ખૂબ મારતો મારતો મૃત્યુ પામ્યો અને અહિં જ નગરના દરવાજા પાસેની વાવડીમાં દેડકો થયો. અમે ફરી વખત વિહાર કરતા કરતા અહિં આ જ નગરમાં આવ્યા એટલે અમને વંદન કરવા માટે લોકો ઉતાવળા ઉતાવળા આવવા લાગ્યા અમારા આગમનના સમાચાર પનીહારીઓના મુખમાંથી સાલળી તે દેડકાએ આમ વિચાર્યું કે, આવું પહેલા કયાય પણ સાંભળ્યું છે. વારંવાર ઊઠાપોઠ કરતા તેને સ્વપ્ન-સ્મરણ કરવા માફક તે જ ક્ષણે ભતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું. દેડકાએ એમ વિચાર્યું કે પહેલા મને દરવાજામાં રોકીને દ્વારપાળ જે ભગવાનને વંદન કરવા ગયો હતો, તે અહિં પધાર્યા છે. જેવી રીતે લોકો તેમના દર્શન કરવા જાય છે, તેવી રીતે હું પણ બઉં ‘ગંગા નદી સર્વ’ માટે સાધારણ છે, એ કેળવના બાપની માલિકીની નથી.’ અમને વંદન કરવાના કારણથી કૂદી કૂદીને તે માર્ગમાં આવતો હતો, એટલામાં તમારા થોડાની યગની ખરીથી ખુંદાઈને તે દેડકો મૃત્યુ પામ્યો. અમારી ભક્તિથી ભાવિત મનવાળો તે દર્દુશંક દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ‘વગર અનુષ્ઠાનની ભાવના પણ ફળવતી થાય છે.’ ઈન્દ્રરાજએ સલામાં કહ્યું કે, શ્રાવકોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠિક દૃઢ શ્રદ્ધાવાળો છે, તે કારણે આ દેવ તેની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો હતો. ગોશીર્ષવંદન વડે તેણે મારા ચરણની પૂજા કરી તમારી દષ્ટિને મુંઝવવા માટે ખીજું સર્વ વૈકિય સ્વરૂપે કર્યું.”

ફરી શ્રેષ્ઠિક રાજાએ ભગવંતને પ્રશ્ન કર્યો કે, આપને છીંક આવી, ત્યારે અમાંગલિક શબ્દ અને બીજાઓને છીંકા આવી ત્યારે માંગલિક અમાંગલિક શબ્દ કેમ જોડ્યો ? પછી ભગવંતે કહ્યું કે મને તેણે એમ કહ્યું કે, ‘હજી સુધી ભવમાં તમે કેમ પડી રહેલા છો ? તમે જલદીથી

મોક્ષમાં પ્રયાણ કરો એટલે મને 'મૃત્યુ પામો.' એમ કહ્યું, અને તમને એમ કહ્યું કે, 'તમે જીવતા રહો' કારણ કે, 'હે નરસિંહ ! તમને અહિં સુખ છે, મરણો એટલે તમારા માટે નરકગતિ છે.' 'જીવો અગર મૃત્યુ પામો' એમ અભયને એટલા માટે કહ્યું કે, 'તે જીવતાં ધર્મ કરશે અને મૃત્યુ પામતાં અનુત્તર વિમાનમાં જશે. કાલસૌકરિકને 'જીવતો નહિ, કે મરતો નહિ.' કેમ કે જીવતો રહે તો અનેક જીવોને મારનાર થાય, અને મરીને સાતમી નરકે જાય. તે સાલાળી શ્રેણિકે પ્રભુને નમસ્કાર કરી વિનંતિ કરી કે, તમારા સરખા નાથ હોવા છતાં મને નરકગતિ કેવી રીતે થાય ? ભગવંતે કહ્યું કે, તમે પહેલા નરકાચુ બાંધ્યું છે, જેથી અવશ્ય ત્યા જવું જ પડશે. 'પહેલાં બાંધેલાં શુભ કે અશુભ કર્મનું ફલ ભોગવવું જ જોઈએ.' તેમાં અમે પણ અન્યથા કરવા શક્તિમાન નથી. તમે આવતી ચોવીશીમાં પદ્મનાભ નામના પ્રથમ તીર્થંકર થશો, માટે ખેદ ન કરશો. ત્યાર પછી શ્રેણિકે કહ્યું, 'હે નાથ ! જેમ અંધારા દૂવામાંથી આધળાનુ તેમ નરકમાંથી મારું રક્ષણ થાય તેવો કોઈ ઉપાય છે ખરો ?' ત્યારે ભગવંતે કહ્યું, 'જો ભક્તિપૂર્વક કપિલા બ્રાહ્મણી પાસે હર્ષથી સાધુને દાન આપવે તો, અથવા તો કાલસૌકરિક કસાઈ પાસેથી પ્રાણીઓને છોડાવે તો તારો નરકમાંથી છૂટકારો થાય, નહિતર ન થાય. આ પ્રમાણેનો સમ્યક્ ઉપદેશ હાર માદ્રક હૃદયમાં ધારણ કરતા મહારાજ શ્રેણિક શ્રીમહાવીરને પ્રણામ કરી પોતાના મહેલ તરફ ચાલ્યા આ સમયે માર્ગમાં રાજની પરીક્ષા કરવા માટે દુર્ડરાંક દેવે માછીમાર માદ્રક અકાર્ય કરનાર સાધુને બતાવ્યો તેને દેખીને શાસનની મલિનતા ન થાય એ કારણે તેને સમજાવીને અકાર્યથી નિવારણ કરી રાજ પોતાના ઘરે ગયા. તે દેવે ફરી ગંભીર સાધ્વીને બતાવી. શ્રેણિક રાજાએ શાસનની ભક્તિથી પોતાને ત્યાં તેનું રક્ષણ કર્યું. 'ઈન્દ્ર મહારાજાએ સભામાં જેવા પ્રકરના કહ્યા હતા, તેવા જ તમને દેખ્યા છે તેવા પ્રકારના પુરુષોનાં વચનો ખોટા હોતાં નથી' એમ કહી દિવસે બનાવેલી નક્ષત્રશ્રેણિ સરખો હાર તથા બે ગોળા શ્રેણિક રાજાને તે દેવે આપ્યા આ તૂટેલા હારને જે સાધી આપશે, તે મૃત્યુ પામશે, એમ કહીને દેખેલા સ્વપ્ન માદ્રક તે દેવ અદશ્ય થયો. ચેલલણા દેવીને દિવ્ય મનોહર હાર આપ્યો અને બે ગોળા હતા તે, તે રાજાએ હર્ષથી નંદાને આપ્યા. મનસ્વિ અને ઈર્ષાળુ નંદા રાણીએ વિચાર્યું કે, આવા દાન માટે જ હું યોગ્ય છું, એમ કહી બંને ગોળા સ્તંભ સાથે અડાળ્યા. એક ગોળામાંથી ચંદ્રચુગલ સરખું નિર્મલ કુંડલચુગલ અને બીજા ગોળામાંથી દેહીપ્રમાન દિવ્ય વસ્ત્ર-ચુગલ નીકળ્યું તે દિવ્ય રત્નો નંદાએ આનંદથી ગ્રહણ કર્યા મહાનોને વગર મેઘે અણગિતવેલ લાભ થાય છે

રાજાએ કપિલા પાસે માગણી કરી કે, 'જો તું શ્રદ્ધાપૂર્વક સાધુઓને ભિક્ષાદાન દે, તો તને પુષ્કળ ધન આપીને તારું દાસીપણ દૂર કરું.' ત્યારે કપિલાએ કહ્યું, 'કદાચ મને આખી સુવર્ણમય બનાવી દો અથવા તો મને પ્રાણથી પણ મારી નાખો તો પણ એ અકાર્ય હું નહિ કરું' તે પછી કાલસૌકરિકને કહ્યું કે, 'આ જીવોને છોડી દે. તું ધનના લોભથી આ કાર્ય કરે છે, તો હું તને ધન આપું.' ત્યારે કાલસૌકરિકે કહ્યું કે, કદાપિ પણ હું જીવ મારવાનું કાર્ય નહિ છોડીશ 'જેનાથી માનવો જીવે છે, તેવી હિંસામાં કયો દોષ ગણાય ?' રાજાએ તેને અંધારા દૂવામાં નાખીને એક રાત્રિ-દિવસ હિંસા કરતો રોક્યો કે હવે આ અહિં હિંસાનો ધંધો કેવી રીતે કરશે ? પછી શ્રેણિકે જઈ ભગવંતને વિનંતિ કરી કે, 'હે ભગવંત ! મેં એક રાત્રિ-દિવસ સૌનિક (કસાઈ) પાસે હિંસા ત્યજવી

છે.' સર્વજ્ઞ ભગવતે કહ્યું, 'હે રાજન! અંધારા કૃવામાં પણ તેણે સ્વયં બનાવીને માટીના પાત્રસો પાડાઓને હણ્યા છે.' ત્યાં જઈને જોયું. તો તે પ્રમાણે દેખ્યું. ત્યાર પછી પોતે ઉદ્વેગ કરવા લાગ્યા કે, 'મારાં પૂર્વે કરેલાં કર્મને ધિક્કાર થાઓ. ભગવંતની વાણી ફેરફારવાળી હોતી નથી.' ઠરઠોજ પાંચસો પાંચસો પાડાઓને ભારતા આ કાલસૌકરિકને મહાપાપનો ઠગલો વૃદ્ધિ પામ્યો. નરક-પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં સુધી આ લોકમાં પણ તેને અતિ-ભયંકરમાં ભયંકર એવા રોગો ઉત્પન્ન થયા. છેડે નરક પ્રાપ્તિની ઉપર ઉકળેલાં ઢાંચણ પાપો વડે વધ કરતા ડુંકર માફક વ્યાધિની પીડાથી કંઈના પામેલો ઓ બાપ! ઓ મા! એ પ્રમાણે ચીસો પાડતો હતો.

તે સ્ત્રી, તળાઈ, પુષ્પો, વીણાનો શખ્દ કે, શીખંડની અનુકૂળ સુખ-સામગ્રીને આંખ, ચામડી, નાસિકા, કાન, જિહ્વામાં શૂદ્ધો ભોંકવા સરખું દુઃખ માનતો હતો. ત્યાર પછી તેના પુત્ર સુલસે તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ જગતમાં આપ્ત અને અભયદાન દેનાર એવા અભયકુમારને કહ્યું, ત્યારે અભયે તેને જણાવ્યું કે, તારા પિતાએ જે હિંસાદિક પાપ કાર્યો કર્યા છે, તેનું આત્મ કૃણ છે એ હકીકત સત્ય છે કે, 'અતિઉગ્ર પાપોનું કૃણ અહિંજ પ્રાપ્ત થાય છે' તો પણ તેની પ્રીતિ માટે આમ કર. ઇન્દ્રિયોના વિપરીત પદાર્થોથી તેને શાંતિ થશે. વિષ્ટાની દુર્ગંધ નાશ કરવાનું જળ ઔષધ નથી. હવે સુલસે આવીને તેને કડવાં અને તીખા ભોજનો કરાવ્યાં, અને તપેલા તાંબાના રસ સરખા ઉકળતા પાણીનું પાન કરાવ્યું. ઘણી વિષ્ટા લાવી તેના આખા શરીર પર લેપો કર્યા, ઉંચા કાંટાની બનાવેલી શય્યામાં તેને સુવાડ્યો. ગધેડાના અને ઉંટોના કટુ શખ્દો તેને સંભળાવ્યા. રાક્ષસ, વેતાલ, હાડપિંજર જેવાં ભયંકર રૂપો તેને બતાવ્યાં. તેવા પ્રકારના પ્રતિકૂળ વિષયોથી મુશ થયેલા તેણે પુત્રને કહ્યું કે, લાંબા કાળે આજે સ્વાદિષ્ટ ભોજન, ઠંડું જળ, કોમળ શય્યા, સુગંધી વિલેપન, કાનને અમૃત સમાન શખ્દ, આવા પ્રકારનાં સુંદર રૂપો દેખવાનું નેત્રસુખ મને પ્રાપ્ત કરાવ્યું. આટલા લાભ સમય સુધી તે આવા ભોજનાદિના સુખથી મને વચિત કેમ રાખ્યો? તે સાંભળી સુલસ પુત્રે વિચાર્યું કે, અહો! આ જ જન્મમા પાપનું કૃણ ભોગવે છે, તો નરકમાં તેનું શું થશે? સુલસ આમ વિચારી રહ્યો હતો, ત્યાં તે મરીને અપ્રતિષ્ઠાન નામની સાતમી નારકીમાં ભયંકર નારકીપણાને પામ્યો.

પિતાની મરણોત્તર ક્રિયા પછી સ્વજનોએ સુલસને કહ્યું કે, 'હવે તું પિતાના સ્થાનનો આશ્રય કર, જેથી કરીને તારા વડે અને સનાથ બનીએ.' તેઓને સુલસે કહ્યું કે, 'એ કાર્ય હું કદાપિ નહિ કરીશ.' પિતાએ અહિં જ લગાર અને આવતા જન્મમાં આત્મ મહાકટુ કૃણ મેળવ્યું છે, જેમ મને મારા પ્રાણે પ્રિય છે. તેવી રીતે બીજાં પ્રાણીઓને પણ પોતાના પ્રાણે પ્રિય જ હોય છે. પોતાના પ્રાણ ટકાવવા માટે પારકા પ્રાણોનો નાશ કરનારને ધિક્કાર હો. હિંસાનું આવા પ્રકારનું કૃણ દેખીને હિંસાની આજીવિકાથી કોણ છવે? જેનું એકાંત ફલ મરણ છે, તે જાણ્યા પછી કિંપાક-કૃણ કોણ ખાય? પછી તે સ્વજનો તેને કહેવા લાગ્યા કે, 'પ્રાણિવધમા જે પાપ થશે, તે જેમ ગોત્રીઓ પિતાનું વારસામાં મળેલ સુવર્ણ વહેંચી લે તેની માફક પાપનો ભાગ વહેંચી લઈશું.' તું પ્રથમ એક પાડાને હણ, બીજાઓને પછી અને હણીશું. તેથી ખરેખર તને ઘણું અદ્ય પાપ થશે. તે સમયે પિતાનો કુહાડો હાથ વડે ગ્રહણ કરીને સુલસે તેના પોતાની જગ્યામાં માર્યો જેથી મૂર્છા ખાઈને તે નીચે પડ્યો; મૂર્છા ઉતરી અને

એતના આવી એટલે આકંઠન પૂર્વક કરુણ સ્વરથી બોલ્યો કે, અરેરે ! કઠોર કુઠારધાતથી હું બહુ પીડા પામ્યો છું. હે બંધુઓ ! આ મારી વેદનાને લાગ પાડીને તમે લઈ લો, જેથી મારી વેદના ઓછી થાય, પીડા પામતા મને બચાવો બચાવો ! જેદ પામેલા મનવાળા તે બંધુઓએ સુલસને કહ્યું કે, ‘કોઈની પીડા કોઈ લઈ શકે ખરે ?’ ત્યારે સુલસે કહ્યું કે, મારી આટલી માત્ર પીડા પણ તમે લઈ શકતા નથી, તો પછી તમે નરકપીડા કેવી રીતે લઈ શકશો ? કુટુંબ માટે પાપ કરીને ઘોર નરકવેદના એકલો હું જ પરદોષમાં સહન કરીશ, બધુઓ તો અહિં જ રહેવાના છે. માટે ભલે વંશ-પરંપરામાં હિંસા ચાલી આવી હોય તો પણ તેવી હિંસા સર્વથા હું નહિ જ કરીશ. કદાચ પિતા અંધ થાય, તેથી પુત્રે પણ અંધ બનવું ? એ પ્રમાણે કહી રહેલા અતિપીડાવાળા સુલસની સંભાળ લેવા માટે શ્રેષ્ઠિક-પુત્ર અભયકુમાર ત્યાં આવ્યા.

સુલસને અભયકુમારે આલિંગન કરી કહ્યું, બહુ સાડું બહુ સાડું, તારી સર્વ હકીકત અમે સાંભળી તેથી હર્ષ પામી અમે આવ્યા છીએ. વંશપરંપરાના પાપથી કાઢવ માફક દૂરથી જે પાછો હો છે, તે માટે ખરેખર તું ધન્ય પ્રશંસાપાત્ર છે. અમે ગુણે તરફ પક્ષપાત કરનાર છીએ ધર્મવત્સલ તે રાજકુમાર અભય મધુર આલાપોથી તેનું બહુમાન કરી પોતાને સ્થાને ગયો. દુર્ગતિથી ભય પામેલો સુલસ પોતાના બંધુઓનો અનાદર કરી ખાર મતો ગ્રહણ કરી દરિદ્ર જેમ ઈશ્વરમાં તેમ જૈનધર્મને વિષે સ્થાન પામ્યો. કાલસૌકરિકના પુત્ર સુલસની જેમ જેઓ કુલપરંપરાથી થવાવાળી હિંસાનો ત્યાગ કરે છે, તેને સ્વર્ગસંપત્તિઓ દૂર નથી, તે શ્રેયકાર્યનો અધિકારી બને છે. ૩૦. હિંસા કરવા છતાં પણ દમાદિક કરવાથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરે જ છે અને પાપની પણ વિશુદ્ધિ કરે છે ?’ તે સંબંધમાં કહે છે—

દમો દેવગુરુપાસ્તિર્દાનમધ્યયનં તપઃ ।

સર્વમપ્યેતદફલં, હિંસાં ચેન્ન પરિત્યજેત્ ॥ ૩૧ ॥

જે શાંતિકના કારણભૂત અથવા કુલક્રમથી ચાલી આવતી હિંસાનો ત્યાગ ન કરે તો ઇન્દ્રિયોનો જય કરવારૂપ દમ, દેવ અને ગુરુની સેવા, સુપાત્રમાં દાન આપવું, ધર્મશાસ્ત્રાદિકનું પઠન કરવું, ચાંદ્રાયણ આદિ કઠોર તપ કરવા, વગેરે શુભ ધર્મકર્મોનો પણ પુણ્ય ઉપાર્જન અને પાપક્ષયાદિ કૃપા વગરના સમજવાં. આ પ્રમાણે માંસલુબ્ધ શાંતિકના અર્થી અને કુલાચાર પાલન માટે કરાતી હિંસાનો પ્રતિષેધ કર્યો. ૩૧.

હવે શાસ્ત્રીય હિંસાનો પ્રતિષેધ કરતા શાસ્ત્રથીજ તેનું ખંડન કરે છે—

૨ વિશ્વસ્તો મુગધીલોકઃ, પાત્યતે નરકાવનૌ ।

અહો ! નૃસંસૈલૌમાન્ધૈર્હિંસાશાસ્ત્રોપદેશકૈઃ ॥ ૩૨ ॥

નિર્દય અને લોભાંધ એવા મનુ વગેરે હિંસાશાસ્ત્રોનો ઉપદેશ કરનારા, દયાવાળા તો હિંસાનો ઉપદેશ કે તેનાં શાસ્ત્રો રચે જ નહિ. માસ ખાવાના લોભમાં અંધ બનેલાઓ વિશ્વાસવાળા ભદ્રિક જનોને નરકપૃથ્વીમાં ફેંકે છે. લોભમાં અંધ કેમ કહ્યા ? તે માટે જણાવે છે. સ્વાભાવિક વિવેક અને વિવેકીના સંસર્ગરૂપ ચક્ષુથી રહિત હોવાથી કહ્યું છે કે, “સ્વાભાવિક વિવેક એ જ એક નિર્મલ ચક્ષુ છે, તેમ જ તેવા વિવેકવાળા સાથે સંવાસ, તે બીજું ચક્ષુ છે. આ બંને જગતમાં જેને

નથી, તે તત્ત્વથી અંધ છે અને તે જોતા માર્ગે પ્રવર્તે, તેમા કોનો અપરાધ ગણવો ?” ચતુર બુદ્ધિવાળો કાર્યાકાર્યનો વિવેક રાખનાર છેતરનારના વચનોમાં વિશ્વાસ રાખતો નથી ૩૨.

જેમણે હિંસાશાસ્ત્ર કહેલ છે, તે જણાવી તેનો નિદેશ કરે છે—

‘યજ્ઞાર્થં પશવોઃ સૃષ્ટાઃ, સ્વયમેવ સ્વર્ગમુવા ।

યજ્ઞોઽસ્ય ભૂત્યૈ સર્વસ્ય, તસ્માદ્ યજ્ઞે વયોઽવધઃ ॥ ૩૩ ॥

“બ્રહ્માએ પોતે જ યજ્ઞ માટે પશુઓ બનાવ્યાં છે. યજ્ઞ આ જગતને માટે કલ્યાણ અને આભાદી કરનાર છે. તે કારણે તેમા થતી હિંસા એ હિંસા નથી. હિંસાથી થનારા પાપની તેમાં ઉત્પત્તિ નથી.” તેમા જોમ કહેવાય છે કે, ‘યજ્ઞમાં હિંસાનો દોષ કેમ નથી ?’ તેના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે, ‘જેની હિંસા કરવામા આવે, તેના પ્રાણુવિયોગથી પુત્ર, સ્ત્રી, ધન વગેરેના વિયોગથી મહાનઅપકાર થાય છે. અથવા સર્વ અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાર દુઃકૃત-પાપ થાય, નરકાદિક ફળો ભોગવવા પડે; પરંતુ યજ્ઞમાં હણાએલા જીવો ઉપર ઉપકાર થાય છે, નરકાદિક ફળ ન મળતા હોવાથી અપકાર થતો નથી. ૩૩ તે જ કહે છે—

‘ઔષધ્યઃ પશવો વૃક્ષાસ્તિર્યંચઃ પક્ષિણસ્તથા ।

યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ, પ્રાન્નુવન્ત્યુચ્છૃતિં પુનઃ ॥ ૩૪ ॥

“હર્ષ વગેરે ઔષધિઓ, બકરા વગેરે પશુઓ, યૂપ વગેરે વૃક્ષો, બળદ, ઘોડા વગેરે તિર્યંચો, કપિજલ વગેરે પક્ષીઓ, યજ્ઞ નિમિત્તે નિધન (વિનાશ-પીડા) પામે છે, તે ફરી ઉત્કર્ષને પામે છે દેવ, ગંધર્વ-ચોનિપણાને, અને ઉત્તરકુડુ વગેરેમાં લાખા આશુબ્ધને પામે છે.” ૩૪

“મધુપર્કે ચ યજ્ઞે ચ, પિતૃદેવત્કર્મણિ ।

અઞ્ચૈવ પશવો હિંસ્યા, નાન્યન્નેત્યવ્રવીન્મનુઃ ॥ ૩૫ ॥

एष्वर्येषु पशून् हिंसन्, वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ।

आत्मानं च पशून्ચૈવ, ગમયત્યુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૩૬ ॥”

મધુપર્ક એક પ્રકારની ક્રિયા, તેમા ગો-વધતું વિધાન કહેલું છે, જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ વગેરેમાં પશુવધ કરવાતું કહેલું છે, જેમા માતા-પિતા દેવતાઓ છે, એવા પ્રકારની ક્રિયાઓ તે રૂપ શ્રાદ્ધકર્મ પિતૃઓ તથા દેવતાઓનું મહાયજ્ઞાદિક કર્મ, આ કહેલા વિધાનમા પશુઓની હિંસા કરવી, તે સિવાય પશુઓની હિંસા ન કરવી તેમ મનુએ કહેલું છે.

આ કહેલાં કાર્યો સાધવા માટે પશુઓની હિંસા કરતો બ્રાહ્મણ પોતાને અને પશુઓને સ્વર્ગ અને મોક્ષ ગતિ પમાડે છે કોણ ? વેદના પરમાર્થને જાણનાર દ્વિજ વિદ્વાનોનો આ અધિકાર છે. ૩૫, ૩૬.

હિંસાશાસ્ત્રની વાત જાણુ પર રાખી તેના ઉપદેશ કરનારાઓ કેવા પ્રકારના છે, તે કહે છે—

ये चक्रुः क्रूरकर्माणः, शास्त्रं हिंसोपदेशकम् ।

ક તે યાસ્યન્તિ નરકે, નાસ્તિકેભ્યોઽપિ નાસ્તિકાઃ ॥ ૩૭ ॥

મનુ વગેરે જેઓએ નિર્દય કૂર કર્મ કરવાના સ્મૃતિ વગેરે હિંસાપદેશક શાસ્ત્રો કર્યાં છે, તે કઈ નરકમાં જશે ? તેઓ દેખાવમાં આસ્તિક લાગતા છતાં નાસ્તિકથી પણ મહાનાસ્તિક છે.

વરં વરાકચ્ચાર્વાકો. યોડસૌ પ્રકટનાસ્તિકઃ ।

વેદોક્તિનાપસચ્છદ્મ-ચ્છન્નં રક્ષો ન જૈમિનિઃ ॥ ૩૮ ॥

પ્રગટ નાસ્તિક દંભ વગરનો બિચારો આર્વાક કંઈક સારો ગણાય, પરંતુ તાપસના વેષમાં છુપાએલ અને વેદમાં આમ કહ્યું છે એમ કહી વેદશાસ્ત્રના નામે લોકોને ભ્રમાવતો રાક્ષસ સરખો જૈમિનિ સારો નથી.

જૈમિનિની અપેક્ષાએ આર્વાક કે લોકાયતિક દંભ વગરનો હોવાથી અનુકંપા કરવા યોગ્ય કંઈક ઠીક ગણાય, પરંતુ જે વેદ-વચન આગળ કરનાર અને તાપસના વેષમાં છુપાએલ સકલ પ્રાણીઓને ઠગનાર તે રાક્ષસ જેવો છે. કહ્યું છે કે, 'યજ્ઞ માટે પશુઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે' તે તો માત્ર વાણીનો વિલાસ છે ખરી રીતે તો પોતપોતાના કર્માનુસાર જુદા જુદા પ્રકારની યોનિમાં જીવો ઉત્પન્ન થાય છે' આમ હોવાથી કોઈકનો સૃષ્ટિવાદ ખોટો માર્ગ છે. વિશ્વની સર્વની આળાદી માટે યજ્ઞ, એમ કહીને અર્થવાદ એ પક્ષપાત માત્ર છે 'વધ વધ નથી' એ હાસ્યવચન સમજવું યજ્ઞ માટે મારેલા અને ઔષધિ આદિકના જીવોને ઉત્તમગતિની પ્રાપ્તિ તે, માત્ર તેની શ્રદ્ધા કરનારનું વચન સમજવું. પરંતુ સૂકૃત કર્યા વગર યજ્ઞના વધ માત્રથી ઉચી ગતિ મળી શકતી નથી. અને યજ્ઞમાં હજીવા માત્રથી જો ઉંચી ગતિ મળતી હોય, તો પછી યજ્ઞમાં માતા-પિતાદિકનો વધ કેમ કરાતો નથી ? એથી કહેલું છે કે : "હું સ્વર્ગના લોગની વૃષ્ટિવાળો નથી, મેં તમારી પાસે તેવી કોઈ માગણી કરી નથી, હું તો હંમેશા વૃષ્ટિ-લોભનમાં સતોષ માનનારો છું, માટે હે ભલા પુરુષ ! આમ કરવું તને યોગ્ય નથી. યજ્ઞની અંદર હજીએલા પ્રાણીઓ જો નક્કી સ્વર્ગમાં જ જતા હોય, તો પછી તમે માતા-પિતા, પુત્ર અને ખંધુઓથી યજ્ઞ કેમ કરતા નથી ? " "મધુપર્કાદિકમાં હિંસા કલ્યાણ કરનારી થાય છે, બીજામાં નહિ" એ સ્વચ્છંદીનું વચન સમજવું. હિંસામાં ફરક કેમ પાડ્યો ? જેથી એક કલ્યાણ કરનારી અને બીજી તેવી નથી ! પુણ્યાત્માઓએ તો સર્વ પ્રકારની હિંસા ન કરવી જોઈએ. જેમ કે "સર્વ જીવો જીવવાની જ ઇચ્છા કરે છે, મરવાની નહિ, તે કારણથી નિર્જીવ મુનિવરો ઘોર પ્રાણિવધ કરતા નથી" વળી 'પૂર્વે' કહી ગયા કે, 'આત્માને અને પશુને ઉત્તમ ગતિ પમાડે છે.' આ અતિ સાહસિક સિવાય બીજો કોણ બોલવા તૈયાર થાય ? હજી અહિંસક પશુને અકામનિર્જશથી ઉત્તમ-ગતિની પ્રાપ્તિ થાય, પરંતુ યજ્ઞ કરનાર બ્રાહ્મણને તો કસાર્થ માફક તીક્ષ્ણ તલવારના પ્રહારપૂર્વક નિર્દયતાથી હિંસા કરનારને ઉત્તમગતિની સંભાવના પણ કેવી રીતે હોય ? ૩૮.

આ જ વાતને વિશેષ કહેવા પૂર્વક ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

દેવોપહારવ્યાજેન, યજ્ઞવ્યાજેન યેડયવા ।

ઘ્નન્તિ જન્તૂં ગતઘ્નના, ઘોરાં તે યન્તિ દુર્ગતિમ્ ॥ ૩૯ ॥

મહાનવમી, માઘઅષ્ટમી, ચૈત્ર અષ્ટમી, શ્રાવણ શુક્લ એકાદશીના દિવસોમાં ભૈરવ, ચંડિકા, આદિ દેવોને બલિના ખાનાથી કે દેવપૂજના નિમિત્તે કયા વગરના જેઓ જીવઘાત કરનારા છે,

તેઓ ભયંકર નરકાદિ દુર્ગતિમાં બાંધ છે. અહિં દેવને ભેટ ધરાવવા રૂપ વિશેષ કથન અને યજ્ઞના ખાનાથી ઉપસંહાર જણાવ્યો નિર્દોષ અને સ્વાધીન ધર્મસાધન હોય, પછી સદોષ અને પરાધીન ધર્મસાધન પકડવું—એ હિતકારી ન ગણાય. કહ્યું છે કે, ‘આગણામાં બે મધ મળી જતું હોય. તો પછી તે માટે પર્વત પર જવા કોણ પ્રયાસ કરે ?’ ૩૯ એ જ કહે છે—

શમ-શીલ-દયામૂલં, હિત્વા ધર્મં જગદિતમ્ ।

અહો ! હિંસાઽપિ ધર્માય, જગદે મન્દબુદ્ધિમિઃ ॥ ૪૦ ॥

કષાય અને ઇન્દ્રિયોના જયરૂપ શમ, સુંદર સ્વભાવરૂપ શીલ, પ્રાણીની અનુકંપા સ્વરૂપ દયા, આ ત્રણ મૂળ કારણ જેના છે, તે અશુદ્ધ અને મોક્ષના કારણરૂપ ધર્મ છે; આવા પ્રકારનો ધર્મ જગતના જીવોને હિત કરનાર થાય છે, પરંતુ જેહની વાત છે કે શમ, શીલ, દયા આદિ ધર્મના સાધનોનો ત્યાગ કરીને હિંસાદિકને જેઓ ધર્મ-સાધનો ગણાવે છે અને ધર્મનાં સાધનોની ઉપેક્ષા કરે છે—એવા પ્રકારે પ્રતિપાદન કરનારાઓની મંદ બુદ્ધિ પ્રગટ છે ૪૦.

આ પ્રમાણે લોભમૂલક, શાંતિ-નિમિત્તે, કુલ-પરંપરાવાળી, યજ્ઞ-નિમિત્તે, દેવને ભેટ આપવા નિમિત્તે જણાવેલી હિંસાનો પ્રતિષેધ જણાવ્યો હવે પિતૃ વિષયક હિંસા બાકી છે, તે બીજાં શાસ્ત્રોમા કહી છે, તેનો છ સ્લોકોમા અનુવાદ કરે છે—

“ હવિર્યચ્ચિરરાજાય, યજ્ઞાન્ત્યાય કલપતે ।

પિતૃભ્યો વિધિવદ્ દત્તં, તત્ પ્રવક્ષ્યામ્યશેષતઃ ॥ ૪૧ ॥

તિલ્લૈર્બ્રીહિયૈર્માષૈરઙ્ગિર્મૂલફલેન વા ।

‘દત્તેન માસં પ્રીયન્તે, વિધિવત્ પિતરો નૃણામ્ ॥ ૪૨ ॥

દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન, ત્રીન્ માસાન્ હારિણેન તુ ।

ઔરઞ્રેણાય ચતુરઃ, શાકુનેનેહ પંચ તુ ॥ ૪૩ ॥

ષળ્માસાંઞ્છાગમાંસેન, પાર્ષતેનેહ સપ્ત વૈ ।

અષ્ટાવેળસ્ય માંસેન, રૌરવેળ નવંવ તુ ॥ ૪૪ ॥

દશ માસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ, વરાહ-મઢિપામિષૈઃ ।

શ્વશ્ચ ક્ષૂર્મયોર્માસેન, માસાનેકાદૈશ્વૈવ તુ ॥ ૪૫ ॥

સંવત્સરં તુ ગવ્યેન, પયસા પાયસેન તુ ।

વાર્ષીણસ્ય માંસેન, તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ” ॥ ૪૬ ॥

“ જે હવિ એટલે બલિદાન કરવાથી લાળાકાળ સુધી અને કેટલીક વખત અનંતા કાળ સુધી એમ બંને પ્રકારે વિધિપૂર્વક બલિ આપવાથી પિતાદિક પૂર્વજોને તૃપ્તિ થાય છે, તે સ્વર્ગ કહ્યું છે. તલ, ડાગર, જવ, અડદ, જળ, મૂળ કે ફળ વિધિપૂર્વક આપવાથી મનુષ્યોનાં

પિતૃઓ એક મહિના સુધી તૃપ્ત થાય છે મત્સ્યમાંસથી બે મહિના, હરણના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસથી ચાર, અને જગલના કૂકડા પક્ષીઓથી તો પાંચ મહિના, બોકડાના માંસથી છ મહિના, પાષાંત નામના હરણ વિશેષના માંસથી સાત મહિના, એણે નામના હરણના માંસથી આઠ મહિના, રૌરવ મૃગના માંસથી નવ મહિના, જંગલી ડુંકરના અને પાડાના માંસથી દશ મહિના સુધી, તથા સસલા અને કાચબાના માંસથી અગીયાર મહિના સુધી પિતાદિક પૂર્વજો તૃપ્તિ પામે છે શ્રુત અને અનુમિત બેમાં શ્રુતસમઘ બળવાન હોવાથી ગવ્ય એટલે દૂધ કે ખીરનો સળધ સમજવો, પણ પ્રકરણથી માંસ ન લેવું. કેટલાક એમ વ્યાખ્યા કરે છે કે, માંસ સાથે દૂધ અથવા દૂધમાંથી બનેલા દહિં વગેરે, દૂધમાં પકાવેલા ચોખા અથવા ખીર કે દૂધપાક એ પણ પાયસ કહેવાય, ઘરડો બોકડો જળપાન કરતાં જેના એક ભૂખ અને બે કાન, ત્રણ જળ-સ્પર્શ કરે કહેલું છે કે, ‘જેતું ઇન્દ્રિય-બલ ક્ષીણ થયેલું છે, એવા પ્રકારના સ્વેત બોકડાને પિતૃકર્મમાં વાર્ધિણ્ય સ યજ્ઞ કરનારાઓ કહે છે તેના માંસથી પિતાદિક પૂર્વજોને બાર વરસ તૃપ્તિ થાય છે ૪૧ થી ૪૬.

પિતૃ-નિમિત્તક હિંસાના ઉપદેશ કરનારા શાસ્ત્રો જણાવીને હિંસાના દષણ કહે છે—

इति स्मृत्यनुसारेण, पितॄणां तर्पणाय या ।

मूढैर्विधीयते हिंसा, साऽपि दुर्गतिहेतवे ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વે જણાવેલા સ્મૃતિ-ધર્મસંહિતા વગેરેના અનુસારે પિતૃઓ-પિતાના વંશજો— “શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પિતાને, દાદાને અને વડદાદાને પિંડ અર્પણ કરે” તેઓનું તર્પણ કરવા માટે મૂઢપુરુષો જે હિંસા કરે છે, તે માત્ર માંસલોભાદિના નિમિત્તવાળી નથી, પણ નરકાદિક દુર્ગતિના કારણવાળી છે. થોડી પણ કોઈક હિંસા એ નરક-કારણ નથી થતી એમ ન માનવું વળી જે પિતાદિક પૂર્વજોની તૃપ્તિ માટે વિસ્તારથી વણ્યવેલી, તે ભોળા લોકોની બુદ્ધિમાં ભ્રમ કરાવનારી છે તલ, ડાગર વગેરે તથા મત્સ્યાદિના માંસથી મૃત્યુ પામેલા પિતાદિકને તૃપ્તિ થાય છે !” તે માટે કહે છે કે, ‘જો મરેલા પ્રાણીઓને પણ અહિં તૃપ્તિ થતી હોય તો નિર્વાણ પામેલા દીવાનું સ્નેહ-તેલ દીપકની શિખાને જરૂર વૃદ્ધિ પમાડે.’ એકલી હિંસા દુર્ગતિના કારણભૂત જ છે, તેમ નહિ, પરંતુ હિંસા કરતા જતુઓ સાથે વૈર, વિરોધ થતો હોવાથી આ લોક અને પરલોકમાં હિંસાના કારણથી ભયહેતુ બને છે ૪૭

અહિંસકને તો સર્વ જીવોને અભયદાન આપવામા શૂરવીર હોવાથી કોઈના પણ તરફથી ભય હોતો નથી, તે જણાવે છે—

यो भूतेष्वभयं दद्यात्, भूतेभ्यस्तस्य नो भयम् ।

यादृग् वित्तिर्यते दानं, तादृगासाद्यते फलम् ॥ ૪૮ ॥

જેઓ જીવોને અભય આપે છે, તેને તેમના તરફથી ભય હોતો નથી. જેવા પ્રકારનું દાન આપે, તેવા જ પ્રકારનું ફળ મેળવે છે. ૪૮.

આ પ્રમાણે હિંસામા તત્પર બનેલા મનુષ્યોને નરકાદિક દુર્ગતિરૂપ હિંસાનું ફળ જણાવ્યું. હિંસક એવા નિંદાપાત્ર ચરિત્રવાળા દેવોના પણ મૂઢજન-પ્રસિદ્ધ પૂજ્યત્વની નિંદા કરે છે—

કોદણ્ડ-દણ્ડ-ચક્રાસિ-શૂલ-ગત્તિકધરાઃ સુરાઃ ।

હિંસકા અપિ હા ! કદં, પૂજ્યન્તે દેવતાધિયા ॥ ૪૯ ॥

અતિશય ખેદની વાત છે કે, રુદ્રાદિક દેવો હિંસા કરનારા હોવા છતાં અજ્ઞાન, અણુકેળવાએલા સામાન્ય લોકો વડે વિવિધ પુષ્પ, ફળ, લેટ વગેરેથી પૂજાય છે, તે પણ દેવતાયુક્તિથી. હિંસકપણના હેતુભૂત વિશેષણ કહે છે. ધનુષ્ય, દંડ, ચક્ર, તરવાર, શૂલ અને શક્તિ હથિયાર ધરનાર હોવાથી હિંસા કરનાર. હિંસા ન કરનારા હોય તો ધનુષાદિક ધારણ કરવું અયુક્ત છે. ધનુષધારી શંકર, દંડ રાખનાર યમ, ચક્ર અને તલવાર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ, શૂલધારી શિવ અને શિવા, શક્તિધર કુમાર, ઉપલક્ષણથી બીજા શસ્ત્રો ધારણ કરનાર દેવો પણ સમજી લેવા. ૪૯.

આ પ્રમાણે વિસ્તારથી હિંસાનો પ્રતિષેધ કરી પ્રતિપક્ષભૂત અહિંસાવ્રતની બે શ્લોકો વડે સ્તુતિ કરે છે. —

માતેવ સર્વભૂતાનામ્, અહિંસા હિતકારિણી ।

અહિંસૈવ હિ સંસાર-મરાવમૃતસારણિઃ ॥ ૫૦ ॥

અહિંસા દુઃસ્વદાવાન્નિ-પ્રાવૃષ્ણેષ્યનાવલી ।

મવન્નમિલ્લાત્તનામ્, અહિંસા પરમૌષધી ॥ ૫૧ ॥

અહિંસા એ માતા માફક સર્વ જીવોની હિત કરનારી છે. અહિંસા એ ખરેખર સંસાર રૂપી મરુભૂમિમા અચૂતની નીક છે. અહિંસા એ દુઃખદાવાન્નિને ઓલવનાર મેઘ-પંક્તિ છે, અને અહિંસા એ ભવશ્રમણરૂપી ચક્રીના રોગથી પીડિતોને પરમૌષધિ સમાન છે. ૫૦-૫૧.

અહિંસાવ્રતનાં ફળને બતાવે છે—

દીર્ઘમાયુઃ પર રૂપમ્, આરોગ્યં સ્થાવરીયતા ।

અહિંસાયાઃ ફલં સર્વં, કિમન્યત્ કામદૈવ સા ॥ ૫૨ ॥

અહિંસા પાલન કરનારને લાંબા આયુષ્યની પ્રાપ્તિ, ઉત્તમ રૂપ, નિરોગતા, પ્રશંસનીયતા વગેરે ફળો મળે છે. વધારે કેટલું કહીએ ? એ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર છે.

અહિંસામા તત્પર બનેલો નક્કી બીજાનું આયુષ્ય વધારતો જન્મ-જન્માતરમા લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે, તેમજ પારકાના રૂપને નાશ નહિ કરતો તે ઉત્તમરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. અસ્વસ્થતાના કારણભૂત હિંસાનો ત્યાગ કરતો પરમ સ્વાસ્થ્યરૂપ આરોગ્ય મેળવે છે અને સર્વ જીવોને અભય દાન આપનારો થવાથી તેમનાથી પોતાની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરે છે. આ સર્વ અહિંસાનું ફળ છે. તે અહિંસા જે જે પ્રકારની અભિલાષા થાય, તેને તેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ઉપલક્ષણથી ન ધ્રુવજેલ સ્વર્ગ અને મોક્ષ ફળ આપનાર થાય છે.

આ વિષયમા શ્લોક જણાવે છે—“પર્વતોમાં મેરુ, દેવોમાં ઇન્દ્ર, મનુષ્યોમાં ચક્રવર્તી, જ્યોતિષમાં ચંદ્ર, વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ, ગ્રહોમાં સૂર્ય, જળાશયોમાં સમુદ્ર, અસુરો, સુરો અને મન્યૌના અધિપોમાં બિનપતિ, તેમ સર્વવ્રતોમા અધિપતિતું સ્થાન અહિંસા પ્રાપ્ત કરે છે. વધારે કેટલું કહેવું ?” પર. આ પ્રમાણે વિસ્તારથી અહિંસાવ્રત કહ્યું.

હવે સત્યવ્રતનો અવસર હોવાથી તેને કહે છે. જૂઠ્ઠી વિરતિ વગર તે વ્રત પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, તેનું ફળ બતાવ્યા વગર જૂઠ્ઠી વિરમવાતું શક્ય નથી; માટે જોટા વચનનું ફળ બતાવીને તેની વિરતિને બતાવે છે—

મનમનત્વં કાહલત્વં, મુકત્વં મુક્તરોગિતામ્ ।

વીક્યાસત્યફલં કન્યાડલીકાઘસત્યમુત્સૃજેત્ ॥૬૩॥

ખીએ સાંભળનાર ન સમજી શકે તેવાં વચન બોલવાના યોગે તે પુરુષ પણ મનમન યોગબો કહેવાય, અરુપબટ બોલવાપણું, સુંગાપણું, સુખરોગવાળો કે બીજી જીભવાળો થાય, આ સર્વે અસત્ય વચન બોલવાનાં ફળ બાણીને શાસ્ત્રબલથી અસત્યનું સ્વરૂપ સમજીને શ્રાવક મોટાં અસત્યો બોલવાનો ત્યાગ કરે. કહ્યું છે કે, “અસત્ય વચન બોલનારા મૂંગા, જડખુદ્ધિ-વાળા, અંગ-વિકલ, યોગબો કે જેનું બોલેલું કોઈને ન ગમે તેવા, દુર્ગંધ નીકળતા સુખવાળા થાય છે.” ૫૩. કન્યાદિ સંબંધી અસત્ય જે આગળ કહેવાના છીએ, તે કહે છે—

કન્યા-ગો-મૃમ્યર્લીકાનિ, ન્યાસાપહરણં તયા ।

કૂટસાહ્યં ચ પંચેતિ, સ્થૂલાસત્યાન્યકીર્તયન્ ॥૬૪॥

૧. કન્યા-વિપયક, ૨. ગાય-વિપયક, ૩ ભૂમિ-વિષયક, ૪. થાપણ પાછી ન આપવા વિષયક, ૫. જોટી સાક્ષી પૂરવી; આ પાંચને જિનેશ્વરજી પાચ મોટાં અસત્યો કહેલાં છે. ૧. કન્યા સંબંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, સારી કન્યાને ખરાબ કહેવી, ખરાબને સારી. જુદીને જુદી નહિ, જુદી નહિ, તેને જુદી કન્યા કહેવી, તે વિષયમા વિપરીત કહેવું, કન્યા શબ્દથી સર્વ કુમારાદિ બે પગવાળા મનુષ્યો સંબંધી સમજી લેવું. ૨. ગાય સંબંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, અલ્પ દૂધ આપનારીને બહુ દૂધ આપનારી, બહુ દૂધ આપનારી ગાય માટે અલ્પ દૂધ આપનારી—એમ વિપરીત કથન કરવું. ઉપલક્ષણથી ચાર પગવાળા સર્વ માટે સમજી લેવું. ૩. ભૂમિ સંબંધી અસત્ય તે કહેવાય કે, પારકી જમીનને પણ પોતાની કહેવી અગર વિપરીત કહેવું. આ બાકીના વૃક્ષાદિ પદાર્થો સંબંધી પણ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું. કોઈ શંકા કરે કે, બે પગવાળાં, ચાર પગવાળાં કે અપદ એમ કેમ ગ્રહણ ન કર્યા ? જવાબ આપે છે કે, કન્યાલીકાદિ લોકમાં અતિનિંદાપાત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૪. રક્ષણ માટે બીજને સોંપવું, તે ન્યાસ. સુવર્ણ આદિ અનામત રાખી મૂકવા માટે આપવા, તે થાપણ રાખ્યા પછી વિપરીત બોલવું, તે મોટો મૃધાવાદ ૫. આપણને પ્રામાણિક ગણી સ્થાપન કર્યા હોય, પરંતુ લાયક-રૂસ્વત કે ઈર્ષ્યા-અદેખાઈથી જોટી સાક્ષી પૂરવી. જેમ કે, ‘હું આમા સાક્ષી છું’ પારકાના પાપનું સમર્થન કરવારૂપ લક્ષણવિશેષ આશ્રીને પૂર્વથી આ જુદું જણાવેલું છે. આ પાંચે કિલ્ખ આશયથી ઉત્પન્ન થનારાં હોવાથી સ્થૂલ અસત્યો સમજવા. ૫૪.

આ પાત્ર મોટાં અસત્યોને વિશેષણ દ્વારા હેતુ સ્થાપીને તેનો પ્રતિષેધ બતાવે છે—

સર્વલોકવિરુદ્ધં યદ્, યદ્ વિશ્વસિતવાતકમ્ ।

યદ્ વિપક્ષઞ્ચ પુણ્યસ્ય, ન વદેત્ તદસૂનૃતમ્ ॥ ૫૫ ॥

કન્યા, ગાય, ભૂમિ—વિષયક અસત્યો સર્વ લોકમાં વિરુદ્ધ હોવાથી ન બોલવાં. વિશ્વાસનો ઘાત કરનાર હોવાથી શાપણ માટે અસત્ય ન બોલવું, પુણ્ય-ધર્મનો વિપક્ષ અધર્મ, પ્રમાણભૂત ગણીને ભરાસો રાખીને સત્ય કહેવા માટે વિવાદીઓ વડે પ્રાર્થના કરાય, તે રૂપ ધર્મ, અને ધર્મનો વિપક્ષ અધર્મ હોવાથી ગોટી સાક્ષી ન પૂરે. ૫૫.

અસત્યનાં રૂપો બતાવતાં તેનો પરિહાર કરવા માટે ઉપદેશ આપે છે—

અસત્યતો લઘીયસ્ત્વમ્, અસત્યાદ્ વચનીયતા ।

અધોગતિરસત્યાચ્ચ, તદસત્યં પરિત્યજેત્ ॥ ૫૬ ॥

અસત્ય બોલવાથી આ લોકમાં અપકીર્તિ, હલકાઈ અને આવતા ભવમાં દુર્ગતિ થાય છે, માટે અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો. ૫૬.

કિલ્બટ આશય પૂર્વક અસત્ય બોલવાનો ભલે નિષેધ હોય, પરંતુ પ્રમાદથી બોલી જવાય તો શી હરકત ? એ સંબંધમાં કહે છે—

અસત્યવચનં પ્રાહ્નઃ, પ્રમાદેનાપિ નો વદેત્ ।

ત્રેયાંસિ યેન મન્યન્તે, વાત્પયેવ મહાદુમાઃ ॥ ૫૭ ॥

કિલ્બટ આશય પૂર્વકના અસત્ય વચનની વાત બાજુ પર રાખો, પરંતુ અજ્ઞાન, સંશયાર્થક પ્રમાદથી પણ અસત્ય ન બોલવું. પ્રમાદથી બોલાએલા અસત્ય વચનથી મહાવાયરાથી જેમ મહાવૃક્ષો તેમ શ્રેય કાર્યો મૂળ સાથે ઉખડી વિનાશ પામે છે. મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે :—

“અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં થયેલા જે અર્થને ન બાણે, તેને “આ એમ જ છે.” એમ ન બોલે. અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં થયેલા જે પદાર્થમાં શંકા થાય, તેને “આ એમ જ છે” એમ કથન ન કરે. અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં થયેલા જે પદાર્થમાં નિઃશંકપણે થયું હોય, ત્યાં “આ આમ છે.” એમ નિર્દેશ કરે. આ અસત્ય ચાર પ્રકારનું, ભૂતનો અપલાપ કરી પદાર્થને છૂપાવવો, ન હોય તેવો પદાર્થ ઉલ્લેખ કરવો, અર્થાન્તર અને ગર્હા. ભૂતનિહ્નવ આ પ્રમાણે :—“આત્મા નથી, પુણ્ય-પાપ, પરલોકાદિ નથી.” અભૂતોદ્ભાવન જેમકે, આત્મા સર્વગત છે, અથવા સ્વામાક જાતિના તંદુલ સરખો આત્મા છે. અર્થાન્તર એટલે બળદને ઘોડો વગેરે કહેવા. અને ગર્હા ત્રણ પ્રકારની—એક પાપવાળા વ્યાપાર પ્રવર્તિત-વર્તિવારી જેમકે, ‘ખેતર ખેડો’ વગેરે. બીજી અપ્રિયા. કાણુને કાણુ કહેવા રૂપ. ત્રીજી આકાશ કરવા સ્વરૂપ. જેમકે, ‘અરે કુલટાપુત્ર !’ વગેરે. ૫૭.

અસત્ય વચન અતિપરિહાર કરવા યોગ્ય છે, એમ બતાવતા વળી આ લોકના દોષોને બતાવે છે—

અસત્યવચનાદ વૈર-વિષાદાપ્રત્યયાદયઃ ।

માદુષ્પન્તિ ન કે દોષાઃ, કુપથ્યાદ વ્યાધયો યથા ॥૫૮॥

અસત્ય વચન યોદવાથી વૈર, વિરોધ, પશ્ચાત્તાપ, અવિશ્વાસ, રાજ્યાદિકમાં અમાન્ય વગેરે કુપથ્ય લોજનથી જેમ વ્યાધિઓ થાય છે, તેની માફક ઉપર કહેલા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૮. પરભવમાં મૃષાવાદનું ફલ જણાવે છે—

નિગોદેષ્યથ તિર્યક્ષુ, તથા નરકવાસિષુ ।

ઉત્પદ્યન્તે મૃષાવાદ-પ્રસાદેન શરીરિણઃ ॥૫૯॥

અસત્ય યોદવાના પ્રભાવથી પ્રાણીઓ અનંતકાય જીવવાળા નિગોદમાં, ગાય, બળદ આદિ તિર્યચ્યોનિઓમાં અને નરક-વાસીઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૯. હવે અસત્ય યોદવાના ત્યાગમાં સુલટા ઉલટા બે પ્રકારે કાલિકાર્યાર્થનું અને વસુરાજનું એ બે દષ્ટાંત કહે છે—

બ્રૂયાદ મિયોપરોષાદ વા, નાસત્યં કાલિકાર્યવત્ ।

યસ્તુ બ્રૂતે સ નરકં, પ્રયાતિ વસુરાજવત્ ॥ ૬૦ ॥

મરણાદિકે ભય કે કોઈના હાક્ષિણ્યથી કાલિકાર્યાર્થ માફક અસત્ય ન યોદવું અને ઉપર કહેલાં કારણો ભય કે હાક્ષિણ્યથી અસત્ય વચન બોલે તો, વસુરાજ માફક નરકે ભય. તે આ પ્રમાણે—

સત્ય ઉપર કાલિકાર્યાર્થની કથા :—

પૃથ્વીરૂપ રમણીના મુગટમણિ સમાન તુરમણી નામની નગરી હતી, ત્યાં નામ પ્રમાણે ગુણવાળો જિતશત્રુ નામનો રાજા હતો. ત્યાં રુદ્રા નામની પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણીને કત્ત નામનો પુત્ર હતો. કત્ત અત્યંત ઉન્નતબલ, હંમેશાં જુગાર રમવો, મદ્યપાન કરવું એમાં જ મજા માનતો. ઇચ્છા પ્રમાણે છૂટથી વર્તન કરવા માટે તે રાજાની સેવા કરવા લાગ્યો. રાજાએ પણ તેને છાયામાફક ભેટીદારોમાં સુખ્ય બનાવ્યો. ‘વૃદ્ધિ પામતી વિષવેલડીને આગળ વધવા કે ઉપર ચડવા માટે વૃક્ષ કામ લાગે છે.’ આ કત્તે પ્રજાને ભેદનીતિથી ગમે તેમ ઉરકેરીને રાજાને દેશવટો અપાવ્યો ‘પાપાત્માઓ અને કયોતો પોતાના આશ્રયને ઉચ્છેદ કરનારા હોય છે’ તે દુરાત્મા આ રાજાના રાજ્ય પર પોતે જ બેસી ગયો. ‘હલકા માણસને પગનો અથ લાગ આપ્યો, તો માથા સુધી ચડી બેસે છે.’ સાક્ષાત્ પાપરૂપ ધૂમથી વિશ્વને મલિન કરતો હોય તેમ, તે ધર્મભુક્તિથી પશુઓની હિંસાવાળા મોટા યજ્ઞો કરવા લાગ્યો. કોઈક સમયે સંયમ દેહસ્વરૂપ હોય તેવા, તે કત્તના મામા કાલિકાર્યાર્થ નામના આચાર્ય વિહાર કરતા ત્યાં આવ્યા. મિથ્યાત્વ-મોહિત હોવાથી આચાર્યની પાસે જવાની ઇચ્છા ન હતી, છતાં પણ માતાએ અતિશય દબાણ કર્યું, જેથી તે મામાની પાસે આવ્યો. મદિરાપાન કરેલા માફક પ્રમત્ત સરખા તેણે ઉદ્ભટપણાથી તેમને પૂછ્યું, ‘હે આચાર્ય! ભે ભણકાર હો તો યજ્ઞોનું ફળ કહો.’ કાલિકાર્યાર્થે કહ્યું કે, ભે તું ધર્મ પૂછે છે, તો તે સાંભળ-

‘પોતાને જે જે અપ્રિય હોય, તે ખીબને ન કરવું.’ ‘અરે! હું તો યજ્ઞનું કળ પૂછું છું.’ એ પ્રમાણે ફરી કહ્યું, એટલે આચાર્યે કહ્યું, ‘હિંસાદિ એ શ્રેય કરનાર નહિ, પણ પાપ બંધાવનાર થાય છે.’ ફરી હુણ્ડિ દત્તે તે જ પ્રશ્ન નિંદાપૂર્વક પૂછ્યો છતાં આચાર્યે સભજનતા પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે, ‘યજ્ઞોતું ફલ નરક છે’ કોષ પામેલા દત્તે કહ્યું, આ વિષયમા ખાત્રી કઈ? તે કહ્યો. આચાર્યે કહ્યું કે, આજથી સાતમે દિવસે તું ચંડાલની શ્યાવન-કુંભીમાં રંધાઈશ. કોપથી ભવાં ચડાવીને અને આખ લાલ કરીને ભૂતનો વળગાડ થયો હોય તેવો તે પૂછે છે કે તેમાં શું પ્રમાણ? હવે કાલિકાચાર્યે પણ કહ્યું કે, ‘ચંડાળની શ્વકુંભીમાં રંધાવા પહેલાં તે જ દિવસે અણધારી રીતે તારા મુખમાં વિષ્ટાનો પ્રવેશ થશે.’ રોષમાં આવેલા દત્તે કહ્યું કે, ‘તમારું મૃત્યુ કોનાથી અને કયારે થશે?’ ત્યારે આચાર્યે કહ્યું કે, ‘કોઈથી પણ નહિ, પણ પોતાના સમયે હું સ્વર્ગમાં જઈશ’ એમ સુનિએ કહ્યું. ત્યારે રોષ પામેલા દત્તે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, આ હુણ્ડિને પકડી લો, એ પ્રમાણે આજ્ઞા પામેલા સેવકોએ કાલિકાચાર્યને પકડી દેઢ કર્યા.

હવે પાપકર્મી દત્તથી કંટાળેલા સામતોએ પહેલાના રાત્રને બોલાવી રાત્ર અર્પણ કરવા નિર્ણય કર્યો. શંકાવાળો દત્ત પણ સિંહની ગર્જનાથી ત્રાસ પામેલા અને ઝાડીમાં સતાર્થ રહેલા હાથી માફક પોતાના ઘરમાં છૂપાઈ ગયો. દૈવયોગે સાતમો દિવસ કયો? તે જ્યાંલામા ન રહેતાં સાતમા દિવસે બહાર નીકળવા માટે કોટવાળ આદિ પાસે રાજમાર્ગ પર ચોકી પહેરે. ગોઠવાવી રાજમાર્ગનું રક્ષણ કર્યું. ત્યાં આગળ એક માળી પુષ્પનો કરડીયો લઈને પ્રાતઃકાળમા નગર-પ્રવેશ કરતો હતો, ત્યારે એણે ઝાડાના વેગથી માર્ગમાં જ વિષ્ટા કરી અને ભય પામેલા તેણે પુષ્પોથી તે ઢાંકી દીધી. ‘આ જ દિવસે હુણ્ડિ’ મુનિને પણ માફક હાણીશ’ એમ વિચારતો દત્ત પણ ઘોડેવારો સાથે બહાર નીકળ્યો. ઢોડતા એક અશ્વની ખરી વડે ઉછળેલી વિષ્ટા દત્તના મુખમાં પડી. ‘મતધારી સંયમીની વાણી અસત્ય થતી નથી.’ શિલા સાથે અક્રુણાચ માફક ઢીલા દેહવાળો હતાશ બની ગયો અને ત્યાર પછી સામતોને કહ્યા વગર પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. હવે પ્રજ્ઞલોકોએ ‘આણે આપણી મંત્રણા બહાળી નથી.’ એમ વિચારી એ ઘરમાં પ્રવેશ કરે, તે પહેલાં જ તેને બળદ માફક બાધીને પકડ્યો. હવે રાત્રિ પૂર્ણ થાય એટલે જેમ સૂર્ય પોતાનું તેજ પ્રગટ કરે, તેમ પહેલાનો રાત્ર તે વખતે પ્રગટ થયો. કરંડીયાથી છુટેલા સર્પ માફક ફરથી કોષથી સળગતા તે રાત્રએ નરકની કુલી સરખી ચંડાળની કુંભીમાં દત્તને નાખ્યો. કુંભી નીચે અગ્નિ સળગાવ્યો અને કુલી તપતી હતી ત્યારે વચમાં શ્યાવો રહેલા હતા પરમાધાર્મિકો જેમ નારકીઓને તેમ દત્તને પીગળાવી મારી નાખ્યો. રાત્રના ભય અને આગ્રહને આધીન ન થતાં સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરવા માટેની પ્રતિજ્ઞાવાળા કાલિકાચાર્ય માફક યુદ્ધિશાળી પુરુષ કદાપિ અસત્ય ન બોલે. આ પ્રમાણે કાલિકાચાર્યનું કથાનક કહ્યું.

અસત્ય ઉપર વસુરાત્રની કથા :—

ચેરી દેશમા શુક્તિમતી નદીની કીડાસખી સરખી પ્રસિદ્ધ શુક્તિમતી નામની નગરી હતી. પૃથ્વીના મુગટ સમાન તે નગરીમાં તેજથી અદ્ભુત માણિક્યરત્ન માફક અભિચંદ્ર નામનો રાત્ર હતો. પાડુરાત્રને જેમ યુધિષ્ઠિર તેમ તે રાત્રને મહાયુદ્ધિશાળી સત્ય વચન બોલનાર વસુ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. ક્ષીરકંઠક શુદ્ધ પાસે તેમનો પુત્ર પર્વત, રાજપુત્ર વસુ અને

ધન આપ્યું. રાજાએ શુભતપણે રાજસભામાં બેસવા યોગ્ય તેની વેદિકા ઘડાવી અને ઘડનાર કારીગરોને મારી નાખાવ્યા. ‘રાજાએ કદાપિ કેદીના થતા નથી.’ તે વેદી ઉપર ચેદી રાજાનું સિંહાસન સ્થાપન કર્યું. અજ્ઞાન લોકોએ એમ સમજવા લાગ્યા, કે ‘સત્યના પ્રભાવથી સિંહાસન આકાશમાં અદ્ધર રહેલું છે, ખરેખર સત્યથી તુષ્ટ થએલા દેવતાઓ આ રાજાનું સાંનિધ્ય કરે છે.’ એવા પ્રકારની તેની અતિશય ઉજ્જવલ પ્રસિદ્ધિ દરેક દિશામાં ફેલાઈ. તે પ્રસિદ્ધિથી ભય પામેલા રાજાએ તેને આધીન બન્યા. ‘સાચી કે મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ એ રાજાઓને વિજય આપનારી થાય છે.’

કોઈક સમયે નારદ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેણે બુદ્ધિશાળી શિષ્યો પાસે ઋગ્વેદની વ્યાખ્યા કરતા પર્વતને બોલ્યો. ‘અજૈયંષ્ટવ્યમ્’ આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ‘અજ’ એટલે બકરો એવો અર્થ સમજાવતા પર્વતને નારદે કહ્યું, હે બધું ! આ કહેવામાં બ્રાહ્મણ તારી ભૂલ થાય છે. ત્રણ વરસ થયા હોય, તેવાં ધાન્યો ઉગતાં નથી, તે ‘અજે’ કહેવાય. ગુરુજીએ આ પ્રમાણે જ આપણને વ્યાખ્યા કરી હતી, તેને તું કેમ ભૂલી ગયો ? ત્યાર પછી પર્વતે કહ્યું કે, પિતાજીએ આ અર્થ નથી કહ્યો, પણ ‘અજે’ એટલે બકરા કહ્યા હતા અને એ જ પ્રમાણે કોષોમાં પણ અર્થ કહેલો છે પછી નારદે કહ્યું, ‘આ પ્રમાણે શપ્તોના અર્થની ગૌણ અને મુખ્ય બે વિચારણા હોય છે, તેમાં આ વિષયમાં ગુરુજીએ ગૌણ અર્થ કહ્યો હતો. ગુરુજી ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા હતા, શ્રુતિ પણ ધર્મસ્વરૂપ જ છે. બંને વિપરીત કરીને છે મિત્ર ! તું પાપ ઉપાજન ન કર, આગ્રહપૂર્વક પર્વતે કહ્યું કે, ગુરુજીએ અજાન્-મેવાન્ ‘અજ’ એટલે બકરા કહેલા છે, ગુરુજીએ કહેલા શપ્તના અર્થ તું ઉલ્લંઘન કરવાથી તું ધર્મ ઉપાજન કરે છે ખરો ? ખોટા અભિમાનવાળી વાણી મનુષ્યને દંડ કે ભય આપનારી થતી નથી ? પર્વતે પિતાના પક્ષની સ્થાપના કરવામાં જે નિષ્ફળ થાય, તેણે છૂલ્કવા છેદ સ્વીકારવો-એવી આપણા વચ્ચે શરત હો. આ વિષયમાં આપણા બે વચ્ચે સાથે અભ્યાસ કરનાર વસુરાજાને પ્રામાણિક નિષ્ણય આપનાર તરીકે માન્ય કરવા. નારદે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે સત્ય બોલનારને શ્રેય થતો નથી. ખાનગીમાં પર્વતની માતાએ પુત્રને કહ્યું, ‘હું’ ઘરકાર્યમાં પરોવાયેલી હતી, ત્યારે ‘અજા’ એટલે ત્રણ વરસના ધાન્યો એવો અર્થ મેં તારા પિતાજી પાસેથી સાંભળ્યો હતો તમોએ બિહવા-છેદની શરત અભિમાનથી કરી, તે કાર્ય અયોગ્ય કર્યું, વગર વિચારે કાર્ય કરનાર આપત્તિનો સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. પર્વતે કહ્યું, ‘આ પ્રમાણે મેં કર્યું’ તો છે જ, હે માતાજી ! મેં જોકે વખત ગમે તે કરી નાખ્યું, હવે તેનો કંઈ ઉપાય છે કે નહિ ? પછી તે પર્વતની આપત્તિની પીડા વડે હૃદયમાં શલ્ય પામેલી માતા વસુરાજા પાસે ગઈ. ‘પુત્ર ખાતર શું ન કરાય ?’ તેણે કહ્યું, હે માતાજી ! તમને દેખવાથી આજે ખરેખર મને ગુરુજી ક્ષીરકંઠનાં જ કર્શન થયા, બોલો શું કરું ? અથવા શું આપું ? ત્યારે તેણે કહ્યું, હે પૃથ્વીપતિ ! મને પુત્રલક્ષ્યા આપ, હે પુત્ર ! પુત્ર વગર ધન, ધાન્ય કે ખીજ વસ્તુઓનું મારે શું પ્રયોજન છે ? વસુજીએ કહ્યું, હે માતાજી ! પર્વત મને પૂજ્ય અને પાલન કરવા યોગ્ય જ છે, શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે કે, ગુરુના પુત્ર સાથે ગુરુની જેમ વર્તવું.’ અકાલે રોષ કરનાર વમરાજાએ આજે કોની ચિઠ્ઠી ઉચ્છ્રી ? હે માતા ! મારા બંધુને મારવાની ઇચ્છાવાળો કોણ છે ? તે મને કહો. તમે શા માટે ફિકર કરો છો ? ‘અજ’ શપ્તની વ્યાખ્યાની હકીકત તથા પિતાના પુત્રે કરેલી શરત, તમને તેમાં નિષ્ણેય કરનાર પ્રમાણપુરુષ તરીકે માન્યા છે, માટે તમારી પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે, બધું રક્ષણ કરવા માટે ‘અજ’ એટલે બકરો એવો

અર્થ તમારે કહેવો. મહાપુરુષો પ્રાણો આપીને પણ પરોપકાર કરનારા હોય છે, તો પછી વાણીથી કેમ નહિ ?' વસુએ કહ્યું, 'હે માતાજી ! હું' અસત્ય વચન કેમ બોલું ? સત્ય વચન બોલનારા પ્રાણના નાશમાં પણ અસત્ય બોલતા નથી. વળી બીજું' કંઈકે બોલવું, પણ પાપથી ડરનારાએ અસત્ય તો ન જ બોલવું. વળી ગુરુ-વચનથી વિરુદ્ધ બોલવાની કે ખોટી સાક્ષી પૂરવાની વાત તો કેવી રીતે કરી શકાય ? ત્યારે માતાએ કહ્યું, 'ગુરુના પુત્રનું ઘણું કયું' ! અથવા તો સત્યવ્રતનો આગ્રહ રાખ' એ પ્રમાણે જ્યારે રોષથી કહ્યું, ત્યારે વસુરાજીએ તેનું વચન માન્ય કર્યું'.

ત્યાર પછી હર્ષ પામેલી કીરકદંબની પત્ની ગર્ધ અને વિદ્વાન એવા નારદ અને પવત રાજસભામાં આવ્યા, સભામાં બંને વાદીઓના સત્ય અને અસત્યરૂપ ક્ષીર અને નીરનો સારી રીતે વિભાગ કરનાર ઉજ્જવળ પ્રભાવાળા માધ્યસ્થ્ય શુષ્કવાળા સભ્યો એકઠા થયા. પૃથ્વી અને આકાશ એ બંને વચ્ચે જેમ સૂર્ય તેમ આકાશ સરખા સ્વચ્છ સ્ફટિકની શિલાની વેદિકા ઉપર સ્થાપન કરેલ સિંહાસનને સભાપતિ વસુરાજીએ શોભાયમાન કર્યું. ત્યાર પછી નારદે અને પવતે રાજ પાસે પોતપોતાની વ્યાખ્યાની સ્થાપના કરી, અને કહ્યું કે, હવે તમે સત્ય અર્થ કહો. બ્રાહ્મણ-વૃદ્ધોએ કહ્યું કે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી એ બંને વચ્ચે જેમ સૂર્ય તેવી રીતે “ આ બંને વચ્ચે વિવાદ છે, તે તમારે વિષે પ્રમાણ છે. ઘટ વગેરે દિવ્યો ખરેખર આજે સત્યથી જ વર્તી રહેલા છે, સત્યથી વરસાદ વરસે છે અને સત્યથી દેવતાઓ પણ વશ થાય છે, હે રાજન ! તમે જ લોકોને સત્યમાં સ્થાપન કરો છો, તો આ વિષયમાં આપને શું કહીએ ? સત્યવ્રતને ઉચિત એવો નિર્ણય આપો.” વચન ન સાંભળ્યું હોય, તેમ પોતાની પ્રસિદ્ધિનો પણ ખ્યાલ કર્યા વગર વસુએ કહ્યું કે, ગુરુજીએ ‘અબ્જ’ ‘મેધાન્’ અર્થાત્ ‘અબે’ એટલે ઘેટા એવી વ્યાખ્યા કરી હતી એમ કહીને સાક્ષી આપી. તેના અસત્ય વચનથી દેવતાઓ ક્રોધાયમાન થયા અને દેવતાઓએ આકાશ જેવી નિર્મલ સ્ફટિકશિલાની વેદિકાવાળું સિંહાસન ચૂરી નાંખ્યું. વસુમતીનો સ્વામી વસુરાજ ત્યાર પછી તત્કાલ નરકપાતાની પ્રસ્તાવના કરતો હોય તેમ પૃથ્વીતલમાં પડ્યો. ખોટી સાક્ષી આપનાર ચંડાલ માફક તારું મુખ કોણુ દેખે ? એમ વસુને તિરસ્કારતો નારદ પોતાના સ્થાનકે ગયો. અસત્ય વચન બોલવાથી ક્રોધાયમાન થયેલા દેવતાઓએ પટકાવેલ વસુરાજ ઘોર નરકમાં ગયો. અપરાધી તે વસુરાજનો જે જે પુત્ર રાજ્ય પર ખેસતો હતો, તેને તેને દેવતાઓ હણતા હતા, એવી રીતે આઠ હણ્યા હતા. આ પ્રમાણે વસુરાજને અસત્ય વચન બોલવાનું ફળ સાંભળીને જિનવચન શ્રવણ કરેલ આત્માએ કોઈના પણ આગ્રહને વશ ન બનતા પ્રાણોના સંશયમાં પણ અસત્ય ન જ બોલવું. ૬૦. ઈતિ નારદ-પર્વત કથા.

‘સજ્જનોને હિત કરનાર’ તે સત્ય-એવી વ્યુત્પત્તિથી યથાર્થ વચન હોવા છતાં પણ બીજાને પીડા કરનાર વચન પણ અસત્ય જ ગણેલું છે, માટે સત્ય પણ એવા પ્રકારનું ન બોલવું ભેઈએ-

ન સત્યમપિ માષેત, પરપીઢાકરં વચઃ ।

લોકેઽપિ શ્રૂયતે યસ્માત્, કૌશિકો નરકં ગતઃ ॥૬૧॥

લોકાબ્યવહારથી સત્ય દેખાવા છતાં પરમાર્થથી વિચાર કરીએ તો તે પરપીડા કરનાર હોવાથી તે વચન અસત્ય જ છે, તેવાં વચનો ન બોલવા ભેઈએ. તેવું વચન બોલવાથી

નરકગમન થાય છે. લોકોમાં અને ખીબતના શાસ્ત્રોમાં પણ તે વાત સંભળાય છે કે, ખીબતને પીડા કરનાર સત્ય વચન બોલવાથી કૌશિકે નરકમાં ગયો. કૌશિકની વાત સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે સમજવી—

સત્ય એ જ ધનવાળો કૌશિક નામનો કોઈક તાપસ ગામના સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગંગા નદી પાસે રહેવા લાગ્યો. કંઈક મૂળાદિના આહાર કરનારા, મમત્વ-રહિત, પરિશ્રદ્ધ વગરના એવા તેણે સત્યવાદી તરીકે ઘણી નામના મેળવી. એક વખત ગામ લૂંટીને તે તાપસ દેખે તેવી રીતે તે ચોરો દરમાં જેમ સર્પ તેમ આશ્રમ નજીકમાં વનની ઝાડીમાં ભરાઈ ગયા. ચોરોના પગલાંના અનુસારે ગામલોકોએ તાપસને પૂછ્યું કે, ‘તમે સત્યવાદી છો, કહો કે ચોરો ક્યાં ગયા?’ ધર્મતત્ત્વના મર્મને ન બાણનાર કૌશિકે કહ્યું કે, ‘આ ગાદ ઝાડીની અંદર ચોરોએ પ્રવેશ કર્યો છે.’ તેના કહેવાથી હાથમાં હથિયારોથી સજ્જ થઈ ગામલોકોએ વનમાં પ્રવેશ કરી શિકારીઓ જેમ મૃગલાને તેમ ચોરોને મારી નાખ્યા. ‘ખીબતને પીડા કરનાર’ એવું સત્યવચન બોલનાર પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને કૌશિક તાપસ પ્રગટ નારકીમાં ગયો. ૬૧.

અદ્ય પણ અસત્ય બોલવાનો પ્રતિષેધ કરીને મહાઅસત્ય બોલનાર માટે ખેદ કરે છે—

અલ્પાદપિ મૃષાવાદાદ્, રૌરવાદિષુ સંમવઃ ।

અન્યથા વદતાં જૈર્ની, વાચં ત્વહ્ ! કા ગતિઃ ? ॥૬૨॥

આ લોકોના અદ્ય લાભ કરનાર થોડા અસત્યથી રૌરવ, મહારૌરવ વગેરે નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રૌરવ એ નારકી અર્થમાં લોકોમાં પ્રચલિત છે. નહિતર સર્વ નરકમાં એમ કહેતે. જિનેશ્વરની વાણીને વિપરીત અર્થમાં કહેનાર અને અસત્ય કથન કરનાર કુતીથિકો તથા સ્વમતમાં નિહાનવો વગેરેની શી ગતિ થશે ! નરક કરતા પણ અધિક અધમ ગતિ પામશે. તેઓને રોકવા અશક્ય છે. માટે ખરેખર તેઓ શોક અને ખેદ કરવા લાયક છે. કહેલું છે કે :—
“અહાહા ! ખીબત અન્ય સર્વ પાપો કરતાં પ્રભુમાર્ગથી થોડું પણ વિપરીત બોલવું કે પ્રરૂપણ કરવી—એ મહા ભયંકર છે. મરીચિના ભવમાં ઉપાજન કરેલા અવશેષમાત્ર પાપના યોગે દેવોથી જેના ગુણોની પ્રશંસા થએલી હોવા છતાં, ત્રણે ભુવનમાં અજોડ મદલ સરખા તીર્થંકર હોવા છતાં પણ ત્રણ જગતના પ્રભુ ! તમે અનેક વખત ગોવાળીયા આદિકથી દુરથના પામ્યા !” સ્ત્રી, ગાય, બ્રાહ્મણ અને ગર્ભના જીવોની હત્યા કરનાર દૃઢપ્રહારી સરખા કેટલાક ઘણા પાપ કરવા છતાં તે જ ભવમાં સિદ્ધિ પામ્યા છે, તે વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૬૨.

અસત્યવાદીઓને નિંદીને સત્યવાદીઓની સ્તુતિ કરે છે—

જ્ઞાન-ચારિત્ર્યોર્મુલં, સત્યમેવ વદન્તિ ચે ।

ધાત્રી પવિત્રીક્રિયતે, તેપાં ચરણરેણુભિઃ ॥ ૬૩ ॥

જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય બંનેના મૂલકારણ સ્વરૂપ સત્ય જ જેઓ બોલે છે, તેઓના ચરણની રબથી આ પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય એટલા માટે કહ્યું કે, ‘નાળ-કિરિયાહિ મોક્ષો’ એ ભગવાન ભાષ્યકારના વચનનો અનુવાદ કરવા માટે. જ્ઞાન શ્રદ્ધ

કરવાથી દર્શન પશુ આવી બય, દર્શન વગરનું જ્ઞાન એ અજ્ઞાન ગણેલું છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવો સદ્ અસદ્ પદાર્થો વિપરીતપણે બાળે છે. તેમનું જ્ઞાન ભવકારણવાળું અને સ્વચ્છંદપણે અર્થ-કથન કરનારું નિરપેક્ષતાવાળું હોવાથી તેમને જ્ઞાનનું કૃણ થતું નથી. કહેલું છે કે-“સાચા અને ખોટામાં તફાવત ન હોવાથી, ભવના કારણભૂત, પોતાની મતિકલ્પના પ્રમાણે અર્થ કરતા હોવાથી, શાસ્ત્રની પરાધીનતા કે સાપેક્ષતા ન હોવાથી, જ્ઞાનના કૃણ-સ્વરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી, મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપે માનેલું છે.” ૬૩. સત્યવાદીઓનો આ લોકમાં પશુ પ્રભાવ બતાવે છે-

અલીકં યે ન માપન્તે, સત્યવ્રતમહાધનાઃ ।

નાપરાદુમલં તેભ્યો, મૃત-પ્રેતોરગાદયઃ ॥ ૬૪ ॥

ભૂત, પ્રેત, વ્યંતર, કુટુંબીઓ જેઓ પોતાના સંબંધીઓને હેરાન-પરેશાન કરે છે, ઉપલક્ષણથી સર્પો, વાઘો વગેરે પશુ સમજવા. પરંતુ સત્યવ્રત રૂપી મહાધનવાળા જેઓ અસત્ય બોલતા નથી, તેમને હેરાન કરવા ભૂતાદિક સમર્થ થઈ શકતા નથી. આને લગતા બીજા શ્લોકો પણ કહે છે—

બીજાં મતો અહિંસા-જળનું રક્ષણ કરનાર તળાવની પાળ સરખા છે. સત્યવ્રતના ભગ થવા યોગે પાળ તૂટી બય તો તે અહિંસા-જળ રક્ષણ વગરનું બની વિનાશ પામે. સર્વ જીવોને ઉપકારક એવું સત્ય જ કાઢ્યા પુરુષે બોલવું, અથવા સર્વ અર્થ સાધી આપનાર મૌનપણાનું આલંબન કરી રહેવું. કોઈ પૂછે તો પશુ, વૈરના કારણભૂત, કોઈની ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરનાર, કઠોર, શકા ઉત્પન્ન કરનાર કે શંકાસ્પદ, હિંસા કરાવનાર, કે ચાડી કરનાર વચન ન બોલવું; પરંતુ ધર્મનો નાશ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ, સાચા સિદ્ધાંતનો અર્થ માર્યો જતો હોય, તો શક્તિવાળાએ તેના નિષેધ માટે વગર પૂછ્યે પશુ બોલવું.” આવાક-નાસ્તિકો કૌલિકો, વિપ્રો, બૌદ્ધો, પાંચરાત્રિકો વગેરેએ અસત્યથી આક્રમણ કરી જગતને વિડંબના પમાડ્યું છે. ખરેખર, તેઓના મુખમાંથી જે વાણી બહાર નીકળે છે, તે નગરની ખાળ (ગટર)ના પ્રવાહ સરળી કાઢવ-મિશ્રિત દુર્ગંધ જળની ઉપમાવાળી છે દાવાનળમાં બળીને સળગી ગયેલું વૃક્ષ ફરી ઘટાવાળું લીલુંછમ તૈયાર બની બય છે, પરંતુ દુર્વચન-અગ્નિથી બળેલો લોક સાચો ધર્મમાર્ગ પામી પલ્લવિત થતો નથી. ચંદન, ચંદ્રિકા, ચંદ્રકાન્તમણિ, ચોતીની માળાઓ તેટલો આહ્લાદ આપતી નથી, જેટલો આહ્લાદ મનુષ્યોની સાચી વાણી આપે છે. શિખાવાળો, મુંડમસ્તકવાળો, જટાવાળો, નગ્ન કે વસ્ત્ર ધારણ કરનાર તપસ્વી એવો પણ જો અસત્ય બોલે, તો તે અસ્પૃશ્ય અત્યજ કરતા પણ નિંદનીય છે. ત્રાજવાના એક પલ્લામાં અસત્ય વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું પાપ અને બીજા પલ્લામાં ખાકીનું સર્વ પાપ તોલ કરવામાં આવે, તો પ્રથમનું પલ્લું વજનહાર થશે. પરહારાગમન, ચોરી એ પાપો છોડવા માટેનાં પ્રતિવિધાનો કોઈક મળશે, પરંતુ અસત્ય વચન બોલનાર પુરુષોનો પ્રતિકાર કરનાર ઉપાય નથી દેવો પણ જેમનો પક્ષપાત કરે છે, રાજાઓ પણ જેની આજ્ઞા ઉઠાવે છે, અગ્નિ આદિક ઉપદ્રવો પણ જેનાથી શાન્ત બની બય છે—આ સર્વ સત્ય વાણીનું જ ફલ સમજવું. આ પ્રમાણે બીજું વ્રત પૂર્ણ થયું. ૬૪.

હવે ત્રીજું અસ્તેયમત કહેવાય છે. તેમાં પણ કૃળ બતાવ્યા વગર મનુષ્ય ચોરીથી અટકતો નથી, માટે કૃળ બતાવવા પૂર્વક ચોરીની નિવૃત્તિ કહે છે—

દૌર્ભાગ્યં પ્રેષ્યતાં દાસ્યમ્, અક્ષચ્છેદં દરિદ્રતામ્ ।

અદત્તાત્તફલં જ્ઞાત્વા, સ્થૂલસ્તેયં વિવર્જयेत् ॥ ૬૫ ॥

હૌભાગ્ય—બીબને ઉદ્વેગ પમાડનાર, પારકાને ત્યાં નોકર બની તેનાં કામ કરવાં, કામ આપી શુભામ બનાવે, શરીરની પરાધીનતા, અંગના અવયવોનો છેદ, હાથ, પગ આદિનો છેદ, નિર્ધનતા, વગેરે આ અને પરદોષમાં વગર આપેલી વસ્તુ ગ્રહણ કરવા રૂપ અદત્તાદાનનાં કૃળો શાસ્ત્રથી અને શુરુના સુખથી બાણીને મોટી ચોરી કરવા રૂપ અને ‘ચોર’ એવા શબ્દથી અવહાર થાય તેવાં કાર્યો શ્રાવક ત્યાગ કરે. ૬૫. તેને જ વિસ્તારથી કહે છે—

પતિતં વિસ્મૃતં નષ્ટં, સ્થિતં સ્થાપિતમાહિતમ્ ।

અદત્તં નાદદીત સ્વં, પરકીયં ક્વચિત્ સુધીઃ ॥ ૬૬ ॥

વાહન જતું હોય તેમાંથી પડી ગયેલું, માલિકે મૂક્યું હોય, પણ તે ભૂલી ગયા હોય, ખોવાઈ ગયું હોય અને માલિકને તેની ખબર ન હોય. અનામત—ધાપણ સાચવવા મૂકી હોય, જમીનમાં દાટેલું હોય, આ વગેરે પારકી માલિકીની ચીજ વસ્તુઓ વગર આપેલી ગ્રહણ કરવી, તે રૂપ ચોરી બુદ્ધિશાળી ગમે તેવા આપત્તિવાળા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કળ, ભાવ હોય તો પણ ન કરે. ૬૬. હવે ચોરી કરનારની નિંદા કરે છે—

અયં લોકઃ પરલોકો, ધર્મો ધૈર્યં ધૃતિર્મતિઃ ।

મુષ્ણતા પરકીયં સ્વં, મુષિતં સર્વમપ્યદઃ ॥ ૬૭ ॥

પારકા ધનની ચોરી કરનારે પોતાનું સર્વ શુભાબ્ધિ. કેવી રીતે ? પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થએલ આ લોકનો જન્મ, જન્માંતરમાં પુણ્ય, ધૈર્ય, આપત્તિમાં સહનશીલતા, સ્વસ્થતા, કાર્યાકાર્યનો વિવેક આ રૂપ ભાવધન શુભાબ્ધિ. ૬૭. હિંસા કરનાર કરતાં પણ ચોરી કરનારના ધણા દોષો કહે છે—

અકસ્યૈકં ક્ષણં દુઃખં, માર્યમાણસ્ય જાયતે ।

સપુત્ર-પૌત્રસ્ય પુનઃ, યાવજ્જીવં હતે ધને ॥ ૬૮ ॥

જેની હિંસા કરવામાં આવે છે, તેને બહુ લાંબો કાળ નહિ, પણ એક ક્ષણનું દુઃખ થાય છે, પરંતુ જેનું ધન હરણ કરવામાં આવે છે, તેને તેના પુત્રો, પૌત્રો અને આળા કુટુંબને બિંહળી સુધી તે દુઃખનો ઘા રૂઝાતો નથી. ૬૮. ચોરીના કૃળને વિસ્તારથી કહે છે—

ચૌર્ય-પાપદ્રુમસ્યેહ. વધ-વન્ધાદિકં ફલમ્ ।

જાયતે પરલોકે તુ, ફલં નરકવેદના ॥ ૬૯ ॥

ચોરી રૂપ પાપવૃક્ષનું કૃળ આ લોકમાં વધ, બન્ધનાદિક છે અને આવતા જન્મમાં નરકમાં વેદનારૂપ કૃળ મળે છે. ૬૯. હવે ક્ષાણિત ભાગ્યયોગે કે રાબ આદિકના પ્રમાદથી

ન પકડાય, તો પણ મનમાં પકડાઈ જવાની ધીક, અસ્વસ્થતા, અપકીર્તિ આદિ આ લોકનાં માઠાં ક્ષણ બતાવે છે—

દિવસે વા રજન્યાં વા, સ્વપ્ને વા જાગરેડપિ વા ।

સશલ્ય ઇવ ચૌર્યેણ, નૈતિ સ્વાસ્થ્યં નરઃ ક્વચિત્ ॥ ૭૦ ॥

ચોર રાતે કે દિવસે, સ્વપ્નમાં કે જાગતામાં પણ શલ્યવાળા માફક ક્યાંય પણ ચોરીના કારણે શાંતિ અનુભવી શકતો નથી. ૭૦. ચોરી કરનારને એકલો શાંતિનો અભાવ નથી, પરંતુ બંધુવર્ગ પણ તેના ત્યાગ કરે છે—

મિત્ર-પુત્ર-કલત્રાણિ, ભ્રાતરઃ પિતરોડપિ હિ ।

સંસજન્તિ ક્ષણમપિ, ન મ્લેચ્છૈરિવ તસ્કરૈઃ ॥ ૭૧ ॥

મિત્રો, પુત્રો, પત્નીઓ, ભાઈઓ, પિતા, કાકા વગેરે સગા-વહાલાઓ પણ મ્લેચ્છોના સંસર્ગ માફક ક્ષણ વાર પણ તેના સંસર્ગને કરતા નથી. કહ્યું છે કે, બ્રહ્મહત્યા, મહિરાપાન, ચોરી, શુદ્ધપત્ની સાથે સંલોગ અને આવાં પાપકર્મ કરનારા સાથે સંસર્ગ કરવો—આ પાંચ મહાપાપો કહેલાં છે. અથવા રાજદંડના ભયથી. કહેલું છે કે :—“ચોરી કરનાર અને કરાવનાર, સલાહ આપનાર, રહસ્ય બાણનાર, ચોરીનો માલ ખરીદ કરનાર, કરાવનાર, સ્થાન આપનાર, ભોજન આપનાર આમ સાત પ્રકારના ચોર કહેલા છે ચોરી કરવામાં પ્રવર્તનારના દોષો અને નિવૃત્ત થએલાના શુભો, દરેકના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે—

સંબન્ધ્યપિ નિગૃહ્યેત, ચૌર્યાન્મણ્ડિકવન્નૃપૈઃ ।

ચૌરોડપિ ત્યક્તચૌર્યઃ સ્યાત્, સ્વર્ગભાગ્ રૌહિણેયવત્ ॥ ૭૨ ॥

ચોરી કરવાથી સંબંધી હોય તો પણ રાજ વડે મંડિક માફક પકડાય છે. અને ચોર છતાં ચોરીનો ત્યાગ કરનાર રોહિણીયાની માફક સ્વર્ગસુખ ભોગવનાર થાય છે. બંનેનાં સંપ્રદાયથી આવેલાં દૃષ્ટાંતો આ પ્રમાણે બાણવાં :—

મૂલદેવ અને મંડિક ચોરની કથા :

સસુદ્રના જળ માફક જેનો મધ્ય પ્રદેશ બાણી શકાતો નથી, એવું ગૌડદેશમાં પાટલિપુત્ર નામનું પત્તન હતું. ત્યાં અનેક કલાઓના આશ્રયસ્થાન સાહસિક બુદ્ધિના મૂલ સમાન મૂલદેવ નામનો રાજપુત હતો. ધૂર્તવિદ્યા - શિરોમણિ કૃપણો અને અનાથોનો બંધુ, કૂટ એટા કરનારમાં કૃષ્ણ સરખો, રૂપ અને લાવણ્યમાં કામદેવ સમાન, તે ચોર સાથે ચોર, સાધુ સાથે સાધુ, વાંકા સાથે વાંકો, સરળ સાથે સરળ, ગામડીયા સાથે ગામડીયો, ચતુર સાથે ચતુર, બર સાથે બર, ભટ સાથે ભટ, જુગારી સાથે જુગારી, વાતોડીયા સાથે વાતોડીયો, સ્ફટિકરત્ન માફક તરત જ ખીબાના સ્વરૂપને પકડી લેતો હતો. ત્યાં આગળ આશ્ચર્યકારી કુતુહલોથી લોકોને વિસ્મય પમાડતો તે મહાબુદ્ધિશાળી વિદ્યાધરની માફક ધ્વજા પ્રમાણે ફરતો હતો. જુગાર રમવાના વ્યસનના આસક્તિદોષથી પિતાથી અપમાન પામેલો તે દેવતાઈ નગરીની શેષા જિતનારી ઉજ્જયિની નગરીમાં ગયો. શુટિકાના પ્રયોગથી તે કૂણડો અને વામન બનીને નગર-લોકોને

આશ્ચર્ય પમાડતો કલાઓથી ત્યાં તે યાત્રા પામ્યો. તે નગરીમા રૂપ, લાવણ્ય અને કલા-વિજ્ઞાનની કુશળતા વડે રતિને શરમાવનારી દેવદત્તા નામની ઉત્તમ ગણિકા હતી. કળાવાળાઓના જે ગુણ હોય, તેમાં તે નિષ્ણુત બની હતી, ચતુર એવી તેને રંજન કરનાર બીજો સમોવડીયો કોઈ પણ ન હતો. તેથી કરી તેના ઘર પાસે મૂળદેવે તેને શોભ પમાડવા માટે પ્રાતઃકાળમાં સાક્ષાત્ દેવ-ગાધર્વ તુંબડ માફક તેણે ગાવાનું શરૂ કર્યું. દેવદત્તાએ પણ સાંભળીને ‘આ મધુર સ્વર કોનો છે?’ એમ વિસ્મય યાત્રીને બહાર તપાસ કરાવી. બહાર તપાસ કરીને આવેલી ઢાસીએ કહ્યું, ‘હે દેવી ! દેખાવમાં વામન પણ પૂર્ણ ગુણોવાળો હોવાથી અવામન એવો કોઈક ગાયન ગાય છે. ત્યાર પછી દેવદત્તાએ માધવી નામની કૂબડી ઢાસીને બોલાવવા માટે મોકલી, ‘ઘણે ભાગે વેશ્યાઓ કલાપ્રિય હોય છે’ તેણે તેની પાસે જઈને કહ્યું, ‘હે ભાગ્યશાળી કલાભંડાર ! મારી સ્વામિની તમને ગૌરવથી બોલાવે છે. મૂલદેવે તેને કહ્યું, ‘હે કુળિજકા ! હું નહિ’ આવીશ, કુટ્ટિનીને આધીન એવા વેશ્યાના ઘરમાં સ્વાધીનતાવાળો કોણ પ્રવેશ કરે ? પાછી ફરતી તે ઢાસીને વિનોદ કરવાની ઇચ્છાથી કલા-કૌશલના યોગથી નીચે અક્ષાળીને કમળના નાળ માફક તે કૂબડીને સારી સીધી બનાવી. નવીન શરીર મેળવીને આનંદ પામેલી તે ઢાસીએ દેવદત્તા પાસે પહોંચીને તેની ચેષ્ટા જણાવી. દેવે આપેલા વરદાન વડે જેમ તેના વડે પણ તે કૂબડી ઢાસીને સારી બનાવેલી દેખીને દેવદત્તા અત્યંત આશ્ચર્ય પામી. ત્યાર પછી દેવદત્તાએ કહ્યું કે, ‘આવા ઉપકારીને તારી આગળી છેદીને પણ તે ચતુરને લાવ. ત્યાર પછી સારી રીતે પ્રાર્થના કરીને મધુર અને ચતુર પુરુષોચિત મધુર વચ્ચનોથી પ્રાર્થના કરીને ઢાસીએ તે પૂર્તરાજને વેશ્યાના ઘર તરફ ચલાવ્યો. તેણે બતાવેલ માર્ગે પ્રવેશ કરાવ્યો અને ત્યાર પછી રાધાને ત્યાં જેમ માધવ તેમ દેવદત્તાના સ્થાનમાં તેને બેસાડ્યો. કાન્તિ અને લાવણ્યથી શોભાયમાન તે વામનને દેખીને તેને ગુપ્ત દેવતા સરખા માનતી તેણે આસન પર બેસાડ્યો. ત્યાર પછી માંડોમાંડે તુલ્ય ચતુરાઈવાળા બંનેના હૃદયની એકતા સ્વરૂપ વાતોચીતોવાળી સુદર ગોઠી પ્રવર્તી હવે ત્યાં આગળ પ્રવીણ ભુદ્ધિવાળો એક વીણા વગાડનાર આવ્યો, એટલે દેવદત્તાએ તેની પાસે અતિકૌતુકથી વીણા વગડાવી. પ્રગટ આમ અને શ્રુતિ-સ્વરવાળી વીણા તે વગાડતો હતો, ત્યારે દેવદત્તા પણ મસ્તક ધૂણાવતી તેની પ્રશંસા કરવા લાગી. લગાર હાસ્ય કરતાં મૂલદેવે પણ કહ્યું કે, ‘ઉજ્જયિનીના લોકો ખરેખર બહુનિપુણ અને ગુણ-અવગુણના તફાવતને સમજનાર છે ! શંકાવાળી તેણે કહ્યું કે, ‘શું આમાં કંઈ ખામી છે ?’ ચતુરોની ચતુર પ્રશંસામાં ઉપહાસની શંકા પ્રગટે છે.’ તેણે કહ્યું કે, ‘તમારા સરખાને શું ખામી છે, એમ કહેવું તે નવાઈની વાત છે. પરંતુ આ વીણા ગર્ભવાળી અને વળી વાંસ પણ શલ્યવાળો છે. કેવી રીતે બંધુ ? એમ પૂછાએલા તેણે વીણા ગ્રહણ કરીને વાસમાથી પત્થરનો ટુકડો ખેંચીને કેશ બતાવ્યો. તે વીણાને બરાબર સરખી તૈયાર કરીને શ્રોતાના કાનમાં અમૃતના છાંટણાં ફેંકતો હોય તેમ પોતે વગાડવા લાગ્યો. ત્યારે દેવદત્તાએ તેને કહ્યું, ‘હે કલાનિધિ ! તમે સામાન્ય નથી, નરરૂપ પામેલા તમે સાક્ષાત્ સરસ્વતી છો’ વીણાવાળો તેના પગમા પડીને કહેવા લાગ્યો, ‘હે સ્વામિ ! હું આપની પાસે વીણા વગાડવાનું શિખીશ, માટે મારા પર કૃપા દરો. મૂલદેવે કહ્યું, ‘હું બરાબર બહુતો નથી, પરંતુ જેઓ સારી રીતે વીણાવાદન બાળે છે, તેમને બાળું છું. ત્યારે દેવદત્તાએ તેને પૂછ્યું કે, ‘તેઓનું નામ શું છે ? અને કયાં રહે છે ?’ તેણે કહ્યું, ‘પૂર્વમાં પાટલિપુત્ર પત્તન છે તેમાં મહાગુણવાળા વિક્રમસેન નામના કલાચાર્ય છે. હંમેશા

તેમની પાસે રહેનારો મૂળદેવ નામનો તેમનો સેવક હું. આ સમયે વિશ્વભૂતિ નામના નાટ્યાચાર્ય આવ્યા ત્યારે દેવદત્તાએ તેને કહ્યું કે, સાક્ષાત્ આ ભરત જ છે. મૂલદેવે પણ કહ્યું, ખરાખર આ એવા જ હશે. તમારા સરખીને તેણે કળાઓ ભણાવી જણાય છે. ત્યાર પછી વિશ્વભૂતિએ ભરત-નાટ્ય વિષયક વાતો ચલાવી ત્યારે તેને તે ઘમંડી જણાયો. 'માત્ર બાહ્ય અર્થ જાણનારા તેવા જ પ્રકારના હોય છે,' મૂલદેવે આ 'પોતાને પોતે વિદ્વાન માને છે,' પરંતુ તાંબા ઉપર સુવર્ણરસ ઢોળ્યો હોય, તેના સરખા તેને હું અંદરનાં દર્શન કરાવું. રવચ્છંદપણે વાદ્યયાતુરી કરતા ભરત સંખી તેના વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વાપરના દોષો ગ્રહણ કર્યા. ત્યાર પછી વિશ્વભૂતિ કોપથી વગર સંખંધનું ઘોલવા લાગ્યો. 'ચતુર કે પંડિતો વડે પૂજાએલા ઉપાધ્યાયો કોઘથી પોતાની અજ્ઞાનતા છૂપાવે છે,' 'નાટ્ય વિષયમાં તમે જીએના નાટ્યાચાર્ય છો, પણ બીજે નહિ' એ પ્રમાણે મૂલદેવે હાસ્ય કયું, એટલે તે મૌન થઈ ગયો. વિકસિત નેત્રવાળી દેવદત્તા પણ હર્ષથી વામન તરફ નજર કરતી ઉપાધ્યાયજીના પરાભવને દ્રર કરવા માટે ઘોલી કે, હાલ તો તમે થોડા સમયમાં જવાની ઇચ્છાવાળા છો, તો આ પ્રશ્નના વિષયમાં શાંતિથી વિચાર કરીને આ વિજ્ઞાનશાલી પુરુષને જવાબ આપજો. એટલે તેણે કહ્યું, 'હે દેવદત્તા! નાટક ભજવવાનો સમય થયો છે, એટલે અત્યારે અમે જઈએ છીએ અને તું પણ તૈયાર થા.' એમ કહીને વિશ્વભૂતિ ગયો. દેવદત્તાએ દાસીને આજ્ઞા કરી કે, 'અમને બંનેને સ્નાન કરવા માટે સારી રીતે કળાપૂર્વક અંગ-મર્દન કરનાર કોઈકને ઘોલાવી લાવ.' ત્યારે આ ધૃતરાજે કહ્યું, હે સુંદર નેત્રવાળી! અંગમર્દનને ન ઘોલાવો, બે તું અનુમતિ આપે તો તારૂં મર્દન હું કરીશ. શું આ પણ તમે જાણો છો? ત્યારે તેણે કહ્યું, હું જાણતો નથી, પણ તેના જાણકાર પાસે રહેલો હું દેવદત્તાની આજ્ઞાથી પકાવેલાં તેલો આવી ગયાં, એટલે માથાની વામને અભ્યંગ કરવાનું કાર્ય શરૂ કયું. કોમળ, મધ્યમ અને સખત સ્થાનને યોગ્ય હાથથી મસણતા મૂળદેવે તેના અંગમાં એવી રીતે મર્દન કયું, જેથી અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થયો. આણે સર્વ વિષયમાં કળાની ચતુરાઈ મેળવી છે, આટલી કળા બીજા કોઈનામાં ન હોઈ શકે, આ સામાન્ય માનવી જણાતો નથી. તેની કળાથી પ્રભાવિત થયેલી દેવદત્તા પગમાં પડીને કહેવા લાગી કે, શુંણે વડે તમે કોઈ ઉત્તમ પુરૂષ છો-એમ ખાત્રી થઈ છે, પરંતુ કપટ કરીને વંચક તરીકે આત્માને કેમ છૂપાવો છો? કૃપા કરો અને આત્માને પ્રગટ કરીને દર્શન આપો, વારંવાર મૂંઝવણમાં કેમ નાખો છો? દેવતાઓ પણ ભક્તવર્ગના આગ્રહથી સાક્ષાત્ થઈ દર્શન આપે છે. સુખમાંથી શુલ્કિકા બહાર કાઢીને રૂપ બદલીને તેણે તે જ ક્ષણે નટ માફક પોતાનું રૂપ પ્રગટ કયું. કામદેવ સરખા લાવણ્ય-પૂર્ણ સુંદર અંગવાળા તેને દેખીને વિસ્મય પામેલી તેણે કહ્યું કે, મારા ઉપર સુંદર કૃપા કરી. સ્નાન કરવા યોગ્ય વસ્ત્ર તેને આપીને અનુરાગવાળી દેવદત્તાએ પ્રીતિ પૂર્વક પોતાના હાથે તેનું અભ્યંગ કયું. પિષ્ટાતક-સુગંધી પદાર્થથી મસ્તક યોગવા પૂર્વક નવશેકા પાણીની હાથે તેનું અભ્યંગ કયું. પિષ્ટાતક-સુગંધી પદાર્થથી મસ્તક યોગવા પૂર્વક નવશેકા પાણીની ધારાવડે બંનેએ સ્નાન કયું. દેવદત્તાએ આપેલાં બે રેશમી વસ્ત્રો તેણે પહેર્યાં અને બંનેએ સુગંધીયુક્ત સ્વાદિષ્ટ ભોજન સાથે કયું. મિત્ર બનેલા તેઓનો એકાંતમાં કલાનાં રહસ્યોની માહિમાંહે કથા કરવામાં સુખમય સમય પસાર થયો. ત્યાર પછી તે કહેવા લાગી 'કે, હે નાથ! લોકોત્તર શુંણે વડે તમે મારું હૃદય હરણ કયું છે, તો પણ હું આપની પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે, હે સુંદર! જેવી રીતે આપે મારા હૃદયમાં સ્થાન કયું છે, તેવી રીતે હું મેમાં આ ઘરે પધારવાની પણ કૃપા કરવી.'

મૂલદેવે પણ તેને કહ્યું કે, 'નિર્ધન, વિદેશી અમારા સરખા પર તમારે આ પ્રમાણે મમત્વભાવ કરવો યોગ્ય નથી. વળી વેશ્યાઓને જો ગુણોના પક્ષપાતના કારણે નિર્ધન ઉપર અનુરાગ થાય, તો કમાણી વગર તમારું આખું કુટુંબ સીધાય.' દેવદત્તાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, કેસરી જેવા તમારા સરખાને પરદેશ જેવું શું છે? 'ગુણી જનોને સર્વ સ્વદેશ છે' જે મૂખોઓ ધનથી અમને ઈચ્છે છે, તેઓ અમારા માટે બહાર છે. માટે હે ગુણમંદિર! તમારા વગર મારા અંતરમાં કોઈ પ્રવેશ મેળવી શકે નહિ હે સોભાગી! સર્વથા તમારે આ માત્ર વચન સ્વીકારવું.' એ પ્રમાણે મૂલદેવને વિનંતિ કરતાં તેણે પણ વચનથી સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછી સ્નેહપૂર્વક વિવિધ વિનોદ વડે તેઓ કીડા કરી રહ્યા હતા, ત્યારે રાજદ્વારપાળે આવીને કહ્યું કે, ચાલો, હવે નૃત્ય કરવાનો સમય થઈ ગયો છે. મૂલદેવને છૂપાવેશમાં રાજસભામાં સાથે લઈ રાજ પાસે રંભા માફક હાવ-ભાવ વગેરે વડે ઉજ્જવલ કરણવાળું નૃત્ય શરૂ કર્યું. ઇન્દ્રના હુંદુભિ વગાડનાર જેવા તેના ધ્વનિનો વિસ્તાર કરવામાં ચતુર મૂળદેવે પણ નિપુણતાથી હુંદુભિ વગાડી. રાજ તેના શાસ્ત્રીય હાવ-ભાવવાળા કરણ્યુક્ત નૃત્યથી પ્રભાવિત થયો એટલે પ્રસાદ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેને થાપણ તરીકે અનામત રખાવ્યું. પછી મૂલદેવ સાથે સંગીત અને નૃત્ય કર્યું. તુષ્ટ થયેલા રાજાએ તેને પણ પહેરેલ આભૂષણ આપ્યું. પાટલિપુત્રના રાજાના દ્વારપાળ વિમલસિંહે ખુશ થઈને રાજાને એમ કહ્યું કે, પાટલિપુત્રમાં બુદ્ધિશાળી મૂલદેવનો આ કલાપ્રકર્ષ છે, અથવા તેની પાસેથી ચોરેલ છે, ત્રીજા કોઈનો પણ નથી. તેથી આને મૂલદેવ પછી કળાવાળાઓમાં પ્રથમ પ્રમાણપત્ર આપવું અને નર્તન કરનારીઓમાં આને પ્રમાણપત્રની પતાકા આપવી. ત્યાર પછી તે પ્રમાણે રાજ આપવા લાગ્યા ત્યારે દેવદત્તાએ કહ્યું, 'આ મારા ગુરુ છે, તેથી સેની અનુજ્ઞાથી સ્વીકારીશ.' રાજાએ પણ તેને કહ્યું કે, મહાભાગ્યશાળી! તું તેને રજા આપ. ધૂર્તે પણ કહ્યું કે, દેવ જે આજ્ઞા કરે, તેમ કર. આ સમયે બાણે બીજો દેવગાધર્વ હોય તેવી રીતે સર્વના મનને હરણ કરતા ધૂર્તરાજે સ્વયં વીણા વગાડી. ત્યાર પછી વિમલસિંહે કહ્યું, 'હે દેવ! નક્કી આ છૂપાવેલા રૂપવાળા મૂલદેવ જ છે, આવી કળા બીજામાં ન સહવે. વિજ્ઞાનના અતિશયવાળા આ પ્રકર્ષને મૂલદેવ સિવાય બીજો કોઈ પામી શકે તેમ નથી માટે હે દેવ! સર્વથા આ તે જ છે.' રાજાએ કહ્યું, જો એમ છે, તો તું પ્રગટ થા. રત્ન જેવા મૂલદેવનાં દર્શન કરવા હું ઘણો આતુર છું મૂલદેવે પણ સુખમાંથી શુટિકા બહાર કાઢી એટલે તે જ વખતે મેઘમાંથી બહાર નીકળેલા ચંદ્ર માફક કાતિવાળો પ્રગટ થયો. 'હવે બરાબર તું કળાવાળો છે' એમ બાણાણુ એમ બોલતા વિમલસિંહે ધૂર્તસિંહને આલિંગન કર્યું. પછી મૂલદેવ પણ રાજાના ચરણ-કમળમાં પડ્યો. રાજાએ પણ તેને પ્રસાદ આપવાપૂર્વક ગૌરવથી પૂજ્યો એ પ્રમાણે તેના પર અનુરાગવાળી દેવદત્તા પણ પુરૂવર સાથે ઉર્વશીની માફક તેની સાથે વિષય-સુખ અનુભવવા લાગી. હવે મૂલદેવ પણ દૂતકીડા કર્યા વગર રહી શકતો નથી. 'હવિતવ્યતાના યોગે ગુણીઓને પણ કોઈ દોષ વળગેલો હોય છે.' દેવદત્તાએ પણ માગણી કરી કે, 'દૂત ધિક્કારવા યોગ્ય છે, માટે તેનો તમે ત્યાગ કરો.' મૂલદેવે તેનો ત્યાગ ન કર્યો, કારણ કે સ્વભાવ એ ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે.

તે નગરીમાં ધન વડે કુબેર સરખો અચલ નામનો સાર્થવાહ બાણે સાક્ષાત્ કામદેવ હોય તેવા રૂપવાળો હતો. તે મૂળદેવની પહેલા દેવદત્તામાં અનુરાગવાળો અને પગારથી તેનો સ્વીકાર કરી

તેની સાથે નિરંતર ભોગ ભોગવતો હતો. તે મૂલદેવ પર મોટી ઈર્ષ્યા કરતો હતો અને ઉપદ્રવ કરવાની ઈચ્છાથી તેના વાંક જોળતો હતો. તે શંકા સાથે મૂલદેવ પશુ કંઈક ખાનાથી તેના ઘરે ગયો. ‘અવિહત રાગીઓનો રાગ ઘણે ભાગે પરવશતા કરાવનાર થાય છે.’ માતાએ દેવદત્તાને કહ્યું કે, ‘હે પુત્રી ! નિર્ધન જુગારી ધર્ત્ત મૂલદેવને તું ત્યાગ કર. દરરોજ વિવિધ દ્રવ્ય આપનાર આ અચલ ઉપર કુબેરપુત્ર પર જેમ રંભા તેમ તું નિશ્ચલ રતિવાળી બન. ત્યારે દેવદત્તાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘હે માતા ! હું એકાન્તથી ધનની અનુરાગિણી નથી, પણ ગુણરાગિણી છું.’ ત્યારે કોપથી માતાએ કહ્યું, આ જુગારીમાં વળી ગુણ કેવી રીતે રહી શકે ? એટલે દેવદત્તાએ માતાને કહ્યું, આ ધીર ઉદાર પ્રિય વાણી બોલનાર વિદ્યા અને કળા બાણનાર, ગુણાનુરાગી પોતે ગુણવાળો વિશેષ સમજનારો શરણ કરવા યોગ્ય છે. ખરેખર આનો ત્યાગ મારાથી થઈ શકશે નહિ. ત્યાર પછી કપટવાળી કુટ્ટિનીએ વૈરી સરખી ઈચ્છા મુજબ વર્તનારી પુત્રીને ધર્ત્તની સાથેની પ્રીતિ છોડાવવા માટે ઉપાયો શરૂ કર્યા. દેવદત્તા જ્યારે માતા પાસે પુષ્પમાળા માગે, ત્યારે તે વાસી પુષ્પોની કરમાયેલી માળા આપે, શરણત માગે, ત્યારે પાણી આપે, શેરડીના ટુકડા માગે, ત્યારે વાંસના નિરસ ટુકડા આપે, સુખડ માગે, ત્યારે કદંબનો કટકો આપે. કપટી કુટ્ટિનીએ કોપ કરતા કહ્યું, ‘હે પુત્રી ! તું કોપ ન કરીશ; કારણ કે જેવો યજ્ઞ હોય, તેના અનુસાર જ બલિ અપાય. જેમ લતા કાંટાળા વૃક્ષને, તેમ આને શા માટે વળગીને રહી છે ? માટે અપાત્ર એવા મૂલદેવ પતિનો સર્વથા તું ત્યાગ કર.’ ત્યારે દેવદત્તાએ કહ્યું કે, ‘હે માતા ! તું સુંઝાય છે શા માટે ? પરીક્ષા કર્યા વગર પુરુષને પાત્ર કે અપાત્ર કેમ કહી શકાય ?’ ત્યારે તિરસ્કારપૂર્વક માતાએ કહ્યું, ‘તો પછી પરીક્ષા કરો’ હવે પામેલી દેવદત્તાએ પોતાની દાસીને આજ્ઞા કરી અચલને આ પ્રમાણે કહેવરાવ્યું કે, દેવદત્તાને આજે શેરડી ખાવાની અલિલાપા થઈ છે, તો તમારે શેરડી મોકલી આપવી. દાસીએ જઈને સાર્થવાહને કહ્યું, એટલે પોતાને ધન્ય માનતા તેણે હર્ષથી શેરડીના સાંકાના ગાંઠાં ભરીને તરત મોકલી આપ્યાં. હર્ષ પામેલી કુટ્ટિનીએ પુત્રીને કહ્યું, હે પુત્રી ! ચિંતામણિ જેવા અચલ સ્વામીના અગ્નિત્ય ઔઘાઈ તરફ તું નજર કર.’ એક પામેલી દેવદત્તાએ માતાને કહ્યું કે, ‘શું હું હાથણી છું ? કે મૂળ અને આગળના પાદાં સાથે આખી ને આખી શેરડી ખાવા માટે ફેંકી ! હવે તમે મૂલદેવને આ ખાવા માટે કહેવરાવો, એટલે હે માતા ! બેના વિવેકમાં કેટલું અતર છે, તે ખબર પડશે.’ દાસીએ મૂલદેવને કહ્યું, એટલે ચતુર એવા તેણે પાંચ છ શેલડી લઈને મૂલ અને અગ્રભાગ કાપીને તરત છાલી નાખી, તેના પર્વોની આઠ કઠણ હોવાથી તેનો ત્યાગ કર્યો અને બંને આંગળના ટુકડાવાળી અમૃત-કુંડિકા સરખી ગંઢેરી તૈયાર કરી. (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ચતુર્ભત વસ્તુથી સંસ્કાર આપી, કપૂર વડે સુગંધી બનાવી, શૂલભા પડેલી, વર્દમાન-શકેરાના સંપુટમાં ગોઠવીને તેને મોકલાવી. દેવદત્તાએ પશુ તેને જોઈને કુટ્ટણીને કહ્યું, ‘સુવર્ણ અને પિત્તળ માફક ધર્ત્તરાજ અને અચલનો આંતરો જોઈ લે’ કુટ્ટણી વિચારવા લાગી, ‘અહો ! મહાસોહના અધિકારમાં અટવાતી, મુગલી જેમ ગાંઠવાના જળ તરફ તેમ આ પુત્રી પણ ધર્ત્ત તરફ દોડી રહી છે ! અતિઉપ્પ જળ સિંચવાથી દરમાથી જેમ મહાસર્પ, તેમ તેવો કોઈ ઉપાય કરવો, જેથી નગરમાથી તેને હાંકી કઢાય. કુટ્ટણીએ મૂલદેવને ખસેડવા માટે અચલને વાત કરી અને ખાનગી મંત્રણા કરી નાછી કચું કે, તારે બહારગામ જવાનું બનાવટી બાનુ બતાવવું. હે સાર્થવાહ !

તારે ગામ હું બહિ છું એમ જૂઠું કહીને દેવદત્તાને વિશ્વાસ પમાડવી, ત્યાર પછી તને બહારગામ ગયેલ સાંભળીને તે ધૂત (મૂલદેવ) નિશંક થઈને દેવદત્તા પાસે આવશે. જ્યારે તે દેવદત્તા સાથે નિશ્ચિન્ત બનીને કીડા કરતો હોય, તે અવસરે મારા સંકેત પ્રમાણે હે સુંદર ! તું સર્વ સામગ્રી સાથે આવજો, પછી તું કેઈ પણ પ્રકારે તેનું અપમાન કરજો, કે જેથી તે તેતર તેતરીના જેવી દેવદત્તાને ફરી ન લોગવી શકે. તે પ્રમાણે સ્વીકારી ‘હું ગામ બહિ છું,’ એમ દેવદત્તાને કહીને તથા દ્રવ્ય આપીને અચલ નીકળી ગયો. ત્યાર પછી તેણે નિર્ભયપણે મૂલદેવનો પ્રવેશ કરાવ્યો. એટલે કુટુંબીએ તેવા પ્રકારના બરપુરુષના સેવકોથી પરિવરેલા અચલને બોલાવ્યો. અણુધાર્યાં તેને પ્રવેશ કરતો દેખીને દેવદત્તાએ પાંદડાના કરંડિયા માફક મૂલદેવને પલંગ નીચે સંતાડ્યો. તેવા પ્રકારે રહેલા મૂલદેવને કુટુંબીએ અચલને બજાવ્યો, એટલે હસતા મુખવાળો અચલ પલંગ પર પલાંડી વાળીને બેઠો. બનાવટી નાટક કરતા અચલે કહ્યું, ‘હે દેવદત્તા ! હું થાકી ગયો છું,’ સ્નાન કરીશ, માટે તૈયાર થા. વિલખી બનેલી અને કૃત્રિમ હાસ્ય કરતી દેવદત્તાએ કહ્યું કે, તો પછી આપ સ્નાનને યોગ્ય સ્થાનમાં સ્નાન કરવા પધારો, આ પ્રમાણે આહરપૂર્વક દેવદત્તાએ ત્યાંથી ઉઠાડવા માટે સમજાવ્યા છતાં પણ અચલ પલંગમાં જ સ્થિર આસન કરીને બેસી રહ્યો. તે વખતે ધૂતરાજ ત્યાં રહેવા કે નીકળી જવા માટે અસમર્થ બન્યો ‘ઘણે ભાગે મન અસ્વસ્થપણામા વર્તતું’ હોય, ત્યારે શક્તિઓ પણ ઘટી જાય છે.’ અચલે કહ્યું, ‘હે દેવદત્તા ! અભયંગ કરેલાં વસ્ત્રસંહિત મેં આ પલંગ ઉપર સ્નાન કર્યું, એવું મને સ્વપ્ન આવ્યું છે; તે સ્વપ્નને સાર્થક કરવા માટે હું આવ્યો છું. સત્ય કરેલ આ સ્વપ્ન શુભ આબાહી કરનારૂં થાય છે. ત્યાર પછી કુટુંબી કહેવા લાગી, ‘હે પુત્રિ ! તારા જીવિતેશની આજ્ઞાને માન્ય કેમ કરતી નથી ? સ્વામિની ઇચ્છા પ્રમાણે અનુસરવાની વાત તેં શું સાંભળી નથી ? દેવદત્તાએ કહ્યું, ‘હે આર્ય ! આવી રેશમી દેવદ્રવ્યથી બનાવેલી કિંમતી ગાદી વિનાશ કરવી, તે તમને યોગ્ય ગણાય ?’ અચલે કહ્યું, ‘હે ભદ્રા ! આવી કૃષણતા રાખવી એ તને યોગ્ય છે ? તારા સરખી સ્ત્રીઓ પતિ ખાતર શરીર પણ અર્પણ કરે છે. જેનો પતિ અચલ છે, એવી તને બીજી તળાઈઓ નહિ મળે ? જેનો મિત્ર સસુદ્ર હોય, તે લવણથી સીંદાય ખરો ?’ ત્યાર પછી ભાટી-ધનથી પરાધીન દેવદત્તાએ પલંગ પર બેઠેલા અચલને તેલ-માલીશ તથા સ્નાન કરાવ્યું. ત્યાર પછી સ્વામીને સ્નાન કરાવતાં મહાદેવના સેવક ચંડ માફક મૂલદેવ સ્નાનના સલ્લિન જળાદિકથી ચારે બાજુથી ભીંબાઈ ગયો. કુટુંબીએ અચલના ભાટોને દષ્ટિસંજ્ઞાથી બોલાવ્યા અને ધૂતને જોઈ કાઢવાના કાર્ય માટે અચલને પ્રેરણા આપી જેમ કૌરવે દ્રૌપદીને કેશ પકડીને તેમ, કોપાયમાન બનેલા અચલે મૂલદેવને કેશ પકડી જોડ્યો. તેને કહ્યું, ‘તું નીતિ બજાનાર છે, વિક્ષાન બુદ્ધિશાળી છે. આજે તારા કર્મને અનુરૂપ કઈ શિક્ષા છે ? તે કહે’ ‘ધનને આધીન શરીરવાળી આ વેશ્યાની સાથે તું કીડા કરવાની અભિલાષા રાખે છે ? તો ગામના પટ્ટાની માફક આને તેં ઘણા ધનથી કેમ ન ખરીદી ?’ તે વખતે મૂલદેવ પણ સ્તબ્ધ થઈ, આખો બંધ દરીને રહ્યો હતો. બાણે દાળ ચુકેલો દીપડો હોય તેવી અવસ્થા અનુભવતો હતો. ત્યાર પછી અચલ સાર્થવાહુ વિચારવા લાગ્યો. આ મહાત્મા દેવ યોગે આવી દશા પામ્યો છે, તો તે નિઝહ કરવા યોગ્ય નથી. તેણે મૂલદેવને

કહ્યું, ‘હું આ ગુનાથી તને આજે મુક્ત કરું છું, તું કૃતજ્ઞ છે, તો સમય આવે ત્યારે તારે મારા પર ઉપકાર કરવો.’ તેણે ધૃતરાજને છોડી મૂક્યો, એટલે ઘરથી નીકળીને સુદ્રમા ઘાયલ થયેલા હાથી માફક ઉતાવળા ઉતાવળા ચાલતા તેણે ગામના છેડે આવેલ ચોટા સરોવરમાં પહોંચી સ્નાન કર્યું. તે જ ક્ષણે ધોત્તેલા વસ્ત્રવાળો તે શરદ-સમય માફક શોભવા લાગ્યો. અચ્છનો અપકાર કે ઉપકાર કરવાના મનોરથમાં આડઠ થયેલો તે ધૃતરાજ વેણાતટ તરફ આવ્યો. પોતાની દુર્દશાની પ્રિયસખી સરખી, કાંડી ખાનારાં બનવરોવાળી ખાર ચોબન લાંબી અટવી પાસે તે આવી પહોંચ્યો. અપાર સમુદ્ર પાર પામવાની ઈચ્છાવાળો જેમ નાવડીને, તેમ આ મહાઅટવીનો પાર પામવા કાંઈ સ્થવારો મેળવવા મૂલદેવ વિચારવા લાગ્યો. તે સમયે બાણે આકાશથી પડ્યો હોય તેમ અણુધાર્યો હાથમા ભાતાની પોટલીવાળો ટક્ક નામનો કોઈક બ્રાહ્મણ આવ્યો. અસહાયને સહાય-ભૂત એવા તે વિપ્રને આવેલો બાણી, જેમ વૃદ્ધ પુરૂષ લાકડીને મેળવીને હર્ષ પામે, તેમ મૂલદેવ હર્ષ પામ્યો. મૂલદેવે તે વિપ્રને કહ્યું, ‘અટવીમા સહાયક મેળવવાની ઈચ્છાવાળા મને મારી છાયા સરખો બીજો તું લાગ્યો યોગે મળી આવ્યો. હે ઉત્તમ વિપ્ર! આપણે બંને ઈચ્છા પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં માર્ગ કાપીશું. કારણ કે, ‘માર્ગ’મા વાતો એ માર્ગનો પરિશ્રમ દૂર કરનારી વિદ્યા છે.’ ત્યારે વિપ્રે કહ્યું, હે ગડલાળી! તારે કેટલે દૂર અને કયે સ્થાને જવાની અભિલાષા છે? તે કહે અને માર્ગની મૈત્રી વશ કર વળી વિપ્રે કહ્યું કે, હું તો આ જગલને છેડે રહેલું વીરનિધાન નામનું સ્થાન છે, ત્યાં જવાનો છું, હવે તું ક્યાં જવાનો છે? તે કહે મૂલદેવે કહ્યું, હું વેણાતટ નગરમા જવાનો છું. ત્યારે વિપ્રે કહ્યું, તો ચાલો, ઘણા દૂર સુધી આપણે એક જ માર્ગ છે. બંને મળ્યા પછી તેઓને ચાલતાં ચાલતાં ખરાખર મસ્તક તપાવનાર સૂર્ય મધ્યાહ્નમા આવ્યો, ત્યારે તેમને એક સરોવર પ્રાપ્ત થયું. મૂલદેવ હાથ, પગ અને મુખને જળથી ધોઈને વચ્ચમા તડકા વગરની એક સરખી વૃક્ષ-છાયાવાળા ભૂતલમા બેસી ગયો. તે વિપ્ર પોટલીમાંથી સાથેવો કાઢી પાણી સાથે મસળી રંકની માફક એકલો ખાવા લાગ્યો. ધૃતે વિચાર્યું કે, પ્રથમ મને લોબન આપ્યા વગર લોબન કરવા મંડ્યો છે, તેને અતિભૂખ લાગી હશે, એટલે તે જમી રહ્યા પછી મને આપશે. પરંતુ વિપ્ર તો પોટલી ખાંધી ઉભો થયો. એટલે ધૃતે વિચાર્યું કે, ‘આજે ન આપ્યું, તો આવતી કાલે આપશે.’ બીજા દિવસે પણ તે પ્રમાણે આપ્યા વગર લોબન કર્યું. મૂલદેવે તે જ આશાથી ત્રણ દિવસ પસાર કર્યા. ‘પુરુષોને આશા એ જ જીવિત છે.’ બંનેનો માર્ગ બદલાવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે વિપ્રે ધૃતરાજને કહ્યું કે, હે ભાગ્યશાળી! તારું કલ્યાણ થાયો. હવે હું અહિંથી મારા માર્ગે જઈશ. ત્યારે મૂલદેવે તેને કહ્યું કે, તારી સહાયથી મે ખાર ચોબન લાંબી અટવી એક કોશ માફક ઉલ્લંઘી છે. હું વેણાતટ નગરે જઈશ. મારું નામ મૂળદેવ છે, ત્યાં મને કંઈક કાર્ય હોય તે કહેજે અને તારું નામ પણ મને કહે. લોકોએ ‘નિર્ઘૃણશર્મા’ એવું બીજું નામ પાડેલું છે અને અસલ નામ તો ‘સદ્ધર્મ’ વિપ્ર છે. એમ કહીને તે ટક્ક સાથીદાર જુદો પડ્યો. ત્યાર પછી વેણાતટ તરફ જતા મૂલદેવે માર્ગમા પ્રાણીઓને વિશ્રામસ્થાન સરખા એક ગામને દેખ્યું. ભૂખથી ભીંડી કુક્ષિવાળા તેણે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો અને ભિક્ષા માટે જમણ બરતાં કોઈક ઘરેથી માફલા અટક (ખાકળા) પ્રાપ્ત કર્યા ગામમાંથી બહાર નીકળતાં તેને સામે દેહધારી પુણ્યના ઢગલા સરખા કોઈ માસોપવાસી સુનિ મળ્યા તેમને દેખીને હર્ષ પામ્યો કે, અહો! મારા પુણ્યકર્મોદય! ખરેખર ભવસમુદ્રમાંથી તારનાર ચાનપાત્ર સરખા ઉત્તમ તપસ્વી સુનિનું પાત્ર મને પ્રાપ્ત થયું. ત્રણ

રેત્નવાળા સાધુ ભગવંતને અડદના ઘાકળાનું દાન કરીને આજે લાંબા કાળના મારા વિવેક-વૃક્ષનું ફળ મને પ્રાપ્ત થયો. દાન આપતા તેની ભાવનાથી હર્ષિત થયેલા દેવતાએ આકાશ-વાણીથી કહ્યું કે, ‘હે ભદ્ર! તું અર્ધા શ્લોકથી માગણી કર કે તને શું આપવું?’ તરત જ મૂલદેવે તે દેવી પાસે પ્રાર્થના કરી કે ‘ગણિકાદેવદંત્તેમસહસ્રં રાજ્યમસ્તુ મે ।’ ગણિકા દેવદંતા અને હબાર હાથીઓવાળું મને રાજ્ય હો. દેવીએ કહ્યું, ‘ભલે એમ હો.’ મૂલદેવ પણ તે મુનિને પ્રતિલા-ભીને અને વંદન કરીને ગામમાં જઈ ભિક્ષા લાવીને પોતે જમ્યો. આમ માર્ગ વટાવતો કમે કરીને તે વેણાતટ નગરે પહોંચ્યો. અને એક ધર્મશાળામાં સૂઈ ગયો અને નિદ્રામુખ પામ્યો. સૂતેલા તેણે રાત્રિના છેલ્લા પહોરમાં એક સ્વપ્ન જોયું કે, પૂર્ણમંડલવાળા ચંદ્રે મારા મુખમા પ્રવેશ કર્યો’ તે જ સ્વપ્ન કોઈ બીજા સુસાક્ષરે પણ ત્યારે જ દેખ્યું. જાગેલા તેણે તે બીજા સુસાક્ષરને કહી દીધું તે સુસાક્ષરોમાંથી એકે એ સ્વપ્ન આ પ્રમાણે વિચાર્યું કે, નજીકના કાળમા તને ખાંડ, ઘી સાથે પુડલો પ્રાપ્ત થશે. હર્ષ પામેલો તે સુસાક્ષર ‘એમ હો’ એમ જાણ્યો. કારણ કે, ‘શિયાળને તો ઘોર મળી જાય, તો પણ મહોત્સવ સરખો આનંદ થાય છે.’ ધૂતરાળે પોતાનું સ્વપ્ન તે અજ્ઞાનીઓને ન કહ્યું, ‘મૂખોઓને રત્ન જતાવે તો આ પત્થરનો કટકો છે-એમ જ કહે.’ ઘર ઢાંકવાના પર્વ દિવસે સુસાક્ષરે પુડલો મેળવ્યો. ‘ઘણે ભાગે વિચારના અનુસારે સ્વપ્ન ફળે છે.’ ધૂત સવારે જગીયામા જઈ પુષ્પો એકઠા કરવા માટે માળીને સહાય કરવા લાગ્યો, એટલે તે ખુશ થયો. તેવા પ્રકારનું કાર્ય પણ લોકોને પ્રીતિ કરનાર થાય છે. તે માળી પાસેથી પુષ્પો અને ફળો ગ્રહણ કરી પવિત્ર થઈ, સ્વપ્ન શાસ્ત્રિનપુણ પંડિતના ઘરે ગયો. ત્યાર પછી મૂલદેવ તેના બહુકાર ઉપાધ્યાયને નમન કરી પુષ્પો, ફલો આપીને પોતાનું સ્વપ્ન કહ્યું. હર્ષ પામેલા તે વિદ્વાને કહ્યું, હે વત્સ! સારા મુહૂર્તે હું તને સ્વપ્ન-ફલ કહીશ, આજે તું અમારો અતિથિ બન. મૂલદેવને ગૌરવથી નવરાવી, લોજન કરાવીને ઉપાધ્યાય પરણાવવા માટે કન્યા લાવ્યા. મૂલદેવે પણ કહ્યું, હે પિતાજી! અબણ્યા કુળવાળાને તમે કન્યા આપો છો, તો કંઈ વિચાર કેમ કરતા નથી? ઉપાધ્યાયે કહ્યું કે, તમારી આકૃતિથી જ કુલ અને ગુણો સર્વથા જણાઈ ગયા છે, માટે મારી આ કન્યાને તમે પરણો. તેના વચનથી મૂલદેવે પણ તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં, ભવિષ્યમા થનારી કાર્યસિદ્ધિનું મંગળ શકુન જાણે પ્રગટ કેમ ન થયું હોય? ‘સાત દિવસની અંદર તું અહિં રાજા થશે.’ એ પ્રમાણે ઉપાધ્યાયે તેને સ્વપ્ન-ફલ નિવેદન કર્યું. હર્ષ પામેલો ત્યાં વસતો ધૂતરાળ નગર બહાર જઈને પાંચમા દિવસે ચંપકવૃક્ષની નીચે સૂઈ ગયો. તે વખતે તે નગરમાં મૂળ વગરના વૃક્ષ માફક પુત્ર વગરનો આગલો રાજા મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે નવીન રાજાની શોધ માટે મંત્રથી પવિત્ર કરેલા હાથી, ઘોડા, છત્ર, કળશ અને ચામરો સાથે નગરમાં ભમ્યા પણ રાજ્ય યોગ્ય કોઈ ન મળ્યો. ‘તેવા પ્રકારનો પુરુષ પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ જ હોય.’ ત્યાર પછી બહાર ફરતાં ફરતા તેઓએ ચંપકવૃક્ષ નજીક નરદેવ-પદને ઉચિત મૂલદેવને દેખ્યો. ઘોડાએ હેખારવ શબ્દ કર્યો, હાથીએ જોરથી ગર્જના કરી, કળશવડે તેની પૂજા, બે ચામરોથી વીંજવાતું, સુવર્ણકંઠથી શોભાયમાન જાણે વિજળી ન હોય તેમ શરદના મેઘ સરખું ઉજ્જવલ શ્વેત છત્ર મસ્તક ઉપર શોભવા લાગ્યું. જયકુંજર હાથીએ તેને પોતાના સ્કંધપ્રદેશ પર બેસાડ્યો, સ્વામીની પ્રાંતિથી હર્ષ પામેલા પ્રબળને ‘જય જય’ શબ્દ પોકારવા લાગ્યા. મોટા વાર્જિત્રોના શબ્દોવડે દિશાઓ પૂરતા કુળેર જેમ અલકામા તેમ મૂલદેવે નગરમાં પ્રવેશ

કર્થો, હાથી પરથી નીચે ઉતરી તે રાજમહેલમાં સિંહાસન પર બેઠો. હવે આકાશમાં દેવતાએ કહ્યું, કે, દેવતાઓના પ્રસાદથી કળાઓના ભંડાર આ વિક્રમરાજ નામનો રાજ થયો છે. આ રાજની આજ્ઞામાં જેઓ નહિં વર્તે, તેઓને પર્વતને જેમ વળ ચૂરી નાખે, તેમ હું શિક્ષા કરીશ. તે દેવતાની વાણીથી સર્વ પ્રકૃતિમંડલ વિસ્મય અને ભય પામ્યું. અને સુનિઓને જેમ ઈન્દ્રિય-સમુદાય, તેમ હંમેશાં તેને વશ બન્યું. ત્યાર પછી વિષયસુખ અનુભવતા તે રાજાએ ઉજ્જયિનીના રાજ સાથે માંહોમાંહે વ્યવહાર કરતા પ્રીતિ કરી.

તે વખતે દેવહત્તાએ પણ તેવા પ્રકારની મૂલદેવની વિઠંબના દેખીને તિરસ્કાર પૂર્વક અચ્છલને કહ્યું કે, ‘હે ધનના અહંકારમાં અંધ બનેલા ! શું હું તારા ઘરની કુલગૃહિણી છું, એમ સમજે છે ? કે મરવાની ઈચ્છાવાળા હે મૂર્ખ ! મારા ઘરમાં તે’ આવો વ્યવહાર કર્યો ? હવે પછી તારે મારા ઘરે ન આવવું.’ એ પ્રમાણે તેને ઘરમાંથી બહાર કાઢી રાજ પાસે ગઈ અને તેણે રાજ પાસે આગળ આપેલું વરદાન માગ્યું. રાજાએ કહ્યું, તારી ઈચ્છા પ્રમાણે માગ, જેથી તે તને આપું. ‘હવે આપે મૂલદેવ સિવાય બીજા કોઈને મારા પ્રત્યે આજ્ઞા ન કરવી અને મારે ઘરે આવતા આ અચ્છલને બંધ કરવો.’ રાજાએ કહ્યું, ભલે એમ હો, પરંતુ આમાં કારણ શું ? તે પૂછ્યું, એટલે દેવહત્તાએ નેત્રસંજ્ઞાથી માધવીને કહેવા જણાવ્યું, એટલે તેણે સર્વ હકીકત કહી. આ સાંભળી કોપથી જેની જૂલતા ચલાયમાન થઈ છે, એવા જિતશત્રુ રાજાએ તે સાર્થવાહને યોદ્ધાવી તિરસ્કાર પૂર્વક આમ કહ્યું કે, મારા નગરના બીજા રત્ન સરખા આ બંને આભૂષણો છે, મૂર્ખ એવા તે ધનમાં અભિમાની બની પત્થર માફક તેની અવગણના કરી આ કારણે આ અપરાધની શિક્ષા, તારા પ્રાણનો નાશ કરવા હું આજ્ઞા કરું છું. આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, ત્યારે દેવહત્તાએ તેનું નિવારણ કરાવ્યું. તને આણે બચાવ્યો છે, તો પણ તારું રક્ષણ ત્યારે થશે કે ગમે ત્યાંથી તારે મૂલદેવને પાછો મેળવી આપવો આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું. ત્યાર પછી રાજાને પ્રણામ કરીને તે ગયો. હવે સાર્થવાહ યોદ્ધાએ રત્ન માફક ચારેબાજુ મૂલદેવની શોધ કરવા લાગ્યો. એક બાજુ દેવહત્તાની ન્યૂતતાથી અને મૂલદેવને ન દેખવાથી તે ભય પામ્યો અને વેપારની વસ્તુઓ વહાણમાં ભરીને તરત પારસકૂલ દેશમાં ગયો.

આ બાજુ મૂલદેવ પણ વિચારવા લાગ્યો કે, લવણ વગરના લોજનની જેમ દેવહત્તા વગરની અતિશય રાજ્યલક્ષ્મીથી પણ શું ? ત્યાર પછી તેણે દેવહત્તા માટે જિતશત્રુ રાજ પાસે ભેટલાસહિત ચતુર દૂતને મોકલ્યો. દૂતે ઉજ્જયિની નગરીમાં પહોંચી જિતશત્રુ રાજાને વિનંતિ કરી કે, દેવતાએ આપેલી રાજ્યલક્ષ્મી લોગવતો મૂલદેવ આપને આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવરાવે છે કે, ‘દેવહત્તામાં મારો પ્રેમ કેટલો છે ? તે આપને વિદિત છે. જો તેની ઈચ્છા હોય તો આપ તેને મોકલશે.’ ત્યારે અવંતી-રાજાએ કહ્યું, અરે તેણે આટલી પ્રાર્થના કેમ કરી ? વિક્રમરાજ સાથે અમારે રાજ્યમાં ભેદ નથી. ઉજ્જયિનીપતિએ દેવહત્તાને યોદ્ધાવી કહ્યું, હે ભાગ્યશાળી ! ભાગ્યયોગે લાભા કાળે તારા મનોરથો પૂર્ણ થયા દેવના પ્રસાદથી મૂલદેવ રાજ થયો છે અને તને યોદ્ધાવવા માટે પોતાના મુખ્ય પુરુષોને મોકલ્યા છે, માટે તું ત્યાં જા. પ્રીતિથી જિતશત્રુની આજ્ઞાથી દેવહત્તા અનુકંપે વેણાતટ નગરે પહોંચી. વિક્રમ રાજ પણ મહોત્સવપૂર્વક પોતાના ચિત્ત સરખા વિશાલ મહેલમાં તેને લઈ ગયો જિનભક્તિ કરતા અને પોતાની પ્રભુત્વ સરચક્ષુ પ્રકારે પાલન કરતા, દેવહત્તાની સાથે કીડા કરતા ત્રણે વર્ગો બાધા પામતા ન હતા.

આ બાબુ જલથી પૂછું જેમ મેઘ તેમ પારસકૂલથી ઘણી ખરીદવા લાયક વસ્તુઓ સાથે અચલ ત્યાં આવ્યો લક્ષ્મીના મહત્ત્વને કહેનાર રત્ન, મણિ, મોતી, પરવાળા વગેરેથી મોટો થાળ ભરીને તે રાજા પાસે આવ્યો. રાજાએ તો અચલને તરત ઝોળાખ્યો. ચતુર પુરુષોને તો દેખીને પૂર્વજન્મના સંબંધ પણ યાદ આવે છે ‘આ મૂલદેવ રાજા છે’ તેમ અચલ ઝોળાખી ન શક્યો, વેષ પહેરેલા નટને અદ્વપણુદિવાળા બાણી શકતા નથી તું કયાથી આવે છે? એમ રાજાએ પૂછતાં તેણે પારસકૂલથી એમ જવાબ આપ્યો અને પરદેશથી વેચવા માટે લાવેલા માલને જોવા માટે પંચકુલ-મહાજનની માગણી કરી કૌતુકથી રાજાએ તેને કહ્યું કે, ‘હું જાતે જોવા આવીશ’ ત્યારે તેણે ‘મહાકૃપા’ એમ કહ્યું. તેવા પુરુષોના કોપને કોણ સમજી શકે? ત્યાર પછી પંચકુલ સાથે રાજા તેના આશ્રયે ગયો અને તેણે પણ મજાક, કાપડ, સૂતર વગેરે લાવેલો માલ જગત નક્કી કરવા બતાવ્યો. રાજાએ પૂછ્યું, ‘શું આટલો જ માલ છે? સત્ય કહી દો.’ એમ પૂછાએલા શેઠે કહ્યું, સત્ય જ કહું છું, આટલો જ માલ છે રાજાએ ફરી કહ્યું, બરાબર ચોકસાઈ કરી નિવેદન કરો; કારણ કે અમારા રાજ્યમાં દાણુ-ચોરી કરનારને શારીરિક શિક્ષા કરવામાં આવે છે. અચલે કહ્યું કે, અમે બીજા પાસે પણ ફેરફાર જોલતા નથી, તો પછી આપ દેવની પાસે કેમ અન્યથા બોલાય? પછી રાજાએ કહ્યું, ‘આ સત્ય જોલનાર શેઠ પાસેથી અધું’ દાણુ લેવું અને તેના માલની તપાસ બરાબર કરી લેવી’ તે પછી પંચકુલે પગના પ્રહાર, વાસ અંદર ઉતારીને તપાસ્યું, તો અસાર માલ વચ્ચે છૂપાવેલા સારભૂત માલની શકા થઈ ઉત્પન્ન થયેલી શંકાવાળા રાજપુરુષોએ ક્ષણવારમાં દાણુચોરના હથેલીની માફક ચારે બાબુથી કરિયાણા રાખેલાં સ્થાનો ભેદી નાખ્યાં. તેઓને જેમ માલ માટે શંકા થઈ, તે જ પ્રમાણે ધન માટે શકતા જણાઈ. ‘અધિકારીઓ હંમેશા બીજાના નગર અને અંતઃકરણ સુધી પહોંચનાર હોય છે’ તે બાણી કૌપાયમાન થયેલા રાજાએ તરત જ તેને બંધાવ્યો. સામંતો પણ રાજાના આદેશથી બંધાય, તો પછી આ વેપારી કયા હિસાબમાં? ત્યાર પછી તેને મહેલમાં લઈ જઈ બંધન છોડાવીને રાજાએ પૂછ્યું કે, મને ઝોળાખો છો? ત્યારે અચલે પણ એમ કહ્યું કે, જગતને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્યને અને આપને કયો એવો મૂર્ખ-શિરોમણિ હોય કે ન ઝોળાખે? હવે તારા પુશામતના વચનો બંધ કર. તું બરાબર મને જાણે છે કે કેમ? તે કહે. રાજાએ આ પ્રમાણે અચલને કહ્યું, ત્યારે જવાબ આપ્યો કે, ‘હું જાણતો નથી.’ દેવહત્તાને બોલાવીને રાજાએ તેને દેખાડી માનીઓની મનની સિદ્ધિ ઇષ્ટ રવજનો દેખે, તો પોતાને કૃતાઈ થયેલા સમજે છે. અચલ દેવહત્તાને દેખીને એકદમ શરમાઈ ગયો અને અતિ-કટ્ટવાળી દશા પામ્યો ‘હી આગળ પોતાની અપભ્રાજના થાય, તે પીડા પુરુષને મરણ કરતાં પણ અધિક હોય છે’ દેવહત્તાએ અચલને કહ્યું કે, ‘આ તે મૂલદેવ છે, જેને તમે તે સમયે આ પ્રમાણે સંકટ આપ્યું હતું અને મને પણ સુરકેલીમા મૂકી હતી આજે દેવયોગે તમે પણ સંકટ પામ્યા છો જો કે તમે અત્યારે પ્રાણ-સંકટ પામ્યા છો, છતાં પણ આર્થયુગ તમને માફ કરે છે. આવા મહાપુરુષો તુચ્છના ઘાત કરનારા હોતા નથી.’ ત્યાર પછી શરમાઈ ગયેલ તે વેપારીએ તે બંનેના પગમા પડીને કહ્યું કે, ‘તે વખતે કરેલા મારા સર્વ અપરાધની આપ ક્ષમા આપો, તે અપરાધથી જિતશત્રુ રાજા મારા પર રોષાયમાન બન્યા છે, તે તમારા વચનથી મને ઉન્નયિનીમાં પ્રવેશ કરવા દેશે’ મૂલદેવે કહ્યું કે, જ્યારે દેવહત્તાએ તમારા પર કૃપા કરી છે. ત્યારે જ મેં તમને ક્ષમા આપી છે ત્યાર પછી તેના ઉપર રહેમ નબર રાખી સાથે એક દૂત

આપીને રાજ્યો ઉજ્જવિની નગરીમાં જવા માટે અચ્છને રજા આપી. મૂલદેવના વચનથી અવંતિનાથે તેને અવંતિમાં હાજલ કર્યો, કારણ કે કોપનું કારણ તે હતો.

હવે કોઈક દિવસે દુઃખથી પરેશાન થયેલા વેપારીઓ એકઠા મળીને પ્રબળ કાર્ય કરવા માટે તૈયાર મૂલદેવને વિનંતિ કરવા લાગ્યા કે, ‘હે દેવ ! આપ પ્રભ-રક્ષણ કરવા માટે રાત-દિવસ બ્રત રહો છો, તો પણ ચોર, હુંટારા આ નગરને ચારે બાજુથી ચોરી, હુંટફાટ કરી ત્રાસ પમાડે છે. મોટા બેંદર માફક દરેક રાત્રિએ આ નગરમાં ચોરા મોટું ખાતર પાડે છે અને કોટવાલો પણ અમારા ઘરનું રક્ષણ કરવા સમર્થ બની શકતા નથી. અંબનસિદ્ધ સરખા કોઈથી ન હોખાતા ચોરા પોતાના ઘરની જેમ અમારા ઘરમાં ભ્રમણ કરે છે.’ ‘‘અપયશ કરાવનાર તે ચોરોને ટૂંક સમયમાં પકડી શિક્ષા કરીશ.’’ એ પ્રમાણે મૂલદેવે વણિકોને કહી સાન્ત્વન આપી વિદાય કર્યા. ત્યાર પછી રાજ્યો ઠપકા પૂર્વક નગરના અધ્યક્ષને આજ્ઞા કરી કે, સર્વ ચોરોને ખોળીને પકડો અને સજા કરો. હવે નગરના મોટા અધિકારીએ કહ્યું, હે સ્વામી ! એક એવો ચોર છે, જે પિશાચ માફક દેખતા દેખતામાં નાસી જાય છે અને તે પકડાવો શક્ય નથી. કોઈ પામેલો પરાક્રમી તે રાજ રાત્રે નીલવસ્ત્રધારી બીજા બલદેવ સરખા વાઢળી રંગનાં વસ્ત્ર પહેરી બહાર નીકળ્યો. બાહુબળવાળા તે રાજ ચોરને રહેવાનાં શંકા-સ્થાનોમાં ફર્યો, તો પણ આકાશમાં કે જળમાં સર્પનાં પગલાં ન દેખાય, તેમ કોઈ ચોરને ન દેખ્યો. રાજ આખા નગરમાં ભ્રમ્યો અને થાડેલો હોવાથી ગુફામાં જેમ કેસરી તેમ કોઈ એક ખંડીયર દેવકુલમાં સૂઈ ગયો. રાત્રે ફરનારા ભૂત પ્રેત સરખો ભયંકર કોઈ મંડિક નામનો ચોરનો આગેવાન અકસ્માત્ ત્યાં આવી ચડ્યો. ત્યાર પછી ચોરસ્વામીએ કહ્યું કે, અહિં કોણ છે ? રોષ પામેલા તેણે સૂતેલા વાઢ માફક રાજને પગથી પાટુ માથું. રાજ તેની ચેષ્ટા, સ્થાન અને ધનને બાજુવાની ઇચ્છાવાળો હોવાથી કહ્યું કે, ‘હું પરદેશી સુસાદર છું.’ ‘તેવા પુરુષો શામાં શામાં હોશિયાર હોતા નથી ?’ ‘હે સુસાદર ! ચાલ, આજે તને હું ધનવાન બનાવી દઉં.’ એમ રાજને ચોરે કહ્યું. ‘મહાધોની અજ્ઞાનતાને ધિક્કાર હો.’ ધનનો અર્થો તે રાજ પગપાળા માફક તેની પાછળ ચાલ્યો. ‘ગરબ પડે ત્યારે જનાર્દન પણ ગધેડાના પગનું મર્દન કરે છે.’ મૃત્યુને જેમ આત્મા તેમ પાસે રહેલા તે રાજને ન બાજુતો તે ઘણી સંપત્તિવાળા કોઈ શેઠના ઘરમાં હાજલ થયો. ત્યાં હથીયારથી ઘરમાં ખાતર પાડીને તેણે રાહુ જેમ કુઠમાંથી અમૃતને ગ્રહણ કરે, તેમ સારભૂત દ્રવ્ય ગ્રહણ કર્યું. અજાણ ચોરે રાજ પાસે સર્વ દ્રવ્ય વહન કરાવ્યું, શાકિનીને પેટ ખતાવવા માફક મૂઠ બુદ્ધિવાળા તેણે આ ખતાવી દીધું તે ચોરને મૂલમાંથી ઉગેડી નાખવા માટે તે ભાર મૂલદેવે વહન કર્યો. ‘ધૂતો કારણ પડે ત્યારે નમ્ર બની જાય અને કાર્ય-સમયે રાક્ષસ પણ બની જાય.’ જીર્ણ ઉદ્યાનમાં પહેંચી ગુફા ઉઘાડીને તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. છાણામાં સ્થાયેલા વીંછી માફક રાજને પણ ત્યાં લઈ ગયો ગુફામાં નાગકુમારદેવી સરખા રૂપવાળી નવયૌવન, લાવણ્ય અને પવિત્ર સુદર અવયવોથી શોભતી કુમારી તેની એક બેન હતી. ભાઈએ બેનને આજ્ઞા કરી કે, ‘આ પરોણાના બે પગો ઘોઈ નાખો.’ ત્યાર પછી તેણે નજીકના કૂવા પાસે રાજને એક આસન પર બેસાડ્યા. કમલ સરખા નેત્રવાળી તે કન્યા તેના બે ચરણો પ્રક્ષાલન કરતી હતી, ત્યારે તેનો કેમળ સ્પર્શ અનુભવ્યો અને સર્વ અંગો તરફ નજર કરી. ‘અહો ! આ તો સાક્ષાત્ કોઈ કામદેવ જ છે.’ એમ વિસ્મય પામી તેના તરફ અનુસાગ અને અનુકંપાવાળી બની. તેણીએ રાજને કહ્યું કે, ‘પગ ધોવાના બાનાથી આ કૂવામાં ઘણા માણસોને દેક્યા છે, હે

વડલાગી । ચોરોને ક્યા ક્યાંથી હોય ? તમારા દેખાવથી પ્રભાવિત થએલી હું તમને આ કૂવામાં નહિ દેકું. ‘મહાપુરુષોનો પ્રભાવ અદ્ભુત વરીકરણ છે.’ તેથી કરી મારા આગ્રહ ખાતર હે સુંદર ! તમે અહિંથી એકદમ છટકી જાવ, નહિંતર હે નાથ ! આપણા બંનેનું કુશળ નહિ થાય.’ ત્યારપછી રાજ પણ વિચાર કરીને એકદમ ત્યાથી બહાર નીકળી ગયા. ‘ચતુર પુરુષો વિક્રમ હોવા છતાં પણ શત્રુઓને ભુદ્ધિપૂર્વક હણે છે.’ રાજ ગયા પછી બહેને બૂમ પાડી કે, આ તો નાસી ગયો. ‘પોતાના પરિચિતો કે સ્નેહીઓને બચાવવા માટે ભુદ્ધિશાળીઓને આવા પ્રયત્નો કે પ્રપંચ કરવા પડે છે.’ જેએલ કંકાલ-તલવારવાળો બહાર લખડતી જિજ્ઞાસાવાળા પેતાલ માફક ભયંકર બનેલો. ઉતાવળો ઉતાવળો મંડિક ચોર રાજની પાછળ દોડ્યો. બૃહસ્પતિ-ભુદ્ધિવાળા રાજએ તેને નજીક આવી પહોંચેલો જાણીને ચોકમાં ઉભા કરેલા પોળીયાના પથર પાછળ છૂપાઈ ગયો. કોપાન્ધ નયનવાળા તેણે આ એ જ પુરુષ છે-એમ માની કંક ભતિના લોહની તરવારથી પથર-સ્તભને છેદીને મંડિક ચોર પોતાના ધામમાં ગયો ચોરનો પત્તો લાગવાથી ખુશ થએલ રાજ પણ પોતાના મહેલે ગયો. ‘હેરાનગતિ કરનાર પકકાઈ જાય, તો કોને સુખ ન થાય ?’

સવારે રાજ રાજપાટકાએ બહાર જવાના ખાનાથી તે ચોરને જોવા માટે નીકળ્યો. હવે કાપડીયાની દુકાનના દ્વાર પાસે તુણવાતુ કામ કરતો સાથળ અને જંઘા ઉપર વસ્ત્રના ચીથરાના પાટા લપેટી મોં લગાર ખુલ્લું રાખી તે ચોર બેઠેલો હતો. વાસલતાથી ચુકત કપરથી ક્યામણી આકૃતિ બતાવતા ચોરને દેખીને રાત્રે દેખેલ તેના અનુમાનથી રાજએ યોગાળ્યો. રાજ મહેલે પાછા ફર્યા અને સેવકોને નિશાની બતાવી કે, આ ઠેકાણેથી આવા પાટા બાંધેલા પુરુષને બોલાવી લાવવા પોતાના સેવકોને મોકલ્યા ત્યાર પછી તે સ્થળેથી તેને લઈ જવા માટે રાજ પુરુષો આવ્યા અને કહ્યું કે, તમને રાજ માન-પૂર્વક બોલાવે છે. એટલે તેણે વિચાર્યું કે, નહીં તે વખતે તે પુરુષ હુણાયો નથી, તેનું જ આ પરિણામ છે ‘ચોરો પણ મહારાજાઓને યોગાળનારા હોય છે.’ ત્યાર પછી તે રાજકુલમાં ગયો. રાજએ તેને પોતાની પાસેના આસન પર બેસાડ્યો. ‘મારવાની ઇચ્છાવાળા નીતિ સમજનારા પુરુષો મહાપ્રસાદ કરનાર હોય છે.’ પ્રસન્નતા સુખવાળી વાણીથી રાજએ તેને કહ્યું, તારી બહેન મને આપ. ‘કન્યા તો આપવા યોગ્ય જ હોય છે.’ જરૂર મારી બહેનને આણે પહેલા દેખી છે. બીજો કોઈ ત્યાંથી ગયો નથી. આ રાજ એ જ છે-એમ મંડિકે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પછી તેણે કહ્યું, ‘હે દેવ ! આપ મારી બેનને ગ્રહણ કરો, તે આપની જ છે. બીજું મારી પાસે જે કંઈ છે, તે પણ આપનું જ છે.’ એ પ્રમાણે રાજને કહ્યું. તે સમયે કૃષ્ણ જેમ કુદ્રિમણી સાથે તેમ રાજએ રૂપાતિશયથી શોભતી તેની બહેન સાથે લગ્ન કર્યા. રાજએ તે ચોરને મહાપ્રધાનપદે સ્થાપન કર્યો. સમુદ્રના મધ્યસ્થળ માફક રાજાઓના ભાવો કોણ સમજી શકે ? તેની પાસેથી રાજ હંમેશાં આભૂષણો, વસ્ત્રો વગેરે તેની બહેન દ્વારા મંગાવે છે ‘અહો ! ધૂતો વડે જ ધૂતો ઠગાય છે.’ એમ કરતા બ્યારે ઘણું દ્રવ્ય રાજએ ખેંચી લીધું, ત્યાર પછી પત્નીને પૂછ્યું કે, ‘હવે તારા ભાઈ પાસે કેટલુંક બાકી છે ?’ આ ચોરની બહેને કહ્યું, ‘આટલું જ તેની પાસે ધન હતું.’ એ પ્રમાણે રાજને નિવેદન કર્યું. કારણ કે, ‘પ્રિયતમ પાસે કંઈ છૂપાવવાનું ન હોય.’ ત્યાર પછી કઠોર આજ્ઞાવાળા રાજએ અનેક વિદંબના પમાડી તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરી. ‘પાપ કરનારાઓને કુશળ ક્યાંથી હોય ?’ અખંડ નીતિવાળા વિક્રમરાજએ ચોરી કરનાર મંડિક સાળો હોવા

છતાં પણ તેને પકડાવી મરાવી ન'ખાવ્યો, માટે કોઈ પણ પ્રકારે આ જન્મમા પણ વિરુદ્ધ કળ પમાડનાર ચોરી કાઠો પુરુષ ન કરે. એ પ્રમાણે મૂલદેવ અને મહિકચોરની કથા પૂર્ણ થઈ.

રૌહિણ્ય ચોરની કથા

અમરાવતીની મપત્તિને જિતનાર રાજગૃહ નામના નગરમાં અનેક રાજાઓથી સેવાતો શ્રેષ્ઠિક નામનો રાજા હતો. કૃષ્ણને જેમ પ્રદુષ્ક તેમ નીતિ-પરાક્રમ યુક્ત તે રાજાને અભયકુમાર નામનો પુત્ર હતો. આ બાળુ તે નગરની નજીકના વેણારગિરિની ગુફામાં સાક્ષાત્ દેહધારી રૌદ્રરક્ષ હોય, તેવો લોહપુર નામનો ચોર હતો. રાજગૃહ નગરમાં નગરલોકો ઉત્સવોમાં રોકાએલા હોય, તેવા સમયમાં તે હ'મેશાં લાગ જોઈને પિશાચ માફક ઉપદ્રવ કરતો હતો. તે ચોર ત્યાંથી દ્રવ્ય ગ્રહણ કરતો અને પરસ્ત્રીઓ લોગવતો. તે નગરને પોતાના ભંડાર કે ઘર જ માનતો હતો. તેને ચોરીવાળી આજીવિકા પ્રીતિ કરનાર થતી હતી, પણ ખીલ વૃત્તિ ગમતી ન હતી. 'માસાહારીઓને માંસ છોડીને ખીલ લોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી.' તેને રૌહિણી લાયાંથી રૂપ અને વર્તનથી પોતાના સરખો રૌહિણ્ય નામનો એક પુત્ર થયો હતો. પિતાએ પોતાના મૃત્યુ-સમયે તેને ગોલાવીને કહ્યું કે, 'જો હું કહું તે પ્રમાણે જરૂર કરવાનો હોય તો, હું તને ઉપદેશ આપું.' 'આપ કહો તે પ્રમાણે મારે અવશ્ય કરવાનું જ, આ જગતમાં પિતાની આજ્ઞા કોણ ખંડિત કરે?' તેમ તેણે કહ્યું. તેના વચનથી હર્ષ પામેલા લોહપુરે તેને હાથથી પ'ખાળીને નિષ્કુર કહ્યું કે, 'જે દેવતાઓએ જનાવેલા સમવસરણમા ખેડેલા વીર ધર્મદેશના કરે છે, તેનું ગોલેલું ન સાલળવું.' તે સિવાય ખીલુ કોઈ પણ પ્રકારે હે વત્સ ! તારે સ્વતંત્રપણે કરવું' એ પ્રમાણે લોહપુર ઉપદેશ આપીને મૃત્યુ પામ્યો. પિતાનું મરણોત્તર કાર્ય કર્યા પછી રૌહિણ્ય ચોર જાણે ખીલે લોહપુર પાકયો હોય, તેમ રાત-દિવસ ચોરી કરવા લાગ્યો. પોતાના જીવિત માફક પિતાની આજ્ઞા પાલન કરતો તે હાસીપુત્ર માફક રાજગૃહ નગરમાં ચોરી કરતો હતો. તે વખતે નગરો, ગામો અને ખાણો તરફ વિહાર કરતા ચૌદ હજાર મહાસાધુઓથી પરિવરેલા, મનોહર દેવોવડે ચલાવાતા સુવર્ણકમલો પર પગલા સ્થાપન કરતા ચરમ તીર્થપતિ વીર ભગવંત રાજગૃહનગરમા સમવસર્યા વ્યંતરો, અસુરો, જ્યોતિષિ અને વૈમાનિકો એમ ચારે નિકાયના દેવોએ જિનપતિનું સમવસરણ તૈયાર કયું. એક ચોજન સુધી સંભળાય, સર્વ લાખામા પરિણમતી એવી વાણીથી વીર પ્રણએ ધર્મદેશના શરૂ કરી તે વખતે રૌહિણ્ય ચોર રાજગૃહ નગર તરફ જતા માર્ગે વચ્ચે સમવસરણ પાસે આવી ગયો અને તે વિચારવા લાગ્યો કે, જો આ માર્ગે હું જઈશ અને કંઠાય વીરનું વચન સાંભળી લેવાય, તો પિતાની આજ્ઞાનો ભંગ થશે. પરંતુ આર્હિથી જવાનો ખીલે માર્ગે પણ નથી એમ વિચારી જો હાથે જો કાન ઢાકીને એકદમ રાજગૃહ તરફ જવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે દરેરજ જતા આવતા કોઈકે દિવસે સમવસરણ પાસે પગમા કાટો લાગ્યો. ઉતાવળથી જતા પગમા કાટો કાટો ઉતરી ગયો, બહાર કાઢ્યા સિવાય કંમપૂર્વક પગલા માંકી શકાતા નથી હવે ખીલે કોઈ ઉપાય નથી એમ વિચારી કાન પર ઢાંકેલા હાથને ઉઠાવીને તે હાથથી કાટો ખેંચતો હતો, ત્યાં પ્રભુની વાણી આ પ્રમાણે સાંભળી કે, 'દેવતાઓ પૃથ્વીતલને પગથી સ્પર્શ કર્યા વગર ચાર આગળ અદ્ધર રહેનારા, આખો ન મીચનારા, વગર કરમાએલી પુષ્પમાળાવાળા, પરસેવા વગરના, સેલરહિત શરીરવાળા હોય છે.' બહુ સંભળાઈ ગયું, આને ધિક્કાર હો, એમ જલ્દી કાટો કાઢીને હાથથી કાન ઢાકીને તે જ પ્રમાણે તે ચાલ્યો ગયો.

તે ચોર આ પ્રમાણે દરરોજ નગરમાં ચોરી કરતો હતો, એટલે નગરના મોટા શ્રેષ્ઠીઓએ શ્રેષ્ઠિક પાસે આવી આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી કે, આપ રાજ્ય કરી રહ્યા છો, એટલે અમને બીજા કોઈ લાયક નથી, પરંતુ હે દેવ ! અમારું ધન ખોઈને ચોર માફક અદૃશ્ય ચોરો લઈ જાય છે. તેઓની પીડાથી બંધુ માફક દુઃખી થએલા રાજાએ આકાશવાણી બની કોટવાલને કહ્યું, ‘ચોર કે લેણુદાર બનીને મારા તરફથી મળતું વેતન ગ્રહણ કરો છો. તમે ચોરોની ઉપેક્ષા કરો છો, જેથી તેઓ પ્રભુત્વ ધન લઈ જાય છે’ તેઓએ કહ્યું, ‘હે દેવ ! રૌહિણેય નામનો કોઈ ચોર નગરજનોને લૂંટે છે, જેને પકડવા માટે દેખવો પણ અશક્ય છે. વાંદરાની જેમ વિષ્ણુદક્ષિણ નામના (વીજળીના ઝબકારાની જેવા) કરણથી તે કૂદી કૂદીને એક ઘરેથી બીજે ઘરે અને ત્યાંથી સહેલાઈથી કિલ્લો ઉલ્લંઘન કરે છે. જેટલામાં અમે તે માર્ગે જઈએ તેટલામાં તે દેખાતો નથી. અમે એક ડગલું ચાલીએ ત્યાં તો તે સો ડગલા આગળ પહોંચી જાય અમે તે ચોરને હુણવા કે પકડવા શક્તિમાન નથી. માટે આપ અમારો કોટવાલનો અધિકાર પાછો સ્વીકારી લો. ત્યારે રાજાએ જિજ્ઞાસા કરેલા લવાંની સંજ્ઞાથી અલયને કહ્યું અને તેણે દંડપાશિકને કહ્યું કે, ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરી નગર બહાર રાખો. જ્યારે ચોર નગરમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે નગરને સૈન્યે ચારે બાજુથી ઘેરી લેવું. અંદર વિષ્ણુદક્ષિણ કરણ કરતાં ત્રાસ પામેલો હરણ જેમ જાળમાં તેમ એ સૈન્યમાં સપડાઈ જશે, તે આવે ત્યારે પોતાનાં પગલાં વડે સાળીતી આપતા આ મહાન ચોરને અપ્રમત્ત સૈનિકોએ પકડી લેવો. ‘આપની આજ્ઞા પ્રમાણ’ એમ કહીને કોટવાલ નીકળ્યો. યુદ્ધિશાળી તેણે ગ્રુપપણે સેનાને તૈયાર કરી. ભોગયોગે તે દિવસે રૌહિણેય બીજે ગામ ગએલો એટલે નગરીના ઘેરાનો અજાણ હાથી પકડવાના ખાડામાં જેમ હાથી તેમ ઘેરાએલી નગરીમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો તે ઉપાયથી ચોરને પકડી અને બાંધીને લાવી કોટવાળે રાજાને અર્પણ કર્યો. જેમ ન્યાય એ સજ્જનોનું રક્ષણ કરનાર અને દુર્જનોને શિક્ષા કરનાર છે, માટે ‘આને શિક્ષા કરો’ એમ રાજાએ આજ્ઞા કરી, ત્યારે અભયકુમારે કહ્યું કે, હજુ આ ચોરાયેલી ચીજ વગેરે વગરનો એકલો પકડાયો છે, માટે વિચાર કરીને પછી શિક્ષા કરવી. હવે રાજાએ તેને પૂછ્યું કે, તું કયાનો ? અને તારી આજીવિકા કેવી છે ? કયા કારણે અહિં આવ્યો છે ? રૌહિણેય તો નથી ને ? પોતાના નામથી શંકા પામેલા તેણે રાજાને જવાબ આપ્યો કે, શાલિ નામના ગામમાં દુર્ગચંડ નામનો હું ગૃહસ્થ છું. કંઈક કારણસર અહિં આવ્યો અને કૌતુકથી એક દેવકુલામાં આખી રાત્રિ રોકાયો. મારા ઘરે જતો હતો, ત્યારે રાક્ષસ જેવા રાજરક્ષકોએ કિલ્લો ઉલ્લંઘન કરતા મને પકડ્યો. કારણ કે, પ્રાણની ભીંતિ એ મોટી ભીંતિ છે. વચલા રાક્ષસથી છૂટેલો માછીમારના હાથથી છટકેલો મત્સ્ય જેમ જાળમાં તેમ બહારના રાક્ષસ-ગણ વિષે સપડાઈ ગયો ત્યાર પછી ‘નિરપરાધી હોવા છતાં આ ચોર જેવો છે’ એમ કરીને મને અહિં લાવ્યા છે, માટે આપ ન્યાય કરનારા હોવાથી વિચારો. ત્યાર પછી રાજાએ તેને કેદખાનામાં રાખી તેની તપાસ કરવા એક પુરુષને તે ગામે મોકલ્યો. તે ચોરે પહેલા એ ગામને સંકેત આપેલો હતો, કારણ કે ચોરોને પણ ભાવીનો વિચાર હોય છે. રાજપુરુષે ત્યાં જઈ તેનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, તો તેઓએ કહ્યું કે, ‘દુર્ગચંડ અહિં રહેતો હતો, પણ હવે તે બીજે ગામ ગયો છે.’ ત્યાંથી આવીને તે પુરુષોએ હકીકત કહી એટલે અભયકુમારે વિચાર્યું કે, ‘ચતુરાઈથી કરેલા દંડનો પાર બ્રહ્મા પણ પામી શકતા નથી.’

હવે અભયકુમારે મહાકિંમતી રત્નજડિત દેવોના વિમાન સરખો સાત ભૂમિકાવાળો મહેલ શણગારી તૈયાર કરાવ્યો. અપસરા સરખી રમણીઓથી અલંકૃત, બાણે દેવલોકમાંથી અમરાવતીનો એક ખંડ છૂટો પડી ગયો કેમ ન હોય? ન્યાં ગંધર્વ-સસુદાયે સંગીત મહોત્સવ પ્રવર્તાવ્યો છે, તે મહેલે અકસ્માત્ અદ્ભુત ગંધર્વનગરની શોભાને ધારણ કરી. ત્યાર પછી અભયકુમારે ચોરને મહિરાપાન કરાવી મૂંછિત કર્યો અને દેવદૂધના બે વસ્ત્રો પહેરાવી દેવ માદ્રક શય્યામાં સૂવડાવ્યો. મહિરાનો નશો પરિણમ્યો અને બેઠો થયો ત્યારે તે ચોરે અકસ્માત આશ્ચર્યકારી અપૂર્વ દિવ્ય સંપત્તિઓ જોઈ. આ સમયે અભયે આજ્ઞા કરેલા નરનારી-સસુદાય ‘જય જય નંદા’ ઇત્યાદિ મંગલ શબ્દો મોટા ઉચ્ચારે કરવાપૂર્વક બોલ્યા-‘આ મહાવિમાનમાં હમણાં તમે દેવતા-સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા છો, તમે અમારા સ્વામી છો, અમે તમારા કિંકરો છીએ. આ દેવાગનાઓ સાથે ઇન્દ્ર માદ્રક સ્વૈરકીડા કરો.’ એ પ્રમાણે ચતુરાઈથી સ્નેહ-ગર્ભિત વચનો તેને કહ્યાં. તે ચોરે એમ વિચાર્યું કે, શું હું દેવ થયો છું? તેટલામાં તો સરખી તાળી વગાડવાપૂર્વક તેઓએ સંગીત શરૂ કર્યું. વળી ત્યાં તેઓને સુવર્ણ-હંડધારી કેઈ પુરુષ અકસ્માત આવીને કહેવા લાગ્યો કે, આ શું આરંભ્યુ છે? ત્યારે તે પ્રતિહારીને કહ્યું કે, અમારા સ્વામીને અમારૂં વિજ્ઞાન-કૌશલ્ય બતાવવા માટે. ત્યાર પછી તેણે પણ કહ્યું, ઠીક તમારા સ્વામીને પોતાનું કૌશલ્ય બતાવો. અને દેવલોકના આચાર્ય તેમની પાસે કરાવો. તેઓએ પૂછ્યું, કેવા આચાર્ય! એ સાંભળી તે પુરુષે રૂઝાબથી કહ્યું, શું આ વાત પણ તમે ભૂલી ગયા? અહિં જે દેવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાનાં પહેલાનાં કરેલાં સારાં કે નરસાં કાર્યો કહે છે, પછી સ્વર્ગના ભોગો ભોગવે છે. સ્વામીનો લાભ થયો જોટલે આ વાત વીસરાઈ ગઈ! હવે હે સ્વામી! અમારા પર પ્રસન્ન થાઓ અને દેવલોકની મર્યાદા અને આચાર્ય છે, તે કરો. તેઓએ રૌહિણેયને કહ્યું, હે સ્વામિ! આપના પહેલાના શુભાશુભ જે કાર્યો કર્યાં હોય, તે આપ અમને કહો અને ત્યાર પછી સ્વર્ગ-ભોગો ભોગવો. ત્યાર પછી ચોરે વિચાર્યું કે, શું આ સત્ય હશે? કે મને જોગબવા માટે અભયે આ પ્રપંચ રચ્યો હશે? આ કેવી રીતે બાણવું? એમ વિચારતાં તેણે કાંટો કાઢતાં સાંભળેલું ભગવંતનું વચન યાદ આવ્યું ‘વીર ભગવંતથી દેવસ્વરૂપ સાંભળ્યું છે, તેને જો મળતું આવે, તો સત્ય કહીશ, નહિતર વિપરીત કહીશ.’ એમ યુદ્ધ કરીને તેણે તેઓને જોયા તો પૃથ્વીતલને સ્પર્શ કરતા, પરસેવાથી મલિન, કરમાયેલી પુષ્પમાળાવાળા અને આંખ મીચતા દેખાયા. ચોરે સર્વ માયાબળ બાણીને ઉત્તર વિચાર્યો. તેઓએ કહ્યું, ‘હે દેવ! આપ કહો, બાણવા માટે આ સર્વે ઉત્સુક બન્યા છે. રૌહિણેયે કહ્યું કે, મેં પૂર્વભવની અંદર સુપાત્રમાં દાન આપ્યાં છે અને જિનમંદિરો કરાવ્યાં છે, તેમાં પ્રભુભિંચોની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે, અને તે બિંચોની અષ્ટપ્રકારી પૂજાઓ કરી છે, અનેક તીર્થયાત્રાઓ અને ગુરુ-ભક્તિઓ પણ કરી છે આ વગેરે સારાં ધર્મકૃત્યો મેં કર્યાં છે.’ એમ તે બોલતો હતો, ત્યારે પહેરેગીરે કહ્યું કે, હવે દુષ્કૃત કાર્યો કર્યાં હોય, તે પણ કહો. રૌહિણેયે કહ્યું કે, નિરંતર સાધુ-સમાગમ હોવાથી મેં કેઈ દિવસ અશોભન કાર્યો તો કર્યું જ નથી પ્રતિહારીએ કહ્યું, આજો જન્મ એક સ્વભાવવાળો જતો નથી, તો કહ્યું જ નથી પ્રતિહારીએ કહ્યું, આજો જન્મ એક સ્વભાવવાળો જતો નથી, માટે ચોરી, પરદારા-ગમન આદિ જે ખરાબ કાર્યો કર્યાં હોય, તે કહી નાખો રૌહિણેયે કહ્યું

કે, શું એવા વર્તનવાળા દેવલોક પામે ખરા ? શું આંધળો પર્વત પર ચડે ખરો ? ત્યાર પછી તેઓ અભય પાસે ગયા અને આ સર્વ હકીકત નિવેદન કરી.

ત્યાર પછી અભયે શ્રેષ્ઠિકને વિનંતિ કરી કે, આવા ઉપાયો કરવા છતાં પણ ચોર બાણી શકાતો નથી. તે કદાચ ચોર હોય, તો પણ છોડી મૂકવો ભેઈએ. કારણ કે નીતિ ઉલ્લંઘન કરાય નહિં, રાબતના હુકમથી અભયે રૌહિણ્યને છોડી દીધો. ‘હવેમાં પ્રવીણ હોય, તેવાથી કોઈ વખત હોશિયાર પુરુષો પણ હગાય છે.’ ત્યાર પછી ચોર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મારા પિતાની આજ્ઞાને ધિક્કાર હો, કે જેણે મને લાંબા કાળથી ભગવંતના વચનામૃતથી વંચિત રાખ્યો. એ પ્રભુનાં વચનો મારા કાનમાં ન આવ્યાં હોતે, તો હું વિવિધ પ્રકારના માર ખાઈને મૃત્યુ જ પામતો. વગર ઈચ્છાએ પણ તે સમયે મેં ભગવંતનું વચન ગ્રહણ કર્યું, તો રોગીને જેમ ઔષધ તેમ મને જીવાડનાર થયું. અરેરે ! અહુતના વચનનો ત્યાગ કરીને અત્યાર સુધી ચોરની વાણીમાં મેં રતિ કરી. ખરેખર આંખાનો ત્યાગ કરી કાગડો લિખડામાં જેમ આનંદ માને, તેમ મેં પણ પિતાના વચનમાં લાંબાકાળ સુધી આનંદ માન્યો. ઉપદેશમાંથી માત્ર એક દેશનું આટલું ફળ મળ્યું, તો પછી સમસ્ત પ્રકારે તેમના ઉપદેશનું સેવન કરવામાં આવે, તો કેટલો મહાન લાભ થાય ? એ પ્રમાણે મનથી શુભ ચિંતન કરતાં ભગવંત પાસે જઈને તેમના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કરીને રૌહિણ્યે વિનંતિ કરી, ભયંકર આપત્તિઓ રૂપ જળચર પ્રાણીઓથી પરિપૂર્ણ એવા સંસાર-સમુદ્રમાં આપની ચોજનગામિની વાણી મહાયાનપાત્રનું કાર્ય કરનારી થાય છે, અર્થાત્ તારનારી બને છે. પોતાને પ્રામાણિક પુરુષ માનતા એવા અનાર્થ પિતાએ મને આટલો કાળ તમારું વચન સાંભળવાનો નિષેધ કર્યો અને તેથી જગદ્ગુરુની વાણીથી હું વંચિત રહ્યો. ત્રણે લોકના નાથ ! તેઓ ખરેખર ધન્ય છે કે, જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક તમારા વચનરૂપ અમૃતનું કર્ણજલિપુટથી હંમેશાં પાન કરે છે. હું તો કેવો પાપી ! કે તમારું વચન ન સાંભળવાની ઇચ્છાવાળો કાન ઢાંકીને સ્થાન ઉલ્લંઘી ગયો. એક વખત અનિચ્છાએ પણ તમારું એક વચન મેં સાંભળ્યું, તો મંત્રાક્ષરના પ્રભાવથી જ હું રાજ-રાક્ષસથી બચી ગયો. હે નાથ ! જેવી રીતે મરણથી મારું રક્ષણ કર્યું, તેવી રીતે હે જગતના સ્વામી ! સંસાર-સાગરના આવર્તમાં રૂપી રહેલા મને બચાવો. ત્યાર પછી તેની અનુકંપાથી પ્રભુએ નિર્વાણપદ આપનારી નિર્મલ સાધુધર્મની દેશના કરી. ત્યાર પછી પ્રતિજ્ઞા પામેલો પ્રણામ કરતો રૌહિણ્ય આ પ્રમાણે બોલ્યો, ‘હે પ્રભુ ! હું યતિધર્મને યોગ્ય છું કે કેમ ? તે આપ કહો.’ ભગવંતે કહ્યું કે, ‘તું યોગ્ય છે.’ તો હે વિષ્ણુ ! હું મત અંગીકાર કરીશ. વચમાં શ્રેષ્ઠિકે કહ્યું કે, મારે તેને કંઈક કહેવું છે એમ કહીને ચોરને કહ્યું, કોઈ પણ ચિંતા કર્યા વગર અને શંકા રાખ્યા વગર તારે પોતાની જે હકીકત કહેવી હોય તે કહે. એ પ્રમાણે રાત્રીએ કહ્યું, ત્યારે લોકાધિપતિ પુત્ર રૌહિણ્યે કહ્યું કે, ‘હે દેવ ! લોકો પાસેથી તમોએ જેને સાંભળ્યો છે, તે જ તમારા નગરમાં ચોરી કરનાર હું રૌહિણ્ય ચોર છું.’ નહીં જેમ નાવડીથી તેમ હુએ કરીને લંઘન કરી શકાય તેવી અભયકુમારની બુદ્ધિ મેં ભગવંતના એક વચનથી ઉલ્લંઘન કરી. ‘હે રાજ્યના સૂર્ય ! આ નગરમાં મેં જ સર્વ ચોરી કરેલી છે, ગીત કોઈ ચોરની ગવેણા કરશો નહીં. કોઈને પણ મારી મારે ચોકલો, જેથી ચોરેલી સર્વ વસ્તુઓ ખતાવી દઉં અને પછી પ્રવળ્યા ગ્રહણ કરીને મારો જન્મ સફલ કરું.’

પછી શ્રેષ્ઠિકની આજ્ઞાથી અભયકુમાર પોતે અને નગરલોકો કૌતુકથી તે ચોર સાથે ગયા. ત્યાર પછી તેણે પર્વત, નદી, વનઝાડી, સ્મશાન વગેરે સ્થળમાં ફાટેલું તે ધન અભયકુમારને બતાવ્યું. અભયે પણ જે જેનું ધન હતું, તે તેને અર્પણ કર્યું. નિર્દોષી અને નીતિ જાણનારા મંત્રીઓની સ્થિતિ બીજી હોતી નથી. પોતાના સંગ્રાહી મનુષ્યોને પરમાર્થ કહીને, તથા પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રદ્ધાવાળા રૌહિણેય ભગવંત પાસે આવ્યો. ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠિકરાજાએ તેનો દીક્ષા-મહોત્સવ કર્યો અને શ્રીવીરભગવંતના ચરણકમળમાં તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી. દીક્ષા લીધા પછી એક ઉપવાસથી માઠી છ મહિના સુધીના નિર્મળ તપઃકર્મ, કર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે આરંભ્યા. તપસ્વ્યાથી શરીર કુશ કરીને ભાવ-સંલેખના આરાધી શ્રીવીરભગવંતને પૂછી પર્વત પર પાદપોષગમ નામનું અતિમ અનશન કર્યું. શુભ ધ્યાન કરતા, પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનું સ્મરણ કરતા રૌહિણેય મહામુનિ દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયા. ચોરીથી નિવૃત્ત થયેલો રૌહિણેયની માફક દ્રુઢકાળમા સ્વર્ગ મેળવે છે, માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષ કોઈ પ્રકારે અને લોક અગાડનાર ચોરી ન કરે. એ પ્રમાણે રૌહિણેય-કથા કહી. ૭૨.

ચોરીના અતિચારે ત્યાગ કરવા માટે કહે છે :—

દૂરે પરય સર્વસ્વમ્, અપહર્તુમપક્રમઃ ।

ઉપાદદીત નાદત્તં, તૃણમાત્રમપિ ક્વચિત્ ॥ ૭૩ ॥

પારકાનાં ધન વગેરે સર્વસ્વ હરણ કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ વગર આપેલ તણખડું પણ અહણ ન કરવું કે તે માટે પ્રયત્ન ન કરવો. ૭૩. ચોરીથી વિરમેલાઓને જે શ્લોકથી કૃણ બતાવે છે—

પરાર્થગ્રહણે યેષાં, નિયમઃ શુદ્ધચેતસામ્ ।

અભ્યાયાન્તિ શ્રિયસ્તેષાં, સ્વયમેવ સ્વયંવરાઃ ॥ ૭૪ ॥

પારકું ધન હરણ કરવાનો નિયમ અહણ કરનાર નિર્મલ ચિત્તવાળા, નહિ કે બકવૃત્તિવાળા-મલિન મનવાળા, તેઓની પાસે સંપત્તિઓ સ્વયંવરા કન્યા માફક આપમેળે આવે છે, નહિ કે બીજાની ગ્રેરણા કે વેપાર-ધંધાથી. ૭૪. તથા—

અનર્થા દૂરતો યાન્તિ, સાધુવાદઃ પ્રવર્તતે ।

સ્વર્ગલૌક્યાનિ દૌકન્તે, સ્ફુટમસ્તેયચારિણામ્ ॥ ૭૫ ॥

અસ્તેયવ્રત આચરનારાઓને વિપત્તિઓ પાસે હોય તો દૂર ચાલી જાય છે. લોકોમાં ‘આ પ્રામાણિક છે’ એવી પ્રશંસા ફેલાય છે. આ લોકનું કૃણ જણાવીને હવે પરલોકનું કૃણ કહે છે કે, તેઓ જન્માંતરમાં સ્વર્ગ-સુખો પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રસંગાનુરૂપ આંતરશ્લોકો કહે છે :—

અગ્નિશિખાનુ યાન કરવું, સપ્તના મુખે સુખન કરવું, હલાહલ ઝેર આટવું સાડું, પણ પારકું ધન હરણ ન કરવું. પારકા ધનમાં લોભ કરનારાની નિર્ધય બુદ્ધિ ઘણે લાગે વૃદ્ધિ પામે છે અને ભાઈઓ, પિતા, કાકા, સ્ત્રી, મિત્રો, પુત્રો અને શુરુઓને હણવા તૈયાર થાય છે. દ્વંધ

પીવાની ઈચ્છાવાળી ગિલાડી ઉપર ઉગામેલી લાકડી માફક પરધન ચોરી કરનાર પોતાના વધ-અધનને ભેતો નથી. શિકારી, માછીમાર, ગિલાડી વગેરે કરતાં પણ ચોર આગળ વધી ગયો છે. કારણ કે તેને રાત્રી પકડે છે, પણ બીજાને નહિં. હંમેશાં બુદ્ધિશાળી પુરુષો સુવર્ણ, રત્નાદિ કે પારકું ધન આગળ પડેલું હોવા છતાં તેને પત્થર સરખું માને છે. એવા પ્રકારના સંતોષામૃતરસ વડે તૃપ્ત થયેલા ગૃહસ્થો પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે ૭૫.

સ્થૂલ પ્રહાર્યત્રત અધિકાર

હવે પરલોક અને આ લોકના અપ્રહાર્યના ફલને બતાવી ગૃહસ્થ-યોગ્ય પ્રહાર્યત્રત નિરૂપણ કરે છે—

ષઢત્વમિન્દ્રિયછેદં, વીક્ષ્યાબ્રહ્મફલં સુધીઃ ।

મવેત્ સ્વદારસંતુષ્ટોઽન્યદારાન્ વા વિવર્જયેત્ ॥ ૭૬ ॥

સમજી પુરુષ પરલોકમા નપુંસકપણુ, આ લોકમાં રાત્રિકે કરેલા ઇન્દ્રિય-છેદ આદિક અપ્રહાર્યનાં કડવાં ફળ દેખીને, કે શાસ્ત્રથી બાણીને અન્યની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરે, અને પોતાની ધર્મપત્નીમાં સંતોષ રાખે. ૭૬

ભે કે ગૃહસ્થ અંગીકાર કરેલા ત્રતને પાલન કરતો હોય, તેને તેટલો પાપ-સંગંધ થતો નથી, તો પણ સાધુધર્મ તરફ અનુરાગવાળો યતિધર્મ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં ગૃહસ્થપણમાં કામ-લોગથી વિરમેલો થઈ શ્રાવકધર્મ પાલન કરે છે, તેવાને વૈરાગ્યની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવા માટે સામાન્યપણે અપ્રહાર્યનાં તુકશાન જણાવે છે—

રમ્યમાપાત્તમાત્રે યત્. પરિણામેઽતિદારુણમ્ ।

ક્રિમ્પાકફલસંકાર્શં, તત્ કઃ સેવેત મૈથુનમ્ ? ॥ ૭૭ ॥

ક્રિપાક નામના ફળ સરખા શરૂઆતમા લોગવતી વખતે મનોહર લાગતા અને લોગવ્યા પછીના કાળમાં ભયંકર દુઃખ આપનાર એવા પ્રકારના મૈથુનકર્મનું સેવન કોણુ કરે? ક્રિપાકવૃક્ષના ફલનું સ્વરૂપ જણાવે છે. તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ કૌતુક ઉપજાવે તેવા સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે. અને હૃદયને સંતોષ પમાડે છે, પરંતુ તે ખાવામાં આવે તો હે પુત્ર ! તેનાં ફળ બાણી શકાય છે. અર્થાત્ ખાનાર જીવી શકતો નથી, પણ મૃત્યુ પામે છે. ક્રિપાકના ફલ ખાવા માફક ભે કે સેવન કરતી વખતે વિષયો મનની શાંતિ કરનાર જણાય છે, પણ પાછળથી તેનાં પરિણામો ઘણાં ભયંકર હોય છે. ૭૭ મૈથુન-સેવનના ભયંકર પરિણામ કહે છે:—

કમ્પઃ સ્વેદઃ શ્રમો મૂર્છા, ધ્રમિર્ગાનિર્વલ્લસ્યઃ ।

રાજયક્ષ્માદિરોગાશ્ચ, મવેયુર્મૈથુનોત્થિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

મૈથુન સેવન કરનારને ધ્રૂભરી, પરસેવો, થાક, મૂર્છા, ચક્ષર, અંગ તૂટવું, ગલનો વિનાશ, ભયરોગ. ઉધરસ, દમ, શ્વાસ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૮ ગાકીના ત્રતો અહિંસાના પરિવારભૂત હોવાથી મૈથુનમા અહિંસાનો અભાવ કહે છે—

યોનિયન્ત્રસમુત્પન્નાઃ, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાશયઃ ।

પીઢ્યમાના વિપદ્યન્તે, યન્ન તન્મૈથુનં ત્યજેત્ ॥ ૭૯ ॥

જીવને જન્મ આપવાનો માર્ગ યોનિ, તે ચંત્રાકાર હોવાથી યોનિયન્ત્ર, તેમાં સ્વાભાવિક-પણે ઉત્પન્ન થનારા સંમૂર્છિત જીવો અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી ચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી તે વાત જણાવતાં કહે છે—રૂથી ભરેલી ભુંગળીમાં તપાવેલ દોઢાનો સળિયો રૂની માફક યોનિમાં રહેલા સૂક્ષ્મ જન્તુ-સમૂહો પુરુષચિહ્નથી મર્દન થતાં મૈથુનમાં વિનાશ પામે છે, માટે અનેક જીવોની હિંસા કરાવનાર મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૭૯. યોનિમાં જન્તુઓનો સદ્ભાવ ખીન્ન શાસ્ત્રોથી પણ દઢ કરે છે—

જન્તુસન્નાત્વાં વાત્સ્યાયનોઽવ્યાહ ।

કામશાસ્ત્ર રચનાર વાત્સ્યાયન પણ જન્તુઓનો સદ્ભાવ માને છે, પણ છૂપાવતા નથી. આથી એમ ન સમજવું કે વાત્સ્યાયનને પ્રમાણભૂત માની તેના શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરવો. અહિં એ કહેવા માગીએ છીએ કે, કામની પ્રધાનતા માનનારાઓ પણ જીવોનો સદ્ભાવ સ્વીકારે છે, પણ જોળાવતા નથી. વાત્સ્યાયનનો સ્લોક આ પ્રમાણે :—

‘રક્તજાઃ ક્રમયઃ સૂક્ષ્મા, મૃદુ-મધ્યાધિશક્તયઃ ।

જન્મવર્ત્ત્સુ કળદ્વર્તિ, જનયન્તિ તથાવિધામ્’ ॥ ૮૦ ॥

દોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઓછી, મધ્યમ અને અધિક શક્તિવાળા, સૂક્ષ્મકૃમિ જીવો યોનિમાં પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦.

મૈથુન સેવનને કામજન્યરનો પ્રતિકાર કરનાર ચિકિત્સારૂપ ઔષધ સરખું માનનાર પ્રત્યે ઉપદેશ આપતાં કહે છે—

સ્ત્રીસમંગેન યઃ કામ-જ્વરં પ્રતિચિકીર્ષતિ ।

સ હુતાશં વૃતાહુત્યા, વિધ્યાપયિતુમિચ્છતિ ॥ ૮૧ ॥

સ્ત્રી-સંલોગ કરવા દ્વારા જેઓ કામજન્યર શાન્ત કરવા ઇચ્છા કરતા હોય, તેઓ ધીની આહુતિ આપીને અગ્નિને ઓલવવાની અભિલાષા કરે છે. અર્થાત્ તેમ કરવાથી કામજન્યર ઘટતો નથી, પણ વૃદ્ધિ પામે છે. બહારના પણ કહે છે કે, કામો ઉપલોગથી કદાપિ પણ શાંત થતા નથી, ધીની આહુતિથી અગ્નિ માફક કામો ઉત્તેજિત થાય છે. કામજન્યરના પ્રતીકાર કરનાર કંઈકે હોય તો વૈરાગ્ય-ભાવના, પ્રતિપક્ષ ક્રિયા-સેવન, ધર્મશાસ્ત્ર-શ્રવણ આદિક છે. ૮૧. કામજન્યર પ્રશાન્ત કરવાનાં કારણો હોવા છતાં ભવબ્રમણના કારણ સ્વરૂપ મૈથુન-સેવન કરવાથી શો લાભ ? એ જ કહે છે—

વરં જ્વલદયઃસ્તમ્મ-પરિરમ્ભો વિધીયતે ।

ન પુનર્નરકદ્વાર-રામાજયનસેવનમ્ ॥ ૮૨ ॥

તપાવેલ લાલચોળ લોહસ્તંભતુ આલિંગન કરતું બહુ સાદું છે, પરંતુ નરકના દ્વાર સરખા સ્ત્રીના સાથળતું સેવન લાયકર છે. ભાવાર્થ એ છે કે, એક વખત કામજવરની શાંતિ માટે મૈથુન એ જ ઉપાય હોય, તો પણ નરકતું કારણ હોવાથી તે પ્રશંસવા યોગ્ય નથી. ૮૧-૮૨. વળી સ્ત્રી-સંબંધના કારણભૂત સંલોગ કે તેતું સ્મરણ કરવામાં આવે, તો પણ સમગ્ર શુભ-ગૌરવનો વિઘાત થાય છે—

સતામપિ हि वामभ्रूददाना हृदये पदम् ।

અભિરામં ગુણગ્રામં, નિર્વાસયતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૩ ॥

કટાક્ષ કરનાર એવી સ્ત્રીઓતું સ્મરણમાત્ર કરવાથી સન્નિજન પુરુષોના શુભ-સસુદાયને દેશવટો લોગવવો પડે છે, એ સંદેહ વગરની વાત સમજવી. આ કહેવાનો આશય એ છે કે, જેમ કોઈ ખરાબ રાજ્યાધિકારી કોઈ દેશમાં રક્ષણ કરવા નિમેલ હોય, પરંતુ તે રક્ષણ કરવાને બદલે લોભાભુદ્ધિથી કે અજ્ઞાનતાથી ગામો ઉન્નત કરી નાખે છે. એવી રીતે હૃદયમાં સ્થાન પામેલી કામિની પણ પાલન કરવા યોગ્ય શુભ-સસુદાયનો મૂળમાંથી ઉન્નત કરે છે. અથવા સતપુરુષોના શુભ-સસુદાય ઉપર કે તેમના હૃદય પર પગ મૂકીને વામનયના સ્ત્રી શુભોને દૂર કરાવે છે ૮૩. હૃદયમાં સ્થાપન કરેલી સ્ત્રી ઘણા દોષવાળી હોવાથી શુભહાનિના કારણભૂત છે, તો પછી તેની સાથે રમણ કેમ કરાય ? તે કહે છે—

वञ्चकत्वं नृशंसत्वं, चञ्चलत्वं कुशीलता ।

इति नैसर्गिका दोषा, यासां तासु रमेत कः ? ॥ ૮૪ ॥

છેતરવાનો સ્વભાવ, ફૂરતા, ચંચળતા, કુશીલતા, ખરાબ સ્વભાવ, યોનિસંયમનો અભાવ આ વિગેરે તેનામાં સ્વભાવિક દોષો છે, પણ સકારણ નથી. તેવી હલકી સ્ત્રીઓમાં કોણ ડાહ્યો રાગભુદ્ધિ કરી રમણ કરે ? ૮૪. માત્ર આટલા જ દોષો સમાપ્ત થતા નથી, પરંતુ માપ વગરના દોષો કહે છે—

प्राप्तुं पारमपरस्य, पारावारस्य पार्यते ।

સ્ત્રીणाં પ્રકૃતિવ્રજાણાં, દુશ્ચરિત્રસ્ય નો પુનઃ ॥ ૮૫ ॥

જેનો કિનારો દેખાતો નથી, એવા સસુદનો પાર પામવો સહેલો છે, પરંતુ સ્વભાવથી જ કુટિલ ચરિત્રવાળી સ્ત્રીઓના ખરાબ વર્તનનો પાર પામવો અશક્ય છે. ૮૫ દુશ્ચરિત્ર કહે છે—

नितम्बिन्यः पतिं पुत्रं, पितरं भ्रातरं क्षणात् ।

આરોપયન્ત્યકાર્યંપિ, દુર્વૃત્તાઃ પ્રાણસંજયે ॥ ૮૬ ॥

નિતંગિની કહેવાથી ચૌવનનો ઉન્નત જણાવવા માટે, દુશ્ચરિત્રવાળી, નાના કાર્યના કે અકાર્યના પ્રસંગમાં પણ પતિને, પુત્રને, પિતાને, ભાઈને કે માતાને ક્ષણવારમાં સ્વર્થકાંતાએ જેમ પ્રદેશી રાજાને તેમ પ્રાણના સંદેહવાળા અકાર્યમાં આરોપણ કરે છે. કહ્યું છે કે, ઇન્દ્રિયના દોષે નચાવેલી ભાર્યા પણ સ્વર્થકાંતા રાણીએ જેમ પ્રદેશી રાજાને મારી નાખ્યો, તેમ

પતિવધનું પાપ કરનાર થાય છે. ચુલનીએ જેમ બ્રહ્મદત્ત પુત્રને—પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા પદાર્થો પૂર્ણ ન થવાથી, ચુલની માતાએ બ્રહ્મદત્ત પુત્રને જેમ સંકટમાં નાખ્યો, જીવયશાએ જેમ જરાસંધને, પાતી પદ્માવતીના કારણે કૌણિકે કાલાદિક લાઈઓને અકાર્યમાં બેડી મૃત્યુ પમાડ્યા. ૮૬. માટે જ—

મવસ્ય વીજં નરક-દ્વારમાર્ગસ્ય દીપિકા ।

શુચાં કન્દઃ કલેર્મૂલં, દુઃસ્વાનાં સ્વનિરજ્જના ॥ ૮૭ ॥

આ અંગના સંસાર-અંકુરનું બીજ-સંસાર વધારવાનું કારણ સ્ત્રી છે, નરકનું પ્રવેશદ્વાર, તેનો માર્ગ ખતાવનાર દીપિકા સરખી, શોક-વલ્લીનો કંદ, કલહ-વૃક્ષનું મૂલ, શારીરિક, માનસિક દુષ્ટોની ખાણ છે. આ પ્રમાણે યતિધર્માનુરાગી ગૃહસ્થ માટે સામાન્યથી મૈથુન અને સ્ત્રીઓના દોષો કહ્યા. ૮૭. હવે સ્વદારા-સંતોષી ગૃહસ્થોને ઉદ્દેશીને સાધારણસ્ત્રીના દોષો પાંચ પદોક્તોથી કહેવાય છે.—

મનસ્યન્યદ્ વચસ્યન્યત્, ક્રિયાયામન્યદેવ હિ ।

યાસાં સાધારણસ્ત્રીणां, તાઃ કયં સુસ્વહેતવઃ ? ॥ ૮૮ ॥

મનમાં બીજું, વચનમાં ત્રીજું, ક્રિયામાં ચોથું હોય, અર્થાત્ જેનાં મન, વચન અને ક્રિયા જુદાં જુદાં પ્રવર્તતા હોય એવી વેશ્યા સ્ત્રીઓ વિશ્વાસના કારણભૂત કે સુખ માટે થાય નહિં. સંકેત બીજાને આપે, મારગણી બીજા પાસે કરે, સ્તુતિ બીજાની કરે, ચિત્તમાં બીજો હોય, પરંતુ વળી કોઈ અન્ય હોય; ગણિકાઓનું ચરિત્ર ખરેખર આશ્ચર્ય કરનાર છે ૮૮. તેમજ—

માંસમિશ્રં સુરામિશ્રમ્, અનેકવિટ્સુમ્બિતમ્ ।

કો વેશ્યાવદનં સુસ્વેદ્, ડચ્છિષ્ટમિવ મોજનમ્ ? ॥ ૮૯ ॥

જલચર, સ્થલચર, ખેચર જીવોના માંસ-મિશ્રિત, દુર્ગંધવાળું, વેશ્યાઓ માંસ ખાનાર હોવાથી, કાષ્ઠ પિષ્ટાદિકની બનાવેલી મદિરાથી મિશ્રિત, તેઓ મદિરા-પાન કરનારી હોવાથી, અનેક પ્રકારની ભતિવાળા વિટ-જાંર પુરુષોથી ચુંખિત થયેલી, ઘણે ભાગે વિટોમાં આસક્તિવાળી અનેલી હોવાથી, માંસ-મદિરાથી મિશ્રિત ઉચ્છિષ્ટ-એઠા ભોજન સરખી વેશ્યાના સુખને કોણ ચુંખન કરે ? ૮૯. તેમ જ—

અપિ પ્રદત્તસર્વસ્વાત્, કામુકાત્ ક્ષીણસંપદઃ ।

વાસોડપ્યાચ્છેત્તુમિચ્છન્તિ, ગચ્છન્તઃ પળ્યયોપિતઃ ॥ ૯૦ ॥

ધનિકપણાની અવસ્થામાં સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું હોય, પરંતુ પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી સંપત્તિઓ ચાલી જાય અને પહેરેલ વસ્ત્ર માત્ર બાકી રહેલું હોય તો ગળાતકારે તે પણ ચુંટવી લેવાની ઇચ્છાવાળી વેશ્યા હોય છે. આમ કહીને તે કેવી કૃતમ્મ છે ? તે જણાવ્યું. કહેલું છે કે, પોતાની ધર્મપત્ની કરતાં પણ અધિકપણે સારસંભાળ કરી હોય, એવી વેશ્યા ક્ષીણ સંપત્તિવાળા પુરુષના વસ્ત્ર પર મેળવવાની અભિલાષાથી નજર કરે છે. ૯૦. તથા—

ન દેવાન્ ન ગુરુન્ નાપિ, સુહૃદો ન ચ બાન્ધવાન્ ।

અસત્સંગરતિર્નિત્યં, વૈશ્યાવશ્યો હિ મન્યતે ॥ ૧૧ ॥

વૈશ્યાને આધીન અનેલા પુરુષ દેવને, ગુરુને, મિત્રને કે બધુઓને માનતો નથી, પણ હંમેશા બરાબર સોબતીઓની સોબતમાં આનંદ માને છે. ૯૧. તથા—

કુપ્તિનોડપિ સ્પરસમાન્, પશ્યન્તીં ધનકાલ્પયા ।

તન્વન્તીં કૃત્રિમસ્નેહં, નિઃસ્નેહાં ગણિકાં ત્યજેત્ ॥ ૧૨ ॥

ધન મેળવવાની અભિલાષાથી કોઢિયાને પણ કામદેવ સમાન માની તેની મોટી પ્રતિપત્તિ—સેવા, વિલાસ કરે છે, કારણ કે સ્નેહ બતાવ્યા વગર તેની પાસેથી ધન—પ્રાપ્તિ થતી નથી. આવા પ્રકારનો કૃત્રિમ સ્નેહ કરનારી સ્નેહ વગરની ગણિકાનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે સ્વહારા—સંતોષી ગૃહસ્થે પશ્યાંગના સ્ત્રીના દોષો બાણી, તેનો ત્યાગ કરવો. ૯૨. હવે પરસ્ત્રી—ગમનના દોષો કહે છે—

નાસક્ત્યા સેવનીયા હિ, સ્વદારા અપ્યુપાસકૈઃ ।

આકરઃ સર્વપાપાનાં, કિં પુનઃ પરયોષિતઃ ? ॥ ૧૩ ॥

સાધુપણુ સ્વીકાર કરવાની અભિલાષાવાળા અને દેશવિરતિ ધર્મના પરિણામવાળા શ્રાવકે ગૃહસ્થપણમાં પણ વૈરાગ્યની અધિકતાથી પોતાની સ્ત્રીના વિષયમાં પણ આસક્તિ ન કરવી જોઈએ, તો પછી પારકી સ્ત્રી તો અત્યંત સેવન કરવા યોગ્ય નથી, માટે શ્રાવકોએ સર્વ પાપોની ખાણ સમાન એવી પરસ્ત્રીઓનો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૯૩.

પરસ્ત્રીનું 'પાપકારિપણું' બતાવે છે—

સ્વપતિં યા પરિત્યજ્ય, નિલ્લપોપપતિં મજેત્ ।

તસ્યાં ક્ષણિકચિત્તાયાં, વિશ્રમ્ભઃ કોઽન્યયોપિતિ ? ॥ ૧૪ ॥

'ભતાર એ જ દેવતા' ગણનારી સ્ત્રીઓ હોય છે, કારણ કે તે શ્વૈતિતું વચન છે. એટલે જે પોતાના પતિને દેવસ્વરૂપે ન માનતાં તેનો ત્યાગ કરીને નિર્લજ્જ બની બીજા પતિને સેવન કરનારી થાય તેવી ક્ષણિક ચલચિત્તવાળી સ્ત્રીમાં કેાણુ વિશ્વાસ કરે? ૯૪.

હવે પરસ્ત્રીમાં પ્રસક્ત અનેલાને શિખામણ આપે છે—

મીરોરાકુલચિત્તસ્ય, દુઃસ્થિતસ્ય પરસ્ત્રિયામ્ ।

રતિર્ન યુજ્યતે કર્તુમ્, ઉપશૂનં પશોરિવ ॥ ૧૫ ॥

પતિ અગર રાત્ર વગેરેથી લય પામેલા, 'આ મને દેખી ગયો છે' 'એ મારું પાપ બાણી ગયો છે' તેથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળાએ કતલખાના પાસે પશુને જેમ રતિ કરવી યોગ્ય નથી,

તેમ ઘરખાર, શય્યા, આસન વગરના દુઃખી પુરુષે પણ પરસ્ત્રીમાં રતિ કરવી યોગ્ય નથી.
૯૫. તે કારણથી—

પ્રાણસંદેહજનનં, પરમં વૈરકારણમ્ ।

લોકદ્વયવિરુદ્ધં ચ, પરસ્ત્રીગમનં ત્યજેત્ ॥ ૯૬ ॥

ધણે ભાગે ખીબાઓ પારકી સ્ત્રીમાં પ્રસક્ત ગનેલા પુરુષનો નાશ કરે છે, એટલે પ્રાણનો સંદેહ ઉત્પન્ન કરનાર, મોટા વેરનું કારણ, કહેલું છે કે, ‘બેનાં મૂલ ભાંડાં ગયાં છે એવા વૈરવૃક્ષનું મોટું કારણ સ્ત્રીઓ છે.’ આ લોક-વિરુદ્ધ અને પરલોક-વિરુદ્ધ, એવું પરસ્ત્રીગમન તજવું. ૯૬. ‘ખાંડે લોક-વિરુદ્ધ’ વિશેષણને સ્પષ્ટ સમજાવે છે—

સર્વસ્વહરણં વન્ધં, શરીરાવયવચ્છિદ્ધામ્ ।

મૃતશ્ચ નરકં ધોરં, લભતે પારદારિકઃ ॥ ૯૭ ॥

પરહારા-ગમન કરનાર સર્વ ધનનું હરણ, દોરડા આદિકથી બંધન, શરીરના અવયવો કે પુરુષગ્રિહનો છેદ, વગેરે આ લોકના અને મરીને પરલવમાં ધોર નરકમાં મહાદુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૭. યુક્તિ-પૂર્વક પરસ્ત્રીગમનનો નિષેધ કરે છે—

સ્વદારરક્ષણે યત્નં, વિદ્ધાનો નિરન્તરમ્ ।

જાનન્નાપિ જનો દુઃખં, પરદારાન્ કથં વ્રજેત્ ? ॥ ૯૮ ॥

પોતાની પત્નીમાં ખીબે આસક્તિ કરે, તો તેના માટે જેમ પોતાને દુઃખ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા માટે ભિત્તિ, વંડી, કોટ, પહેરેગીર આદિકથી રાત-દિવસ રક્ષણનો પરિકલેશ કરે છે અને તેનું દુઃખ પોતે સમજે છે, એમ આત્માનુભવથી પરના દુઃખને દેખતો સુર પરહારા-ગમન કેમ કરે ? ૯૮. પરસ્ત્રી-ગમન કરવાની વાત તો ફર રહો, પરંતુ તેની ઇચ્છા પણ મહાઅનર્થ કરનાર થાય છે, તે કહે છે—

વિક્રમાક્રાન્તવિશ્વોઽપિ, પરસ્ત્રીષુ રિરંસયા ।

કૃત્વા કુલક્ષયં પ્રાપ, નરકં દશકન્ધરઃ ॥ ૯૯ ॥

પોતાના પરાક્રમથી વિશ્વને ધ્રુજાવનાર રાવણ પણ પારકી સ્ત્રી સાથે રમવાની ઇચ્છાથી કુલનો ક્ષય કરી નરકે ગયો. આટલા પરાક્રમવાળાએ પણ અનર્થ મેળવ્યો, તો પછી ખીબા માટે શું કહેવું ? ૯૯ આ વાત સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે સમજવી—

રાવણની કથા

રાક્ષસ નામના દ્વીપમાં પૃથ્વીમાં મુગટમણિ સમાન ત્રિકૂટપર્વતના શિખર ઉપર સુવર્ણમય લાંકા નામની વિશાલ નગરી હતી. તે નગરીમાં પુલસ્ત્ય કુલમાં કૌસ્તુભમણિ સમાન મહાપરાક્રમી વિશ્વને રાડ પડાવનાર રાવણ નામનો વિદ્યાધર રાજા થયો તેને અતિશય બળવાળા બાળે ખીબા જે બાહુસ્તંભ હોય તેવા કુંભકર્ણ અને બિલીપણ નામના બે ભાઈઓ

હતા. કેઈકે દિવસે તેણે કુલદેવતા જેવી પોતાના પૂર્વજોએ મેળવેલી નવરત્નોની માળા મહેલમાં ભેળ. ખાર સૂર્યો સંભળાય છે, તેમાં આ નવ સૂર્યો જ કેમ દેખાય છે? એમ તેણે ત્યાં વૃદ્ધોને પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે, આગળ તારા પૂર્વજોએ વરદાનમાં મેળવેલ મહાસારભૂત મહાકિંમતી રત્નમાળા છે. આ માળા જે કંઠમાં નાખશે, તે અર્ધભરતેશ્વર થશે, આ પ્રમાણેના કુલપરંપરાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, તે અનુસાર તારા પૂર્વજે પણ તેની પૂજા કરે છે. ત્યાર પછી તેણે ગળામાં પહેરી એટલે તેના નવ રત્નોમાં તેના સુખની છાયા સકંભી, ત્યારથી તેની દશસુખવાળો રાવણ એવી પ્રસિદ્ધિ થઈ. ત્યાર પછી ટોકાંએ જય જય એવા શપ્તોથી અભિનંદન કર્યું, ત્યારે જગતના વિજય માટે સાક્ષાત્ ઉત્સાહ હોય તેમ તે શોભવા લાગ્યો. તેની પાસે અસાધ્ય સાધનો વડે પ્રૌઢ સેનાઓ સરખી પ્રજ્ઞાસિ વગેરે અનવધ વિદ્યાઓ હંમેશા સાથે રહેતી હતી. તેથી હુન્સાધ્ય એવો અર્ધભરત એક ગામ જતવા માફક સહેલાઈથી તેણે જતી લીધો. છતાં પણ બાહુબળની ખણ અપૂર્ણ રહી. આ બાજુ આગલા જન્મમાં ઇન્દ્રપણાની સ્થિતિનો અનુભવ કરનાર અનેક વિદ્યાવાળો ઇન્દ્ર નામનો વિદ્યાધર રાજા વૈતાલ્ય પર્વત પર હતો. વિશ્વમાં ઐશ્વર્યબદ્ધની અધિકતાથી અને આગલા ઇન્દ્રપણાના અભ્યાસથી પોતે પોતાને જ ઇન્દ્ર માનવા લાગ્યો કે બીજે કેઈ ઇન્દ્ર નથી. તેણે પોતાની સુખ્ય પટ્ટરાણીનું નામ શચી, અશ્વતુ નામ વજ, પદ્મહાથીનું નામ ઐરાવણ, અશ્વતુ નામ ઉચ્ચૈશ્રવા, સારથિનું નામ માતલિ, અને ચાર મહાસુભટોનાં સોમ, યમ, પાશધર (વરુણ) અને કુબેર એ પ્રમાણે નામો રાખ્યાં. બાહુબલમાં મહોન્મત્ત બનેલો તે પોતાને ઇન્દ્ર માનતો અને બીજાને તણખલા સરખા ગણતો ભયંકર યુદ્ધ કરનાર રાવણને પણ તે ગણકારતો નહિ. એટલે તેના પર કોપ પામેલો યમરાજ સરખા બલવાળો રાવણ શ્રાવણના મેઘ સરખી ગર્જના કરતાં લડવા ચાલ્યો. વિદ્યાના પ્રભાવથી જળ, આકાશ અને પૃથ્વી પર સરખા વાહનવાળા વિદ્યાધરો અને સૈન્ય સહિત તેણે સસુદ્રનું લંઘન કર્યું, કલ્પાતકાળના મહાવાયરાની જેમ સૈન્યરૂપી વૈટોગિયાથી ભેડેલી રજશ્રેણિ વડે આકાશને ઢાંકી દેતો તે એકદમ વૈતાલ્ય પહેાંચ્યો. રાવણને આવતો નાણીને ઇન્દ્ર પણ એકદમ સામે આવ્યો. કારણ કે, ‘પુરુષોને મૈત્રી અને વૈર બંનેમાં સન્સુખ આવતું એ પ્રથમ કાર્ય છે.’ મહાપરાક્રમી રાવણે દૂરથી જ એક દૂત મોકલી ઇન્દ્રને મધુર શપ્તોથી કહેવરાવ્યું કે ‘અહિં જે કેટલાક વિદ્યા અને ભુજબળથી ગવિત રાજાઓ છે, તેમણે ભેટણા આપવા પૂર્વકે દશકંધર રાવણ રાજાની પૂજા કરી છે. રાવણની વિસ્મૃતિથી અને તમારી સરળતાથી અત્યાર સુધીનો સમય પસાર થઈ ગયો. હવે તમારે સેવા કરવાનો સમય પાડી ગયો છે. માટે તેમના પ્રત્યે ભક્તિ નહિતર શક્તિ ગતાવો. ભક્તિ અને શક્તિ બેમાથી એક પણ નહિં ગતાવો, તો તમે વિનાશ પામશો.’ ઇન્દ્રરાજાએ એમ કહ્યું કે, ‘ગિચારા રાંકડા રાજાઓએ તેની પૂજા કરી, એટલે રાવણ મહોન્મત્ત બની મારી પાસેથી પણ પૂજાની અભિલાષા કરે છે! અત્યાર સુધી તો રાવણનો કાલ જેમ તેમ સુખમાં ગયો, પણ હવે તો કાલરૂપ તેનો સમય પાડી ગયો છે. માટે તું તારા સ્વામી પાસે જઈને કહે કે, તે મારા પ્રત્યે ભક્તિ કે શક્તિ ગતાવે. જો તે ભક્તિ કે શક્તિ વગરનો હશે તો આ પ્રમાણે વિનાશ પામશે.’ દ્વને આવીને રાવણને જ્યારે સમાચાર સંભળાવ્યા, ત્યારે ક્રોધથી ભયંકર બનેલો રાવણ પ્રલયકાળના ખળભળેલા સસુદ્ર સરખા અનંત સૈન્યરૂપી કલ્પેલાલો સાથે લડવા ચાલ્યો. સંવર્ન

પુષ્કરાવર્ત મેઘ સરખા શસ્ત્રોના વરસાદ કરતા બંને લક્ષ્મીરૂપે માંડોમાંડે અથડામણવાળું યુદ્ધ થયું. રાવણપુત્રે રાવણને નમન કરીને યુદ્ધ કરવા માટે ઈન્દ્રને ઘોલાવ્યો. વીર પુરુષો યુદ્ધક્રીડામાં કોઈને અગ્રપદ આપતા નથી. ત્યારપછી બંને એકાકી વિજય મેળવવાની અભિલાષાવાળા ઈન્દ્ર અને રાવણપુત્ર સૈન્યોને હૂર કરીને દુર્ધર બની દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા મહોન્મત ઘે હાથી દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા હોય તેવા આ બંને માંડોમાંડે યુદ્ધનો પાર પામવા માટે શસ્ત્રોના પ્રહાર કરવા પૂર્વક લડતા હતા. એકબીજા વેગથી પરાવર્તન પામી જતા હોવાથી રાવણપુત્ર ઉપર છે કે નીચે ? કે ઈન્દ્ર ઉપર છે કે નીચે છે ? તે બાણી શકાતું ન હતું. વિજયશ્રી ક્ષણવાર ઈન્દ્રને વિષે, ક્ષણવાર મેઘનાદ વિષે એમ આવળ કરતાં બહાદુર એવા બંનેથી ભય પામી હોય તેમ જવા-આવવા લાગી. ત્યાર પછી ગર્વથી સર્વસામર્થ્ય વડે મેઘનાદે ઉપદ્રવ કર્યો. એટલે તે ઈન્દ્ર મશક જેવો નિર્બલ બની ગયો. તરત જ રાવણપુત્ર મેઘનાદે તેને નીચે પાડ્યો અને બાંધ્યો. ‘જયની ઇચ્છાવાળાઓને જયમાં પ્રથમ હેતુ ઉતાવળથી કાર્ય કરવાપણું હોય છે.’ સિંહનાદથી આકાશને પણ ગળવતા મેઘનાદે મૂર્તિમાન જય માફક તેને અપણું કર્યો. રાવણે તેને પ્રબલ રક્ષણવાળા કેદખાનામાં નાખ્યો. બળવાન બંને કાર્ય કરનારા હોય છે. હણે પણ ખરા અને રક્ષણ પણ કરે. દંડધર, સોમ, પાશવાન (વરુણ) અને કુબેર એ ચારે સુભટોએ ઈન્દ્રને પકડવાથી કોધવાળા થઈ રાવણને ઘેરી લીધો. જિત પામેલો રાવણ પણ ચારે સુભટોની સાથે ચારગુણા ઉત્સાહથી લડ્યો અને દંડવાળાને દંડ ભાગી નાખ્યો, ગદાવાળાની ગદા ચૂરી નાખી, વરુણને પાશ તોડી નાખ્યો, સોમનું ધનુષ છેદી નાખ્યું. જેમ મોટો હાથી નાના હાથીઓને, તેમ પ્રહારથી તેમને નીચે પટકાવ્યા અને વૈરીના વિનાશ કરનારા રાવણે પકડી તે ચારેને બાંધ્યા. સાત અંગવાળા રાજ્ય સહિત તે ઈન્દ્રને સાથે રાખી પાતાલલોકા જિતવા માટે રાવણ આલ્યો. ત્યાર પછી ત્યાં ચંદ્રોદર રાજાને હણીને તેનું રાજ્ય અને પોતાની બેન ત્રણ મસ્તકવાળા ખર દૂધણમાં મોટા ખરને આખ્યાં ચંદ્રોદરનું સમગ્ર રાજ્ય કઠોર બળવાળા ખરે ગ્રહણ કર્યું, પરંતુ એક ગર્ભવતી રાણી તાસીને ગમે ત્યાં આલી ગઈ. તે પછી લંકાપતિ રાવણ પાતાલલોકાથી લંકા ગયો અને દેવતાઓને પણ કાંટા સમાન તેણે પોતાનું રાજ્ય નિષ્કંટક બનાવ્યું. કોઈક સમયે રાવણે પુષ્કર વિમાનમાં બેસીને ક્રીડાથી આમતેમ કરતાં મરુતરાજાએ પ્રાર્થેલા મહાયજ્ઞને દેખ્યો. ત્યાર પછી તે યજ્ઞ ભેવાની ઇચ્છાથી રાવણ વિમાનથી નીચે ઉતરીને તે સ્થળે ગયો, એટલે તે રાજાએ સિંહાસન પર બેસાડવા ઇત્યાદિકથી સત્કાર કર્યો. પછી રાવણરાજાએ મરુત રાજાને કહ્યું કે, ‘અરે ! નરકે લઈ જનાર આ યજ્ઞ કેમ કરે છે ? ત્રણે જગતનું હિત કરનારા સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ અહિંસાથી ધર્મ કહ્યો છે, તો પછી પશુઓની હિંસાવાળા યજ્ઞથી ધર્મ કેવી રીતે થાય ? માટે બંને લોક બગાડનાર શત્રુ સરખો યજ્ઞ તું ન કરીશ, અને જો કદાચ કરીશ તો આ લોકમાં મારા કેદખાનામાં અને પરલોકમાં નરકમાં તારો વાસ થશે. મરુતરાજાએ તરત જ યજ્ઞ બંધ કર્યો. કારણ કે વિશ્વને ભયંકર એવી રાવણની આજ્ઞા માનવી જ પડે. મરુત રાજાના યજ્ઞને બંધ કરાવી પવન સરખા વેગવાળો તે સુરેડુ અને અષ્ટાપદાદિક તીર્થોની યાત્રા કરવા ગયો. ત્યાં શાશ્વતા-અશાશ્વતા ચૈત્યોમાં યાત્રા કરીને ફરી પાછો રાવણ પોતાના સ્થાને આવ્યો.

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ

આ બાજુ અયોધ્યા નગરીમાં અસીમ સંપત્તિના સ્થાન સ્વરૂપ મહારથી દશરથ નામનો

રાજા હતો મૂર્તિમાન ચાર દિશાલક્ષ્મી હોય, તેવી તેને કૌશલ્યા, કૈકેયી, સુમિત્રા અને સુપ્રભા નામની ચાર પ્રિયાઓ હતી. કૌશલ્યા રાણીએ રામને, કૈકેયીએ ભરતને, સુમિત્રાએ લક્ષ્મણને અને સુપ્રભાએ શત્રુઘ્ન નામના પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ઇન્દ્રના ઐરાવત્ હાથીના હાંત માફક રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન શૌભતા હતા. જનકની પુત્રી અને લામડલની યેન સીતા સાથે ધનુષબાણ આરોપણ કરી રામભદ્રે લગ્ન કર્યાં. એક દિવસે દશરથ રાજાએ ચારે રાણીઓને મંગલસ્વરૂપ જિનેદ્ર-ખિંભતુ અભિષેકજળ મોકલાવ્યું. પોતાને તે જળ મોડું મળવાથી રીસાએલી સુમિત્રારાણીને મનાવવા માટે રાજા પોતે ગયો. ત્યાં આગળ ઘડના લોલક સરખા હાલતા હાંતવાળા, ચલચલમાન મુખવાળા, આખા શરીર પર શ્વેત કેશવાળા, પાપણ્મળી હાલતા હાંતવાળા, ડગલેપગલે ચાલતા સ્ખલના પામતા, મરણની ધાત્રના કરતા, એક ઘરડા-અંતઃપુર સેવકને રાજાએ દેખ્યો. તેને ભેઈ રાજાએ વિચાર કર્યો કે, જ્યાં સુધીમાં આપણે આવી દશા ન પામીએ, ત્યાં સુધીમાં ચોથા પુરુષાર્થ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરીએ. વ્રત ગ્રહણની ઇચ્છાવાળા તેણે પોતાના રાજ્ય પર સ્થાપન કરવા માટે રામ અને લક્ષ્મણ પુત્રોને ઘોડાવ્યા. ભરતની માતા કૈકેયીએ ધીમી વાણીથી આગળ આપેલા બે વરદાનની સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દશરથ પાસે માગણી કરી. તે સમયે એક વરદાનથી સ્થિર પ્રતિજ્ઞાવાળા દશરથ રાજાએ ભરતને રાજ્ય અર્પણ કર્યું અને બીજા વરદાનથી સીતા સાથે રામે અને લક્ષ્મણે ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ લોગવવાની માગણી કરી અને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામે તત્કાલ દંડકારણ્યમાં પંચવટીના આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં આગળ કોઈ બે ચારણસુનિઓ આવ્યા હતા, તેમને રામ-લક્ષ્મણે નમસ્કાર કર્યા અને શ્રદ્ધાળુ સીતાએ અતિથિભૂત બને સુનિઓને શુદ્ધભિક્ષાથી પ્રતિલાભ્યા. એટલે તે વખતે દેવોએ સુગંધી જળવૃષ્ટિ કરી એટલે તેની સુગંધથી ત્યાં જટાયુ નામનો ગીધરાજા આવ્યો. તે બંને સુનિઓએ ત્યાં ધર્મદેશના આપી તેનાથી તે પક્ષી પ્રતિબોધ પામ્યો, ભતિ-સ્મરણ થયું અને જનકી પાસે હંમેશાં રહેતો રામ ત્યાં રહેલા હતા. ફલાદિક માટે લક્ષ્મણ ગહાર વનમાં ગયા હતા, ત્યાં આગળ લક્ષ્મણે કુતૂહલથી એક ખડ્ગ દેખ્યું અને ગ્રહણ કર્યું. તેની તીક્ષ્ણતાની પરીક્ષા કરવા માટે તેનાથી તે જ ક્ષણે લક્ષ્મણે નળકમાં રહેલ વાંસજળીમાં પ્રહાર કર્યો એટલે તે વંશજળીમાં અંદર રહેલા કોઈક પુરુષનું એક મસ્તક-કમળ કમલનાલ માફક છેદાઈને આગળ પડેલું બેસ્યું. ‘ચુદ્ધ ન કરતા શસ્ત્ર વગરના કોઈ પુરુષને મેં મારી નાખ્યો ! આવાં કાર્ય કરવાથી મારા આત્માને ધિક્કાર થાયો.’ એમ પોતાની નિંદા કરવા લાગ્યો. રામભદ્ર પાસે જઈને બનેલી સર્વ હકીકત જણાવી અને તરવાર પાણ બનાવી એટલે રામે કહ્યું, ‘આ સૂર્યહાસ નામની તરવાર છે, એના સાધકને તે હણી નાખ્યો છે; નક્કી આનો ઉત્તરસાધક કોઈ હોવો ભેઈએ.’ એવી હું સંભાવના કરું છું. આ સમયે રાવણની ચંદ્રણખા નામની યેન અને ખરની લાર્યા ત્યાં આવી અને હણાએલા પુત્રને દેખ્યો. હે વત્સ શમ્ભૂક ! તું કયા છે ? એમ રુદ્ધ કરતી તેણે લક્ષ્મણના પગલાની મનોહર પકિત ભેઈ જેની આ પગલાની શ્રેણિ છે, તેણે જ મારા પુત્રને હણ્યો છે; એટલે ચંદ્રણખા પગલાના જ માર્ગે આગળ ગઈ. જેટલામા થોડેક ગઈ, તેટલામાં તેણીએ વૃક્ષ નીચે નેત્રને મનોહર લાગે તેવા સીતા અને લક્ષ્મણની આગળ બેઠેલા રામને બેઠા રામને દેખીને તત્કાલ તેની સાથે રમણ કરવા વિવશ બની ગઈ. ‘કામિનીઓને શૈકની અધિકતામાં પણ કામનો અભિલાષ

કોઈ અજબ હોય છે !' પોતાનું રૂપ મનોહર બનાવીને તેણે રામને પ્રાર્થના કરી કે, મારી સાથે રમણકીડા કરો ત્યારે હસતાં હસતાં રામે કહ્યું કે, હું તો ભાર્યાવાળો છું, માટે લક્ષ્મણની સેવા કર. તેને પ્રાર્થના કરતાં તેણે પણ ઉત્તર આપ્યો કે, તું આર્યની નારી છે, તો આવી વાતથી સંયુત. પ્રાર્થનાભંગ અને પુત્રવધથી અધિક રોષ પામેલી તેણીએ પોતાના પતિ ખર વગેરેને જઈને કહ્યું કે, લક્ષ્મણે મારા પુત્રને મૃત્યુ પમાડ્યો. એટલે પર્વતને જેમ હાથીઓ તેવી રીતે ચોદે હજાર વિદ્યાધરોની સાથે તે રામને ઉપદ્રવ કરવા આવ્યો.

ત્યારે લક્ષ્મણે રામને વિનંતિ કરી કે, મારી હાજરીમા આપ બંતે આવાની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખો, તે આર્ય માટે યોગ્ય છે ? એમ કહીને તેમની સાથે પોતે લડવા જવાની માગણી કરી. 'હે વત્સ ! ભલે તું જય માટે જા, પરંતુ જો તને કંઈ સંકટ જણાય, તો મને જોલાવવા સિંહનાદ કરજે.' એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને શિખામણ આપી. રામની આજ્ઞા સ્વીકારીને ધનુષ સાથે લક્ષ્મણ તાલ્ય નામનો મોટો ગુરૂડ જેમ નાના સપેનિ તેમ તેમને હણવા માઝ્યા યુદ્ધ આગળ વધવા લાગ્યું, ત્યારે પોતાના પતિના સૈનિકોની વૃદ્ધિ માટે રાવણની ગહેને ઉતાવળથી જઈને રાવણને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, દંડકારણ્યમાં પોતાની બાતની અજ્ઞાનતાવાળા રામ-લક્ષ્મણ નામના બે મનુષ્યો આવ્યા છે. તેમણે તમારા ભાણેજને યમમંદિર પહોંચાડ્યો છે આ વાત સાંભળી તારા બંનેવી નાનાભાઈ અને સૈન્ય સાથે લક્ષ્મણની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા છે અને અત્યારે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે નાના ભાઈના પરાક્રમથી અને પોતાની શક્તિથી ગર્વવાળો રામ સીતાની સાથે વિલાસ કરતો પાછળ રહેલો છે. સ્ત્રીઓમાં રૂપ લાવણ્યની શોભાવડે સીમા સરખી સીતા નથી દેવી, નથી નાગકુમારી, કે નથી માનુષી, પરંતુ કોઈકે ખીલ જ છે. ત્રણ લોકમા તેના સરખું રૂપ કયાય નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર દેવોની અને અસુરોની દેવાંગનાઓના રૂપથી પણ અતિચડીયાતા તેના રૂપનું વાણીથી પણ વણું કરવું અશક્ય છે. હે રાજન્ ! સસુદ્ર-પર્યાંત આ ભૂતલમાં જેટલાં રનો છે, તે સર્વે હે બંધુ ! તારા માટે અધિકારવાળા છે. જેની રૂપસંપત્તિ નેત્રને વગર ખીડાયે એકી નજરથી જોયા જ કરીએ તેવી છે, એવા પ્રકારના સ્ત્રીરત્નને જો તું ન ગ્રહણ કરે, તો રાવણ નથી. આ વાત સાંભળી તરત પુષ્પક નામના વિમાનમા બેસીને દશકંધર રાવણે આજ્ઞા કરી કે, 'હે વિમાનરાજ ! ઉતાવળથી ત્યા પહોંચાડ, કે જ્યાં જાનકી હોય. દશગ્રીવના મનની સ્પર્દાથી હોય તેમ અત્યંત વેગપૂર્વક જતું વિમાન ત્યાં જાનકી પાસે પહોંચ્યું.'

અગ્નિથી જેમ વાદ તેમ તેને દેખીને રાવણ ઉગ્રતેજવાળા રામથી ભય પામી દ્રર ઉભો રહ્યો. અને એમ વિચાર્યું કે, આ બાજુ પરાક્રમી રામને જિતવો એ મુશ્કેલ છે અને આ બાજુ સીતાનું હરણ કરવું છે. એક બાજુ વાદ છે, ખીલ બાજુ પાણીથી ભરેલી નદી છે. ત્યાર પછી તેણે વિચાર કરીને અવલોકની નામની વિદ્યાનું સ્મરણ કર્યું એટલે તરત અંબલિપૂર્વક કિંકરી માફક આવીને તે ઉભી રહી. ત્યાર પછી રાવણે તત્કાલ તેને આજ્ઞા કરી કે, 'સીતાનું હરણ કરતા મને તું આજે સહાય કર.' વિદ્યાદેવીએ તેને કહ્યું કે, વાસુકીના મસ્તકનો મણિ ગ્રહણ કરવો સહેલો છે, પણ રામ સાથે બેઠેલી સીતાને દેવો કે અસુરો પણ ગ્રહણ કરી શકે નહીં. માત્ર એક ઉપાય છે કે, જો આ રામ તેના ભાઈના જ સિંહનાદથી લક્ષ્મણ પાસે જાય, કારણ કે બંને વચ્ચે આ સંકેત થયેલો છે

તો પછી તેમ કર, એ પ્રમાણે કહેવાએલી તે વિદ્યાદેવીએ ત્યાંથી કંઈક આગળ જઈને સાક્ષાત્ લક્ષ્મણ હોય તેમ સિંહનાદ કર્યો. તે સાંભળી સીતાને ત્યાં રાખીને રામ એકદમ દોડ્યા. 'માથાવીની માથા મહાન પુરુષોને પણ મૂંઝવનારી થાય છે.' પછી દશગ્રીવ રાવણ નીચે ઉતરી સીતાને પુષ્પક વિમાનમાં આરોપણ કરીને 'તને હરણ કરનારો હું' રાવણ છું.' એમ કહેતો આકાશમાં ઉઠ્યો. હવે સીતા વિલાપ કરવા લાગી, હે નાથ ! હે રામ ! હા વત્સ લક્ષ્મણ ! હા પિતાજી ! હા મહાબુદ્ધવાળા ભામંડલભાઈ ! અરે ! કાગડો જેમ બલિનું તેમ આ તમારી સીતાનું હરણ કરે છે, આ પ્રમાણે જેમ આકાશને રડાવતી હોય તેમ મોટા શબ્દથી સીતા રુદન કરવા લાગી હે પુત્રી ! તું ભય ન પામ, હે રાક્ષસ ! તું ક્યાં ચાલ્યો ? રાવણી આમ બોલતો જટાયુ પક્ષી તેની પાછળ દોડ્યો. ભામંડલના કોઈ નાના એક વિદ્યાધર અગ્રણીએ રાવણને તિરસ્કારતા કહ્યું કે, 'અરે ! ઉભો રહે, ઉભો રહે.' જટાયુ પક્ષી રાવણની છાતીમાં પોતાના તીક્ષ્ણ યગના નહોરથી હણવા લાગ્યો. ત્યાર પછી 'હે ઘરડા ગીધડા ! હવે તું જીવવાથી તૃપ્ત બન્યો છે કે શું ?' એમ બોલતા રાવણે ચંદ્રહાસ તરવાર ખેંચી તેને મારી નાખ્યો. તે વિદ્યાધરની વિધાતું પણ રાવણે હરણ કર્યું, એટલે પાપ કપાએલા પક્ષી માફક તે પણ ભૂમિ પર પડ્યો ત્યાર પછી રાવણ લંકામાં ગયો અને સીતાને બગીચામાં રાખી, અને તેને પ્રદોષન કરાવવા માટે ત્યાં ત્રિજટા દાસીને મોકલી.

શત્રુને હણનાર લક્ષ્મણ રામને સામે મળ્યા અને કહ્યું કે, 'હે આર્ય ! સીતાને એકલી મૂકીને તમે અહિં કેમ આવ્યા ?' 'તારા સંકેતને જણાવનાર સિંહનાદ વડે બોલાવેલો હું અહિં આવ્યો છું.' એમ જ્યારે રામે કહ્યું ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું કે, 'મેં સિંહનાદ કર્યો જ નથી. અને આર્યે સાંભળ્યો તો નક્કી આપણને કોઈ કે ક્યા છે. સતી એવી આ આર્યાનું હરણ કરવા માટે અને ઉપાયથી તમને દૂર કરવા માટે સિંહનાદ કરવાનું કારણ ઉભું કર્યું. આ વાતમાં લગાર શંકા ન સમજવી. રામ પણ ઠીક ઠીક એમ બોલતા લક્ષ્મણ સાથે પોતાના સ્થાને ગયા અને સીતાને ન દેખવાથી 'તું ક્યાં છે ?' એમ વિલાપ કરતાં મૂર્છા પામી ભૂમિ પર પડ્યા મૂર્છા ઉતરી અને ભાન આવ્યું એટલે લક્ષ્મણે કહ્યું, હવે રડવાનું બંધ કરો, 'આપત્તિઓમાં પુરુષોએ પુરુષાર્થ કરવો એ જ એનો સાચો ઉપાય છે.'

આ સમયે કોઈ એક પુરુષે આવીને તેમને નમસ્કાર કર્યા અને તેમણે પૂછ્યું એટલે તેણે પોતાનો વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે જણાવ્યો - 'પાતાલલંકાના સ્વામી ચંદ્રોદર નામના મારા પિતાને હણીને અન્ધના સ્થાને જેમ ગદ્યાને તેમ તેના સ્થાને ખરને રાજ બનાવ્યો. તે સમયે ગર્ભવતી મારી માતાએ ત્યાંથી નાસીને બીજા જગ્યા પર મને જન્મ આપ્યો. અને માતાજીને કોઈક સુનિએ કહ્યું કે, જ્યારે ખર વગેરેને દશરથપુત્ર રામ હણશે, ત્યારે તે તારા પુત્રને પાતાલલંકાની ગાદીએ બેસાડી રાજ બનાવશે તેમા સંશય ન રાખવો. તેથી આજે સમય પ્રાપ્ત કરીને આપનો આશ્રય કરું છું. અને આપે મને પિતાના વૈરિનો વધ કરીને ખરીદેલો પોતાનો સેવક બાણુવો. ત્યાર પછી મહાબુદ્ધવાળા રામે તેને પાતાલલંકા અપાવી. સમય બાણુનારાએને સ્વામીએ આપમેળે કૃણીભૂત થાય છે લક્ષ્મણ સાથે રામ આને ગાદી પર સ્થાપન કરવા જતા હતા ત્યારે હરાએલી વિદ્યાવાળા ભામંડલના સેવકને ભૂમિ પર પડેલો જોયો. રામને તેણે નમસ્કાર

કરી પોતાનો, જટાયુ, સીતા અને રાવણનો વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યો. હવે લક્ષ્મણને સાથે રાખી રામ પાતાલલંકામાં ગયા અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા વિરાધને પિતાના રાજ્યની ગાદીએ સ્થાપન કર્યો.

આ બાજુ સાહસગતિ નામનો વિદ્યાધર અગ્રેસર આકાશમાં ભ્રમણ કરતા કરતા કિષ્કિંધિ નગરીની નજીકમાં આવ્યો. તે વખતે કિષ્કિંધિ નગરીનો સુગ્રીવ નામનો રાજા પોતાના પરિવાર સાથે બહાર ફીડા કરવા નીકળ્યો. કારણ કે રાજાએ આવી સ્થિતિવાળા હોય છે. તે વખતે સાહસગતિએ અંતપુરમાં રહેલી સુગ્રીવની સુંદર નેત્રવાળી તારા નામની રાણીને દેખી. તે રાણીના લાવણ્ય-નીકમાં ફીડા કરવાની ઇચ્છાવાળા તેને ગરમીથી પીડા પામેલા હાથી માફક બીજા સ્થાને જવાની ઇચ્છા ન થઈ. એટલે ક્ષણવારમાં આગળ ગમન કરવાનો નિષેધ કરીને બાજુ સાક્ષાત્ કામદેવની આજ્ઞાને માન્ય કરતો હોય તેમ તે ત્યા જ રોકાયો. મનોહર એવી રમણી સાથે મારે કેવી રીતે રમણ કરવું? એવી ઇચ્છામાં વ્યાકુલ બનેલો તે ક્ષણવાર ચિંતવવા લાગ્યો. ત્યાર પછી એકદમ સ્ત્રીવેશ ધારણ કરનાર નટ માફક વેશ અને રૂપ બદલવામાં કુશલ એવા તે સાહસગતિએ સુગ્રીવનું રૂપ ધારણ કર્યું. હવે લંકા પટ્ટી કુત્રિમ સુગ્રીવને સાથે સુગ્રીવ માનનારા અંગરક્ષકોએ સુગ્રીવના ભવનમાં જતો રોકાયો નહિ. અને અંતપુરના દ્વાર પાસે જવા માટે તે જેવો ઉત્સુક બન્યો તેટલામાં સાથે સુગ્રીવ ફરીને પોતાના ભવન પાસે આવ્યો. પહેરેગીરીએ સુગ્રાવને અંદર પ્રવેશ કરવા ન દીધો અને કહ્યું કે, ‘રાજાએ તો આગળ પ્રવેશ કર્યો છે તું તો કેમકે બીજો છે.’ ત્યાર પછી પહેરેગીરીએ આથા સુગ્રીવને ભવનમાં પ્રવેશ કરતા રખેલી કરી, ત્યારે મથન કરતા સમુદ્ર સરયું અતુલ કોલાહલવાળું યુદ્ધ બન્યું. બીજા સુગ્રીવને દેખીને શંકાથી વાલિપુત્ર અંતપુરના ઉપદ્રવનું રક્ષણ કરવા તેના દ્વાર પાસે ઉનાવળથી પહોંચી ગયો.

નદીના પૂરને જેમ માર્ગનો પર્વત અટકાવે, તેમ વાલિપુત્રે ખોટા સુગ્રીવને અંતપુરમાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવ્યો. જગતના સારભૂત એવા ચૌદ રત્નો સરખા ચૌદ અક્ષૌહિણી સેનાઓના સૈનિકો એકઠા મળ્યા બનેના સૈનિકો તેઓના ભેદને ન સમજી શકતા હોવાથી અર્ધા સાચા સુગ્રીવ તરફ અને અર્ધા બનાવટી સુગ્રીવ તરફ વહેંચાઈ ગયા. બનેના સૈન્યોનું યુદ્ધ પ્રવર્ત્યું, ત્યારે ભાલાઓ અથડાતાં હતાં, ત્યારે આકાશ ઉલ્કાપાતવાળું બન્યું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું. અશ્વસ્વારો અશ્વસ્વારો સાથે, હાથી પર બેસનારાઓ, તેની સાથે, પાંચદળો પાંચદળ સૈનિકો સાથે, રથવાળા રથિકો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પ્રૌઢ પ્રિય-સમાગમથી જેમ મુગ્ધા રમણી તેવી રીતે અતુરંગ સેના-સમૂહના મર્દનથી પૃથ્વી કંપવા લાગી ‘અરે! પારકા ઘરમાં પ્રવેશ કરનાર કૂતરા! તું મારી સાથે લડવા આવ’ તેમ સત્ય સુગ્રીવે બરસુગ્રીવને લડવા બોલાવ્યો. ત્યાર પછી અસત્ય સુગ્રીવ તિરસ્કૃત થયેલ મહોન્મત્ત હાથી માફક ભેરથી ગર્જના કરતો યુદ્ધ સન્મુખ બન્યો કોપથી લાલ લોચનવાળા તે બંને મહાયોદ્ધઓ બાજુ ચમરાબના બે સગા ભાઈઓ હોય, તેમ જગતને ત્રાસ પમાડતા હતા. તે બંને યુદ્ધ-નિષ્ણાતો માહોમાહે તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી ઘાસ છેદવા જેમ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોને છેદતા હતા બે પાડાના યુદ્ધમાં જેમ વૃક્ષ વન તેમ બે યોદ્ધાઓના રહાયુદ્ધમાં ઉછળતા શસ્ત્રોના ટુકડાઓથી ખેચર-દેવીઓ ઉપદ્રવ પામતી હતી જંગમ પર્વત સરખા મલ્લયુદ્ધ કરતાં તે બંનેનાં શસ્ત્રો છેદાઈ ગયાં, ત્યારે

મોહોમાંહે કોષથી મસ્તક-સુગટો અફાળવા લાગ્યા. ક્ષણવારમા આકાશમા ઉડતા, ક્ષણવાર ભૂમિ પર પડતા તે બંને વીરજ્વાલમણિ ફૂકકા જેવા શોભતા હતા મહાપ્રાણવાળા તે બંને એક બીજાને જિતવા સમર્થ ન બન્યા એટલે વૃષભની જેમ ખસીને દૂર ઉભા રહ્યા. થાકી ગયેલ શરીરવાળો સુગ્રીવ ફરી યુદ્ધ કરવા અસમર્થ બન્યો એટલે કિષ્કિંધાપુરમાંથી બહાર નીકળી એક સ્થાને ખેડો. ત્યાં જ અસ્વસ્થ માનસવાળો બનાવટી સુગ્રીવ રહ્યો, પણ વાલિપુત્રે અંતઃપુરમા પ્રવેશ કરવા મના કરી. નીચું મસ્તક કરીને સુગ્રીવ વિચારવા લાગ્યો, ‘અહો ! કોઈક સ્ત્રીલંપટી કપટ કરવામાં હોશિયાર એવો મારો આ શત્રુ છે મારા સ્વજનોને પણ શત્રુએ પ્રપંચથી વશ કરી પારકા બનાવ્યા, ખેદની વાત છે કે પોતાના અશ્વોએ જ કપટથી છાપો મરાવ્યો. માયા પરાક્રમ કરવામા સર્વોત્કૃષ્ટ શત્રુનો વધ મારે કેવી રીતે કરવો ? વાલિના નામને લબ્ધવાનાર પરાક્રમશ્રદ્ધ મને ધિક્કાર થાયો. મહાબળવાળો અખંડ પુરુષવ્રતવાળો વાલિ ખરેખર ધન્ય છે, જેણે તૃણ માફક રાજ્યનો ત્યાગ કરી પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી. જો કે મારો પુત્ર ચંદ્રરશ્મિ જગતમા બળવાન છે, પરંતુ જે વચ્ચેના લેદને ન સમજનાર તે કોતું રક્ષણ કરે કે કોને હણે ? પરંતુ ચંદ્રરશ્મિએ એટલું સારું કયું ? કે, તે પાપીનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ થવા ન દીધો. આ શત્રુનો વધ કરવા માટે હું કયા બળવાનનો આશ્રય કરું ? કારણ કે, ‘શત્રુઓ પોતાથી અથવા બીજા દ્વારા હણવા યોગ્ય છે.’

પાતાલ, ભૂમિ અને સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં પરાક્રમી મરુત્તાના યજ્ઞને બંધ કરાવનાર રાવણનો શત્રુના ઘાત માટે આશ્રય કરું ? પરંતુ એ તો સ્વભાવથી સ્ત્રીલંપટ ત્રણે લોકમાં કોટા સરખો છે. તે વળી પોતે જ તેને અને મને તરત હણીને તારાને સ્વાધીન કરશે. આવા સંકટની પ્રાપ્તિમાં તો કઠોર ખર સાહાય્ય કરવામાં શક્તિમાન હોતો, પરંતુ તેને તો રામે હણી નાખ્યો છે માટે તે રામ અને લક્ષ્મણ પાસે જઈ તેમની મૈત્રી કરું. તે સમયે પ્રાપ્ત થયેલા વિરાધને પણ તેઓએ રાજ્ય અપાવ્યું હતું. શક્તિશાળી ભુલબળવાળો તેઓ બંને અત્યારે તો વિરાધના આગ્રહથી પાતાળલોકમાં રહેલા છે.’ આ પ્રમાણે સુગ્રીવે પોતે એકાંતમાં વિચારીને વિદ્યાસલાળા એવા દ્વતને વિરાધની નગરીમાં મોકલ્યો. તે દ્વતે પાતાલલોકમાં જઈને વિરાધને પ્રણામ કરીને પોતાના સ્વામીની હકીકત કહીને આ પ્રમાણે જણાવ્યું કે, ‘અમારા સ્વામી આવા પ્રકારના સંકટમા પડ્યા છે, તો તે તમારા દ્વારા રઘુનંદનનું શરણ કરવા ધ્વજી રાખે છે. ‘સુગ્રીવ અહિં તરત આવ્યો આવે, સંતપુરુષોનો સમાગમ પુણ્યથી થાય છે.’ આ પ્રમાણે તેનાથી કહેવાયેલા દ્વતે આવીને તે હકીકત સુગ્રીવને જણાવી. ત્યાર પછી અશ્વોના હેધારવના શખ્તોથી સર્વ દિશાઓને સુખરિત બનાવતો વેગથી દૂર ને પાસે કરતો ચાલવા લાગ્યો. પાંદોરીના ઘર માફક તે પાતાલલોકમા પહોંચ્યો અને વિરાધને મળ્યો અને વિરાધ તેને મળ્યો. વિરાધે પણ આગળ થઈ રક્ષણ કરનાર રામભદ્રને નમસ્કાર કરાવ્યો, અને તેના હુઃખની હકીકત જણાવી. સુગ્રીવે પણ એ જ પ્રમાણે કહ્યું કે, આ હુઃખમાં તમે જ માત્ર શરણૂત છો. ‘છોકે રોકાતાં સર્વધા સુઝાઈ ગયા હોઈએ ત્યારે સૂર્ય જ માત્ર શરણ છે.’ અત્યારે પોતે સંકટમાં હોવા છતાં પણ તેઓ તેનું હુઃખ છેલ્લો માટે ગયા, કારણ કે, ‘મહાપુરુષોને સ્વકાર્ય કરતાં પણ પરકાર્ય માટે અધિક પ્રયત્ન હોય છે.’ વિરાધે સીતાહરણનો વૃત્તાન્ત જણાવાયેલા સુગ્રીવે જે હાથ ભેડી અંબલિ કરી રામને વિનંતિ કરી.

સમગ્ર વિશ્વને પ્રકાશિત કરતા સૂર્ય જેવા આપ તો સર્વનું રક્ષણ કરનાર છો. આપને કોઈના કારણ કે સહાયની અપેક્ષા હોતી નથી, તો પણ હે દેવ ! હું આપને વિનંતિ કરું છું, કે આપની કૃપાથી શત્રુને ઠેકાણે કર્યા પછી મારા આખા સૈન્ય સાથે હું આપને અનુસરનારો બની હું તરત સીતાના સમાચાર લાવીશ. સુગ્રીવ સાથે રામભદ્રે કિષ્કિંધા નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. પાછળ આવતા વિરાધને સમજાવીને પાછો વાળ્યો. રામભદ્રે કિષ્કિંધા નગર પાસે લશ્કરનો પડાવ નંખાવ્યો અને યુદ્ધ કરવા માટે લ'પટ સુગ્રીવને આહ્વાન કર્યું. આહ્વાન કરવા માત્રથી બનાવટી સુગ્રીવ ગર્જના કરતો આવી પહોંચ્યો. કારણ કે, 'લોભન માટે જેમ પ્રાણભેદ, તેમ શૂરાઓ યુદ્ધ કરવા માટે આજીસુ હોતા નથી.' મહોન્મત વનહાથી સરખા તે બંને હૃદય ચરણ સ્થાપન કરવાથી પૃથ્વીને કંપાવતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા સરખા રૂપવાળા તે બંનેને દેખીને આપણો ક્યો અને શત્રુ ક્યો ? એ પ્રમાણે સંશય થવાથી ક્ષણવાર રામ ઉદ્ધાસીન જેવા થયા. જે બનવાનું હોય તે બનો' એમ વિચારી રામભદ્રે વજ્રાવર્ત નામનો ધનુષ્ટકાર કર્યો ત્યાર પછી તે ધનુષ્ટકારથી ક્ષણવારમા સાહસગતિની રૂપ-પરાવર્તન કરનારી વિદ્યા હરણી માદ્રક પલાયન થઈ ગઈ. અરે ! સર્વને પ્રપંચથી મુંઝવણુમા નાખીને પરદારા સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ? હે પાપી ! તારું ધનુષ તૈયાર કર, એમ કહી તેની તર્જના કરી. રામે એક જ બાણથી તેના પ્રાણો હરણુ કર્યા, હરણુ મારવામાં સિંહને બીજા પંખાની જરૂર પડતી નથી. વિરાધ માદ્રક સુગ્રીવને રામે રાજ્ય પર સ્થાપન કર્યો, અને સુગ્રીવ પણ પહેલાંની જેમ પોતાની પ્રજા વડે નમન કરાવ્યો.

આ બાણુ વિરાધ રામના કાર્ય માટે સૈન્ય લઈને આવ્યો, કારણ કે કૃતજ્ઞ પુરુષો સ્વામિ-કાર્ય કર્યા વગર રહી શકતા નથી. લામંડલ પણ વિદ્યાધર-સેના સાથે ત્યાં આવ્યો, કુલીન પુરુષોને સ્વામિ-કાર્ય તે ઉત્સવથી પણ અધિક ઉત્સવ છે. સુગ્રીવે બંધુવદ્ધ, હનુમાન, નીલ, નલ વગેરે પ્રસિદ્ધ પરકંમવાળા પોતાના સામતોને આરે બાણુથી બોલાવ્યા. વિદ્યાધર રાજાઓનાં સૈન્યો આરે બાણુથી આવી ગયા પછી સુગ્રીવે રામભદ્ર પાસે આવી આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી કે, અંજના અને પવનનો પુત્ર આ વિજયી હનુમાન આપની આજ્ઞાથી લંકામાં સીતાના સમાચાર મેળવવા જશે. રામથી આજ્ઞા પામેલો અને પોતાને યોગબાવનાર સુદ્રિકા આપીને પવનપુત્ર હનુમાન પવનની જેમ આકાશ-માર્ગે ગયો. ક્ષણવારમા લંકામા આવી પહોંચ્યો અને ઉદ્યાનમાં શિંશપાવૃક્ષની નીચે મંત્ર માદ્રક રામનું ધ્યાન કરતી સીતાને બેઠી. વૃક્ષશાખામાં અદૃશ્ય બનેલા હનુમાને ઉપરથી સીતાના બોળામાં યોગબ માટે સુદ્રિકા ફેંકી, તેને દેખી તે અત્યંત હર્ષ પામી. તરત જ ત્રિજટાએ રાવણ પાસે જઈને વિનંતિ કરી કે, આટલો કાળ તે અત્યંત હર્ષ પામી. તરત જ ત્રિજટાએ રાવણ પાસે જઈને વિનંતિ કરી કે, આટલો કાળ તે સીતા ચિંતાવાળી હતી, પણ અત્યારે તો આનંદમા આવી ગઈ છે. ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે જરૂર હોય તે રામને ભૂલીને મારી સાથે રમણ કરવાની અસિલાવાવાળી થઈ છે, એમ હું માનું છું, માટે ત્યા જઈ તું એને સમજાવ, એ પ્રમાણે મહોદરીને આજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી પતિના હૃત-કાર્ય માટે મહોદરી ત્યા જઈ અને સીતાને પ્રલોભન આપતી વિનીત બની આ પ્રમાણે કહેવા લાગી, 'આ રાવણ રાજા અપૂર્વ ઐશ્વર્ય સૌન્દર્યાદિ અનેક ગુણોથી અલંકૃત છે. રૂપ અને લાવણ્યની સંપત્તિ તારા અનુરૂપ છે, અજ્ઞાની દૈવે તમારા બંનેનો યોગ ન સાધી છે. રૂપ અને લાવણ્યની સંપત્તિ તારા અનુરૂપ છે, અજ્ઞાની દૈવે તમારા બંનેનો યોગ ન સાધી આવ્યો, તો પણ અત્યારે તે યોગ થાઓ. માટે તમારું ધ્યાન કરતા સેવવા યોગ્ય રાવણની પાસે જઈને કીડા કરો, હે સુંદર નેત્રવાળી ! હું અને બીજા સર્વ રાણીઓ તમારી આજ્ઞાને

વહન કરીશું ત્યારે સીતાએ મ'દોહરીને તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું, 'અરે! પતિહું દૂત-કાર્ય કરનારી પાપિણી! દુસ્તુ'ગિ! તારા પતિ માફક તારું મુખ કોણુ દેખે? હું' રામની પાસે જ રહેલી છું એમ જાણ, કારણ કે લક્ષ્મણ અહિં આવેલા છે, જે ખરાદિકની જેમ તારા બાંધવો સહિત તારા પતિને હણશે. હે પાપિણી! તું અહિંથી ઉભી થા, ઉભી થા, હવે તારી સાથે મારે વાત પણ કરવી નથી, આ પ્રમાણે તિરસ્કાર પામેલી કૌપ કરતી તે ત્યાથી નીકળી ગઈ

હવે હનુમાન નીચે ઉતરી સીતાને નમીને બે હાથની અંજલિ ભેડી બોલ્યો કે, "હે દેવિ! ભાગ્યથી લક્ષ્મણ સાથે રામ જયવંતા વર્તે છે. રામથી આજ્ઞા પામેલો હું' તમારા સમાચાર મેળવવા માટે અહિં આવ્યો છું. હું' ત્યા જઈ' તમારા સમાચાર કહીશ, એટલે રામ શત્રુનો સંહાર કરવા અહિં પધારશે." પતિના દૂત અને ઝોળખ-મુદ્રા અર્પણ કરનાર હનુમાનને તુષ્ટ થએલી સીતાએ અમોઘ આશીર્વાદથી અભિનંદન આપ્યું. હનુમાનના આગ્રહથી તેમજ રામના સમાચાર મળવાથી ખુશ થએલી સીતાએ ઝોળખીશ ઉપવાસના અંતે લોજન કરી પારણું ક્યું. પવન માફક પવનપુત્ર હનુમાને રાવણના ઉદ્ધાનને પોતાતું જળ બતાવવાના કૌતુકથી ભાંગી-તોડી વેર-વિખેર કરી નાખ્યું. માન માફક તે ઉદ્ધાન તેના વડે ભગાતું ભેઈ ઉદ્ધાનપાલકોએ રાવણ પાસે આવીને હકીકત જણાવી. રાવણે તેમને તે હનુમાનને હણવાની આજ્ઞા કરી, એટલે તેઓ ત્યાં આવ્યા, પરંતુ એકલા તેણે તેઓને હણ્યા. 'યુદ્ધમાં જયની ગતિ વિચિત્ર હોય છે,' એટલે રાવણે શકંજિતને તેને બાંધવાની આજ્ઞા કરી, તેણે પાશ-બંધન છોડ્યા, એટલે તે આપોઆપ બંધાઈ ગયો. ત્યાર પછી તેને રાવણ પાસે લઈ ગયા, તો પાશ-બંધન તોડીને પગથી રાવણના મુગટનો ચૂરો કરતો હનુમાન વિજ્ઞાનિદંડ માફક ઉપર કુદ્યો 'અરે! એને હણ્યો, પકડો' એમ રાવણ બોલી રહ્યો હતો, ત્યારે પગથી જેમ ઢાલ તેમ અનાથ હોય તેવી નગરીને તેણે ભાંગી નાખી, હનુમાને આ પ્રમાણે ક્રીડા કરીને ગુરુક માફક ઉડીને રામ પાસે આવી નમસ્કાર કરી તે વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. રામે સ્વપુત્રની જેમ તેને છાતીથી ગાઠપણે આલિંગન કરી સુગ્રીવ વગેરેને લંકા-વિજયની યાત્રા માટે આજ્ઞા કરી. રાવણનું રક્ષણ કરનાર સમુદ્ર ઉપર સેતુબંધ-પૂલ બાંધીને સુગ્રીવ વગેરે સાથે વિમાનમાં બેસી રામ લંકા નગરીમા ગયા. ત્યાર પછી હંસદ્વીપમાં સૈન્યનો પડાવ નાખી એક નાના માર્ગ માફક સૈન્ય વડે લંકા નગરીને ઘેરી લીધી

આ સમયે બિલીયણે રાવણને પ્રણામ કરી કહ્યું કે, "હે ભાઈ! બે કે હું' નાનો છું, તમને કહેવા લાયક નથી, છતાં મારું એક વચન માન્ય કરો. અહિં રામભદ્ર આવ્યા છે અને તે પોતાની ભાર્યાની માગણી કરે છે, તો આ સીતાને અર્પણ કરી દો, જેથી ધર્મને પણ બાધા ન પહોંચે" હવે રાવણે રાખથી કહ્યું, 'અરે બિલીયણ! તું ભય પામતો લાગે છે, જેથી મને આમ કાયરપુરુષોચિત ઉપદેશ આપવા આવ્યો છે.' એટલે બિલીયણે કહ્યું, 'અરે! રામ અને લક્ષ્મણને બાણ પર રાખો, માત્ર તેનો એક સૈનિક હનુમાન તેને શું' દેવે નથી ભેંચો? એટલે રાવણે કહ્યું કે, 'તું અમારો શત્રુ અને વિપક્ષનો મળતીયો છે-એ વાત જણાઈ ગઈ. તું અહિંથી દૂર નિકળ.' એમ તિરસ્કારી તેને ઠાલી મૂક્યો એટલે બિલીયણ રામ પાસે ગયો. રામે પણ આને લકાતું રાજ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. કારણ કે 'મહાપુરુષો ઔગિત્ય કરવામાં કદાપિ મૂઝાતા નથી' કાસીતાલ સાથે જેમ કાસીતાલ તેમ બહાર નીકળેલી રાવણસેના રામસેના

સાથે પ્રગટપણે અફળાવા લાગી. દેણદાર અને લેણદારની લક્ષ્મી માફક પ્રાણ અને સર્વસ્વ દેનાર બંને સેનાઓની વિજયલક્ષ્મી માથેમાંહે એકબીજામાં આવ-જા કરતી હતી.

ત્યાર પછી મહાસમુદ્રમાં જેમ દેવે તેમ શત્રુસૈન્યમાં રામની નેત્રસંજ્ઞાથી આજ્ઞા પામેલા હનુમાન આદિ સુભટો અવગાહન કરવા લાગ્યા. દુઃખે કરી વશ કરી શકાય તેવા હાથી સરખા ચારે બાજુ પથરાયેલા રામના પરાક્રમી સુભટોએ કેટલાક રાક્ષસોને હણી નાખ્યા, કેટલાકને પકડી કેદ કર્યા, કેટલાકને નસાડી મૂક્યા. આ સાંભળી સળગતા અગ્નિ માફક ક્રોધ પામેલા કુંભકર્ણુ અને અહંકારી મેઘનાદે યુદ્ધભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો કદપાંત સમયના પવન અને આગ સરખા તે બંનેએ જ્યારે યુદ્ધમાં અંપલાગ્યું, ત્યારે રામની સેનાઓ લગાર પણ તેમને સહન કરી શકી નહિ. હવે સુગ્રીવે પણ રોષથી પર્વતને શિલાની માફક ઉપાક્ષિને કુંભકર્ણુ ઉપર ફેંક્યો. તેણે પણ ગદાથી તેનો તૂટાર કરી નાખ્યો. ફરી ગદાના પ્રહારથી હનુમાનને નીચે પટકીને કળ્પમાં સ્થાપન કરી રાવણ લાંકા તરફ આવ્યો. ત્યાર પછી મેઘ માફક ગર્જતો મેઘનાદ પણ હર્ષ પામ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણોની વૃષ્ટિ વડે વાનરોને ભેદી નાખ્યા—અર્થાત્ ઘાયલ કર્યા. હવે લાલ નેત્રવાળા રામે કુંભકર્ણુને અને લક્ષ્મણે મેઘનાદને કહ્યું કે, ‘ઉભા રહો, ઉભા રહો.’ સુગ્રીવે પણ ભેર કરીને ફૂંકેલા માર્યો, પણ રાવણના નાના ભાઈએ મુઠ્ઠીથી તેને પકડી રાખ્યો, પરંતુ પારો મુઠ્ઠીમાં કેટલો સમય પકડી રાખી શકાય ? ત્યાંથી વળી કુંભકર્ણુ પાછો વળ્યો અને રામની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો અને જગતને ફોલાવતો, કંટાળ્યા વગર મેઘનાદ પણ લક્ષ્મણ સાથે લડવા લાગ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર જેવા રામ અને રાવણ એકલા મળ્યા અને ઉત્તર અને દક્ષિણ સમુદ્ર સરખા લક્ષ્મણ અને રાવણપુત્ર શોભતા હતા. ફરી રાક્ષસોના પણ સાચા રાક્ષસ રામે રાવણના નાના ભાઈને અને લક્ષ્મણે રાવણપુત્રને પાડીને પકડ્યો. હવે ઐરાવણ સરખો ભુવનને લય પમાડનાર રાવણ રોષથી સમગ્ર વાનરસેના રૂપી હાથીઓને પીસતો યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો, ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું, ‘હે આર્ય ! આપને યુદ્ધમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.’ એમ રામને અટકાવીને ધનુષ અફળાતાં પોતે શત્રુ સન્મુખ થયો. ત્યાર પછી લાખા સમય સુધી અસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ રાવણે સમગ્ર અસ્ત્રોથી લડીને અમોઘશક્તિ નામના અસ્ત્રથી લક્ષ્મણની છાતીમાં જલ્દી પ્રહાર કર્યો. શક્તિ વડે ભેદાયેલ લક્ષ્મણ પૃથ્વી પર પડ્યો અને રામ પણ જલ્દી શોકાતુર થયા. પ્રાણે વડે પણ હિત ધ્વિજનારા સુગ્રીવ વગેરે સુભટોએ રામ અને લક્ષ્મણની ચારે બાજુ સૈનિકો કિલ્લેબંધી કરી વિટળાઈ વળ્યા. ત્યાર પછી રાવણે વિચાર્યું કે, આજે લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામશે, એટલે તેના અભાવમાં રામ પણ એ જ દશા પામશે, તો હવે ફોગટ મારે યુદ્ધ શા માટે કરવું ?’ એમ વિચારીને નગરીમાં ગયો. રામને કિલ્લાઓ રૂપે સૈનિકો વીંટળાયેલા છે તેના ચાર દ્વારોની ચોક્કી રાત્રે સુગ્રીવ વગેરે કરતા હતા. દક્ષિણ દિશાના દ્વારનું રક્ષણ કરનાર ભામડેહને પહેલાના પરિચિત કૌર્મ વિદ્યાધરાણીએ આવીને કહ્યું કે, અરોધ્યા નગરીથી બાર ચોજન દૂર કૌતુકમગલ નામનું પત્તન છે, ત્યાં કૈકેયીનો ભાઈ દ્રોણુધન નામનો રાજા છે, તેની વિશલ્લ્યા નામની કન્યા છે, તેના સ્નાન-જળના સ્પર્શથી તે જ ક્ષણે શલ્ય ચાલ્યું જાય છે, જો સવાર પહેલાં લક્ષ્મણને તે સ્નાન-જળનો છંટકાવ થશે, તો તે શલ્ય વગરનો થઈ જીવી શકશે, નહિતર જીવશે નહિ માટે મારા વિશ્વાસથી રામભદ્રને જલ્દી વિનંતિ કર કે કૌર્મને પણ તે લાવવા આજ્ઞા આપે. આ સ્વામિ-કાર્ય માટે ઉતાવળ કર, સવાર પડી જશે તો શું થશે ? ‘ગાડું’ ઉલળી ગયા પછી ગણાધિપ (ગણપતિ) પણ શું કરે ?’

ત્યાર પછી લામ'ડલે રામ પાસે જઈને આ હકીકત નિવેદન કરી એટલે રામે તે માટે હુતુમાન સાથે તેને જવા આજ્ઞા કરી. પવન સરખા વેગવાળા વિમાન વડે તેઓ જાને અયોધ્યામાં આવ્યા, ત્યારે મહેલની અંદર સુતેલા ભરતને જોયો. ભરતને જગાડવા માટે તે જાને મધુર ગીત ગાવા લાગ્યા. 'રાજકાર્યમાં પણ રાજાઓને ઉપાય કરીને જગાડાય છે.' જાગેલા ભરતે આગળ નમસ્કાર કરતા લામ'ડલને જોયો અને કાર્ય પૂછ્યું. એટલે લામ'ડલે કાર્ય કહ્યું, આપ્ત (હિતૈષી ઇષ્ટ)ને ઇષ્ટ સંબંધમાં પ્રરોચના કરવાની ન હોય. 'હું ત્યાં જાતે આવીશ, તો કાર્ય સિદ્ધ થશે.' એટલે તે વિમાનમાં આફઠ થઈ કૌતુકમંગલ નગર ગયો. દ્રોણુધન રાજા પાસે ભરતે વિશલ્યાની માગણી કરી એટલે તેણે બોલાવી હજાર સ્ત્રી સાથે તેને આપી. લામ'ડલ પણ ભરતને અયોધ્યામાં મુકીને પરિવારવાળી વિશલ્યા સાથે ઉત્સુકતાથી આવી પહોંચ્યો. પ્રકાશમાન દીપક સમાન વિમાનમાં બેઠેલા લામ'ડલને ક્ષણવાર સૂર્યોદય થવાની ભ્રાન્તિપૂર્વક લય પામેલા સ્વજનોએ દેખ્યો. પછી લામ'ડલ વિશલ્યાને લક્ષમણ પાસે લઈ ગયો. તેણીએ લક્ષમણને હાથથી ત્યાં સ્પર્શ કર્યો એટલે ક્ષણવારમાં લાકડીથી જેમ મોટી સર્પિણી તેમ શક્તિ નીકળીને કયાંય ચાલી ગઈ. ત્યાર પછી રામની આજ્ઞાથી તેના સ્નાન-જળથી ખીજાને પણ છાટયા એટલે નવો જન્મ પામ્યા હોય તેવા સૈનિકો શલ્ય વગરના થયા. કુંભકર્ણ વગેરેને પણ આતુ' સ્નાનજળ છંટકાવ કરવા માટે લાવો.' એમ રામે આજ્ઞા કરી. હે દેવ! તેઓએ તો તેજ ક્ષણે સ્વયં દીક્ષા અંગીકાર કરી છે, એ પ્રમાણે દ્વારપાળોએ રામને વિનંતિ કરી. અરે! મુક્તિમાર્ગ પર રહેલા તેઓ તો વંદન કરવા લાયક છે અને છોડી દેવા યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે રામની આજ્ઞાથી તે જ ક્ષણે રક્ષકોએ નમસ્કાર કરી તેને છોડી દીધા. વિશલ્યા કન્યા અને સાથે આવેલી ખીજા કન્યાઓ સાથે લક્ષમણે ત્યાં લગ્ન કર્યાં. અને કોધ કરવામાં શિરોમણિ રાવણ યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો. રામને પ્રણામ કરીને ધનુષ્ય-ખાણુધારી લક્ષમણ યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો. કારણ કે 'પરાક્રમી વીર પુરુષોને વિવાહના ઉત્સવ કરતાં પણ યુદ્ધનો ઉત્સવ મહાન હોય છે.' રાવણે જે જે લય'કર અસ્ત્ર છોડ્યું, તે લક્ષમણના અસ્ત્રે કેળના થડની જેમ છેદી નાખ્યું. પોતાના હથીયારો ખંડિત થવાથી કોધ પામેલા રાવણે ચક્ર ફેંક્યું, તે ચક્ર લક્ષમણની છાતી પર ચપેટા મારક પડ્યું, પણ ધારથી વાળ્યું નહિ. તે જ ચક્ર લઈને લક્ષમણે રાવણના મસ્તકનો છેદ કરી નાખ્યો. 'કેટલીક વખત પોતાના જ અશ્વોથી પોતાને પહોંચાડ્યા છે.' સુવર્ણની સળી સરખી નિર્મળ શીલથી શોભતી સીતાને રામે ગ્રહણ કરી અને બિલીવણને લંકાની રાજ્યગાદીએ સ્થાપન કર્યો. શત્રુનો વિનાશ કરી ખંધુ, પત્ની અને મિત્રો સહિત રામ પોતાની અયોધ્યા નગરીમાં ગયા અને પારકી સ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઈચ્છાથી પણ રાવણ કુલનો ક્ષય કરીને નરકે ગયો.

આ પ્રમાણે સીતા રાવણનું કથાનક પૂર્ણ થયું. ૯૯. તે કારણથી હસ્ત્યજ એવી પરસ્મીને પણ ત્યાગ કરવો.

લાવણ્યપુણ્યાવયવાં, પદં સૌન્દર્યસમ્પદઃ ।

કલાકલાપકુણલામપિ જહ્યાત પરસ્મિયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

હસ્ત્યજપણાનાં કારણો કહે છે - લાવણ્ય, સ્પૃહણીય રૂપાદિ શુભોથી પણ વધારે શુભવાળા પવિત્ર અવયવોવાળી, સૌન્દર્ય-સંપત્તિયુક્ત સ્ત્રીવર્ગને ઉચિત યોતેરકલા-સમૂહમાં

કુશળ, પારકી સ્ત્રીઓમાં લાવણ્ય, રૂપ, ચતુરાઈ હોવાથી છોડવી ઘણી મુશ્કેલ છે, તેથી આ હેતુ કહેવા પૂર્વક ત્યાગ કરવા જણાવ્યું. ૧૦૦.

પરસ્ત્રી-ગમનના દોષો કહીને પરસ્ત્રીથી વિરમેલાની પ્રશંસા કરે છે—

અકલંકમનોવૃત્તેઃ, પરસ્ત્રીસન્નિધાવપિ ।

સુદર્શનસ્ય કિં વ્રૂપઃ ?, સુદર્શનસમુન્નતેઃ ॥ ૧૦૧ ॥

પરસ્ત્રી પાસે રહેવા છતાં પણ નિષ્કલંક ગિતવૃત્તિવાળા સુદર્શન નામના મહાશ્રાવકની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? સુદર્શનની હકીકત આ પ્રમાણે સંપ્રદાયથી સમજવી :—

સુદર્શનની કથા

અંગદેશમાં અલકાપુરી કરતા ચક્રીયાતી ચંપા નામની નગરી હતી. ત્યાં નરવાહન (કુબેર) કરતાં અધિક દધિવાહન નામવાળો રાજા હતો. તેને દેવાગનાઓના લાવણ્યને તિરસ્કાર કરનાર કળાઓમાં કુશળતાવાળી અલયા નામની મહાદેવી હતી

આ બાબુ તે જ નગરીમાં સમગ્ર વેપારીઓમાં અગ્રેસર, શ્રેષ્ઠ કાર્યો કરનાર વૃષભદાસ નામનો શેઠ હતો. તેને યથાર્થનામવાળી જૈનધર્મની ઉપાસના કરનાર, શીલ રતનાભૂષણ ધારણ કરનારી અર્ધદાસી નામની ભાર્યા હતી. તે શેઠને સુભગ નામનો એક ભેંશો ચારનાર નોકર હતો, જે હંમેશાં ભેંશોને વનમાં ચરાવવા લઈ જતો હતો. એક વખત મહા મહિને સંધ્યા-સમયે વનમાંથી પાછો ફરતો હતો. ત્યારે તેણે વસ્ત્ર વગરના ઉઘાડા શરીરવાળા કાચોત્સર્ગ કરતા સુનિને જોયા. આની શીયાળાની રાત્રિમાં કુંઠા માફક જે સ્થિરતાથી ઉભા રહી કાઉત્સરગ કરે છે, ખરેખર આ મહાત્માને ધન્ય છે એમ વિચારતો તે સુભગ ઘરે ગયો. જેમણે હિમની વેદના ગણકારી નથી, એવા તે મહાસુનિના ગિતનથી કોમળ મનવાળા તેણે રાત્રિ પસાર કરી. રાત્રિ પૂર્ણ થતા પહેલાં સવારે તે ભેંશોને લઈને ત્યાં ગયો, જ્યાં કાઉત્સરગમાં રહેલા સુનિ હતા. કથ્યાણી ભકિતવાળો સુભગ તેમને નમન કરી ઉપાસના કરવા લાગ્યો, અહો ! તેવાઓમાં પણ કોઈક સ્વાભાવિક વિવેક હોય છે જાણે શ્રદ્ધાથી તેનાં દર્શન કરવા માટે હોય તેમ આ સમયે સૂર્યે ઉદયાચલ પર આરોહણ કર્યું. કાચોત્સર્ગમાં રહેલા સુનિ ‘નમો અરિહંતાણુ’ એવા શબ્દોને ઉચ્ચારતા ખીબા સૂર્ય હોય તેમ આકાશતલમાં ઉઠ્યા. આ સાંભળી સુભગે વિચાર્યું કે, ‘નક્ષી આ આકાશગામિની વિદ્યા છે’ એવી યુદ્ધિથી તેણે નમસ્કાર-પદ હૃદયમાં સ્થાપન કર્યું. ભગતાં, ભંધતાં, ઉભા રહેતાં, ચાલતાં, રાત્રે અને દિવસે, ઘરમાં કે બહાર, મલિન વસ્ત્ર કે શરીર હોવા છતાં પણ તે ‘નમો અરિહંતાણુ’ પદ બોલવા લાગ્યો. ‘એક જ અહંણુ કરનારા તેવા જ છતાં પણ તે ‘નમો અરિહંતાણુ’ કે, ભગતમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવ કરનાર પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર-હોય છે.’ ત્યાર પછી શેઠે તેને પૂછ્યું કે, ભગતમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવ કરનાર પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર-પદ તને કયાંથી પ્રાપ્ત થયું ? એટલે ભેંશ ચારનારે સમગ્ર હકીકત જણાવી. શેઠે બહુ સાદું, બહુ સાદું, એમ કહી તેને સમજાવ્યું કે આ માત્ર આકાશગમનના કારણવાળી વિદ્યા નથી, પણ આ વિદ્યા તો સ્વર્ગ અને અપવર્ગ અર્થાત્ મોક્ષના પણ હેતુભૂત છે ત્રણે ભગતમાં જે કંઈ સુંદર અને દુર્લભ વસ્તુ છે, તે સર્વ આના પ્રભાવથી સંકેલાર્થથી મળે છે. સસુદ્રના જળાંત્ર માપ કરવા કોઈ શકિતમાન નથી, તેમ આ પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનો વૈભવ-પ્રભાવ માપવા કોઈ સમર્થ નથી. હે ભાગ્યશાળી ! તે પુણ્યયોગે સુંદર પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ મલિન વસ્ત્ર કે

શરીરવાળા ઉચ્છિષ્ટોએ કદાપિ શુદ્ધનામ ન જોડવું જોઈએ ત્યારે સુભગે શેઠને કહ્યું, વ્યસની જેમ વ્યસનને તેમ હું ક્ષણવાર પણ આ છોડવા શક્તિમાન નથી, ત્યારે શેઠે હર્ષપૂર્વક તેને આમ કહ્યું કે, તું આ આખો નવકારમંત્ર શીખી લે, જેથી આ લોક અને પરલોકમાં તારું કલ્યાણ થાય ત્યાર પછી આખો નવકારમંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો. જાણે નિધાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તેમ સુંદર આશયવાળા સુભગે તેનું વારંવાર પારાયણ શરૂ કર્યું. આ લેશ ચારનારને આ નમસ્કારમંત્ર ક્ષુધા-તૃષ્ણાની વેદના દૂર કરનાર થયો આ પ્રમાણે આ સુભગ પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનો પાઠ કરવામાં વ્યસનવાળો બની ગયો, એમ કરતા કેટલેક કાળે વર્ષાકાળ આવ્યો. નિરંતર ફેલાતી મેઘધારા રૂપી બાણની શ્રેણિ વડે જાણે નવીન મેઘ આકાશ અને પૃથ્વીને બાંધી દેતો હોય તેમ કરતો હતો આવા સમયે સુભગ પણ ઘરેથી લેશો લઈને બહાર ગયો ચરાવીને પાછો ફરતો હતો, ત્યારે વચમાં મહાપૂરવાળી જળપૂર્ણ નદીને જોઈને તે લગાર ભય પામ્યો અને કંઈક વિચારતો ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી લેશો તો નદી તરીને સામે કિનારે પહોંચી. ત્યાર પછી આકાશગામિની વિદ્યાની બુદ્ધિથી નવકાર ભણતો કુદકો મારી તે ઉચે ઉચો અને નદીના મધ્યમાં પડ્યો. ત્યાં કાઢવની અંદર ચમરાજના દાંત સરગો મજબૂત ખેરના કાષ્ઠને ખીલો હતો, તે આના હૃદય-સ્થાનમાં પેસી ગયો. તો પણ તે જ પ્રમાણે તે પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો. તે સમયે ખીલાવડે મર્મસ્થાન વિદ્યાવાથી તે કાલધર્મ પામ્યો. ત્યાર પછી તે શેઠાણી અહંદ્રદાસીની કુક્ષિમાં અવતર્યો. નમસ્કારમાં તલ્લીન બનેલાઓની સદ્ગતિમાં વિસંવાદ થતો નથી.

ગર્ભમાં આવ્યા પછી ત્રણ મહિના વીત્યા બાદ ભાર્યાએ શેઠને પોતાના દોહલાઓ જણાવ્યા કે, જિનેશ્વરેની પ્રતિમાઓને સુગંધી જળથી અભિષેક કરવાની, વિલેપન કરવાની અને પુષ્પોની પૂલ કરવાની અભિલાષા થઈ છે. તથા મુનિભગવંતોને વસ્ત્રાદિકથી પ્રતિલાભવાની, શ્રીસંઘની પૂજા કરવાની અને દીનોને દાન આપવાની મને ઈચ્છા થઈ છે એ વિગેરે તેના દોહલા સાલણી હર્ષિત મનવાળા શેઠે ચિતામણિરત્ન માફક પૂર્ણ કર્યા. ત્યાર પછી નવ મહિના અને સાડા સાત દિવસ ગયા પછી શેઠાણીએ શુભ લક્ષણવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. તત્કાળ શેઠે હર્ષપૂર્વક શુભ દિવસે મહોત્સવપૂર્વક પુત્રનું 'સુદર્શન' એવું યથાર્થ નામ પાડ્યું. માત-પિતાના ઉત્તમ મનોરથ સાથે કેમે કરી વચથી વૃદ્ધિ પામતા સુદર્શને યથાયોગ્ય સમગ્ર કળાઓ પણ અહણ કરી. સાક્ષાત્ લક્ષ્મી નરખી મનોરમ કુળ અને આકૃતિવાળી મનોરમા નામની કન્યા સાથે તેના લગ્ન કર્યા. અંદર જેવો સૌમ્ય આકૃતિવાળો તે માત્ર માતા-પિતાના હર્ષ માટે ન થયો, પણ રાજા અને સર્વલોકના હર્ષ માટે થયો.

આ બાળુ આ નગરીમા રાજના હૃદયમાં સ્થાન પામેલો વિદ્યા-સમુદ્રનો પારગામી કપિલ નામનો પુરોહિત હતો વસંત ઋતુને જેમ કામદેવ સાથે તેમ સુદર્શન સાથે કપિલને સર્વ કાળની વિનાશ ન પામે તેવી પરમ મૈત્રીવાળી પ્રીતિ થઈ. જેમ યુધ સૂર્યનું તેમ આ પુરોહિત ઘણેભાગે મહાત્મા સુદર્શનનું પડયું છોડતો ન હતો. કપિલ પુરોહિતને એક દિવસે કપિલા ભાર્યાએ પૂછ્યું કે, હંમેશાં કાર્યોનું વિસ્મરણ કરીને તમે આટલો વખત કયાં પસાર કરો છો? 'હું સુદર્શનની પાસે રહું છું' એમ કહ્યું, એટલે સુદર્શન કોણ? એમ કપિલાએ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે, 'સંજન પુત્રુપોમાં અગ્રેસર, જગતમા અદ્વિતીય, પ્રિય દર્શન કરવા

યોગ્ય મારા મિત્ર સુદર્શનને જો તું નથી જાણતી, તો તું કંઈ જાણતી નથી.' તો પછી તમે તેને હવે જોળખાવો એમ કહ્યું, એટલે કપિલે કહ્યું કે, જો નમભદ્રામ શેઠને બુદ્ધશાળી પુત્ર છે, વળી આ રૂપથી કામદેવ, કાન્તિથી ચંદ્ર, તેજથી સૂર્ય, ગંભીરતાથી સમુદ્ર, ક્ષમાવડે ઉત્તમસુનિ, દાનમાં ચિંતામણિ, શુભરૂપી માણિક્યનો રોકણુચલ પર્વત, પ્રિય વચન બોલવામાં જાણે સુધાકુંડ, પૃથ્વીના સુખના આભૂષણ સરખા એના સમગ્ર ગુણો કહેવા કોણ સમર્થ છે ? તે શુભ-શૂકામણિનું શીલ કદાપિ સ્ખલના પામતું નથી." પતિ પાસેથી તેના ગુણો સાંભળીને કપિલા કામવિહ્વલ બની અને તેના ઉપર અનુરાગવાળી થઈ. 'ઘણું લાગે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ ચપળ હોય છે,' ત્યાર પછી યોગિની જેમ પરશ્વદ્વાને તેમ કપિલા હંમેશાં સુદર્શનના સમાગમના ઉપાયો વિચારવા લાગી.

કેમકે દિવસે રાખની આજ્ઞાથી કપિલ ખીબા ફેઈ ગયો, ત્યારે કપિલા સુદર્શનના ઘરે ગઈ. કપટી એવી કપિલાએ સુદર્શનને કહ્યું કે, આજે તમારા મિત્રનું શરીર બરાબર ન હોવાથી અહિં તમને મળવા આવ્યા નથી એક તો શરીરે કુશળતા નથી, ખીજું તમારા વિરહથી પણ દુઃખાય છે, તે કારણે તમને બોલાવવા માટે તમારા મિત્રે મને મોકલી છે. 'મને અત્યાર સુધી આ ખબર ન હતી' એમ કહીને તરત જ તે તેના ઘરે આવ્યો. 'પોતે સરળ હોય તેવા સબળનો ખીબના કપટની શંકા કરતા નથી.' ત્યાં પ્રવેશ કરતાં તેણે પૂછ્યું કે, મારો મિત્ર કયાં છે ? કપિલાએ કહ્યું, આગળ ચાલો, અંદરના લાગમમાં તમારા મિત્ર સુતેલા છે. લગાર આગળ ચાલીને સુદર્શન પૂછ્યું કે અહિં પણ કપિલ નથી, તો કયાં ગયા છે ? ત્યારે કપિલાએ કહ્યું કે, શરીર બરાબર ન હોવાથી પવન વગરના સ્થાનમાં સુતેલા છે. માટે અંદરના શયનગૃહમાં જઈને ત્યાં તમારા મિત્રને મળો ત્યાં પણ મિત્રને ન દેખતાં પૂછ્યું, હે કપિલા ! કપિલ કયા છે ? એમ સરળ આશયવાળા સુદર્શન પૂછ્યું. ત્યાર પછી તે દ્વાર ખંધ કરીને કામદેવને ઉત્તેજિત કરનાર પોતાનાં મનોહર અંગે કંઈક ખુલ્લાં કરતી અને ખારીક વસ્ત્રથી ઢાંકતી, મજબૂત બાંધેલી નીવીની ગાંઠને પણ ઢીલી કરતી, ચપળ નેત્રવાળી, ખડાં થગ્ગેલા રોમાંચ કંચુકવાળી કપિલાએ કહ્યું કે, 'અહિં કપિલ નથી, માટે કપિલાની સંભાળ લો. તમને વળી કપિલ કે કપિલામાં કયો ભેદ છે ?' કપિલાની શું સંભાળ લેવી જોઈએ ? એમ બોલતા સુદર્શનને વળી કપિલાએ કહ્યું કે, 'જ્યારથી માડી તમારા મિત્રે અદ્ભુત શુભવાળા તમારી પ્રશંસા મારી પાસે કરી, ત્યારથી આ કામજવર મને હેરાન-પરેશાન કરી રહ્યો છે. શ્રીખના તાપથી તપેલી પૃથ્વીને જેમ મેઘનો સમાગમ થાય, તેવી રીતે મારા લાગ્યથી વિરહ-પીડિત મને કપટથી પણ તમારું આગમન પ્રાપ્ત થયું છે. હે નાથ ! આજે હું આપના આધીન બની છું. લાંબા કાળથી કામદેવના ઉન્માદથી વ્યાકુળ બનેલી મને તમારા આલિંગનરૂપ અમૃતવૃષ્ટિ વડે સાન્ત્વન આપો" ત્યારે સુદર્શન મનમાં વિચાર્યું કે, 'દૈવને પણ સુરકેલીમાં મૂકનાર એવો આનો પ્રપંચ પણ વિચિત્ર છે, આ સ્ત્રીને પ્રિયાર થાઓ, ત્યાર પછી હાજરબુદ્ધિવાળા તેણે આમ કહ્યું કે, હે ગાંડી ! યુવાનો માટે તારી વાત યોગ્ય ગણાય, પરંતુ હું તો નપુંસક છું. ફેગટ મારા પુરુષવેષથી તું ઠગાઈ જણાય છે. ત્યાર પછી તત્કાલ વિરકત બનેલી તેણે 'ઠીક જાઓ જાઓ,' એમ બોલતાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં, એટલે સુદર્શન તેના ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો. 'આ નરકદ્વારમાંથી મારી શોટામાં સુકિત થઈ' એમ વિચારતા સુદર્શન ઉતાવળા પગલે પોતાના ઘરે પહોંચ્યા. 'ખરેખર આ સ્ત્રીઓ કૂઠ કરવામાં સક્ષમીઓ કરતાં પણ ચડી જાય તેવી છે, પ્રપંચમાં શાકિની જેવી, ચપળતામાં વીજળી સરખી ભયંકર છે

આવા પ્રકારની કુટિલ કપટી ચપળ જૂઠી સ્ત્રીથી મને ભય લાગે છે. એ પ્રમાણે નિર્ણય કરી નક્કી કર્યું કે, હવે કોઈના ઘરે કદાપિ એકલા ન જવું. શુભ આકરા ધર્મકાર્યો કરતો જાણે સાક્ષાત્ મૂર્તસ્વરૂપે સજ્જનનો આચાર હોય તેવો તે કોઈ દિવસ ખોટો આચાર આચરતો ન હતો.

એક દિવસ તે નગરમાં તેના યોગ્ય સમયે સમય જગતને આનંદના સ્થાનરૂપ ઇન્દ્ર-મહોત્સવ પ્રવર્તી રહ્યો હતો. ઇન્દ્ર અને અગસ્તિથી વિરાજિત સાક્ષાત્ શરદકાળ હોય તેવા સુદર્શન અને પુરોહિત સાથે રાજા ઉદાનમાં આવ્યો. આ યાત્રા વિમાનમાં જેમ જેવી તેમ પાલખીમાં આરૂઢ થઈ કપિલા સાથે અભયા રાણી રાજાની પાછળ આવી. જેહુધારી સતીધર્મની જેમ છ પુત્રો સાથે સુદર્શનની પત્ની મનોરમા પણ વાહનમાં બેસીને ત્યાં ઉદાનમાં ગઈ. તેને જોઈ કપિલાએ અભયારાણીને પૂછ્યું કે, 'સ્વામિનિ ! રૂપ અને લાવણ્યના સર્વસ્વ ભંડાર સરખી સુંદર વર્ણવાળી આગળ જનારી આ કોણ છે ?' ત્યારે અભયા રાણીએ કહ્યું કે, શું તું આને જાણખતી નથી ? આ પોતે ગૃહલક્ષ્મી સરખી સુદર્શનની ધર્મપત્ની છે. તે સાંભળી વિસ્મય પામેલી કપિલાએ કહ્યું, હે દેવિ ! જો આ સુદર્શનની ગૃહિણી હોય તો તેનું કૌશલ્ય મોટું ગણાય. રાણીએ પૂછ્યું કે, તેનું કૌશલ્ય મોટું કેવી રીતે ? ત્યારે કપિલાએ કહ્યું કે, તેણે આટલા પુત્ર ભંડારણીએને જન્મ આપ્યો તે. અભયાએ કહ્યું કે, સ્વાધીન પતિવાળી સ્ત્રી પુત્રોને જન્મ આપે, તેમાં કૌશલ્ય કયું ? ત્યારે કપિલાએ કહ્યું કે, વાત સાચી કે પતિ પુરુષ હોય તો તેમ બને, પણ સુદર્શન તો પુરુષવેષ ધારણ કરનાર નપુંસક છે. તે વાત તને કેવી રીતે ખબર પડી ? એમ રાણીએ પૂછ્યું, ત્યારે કપિલાએ પોતાને સુદર્શનનો જે અતુલવ થયો હતો, તે જણાવ્યો. અભયા રાણીએ કપિલાને કહ્યું કે, આવી રીતે થયું હોય તો તું છેતરાઈ છે, હે મૂર્ખા ! તે પારકી સ્ત્રીમા નપુંસક છે, પણ પોતાની સ્ત્રીમાં તેવો નથી. ત્યાર પછી વિલખી થયેલી કપિલાએ ઇર્ષ્યાથી કહ્યું કે, હું તો મૂર્ખા કંગાઈ, પણ તમે ચતુર છો, તો તમારામાં કેટલી અધિકતા છે, તે જોઈશું. ત્યારે અભયાએ જણાવ્યું કે, હે ભોળી ! રાજાથી હાથ વડે પકડેલો જડ પથ્થર પણ પીગળી જાય, તો પછી સજીવ પુરુષની મારી પાસે કેટલી તાકાત ? ઇર્ષ્યાપૂર્વક કપિલાએ પણ કહ્યું કે, આમ ફેગટ ગર્વ ન કરો, અને ગર્વ વહન કરતાં હો તો હે દેવિ ! તે. સુદર્શનની સાથે ક્રીડા કરી ખતાવો. એટલે રાણીએ અહંકારપૂર્વક તેને જણાવ્યું કે, અલિ ! મેં સુદર્શન સાથે રમણ કરી જ લીધું એમ જાણ. ચતુર રમણીઓ વડે કહોર વનવાસી તપસ્વીઓ પણ સ્વાધીન બની ગયા, તો પછી કોમળ મનવાળો ગૃહસ્થ કયા હિસાબમાં ? 'જો હું' એની સાથે સમાગમ ન કરું, તો મારે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો.' એમ વાતચીતો કરતાં કરતાં તેઓ ક્ષણવારમાં ઉદાનમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં નહનવનમા જેમ અપ્સરાઓ ઇચ્છા પ્રમાણે ક્રીડા કરે, તેમ અભયા અને કપિલાએ ક્રીડા કરી અને થાકી ગયેલાં બંને પોત પોતાના સ્થાનકે ગયાં.

હવે અભયા રાણીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સર્વ વિજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત એવી પંડિતા નામની ધાવમાતાને જણાવી. ત્યારે પંડિતાએ કહ્યું, અરે ઓ પુત્રિ ! તે' આ મંત્રણા યોગ્ય કરી નથી, હે અજ્ઞ ! તું મહાત્મા પુરુષોની ધૈર્યશક્તિ હજી જાણતી નથી. જિનેશ્વરોની અને મુનિઓની સેવા-ભક્તિમાં નિશ્ચલ મનવાળો આ સુદર્શન છે. આ તારી પ્રતિજ્ઞા તેની આગળ નિષ્ફળ

અને તિરસ્કારપાત્ર છે. ‘બીજો’ સામાન્ય શ્રાવક પણ હંમેશાં પરનારી-સહોદર હોય, તો પછી આ મહાસત્ત્વ-શિરોમણિ માટે તો શું કહેવું ? હંમેશાં પ્રહ્લાદચંદનવાળા સાધુઓ જેના ગુરુઓ છે, એવા મહાશીલ આદિ વ્રતની ઉપાસના કરનાર તેને આપ્રહ્લાદનું સેવન કેવી રીતે કરાવાય ? હંમેશાં ગુરુકુલમાં રહેનાર સદા ધ્યાન અને મૌનનો આશ્રય કરનાર હોય તેને લાવવા કે તેની પાસે જવા માટે કોણ સમર્થ થઈ શકે ? સર્પની ક્ષણના મણિને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારવી સારી, પરંતુ તેના શીલનું ખંડન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કદાપિ પણ સારી નથી. હવે અલથાએ ધાવમાતાને કહ્યું કે, ‘કોઈ પ્રકારે એક વખત તું એને અહિં લાવ, ત્યાર પછી જે કંઈ પણ કરવાનું હશે, તે સર્વ હું ભેઈ લઈશ, તારે છલ કરવાનું નથી. પંડિતા મનમાં કંઈક વિચારીને બોલી કે, ‘જે તારો આ નિશ્ચય જ છે, તો પછી આ એક ઉપાય છે કે, પર્વદિવસે તે આવવારા ખાલી મકાન વગેરે સ્થળમાં કાઉન્સિલમાં રહે છે, તે સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જ લાવવો હોય તો લાવી શકાય, પરંતુ તે સિવાય તો લાવી શકાય નહિ’. આ ઉપાય બરાબર છે અને તારે હંમેશાં આ વિષયમાં પ્રયત્ન કરવો. આ પ્રમાણે રાણીએ કહ્યું, ત્યારે ધાવમાતાએ પણ તે કરવાનું સ્વીકાર્યું. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસો વીત્યા બાદ જગતને આનંદ કરાવનાર કૌસુલી-મહોત્સવ આવી પહોંચ્યો. એટલે અધિક ઉત્સવ કરાવવાની ઇચ્છાવાળા, ઉત્સુક ચિત્તવાળા રાજાએ રાજ્યરક્ષક પુરુષોને આજ્ઞા કરી કે પહોં વગાડીને નગરલોકોને જણાવો કે, ‘સર્વ લોકોએ સર્વભાંદ્ર સાથે આજે કૌસુલી-મહોત્સવ જોવા માટે ઉદ્યાનમાં આવવું.’ એવો રાજાને હુકમ છે. ‘આવતી કાલે પ્રાતઃકાળમાં ચતુર્માસની ધર્મક્રિયાઓ કરીશ’ એવા મનવાળા સુદર્શને આ રાજશાસન સાંભળી ખેદ-પૂર્વક વિચાર્યું કે, ‘પ્રાત કાલે મન તો ચૈત્યવંદન કરવા સુદર્શને આ રાજશાસન સાંભળી ખેદ-પૂર્વક વિચાર્યું કે, ‘પ્રાત કાલે મન તો ચૈત્યવંદન કરવા ઉત્સુક થાય છે અને પ્રચંડ રાજઆજ્ઞા ઉદ્યાનમાં જવા માટે થઈ છે, હવે કયો ઉપાય કરવો ?’ જે થવાનું હોય તે થાવ.’ એમ વિચારી તેણે રાજાને ભેટણું આપી વિનંતિ કરી, કે તમારી કૃપાથી આવતી કાલે પર્વદિવસ હોવાથી હું દેવાચંદનાદિ કરું. રાજાએ તેની વિનંતિ માન્ય રાખી. બીજા દિવસે જિનેશ્વરેનું ભક્તિથી સ્નાન, વિદેયન અને પુષ્પોથી અર્ચન કરી ચૈત્ય-પરિપાટી કર્યો. ત્યાર પછી સુદર્શન રાત્રે પૌષધવ્રત અંગીકાર કરી નગરના કેઈક ચોકમાં કાચોત્સર્ગ કરી રહ્યો. ધાવમાતા પંડિતાએ અલથાને કહ્યું કે, તારા મનોરથો કદાચ પૂર્ણ થશે ? પરંતુ આજે તું ઉદ્યાનમાં ન જઈશ. ‘આજે માત્ર મરતક હું જો છે’ એમ રાજાને કહીને રાણી રોકાઈ ગઈ. ‘શ્રીઓ ખરેખર પ્રપંચ કરવાની વિદ્યાને તો વરેલી જ હોય છે.’ ત્યાર પછી લેપની બનાવેલી કામદેવની મૂર્તિને વસ્ત્રથી ઢાંકીને વાહનમાં સ્થાપન કરી પંડિતા રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરવા ગઈ. ચોકીદારોએ પૂછ્યું કે, ‘આ શું છે ?’ એમ કહી તેને રોકી ત્યારે કૂટ-કપટની સંપત્તિની ભાંડાગારિણી પંડિતાએ સ્ખલના પામતા જણાવ્યું કે, શરીર-કારણે દેવી આજે ઉદ્યાનમાં નથી ગયાં અને કામદેવ આદિકની પૂજા પણ મહેલમાં જ કરવાનાં છે, તેથી આ કામદેવની મૂર્તિને પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. તેમજ આજે બીજા દેવોની મૂર્તિઓનો પણ પ્રવેશ કરાવશે. દ્વારપાળે તેને કહ્યું કે, આ પ્રતિમા બતાવીને જ જા, એટલે કામદેવની મૂર્તિ ખુલ્લી કરી બતાવી અને ગઈ. પંડિતાએ પ્રતિહારને ગફલતમાં નાખવા માટે બેત્રણ બીજી મૂર્તિઓ લાવી પ્રવેશ કરાવ્યો. ‘અહો ! નારીઓની છેતરવાની કળા-કુશળતા કેવી હોય છે !’ સુદર્શનને વાહનમાં સ્થાપન કરી એસથી ઢાંકી ચોકીદારોથી સ્ખલના નહિ પામેલી પંડિતાએ લાવી અલથાને આપણું કર્યો. ત્યારપછી વિકાસે પ્રદર્શિત કરતી મકનાતુર બનેલી તેણે સુદર્શનને અનેક પ્રકારે સ્થોલ પમાડવા પ્રયત્ન

કર્યો અને કહ્યું, “હે નાથ ! આ કામદેવ તીક્ષ્ણ બાણોથી નિઃશંકપણે મને હેરાન કરે છે, આ કંઠર્પના જેવા તમે હોવાથી મેં તમારું શરણ સ્વીકાર્યું છે. હે સ્વામિ ! શરણ કરવા લાયક ! શરણે આવેલી પીડિત એવી મને બચાવો. ‘મહાપુરુષો પારકા કાર્ય માટે અકાર્ય પણ જરૂર કરે છે.’ તમને કપટથી અહિં લાવ્યા છીએ, તો તે વિષયમાં તમારે કોપ ન કરવો. પીડા પામેલાના રક્ષણ-કાર્યમાં કપટ તે કપટ ગણાતું નથી.” ત્યાર પછી ઉંચા પ્રકારે પરમાર્થ વિચારવામાં વિચક્ષણ સુદર્શન પણ દેવતાની પ્રતિમા માફક કાથોત્સર્ગમાં નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો. ફરી પણ અભયાએ કહ્યું, “હે નાથ ! હું મનોહર હાવલાવથી તમને બોલાવું છું, તો મૌન બની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ? હવે કષ્ટવાળા વ્રતનો ત્યાગ કરો અને હવેથી તમે આવું કષ્ટ કાર્ય કરશો નહિ. મારી પ્રાપ્તિથી તમને વ્રતનું ફલ અને આત્માનું કાર્ય સિદ્ધ થયેલું સમજવું. હે માનક ! ઝુરતી, યાચના કરતી, નમ્ર બનેલી મને સ્વીકારો, સ્વીકારો. દૈવયોગે બોળામાં આવી પહેલા રત્નને શા માટે ગ્રહણ કરતા નથી ? હજુ કયાં સુધી સૌભાગ્ય-ગર્વનું નાટક કરશો ?” એ પ્રમાણે બોલતી તેણે તેના હાથ વડે ગોળ પુષ્ટ ઉંચા સ્તન સખત ગ્રહણ કરાવ્યા અને પશ્ચિનીના કમળના ઢાંડા સરખી કોમળ બે ભુલ્લઓથી ગાઢપણે આલિંગન કર્યું. તેના આવા અનુકૂળ ઉપસર્ગોમાં પણ ધીર બુધ્ધિવાળો તે અટકાવ રહ્યો. ‘મેરુ કોઈ દિવસ ચલાયમાન થાય ખરો ?’ સુદર્શને વિચાર્યું કે, બે કોઈ પ્રકારે આનાથી સુકત થાઉં, તો જ કાથોત્સર્ગ પારવો, નહિંતર મને અનશન હો. “મરવાની ઇચ્છાવાળા હે મૂર્ખ ! માન્ય કરવા યોગ્યનું મારું તું અપમાન ન કર, મનુષ્યોને શિક્ષા કરવી કે ઉપકાર કરવો-એવાં કાર્ય કરવામાં સમર્થ માનવાળી નારીને શું તું બાણ્યતો નથી ? હે જડ ! કામદેવને આધીન થયેલી મને તું આધીન થા, નહિતર તું ચમરાબળો મહેમાન બનીશ, એ વાતમાં સંદેહ ન રાખીશ.” આ પ્રમાણે આવેશની હઠમાં જેમ જેમ ચડવા લાગી, તેમ તેમ મહાત્મા સુદર્શન ધર્મધ્યાનમાં ચડવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ તેણે કંઠર્પના કરી, તો પણ તે ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થયા. ‘નાવડીના ઠંડ તાઠન કરવાથી મહાસસુદ્ર કોઈ દિવસ ક્ષોભાયમાન બને ખરો ?’ ત્યાર પછી પ્રભાત બેઠ તેણે નખોવડે પોતાનું શરીર વઢોડ્યું અને મોટા શબ્દથી ચીસો પાડી કે, ‘કોઈ પુરુષે મારા પર બલાત્કાર કર્યો.’ તે પછી ત્યાં ઉતાવળા ચોક્કિદારો આવ્યા, ત્યારે તેઓએ કાથોત્સર્ગમાં રહેલા સુદર્શનને બોલ્યા. ‘આમાં આ સંભવતું નથી.’ એમ માની ચોક્કિદારોએ તરત રાબળને નિવેદન કર્યું. એટલે તેણે આવી અભયાને પૂછ્યું. તેણે રાબળને જણાવ્યું કે, “હે દેવ ! આપને પૂછીને અગ્રે અહિં રોકાયા, ત્યારે પિશાચ સરખો આ અકસ્માત અહિં આવ્યો એટલે તેને અગ્રે બોલ્યો. બોલકા જેવા ઉન્મત્ત કામ વ્યસનવાળા આ પાપીએ રમણ કરવાની ઇચ્છાથી મીઠાં વચનો વડે મારી માગણી કરી, ત્યારે મેં તેને કહ્યું, ખરે ! અસતી માફક સતીની ઇચ્છા ન કર. ‘ચણા માફક મરી આવી શકાતાં નથી.’ તે પછી તેણે બળાત્કારથી મારી આ સ્થિતિ કરી. તરત જ મેં પોકાર કર્યો. ‘અબળામાં બીજું બળ ક્યાંથી હોય ?’ ‘સુદર્શનમા આ વાત અસંભવિત છે’ એમ માનીને રાબળે સુદર્શનને વારવાર પૂછ્યું કે, ‘આ શી હંકીકત છે ? રાબળે પૂછવા છતાં પણ સુદર્શન કૃપાથી કંઈપણ ન બોલ્યો. ‘અતિશય ઘસેલું’ પણ ચંદન બીજના તાપની શાન્તિ માટે થાય છે.’ ‘પરહાર-ગમન કરનાર ચોરોનું મૌન એ પણ લક્ષણ છે.’ એમ વિચારી રાબળે તેનામાં પણ દોષની સંભાવના કરી. અને કોપથી રાબળે આખા નગરમાં તેના દોષની ઘોષણા કરાવી કે, ‘આ પાપી છે.’ અને તેને

વધ કરવા માટે હુકમ કર્યો. રાજપુરુષોએ બે હાથે પકડી તેને ઉપાડ્યો. ‘રાજાઓની કાર્યસિદ્ધિ વચનથી અને દેવોની મનથી જ થાય છે.’ તેના મુખ પર મેશ ચોપડી, શરીર પર લાલચંદન, મસ્તક પર કથોર પુષ્પોની માળા, ગળામાં કેકોલની માળા, ગધેડા પર સ્વારી કરાવી, સૂપકાનું છત્ર ધરાવ્યું, ઢોલ વગાડતાં વગાડતાં નગરમાં ભ્રમણ કરાવે છે. ‘આણે રાજાના અંતઃપુરમાં ગુનો કર્યો હોવાથી તેનો વધ કરવામાં આવે છે, આ બાબતમાં રાજાનો અપરાધ નથી.’ એવી આયોષણ તેઓએ કરી. ‘આ વાત કોઈ પ્રકારે સાચી માની શકાય તેવી નથી, તેમ આમાં આ કાર્ય સંભવતું નથી.’ આ પ્રમાણે લોકો હાહારવચ્ચુકત પોકાર કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ફેરવતાં ફેરવતાં તેને પોતાના ઘરના દ્વાર લાગમાં લાવ્યા, એટલે મહાસતી મનોરમાએ તેને ભેંચેા. તે વિચારવા લાગી કે, ‘મારા પતિ તો સદાચારવાળા છે. રાજા પણ આચાર તરફ પ્રેમ રાખનાર છે. આમાં નક્કી દૈવ જ હુરચારી છે. આ પણ ખરાબ છે, અથવા તો નક્કી આ મહાત્માનાં પહેલાનાં અશુભ કર્મોનું ફળ જ પ્રાપ્ત થયું છે. આનો કોઈ પ્રતિકાર નથી, તો પણ આ થશે એમ નિશ્ચય કરી ઘરની અંદર પ્રવેશ કરી બિનેશ્વરની પૂજા કરી, ત્યાર પછી કાયોત્સર્ગ કરીને શાસનદેવીને વિનંતિ કરી, ‘‘હે ભગવતીઓ! મારા પતિમાં દોષની બિલકુલ સંભાવના નથી, માટે આ પરમશ્રાવકનું બે તરો સાંનિધ્ય કરશે, તો જ હું આ કઠિન્સગ્ગ પારીશ, નહિતર આ સ્થિતિમાં જ હું નક્કી અનશન કરીશ. ધર્મના ધ્વંસમાં કે પતિના ધ્વંસમાં કુલીન સ્ત્રીઓ કેવી રીતે જીવી શકે? આ બાબુ રાજ્યરક્ષક પુરુષોએ સુદર્શનને શૂલિકા પર સ્થાપન કર્યો. કારણ કે સેવકોને રાજાઆજ્ઞા ભયંકર અને ઉલ્લંઘન ન કરવા લાયક હોય છે. પરંતુ આ મહાત્માની શૂલી પણ સુવર્ણનું કમલાસન બની ગયું. ‘દેવતાના પ્રભાવથી ચમરાજની દાદા પણ યુદ્ધી બની બાંધ છે.’ તેનો વધ કરવા માટે રાજપુરુષોએ તીક્ષ્ણ તરવાર દંઢપણે વાપરી, પરંતુ ગળામાં પકડતાં તે પુષ્પમાળા બની ગઈ. તે દેખી અમત્કાર પામેલા તે પુરુષોએ રાજાને નિવેદન કર્યું. એટલે રાજા હાથણી પર આડૂઠ થઈ ઉતાવળે ઉતાવળે સુદર્શન પાસે આવ્યો. રાજાએ તેને આલિંગન કરી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કહ્યું કે, ‘‘હે ઐષિક! ભાગ્યેયે તારા પોતાના પ્રભાવથી જ તું મૃત્યુ ન પામ્યો, ખરેખર પાપી અધમ કહેવાતા રાજાએ તો શું તારા વિનાશ નથી કર્યો? અનાથ સંભળન પુરુષોનો નાથ ધર્મ સર્વ પ્રકારે ભગતો જ છે. સ્ત્રીઓનાં માયા-પ્રધાનતાવાળાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખી વગર વિચારે જે તને મારી નાખે તેવો દધિવાહન સિવાય બીજો કોઈ પાપી નથી. બીજું કંઈક આ પાપ તે પણ મારી પાસે કરાવ્યું છે. કારણ કે મે તને વારંવાર પૂછવા છતાં પણ હે સાધુપુરુષ! તે મને જવાબ ન આપ્યો. આ પ્રમાણે વાતોલાપ કરતા રાજાએ તેને હાથી પર બેસાડ્યો અને મહેલે લઈ જઈ દનાન કરાવી, અદ્દનથી વિલેપન કરાવ્યું. વચ્ચે, અલકારે પહેરાવીને રાજાએ સુદર્શનને પૂછ્યું, એટલે રાત્રે જે બન્યું હતું, તે ચથાર્થ રીતે કહ્યું. પછી રાણી પ્રત્યે ક્રોધ પામેલા અને રાણીને શિક્ષા કરવા તૈયાર થયેલા રાજાને સુદર્શને પગમાં પડી અટકાવ્યો. ત્યાર પછી ન્યાયથી રક્ષણ કરનાર રાજાએ શેઠને હાથી પર બેસાડી નગર વચ્ચેથી મહાવિભૂતિથી ઘરે પહોંચાડ્યો. અલથાએ આ વાત સાંભળી ગણે ક્ષણે બાંધી આત્મહત્યા કરી. ‘પરદ્રોહ કરનારા પાપીઓ પોતાની મેળે જ પતન પામે છે.’ પડિતા પણ ત્યાંથી ભાગીને પાટલિપુત્ર પત્તને પહોંચી દેવદત્તા ગણિકા પાસે રહી ત્યાં પણ પડિતા હંમેશાં સુદર્શનની પ્રશંસા કરતી હતી, જેથી દેવદત્તાને તેના દર્શનની અતિઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ. સંસારથી વિરક્ત બની સુદર્શને પણ દીક્ષા અગીકાર કરી. સસુદર્થી જેમ રત્ન

તેમ શુરુની પાસેથી નીકળી તપથી કૃશકાયાવાળા એકાકી વિહાર-પ્રતિભામાં રહેલા તે સુનિ અનુક્રમે વિહાર કરતા કરતા પાટલિપુત્ર નગરે આગ્યા. ભિક્ષા માટે ફરતા ત્યાં પડિતાએ દેખ્યા, દેવદત્તાને કહ્યું, એટલે તેની મારફત ભિક્ષાના બાનાથી મોલાવ્યા. સુનિ પણ લાલ-તુકશાનનો વિચાર કર્યા વગર જ ત્યાં ગયા. પછી દેવદત્તાએ દ્વાર બંધ કરી આગો દિવસ અનેક પ્રકારે કદર્યાના કરી, પણ સુનિ ક્ષોભ ન પામ્યા હવે સાંજે દેવદત્તાએ છૂટા કર્યા, ત્યારે તે ઉદ્યાનમાં ગયા, જ્યાં અલયા મરીને વ્યતરી થઈ હતી, તેણે દેખ્યા પૂર્વના કર્મના સ્મરણથી તેણે પણ કદર્યાના શરૂ કરી, કારણ કે, 'જંતુઓને દેવું અને વૈર જન્માંતરમાં પણ નાશ પામતું નથી.' તે વ્યતરીએ મહાસત્ત્વવાળા સુદર્શનને ઘણા હેરાન-પરેશાન કર્યા, પરંતુ તે તો શુભ ધ્યાન-યોગે અપૂર્વકરણના કેમથી ક્ષપકેશિમાં ગયા. ત્યાર પછી ભગવાને ઉજ્જવલ દેવલેશાન પ્રાપ્ત કર્યું. તત્કાલ દેવોએ અને અસુરોએ તેમના કેવળજ્ઞાનનો મહોત્સવ કર્યો. ભવ-સમુદ્રથી જીવોને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા કેવળજ્ઞાનીએ ધર્મદેશના કરી. તેવા 'મહાપુરુષોનો અલ્પહ્ય લોકોના ઉદ્ધય માટે થાય છે.' તેમની ધર્મદેશનાથી એકલા અન્ય પ્રાણીઓ જ નહિ, પરંતુ દેવદત્તા, પડિતા અને વ્યતરી પણ પ્રતિબોધ પામી. સ્ત્રીની નિકટમાં રહેવા છતાં પણ જેનો આત્મા દ્વિષિત થયો નથી, તેવા સુદર્શનસુનિ શુભ દેશનાથી જીવોને પ્રતિબોધ પમાડી કેમે કરી પરમપદને પામ્યા. 'ભિન્નેન્દ્ર-શાસન પામેલાને તે સ્થાન પ્રાપ્ત થવું સુરકેલ નથી.'

આ પ્રમાણે સુદર્શનસુનિની કથા પૂર્ણ થઈ. ૧૦૧.

ધર્મકાર્યોમાં પુરુષો જ એકલા અધિકારી નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ અધિકારી છે; કારણ કે ચારવર્ણવાળા સઘમાં તેઓને પણ એક અંગ માનેલું છે. તેથી પુરુષને પરવારાના નિષેધ મારફત સ્ત્રીઓને પરપુરુષનું ગમન નિષેધ કરે છે—

ऐश्वर्यराजराजोऽपि, रूपमीनध्वजोऽपि च ।

सीतया रावण इव, त्याज्यो नार्या नरः परः ॥ ૧૦૨ ॥

જૈશ્વર્યથી કુબેર જેવો હોય, રૂપથી કામદેવ જેવો હોય, તો પણ સ્ત્રીએ પોતાના પતિ સિવાયના બીજા પુરુષનો, જેમ સીતાએ રાવણનો ત્યાગ કર્યો, તેમ ત્યાગ કરવો. ૧૦૨.

સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને બીજાનો પતિ કે કાન્તામાં આસક્ત થયા હોય, તેનું ફલ કહે છે—

नपुंसकत्वं तिर्यक्तत्वं, दौर्भाग्यं च भवे भवे ।

भवेत् नराणां स्त्रीणां, चान्यकान्तासक्तचेतसाम् ॥ ૧૦૩ ॥

બીજાની સ્ત્રી કે બીજાના પતિમાં આસક્ત કરનાર પુરુષ કે સ્ત્રીઓ નપુંસકપણ, તિર્યંચપણ, દુર્ભાગ્ય, વચન માન્ય ન કરે તેવી અનાદેયતા જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે સ્ત્રીનો અધિકાર હોય ત્યારે બીજાનો પતિ પુરુષ અને પુરુષનો અધિકાર હોય તો અન્યની સ્ત્રી સમજવી. ૧૦૩.

અપ્રજ્ઞાની નિંદા કરીને બ્રહ્મચર્યના આ લોક સંબંધી શુભે જણાવે છે—

प्राणभूतं चरित्रस्य, परब्रह्मैकारणम् ।

समाचरन् ब्रह्मचर्यं, पूजितैरपि पूज्यते ॥ ૧૦૪ ॥

દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ ચારિત્રના જીવિત સ્વરૂપ, મોક્ષતું અપૂર્વ કારણ એવા પ્રહ્લ્લચર્યનું પાલન કરતો મનુષ્ય, એકલા સામાન્ય મનુષ્યોથી નહિ, પરંતુ સુરો, અસુરો અને મનુષ્યોના ઈન્દ્રોથી મન, વચન, કાયા તથા ઉપચાર પૂલ વડે પૂજ્ય છે. ૧૦૪.

પ્રહ્લ્લચર્યના પરલોક સંબંધી શુભો કહે છે—

ચિરાયુષઃ સુસંસ્થાનાઃ દૃઢસંહનના નરાઃ ।

તૈજસ્વિનો મહાવીર્યાઃ મવેયુર્જ્ઞાચર્યતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અનુત્તર સુરાદિક સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર હોવાથી લાંબા આયુષ્યવાળા, સમચતુરસ સુસંસ્થાન-વાળા, મજબુત હાડકાના સંયત્તરૂપ વજ્રઘ્નકનારાય નામના સંઘયજીવાળા, આ સંઘયજી મનુષ્યભવમાં ઉત્પન્ન થનારને હોય છે, દેવોને સંહનન હોતાં નથી. પ્રહ્લ્લચર્યના પ્રભાવથી તેજસ્વી શરીર કાન્તિવાળા, તીર્થકર, ચક્રવર્તી આદિ પશુ મહાભાગવાળા થાય છે.

પ્રહ્લ્લચર્ય વિષયક ઉપયોગી શ્લોકો :—

મનુષ્ય, સ્ત્રીઓની સર્પાકારવાળી કાળી વાંકીચુકી કેશ-કળરીને દેખે છે, પણ તેના રાગથી ઉત્પન્ન થએલી દુષ્કર્મની પરંપરાને ભેતો નથી. સિંદૂર-રબથી પૂર્ણ સીમન્તિનીના કેશને સે'થા એ સીમન્ત નામનો નરકનો માર્ગ છે, તે ખાલમાં રાખવું. સુન્દર વર્ણવાળી રમણીઓની ભવાની વલ્લરી મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરી રહેલાઓની આગળ આ સર્પિણીને વર્ણવે છે, તે શું તમે નથી જાણતા ? અંગનાઓના મનોહર નયનના કટાક્ષોનું નિરીક્ષણ કરાય છે, પરંતુ નિર્ભાંગી પોતાના નાશ પામતા જીવિતને ભેતો નથી. સ્ત્રીઓના સરળ અને ઉન્નત નાસિકાવંશની પ્રશંસા કરાય છે, પરંતુ અનુરાગ કરીને ભ્રષ્ટ કરાતા પોતાના વંશ તરફ ભેતો નથી. સ્ત્રીઓના ગાલરૂપી આરિસામાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને ભેધને ખુશ થાય છે, પરંતુ તે જડભરત સસાર-તલાવડીના કાલવમાં ઢૂળતા પોતાને જાણતો નથી. રતિકીડાના સર્વસુખ સમાન બુધ્ધિથી સ્ત્રીઓના લાલ હાંડનું પાન કરે છે, પરંતુ ચમરાળ રાતદિવસ આયુષ્ય-પાન કરે છે, તે સમજતો નથી. મોગરાની કળી સમાન ઉજ્જવલ સ્ત્રીઓના હાંતને આદરથી જુએ છે, પણ વૃધ્ધાવસ્થા બલાત્કારથી પોતાના હાંત ભાંગી નાખે છે, તે દેખતા નથી. સ્ત્રીઓના કાનપાશને કામદેવના હિંદોળાની બુધ્ધિથી દેખે છે, પરંતુ પોતાના કંઠ અને ગરદન પર લટકતા કાલ-પાશોને ભેતો નથી. નષ્ટબુધ્ધિવાળો મનુષ્ય રમણીઓના સુખને દરેક ક્ષણે ભોજા કરે છે, પરંતુ ખેદની વાત છે કે, તેને ચમરાળનું સુખ ભોજા માટે સમય નથી. કામદેવથી પરાધીન બનેલો માણસ સ્ત્રીના કંઠનું અવલંબન કરે છે, પરંતુ આજ કે કાલ માત્ર અવલંબન કરનારા પોતાના પ્રાણને જાણતો નથી. દુષ્ટાદિ માનવ યુવતીઓના ભુજરૂપી લતાના ખંધનને મનોહર જાણે છે, પરંતુ કર્મ-ખંધનથી પોતાનો આત્મા જકડાઈ ગયો, તેનો શોક કરતો નથી. રમણીઓના હસ્ત-કમળથી સ્પર્શાએલો ખુશ થએલો પુરુષ રોમાંચ-કંટકોને ધારણ કરે છે, પરંતુ તે નારકીના કૂટ શાલ્મલિવૃક્ષના કાંટાને યાદ કરતો નથી. જડબુધ્ધિવાળો પુરુષ યુવતીના સ્તન-કળશેત્રું આલિંગન કરી સુખપૂર્વક શયન કરે છે, પરંતુ નક્કી તે કુલીપાકની વેદનાથી થતી વ્યથા ભૂલી જાય છે. અદ્યપ્યુધ્ધિવાળા પ્રાણીઓ ક્ષણે ક્ષણે કટાક્ષ કરનારી સ્ત્રીઓના મધ્યસ્થાનમાં સ્થાન કરે છે, પરંતુ એ ભવસમુદ્રનું મધ્ય છે, તેનો તે વિવેક કરતા

નથી. મનુષ્ય રમણીઓની ત્રણ કરચલીરૂપ ત્રિવલીના તરંગોથી આકર્ષાય છે, પરંતુ ત્રિવલીના ખાનાથી ખદેખર એ ત્રણ વૈતરણી નહીં છે. પુરુષોનું કામદેવથી પીડિત મન સ્ત્રીની નાભિરૂપી વાવડીમાં સ્નાન કરે છે, પરંતુ આ મન હર્ષના સ્થાન સ્વરૂપ સામ્ય-જળમાં પ્રમાદથી પણ મજ્જન કરતું નથી. સ્ત્રીઓની રોમલતાને કામદેવને ચડવાની નિસરણી બાંધે છે, પરંતુ તે મનુષ્યો તેને સંસાર-કેદરખાનામાં જકડી રાખનાર લોહસાંકળ છે, તેમ બાંધતા નથી. અધમપુરુષો સ્ત્રીઓના વિશાળ જઘનનું હર્ષથી સેવન કરે છે, પરંતુ તેઓ આ સંસાર-સમુદ્રનો કિનારો છે, એમ નહીં બાંધતા નથી. મંદબુદ્ધિવાળો કરલ સરખા સાથળવાળી યુવતીઓના સાથળનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે સ્ત્રીઓ સદ્ગતિ મેળવવામાં વિઘ્નભૂત છે, તેમ બાંધતા નથી. સ્ત્રીઓના પાદપ્રહારથી હણાએલો પુરુષ પોતાને અતિ ભાગ્યશાળી માને છે, પરંતુ હતાશ તે સમજી શકતો નથી કે તેઓ મને અધોગતિમાં ધકેલે છે. જેનાં દર્શન, સ્પર્શન અને આલિંગનથી મનુષ્યનું શમ-જીવન હણાઈ જાય છે, તેવી સ્ત્રીઓનો ઉચ્ચ ઝેરવાળી નાગિણી માફક વિવેકીઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ચંદ્રલેખા જેવી કુટિલ, સંધ્યા જેવી ક્ષણરાગી, અને નદી જેમ નીચગતિ કરનાર નિતાંબિની વર્જવા યોગ્ય છે. મદનમાં અથ બનેલી વામાઓ પ્રતિષ્ઠા, સૌજન્ય, દાન, ગૌરવ, સ્વહિત કે પરહિત કંઈ દેખતી નથી. મનુષ્યને કોઈ પામેલા સિંહ, વાઘ કે સર્પ જે નુકશાન નથી કરતા, તેના કરતા પણ અતિ નુકશાન નિરંકુશ નારી કરે છે. પ્રગટ થયેલા કામોન્માદવાળી હાથણી સરખી સ્ત્રીઓ વિશ્વને ઉપધાત કરનારી કોઈ દૂરથી ત્યજવા યોગ્ય છે. તેવા કોઈ પણ મંત્રનું સ્મરણ કરો, કોઈ પણ તે દેવની ઉપાસના કરો, જેથી આ સ્ત્રી-પિશાચી શીલ-જીવિતનો કોળીયો કરી ન જાય. શાસ્ત્રોમા જે સંભળાય છે, તેમ જ લોકોમાં જે ગવાય છે કે નારીઓ દુઃશીલ અને કામચિત્ત હોય છે, તે વાતમાં સર્વ એકમતવાળા છે. જગતને હણવાની ઇચ્છાવાળા કૂર પ્રહ્માએ સર્પોની દાદો, અગ્નિ, યમની જીભો, વિષના અંકુરો એકઠા કરીને બાંધે નારી બનાવી ન હોય ! દૈવયોગે કદાચ વિજળી સ્થિર થાય, જો વાયુ સ્થિર રહે, તો પણ નારીનું મન સ્થિરતાવાળું કદાપિ ન થાય. ચતુર પુરુષો મંત્ર, તંત્ર આદિ વગર પણ જેનાથી કંભાય છે, તેવું આ ઇન્દ્રબળ નારીઓ ક્યાં લાણી હશે ? રમણીઓની જૂઠ યોલવાની અપૂર્વકળા છે કે, જે પ્રત્યક્ષ કરેલાં અપકૃત્યોને પણ ક્ષણવારમાં વાતનો પલટો કરી છૂપાવે છે. જેને કમળાનો રાગ થયો હોય અગર જે ગાંઠો બન્યો હોય તેવો મનુષ્ય જેમ ઢેફાને સુવર્ણ માને, તેવી રીતે મોહાન્ધ માનસવાળો સ્ત્રીસંગથી થયેલા દુઃખમાં સુખ-બુદ્ધિ કરે છે. જટાધારી, મસ્તક મુંડાવનાર, ચોટલી રાખનાર, મૌનવ્રત કરનાર, નગ્નપત્ની આડની છાલરૂપ વસ્ત્ર પહેરનાર, તપસ્વી કે પ્રહ્મા, ગમે તે હોય પરંતુ તે જો અપ્રહ્મચારી હોય, તેઓ મને ગમતા નથી. ખણનાર જૂજલીને ખણતાં ખણતાં જેમ દુઃખને સુખ માને છે, તેવી રીતે દુઃખે કરી નિવારણ કરી શકાય તેવા કામદેવને પરાધીન બનેલા પ્રાણી દુઃખસ્વરૂપ મૈથુનને સુખરૂપ માને છે. જે કવિઓ નારીઓને સુવર્ણપ્રતિમા, આદિ સાથે તુલના કરે છે, તેઓ તે વસ્તુઓને આલિંગન કરી કરીને તૃપ્તિ કેમ પામતા નથી ? સ્ત્રીઓનાં જે અંગો દુગંધા કરવા યોગ્ય અને છૂપાવવા યોગ્ય છે, તેમાં જ માણસ રાગ કરે, તો પછી ખીલ ક્યા પદાર્થથી વૈરાગ્ય પામે ? અરેરે ! દુઃખની વાત તો એ છે કે માનવો અજ્ઞાન અને મોહથી માંસ અને હાડકાંના બનેલાં અંગો સાથે ચંદ્ર, કમળ, મોગરા આદિની સરખામણી કરી સુંદર પદાર્થોને દ્વિષિત કરે છે ! નિતંબ, સાથળ, સ્તન આદિના મોટા ભારવાળી નારીને મૂઢબુદ્ધિવાળા કામીઓ સુરતકીડા માટે વક્ષ -

સ્થળ ઉપર આરોપણ કરે છે, પરંતુ સંસાર-સમુદ્રની અંદર ટૂંકવા માટે પોતાના કંઠે ગાંધેલી આ શિલા છે, તેમ સમજતા નથી. હે બુદ્ધિશાળી શ્રાવકો ! ભવ-સમુદ્રની ભરતી માફક ચપળ, કામરૂપી શિકારીની લક્ષ્યભૂત હરિણી સરખી, મદની અવસ્થા કરાવવામાં મંદિરા જેવી, વિષયો રૂપી મૃગતૃષ્ણા-અંબવાના જળ માટે મારવાડની ભૂમિ જેવી, મહાસોહરૂપી અંધકારના સમૂહ માટે અમાવાસ્થ્યાની રાત્રિ જેવી, વિપત્તિઓની ખાણ જેવી નારીનો તમે પરિહાર કરો. ૧૦૫.

પાંચમું અણુવત

હવે મૂર્છાના ફલને જતાવી તેને નિયંત્રણ કરવારૂપ પાંચમા અણુવતને જણાવે છે—

અસન્તોષમવિશ્વાસમ્, આરમ્ભં દુઃસ્વકારણમ્ ।

મત્વા મૂર્છાફલં કુર્યાત્, પરિગ્રહનિયન્ત્રણમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

દુઃખના કારણભૂત અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને આરંભ એને મૂર્છાનું ફલ માનીને પરિગ્રહની વિરતિરૂપ નિયંત્રણ કરવું.

શ્રાવકે દુઃખના નિમિત્તભૂત, મૂર્છાના ફલસ્વરૂપ પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવું. તેમાં અસંતોષ એટલે ગમે તેટલું મળે તો પણ તૃપ્તિ ન થાય, તે દુઃખનું કારણ, મૂર્છાવાળાને ઘણું ધન મળી જાય તો પણ સંતોષ થતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક મેળવવાની આશામાં ને આશામાં કદરેના પામતાં દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે. પારકાની અધિક સંપત્તિ દેખીને ઓછી સંપત્તિમાં અસંતોષ માની દુઃખ પામે છે. જે માટે કહ્યું છે કે— ‘અસંતોષવાળા પુરુષને હગલે પગલે અપમાન થાય છે, અને સંતોષરૂપી ઐશ્વર્યના સુખવાળાઓને દુર્જનભૂમિઓ ફર હોય છે’ અવિશ્વાસ પણ દુઃખનું કારણ છે. અવિશ્વાસ હોય તે અશંકનીય પુરુષોથી પણ શંકા કરતો, સ્વધનની રક્ષા કરતો કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરતો નથી. તે માટે કહે છે— “ઉખેડે, ખોદે, સ્થાપન કરે, રાત્રે ઉઘે નહિ, દિવસે પણ શંકા કરતો જાય, છાણથી લિંપે, સ્થાપન કરે, હંમેશાં નિશાની કરે, અવળી નિશાની કરે. મૂર્છા પામેલો પ્રાણાતિપાતાદિકે આરંભ કરવાનો પણ સ્વીકાર કરે તે આ પ્રમાણે— પુત્ર પિતાને, પિતા પુત્રને, ભાઈ સગાભાઈને હણે છે. લાંચ લઈને ખોટી સાક્ષી આપનાર બની ઘણું જૂઠું ખોલે છે. વધારે બળ હોવાથી સુસાદરોને પકડે છે, દૂંટે છે, ખાતર પાડે, ધનલોભથી પરદાર-ગમન કરે. તથા નોકરી, ખેતી, પશુ-પાલન, વેપાર વગેરે કરે, મનમણ વણિકની માફક નહીં આદિકમાં પ્રવેશ કરી કાષ્ઠો ખડાર ખેંચી લાવે.” શિષ્યે શંકા કરી કે, દુઃખ-કારણ મૂર્છાફલ સમજીને પરિગ્રહનું નિયંત્રણ કરવું-આ કેવા પ્રકારની વાણીની યુક્તિ સમજવી? અહિં તેનું સમાધાન આપે છે કે મૂર્છાનું કારણ હોવાથી પરિગ્રહ પણ મૂર્છા જ છે. અથવા ‘મૂર્છા પરિગ્રહ’ એ સ્વપ્રકારના વચનથી મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ-એ નિશ્ચયનય મતથી કહેવાય. મૂર્છા વગર ધન-ધાન્યાદિકે અપરિગ્રહ છે. જે માટે કહ્યું છે કે, ‘મમકાર વગરનો પુરુષ વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિથી અલંકૃત હોય તો પણ અપરિગ્રહ છે, અને મમકારવાળો નમ્મ હોય તો પણ પરિગ્રહવાળો છે. તથા ગામ કે ઘરમાં પ્રવેશ કરતો કર્મ કે નોકરમ્ (અલ્પકર્મ) ને ગ્રહણ કરવા છતાં પણ તે પરિગ્રહ વગરનો-મમતા વગરનો છે, તે સિવાય અપરિગ્રહવાળો હોઈ શકે નહિ. તથા જે વળી વસ્ત્ર કે પાત્ર, કંબલ, કે આસન ધારણ કરે કે વાપરે છે, તે સંયમ અર્થે અને લગભગ ટાળવા માટે છે, સંસાર-સમુદ્રથી તારનાર એવા મહર્ષિ વીર ભગવતે તેને પરિગ્રહ

કહ્યો નથી, પરંતુ જો તે સંયમનાં સાધનોમાં મમતવશુદ્ધિ થાય, તો તેને પરિગ્રહ જણાવ્યો છે. આ સર્વ રૂપોટ હકીકત છે. ૧૦૬, બીજા પ્રકારે પરિગ્રહનું નિયંત્રણ જણાવે છે.—

પરિગ્રહમહત્વાદિ, મજ્જત્યેવ મવામ્બુચૌ ।

મહાપોત્ત ઇવ પ્રાણી, ત્યજેત્ તસ્માત્ પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

વધારે ભારવાળું વહાણ જેમ સસુદ્રમાં ફૂળી જાય છે, તેમ પરિગ્રહની અધિકતાથી પ્રાણી ભવસસુદ્રમાં નક્કી ફૂળી જાય છે. જેમ અમર્યાદિત ધન-ધાન્યાદિકના ભારથી ભરેલું વહાણ સસુદ્રમાં ફૂળી જાય, તેમ જીવ પણ અમર્યાદિત ધન, ધાન્ય, ઘર, હુકાન, જરીન, ખેતર આદિની અધિકતાથી ગળા ઉપરાંતના પરિગ્રહના ભારથી નરકાદિક દુર્ગતિમાં ફૂળી જાય છે. કહેલું છે કે —“મહાઆરંભ, મહાપરિગ્રહ, માસાહાર અને પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરવાથી જીવો નારકાયુધ્ધ ઉપાજન કરે છે.” તથા બહુ આરંભ બહુ પરિગ્રહથી નારકનું આયુષ્ય બંધાય છે, આ પ્રમાણે હોવાથી ધન ધાન્યાદિ સ્વરૂપ પરિગ્રહનું સૂચના ત્યાગ કરવારૂપ નિયંત્રણ કરે અર્થાત્ વગર જરૂરીઆતવાળા, પરિમાણથી અધિક પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે. ૧૦૭.

સામાન્યથી પરિગ્રહના દોષો જણાવે છે—

ત્રસરેણુસમોડ્યન્ન, ન ગુણઃ કોઽપિ વિચ્યતે ।

દોષાસ્તુ પર્વતસ્થૂલાઃ, પ્રાદુષ્યન્તિ પરિગ્રહે ॥ ૧૦૮ ॥

પરિગ્રહમાં સૂચનાં કિરણો વચ્ચે ઉઠતા ચારીક રજ-પરમાણુ બેટલા પ્રમાણવાળો કેઈ પણ ગુણ નથી, પરંતુ પરિગ્રહમાં પર્વત જેવડા મોટા દોષો તો ઉત્પન્ન થાય જ છે.

પરિગ્રહથી ઘરમા જાળીની અંદરથી આવતા સૂર્યકિરણોમા જણાતા ઘણા ચારીક અસ્થિર રજકણો હોય તેટલો પણ કેઈ લાભ તો નથી, પરિગ્રહના બલથી પરભવમાં પણ કેઈ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. ભોગ-ઉપભોગાદિ કરવામા આવે છે, તે ગુણ નથી, ઉલટું તેની આસક્તિથી નુકશાન જ થાય છે. જે વળી જિનભવન, ઉપાશ્રયાદિ કરાવવા રૂપ પરિગ્રહનો ગુણ શાસ્ત્રમા વર્ણવેલો છે, તે ગુણ નથી, પરંતુ તે તો પરિગ્રહ હોય, તેનો સારા ક્ષેત્રમાં વ્યય કરી નાખી, પરિગ્રહ-શુદ્ધિ ઘટાડવી, પરંતુ જિનભવનાદિક બંધાવવા માટે પરિગ્રહ ધારણ કરવાનો આશય કલ્યાણકારી નથી. કહેલું છે કે —“ધર્મકાર્ય માટે જેઓ ધનની ઈચ્છા રાખે છે, તેના કરતાં તેવી ઈચ્છા ન રાખવી તે વધારે સારી છે, કાઠવમાં પગ ખરડીને સાફ કરવો, તેના કરતાં દૂરથી સ્પર્શ જ ન કરવો તે વધારે સુંદર છે.” તથા— “સુવર્ણ મણિરત્નના પગથીયાવાળું, તેવા હાથરો થાંભલાવાળું સુવર્ણ ભૂમિતલચુકત, જે કેઈ જિનમંદિર બંધાવે, તેના કરતાં પણ તપ, સંયમ ‘અધિક છે.’ બીજી રીતે કહેતાં જણાવે છે કે, પરિગ્રહ રાખવામા આગળ જણાવીશું તેવા પર્વત જેવડા મોટા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. પર્વત જેવા મોટા દોષો કહ્યા, તેને વિસ્તારથી સમજાવે છે—

^૧ આ જ વાત સંયોધસતરિ-વૃત્તિમાં જણાવી છે, ‘તે કરતાં તપ સમય અત ગુણવાળા છે.’

સહ્યાદ મવન્ત્યસન્તોઽપિ, રાગદ્વેષાદયો દ્વિષઃ ।

મુનેરપિ ચલેચેતો, યત્તેનાન્દોલિતાત્મનઃ ॥ ૧૦૯ ॥

પરિગ્રહના સંગથી ઉદ્ધવાવસ્થામાં ન આવેલા રાગ-દ્વેષાદિક શત્રુઓ ન હોવા છતાં પણ પ્રગટ થાય છે તેના સંગવાળાને તેના સંગથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમા વિધન કરનાર કે નુકશાન કરનાર તરફ દ્વેષ, તેમ જ મોહ, ભયાદિક, વધ-અધનાદિક અને નરકગમનાદિક દોષો પ્રગટ થાય છે. અછતા રાગાદિક કેમ થાય ? તેનો જવાબ આપે છે કે, ખીબની વાત તો દૂર રાખીએ, પરંતુ સમભાવી મુનિના ચિત્તમાં રહેલી પ્રશમ અવસ્થાને પણ અલ્પમાન કરે છે. તે પરિગ્રહના સંગ વડે મન અસ્થિર બની જાય છે, સંગવાળા મુનિ પણ મુનિપણથી ભ્રષ્ટ થાય છે. કહેલું છે કે :—“અર્થથી છેદન, ભેદન, સંકટ, પરિશ્રમ, કલેશ, ભય, કંઠવાં ફળ, મરણ, ધર્મથી ભ્રષ્ટ થવાપણું, માનસિક અસ્થિતિ વગેરે દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. “સંકટો દોષોના મૂળતુ” બળું, પૂર્વાના મહર્ષિઓએ નિષેધેલું એવું અનર્થ કરનાર ધન તે એક વખત વખત કરી નાખ્યું છે અને વળી બે હવે તું તે વહન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તો પછી નિર્થક તપ સંયમ શા માટે કરે છે ?” પરિગ્રહમાં વધ, અધન, માર ખાવો વગેરે કઈ હેરાનગતિ નથી ? અને આવો પરિગ્રહ છતાં યતિધર્મ કરવો, તે તો ખરેખર પ્રપંચ છે. ૧૦૯.

સામાન્યપણે પરિગ્રહના દોષો કહીને ચાલુ શ્રાવકધર્મ સાથે તેને ભેડે છે—

સંસારમૂલધારમ્માસ્તેષાં હેતુઃ પરિગ્રહઃ ।

તસ્માદુપાસકઃ કુર્યાદ્, અલ્પમલ્પં પરિગ્રહમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રાણીઓનું ઉપમર્દન, પીડા આદિ થવારૂપ આરંભ, તે સંસારનું મૂલ છે આમાં કોઈને પણ વિવાદ નથી, તે આરંભમાં કારણ હોય તો પરિગ્રહ, તે કારણથી શ્રાવક ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહ નિયત પરિમાણથી અધિક ન રાખે. ૧૧૦.

ફરી પણ સિંહાવલોકન કરતાં પરિગ્રહના દોષોને જણાવે છે—

મુષ્ણન્તિ વિષયસ્તેનાઃ, દહતિ સ્મરપાવકઃ ।

હન્યન્તિ વનિતાવ્યાધાઃ, સંગૈરંગીકૃતં નરમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

ધન, સુવર્ણાદિક પરિગ્રહવાળા પુરુષને જગલમા ચોરો લૂંટારા લૂંટે છે, તેમ સંસારરૂપી અરણ્યમા રહેલા પ્રાણીઓને શબ્દાદિક વિષયો સંયમ-સ્વસ્થને લૂંટીને લીખારી બનાવે છે, અથવા તો અગ્નિ સળગ્યો કે આગ લાગી હોય ત્યારે ઘણા પરિગ્રહવાળો નાસી જવા માટે અશક્ત બની જાય છે. તેવી રીતે સંસાર-અટવીમાં રહેલો ચિત્તા આદિ દશ પ્રકારના કામદેવના અગ્નિથી શેકાય છે. અથવા તો ઘણા પરિગ્રહવાળો અરણ્યમા ગયો હોય, ત્યાં ધન, શરીરના લોભથી લૂંટારાઓ તેને શેકી રાખે છે, આગળ મુસાફરી કરવા હેતા નથી, તેવી રીતે ભવરૂપી લોભથી લૂંટારાઓ તેને શેકી રાખે છે, આગળ સુસાફરી કરવા હેતા નથી, તેવી રીતે શેકીને પરિગ્રહના અરણ્યમાં ધન-લુપ્ત કામિનીઓ શરીરના લોગની ઇચ્છાવાળી સ્વાતંત્ર્ય વૃત્તિ શેકીને પરિગ્રહના સંગવાળા પુરુષને અટકવી રાખે છે, સંયમ માર્ગે આગળ વધવા દેતી નથી.

ગમે તેટલો પરિચ્છેડ હોય તો પણ તેની ઇચ્છાની તૃપ્તિ થતી નથી, એટલું જ નહિ પણ અસંતોષ વધતો જ જાય છે :—

“કૈલાસ-હિમાલય સરખા સુવર્ણ અને ચાંદીના અસંખ્યાત પર્વતો થઈ જાય અને કદાચ તે હ્રુષ્ઠ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો પણ તેટલા પરિચ્છેડથી પણ ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, કારણ કે જેમ આકાશનો છેડો નથી, તેમ ઇચ્છાઓ પણ અંતવગરની અનંત છે.”

પશુઓ સાથે ડાગર, ચવો, સુવર્ણવાળી સપૂર્ણ પૃથ્વી મળી જાય તો પણ તે એકની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સમર્થ બની શકતી નથી—એમ સમજી તપશ્ચર્યાનું સેવન કરવું. કવિઓએ પણ કહેલું છે, “આ તૃષ્ણાનો ખાડો એટલો અગાધ છે, કે અંદર પૂરવા માટે ગમે તેટલું નાખીએ, તો પણ પૂરાતો નથી. વળી નવાઈની વાત એ છે કે, તે પૂર્ણ કરવા માટે મોટા મોટા પૂરણો નાખીએ તેમ તેમ અંદર ગોઠાતું જાય છે અને ખાડો વધતો જાય છે, તથા ઘણા મોટા અતિઉન્નત વૈભવો મેળવીને પણ તૃષ્ણા અખંડિત જ રહે છે, મહાપર્વત પર આડઠ થએલો ‘હવે ગગનમાં આડઠ થાઉં’ એવી ઇચ્છા રાખે છે. ૧૧૧. એ જ કહે છે—

તૃપ્તો ન પુત્રૈઃ સગરઃ, કુચિકર્ણો ન ગોધનૈઃ ।

ન ધાન્યૈસ્તિલકશ્રેષ્ઠી, ન નન્દઃ કનકોત્કરૈઃ ॥ ૧૧૨ ॥

બીજો ચક્રવર્તી સગર સાઠહજાર પુત્રોથી તૃપ્તિ ન પામ્યો, કુચિકર્ણ ઘણાં ગાયોના ગોકુલોથી પણ તૃપ્ત ન થયો, તિલકશેષ ધાન્યોથી તૃપ્ત ન થયો. નંદરાજ સુવર્ણની ટેકરીઓ મળવા છતાં પણ તૃપ્તિ ન પામ્યો—તેથી પરિચ્છેડ એ અસંતોષનું જ કારણ છે. સગરદિકની સંપ્રદાયથી આવેલી કથા આ પ્રમાણે જાણવી—

સગર ચક્રવર્તીની કથા

અયોધ્યા નગરીમાં જિતશત્રુ નામનો રાજા અને સુમિત્ર નામનો યુવરાજ બંને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતા હતા. જિતશત્રુ રાજાને અજિતસ્વામિ તીર્થંકર પુત્ર હતા અને મહાશુભવાળા સુમિત્રને સગર ચક્રવર્તી નામના પુત્ર હતા. જિતશત્રુ અને સુમિત્ર બંનેએ દીક્ષા અંગીકાર કરી ત્યાર પછી અજિતસ્વામી રાજા થયા અને સગર યુવરાજ થયો. કેટલોક કાળ ગયા પછી અજિતસ્વામિએ દીક્ષા લીધી અને ભરત માફક સગર ચક્રવર્તી રાજા થયો. આશ્રય કરનાર સુસાકરના થાકને દૂર કરનાર મહાવૃક્ષની શાખા માફક તે ચક્રવર્તીને સાઠ હજાર પુત્રો થયા. સગરના સર્વ પુત્રોમાં જહ્નુ નામના મોટા પુત્રે એક વખત પિતાને ગમે તે કારણે સંતોષ પમાડી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું. અને વરદાનથી ચક્રવર્તીના દંડાદિકે રત્નો સાથે પોતાના બાંધવો સહિત પૃથ્વીના પર્યટન કરવાની ઇચ્છા જહ્નુકુંભારે પ્રગટ કરી. સગરે પણ તે રત્નો આપ્યાં. અને પિતાની રજા મેળવી તેઓએ ત્યાંથી પ્રયાણ શરૂ કર્યું. તેઓ સૂર્યથી પણ અધિક તેજસ્વી હજારો છત્ર મંડળવાળી મહાઅદ્વિથી, મહાભક્તિથી દરેક જિનચૈત્યોની પૂજા કરતા કરતા અને વિચરતા વિચરતા અનુક્રમે અષ્ટાપદ પર્વત પાસે આવ્યા. આઠ યોજન ઊંચા, ચાર યોજન પહોળા એવા તે પર્વત ઉપર પોતાના બંધુઓ અને પરિમિત પરિવાર સાથે જહ્નુએ આરોહણ કર્યું. તેના ઉપર એક યોજન લાણુ, અર્ધ યોજન પહોળું, ત્રણ ગાઉ ઊંચું અને ચાર દ્વારવાળું ઐત્ય હતું. તેમાં પ્રવેશ

કર્થો. તે ચૈત્યમાં વર્તમાન ચોવીરીમાં થએલા ઋષભાદિક ચોવીશે અરિહંતોના તેઓના પોત-પોતાના સંસ્થાન-પ્રમાણ વર્ણવાળાં ણિયો સ્થાપન કરેલાં હતાં, તેની કેમસર પૂજા કરી ત્યાર પછી ભરતના સો ભાઈઓના પવિત્ર સ્તુપોને વંદના કરી અને શ્રદ્ધાવાળા તેણે કંઈક વિચારીને આમ કહ્યું કે, ‘અષ્ટાપદ સરખું સ્થાન કયાંય નથી’ એમ માતું છું. માટે હું પણ આના જેવું ખીજું ચૈત્ય કરાવું. ભરત ચક્રવર્તી સુક્તિ પામવા છતાં પણ હજુ ભરતખંડનું ચક્રવર્તીપણું ભરતખંડના સારભૂત આ પર્વતના શિખર પર રહેલ ચૈત્યના બહાનાથી ટકી રહેલું છે એમણે આ ચૈત્ય કરાવ્યું. હવે ભવિષ્યમાં થનારા રાજાઓ આનો વિનાશ કરે નહિ, માટે આપણે તેનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય કરીએ. ત્યાર પછી, હબ્બર દેવતાઓથી અધિકૃત દંડરત્ન હસ્તથી ગ્રહણ કરી તેણે અષ્ટાપદની ચારે બાજુ ભમાવ્યું, એટલે કહોળા માફક એક હબ્બર ચોખન ભૂમિ ભડી ખોદાઈ અને એવી રીતે તેનાથી દંડ ભમાવતાં નાગદેવોનાં ભવનો પણ ભાંગી ગયાં. તે દેવો ભય પામી પોતાના સ્વામી જ્વલનપ્રભને શરણે ગયા. તેણે અવધિજ્ઞાનથી જાણી જહુતુ પાસે આવી કોપથી એમ કહ્યું, ‘અરે! મત્ત ખની તમે નિષ્કારણ અનંત જંતુઓના ઘાતને કરનાર’ ભયંકર ભૂમિ-વિદારણ કેમ કયું? અનિતસ્વામિના ભત્રીજા અને સગર ચક્રીના યુત્રોએ આપું અકાર્ય કરાય? કુલને કલંક લગાડનારા! તમે આ શું પાપ કયું?’ જહુતુકુમારે કહ્યું કે, ‘મેં તો અહિં આવી ચૈત્યના રક્ષણ માટે આ કયું’, તમારાં ભવનો વિનાશ પામ્યાં, તે મારા અભણુમા થયું છે, તો એ સહી લેવા વિનંતિ કરું છું.’ જ્વલનપ્રભ દેવે કહ્યું કે, ‘અજ્ઞાનથી આ તારી આ ભૂલ થઈ છે, તે હું સહી લઈ જતો કરું છું, હવે ફરી આવી ભૂલ ન કરીશ.’ એમ કહીને તે પોતાના સ્થાને ગયો.

બંધુ સહિત જહુતુકુમારે વિચાર્યું કે, આ ખાઈ તો કરી પણ વખત જશે, તેમ તે ધૂળથી પાછી પૂરાઈ જશે. તેથી તે દંડથી ગંગાનદીને ખેંચી લાવ્યો અને તેનો પ્રવાહ ખાઈમાં વહેવડાવ્યો એટલે તેના જળથી નાગકુમારોનાં ભવનો ફરી ઉપદ્રવવાળાં બન્યાં. નાગકુમારો સાથે કોપ પામેલા જ્વલનપ્રભે ત્યાં આવીને હાવાનલ જેમ વૃક્ષોને તેમ તેઓ સર્વને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યા. ‘કાયર સરખા આપણા દેખતાં જ આપણા સ્વામીને બાળી નાખ્યા. આપણને ધિક્કાર થાઓ.’ એમ ચિંતવતા શરમથી સૈનિકો અરોધ્યા નજીક આવીને રહેલા હતા. આપણા સ્વામીને હવે મુખ પણ કેવી રીતે ખતાવવું? અને આ વાત પણ કેવી રીતે કહેવી? એ પ્રમાણે તેઓ મંત્રણા કરતા હતા, ત્યારે કોઈક પ્રાણણે તેમને આમ કહ્યું કે, ‘આ વાત રાજાને હું એવી રીતે કહીશ, જેથી તેમને મોહ નહિ થાય અને તમારા પ્રત્યેનો રોષ પણ ઉતરી જશે. તમે ગભરાશો નહિ.’ એમ તે સૈનિકોને કહીને એક અનાથ મૃતક લાવીને તે પ્રાણણ રાજાદ્વારે ગયો અને પોતાનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો હોય એમ વિલાપ કરવા લાગ્યો. રાજાએ વિલાપનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, મારો એકનો એક પુત્ર સર્પ કરડવાથી ચેષ્ટાવગરનો બની ગયો છે. માટે હે દેવ! આને જીવતો કરો. પછી રાજાએ સર્પનું ઝેર ઉતારનાર એવા નરેન્દ્રોને આજ્ઞા કરી એટલે તેઓએ પણ પોતાના મંત્ર-કૌશલ્યનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ રાખમાં નાખેલા ધીની માફક તે નિષ્ફળ ગયો. આ મરેલાને જીવતો કરવો શક્ય નથી, તેમજ આ પ્રાણણ પણ સીધી રીતે સમજાવી શકાય તેવો નથી એમ વિચારી તેઓએ કહ્યું કે, ‘અત્યાર સુધીમાં પહેલાં જેને ઘરે કોઈ મૃત્યુ પામ્યો ન હોય ત્યાંથી તું ઘણી રાખ લાવ તો તેનાથી અમે આને જીવતો કરીએ.’ ત્યાર પછી રાજાના હુંકમથી દ્વારપાળો નગરીઓમાં, ગામોમાં તપાસ કરવા ગયા, પણ એવું એક ઘર ન મળ્યું કે અત્યાર

સુધી જેને ત્યાં કોઈ મૃત્યુ પામ્યા ન હોય રાજાએ પણ કહ્યું કે, ‘મારા કુલમાં પણ કુલકરો મૃત્યુ પામ્યા છે. ભગવાન ઋષભસ્વામી, ભરત ચક્રવર્તી, રાજા બાહુભલી, સૂર્યયશા, સોમયશા અને ખીબા અનેક મૃત્યુ પામીને કોઈ મોક્ષ અને કેટલાક સ્વર્ગમાં ગયા. જિતશત્રુ મોક્ષે ગયા, સુમિત્ર દેવલોકે ગયા. મૃત્યુ સર્વ માટે સાધારણ છે, તો પછી તારા પુત્રનું મૃત્યુ કેમ સહન કરી લેતો નથી ?’ બ્રાહ્મણે કહ્યું, તમારી વાત સત્ય છે, પણ મારે આ એક જ પુત્ર છે, માટે તમારે બચાવવો જ જોઈએ ‘દીન અનાથનું રક્ષણ કરવું એ સત્પુરુષોનો નિયમ છે.’ હવે ચક્રવર્તીએ કહ્યું, હે બ્રાહ્મણ ! તું મુંઝા નહિ, મરણના હુ ખમાં ભવ-વૈરાગ્ય ભાવના જ માત્ર શરણ છે. ત્યારે બ્રાહ્મણે પણ એ જ પ્રમાણે કહ્યું કે, હે પૃથ્વીનાથ ! જો આ પ્રમાણે તમે સમજેલા જ છો તો, સાંઠ હળાર પુત્રોના મરણથી તમે પણ મોહ ન પામશો. ત્યાર પછી રાજાએ જેટલામાં પૂછ્યું કે, ‘આ શી હકીકત છે ?’ તેટલામાં સંકેત કરેલા સૈનિકોએ આવી બનેલી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. ભયંકર એવા આ સમાચારથી સગરરાજા મૂંઝા પામ્યા અને વજ્ર વડે જેમ પર્વત તેમ રાજા ભૂમિ પર ઢળી પડ્યા. મૂંઝા ઉતરી અને રાજાને ભાન આવ્યું, ત્યારે સામાન્ય માનવી માફક ક્ષણવાર ડુકન કરીને સંસાર તરફ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તે વિચારવા લાગ્યા—‘મારા પુત્રો મારા વંશની શોભા વધારશે, મને આનંદ કરાવશે—એવા પ્રકારની આશા સંસારને અસાર બાણુવા છતાં પણ મેં કરી, તો મને ધિક્કાર હો. આટલા પુત્રોથી મને તૃપ્તિ ન થઈ, તો પછી ખીબાને જે ત્રણ કે ત્રણ—ચાર કે ચાર—પાંચ પુત્રોથી કેવી રીતે થાય ? મારા જીવતાં આ પ્રમાણે અણધાર્યાં તૃપ્તિ પામ્યા વગરનાની આ ગતિ ઈર્ષ્ય તે આટલા મારા પુત્રો હોવા છતાં પણ મને તૃપ્ત કેવી રીતે કરી શકે ?’ પુત્રોથી અતૃપ્તિવાળા તે આ પ્રમાણે વિચારી, તે મોટાપુત્રના પુત્ર ભગીરથનો રાજ્યાભિષેક કરી અજિતનાથ ભગવંતની પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી અક્ષયપદ પામ્યા. એ પ્રમાણે સગર ચક્રવર્તીની કથા પૂરી થઈ.

કુચિકણ્ઠની કથા

મગધદેશમાં સુષોષા નામનું ગામ હતું. ત્યાં કુચિકણ્ઠ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રામવાસી હતો. કંમે કરીને તેને એક લાખ ગાયો એકઠી થએલી. ટીપે ટીપે સરોવર આપું ભરાઈ બન્ય. જુદાજુદા ગોવાળોને પાળવા માટે તે ગાયો અર્પણ કરી, પરંતુ બહાર તે ગોવાળીયાઓ આ સારી ગાય મારી છે, આ તારી નથી—એમ માંહોમાંહો એક ખીબા લડવા લાગ્યા. કુચિકણ્ઠે ગાયોના વિભાગ પાઠી કોઈકને ધોળી, કોઈકને કાળી, કોઈકને રાતી, કોઈકને પીળી ગાયો એવી રીતે જુદા જુદા અરણ્યોમાં ગોકુળો સ્થાપન કર્યાં અને ત્યાં વાસો કરીને તે દહીં—દૂધનું લોબન કરતો રહેતો હતો. દરરોજ દરેક ગોકુળોમાં ગોધનની વૃદ્ધિ કરતો હતો. મહિરાનો વ્યસની જેમ મહિરાથી, તેમ દહીં—દૂધથી તે અતૃપ્ત બન્યો. એમ કરતાં તેને નીચે ઉચે ફરતા રસવાળું અણધરું થયું અને આગની અંદર પડ્યો હોય તેવો, અંદર દાહ ઉત્પન્ન થયો. ‘અરે ! મારી ગાયો ! નન્ના વાછરડાઓ ! અરે મારા બળદો ! તમને હું પાછા ક્યારે મેળવીશ.” એ પ્રમાણે ગોધનમાં અસંતોષ પામેલો મરીને તે તિર્થંચગતિ પામ્યો. એ પ્રમાણે કુચિકણ્ઠની કથા.

તિલક શેઠની કથા

પૂર્વકાલમાં અચલપુર નામના નગરમાં તિલક નામનો શેઠ હતો. તે નગરોમાં અને ગામડાઓમાં ધાન્યનો સંગ્રહ કરતો હતો. તે ગ્રાહકોને અડક, મગ, તલ, ડાગર, ઘઉં, ચણા

વગેરે દોડું લેવાની શરતથી વેચતો હતો અને મોસમ આવે ત્યારે દોડું વસુલ કરતો હતો. ધાન્યથી ધાન્ય, ધનથી ધાન્ય, પશુથી ધાન્ય એમ ગમે તે ઉપાયોથી તત્ત્વની માફક ધાન્યનું ધ્યાન કરતો ધાન્ય ખરીદ કરતો હતો. દુકાળના સમયમાં ધાન્યના વેપારમાં ઉપાજન કરેલા ઘણા ધન વડે ચારે તરફ ધનની જેમ ધાન્યના કોઠારો ભરી દીધા. વળી સુકાળ સમયમાં ધાન્ય ખરીદી ખરીદી એકેકું કચું. 'પુરુષે એક વખત સ્વાદ આજ્યો હોય, પછી તેની આસક્તિ છૂટતી નથી.' ધાન્ય-સંગ્રહમાં કેટલો કીડાઓનો વધ પણ આ ગણકારતો ન હતો, તેમજ પચેન્દ્રિય જાનવરો અને મનુષ્યોના ઉપર અનાજના ભાર ઉપાડવાની પીડા થાય તો પણ તેને કયા આવતી ન હતી. કેઈ નિમિત્ત જાણનારે તેને કહ્યું કે, 'આવતા વર્ષે દુકાળ પડવાનો છે.' એટલે તેણે પોતાના સર્વ ધનથી ધાન્ય ખરીદ કચું, તો પણ તેને સંતોષ ન થયો, એટલે વ્યાજે દ્રવ્ય ઉછીનું લઈને અનેક પ્રકારનું ધાન્ય ખરીદ કરી સંગ્રહ કચું. સ્થાનના અભાવમાં ઘરમાં પણ ધાન્ય નાખ્યું. 'લોભી માણસ શું ન કરે?' ઉડાસીનતાવાળો જગતના શત્રુ આ દુકાળની મિત્રની જેમ ઈચ્છા કરતો હ' મેથાં તેની રાહ જોયા કરતો હતો. વર્ષાકાળની શરૂઆતમાં પણ વરસાદ તેના હૃદયને ચીરતો હોય તેમ મોટી ધારા વડે ચારે દિશામાં વરસ્યો. એટલે 'પોતે સંગ્રહેલાં ઘઉં, મગ, ચોખા, ચણા, મકાઈ, અડદ, તલ તથા ખીબાં' ધાન્યો વિનાશ પામી અત્યારે મારા હાથમાંથી ચાલ્યાં જશે' એમ હાય હાય કરતો અતૃપ્ત થયો થકો હૃદય કાટી જવાથી મરણ પામી નરકે ગયો. એ પ્રમાણે તિલક શેઠની કથા.

નંદ રાજાની કથા

પૂર્વકાલમાં અતિમનોહર ઇન્દ્રનગરીનું અનુકરણ કરતું પાટલિપુત્ર નામનું શ્રેષ્ઠ નગર હતું. ત્યાં શત્રુવર્ગને સ્વાધીન કરવામાં ઇન્દ્ર જેવો ત્રણ ખંડનો સ્વામી નંદ નામનો રાજા હતો. તેણે કર ન હતા, ત્યાં કરો નાખ્યા. કર હતા, ત્યાં મોટા કર કર્યા અને મોટા કર હતા, ત્યાં શોડા વધારો કરી રાજ્યની આવક વધારી. તે ગમે તે કોઈકે દોષ ઉભા કરીને ધનિકોનું ધન પડાવી લેતો હતો. રાજાઓનાં છિદ્રો શોધીને 'ન્યાયમાં આમ ચલાવી ન લેવાય' એમ કહીને તેમની પાસેથી પણ ધન ગ્રહણ કરતો હતો. 'જળનું પાત્ર જેમ સસુદ્ર છે, તેમ અર્થનું પાત્ર રાજા છે, પણ ખીબા નથી,' એમ જોલતો તે કૃપા વગરનો બની સર્વ ઉપાયથી લોકો પાસેથી ધન પડાવી લેતો હતો. લોકો પાસેથી ધન લઈ લેવાથી લોકો પણ નિર્ધન બની ગયા. ઘેટાં બકરાંએ ચરેલી ભૂમિમાંથી તણખડું પણ મેળવી શકાતું નથી. તેણે લોકોના લેવડ-દેવડ વ્યવહારમાં સુવર્ણનાણાંનું નામ પણ ઉડાવી દીધું અને આમડાનાં નાણાંનો વ્યવહાર પ્રવર્તાવ્યો. તે પાખંડીઓનો અને વેશ્યાઓનો દંડ કરીને પણ ધન ગ્રહણ કરતો હતો. 'સર્વભક્ષી આગિ કઈ પણ છોડતો નથી.' લોક-વાચકો એવી ચાલી કે, 'શ્રીવીર પરમાત્માના નિર્વાણ પછી એાગણીશસો વર્ષ પછી કલ્કી રાજા થવાનો છે, તે તો આ નહિ?' આના શુસ્સાને દેખીને લોકો વાસણમાં ભોજન કરવાને બદલે ભૂમિને ભાજન બનાવી ભોજન કરતા હતા, કેટલાકે નિર્ભયતા માટે ભાજન આપી દીધાં, કારણ કે ભાજન હોય તો ભય થાય ને. તેણે સુવર્ણના પર્વતો બનાવ્યા, તથા કૃપાઓમાં પણ સુવર્ણ પૂર્યું. ભંડારો પણ સુવર્ણથી ભરી દીધા, છતાં પણ ઈચ્છા અપૂર્ણ રહી. અયોધ્યાના હિતૈષી રાજાએ આ સર્વ હકીકત સાંભળીને તેને સમજાવવા માટે એક સારી રીતે જોલનાર દૂતને મોકલ્યો અને તે આવ્યો. સર્વ પ્રકારે સર્વની લક્ષ્મીનું હરણ

કરવા છતાં પણ શોભા વગરના તે રાજને તેણે જોયા અને તે નમસ્કાર કરી આગળ ગેઠા. રાજની રજા લઈને તેણે કહ્યું કે, “ માકુ’ કથન સાંભળી આપે કોપ ન કરવો, ‘ મીકું’ જોલનારા હિતકારી હોતા નથી. ’ લોક-પરંપરાથી આપનો અવર્ણવાદ સાંભળ્યો હતો અને આજે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યો. લોકવાયકા સર્વથા નિર્મૂળ હોતી નથી. ‘ અન્યાયથી રેળવેલ ધનનો અંશ પણ રાજના સર્વ થયેનો વિનાશ કરનાર થાય છે. ’ તુંબડી ફળતું એક છીજ, ભાર-પ્રમાણ વજનના ગોળનો પણ વિનાશ કરે છે. રાજઓએ પ્રભને પોતાના આત્મા સરખી ગણવી જોઈએ. રાજએ પ્રભનો છેદ કરવો યોગ્ય ન ગણાય. માસાહારીઓ પણ કદાપિ પોતાનું માંસ ખાતા નથી. માટે પ્રભનું પોષણ કરો. પોષેલી પ્રભ રાજનું પોષણ કરે છે. ગરીબ અને સ્વાધીન હોવા છતાં પણ પોષણ કર્યા વગરની ગાય હ્રદ્ય આપતી નથી. સર્વ દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર લોભ છે, સર્વ ગુણોનો નાશ કરનાર પણ લોભ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરો, એમ તમારા હિત માટે અમારા રાજએ સંદેશો કહેવરાવ્યો છે. ” દાવાગિનથી બળેલી ભૂમિને પાણી જેવી તે ફૂતની વાણીથી નંદરાજએ પણ એકદમ જાણે તેને બાળવાની ઇચ્છાથી હોય તેમ અતિ ઉચ્ચ વચન-વરાળ બહાર કાઢી અને તેને સંભળાવ્યું કે, ‘ તું રાજફૂલ હોવાથી અવધ્ય છે. ’ પછી નંદરાજ જિભા થઈને મસ્તકપીઠાવાળાની જેમ ગર્ભગૃહની અંદર ગયો. ત્યાર પછી ‘ જવાસો જેમ જળને તેમ આ સદુપદેશને યોગ્ય નથી? ’ એમ વિચારતો ફૂલ પણ પોતાના રાજ પાસે ગયો. અન્યાયના પાપ વડે ઉત્પન્ન થયેલા ભયંકર વેદના આપનારા રોગો વડે તે નંદરાજને આહિં પણ પરમાધારીઓએ કરેલી વેદના જેવી વેદના પ્રાપ્ત થઈ. ભયંકર વેદનાથી પીડાતો નંદ જેમ જેમ આકેદ કરતો હતો, તેમ તેમ પ્રભ લોક પણ આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. જાણે અગ્નિમાં રંધાતો હોય, ચણા માફક રેતીમાં છુંજતો હોય, દાઝતો હોય તેવી વેદના નંદે અનુભવી. ‘ તેવા પ્રકારના પાપી મનવાળાને માટે આ સર્વ અદ્ય જ ગણાય. ’ આ પૃથ્વી પર મેં મારા સુવર્ણના પર્વતો ઉભા કર્યા, તેમ જ બીજા પણ સુવર્ણના ઢગલાઓ સ્થાપન કર્યા છે, હવે તેનો માલિક કોણ થશે ? આ પ્રમાણે મૂર્છા કરતો તૃપ્તિ વગરનો નંદરાજ મરીને અંત વગરના ભવના દુઃખને પામ્યો—એ પ્રમાણે નંદકથાનંક. ૧૧૨.

લાલની ઇચ્છાવાળા પરિશદ્દ ગ્રહણ કરતા યોગીઓને પણ મૂલવતોને હાનિ પહોંચે છે, તે જણાવતાં કહે છે :—

તપઃશ્રુતપરિવારાં, શમસામ્રાજ્યસંપદમ્ ।

પરિગ્રહગ્રહસ્તાઃ, ત્યજેયુર્યોગિનોડપિ હિ ॥ ૧૧૩ ॥

સામાન્ય માનવીની વાત બાજુ પર રાખીએ, પરંતુ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયવાળા યોગીઓ પણ પરિશદ્દના અદ્ય સુખમાં લુપ્ત અને તો પિશાચના વળગાડવાળાની જેમ સ્વાધીન એવી તપ-ચારિત્ર શ્રુતજ્ઞાન-પરિવારવાળી સંતોપ-સામ્રાજ્યની સંપત્તિનો ત્યાગ કરે છે. મૂલને ઉચ્છેદ કરી લાલની ઇચ્છા કરે છે. ૧૧૩.

હવે અસંતોપના ફલને દેખાડવા પૂર્વક સંતોપના ફળને જણાવે છે :—

અસન્તોપવતઃ સૌલ્યં, ન શક્તસ્ય ન ચક્રિણઃ ।

જન્તોઃ સન્તોપમાજો, યદમયસ્યેવ જાયતે ॥ ૧૧૪ ॥

અસંતોષવાળા ચક્રવર્તી અને ઇન્દ્રને જે સુખ નથી, તેવા પ્રકારનું સુખ, સંતોષવાળા અભયકુમાર જેવા સંતોષી આત્માને હોય છે. સંપ્રદાય-ગમ્ય તે કથાનક કહે છે :—

સંતોષવાળા અભયકુમારની કથા

આ ભરતક્ષેત્રમાં ક્યારા સરખા સુંદર વિશાળ કોટથી શોભાયમાન રાજગૃહ નામનું નગર છે. ત્યાં સસુદ્ર સરખો ગંભીર, સમગ્ર રાજ્યોને વશ કરનાર પ્રસેનજિત નામનો રાજા હતો. શ્રીપાર્શ્વનાથ જિનેશ્વરના શાસનમાં અત્યંત અનુરાગવાળો સમ્યગ્દર્શન અને અણ્ણમતધારી તે પરમશ્રાવક હતો. તેને બળ, તેજ અને કાન્તિ વડે દેવકુમાર સરખા શ્રેષ્ઠિક વગેરે અનેક પુત્રો હતા. ‘આ સર્વ પુત્રોમાં રાજ્ય-યોગ્ય કોણ છે ?’ તેની પરીક્ષા માટે રાજાએ એક દિવસ એક જગ્યા પર લોજન માટે ક્ષીર-લોજનના થાળો આપ્યા કુમારો જ્યારે લોજન કરવા પ્રવર્ત્યા, ત્યારે બુદ્ધિશાળી રાજાએ વાઘ સરખા ચોં ફાડેલા કૂતરાઓને છોડી મૂક્યા ‘શ્વાનો દોડી આવ્યા, એટલે બુદ્ધિ-નિધાન શ્રેષ્ઠિક સિવાયના તમામ કુમારો એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને બહાર નીકળી ગયા. શ્રેષ્ઠિકકુમારે બીજા થાળોમાંથી થોડું થોડું ક્ષીરલોજન કૂતરાઓને આપ્યું અને કૂતરાઓ જેટલામાં ચાટ્યા કરે, તેટલામાં તેણે પોતે લોજન કરી લીધું.’ આ કુમાર કોઈ પણ ઉપાયથી શત્રુઓને વશ કરીને આ પૃથ્વી સ્વયં લોગવશે.’ તે કારણે રાજા આનંદ પામ્યો. રાજાએ ફરી પુત્રોની પરીક્ષા કરવા કોઈ દિવસે સીલણધ લાડવાના કરંડીયા અને પાણીના ભરેલા માટીના ઘડા આપ્યા અને રાજાએ તેમને કહ્યું કે, ‘આ કરંડીયાનું ઢાંકણું કે તેની સુદા (સીલ) તોડ્યા વગર આ લાડવાનું લોજન કરો. અને ઘડાનું ઢાંકણું ખોલ્યા વગર કે છિદ્ર કર્યા વગર પાણી પીઓ.’ શ્રેષ્ઠિક વગર તેમાંથી કોઈ પણ ખાઈ કે પી શક્યા નહિ. ‘ગમે તેવા બળવાળા હોય તો પણ બુદ્ધિથી કરી શકાય તેવા કાર્યમાં શું કરી શકે ?’ હવે શ્રેષ્ઠિકે કરંડીયો ખંખેરી ખંખેરીને લાડવાનો ભૂલ્લો સળીના પોલાણમાંથી બહાર ખરી પડે તેને એકઠો કરી લોજન કર્યું અને પાણીના ઘડા નીચે પાણીનાં બિંદુઓ ટપકતાં હતાં, તેને ચાંદીની છીપ વડે ઝીલી લીધાં એમ કરીને તેણે પાણી પણ પીધું. ‘સુબુદ્ધિશાળીઓની બુદ્ધિને હુઃસાધ્ય શું હોય ?’ તે દેખીને ખુશ થયેલા રાજાએ એક દિવસે મહેલમાં આગ લાગી ત્યારે પુત્રોને કહ્યું કે, ‘મારા મહેલમાંથી જેના હાથમાં જે આવે તે લઈ જવ અને તેની માલિકી લઈ જનાર પુત્રોની.’ ત્યારે દરેક પુત્રો રત્નોને ગ્રહણ કરીને બહાર નીકળી ગયા અને શ્રેષ્ઠિક તો ભંભાને થઈને ત્વરાથી બહાર નીકળ્યો. શ્રેષ્ઠિકને રાજાએ પૂછ્યું, ‘આ શું ખેંચી લાવ્યો ? ત્યારે શ્રેષ્ઠિકે કહ્યું કે, ‘રાજાઓના જયનું પ્રથમ ચિહ્ન આ ભંભા છે, આના શબ્દથી રાજાઓની વિજયયાત્રા સફળ થાય છે, માટે હે સ્વામિ ! રાજાઓએ પોતાના આત્માની માફક આ ભંભાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.’ પરીક્ષામાં પાર પામવાથી તેની બુદ્ધિ માટે ખાત્રી થવાથી પ્રીતિ પામેલા રાજાએ તેનું ખીજુ નામ ‘ભંભાસાર’ પાડ્યું. પોતાને રાજ્યયોગ્ય માનનારા બીજા પુત્રો રખે આને રાજ્યયોગ્ય બાળી બાંધ, આ કારણે રાજા શ્રેષ્ઠિક તરફ બહારથી અવગ્ના અપાવતો હતો બીજા કુમારોને જુદા જુદા દેશો રાજાએ આપ્યા, પણ ‘ભવિષ્યકાળમાં આ રાજ્ય એનું થાવ’ એમ વિચારી શ્રેષ્ઠિકને કંઈ પણ ન આપ્યું.

ત્યાર પછી અરણ્યમાંથી જેમ યુવાન હાથી-ખાળક તેમ અભિમાની શ્રેષ્ઠિક પોતાના નગરથી નીકળીને તરત વેણાતટ નામના નગરમાં ગયો. ત્યાં પ્રવેશ કરતાં જ ભદ્ર નામના શેઠની દુકાને સાક્ષાત્ લાલોહ્ય કર્મ હોય તેમ આવીને ખેસી ગયો. તે વખતે

તે નગરમાં કોઈ મોટો મહોત્સવ પ્રવર્તતો હોવાથી નગરલોકો નવીન ઉત્તમ વસ્ત્રો, અંગરાગના સુગંધી પદાર્થો આદિ ખરીદ કરવામાં વ્યાકુળ બન્યા હતા. ઘણા આહારો આવવાથી તે વખતે શેઠ વ્યાકુળ બની ગયા એટલે કુમાર પણ તેને પડીકાં વગેરે બાંધી બાંધીને ઝડપી સહાય કરવા લાગ્યો. કુમારના પ્રભાવથી શેઠે ઘણું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. ‘ખરેખર પુણ્યશાળી પુરુષોને પરદેશમાં પણ સંપત્તિઓ સાથે જ આલનારી થાય છે.’ શેઠે શ્રેષ્ઠિકને પૂછ્યું કે, ‘આપ આજે કયા પુણ્યવત ભાગ્યશાળીના અતિથિ છો ?’ ત્યારે તેણે ‘આપના જ’ એમ ઉત્તર આપ્યો. શેઠે મનમાં વિચાર્યું કે, આજ રાત્રે સ્વપ્નમાં મેં નંદાચોચ વર દેખ્યો, તે જ સાક્ષાત્ આ છે. તેણે કહ્યું કે, ‘તમે મારા પરોણા થયા, તેથી હું ધન્ય બન્યો. આ તો આળસુને ત્યાં ગંગાનો સમાગમ થયા જેવું થયું.’ ટુકાન બંધ કરીને તેને ઘરે લઈ જઈને શેઠે સ્નાન કરાવી, કપડાં પહેરાવી, ગૌરવ-પૂર્વક ભોજન કરાવ્યું. એ પ્રમાણે તેને ત્યાં રહેતા કુમારને કોઈ દિવસે શેઠે યાચના કરી કે, નંદા નામની મારી આ કન્યા સાથે તમે લગ્ન કરો. શ્રેષ્ઠિકે તેને કહ્યું કે, અજ્ઞાત કુલવાળા મને તમે પુત્રી કેમ આપો છો ? ત્યારે શેઠે કહ્યું કે, ‘તમારા શુભોથી કુલ જણાઈ ગયું છે.’ ત્યાર પછી તેના આગ્રહથી હરિએ જેમ સમુદ્રની પુત્રી (લક્ષ્મી) સાથે તેમ શ્રેષ્ઠિકે ધવલ-મંગળ પૂર્વક તે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. તે મિત્રા સાથે વિવિધ ભોગો ભોગવતો શ્રેષ્ઠિક વૃક્ષઘટામાં જેમ હાથી તેમ ત્યાં રહ્યો પ્રસેનજિત રાજાએ શ્રેષ્ઠિકની તે હૃદયસ્પર્શક તરત બાણી લીધી. કારણ કે રાજાએ દ્વેષના લોચનો વડે હજાર આંખવાળા હોય છે. પ્રસેનજિત રાજાને ઉગ્ર રોગ ઉત્પન્ન થયો, પોતાનો અત-સમય નજીક બાણીને પુત્ર શ્રેષ્ઠિકને લાવવા માટે ઉતાવળા ઊંટવાળાને આજ્ઞા કરી. ઊંટવાળાઓએ ત્યાં પહોંચી પિતાની છેલ્લી માહગીના સમાચાર આપ્યા; એટલે સ્નેહવાળી નંદાને સમજાવી ત્યાંથી શ્રેષ્ઠિકે પ્રયાણ કર્યું. ‘અમે સફેદ ભીંતવાળા રાજગૃહ નગરના ગોપાલ છીએ’ એમ બોલાવવા માટેના મંત્રાક્ષરો અર્પણ કર્યા રખે પિતાજીને રોગની પીડામાંથી વળી મારી ગેરહાજરીથી પીડા ન થાય, તે કારણે ઉતાવળથી ઊંટડી પર બેસી રાજગૃહ નગર પહોંચી ગયો. રાજા તેને દેખી ખુશી થયો અને હર્ષાશ્રુ સાથે સુવર્ણકલશના નિર્મળ જળથી તેના રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી પ્રસેનજિત રાજા પણ શ્રીપાર્થનાથ ભગવતનું અને પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારનું સ્મરણ કરતા ચાર શરણ સ્વીકારતા સમાધિ-મરણ પામી દેવલોકે ગયા.

ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠિકે પણ સમસ્ત રાજ્યનો ભાર ધારણ કર્યો, તેણે પીયરમા મૂકેલી ગણિણી નંદા પણ દુર્વંહ ગર્ભને ધારણ કરતી હતી તે દરમ્યાન તેને એવા દોહલા ઉત્પન્ન થયા કે, ‘હું હાથી પર બેસી મહાવિભૂતિથી પ્રાણીઓને અભયદાન આપનારી અને ઉપકાર કરનારી થાઉં’ તેના પિતાએ રાજાને વિનંતિ કરી તેના દોહલો પૂર્ણ કર્યા અને પૂર્વદેશા જેમ સૂર્યને તેમ તેણે પૂર્ણ સમયે બાળકને જન્મ આપ્યો. શુભ દિવસે તેના દોહલાના અનુસારે માતાના પિતાએ ‘અભયકુમાર’ એવું નામ પાડ્યું. અનુક્રમે મોટો થયો એટલે નિર્દોષ વિદ્યાઓ ભણ્યો અને આઠ વરસની વયમાં યોત્તર કળાઓમાં પ્રવીણ બન્યો. સરળી વયવાળા સાથે રમત રમતા તેને કોઈએ કોપથી તિરસ્કારતાં કહ્યું કે, જેનો પિતા જણાતો નથી. એવો તું મને શું કહે છે ? ત્યારે અભયકુમારે તેને કહ્યું કે, મારા પિતા ભદ્ર છે, ત્યારે પેલાએ પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે,

રૂપ અને શુભવાળો છે ?' અભયે કહ્યું કે, 'તમે એમ જ માની લો કે તે જ હું છું' એટલે તેને આલિંગન કરી જોળામા બેસાડી મસ્તક સૂંઘીને સ્નેહથી બાજુ નવરાવતો હોય તેમ હૃષીના નેત્રજળથી તેને સિંચ્યો તારી માતાને કુશળ છે ને ? એ પ્રમાણે રાજાએ પૂછતાં બે હાથની અંબલિ કરવા પૂર્વક અભયે વિનંતિ કરી કે, 'હે સ્વામી ! ભમરીની જેમ આપના ચરણકમળના સંગતું વારંવાર સ્મરણ કરતી દીર્ઘાશ્રુષ્યવાળી મારી માતા અત્યારે બહારના ઉદ્યાનમા જ વર્તે છે. ત્યાર પછી તેને લાવવા માટે અતિ આનંદથી રોમાચિત થએલા રાજાએ સર્વ સામગ્રીની સજ્જત કરી, અભયને આગળ કરીને પોતે પણ અતિ ઉત્ક્રાંતિ માનસવાળો બની રાજહંસ જેમ કમલિની પ્રત્યે તેમ રાજા નંદા સામે ગયો. દીલા પડેલા વલયવાળી, કપાળ પર લટકતા કેશવાળી, નેત્રમા અંજન આભ્યા વગરની, અંબોડાવાળી, મલિન વસ્ત્ર પહેરેલી, ખીજના ચંદ્રની કળા સરખી, શરીરની ડુર્બળતાને ધારણ કરતી ઉદ્યાનમા વાસ કરતી નંદાને જોતા રાજા આનંદ પાર્યો નંદાને આનંદ કરાવી રાજા પોતાને મહેલે લઈ ગયો અને રઘુનંદન રામે જેમ સીતાને તેમ તેને પટ્ટરાણી પદે સ્થાપન કરી. પિતા ત્રિષે ભક્તિવાળા અને તેમની આગળ પોતાને પદાતિ-પરમાણું સમાન માનતા અભયે દુઃખે કરી સાધી શકાય તેવા રાજાઓને પણ વશ કરી તાબે કર્યા.

કોઈક સમયે ઉજ્જયિની નગરીથી ચંડપ્રધોત રાજા સવ સામગ્રી સાથે રાજગૃહ નગરને ઘેરી ઘાલવા આવ્યો. પરમાધાર્મિક સરખા ચૌદ મુગુટબદ્ધ ખીજ રાજાઓ સાથે પ્રધોત રાજાને આવતો લોકોએ જોયો. ચાલતા દોડતા અશ્વો બાજુ પૃથ્વીને ચીરતા હોય તેમ આવતા પ્રધોતને ચર-પુરુષો દ્વારા શ્રેણિકે સાંભળ્યો, ત્યારે તે કંઈક વિચારમા પડ્યો કે ફરઅહ માફકે કોધ પામેલા અને સામા આવતા આ રાજાને જોખરો કેવી રીતે કરવો ? ત્યાર પછી ઔત્પાતિકી આદિ બુદ્ધિના સમુદ્ર સરખા અભયકુમારના મુખ તરફ અમૃત સરખી ત્રીઠી નજરથી જોયું, એટલે યથાર્થ નામવાળા અભયે રાજાને વિનંતિ કરી કે, 'ઉજ્જયિનીનો સ્વામી આજે મારો મુદ્દનો પરાણો થાય, એમાં આટલી ચિંતા કેમ ? બુદ્ધિસાધ્ય કાર્યમાં શસ્ત્ર-અસ્ત્રની કથા કરવી નકામી છે' 'બુદ્ધિબળનો જ હું પ્રયોગ કરીશ,' તે બુદ્ધિ જય આપવામાં કામધેનુ છે.' પછી તેણે નગર બહાર શત્રુ-સૈન્યના પડાવની ભૂમિમાં લોહાના ડાલડાની અંદર સુવર્ણ-મહોરો દટાવી. સમુદ્ર-જળ જેમ ગોળાકાર ભૂમિને તેમ પ્રધોતરાજાના સૈન્યે રાજગૃહ નગરને ઘેરી લીધું પછી અભયે પ્રધોતરાજાને મીઠું જોલનાર ગુપ્ત બસુસો દ્વારા આ પ્રમાણે લેખ મોકલાવ્યો કે, લખીને 'શિવાદેવી અને ચેલલણાતી વચ્ચે મને લગાર પણ જુદાઈ નથી, તેથી શિવાદેવીના સંબંધથી તમે મને હંમેશા માન્ય જ છો, તો હે અવન્તિનરેશ ! હું તમને એકાંત હિતબુદ્ધિથી સલાહ આપું છું' કે, 'આ શ્રેણિક રાજાએ તમારા સર્વ રાજાઓને ભેદી નાખ્યા છે. તેઓને પોતાને તાબે કરવા માટે સોનામહોરો મોકલી છે, તે સ્વીકારી તમને બાધીને મારા પિતાને તેઓ અર્પણ કરશે. તેની ખાત્રી માટે તમને જણાવું છું કે તેમના માટે તેમના આવાસ-સ્થળની નીચે સોનામહોરો દાટેલી છે, માટે જોહાવીને તપાસ કરજો. 'દીવો હાજર હોય, પછી અગ્નિથી કોણ દેખે ?' આ બાણીને એક રાજાના પડાવ નીચે જોહાવ્યું, તો તે પ્રમાણે સોનામહોરો મળી ગઈ, તે દેખી તે એકદમ પલાયન થયો તે નાસી ગયો, એટલે સમગ્ર સમુદ્રને જેમ વલોવે તેમ તેના સમગ્ર સૈન્યને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ તેના સારભૂત હાથી, અશ્વો વગેરે શ્રેણિકે કળબે કર્યા. નાક પર આવી ગયેલા જીવવાળો પ્રધોતરાજા વાયુવેગવાળા અશ્વથી કોઈ પ્રકારે પોતાની નગરીએ પહોંચી ગયો.

જે ચૌદ રાજ્યો હતા, તેમ જ જે બીજા મહારાજાઓ હતા, તેઓ પણ કાગડાની માફક નાસી ગયા. કારણ કે 'નાયક વગરનું' સૈન્ય હણાયેલું જ છે' વીજરાએલા ઉઠતા કેશવાળા, છત્ર વગરના મસ્તકવાળા, તે રાજ્યો પ્રદ્યોતરાજની પાછળ ઉજ્જવિનની નગરીએ પહોંચ્યા. 'આ તો જ્યાં અભયનાં કારસ્થાનો છે, અયે એમ કરનારા નથી.' એમ કહી તેઓએ સોગનપૂર્વક પ્રદ્યોતરાજને વિન્દાસ કરાવ્યો.

કોઈક સમયે અવંતિનરેશે સભામાં ક્રોધ કરતાં કહ્યું કે, 'જે અભયને જાંઘી મને અપેણ કરે, તેને ઈચ્છા પ્રમાણે ધન આપીશ.' કોઈ એક ગણિકાએ પતાકા સરખો હાથ ઉઠાવી કરીને પ્રદ્યોતને વિનંતિ કરી કે, 'આ કાર્ય કરવામા હું સમર્થ છું.' રાજ્યે તે કાર્યની તેને અનુમતિ આપી કે આ કાર્ય તું કર અને આમાં ધન વગેરે જે સહાયની જરૂર હોય તે કહે. તેણે વિચાર કર્યો કે. અભય બીજા ઉપાયોથી પકડી શકાય તેમ નથી, માટે ધર્મના પ્રપંચથી મારા કાર્યની સિદ્ધિ કરું ત્યાર પછી તે ગણિકાએ બીજી વયવાળી બે પ્રૌઢ સ્ત્રીઓની માગણી કરી. તે તથા પુષ્કળ દ્રવ્ય પણ રાજ્યે આપ્યું. હંમેશાં અંચત આધવીઓની ઉપાસના કરતા કરતાં આદરવાળી, ઉત્કટ બુદ્ધિવાળી ત્રણે સ્ત્રીઓ અહુશ્વતવાળી બની ગઈ. ત્રણ જગતને ઠગવા માટે માયાની બધે ભૂતિઓ હોય તેવી તે ત્રણે સ્ત્રીઓ શ્રેણિકથી અલકૃત રાજગૃહ નગરમાં આવી. નગર બહાર ઉદ્યાનમાં તેઓએ પડાવ નાખ્યો અને ગણિકા-શિરોમણિ ચત્ય-પરિપાટી કરવાની ઈચ્છાથી નગરમાં ગઈ. રાજાના કરાવેલા ચૈત્યમાં અતિશય વિભૂતિ-પૂર્વક તેણે તે બંનેની સાથે ત્રણ 'નિસહી' કહેવા પૂર્વક પ્રવેશ કર્યો પ્રભુની પૂજા કરીને તેણે માલવકંથિકી સુખ્ય ભાષામાં મધુર વાણીથી દેવવંદન કરવાનું શરૂ કર્યું. તે સમયે ત્યાં અભયકુમાર પણ પ્રભુની પૂજા કરવાની અભિલાષાથી ગયો, ત્યારે એ ત્રણેને આગળ દેવવંદન કરતા દેખ્યા. એટલે જો હું અંદર પ્રવેશ કરીશ, તો તેમને દેવદર્શનમાં અંતરાય થશે, એમ ધારીને અભયે રંગમંડપમાં પ્રવેશ ન કર્યો અને દ્વારમાં જ ઉભો રહ્યો મુકતાશુક્તિ મુદ્રાથી પ્રણિધાન સ્તુતિ કરીને બ્યારે તે ઉભી થઈ ત્યારે અભય પણ તેની સામે આવ્યો. તેની તેવા પ્રકારની ભાવના અને શાંતવેષ દેખીને અભયે તેમની પ્રશંસા કરતાં આનંદપૂર્વક તેમને કહ્યું, 'હે ભદ્રે ! ભાગ્યયોગે આજે તમારા સરખાં સાધર્મિકોનો સમાગમ થયો. આ સંસારમાં વિવેકી આત્માઓને સાધર્મિકથી અધિક બીજા કોઈ બંધુ નથી. તમે કોણ છો ? કેમ આવ્યાં છો ? તમારી વાસભૂમિ કઈ ? સ્વાતિ અને વિશાખા નક્ષત્રથી જેમ ચંદ્રલેખા તેમ જે બંનેથી તમે શોભી રહ્યાં છો, તે આ સાથેનાં બે કોણ છે ?' તે બનાવટી શ્રાવિકાએ કહ્યું. 'હું અવંતિવાસી એક મોટા શેઠની વિધવા પત્ની છું. મારા બે પુત્રોના મરણથી નિરાધાર બનેલી ભાંગેલા વૃક્ષની છાયા વગરની લતા સરખી આ બે મારી વિધવા પુત્રવધૂઓ છે. વિધવા થયા પછી ત્રત લેવાની ઈચ્છાવાળી તે બંનેએ મારી રજા માગી, કારણ કે 'વિધવા સતી સ્ત્રીઓને દીક્ષા જ શરણ છે' મેં પણ કહ્યું કે, 'હું નિર્વીરા બની છું, તો પણ ગૃહસ્થપણનાં રૂપ ત્રત અંગીકાર કરીશ, પરંતુ 'તીર્થયાત્રા કરીને પછી ત્રત ગ્રહણ કરો.' ત્રતમાં તો ભાવ-પૂજા જ કરી શકાય, પરંતુ દ્રવ્યપૂજા દીક્ષામાં ન હોય, તેથી બંને સાથે હું તીર્થયાત્રાએ નીકળી છું' આ હકીકત સાંભળી અભયે કહ્યું કે, 'આજે તમે અમારાં મહેમાન થાઓ, સાધર્મિક તીર્થયાત્રા કરનારની પરોણાગતિ તે તીર્થથી પણ વધારે પવિત્ર કરનારી છે.' તેણે પણ અભયકુમારને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'આપે યોગ્ય વાત કરી, પરંતુ આજે તીર્થમાં

ઉપવાસ કરેલો હોવાથી હું અતિથિ કેવી રીતે બની શકું? તેની ધર્મભાવનાથી ખુશ થએલા અભયે ફરીથી કહ્યું કે, 'તો આવતી કાલે પ્રાતઃકાળમાં મારા ઘરે તમારે જરૂર આવવું?' તેણે પણ કહ્યું કે, 'એક ક્ષણમા પણ જ્યાં જન્મ પૂરો થઈ જાય છે, એવી રીતિતિમાં 'હું સવારે આ કરીશ' એમ બુદ્ધિશાળી કેવી રીતે બોલી શકે?' 'અત્યારે આ વાત ઠીક છે, ફરી આવતીકાલ માટે નિમંત્રણ કરું છું.' એમ રજા આપી પોતે ચૈત્યને વંદન કરી ઘરે ગયો. તેને નિમંત્રીને અભયે સવારે ગૃહચૈત્યને વંદન કરાવી, લોજનોથી અને વસ્ત્રદાનાદિથી ભક્તિ કરી. તેઓએ પણ એક દિવસ અભયને નિમંત્ર્યો. વિશ્વાસી બની તે એકલો ગયો સાધર્મિકના આશ્રુથી તેવાઓ શું ન કરે? તેણે પણ વિવિધ પ્રકારના લોજનોથી લોજન કરાવ્યું અને ચંદ્રહાસ મહિરા-મિશ્રિત, જળપાન કરાવ્યું લોજન કરીને ઉઠ્યા પછી અભય તરત જાંઘી ગયા, કારણ કે મધ્યપાનની પ્રથમ સહચરી નિદ્રા હોય છે. આગળથી કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે સ્થાને સ્થાને સ્થાપેલા રથો વડે ન બાળી શકાય તેવા કપટના ઘર સરખી ગણિકાએ અભયને અવંતી પહોંચાડ્યો. ત્યાર પછી અભયને ખોળવા માટે શ્રેણિકે માણસો મોકલ્યા દરેક સ્થાને તપાસ કરતાં કરતા ખોળનારાઓ ત્યાં પણ આવ્યા. અભય અહિં આવ્યો છે? એમ પૂછતા ગણિકાએ જણાવ્યું કે, હા આવ્યા તો હતા, પણ તરત જ ગયા તેના વચનમા વિશ્વાસ રાખી ખોળનારા બીજે સ્થળે ગયા અને તેના માટે પણ સ્થાને સ્થાને સ્થાપન કરેલા અસ્થો પર બેસી તે પણ અવંતી પહોંચી ગઈ. ત્યાર પછી પ્રચંડ કપટ ચતુરાઈ વાળી તેણે પણ અભયને ચંડપ્રદોતને અપેક્ષા કર્યો અને કેવી રીતે લાવી, તેનું સ્વરૂપ પણ જણાવ્યું. ચંડપ્રદોતે તેને કહ્યું કે, 'ધર્મના વિશ્વાસવાળા આને ધર્મનું કપટ કરીને લાવી, તે કામ ઠીક ન કર્યું.' 'સીસર કથા કહેનાર પોપટને બિલાડી જેમ પકડે, તેમ નીત બાળનાર એવા પણ તને આણે પકડ્યો છે' એમ તેણે અભયને કહ્યું. અભયે પણ કહ્યું કે, 'તમે પણ ખરેખર બુદ્ધિવાળા જ છો કે, આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી રાજધર્મ પ્રવર્તવો છો.' લગભગ અને કોપ પામેલા તે ચંડપ્રદોતે જેમ રાજહંસને, તેમ અભયને કાષ્ઠ-પંજરમાં પૂર્યો.

ચંડપ્રદોત રાજને પોતાના રાજ્યમાં અગ્નિભીરુ રથ, શિવાદેવી, નલગિરિ હાથી, લોહજંઘ લેખવાહક રત્નો હતા, લોહજંઘને વારંવાર રાજ ભુગુકમ્ભ મોકલતો હતો. તે આવે અને જાય તેમા નવા નવા હુકમો લાવે તેથી ત્યાંના લોકોએ કંટાળીને એવી મંત્રણા કરી કે આ લેખવાહક એક દિવસમાં પચીસ યોજન મુસાફરી કરે છે અને વારંવાર આપણને હેરાન-પરેશાન કરે છે, માટે હવે તેને હણી નાખીએ. ત્યાર પછી તેઓએ એવો વિચાર કરીને તેના માર્ગના ખાવાના લોજનમા (ભાતામા) ઝેર મિશ્રિત લાડુઓ આપ્યા, અને તેની પાસેનું શંગલ અને બીજું પણ સર્વ હરાવી લીધું. હવે તે લોહજંઘ લેખવાહક કેટલોક માર્ગ કાપીને એક નદી કિનારે ભાતુ ખાવા માટે બેઠો, પણ તે સમયે અપશકુન થયાં. શકુન સમજનાર તે ત્યાંથી બીજે દૂર ગયો અને ભૂખ્યો થયોલો હોવાથી ખાવાની ઈચ્છાવાળાને ફરી પણ શકુન એટલે પક્ષીઓએ રોક્યો વળી દૂર જઈને ખાવાની ઈચ્છાવાળાને પણ પાછો શકુનોએ રોક્યો. ત્યાર પછી ચંડપ્રદોત પાસે પહોંચી સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તે પછી રાજાએ અભયકુમારને બોલાવી પૂછ્યું, એટલે શ્રેણીમા રહેલ લોજનને સૂંધીને બુદ્ધિશાળીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે, આમાં અમુક દ્રવ્યોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ દષ્ટિવિષ સર્પ છે, જો આ આમડાની શેલી ઉઘાડે તો નહીં જ બળીને ભસ્મ થઈ જાય. ત્યાર પછી અભયકુમારના કહેવા પ્રમાણે અવળું મુખ રાખી તેને જંગલમાં છોડી દીધો એટલે તરત ત્યાં રહેલા વૃક્ષો બળી ભસ્મ થઈ

ગયા અને તે સર્પ મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારે પ્રુશ થએલા ચંડપ્રદ્યોતે અલયને કહ્યું કે, ‘બંધન-સુક્રિત સિવાય તું મારી પાસે વરદાન માગ’ ત્યારે અલયે કહ્યું કે, ‘મારું વરદાન હાલ અનામત રહેવા દો.’

હવે કોઈ વખત બાંધવાના સ્તંભને મૂળમાંથી ઉખેડી તથા બે મહાવતોને લોચ પર પટ્ટીને ધ્રુષ્ટિ પ્રમાણે નગરમાં ભમતા નલગિરિ હાથીએ નગરલોકોને ક્ષોભ પમાડ્યો ‘અસ્વાધીન હાથીને વશ કેવી રીતે કરવો?’ એમ રાજાએ અલયને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ‘ઉદ્યત રાજ સંગીત સંભળાવે તો વશ કરી શકાય’ વાસવદત્તા નામની પુત્રીને ગાધર્વવિદ્યા ભણાવવા માટે કેદ કરેલા ઉદ્યતને વાસવદત્તા સાથે ત્યા સંગીત ગાયુ. તેનાં ગીત સાંભળવા માટે આકર્ષાએલા નલગિરિ હાથીને બાંધ્યો. ફરી રાજાએ વરદાન આપ્યું, તેને પણ અલયે અનામત થાપણ તરીકે રખાવ્યું. એક વખતે અવંતિમા એલવાય નહિ તેવો અગ્નિ પ્રગટ્યો. અલયને પ્રદ્યોતે પ્રતિકાર પૂછ્યો તો કહ્યું કે, ‘ઝેરને ઝેર મારે, તેમ અગ્નિને અગ્નિ જ એલવે માટે બીજો સામે અગ્નિ સળગાવો, જેથી આગ એલવાઈ જાય.’ તે પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું ‘એટલે તે નગરનો અગ્નિ એલવાઈ ગયો તે કારણે ત્રીજું વરદાન અલયને આપ્યું, તેને પણ આગળ પ્રમાણે અનામત થાપણ તરીકે રખાવ્યું. કોઈક સમયે ઉબજિની નગરીમા મરકીનો રાગ ફાટી નીકળ્યો. તેની શાંતિ માટે રાજાએ અલયને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, સર્વ રાણીઓ વિભૂષિત બની તમારી પાસે અંતઃપુરમા આવે અને જે રાણી દૃષ્ટિથી તમને જિતે, તે મને જણાવવી. તે પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, તેમાં દરેક હારી ગઈ, પણ શિવાદેવીએ રાજાને જિત્યો અને તે વાત અલયને જણાવી. અલયક્રમારે કહ્યું કે, શિવા મહાદેવી રાત્રે જાતે કુરળલિથી ભૂતોત્ત્વ અર્ચન કરે. અને જે જે ભૂત શિયાળત્વ રૂપ કરી ઉઠે અને શબ્દ કરે, તેના તેના મુખમાં દેવીએ જાતે કુરળલિ નાખવો. તે પ્રમાણે શિવાદેવીએ કહ્યું, એટલે અશિવની શાંતિ થઈ. રાજાએ અલયક્રમારને ચોથું વરદાન આપ્યું. હવે અલયક્રમારે માગણી કરી કે, ‘નલગિરિ હાથી ઉપર તમે મહાવત બનેલા હો અને હું શિવાદેવીના ખોળામાં રહેલો હોઈ એ રીતે અગ્નિલીરુ રથનાં કાષ્ઠોથી કરેલી ચિતામાં હું પ્રવેશ કરું.’ ત્યાર પછી વરદાન આપવા અસમર્થ મૂંઝાએલા પ્રદ્યોતે હાથની અંજલિ કરી શ્રેણિકપુત્ર અલયને પોતાની નગરીના જવા રજા આપી. તે સમયે અલયે પણ ચંડપ્રદ્યોતને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી કે, તમે મને કપટથી પકડી મંગાવ્યો છો, પણ ‘ધોળા દિવસે રાડ પાડતા તમને હું નગરમાંથી લઈ જઈશ.’ ત્યાર પછી અતુકંભે અલય રાજગૃહ નગરે ગયો. મહામતિવાળો તે કોઈ પણ પ્રકારે કેટલોક કાળ એમને એમ બેસી રહ્યો.

હવે અલયક્રમાર રૂપવતી બે ગણિકા-પુત્રીઓને લઈને વેપારીના વેષમાં અવંતિમાં ગયો અને રાજમાર્ગ પાસે એક ઘર ભાડે રાખ્યું. માર્ગમાં જતાં જતાં પ્રદ્યોતે બંનેને દેખી તે બંને ગણિકાએ પણ વિલાસવાળી નજરથી પ્રદ્યોત તરફ બેસ્યું. પ્રદ્યોત તેના તરફ અતુરાગવાળો થયો એટલે મહેલે જઈ તે બંનેને સમભવવા માટે દૂતી મોકલી, પરંતુ તે બંનેએ તેના તિરસ્કાર કર્યો. વળી બીજા દિવસે રાજ માટે પ્રાર્થના કરતી હતી, ત્યારે રોષવાળી બંનેએ દ્વિતીય તરફ ધંધકે અનાદર બતાવ્યો. ત્રીજા દિવસે પણ નિવેદ્યથી આવીને દ્વિતીકાએ યાચના કરી, ત્યારે તે બંનેએ કહ્યું કે સદાચારવાળો અમારો ભાઈ અમારું રક્ષણ કરે છે. આજથી સાત દિવસ પછી તે બહાર ગયો

હશે, ત્યારે ગુપ્ત રીતે રાજા અહિં આવશે, તો સમાગમ થશે. ત્યાર પછી અભયકુમારે પ્રદ્યોતના રૂપ સરખા પોતાના એક પુરુષને ગાંડો બનાવ્યો અને તેનું નામ પણ 'પ્રદ્યોત' રાખ્યું. અરે ! મારો ભાઈ મને આમતેમ ભમાવ્યા કરે છે. અરેરે ! મારે એનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? એમ લોકોને કહેવા લાગ્યો. હવે અભયકુમાર તેને માંચા પર સુવરાવી રાગથી પીડાતો હોય તેમ વૈદ્યના ઘરે લઈ જવાના બાનાથી દરદોષ બહાર લઈ જાય છે. એ ગાડાને જ્યારે ચોટેથી લઈ જાય છે, ત્યારે બરાડા પાડતો અને આંસુ પાડી રડતો તે કહે છે, 'અરે ! હું પ્રદ્યોત છું, માફ કરજી થાય છે' એમ બરાબર સાતમે દિવસે ગુપ્તપણે કામાંધ હાથી જેવો એકલો રાજા ત્યાં આવ્યો અને અભયના માથાસાંચે એને બાંધ્યો. 'હું આને વૈદ્યને ત્યાં લઈ જાઉં છું.' એમ બોલતા અભયે પલંગ સાથે નગરમાં દિવસે તે બૂમ પાડતો હતો, તે સ્થિતિમાં તેનું હરણ કર્યું. કોશ કોશ પર આગળથી ગોઠવણ કર્યા પ્રમાણે સારા અશ્વોથી ભેડાએલા રથોથી નિર્ભય અભય પ્રદ્યોતરાજાને રાજગૃહે લાવ્યો. ત્યાર પછી અભય તેને શ્રેણિક પાસે લઈ ગયો. એટલે શ્રેણિકરાજા તરવાર ખેંચીને તેના તરફ દોડ્યા. એટલે અભયકુમારે શ્રેણિકરાજાને સમજાવ્યા એટલે સન્માન કરી વસ્ત્ર, આભૂષણ આપી હૃષીક પ્રદ્યોતરાજાને છોડી દીધા.

કેઈક સમયે સુધર્મા સ્વામી ગણધરભગવંત પાસે કેઈક વૈરાગી કઠિયારાએ દીક્ષા લીધી તે જ્યારે નગરમાં વિચરતો હતો, ત્યારે તેની પૂર્વાવસ્થા યાદ કરતા નગર-લોકો તેને પગલે પગલે તિરસ્કારતા, ઠંઠા-મશ્કરી કરતા અને નિંદા કરતા હતા. ત્યારે તેણે સુધર્મા સ્વામીને વિનંતિ કરી કે, અહિં હું અવજ્ઞા સહન કરી શકતો ન હોવાથી બીજા સ્થાને વિચરું. હવે આ કારણે સુધર્મા સ્વામી બીજા જગ્યાએ વિહાર કરવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે અભયે પૂછતા ગણધર ભગવંતે વિહારનું કારણ જણાવ્યું. ત્યારે અભયકુમારે પ્રણામ કરી વિનંતિ કરી કે એક દિવસ વધારે રાહ જોવા કૃપા કરો, ત્યાર પછી આપને જે યોગ્ય લાગે તે કરશે. અભયકુમારે પણ રાજભંડારમાંથી કોડ કોડની કિંમતવાળા ત્રણ રત્નના ઢગલા બહાર બજારમાં ગોઠવ્યા અને ત્યાર પછી પડહો વગડાવી એવી ઉદ્ઘોષણા કરાવી કે હે લોકો ! આ રત્ન-ઢગલાઓ મારે દાનમાં આપવાના છે. ત્યારે સર્વ લોકો ત્યાં આવ્યા એટલે અભયે તેમને કહ્યું કે, 'જલ, અગ્નિ અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર હોય, તેને આ રત્ન-ઢગલો આપવો છે.' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, 'હે સ્વામી ! આ ત્યાગ કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. આ લોકોત્તર ત્યાગ કરવા કેાણુ સમર્થ છે ?' આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ બોલ્યા, ત્યારે અભયે તેમને કહ્યું કે, જો તમે કેઈ તેવા નથી, તો પછી આ ત્રણ કેાટીના રત્નો જલ, અગ્નિ, સ્ત્રી છોડનાર, કાષ્ઠ કાપનાર કહીયારા મહાસુનિનાં થાઓ આવા પ્રકારના આ સાધુ દાન માટે સુપાત્ર છે, એની તમો નકામી મશ્કરી શા માટે કરો છો ? એમ કહી અભયકુમારે લોકોને સમજાવ્યા કે 'હવેથી તમારે તેનો તિરસ્કાર, અવગણના કે હાસ્ત્યાદિક ન કરવા. આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરાએલા લોકો તેનું વચન સ્વીકારી પોતાપોતાના સ્થાનકે ગયા આ પ્રમાણે બુદ્ધિનો મહાસમુદ્ર, પિતૃભક્તિમાં તત્પર, નિસ્પૃહતાવાળો, ધર્મ તરફ અનુરાગવાળો અભયકુમાર પોતાના રાજ્યનું શાસન પ્રવર્તિવતો હતો. 'જે પોતે ધર્મમાં પ્રવર્તે તો હોય, તે પ્રભને પણ પ્રવર્તવે છે.' પ્રભની અને પશુઓની પ્રવૃત્તિ નેતાને-ગોપને આધીન હોય છે. તેણે જેવી રીતે રાજ્ય-કારભારમાં રાજાને નિશ્ચિત કર્યો, તેવી રીતે તે બાર મતવાળા શ્રાવક-ધર્મમાં પણ અપ્રમત્ત માનસવાળો બન્યો. જેવી રીતે તેણે હુર્જય એવા બહારના શત્રુઓને જિત્યા, તેવી રીતે જાને લોકોને સાધનાર તેણે અંતરંગ શત્રુઓને પણ જિત્યા

એક દિવસ શ્રેષ્ઠિકે તેને કહ્યું, હે વત્સ! હવે આ રાત્ર્ય તું ગ્રહણ કર, જેથી હું 'હંમેશાં શ્રીવીર ભગવંતની સેવા કરું.' પિતાની આજ્ઞાના ભંગ અને સંસાર બંનેના ભીરુ એવા અભયે કહ્યું કે, આપે આજ્ઞા સુંદર કરી છે, પરંતુ થોડો સમય રોકાઈ જાવ. આ બાજુ વીર ભગવંત ઉદ્ધાયન રાત્રને દીક્ષા આપીને મરુભૂમિથી રાજગૃહમાં આવી સમવસર્થા. ત્યાં જઈને અભયે નમસ્કાર કરી ચરમ જિનેશ્વરને પૂછ્યું કે, છેલ્લા રાત્રિ કોણ? તેના ઉત્તરમાં પ્રભુએ 'ઉદ્ધાયન'ને છેલ્લા રાત્રિ જણાવ્યા. તરત શ્રેષ્ઠિક પાસે જઈને કહ્યું કે, જો હું રાત્ર થાઉં તો ઋષિ ન થાઉં, કારણ કે શ્રીવીર ભગવંતે છેલ્લા રાત્રિ તો ઉદ્ધાયનને જણાવેલ છે. વળી શ્રીવીર ભગવંત સરખા સ્વામીને પ્રાપ્ત કરીને તમારા સરખાના પુત્ર થઈને જો હું ભવદુઃખનો છેદ ન કરું, તો પછી મારા જેવો બીજો અધમ કોણ? હે પિતાશ્રી! હું નામથી અભય છું, પરંતુ હવે ભવથી અત્યંત ભયવાળો બન્યો છું, માટે મને રત્ન આપો, જેથી ભુવનને અભય આપનાર એવા વીર ભગવંતનો આશ્રય કરું. અભિમાન-સુખના કારણભૂત એવા રાત્ર્યથી મને સચું. કારણ કે મહર્ષિઓ સંતોષસારવાળા હોય, તેને જ સુખ કહે છે. આગ્રહથી ગ્રહણ કરાવે છે, તો પણ જ્યારે તેણે રાત્ર્ય ન ગ્રહણ કર્યું, ત્યારે શ્રેષ્ઠિકે હર્ષથી દીક્ષા લેવાની અનુમતિ આપી. તણખલા માફક રાત્ર્યનો ત્યાગ કરી સંતોષ-સુખને ભજનારા તેણે ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પરમાત્માના ચરણ-કમળમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી સુખ આપનાર સંતોષને ધારણ કરનાર અભય મૃત્યુ પામી સર્વાર્થસિદ્ધ નામના દેવલોકમાં ગયા. આ પ્રમાણે સંતોષ-સુખનું અવલંબન કરનાર બીજો મનુષ્ય પણ તેવા ઉત્તરોત્તર સુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે અભયકૃમાર રાત્રિની કથા ૧૧૪.

આહુ અધિકારવાળા સંતોષની જ સ્તુતિ કરે છે—

સન્નિધૌ નિઘયસ્તસ્ય, કામગવ્યનુગામિની ।

અમરાઃ કિઙ્કારાયન્તે, સન્તોષો યસ્ય મૂષળમ્ ॥૧૧૫॥

જેનું હૃદય-કમલ સંતોષ આલૂષણથી અલકૃત હોય, એને મહાપક્ષાદિકે નવ નિધિઓ આનંધ્ય કરે છે, કામધેનુ ગાય અનુસરનારી થાય છે, દેવો પણ સેવક માફક હાજરા હજુર સેવામાં ખડે પગે ઉભા રહે છે. તે આ પ્રમાણે— સંતોષવાળા સુનિઓ શમના પ્રભાવથી તણખલાના અગ્રભાગથી પણ રત્નહગલાને વરસાવે છે, ઇચ્છા પ્રમાણે ફળ આપનાર થાય છે અને દેવતાઓ પણ તેની 'હું પ્રથમ સેવા કરું, હું પ્રથમ સેવા કરું,' એવી હરીફાઈ કરે છે. આ વિષયમાં કેઈ શંકા નથી.

આ વિષયને લગતા સ્લોકો કહે છે—

ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રૂપું, બીજી ધાતુઓ, ખેતર, મકાન, બે પગવાળા મનુષ્યો અને ચાર પગવાળા પણ એમ નવ પ્રકારનો બાહ્ય પરિગ્રહ હોય છે રાગ, દ્વેષ, ચાર કષાયો, શોક, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જુગુપ્સા, વેદ અને મિથ્યાત્વ એમ ચઉદ અભ્યંતર પરિગ્રહ કહેલા છે. વરસાદ, ઉંદર, હડકાયા કૂતરા, ઝેરથી થયેલા ઉપદ્રવોની માફક બાહ્ય પરિગ્રહથી ઘણેભાગે અભ્યંતર કષાયો કોપાયમાન થાય છે. જેનાં મૂળ જાત ગયાં હોય અને સ્થિર બની ગયા હોય, એવા વૈરાગ્ય આદિ મહાવૃક્ષોને પણ પરિગ્રહરૂપી મહાવાયુ મૂળમાંથી ઉગેડી નાખે છે. પરિગ્રહ ઉપર એસીને જે મોક્ષની અભિલાષા રાખે છે, ખરેખર લોહના નાવમાં બેસી સમુદ્ર તરવાની

અભિલાષા કરે છે. ઇન્ધણાથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પુરુષોને ધર્મના ધ્વંસ કરવાનાં કારણો પણ બાહ્ય પરિઘટોથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે નિર્મળ મનુષ્ય બાહ્ય એવા સંગોને પણ નિર્ધન કરવા સમર્થ બની શકતો નથી, તે બિચારો આ અભ્યંતર પરિઘટ-સેનાને કેવી રીતે જિતી શકશે ? પરિઘટ એ અવિદ્યાઓને કીડા કરવા માટે ઉદ્યાન, દુઃખરૂપી જળનો સમુદ્ર, તૃષ્ણારૂપી મહાવેલડીનો અદ્વિતીય કંઠ હોય તો પરિઘટ છે. અહો ! આશ્ચર્ય થાય છે કે સર્વ સંગના ત્યાગ કરનારા મુનિઓને પણ ધન રક્ષણ કરવામાં તત્પર બનેલાઓ ધનના અર્થપિણાની શંકા કરે છે. રાત્ર, ચોર, કુટુંબી, અગ્નિ, પાણી આદિનો ભય રાખનારા ધનમાં એકતાન બનેલા ધનવાનો રાત્રે પણ ઉંઘતા નથી. દુકાળ કે સુકાળમાં, વનમાં કે વસ્તિમાં પણ શંકાના રોગથી સખડતા ધનવાનો દરેક સ્થાનોમાં દુઃખી હોય છે. નિર્દોષ હોય કે દોષવાળા હોય, તેવા નિર્ધનો સુખેથી જીવે છે, પરંતુ ધનિકો લોકમાં ઉત્પન્ન કરેલા દોષો વડે દુઃખી થાય છે. મનુષ્યોને ધન ઉપાભનમાં, રક્ષણ કરવામાં, નાશ પામે કે ખર્ચ કરવામાં દરેકમાં દુઃખ આપનાર થાય છે, કાનથી પકટેલ રીંછની લીલાને ધારણ કરે છે. માંસના એક ટુકડાને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્વાનો વડે જેમ શ્વાનો તેમ સ્વજનો વડે પણ ધનવતો પીડા પામે છે; તેવા ધનને ધિક્કાર થાઓ. ‘હું આ પ્રમાણે અર્થની પ્રાપ્તિ કરું’, આમ રક્ષણ કરીશ, આ પ્રમાણે તેમા વધારો કરીશ,’ યમરાજના હાતયંત્રમા રહેલો હોવા છતાં ધનવાન તેની આશા છોડતો નથી. પિશાચી સરખી આ ધનની આશા જેટલી ઉત્ક્રાંત થાય છે. દરમ્યાન માણસોને અનેક વિઠંબનાઓ બતાવે છે. જે તમે સુખ, ધર્મ અને મુક્તિ-સામ્રાજ્યની અભિલાષા રાખતા હો, તો આત્મા સિવાયના પર પદાર્થોના ત્યાગ કરીને એક માત્ર આશા-તૃષ્ણાને સ્વાધીન કરો. સ્વર્ગ અને અપવર્ગરૂપ નગરના પ્રવેશને અટકાવનાર વજ્ર સરખી ધારવાળી કુંડાલીથી ભેદી ન શકાય તેવી આશારૂપ મહાઅર્ગલા છે. પુરુષોને આશા જ રાક્ષસી છે, વિષમંજરી અને જુની મહિરા છે, સર્વ દોષ ઉત્પન્ન કરનારી આશાને ધિક્કાર હો. તે મહાત્માઓને ધન્ય છે, તેઓ જ પુણ્યવંત છે અને તેઓ દુઃખસમુદ્ર તરીકે ગયા છે, જેઓએ જગતને મૂંઝા ઉત્પન્ન કરનારી આશા-સર્પિણીને જિતેલી છે. તેઓ સુખેથી રહી શકે છે કે, જેઓએ પાપની વેલડી સરખી, દુઃખની ખાણ, સુખનો નાશ કરનાર અગ્નિ સરખી, અને અનેક દોષો ઉત્પન્ન કરનારી આશા-તૃષ્ણાને નિરાશ બનાવી છે. તૃષ્ણા-કવાગ્નિનો મહિમા કોઈકે અલૌકિક છે કે જે ધર્મમેધ સરખી સમાધિને તે જ ક્ષણે ઝોલવી નાખે છે. તૃષ્ણા-પિશાચીથી પરાધીન બનેલા પુરુષો ધનવતો આગળ દીનવચ્ચે બોલે છે, ગાયન કરે છે, નૃત્ય અને હાવભાવ કરતાં પણ શરમાતા નથી. જ્યાં આગળ વાયરો કે સૂર્ય-ચંદ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શકતાં નથી, ત્યાં પુરુષોના રોકેટોક વગરના આશારૂપી મહાતરંગો પહોંચી જાય છે. જે પુરુષ આશાને આધીન બન્યો છે, તેણે પોતાનું હાસપણું મેળવ્યું છે, અને જેણે આશાને પોતાની ઢાંસી બનાવી છે, તેનું ત્રણે જગતમાં સ્વામીપણું છે. પુરુષને વિષે આશા નૈસર્ગિકી અર્થાત્ સ્વાભાવિક નથી, કારણ કે પુરુષ ઘરડો થાય તો પણ તે ઘરડી થતી નથી. આ તૃષ્ણા એવો કોઈ ઉત્પાત કરાવે છે કે, તેની હાજરીમાં કોઈ સુખ મેળવી શકતું નથી. પુરુષોને શરીરની કરચલીઓ વલય સરખી બની ગઈ હોય, તેમ જ સ્થામ કેશો સફેદ પલિયાં થઈ ગયાં હોય, તેને પુષ્પની માળા કરી, આ મંડન કરીને કૃતાર્થ બનેલી આશા બીજું કંઈ મંડન કરે ? આશાએ જે પદાર્થોના ત્યાગ કર્યો. તે

પ્રાપ્ત થયેલ અર્થથી પણ વધી જાય છે. આશા જે અર્થોને સ્વીકારે છે, તે તો સ્વપ્નમાં પણ હુલ્લે છે. પુરુષ જે પદાર્થોને ઘણા પ્રયત્નથી મેળવવાની અભિલાષા કરે છે, તે જ પદાર્થો આશાને તિલાંજલિ આપનારને વગર પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થાય છે. જો પુરુષનો પુણ્યેદય જગતો હોય તો આશા-પિશાચિકી નકામી છે. અને જો પુણ્યેદય નથી, તો પણ આશા-પિશાચિકા નકામી છે જ. જેણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી સંતોષવૃત્તિ સ્વીકારી છે, તે જ ભણેલો, પંડિત, ડાહ્યો, પાપભીરુ અને તપોધન છે. સંતોષામૃત ધારણ કરનારને પોતાને સ્વાધીન જે સુખ છે, તે પરાધીન વૃત્તિવાળા-અસંતોષવાળાને ક્યાંથી હોય? સંતોષ જામતર ધારણ કરનાર ઉપર તૃષ્ણાના ખાણોની શ્રેણિ પણ વ્યર્થ જાય છે. તેને કેવી રીતે આવતી અટકાવવી એ વિષયમાં તું આકુલ ન થઈશ. કરોડો વાક્યોથી જે વાત કહેવાની છે, તે હું તમને એક જ વાક્યથી કહું છું કે, જેની તૃષ્ણા-પિશાચી શાન્ત જની, તેણે પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. આશાની પરાધીનતાનો ત્યાગ કરી પરિગ્રહનું પ્રમાણ ઘટાડી સાધુધર્મમાં અનુરાગવાળી યુદ્ધિ કરી ભાવસાધુપણના કારણરૂપ દ્રવ્યસાધુપણું અર્થાત્ શ્રાવકપણું સેવન કરવા તત્પર જનો. મિથ્યા-દષ્ટિઓ કરતા સમ્યગ્દર્શનવાળા જનો ચડીયાતા ગણેલા છે, અને તેઓ કરતાં પણ પરિમિત આરંભ-પરિગ્રહવાળા દેશવિરતિ-ધર્મવાળા શ્રાવકો ઉત્તમ છે તોય તપ સેવન કરનારા અન્યતીર્થિકો જે ગતિને પામે છે, તે ગતિને સોમિલ માફક શ્રાવકધર્મ પાલન કરનારા અગર શ્રાવકધર્મ લગાર મલિનપણે કે દોષોવાળો પણ પાળ્યો હોય તો પણ પામી શકે છે. અન્યમતવાળા અજ્ઞાનીઓ મહિને મહિને ડાહ્યાના અગ્ર ભાગ પર રહેલ જેટલું ભોજન કરી પારણું કરતા હોય, પરંતુ તેઓ સંતોષમતવાળા શ્રાવકની સોળમી કળાની તુલનામાં આવી શકતા નથી. અદ્ભુત તપસ્યા કરનાર તામલિ કે પૂરણ પણ સુશ્રાવકને યોગ્ય ગતિ કરતાં પણ હીનગતિને પામ્યા છે. હે ચેતન! તું તૃષ્ણા-પિશાચીના વળગાડ સરખું ઉન્મત્ત ચિત્ત ન કર, પરિગ્રહની મૂર્છા ઘટાડીને સંતોષ ધારણ કર, ચતિધર્મની ઉત્તમતા વિષે શ્રદ્ધા કર, જેથી આકભવની અંદર અપવર્ગ અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે.

ઈતિ પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ રાજને સાંભળવાની ઇચ્છાથી આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મ-ઉપનિષદ્’ નામનો પદ્યબંધ થયેલો છે, તે યોગશાસ્ત્રના પોતે રચેલા વિવરણના બીજા પ્રકાશને આગમોદ્ધારક આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિએ કરેલ ગૂર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયો. [૨]

બીજો પ્રકાશ પૂરો થયો.

સવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો તૃતીય પ્રકાશ

અભ્યુત્પત્તોની વિસ્તારથી વ્યાખ્યા સમજાવ્યા બાદ હવે શુભ્યતોનો અવસર પ્રાપ્ત થયો, તેમાં પ્રથમ શુભ્યત જણાવે છે—

દશસ્વપિ કૃતા દિક્ષુ, યત્ર સીમા ન લક્ષ્યતે ।

ત્યાતં દિગ્વિરત્તિરિતિ, પ્રથમં તદ્ ગુણવ્રતમ્ ॥ ૧ ॥

પૂર્વ, અગ્નિ, દક્ષિણ, નૈઋત્ય, પશ્ચિમ, વાયવ્ય, ઉત્તર, ઇશાન, ઉર્ધ્વ, અધોરૂપ હશે દિશાઓ કે ઓછી દિશા માટે જે જવાની મર્યાદા નક્કી કરી નિયમ અંગીકાર કરવો, તે ઉત્તરશુભ્યરૂપ હોવાથી શુભ્યત કહેવાય અભ્યુત્પત્તોના રક્ષણ કરનાર કે શુભ્ય અથવા ઉપકાર કરનાર હોવાથી દિશા-પરિભાષુ વિરતિ નામનું પ્રથમ શુભ્યત કહેવાય. ૧.

હિસાદિક પાપસ્થાનકોની વિરતિરૂપ અભ્યુત્પત્તો કહ્યાં, તે તો યુક્ત કહેવાય, પરંતુ દિગ્વ્રતમાં કયા પાપસ્થાનકની નિવૃત્તિ કહી છે, જેથી તેને વ્રત કહી શકાય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે, અહિં પણ હિસાદિક પાપસ્થાનકોની વિરતિ છે, તે વાત કહે છે—

ચરાચરાણાં જીવાનાં, વિમર્દનનિવર્તનાત્ ।

તપ્તાયોગોલકલ્પસ્ય, સદ્વ્રતં ગૃહિણોઽપ્યદઃ ॥ ૨ ॥

તપેલા લોહગોલક સરખા ગૃહસ્થને નક્કી કરેલી દિશા-મર્યાદા બહાર રહેલા વ્રસ, સ્થાવર જીવોને જતાં-આવતાં જે મર્દન થાય, તે રૂપ હિસાની નિવૃત્તિ કરવી. હિસાનો પ્રતિષેધ કરનાર હોવાથી ગૃહસ્થને પણ આ શુભ્યત કહેવાય. હિસાના પ્રતિષેધ સાથે અસત્ય આદિ બીજાં પાપોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. શંકા કરી કે, એવી રીતે સાધુઓને પણ દિગ્વિરમણ વ્રત લેવાનો પ્રસંગ આવશે. તે માટે જણાવ્યું કે ગૃહસ્થ આરંભ-પરિશુભાણો હોવાથી જ્યાં જ્યાં ચાલે, જોડે, ઉઠે, ખાય, સૂવે કે કોઈ પણ કાર્ય કરે, ત્યાં તપેલા લોહાના ગોળા ગળડવા માફક જીવની વિરાધના કરે છે. કહ્યું છે કે, તપેલા લોહાનો ગોળો જ્યાં ગળડે, ત્યાં બાળ્યા સિવાય ન રહે, તેમ પ્રમાણે ગૃહસ્થ તેવા કારણને પામીને ફરેક સ્થાનમાં કયું પાપ ન કરે ? સમિતિ-શુષ્પિ સહિત પ્રધાન વ્રતવાળા સાધુઓને આ દોષ લાગતા નથી, તેથી તેમને દિગ્વિરતિની જરૂર નથી. ૨

લોભ-લક્ષણ પાપસ્થાનની વિરતિ કરાવનાર પણ આ વ્રત છે, તે કહે છે—

જગદાક્રમમાણસ્ય, પ્રસરછોભવારિષેઃ ।

સલ્લનં વિદધે તેન, યેન દિગ્વિરત્તિઃ કૃતા ॥ ૩ ॥

જે યુરૂપે દિશા-પરિભાષુ વ્રત અંગીકાર કર્યું, એટલે તેને બહાર ન જવાથી, ત્યાં રહેલ સુવર્ણ, રૂપું, ધન-ધાન્યાદિકને વિષે ઘણું ભાગે તેને લોભ થતો નથી. લોભાધીન અનેલો

ઉર્ધ્વલોકમાં દેવની સંપત્તિ, મધ્યલોકમાં રહેલી ચક્રવર્તી વગેરેની સંપત્તિ અને પાતાલ લોકમાં રહેલા નાગકુમારાદિ દેવોની સંપત્તિની અભિલાષા કરતો ત્રણે ભુવનને પણ મનોરથો વડે ઈચ્છા કરે છે, તેથી લોકોને જગતનો આક્રમણ કરનાર જણાવ્યો. વળી લોકોને સમુદ્રની ઉપમા આપી. જેમ અનેક પ્રકારના વિકલ્પો રૂપી કલ્પલોકથી આકુળ અને જેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે, એવા પ્રકારના આગળ વધતા લોકોને રૂણલના કરનાર દિગ્વિરતિ વ્રત છે.

આ વ્રતને લગતા આંતર સ્લોકો કે :—

ગૃહસ્થોને આ વ્રત શુદ્ધગી-પર્થત, ચાર મહિના કે ઓછા કાળનું પણ હોય છે. હંમેશાં સામાયિકમાં રહેલા, આત્માને વશ કરનાર સાધુઓને તો કોઈ પણ દિશા-વિષયક વિરતિ-અવિરતિ હોતી નથી. ચારણ-યુનિઓને તો ઉર્ધ્વમાં મેરુશિખર ઉપર, તિર્થંગિશામા રુચકપર્વત ઉપર પણ ગમન કરવાનું થાય છે, તેથી તેમને દિગ્વિરતિ હોતી નથી. સુંદર બુદ્ધિવાળો જે દરેક દિશામાં જવાની મર્યાદા કરે, તે સ્વર્ગાદિકમાં અખૂટ સંપત્તિઓનો સ્વામી બને છે. ૩. બીજું ગુણવ્રત કહે છે :—

મોગોપમોગયોઃ સંખ્યા, શક્ત્યા યન્ન વિધીયતે ।

મોગોપમોગમાનં તદ્, દ્વૈતીર્યાકં ગુણવ્રતમ્ ॥ ૪ ॥

જેનાં લક્ષણો આગળ જણાવીશું, તેવા લોગ અને ઉપલોગની જે વ્રતમાં શારીરિક કે માનસિક શક્તિ અનુસાર સંખ્યાનું પરિમાણ કરાય, તે લોગોપલોગ-માન નામનું બીજું ગુણવ્રત કહેવાય. ૪. લોગ અને ઉપલોગની વ્યાખ્યા સમજાવે છે—

સકૃદેવ મુન્યતે યઃ, સ મોગોઽન્ન-સ્રગાદિકઃ ।

પુનઃ પુનઃ પુનર્મોગ્યઃ, ઉપમોગોઽન્નનાદિકઃ ॥ ૫ ॥

ઓહનઆદિ અન્ન, પુષ્પમાળા, તાંબૂલ, વિલેપન, ઉદ્વર્તન, ધૂપ, સ્નાન-પાન વગેરે જે એક જ વખત લોગવાય, તે લોગ. સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ઘર, પથારી, ચુરશી, કોચ, વાહનાદિક અનેક વખત લોગવાય, તે ઉપલોગ કહેવાય. ૫. આ લોગોપલોગ-વ્રત લોગવવા યોગ્ય વસ્તુનું પરિમાણ કરવાથી થાય છે. જે સ્લોકોથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય અલક્ષ્ય વસ્તુઓ જણાવે છે—

મઘં માંસં નવનીતં, મધુતુમ્બરપચ્ચક્રમ્ ।

અનન્તકાયમજ્ઞાત-ફલં રાત્રૌ ચ મોજનમ્ ॥ ૬ ॥

આમગોરસસંપૃક્તં, દ્વિદલં પુષ્પિતૌદનમ્ ।

દધ્યદ્દિતયાતીતં, કુચિતાન્નં ચ વર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

કાષ્ઠ^૧ અને પિષ્ટની^૨ બનેલી મદિરા-દારૂ, જળચર, સ્થલચર અને ખેચર જીવોનું માંસ,

૧ તાડ વિગેરે ઝાડના રસ-તાડી, ૨ લોટ વિગેરે પદાર્થો કહોવાયીને

માંસ સાથે આમડું, ઢોહી, ચરખી, હાડકાં પશુ સમજવાં. ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેડી એમ ચારનું માખણ, માખી, ભમરી, કૌતક એમ ત્રણ પ્રકારનાં મધ, ઉદુમ્બર આદિ પાંચ, અનંતકાય, અબાણ્યાં ફલ, રાત્રિભોજન, કાચા ગોરસ સાથે કઠોળ, વાસી ભાત, પલાળેલા ફણગા-અંકુર કૂટેલા કઠોળ, બે દિવસ ઉપરાંતનું દહિં, સહેલું અન્ન વગેરેનો ત્યાગ કરે. ૬-૭

તેમાં દશ સ્થોકોથી મહિરા છોડવાનાં કારણો જણાવે છે—

મદિરાપાનમાત્રેણ, બુદ્ધિર્નશ્યતિ દૂરતઃ ।

વૈદગ્ધીવન્ધુરસ્યાપિ, દૌર્માગ્યેષેવ કામિની ॥ ૮ ॥

ઘણા ચતુર પુરુષની પશુ નિર્ધન અને દૌર્ભાગ્યના દોષથી કામિની જેમ પલાયન થાય, તેમ મદિરાપાન માત્રથી બુદ્ધિ સર્વથા ક્ષય પામે છે. ૮. તથા—

પાપાઃ કાદમ્બરીપાન-વિવશીકૃતચેતસઃ ।

જનનીં હા ! પ્રિયીયન્તિ, જનનીયન્તિ ચ મિયામ્ ॥ ૯ ॥

મદિરા-પાન કરવાથી વિહ્વલ ચિત્તવાળા પાપીઓ જ્ઞાન શુભાવવાથી માતા સાથે પ્રિયાનું અને પ્રિયા સાથે માતાનું વર્તન એમ અવળા વર્તનવાળા બની જાય છે. ૯. તથા—

ન જાનાતિ પરં સ્વં વા, મધાચ્છલિતચેતનઃ ।

સ્વામીયતિ વરાકઃ સ્વં, સ્વામિનં કિદ્કરીયતિ ॥ ૧૦ ॥

મધ-પાન કરવાથી અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો પોતાને કે બીજાને જાણી શકતો નથી. બિચારો રાંકડો પોતાને શેઠ માને છે અને શેઠને સેવક માની કામ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. ચૈતન્ય-હીન બનેલા હોવાથી અનુકંપા કરના લાયક હોવાથી વરાક અર્થાત્ બિચારો-રાંકડો એનું વિશેષણ વાપર્યું. ૧૦. તથા—

મધપસ્ય શ્વસ્યેવ, લુઠિતસ્ય ચતુષ્પથે ।

મૂત્રયન્તિ મુલે શ્વાના, વ્યાપ્તે વિવરણકયા ॥ ૧૧ ॥

સુડઠા માર્કે ભાગે વચ્ચે ચોકમાં આળોટતાં દારૂડીઓના ખુદ્ધા સુખમાં ખાડાની શંકાથી કૃતરાઓ મૂતરે છે. ૧૧. તથા—

મધપાનરસે મયો, નયઃ સ્વપિતિ ચત્વરે ।

ગૂઢં ચ સ્વમમિમાયં, પ્રકાશયતિ લીલયા ॥ ૧૨ ॥

મદિરા-વ્યસની માણસ બગાર વચ્ચે પશુ પોતાના કપડાનું પશુ જ્ઞાન રાખી શકતો નથી. નાણે થઈને સૂવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજદ્રોહાદિકે શુના કર્યા હોય, તો તે બંધન, તાડન વગર પશુ સહેલાઈથી કહી નાખે છે. ૧૨ તથા—

વાસ્ત્વીપાનતો યાન્તિ, કાન્તિ-કીર્તિ-મતિ-શ્રિયઃ ।

વિચિન્નાશિન્નરચનાઃ, વિલુટત્કજ્જલાદિવ ॥ ૧૩ ॥

સુંદર કળામય ચિત્રામણીની રચના જેમ કાળજીથી વિનાશ પામે છે, તેમ મહિરાપાનથી શરીરનું તેજ, યશ, તત્કાલ જવાબ આપવાની ખુશ્ખિ અને સપત્તિઓ દૂર થાય છે. ૧૩. તથા—

મૃતાત્તવચ્ચરીર્નર્તિ, રારટીતિ સન્નોકવત્ ।

દાહજ્વરાત્તેવ્દ મૃમૌ, મુરાપો લોહુટીતિ ચ ॥ ૧૪ ॥

મહિરા-પાન કરનારો ભૂત-પ્રેતના વળગાડ માફક વારંવાર અત્યંત નાચે કૂદે છે, મરી ગયેલાના શોક માફક વારંવાર રૂદન કરે છે અને દાહજ્વરની પીડાવાળાની માફક વારંવાર ભૂમિપર આળોટે છે. ૧૪. તથા—

વિદધત્યક્ષ્મૈથિલ્યં, ગ્લપયન્તીન્દ્રિયાણિ ચ ।

મૂર્છામતુચ્છાં યચ્છન્તી, હાલા હાલાહલોપમા ॥ ૧૫ ॥

હાલાહલ નામના ઝેરની ઉપમાવાળો દારૂ શરીરના અંગોની શિથિલતા કરનાર, આખ વગેરે ઇન્દ્રિયોની કાર્યશક્તિને ઘટાડનાર, અતિશય મૂર્છા પમાડનાર થાય છે. ઝેર અને દારૂ બંનેને સર્વ વિશેષણો લાગુ પડે છે. ૧૫. તથા—

વિવેકઃ સૈયમો જ્ઞાનં, સત્યં શૌચં દયા સમા ।

મદ્યાત્ પ્રલીયતે સર્વં, તૃષ્ણા વહ્નિકળાદિવ ॥ ૧૬ ॥

અગ્નિના એક માત્ર કણથી ઘાસની મોટી ગંજીઓ વિનાશ પામે, તેમ આદરવા લાયક અને છોડવા લાયક પદાર્થોના જ્ઞાનરૂપ વિવેક, ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા સ્વરૂપ સંયમ, સત્યવાણી, આચાર-શુદ્ધિરૂપ શૌચ, કરુણા, સમા, આ સર્વ ગુણો મદ્યપાન કરવાથી વિનાશ પામે છે. ૧૬.

દોષાણાં કારણં મર્થં, મર્થં કારણમાપદામ્ ।

રોગાતુર ઇવાપર્થ્યં, તસ્માન્મર્થં વિવર્જયેત્ ॥ ૧૭ ॥

રોગી માણસ જેમ અપર્યાય લોભનો ત્યાગ કરે, તેમ ચોરી, પરદારાગમન આદિ દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર મહિરાપાનનો ત્યાગ કરવો. મહિરાવ્યસની કયું અકાર્ય કરવામાં બાકી રાખે? વળી તેના કારણે બીજાં પણ વધ-અધન વગેરે સઠો ઉત્પન્ન થાય છે. એમ સમજી કોઈ પ્રકારે મહિરાપાનનો સર્વથા કાયરી ત્યાગ કરવો. આને લગતા આંતર સ્ત્રોતો કહે છે—

મહિરામાં તેના રસથી ઉત્પન્ન થનારા અનેક જંતુઓ હોય છે, માટે હિંસાના પાપથી ડરનારાએ હિંસાના પાપથી બચવા માટે મદ્યપાન ન કરવું. અસત્ય બોલનારની માફક મદ્યપાન કરનાર સ્વચ્છંદતાથી રાજ્ય આપ્યું હોય, તેને નથી આપ્યું; ગ્રહણ કર્યું હોય, તેને ગ્રહણ નથી કર્યું; કર્યું હોય તેને નથી કર્યું; એમ અવગું બોલે છે. મદ્યપાન કરનારો નિર્ધુક્કિ વધ-અધનાદિમાં નિર્ભય બની ઘરમાં કે બહાર, માર્ગમાં પરદ્રવ્યોને ખૂંચવીને ગ્રહણ કરે છે. બાલિકા, યુવતી, વૃદ્ધા, ગ્રાહ્યણી કે ચાકાલક્ષ્મીને કે ગમે તે પરસ્ત્રીને મદ્યપાનના ઉન્માદથી કંઈક તત્કાલ ભોગવે છે. મહિરાપાન કરનાર પાપી નટની માફક બગડતો, ગાતો, આળોટતો, દોડતો, ત્રાસ કરતો, ખુશ થતો, રોતો, હસતો, અભિમાન કરતો, નમન કરતો, કુદડી ફેરતો, ઉભો રહેતો,

અનેક પ્રકારનાં નાટક કરે છે. સંભળાય છે કે, મધપાનથી કૃષ્ણપુત્ર શાંખે આખા યદુકુલનો વિનાશ કર્યો અને પિતાની દ્વારિકા નગરીનો સર્વથા ખાળીને વિનાશ કરાવ્યો. જીવમાત્રનો કોળીયો કરનાર યમરાજ ભાક્ષક હંમેશાં વારંવાર મહિરાપાન કરતો હોવા છતાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી. અન્ય-મતવાળા પૌરાણિકો અને લોકિકો પણ મધપાનમાં ઘણા દોષો અને પરિહારપણું જણાવે છે—કોઈક ઋષિને તપ તપતા દેખી ઇન્દ્રાસન જવાના ભયથી તે ઋષિને ક્ષોભ પમાડવા માટે ઇન્દ્રે તેની પાસે દેવાંગનાઓ મોકલી. તેની પાસે આવીને, તેઓએ તે ઋષિને વિનયથી સારી રીતે પ્રસન્ન કરીને, વરદાન આપવા સન્મુખ થયેલા તેને કહ્યું કે, જો અમારી સાથે અપ્પહ્વની ઇચ્છા હોય તો મધ અને માસનું સેવન કરો. નરકના બે કારણોની આલોચના કરી શુદ્ધકારણ મહિરાનો સ્વીકાર કરી તે ભોગોમા લપટાયો. મદથી ધર્મની મર્યાદા નાશ પામી એટલે વિષય-મહાંધે માંસ ખાવા માટે બકરાને હણીને સર્વ કુકૃત્યો કર્યાં. પાપનું મૂળ, નરકની કેડી, સર્વ આપત્તિનું સ્થાન, અપકીર્તિ કરાવનાર, દુર્જનો વડે સેવવા યોગ્ય, ગુણીઓથી નિહિત એવું મધ હંમેશા શ્રાવકે વર્જવું. ૧૭. હવે માસના દોષો જણાવે છે—

માંસના દોષો

ચિત્તાદિષતિ યો માંસં, પ્રાણિપ્રાણાપહારતઃ ।

ઉન્મૂલયત્યસૌ મૂલં, દયાઽઽહ્યં ધર્મશાલિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રાણીના પ્રાણનો નાશ કર્યા વગર માંસ મળવાનો સંભવ નથી અને એવા પ્રકારના માંસને ખાવાની અભિલાષા જે કરે છે, તે ધર્મવૃક્ષના દયા નામના મૂળને જીરેડી નાખે છે. ૧૮. માંસ ખાવાની ઇચ્છા કરનાર પણ પ્રાણિ-દયા કરશે—એમ કહેનારને સમજાવે છે—

અશનીયન્ સદા માંસં, દયાં યો હિ ચિકીર્ષતિ ।

જ્વલતિ જ્વલને વર્ણી, સ રોપયિતુમિચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હંમેશા માંસ ખાવાનું કામ ચાલુ રાખે અને વળી દયાની ઇચ્છા રાખે, તે સળગતા અગ્નિમાં વલ્લી રેપવાની ઇચ્છા જેવું છે, તેમ માંસભક્ષીઓએ દયા કરવી અશક્ય છે. ૧૯. શંકા કરે છે કે, પ્રાણી-ઘાતક બીજો છે અને માંસભક્ષક બીજો છે, તો પછી માંસભક્ષકને પ્રાણીના પ્રાણ અપહરણનું પાપ કેવી રીતે લાગે ? તેના જવાબમાં જણાવે છે કે, ભક્ષક પણ ઘાતક છે જ, તે વાત જણાવે છે—

હન્તા પલસ્ય વિક્રેતા, સંસ્કર્તા મક્ષકસ્તથા ।

ક્રોતાઽનુમન્તા દાતા ચ, ઘાતકા એવ યન્મનુઃ ॥ ૨૦ ॥

શસ્ત્રાદિકથી પ્રાણ હરણ કરનાર, માંસ વેચનાર, માસની વાનગી બનાવનાર, માંસ ખાનાર, ખરીદ કરનાર, તેની અનુચોદના કરનાર, અતિથિ આદિકને માંસ આપનાર આ સર્વે સીધા કે આંકતરા સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ પ્રાણીના પ્રાણનું હરણ કરનાર ઘાતક જ છે. એમ મનુસુનિએ કહેલ છે ૨૦. કહેલું જ સિદ્ધ કરે છે—

‘અનુમન્તા વિજ્ઞાસિતા, નિહન્તા ક્રય-વિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ, સ્વાદકથ્યેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૨૧ ॥

હજીનારની અનુમોદના કરનાર, અંગના વિભાગ કરનાર, મારનાર, લેનાર, વેચનાર, માંસ પકાવનાર, પીરસનાર, ખાનાર આ સર્વે ઘાતકો છે. ૨૧. ખીબે તેનો જ શ્લોક કહે છે—

નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં, માંસમુત્પદ્યતે ક્વચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યઃ, તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ॥ ૨૨ ॥

અતિશય દુઃખ આપનારી હિંસા કર્યા વગર, પ્રાણીનો ઘાત કર્યા વગર માંસ ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. તેમજ પ્રાણીવધ સ્વર્ગ આપનાર થતો નથી, પણ નરકના દુઃખનું કારણ છે, માટે માંસનો ત્યાગ કરવો. ૨૨.

હવે ખીબેનો ત્યાગ કરી માંસ-ભક્ષણ કરનાર જ વધકાર છે, તેની સાબિતી કરતા કહે છે—

યે મક્ષયન્ત્યન્યપલં, સ્વકીયપલપુષ્ટયે ।

ત એવ ઘાતકા યજ્ઞ, વધકો મક્ષકં વિના ॥ ૨૩ ॥

પોતાના માંસની પુષ્ટિ માટે જેઓ ખીબેનું માંસ ખાનારા છે, તે જ ખરેખર પરમાર્થથી ઘાતકો છે, નહિ કે હજીનાર, લેનાર, વેચનાર. કારણ કે, ભક્ષણ કરનાર વગર વધ કરનાર હોતા નથી. તેથી હજીનાર, લેનાર, વેચનાર આદિ કરતાં પણ ભક્ષણ કરનાર મોટો પાપી છે. કેટલાક સમયના પોતાના જીવિત માટે કે પોતાના માંસની પુષ્ટિ માટે પારકાના જીવિતનો નાશ કરનાર હોવાથી કહેલું છે કે—“પરના પ્રાણીને હણીને જેઓ પોતાને પ્રાણવાળા બનાવે છે, તેઓ અદ્ય દિવસે માટે પોતાના આત્માનો ભાવી વિનાશ નોતરે છે. તથા એકના પોતાના અદ્ય જીવન ખાતર ઘણા જીવ-સમુદાયને દુઃખમાં સ્થાપન કરે છે, તેઓ શું પોતાના જીવને શાશ્વતો-અજરામર માને છે ?” ૨૩. એ જ વાત દુર્ગંધા સાથે જણાવતા કહે છે—

મિષ્ટાન્નાન્યપિ વિષ્ટાસાદમૃતાન્યપિ સૂત્રસાત્ ।

સ્યુર્યસ્મિન્નક્લકસ્યાસ્યા, કૃતે કઃ પાપમાચરેત્ ? ॥ ૨૪ ॥

ઝોખા, મગ, અડદ, ઘઉં વગેરેના સ્વાદિષ્ટ ભોજનો પણ છેવટે વિષ્ટાપણે પરિણમે છે, દૂધ વગેરે સુંદર પીણાંઓ પિયામઝૂપે બની ભય છે, આ શરીર પણ અશુચિમય છે, તો પછી કયો સમજી આ શરીર માટે પ્રાણિઘાત કરવાનું પાપ આચરે ? ૨૪.

હવે ‘માંસભક્ષણમાં દોષ નથી’ એમ કહેનારને નિંદે છે—

માંસાશને ન દોષોઽસ્તીત્યુચ્યતે ચૈર્દુરાત્મમિઃ ।

વ્યાધ-ગૃધ્ર-વૃક્-વ્યાઘ્ર-શૃગાલાસ્તૈર્ગુરુકૃતાઃ ॥ ૨૫ ॥

જે દુરાત્માઓ ‘માંસ ખાવામાં દોષ નથી’ કહે છે. જેમ કે—“માંસભક્ષણ કરવામાં, મધ્યપાન કરવામાં અને મૈથુન-સેવનમાં દોષ નથી; કારણ કે આ તો જીવોની પ્રવૃત્તિ છે, જેઓ તેની

નિવૃત્તિ કરે છે, તે મહાક્ષણવાળી છે.' આ પ્રમાણે કથન કરનારાઓએ ખરેખર શિકારીઓ, ગ્રિધકાઓ, જંગલી કૂતરા, વાઘ, શિયાળ આદિને પોતાના ઉપદેશક ગુરુઓ બનાવ્યા જણાય છે.' કહેલા શિકારીઓ આદિ ગુરુઓ સિવાય આવા પ્રકારનો ઉપદેશ કે શિક્ષણ બીજા કોઈ સજ્જન તો ન જ આપે. મહાજનને પૂજ્ય હોય તે આવો ઉપદેશ કે શિક્ષણ ન આપે. 'નિવૃત્તિ તો મહાક્ષણવાળી છે' એમ બોલનારને 'પ્રવૃત્તિ હોષવાળી નથી' એમનું પોતાનું વચ્ચન આપોઆપ વિરોધ પ્રગટ કરે છે. આવાને વધારે શું કહેવું? ૨૫.

નિરુક્ત-બલથી પણ માંસ ત્યાગ કરવા લાયક જણાવે છે—

‘માં સ મસયિતાડુમ્ન’ यस्य मांसमिहात्म्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वे, निरुक्तं मरुत्रवीत् ॥ ૨૬ ॥

મનુષ્યે પણ માંસ શબ્દના અક્ષરો છૂટા પાડીને નિરુક્ત અર્થ આ પ્રમાણે કહેલો છે કે, 'જેનું માંસ હું અહિ ખાઉં છું, તે આવતા લવમાં મને લક્ષણ કરનારો થશે.' ૨૬.

માંસ-લક્ષણના મહાદોષ કહે છે—

मांसास्वादनलुब्धस्य, देहिं देहिं प्रति ।

हन्तुं प्रवर्तते बुद्धिः, शक्तिन्या इव दुर्धियः ॥ ૨૭ ॥

જેમ શાકિની જે જે પુરુષ કે સ્ત્રીને કે અન્ય પ્રાણીને દેખે છે, તેને તેને હણવાની તેની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે; તેવી રીતે માંસના સ્વાદમાં લંપટ બનેલા હુણ્ડિવાળા પુરુષને જે જે મત્સ્યાદિક જળચર, મૃગલા, હુક્કરાદિક, ઘેટાં, ખરસાં, વગેરે સ્થળચર અને તેતર, લાવક આદિ જોયર કે ઉંદર આદિને પણ મારવાની બુદ્ધિ થાય છે. ૨૭. વળી માંસાહારીઓ ઉત્તમ પદાર્થોના ત્યાગ કરી હલકા પદાર્થ ગ્રહણ કરે છે, તેની બુદ્ધિની અધમતાને બતાવતા જણાવે છે—

ये मसयन्ति पिशितं, दिव्यभोज्येषु सत्स्वपि ।

सुधारसं परित्यज्य, मुञ्जते ते हलाहलम् ॥ ૨૮ ॥

સર્વ ધાતુઓને પોષણ કરનાર, સર્વ ઈન્દ્રિયોને પ્રીતિ આપનાર દૂધ, દૂધપાક, માવો, ખરસી, પેંડા, શિખંડ, કહિં, લાકવા, પુઠલા, ઘેખર, ગોળપાપડી, વડી, પૂરણપોળી, વડા, પાપડ, શેરડી, ગોળ, સાકર, દ્રાક્ષ, આંખા (કેરી), કેળાં, દાકમ, નાળિયેર, નારંગી, ખજૂર, અખરોટ, રાયણ, કૃણુસ આદિ અનેક દિવ્ય સામગ્રી હોવા છતાં તેનો અનાદર કરીને મૂર્ખ મનુષ્યો ખરાબ ગંધવાળાં, દેખવા પણ ન ગમે તેવાં, ઉલટી થાય તેવાં, હુક્કર વગેરેનાં માંસ ખાય છે, તેઓ ખરેખર જીવિતની વૃદ્ધિના હેતુ અમૃતરસનો ત્યાગ કરીને જીવિતનો અંત કરનાર હલાહલ ઝેરનું પાન કરે છે. નાનો બાળક પણ પત્થરનો પરિહાર કરી સુવર્ણને જ પકડે છે, તેવા બાળકથી પણ માંસ લક્ષણ કરનાર વધારે ખાલિશ છે. ૨૮. બીજા પ્રકારે માંસલક્ષણના દોષ કહે છે—

न धर्मो निर्दयस्यास्ति, पलादस्य कुतो दया ? ।

पल्लुब्धो न तद् वेत्ति, विद्याद् वोपदिशेन्नहि ॥ ૨૯ ॥

ધર્મનું મૂલ કયા છે, તેથી કૃપા-રહિતને ધર્મ હોતો નથી. માંસ ખાનારને પણ વધ કરનાર કહેલો હોવાથી તેને પણ કયા નથી, તેથી તેમાં પણ નિર્ધર્મતા નામનો દોષ છે. પ્રશ્ન થયો છે કે ચેતનાવાળો પુરુષ પોતાના આત્મામાં ધર્મોના અભાવનો આશ્વેષ કેવી રીતે સહન કરી શકે ? તેનો જવાબ આપતાં જણાવે છે કે, માંસલંપટને કયા કે ધર્મ કરી ખબર પડતી નથી. કદાચ જાણતો પણ હોય, તો પણ પોતે માંસ છોડી શકતો નથી. એટલે સર્વે મારા જેવા માંસ ખાવાવાળા થાવ, એ કારણે આજિષ્ઠક માફક બીજાને માંસ ન ખાવાનો ઉપદેશ આપતો નથી. સાંભળીએ છીએ કે, કોઈક ચામડીયો માર્ગમાં જતો હોય, તેને એક સાપણે ડંખ્યો. આ 'આ સર્વેને કરડો' એમ ધારીને બીજા કોઈને તે માર્ગે જતાં અટકાવ્યા નહિ, બીજાને કરડી, તેણે પણ બીજા જનારને કહ્યું નહિ, એવી રીતે સાતને ડંખ્યા. માંસ-ભક્ષણ કરનાર પણ માંસભક્ષણના પાપથી પોતે નરકે પડતો 'દુષ્ટાત્માઓ પોતે નાશ પામે અને બીજાઓને પણ નાશ પમાડે છે' એથી બીજાઓને પણ ઉપદેશ આપી માંસાહારથી શકતા નથી. ૨૬.

હવે માંસ ભક્ષકોની મૂર્ખતા જણાવે છે—

કેચિન્માસં મહામોહાદક્ષન્તિ ન પરં સ્વયમ્ ।

દેવ-પિતૃતિથિભ્યોઽપિ, કલ્પયન્તિ યદ્વચિરે ॥ ૩૦ ॥

કુશાસ્ત્રોથી ઠગાએલા કેટલાક અજ્ઞાનતાથી એકલા પોતે માંસ ખાય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવતાઓને, મૃત્યુ પામેલા પિતાદિક પૂર્વજોને અને આમત્રેલા બ્રાહ્મણ અતિથિઓને કલ્પના કરી ધરાવે છે. તેમના ધર્મ શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે, તે વાતનું સમર્થન કરે છે. ૩૦.

‘ક્રીત્વા સ્વયં વાઽપ્યુત્પાદ્ય, પરોપહૃતમેવ વા ।

દેવાન્ પિતૃન્ સમમ્યર્ચ્ય, સ્વાદન્ માસં ન દુષ્યતિ’ ॥ ૩૧ ॥

‘અરીક્ષીને, અગર પોતે ઉત્પન્ન કરીને, કે બીજા પાસેથી મેળવીને, દેવોની પિતૃઓની પૂજા કરીને માંસ ખાય, તે દૂષિત નથી.’

કસાઈની હુકાનેથી વેચાતું લે, તે માંસ દેવની પૂજામાં લઈ શકાતું નથી. એટલે શિકાર કરનાર કે જાળથી પક્ષીઓ પકડનાર પાસેથી મૃગ કે પક્ષીઓનાં માંસ અરીક્ષ કરીને તથા પોતે ઉત્પન્ન કરીને, બ્રાહ્મણ માગીને, ક્ષત્રિય શિકાર કરીને અથવા બીજાએ તેમને ભેટ આપ્યું હોય, તે માંસથી દેવતાનું અને પિતૃઓનું અર્ચન કરીને પછી ખાય તો દોષ નથી—આ કથન મહાઅજ્ઞાનતાનું છે, તે અચે પહેલાં ખડન કરી સમજાવેલું છે. પ્રાણીના ઘાતનું કારણ માંસ પોતે ખાવું તે અચુક્રત હોવાથી, દેવતાને ધરાવવાની વાત તો કરી જ કેમ શકાય ? દેવતાઓએ તો પૂર્વના સુકૃત પુણ્યયોગે ધાતુરહિત વૈકિય શરીર મેળવેલું છે, તેમ જ કવલ આહાર વગરના છે, તે માંસ કેવી રીતે ખાય ? ન ભક્ષણ કરનાર પાસે તેને ધરાવવાની કલ્પના કરવી, તે નયું અજ્ઞાન જ છે પિતૃ આદિ પૂર્વજો પોતપોતાના સુકૃત-દુષ્કૃત પ્રમાણે ગતિ પામેલા હોય અને કર્માનુસારે ફલ અનુભવતા હોય છે, પરંતુ મુત્રાદિકોના સુકૃતથી તેઓ તરી શકના નથી. તેઓને વળી માંસ ધરાવવાના પાપથી બચાવી કે તારી શકાતા નથી. મુત્રાદિકોએ કરેલું સુકૃત-પુણ્ય તેઓને મળતું નથી. આંખાને સિંચવાથી નાળીએરી કે બીજા વૃક્ષો ફળતા નથી. અતિથિને કે

પરોક્ષાગત કરવા યોગ્યને નરકમાં પાડનાર માંસ આપણું એ મહાઅધર્મ માટે થાય છે. આ પ્રમાણે તેઓનું વર્તન ઘણું અજ્ઞાન ભરેલું છે. હવે કહાય તમે કહેશો કે ‘શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં વિધાન કરેલું હોવાથી તેમાં શંકા ન કરવી અને ખંડન ન કરવું.’ તેનો પરિહાર કરતાં જણાવે છે કે નહિ, શ્રુતિનાં અપ્રામાણિક વચનોમાં શ્રદ્ધા કરવી અશક્ય છે. અને તેનાં આ વચનો કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરી માનવાં? જેમ કે, ગાયનો સ્પર્શ પાપનાશ કરે છે, વૃક્ષોની પૂજા, ઘેટાં-બકરાનો વધ સ્વર્ગ આપનાર થાય છે, બ્રાહ્મણોને લોભન કરાવવાથી પિતાદિક પૂર્વજોને તૃપ્ત કરનાર થાય છે, કપટ કરનાર દેવો એ આપેલો છે. અગ્નિમાં હવન કરે, તો દેવતાને પ્રીતિ કરનાર થાય છે, એવા પ્રકારનાં શ્રુતિ-વચનોમાં યુક્તિ સમજનારા કેવી રીતે શ્રદ્ધા કરે? કહેલું છે કે, “વિષ્ટા ભક્ષણ કરનારી ગાયોનો સ્પર્શ પાપ હરણ કરનાર થાય છે, જ્ઞાન વગરનાં વૃક્ષો પૂજવા યોગ્ય છે, ઘોડકાંનો વધ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવે છે, બ્રાહ્મણોને લોભન કરાવવાથી પિતૃઓ ધરાર્થ ભય છે, કપટ કરનાર દેવો આપ્ત ગણાય છે, અગ્નિમાં હવન કરેલા દેવોને પહોંચી ભય છે. આવા પ્રકારની શ્રુતિની અસાર વાણીની લીલા-કેાણ પાત્રી શકે?” તેથી કરી માંસથી દેવપૂજા આદિક શાસ્ત્ર-વિધાનો એ નથું અજ્ઞાન છે. વિસ્તારથી હવે સચું. ૩૧.

કોઈ શંકા કરે કે, મંત્રથી સંસ્કારિત કરેલો અગ્નિ બાળતો કે પકાવતો નથી, તેમ મંત્રથી સંસ્કાર કરેલું માંસ દોષ માટે થતું નથી. મનુષ્યે કહેલું છે કે, ‘શાશ્વત વેદ-વિધિમાં આસ્થાવાળાએ કોઈ પ્રકારે મંત્રોથી સંસ્કાર કર્યા વગરના પશુઓનું ભક્ષણ ન કરવું, પણ મંત્રોથી સંસ્કાર કરેલાનું જ ભક્ષણ કરવું.’ તે માટે અહીં જણાવે છે—

મન્ત્રસંસ્કૃતમપ્યથાદ્, યવાલ્પમપિ નો પલમ્ ।

મવેજ્ઞીવિતનાશાય, હાલાહલલ્લોડપિ હિ ॥ ૩૨ ॥

જવ જેટલું અલ્પ પણ માંસ, મંત્રથી પવિત્ર કરેલું હોય તો પણ ન ખાતું, અગ્નિની ક્ષેનશક્તિને મંત્રો શક્તી શકે છે, તેમ નરકાદિ ગતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર માંસની શક્તિને મંત્રો શક્તી શકતા નથી. જો એમ જ બની શકતું હોય તો સર્વ પાપો કરીને પાપ નાશ કરનાર મંત્રનું વારંવાર સ્મરણ કરીને કૃતાર્થ બની શકાય, અને મંત્રથી જ સર્વ પાપો નાશ થતાં હોવાથી એવી રીતે સર્વ પાપોનો પ્રતિષેધ પણ નકામો બની જાય. હવે કહાય કહેશો કે, ઘોડી મહિરા લીધી હોય, તો તે મૂર્છા પમાડતી નથી, તેમ અલ્પમાંસ પાપ માટે થતું નથી, તેના જવાબમાં કહે છે કે, જેરનો કબ્જો પણ જીવિત નાશ કરનાર થાય છે, તેમ અલ્પમાંસ પણ હર્ગતિમાં લઈ જનાર બને છે. ૩૨.

હવે માંસનો મોટામાં મોટો દોષ બતાવીને ઉપસંહાર કરે છે:—

સઘઃ સંમૂર્ચ્છિતાનન્ત-જન્તુસન્તાનદૂષિતમ્ ।

નરકાપ્ચનિ પાયેયં, કોડસ્ત્રીયાત્ પિષિતં સુધીઃ ? ॥ ૩૩ ॥

પ્રાણીને કાપતાં કે વધ કરતાંની સાથે જ તરત તેની (માંસની) અંદર નિજોદ્ગમ અનંતા સંમૂર્છિત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની વારંવાર ઉત્પન્ન થવાની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, ‘કાચા કે સંધેલા માંસ કે રંધાતી માંસ-પેશીઓમાં નિગોઠના સંમૂર્છિત જીવોનો ઉત્પાત સતત જણાવેલો છે.’ માટે નરકના માર્ગનું આ પાયેય (લાતું)

છે. આ કારણે કયો સમજી નરકના ભાતા સરખું માંસ-ભક્ષણ કરે ?
માંસને લગતા ઉપયોગી શ્લોકો કહે છે—

નિયંત્રણ વગરના અલ્પજ્ઞ નાસ્તિક માંસ-લંઘન કુશાચોને રચનારાઓએ ધીકારથી માંસ-ભક્ષણ કરવાનું કહેલું છે. તેના કરતા ખીબે કોઈ નિર્લજ્જ નથી કે જે નરકાગ્નિમાં ઇન્ધન થનારા પોતાના માંસને પારકા માંસથી પોષણ કરવાની ઇચ્છા કરે. ખરેખર હજી તે લુપ્ત થયેલા સારા ગણાય કે, જે મનુષ્યની વિષ્ટાથી પોતાની કાયાને પુષ્ટ કરે છે, પરંતુ પ્રાણિધાત કરીને તેના માંસથી પોતાનું અંગ વધારનાર નિર્દય માણસ સારો નથી. જેઓએ મનુષ્યોને બાકી રાખી બાકીના સર્વ જંતુઓના માંસને ભક્ષ્ય જણાવેલું છે. તેમાં મને એમ શંકા થાય છે કે, તેમાં તેને પોતાના વધનો ભય લાગ્યો હોય. મનુષ્યમાંસ અને પશુમાંસમાં જે તફાવત માનતો નથી, તેના જેવો કોઈ અધાર્મિક નથી અને તેના જેવો કોઈ મોટો પાપી નથી. મનુષ્યનાં વીર્ય અને સ્ત્રીનાં ધુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું, વિષ્ટાના રસથી વૃદ્ધિ પામેલું, થીજેલા લોહીવાળું માંસ ક્રીડા સિવાય કોણ ખાય ? અહો ! મેહ અને આશ્ચર્યની વાત છે કે, બ્રાહ્મણો-દ્વિભક્તિઓ શૌચમૂલ્ય ધર્મ કહે છે, છતાં તે અધર્મો સાત ધાતુઓથી ઉત્પન્ન થયેલા માંસને ખાય છે. ઘાસ ખાનાર એવા જે પશુઓ તેમને માંસ અને અન્ન સમાન છે, તેઓને જીવિત આપનાર અમૃત અને મૃત્યુ આપનાર ઝેર સમાન છે. ‘સત્પુરુષોને યોદ્ધાની માફક પ્રાણીનું અંગ હોવાથી માંસ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,’ એ પ્રમાણે જે અજ્ઞાની જડભરતો યુક્તિથી કહેનારા છે, તો પછી ગાયથી ઉત્પન્ન થનાર ગોમૂતરને તેઓ દૂધની માફક કેમ પીતા નથી ? યોદ્ધાનાદિકમાં પ્રાણીના અંગનું નિમિત્ત તે ભક્ષ્યપણાનું કારણ નથી. પવિત્ર શબ્દો અને પ્રાણીના અંગરવદ્ધ પહોંચકાદિક જેમ સરખાં નથી, તેમ યોદ્ધાદિક ભક્ષ્ય અને માંસાદિક અભક્ષ્ય કહેલાં છે. જે પ્રાણીના અંગ માત્રથી માંસ અને ચોખા સમાન ગણાવનારા છે, તેઓ સ્ત્રીપણાના અંગે માતા અને પતનીમાં સમાનતાની કલ્પના કેમ નથી કરતા ? એક પણ પચ્ચિન્દ્રિય જીવના વધમાં કે તેના માંસ-ભક્ષણમાં જેવી રીતે નરક-ગમન જણાવેલું છે, તેમ ધાન્ય-ભોજન કરનારને નરક જણાવેલ નથી. રસ અને લોહીના વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર ધાન્ય માંસ ન ગણાય. તેથી માંસ ન ખાનારા અને ધાન્યનું ભોજન કરનારા પાપી નથી. ધાન્ય પકવવામાં જો કે એક પ્રાણિવધ રહી જાય છે, પરંતુ દેશવિરતિવાળા શ્રાવકોને તે એટલો અત્યંત બાધક નથી. માંસાહારીની ગતિ વિચારનાર અને ધાન્ય-ભોજનમાં સંતોષ માનનાર સંત પુરુષો જૈનશાસન પામેલા ગૃહસ્થો હોવા છતાં પણ જિંદગી પ્રકારની સુર-સંપત્તિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૩.

હવે કેમપ્રાપ્ત માખણ ભક્ષણના દોષ કહે છે—

અન્તર્હૃદ્ધર્તાં પરતઃ, સુસૂક્ષ્મા જન્તુરાશ્ચયઃ ।

યઞ્ન મૂર્છન્તિ તન્નાદ્યં, નવનીતં વિવેકિભિઃ ॥ ૩૪ ॥

જેમાં એ ઘડીની અંદરના સમયસા અતિ બારીક જંતુઓના સમૂહો ઉત્પન્ન થાય છે તેવા માખણને વિવેકીઓએ ન ભક્ષણ કરવું. ૩૪. એ જ વાત વિશેષ વિચારે છે—

एकस्यापि हि जीवस्य, हिंसने किमयं भवेत् ? ।

जन्तुजातमयं तत् को, नवनीतं निवेवते ? ॥ ૩૫ ॥

માત્ર એક જ જીવના વધમાં શુભાર વગરનું પાપ થતું હોય, તો પછી અનેક જીવોના સમૂહના ઘાતવાળું માખણ કયો સમજી લક્ષણ કરે? ૩૫.

ત્યારપછી કેમસર આવતા મધ-લક્ષણના દોષો કહે છે—

અનેકજન્તુસંવાત-નિઘાતનસમુદ્ભવમ્ ।

જુગુપ્સનીયં લાલાવત્, કઃ સ્વાદયતિ માસિકમ્ ? ॥ ૩૬ ॥

અનેક જન્તુઓના સમૂહના વિનાશથી તૈયાર થએલું અને સુખની લાગ સરખું જુગુપ્સનીય, માખીઓના સુખની લાગ-થુંકથી બનેલું મધ કયો વિચારવંત પુરુષ લક્ષણ કરે? ઉપલક્ષણથી બ્રમરાદિકંતુ મધ પણ સમજી લેવું. ૩૬. હવે મધ લક્ષણ કરનારાનું પાપીપણું જણાવે છે—

મક્ષયન્ માસિકં ક્ષુદ્ર-જન્તુલક્ષણયોદમવમ્ ।

સ્તોકજન્તુનિહન્તૃભ્યઃ, શૌનિકેભ્યોઽતિરિચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

હાડકા વગરના હોય તે ક્ષુદ્ર જન્તુ કહેવાય, અથવા તુચ્છ હલકા જીવોને પણ ક્ષુદ્ર ગણેલા છે, તેવા લાળો કે અનેક જીવોના વિનાશથી ઉત્પન્ન થવાવાળું મધ ખાનાર શોડા ગણતરીના પણ હુણનારા ખાટકીઓ કરતાં પણ વધી જાય છે. લક્ષણ કરનાર પણ ઘાતક જ છે. ૩૭. એકાં લોજનના ત્યાગ કરનાર લૌકિકોને પણ મધ એકવાડ સરખું હોવાથી પરિહાર કરવા જણાવે છે—

एकैककुसुमकोहाद्, रसमापीय मसिकाः ।

यद् वमन्ति मधूच्छिष्टं, तदश्नन्ति न धार्मिकाः ॥ ૩૮ ॥

એક એક પુષ્પમાંથી મકરંદરસનું પાન કરીને મધમાખો તેને વમન કરે છે, તેવા મધને એકાં લોજનને ન ખાનારા ધામક પુરુષો ખાય નહિ. લોકોમાં પણ ‘એકું’ ન હોય તેવું પવિત્ર લોજન કરવું એવો શિષ્ટાચાર ગણેલો છે. ૩૮.

શંકા કરી કે, ‘મધ ત્રણ દોષ શમાવનાર છે, રોગની શાંતિ માટે આના કરતાં ચરિયાતું બીજું ઔષધ નથી, તો પછી મધ ખાવામાં કયો દોષ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવે છે—

अप्यौषधकृते जग्धं, मधु श्वभ्रनिबन्धनम् ।

મસિતઃ પ્રાણનાશાય, કાલકૂટકણોઽપિ હિ ॥ ૩૯ ॥

રસ-લોહપતાની બાળત બાજુ પર રાખીએ, પરંતુ ઔષધ ખાતર-રોગ મટાડનાર મધ હોય તો પણ મધ લક્ષણ કરનાર નરકે જાય છે, પ્રમાદથી કે જીવવાની ઇચ્છાથી પણ કાલકૂટ એરનો નાનો કણીયો પણ ખાધો હોય તો તે પ્રાણ નાશ કરનાર થાય છે. ૩૯. વળી પ્રશ્ન કર્યો કે, ખજૂર દ્રાક્ષાદિના રસ માફક મધ મધુર સ્વાદવાળું અને ઇન્દ્રિયોને આનંદ આપનાર હોવાથી કેવી રીતે ત્યાગ કરવું? તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે—

મધુનોઽપિ હિ માધુર્યમબોધૈરહોચ્યતે ।

આસાદ્યન્તે યદાસ્વાદાચ્ચિરં નરકવેદનાઃ ॥ ૪૦ ॥

વાત સાચી છે કે, વ્યવહારથી મધ પ્રત્યક્ષ મધુર લાગે છે, પરંતુ પરમાર્થથી વિચારતાં નરકવેદનાનું કારણ હોવાથી અત્યંત કડવું છે. ખેદની વાત છે કે, પરિણામે કડવાં એવા મધને મધુર કહેનારા અજ્ઞાની છે, કે મધનો સ્વાદ કરનારા નારકીની તીવ્ર વેદના લાંબા કાળ સુધી ભોગવશે. ૪૦. ‘મધ પવિત્ર હોવાથી દેવોના અભિષેકમાં ઉપયોગી છે’ એમ માનનારા પ્રત્યે હાસ્ય કરતાં જણાવે છે—

મક્ષિકામુરલિનિષ્ઠયૂતં, જન્તુધાતોદ્ભવં મધુ ।

અહો ! પવિત્ર મન્વાના, દેવસ્નાને પ્રયુજ્યતે ॥ ૪૧ ॥

અહો! આશ્ચર્યની વાત છે કે, માખેના મુખમાંથી વમન થએલા અને અનેક જંતુઓના ધાતથી તૈયાર થએલાં અપવિત્ર મધને પવિત્ર માનનારા શંકર વગેરે દેવોના અભિષેક કરવામાં વાપરે છે. અહો! શબ્દ ઉપહાસ-મરકરી અર્થમાં, જેમકે ‘ભટ્ટોના વિવાહમાં ગધેડાઓ સંગીતકાર તરીકે આવેલા છે, માંહોમાંહે તેઓ એકબીજાની પ્રશંસા કરે છે, કે ‘અહો! તમારું રૂપ!’ અહો! તમારો શબ્દ!’ ૪૧. હવે કંમ પ્રમાણે આવેલા પાંચ ઉદુમ્બરના દોષો જણાવે છે—

ઉદુમ્બર-વટ-પ્લક્ષ-ફાકોદુમ્બરશાલિનામ્ ।

પિપ્પલસ્ય ચ નાશનીયાત્, ફલં કૃમિકુલાકુલમ્ ॥ ૪૨ ॥

અહિં ઉદુમ્બર શબ્દથી પાંચ પ્રકારના વૃક્ષો સમજવા, તે આ પ્રમાણે—વટ, પીપળો, પારસ પીપળો, ઉંબર, પ્લક્ષ-પીપળાની એક ભત. આ પાંચેય પ્રકારના વૃક્ષનાં ફલ ન ખાવાં, કારણ કે એક ફળની અંદર એટલા કીડાઓ હોય છે કે, જેની ગણતરી કરી શકાતી નથી. લૌકિક શાસ્ત્રોમાં પણ કહેલું છે કે—

“નથી સમજી શકાતું કે ઉદુમ્બરના ફલમાં રહેલા છવોની સાથે રહેલો કોઈ છવ (ફલ-ભક્ષણના ખાનાથી છવ-ભક્ષણ કરનારા) તે મનુષ્યના ચિત્તમાં કંમથી કે કંમ વિના, ક્યારે, ક્યા માર્ગે અને કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે—(તે ભક્ષણ કરનારનું) ચિત્ત ફાટી બચ, ટુકડા થાય, ફુટી બચ, તૂટી બચ, ચૂરાઈ બચ, અત્યંત ગળી બચ કે વિદારણ થઈ બચ, તો પણ તે છવ તેના ચિત્તમાંથી નીકળે કે ન પણ નીકળે.” ૪૨. પાંચ ઉદુમ્બર-ફલના પચ્ચક્રખાણ કરનારની સ્તુતિ કરે છે—

અમાપ્તુવચ્ચન્યમક્ષ્યમપિ જ્ઞામો બુમુક્ષયા ।

ન મક્ષયતિ પુણ્યાત્મા, પચ્ચોદુમ્બરજં ફલમ્ ॥ ૪૩ ॥

સુલભ ધાન્ય અને ફળ-સમૃદ્ધ દેશ કે કાળમાં જે પાંચ ઉદુમ્બર ફલને ખાતા નથી, તે વાત તો બાજુ પર રાખીએ. પરંતુ દેશ અને કાલના કારણે ભક્ષ્ય ધાન્ય કે ફલની પ્રાપ્તિ

ન થાય, ભૂખથી લેવાયો હોય અને હુમળો થયો હોય, 'સ્વસ્થતાવાળાને મત-પાલન કરવું ગહે મુશ્કેલ નથી.' તો પણ તે પુણ્યાત્મા પાંચ ઉદુમ્બર-ફલોતું ભક્ષણ કરતો નથી. ૪૩.

હવે કેમસર આવેલા અનંતકાયને ત્રણ સ્ત્રોતોથી દર્શાવે છે—

આદ્રઃ કન્દઃ સમગ્રોઽપિ, સર્વઃ કિશલ્યોઽપિ ચ ।

સ્તુહી લવણવૃક્ષત્વક્, કુમારી ગિરિકર્ણિકા ॥ ૪૪ ॥

શતાવરી વિરુદ્ધાનિ, ગુહ્ચી કોમલામ્લિકા ।

પલ્પ્યક્ષોઽમૃતવહ્ની ચ, વલ્લઃ શૂકરસંશ્રિતઃ ॥ ૪૫ ॥

અનંતકાયાઃ સૂત્રોક્તાઃ અપરેઽપિ કૃપાપરેઃ ।

મિથ્યાદૃશામવિજ્ઞાતાઃ વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૪૬ ॥

નહિ સુકાએલા સર્વ ભતિના કંદ, સુકાએલામાં તો નિર્ભય થવાથી અનંતકાયપણું રહેતું નથી. કન્દ એટલે વૃક્ષના થડની નીચે જમીનમાં રહેલો ભાગ, આ સર્વ લીલા કંદો અનંતકાય છે. તેમાં કેટલાકનાં નામો જણાવે છે. સુરણ કન્દ, જેનાથી હરસ રોગની શાંતિ થાય છે. આદુ-લીલી સૂંઠ, લસણ, વજ્રકંદ, દરેક ભતની નહિ સુકાએલી હળદર, લીલો-તીજો કચ્છરો, કમલકન્દ, ગાજર, પશ્ચિનીકંદ, કસોડું-ખરસઈનો કંદ, મુર્જર, સુસ્તા(મોથ), મૂળાના કંદ, બટાકા, કુંગળી, રતાણુ, હસ્તિકંદ, મતુલ્યકંદ વગેરે, કિશલ્ય એટલે દરેક વનસ્પતિનાં પ્રૌઢ પાંદડાંની પૂર્વાવસ્થાનાં કોમળ પાંદડાં કે દરેક ખીજમાંથી પ્રથમ નીકળતા અંકુરાઓ અનંતકાય હોય છે. જ્યારે તે વૃદ્ધિ પામે, કોમળતા ન રહે અને ડુંબડે અને ત્યારે તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ કહેવાય. બાકી દરેક વનસ્પતિકાયની પૂર્વાવસ્થા અનંતકાય-સ્વરૂપ હોય. સ્તુહી એટલે વજ્ર તરુ, ચોરીયા, હાથીયા-કાંટાળા વાઢમાં ઉપયોગી થાય છે, તે અનંતકાય છે. લવણ નામના વૃક્ષની છાલ, એકલી છાલ જ અનંતકાય છે, બાકીના અવયવો પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે કુમારી-કુઆર પ્રસિદ્ધ છે, જેનાં પત્રો બે ધારોમાં કાંટાવાળાં લાંબાં પરનાળના આકારનાં હોય છે. ગિરિકર્ણિકા એક ભતની વેલડી, જેને ગરમર કહે છે. શતાવરી વેલડી વિશેષ, વિરૂઢ એટલે કઠોળમાંથી નીકળતા અંકુરા, કઠોળને પલાળી રાખે એટલે તેમાં અંકુરા નીકળે તે. ગદૂચી એટલે દરેક ભતના ગળાના વેલા, જે લીમડા વિગેરે વૃક્ષો ઉપર હોય છે. કોમળ આમલી-ખીજ ન થયાં હોય તેવી કુણી આંબલી અનંતકાય છે, જે ચિંચિણિકા પણ કહેવાય છે. પલ્પ્યક્ષ-એક ભતનું પાલખતું શાક, અમૃતવેલી નામની વેલડી, શૂકરવાલ-શૂકરવેલી, જેની જંગલમાં મોટી વેલડીઓ થાય છે, પરંતુ ધાન્યમાં જે વાલ ગણાવ્યા છે, તે અનંતકાય નથી. આ નામો આર્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રોતોમાં પ્રસિદ્ધ એવાં નામો જીવાલિગમ નામના સૂત્રમાં કહેલાં છે. ખીજ ભેદોવાળી અનંતકાય પણ કૃપાવંત શ્રાવકોએ વર્જવી ભેઈએ. મિથ્યાદૃષ્ટિઓને તો વનસ્પતિમાં જ જીવની શ્રદ્ધા ન હોવાથી અનંતકાયપણાની માન્યતા તો કયાંથી હોઈ શકે? ૪૪, ૪૫, ૪૬. હવે અજ્ઞાતફલ વર્જવા માટે જણાવે છે—

સ્વયં પરેણ વા જ્ઞાતં, ફલમઘ્યાદ વિશારદઃ ।

નિષિદ્ધે વિષફલે વા, મા ભૂદસ્ય પ્રવર્તનમ્ ॥ ૪૭ ॥

પોતે કે ખીબાએ ન યોગપ્રેક્ષુ કૃણ બુદ્ધિશાળી ભક્ષણ ન કરે. અભાણ્યાં કૃણ ખાવાનો દોષ જણાવે છે કે નિષેધ કરેલાં, વિષકૃણ અને અભાણ્યાં કૃણ અને ઉપલક્ષણથી અભાણ્યાં પત્ર, ફૂલ વગેરે પણ અભક્ષ્ય સમજવાં. તે ખાવાથી વ્રતભંગ થાય છે અને વિષફલ ખાવાથી ભવિતનો નાશ થાય છે. ૪૭. હવે રાત્રિભોજન-નિષેધ કહે છે—

અન્નં પ્રેત-પિશાચાદ્યૈઃ, સંચરદ્ભિર્નિરંજુભૈઃ ।

અચ્છિદ્ધં ક્રિયતે યત્ર, તત્ર નાઘા દ્વિનાત્પયે ॥ ૪૮ ॥

નિરંજુશ પ્રેત, વ્યંતર, પિશાચ, રાક્ષસ વગેરે રાત્રે કરનારા અધમભતિના દેવતાના સ્પર્શાદિકથી ઉચ્છિદ્ધ બનેલું ભોજન રાત્રે ન ખાવું. કહેલું છે કે, ‘રાત્રિએ રાક્ષસો વગેરે પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર ગમે ત્યાં રખાડે છે, અને તેઓ ભોજનને અભાણ્યાં એકું કરે છે અને રાત્રિભોજન કરનારને ઉપદ્રવ કરે છે.’ ૪૮. તથા—

ધોરાન્ધકારરુદ્ધાક્ષૈઃ પતન્તો યત્ર જન્તવઃ ।

નૈવ મોહ્યે નિરીક્ષ્યન્તે, તત્ર મુજ્જીત કો નિશિ ? ॥ ૪૯ ॥

પ્રભલ અંધકારમાં બન્યાં આંખથી ઘી, તેલ, છાશ વગેરે ભોજનમાં પડતા કીડી, કીડા, માખ કે ઉડતા છુણા જંતુઓ બ્યારે દેખાતા નથી, એવા રાત્રિકાળમાં કયો ચેતનાવાળો સમજી ભોજન કરે ? ૪૯. રાત્રિભોજનમાં દેખેલા દોષો ત્રણ પ્રકારનાં કહે છે—

મેઘાં પિપીલિકા હન્તિ, યુકા કુપ્પાજ્જલોદરમ્ ।

કુરુતે મક્ષિકા વાન્તિ, કુષ્ઠરોગં ચ કોલિકઃ ॥ ૫૦ ॥

કળ્પકો દારુલખંડં ચ, દિતનોતિ ગલવ્યયામ ।

વ્યજનાન્તર્નિપતિતસ્તાણુ વિધ્યતિ વૃથિકઃ ॥ ૫૧ ॥

વિલગ્નથ ગલે વાલઃ, સ્વરમજ્ઞાય જાયતે ।

હત્યાદયો દૃષ્ટદોષાઃ, સર્વેષાં નિશિમોજને ॥ ૫૨ ॥

ભોજનમાં કીડી આવી અને તે રાત્રે દેખાય નહિ અને ખરાઈ બન્ય, તો તેથી ખાનારની બુદ્ધિ હણાઈ બન્ય. તેમજ જૂ ખવાઈ તો જલોદર નામનો પેટનો રોગ ઉત્પન્ન થાય, માખીથી બિલટી થાય, કરોળીયો ખવાય તો કોઢરોગ, બોરડી આદિનો કાંટો કે લાકડાનો ટુકડો ગળાની વ્યથા કરે, શાકની અંદર ડીંટાંના આકાર સરખો વિંછી ખવાઈ બન્ય, તો તાણવું વિંછી નાખે, શંકા કરી કે, કીડી વગેરે ખારીક હોવાથી ન દેખાય, પરંતુ વિંછી તો મોટો હોવાથી દેખાય જ અને તે કેવી રીતે ભોજનમાં ખવાય ? તેના જવાબમાં જણાવે છે કે, વૃંતાકનાં, ડીંટાં વિંછીના

આકાર સરખા હોય છે, અને કદાચ લોજનમાં વિંછી આવી પડ્યો હોય અને તેનો ખચાલ ન આવે તો ખવાઈ જવાનો સંભવ ગણાય. ગળામાં વાળ ચોટી જાય. આ વિગેરે દોષો તો દરેક અન્યદર્શનકારો પશુ માને છે. વળી રાત્રિભોજન કરે એટલે રસોઈ કરવામાં છ જીવનિકાચનો વધ થવાનો, વાસણ સાફ કરવામાં ધોવામાં પશુ પાણીમાં રહેલા જીવોનો વિનાશ થવાનો, પાણી ફેંકે એટલે ભૂમિપર રહેલા કુંચુ, કીડી આદિ જીવોનો ઘાત થવાનો. તે જીવોના રક્ષણ ખાતર પશુ રાત્રિભોજન ન કરવું. કહેલું છે કે—“રાત્રિભોજન કરવાથી કુંચુઆદિ જીવોનો ઘાત તેમજ ભોજન સાફ કરવાં-ધોવાં વગેરે રાત્રિકાર્યમાં હિંસા લાગે છે. એવા રાત્રિભોજનના દોષોને કહેવા કોણ સમર્થ થઈ શકે તેમ છે? ૫૦, ૫૧, ૫૨.

પ્રશ્ન કર્યો કે, જેમાં અન્ન પકાવવું ન પડે કે ભોજન ધોવાં વગેરે દોષોનો સંભવ નથી તેવા તૈયાર લાડુ આદિ કે ખજૂર, દ્રાક્ષાદિનું લક્ષણ કરનારને કયો દોષ લાગે? તે કહે છે—

નામેદ્ય સૂક્ષ્મજન્તૂનિ, નિશ્ચઘાત પ્રાસુકાન્યપિ ।

અપ્યુચ્ચત્કેવલજ્ઞાનૈર્નાદતં યન્નિશાઽજ્ઞનમ્ ॥ ૫૩ ॥

દિવસે ખનાવેલા—પ્રાસુક અને ઉપલક્ષણથી તે સમયે નહીં પકવેલા હોવા છતાં પશુ મોઢક કે કૂળ વિગેરે રાત્રે ન ખાવા, શાથી? તો કે ગમે તેટલા ધીભ પ્રકાશમાં તેવા સૂક્ષ્મ જંતુઓ કુંચુ, પનક વિગેરે દેખી શકાતા નથી. એથી ઉત્પન્ન થયેલા કેવલજ્ઞાનવાળા ભગવંતોએ કેવળજ્ઞાનના બલથી જાણ્યું છે કે, ઘણા ખારીક ઉડતા અને આવી પડતા જંતુ વગરના ભોજનનો અસાવ હોવાથી તેમણે રાત્રિભોજનનો આદર કર્યો નથી. નિશીથ-સાખ્યમાં કહેલું છે કે—

“જે કે લાડુ વિગેરે પ્રાસુક પકાર્યો રાત્રે તૈયાર ન કર્યા હોય, દિવસે ખનાવ્યા હોય, તો પશુ રાત્રે કુંચુઆ, લીલ, કુગ આદિ નાના જંતુઓ દેખી શકાતા નથી તેથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાળા કેવલજ્ઞાનીઓ સ્વજ્ઞાન-બલથી તે સૂક્ષ્મજીવોને જાણી શકે તેમ હોવા છતાં રાત્રિભોજન કરતા નથી. જે કે લીલા વગેરેના પ્રકાશમાં કીડી વિગેરે જીવો દેખાય છે, તો પશુ વિશિષ્ટજ્ઞાનીઓએ મૂલમતની વિરાધના થતી હોવાથી આવ્યથું નથી” પદ લૌકિક દર્શનોમાં પશુ રાત્રિભોજનનો નિષેધ છે.—

ધર્મવિન્નૈવ મુક્તીત, કદાચન દિનાત્યયે ।

વાક્ષા અપિ નિશામોજ્યં, યદમોજ્યં પ્રવક્ષતે ॥ ૫૪ ॥

જૈનશાસન નહિ પામેલા ધીભ લોકો પશુ રાત્રે ભોજન કરવાની ના કહે છે, તો પછી ધર્મ સમજનાર શ્રાવક કદાપિ સૂચિસ્ત થયા પછી ભોજન કરે નહિ. ૫૪. જે શાસ્ત્રોથી અન્ય મતવાળા રાત્રિભોજનની મના કરે છે, તે શાસ્ત્રપાક આ પ્રમાણે—

‘ત્રયીતેજોમયો માતુરિતિ વેદવિદો વિદુઃ ।

તત્કરૈઃ પૂતમસ્તિલં, શુભં કર્મ સપાચરેત્ ॥ ૫૫ ॥

વેદના બાણકારો ઋગ્, યજુ અને સામ લક્ષણ ત્રણના તેજવાળો સૂર્ય માને છે, અને

‘ત્રયીતનુ’ એવું સૂર્યનું નામ જાણે છે. તે સૂર્યના કિરણોથી પવિત્ર કરેલ સર્વશુભ કાર્યો કરવા, તેના અભાવમાં શુભ કાર્યો ન કરવાં. ૫૫. તે જ કહે છે—

નૈવાહુતિર્ન ચ સ્નાનં, ન શ્રાદ્ધં દેવતાર્ચનમ્ ।

દાનં વા વિહિતં રાત્રૌ, મોજનં તુ વિશેષતઃ ॥ ૫૬ ॥

અગ્નિમાં સમિધ આદિની આહુતિ આપવી, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવપૂજા, દાન, આદિ શુભ કાર્યો અને ખાસ કરીને ભોજન રાત્રે ન કરવાં. પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘નક્તભોજન તો કલ્યાણકારી છે, એમ સાલત્યું છે અને રાત્રિભોજન વગર તે સંભવે નહિ.’ તેના જવાબમાં જણાવ્યું છે કે, નક્ત શબ્દના અર્થને ન સમજવાથી આમ યોદ્ધા છે. ૫૬. તે જ કહે છે—

દિવસસ્યાષ્ટમે માગે, મન્દીભૂતે દિવાકરે ।

નક્તં તુ તદ્ વિજાનીયાત્, ન નક્તં નિશિ મોજનમ્ ॥ ૫૭ ॥

દિવસના આઠમા ભાગમાં પાછલા અર્ધ પ્રહરમાં જે ભોજન કરાય, તે નક્તભોજન કહેવાય. શબ્દની મુખ્યા અને ગૌણી એમ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં કોઈ વખત મુખ્યથી વ્યવહાર કરવો, કોઈક વખત મુખ્યાર્થની બાધા થાય, તો ગૌણ પ્રવૃત્તિ કરવી. નક્તનો અર્થ રાત્રિભોજન લક્ષણ મુખ્યાર્થની બાધામાં રાત્રિભોજનનો ત્યા ત્યા પ્રતિષેધ કરેલો હોવાથી નક્ત શબ્દનો ગૌણઅર્થ દિવસ થોડો બાકી રહ્યો હોય, તે સમયે ભોજન કરવું એવા અર્થમાં નક્ત-ભોજન શબ્દ લેવો. ત્યાં નિમિત્ત જણાવ્યું કે, સૂર્ય ઠંડો પડે ત્યારે એટલે મુખ્ય અર્થનો પ્રતિષેધ થવાથી નક્ત એટલે રાત્રિભોજન અર્થ ન કરવો. ૫૭. રાત્રિભોજનનો નિષેધ બીજાં શાસ્ત્રોમાં જણાવેલો છે, તે બે શ્લોકોથી જણાવે છે—

‘દેવૈસ્તુ મુક્તં પૂર્વાહ્નિ, મધ્યાહ્ને ઋષિમિસ્તથા ।

અપરાહ્ણે ચ પિતૃભિઃ, સાયાહ્ને દૈત્ય-દાનવૈઃ ॥ ૫૮ ॥

સન્ધ્યાયાં યજ્ઞ-રક્ષોભિઃ, સદા મુક્તં કુલોદ્ગ્રહ ! ।

સર્વથેભાં વ્યતિક્રમ્ય, રાત્રૌ મુક્તમોજનમ્ ॥ ૫૯ ॥’

દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં દેવોએ ભોજન કર્યું, મધ્યાહ્ન સમયે ઋષિઓએ, પાછલા દિવસે પિતૃઓએ, સાંજે-વિકાલ સમયે દૈત્યોએ અને દાનવોએ ભોજન કર્યું. સન્ધ્યા એટલે રાત્રિ-દિવસને પ્રવેશ અને નીકળવાનો સમય તેમાં યજ્ઞોએ અને રાક્ષસોએ ભોજન કર્યું હે સુધિષ્ઠિર! સર્વે દેવાદિકની વેળાનો સમય ઉલ્લંઘન કરી રાત્રે ભોજન કરવું, તે અભોજન ગણાય ૫૮, ૫૯ આયુર્વેદમાં પણ કહેલું છે—આ પ્રમાણે પુરાણમાં રાત્રિભોજનનો પ્રતિષેધ કહીને આયુર્વેદ સાથે સુસમત થતા જણાવે છે. આયુર્વેદમાં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે—

હૃસ્માપિપદ્મસંકોચઃ, ચંદ્રરોચિરપાયતઃ ।

અતો નક્તં ન મોક્તવ્યં, સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ॥ ૬૦ ॥

આ શરીરમાં નીચા સુખવાણું હૃદયપક્ષ અને ઊંચા સુખવાણું નાભિપક્ષ એ બે કમળો છે, તે રાત્રે સંકોચ પામે છે, શાથી ? તો કે સૂર્યનો અસ્ત થવાથી. આ કારણે બંને કમળો સંકોચાઈ જાય છે, તેથી રાત્રે ભોજન ન કરવું, સૂક્ષ્મ જીવોતું ભક્ષણ પણ થઈ જાય, આ ધીજી અરણ્ય. ૬૦. પરપક્ષની સાક્ષી આપીને સ્વમતની સિદ્ધિ કરે છે—

સંસજ્જીવસંઘાતં, મુજ્જાના નિશિ મોજનમ્ ।

રાક્ષસેભ્યો વિશિષ્યન્તે, મૃદાત્માનઃ કયં હુ તે ? ॥ ૬૧ ॥

રાત્રે ભોજન સાથે આવતા સંસકૃતસંઘ જીવોના સમૂહનું ભોજન કરતા મૂઠ-જડ મનુષ્યો ખરેખર રાક્ષસો છે. જૈનધર્મશુક્ત મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી વિરતિ ગ્રહણ કરવી, તે જ ઉચિત ગણાય. વિરતિ વગરનો શિંગડા-પૂંછડા વગરનો પશુ જ છે. ૬૧. એ જ વાત કહે છે—

વાસરે ચ રજન્યાં ચ, યઃ ત્વાદન્નેવ તિષ્ઠતિ ।

શૃજ્ઞ-પુચ્છ-પરિભ્રષ્ટઃ, સ્પૃહં સ પશુરેવ હિ ॥ ૬૨ ॥

દિવસ કે રાત્રિનો ભેદ રાખ્યા વગર જે ખાધા જ કરતો હોય, તે શિંગડા અને પૂંછડા વગરનો ચોક્ષો પશુ જ છે. ૬૨. રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરનાર કરતાં પણ અધિક પુણ્યશાળીને દેખાડે છે—

અહ્નો મુલેજ્વસાને ચ, યો દ્વે દ્વે ઘટિકે ત્યજન્ ।

નિશામોજનદોષજ્ઞોઽશ્વાત્યસૌ પુણ્યમાજનમ્ ॥ ૬૩ ॥

દિવસના આરંભમાં અને છેડાના ભાગમાં રાત્રિના નજીકના કાળમાં બપોળે ઘડીને છોડીને ભોજન કરતો હોય, તે પુણ્યશાળી આત્મા છે, તે મહાતુલાવ રાત્રિભોજનના દોષો જાણનાર હોય અને તેથી રાત્રિ પાસેના સુહૃત્ સુહૃત્ કાળ પણ દોષવાળા સમજે છે. આ કારણથી આગમમાં સર્વ જઘન્ય પ્રત્યાખ્યાન સુહૃત્ કાળ-પ્રમાણ નમસ્કાર-સહિત(નોકારશી) કહેલું છે. શ્રાવક છેલ્લા સુહૃત્ની પહેલાં ભોજન પતાવી નાખે અને ત્યાર પછી તેવિઆહાર કે ચોવિહાર રૂપ રાત્રિભોજનનું પચ્ચક્રગણ કરે. ૬૩. પ્રશ્ન કર્યો કે જે દિવસે જ ભોજન કરે છે, તેને રાત્રિ-ભોજનના પચ્ચક્રગણનું ફળ નથી, અથવા બે કંઈપણ ફળ મળતું હોય તો કહી સમજાવે, તેના જવાબમાં જણાવે છે—

અકૃત્વા નિયમં દોષા-મોજનાદ્ દિનમોજ્યપિ ।

ફલં મજેન્ન નિર્વ્યાજં, ન વૃદ્ધિર્માષિતં વિના ॥ ૬૪ ॥

દિવસે ભોજન કરનાર હોવા છતાં તે રાત્રિભોજનનો નિયમ કર્યા વગર વાસ્તવિક ફળ મેળવી શકતો નથી. કેમ ન મેળવે ? તો કે કોઈને ત્યાં વ્યાજ રકમ મેલી, પણ નક્કી કર્યા વગર મૌનપણે રકમ આપી, વ્યાજ નક્કી ન કર્યું, તો વગર બોલેલી રકમનું વ્યાજ કોઈ આપતું નથી. આ વાત લોકોમાં પણ જાણીતી છે કે, જે બોલ્યા હોય તે પ્રમાણે વ્યાજ મળે ૬૪. કહેલી વાતને ઉલટી રીતે જણાવે છે—

યે વાસરં પરિત્યજ્ય, રજન્યામેવ મુજ્જતે ।

તે પરિત્યજ્ય માણિક્યં, કાચમાદદતે જઠાઃ ॥ ૬૬ ॥

જેઓ દિવસનો ત્યાગ કરીને રાત્રે જ લોજન કરે છે, જડ સરખા તેઓ માણિક્ય રત્નનો ત્યાગ કરી કાચને ગ્રહણ કરે છે. ૬૫. પ્રશ્ન કરે છે કે, નિયમ સર્વ સ્થાનમાં ફળ આપનાર થાય, તેથી જેને ‘રાત્રે જ મારે લોજન કરવું’, પણ દિવસે નહિ’ એવા નિયમવાળાની કઈ ગતિ થાય ? તે કહે છે—

વાસરે સતિ યે શ્રેયસ્કામ્યયા નિશ્ચિ મુજ્જતે ।

તે વપન્ત્યુષરે ક્ષેત્રે, શાલીન્ સત્યપિ પલ્લવે ॥ ૬૬ ॥

જેઓ કલ્યાણ માટે દિવસે લોજન હોવા છતાં પણ કુશાસ્ત્રના સંસ્કારથી કે મોહથી શ્રેયની ઇચ્છાથી રાત્રે જ લોજન કરે, તેઓ ડાંગર રોપવા યોગ્ય ફળદ્રૂપ કચારો હોવા છતાં પણ ઉપર ભૂમિમાં ડાંગર વાવે છે. જેમ ઉપર ભૂમિમાં શાલિધાન્ય વાવવું નિર્ઘટક છે, તેમ ‘રાત્રે જ મારે લોજન કરવું’ એવો નિયમ પણ નિષ્ફળ છે. અધર્મ રોકનાર નિયમ હોય, તે ફળવાળો ગણાય, આ નિયમ તો ધર્મ રોકનાર હોવાથી નિષ્ફળ કે વિપરીત ફળવાળો ગણાય. ૬૬. રાત્રિલોજનનું ફળ કહે છે—

ઉલૂક-કાક-માર્જાર-ગૃધ્ર-શમ્બર-શૂકરાઃ ।

અહિ-વૃશ્ચિક-ગોધાઘ્ર, જાયન્તે રાત્રિમોજનાત્ ॥ ૬૭ ॥

રાત્રિલોજન કરનાર ભવાંતરમા ઘુવડ, કાગડા, બિલાડા, ગીધ, સાબર, મચ્છ, ભૂંડ, સાપ, વિંછી, ઘો, નોળિયા, ગીરેલી, અને પાપખંધ થાય તેવી અધમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૭. વનમાલાનું ઉદાહરણ આપીને રાત્રિલોજન-દોષની મહત્તા બતાવે છે—

શ્રૂયતે હન્યવપયાન્, અનાદ્યૈવ લક્ષણઃ ।

નિશ્ચામોજનવપર્યં, કારિતો વનમાલયા ॥ ૬૮ ॥

સંભળાય છે કે, વનમાલાએ ધીબ સોગનનો અનાદર કરીને લક્ષમણને રાત્રિલોજનના સોગન કરાવ્યા હતા.

રામાયણમાં સંભળાય છે કે, કશરથપુત્ર લક્ષમણે પિતાની આજ્ઞાથી રામ અને સીતા સાથે દક્ષિણપથ તરફ પ્રયાણ કરતા વચ્ચેમાં કૂબરનગરમાં મહીધર રાજાની પુત્રી વનમાલા સાથે લગ્ન કર્યા. ત્યારપછી રામ સાથે આગળ દેશાન્તરમા જતા તેની પત્ની વનમાલાને ત્યાં મૂકતો જાય છે, તેના વિરહથી દુઃખી બનેલી તેનું ફરી આગમન નહિ થાય તેમ સંભાવના કરતાં તેણીએ લક્ષમણને સોગન અપાવ્યા. ‘હે મિત્રા ! રામને તેના ઇચ્છેલા દેશમાં સ્થાપન કરીને જો હું તને મારાં દર્શન આપીને ખુશ ન કરું, તો પ્રાણાતિપાત આદિ પાપ કરનારની જે ગતિ થાય, તે ગતિને હું પામું.’ વનમાલાને તે સોગનોથી સંતોષ ન થયો અને ‘જો તમે રાત્રિલોજન કરનારાની

ગતિના સોગન કરો, તો જ હું તમને રબ આપું, નહિં તર નહિં.’ એમ કહ્યું. એટલે તે પ્રમાણે સ્વીકારી તેણે આગળ બીબા દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રમાણે બીબા સોગનનો અનાદર કરી વનમાલાએ લક્ષમણને રાત્રિસોજન સંબંધી સોગન કરાવ્યા. આ વિષયની વધારે હકીકત અંથ વધી બાકી તે કારણે અહીં લખી નથી. ૬૮.

શાસ્ત્ર-નિદર્શન વગર સમગ્ર લોકનું અનુભવસિદ્ધ રાત્રિસોજન-વિરતિનું ક્ષણ કહે છે—

કરોતિ વિરતિ ધન્યો, યઃ સદા નિશિ મોજનાત્ ।

સોઝદ્ પુરુષાયુષસ્ય, સ્યાદવશ્યમુપોષિતઃ ॥ ૬૯ ॥

જે કોઈ ધર્મરાધક રાત્રિસોજનના પચ્ચક્રખાણ કરે તે પુરુષનું અર્ધ આયુષ્ય તો ઉપવાસવાળું ગણાય એક ઉપવાસ પણ નિર્જરાનું કારણ હોવાથી મહાકૃપવાળું છે. સો વર્ષના આયુષ્યવાળાને લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપવાસનો સરવાળો થાય, તો તેને કેટલું ક્ષણ થાય ? આ તો સો વર્ષવાળાની વાત કરી, પરંતુ પૂર્વકોટી વર્ષ જીવનારને તો અર્ધ કાળ ઉપવાસ રાત્રિસોજન-વિરતિમાં થાય. ૬૯ આ પ્રમાણે રાત્રિસોજનના ઘણા દોષો જણાવ્યા, તેના ત્યાગમાં જે શુભો છે, તેને કહેવા એ અમારી શક્તિની બહારની વાત છે—

રજનીમોજનત્યાગે, યે ગુણાઃ પરિતોઽપિ તાન્ ।

ન સર્વજ્ઞાદ્ ઋતે કશ્ચિદપરો વત્તુમીશ્વરઃ ॥ ૭૦ ॥

રાત્રિસોજન ત્યાગ કરવાના જે સર્વ પ્રકારના શુભો છે, તેને કેવળી સિવાય બીજો કોઈ કહેવા સમર્થ નથી. ૭૦.

હવે કેમપ્રાપ્ત કાયા દ્વંદ્વ, દર્હિ, છાશ આદિ-ગોરસ સાથે ભેગા થએલા કઠોળના બનેલા સોજનનો પ્રતિષેધ જણાવે છે—

આમગોરસસંપૃક્ત-દ્વિદલાદિષુ જન્તવઃ ।

દષ્ટાઃ કેવલિમિઃ સૂક્ષ્માસ્તસ્માત્ તાનિ વિવર્જયેત્ ॥ ૭૧ ॥

કાયા ગોરસમાં કઠોળ કે તેના અવયવો ભેગા થાય, તો તેમાં કેવળી ભગવંતોએ સૂક્ષ્મજીવો દેખેલા છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

આ જૈનશાસનની આવા પ્રકારની મર્યાદા છે કે, આગમથી બહુ શકાય તેમાં હેતુઓને પ્રતિપાદન કરે, અને હેતુઓથી બહુ શકાય તેવા પદાર્થોમાં માત્ર આગમને આગળ કરી પ્રતિપાદન કરે, તેમ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર આજ્ઞા-વિરાધક કહેલો છે ‘જે હેતુવાદ પક્ષમાં હેતુથી, અને આગમમાં આગમથી એ પ્રમાણે પ્રભુ-શાસનના સિદ્ધાંતો પ્રગૂંપે, તે આજ્ઞાઆરાધક છે, અને તેથી વિપરીત રીતે પ્રગૂંપણ કરનાર સિદ્ધાંત-વિરાધક છે.’ આ નિયમાનુસાર કાયા ગોરસમાં ભળેલા કઠોળ આદિમાં હેતુથી બહુ શકાય તેવા જીવોનો સદ્ભાવ નથી. પણ તે જીવો આગમથી જ બહુ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે તે ગોરસમાં ભળેલા કઠોળ, આદિશબ્દથી રાધેલા વાસી ભાત, જે દિવસ ઉપરાંતનું દર્હિ, કોહાએલ કે વાસી અન્ન, તેમાં

જે જંતુઓ છે, તે કેવળી ભગવંતોએ દેખ્યા છે, તેથી તે જંતુ-મિશ્રિત તથા કાચા ગોરસ સાથે કઠોળ મિશ્રિત ભોજનની વાનગીનો ત્યાગ કરવો. તેનું ભોજન કરવાથી પ્રાણુતિપાત નામનું પ્રથમ પાપસ્થાનક લાગે છે. કેવળીઓના વચનો નિર્દોષ હોવાથી આત્મ-પ્રામાણિક પુરુષોના વચનથી વિપરીત ન હોય. ૬૧. તેમજ એમ ન સમજવું કે મધ વિગેરેથી માંડી કોઈકું, સ્વાદ વિગેરે ખગડી ગયા હોય કે વાસી અન્ન સુધી કહેલાં જ અલક્ષ્ય છે, પરંતુ ઘણાં જીવોના સંબંધવાળાં હોય તેવા ખીબાં પણ અલક્ષ્યોને આગમથી બાણીને ત્યાગ કરવાં બેઈએ, તે કહે છે—

જન્તુમિશ્રં ફલં પુષ્પં, પત્રં ચાન્યદપિ ત્યજેત ।

સંધાનમપિ સંસક્તં, જિનધર્મપરાયણઃ ॥ ૭૨ ॥

જૈનધર્મ-પરાયણ હયાણુ શ્રાવક ખીબાં જીવોના સંસર્ગવાળા ફળ, ફૂલ, પાંદડાં, કે તેવી ખીણ વસ્તુઓ તથા ગોળ અથાણાનો ત્યાગ કરે.

ફળ સિવાયના ખીબાં ત્રસ જીવોથી યુક્ત મહુડાં, ખીલીફળ આદિક ફળો, અરણિ, સરગવો કે મહુડાં આદિ પુષ્પો, ચોમાસામાં તાજલીયા આદિક ભાણ તથા પાંદડાં તેમ જ ખીબાં પણ મૂળ આદિકનો ત્યાગ કરવો. કેરી આદિકના અથાણામાં બે લીલ ફૂલ કે ખીબાં સંસક્ત જીવ હોય તો ત્યાગ કરવો, કારણ કે જીવહયા પાલન કરનાર શ્રાવક જીવ-વિરાધના થાય તેવા અલક્ષ્યનું ભક્ષણ કરતો નથી આ ભોજનથી ભોગોપભોગ-વ્રત કહ્યું. ભોગોપભોગનું કારણ ધનોપાર્જન પણ ભોગોપભોગ ઉપચારથી કહેવાય, તેનું પરિભાષણ પણ ભોગોપભોગવ્રત કહેવાય, તેથી શ્રાવકને ખરકમનો પરિહાર કરીને ખીબાં નિર્દોષ કાર્યથી આજીવિકા કરવાની હોય આ અહિં સંક્ષેપમાં જણાવ્યું, અતિચારના અધિકારમાં વિશેષ કહીશું. ભોગોપભોગ-વ્રત સમજાવ્યું ૭૨.

ત્રીજું ગુણવ્રત અનર્થદંડ-વિરમણ

હવે અનર્થદંડ-વિરમણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત કહેવાનો અવસર થયો, તેના ચાર પ્રકાર બે શ્લોકોથી સમજાવે છે—

આર્ત રૌદ્રમપધ્યાનં, પાપકર્મોપદેશિતા ।

હિંસોપકારિદાનં ચ, પ્રમાદાચરણં તથા ॥ ૭૩ ॥

શરીરાદ્યર્થદળ્હસ્ય, પ્રતિપક્ષતયા સ્થિતઃ ।

યોડનર્થદળ્હસ્તત્ત્યાગસ્તૃતીયં તુ ગુણવ્રતમ્ ॥ ૭૪ ॥

આર્ત-રૌદ્ર સ્વરૂપ અપધ્યાન કરવું, પાપકાર્યોની ઉપદેશ કે પ્રેરણા આપવી, હિંસાનાં સાધનો ખીબાંને આપવાં અને પ્રમાદ સેવવો. આ ચાર પ્રકારના અનર્થદંડ કહેવાય. શરીર આદિકના કારણે જે પાપ કરવું પડે, તે અર્થદંડ અને જેમાં ચેતાને કે ખીબાંને કઈ લાભ ન થાય અને વગર કારણે આત્મા પાપથી દંડાય તે અર્થદંડથી વિપરીતપણે રહેલો અનર્થદંડ, તેનો ત્યાગ કરવો, તે ત્રીજું ગુણવ્રત કહેવાય.

પરાણ ધ્યાન કરવું તે અનર્થદંડનો પ્રથમલેહ. તેના આર્ત અને રૌદ્ર એવા બે લેહ છે. ઋત એટલે દુઃખ, તેમા થવાવાળું અથવા આર્ત, પીડા, ચાતના તેમાં થવાવાળું ધ્યાન તે આર્તધ્યાન, તેના ચાર પ્રકાર છે. ૧. અણુગમતા શબ્દાદિક વિષયોના સંયોગમા તેના વિયોગ ચિંતવવા સ્વરૂપ અને વળી તેના અસંયોગની પ્રાર્થના, તે પ્રથમલેહ. ૨. શૂલ વિગેરે રોગ થયા હોય ત્યારે તેના વિયોગ સંબંધી વિચારો કરવા અને ફરી તેની પ્રાપ્તિ ન થાય તેની ચિંતા કરવી, તે આર્તધ્યાનનો બીજો લેહ. ૩. મનગમતા ઇષ્ટ શબ્દાદિક વિષયો તથા શાતાવેદનીયના અવિયોગના પરિણામ-સ્વરૂપ સંયોગ અભિલાષ નામનો ત્રીજો લેહ ૪. દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિના વૈભવની પ્રાર્થનારૂપ નિયાણું, તે ચોથા પ્રકારનું આર્તધ્યાન. જે માટે કહેલું છે:—

આર્તધ્યાન

દેવમલિનતાવાળા જીવને શબ્દાદિક વિષયવાળા અણુગમતા પદાર્થો માટે અતિશય વિયોગ ચિંતવન અને ફરી તેના સંયોગ ન થાય તેવી ચિંતા કરવી. તથા પેટનું શૂલ, મસ્તક આદિ વેદનાનો વિયોગ થાય, તેનું એકાગ્રપણે ધ્યાન કરવું અને તેના અસંયોગની ચિંતા, તેના પ્રતિકાર માટે આકુળ મનવાળા બનવું, ઇષ્ટ અનુકૂળ વિષયો અને શાતાવેદનીયમા રાગવાળા બની તેના અવિયોગનું ધ્યાન કરવું તથા તેના સંયોગની અભિલાષા કરવી. દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિના શુભોની સમૃદ્ધિની પ્રાર્થના સ્વરૂપ અત્યંત અજ્ઞાનભૂત અધમ નિયાણું ચિંતવવું. રાગ, દ્રેષ, અજ્ઞાન યુક્ત જીવને આ ચારે પ્રકારનું આર્તધ્યાન સંસાર વધારનાર અને તિયંચગતિનું કારણ છે.

રૌદ્ર ધ્યાન

બીજાને રોવડાવે તે રૂદ્ર-હ.ખનું કારણ, તેનાથી કરેલું અથવા તેનું કર્મ તે રૌદ્ર ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. ૧. હિંસાનુબંધી, ૨. મૃધાનુબંધી, ૩. સ્તેયાનુબંધી અને ૪. ધન-સંરક્ષણનુ-બંધી. તે માટે કહેલું છે—૧. “જીવનો વધ, બધન, ઠામ દેવો, નિશાની કરવી, મારવા વિષયક ચિંતવવું, અતિક્રોધરૂપી ગ્રહથી અસ્ત થએલું, નિર્દય મનવાળું, અધમવિપાકવાળું, હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહેવાય. ૨. ચાડી ખાવી, અસહ્યુત, ખોટા આળ આપવાં, પ્રાણિધાત આદિ વચનનું પ્રણિધાન કરવું, માથાવી છૂપાં પાપ કરનાર, પ્રતિજ્ઞા તોડનારને આ ધ્યાન હોય. ૩. તથા નીચ ક્રોધ અને લોભાકુલ ચિંતવાળાને પ્રાણીને મારવાના અનાય પંરિણામ થવા, પરદ્રવ્ય હરણ કરવાનું ચિંત કરવું, પરલોકના તુકશાનના વિચાર વગરનાને આવા પરિણામ થાય. ૪. શબ્દાદિક વિષયનાં સાધનો તથા ધન રક્ષણ કરવામાં સાવધાની રાખનાર, દરેક તરફથી તેના હરણની શંકા અને લઈ જનારને મારી નાખવાના ફૂર પરિણામવાળું ચિંત કરવું. રાગ, દ્રેષ અને મોહના વિકારવાળા જીવને નરકગતિના કારણરૂપ સંસાર વધારનાર એવું આ ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન હોય છે” આ પ્રમાણે આર્ત અને રૌદ્ર સ્વરૂપ અપધ્યાન, તે અનર્થદંડનો પ્રથમ લેહ. પાપકર્મનો ઉપદેશ અથવા ગ્રેરણા આપવી, તે બીજો લેહ. હિંસાના ઉપકરણો-છરી, ચપ્પુ, તરવાર, અગ્નિ, ઘડી આદિ અધિકરણ બીજાને આપવાં તે ત્રીજો લેહ, અને ગીત, નૃત્ય આદિ રાગાદિ વધારનાર પ્રમાદનું સેવન કરવું, તે અનર્થદંડનો ચોથો લેહ શરીર, કુટુંબાદિ નિમિત્તે પ્રાણી દંડાય, તે પ્રયોજન-કારણવાળો હોવાથી અર્થદંડ કહેવાય અને જેમા કંઈ પ્રયોજન ન હોય, તે અર્થદંડથી જે પ્રતિપક્ષરૂપે હોય, તે અનર્થદંડ, તેનો જે ત્યાગ, તે અનર્થદંડ-વિરતિ નામનું

ત્રીશ્રુ' શુભ્રવત કહેવાય, કહ્યું છે કે :- “જે ઇન્દ્રિય અને સ્વજન આદિને નિમિત્તે પાપ કરવું પડે, તે અર્થદંડ, અને તેથી જે બીજાં તે અનર્થદંડ કહેવાય. ૭૩-૭૪.
અપધ્યાનનું સ્વરૂપ અને પરિભાષુ કહે છે—

વૈરિષાતો નરેન્દ્રત્વં, પુરધાતાધિદીપને ।

સ્વેચરત્વાચપધ્યાનં, મુહૂર્ત્તિ પરતસ્ત્યજેત્ ॥ ૭૫ ॥

શત્રુનો ઘાત કરવાનો સ કદંબ, તેમ નગર-નાશ, અગ્નિ-ઢાહ દેવાનો વિચાર તે રૂપ રૌદ્ર-ધ્યાન. ચક્રવર્તી કે આકાશગામિની વિદ્યાવાળો થાઉં. દેવ-અદિ, અપ્સરા-દેવાંગના, વિદ્યાધરીઓ લોગવનારો થાઉં, તે રૂપ આત્મધ્યાન, તેના પરિણામ-વિચાર-ધ્યાનના ત્યાગરૂપ જે વ્રત, એક મુહૂર્ત્તથી વધારે કાળ માટે જે ત્યાગ કરવો, તે અપધ્યાન-વિરતરૂપ અનર્થદંડ-વિરતિનો પ્રથમ ભેદ. ૭૫. હવે પાપોદેશ-સ્વરૂપની વિરતિ જણાવે છે—

વૃષમાન દમય ક્ષેત્રં, કૃષ ષઢય વાજિનઃ ।

દાક્ષિણ્યાવિષયે પાપોપદેશોડયં ન કલ્પતે ॥ ૭૬ ॥

‘તારે ત્યાં નાના વાહરડા છે, તેને કેમ દમતો નથી? દમન કર’ ‘અરે! હવે વરસાદ સમય નજીક આવ્યો, એટલે ધાન્ય વાવવા માટે ખેતર ખેડીને તૈયાર કર, વરસાદ વરસ્યો, વાવણીની મોસમ આવી જશે, ખેતરો પાકી ગયાં છે, તો લણી લો, સાકાત્રણુ દિવસમાં ડાંગર વાવી દો, હવે નજીકના સમયમાં રાબતને લોડાની જરૂર પડશે, તો ખરી કરી દમન કરો.’ ઉપલક્ષણથી ગ્રીષ્મકાળમાં ખેતરમાં અગ્નિ દેવરાવવો, આવા પ્રકારનો પાપોપદેશ શ્રાવકથી ન કસાય, ખંધુ, પુત્ર આદિકના વિષયમાં દાક્ષિણ્યના કારણે તેમ પ્રેરણા આપવી પડે, તો તે અશક્ય-પરિહાર. દાક્ષિણ્યના પ્રસંગ સિવાય જેમ આવે તેમ બોલી મુખરતાથી પાપ-પ્રેરણા ન કરવી. ૭૬. હવે હિંસાના સાધનભૂત આધિકરણો ન આપવા માટે જણાવે છે—

યન્ત્ર-લાઙ્ગલ-સજ્જાયિ-મુશ્લોદૂરલાદિકમ્ ।

દાક્ષિણ્યાવિષયે હિંસં, નાર્પયેત્ કરુણાપરઃ ॥ ૭૭ ॥

ગાડાં, યંત્ર, હળ, તરવાર આદિ શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંભેણું, ખાંડણીઓ, દસ્તો, આદિ શબ્દથી ધનુષ, ધમણુ આદિ હિંસા કરનારી વસ્તુઓ, દયાવંત શ્રાવક દાક્ષિણ્યતાના વિષયને છોડી બીજાને ન આપે. ૭૭. હવે પ્રમાદાચરણરૂપ અનર્થદંડના ચોથા ભેદને તથા તેના પરિહારને ત્રણ સ્ત્રોકોથી સમજાવે છે—

કુત્તુહલાદ્ ગીત-નૃત્ત-નાટકાદિનિરીક્ષણમ્ ।

કામસાક્ષપસક્તિશ્ચ, દ્યૂત-મદ્યાદિસેવનમ્ ॥ ૭૮ ॥

જલક્રોહાડ્ડોલનાદિ-વિનોદો જન્તુયોગનમ્ ।

રિપોઃ સુતાદિના વૈરં, મત્ત-સ્ત્રી-દેશ-રાદ્-કથાઃ ॥ ૭૯ ॥

રોગ-માર્ગશ્રમૌ મુક્ત્વા, સ્વાપથ્થ સકલાં નિશ્વામ્ ।

एवमादि परिहरेत्, प्रमादाचरणं सुधीः ॥ ८० ॥

ઠૈતુકથી તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોના યથાચોગ્ય ભોગ કરવો, અર્થાત્ કુતૂહલથી ગીત સાંભળવા, નાટક-સરકસ આદિ ભોવાં, કુતૂહલ ગ્રહણ કરવાથી નિમિત્ત વિના જનિયાત્રાદિ કારણે કે લગનાદિ પ્રસંગે ઔચિત્ય ખાતર પ્રાસંગિક ભોવામાં પ્રમાદાચરણ નથી, તથા વાત્સ્યાયન આદિએ કરેલાં કામશાસ્ત્રને વારંવાર વાચવું, તેમાં વધારે રસ લઈ આસક્તિ કરવી, તથા પાસા આદિક વડે છૂત-જુગાર રમત રમવી, માદરાપાન, આદિ શખ્દથી શિકાર ખેલવો, આ વગેરેનું સેવન, તથા જલકીડો-તળાવ, નદી, કૂવારામાં તરવું, ફળવું, પિચકારીઓ છાંટવી, વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર હિંચકા ખાવા, પુષ્પો ચૂંટવા વિગેરે તથા કૂકડા વગેરે હિંસક પ્રાણીઓને પરસ્પર લડાવવા, શત્રુના પુત્ર-પૌત્રો સાથે વેર ટકાવી રાખવું. હવે કોઈ સાથે વૈર ચાલ્યું આવે છે, તેનો કોઈરીતે ત્યાગ કરી શકતો નથી, એટલે તેના પુત્ર-પૌત્રાદની સાથે જો વૈર રાખવું, તે પ્રમાદાચરણ, તથા ચાર પ્રકારની વિકથા કરવી, તેમાં પ્રથમ લક્ષ્યકથા-‘આ પકાવેલ માંસ, અડક, લાડવા વિગેરે સાફું લોજન છે, આણે સાફું જમણુ જમાડયું’, હું પણ તેમ લોજન કરાવીશ એ વિગેરે ખીણ સ્ત્રીકથા-સ્ત્રીનો પહેરવેષ, તેના અંગોપાંગની સુંદરતા, કે હાવભાવના વખાણ કરવાં, ‘કણ્ઠાટક દેશની સ્ત્રીઓ કામકળામાં હોણીયાર અને લાટદેશની સ્ત્રીઓ ચતુર અને પ્રેમાળ હોય છે.’ એ વિગેરે કથા, તે સ્ત્રીકથા કહેવાય. તથા ત્રીજી દેશકથા-‘હલ્લિણુદેશમાં અનાજ-પાણી ઘણું સુલભ હોય છે, અને ત્યાંના વતનીઓ સ્ત્રીસંભોગ કરનારા વિશેષ હોય છે. પૂર્વદેશમાં વિવિધ વસ્ત્રો ગોળ, ખાડ, ચોખા, મધ વિગેરે ઘણાં મળે છે. ઉત્તરદેશમાં લોકો શૂરવીર, ત્યાંના ઘોડાઓ વેગવાળા હોય છે. ઘઉં ઘણા પાકે છે અને કેસર વિગેરે પદાર્થો સસ્તા સુલભતાથી મળે છે. ત્યાંની દ્રાક્ષા અને દાડમો, કોઠાં મધુર સ્વાદવાળા હોય છે. પશ્ચિમ તરફના દેશમાં વસ્ત્રો કોમળ સુંવાળાં હોય છે. શેરડી ઘણી મળે છે. પાણી પણ ઠંડું હોય છે.’ વિગેરે કથન કરવું, તે દેશકથા. ચોથી રાજકથા-જેમકે અમારા રાજા ખડાદ્રુ છે, ચૌડદેશનો રાજા ઘણા ધનવાળો છે. ગૌડદેશના રાજા પાસે હાથીઓ ઘણા છે. તુર્કસ્તાનના રાજા પાસે તુર્કી ઘોડા ઘણા છે.’ આ વિગેરે તથા પ્રતિકૂલ પણ લોજન આદિની કથા કરવી તે સર્વ વિકથા કહેવાય. તથા રાગાદિ કારણ વગર કે માર્ગના થાક વગર આખી રાત્રિ નિદ્રા કરવી. રોગ અને માર્ગશ્રમમાં પ્રમાદાચરણ ન કહેવાય. આ કહેલાં અને તેવાં પ્રમાદાચરણોના શ્રાવકે ત્યાગ કરવો. વળી બીજી પ્રકારે પ્રમાદાચરિત જણાવે છે- “મદપાન, વિષયો, કષાયો, નિદ્રા, વિકથા આ પાંચ પ્રમાદો જીવને સંસારમાં ગળાવે છે.” આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પ્રમાદનો વિસ્તાર કહ્યો. ૭૮, ૭૯, ૮૦. દેશવિશેષમાં પ્રમાદનો ત્યાગ કહે છે :-

विलास-हास-निव्यूत-निद्रा-कलह-दुष्कथाः ।

जिनेन्द्रमवनस्यान्तराहारं च चतुर्विधम् ॥ ८१ ॥

શ્રીજિનસવનમા કામચેષ્ટાના વિલાસ કરવા, ખડખડ હાસ્ય કરવું, શુકવું, નિદ્રા કરવી, કલયો કરવો, ચોર-પારદારિકની કથા કરવી, અશન, પાન, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય ચારે પ્રકારનો આહાર

કરવો; આ સર્વ કાર્યો પણ પ્રમાદાચરણ કહેવાય, શ્રાવકે તેનો ત્યાગ કરવો. તેમાં અશન ચોખા વિગેરે, મગ વિગેરે કઠોળ, સાથવો, રાખડી, મોદક, દૂધપાક, સૂરણ વિગેરે કંદો, પુડલા આદિ, કહેલું છે કે—

‘ચોખા, સાથવો, મગ, જુવાર, રંધેલો ખોરાક, ખીર, દૂધપાક; સૂરણકંદાદિ, પુડલા, વડાં વિગેરે અશન જાણવા. સૌવીર રાખડી-કાણ, જવાદિકનું ઘોણું, મદિરા, સર્વ પ્રકારના અપૂકાય, કાકડી આદિ ફળના રસોને પાન જાણવા. શેકેલા ધાન્ય, ગોળપાપડી, ખજૂર, નાળીયેર, ફળ, દ્રાક્ષ, કાકડી; કેરી, ફણસ આદિ દરેક જાતનાં ફળો, આદિ ખાદ્ય સમજવા. દાતણ, તંબોલ, તુલસિકા, જેઠીમધ, અજમો, પીપર, સુંઠ, મરી, છુટ્ટ, હરદે, બહેડાં, આમળાં વિગેરે સ્વાદ્ય કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ ગુણવ્રતો કહ્યાં.

ચાર શિક્ષાવ્રતો

હવે ચાર શિક્ષાવ્રતો કહેવાય છે. તે સામાયિક, દેશાવકાશિક, પૌષધોપવાસ, અતિથિ-સંવિભાગ લક્ષણ, તેમાં પ્રથમ સામાયિક શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે—

ત્યક્તાર્તરૌદ્રધ્યાનસ્ય, ત્યક્તસાવદ્યકર્મણઃ ।

મુહૂર્ત સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકવ્રતમ્ ॥ ૮૨ ॥

આર્ત અને રૌદ્ર બંને પ્રકારનાં અશુભ ધ્યાન દૂર કરી, મન, વચન, કાયાનાં સર્વ પાપ-વ્યાપાર છોડી, બે ઘડી સમભાવ રાખવો, તે સામાયિક કહેવાય.

એક મુહૂર્ત એટલે બેઘડી કાળ સુધી સમભાવ એટલે રાગ અને દ્વેષ ન કરવા રૂપ મધ્યસ્થ-ભાવમાં રહેવું, તે સામાયિક વ્રત કહેવાય સામાયિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી તેના અર્થની વ્યાખ્યા કરે છે—સમ એટલે રાગ-દ્વેષથી મુક્ત બનનારને આય એટલે જ્ઞાનાદિકનો લાભ થાય અર્થાત્ પ્રશમ-સુખ અનુભવાય, તે સમાય, સમાય એ જ સામાયિક, વ્યાકરણના નિયમથી ઇકિણ્ પ્રત્યય આવ્યો, એટલે સામાયિક એવું નિયમથી રૂપ તૈયાર થયું તે સામાયિક મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટાનો પરિહાર કર્યા સિવાય ન બની શકે, તે માટે આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન ત્યાગ કરનારને સામાયિક થાય છે, તેમ જ વાચિક અને કાયિક પાપકર્મ ત્યાગ કરનારને જ સામાયિક હોય છે. સામાયિકમાં રહેલો શ્રાવક પણ યતિ સરખો જ થાય છે. જે માટે કહેલું છે કે— “શ્રાવક જ્યારે સામાયિકમાં હોય ત્યારે સાધુ માક્ષક નિષ્પાપવૃત્તિવાળો બની જાય છે, આ કારણથી શ્રાવકે વારંવાર સામાયિક કરવું જોઈએ. આ જ કારણથી તેને સામાયિકમાં દેવ-સ્નાત્ર-પૂજાદિકમાં અધિકાર નથી.

પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘દેવ-સ્નાત્ર કે પૂજા-કાર્ય ધર્મકાર્ય ગણાય છે, તો તે કાર્ય સામાયિકમાં કરવાથી કયો દોષ લાગે? સામાયિક તો પાપ-વ્યાપાર નિષેધ કરવા રૂપ અને નિરવધ વ્યાપાર સેવવારૂપ છે, તો સ્વાધ્યાય લાણવું, પરાવર્તન કરવું, ઇત્યાદિ માક્ષક દેવપૂજાદિ ધર્મકાર્ય કરવામાં કયો દોષ લાગે?’ એમ નથી, સાધુ માક્ષક સામાયિકમાં રહેલા શ્રાવકને દેવ-સ્નાત્ર-પૂજાદિકમાં અધિકાર નથી ભાવપૂર્ણ માટે દ્રવ્યપૂર્ણ એ કારણ છે. સામાયિકમાં હોય ત્યારે

ભાવસ્તવ પ્રાપ્ત થએલ છે, તેને દ્રવ્યસ્તવનું પ્રયોજન નથી. કહેલું છે કે—“પૂજા બે પ્રકારની. એક દ્રવ્યસ્તવ અને બીજી ભાવસ્તવ સ્વરૂપ. તેમાં બે ‘દ્રવ્યસ્તવ ધણા ગુણવાળું’ છે’ એવી બુદ્ધિ થાય તો ‘આ અજ્ઞાની જનનું’ વચન છે’ એમ છ જીવનિકાયના હિતકારી જિનેશ્વરાએ કહેલ છે.

અહિં સામાયિક કરનાર શ્રાવક બે પ્રકારના હોય. ઋદ્ધિવાળો અને ઋદ્ધિ વગરનો, બે ઋદ્ધિ વગરનો છે તે આર સ્થાનમાં સામાયિક કરે. જિનમંદિરમાં, સાધુ-સમીપમાં, પૌષધશાલામાં, કે પોતાના ઘરે, અથવા બીજાં વિસ્તારો લેતા હોય કે વ્યાપાર વગરના હોય. ત્યાં પણ કરે. તેમાં સાધુ સમીપે કરે, ત્યારે આ વિધિ—બે કોઈ તરફથી ભય ન હોય, કોઈ સાથે વિવાહ ન હોય, દેવાદાર ન હોય, તે નિમિત્તે બોલાચાલી, ખેંચતાણ કે ચિત્ત-સંકલેશ ન થાય તેમ હોય તો પોતાના ઘરે પણ સામાયિક કરીને ઈર્થસંમિતિ શોધતો, પાપવાળી ભાષા પરિહરતો, કાષ્ઠ, ઢેકું કે જરૂરી વસ્તુનું કાર્ય પહે તો માલિકની રબ લઈ ચક્રથી પ્રતિલેખન અને ચરવણાથી પ્રમાજન કરી ગ્રહણ કરતો, શુકે, બળળો કે નાસિકાના મેલનો જયણાપૂર્વક ત્યાગ કરતો, જગ્યાને બરાબર તપાસી પ્રમાજન કરવા પૂર્વક પાંચ સંમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું યથાર્થ પાલન કરતો, સાધુ રહેલા ઉપાશ્રયમાં જઈને સાધુને નમસ્કાર કરી સામાયિક કરે. તે આ પ્રમાણે—અહિં આપું ‘કરેમિ ભંતે સૂત્ર’ બોલવું.

સામાયિક સૂત્ર—કરેમિ મતે ! સામાદ્યં । સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્કામિ । જાવ નિયમં પજ્જુવાસામિ । દુહિદં, તિવિહેણં । મણેણં વાયાપ કાણં, ન કરેમિ, ન કારવેમિ । તસ્સ મંતે । પઢિક્કમામિ, નિદ્દામિ, ગરિહામિ । અવ્વાણં વોસિરામિ ॥

હવે અહિં સામાયિકસૂત્રનો અર્થ કહે છે :— ‘કરેમિ’ કહેતાં હું સ્વીકાર કરું છું. ‘ભંતે’ એ શુદ્ધ આમંત્રણ છે, હે ભદ્રં ! ભદ્રંત એટલે, હે સુખવાળા-કલ્યાણવાળા ! ‘મદુદ્ધ’ ધાતુ સુખ અને કલ્યાણ અર્થમાં રહેલો છે. તેને ઔણ્ઠિકનો ‘અન્ત’ પ્રત્યય લાગ્યો. નિપાતનથી ‘ભદ્રન્ત’ રૂપ તૈયાર થયું. આમંત્રણ પ્રત્યક્ષ શુદ્ધ હોય તેને કરાય, અથવા પરોક્ષ હોય તો પોતે બુદ્ધિથી પોતાની સામે પ્રત્યક્ષ છે, એમ કલ્પના કરી હોય, આ રીતિએ શુદ્ધ પોતાની સન્નિપ રાખવામાં સઘળો ધર્મ શુદ્ધી નિશ્ચામાં અને સાક્ષાત્ શુદ્ધ અભાવે, જેમ જિનેશ્વરના અભાવમાં જિન-પ્રતિમામાં જિનત્વનો આરોપ કરી સ્તુતિ, પૂજા, સંબોધનાદિક થાય છે, તેમ સાક્ષાત્ શુદ્ધ અભાવમાં તેઓની સ્થાપના સમક્ષ કરેલી ધર્મ ફળીભૂત થાય છે દરેક ધર્મક્રિયાઓ તેમની આજ્ઞાપૂર્વક કરવાની હોય, તે ગતાવવા માટે ‘ભંતે’ શબ્દ આમંત્રણમાં વાપર્યો. બે માટે કહેલું છે—“ બે આત્મા શુદ્ધિ-વાસમાં રહે છે, તે જ્ઞાનપાત્ર બને છે અને દર્શન તથા ચારિત્રમાં અતિસ્થિર બની બંધ છે. તેથી ભાગ્યશાળી ઉત્તમ આત્માઓ બંધબદ્ધ સુધી શુદ્ધિવાસ-શુદ્ધી નિશ્ચાને છોડતા નથી.” અથવા ‘મન્તે’ પદ પૂર્વ મહર્ષિઓએ કહેલું હોવાથી પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ‘ઝાર્મ’ સૂત્રના આધારે ‘ભવાન્ત’ પદના વચ્ચેના વર્ણનો લોપ કરતાં અને શ્રીસિદ્ધહેમના ૮-૪-૨૮૭ સૂત્રના આધારે અર્ધભાગધીમાં પ્રથમ વિભક્તિના એકવચનમાં એકાર થાય છે. તે પ્રમાણે કરતા ‘ભવાન્ત’નું પણ ‘મન્તે’ થઈ શકે છે, એ પ્રમાણે એનો બીજો અર્થ ‘મન્તે’ = ‘ભવાન્ત’ એટલે ‘સંસારના પારને પાસેલા’ એવો પણ થાય છે.

‘સામાર્થ્ય કરેમિ’નો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, તે પ્રમાણે ‘આત્માને સમભાવમાં સ્થિર કરું છું.’ એમ જાણવો. હવે આત્માને સમભાવમાં કેવી રીતે સ્થિર કરું છું, તે કહેવાય છે—

‘સાવજ્ઞં જોગં વચ્ચક્ષામિ’—સાવધ એટલે પાપયુક્ત જે યોગો, (—મન, વચન અને કાયાની પાપપ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર) તેનો ‘પચ્ચક્ષામિ’ એટલે ‘ત્યાગ કરું છું’—સાવધ પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધમાં નિર્ણય કરું છું’ અથવા તેને નહિ કરવાનો આદરપૂર્વક નિર્ણય કરું છું. કયાં સુધી ? તે નિયમ જતાવે છે કે—

‘જાવ સાહ્વ વજ્જુલાસામિ’—જ્યાં સુધી સાધુની પયુ’પાસના કરું, ત્યાં સુધી (અહીં સાધુની પયુ’પાસના કરું ત્યાં સુધી, એમ કહેવાથી સામાયિકમાં સાધુની આજ્ઞા—પાલનરૂપ ઉપાસના કરવી એ એક સુખ્યતા કહેલી છે અને બીજી કાળની મર્યાદા કહી છે. આ કાળમર્યાદા માટે હાલમાં ‘જાવ નિયમ’ બોલાય છે. વૃદ્ધ-પરંપરાથી તે પ્રમાણ યોજામાં યોજું એક સુદૃઢ જેટલું હોવાથી સામાયિકનો કાળ વર્તમાનમાં વ્યવહારથી બે ઘડીનો ચાલુ હોય એમ સમજાય છે, માટે બે ઘડી સુધી) તે પાપ-વ્યાપારને છોડું છું. અહિં ‘ત્યાં સુધી’ માટે જે ચાલતું કહ્યું છે, તેના ત્રણ અર્થો થાય છે. એક પરિમાણ, બીજો મર્યાદા અને ત્રીજો અવધારણા—(નશ્વર. એ ત્રણેય અર્થો અહીં આ રીતે સમજવા. પહેલાં પરિમાણ અર્થમાં ‘જ્યાં સુધી સાધુની પયુ’પાસના કરું ત્યાં સુધી’ પાપ-વ્યાપારને ત્યજું છું, એમ સમજવું, બીજા મર્યાદા અર્થમાં ‘સાધુની પયુ’પાસના શરૂ કરે તે પહેલાં’ એટલે કે સામાયિક શરૂ કરતાં પહેલાંથી પાપ-વ્યાપારને ત્યજું છું અને ત્રીજા અવધારણા અર્થમાં ‘સાધુની પયુ’પાસના કરું ત્યાં સુધીને માટે જ’ પાપ-વ્યાપાર તજું છું, તે પછી નહિ. એમ ‘જાવ’ શબ્દના ત્રણ અર્થોથી એમ સમજવું કે—સામાયિક લેતાં પહેલાંથી શરૂ કરીને સામાયિક પૂરું થાય, ત્યાં સુધી પાપ-વ્યાપારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે પછીના માટે નહિં.

હવે તે પાપવ્યાપાર કેવી રીતે તજું છું, તેનો આકાર-મર્યાદા જતાવે છે. ‘દુર્વિદ્ તિવિદ્ધેણ’ અર્થથી દ્વિવિધ એટલે બે પ્રકારના પાપવ્યાપારને અને ત્રિવિધેન એટલે ત્રણ પ્રકારે ત્રણ સાધન દ્વારા તજું છું. તેમાં પહેલાં ત્રણ પ્રકાર જતાવે છે. ‘મણેણ વાયાય કાણેણ’ એટલે ત્રણ સાધન દ્વારા તજું છું. અર્થાત્ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પાપનાં સાધનો છે. તે મનથી, વચનથી અને કાયાથી, અર્થાત્ મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ પાપનાં સાધનો છે. તે ત્રણેય સાધનો પૈકી એક પણ સાધનથી પાપ નહિં કરું, તે પછી બે સાધન જતાવે છે. ‘ન કરેમિ, ન કારવેમિ’ એટલે હું ‘સ્વયં’ પાપવ્યાપાર કરીશ નહિં અને બીજા પાસે કરાવીશ નહિં એમ પોતે અને બીજા પાસે કરાવવા રૂપ બે પ્રકારના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું. અનુસોદનરૂપ પાપ-વ્યાપારનો નહિં, કારણ કે પોતે નહિં કરવા છતાં પણ યુગ, નોકર વિગેરે જે પાપકર્મ કરે, તેની અનુસોદનાનો ત્યાગ ગૃહસ્થને કરવો અશક્ય છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે સૂત્રમાં તો પહેલાં ‘દુર્વિદ્’ શબ્દથી પાપના બે પ્રકારો કહીને પછી ‘તિવિદ્ધેણ’ કહી ત્રણ સાધનો કહ્યાં છે. એ અનુક્રમથી તો ‘ન કરેમિ. ન કારવેમિ,

મળેળં, વાયાપ, કાપળં’ એમ પાઠ રાખવો જોઈએ, કારણ કે— ‘વયોદેશં નિર્વેશઃ’ એ વ્યાખ્યા કરવાનો ન્યાય છે, તેને છોડીને અહિં ઉલટો કેમ કેમ રાખ્યો છે? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે સાધનોની પ્રાધાન્યતા જણાવવા પહેલાં કહ્યાં છે, અને પાપવ્યાપારની ગૌણતા જણાવવા પછી કહ્યાં છે. વસ્તુતઃ પાપવ્યાપાર પાપસાધનોને આધીન છે, કારણ કે સાધન હોય તો પાપવ્યાપાર થાય અને સાધન ન હોય તો પાપવ્યાપાર થઈ શકે નહિ. અહિં ‘મળેળં, વાયાપ, કાપળં’ એમ કહી મન, વચન અને કાયા દ્વારા ‘ન કરેમિ, ન કારવેમિ’ એમ કહું, તેમાં મન, વચન અને કાયાની પાપવ્યાપારમાં સુખ્યતા છે. પાપવ્યાપારો તે તે યોગને આધીન છે—એમ જણાવવા ઉત્કેમ રાખેલો છે.

હવે એ પાપ-વ્યાપારના ત્રણ કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ વિભાગો—અવયવો થાય છે. તેમાં ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારને અંગે કહે છે કે—‘તસ્સ મંતે! પઢિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ’ અર્થાત્ ભતે એટલે હે ભગવંત! તસ્સ એટલે તે પાપવ્યાપારના ત્રણ કાળ આશ્રીને ત્રણ અવયવો પૈકી ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારનું ‘પ્રતિકંભામિ’ એટલે પ્રતિકંભણ કરું છું. તેનાથી પાછો હતું છું—ફર થાઉં છું અથવા તે પાપને ફર કરું છું. અને ‘ગહુર્મિ’ એટલે તેને આપ શુરૂની સાક્ષીએ પ્રગટ કરું છું.

અહિં પ્રશ્ન થશે કે સૂત્રની શરૂઆતમાં એક વાર ‘મત્તે’ શબ્દથી શુરૂમહારાજને આમ ત્રણ તો કયું છે, તો ફરી ભતે! શબ્દ કેમ કહ્યો? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે ‘શુરૂ પ્રત્યે ભક્તિ ભતાવવાના આશયથી ફરી આમ ત્રણ કયું.’ અથવા તો પ્રત્યર્પણ એટલે સામાયિકત્વ કાર્ય મેં આપની કૃપાથી કયું, તેનો યશ આપને થતો છે. ઈત્યાદિ કૃતજ્ઞતા જણાવવા પુનઃ આમ ત્રણ કયું છે. ભાષ્યકાર ભગવંતે કહ્યું છે કે— ‘અથવા આ ભદ્રંત-ભતે શબ્દ સામાયિકતા પ્રત્યર્પણનો પણ વાચક છે એમ સમજવું. આ પ્રત્યર્પણ શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે સર્વ ક્રિયાને અંતે પ્રત્યર્પણ કરવું જોઈએ. તથા ‘અપ્પાણ વોસિરામિ’ = ‘આત્માને વ્યુત્પન્નામિ’ એટલે ભૂતકાળમાં પાપવ્યાપાર કરનારા તે મારા આત્માને વિવિધ કે વિશેષ પ્રકારે તણું છું.

અહિં સામાયિક કરવાના સમયે આત્માનો પાપયુક્ત જે પૂર્વપર્યાય તેનો ત્યાગ અને જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્ર એ રત્નમય આત્માનો નવો પર્યાય તેની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી ‘તે પૂર્વપર્યાયી આત્માને તણું છું.’ એમ કહી શકાય છે કારણ કે પર્યાયી એટલે ભિન્ન ભિન્ન કેમશઃ પ્રગટ થતી આત્માની અવસ્થાઓ અને પર્યાયી એટલે તે અવસ્થાઓનો આધાર આત્મા. એ પર્યાયી અને પર્યાયી બન્ને અપેક્ષાએ ભિન્ન હોવાથી મારા ‘આત્માને હું તણું છું’- ‘હું નવો ઉત્પન્ન થયો’ એમ કહેવું, તે અસત્યરૂપ નથી.

આચારાગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘ઝાયા યલ્લુ સામાદ્ધં’ અર્થાત્—‘આત્મા એ જ સામાયિક છે’ તાત્પર્ય કે જેમ સામાયિક એ આત્માનો એક પર્યાય છે અને પોતાના એ પર્યાયથી આત્મા કથંચિત્ અભિન્ન છે એમ માની ત્યા આત્માને જ સામાયિકરૂપ કહ્યો છે, તેમ અહિં અપેક્ષાએ પર્યાયનો લેહ માનીને ‘હું મારા તે આત્માને વોસિરાવું છું’ એમ કહ્યું છે. તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે—હું મારા પૂર્વના તે પાપી પર્યાયને વોસિરાવું છું.

આ સામાયિકના સૂત્રથી ત્રણ કાળવિષયક પાપવ્યાપારનું પચ્ચક્ષ્ણાણ કેવી રીતે થાય છે,

તે બતાવે છે. ‘કરેમિ મંતે ! સામાઘ્યં’ એ પાઠથી વર્તમાનકાલ સળધી પાપવ્યાપારનો, ‘પચ્ચક્ષામિ’ એ પાઠથી ભવિષ્યકાળના પાપવ્યાપારનો અને ‘તસ્તુ મંતે ! પઠ્ઠિત્ત્વમમિ’ વિગેરે પાઠથી ભૂતકાળમાં કરેલા પાપવ્યાપારનો એમ ત્રણે કાળના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ થાય છે. કહ્યું છે કે—‘ઋદ્યં નિન્દામિ, પટ્ટવ્વન્નં સંવરેમિ, ઝણાગયં પચ્ચક્ષામિ’ અર્થાત્—ભૂતકાળના પાપની નિંદા, વર્તમાનકાળ માટે સંવર, અને ભવિષ્યકાળ માટેના પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરું છું.

એ રીતિએ પોતાના ધરેથી સામાયિક લઈને આવેલો શ્રાવક ગુરુની સમક્ષ પશુ પુનઃ સામાયિક ઉચ્ચરીને ઈરિયાવહી પ્રતિકેમણુ કરે. તે પછી ‘ગમણુગમણુ’ આલોઈને યથાક્રમ આચાર્યમહારાજ વિગેરે સર્વ સુનિવર્થેને વંદન કરે અને ફરી પશુ ગુરુમહારાજને વંદન કરીને પડિલેહુણુ કરેલા આસન-કટાસણુ પર બેસી ધર્મશ્રવણુ કરે. નવું ભણે કે ધર્મ વિષયક પ્રશ્નો કરે. એવી રીતે જિનમંદિર કે સલામંડપમાં કે જ્યાં સામાયિક કરે ત્યાં આ વિધિ સમજવો. પરંતુ જ્યારે પૌષધશાલા કે પોતાના ઘરે સામાયિક લઈને ત્યાં જ રહે ત્યારે તો અન્યત્ર જવાનું હોય નહિ. એ પ્રમાણે સામાન્ય શ્રાવકનો સામાયિક-વિધિ જણાવ્યો.

રાજા આદિ મહુધિક શ્રાવક માટે તો એવો વિધિ છે કે—રાજા હાથી આદિ ઉત્તમ વાહન પર બેસીને છત્ર, આમરાદિ રાજચિહ્નો તથા અલંકારથી સુશોભિત થઈ, હાથી, घोडा, રથ અને પાવદળ રૂપ ચતુરંગી સેના સહિત ભેરી વિગેરે ઉત્તમ વાજિત્રોના નાદથી આકાશ જળવતો, દાન લેનારાને હર્ષ કરાવતો, મિત્રહાવલી-પ્રશંસાના કોલાહલથી આકાશતલને વ્યાકુલ કરતો, અને તેમને દાન આપતો, અનેક સામંત મંડલેશ્વર રાજાઓ સ્પર્ધાપૂર્વક જેના દર્શન કરતા હોય એવા આડંબરપૂર્વક, વળી ‘આ મહાનુભાવ શ્રદ્ધાળુ અને ધર્માત્મા છે એમ પોતાની આંગળીથી પ્રબળબોને ધીબને ઝોળખ કરાવતા હોય, અમે પશુ ક્યારે આવી રીતિએ ધર્મ કરીએ’-તેમ તેને ભોળને લોકો ધર્મના મનોરથો કરતા હોય, હાથ બેડીને પ્રણામ કરતા-અક્ષતાદિકથી વધાવતા, તે લોકોના પ્રણામોથી પોતે પશુ ધર્મની અનુમોહના કરતો, સામાન્ય મનુષ્યો દ્વારા ‘અહો ! આ ધર્મને ધન્ય છે કે, જેની આવા મહાન આત્માઓ પશુ સેવા કરે છે.’ એ પ્રમાણે ધર્મની પ્રશંસા કરાવતો, એમ મોટા ઠાકથી પોતાના સ્થાનેથી સામાયિક કર્યા વિના જ શ્રીજિનમંદિરે (સલામંડપમાં) કે સાધુ મહારાજનો નિવાસ હોય, તે સ્થાને જાય. ત્યાં જઈને છત્ર, આમર, પગરખાં, સુગટ અને ખડગ એ રાજ્ય-ચિહ્નો તબે. જિનાર્ચન કે સાધુવંદન કરે, એ સામાયિક કરીને જાય તો હાથી, घोडा આદિથી અધિકરણુ થાય, સામાયિકમાં તે કરવું ઉચિત ન ગણાય. તથા સામાયિક કરીને તો પગે ચાલીને જ જવાય. અને તે રાજા માટે અનુચિત ગણાય. આ પ્રમાણે આવેલો હોય તે શ્રાવક હોય તો કોઈએ ઉભા થઈ સત્કાર ન કરવો, હવે બે યથાભદ્રક હોય તો તેના માટે અગાઉથી બેસવા માટે આસન તૈયાર કરાવી રાખવું અને તે રૂપ સત્કાર પૂર્ણ કરવી આચાર્યોએ તો પહેલાંથી ઉભા થઈ તેટલામાં ફરવું, જેથી રાજા આવે ત્યારે ઉભા થયા ન થયા તે વિષયની ચર્ચા કે દોષ ઉભો ન થાય. આ પ્રમાણે આવેલા તે રાજા કે મહુધિક પૂર્વે જણાવેલી વિધિથી સામાયિક કરે. ૮૨

સામાયિકમા રહેલાને મહાનિર્જરા થાય, તે દૃષ્ટાત દ્વારા જણાવે છે—

સામાયિકવ્રતસ્થસ્ય, ગૃહિણોઽપિ રિચરાત્મનઃ ।

ચન્દ્રાવતંસકસ્યેવ, ક્ષીયતે કર્મ સંચિત્ત્વ ॥ ૮૩ ॥

ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ સ્થિર મનવાળા સામાયિક કરનાર ચંદ્રાવતંસક રાજા મોક્ષક પૂર્વનાં એકકા કરેલા કર્મનો ક્ષય કરે છે. તે ઉઠાહરણ શુરુ-પર પરાથી આ પ્રમાણે છે—

લક્ષ્મીના સંકેતના સ્થાન સરખું ઉજ્જવલ બિનચૈત્યોની ક્વળાવડે ઈન્દ્રપુરીની શોભા તરફ હાસ્ય કરનાર સાકેતનગર નામનું નગર હતું. ત્યાં આગળ લોકોની દૃષ્ટિને આનંદ આપનાર ખીજના ચદ્ર સરખો બાણે પૃથ્વીનો સુગટ હોય તેવો ચંદ્રાવતંસ નામનો રાજા હતો. તે બુદ્ધિશાળી જેવી રીતે રક્ષણ માટે શત્રુો ધારણ કરતો હતો, તેવી જ રીતે ચાર તીક્ષ્ણ કંઠોર શિક્ષાત્રતોને પણ ધારણ કરતો હતો. એક દિવસ મહા મહિનામા રાત્રે પોતાના વાસણવનમાં 'હોવો સળગતો રહે ત્યાં સુધી સામાયિકમા રહીશ' એમ સંકલ્પ કરીને કાઉત્સગ્ગ કરવા ઉભા રહ્યા. આ બાજુ શય્યાપાલિકાએ વિચાર્યું કે સ્વામીને અંધારું ન થાય એમ સમજી રાત્રિના પ્રથમ પહોરમા દીવામા તેલ રેડ્યું એમ ખીજ પહોરમાં પણ સ્વામીની ભક્તિથી બળતી રહી તેણે ફરીથી તેલ પૂર્યું. તેવી જ રીતે રાત્રિના ત્રીજા પહોરે કાઉત્સગ્ગ ચાલુ હોવાથી અને તેને અભિગ્રહનો ખ્યાલ ન હોવાથી દીપકના પાત્રમાં તેલ પૂર્ણ કર્યું. રાત્રિ પૂર્ણ થઈ, સવાર પડી ત્યારે શ્રમથી થયેલી વ્યથાથી પરેશાન રાજા દીપક માફક બોલવાઈ ગયો—અર્થાત્ મૃત્યુ પામ્યો. જેમ સામાયિકત્રત પ્રાપ્ત કરી કર્મને વિનાશ પમાડી ચન્દ્રાવતંસક રાજા સ્વર્ગે ગયા, તેવી રીતે ગૃહસ્થ પણ જો સામાયિકત્રતને અંગીકાર કરે તો તત્કાલ કર્મસમૂહનો ક્ષય કરી સદ્ગતિ મેળવે છે. ઈતિ ચંદ્રાવતંસક રાજાધિની કથા ૮૩

ખીજું દેશાવકાશિક નામનું શિક્ષાત્રત કહે છે—

દિગ્વ્રતે પરિમાણં યત્, તસ્ય સંક્ષેપણં પુનઃ ।

દિને રાત્રૌ ચ દેશાવકાશિકત્રતમુચ્યતે ॥ ૮૪ ॥

દિશાત્રતમા-દશ દિશામાં ગમન- પરિમાણ નક્કી કરેલું હોય તે આ ત્રતમાં દિવસે, રાત્રે કે એક પહોર માટે વિશેષ સંક્ષેપ કરવો, તે દેશાવકાશિક નામનું ખીજું શિક્ષાત્રત કહેવાય. આહિં દિશાત્રતનો સંક્ષેપ કહેવાથી ઉપલક્ષણથી ખીજાં અણુત્રતોનો પણ સંક્ષેપ કરવો. દરેક ત્રતમા સંક્ષેપ કરવાનું કહીએ તો જુદા જુદા ત્રતોની સંખ્યા વધી જાય, અને બાર ત્રતની સંખ્યાનો વિરોધ થાય. ૮૪. હવે ત્રીજું પૌષધ શિક્ષાત્રત કહે છે—

ચતુષ્પર્વ્યાં ચતુર્યાદિ, કુવ્યાપારનિવેધનમ્ ।

બ્રહ્મચર્યક્રિયાસ્નાનાદિત્યાગઃ પૌષધવ્રતમ્ ॥ ૮૫ ॥

અષ્ટમી, ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા, અમાવાસ્યા રૂપ ચાર પર્વોના દિવસોમા ઉપવાસ આદિ તપ, પાપવાળા વ્યાપાર બંધ કરી, બ્રહ્મચર્ય ત્રત ધારણ કરી તેમજ સ્નાનાદિ, શરીરની ટાપટીપ આદિનો ત્યાગ અને આદિ શબ્દથી તેલ ચોળવું, વિલેપન, પુષ્પ, ગંધ, વિશિષ્ટ વસ્ત્ર-અલ કારાદિનો ત્યાગ કરવો, તે રૂપ આ પૌષધત્રત નામનું શિક્ષાત્રત છે

આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યારૂપ ચાર પર્વો, તેમાં ઉપવાસ આદિ તપ, પાપવ્યાપાર બંધ કરવા, બ્રહ્મચર્ય-પાલન, સ્નાનાદિક શરીર-સંસ્કાર કરવાનો ત્યાગ, આદિ શબ્દથી તેલ માલીશ કરાવવું, મેદી વગેરેથી રંગવું, ચંદન, બરાસ લગાડવું, માથામાં પુષ્પો કે તેના હાર પહેરવા, અત્તર, સુગંધી પદાર્થ લગાડવા, ઉત્તમ કોટીના વસ્ત્ર,

અલંકાર પહેરવારૂપ શરીર-સંસ્કાર કે ટાપટીપનો ત્યાગ કરવો, અને જેમાં ધર્મની પુષ્ટિ થાય તેવું આ પૌષધવ્રત છે. તે પૌષધવ્રત દેશથી અને સર્વથી એમ બે પ્રકારે કહેલું છે. તેમાં આહારપૌષધ દેશથી તે કહેવાય કે જેમાં અમુક વિગઈનો ત્યાગ, આંગેલ, એકાસણું, બેસણું કરાય. એક દિવસ-રાત ચારે આહારના ત્યાગરૂપ ઉપવાસ તે સર્વથી, બીજા દિવસના સવાર સુધીના પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવા. દેશથી પાપવ્યાપાર-નિષેધ પૌષધ તે કહેવાય કે જેમાં કોઈ પણ ચોક્કસ એક કે બે પાપવ્યાપારનો ત્યાગ કરાય. ખેતી, નોકરી, વેપાર, પશુપાલન, ઘરકામ આદિ સર્વ પાપવ્યાપારનો ત્યાગ, તે સર્વથી વ્યાપાર-પૌષધ, બ્રહ્મચર્ય-પૌષધ પણ દેશ અને સર્વથી, તેમાં એક કે બે વખત સિવાય વધારે સ્ત્રી-સેવાના ત્યાગરૂપ, અને આખો દિવસ-રાત સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તે અનુક્રમે દેશ અને સર્વથી બ્રહ્મચર્ય-પૌષધ. સ્નાનાદિક દેશથી એકાદ બે વખત સિવાયનો ત્યાગ અને સર્વથા એક રાત્રિદિવસ સ્નાન આદિ શરીર-સંસ્કારનો ત્યાગ કરવો. અહિં દેશથી કુવ્યાપાર-પાપવ્યાપાર-નિષેધરૂપ પૌષધ બ્યારે કરે ત્યારે સામાયિક કરે કે ન પણ કરે, પરંતુ સર્વથી ત્યાગ કરે ત્યારે તો સામાયિક નક્કી કરે જ, ન કરે તો તેના કૃણથી વંચિત રહે છે. સર્વ પ્રકારે પૌષધવ્રત કરે ત્યારે જનમંદિર, સાધુવાળા ઉપાશ્રયે, કે પૌષધશાળા કે ઘરના એકાંત સ્થલમાં રત્ન-સુવર્ણના અલંકારોનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક, પુષ્પમાળા, વિલેપન વગેરે તથા હથિયારનો ત્યાગ કરીને તે વ્રત અંગીકાર કરે. સર્વથી પૌષધવ્રત અંગીકાર કરીને નવો ધાર્મિક અભ્યાસ, ધાર્મિક પુસ્તકનું વાંચન કે ધર્મધ્યાન કરે, અને ભાવના ભાવે કે, ‘હું હજુ મંદ ભાવ્યવાળો છું કે હજુ આ સાધુપણના ગુણો ધારણ કરવા માટે સમર્થ બની શકતો નથી.’

અહિં એટલું વિશેષ સમજવું જરૂરી છે કે બે આહાર-ત્યાગ, શરીર-સંસ્કારત્યાગ, અને બ્રહ્મચર્ય પૌષધની જેમ કુવ્યાપાર-પૌષધ પણ ‘અન્નત્યજાભોગેણ’ વિગેરે આગારો સહિત અંગીકાર કરેલો હોય, એટલે કે-આગારો રાખેલા હોય તો તેને સામાયિક કરવું સાર્થક છે, અન્યથા નહિ; કારણકે પૌષધનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ આગાર-સહિત સ્થૂલરૂપે છે, અને સામાયિકવ્રત તો નિરાકાર હોવાથી સૂક્ષ્મરૂપે છે. પૌષધમાં સાવધ વ્યાપારનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો હોય, તો પણ સામાયિક નહિ કરવાથી તેના લાભથી વંચિત રહે (માટે પૌષધ સાથે સામાયિક કરવું) છતાં જેણે સામાચારીની વિશેષતાથી પૌષધ પણ સામાયિકની જેમ ‘દુર્વિહ તિર્વિહેષ’ એમ મન, વચન અને કાયાથી કરવા અને કરાવવાના ત્યાગરૂપે અંગીકાર કર્યો હોય, તેને સામાયિકવ્રત કામ પૌષધથી જ સરે છે, માટે સામાયિક ખાસ વિશેષ ફલ માટે થતું નથી, છતાં ‘મે’ પૌષધ અને સામાયિક-એમ બે વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે’ એવો કરનારના હૃદયમાં અભિપ્રાય હોય, તો પૌષધ અને સામાયિક બંનેનું ફળ મળે છે. એટલે બંને કરવા સાર્થક છે. ૮૫

હવે પૌષધવ્રત કરનારની પ્રશંસા કરે છે—

गृहिणोऽपि हि धन्यास्ते, पुण्यं ये पौषधव्रतम् ।

दुष्पालं पालयन्त्येव, यथा स चुलनीपिता ॥ ૮૬ ॥

સાધુ ભગવંતો તો હંમેશાં ધન્ય છે જ, પરંતુ તે ગૃહસ્થો પણ ધન્ય છે કે જેઓ દુઃખે પાલન કરી શકાય એવું પવિત્ર પૌષધવ્રત ચુલનીપિતાની માત્રકે પાલન કરે છે. સંપ્રદાયગમ્ય તે દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે સમજવું—

યુલનીપિતાનું દૃષ્ટાન્ત

ગંગાનદીના કિનારા પાસે વિચિત્ર રચનાઓથી મનોહર પૃથ્વીના તિલક સરખી શોભાવાળી વારાણસી નામની શ્રેષ્ઠ નગરી હતી. અમરાવતીમાં જેમ ઇન્દ્ર, તેમ તે નગરીમાં મહાપરાક્રમી જિતશત્રુ નામનો શ્રેષ્ઠ રાજા હતો. તે નગરીમાં મનુષ્યપણામાં જેમ ધર્મ તેમ તે કોઈ પણ પ્રકારે મનુષ્યપણું પામી કોઈ શેઠના કુટુંબમાં આવ્યો છે અને યુલનીપિતા તરીકે નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. જગતને આનંદ આપનાર ચંદ્રને જેમ સ્થામા એટલે રાત્રિ તેમ તેને મળતાવડી રૂપવંતી સ્થામા નામની ધર્મપત્ની હતી. તેને આઠકોડ સોનૈયા ભૂમિનિધાનમાં, આઠ કોડ વ્યાજમાં અને આઠ કોડ વેપારમાં મળી ચોવીશ કોડ સોનૈયાની મૂડી હતી. ફાલ્ગુન ગાયત્રી એક ગોકુળ એવાં આઠ ગોકુળો તેમ જ ઘર વિગેરેની અઢળક સંપત્તિ હતી. તે નગરીમાં કોઈક સમયે કોષ્ટક નામના ઉધાનમાં ચરમજીનેશ્વર વીર ભગવંત વિચરતા વિચરતા સમવસરેલા હતા. ત્યાર પછી ભગવંતના ચરણકમળમાં વંદન કરવા માટે સુરેા, અસુરો સહિત ઇન્દ્રમહારાજ તથા જિતશત્રુ રાજા ત્યાં આવેલા હતા. ઉચિત આભૂષણ પહેરી પગે ચાલતા યુલનીપિતા આનંદમનવાળા અર્થ ભગવંતને નમસ્કાર કરવા આવ્યા. ભગવંતને નમસ્કાર કરી ત્યાં ખેસી યુલનીપિતાએ બે હાથ બેઠી પરમ ભક્તિથી પ્રભુની ધર્મદેશના સાંભળી. હવે પર્ણકા ઉડી ગઈ એટલે વિનયવાદા યુલનીપિતાએ ભગવંતના ચરણમાં પ્રણામ કરી વિનંતિ કરી કે હે સ્વામિ ! જેમ સૂર્યને દેરવામાં માત્ર જગતને અજવાળું કરવું તે સિવાય બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી તેમ અમારા સરખાને પ્રતિષ્ઠા કરવો એટલા માટે જ આપ પૃથ્વીમાં વિચરી રહેલા છો. દુનિયામાં દરેક પાસે પ્રાર્થના કરાય છે, તેમાંથી કોઈ આપે, કોઈ ન પણ આપે; પણ આપ તો સામે આવીને ધર્મ આપો છો-એમાં માત્ર કૃપા જ હેતુ છે હું બાહ્ય છું કે આપની પાસે હું ચંતિધર્મ અહંબુ કહું, પરંતુ નિર્ભાગી મારામાં હજુ એટલી ચોચતા આવી નથી. માટે હે સ્વામી ! હું આપની પાસે શ્રાવકધર્મની યાચના કહું છું, તો મારા પર કૃપા કરી તે ધર્મ આપો. સમુદ્ર જળથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં ઘટે પોતે પોતાના પ્રમાણમાં જ જળ અહંબુ કરી શકે છે. ત્યારે 'તારી ઈચ્છા પ્રમાણે અહંબુ કર' એ પ્રમાણે સ્વામીથી આજ્ઞા પામેલા તેણે સ્થૂલ હિંસા, મૃદા, ચોરીના તથા પોતાની સ્થામા ભાર્યા સિવાય પારકી સ્ત્રીનાં પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યારી, નિધિ આદિમા રહેલા આઠ આઠ કેડીથી અધિક સુવર્ણ, આઠથી વધારે ગોકુલોનાં પણ પ્રત્યાખ્યાન લીધાં પાંચસો હજારથી ખેડી શકાય તે ઉપરાંતની જમીન પણ ન રાખવી, પાંચસો ગાડાં દેશાન્તરમાં વેપાર માટે જતાં અને પાંચસો ગાડાં ભાર વહન કરનારાં તેથી અધિકનાં તે મહામતિવાળાએ પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યારી ચાર મોટાં વહાણ સિવાયના કિચાત્રા કરનારા વહાણ રાખવાના પણ નિયમ અંગીકાર કર્યા. ગધકષાય વસ્ત્ર સિવાય શરીર લુહવાના (દુવાલ) વસ્ત્રો ત્યાગ કર્યા.

મહુડાવૃક્ષના લીલા ફાતણ સિવાય બીજાનાં પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યારી, આમળા સિવાયનાં ફલો, સહસ્રયાક અને શતપાક સિવાયનાં તેલ ચોપડવાના તથા ગંધાત્વ સિવાય શરીર યોગવાના, આઠ જિંદોથી ભરીને પાણીના ઘડાથી અધિક જળમાં મજબૂત-સ્નાન કરવાના પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યારી સૂતરાઉ બે વસ્ત્ર સિવાયના વસ્ત્રોના, કેસર, અગર, ચંદન સિવાયના વિલેપનના

પચ્ચક્ષુખાણુ કયાં. કમળ, ભતિપુષ્પો સિવાયની પુષ્પમાળાના તથા કાનતું આભૂષણ તથા નામવાળી મુદ્રિકા સિવાય ઘરેણાનાં પચ્ચક્ષુખાણુ કયાં. અગર અને તુલુક સિવાયના ધૂપ, કાષ્ઠના ઉકળા સિવાયના ખીબાં પીણુનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ કર્યો. ખાબાં અને ઘેગર સિવાયનાં ખાદ્ય તથા કલ્પ સિવાયના સર્વ ઔદાનોનો પણ ત્યાગ કર્યો. વટાણા, મગ અને અડદ કહેાળ સિવાયનું બાકીનું સૂપ ત્યાગ કર્યું. શરદકાળ સિવાયના કાળમાં થયેલા ગાયના ઘી સિવાયના તમામ ઘીનો ત્યાગ કર્યો. પલ્થક અને મંડૂકીશાક સિવાયનાં અન્ય શાક તલ્લ્યાં, તથા સ્નેહામ્લ અને દાહ્યમ્લ સિવાયનાં સર્વ તીમનોને પણ તલ્લ્યાં હતાં.

આકાશજળ-વરસાદના જળ સિવાયના જળનો, પાંચ પ્રકારના સુગંધી તામ્બૂલ સિવાયના તામ્બૂલનો ત્યાગ કર્યો. આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન, હિંસાનાં ઉપકરણો આપવાં, પ્રમાદ આચરિત, પાપકર્મોનો ઉપદેશ કે પ્રેરણા આપવી તે રૂપ અનર્થકનો ત્યાગ કર્યો આ પ્રમાણે ભગવંતની પાસેથી સર્વ અતિચાર-રહિત સમ્યક્ત્વ-પૂર્વક શ્રાવકધર્મ તેણે અંગીકાર કર્યો. પછી ભગવંતને નમસ્કાર કરી પોતાના ઘરે બેઠા પોતે અંગીકાર કરેલો ધર્મ પોતાની ધર્મપત્નીને જણાવ્યો. તેણે પણ તે વ્રતો સ્વીકારવાની પતિની રબ માગી એટલે રબ પામેલી શ્યામાએ પણ તરત જ રથમાં બેસીને ભગવંતની પાસે આવી, શ્રાવકધર્મનાં વ્રતો સ્વીકાર્યાં. તે સમયે ગૌતમરવાસીએ ભગવંતને પૂછ્યું કે, આ ચુલની-પિતા મહાવ્રત ધારણ કરનાર કેમ થતો નથી? એટલે સ્વામીએ કહ્યું કે, સાધુધર્મ અંગીકાર કરશે નહિં, પરંતુ શ્રાવકધર્મમાં તલ્લીન બની મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકમાં જશે ત્યા અરુણાલ વિમાનમાં ચાર પલ્થોપમની રિથિતવાળો દેવ થશે અને ત્યાંથી ચવી વિદેહમાં જન્મી નિર્વાણ પામશે. હવે ચુલનીપિતા પોતાના ઘરનો ભાર પુત્ર પર નાખીને પૌષધશાલામાં પૌષધવ્રત પાલન કરતો રહેલો હતો. હવે કોઈ માયાવી મિથ્યાત્વી દેવે રાત્રે આવી તેના પૌષધવ્રતનો ભંગ કરાવવાની ઈચ્છા રાખી ભયકર ખીંડામણી રાક્ષસી આકૃતિવાળા બનીને આગળ આવી ભીષણ ખડગ ખેંચીને ચુલનીપિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ન કરવાની પ્રાર્થના કરનાર હે શ્રાવક! આ તે શું આદ્યું છે? મારી આજ્ઞાથી આ શ્રાવકના વ્રતનો ત્યાગ કર. અને જો આ વ્રતનો ત્યાગ નહિં કરે તો, તારા મોટા પુત્રને કોળા માદંક તરવારથી ઢુકડે ઢુકડા કરીને મારી નાખીશ. અને તારા દેખતાં જ તારી સન્મુખ તેના માંસના કટકા ઉછળતા કરાયામાં રાંધીશ અને તે જ ક્ષણે શૂલમાં પડેલીને ભક્ષણ કરીશ તેમ જ તેના માંસનું ડુધિર-પાન પણ હમણાં જ કરીશ કે જેને દેખીને તું મૃત્યુ પામીશ. ત્યાં આગળ આ પ્રમાણે દેવે કહ્યું, છતાં પણ મેઘની ગડગડાટ ગર્જના થતી હોય, તેમાં સિંહ કંપાયમાન ન થાય, તેમ ચુલનીપિતા દેવની ડંકાસમાં ડહાપા નહિં. ચુલનીપિતાને અડોલ દેખી તે દેવ તે જ પ્રમાણે ખીંડાવવા માટે વારંવાર કહેવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ખીંડાવતા દેવની સામે હાથી જેમ જ્વાન તરફ તેમ ચુલનીપિતાએ નબર ન કરી. ત્યાર પછી ચુલનીપિતાની સામે મોટા પુત્રને વિકુર્વી નિર્દય ફૂરાત્માએ પશુ માફક ચીરી નાખ્યો. ત્યાર પછી તેના કટકા કટકા કરીને ઉછળતા તેલના કડાયામાં પકાવીને વળી કેટલાક માંસ-ટૂકડા તવામાં શેકીને, તીક્ષ્ણ શૂલો વડે વીંધીને તે દેવતા ખાવા લાગ્યો. તત્ત્વ સમજનાર ચુલનીપિતાએ આ સર્વ ક્રુદ્ધ સમતાથી સહન કર્યું, કારણ કે અન્યત્વ ભાવના ભાવવાવાળા આત્માઓને પોતાનું અંગ છેદાય, તો પણ પીડા કરનાર થતું નથી હવે તે દેવે કહ્યું કે, જો હજુ પણ તું આ વ્રત નહિં છોડે, તો તારા મોટા પુત્ર માફક વચલા પુત્રનો પણ હું વધ કરીશ. ત્યાર પછી તે જ પ્રમાણે વચલા પુત્રને

૫૮૫ પ્રકાશ

તે જ પ્રમાણે હંફયો અને વારંવાર તેના સાસું બેઠું, પરંતુ તે જોભ ન પામ્યો એટલે નાના પુત્રને પણ તે પ્રમાણે હંફયો. તેમાં પણ તેને જોભ ન થયો એટલે કોઈ પામેલા તે દેવે તેને કહ્યું કે હજુ પણ તારું પાખંડ છોડતો નથી તો પછી તારી માતાને પણ આ પ્રમાણે હજી નાખીશ હવે ચુલનીપિતાની ભદ્રા નામની માંદગી જોગવી રહેલી અને રૂઢન કરતી કંટણી હરિણી સરખી વૃદ્ધ માતાને વિકુર્વી ફેરી તે દેવે કહ્યું કે, આ તારાં વ્રતનો ત્યાગ કર, પોતાના કુટુંબને જીવાડવા સરખું આ વ્રત છે. નહિતર કુલના આધારભૂત હરણી સરખી તારી માતાને હજી, જુજીને અને રાંધીને ક્ષણવારમાં જોબન કરીશ. તો પણ અડોલ ચુલનીપિતાને દેખી તે દેવ ખાટકી જેમ બકરીને, તેમ દ્વંધ્યરૂટ રૂઢન કરતી ભદ્રામાતાને વિકુર્વીને કહ્યું કે, 'જેણે તને ભાર માફક ઉઠરથી વડન કર્યો, તો હે પેટ ભરનારા એકકપેટા ! આ તારી માતાને હજી તો બે બે' એમ ફેરી ફેરી પણ કહ્યું. હવે ચુલનીપિતા મનથી આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યા કે, અહો ! આ પરમાધાર્મિકની ઉપમાવાળો કોઈક દુરાત્મા છે કે, જે મારા ગ્રણ પુત્રોને મારીને ખાઈ ગયો અને હવે કસાઈ માદ્રક મારી માતાને પણ હજીવા તૈયાર થયો છે. ત્યારે આ માતાને ન હજી ત્યાં સુધીમાં. તેણે રક્ષણ કરું' એવી રીતે ચલાયમાન થયો એટલે મહાશય્ઘ કરતો તે દેવ આકાશમાં ઉઘ્યો તે કોલાહલ સાંભળી ભદ્રામાતા તરત ત્યાં તેની પાસે આવ્યાં અને પૂછ્યું કે, આ શું હતું ? એટલે તેણે સર્વ વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. તે પછી ભદ્રામાતાએ તેને કહ્યું, 'કોઈક મિથ્યાદષ્ટિ દેવે બનાવટી ભય બતાવીને તારા પૌષધવ્રતમાં વિઘ્ન કર્યું છે, માટે પૌષધવ્રત-ભંગની આલોચના કર. વ્રતભંગની આલોચના કરવામા ન આવે તો અતિચારતુ પાપ લાગે છે.' ત્યાર પછી નિર્મલયુદ્ધિવાળા તે ચુલનીપિતાએ તેણે વચન સ્વીકારી વ્રતભંગના દોષની આલોચના કરી. ત્યાર પછી તેણે સ્વર્ગરૂપી મહેલમાં ચડવાના પગથીયા સરખી શ્રાવકની અગીઆર પ્રતિમા કંમસર આરંભી અને ભગવંતના વચનાનુસાર અખંડિત તીક્ષ્ણધારા સરખી, લાંબા સમય સુધી તે પાલન કરી. ત્યારપછી યુદ્ધિશાળી તેણે સંલેખના કરવાપૂર્વક અનશન અંગીકાર કર્યું. ત્યારપછી આરાધનાપૂર્વક સમાધિમરણ પામી અરુણપ્રભ નામના દેવલોકમાં તે ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રમાણે ચુલનીપિતાએ દુષ્પાલ પૌષધવ્રતનું જેવી રીતે પાલન કર્યું, તેવી રીતે ખીજઓ પણ બે પાલન કરશે, તો દૃઢ વ્રતવાળા તે નક્કી સુકિત પામનારા થશે. ૮૬. આ પ્રમાણે ચુલનીપિતાનું કથાનક સંપૂર્ણ થયું.

અતિથિ-સંવિભાગ શિક્ષાવ્રત

હવે અતિથિ-સંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત કહે છે :—

દાનં ચતુર્વિધાહાર-પાત્રાન્છાદન-સન્નનામ્ ।

અતિથિ-ભ્યોઽતિથિસંવિભાગવ્રતમુદીરિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

સાધુ ભગવંતરૂપ અતિથિઓને ચારે પ્રકારના આહાર, પાત્ર, વસ્ત્ર અને મકાન આદિ સંયમ-સાધનોનું દાન, તેને અતિથિ-સંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત કહેલું છે.

તિથિ પર્વ-ઉત્સવ રહિત એવા શિક્ષાકાલે પધારેલા સાધુ ભગવંતોને અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાધરૂપ ચતુર્વિધ આહારનું દાન. તુંબડું આદિ પાત્રોનું, વસ્ત્ર કે કાંબલીનું, રહેવા મકાનનું અને ઉપલક્ષ્યથી પાટ-પાટલા, શય્યા-સંધારા આદિકંતું દાન, આમ નામ-નિર્દેશ

કરીને સુવર્ણ-દાનનો નિષેધ જણાવ્યો, કારણ કે સાધુને તે રાખવાનો કે લેવાનો અધિકાર નથી. આ દાન તે અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત કહેવાય. ‘અતિથિ-સંવિભાગ’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પૂર્વકની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી—‘અતિથિ’ એટલે તિથિઓ પર્વ-દિવસો કે ઉત્સવાદિને જે મહાત્માઓએ ત્યજ્યા છે, તેને અતિથિ સમજવા, ખાકીનાને અસ્થાગત બાણુવા. તેવા અતિથિ અર્થાત્ ‘સાધુને’ ‘સ’ એટલે સત્યક-આધાર્મ વિગેરે જેતાળીશ હોષોથી રહિત ‘વિ’ એટલે વિશિષ્ટ રીતિથી-સાધુને પશ્ચાત્કર્મ ન લાગે છત્યાદિ દોષ-રહિત-પણે, ‘ભાગ’ એટલે દેય વસ્તુ-માંથી અમુક અંશ આપવાનું જે વ્રત, તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહેવાય. આહારાદિક દેય પદાર્થો પણ ન્યાયોપાર્જિત ધનથી મેળવેલા હોય, અચિત્ત, ૪૨ દોષરહિત, અને સાધુ-શુભોને પોષણ કરનારા, તેમજ દેશ, કાલ, શ્રદ્ધા, સત્કાર વિધિપૂર્વક આત્માના ઉપકારણુદ્ધિથી ચિત્તોને દાન કરવું. તે અતિથિ-સંવિભાગ વ્રત કહેવાય. કહેલું છે કે :— ‘ન્યાયથી મેળવેલા અને સાધુઓને કૃપે તેવા અન્ન, પાણી વિગેરે વસ્તુનું’ દેશ, કાળ, શ્રદ્ધા, સત્કાર કંમથી ઉત્તમ ભક્તિના પરિણામ પૂર્વક ૨૯-૫૨ કથ્યાણુની બુદ્ધિથી સંયમીઓને દાન કરવું, તે અતિથિસંવિભાગ વ્રત કહેવાય.’

વધારામાં જણાવે છે :—

“સાધુને નિમિત્તે હનન, પાચન, કંચણ ન થયું હોય એ પ્રકારે શુદ્ધ, અચિત્ત, સાધુને લગતા જેતાલીશ દોષોથી રહિત, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી સાધુને કૃપે તેવા, પોતાની બંતે પાણી, આહારાદિક સામગ્રી વડે યોગ્ય અવસરે ઘર-આંગણે પધારેલા સુનિ ભગવતોને ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા પૂર્વક દાનવિધિ સાચવવા પૂર્વક કોઈ ભાગ્યશાળી ધન્યો જ સન્માન કરે છે. સમગ્ર ભોજન-સામગ્રી રૂપ અશન, ફેલ, મેવા, ભુજેલા કે શેકેલા રવાધ, ચણ, સોપારી, એલચી આદિ સુખશુદ્ધિ કરનાર રવાધ તથા પાણી, સાધુગુણ-હિતકારી વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળી, આસન, ઔષધ, રહેવાની જગા, પાટ-પાટલાદિ આરિત્રવૃદ્ધિનાં સાધનો અત્યંત પ્રીતિ પૂર્વક શ્રાવકોએ સાધુઓને પ્રતિલાભવાં બોધે. જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પાલક ધીર ઉત્તમ શ્રાવકો સાધુઓને કૃપે તેવી ચીજો અલ્પ માત્ર પણ વહોરાવવી બોધે. કોઈ સુનિ ભગવતોને વહોરાવી ન હોય, તેના કદી પોતાના માટે ઉપયોગ કરતા નથી. રહેલા માટે રથાન, શય્યા, આસન, આહાર-પાણી, રબેહરણ, નિષદ્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે ઉપકરણો શ્રાવક પોતે વિપુલ સંપત્તિવાળો ન હોય તો થોડામાં થોડાં પણ સુનિને પ્રતિલાભવાં.”

વાચકસુખ્ય શ્રીઉમારવાતિ મહારાજે તો કહ્યું છે કે :— “આહારાદિ પિંડ, શય્યા, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ નિર્દોષ અને કલ્પ્ય હોય, તો પણ અપેક્ષાએ અકલ્પ્ય અને છે, અને અકલ્પ્ય હોય, તો પણ અપેક્ષાએ કલ્પ્ય અને છે. કારણ કે દેશ, કાળ, લેનાર, દેનાર વ્યક્તિ, તેની અવસ્થા, સંયોગ, વસ્તુની જરૂરીઆત અને હૃદયના ભાવો વગેરેની અપેક્ષાએ લેનાર-દેનારને લાભનું સંયમનું પોષક અને છે. તે સર્વ દાન અકલ્પ્ય કે કલ્પ્ય હોય તો પણ કલ્પ્ય બાણુવું, અને જે સંયમ-દ્વાતક અને, તે કલ્પ્ય હોય તો પણ અકલ્પ્ય બાણુવું.”

શકા કરી કે, શાસ્ત્રમાં આહાર-દાન કરનારા જેમ સંભળાય છે, તેમ વસ્ત્રાદિના દાન કરનારા સંભળાતા નથી, તેમ જ વસ્ત્રાદિના દાનનું ફેલ પણ શાસ્ત્રમાં સંભળાતું નથી, તો વસ્ત્રાદિકનું દાન કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ? તેનું સમાધાન આપતાં જણાવે છે કે, તેમ નથી,

કારણ કે ભગવતીજી આદિ આગમગ્રંથોમાં વસ્ત્રાદિકતુ કાન રૂપે જણાવેલું છે. એ પાઠ આ પ્રમાણે કહેલો છે—

“સમમે ણિગંથે પાસુપણ પસણજ્ઞેણં કસણ-પાણ-લાહમ-સાહમેણ વત્ય-પહિમ્મહ-કંવલ-પાયપુછ્ઠેણં પીઢ-ફલ્લગ-સેજ્જા-સંચારપણ પહિલાંમેમાણે વિહરહ્ ।”

“શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને અચિત્ત અને નિર્દોષ આહાર, પાણી, ખાદ્ય, સ્વાદ્ય, વસ્ત્ર, પાત્ર, કામળ, રત્નેશ્વરજી, પાટ, પાટીયાં, શય્યા, સંચારા વિગેરેતુ કાન કરવા પૂર્વક ઉત્તમ શ્રાવકો પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે.”

માટે આહાર-પાણી વિગેરેની જેમ સંયમના આધારભૂત શરીરને ઉપકારક વસ્ત્ર આદિ પણ સાધુઓને પ્રતિજ્ઞાભવાં બેઠાંએ વસ્ત્રનું સંયમમાં ઉપકારીપણું એ કારણે જણાવેલું છે કે—તૃણ-અંદણ કે અગ્નિ-સેવનના નિવારણ માટે તથા ધર્મ, શુદ્ધ ધ્યાન કરવા માટે, ગ્દાન સાધુની પીડા દૂર કરવા માટે, સાધુ મૃતકને પરંવવા માટે વસ્ત્ર સંયમમાં ઉપકારી ગણાય છે. કહેલું છે કે —“તૃણ-અંદણ, અગ્નિ-સેવનના નિવારણ માટે, ધર્મ-શુદ્ધ-ધ્યાન સાધવા માટે, ગ્દાન સાધુની પીડા દૂર કરવા માટે, સાધુના મૃતકને ઢાંકવા માટે વસ્ત્ર અંદણ કરવાની આજ્ઞા છે.” ઉમાસ્વાતિ વાચકે પણ જણાવ્યું છે કે —‘વસ્ત્ર વગર ઠંડી, વાયરો, તાપ, હાંસ, મચ્છર આદિથી કંટાળેલાને રખેને સમ્યક્ત્વ આદિમાં સમ્યગ્ ધ્યાનનો વિક્ષેપ થાય.’ ઇત્યાદિ. પાત્રનો ઉપયોગ પણ એટલા માટે જણાવેલો છે કે, અશુદ્ધ અન્નાદિક આવી જાય, તો તેમાં જુદું કરીને પરંવવી શકાય, ખીલ જીવશુદ્ધા અન્નમાં જીવની વિરાધના ટાળવા માટે, પ્રમાદથી પોરાવાણું, ચોખ્ખાતું ચોસામણ કે જળ આવી ગયું હોય તો સુખેથી જથ્થાપૂર્વક પરંવવી શકાય એ વિગેરે ખીલ પણ પાત્ર રાખવાના શુભો છે કહેલું છે કે :—‘જિનેશ્વર ભગવતોએ છકાય જીવોના રક્ષણ માટે પાત્ર અંદણ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે સંભોગમાં-આહારમાં બે શુભો છે, તે પાત્ર-અંદણમાં પણ સમજવા. “અશક્તિવાળા સાધુ, બાલ, વૃદ્ધ, નવીનસાધુ, પરોણાસાધુ, શુદ્ધ, અસહિષ્ણુ વર્ગ. એક વસતિમાં રહેનારા લગિધ વગરના ઇત્યાદિક કારણે પાત્ર અંદણ કરવા.”

પ્રશ્ન કર્યો કે, તીર્થંકરોને વસ્ત્ર-પાત્રનો પરિભોગ સંભળાતો નથી, તીર્થંકરોના ચરિત્રનું તેના શિષ્યોએ અનુકરણ કરવું યોગ્ય ગણાય કહેલું છે કે—‘જેવા પ્રકારનું શુદ્ધનું સિંગ હોય, શિષ્યે પણ તેવા જ બનવું બેઠવું.’ તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે—‘એમ ન કહીશ. તીર્થંકરોના હસ્તકમલ છિદ્ર-વગરના હોય છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના બોખામાંથી કે તેના છિદ્રમાંથી એક જલગિન્દુ પણ નીચે પડતું નથી વળી બે બોખામાં પડે તેની શિષ્યા ચંદ્ર-સૂર્ય સુધી બીએ વધતી જાય, પણ ખંડાર નીચે ન પડે વળી ચારમાનના સ્વામી હોવાથી જીવ-સંસકત કે જીવ વગરના અન્ન, ત્રસ જીવવાળું કે વગરનું જલ વિગેરે જાણીને જ નિર્દોષ હોય, તે જ અંદણ કરે આ કારણે તેમને પાત્ર ધારણ કરવામાં શુભ નથી વસ્ત્ર તો દીક્ષાકાલે તીર્થંકરો પણ અંદણ કરે છે કહેલું છે કે —

‘ચોવીશે પણ જિનેશ્વરોએ એક વસ્ત્ર સહિત દીક્ષા લીધી છે, તેઓ અન્યલિંગમાં કે ગૃહસ્થલિંગમાં કે કુલિંગમાં હોતા નથી’ પૂર્વ મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે —“ભૂતકાલમાં બે જિનેશ્વરો થયા, ભવિષ્યમાં થશે અને વર્તમાન-કાલમાં વિચરી રહેલા છે, તે મર્વેએ મચ્છ-પાત્ર

ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો હોવાથી એક દેવદ્વંધ્વ અહંભુ કરીને દીક્ષા લીધી, હેશે અને લે છે, તેમની સેવા કરું છું.' દીક્ષા લીધા પછીના કાળમાં સર્વ પરિપક્વ, ઉપસર્ગ પીડા સહન કરતા હોવાથી વસ્તુ તેમને પ્રયોજન નથી. અને કોઈ પ્રકારે તે વસ્તુ વ્યર્થ બન્યું છે. શિષ્યે શુદ્ધિના ક્ષિત્તિને અનુસરવાની વાત જે જણાવી, તે તો સામાન્ય હાથીને યૌરાવણના અનુકરણ કરવા જેવી વાત છે વળી તીર્થંકરનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છનારાઓએ મઠ, વસતિ કે ઉપાશ્રયમાં વાસ કરવો, કારણે આધાર્મિક લોજન કરવું, માંદગીમાં તેલ ચોળવું, અંગારાની સગડીતું સેવન, તૃણપટ્ટી ધારણ કરવી, કમંડલ રાખવું, સાધુઓને સાથે વાસ કરવાપણું, છત્રસ્થાને ધર્મદેશના કરવી, સાધુ-સાધ્વીને દીક્ષાકાન-આ સર્વ કરી શકાશે નહિં. અને આ તો કરે જ છે.

વળી કંબલ રાખવાની એ કારણે જરૂર છે કે, વરસાદ વરસતો હોય, ખહાર ગયા હોય, ત્યારે તરત પડેલા વરસાદના અપકાયના જીવોના રક્ષણ માટે કામગીરી જરૂરી છે. ખાલસાધુ, વૃદ્ધ કે માંદા સાધુ માટે વરસાદ વરસાદમાં ભિક્ષા લેવા નીકળવું પડે તો શરીર પર કામગીરી ઓઢેલી હોય તો તેવી અપકાય જીવોની વિરાધના નહિં થાય. લઘુ કે વડી શક્તિ-નિમિત્તે ખહાર જવું પડે તો વરસાદ કે કાળના સમયે ખહાર જનારને તેવી વિરાધના કામગીરી રોકી શકાય છે શક્તિ કરી કે, 'આ કરતાં તો છત્રાદિકથી શરીર ઢાંકી દેવાય, તો કામગીરી વગર ચાલી શકે છે. એમ કરે તો શો દોષ ?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે 'જ્ઞાતસ્ત વ ધારણદ્વાર' એમ કહીને આગમમાં છત્ર ધારણ કરવાનો નિષેધ જણાવેલો છે રત્નોદરણ તો સાક્ષાત્ જીવરક્ષા માટે પ્રતિલેખના કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી તેમાં કોઈ વિવાદ કરી શકે તેમ નથી. મુખવસ્ત્ર અર્થાત્ મુદ્ગપતિ પણ ઉડતા જીવોના રક્ષણ માટે, મુખમાંથી ગરમ વાયુથી ખહારના વાયુકાયના જીવોનું રક્ષણ કરવા માટે, મુખમાં ધૂલનો-રજનો પ્રવેશ અટકાવવા માટે ઉપયોગી છે પાટ-પાટીયાનો ઉપયોગ એ કારણે કરવાનો છે કે, વર્ષાકાળમાં લીલ ફૂલ, કુટુંબ આદિ વિવિધ સંસકૃત જીવોવાળી ભૂમિમાં શયન કરવાનો નિષેધ હોવાથી શયન કરવું, આસન કરવું, તેમાં તે ઉપયોગી છે શિયાળા અને ઉનાળામાં શય્યા, સંધારા આદિકનો શયનમાં ઉપયોગ થાય છે વસતિ-ઉપાશ્રય રહેવાતું સ્થાન તો સાધુને માટે અત્યંત ઉપકારી છે. કહેણ છે કે :—

“જે ભાગ્યશાળી અનેક શુભ ધારણ કરનારા મુનિ ભગવતોને વસતિ-ઉપાશ્રય કે રહેવા માટે સ્થાન આપે છે, તેણે વસ્ત્ર, અન્ન, પાણી, શયન, આસન આદિ દરેક આપ્યું છે—એમ સમજવું. કારણ કે ત્યાં રહેનાર તે સર્વે મુનિવરો તે વસતિનો ઉપયોગ કરે છે, વળી ઉપાશ્રયમાં પોતાનું અને આરત્રિયું પણ રક્ષણ થાય છે, જ્ઞાન-ધ્યાનાદિકની સાધના થાય છે, આ કારણથી વસતિ આપનારે સર્વ આપ્યું ગણાય. ઠંડી, તાપ, ચોર, હાંસ, મચ્છરાદી મુનિઓનું રક્ષણ કરનાર સુરલોકનાં સુખને સ્વાધીન કરે છે.” એવી રીતે ખીજ પણ ઔદિક અને ઔપચારિક ધર્મોપકરણ ધારણ કરવામાં સાધુને દોષ નથી તેના કારણે તે તાત્કાલિક શુભ-લાભ છે જ. ઉપકરણનું વ્યક્તિ વિશેષ આશ્રી પ્રમાણ જણાવે છે :— ‘બિનકલ્પીઓને બાર પ્રકારનાં, સ્થવિરોને ચૌદ પ્રકારનાં, અને આર્યાઓને પચીસ ઉપકરણો રાખવાની અનુજ્ઞા છે, તે ઉપરાંત હોય તે ઉપકરણ કહેવાય. આ સર્વ હંકીકત પિંડનિર્મીત, યોગનિર્મીત આદિ આગમથી મમલ લેવું આદિ અથ-પ્રમાણ વધી જવાના ભયથી વિસ્તારથી કહેતા નથી.

અહિં' વૃદ્ધોએ કહેલી સામાચારી આ પ્રમાણે બજાવે છે- શ્રાવકે પૌષધ પાચી પછી નક્કી સાધુને પ્રતિલાભ્યા પછી લોભન કરવું. કેવી રીતે? બ્યારે પોતાનો લોભન-સમય થાય ત્યારે વિભૂષિત બની ઉપાશ્રયે બઈ સાધુઓને ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે નિમંત્રણ કરે આ સમયે સાધુઓની શી મર્યાદા? તે કહે છે- એક સાધુ પદ્મમાં બીજે મુહૂર્તપત્તિ, ત્રીજે પાત્રાં એમ પડિલેલું ઉતાવળે કરે, તે ઉપવાસી પૌષધવાળાને પારણામાં વિવંબ કે અંતરાય રખે ન થાય, અગર તો સ્થાપના-દોષ ન થાય શ્રાવકે જો પહેલી પોરસીમાં નિમંત્રણ કરતો હોય તો અને તેને નવકારશીતુ પચ્ચક્ષ્ણાણુ હોય તો વહોરી લેવું જો નવકારશી પચ્ચક્ષ્ણાણુ ન હોય તો ગ્રહણ ન કરવું. કારણ કે તે સાચવી રાખવું પડે. અને જો વધારે જાણીથી વિનંતિ કરે તો વહોરી લાવી સાચવી રાખે. અને પોરસી પચ્ચક્ષ્ણાણુ પારનાર કોઈ હોય, તો તેને કે બીજાને તે આપી દેવું. પાત્રાં, પદ્માદિક પડિલેલું ક્યાં પછી વહોરવા જનાર સાધુ-સંઘાટક(જો) શ્રાવક સાથે બધ. એકલાને મોકલવો નહિ, શ્રાવક માર્ગમાં સાધુની આગળ ચાલે. ત્યાર પછી શ્રાવક તેમને ઘરે લઈ બધ અને આસન માટે નિમંત્રણ કરે જો જોડે તો ઠીક, અને જો ન જોડે તો પણ વિનયનો આચાર બળવો જોઈએ. ત્યાર પછી શ્રાવક જાતે આહાર-પાણીથી પ્રતિશક્ષિ અથવા બીજા વહોરાવે તો પોતે વસ્તુઓનું ભાજન હાથમાં રાખી ગુરુમહારાજ વહોરે, ત્યાં સુધી ઉભા રહે. સાધુ પણ પશ્ચાત્કર્મ દોષ ન લાગે તે માટે ગૃહસ્થનાં ભાજનમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ ન વહોરતાં તેમાં બાકી રાખે ત્યાર પછી વંદન કરી કેટલાંક ડગલાં સુધી પાછળ વળાવવા બધ, પછી શ્રાવક પોતે લોભન કરે. જો તે ગામમાં સાધુ ભગવંતોના યોગ ન હોય, તો લોભન-સમયે દરવાજા બહાર સાધુ મહારાજને આવવાની દિશામાં નજર કરે અને વિશુદ્ધભાવથી ચિંતવે કે, 'જો સાધુ ભગવંતો હોત, તો હું કૃતાર્થ થાત' આ પૌષધના પારણાનો વિધિ તે સિવાયના કાળમાં સાધુને વહોરાવીને લોભન કરવું, અથવા તો લોભન ક્યાં પછી પણ વહોરાવવું.

આને લગતા આંતરંગ્લોકો :-

ધર્મમાં સહાય-ઉપકાર કરનાર અન્ન, વસ્ત્ર, આદિકંતુ દાન કહેલું છે, પરંતુ ધર્મમાં ઉપકાર ન કરનાર હોય. તેવા સુવર્ણાદિકંતુ દાન માનેલું નથી. જેનું દાન દેવાથી કોપ, લોભ, કામાદિકની વૃદ્ધિ થાય, તેવાં ચારિત્ર્યનો નાશ કરનાર સુવર્ણાદિક ચારિત્રવંત સુનિઓને ન આપવું. જે પૃથ્વીને જોડવા-ખેડવાથી અનેક જંતુઓ મૃત્યુ પામે છે, તેવી પૃથ્વીના દાનની કડુણાવાળા પ્રથાંસા કરતા નથી. જે જે શસ્ત્રોથી મહાહિંસાઓ થતી હોય, તે તે શસ્ત્રોનું કારણ લોહ તેનું દાન કેવી રીતે કરે? જેમાં હિંમેશાં અનેક ત્રસ જંતુઓ આપમેળે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા તક્ષના દાનનું લગાર પણ અતુભાદન કોણ કરે? લૌકિક પર્વ દિવસે પુણ્ય માટે જેઓ મૃત્યુદંશા અનુભવતી હોય, તેવી અર્ધવીચાએલી ગાયનું દાન કરે છે. જોદની વાત છે કે તે પણ ધાર્મિકપણાની પ્રથાંસા પામે છે. જેની શુદ્ધમાં તીર્થો માનેલા છે અને જે સુખથી અશુચિ પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે, તેવી ગાયને પવિત્ર માનનારા અસ્માનીઓ ધર્મ માટે તેનું દાન કરે છે. દરેકજા તેને હોય ત્યારે તેનો વાછરડો અથવા પીડા પામે છે અને પોતાની ખરીથી જંતુઓનો વિનાશ કરતી ગાયનું દાન પુણ્ય માટે કોણ કરે? સુવર્ણ, ચાંદી, તલ અને લીની એમ જુદી જુદી ગાયો બનાવીને તેનો ભોગવટો કરે તેવી ગાયનું દાન કરનારને શું રૂળ મળે? કામાસકિત કરનાર, બધુરનેહ-વૃક્ષને બાળવામાં ફાવાનલ સરખી, કલિયુગનું કલિવૃક્ષ, દુર્ગતિના દ્વારની કુંચિકા સરખી, મોક્ષદાર અટકાવનાર

ભુગલ સરખી, ધર્મધનને ચોરનારી, આપત્તિ કરનારી એવી કન્યાનું દાન તે પુણ્ય બધાવનાર છે, એમ કથન કરનાર તે શાસ્ત્ર કેવા પ્રકારનું? વિવાહ-સમયે મૂઠ પુરુષો ધર્મશુદ્ધિથી બે વર-કન્યાને પહેરામણી તરીકે દાન કરે છે, તે તો રાખમાં થી હોમવા સરખું સમજવું. જે સંક્રાન્તિમાં, વ્યતિપાતમાં, વૈધૃતિ પૂનમ અને અમાસ પર્વમાં લોભી પેટભરાઓએ દાન પ્રવર્તાવ્યું છે, તે ખરેખર ભદ્રિક જનોના ધનભારને ઓછું કરનારું સમજવું. અંધપણુદ્ધિવાળાઓ મરેલાની તૃપ્તિ માટે જે દાન દેવડાવે છે, તે ખરેખર નવાં પાંઠડાં ઉગાડવા માટે સુશલને પાણી છંટકાવ કરે છે. બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાથી જે પૂર્વજો પ્રીતિ પામતા હોય, તો પછી એક ભોજન કરે તો બીજો પુષ્ટ કેમ ન થાય? પિતાઆદિકની પાપ-સુકૃતિ માટે પુત્રો જે દાન આપે, તો પછી યુત્ર તપ કરે તો પિતા પણ સુકૃતિ પામે. ગંગા, પ્રયાગ, ગયા આદિકમાં દાન કરવાથી પિતૃઓ તરી શક્તા હોય તો બળેલા વૃક્ષોને પણ નવપલ્લવ કરવા માટે આંગણુમાં રોપવા. ગતાનુગતિક લોકો વડે માનતા કરી જે માગણી કરવામાં આવે તે આપી શકતા નથી, ખરેખર પુણ્ય કે ભાગ્ય હોય તે જ રંગે છે, પુણ્ય ન હોય તો તે માગણી નિષ્ફલ બન્ય છે. સોના-ચાંદીનાં દેવનાં બિંબો કરાવી માનતા માનો અને તેનાં બિંબો તમારું રક્ષણ કરશે, તે મહાઅશુભ છે, કારણ કે કાલ પૂર્ણ થાય, ત્યારે દેવો પણ રક્ષણ કરવા શક્તિમાન નથી મોટો બળદ કે મોટો બોકડો કઠાચ તમે શ્રેત્રિય બ્રાહ્મણને આપો, તો દાતા પોતાને અને લેનાર પાત્રને બંનેને નરકના કૂવામાં પાડે છે. ધર્મશુદ્ધિથી દાન આપતો દાતા તેવા પાપથી લેપાતો નથી કે દોષ બાળવા છતાં પણ માંસહુલ્લેખ એવો લેનારો તેવા પાપથી લેપાય છે. અપાત્ર પ્રાણીઓને હણીને જેઓ વળી પાત્રને પોષણ કરે છે, તે અનેક દેહકોનો ઘાત કરીને સર્પને ખુશ કરે છે. ‘સુવર્ણદિક દાનો પાત્રને આપી શકતાં નથી’ એવો જિનેશ્વરેનો મત છે, માટે પડિત પુરુષોએ સુપાત્રમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે કહેવે તેવા અન્નાદિકનું દાન આપવું

કેવા ગુણુવાળા ઉત્તમ, મધ્યમ, જથ્થા પાત્ર ગણાય ?

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નયુક્ત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ શુભિ ધારણ કરનારા. મહાવ્રતના મહાભાર ધારણ કરવા સમર્થ, પરિપક્વ, ઉપસર્ગરૂપી શત્રુ-સેના પર વિજય મેળવનાર મહાસુભટ, પોનાના શરીર પર પણ મમતા વગરના પછી બીજા વસ્તુના વિષયમાં તો મમતા ક્યાંથી હોય? ધર્મોપકરણ સિવાય પરિગ્રહના ત્યાગી, મેંતાલીશ દોષોથી રહિત તો મમતા ક્યાંથી હોય? ધર્મોપકરણ સિવાય પરિગ્રહના ત્યાગી, મેંતાલીશ દોષોથી રહિત ભિક્ષાવૃત્તિથી ગ્રહણ કરનાર, શરીરને માત્ર ધર્મયાત્રામાં પ્રવર્તાવવા માટે જ આહારાદિ ગ્રહણ કરનારા, બ્રહ્મચર્યની નવ શુભિથી શોભાયમાન, ઠાંત જોતરવાની સળી બેટલી પણ પરવરતુમાં રપૂઠા વગરના, માન-અપમાનમાં, લાભ કે અલાભમાં, સુખ કે દુઃખમાં, પ્રથંસા કે નિંદામાં હર્ષ કે શોકમાં સમાન વૃત્તિવાળા, કૃત, કારિત, અનુમતિ ભેદવાળા આરંભથી રહિત, એકમાત્ર સોક્ષ્મ મેળવવાની જ પૂર્ણ અભિલાષવાળા યતિ ભગવતો જ ઉત્તમ સુપાત્ર છે.

સમ્યગ્દર્શન અને આરમ્ભત ધારી કે તેથી ઓછા વ્રત ધારણ કરનાર દેશવિરતિવાળો યતિધર્મ મેળવવાની અભિલાષવાળો ગૃહસ્થ મધ્યમ પાત્ર ગણાય એકમાત્ર સમ્યક્ત્વ ધારણ કરનાર, બીજાં વ્રત-પાલન કે શીલ ધારણ કરવા અયમર્થ, તીર્થની પ્રભાવના કરવામાં ઉદ્યમવાળા જથ્થા પાત્ર ગણાય.

કુપાત્રની યોગબાણુ

કુશાસ્ત્ર સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈરાગ્યથી નિષ્પરિચલવાળા. ધર્મચર્ય-રસિક, ચેરી, જૂઠું, હિંસા ન કરનારા, પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન અખંડિતપણે કરનારા, મૌન ધારણ કરનારા, કંઠ-મૂલ-ફલનો આહાર કરનારા, ભિક્ષાવૃત્તિ કરનારા, ભૂમિ પર કે ખેતરમાં પડેલા ફાણા એકઠા કરી વૃત્તિ કરનારા, પત્રમાં લોબન કરનારા, રંગેલાં ભગવાં વસ્ત્ર પહેરનારા કે વસ્ત્ર વગરના નગ્ન, ચોટલી કે જટા ધારણ કરનારા કે સુંઠમસ્તકવાળા, એકઠું કે ત્રિઠું ધારણ કરનારા, મઠ કે અરણ્યમાં વાસ કરનારા, ઉનાળામાં પંચાગ્નિ તપની સાધના કરનારા, ઠંડી ઋતુમાં પાણી ગરતા પાત્રને ધારણ કરનારા, શરીરે ભસ્મ ચોળનારા, પાયા, કોડા, ખોપરી, હોડકાંનાં આભૂષણ ધારણ કરનારા, પોતાની બુદ્ધિમાં પોતે ધર્મવાળા છે, પણ મિથ્યાદર્શનથી દૂષિત, બિનધર્મનો દ્રેષ કરનારા, મૂઠ એવા કુતીર્થીઓ કુપાત્ર ગણાય.

પ્રાણીઓના પ્રાણુ હરણ કરનારા, અસત્ય વચન બોલનારા, પારકું ધન હરણ કરવાના ઉદ્ધમવાળા, અતિક્રમાસક્ત ગદ્યેડા સરખા, પરિચલ-આરંભમાં રક્ત, કઠાપિ પણ સંતોષ ન પામનારા, માંસાહારી, મંદિરાપાનના વ્યસની, ક્રોધ કરનારા, કલ્પ્યો કરવામાં આનંદી, માત્ર કુશાસ્ત્રના પાઠ ભણેલા, હંમેશાં પોતાને પંડિત માનનારા, તત્ત્વથી નાસ્તિક એવાને અપાત્ર બહુવેલા છે. આ પ્રમાણે અપાત્ર અને કુપાત્રનો ત્યાગ કરીને મોક્ષાભિલાષી સુબુદ્ધિવાળા વિવેકી આત્માઓ પાત્ર-દાન કરવામાં પ્રવર્તે છે. પાત્રમાં દાન આપે તો સફળ થાય, કુપાત્ર કે અપાત્રમાં કરેલું દાન સફળ થતું નથી. પાત્રમાં કરેલું દાન ધર્મ માટે અને બાકી બેમાં કરેલું દાન અધર્મ કરાવનારું થાય છે. સર્પને જેમ દૂધનું પાન કરાવીએ તો વિષ-વૃદ્ધિ માટે તેમ કુપાત્ર કે અપાત્રમાં કરેલું દાન ભવ-વૃદ્ધિ માટે થાય છે. જેમ મધુર દૂધ કડવા તુંબકામાં ભર્યું હોય તો પીવા માટે નકારું બની જાય છે, તેમ કુપાત્ર કે અપાત્રમાં શુદ્ધ પણ દાન આપવામાં આવે તો તે સફળ બનતું નથી, પણ દૂષિત બને છે. કુપાત્ર કે અપાત્રને આખી પૃથ્વીનું પણ દાન આપવામાં આવે તો ફલ દેનાર બનતું નથી, પણ શ્રદ્ધાથી પાત્રને અદ્વ્ય આહાર આપવામાં આવે તો મહાફળ આપનાર થાય છે. મોક્ષરૂપ આપનાર આ દાનમાં પાત્ર અપાત્રની વિચારણા છે, પરંતુ કયાથી દાન કરવાનું તત્ત્વ બહુનારાઓએ ક્યાંય પણ નિષેધેલું નથી. પાત્ર અને દાનના શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિથી કરેલા ચાર ભાગાઓમાં પ્રથમ ભાગે શુદ્ધ છે. બીજો વિકૃત્તવાળો, બાકીના બે ભાગો નારૂંપ સમજવા. ‘દાન કરવાથી ભોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે;’ એ વચન વિચાર-શૂન્ય સમજવું. ઉત્તમ પાત્રમાં કરેલા દાનનું ફળ બે ભ્રૂંડ ભોગો જ હોય, તો તે કેટલું માત્ર રૂંપ ગણાય? ખેતી કરવામાં જેમ સુખ્ય રૂંપ ધાન્ય-પ્રાપ્તિ છે, તેમ પાત્રદાનમાં સુખ્ય રૂંપ મોક્ષ માનેલો છે. પલાળ (વાસ) સરખા ભોગો તો વચ્ચે આવી મળતું આતુષંગિક રૂંપ છે. આ ચોવીશીમાં પ્રથમ તીર્થંકરના પ્રથમભવમાં થયેલા ધનાસાર્થવાહે દાનધર્મ કરવાથી સમ્યક્ત્વ-બીજ ઉપાર્જન કરી યાવત્ મોક્ષરૂંપની પ્રાપ્તિ કરી. તે ઋષભદેવ ભગવંતના પ્રથમ પારણ્યામાં ભિક્ષા આપનારના રાજમંદિરમાં હંપમાં ચક્રચૂર બનેલા દેવાએ તત્કાલ પુન્યવૃદ્ધિ કરી. આ પ્રમાણે ઘણા વિસ્તારથી અતિથિ-સંવિભાગ વત કહ્યું, માટે દેય, અદેય; પાત્ર અપાત્રને યથાથ સમજી યથોચિત દાન કરવું. ૮૭.

જો કે વિવેકવાળા શ્રદ્ધાળુઓને તો સુપાત્ર-દાન કરવામાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ મોક્ષ-દેણ જ માનેલું છે, તો પણ ભદ્રિક પરિણામવાળા મધ્યમ પ્રકારના જીવોને ઉપકારક થાય તે માટે પાત્રદાનનું પ્રાત્નગિક દેણ જણાવે છે—

પરય સંગમકો નામ, સંપદં વત્સપાલકઃ ।

ચમત્કારકર્ત્રી પ્રાપ, મુનિદાનમભાવતઃ ॥ ૮૮ ॥

મુનિદાનના પ્રભાવથી પશુપાલક સંગમકે જે અમત્કાર કરનારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે તરફ નજર કરે।

નજર કરે। એમ જણાવીને ભદ્રિકજનોને દાન સન્નુખ કરે છે, અહિં જો કે સંગમકે પરંપરાએ મોક્ષદેલ પણ મેળવ્યું જ છે, તો પણ પ્રાત્નગિક દેલ કહેવાના રસમાં તે કહ્યું નથી. સંગમકનું ચરિત્ર સંપ્રદાયથી આ પ્રમાણે બહુવું—

દાનદેલ ઉપર સંગમકનું ચરિત્ર

મગધનામના દેશમાં ઘણા રત્ન-સમૂહથી દેહીપ્યમાન લક્ષ્મીના કુલગૃહ સરખું સમુદ્ર સરખું રાજગૃહ નામનું નગર હતું. રવર્ગનગરીમાં જેમ ઈન્દ્ર તેમ બીજા રાજાઓએ જેવું શાસન માન્ય રાખ્યું હતું, એવો શ્રેણિક રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. આ બાજુ શાલિગ્રામ નામના ગામમાં કોઈ અદ્વપરિવારવાળી દરિદ્ર બનેલી ધન્યા નામની સ્ત્રી સંગમક નામના બાળકને ત્રાથે લઈને અહિં આવી હતી. તે નગરમાં નગરલોકોના વાછરડાંઓને ચરાવતો પોતાની આજીવિકા ચલાવતો હતો. ખરેખર ગરીબ બાળકોને માટે આ અનુરૂપ કોમળ આજીવિકાનું સાધન ગણાય. હવે એક દિવસે કોઈક તેવા પર્વ ઉત્સવમાં ફરેક ઘરમાં ખીરનું સોજન ખવાતું સંગમે ભેળું. પોતાના ઘરે પહોંચી તેણે પણ માતા પાસે ક્ષીરસોજનની માગણી કરી. ત્યારે ખીચારી માતાએ પુત્રને કહ્યું કે, હું તો નિર્ધન છું. મારા ઘરમાં વળી ક્ષીર ક્યાંથી હોય? અન્નપણાથી તે બાળક વારંવાર માતા પાસે ક્ષીરસોજનની માગણી કરે છે, એટલે પોતાનો આગળનો ગૂમાવેલો વૈભવ યાદ કરીને તે એકદમ જીલ્ડું જીલ્ડું રૂદ્ધ કરવા લાગી. તેના રૂદ્ધનના દુઃખથી બંધે દંદયો વિધાયક ન હોય તેમ પાડોશી સ્ત્રીઓએ આવી દુઃખ-કારણ પૂછ્યું. એટલે ગદ્ગદ અક્ષરે પોતાનું દુઃખ તેમને જણાવ્યું. એટલે તેઓએ દૂધ, ખાંડ, ચોખા આદિ તેને આપ્યા અને ત્યાર પછી તેની ખીર રાંધી. ખાંડ, ઘી, દૂધથી બનાવેલી ખીરની થાળી ભરીને તે બાલકને આપીને કોઈ પણ કારણથી માતા ઘરમા ચાલી ગઈ. આ સમયે આને ભવસમુદ્રથી તારવા માટે નાવડી સમાન એવા મહિનાના ઉપવાસવાળા મુનિ પારણાની ભિક્ષા લેવા આવ્યા. આ સમયે બાળકે ચિંતવ્યું કે, શું આ ચેતનવંતુ ચિંતામણિરત્ન કે જંગમ કંપવૃક્ષ કે અપશુ એવી આ કામધેનુ છે? અહો! બહુ સાડું, બહુ સાડું થયું કે મારાં ભાગ્યથીજ મહાસાધુ ભગવંત એવી આ કામધેનુ છે? અહો! બહુ સાડું, બહુ સાડું થયું કે મારાં ભાગ્યથીજ મહાસાધુ ભગવંત પધાર્યા, નહિંતર મારા સરખા ગરીબને આવા પાત્રનો યોગ કેવી રીતે બને? મારા કોઈક પ્રબળ પુણ્યોદયથી મને આજે ચિત્ત, વિત્ત અને પાત્રરૂપ ત્રિવેણીનો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો. એ પ્રમાણે થાલ ઊંચકીને તપસવી સાધુને ક્ષીર વહોરાવી અને આના ઉપર ઉપકાર કરવાની યુદ્ધિથી મહાકરુણાવાળા સાધુએ પણ તે ગ્રહણ કરી. તે મુનિ તો વહોરીને ચાલી ગયા પછી ધન્યામાતા

ઘરમાંથી બહાર નીકળી અને માન્ય કે પુત્ર બધી ખીર જમી ગયો છે, એટલે વળી ફરી ખીરચી. તે ખીર ગળાડૂબ ખૂબ ખાધી, તેથી અજીર્ણથી રાત્રે સાધુને દાન આપ્યાનું સ્મરણ કરતો કરતો મૃત્યુ પામ્યો. તે દાન-પ્રભાવથી તે રાજગૃહ નગરમાં ગોભદ્ર શેઠની ભદ્રા ભાર્યાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો ભદ્રાએ સ્વપ્નમાં શાલિવૃત્ત ક્ષેત્ર ભરપૂર પાકેલું બેનું અને તે પતિને કહ્યું એટલે પતિએ ‘તને પુત્ર જન્મશે’ એમ કહ્યું. ‘હું’ દાન-ધર્મનાં કાર્યો કરું’ એવા પ્રકારના દોહડા થયા અને ભદ્રાસુહૃદિવાળા ગોભદ્ર શેઠે પણ તે પૂર્ણ ક્યાં ભદ્રાએ પૂર્ણ સમયે દિશાસુખને વિકસવર કરનાર જેમ પર્વતભૂમિ વૈડૂર્ધરત્નને તેમ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. દેખેલા સ્વપ્નના અનુસારે શુભદિવસે માત-પિતાએ તે પુત્રનું શાલિભદ્ર એવું શુભ નામ પાડ્યું. પાંચ ધાવમાતાથી પાલન કરાતો અનુક્રમે તે વૃદ્ધિ પામતાં કંઈક ન્યૂન આઠ વર્ષના થયો એટલે પિતાએ કલાબ્યાસ કરાવ્યો યૌવનવય પામ્યો અને સુવર્તીજન-વલ્લભ બન્યો ત્યારે નવો પ્રદુમ્ન હોય તેમ સમાન-વયવાળા મિત્રો સાથે રમવા લાગ્યો. તે નગરના બત્રીશ શેઠીયાઓએ આવી ભદ્રાના પતિને જણાવ્યું કે અમે અમારી બત્રીશ કન્યાઓ આપવાની તમારી પાસે યાચના કરીએ છીએ. હર્ષ પામેલા ગોભદ્રશેઠે આદરપૂર્વક સર્વ લક્ષણથી પૂર્ણ કન્યાઓ શાલિભદ્ર સાથે પરણાવી. ત્યાર પછી શાલિભદ્ર મનોહર વિમાનમાં જેમ ઈન્દ્ર તેમ પોતાના મનોહર મંદિરમાં તેમની સાથે વિલાસ કરવા લાગ્યો. તેના આનંદમાં મગ્ન બનેલા તેને દિવસ ક્યાં ઉગે છે અને રાત્રિ ક્યારે પડે છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી. તેની ભોગ-સામગ્રી માતા-પિતા પૂર્ણ કરે છે. ગોભદ્રશેઠે વીરપ્રભુના ચરણકમલમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી, અનશન કરી મૃત્યુ પામી દેવલોકે ગયા અવધિજ્ઞાનથી શાલિભદ્રને પોતાનો પુત્ર બાણીને તેના પુણ્યથી આકર્ષાએલા પુત્ર પ્રત્યે વાતસલ્યવાળો બન્યો. તે પિતા-દેવે કલ્પવૃક્ષ મારૂક પ્રતિદિન તેના માટે અને તેની બત્રીશ ભાર્યાઓ માટે દિવ્ય વસ્ત્રાદિક અર્પણ કર્યાં. મનુષ્યને ઉચિત જે કાર્ય હોય, તે ભદ્રા પૂરાં કરતી હતી. પૂર્વે આપેલા દાનના પ્રભાવથી તે માત્ર ભોગો ભોગવવા લાગ્યો. કોઈક સમયે કોઈક પરદેશી વેપારીઓ રત્નકંબલ લઈને શ્રેણિક પાસે વેચવા આવ્યા, પરંતુ બહુ કિંમતી હોવાથી શ્રેણિકે તે ખરીદ ન કરી ત્યાર પછી તે વેપારીઓ શાલિભદ્રના મહેલે ગયા, ભદ્રાએ કહેલી કિંમત આપીને તે સર્વ રત્નકંબલો ખરીદી. ચેલ્લણાને રત્નકંબલની ખબર પડી, એટલે શ્રેણિકને કહ્યું કે, મહાકિંમતી હોય તો પણ મારા માટે એક રત્નકંબલ લઈ આપો. ત્યારે શ્રેણિક રાજાએ પણ પૂર્વે જણાવેલ મૂલ્યથી રત્નકંબલની માગણી કરી, ત્યારે વેપારીઓએ કહ્યું કે, સર્વ રત્નકંબલો ભદ્રા શેઠાણીએ ખરીદી લીધી શ્રેણિકે એક હોશીયાર પુરુષને મૂલ્ય આપીને રત્નકંબલ લાવવા માટે ભદ્રામાતા પાસે મોકલ્યો. ભદ્રા પાસે માગણી કરી ત્યારે કહ્યું કે, રત્નકંબલના ટૂકડા કરી શાલિભદ્રની પત્નીઓને પગ લૂંછવા આપી દીધા. હવે જો તેવું બંદરી કાર્ય હોય તો, વાપરેલી જીર્ણ રત્નકામળીઓ છે, માટે રાજાને પૂછીને આવીને લઈ જાજે. પેલાએ આવીને રાજાને વાત જણાવી, ભેડે બેઠેલી ચેલ્લણાએ રાજાને કહ્યું કે, પિતાજી અને સુવર્ણની જેમ આપણામાં અને વણિકોમાં તદ્દાવત કેટલો છે ? તે જુઓ. તે જ પુરુષને શ્રેણિકે કુતૂહલથી શાલિભદ્રને બોલાવવા માટે મોકલ્યો એટલે ભદ્રાએ રાજા પાસે આવીને વિનંતિ કરી કે, હે દેવ ! કદાપિ મારો પુત્ર બહાર જતો નથી, માટે આપ મારે ત્યાં પધારવા કૃપા કરો. કુતૂહલથી શ્રેણિકે પણ આવવાનું સ્વીકાર્યું તેમને થોડો વખત રોકાઈને આવવા કહ્યું પોતે આગળ બંધને વિચિત્ર રંગ-બેરંગી વસ્ત્રોથી અને માણિક્ય રત્નોથી પોતાના ઘરથી સાંડી રાજમહેલ સુધીના રાજમાર્ગની દુકાનોની શોભા કાઢી. દેવોએ તત્કાલ કરી હોય તેવી દુકાન-શોભાને વિચારતો વિચારતો

આમત્રેલો રાજ ભદ્રાના મંદિરે આવ્યો. પૃથ્વી પર જાણે દેવવિમાનનું ખીલું' પ્રતિભિષ્ણ હોય, તેવા સુવર્ણના સ્તંભ ઉપર ઈન્દ્રનીલ રત્નના વીંળતા તોરણવાળું, મોતીઓના સાથીઆ કરેલ દારભૂતલવાળું, દિવ્ય વસ્ત્રોના બાંધેલા ચંદ્રવાવાળું, સુગંધી દ્રવ્યથી કરેલા ધૂપવાળું, એવું ભદ્રાતુ મંદિર દેખી વિરમયથી વિકસિત લોચનવાળા રાજાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. અને ચોથા માળ પર આવી સિંહાસન પર બેસી ગયા. સાતમા માળ પર રહેલા શાલિભદ્ર પાસે આવી માતાએ કહ્યું કે, આપણે ત્યાં તને બેવા માટે શ્રેષ્ઠિક આવ્યા છે, તો ક્ષણવાર નીચે ચાલ. એટલે પુત્રે કહ્યું, 'હે માતાજી ! તમને બધી ખબર છે, જે કાર્ય હોય તે તમો જ બંને પતાવી નાખો, એમાં વળી મારે શું કરવાનું છે?' ત્યારે ભદ્રાએ તેને કહ્યું, આ કંઈ ખરીદ કરવાની વસ્તુ નથી, પરંતુ આ તો સર્વ લોકોના અને તારા પણ સ્વામી છે. તે સાંભળીને શાલિભદ્રે પણ વિષાદપૂર્વક વિચાર્યું કે, આવા સાંસારિક ઐશ્વર્યને ધિક્કાર હો, કે મારા પણ વળી ખીજ સ્વામી છે ! સર્પની ફણા સરખા આ ભોગોથી હવે મને સર્પું. હવે તો જલ્દી વીરપ્રભુના ચરણ-કમળમાં દીક્ષા અંગીકાર કરીશ. આવી રીતે સંવેગયુક્ત હોવા છતાં માતાના આગ્રહથી સર્વ લાચારીઓ સાથે આવીને વિનયવાળા તેણે રાજાને પ્રણામ કર્યા. પોતાના ખોળામાં બેઠેલા તેને શ્રેષ્ઠિકે પુત્ર મારફતે આલિંગન કર્યું અને સ્નેહથી મસ્તક સૂઝ્યું. ક્ષણવારમાં તો તેણે આંસુ પાડ્યાં. ત્યાર પછી ભદ્રાએ કહ્યું, હે દેવ ! હવે તેને છોડી દો, કારણ કે મનુષ્ય છતાં પણ મનુષ્યની પુષ્પમાળાની ગંધથી પણ આ પુત્ર બાધા પામે છે. દેવગતિ પામેલા તેના પિતા હંમેશાં તેના માટે અને તેની લાચારીઓ માટે દિવ્ય પહેરવેશ, વસ્ત્ર, અલંકાર, અંગરાગાદિક પદાર્થો આપે છે. ત્યાર પછી રાજાએ તેને છોડી દીધો, એટલે સાતમા માળે પહોંચી ગયો. ભદ્રાએ અહીં જ આજે ભોજન કરવા રાજાને પ્રાર્થના કરી. ભદ્રાના કાલ્પિયથી રાજાએ સ્વીકાર કર્યો. તેણે પણ તદ્દાલ સર્વ તૈયારી કરાવી. 'શ્રીમતોને ધનથી શું સિદ્ધ નથી થતું !' ત્યાર પછી સ્નાન કરવા ચોગ્ય તેલ, ચૂર્ણ ચોળી જલ્દી સ્નાન કર્યું. એમ કરતાં કરતાં રાજાની આંગળીઓથી વીંટી કીડાવાવડીમાં પડી. રાજા જેટલામાં આસતમ ખોળે છે, ત્યારે ભદ્રાએ ઠાસીને આરામ કરી કે વાવડીમાંથી પાણી ખીજે વાળી ખાલી કરે. તેણે તેમ કર્યું એટલે આશ્ચર્યકારી દિવ્ય આભૂષણોની વચ્ચે લાલચોળ સળગતા અંગારા વચ્ચે કાળો કાચલો દેખાય તેવી પોતાની વીંટી દેખી રાજા વિરમય પામ્યો. રાજાએ ઠાસીને પૂછ્યું કે, 'આ શું છે?' ત્યારે ઠાસીએ કહ્યું કે ઠરેઠાજ શાલિભદ્ર અને તેની લાચારીનાં નિર્માલ્યો આમાં નખાય છે. 'ખરેખર આ ધન્ય છે, અત્યારે હું પણ ધન્ય છું કે જેના રાજ્યમાં આવા ભાગ્યશાળીઓ પણ છે.' એ પ્રમાણે રાજાએ વિચાર્યું. ત્યારપછી પરિવાર સાથે રાજાએ ત્યાં ભોજન કર્યું. ભદ્રાએ આશ્ચર્યકારી અન્નકાર, વસ્ત્રાદિકથી સત્કાર કર્યો એટલે રાજા ઘરે ગયા. હવે શાલિભદ્રે પણ સંસારથી છૂટવા અભિલાષા કરી, તેટલામાં ધર્મમિત્રે આવી આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી કે, સુરાસુરથી નમસ્કાર કરાએલા સાક્ષાત્ ધર્મની મૂર્તિ હોય તેવા ચારણનવાળા ધર્મધોષ નામના મુનિ ઉદ્યાનમાં પધાર્યા છે. ત્યાર પછી હંધથી શાલિભદ્ર રથમાં બેસી ત્યાં ગયો અને આચાર્યના ચરણમાં વંદન કરી તેમજ સાધુઓને વાંદી આગળ બેઠો. દેશના કરતા તે સૂરિને તેણે પૂછ્યું, 'હે ભગવંત ! કયા કર્મથી ખીજે પ્રભુ ન થાય ? ભગવંતે કહ્યું, 'જે જનો દીક્ષા લે છે, તે સમગ્ર જગતના સ્વામીભાવને પામે છે.' હે નાથ ! જો એમ છે, તો મારા માતાજીની રજા લઈને હું વ્રત અંગીકાર કરીશ-એ પ્રમાણે શાલિભદ્રે વિનંતિ કરી. ત્યારે સૂરિએ કહ્યું કે, પ્રમાદ ન કરવો. ત્યાર પછી શાલિભદ્રે ઘરે જઈને માતાને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે, આજે સમગ્ર જગતના દુઃખથી મુક્ત કરાવનાર મોક્ષના ઉપાય સ્વરૂપ ધર્મ મેં ધર્મધોષ આચાર્યના મુખકમલથી સાંભળ્યો.

‘હે વત્સ ! ધર્મ શ્રવણ કર્યો, તે બહુ સાફ કયું’. તેવા પિતાનો તું પુત્ર છે. એ પ્રમાણે ભદ્રાએ પણ હવથી શાલિભદ્રની પ્રશંસા કરી તેણે પણ કહ્યું, ‘હે માતાજી ! બે હું તે પિતાનો પુત્ર છું અને બે એમજ હોય તો મારા પર પ્રસન્ન થા, હું દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ.’ માતાએ પણ કહ્યું, ‘હે વત્સ ! આ વ્રત લેવાનો તારો ઉદ્ધેશ શુદ્ધ છે, પરંતુ આ દીક્ષામાં હંમેશાં લોહના ચણા ચાવવાના છે. તું સ્વભાવથી પણ સુક્રમાર શરીરવાળો છે, વળી દિવ્યભોગોથી લાલન-પાલન કરાયો છે, જેમ વાછરડો રથને, તેમ તું વ્રતને કેવી રીતે વહન કરી શકશે ? શાલિભદ્રે પણ જવાબ આપ્યો કે, શું જેમણે ભોગો ભોગવેલા હોય, તેવા પુરુષો વ્રતનાં કષ્ટ સહન કરવામાં અશક્ત હોય અને શું બીજા કાચર હોતા નથી ? ત્યારે માતાએ કહ્યું કે, કંમે કંમે ભોગોનો ત્યાગ કર અને મત્સ્યદીકની માલ્ય-ગંધ સહન કરવાની ટેવ પાડ, એમ અભ્યાસ પાડીને હે વત્સ ! દીક્ષા ગ્રહણ કર. ત્યાર પછી શાલિભદ્ર પણ માતા ભદ્રાતુ વચન માનીને એક એક ભાયાં તથા તળાઈ દરેરાજ છોડવા લાગ્યો.

આ બાજુ તે જ નગરમાં શાલિભદ્રની નાની બેનનો પતિ મહાધનભંડારવાળો ધન્ય નામનો રહેતો હતો. અશ્રુવાળી શાલિભદ્રની બેન ધન્યને નવસાવતી હતી, ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે કેમ રુદન કરે છે ? ત્યારે આ હંકીકત ગદ્ગદ સ્વરે જણાવી કે, દીક્ષા લેવાની અભિલાષાવાળો મારો ભાઈ દરેરજ એક એક ભાયાં અને તળાઈનો ત્યાગ કરે છે, તે કારણે રડતું આવી બંધ છે. ત્યારે મશ્કરી કરતાં ધન્યે એમ કહ્યું કે, જે આમ થોડો થોડો ત્યાગ કરે, તે શિયાળ માફક બીકણ અને હીનસત્ત્વવાળો છે. ત્યારે ધન્યને બીજી પત્નીએ પણ મનમાં કહેવા લાગી કે, બે વ્રત ગ્રહણ કરતું સહેલું હોય તો તમે કેમ નથી કરતા ? ધન્યે તેઓને કહ્યું કે, તમે જ વ્રતમાં વિશ્વ કરનારી હોવાથી ગ્રહણ કરતો ન હતો. પુણ્યયોગે આજે તમે મને અનુમતિ આપી, તેથી હવે વિલંબ વગર હું દીક્ષા અંગીકાર કરીશ ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, ‘હે સ્વામી ! આ તો અમે મનાકમાં ગોલ્યા છીએ, માટે કૃપા કરીને આ હંમેશાં લાલન કરેલી લક્ષ્મીને અને અમને તમે ન છોડશો.’ આ સ્ત્રી અને ધન અનિત્ય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરી શાશ્વતપદની ઈચ્છાથી હું અવશ્ય દીક્ષા લઈશ’ એમ કહીને ધન્ય ઉભો થયો. ત્યારે તેઓએ ધન્યને કહ્યું કે, ‘તમાફ’ અનુકરણ કરી અમે પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરીશું’. પોતાને ધન્ય માનતા મહામનવાળા ધન્યે તેમને અનુમતિ આપી.

આ બાજુ વૈભારપર્વત ઉપર શ્રીવીરભગવંત સમવસર્યા એટલે ધન્યને તેના ધર્મમિત્રે તરત તે સમાચાર આપ્યા. કાન કાન પોતાની પત્નીઓ સાથે શિબિકામાં બેસી ભવનો ભય પામેલો ધન્ય મહાવીર ભગવંતના ચરણકમળમાં ગયો પત્નીઓ સહિત તેણે ભગવંત પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી તે સાંભળી શાલિભદ્ર પણ ‘પોતે પાછળ રહી ગયો’ એમ માની દીક્ષા માટે ત્વરા કરવા લાગ્યો. મહાપરાક્રમી શ્રેષ્ઠિક્ષત્રાજી અનુસરાતા શાલિભદ્રે શ્રીમહાવીર પ્રભુ પાસે આવી તેમના ચરણકમળમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી. ત્યાર પછી ટોળા સહિત જેમ હસ્તિનારાજ તેમ સિદ્ધાર્થ-નંદન વીર પ્રભુ પરિવાર સાથે નિહાર કરતા કરતા બીજે ગયા. ધન્ય અને શાલિભદ્ર બંને બહુશ્રુત જ્ઞાની બન્યા. તેમજ બર્ફાધારા સરણુ મહોત્તપ કરવા લાગ્યા. શરીરની મમતા રહિત બંને પક્ષ, મહિનો, બે મહિના, ત્રણ મહિના, ચાર મહિના આદિના ઉચ્ચ તપ કરી પારજી કરતા હતા તેવી ઉચ્ચ તપસ્યા કરતા કરતા તે બંનેનાં શરીર માંત્ર-લોહી વગરની

ચામડાની ધમણ સરખાં બની ગયાં. કોઈક સમયે શ્રીમહાવીર ભગવંતની સાથે તે બંને મુનિવરો પોતાની જન્મભૂમિ રાજગૃહ નગરે આવ્યા. ત્યાર પછી સમવસરણમાં રહેલા ભગવંતને વંદન કરવા માટે અર્પણિત શ્રદ્ધાતિશય યોગે નગરલોકો નગરથી આવવા લાગ્યા. આજે ધન્ય અને શાલિભદ્ર બંનેને પારણું હોવાથી ભિક્ષા લેવા નીકળવાની આજ્ઞા માટે ભગવંત પાસે આવી પ્રણામ કરતા હતા. ‘આજે તારી માતા પારણું કરાવશે’ એમ પ્રભુ વડે કહેવાએલા શાલિભદ્ર ધન્યમુનિ સાથે વહોરવા નીકળ્યા ભદ્રાના મહેલના દરવાજા પાસે જઈ બંને ઉભા રહ્યા, પરંતુ તપથી દુર્ગળ દેહવાળા બંનેલા તેમને કોઈએ ઓળખ્યા નહિ. આજે ભદ્રા પણ શ્રીવીર પ્રભુ, શાલિભદ્ર અને ધન્યને વંદન કરવા જવાની ઉત્સુકતા અને વ્યાકુલતામાં હોવાથી બંને મુનિઓને ન ઓળખ્યા. ક્ષણવાર ત્યાં રોકાઈને ત્યાંથી બંને મુનિઓ નીકળી ગયા અને નગર દરવાજાની શેરીમાંથી નીકળતા હતા, ત્યારે તે નગરમાં દહિં અને ઘી વેચવા માટે આવતી શાલિભદ્રની પૂર્વભવની માતા ધન્યા સામે મળી. શાલિભદ્રને દેખતાં જ તેના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવા લાગ્યું. બંને મુનિઓને વંદન કરી ભક્તિથી બંનેને દહિં વહોરાવ્યું. ત્યાર પછી વીર ભગવંતની પાસે જઈ ગોચરી આલોવી બે હાથની અજલિ કરી શાલિભદ્રે કહ્યું, ‘હે ભગવંત ! માતાથી પારણું કેવી રીતે ?’ સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહ્યું, ‘હે શાલિભદ્ર મહામુનિ ! તારા આગલા જન્મની ધન્યામાતા અને બીજા પણ જન્મમાં થયેલી માતા. દહિંથી પારણું કરીને પ્રભુને પૂછીને ત્યાર પછી ધન્યમુનિ સાથે શાલિભદ્ર મુનિ વૈભારગિરિ ઉપર ગયા. ધન્ય સાથે શાલિભદ્રે શિલાતલસુ પ્રતિલેખન કરી ત્યાં પાદપોષગમન નામતું અનશન આદર્યું. તે વખતે તેની માતા ભદ્રા અને શ્રેષ્ઠિક રાજા ભક્તિથી વીર ભગવંતના ચરણકમળ પાસે આવ્યા. ભદ્રામાતાએ પૂછ્યું કે, ધન્ય અને શાલિભદ્ર મુનિઓ ક્યાં છે ? હે પ્રભુ ! અમારે ત્યાં ભિક્ષા માટે કેમ ન પધાર્યા ? સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહ્યું, તમારે ઘરે બંને મુનિઓ આવ્યા હતા, પરંતુ અહિં આવવામાં અચ્છ બંનેલાં તમે તેમને ઓળખ્યા નહિ. પૂર્વજન્મની ધન્યા માતાએ તમારા પુત્રને સામે મળીને દહિં વહોરાવ્યું તેનાથી બંનેએ પારણું કર્યું. મહાસત્ત્વવાળા બંને આ ભવનો ત્યાગ કરવા માટે વૈભારપર્વત પર ગયા છે અને ત્યાં અનશનનો સ્વીકાર કર્યો છે શ્રેષ્ઠિક સાથે ભદ્રા વૈભાર પર્વત ઉપર પહોંચી અને ત્યાં પત્થરના ઘડેલા પૂતળા જેવા બંનેને તથા પ્રકારના કાઉસ્સગમાં રહેલા દેખ્યા. ક્રૂરથી તેના સામું બેઠાને તેનાં આગલાં સુખો યાદ કરતી એવું કુદન કરવા લાગી કે તેના પડઘાથી વૈભારગિરિને બહોરે રહાવતી ન હોય. હે વત્સ ! તું ઘરે આવ્યો છતાં અહ્યપભાગ્યવાળી મેં તને ઓળખ્યો નહિ, મારા પ્રમાદથી તું મારા પર ગુસ્સો ન કરીશ. ‘જે કે તે’ અજ્ઞનો તો ત્યાગ કર્યો છે, તો પણ તું તારા પોતાનાં દર્શનથી અમારાં નેત્રોને આનંદ કરાવશે’ એવો મને મનોરથ હતો. પરંતુ હે પુત્ર ! શરીર-ત્યાગના કારણભૂત આ અનશનના આરભથી તે મારો મનોરથ પણ અત્યારે ભગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે ! તે જે પ્રકારનું તપ આરંભ્યું છે, તેમાં હું તને વિદ્ય કરનારી નથી બનતી, પરંતુ આ અત્યંત બરણચડી શિલાતલથી આ તરફ થા. હવે અહિં શ્રેષ્ઠિકે ભદ્રાને કહ્યું કે, “હે માતાજી ! તમે હર્ષસ્થાને કુદન કેમ કરો છો ? જેને આવો પુત્ર છે, તેથી કરી સ્ત્રીઓમાં તમે એક જ પુત્રવતી છો. આ મહાસત્ત્વવાળા, તત્ત્વને બહુનારા, વૃણ મારેક લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી સાક્ષાત્ મોક્ષ સરખા સ્વામીના ચરણકમળને પાચ્યા. આ બગતના સ્વામીના શિષ્યને અનુરૂપ તપ તપી રહેલા છે, તમે કૌગટ સ્ત્રી-સ્વભાવથી મનમાં આ બગતના સ્વામીના શિષ્યને અનુરૂપ તપ તપી રહેલા છે, તમે કૌગટ સ્ત્રી-સ્વભાવથી મનમાં દુઃખ પામો છો.” આ પ્રમાણે રાજાએ પ્રતિબોધેલી દુઃખી દંદ્યવાળી ભદ્રા બંને મહામુનિઓને

વંદન કરીને પોતાના ઘરે જાય છે અને સાથે શ્રેષ્ઠિક પશુ ગયો. કાળધર્મ પામી બને સર્વાર્થ-સિદ્ધ નામના વિમાનમાં તેત્રીશ સાગરોપમ-પ્રમાણ આયુષ્યવાળા ઉત્તમ દેવ થયા. જેવી રીતે ભવિષ્યમાં વૃદ્ધિ પામતી એવી અભેદ સંપત્તિ સુપાત્રદાનના રૂપથી સંગમકે પ્રાપ્ત કરી, તેવી રીતે પુણ્યના અર્થો પુરુષોએ યથાથ રીતિથી અતિથિસંવિભાગ વ્રતમાં સતત પ્રયત્ન કરવો એક એ સંગમકની કથા સંપૂર્ણ. ૮૮.

આ પ્રમાણે બાર વ્રતોનો અધિકાર જણાવ્યો. હવે તેમાં થતા અતિચારનું રક્ષણ કરવા સ્વરૂપ કથન કરતાં જણાવે છે :—

વ્રતાનિ સાતિચારાણિ, સુકૃતાય ભવન્તિ ન ।

અતિચારાસ્તતો હેવાઃ, પચ્ચ પચ્ચ વ્રતે વ્રતે ॥ ૮૯ ॥

વ્રતો અતિચાર-સહિત પાલન કરવામાં આવે તો સુકૃત-પુણ્ય માટે થતા નથી, તેથી દરેક વ્રતમાં પાંચ પાંચ અતિચારોનો ત્યાગ કરવો

અતિચાર એટલે વ્રતની મહિનતા, મહિનતાવાળાં વ્રતો સુકૃત (પુણ્ય) માટે થતાં નથી, તે માટે એક એક વ્રતમાં પાંચ પાંચ અતિચારો છોડવા એક એક શંકા કરી કે સર્વવિરતિમાં જ અતિચારો હોય, તેમને જ સંબંધનનો ઉદય કહેલો છે. કહેલું છે કે:—‘સર્વ પશુ અતિચારો સંબંધનના ઉદયથી થાય છે, બાર કષાયોથી તો વળી મૂલવ્રતનો છેદ થાય છે.’ ‘સંબંધન કષાયોનો ઉદય સર્વવિરતિવાળાને જ હોય, દેશવિરતિવાળાને તો પ્રત્યાખ્યાનાવરણનો ઉદય હોય છે, તેથી દેશવિરતિવાળા શ્રાવકને અતિચાર સંભવતા નથી આ વાત ઘટતી છે. તેનું અર્થપણું હોવાથી, કંથવાના શરીરમાં છિદ્રના અભાવ માટે તે આ પ્રમાણે—

પ્રથમ અણુવ્રતમાં સ્થૂલ, સંકલ્પ, નિરપરાધ, દ્વિવિધ, ત્રિવિધ આદિ વિકલ્પોવાળી ઘણી છૂટછાટ રાખેલી હોવાથી અતિસૂક્ષ્મપણાને પામેલી દેશવિરતિ હોવાથી તેમાં દેશનો અભાવ હોવાથી દેશવિરાધનારૂપ અતિચારો તેમાં કેવી રીતે લાગે ? માટે તેનો સર્વનાશ જ થાય છે મહાવ્રતમાં તો મોટા વ્રત હોવાથી અતિચાર થવા સંભવે છે. હાથીના શરીરમાં ગુમડાનાં છિદ્રો પર મલમપટ્ટો બાંધવા માટેક આ શંકાના સમાધાનમાં સમજાવે છે કે—‘દેશવિરતિમાં અતિચારો સંભવતા નથી, તે વાત અસંગત સમજવી ઉપાસકદશા આદિમાં દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચારો જણાવેલા છે હવે કદાચ તમે તેને ભગો કહેતા હો અને અતિચાર ન કહેતા હો, પણ એમ નથી આગમમાં ભગો અને અતિચારો જુદા રૂપે માનેલા હોવાથી જે વળી કહેલું છે કે—સર્વે અતિચારો સંબંધન કષાયના ઉદયથી જ થાય છે, તે વાત સત્ય છે પરંતુ તે હકીકત સર્વવિરતિ ચારિત્રને આશ્રીને જ કહેલી છે, પણ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિને આશ્રીને કહેલી નથી કારણ કે ‘સર્વે અતિચારો સંબંધનના ઉદયમાં’ ઇત્યાદિક ગાથામાં આ પ્રકારે વ્યાખ્યા છે—કે સંબંધન કષાયના ઉદયમાં સર્વવિરતિમાં અતિચારો લાગે છે. અને બાકીના બાર કષાયોના ઉદયમાં તો તે સર્વવિરતિના મૂલવ્રતનો છેદ. આ રીતે દેશવિરતિમાં અતિચારનો અભાવ નથી” ૮૯.

તેમાં પ્રથમ વ્રતના અતિચારો કહે છે .—

ક્રોધાદ વન્ધ-ચ્છવિચ્છેદોઽધિકમારોધરોપણમ્ ।

પ્રહારોઽન્નાદિરોધચ્છાહિસાયાં પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

અહિસાસુ પ્રથમ અણુન્નતમાં આ પાંચ અતિચારો—ગાય, ઘેર આદિને દોરડાં, સાંકળ આદિથી બાંધી નિયંત્રણ કરવું, વિનય અહંજી કરાવવા માટે, ઉન્માર્ગે જતા રોકવા માટે પોતાના પુત્રાદિકને પણ બંધનમાં નાખવા પડે, તે અતિચાર નથી, માટે ક્રોધથી એમ કહ્યું, પ્રબલ કષાયના ઉદયથી જે બાંધવું, તે પહેલો અતિચાર. શરીરની ચામડીનો છેદ કરવો—છૂટી પાડવી, તે પુત્રાદિકને પગમાં વસ્ત્રીકરસોળી ફરફ થયું હોય અને ચામડીનો છેદ કરી કાપવી પણ પડે, આ કારણથી ક્રોધથી એની અનુવૃત્તિ ફરકે અતિચારમાં સમજવી. ક્રોધથી ચામડીનો છેદ કરવો, તે બીજો અતિચાર. ગાય, ઉંટ, ગધેડા, માણસ આદિકના બાંધ કે પીઠ પર કે માથા પર અથવા ગાડા-ગાડીના વાહનમાં વહેન કરી શકે તે કરતાં વધારે ભાર લાદવો. અહિં પણ ક્રોધથી વધારે ભાર લાદવો અને ઉપલક્ષણથી લોભથી પણ વધારે ભાર ભરવો તે ત્રીજો અતિચાર. ક્રોધથી લાકડી, ચાણક, લોહાની અણીવાળી લાકડી ભોંકવી, ચાણક મારવો, ઢેફાંથી માર મારવો ઇત્યાદિક ચોથો અતિચાર. ક્રોધથી અન્નાદિક, જળ, ઘાસ-ચારો ન આપવો, તે પાંચમો અતિચાર. આ વિષયમાં આવશ્યક-ચૂર્ણિમાં કહેલો વિધિ :-બંધ બેપગવાળા મનુષ્યને કે ચાર પગવાળા પશુને હોય, તે પણ સાર્થક અને નિરર્થક. તેમાં અનર્થક બંધ કરવો યોગ્ય નથી. સાર્થક બંધ વળી બે પ્રકારનો, અપેક્ષાવાળો બંધ અને અપેક્ષા વગરનો બંધ, તેમાં જે સાપેક્ષ બંધ, લીલી દોરડાની ગાંઠ બાંધવી, જેથી કરીને કઠાચ આણુધારી આગ લાગી હોય તો સહેલાઈથી ગાંઠ છોડી શકાય કે તેને મુક્ત કરી શકાય નિરપેક્ષ એ કહેવાય કે, ઘણા પ્રયત્ને પણ ગાંઠ છોડવી મુશ્કેલ પડે. અને આગ લાગે તો ન છૂટવાથી બળી મરે. આ ચાર પગવાળા માટેનો બંધ કહ્યો બે પગવાળા ઢાસ-ઢાસી, ચોર, ભણવામાં પ્રમાદી પુત્રાદિકને જે બાંધવા પડે, ત્યારે સહેલાઈથી છૂટી શકે તેવી રીતે બાંધવા અને રક્ષણ કરવું, જેથી અગ્નિના ભય આદિ પ્રસંગમાં વિનાશ ન પામે. તેમ જ શ્રાવકે બે પગવાળા અને ચાર પગવાળા એવા જ સંગ્રહ કરવા, જેથી તે વગર બાંધેલા રહી શકે. ચામડી છેદવી, પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું માત્ર નિરપેક્ષ તે કહેવાય, જેમાં હાથ, પગ, કાન, નાક, આદિ અવયવો નિર્ઘરપણે છેદે, સાપેક્ષ તો વળી શુભડાં થયાં હોય, તેમાંથી પડે કે પાડેલો ભાગ કે નકામા ભાગને છેદી કે બાળી નાખે. તથા અધિક ભાર આરોપણ કરવો. પ્રથમ તો શ્રાવકે બે કે ચાર પગવાળા વાહનની આલવિકા છોડી દેવી, કઠાચ ખીણ આલવિકા ન હોય, ત્યારે બે પગવાળો પોતાની બાંતે ભાર ઉંચકે, બાંતે ઉતારે, તેટલો જ ભાર તેની પાસે વહેન કરાવવો ચાર પગવાળા પાસે તો યથોચિત ભાર કરતાં પણ કંઈક ઓછો ભાર વહેન કરાવવો હળ, ચાડાં, રથ આદિમાં બેઠ્યા હોય, તો યોગ્ય નિયત-સમયે તેમને છોડી મુકવા બેઠ્યો. પ્રહાર પણ તેવી જ રીતે, પરંતુ નિરપેક્ષ પ્રહાર-નિર્ઘરતાથી તાડન કરવું, સાપેક્ષ પ્રહાર તો શ્રાવકે હંમેશાં શરૂથી જ પોતાના આશ્રિતો પોતાથી ડરતા રહે અને અવિનયવાળા ન બને, તેની તકેદારી રાખવાની હોય. કઠાચ કોઈ વિનય ન કરે, કહ્યું ન માને, તો મર્મસ્થાન છોડી લાતથી કે દોરડીથી એક કે બે વખત જ તાડન કરે. તેમજ ક્રોધને પણ અન્ન-પાણી આદિનો રોધ-નિષેધ ન કરવો, કારણ કે તીવ્ર ભૂખવાળો કઠાચ

મૃત્યુ પામે. પોતાના ભોજન-સમયે તાવવાળા કે તેવા રોગવાળા આદિને છોડીને તેમજ ખીબ બાધેલા કે કાર્યમાં રોકી રાખેલા હોય, તેવાને ભોજન કરાવ્યા પછી પોતે ભોજન કરવું. અન્નાદિકનો રોધ પણ બધ માફક સાર્થક અને અનર્થક એમ બે ભેદોવાળો સમજવો. પરંતુ સાપેક્ષ રોગની ચિકિત્સા માટે હોય, અપરાધ કરનારને માત્ર વાણીથી કહે કે, આજે તને ભોજનઆદિ નહિં અપાય, શાંતિ-નિમિત્તે ઉપવાસાદિક કરાવે. વધારે કેટલું કહેવું ? અહિંસા-લક્ષણ મૂલયુક્તના અતિચારો ન થાય, તે પ્રકારે જ્યણાથી વર્તવું.

શંકા કરી કે, ‘શ્રાવકે તો હિંસાનાં જ પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યાં છે, તેથી બંધાદિક કરે તો પણ દોષ નથી, હિંસાની વિરતિ તો અખંડિત રહેલી છે. હવે જો બંધાદિકનાં પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યાં હોય તો વધ-બંધાદિક કરે તો વિરતિનું ખંડન થવાથી વ્રતભંગ થાય જ. વળી બંધાદિકના પચ્ચક્ષુખાણુ કરવાનું સ્વીકારીએ, તો વ્રતની મર્યાદા તૂટી જાય. દરેક વ્રનમાં અતિચાર વ્રતની અધિકતા થઈ જાય, એમ થવાથી બંધાદિકોની અતિચારતા રહેતી નથી.’ આના સમાધાનમાં જણાવે છે કે—તાકું કથન સત્ય છે કે હિંસાનાં જ પચ્ચક્ષુખાણુ ક્યાં છે, પણ બંધાદિકના નહિં, માત્ર તેના પચ્ચક્ષુખાણુમાં અર્થા-પતિથી તો તેનાં પણ પચ્ચક્ષુખાણુ કરેલાં સમજવાં. હિંસાનાં તે ઉપાયો-કરણો છે. બંધાદિક કરે તો વ્રતનો ભંગ નથી, પરંતુ અતિચાર જ છે. કેવી રીતે ? અહિં વ્રત બે પ્રકારનું. અંતર્વૃત્તિથી અને બહિર્વૃત્તિથી. તેમાં ‘હું માકું’ એવા વિકલ્પ વગર જો કોપ કે આવેશથી પારકા પ્રાણને ગણકાર્યા વગર બંધાદિકમાં પ્રવર્તે, અને હિંસા ન થાય, ત્યારે નિર્દયતા કે વિરતિની નિરપેક્ષતાથી પ્રવર્તે તો હોવાથી અંતર્વૃત્તિથી વ્રતનો ભંગ થયો, હિંસાને અભાવ હોવાથી બહિર્વૃત્તિથી દેશનું પાલન, દેશનું પાલન અને દેશથી ભંગ થયો હોવાથી અતિચારનો વ્યપદેશ-વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તે માટે કહેલું છે કે—“હું ન માકું” એ પ્રમાણે કરેલા વ્રતવાળાને મૃત્યુ પામ્યા વગર અહિં કયો અતિચાર લાગે ? કોપથી જે વધાદિક કરે છે, તે નિયમની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેને નિરપેક્ષ કહેવાય. મૃત્યુ થયું ન હોવાથી તેનો નિયમ રહેલો છે, પરંતુ કોપથી ક્યાહીનપણાથી તો તે ભંગ થયો છે દેશથી ભંગ અને દેશથી પાલન થયું હોવાથી પૂજ્યો તેને અતિચાર કહે છે.”

જે કહ્યું હતું કે બાર વ્રતની મર્યાદા તૂટી જાય, તે વાત યોગ્ય નથી. વિશુદ્ધ અહિંસાના સદ્ભાવમાં બંધાદિકનો અભાવ જ છે, તેથી નક્કી થયું કે બંધાદિકો અતિચાર જ છે. બંધાદિક અહણુ કરેલ હોવાથી ઉપલક્ષણથી મંત્રપ્રયોગ આદિ ખીબ પણ અતિચારપણે બાળવા

હવે ખીબ વ્રનના અતિચારો કહે છે—

મિધ્યોપદૈશ્વઃ સહસાઽભ્યાસ્યાનં ગુહ્યમાપણમ્ ।

વિશ્વસ્તપન્નમેદશ્ચ, કૂટલેશ્વશ્ચ સૂનૃતે ॥ ૧૧ ॥

ખોટો પાપનો ઉપદેશ કે પ્રેરણા આપવી, વગર વિચાર્યે કોઈના ઉપર ખોટા દોષનું આરોપણ કરવું, કોઈની શુભ વાત કે મર્મ હંકીકત ખોલીને પ્રગટ કરવી, આપણા વિશ્વાસે કરેલી વાત ખીબને કહી દેવી, ખોટા દસ્તાવેજ કરવા-આ ખીબ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે.

મિથ્યા ઉપદેશ એટલે અસહુપદેશ, સત્યના પચ્ચક્ષ્યાણુવાળાને પરપીડા કરનારું વચન અસત્ય જ છે. તેથી પ્રમાદથી ખીબને પીડા કરનાર ઉપદેશમાં અતિચાર લાગે છે, જેમકે “ગધેડા, જિંટોને બેસાડી કેમ રાખ્યા છે ? તેની પાસે કામ કરાવો, ભાર ઉચકાવો, ચોરોને હણો.” અથવા તો યથાસ્થિત અર્થ, તે તથોપદેશ તે સાધવા યોગ્ય ગણાય. વિપરીત તે અથથાથોપદેશ: જેમકે- ખીબ કોઈ સંદેહવાળાએ પ્રશ્ન કર્યો, તેને સરખો જવાબ ન આપવો, સાચી વાત ન કહેવી. અથવા તો વિવાદમાં પોતે કે ખીબ દ્વારા આડા-અવળા કોઈ જુદા અભિપ્રાયવાળા જવાબ આપવાની પ્રેરણા કરવી, તે પ્રથમ અતિચાર. વગર વિચારે કોઈના ઉપર ખોટા દોષ કે કલંકનું આરોપણ કરવું, જેમ કે ‘તું ચોર કે પરભી-ગમન કરનાર છો.’ કેટલાક વળી સહસા અભ્યાષ્યાનના સ્થાનમાં રહસ્યાભ્યાષ્યાન કહે છે. તેઓનું કથન જણાવે છે—રહ એટલે એકાંત, તેમાં થવાવાળું, એકાંતમાં કહેવું, ખોટી પ્રશંસા કરવી, કે ખોટાં કલંક ચડાવવાં, રહસ્યાભ્યાષ્યાન આ પ્રમાણે સમજવું કે, જો કોઈ વૃદ્ધસ્ત્રી હોય તેને એકાંતમાં કહે કે, આ તારો ભત્તાર તરૂણી સ્ત્રીમાં બહુ પ્રેમ કરનારો છે. હવે જો તરૂણી હોય તો તેને એમ કહે કે, આ તારો પતિ કામકળામાં કુશલ પ્રૌઠ ચેષ્ટાવાળી મધ્યમ વયવાળી સ્ત્રીમાં અનુરાગી બન્યો છે. તથા આ તારો પતિ બહુ વિષય-વાસનાવાળો છે અથવા મદર્નગી વગરનો છે, એમ હાસ્ય કરે. તથા સ્ત્રી માટે ખોટી વાત ઉભી કરી તેના પતિ પાસે કહે કે, મને એકાંતમાં તારી પત્ની કહેતી હતી કે, તારા અતિશય વિષય-સેવનથી તે બિચારી કંટાળી ગઈ છે. અથવા તો તે કહેતી હતી કે, હું મારા પતિને પણ વિષય-કીડામાં થકવી નાખું છું. અથવા પતિ-યુગલમાંથી કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને જે પ્રકારે રાગની અધિકતા વધે, તે પ્રકારે તેવા પ્રકારના પતિ-એકાંતમાં અનેક રીતે વિષયની શુષ્પ વાતો મશકરી કે વિનોદ ખાતર કરવી, તે અતિચાર છે. બાણી-સમજી દુરાગ્રહથી જૂઠું ખોલવામાં આવે, તો વ્રતનો ભંગ થાય. કહેલું છે કે—‘સહસા અભ્યાષ્યાન વિગેરે જો બાણુવા છતાં કરવામાં આવે, તો વ્રતભંગ થાય, અને જો ઉપયોગ વિના હાંસી કે મજાકમાં વગર વિચારે આળ-કલંક ચડાવે, તો તે અતિચાર સમજવો.’ આ ખીબે અતિચાર. હવે ‘શુદ્ધ ભાષણ’ નામનો અતિચાર સમજાવતા કહે છે કે—સર્વને ન જણાવવા યોગ્ય. જેમ કે, રાબદિકના કાર્ય સંબંધી શુભ વાતો બાણુવાનો અધિકાર નથી, પણ ઇગિત, આકારથી કે ખીબ કારણે તે વાત બાણી કે અનુમાનથી સમજી ખીબને કહી દે કે, અમુક માણસો રાબત્ય-વિરૂદ્ધ ચોક્કસ કાર્યો કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. અથવા તો શુદ્ધ ભાષણ એટલે ચાડી કરવી, ચોક્કસ કાર્યો કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. અથવા તો શુદ્ધ ભાષણ એટલે ચાડી કરવી, જેમ કે, કોઈ જો માણસો પરસ્પર પ્રીતિવાળા હોય, તેમાંથી એકના મુખ-ચહેરાના અને વર્તાવના આધારે એકનો અભિપ્રાય ખીબને તેવી યુક્તિપૂર્વક જણાવે, જેથી તેની પ્રીતિ તૂટી જાય. આ ત્રીજો અતિચાર. તથા વિશ્વાસુની શુભ મંત્રણા બહેર કરવી, વિશ્વાસી મિત્ર, કલત્ર વગેરે તેઓની શુભ-ખાનગી વાતો બહેર કરવી. જો કે તેના અનુવાદવાળી સત્ય હોય, તેથી અતિચાર ન લાગે, તો પણ શુભ રાખવાની હકીકત બહેર કરી અને તેથી મિત્ર, કલત્રને લબ્ધથી મરણ પામવાનો પ્રસંગ આવે. તે કારણે પરમાર્થથી તે અસત્ય છે. કથચિત્ત ભંગરૂપ હોવાથી અતિચાર જ લાગે. શુદ્ધ ભાષણમાં ઇગિત, આકારાદિથી અધિકાર ન હોવા છતાં શુદ્ધ પ્રગટ કરે છે. અર્થે તો પોતે મંત્રણા કરીને જ શુભ મંત્રણા પ્રગટ કરી-આ બંને વચ્ચે ફરક છે. અર્થાત્ એક વિશ્વાસઘાતરૂપ અને એક કલંક કે ચાડીરૂપ છે. એ પ્રમાણે વિશ્વાસઘાત નામનો ચોથો અતિચાર જણાવ્યો તથા ‘કૂટ લેખ’ ખોટું લખાણ, ખોટા દસ્તાવેજ કે ખીબના દસ્તાક્ષર ચોથો અતિચાર જણાવ્યો તથા ‘કૂટ લેખ’ ખોટું લખાણ, ખોટા દસ્તાવેજ કે ખીબના દસ્તાક્ષર જેવા અક્ષરો લખવા. આ અતિચારમાં જેણે ‘કાયાથી અસત્ય ન ખોલવું’ એવા ભાગે વ્રત લીધું હોય,

કે' ક્યાથી અસત્ય બોલું નહિં, કે બોલાવું નહિં' એવા ભાંગે વ્રત લીધું હોય, તેઓને તો આ વ્રત ખોટો લેખ લખવાથી ભંગ થાય જ છે, તો પણ વગર વિચારે અભણતા કે અતિકંભઆદિથી અતિચાર લાગે છે. અથવા તો મારે અસત્ય બોલવાનો નિયમ છે, અને આ તો લખાણ છે, તેથી મારા વ્રતને બાધ નથી—એવી સમજવાળાને વ્રતપાલન કરવાની બુદ્ધિ હોવાથી અતિચાર જ છે. એમ આ પાંચમો અતિચાર બીજા વ્રતમાં જણાવ્યો. ૬૧.

હવે ત્રીજા વ્રતના અતિચારો કહે છે—

સ્તેનાનુજ્ઞા તદાનીતાદાનં દ્વિદ્રાન્યલક્ષ્ણમ્ ।

પત્તિક્રીયા માનાન્યત્વં ચાસ્તેયસંશ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

ચોરે ચોરેલી વસ્તુ વેચાતી લેવી, તેને સહાય કરવી, શત્રુના રાજ્યમાં જવું, સરખા દેખાવવાળી હલકી વસ્તુ લેખવી સારા તરીકે આપવી, ખોટા તોલ—માપ રાખવા. આ અસ્તેય નામના ત્રીજા વ્રતના પાંચ અતિચારો.

ત્રીજા સ્થૂળ અદત્તાદાન—વિરમણના પાંચ અતિચારો કહેલા છે. ચોરોને 'ચોરી કરો' એમ પ્રેરણા કરવી, અથવા તો ચોરને જરૂરી હથેલીયારો કૌશ, કાતર, શારડી આદિ મફત કે વેચાતા આપવા. અહિં ભે કે 'હું ચોરી કરું' નહિં કે કરાવું નહિં' એ પ્રમાણે વ્રત અંગીકાર કર્યું હોય, તેને આ અતિચારથી વ્રત-ભંગ થાય જ, છતાં પણ 'તમે હંમણાં ઉઘમ વગરના કેમ બેસી રહેલા છો? બે તમારી પાસે ભોજનાદિ ન હોય તો હું તમને આપું, તમારા ચોરેલા માલનો ખરીદનારો કોઈ નહિં' હશે, તો હું ખરીદી લઈશ.' એવાં વચનોથી ચોરોને પ્રેરણા આપે. પોતાની કલ્પનાથી એમ માને કે, હું ચોરી કરવાની પ્રેરણા નથી આપતો. પણ તેઓની આજીવિકાની પ્રેરણા કરું છું. તો તેની વ્રતપાલનની બેઠરકારી નહિં હોવાથી આ અતિચાર ગણ્યો. આ પ્રમાણે આ પ્રથમ અતિચાર. તથા ચોરે સુવર્ણાદિક ચોરેલી વસ્તુ આણી હોય, તેને મૂલ્ય આપી કે ફોગટ લેવી, તે કે ચોરેલી વસ્તુ છાની અહણુ કરે, તે ચોર કહેવાય. તેથી ચોરી કરવાથી વ્રતનો ભંગ થયો.

'હું તો વેપાર કરું છું, પણ ચોરી નથી કરતો' એ પરિણામથી વ્રતનું સાપેક્ષપણું હોવાથી વ્રત-ભંગ થતો નથી. તેથી દેશથી પાલન અને દેશથી ભંગરૂપ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર થયો. એમ બીજો અતિચાર. 'શત્રુના રાજ્યમાં ગમન' રાજ્યની બાંધેલી હદ કે સેનાનો પડાય હોય, તેણે ઉલ્લંઘન કરવું, નિષેધ છતાં શત્રુના રાજ્યમાં જવું, એક-બીજા રાજ્યોએ પરસ્પર કરેલી વ્યવસ્થા, તેણે લંઘન કરવું. એક રાજ્યનો નિવાસી બીજા રાજ્યમાં પ્રવેશ કરે, બીજા રાજ્યનો નિવાસી નિષેધ છતાં અહિં પ્રવેશ કરે, તે સ્વામિ-અદત્ત, જીવ-અદત્ત, તીર્થકર-અદત્ત અને ગુરુ-અદત્ત આ ચાર અદત્તો પૈકી સ્વામિ-અદત્તરૂપ છે, એ રૂપે રાજાના નિષેધ છતાં બધા તો જનારને ચોર બેટલો કંઠ થાય છે. માટે વસ્તુતઃ રાજાની ચોરીરૂપ હોવાથી વ્રત-ભંગ થાય, છતાં જનારના મનમાં 'હું તો વ્યાપારાદિ અર્થે જ ગયો છું,' 'મેં ચોરી કે બસુસી કરી નથી,' એમ વ્રતની સાપેક્ષતા-સમજણ હોવાથી વ્રત રક્ષણ કરવાની અપેક્ષા ગઈ નથી. તેમ જ લોકમાં પણ તે ચોર કહેવાતો નથી, તેથી તેને અતિચાર કહેલો છે. એમ ત્રીજો અતિચાર કહ્યો.

સરખી હલકી વસ્તુ સારામાં સેળસેળ કરી આપવી કે સારી વસ્તુના બદલે હલકી સેરવી દેવી. જેમ કે ઊંચી ભતના કમોદ ચોખામાં હલકા ભતના ચોખા, ઘીમાં ચરખી, હિંગમાં ખેરનો છુકો, તેલમાં મૂતર, ઉત્તમ સુવર્ણમાં ભળતી ધાતુ, તેવી જ રીતે ચાંદીમાં પણ, એ વિગેરેમાં તેના સરખા પકાચો સેળવી તેને વેચે, અથવા ગાય વિગેરે ખીભ રાત્ર્ય કે ગામમાંથી હરણુ કરી લાવ્યા હોય, તેનાં શિંગડાને અગ્નિમાં પકવેલા કાલિંગનાં ફલ અને વરાળથી નીચા મુખવાળાં બનાવી અથવા તિચ્છાં બનાવી ગમે-તેમ ફેરફેર કરી નાખી માલિક ન યોગખી શકે તેમ, સુખેથી પોતે રાખી કે વેચી શકે તે તત્પ્રતિરૂપક નામનો ચોથો અતિચાર. તથા જેનાથી માપ કરાય, તે માપ, કુડવ, પલ, તોલા, પળી, ભાર, મણ (આમ, કીલો, મીટર) વિગેરે યોછા-વધારે માપના રાખે. હીન માપથી આપે, અધિક માપથી લે, આ પાંચેયો અતિચાર પ્રતિરૂપકિયા અને ખોટાં માપ એ ખીભને ઠગવા રૂપ હોવાથી અને પરધન ગ્રહણ કરવા સ્વરૂપ હોવાથી મતભંગ જ છે. માત્ર ખાતર પાડવું વગેરે ચોરી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, 'મે' તો વેપારની કળા કરી છે' એ ભાવનાથી મતરક્ષણ કરવા ઉદ્યમવાળો હોવાથી બંને અતિચારો જ છે. અથવા તો ચોરને સહાય આપવી આદિ પાંચે ય કાર્યો સ્પષ્ટ ચોરીરૂપ જ છે. તો પણ ન્યારે વગર વિચાર્યે કે સમજ વિના અભણતાં અસાવધાનીથી તે કાર્યો થાય કે તે વિષયમાં અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ કે અતિચાર થાય, ત્યારે તે પાંચેય અતિચારો સમજવા. આ પાંચેય અતિચારો (માત્ર વેપાર કરવામાં થાય છે.) રાત્ર્યની નોકરી આદિમાં નથી થતા એવું નથી. પહેલા બે અતિચારો તો સ્પષ્ટ રીતિએ રાત્ર્યની નોકરી વિગેરેમાં નથી થતા એવું નથી. પ્રથમના બે અતિચારો રાત્ર્યની નોકરી આદિમાં પણ થાય તેવા છે. શત્રુરાત્ર્યમાં જવારૂપ ત્રીજો અતિચાર પણ, ન્યારે રાત્ર્યનો સામંત વિગેરે કેઈ પોતાના રાત્ર્યથી આજીવિકા-આવક પોતે યોગવે કે પોતાના રાત્ર્યના વિરોધી કેઈ શત્રુરાત્ર્યને સહાય કરે, ત્યારે લાગે છે. માપ-તોલના ફેરફાર તથા પ્રતિરૂપકિયા એ બે અતિચારો અન્યને તો શું ? રાત્ર્યને પણ, ન્યારે પોતાના ભંડારમાં માપોનો ફેરફાર કરાવે કે વસ્તુનો ફેરબદલો વિગેરે કરાવે, ત્યારે અતિચાર લાગે છે. આ પ્રમાણે અસ્તેયમત સંબધી પાંચ અતિચારો કહ્યા. ૯૨.

હવે ચોથા મતના અતિચારો કહે છે :—

इत्वरत्तागमोऽनात्तागतिरन्यविवाहनम् ।

मदनात्प्राग्रहोऽनङ्ग-क्रीडा च ब्रह्मणि स्मृताः ॥ ९३ ॥

૧. અમુક કાળ માટે પોતે રાખેલી, તથા ૨. પોતાની પરણેલી નહિ એવી, સ્ત્રી સાથે મૈથુન સેવવું, ૩. ખીભના વિવાહ કરવા, ૪. કામક્રીડામાં તીવ્ર રાગ કરવો, તથા અનંગક્રીડા કરવી, એ પાંચ પ્રાણવ્યર્થમતના અતિચારો કહેલા છે

પ્રાણવ્યર્થ મતના પાંચ અતિચારો કહેલા છે. થોડા કાલ માટે રાખેલી હરકોઈ પુરુષ સાથે ગમન કરનારી અર્થાત્ વેશ્યા, ભાડું કે પગાર આપી થોડા કાલ માટે રાખેલી અગર રોકેલી સમાસમાં કાલશબ્દનો લોપ થવાથી 'ઈત્વરાત્તા' તેની સાથે મૈથુન સેવવું. અહિં તાત્પર્ય એ સમજવું કે, રખાત સાથે વિષય-સેવનમાં તો ભોગ ભોગવનાર ન્યારે ભાડું આપી થોડા કાલ માટે પોતાની સ્ત્રી તરીકે સ્વીકાર કરી વેશ્યાને ભોગવતો અને મનમાં સ્વચ્છીની કલ્પના કરતો

મતની સાપેક્ષતા હોવાથી તેના મતનો ભંગ થતો નથી. અલ્પકાલ માટે સ્વીકારેલ હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપથી બીજાની સ્ત્રી હોવાથી ભંગ થાય છે. એ પ્રમાણે ભંગાભંગરૂપ ‘ઈત્વરાત્તા-ગમ’ નામનો પ્રથમ અતિચાર બહુવો. અનાત્તા એટલે અપરિગૃહીતા—માલિક વિનાની સ્ત્રી અર્થાત્ વેશ્યા, સ્વચ્છંદ્યાશિષી, પતિ પરદેશ ગયો હોય તેવી, કુલવતી વિધવા, કે કન્યા હોય, એ સર્વ માલિક વિનાની ગણાય. તેની સાથે વિષય-સેવન કરવું. આ વગર સમજણ આક્રિષ્ટી કે અતિક્રમાદિથી અતિચાર લાગે. સ્વદારા-સંતોષી હોય તેને આ બે અતિચાર, પણ પરદારા-વર્જકને નહિ, વેશ્યા થોડા કાલ માટે સ્વીકારેલી હોવાથી અને બાકીની સ્વનાથપણાથી બીજાની દારા હોવાથી, બાકીના અતિચારો બંનેને સમજવા, આ મૂલસૂત્રને અનુસરતું છે. ‘સ્વદારા-સંતોષ મતવાળાએ આ પાંચ અતિચારો બહુવા, પણ આચરવા નહિ’.

બીજા આચાર્યોના મતે આગળ બહુઅન્યું તેવી સમજપૂર્વક રખાતને ભોગવવાથી સ્વદારા-સંતોષીને અતિચાર લાગે છે અને માલિક વિનાની સ્ત્રીને ભોગવવાથી પરદારાનો ત્યાગ કરનારને અતિચાર લાગે છે. તેમનું માનવું એ પ્રમાણે થાય છે કે—વેશ્યા માલિક વિનાની છતાં, બે કાંઈકે અમુક કાળ માટે પોતાની રખાત બનાવી હોય, તો તેટલા કાળ માટે પણ તે પરસ્ત્રી હોવાથી મતભંગ થાય છે, અને વસ્તુતઃ તે પરદારા ન હોવાથી મતભંગ થતો નથી—એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર છે. આ બીજો અતિચાર. તથા પોતાના સિવાય બીજાના પુત્ર, પુત્રી આદિકના વિવાહ કરવા, કન્યાદ્રોણી ઈચ્છાથી કે પોતાના પુત્રને પણ કન્યા મળે અથવા સ્નેહ-સંબંધથી પરણાવવાની ક્રિયા કરે, તે ‘પરવિવાહ-કરણ’ કહેવાય. આ અતિચાર તેને લાગે છે, કે બેણે આ મતમાં ‘મારે મારી પોતાની સ્ત્રી સિવાય બીજા સાથે મૈથુન સેવવું—સેવરાવવું નહિ’ એ ભાગે સ્વદારાસંતોષ મત લીધું હોય, અથવા ‘પોતાની, સ્ત્રી કે વેશ્યા સિવાય મૈથુન સેવવું—સેવરાવવું નહિ’ એ ભાગે પરદારાનો ત્યાગ કર્યો હોય. બે કે એ રીતએ સ્વદારા-સંતોષમતીને કે પરદારાત્યાગીને પોતાના નિયમમાં બીજાનો વિવાહ કરવો, તે વસ્તુતઃ મૈથુન કરાવવારૂપ હોવાથી તેનો ત્યાગ જ કરેલો છે અને તેથી તેને મતનો ભંગ થાય છતાં તે એમ સમજે છે કે—‘હું તો વિવાહ કહું છું, કાંઈ મૈથુન કરાવતો નથી, માટે માફ મત ભાંગતું નથી’, બ્યારે એમ પોતાના મતની રક્ષા કરવાની ભાવના હોય, ત્યારે તેને આ અતિચાર સમજવો. ‘પરવિવાહ કરીને કન્યા મેળવું’ એવી ઈચ્છા સમ્યગ્દષ્ટિ બે પોતે અજ્ઞાન હોય તો તેને સંભવે, અગર તો સમ્યક્ત્વ વગરના ભદ્રક જીવને ઉપકાર યુક્તિથી મત ઉચ્ચારવું હોય, તેવા મિથ્યાદષ્ટિને સંભવે

પ્રશ્ન કર્યો કે—‘બીજાના સંતાનના વિવાહની જેમ પોતાનાં પુત્ર-પુત્રી વિગેરેનો પણ વિવાહ-લગ્નાર્થ કરવામાં સરળો જ દોષ છે, તો તેથી અતિચાર કેમ નહિ? તેના ઉત્તરમાં બહુવે છે કે, તમારી વાત સાચી છે, પણ પોતાની કન્યાને બે ન પરણાવે, તો સ્વચ્છંદ્યાશિષી-વ્યભિચારિણી બની બંધ, અને તેથી જૈનશાસનની તથા પોતે લીધેલ મતની હાંસી-અપભ્રાજના થાય. તેને પરણાવ્યા પછી તો તે પોતાના પતિને સ્વાધીન હોવાથી તેમ ન બને; અને બંને તો પણ પોતાના મત કે ધર્મની નિંદા ન થાય. બીજાએ પણ કહે છે કે—“કુમારિકા હોય ત્યારે પિતા, યુવતી હોય ત્યારે પતિ, અને વૃદ્ધા હોય ત્યારે પુત્રો સ્ત્રીની રક્ષા કરે છે. એમ સ્ત્રી કાંઈ અવસ્થામાં સ્વતંત્રતાની અધિકારિણી નથી.”

વળી જે કથાઈ કૃષ્ણ, તથા ચેડા મહારાજને પોતાના સંતાનોના પણ વિવાહનો નિયમ હતો—એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે, તે પણ તેઓનાં સંતાનોનું વિવાહ વિગેરેનું કામ સંભાળનારા ખીબાઓ હોવાથી તેઓએ નિયમ કરેલો હતો, એમ સમજવું. આને અંગે ખીબા આચાર્ય વળી એમ કહે છે કે—‘પર એટલે ખીલ સ્ત્રી’ એવો અર્થ, અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીમાં પૂર્ણ સંતોષ ન મળતો હોવાથી ફરી અન્ય સ્ત્રી સાથે પોતે વિવાહ કરેલો. તે ‘પરવિવાહ-કરણ’ નામનો અતિચાર છે—એમ કહે છે. તેમના મતે આ અતિચાર સ્વકાર-અનુષ્ઠાને અંગે સમજવો. આ પ્રમાણે ત્રીજો અતિચાર. ‘હવે કામકીડામાં તીવ્ર રાગ’ નામના અતિચારમાં ખીબા સર્વ કાર્ય-વ્યાપાર છોડીને માત્ર વિષયને જ સેવવાની ચિતાવાળો મનુષ્ય સ્ત્રીનાં સુખ, દક્ષા, સાથળ, કે ચૈનિમાં પુરુષચિહ્ન રાખીને અતુષ્ટિપણે લાંબા કાળ સુધી સુહા માફક નિશ્ચલ પડી રહે, અથવા તો ચકલા-ચકલીના મૈથુન માફક વારંવાર સ્ત્રી ઉપર આરૂઢ થાય અથવા નિર્જાળ થઈ જવાથી વિષય-સેવન કરવાની શક્તિ મેળવવા માટે વાલકરણ-રસાયણોનું સેવન કરે. અને એમ માને કે આવા ઔષધાદિનું સેવન કરવાથી પુરુષ હાથીને પણ હરાવે અને ચોડાઓનો પણ પરાલભ કરે, તેવો બળવાન બને છે. આ ચોથો અતિચાર. તથા ‘અનંગ-કીડા’ કરવી. અનંગ એટલે ઈચ્છા. વેદોદયથી પુરુષને સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકને લોગવવાની ઈચ્છા, સ્ત્રીને પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક લોગવવાની ઈચ્છા, અને નપુંસકને પણ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકને લોગવવાની ઈચ્છા અગર ખીલ વ્યાખ્યા ત્રણેયની હસ્તકર્મ વિગેરેની ઈચ્છા. આ બંને ઈચ્છા, તે અનંગ-કીડા, દુષ્ટ ચાળા કે ચેષ્ટા કરવી તે અનંગ-કીડા. ખીલ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પોતાની ઈન્દ્રિય આકર્ષિતી લોગ લોગવવા છતાં અસંતોષથી કાષ્ટનાં, પુસ્તના અર્થાત્ અસુક પદાર્થો એકા કરી ઘાટ બનાવવામાં આવે, તે પુસ્તનાં બનાવેલાં, કે કોઈ વૃક્ષના તેવા આકૃતિવાળાં રૂંધો, અથવા માટી કે ચામડા(રખમર)થી બનાવેલાં ચૈનિ કે પુરુષચિહ્ન જેવાં સાધનો કે જે અંગરૂપ નથી, તેનાથી સ્ત્રીના ચૈનિપ્રદેશને વારંવાર મર્દન કરે, સ્ત્રીના મસ્તકના કેશ ખેંચવા, પગથી કોમળ લાત મારવી, કાંત, નખથી કંઠથી વિગેરે પ્રકારે મોહનીયકર્મના ઉદયથી એવી કીડા કરે, જેથી વિષયેચ્છા અને બળવાન કામરાગ પ્રગટ થાય. અથવા અંગ એટલે ચૈનિ અને પુરુષલિંગ એ મૈથુન સેવવાનાં અંગો છે, તે સિવાયનાં સ્તન, બગલ, સાથળ, સુખ, ગાલ, હોઠ વિગેરે અંગો, તેમાં કીડા કરવી, તે અનંગ-કીડા સમજવી.

અહિં શ્રાવક અત્યંત પાપથી હરનારો હોવાથી મુખ્યપણે બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ઈચ્છાવાળો હોય, છતાં બ્યારે મોહનીયકર્મ અને વેદોદયના વિકારને તે સહન ન કરી શકે. ત્યારે કેવળ વિકારની શાંતિ માટે પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સર્વ સ્ત્રીઓના ત્યાગ કરે, અથવા તેથી પણ વધારે ઈચ્છા રહે તો પરદારાને તજે, તેમાં પણ માત્ર મૈથુનક્રિયા—સેય—દોરાના આકારે વિષય-સેવન કરવાથી જ વિકાર તો શમી જાય, માટે નિષ્કારણ તે અનંગ-કીડા કે વિષયમાં તીવ્ર રાગ ન રાખે. આવી ચેષ્ટાઓ કરવી શ્રાવકને અનુચિત ગણાય. કારણ કે અકરણીય છે. અનંગ-કીડા કે તીવ્ર આસક્તિ-બંનેથી કોઈ લાભ તો છે જ નહિ. ઉલટું તે કાળે શક્તિનો નાશ અને પરિણામે ક્ષયરોગ સ્વરૂપ મહાવ્યાધિઓ વગેરે ઘણા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે નિષેધ કરેલાનું સેવન કરવાથી વ્રતભંગ થાય છે, પણ ખીલ બાલુ નિયમને અપાધા હોવાથી રીતે નિષેધ કરેલાનું સેવન કરવાથી વ્રત ભંગનું નથી, એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર લાગે છે. અર્થાત્ મૈથુન-ક્રિયારૂપ ન હોવાથી વ્રત ભંગનું નથી, એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચારો છે. ખીબા કેટલાક આચાર્યો તો આ બંનેના અતિચારોનું સ્વરૂપ જુદા સ્વરૂપે એ બંને અતિચારો છે. ખીબા કેટલાક આચાર્યો તો આ બંનેના અતિચારોનું સ્વરૂપ જુદા સ્વરૂપે

જણાવે છે—તે સ્વહારસંતોષ વ્રતવાળો વેશ્યા કે અન્ય સ્ત્રી સાથે મારે મૈથુનસેવનનો ત્યાગ છે, 'સે' કાંઈ આસિગન આદિનો ત્યાગ કર્યો નથી—એમ માને, અને પરહાર—સેવનનો ત્યાગ કરનાર પણ માને કે—મારે મૈથુન—સેવનનો ત્યાગ છે, આસિગન આદિ કરવાનો મને ત્યાગ નથી. એમ માનતો હોવાથી જનેને વ્રત—પાલન કરવાની કંઈક અપેક્ષા હોવાથી અતિચાર સમજવા. એ પ્રમાણે સ્વહાર—સંતોષીને પાંચ અને પરહાર—વર્જકને તો પાછલા ત્રણ જ અતિચાર લાગે. એમ નક્કી થયું વળી કેટલાક બીજા આચાર્યો જુદા પ્રકારે આ અતિચારો વિચારે છે, તે આ પ્રમાણે— પરહારનો ત્યાગ કરનારને પાંચ અને સ્વહાર—સંતોષીને ત્રણ અતિચારો લાગે, તથા સ્ત્રીને ત્રણ કે પાંચ અતિચારો વિકલ્પે લાગે. '

તેઓ એમ માને છે કે—અમુક કાળ માટે રખાત રાખેલી વેશ્યાનો ભોગ કરવાથી અમુક અંશે તો રખાત હોવાથી પરસ્ત્રી ગણાય, માટે વ્રતનો ભંગ થાય, અને લોકમાં તે બીજની સ્ત્રી ગણાતી નથી માટે વ્રત ભંગ ન થાય, એમ પરહાર—સેવીને તે ભંગાભંગરૂપ અતિચાર લાગે. સ્વહાર—સંતોષીને તો વ્રતભંગ જ થાય અને માલિક વિનાની વિધવા, જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય, જે સ્વપતિને માનતી ન હોય, તેવી સ્ત્રીઓની સાથે ભોગ ભોગવવાથી પરહાર—વર્જન— કરનારને અતિચાર લાગે; કારણ કે લોકોમાં તે અમુકની સ્ત્રીઓ છે—એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને બીજા બાજુ તેઓને તે કાળે પતિ—માલિક નથી, તેથી કંઈક અંશે પરસ્ત્રી નથી, જેથી તેને ભોગવતાં અતિચાર લાગે, પણ વ્રતભંગ ન થાય. એમ એ જને અતિચારો પરહાર—ત્યાગ કરનારને જ ઘટે. અને બાકીના પરવિવાહ, અનંગ—કીડા અને તીવ્ર રાગ કરવો—એ ત્રણ અતિચારો તો જનેને ઘટે

આ સર્વ પુરુષને આશ્રીને જણાવ્યું. સ્ત્રીને આશ્રીને તો જે સ્વહાર—સંતોષીને ત્રણ અતિચારો કહ્યા, તે સ્ત્રીને તો લાગે જ, કારણ કે—સ્ત્રીઓને તો સ્વપતિ—સંતોષ કે પરપતિ—ત્યાગ એવા ભેદ આ વ્રત નથી. તેણીને તો સ્વપુરુષ સિવાય વિધુર કે અન્ય ગમે તે સર્વ પરપુરુષો જ છે. એટલે સ્વપુરુષ—સંતોષ વ્રત જ હોય. અને તેથી ત્રણ અતિચારો લાગે, બાકીના બે તો લાગે અગર ન પણ લાગે; કારણ કે, જો પોતાને શોધ્ય હોય અને પતિએ વારા બાંધ્યા હોય, તો પોતાની શોધ્યના વારામાં તે પોતાનો પતિ છતાં પણ તે સમયે પરપતિ છે અને બીજા બાજુ સ્વપરિણીત પણ છે, તેથી શોધ્યના વારામાં પોતાના પતિ સાથે ભોગ ભોગવતાં વ્રત ભાંગે અને ન પણ ભાંગે—એમ ઈત્વર આત્મ—ભોગરૂપ અતિચાર લાગે અને અનાત—ગમનરૂપ અતિચાર તો તેણીને, પરપુરુષને ભોગવવાની ઈચ્છા કે ઉપાયો વિગેરે કરતાં ન્યાં સુધી ભોગવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી અતિક્રમ, અતિક્રમ કે અતિચાર દ્વારા લાગે, અગર અબલ્લતાં, નહિં એળખાવાથી જો ભોગવાય તો અનાભોગ વિગેરે કારણોથી અતિચાર લાગે સ્વપતિ કે સ્વપત્નીનો ત્યાગ કરનાર પ્રહારી સ્ત્રી—પુરુષને તો પોતાના પતિ કે સ્ત્રીને પણ સેવવાની ઈચ્છારૂપ અતિક્રમ વિગેરેથી પાંચેય અતિચારો લાગે—જે જે અતિચારોની ઈચ્છા આદિ કરે, તે તે અતિચારો લાગે—એમ સમજવું. એ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ સ્ત્રીઓને પૂર્વ માર્ગ સમજવું ૬૩.

હવે પાંચમા વ્રતના અતિચારો કહો છો :—

ધન-ધાન્યસ્ય કુપ્યસ્ય, ગવાદેઃ સ્ત્રેષ્ઠ-વાસ્તુનઃ ।

હિરણ્ય-હેમ્નસ્ય સંસ્વાડતિક્રમોઽન્ન પરિગ્રહે ॥ ૧૪ ॥

શંકા કરી કે, સ્વીકારેલ પ્રતિજ્ઞાની સંખ્યાનો અતિક્રમ કરે, તો વ્રતભંગ જ થાય, તો પછી અતિચાર કેમ જણાવ્યો ? તે કહે છે—

વન્ધનાદ્ ભવતો ગર્ભાદ્, યોજનાદ્ દાનતસ્તથા ।

પ્રતિપન્નવ્રતસ્યૈષ, પન્નધાડપિ ન યુજ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણેના પાંચ પ્રકારના પરિશ્રદ્ધમાં અનુક્રમે ધન-ધાન્યના બંધનથી, ક્ષેત્ર-વાસ્તુને ભોગ કરવાથી, રૂપા-સોનાનું દાન કરવાથી, દ્વિપદ્ધાત્તિના ગર્ભથી અને કુખ્યમાં ભાવથી—એમ પાંચ અતિચારો લાગે છે, ઈન્છા પરિશ્રદ્ધના પરિમાણ કરનારે આ અતિચારો સેવવા ચોખ્ખા નથી.

આગળ જણાવેલ ધન-ધાન્યાદિક પરિશ્રદ્ધની સંખ્યાનું સાક્ષાત્ ઉલ્લંઘન કરનારને તો અતિચારો મનાતા નથી, પણ વ્રતભંગ જ થાય છે, પરંતુ વ્રતરક્ષણની ભાવનાવાળો વ્રતધારી બંધન, ચોખ્ખા વિગેરે કરી રવયુદ્ધિથી માને કે—હું વ્રતનું પાલન કરું છું, તેને તે અતિચારો ગણાય. તે બંધન વિગેરે આ પ્રમાણે થઈ શકે છે જેમકે કોઈ વેપારીએ ધન-ધાન્યનું ચોક્કસ પરિમાણ નક્કી કર્યા પછી કોઈ દેવાદાર દેવું આપવા આવ્યો કે ભેટ લાવ્યો અને જો સ્વીકારે તો નિયમ-પ્રમાણ વધી જાય, તેથી વિચાર્યું કે, મારો નિયમ અમુક મહિના સુધીનો છે, તે પછી સ્વીકારીશ, અગર મારી પાસેનું થોડું વેચાયા પછી લઈશ, એમ વિચારી આપનારને થોડા મહિના પછી લેવાનું જણાવે, અગર તેના ઉપર દોરડા બાંધી આપનારને ત્યાં અનામત મૂકાવે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો કાળ પૂરો થાય એટલે લેવાનું નક્કી કરે. આ બંધન કરી ધન, ધાન્ય પોતાના નિયમથી વધારે રાખે, અને એમ માને કે એ તો એના થકી છે, માફ નથી; વગેરે વ્રતપાલનની અપેક્ષા હોવાથી આને અતિચાર કહ્યો. કુખ્યનો ભાવથી સંખ્યાતિક્રમ આ પ્રમાણે :—કુખ્ય એટલે ઘર-વપરાશની વસ્તુઓ તે ચોક્કસ પ્રમાણથી વધારે ન રાખવી, એવો નિયમ કર્યા પછી લાણીમાં કે વારસામાં ભેટ મળ્યા પછી સંખ્યા-પ્રમાણ વધી ગયું. ખમણા થઈ ગયા—એટલે વ્રત ભંગના ભયથી ભાવથી ભાંગી-તોડીને બે નાનીમાંથી એક મોટી બનાવે, તેના ઘાટ બદલાવી સંખ્યા ઘટાડી નાખે, પરંતુ કિંમત પ્રમાણ તો વધી જવાથી વાસ્તવિક વ્રતભંગ ગણાય—એમ ભંગાભંગરૂપ આ અતિચાર સમજવો. અથવા ભાવથી તેનો અર્થ હોવાથી અત્યારે નિયમભંગના ભયથી શ્રદ્ધા કરતો નથી, પણ તેને કહે કે, ‘અમુક સમય પછી હું જરૂર લઈ લઈશ, માટે તારે ખીજને ન આપવું’—ખીજને ન આપવાના અભિપ્રાયથી પોતા માટે સંશ્રદ્ધ કરાવે છે. એ રીતે અતિચાર કહ્યો. તથા ગાય, ભેંશ, ઘોડી આદિના ગર્ભ ન ગણવાથી અતિચાર થાય છે, કોઈએ એક કે બે વર્ષ માટે ગાય, ભેંશ કે પશુ માટે નિયમ લીધો કે અમુક સંખ્યાથી વધારે ન રાખવા, પછી વિચાર કરે કે હાલમાં જો ગાય કે ભેંશને ગર્ભ રહેશે તો મારી સુદૃઢ પૂર્ણ થયા પહેલાં વાછરડા કે પાડા વિગેરે જન્મવાથી મારા નિયમની સંખ્યા વધી જશે. તો અમુક સુદૃઢ પછી ગર્ભવાળા થાય તો મારા નિયમને વાંધો ન આવે. એમ વિચારી કેટલોક કાળ ગયા પછી ગર્ભ શ્રદ્ધા કરાવે એમ કરવાથી ગર્ભમાં તે વાછરડા હોય છે, તેથી વ્રતભંગ થાય છે. છતાં બહાર પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી તે માને છે કે—મારી

નિયમ-સંજ્યા વધી નથી, મારે નિયમ અખંડ છે એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર છે તથા ક્ષેત્ર-વાસ્તુનું જોડાણ કરે. જેમકે કેઈએ ‘મારે ચોક્કસ સંજ્યામાં ઘર કે ખેતર રાખવાં’ પછી તે વધવાના સંયોગ થયા, તેથી પોતાનો નિયમ ન તૂટે, તે કારણે પાડોશનું ઘર લઈ વચ્ચેની ભીંત તોડી ભેંસું કરી એક ક્યું, તેવી જ રીતે પડોશમાં બાજુનું ખેતર ખરીદી વચ્ચેની આડ તોડી એક બનાવ્યું. એમ સમજીને કે નિયમની સંજ્યા વધી ન બંધ, —તેથી વ્રતભંગ ન થયો, છતાં ઘર-ખેતરની કિંમત તો વધી જ ગઈ છે, તેથી ભંગાભંગરૂપ અતિચાર. વ્રતની સાપેક્ષતા રાખેલી હોવાથી. સોના-રૂપાનું ઢાન કરવાથી અતિચાર લાગે તે આ પ્રમાણે-અમુક પ્રમાણથી વધારે સોનું, રૂપું ન રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને સાથે ચાર મહિના આદિ કાળની પણ મર્યાદા રાખી. તુષ્ટ થએલા રાત્રીએ તેને આપ્યું, તેથી પ્રતિજ્ઞાના પ્રમાણથી વધી ગયું હોવાને અંગે વિચાર કર્યો કે લઈને ઘરમાં રાખીશ, તો નિયમ તૂટી જશે, માટે વ્રતની કાળ-મર્યાદા પૂર્ણ થશે, ત્યારે ઘરમાં લાવીશ-એમ ધારણા કરી બીજાને ત્યાં રાખ્યું. એ પ્રમાણે બીજાને આપવા છતાં માલિકી પોતાની હોવાથી વ્રત-ભંગ થાય, અને પોતે સમજે છે કે, મેં તો મારા નિયમથી વધારે રાખ્યું નથી, તેથી વ્રત-પાલન થાય. એમ ભંગાભંગરૂપ અતિચાર સમજવો આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના પણ નિયમ ગ્રહણ કરનાર શ્રાવકે તેનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. કારણ કે તેમ કરવાથી વ્રતની મહિનતા થાય છે. ઉપલક્ષણથી તે સિવાયના વગર વિચાર્યો કે અભણના અથવા અતિક્રમ વિગેરેથી પણ અતિચારો લાગે છે, તેમ સમજવું. આ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતના ફરેકના પાંચ પાંચ અતિચારો કહ્યા. ૯૫.

હવે ગુણુવ્રતના અવસરમાં દિશાવિરતિ-લક્ષણ પ્રથમ ગુણુવ્રતના અતિચારો જણાવે છે. —

સ્મૃત્યન્નર્ધાનમૂર્ધ્વાધસ્તિર્યગ્ભાગવ્યતિક્રમઃ ।

ક્ષેત્રવૃદ્ધિશ્ચ પંચેતિ, સ્મૃતા દિગ્વિરતિવ્રતે ॥ ૯૬ ॥

ઉપરની, નીચેની અને તિર્યગ્ એવા વિભાગવાળી દશેય દિશાઓમાં જવા-આવવાના નિયમમાં ધારેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું, એ ગ્રણ અને દિશાની વૃદ્ધિ કરવી તથા ભૂલી જવું એમ પ્રથમ ગુણુવ્રતના પાંચ અતિચારો સમજવા

પૂર્વાચાર્યોએ દિગ્વિરમણુ વ્રતના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે જણાવેલા છે ‘સ્મૃતિ-ભંગ’ નામનો પ્રથમ અતિચાર છે. તે એ પ્રમાણે સમજવાનો કે પોતે જે પ્રમાણુ ધાર્યું હોય તેને જવાના સમયે અતિવ્યુક્ટરૂપણથી, પ્રમાણથી, તેટલી યાદશક્તિ ન રહેવાથી ભૂલી બંધ જેમકે કેઈએ પૂર્વ દિશામાં સો યોજન સુધી જવાની મર્યાદા રાખી, જવાના સમયે સ્પષ્ટપણે તે યાદ ન રહ્યું કે, મેં સો કે પચાસ યોજનનું પ્રમાણુ ક્યું છે ? તેની શંકા પડી, તેમાં પચાસ યોજન ઉપર બંધ તો અતિચાર અને સો ઉપર બંધ તો ભંગ, સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષપણથી માટે ગ્રહણ કરેલું વ્રત યાદ રાખવું, કારણ કે સર્વ ધર્માનુષ્ઠાન એ સ્મરણુ રાખવા યોગ્ય છે આ પ્રથમ અતિચાર તથા પર્વત અને વૃક્ષનાં શિખરોરૂપ ભિર્ધ્વગમન, અધોગમન-ભોંયરા, કૃવા, આદિરૂપ નીચે અને પૂર્વ વિગેરે દિશાઓરૂપ તિર્યગ્દિશા, તેમાં જેટલું પ્રમાણુ નક્કી કરેલું હોય તેનું ઉલ્લંઘન કરવું, આ ગ્રણ અતિચારો, તે માટે સૂત્રમાં કહેલું છે કે—“ભિર્ધ્વદિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમ થવાથી, અધો-દિશાના પ્રમાણમાં અતિક્રમ થવાથી અને તિર્યગ્દિશાના પ્રમાણમાં

અતિક્રમણ થવાથી ત્રણ અતિચારો બહાવા.” આ આનાસોગ કે અતિક્રમ આદિથી અતિચારો અને બહાવી ભેળને કહે, તો મતભંગ થાય. આ મતમાં જેઓ સ્વયં કરીશ નહિ, અથવા અન્ય પાસે કરાવીશ નહિ—એવા ભાંગે નિયમ કરે, તેઓને તો ધારેલા પ્રમાણ કરતાં વધારે ભૂમિમાં સ્વયં જવાય નહિ અને ખીબા દ્વારા કંઈ ચીજ મોકલવાય કે મંગાવાય નહિ, માટે તેઓને અતિચાર લાગે. જેને માત્ર પોતાના જ અંગે અર્થાત્ ‘હું ન કરું’ એ ભાંગે પચ્ચક્ષુખાણ કયું હોય, તેઓને મોકલવાતું કે મંગાવવાતું પચ્ચક્ષુખાણ ન હોવાથી ખીબા પાસે મંગાવવા કે મોકલવામાં દોષ નથી. આમ ખીબે, ત્રીબે અને ચોથા એમ ત્રણ અતિચારો જણાવ્યા. તથા ‘ક્ષેત્ર-વૃદ્ધિ’ નામનો પાંચમો અતિચાર તે કહેવાય કે, એક દિશામાં ઘટાડી ખીબા દિશામાં વૃદ્ધિ કરવી. જેમકે કોઈએ દિશિ-પરિમાણ બંને કે સર્વદિશાતું નક્કી કર્યું, તેણે પૂર્વમાં ઘટાડી પશ્ચિમ દિશામાં વૃદ્ધિ કરી, તે પાંચમો અતિચાર. તે આ પ્રમાણે—કોઈકે દરેક દિશામાં સો ચોજન જવાતું પ્રમાણ નક્કી કર્યું. એક દિશામાં વધારે દૂર જવાતું પ્રયોજન ઉભું થવાથી એક દિશામાં થોડાં ચોજનો ઘટાડી ખીબા દિશામાં તેટલાં ચોજનો ઉમેરીને ભય. બંને બાજુ બસો ચોજનનું માપ કાયમ રાખ્યું. આમ ક્ષેત્ર-મર્યાદા સાચવી મત ટકાવવાના સાપેક્ષપણથી તેને અતિચાર લાગ્યો કદાચ આનાસોગથી અબાણતાં ક્ષેત્ર-પ્રમાણથી આગળ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે પાછા ફરી જવું. બહુયા પછી આગળ ન વધવું. ખીબાને પણ ન મોકલવો. વગર આજ્ઞાએ કોઈ ગયો અને તેણે જે મેળવ્યું હોય, પોતે વિસ્મૃતિ થોગે ગયો અને મેળવ્યું હોય તો મેળવેલાનો ત્યાગ કરવો. ૯૬

હવે ભોગોપભોગ નામના ખીબા શુભમતના અતિચારો કહે છે :—

સચિત્તસ્તેન સંવદ્ધઃ, સમ્મિત્રોઽભિષવસ્તથા ।

દુષ્પ્રકાહાર ઇત્યેતે, મોગોપમોગમાનગાઃ ॥ ૯૭ ॥

૧ સચિત્ત એટલે જીવસહિત, ૨ સચિત્ત સાથે લાગેલું અચિત્ત, ૩ થોડું સચિત્ત અને થોડું અચિત્ત અર્થાત્ મિશ્ર, ૪ ઘણી વસ્તુઓ એકઠી કરી તેમાંથી કાઢેલા આસવો—સ્રવો વગેરે, ૫ અધુઃકાયુ—અધુઃપાકું, આ પાંચ પ્રકારની વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો. આ પાંચ અતિચાર ખીબા શુભમતના બહાવા

ચિત્ત એટલે ચેતના—જીવ તે સાથે રહેલું હોય અર્થાત્ જીવ યુક્ત હોય, તે સચિત્ત કહેવાય. વળી તે ‘સચિત્ત’ આહાર કહેવાય વળી તેવા સચિત્ત સાથે ભેડાયેલું હોય, તે ‘સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ’, મિશ્ર એટલે કંઈક અંશમાં સચિત્ત અને કંઈક અંશમાં અચિત્ત એવી ભેળસેળ વસ્તુ, તે ‘મિશ્ર’ કહેવાય, અનેક ચીબે મેળવવાથી બનેલા જે આસવો વગેરે, તે ‘અભિષવ’ કહેવાય અને જે પૂર્ણ પાકેલું ન હોય, તે ‘દુષ્પ્રકવ’ કહેવાય. એ પાંચ વસ્તુનો આહાર કરવો, તે ખીબા ભોગોપભોગવિરમણ મતના પાંચ અતિચાર બહાવા. તેમાં સચિત્ત કંઈ, મૂળ, ફેલાઈક, સચિત્ત માટી, મીઠું વગેરે તથા દરેક જાતનાં આખાં—કાચાં અનાજ વગેરે અચિત્ત સમજવાં. ભે કે અહિં જેના પચ્ચક્ષુખાણ ક્યાં હોય, તેનો આહાર કરે, તો મતભંગ જ થાય, છતાં અહિં અતિચારો કહ્યા છે, તે અબાણતાં, ઉતાવળથી, વગર વિચારે વાપરવાથી અથવા તે તે વાપરવાની ઈચ્છા કે

પ્રવૃત્તિ વગેરે અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ કરવાથી અતિચારો કહ્યા છે—એમ સમજવું. તેમાં પણ જેમણે સર્વથા સચિત્તનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેમને તેવી રીતે સચિત્ત વપરાઈ જવા વગેરેથી કે જેમણે સચિત્તનું અમુક પરિમાણ રાખ્યું છે, તેમને પરિમાણથી વધારે વપરાઈ જવા વગેરેથી ‘સચિત્ત આહાર’ નામનો પ્રથમ અતિચાર લાગે. ખીલે અતિચાર ‘સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર’ એટલે સજીવ વૃક્ષ વગેરેમાં વળગેલા ચુંદર આદિ કે વૃક્ષોને વળગેલાં પણ અચિત્ત થઈ ગયેલાં પાકાં ફળો, વગેરે તથા જેની અંદર ખીજ, ગોટલી વગેરે સચિત્ત હોય તેવા ખજૂર, કેરી વગેરે, ઉપલક્ષણથી લુખમાં વળગેલાં પાકાં કેળાં, ખીજવાળી પાકી રાયણ, ખીજવાળાં પાકાં ફળો, વગેરે સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ કહેવાય છે. સચિત્ત ત્યાગ કરનારને અનાસોગ વગેરેથી એટલે કે અન્નભૂતાં, ઉતાવળથી કે ભૂલી જવાના કારણથી ખવાઈ ભય, તો સાવધ આહારનો ઉપયોગ થવાથી અતિચાર લાગે. અથવા તો સચિત્તનો ત્યાગ કરનાર ખીજ સચિત્ત છે, માટે કાઢીને ગર્જનો અચિત્ત ભાગ ખાઈશ—એમ વિચાર કરીને પાકેલા ખજૂર વગેરે ફળોને મુખમાં નાખે તો અતિચાર લાગે, એ ‘સચિત્ત-પ્રતિબદ્ધ આહાર’ નામનો ખીલે અતિચાર કહ્યો. ત્રીજો અતિચાર ‘સમિશ્ર આહાર’ એટલે અર્થ ઉકળેલ-ત્રણ ઉકાળા વગરનું પાણી વગેરે, લીલાં દાડમ, ખીલેરાં, ચીલડાં વગેરે સચિત્ત વસ્તુઓથી બનાવેલાં પૂરણ વગેરે અથવા સચિત્ત તલથી મિશ્ર થયેલા અચિત્ત જવ, ધાણા વગેરે; અન્નભૂતાં કે ઉતાવળથી ખવાઈ ભય, તો સચિત્તના ત્યાગ કરનારને અતિચાર લાગે. અથવા તો તરતનો કાચો લોટ, ભરડેલા કઠોળની ઢાળો વગેરે. (કે જેમાં સચિત્ત નખીયા વગેરે હોવાનો સંભવ છે.) વસ્તુ ‘આ તો ફળેલું ભરડેલું છે’—એમ સમજી વાપરે, તો સમિશ્ર છતાં વ્રતરક્ષાની ભાવના હોવાથી અતિચાર ગણાય છે. ચોથો અતિચાર ‘અભિષવ આહાર’ નામનો છે. અભિષવ એટલે અનેક દ્રવ્યો એકઠાં કરીને, કહેવાડાવીને તેમાંથી કાઢવામાં આવતા ફરેક ભતિના રસો, આસવો તથા દારૂ, સૌવીર આદિ, માંસના પ્રકારો કે ગોળ આદિ મીઠી વસ્તુઓ દારૂ, તાડી વગેરે. જેમાંથી માદકરસ ઝરતો હોય, તે મહુડાં વગેરે વીર્ય-વિકારની વૃદ્ધિ કરનારી ચીજો અન્નભૂતાં કે સહસાત્કાર વગેરેથી ખવાઈ ભય, તો સાવધ આહારના ત્યાગ કરનાર વ્રતવાળાને અતિચાર લાગે. ધરાદા પૂર્વકે ખાવાથી વ્રતભંગ થાય. આ ચોથો અતિચાર કહ્યો. હવે પાંચમા અતિચારમાં ‘દુષ્પકવાહાર’ અથવા પાકેલા અર્થાત્ સેકાએલ પોંક, અડધો રાંધેલો તાંદલને, એ પ્રમાણે ઘઉં, જવ, ભજો મંડક રોટલો, કાચી કાકડીની ક્યુબર, અહીં કાચું ખાવાથી શરીરને પણ હાનિ કરનાર તથા જેટલા અંશમાં સચેતન હોય, તેટલા અંશમાં પરલોક પણ બગાડનાર થાય છે. અર્ધપાકેલા પોંક, પોપટા વગેરે અચિત્ત-શુદ્ધિથી ખાનારને અતિચાર ભણવો. આ પાંચમો અતિચાર ભણવો. કેટલાક તો અપકવાહારને-સર્વથા કાચી વસ્તુને ખાવામાં પણ અતિચાર કહે છે, પણ તે અગ્નિથી પકાવેલી નહિ હોવાથી સચિત્ત હોય, તેથી ‘સચિત્ત આહાર’ નામના પહેલા અતિચારમાં જ આવી ભય છે. કેટલાક તુચ્છ ઔષધિ લક્ષણને પણ અતિચાર કહે છે. તુચ્છ ઔષધિઓ તે મગ વિગેરેની કુમળી શીંગો, ફળીયો વગેરે ગણાય છે. તે જ સચિત્ત હોય તો પ્રથમાતિચારમાં મગ વિગેરેની કુમળી શીંગો, ફળીયો વગેરે ગણાય છે. તે જ સચિત્ત હોય તો પછી ક્યો દોષ ? એ પ્રમાણે રાત્રિભોજન, મહિરાપાન જે જે અલક્ષ્ય આદિનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે તે અન્નભૂતાં કે ઉતાવળથી કે ભૂલથી વપરાઈ ભય, તો અતિચાર સમજવા. આ પાંચે અતિચારો લોગોપલોગ-પરિમાણ વ્રતના સમજવા. ૬૭.

હવે ભોગોપભોગના અતિથારોનો ઉપસંહાર કરતાં તે વ્રતનું ખીજું લક્ષણ અને તેના અતિથારો બતાવવા માટે કહે છે :—

અમી મોજનતસ્ત્યાજ્યાઃ, કર્મતઃ સ્વરકર્મ તુ ।

તસ્મિન્ પંચદશ મલાન્, કર્માદાનાનિ સંત્યજેત્ ॥ ૧૮ ॥

ઉપર જણાવેલા પાંચ અતિથારો ભોજનને અંગે જણાવ્યા, તેનો ત્યાગ કરવો. હવે ભોગોપભોગ-પ્રમાણ વ્રતની ખીજી વ્યાખ્યા કહે છે. ભોગ-ઉપભોગનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવા માટે જે વ્યાપાર કરવો પડે, તેને પણ ભોગોપભોગ શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે. કારણમાં કાર્યનો આરોપ કર્યો, તેથી તે કર્મને આશ્રીને આલુવિકા માટે કેટલાકપણ, ફેલદાર, સિપાઈ, જેલ સાચવનાર વગેરેની આકરી શિક્ષા કરવી પડે અને જેનાથી જીવોને ત્રાસ થાય, તેવાં કઠોર કાર્યના ત્યાગ લક્ષણ ભોગોપભોગ વ્રતના પંદર અતિથારો ત્યાગ કરે, તે પંદર કર્માદાન કહેવાય છે. કર્મ એટલે પાપપ્રકૃતિનાં કારણબૂત હોવાથી, તે કર્માદાન કહેવાય. ૯૮.

તેને નામ-પૂર્વક બે સ્લોકોથી કહે છે —

અજ્ઞાર-વન-શકટ-માટક-સ્ફોટજીવિકા ।

દન્ત-લાક્ષા-રસ-કેશ-વિષ-વાણિજ્યકાનિ ચ ॥ ૧૯ ॥

યન્વપીઢા નિર્લાશ્ચનમસતીપોષણં તથા ।

દવદાનં સરઃશોષઃ, ઇતિ પન્ચદશ ત્યજેત્ ॥ ૨૦૦ ॥

૧ અજ્ઞારકર્મ, ૨ વનકર્મ ૩ ગાડાંકર્મ, ૪ ભાડાંકર્મ, ૫ ફેડલુકર્મ, આ કર્મોથી આલુ-વિકા મેળવવી, તે કર્મરૂપ પાત્ર અતિથારો. ૬ દાંત, ૭ લાખ, ૮ રસ, ૯ કેશ, ૧૦ વિષ. આ પાંચનો વેપાર કરવા રૂપ પાંચ અતિથારો તથા ૧૧ યંત્ર-મશિનરીથી ધંધો કરવો, તે યંત્ર પીલણુ કર્મ, ૧૨ અગોપાંગાદિ-છેદ વગેરે કરવા, તે નિર્લાશ્ચન કર્મ, ૧૩ અસતી-પોષણ, ૧૪ દવ-અગ્નિ સળગાવવો, તે દવાગ્નિ-દાન કર્મ, ૧૫ તળાવ સુકવવાં આદિનો ધંધો કરવો-આ પંદર કર્માદાનરૂપ અતિથારોનો ત્યાગ કરવો. ૯૯-૧૦૦.

હવે ક્રમપૂર્વક પંદરે અતિથારોની વ્યાખ્યા કરતાં અજ્ઞારકર્મરૂપ આલુવિકાનું સ્વરૂપ કહે છે—

અજ્ઞારપ્રાટ્કરણં, કુમ્ભાયઃસ્વર્ણકારિતા ।

ઠઠારત્વેષ્ટકાપાકાવિતિ હજ્જારજીવિકા ॥ ૨૦૧ ॥

કાષ્ઠો બાળીને અજ્ઞાર પાડવા અને તેને વેચવા, અજ્ઞાર પાડવામા જીએ જીવનિકાથની વિરાધનાનો સંભવ થાય છે એવી રીતે અગ્નિવિરાધના-સ્વરૂપ જે જે આરંભો થાય, તેનો અજ્ઞારકર્મની અંદર મમાવેશ થાય આ એક ભેદ વિસ્તારથી સમજાવ્યો બાકીના ભેદો તેની માર્ગ સમજી લેવા. અનાજ શેકવાનો અર્થાત્ ભાડલુબ્ધનો ધંધો. કુંભાર. હુકાર, સોનીનો ધંધો. કંમારનો. ઘટ-નળિયાં-માટીનાં વામણે બનાવી. પકવી વેચવાનો ધંધો, મીઠાઈ-

ફરસાણુ બનાવવા માટે ભૂંડી કરી આલુવિકા ચલાવવી, તે ‘અંગારકર્મ-લુવિકા’ સમજવી. તેમાં લોહું, સોણું, રૂપું આદિ ગરમ કરવા, ગાળવા, ઘાટ ઘડવા, તેના કુંભ, ઢાગીના આદિ ઘડી આપવા. તથા ઠંડારપણું એટલે ત્રાંચું, ચીસું, કઢાઈ, કાંસું, પિત્તળ વગેરે બનાવવાં, તેના ઘાટ ઘડાવવા વગેરેથી આલુવિકા ચલાવવી. આમ કંસારાનો ધંધો પણ અંગારકર્મનો ગણાવેલો છે. (આથી વર્તમાનકાળમાં જેમાં અગ્નિકાયની વિશેષપણે વિરાધના થતી હોય તેવા એન-જન ચલાવવાં, કોલસા પડાવવાનો ઈબ્બરો રાખવો. મહાભૂંડીઓવાળા મોટા ધંધા કરવા. બાયકેરોમાં બળતણ પૂરવું ચાસતેલ, પેટ્રોલ, કુંડ ઓઈલ, છાણાં. લાકડાં, ફેતરા વગેરે બળતણના ધંધા કરવા પેટ્રોમેક્ષ, ઈલેક્ટ્રીક વગેરે બત્તીઓ, ગ્યાસના ચૂલા, હીવાસળી આદિનો ધંધો કરવો, તે સર્વ ‘અંગારકર્મ-લુવિકા’ સમજવી.) ૧૦૧.

હવે વનલુવિકા કહે છે :—

છિન્નાચ્છિન્ન-વન-પત્ર-મસૂન-ફલ-વિક્રયઃ ।

કળાનાં દલનાત્ પેપાદ્, વૃત્તિશ્ચ વનર્જીવિકા ॥ ૧૦૨ ॥

કાપેલાં કે નહિ કાપેલાં જંગલો, ગાડો, પાંદડાં, ફૂલો કે ફળો વગેરે વેચવાં, તથા અનાજ ફળવાં, પીસવાં વગેરેથી આલુવિકા મેળવવી, તે ‘વનકર્મ-લુવિકા’ કહી છે. (ઉપલક્ષણથી વેપાર માટે જંગલનાં ખીડ લેવાં, વેચવાં, કપાવવાં, વાવવાં, બગીચા-વાડીઓ વવરાવવાં-ઉછેરવાં. કઠોળની ઢાળો, મેંદો-સોણ બનાવરાવવાં; આટો ફળવાની ઘટ્ટી, મગફળી પીલવાની મીલ ચલાવવી; કેળાં, શેરડી, પોપૈયા, ચાના બગીચા આદિથી આલુવિકા ચલાવવી ઈત્યાદિ પણ વનકર્મ-લુવિકામાં સમાઈ બધ.) સુખ્યતાએ જેમાં વનરૂપતિકાય જીવોની હિંસા ઘણી થાય, તેવા ધંધા તે વનકર્મ કહેવાય. અને આવાં કાર્યોમાં વનરૂપતિકાય જીવો તથા તેને આશ્રિને રહેલાં ખીબ ત્રસ-સ્થાવરથી માંડી યાવત્ પથેન્દ્રિય જીવોની પણ હિંસા સંભવિત છે. ૧૦૨.

શકટાનાં તદ્જ્ઞાનાં, ઘટનં સ્વેદનં તથા ।

વિક્રયથેતિ શકટ-જીવિકા પરિકીર્તિતા ॥ ૧૦૩ ॥

હવે શકટકર્મ એટલે ગાડાં કે તેના અવયવો ધુસરી, પૈડાં વગેરે ઘડવાં-ઘસાવવાં, વહેન કરવાં-કસાવવાં, વેચવાં-વેચાવવાં ઈત્યાદિ શકટકર્મ-લુવિકા કહેવાય. સકળ જીવોને ઉપમર્દન કરવાના કારણભૂત ગાય, બળદ આદિના બધ, વધના કારણભૂત ‘શકટલુવિકા’ છે. (ઉપલક્ષણથી ટાંગા, વીકટોરીયા, ટ્રામ, બસ, મોટર, લોરી, રીક્ષા, સાઈકલ, પ્લેન, વહાણ, રેલ્વેના ડમ્પા વગેરે ઘડવાં, ઘસાવવાં, વેચવા વગેરેનો શકટ-લુવિકામાં સમાવેશ કરવો) ૧૦૩

હવે ભાટક-આલુવિકા કહે છે :—

શકટોષ-હુલાયોપ્દ-સ્ત્રાશ્વતર-વાજિનામ્ ।

મારસ્ય વાહનાદ્ વૃત્તિર્મહેદ્ માટકજીવિકા ॥ ૧૦૪ ॥

ભાટક-ભૂવિકા :—ગાડાં, બળદ, ઊંટ, પાડા, ગધેડાં, ખચ્ચર, ઘોડા વગેરે ભાડેથી ખીજને ભાર ખેંચવા કે ભાર ઉપડાવવા, તેનાથી જે આભૂવિકા, તે ‘ભાટક-ભૂવિકા’ કહેવાય. ૧૦૪.

હવે રક્ષેટક-ભૂવિકા કહે છે :—

સરઃ-કૂપાદિ-ત્વનન-શિલાકુટન-કર્મભિઃ ।

પૃથિવ્યારમ્ભસંભૂતૈર્જીવનં સ્ફોટજીવિકા ॥ ૧૦૫ ॥

સરોવર, કૂવા, વાવડી આદિ માટે જમીન ખોદવી, હળ આદિથી ખેતર આદિની ભૂમિ ઉખેડવી, ખાણમાંથી પથ્થર ખોદી કઢાવવા, કે ઘડવા, જેનાથી પૃથ્વીકથનો આરંભ-મર્દન થાય, ઉપવ્રક્ષણથી ભૂમિ ખોદવામાં તે સાથે રહેલા વનસ્પતિ અને ત્રસ જંતુઓનો પણ ઘાત થાય. આવાં કાર્યોથી જે આભૂવિકા, તે ‘રક્ષેટક-આભૂવિકા’ (ઉપવ્રક્ષણથી સોના, ચાંદી, લોહ આદિ ધાતુઓ, હીરા, કોદસા, ગ્યાસતેલ, ખનીજ તેલ આદિ માટે કૂવા, ખાણ, પંપો, ખારીગિા વગેરે કરાવવાનો ધંધો પણ આમાં જ સમાઈ જાય). ૧૦૫

હવે દંત-વાણિજ્ય કહે છે :—

દન્ત-કેશ-નસ્વાસ્થિ-ત્વગ્-રોમ્ણો ગ્રહણમાકરે ।

ત્રસાક્ષસ્ય વણિજ્યાર્થે, દન્તવાણિજ્યસુચ્યતે ॥ ૧૦૬ ॥

હાથીના દાંત ઉપવ્રક્ષણથી ત્રસ જીવોના શરીર અવયવો પણ સમજી લેવા. તે જે સ્થાનમાં મળતા હોય ત્યાં જઈ ખરીદ કરવા, તેને ‘દંત-વાણિજ્ય’ નામનો અતિચાર કહેવ છે. ગોશિયન, અંખર, સાબરસિંગ, હરણસિંગ આદિના વેપાર, ચમરી ગાયના વાળ, વાઘતુ ચર્મ, કસ્તૂરી, સમુદ્રના શંખ, છીપ, મોર-પીંછ આ સર્વ વેપાર પણ દંત-વાણિજ્યમાં સમાજવા.

મનુષ્ય અને પશુના વાળ, પક્ષીઓની ફેવાટી, નખ, હાડકાં, ચામડાં વેચવા કે બિન માટે, ઘેટાં, ખરડાં આદિનો વેપાર, હાથીદાંત આદિ વસ્તુઓ જે સ્થળે મળતી હોય ત્યાં જઈ દાંત આદિ ખરીદ કરવા માટે ભિદ્ધ આદિને પ્રથમથી મૂલ્ય આપી સરત કરે કે, અમુક મુદતમા આટલો માત્ર પૂરો પાડવો; તેથી તેઓ પણ તે વેચવા માટે હાથી આદિ પ્રાણીઓનો વધ કરે આકર-ખાણ ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાથી વગર ઉત્પત્તિ-સ્થાને ખરીદ કરવામાં દોષ નથી ૧૦૬.

લાક્ષા-મનઃશિલા-નીલી-ધાતકી-ટક્કણાદિનઃ ।

વિક્રયઃ પાપસદનં, લાક્ષાવાણિજ્યસુચ્યતે ॥ ૧૦૭ ॥

લાક્ષા અને ઉપવ્રક્ષણથી તેના જેવા ખીજ સાવધ મનશિલા, ગળી, ધાતકી વૃક્ષ કે જેની છાલ-પુષ્પમાંથી દારૂ બને છે તે, ટંકણખાર, સાધુ બનાવવાના ક્ષાર, આ સર્વ ક્ષારો પાપનાં કારણ હોવાથી તેનો વેપાર પણ કરવા લાયક નથી. ટંકણખાર, મનશિલા ખીજ જીવોનો નાશ કરે છે જંતુના ઘાત સિવાય ગળી ખની શક્તી નથી ધાતકી વૃક્ષ મધતુ કારણ હોવાથી તેના

ઊકાળામાં ફીડાઓ થતા હોવાથી પાપનું ઘર છે, તેથી તેનો વેપાર પણ પાપનું ઘર હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે. આ 'લાક્ષ્મી-વાણિજ્ય' કહેવાય. ૧૦૭

હવે રસ અને કેશવાણિજ્ય એક શ્લોકથી કહે છે.—

નવનીત-વસા-ક્ષૌદ્ર-મધપ્રભૃતિવિક્રયઃ ।

દ્વિપાચતુષ્પાદવિક્રયો, વાણિજ્ય રસ-કેશયોઃ ॥ ૧૦૮ ॥

માખણ, ચરખી, મધ, દારૂ, મજબા વગેરેનો વેપાર કરવો, તે 'રસ-વાણિજ્ય' ઉપદ્રક્ષણથી દરેક પ્રકારના આસવો, સ્પીરીટ, તેબા, અથાણા, મુરખા, ફીનાઈન, પ્રવાહી પદાર્થો પણ આમાં આવી જાય. તથા જે પગવાળા મનુષ્યો ફાસ-ફાસીઓ, ચાર પગવાળા-પશુઓનો વેપાર કરવો, તે 'કેશ-વાણિજ્ય' કહેવાય. કેટલાક વાળ, બિન, ચમરી ગાયના વાળ, કન્યા-વિક્રય, વરવિક્રયને પણ આમાં ગણે છે. રસ એટલે મધ, દારૂ, માંસ, માખણ, ચરખી, હાડકામાં થતો ચીકણો રસ, મજબા, દૂધ, કાંઈ, ઘી, તેલ વગેરે રસવાળા પદાર્થોનો વેપાર કરવો, તે અતિચાર છે. છાશમાંથી માખણ છૂટું પડતાં જ તેમાં અનેક સંભૂચ્છિંમ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ચરખી અને મધ જીવોની હિંસાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. દારૂથી ઉન્માદ થાય છે, તેમજ તેમાં રહેલા અનેક કૃમિજીવોનો ઘાત થાય છે. દૂધ વગેરે પ્રવાહી વગેરેમાં પડતા ઉડતા જીવોનો નાશ થાય છે. કાંઈ જમાવ્યા પછી જે દિવસ અર્થાત્ જે રાત્રિ પૂર્ણ થતાં જ અસંખ્ય અદૃશ્ય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસ-વાણિજ્ય અનેક જીવોની હિંસાનું કારણ હોવાથી વર્જ્ય છે જે પગવાળા મનુષ્યો અને ચાર પગવાળા જનવરોનો તેના વાળ માટે વેપાર કરવો, તેમાં પણ તેઓને પરાધીનતા, વધ, બંધન, ભૂખ, તરશની પીડા થાય છે. આ રસ અને કેશવાણિજ્યનો વેપાર ત્યાગ કરવા લાયક છે. ૧૦૮.

હવે વિષવાણિજ્ય કહે છે :-

વિષાત્ત્વહલ-યન્નાયો-હરિતાલાદિવસ્તુનઃ ।

વિક્રયો જીવિત્ત્વસ્ય, વિષવાણિજ્યમુચ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

શૃંગિક આદિ ઝેરી, તરવાર આદિ શસ્ત્રો, હુળ, રેંટ, કોથ, કોદાળા, પાવડા આદિ, હરતાલ અને આદિશબ્દથી વચ્છનાગ, સોમક આદિ ઝેરી ચીજો, પાણીથી ભીંજાયેલી હરતાલમાં માખીઓ પડતાં જ મરી જાય છે, આ સર્વ 'વિષ-વાણિજ્ય' કહેવાય અને શ્રાવકે આ વેપાર કરવાનો ન હોય. ૧૦૯ હવે યંત્ર-પીડન કર્મ જણાવે છે :-

તિલેશ્વસર્ષપૈરન્દ-જલયન્ત્રાદિપીડનમ્ ।

દલતૈલસ્ય ચ કૃતિર્યન્ત્રપીડા પ્રકીર્તિતા ॥ ૧૧૦ ॥

તેલ કાઢવાની ઘાણી, શેરડી પીસવાના કેલ, સરસવ, એરંડા, મગરંજી વગેરે પીસવાના સંચા-ચંત્રો, જળચંત્રો, તલ નાખીને તેલ મેળવાય તેવાં યંત્ર-પીડા, તલ આદિ પીસતાં તેમાં રહેલા ત્રસ જંતુઓનો વધ થતો હોવાથી યંત્ર-પીડનકર્મ પાપવાળું હોવાથી શ્રાવકે કરવા લાયક નથી. લોકોમાં પણ એક ઘાણી કે ચક્રચંત્ર ચલાવવામાં દશ ખાટકી જેટલું

કર્મ બંધાવાનું માન્યું છે. (અત્યારે વરાળ, ફુંડઝોઈલ, પેટ્રોલ કે વીજળીના બલથી ચાલતી હરકોઈ ફેક્ટરીઓ-મીલ, જીન, પ્રેસ, ખેતીનાં યંત્રો એ સર્વ યંત્રપીલણકર્મમાં ગણી શકાય.) ૧૧૦. હવે નિર્લાંછન-કર્મ કહે છે :-

નાસાવેષોઽદ્ધૂકનં મુલ્ક-ચ્છેદનં પૃષ્ઠગાલનમ્ ।

કર્ણ-કમ્બલવિચ્છેદો, નિર્લાંછનમુદીરિતમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

રૂપપૃષ્ઠે ઝોળખી શકાય તે પ્રમાણે અંગ અવયવનો છેદ કરવો, તે રૂપ આજીવિકા, તે 'નિર્લાંછન-કર્મ'નો વ્યાપાર કહેવાય, તેના લેહો કહે છે :- બળક, પાડાનાં નાક વિધવાં, બળક, ઘોડાને ડામ આપી નિશાની કરવી, તેઓના અંડકોષ કાપવા, જીંટની પીઠ ગાળવી, બળક-ગાયના કાન, ગલકબલ કાપવાં, આમાં જીવોને પીડા પ્રગટ રીતે થાય છે, તેથી શ્રાવકને આ ધંધો કરવો ખિલકુલ યોગ્ય નથી.

(પ્રસંગોપાત્ત આવા ખીબ ધંધા પણ ન કરવા, જેવા કે પ્રાણીઓનાં કાળખં, અંડકોષ કાઢવા. માછલીમાંથી તેલ, વાછરડા આદિનાં લોહી ખેંચી તેમાંથી દવા બનાવવી, ગર્ભગળાવવા-પાડવા, સંતતિ થતી અટકાવવાના પ્રયોગ કરાવવા, મડકાની ખાંપણ વેચવાનો ધંધો કરવો, જીંદરો, વાંઠા, વાંઠરા, ફૂતરા, તીડ આદિને મારી નખાવવાનો ધંધો, મચ્છર, માખી વગેરેને ડી. ડી. ટી. વગેરે દવાથી મારી નાખવા, ફીનાઈન છાંટવા, ફૂટણખાનાં ચલાવવાં, આવા ધંધા પોતે કરવા, કે તેમાં ખીબને સહાય કરવી, ફાંસીની સજા કરવી, ચોર આદિને કાતિલ માર મારવો. આ દરેકને આ કર્મોદ્ધાનમાં ગણી શકાય. પહેલા વ્રતના અતિથારમાં હિંસા કરવી, તે અતિથાર અને અહિં આજીવિકા માટે ધંધો કરવો, તેવો લેહ સમજવો.) ૧૧૧. હવે અસતી-પોષણ કહે છે :-

સારિકા-શુક-માર્જાર-શ્વ-કુર્કુટ-કલાપિનામ્ ।

પોષો દાસ્યાશ્ચ વિત્તાર્થમસતીપોષણં વિદુઃ ॥ ૧૧૨ ॥

અસતી એટલે હુબ્ધારવાળાઓનું પોષણ, 'કેટલાક શળદોનું' વિંગ અનિયત હોય છે 'એ ન્યાયે પુરુષવિંગવાળા પોપટ, સૂડા, ફૂતરા, ખિલાડા, ફૂકડા, મોર આદિ તિર્થંચોનું' પોષણ કરવું તથા ભાડું ઉપભવવા માટે વ્યસિચારિણી સ્ત્રીનું પોષણ કરવું—એમ હિંસક અને હરાચારીઓનું પોષણ કરવું, તે દોષરૂપ હોવાથી 'અસતીપોષણ' વળન કરવા યોગ્ય છે. ૧૧૨ હવે દલદાન અને સરોવર સૂકાવવા રૂપ બે અતિચારો એક જોડાઈ કહે છે :-

વ્યસનાત્ પુણ્યશુદ્ધયા વા, દલદાનં ભવેદ્ દ્વિધા ।

સરઃશોષઃ સરઃ-સિન્ધુ-હ્રદાદેરશ્ચુસંપ્લવઃ ॥૧૧૩॥

વ્યસન-કુદ્રેવથી અને અસાનવાળી પુણ્યશુદ્ધિથી એમ દલદાન બે પ્રકારનું છે, તથા સરોવરો, નદીઓ, ધરાઓ, દ્રોહો વગેરેમાંથી પાણીનું શોષણ કરવું.

‘ગામ, નગર આદિમાં આગ લગાડીએ, તો લોકો તેમાં રોકાઈ જાય, તો ચોરી-દુટ સહે-લાઈથી કરી શકાય, જંગલમાં જૂતું ઘાસ સળગાવવાથી નવો પાક સારો થાય, તો ગાયોને ચારો સારો મળે, ખેતરમાં સૂડ કરવાથી કાંટા-ઝાંખરા બાળી નાખવાથી ધાન્ય સાફ પાકે.’ એવી બુદ્ધિથી અગ્નિ સળગાવે. કેટલાક ખેડૂતો પુણ્યબુદ્ધિથી મરણકાળે મારા કલ્યાણ માટે તમારે આટલા ધર્મ-દીપોત્સવ કરવા. એટલે ખેતરોમાં અગ્નિઠાઈ દેવો. આવા દવમાં અનેક જીવો બળીને મરી જાય, તથા જલાશયે જેવા કે સરોવર, નદી, દ્રહોમાં જે પાણી હોય, તેને નીક દ્વારા કે નહેરથી ધાન્ય ઉગાડવા વહેવડાવવું. વગર ખોદેલું સરોવર અને ખોદેલું તે તળાવ કહેવાય. તેમ કરવામાં પાણીમાં રહેલા જળજંતુઓ તેમાં તણાઈ ગએલા બહારના ત્રસ-જંતુઓ અને છએ જીવનિકાઓનો વધ થાય છે. આ પ્રમાણે સરોવર-શોષણનો દોષ જણાવ્યો. આ પ્રમાણે સંશ્લેષથી દિશામાત્ર પંદર કર્મહાન જણાવ્યાં, પણ ગણનારૂપે નહિ, કારણ કે આ સિવાય પણ આવાં પાપકર્મો અનેક છે.

આ પ્રમાણે સાતમા મતમાં કુલ વીશ અતિચારો કહ્યા તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે ખીભં મતોમાં પાંચ પાંચ અતિચારો કહ્યા છે, તે તેટલાં જ માત્ર નથી, પણ તે તે અતિચારો જેવાં મતના પરિણામને કલુષિત કરનારાં ખીભં પણ પાપકાર્યો છે, તેને અતિચારરૂપે ગણવા. અર્થાત્ પાંચથી વધારે પણ અતિચારો સંભવી શકે છે. તેથી વિસ્મૃતિ કે અબજપણે ભૂલ થાય, તે સર્વે પણ યથાયોગ્ય દરેક મતમાં અતિચારો જણવા. શંકા કરી કે, અંગારકર્મ વગેરે કર્મહાનોને ખરકર્મમાં અર્થાત્ કર્મહાનોમાં અતિચારો કેમ કહ્યા ? કારણ કે, તે કાર્યો સ્વરૂપે ખરકર્મરૂપ-કર્મહાન રૂપ જ છે. આતું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે, વસ્તુતઃ તે ખરકર્મરૂપ જ છે, માટે બે અબજતાં, કે રમૂતિભેદ આદિ કારણો જણાવ્યાં છે, તે કારણોથી થાય તો જ ખરકર્મના ત્યાગરૂપ મત અંગીકાર કરનારાઓને તે અતિચારો ગણાય. જે ઇરાદાપૂર્વક તેવાં કાર્યો કરે, તેને તો મતભંગ જ થાય. ૧૧૩. હવે અનર્થદંડ-વિરતિ મતના અતિચારો કહે છે—

સંયુક્તાધિકરણત્વમુપભોગતિરિક્તતા ।

મૌલ્યમય કૌતુક્યં, કન્દર્પોઽનર્થદળહઃ ॥ ૧૧૪ ॥

અનર્થદંડ-વિરતિ નામના ત્રીજા ગુણમતમાં અધિકરણો બેડેલાં રાખી મૂકવાં, વગર જરૂરીઆતનાં ઉપભોગનાં સાધનો વધારે રાખવાં, વાચાળતા, કૌતુક્ય અને કંદર્પ એ પાંચ અતિચારો જણાવેલા છે.

અનર્થદંડની વિરતિવાળાને આ પાંચ અતિચારો કહેલા છે, તે આ પ્રમાણે-જેનાથી આત્મા દુર્ગતિનો અધિકારી બને, તે અધિકરણ કહેવાય; તેવાં ખાંડણીઓ અને સાંભેલું, હળ સાથે કોથ, ગાડાં સાથે ધુસરું, ધનુષ સાથે ખાણ, આમ આ અધિકરણો બેડેલાં કે નજીક રાખવાં. શ્રાવકે આવાં અધિકરણો બેડેલાં ન રાખી મૂકવાં, પણ છૂટાં પાડી નાખવાં. બેડેલાં અધિકરણ પડેલાં હોય અને કોઈ માગણી કરે તો ના પડાય નહિ અને આડાં અવળાં પડેલાં હોય, તો સુખેથી ના પાડી શકાય, અનર્થદંડનો ‘હિસ-પ્રદાન’ નામનો આ અતિચાર સમજવો. ત્યારપછી ‘ભોગોપભોગનાં સાધનોની અધિકતા’ નામનો બીજો અતિચાર તેને કહેવાય કે સ્નાન, પાન, ભોજન, ચંદન, કેસર, કસ્તૂરી, વસ્ત્રો, આભૂષણ આદિ વસ્તુઓનો પોતાને કે કુટુંબને જરૂરીઆત

કરતાં વધારે સંઘડ કરવો તે આ ' પ્રમાદાચરણ ' નામનો અતિચાર છે. આ સંબંધમાં આવશ્યક ચૂંટણી આદિ વૃદ્ધ-પરંપરા એવા પ્રકારની છે કે જે વધારે પ્રમાણમાં તેલ, આમળાં, સાણુ આદિ તળાવ વગેરે સ્થાને સ્નાન કરવા જતાં વધારે પ્રમાણમાં સાથે લઈ જાય, તો મદેતીયા મળવાના લોકથી તળાવ પર ઘણા લોકો સ્નાન કરવા આવે, અને તેથી જલમાં રહેલા પોરાઆદિ જીવોની તથા અપકાયની ઘણી વિરાધના થાય. શ્રાવકને આમ કરવું કહ્યું નહિ તો પછી કયો વિધિ છે ? તેમાં મુખ્યતાએ શ્રાવકે ઘરે જ સ્નાન કરવું. તેમ સગવડ ન હોય તો તેલ ચોળવું, મસ્તકે આંખળાને ભૂકો ચોળવો. તે ઘરે કરીને જ જળાશયે જવું. અને તળાવ આદિ સ્થાને પહોંચી હાથથી ઘસીને ભૂકો ખેંચી નાખવો અને તળાવ આદિકના કિનારા ઉપર ખેંચીને અંજલિ ભરી ભરીને સ્નાન કરે, નહીં કે આખા જળાશયમાં ખેંચીને. તથા વાપરવાનાં પુષ્પોમાં કુંથુઆ આદિ ત્રસજીવો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે લોગોપલોગનાં ખીબાં સાધનમાં પણ સમજવું. આ ખીબે અતિચાર જણાવ્યો. મુખરતા એટલે વગર વિચારે જોલવું, તેવું જોલનાર મુખર-વાચાળ કહેવાય, ધીંહાઈથી અસભ્ય-અસંબંધ જોલવું અને વગર પૂછ્યે અતિશય જોલ જોલ કરવું. આ પાપોપદેશ નામનો ત્રીજો અતિચાર જણાવો. હવે ' કૌતુક્ય ' નામનો ચોથો અતિચાર જણાવે છે. ભાંડ-ભવાયા મારેક ભવાં, નેત્ર, હોઠ, નાસિકા, હાથ-પગ અને મુખના ખોટા ચાળા-ચટકા કરવા, અવયવોનો સંકેત કરવો એવા અર્થમાં ' કૌતુક્ય ' એવો પણ પાઠ છે. જેથી ખીબને હસવું આવે, પોતાની લઘુતા થાય, તેવું જોલવું કે વર્તન કરવું, તે પ્રમાદાચરણનો ચોથો અતિચાર છે. તથા કંઈક-એટલે વિષયવાસના ઉત્પન્ન થાય, તેવાં વિકારી વચનો જોલવાં કે વિષયની વાતો કરવી, તે ' કંઈક ' નામનો અતિચાર. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે સમાચારી છે કે-શ્રાવકે તેવી વાતો કરવી નહિ, જેથી ખીબને મોઢ કે વિષય-રાગ વધે. આ બંને પ્રમાદાચરણના અતિચારો સમજાવા. આ પ્રમાણે ગુણવ્રતોના અતિચારો સમજાવ્યા. ૧૧૪. હવે શિક્ષાવ્રતો સમજાવતાં તેમાં પ્રથમ સામાયિકના અતિચારો કહે છે:-

કાય-વાહ-મનસાં દુષ્ટપ્રણિધાનમનાદરઃ ।

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનં ચ, સ્મૃતાઃ સામાયિકવ્રતે ॥ ૧૧૫ ॥

મન, વચન અને કાયા એ ત્રણ યોગોને પાપ-વ્યાપારમાં ભેડવા, એટલે મન-દુષ્ટપ્રણિધાન, વચન-દુષ્ટપ્રણિધાન અને કાયાનું દુષ્ટપ્રણિધાન, સ્મૃતિ-ભંગ થવો અને અનાદર એમ સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચારો છે.

કાયાને પાપવ્યાપારમાં પ્રવર્તવાવારૂપ શરીરના અવયવો-હાથ, પગ આદિને સંકેતીને ન રાખતાં વારંવાર જેમતેમ લાંબાટૂંકા કર્યા કરવા, તે ' કાય-દુષ્ટપ્રણિધાન ' જોલવામાં શખ્દોની, વાક્યોની કે અર્થની યથાસ્થિત ગોઠવણ ન હોય. ન સમજાય તેમ જોલવું, ભાષા-આપદ્યથી ચીપીચીપીને જોલવું, તે ' વાગ્-દુષ્ટપ્રણિધાન ' તથા મનમાં ક્રોધ, લોભ, ડ્રોહ, ઈર્ષ્યા, અભિમાન વગેરે કરવા, સાવધ-પાપવ્યાપારમાં ચિત્તને આકર્ષક કરવું, તથા મનમાં સંજ્ઞમ પેદા કરવો વગેરે ' મનોદુષ્ટપ્રણિધાન ' સમજવું. આ ત્રણ અતિચારો. કહ્યું છે કે-“ જોયા કે પ્રમાદ્યો વગરની ભૂમિમાં જેમવું. ઉડવું, ઉભા રહેવું, વગેરે કરનારને હિંમ્મા ન થાય તો પણ. પ્રમાદ સેવન કરવાથી તેનું સામાયિક ગણાવું નથી. સામાયિક કરનાર પ્રથમ બુદ્ધિથી વિચાર કરીને હિંમ્મા

નિરવધ વચન બોલે, નહિતર સામાયિક થાય નહિં. જે શ્રાવક સામાયિક કરીને ઘરની ચિતા કરે, તે આત્મધ્યાન પામેલો હોવાથી તેનું સામાયિક નિરર્થક છે.” તથા અનાદર એટલે સામાયિક કરવામાં અનુત્સાહ. સંયોગ છતાં નિયમિત સમયે સામાયિક ન કરવું, અથવા જેમતેમ બ્યારે ત્યારે કરવું, અથવા પ્રબલ પ્રમાદાદિ દોષથી લીધા પછી તરત જ પારી લે. કહેલું છે કે.— “સામાયિક ઉચ્ચરીને તરત પારે, અથવા નિયમિત સમયે નહિં કરતાં સ્વેચ્છાથી બ્યારે-ત્યારે કરે, એવા અનવસ્થિત-ઠેકાણા વગરના પુરુષને અનાદરના કારણે સામાયિક શુદ્ધ થતું નથી,” આ ચોથો અતિચાર, પ્રબળ પ્રમાદાદિના કારણે સામાયિક કરવાના સમયને ભૂલી બધ, મેં સામાયિક કર્યું છે કે નહિં? અથવા કરવાનું છે કે હજુ ખાકી છે? એ ભૂલી બધ. આ ‘સ્મૃતિ-ભંશ’ નામનો અતિચાર ગણાય, કારણ કે મોક્ષ-સાધક અનુષ્ઠાનો એ સ્મરણના ઉપયોગ અને એકાગ્રતાવાળાં છે. માટે તે વિસ્મરણ થાય તો અતિચાર લાગે કહ્યું છે કે:— ‘જે પ્રમાદી પોતાને સામાયિક ક્યારે કરવાનું છે, અગર કર્યું છે કે નહિં? ઈત્યાદિ ભૂલી બધ, તેણે સામાયિક કર્યું છતાં પણ તે નિષ્ફલ સમજવું.’ ઉપલક્ષણથી સામાયિક લીધું કે નહિં? ક્યારે લીધું, ક્યારે પૂર્ણ થશે? એ ભૂલી બધ તો તેને પણ અતિચાર સમજવો. ‘આ સ્મૃતિ-અનુપરંપરા’ નામનો પાંચમો અતિચાર કહ્યો.

પ્રશ્ન—કાય-દુષ્પ્રણિધાન આદિથી સામાયિક નિરર્થક છે—એમ ઉપર કહ્યું, તેથી તો ખરેખર સામાયિકનો જ અભાવ થયો, અને અતિચારો તો વ્રતમાં મલિનતા રૂપ જ હોય છે, જે સામાયિક નથી, તો અતિચાર કેમ કહેવાય? માટે આ અતિચારો નહિ, પણ સામાયિકનો ભંગ જ છે, એમ કહેતા હો તો તેને જવાબ આપે છે કે તમારો પ્રશ્ન ઠીક છે, પરંતુ બાણી-સમજી નિષ્વંસપણાથી એમ કરે, તો ભંગ થાય, પણ અબાણતાં અનુપયોગથી થાય તો અતિચાર લાગે.

પ્રશ્ન—દ્વિવિધ-ત્રિવિધથી પાપવ્યાપાર-ત્યાગરૂપ સામાયિક વ્રત છે. તેમાં ‘કાય-દુષ્પ્રણિધાન’ વગેરેથી પચ્ચક્ષ્ણાણુ-ભંગ થતો હોવાથી સામાયિકનો જ અભાવ થાય છે, અને તેના ભંગથી થયેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. વળી ‘ચચળ મનને સ્થિર કરવું’ અશક્ય છે. માટે સામાયિક કરવા કરતાં ન કરવું વધારે સાફ છે.’ કહ્યું પણ છે કે—‘અવિધિથી કરવા કરતાં ન કરવું સાફ.’

ઉત્તર—તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે, સામાયિક દ્વિવિધ-ત્રિવિધથી લીધું છે. તેમાં મન, વચન, કાયાથી પાપ-વ્યાપાર કરવો નહિં અને કરાવવો નહિં, એમ કુલ છ પચ્ચક્ષ્ણાણુ થયાં. તેમાંથી એકાદનો ભંગ થયો, તો પણ ખાકીનાં અખડિત રહે છે—અર્થાત્ સામાયિકનો સંપૂર્ણ ભંગ થતો નથી, અને દેશભંગને તો અતિચારની ‘મિચ્છા દુષ્કંડ’ કહી શુદ્ધિ કરી શકાય છે. અને મનના વિચારો ખગડવા છતાં તેવો ઈરાદો ન હોવાથી ‘મિચ્છામિ દુષ્કંડ’ દેવાથી શુદ્ધ થાય છે. એમ સામાયિકનો સર્વથા અભાવ નથી, સર્વવિરતિ સામાયિકમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજી લેવું. કારણ કે સુમિ-ભંગમાં પણ સાધુઓને ‘મિચ્છા દુષ્કૃત’ નામનું બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. વળી ભૂલવાળી ક્રિયા પણ અભ્યાસ વધવાથી લાંબે કાળે શુદ્ધ બને છે. બીજાઓ પણ કહે છે કે—‘અભ્યાસથી કાર્યની કુશળતા આગળ આગળ વધતી બધ છે.’ જળિનું એક વખત માત્ર પડવાથી પથ્થરમાં ખાડો પડી જતો નથી (માટે શુદ્ધ ક્રિયા કરવાની ભાવનાએ પ્રથમ અતિચારવાળી પણ ક્રિયા થાય, તે અનુચિત ન ગણાય.) ‘અવિધિથી કરવું તે કરતાં નહિં

કરવું સારું” એ વચન ક્રિયાની અરુચિથી બોલાયેલું છે, માટે યોગ્ય ન ગણવું. કહેલું છે કે— “અવિધિથી કરવા કરતાં નહિં કરવું તે વધારે સુંદર છે” એ વચન (અતુષ્ઠાન પ્રત્યે અણુગમે કે) ઇષ્ટાથી બોલાયેલું છે—એમ સિદ્ધાંત બહુનારાએ કહેલું છે, કારણ કે અતુષ્ઠાન નહિ કરનારને મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત અને અવિધિએ કરનારને નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. અર્થાત્ ક્રિયા ન કરનારને પ્રભુ આજ્ઞા-ભંગનો મહાદોષ અને ક્રિયા કરનારને માત્ર અવિધિદોષ લાગે છે.”

વળી કોઈક એમ કહે છે કે— ‘પૌષધશાલામાં એકલાએ જ સામાયિક કરવું, પણ પ્રણાએ સાથે મળી ન કરવું’ ‘એ અર્થ’ આ વચન—પ્રમાણથી. આ એકાંત ન સમજવું, ખીબા મળેના પણ સંભળાય છે. વ્યવહારભાષ્યમાં કહેલું છે કે— ‘રાજપુત્રાદિક પાંચે પૌષધશાલામાં એકલા થયા.’ વધારેથી સચું. ૧૧૫ આ પાંચ અતિચારો સામાયિકના કથા.

હવે દેશાવકાશિક વ્રતના અતિચારો કહે છે —

પ્રેષ્યમયોગાનયને, પુદ્ગલક્ષેપણં તથા ।

શબ્દ-રૂપાનુપાતૌ ચ, વ્રતે દેશાવકાશિકૈ ॥ ૧૧૬ ॥

દેશાવકાશિક વ્રતમાં નક્કી કરેલી ભૂમિમાંથી બહાર મોકલવું, કે મંગાવવું, પુદ્ગલ-પદાર્થ ફેંકીને જણાવવું કે, હું આ વ્રતમાં છું, ઔખારાદિક શબ્દ કરીને કે રૂપ અતાવીને ખીબને વાકેર કરવા—આ પાંચ અતિચારો કહેલા છે.

દિશિ પરિમાણ વ્રતની વિશેષતા એ જ દેશાવકાશિક વ્રત છે આમાં આટલો દરેક સમજવો કે—કિંમત બવબજવ, વર્ષ કે ચોમાસા પૂરતું હોય અને દેશાવકાશિક તો દિવસ, પ્રહર, મુહૂર્ત આદિના પ્રમાણવાળું હોય તેના પાંચ અતિચારો આ પ્રમાણે :—પોતે નિયમ કરેલા ક્ષેત્રની બહાર કાર્ય કરવાની જરૂરીઆત ઉભી થતાં પોતે ન જતાં ખીબને મોકલ્યો, પોતે બધ તો વ્રતભંગ થાય, તેથી ખીબને મોકલ્યો દેશાવકાશિક વ્રત અહંણુ એટલા માટે કરાય છે કે જવા-આવવાના વ્યાપારથી થતી જીવવિરાધના ન થાય તે ખીબ પાસે કરાવે, કે પોતે કરે, તેમાં દરેક નથી ઉલટો પોતે ઈર્થાસમિતિ-પૂર્વક બધ તો વિરાધના-દોષથી બચે, ખીબને તો સમિતિનો ખ્યાલ ન હોવાથી અજ્યણુ આદિક દોષો લાગે. આ પ્રથમ અતિચાર. નક્કી કરેલા નિયમના બહારના ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થને ખીબને મોકલી મંગાવવો. એ બુદ્ધિથી કે પોતે જાતે બધ તો વ્રતભંગ થાય અને નોકર પાસે જો મંગાવે, તો અતિચાર લાગે. એ ખીબે અતિચાર. તથા પરમાણુઓ એકઠા બની તૈયાર થએલા પુદ્ગલ-સંઘાતો જેવાં કે ઢેરાં, ઘટ, કાષ્ઠ, સળી આદિ ફેંકવા. તેમ કરવાથી સામે સમજી બધ અને નજીક દોડી આવે, એટલે તેને કાર્ય ભળાવે, પણ પોતે તે કાર્ય ન કરે. આ ત્રીજો અતિચાર. ‘શબ્દાનુપાત’—એટલે પોતે જે મહાનમાં રહેલો હોય, તેની વાઠ કે ફેટની બહાર ન જવાનો નિયમ રાખ્યો. એમ છતાં બહારનું કાર્ય આવી પડે ત્યારે ‘હું જાતે જોઈશ, તો મારા નિયમનો ભંગ થશે’ એવી સમજથી પોતે જઈ શકે નહિ, તેમ બહારથી ખીબને બોલાવી શકે નહિ. એટલે ત્યાં ઉભો રહી બહારનાને બોલાવવાના ઉદ્દેશથી છીંક, ઉધરમનો શબ્દ કરી તેને જણાવે, એટલે નજીક આવે, તે ‘શબ્દાનુપાત’ નામનો ચોથો અતિચાર. અને આમાં તેવા જ કારણે બહારનાને પોતાનું રૂપ અતાવે, તેથી પેલો નજીક આવે, તે ‘રૂપાનુપાત’ નામનો પાંચમો અતિચાર. આનું તાત્પર્ય એ છે કે—વ્રતની મર્યાદા બહાર

રહેલા કેઈક પુરુષને વ્રતભંગના ભયથી યોગાવવા અસમર્થ થાય, ત્યારે પોતાનો શબ્દ તે સાંભળે, અગર પોતાનું રૂપ જુએ, તે બાનાથી તેને નજીક યોગાવે, ત્યારે વ્રતનું સાપેક્ષપણું હોવાથી 'શબ્દાનુપાત' અને 'રૂપાનુપાત' નામના બે અતિચારો સમજવા. આ વ્રતમાં પ્રથમના બે અતિચાર પ્રેષણ અને આનયન તેવી શુદ્ધ સમજણ ન હોવાથી અગર સહસાત્કાર વગેરેથી થાય છે, અને છેલ્લા ત્રણ માયાવીપણાથી થાય છે. આટલો ભેદ સમજવો. દરેકમાં વ્રત-રક્ષણબુદ્ધિ હોવાથી અતિચારો છે. અહીં પૂર્વાચાર્યો કહે છે કે, દેશાવકાશિક માત્ર દિગ્વ્રતના સંક્ષેપરૂપ નથી, પણ પાંચેય અભ્યુવ્રતો વગેરે સર્વ વ્રતોનો સંક્ષેપ કરવો, તે દેશાવકાશિક વ્રત છે, કારણ કે અભ્યુવ્રતો આદિ વ્રતોનો પણ સંક્ષેપ કરવો ભેદજ્યે. આ વિષયમાં એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે-અતિચારો માત્ર દિગ્વ્રતના જ જણાવ્યા છે. બીજાં વ્રતોનો સંક્ષેપ કરવા સંબંધી અતિચારો જણાવ્યા નથી તો પછી સર્વ વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ દેશાવકાશિક વ્રત છે-એવો વૃદ્ધવાદ કેવી રીતે માની શકાય ? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-પ્રાણુતિપાતાદિ બીજાં વ્રતોના સંક્ષેપરૂપ આ દેશાવકાશિક વ્રતમાં તે તે વ્રતોને અંગે જણાવેલા વધ, બંધન વગેરે અતિચારો પણ સમજવા. દિગ્વ્રતને સંક્ષેપ કરવામાં તો ભૂમિની મર્યાદાનો સંક્ષેપ કરાતો હોવાથી પ્રેષણ, આનયન વગેરે જુદા અતિચારો કહ્યા છે અને દિગ્વરિમાણુવ્રતના અતિચારો ઉપરાંત આ અતિચારોનો સંજલ હોવાથી કહ્યા છે, માટે જ પ્રગટપણે દિગ્વ્રતના સંક્ષેપને દેશાવકાશિક વ્રત કહેલું છે. તાત્પર્ય એ કે બીજાં વ્રતોમાં સંક્ષેપ કરવાથી દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાય અને તેના અતિચારો તે તે વ્રતમાં જણાવ્યા છે, તે તે સમજી લેવા. ૧૧૬. હવે પૌષધવ્રતના અતિચારો કહે છે :—

ઉત્સર્ગાદાન-સંસ્તારાનનવેક્ષ્યામૃજ્ય ચ ।

અનાદરઃ સ્મૃત્યનુપરચાપનં ચૈતિ પૌષધે ॥ ૧૧૭ ॥

પૌષધ નામના અગ્નિચારમા વ્રતમાં જોયા કે પ્રમાર્જન કર્યા વગર પરઠવે, તે જ પ્રમાણે અભયણાથી ચીજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે કે મૂકે, અભયણાથી જોયા-પ્રમાર્જ્યા વગર સંચારો પાથરે, અનાદર રાખે, સ્મરણ ન રાખે. એ પાંચ અતિચારો છે.

ઝાડો, પેશાબ, થુક, કદ, શ્લેષ્મ ઇત્યાદિક જે જગો પર પરઠવે, ત્યાં નેત્રથી નજર કરવી, વસ્ત્રના છેડા કે પૂંજણીથી જગ્યાને પૂંજવી. પછી જ્યણાથી પરઠવે. અર્થાત્ વિવેકથી ત્યાગ કરે. એમ ન કરતાં પૂંજ્યા-પ્રમાર્જ્યા વગર વગર જ્યણાએ પરઠવે, તે પ્રથમ અનિચાર. આદાન એટલે લાકડી, પાટલો, પાટિયાં આદિ ઉપયોગી ચીજ-વસ્તુઓ જ્યણા વગર, જોયા-પ્રમાર્જ્યા વગર લેવી-મૂકવી તે રૂપ બીજો અતિચાર. તથા ફર્લ, કુશલ, કંબલ, વસ્ત્ર આદિ રૂપ સંચારો કરે, તે જોયા કે પ્રમાર્જન કર્યા વગર પાથરે, તે રૂપ અતિચાર. અહીં સંચારો સાથે શય્યા અને મકાન પણ સમજી લેવા. સંચારો અદ્વી હાથ-પ્રમાણ હોય, શય્યા સાડાત્રણ હાથ-પ્રમાણ હોય. ત્રણેયને આંબથી જોયા વગર અને ચરવણાથી કે ઢંડાસણથી પાટ, વસતિ-પૌષધશાલાનું પ્રમાર્જન કર્યા વગર વાપરવું તેને 'સંસ્તારક અપ્રત્યુપેક્ષણ અને અપ્રમાર્જન' નામનો ત્રીજો અતિચાર. અહીં જોયા વગર એટલે બેદર-કારીથી ગમે તેમ ઉતાવળથી જુએ તથા પ્રમાર્જન કર્યા વગર એટલે ગમે તેમ પ્રમાર્જન અર્ધું ન થાય તે રૂપ દુષપ્રમાર્જન અને દુરવેક્ષણ પણ સાથે સમજી લેવું પ્રમાર્જન અને અવેક્ષણ

શબ્દમાં નિષેધ-અર્થવાચક નમ્ અર્થાત્ અ કહેલો છે, તે કુત્સાઅર્થમાં હોવાથી જેમ કુત્સિત પ્રાદ્યજુને અપ્રાદ્યજુ પણ કહેવાય, તેમ સમજવું. મૂળ આગમ ઉપાસકશાંગ સૂત્રમાં આ વાત કહેલી છે કે :—

“અપ્રતિલિખિત-દુષ્પ્રતિલિખિત શચ્યા-સંથારો, અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત શચ્યા-સંથારો અપ્રતિલિખિત-દુષ્પ્રતિલિખિત સ્થાડિલ-માત્રું પરઠવવાની ભૂમિ, અપ્રમાર્જિત-દુષ્પ્રમાર્જિત સ્થાડિલ-માત્રું પરઠવવાની ભૂમિ.” હવે ચોથો અતિચાર કહે છે :—

‘અનાદર’-પૌષધવ્રત લેવામાં અને તેના કર્તવ્ય-અનુષ્ઠાનોમાં અનાદર કરવો, અર્થાત્ ઉલ્લાસ-રહિતપણે, વિધિ તરફ અનાદર, અનિચ્છાએ, જેમ-તેમ વેઠ તરીકે વ્રત-અનુષ્ઠાન કરે, તે ‘અનાદર’ નામનો ચોથો અતિચાર તથા પૌષધ કરવાતુ ભૂલી જવું, અમુક વિધિ-અનુષ્ઠાન મેં કર્યું કે નહિ? તે ચાદ ન રહે, તે ‘અસ્મૃતિ’ નામનો પાંચમો અતિચાર. જેને સર્વથી પૌષધવ્રત હોય. તેને આ અતિચાર હોય દેશથી પૌષધ હોય, તેને આ અતિચારો ગણેલા થી ૧૧૭. હવે અતિથિસંવિભાગ વ્રતના અતિચારો કહે છે :—

સચિત્તે ક્ષેપણં તૈન, પિધાનં કાલલંઘનમ્ ।

મત્સગોડન્યાપદેશસ્વ, તુર્યશિક્ષાવ્રતે સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

દેવાચોગ્ય વસ્તુ ઉપર સચિત્તવસ્તુ મૂકવી, સચિત્તથી ઢાંકવી, વહોરાવવાનો કાળ ઉલ્લંઘન કરવો, મત્સર કરવો, આપવાની વસ્તુ પારકી કે પોતાની-અન્યથા વ્યપદેશ કરવો-આ ચોથા ગુણવ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવ

અતિથિ-સંવિભાગરૂપ ચોથા ગુણવ્રતના પાંચ અતિચારો છે. તેમાં ૧ ‘સચિત્તમાં સ્થાપન’-એટલે ન દેવાની યુદ્ધિથી સાધુને વહોરવા ચોગ્ય વસ્તુ પૃથ્વીકાય, પાણીના ભાજન, સળગતા ચૂલા કે ધાન્યમાં સ્થાપન કરવી તુચ્છયુદ્ધિવાળો એમ સમજે છે કે, સચિત્તને અડકેલી વસ્તુ સાધુ વહોરતા નથી, એટલે દેવા ચોગ્ય વસ્તુ સચિત્તમાં સ્થાપન કરી રાખે અને સાધુઓ તે ગ્રહણ કરે નહિ આ લાભ મને થયો. આ પ્રથમ અતિચાર ૨ ‘સચિત્ત-સ્થગન’ ઉપર પ્રમાણેની યુદ્ધિથી દેવ વસ્તુ ઉપર કંદ, પાંદડાં, ફૂલ, રૂલ વગેરે સજીવ પદાર્થો ઢાકે આ બીજો અતિચાર સાધુઓને ભિક્ષા-ઉચિત કાળ વીતી ગયા પછી અગર તે પહેલાં પૌષધવ્રતવાળો ભોજન કરે-આ ‘કાળ-ઉલ્લંઘન’ નામનો ત્રીજો અતિચાર. તથા ‘મત્સર’ કોપ કરે અર્થાત્ સાધુ માગે એટલે કોપ કરે, છત્રી વસ્તુ માગવા છતાં ન આપે અથવા આ સામાન્યસ્થિતિવાળાએ પણ આપ્યું, તા શું હું તેનાથી ઓછો છું? એમ બીજા આપનાર ઉપર મત્સર કરી આપે અહિં બીજાની ઉન્નતિના અંગે ઈર્ષ્યા થઈ અને-કાર્યસંગ્રહમાં અમે કહેલું છે કે-‘બીજાની સંપત્તિ સહન ન કરી શકવાથી, તે સંપત્તિવાળા ઉપર કોપ કરવો, તે મત્સર કહેવાય’ આ ચોથો અતિચાર, તથા ‘અન્ય-અપદેશ’ સાધુને વહોરાવવાની ઈચ્છા ન હોય, ત્યારે ‘આ બીજાનું છે’ એમ બાતુ કાઢી ન આપે, વ્યપદેશ-બાતું કાઢે અપદેશ-શબ્દના કારણ, પડાતુ બતાવવું, અને લક્ષ્ય આપવું એવા ત્રણ-અર્થ થાય છે, એમ અનેકાર્યસંગ્રહમાં કહેલું છે આ પાંચમો અતિચાર આ પ્રમાણે અતિથિસંવિભાગ વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવ્યા

અતિચારની ભાવના આ પ્રમાણે સમજવાની કે- જ્યારે ભૂતચૂકથી અણુધાર્યા દોષોનું સેવન થઈ જાય, તો અતિચાર અને સમજપૂર્વક સેવાય, તો વ્રતભંગ સમજવું. આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વમૂલ્ય ખાર મનો સમજાવ્યાં, તેમજ તેના અતિચારો પણ કહ્યા. ૧૧૮.

ઉપર જણાવેલા સમ્યક્ત્વ-મૂલ્ય ખાર મતોમાં રહેલો શ્રાવક સાત ક્ષેત્રોમાં ભક્તિથી પોતાનું ધન વાવવો અને અતિદીન દુઃખીઓમાં અનુકંપાથી આપવો તે મહાશ્રાવક ગણાય છે—

एवं व्रतस्थितो भक्त्या, सप्तक्षेत्र्यां धनं वपन् ।

दयया चातिदीनेषु, महाश्रावक उच्यते ॥ ११९ ॥

આ પ્રમાણે આગળ કહી ગયા તેવા પ્રકારવાળા સમ્યક્ત્વમૂલ્યક અતિચારરહિત ખાર મતોમાં નિશ્ચય ચિત્તવાળો શ્રાવક ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલ પોતાનું ધન જિન-બિખ, જિન-ભવન, જિનાગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા લક્ષણ સાત ક્ષેત્રોમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી વાવવો હોય તે મહાશ્રાવક કહેવાય. શ્લોકમાં ‘ક્ષેત્ર અને વાવવું’ કહેલાં છે, તે એટલા માટે કે ક્ષેત્રોમાં ખીજવું વાવેતર કરવાનું હોય છે, અને વાવવાનું ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં હોય છે, માટે વાવવું કહેલું છે અને સાતેયને ક્ષેત્રો કહ્યાં, તે જૈનદર્શનની પ્રણાલિકાથી સમજાવ્યાં.

(૧) જિનબિખ-વિશિષ્ટ લક્ષણોથી યુક્ત, કેષતાં જ આનંદ ઉપજાવે તેવી, વજ્રરત્ન, ઈન્દ્રનીલરત્ન, અંબરરત્ન, ચંદ્રાકાન્તમણિ, સૂર્યાકાન્તમણિ, રિષ્ટરત્ન, કર્કેતનરત્ન, પરવાળાં, સોનું, ચાંદી, ચંદનકાષ્ઠ, ઉત્તમ પાષાણ, ઉત્તમ માટી આદિ ઉત્તમ દ્રવ્યોની શ્રીજિનપ્રતિમા ભરાવવી. ક્ષુદ્રે છે કે- “ઉત્તમ માટી, નિર્મલ પાષાણ, રૂપું, કાષ્ઠ, સોનું, રત્ન, મણિ, ચંદન વગેરેથી પોતાની સંપત્તિ અનુસાર જેઓ શ્રીજિનેશ્વરદેવની મનોહર મૂર્તિ કરાવે છે, તે મનુષ્યપણાનાં અને દેવપણાનાં મહાન સુખોને મેળાવે છે.” તથા-“આર્ષલાઢકારિણી, સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત, સમગ્ર અલંકારવાળી, શ્રીજિનપ્રતિમાનું દર્શન કરતાં જેમ મનને અધિક આનંદ થાય, તેમ નિર્જશ અલંકારવાળી, શ્રીજિનપ્રતિમાનું દર્શન કરતાં જેમ મનને અધિક આનંદ થાય, તેમ નિર્જશ પણ અધિક સમજવી.” તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ભરાવેલી પ્રતિમાની વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરે, અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરે, તેના મહોત્સવાદિ યાત્રા કરે, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં આભૂષણોથી વિભૂષિત કરે, વિવિધ વસ્ત્રો અર્પણ કરે. આ પ્રમાણે જિનબિખમાં ધન વાવે, અર્થાત ખર્ચે કહેલું છે કે- ‘જેમાંથી ઘણી ગંધ ઉછળતી હોય તેવાં સુગંધી ચૂણો, પુષ્પો, અક્ષતો, ધૂપ, લીલાઓ, તાલ’ ઘીથી બનાવેલાં જુદા જુદા પ્રકારનાં અનેક નૈવેદ્યો, કુંઠરતી સ્વયં પાકેલાં રંજો અને જળપૂર્ણ કળશાદિ પાત્રો જિનેશ્વરદેવને ધરીને તેનાથી અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરનારા શ્રાવકો દુકા કાળમાં મોક્ષના મહાસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.’ પ્રશ્ન-જિનબિખો રાગદ્વેષ વગરના હોવાથી તેની પૂજા કરવાથી કશો લાભ થતો નથી. ગમે તેવી ઉત્તમ પૂજા કરીએ, તો પણ તે ખુશ થતા નથી કે તૃપ્ત થતાં નથી. અતૃપ્ત કે અતુષ્ટ દેવતા પાસેથી કંઈ રૂલ મળી શકતું નથી.’ આમ કહેનાંને સમાધાન આપે છે કે- આ વાત યથાર્થ નથી. અતૃપ્ત, અતુષ્ટ એવા ચિંતામણિ વગેરેથી રૂલ-પ્રાપ્તિ થાય છે. અમે વીતરાગનોત્રમાં કહેલું છે કે-“જે પ્રસન્ન ન થાય, તેની પાસેથી રૂલ કેવી રીતે મળે? આ પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી. શું જડ છતાં ચિંતામણિરત્ન વગેરે રૂળ નથી આપતાં? અર્થાત આપે છે. તેમ શ્રીજિનમૂર્તિ પણ રૂળ આપે છે.” તથા ‘પૂજ્યોમા ઉપકાર કરવાનો અભાવ છતાં પૂજકને ઉપકાર થાય છે. જેમ મત્રો વગેરેનું સેવન કે સ્મરણ

કરવાથી, સરોવરને સેવવાથી (મિલનાશ કે શીતળતા), અગ્નિ આદિ સેવનથી (ગરમી આદિનો) દાહ થાય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. આ વિધિ જણાવ્યો, તે પોતે કરાવેલી મૂર્તિના વિધિ કહ્યો. તેની રીતે ખીજાઓએ ભરાવેલ બિંબોની, તેમજ કોઈએ નહિ કરાવેલાં એવાં શાશ્વતાં બિંબોનું પણ પૂજન, વંદન વિગેરે વિધિ યથાયોગ્ય કરવો.

શ્રીજિન-પ્રતિમા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એક ભક્તિથી કરાવેલી જિનપ્રતિમા કે જે પોતે કે ખીજાએ ભક્તિ કરવા માટે મંદિરમાં પધરાવેલી હોય છે, અત્યારે પણ મનુષ્યો ભરાવે છે. ખીજું મંગલચૈત્ય કે જે ઘરના બારસાખમાં મંગલ માટે કરાવાય છે. ત્રીજું શાશ્વતચૈત્ય કે જે કોઈએ કરાવેલું હોતું નથી, પરંતુ અનાદિકાળથી શાશ્વતરૂપે ભૂર્વ, અધો, અને તિસ્થાં લોકમાં શાશ્વત જિનમંદિરમાં વિધમાન છે. ત્રણે લોકમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી, કે જે પર-માત્માની જિનપ્રતિમાથી પવિત્ર બન્યું ન હોય જિનપ્રતિમાઓની પૂજાવિધિ વીતરાગ સ્વરૂપનું આરાપણ કરીને કરવી યોગ્ય છે.

(૨) જિનમંદિર-જિનભવન-ક્ષેત્રમાં પોતાનું ધન વાવવું તે આ પ્રમાણે :—હાડકાં, કોલસા આદિ અમંગલ-શસ્ત્ર-રહિત ભૂમિમા સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલા પાષાણ, કાષ્ઠ આદિ ચીજો ગ્રહણ કરીને શાશ્વતવિધિ પ્રમાણે સૂતાર, સલાટ, મીઠી, કારીગરોને બળાત્કાર કે હગાઈ કર્યા વગર અધિક મહેનતાણું આપીને છ જીવનિકાયના જીવોનું ચતનાપૂર્વક રક્ષણ કરીને જિનભવન બંધાવવું પોતાની પાસે ધનસંપત્તિ સારી હોય તો ભરત આદિની જેમ રત્નશિલા જડેલા સુવર્ણતણવાળું, મણિઓના સ્તંભવાળું અને પગથીયાં પણ તેવાં જ હોય, રત્નમય સેંકડો તોરણ-કમાનોથી સુશોભિત, વિશાલ ગરબાચુકત, પૂતળીઓની રચનાવાળા ચાંભલાવાળું, ઇત્યાદિક ઉત્તમ શોભાચુકત બાંધણીવાળું, વળી જેમાં કપૂર, કસ્તૂરી, અગર આદિ સળગતા સુગંધી ધૂપોનો ધૂમકો આકાશમાં ઉછળતો હોય અને તેથી બાજુ ‘આ વાદળાં છે’ એમ માની આનંદથી નૃત્ય કરતા મોર વિગેરેના મધુર કેકારવ શબ્દો સંભળાઈ રહેલા હોય, વળી ન્યાં આરેય પ્રકારનાં માંગલિક વાજિત્રોના અવાજથી આકાશ ગાજી રહેલું હોય. દેવદૂત્ય વિગેરે વિવિધ વસ્ત્રોના ચંદ્રુઆ અને તેમાં ટાંકેલાં મોતીઓથી ચુકત તથા મોતીઓના લટકતા ગુચ્છા-વાળું હોવાથી શોભતું, ન્યાં દેવ-સમૂહો ઉપરથી નીચે આવતાં અને દર્શન કરીને પાછાં ઉપર જતા, ગાયન ગાતા નૃત્ય કરતા. કૂદતા, સિંહનાદ કરતા હોય, અને આવો પ્રભાવ દેખી તેની અતુષ્ટતાથી હર્ષ પામતા જન-સમુદાયવાળું, વિવિધ દૃશ્યવાળાં ચિત્રારાવેલાં ચિત્રો દેખી આશ્ચર્ય પામતા અનેક લોકોથી ચુકત, આમર, છત્ર, ધ્વજ આદિ અલંકારોથી અલંકૃત, શિખર પર ફરકતા મહાધ્વજવાળું તેમજ અનેક ઘુઘરીઓવાળી નાની નાની પતાકા ફરકવાથી થયેલા શબ્દોએ આકાશને સુખરિત કર્યું હોય તેવું, કૌતુકથી આકર્ષાએલા દેવો, અસુરો અને અપ્સરાઓના સમૂહ ‘હું પહેલો, હું પહેલો’ એમ સ્પર્ધા કરી સંગીત કરતા હોય, ગાયકોના મધુર ગીતોના ધ્વનિએ દેવગાંધર્વ તુચ્છરૂપે પણ અંબવાણો કરી નાખેલ હોય તેવું, વળી ન્યાં નિરંતર કુલાંગનાઓ એકઠી થઈ તાળી પાડી રાસલીલા રમતી, ઢાંડીયા આદિના નૃત્ય કરતી, અભિનય-હાવભાવ કરતી દેખીને ભવ્ય લોકો અમત્કાર પામતા હોય, અભિનયવાળા નાટકો જોવાના ઉદ્દેશાસથી આકર્ષાએલા કોડો રસિક લોકો ન્યાં ઉતરી આવે છે,

એવાં જિનમંદિરોને ઉચ્ચા પર્વતના શિખર ઉપર, અથવા બ્યાં બ્યાં જિનેશ્વરોનાં જન્મ, હીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, નિર્વાણ થયાં હોય, તેવા કલ્યાણકલ્યાણમાં, સમ્પત્તિ મહા-રાજની માફક ફરેક નગરમાં, ફરેક ગામમાં, શેરીએ શેરીએ અને સ્થાને સ્થાને બંધાવવાં બોધે. એ મહાશ્રીમંત શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે. પણ તેવો વૈભવ ન હોય તો છેવટે તૃણ-કુટીર જેવું પણ જિનમંદિર કરાવવું. કહ્યું છે કે—“જે જિનેશ્વરભગવંત માટે માત્ર ઘાસની કુટીર જેવું નાનું મંદિર બનાવે, તથા ભક્તિથી માત્ર એક પુષ્પ તેમને ચડાવે તેના તેટલા પુણ્યનું માપ પણ કેવી રીતે કરવું ? તો પછી જેઓ મજબૂત નક્કર પાપાણુ-શિલા-સમૂહને ઘડાવીને મહામંદિર બંધાવે, તેવા ઉદાર શુભલાવનાવાળા પુરુષો ખરેખર મહાભાગ્યશાળી છે.”

વિશિષ્ટ વૈભવવાળા રાજાઆદિક જિનમંદિર બંધાવે, તેઓએ તો તેના નિર્વાહ અને ભક્તિ માટે ઘણા ભંડાર-ધન, ગામ, શહેર, તાલુકો કે ગોકુલ વિગેરેનું દાન કરવું બોધે. આ પ્રમાણે જિનભવન-રૂપ ક્ષેત્રમાં પોતાનું ધન વાવવું. તથા જીર્ણુ એટલે જૂનાં થઈ ગયેલાં, પડી ગયેલાં જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. નાશ પામેલાં કે ખીબના કબજામાં ગયેલાંનો કબજો લઈ તેનું રક્ષણ કરવું.

વ્રક્ષ—‘નિરવધ અર્થાત્ પાપરહિત જિનધર્મ આચરનાર ચતુર શ્રાવકને જિનભવન, જિનબિંધ, જિનપૂજા આદિ કરવાં ઉચિત જણાતાં નથી. કારણ કે, તે કરવામાં છ કાય જીવોની વિરાધના થાય છે. જમીન ખોદવી, પત્થર, ઘટ, પાટડા લાવવા, ખાડા પૂરવા, ઘટો ચણવી, પાણીમાં ભીંજાવવું, વનસ્પતિ-ત્રસકાયની વિરાધના કર્યા વગર જિનમંદિર બંધાવી શકાતું નથી.’

સમાધાન—“જે શ્રાવક પોતાને માટે અને કુટુંબ માટે આરંભ-પરિગ્રહમાં આસક્ત બની ધન ઉપાર્જન કરે છે, તેનું કરેલું ધન ઉપાર્જન નિષ્ફલ ન બાંધ, તે કારણે જિનભવન-આદિકમાં ધનવ્યય થાય, તે કલ્યાણ અને પુણ્યનું કારણ ગણેલું છે.” પરંતુ ધર્મમાં અર્ચવા માટે ધન ઉપાર્જન કરવાનું હોતું નથી કારણ કે, ‘ધર્મ માટે જેને ધન કમાવાની ઈચ્છા છે, તેના કરતાં તો તેવી ઈચ્છા ન કરવી, તે જ વધારે સારી ગણાય કારણ કે, કાઢવમાં પગ ખરડીને ધોવો, તે કરતાં કાઢવનો રપશે જ ન કરવો-તે ઉત્તમ છે.’ વળી જિનમંદિર વગેરે બાંધવાં તે વાવ, કૂવા, તળાવ આદિ ખોદાવવા માફક અશુભ કર્મબંધનું કારણ નથી, કારણ કે ત્યાં તો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘનું વારંવાર આગમન, ધર્મદેશના-શ્રવણ, વ્રત સ્વીકારવાં અને એવાં શુભ કલ્યાણ કરનાર ધર્મકાર્યો જ થાય છે અને તે શુભ પુણ્ય અને નિર્જરાના હેતુઓ છે વળી તે રથળમાં છ જીવનિકાયની વિરાધના થવા છતાં પણ ચતના બળવનારા શ્રાવકો કયાના પરિણામવાળા હોવાથી નાનામાં નાના પણ જીવોને રક્ષણ કરવાની ચતના હોવાથી તેમને વિરાધનાનું પાપકર્મ બંધાતું નથી. કહેલું છે કે—“શુદ્ધ અધ્યવસાયવાળા તથા સૂત્રમાં કહેલ વિધિરૂપ સન્માર્ગને આચરતા એવા ચતનાવંત જીવને જે વિરાધના થાય, તે કર્મનિર્જારરૂપ રૂળને આપનારી થાય સમસ્ત ગણિપિટક એટલે કાદશાંત્રીનો સાર જેમણે પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેવા નિશ્ચયનયનું અવલંબન કરનાર પરમર્થિઓનું એ મહાન રહસ્ય છે કે—‘આત્માના પરિણામથી જે થાય, તે પ્રમાણરૂપ છે’ અર્થાત્ નિશ્ચય-નયથી જિનમંદિરાદિ કરનારને હિંસાના પરિણામ નથી, પણ ભક્તિના પરિણામ છે” હવે શ્રાવક-પ્રતિમા અંગીકાર કરનાર જે પોતાના કુટુંબ માટે પણ આરંભ કરતો નથી, તે ભવે

જિનબિયાદિ ન કરાવે. તે માટે કહેલું છે કે-‘જેઓ દેહાદિ-કારણે પણ છ કાય-વધમાં પ્રવર્તે છે, તેઓ ‘જિનપૂજમાં’ પણ છ-કાય-વધ થાય છે’-એ બુદ્ધિથી ન પ્રવર્તે એ પણ મહાઅજ્ઞાન સમજવું, વિસ્તારથી સચું.

(૩) જિનાગમ-ધર્મક્ષેત્રમાં પોતાનું ધન વાવવું, તે આ પ્રમાણે :—મિથ્યાશાસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલા ખરાબ સંસ્કારરૂપ ઝેરનો નાશ કરવા માટે મંત્ર સરખું, તથા ધર્મ-અધર્મ, કરણીય-અકરણીય, ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય, પેય-અપેય, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને છોડવા યોગ્ય, તત્ત્વ-અતત્ત્વ વગેરે જગતના ભાવોનો વિવેક કરનાર, ગાઢ અધિકારમાં હીપક સમાન. સંસાર-સમુદ્રમાં દૂબતાને ખેટ સમાન, મરુભૂમિમાં કલ્પવૃક્ષ-સમાન, જિનાગમ એ સંસારમાં પ્રાપ્ત થવા ઘણા દુર્લભ છે. જિનેશ્વરઆદિકને ખતાવનાર હોય તો આ આગમ છે. સ્તુતિમાં પણ અમે કહ્યું છે :—“જેમના સમ્યક્ત્વ-સામર્થ્યથી આપ સરખાતું પરમ આત્મપણું અથવા તો પરમાત્મપણું અમે સમજી શકીએ છીએ, તે કુવાસનાના દોષને નાશ કરનાર આપના શાસનને નમસ્કાર થાઓ.” જિનાગમ પ્રત્યે આદરવાળાઓને દેવ, ગુરુ અને ધર્મ વગેરે ઉપર પણ બહુમાન હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ કોઈક વખત કેવલજ્ઞાન કરતાં પણ જિનાગમરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણુપણામાં આગળ વધી જાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે :—‘સામાન્યથી શ્રુતોપયોગને અનુસારે શ્રુતજ્ઞાની કદાચ અશુદ્ધ આહારને શુદ્ધ માનીને વહોરી લાવે, તેને કેવલજ્ઞાની પણ આહારપણે અહંણ કરે, નહિતર શ્રુતજ્ઞાન અપ્રમાણ કરે.’ શ્રીજિનાગમનું એક વચન પણ ભવ્યલવોના ભવનો નાશ કરવા સમર્થ છે જે માટે કહેવાયું છે કે.—“જિનાગમમાંનું એક પદ પણ નિર્વાહ કરનાર અર્થાત્ મોક્ષ આપવા સમર્થ થાય છે. સંભળાય છે કે- એક માત્ર સામાયિક-પદથી અનંતા સિદ્ધિપદને પામ્યા છે.”

જે કે રોગીને પથ્ય ખોરાક, તેમ મિથ્યાદષ્ટિને જિન-વચનની રુચિ થતી નથી, તો પણ સ્વર્ગ કે અપવર્ગનો માર્ગ ખતાવવામાં જિનવચન સિવાય ખીજું કોઈ સમર્થ નથી, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિઓએ આદરપૂર્વક તેની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. કારણ કે જેમનું નજીકમાં કલ્યાણ થવાનું હોય, તેઓ જ ભાવપૂર્વક જિનવચનને સ્વીકારે છે ખીજાઓને તો તે સાંભળતાં કાનમાં ચૂલ મારેક દુ.ખ કરનાર હોવાથી અમૃત પણ ઝેરરૂપ ધની જાય છે. જો જગતમાં આ જિનવચન ન હોત, તો આ ધર્મ-અધર્મની વ્યવસ્થા વગરના લોકો ભવરૂપ અધારા કૂવામાં પડે, અને પછા પછી ત્યાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થતો ?

જેમ આયુર્વેદમાંના ‘વિરેચનની ઇચ્છાવાળાએ હરડેનું ભક્ષણ કરવું’ એ એક વચનથી હરડે ભક્ષણ કરવાના પ્રભાવથી વિરેચન થયું અને તેના વચન પર વિશ્વાસ ગેઠો, એટલે તે આખા આયુર્વેદને પ્રમાણરૂપ સ્વીકારે છે, તથા જેમ અષ્ટાંગ નિમિત્તશાસ્ત્રમાં કહેલા ચંદ્ર, સૂર્ય અહ-ચાર કે ધાતુવાદ-રસ, રસાયણ એ વગેરે પ્રત્યક્ષ ભાવોના વિશ્વાસથી તે શાસ્ત્ર-કથિત પરોક્ષ ભાવોને પણ જણાવનારા વચનોને પ્રામાણિક ગણવામા આવે છે, તેમ જિનવચન સમજવા માટે જેઓની મંદ બુદ્ધિ છે, તેઓએ પણ તેમાં કહેલા પ્રત્યક્ષ ભાવોની જેમ પરોક્ષ-દષ્ટિ કે બુદ્ધિથી પણ ન સમજાય તેવા ભાવોને પણ સત્યરૂપે નિશ્ચિત માનવા જોઈએ. ‘આ હુ-મમા કાળ-યોગે દિનપ્રતિદિન બુદ્ધિ મંદ થવાથી જિનવચનનો લગભગ ઉચ્છેદ થશે’ એમ માની શ્રીનાગાર્જુન, શ્રીસ્કંદિલા-ચાર્ય વગેરે પૂર્વના મહાપુરુષોએ આગમને પુસ્તક વિષે સ્થાપન કર્યું છે. તેથી જિનવચન તરફ

ખડુમાનવાળાઓએ આ આગમાદિ શાસ્ત્રો પુરતકમાં લખાવવાં અને વસ્ત્રાદિકથી તેની પૂજા કરવી. કહેલું છે કે :—“જેઓ શ્રીબિનેશ્વરદેવોનાં વચન-સ્વરૂપ આગમાદિ શાસ્ત્રો લખાવે છે, તે પુરુષો દુર્ગતિ પામતા નથી. મૂળા-ઝોખડા, કે જડ સ્વભાવવાળા અગર અક્કલવગરના થતા નથી તેમ જ આંધળા કે મૂંઝ થતા નથી.” જે ભાગ્યશાળી પુરુષો જિનાગમનાં પુરતકોને લખાવે છે, તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોનો પાર પામી મુક્તિ પામે છે, તેમાં સંશય નથી. કહેલું છે કે :—“જે સ્વયં જિનવચન લાલે છે, ખીજાને લાલ્યાવે છે, અને લાલ્યાનારને વસ્ત્ર, ભોજન, પુરતક કે લાલ્યાની સામગ્રી આપવા પૂર્વક દરરોજ તેના પર અનુગ્રહ કરે છે, તે મનુષ્ય આહિં સર્વેક થાય છે.” લખાવેલાં પુરતકોને સવિગ્ન ગીતાર્થ મુનિવરોને ખડુમાન-પૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવા દાન કરવાં. હંમેશાં પુરતકનું વ્યાખ્યાન કરાતું હોય, ત્યારે તેની પૂજા કરવા પૂર્વક તેનું શ્રવણ કરવું. આ પ્રમાણે જિનાગમ-પુરતકમાં ધન વાવવું.

(૪) સાધુ ક્ષેત્ર-શ્રીબિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનુસાર સત્ચર આરિત્રનું પાલન કરતા, આરાધના કરવા દ્વારા દુર્લભ મનુષ્ય જન્મને સરૂળ કરતા. પોતે સંસાર-સમુદ્રથી તરવા સાથે ખીજાઓને પણ તરવા માટે પ્રયત્ન કરતા, શ્રીતીર્થંકરો, ગણધરોથી માંડી આજે દીક્ષિત થયા હોય તેવા સામાયિક-આરિત્રવંત દરેક સાધુ ભગવંતોની સેવા-લક્ષિતમાં ઉચિત રીતે પોતાનું ધન વાવવું. તે આ પ્રમાણે :—ઉપકારી એવા સાધુ ભગવંતોને કંઈપણ તેવા નિર્દોષ અચિત આહારાદિક, રોગનાશક ઔષધાદિ, ટાઢ આદિ નિવારણ કરનાર વસ્ત્રાદિ, પૂંજવા-પ્રમાર્જના કરવા માટે રબેકરણ, ઢંડાસણ આદિ, ભોજન કરવા માટે પાત્રાદિક, ઢાંડાદિક ઔપચરિક ઉપકરણો, તથા રહેવા માટે મકાન આદિનું દાન કરવું ભેઈએ. તેવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સાધુઓના ઉપકારમાં ન આવે. માટે સત્યમેાપકારી તે સર્વનું દાન કરવું. સાધુધર્મ અગીયાર કરવા તૈયાર થએલા પોતાના પુત્ર-પુત્રીઓને પણ સમર્પણ કરે. વધારે કેટલું કહેવું ? જેવી જેવી રીતે મુનિએ નિરાળાધપણે પોતાનું મોક્ષાનુષ્ઠાન સાધી શકે, તેવી તેવી રીતે મોટા પ્રયત્નથી સર્વ વસ્તુઓ આપવી. જિનાગમના વિરોધી કે સાધુધર્મની નિંદા કરનારાઓને પોતાના છતાં સામર્થ્યથી અટકાવવા ભેઈએ. જે માટે કહેલું છે કે :—“તે કારણથી સામર્થ્યવાળાએ પ્રભુઆજ્ઞથી ભ્રષ્ટ થએલાની ઉપેક્ષા ન જ કરવી, પણ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપાયોથી તેને શિખામણ કે શિક્ષાથી ઠેકાણે લાવવા.” તથા—

(૫) સાધવી ક્ષેત્ર-જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્રરૂપ ત્રણ રત્ન ધારણ કરનાર સાધ્વીરૂપ ક્ષેત્રમાં સાધુ માર્કેક યથોચિત આહારાદિકનું દાન આપી પોતાનું ધન વાવવું. શંકા કરી કે—‘સત્ત્વ વગરની, તથા દુઃશીલપણના અંગે સ્ત્રીઓને મોક્ષનો અધિકાર નથી, તો પછી તેમને આપેલું’ દાન સાધુ સરખું કેવી રીતે ગણાય ?’ સમાધાન—“સ્ત્રીઓમાં નિઃસત્ત્વપણની વાત સાચી નથી કારણ કે, સુખી ગૃહવાસીને ત્યાગ કરી સાધુધર્મની અનુપમ આરાધના કરનાર ગ્રાહી વગેરે મહાસત્ત્વવાળી સાધ્વીઓમાં સત્ત્વ નથી એમ કહેલું યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે—“શીલ અને સત્ત્વ મહાસત્ત્વવાળી સાધ્વીઓમાં સત્ત્વ નથી એમ કહેલું યોગ્ય નથી. કહ્યું છે કે—“શીલ અને સત્ત્વ ગુણોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં આર્યા ગ્રાહી, સુન્દરી, રાજમતી અને પ્રવર્તિની આર્યા ચંદનગાંડા આદિ દેવો તથા મનુષ્યોથી પણ પૂજાયા છે.” તે સિવાય આ જગતમાં ગૃહસ્થપણમાં પણ સુકર સત્ત્વ અને નિર્મળ શીલથી પ્રસિદ્ધિ પામેલી સ્ત્રીતા વગેરે સ્ત્રીઓને સત્ત્વ વગરની કે શીલ-રહિત કેમ કહેવાય ? રાન્યલક્ષ્મી, પતિ, પુત્ર, ભાઈ, કુટુંબ આદિ સ્નેહ-સંબંધોનો ત્યાગ

કરી દીક્ષા-ભાર વહન કરનાર સત્યભામા આદિક સ્ત્રીઓમાં અસત્ત્વપણું કેવી રીતે કહી શકાય ?” આ કારણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના કરનાર, પ્રાણના લોગે પણ શીલનું રક્ષણ કરનાર, મહાઘોર તપશ્ચર્યા કરનાર હોવાથી સત્ત્વ વગરની કે દુશ્ચારિત્રવાળી કેવી રીતે ગણાય ? પ્રશ્ન-“મહાપાપ અને મિથ્યાત્વની સહાયથી સ્ત્રીપણું પ્રાપ્ત થાય છે, સમ્યક્દષ્ટિ કદાપિ સ્ત્રીપણું બાંધતો નથી, તો સ્ત્રી-શરીરમાં રહેલા આત્માની સુકિત કેવી રીતે થાય ?”

સમાધાન-એમ ન બોલવું, પુરુષ મારું સ્ત્રીને પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતી વખતે સર્વ કર્મોની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમથી ઓછી થઈ જાય અને તેથી મિથ્યાત્વ મોહનીય આદિનો પણ ક્ષય-ક્ષયોપશમ વગેરે થાય છે, અર્થાત્ સ્ત્રીને પણ સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિકાગે મિથ્યાત્વ આદિનો ઉદય ટળી જાય છે એટલે સ્ત્રીને પણ સમ્યક્ત્વની અસંભવના કહી શકાય નહિ. તેથી સ્ત્રીઓ મોક્ષની સાધના ન કરી શકે-તેમ બોલી શકાય નહિ. કહ્યું છે કે :- ‘આર્યા અર્થાત્ સાધ્વીજી જિનવચન જાણે છે, શ્રદ્ધા કરે છે, સમગ્ર આગ્નિ પાલન કરે છે, આ કારણે તેમને મોક્ષનો અસંભવ નથી, અદ્યપિ વિરોધ ગતિ હોઈ શકે નહિ-અર્થાત્ મોક્ષના અસંભવનું કારણ દેખાયા વિના મોક્ષનો અસંભવ માનવો યોગ્ય ન ગણાય.”

તેથી સિદ્ધ થયું કે, સુકિત-સાધનારૂપ ધનવતી સાધ્વીઓ વિષે પણ સાધુ મારું સ્વધન વાવવું યોગ્ય ગણાય.’ સાધ્વીઓ માટે આટલી વિશેષતા કે, દુરાચારી નાસ્તિકના પરાભવથી સાધ્વીઓની રક્ષા કરવી તેમને પોતાના ઘર નજીક ફરેક બાજુથી સુરક્ષિત અને શુભ દ્વારવાળી વસતિ-મક્કનનું દાન કરવું, એટલે ઉતરવા-રહેવા માટે સ્થાન આપવું. પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓદ્વારા તેમની સેવા કરાવવી. પોતાની પુત્રીઓને તેમની પાસે રાખવી અને પરિચય કરતાં દીક્ષા લેવા ભાવના થાય તો તેમને સમર્પણ કરવી. તેઓ કોઈ કાર્ય ભૂલી જાય, તો યાદ કરી આપવું. બેઠી પ્રવૃત્તિ કરતાં જણાય, તો તેમને રોકવાં એક વખતની ભૂલમાં શિખામણ, વારંવાર ભૂલ કરે, તો આકરાં વચન કહીને રોકવા અને સંયમોચિત વસ્તુથી તેમની સેવા કરવી.

(૬) શ્રાવક ક્ષેત્ર-શ્રાવક ક્ષેત્રમાં ધન આ પ્રમાણે વાવવું. શ્રાવકને શ્રાવક એ સાધર્મિક ગણાય. સમાન ધર્મવાળાઓનો સમાગમ મહાપુણ્ય માટે થાય છે. તો પછી તેને અનુરૂપ સેવાની તો વાત જ શી કરવી ? તેઓની ભક્તિ કરવા માટે પોતાના પુત્ર, પુત્રી આદિકના જન્મોત્સવ, વિવાહાદિ જેવા પ્રસંગે કે તેવાં નિમિત્તો હોય, ત્યારે સાધર્મિકોને નિમંત્રણ કરવું. વિશિષ્ટ પ્રકારના ભોજન, તામ્બૂલ, વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ આપવું, આપ્તિમાં આવી પહેલાં પોતાનું ધન ખર્ચીને પણ તેનો ઉદ્ધાર કરવો અંતરાયકર્મના ઉદયથી તેનો વૈભવ આલ્યો ગયો હોય, તો ફરી પહેલાની સ્થિતિ પમાડવી. ધર્મમાં સીદ્ધતા હોય તો તેને તે તે પ્રકારે સ્થિરતા પમાડવા પ્રમાદ કરતા હોય તેવાને યાદ કરી આપવું, નિવારણ કરવું, પ્રેરણા કરવી, વારંવાર ટોકવા, ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવવો, પ્રશ્નોના જવાબો આપવા, ભણેલાનું પરાવર્તન, ચિંતન, ધર્મકથા આદિકમાં યથાયોગ્ય જોડવા. વિશિષ્ટ ધર્મનુષ્ઠાનની ક્રિયાઓ-સામુદાયિક આરાધના થાય, તે માટે ફરેકના ઉપયોગમાં આવે તેવી પૌષ્પશાળા-વ્યાખ્યાનસભા કરાવે.

(૭) શ્રાવિકા ક્ષેત્ર-શ્રાવિકારૂપ આત્મા ક્ષેત્રમાં શ્રાવક મારું લગાર પણ ઓછું કે વધારે નહિ તેવી રીતે પોતાનું ધન વાવવું. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રવાળી, શીલ અને સંતોષ શુભ ધારણ કરનારી, આદે સધવા કે વિધવા હોય, જિનશાસનમાં અનુરાગવાળી હોય, તેને

સાધર્મિકપણે માનવી. શંકા કરી કે, સ્ત્રીઓમાં શીલ-પાલન કેવી રીતે ઘટી શકે ? અથવા તો તેને ત્રણ રત્નવાળી કેમ ગણવી ? કારણ કે લોકમાં અને લોકોત્તરમાં, તથા અનુભવથી સ્ત્રીઓ દોષ-ભાજન તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે. “ ખરેખર આ સ્ત્રીઓ ભૂમિ વગર થયેલી વિષ-કંઠલી, વગર વાદળામાં થયેલી વજ્રાશનિ-વીજળી, નામવગરની વ્યાધિ, નિષ્કારણ મૃત્યુ, શુદ્ધ વગરની વાઘણ, પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી, અસત્ય વચન, સાહસ, ખંધુરનેહ-વિઘાત અને સંતાપ-હેતુ, નિર્વિવેકપણાના મહાકારણભૂત હોવાથી દૂરથી જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; તો પછી તેઓતું જ્ઞાન, સન્માન, વાત્સલ્ય કરવું કેવી રીતે ઉચિત ગણાય ?” તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે-“ સ્ત્રીઓમાં જે દોષ-ગુહલતા હોય છે, તે વાત એકપાક્ષિક ન સમજવી. પુરુષોમાં પણ આ વાત સમાન છે. તેઓમાં પણ કેટલાક કૂરાયથવાળા, નાસ્તિક, કૃતબ્ધ, સ્વામીનો ગ્રોહ કરનારા, દેવ-શુરને કળનારા જણાય છે. એવા કેટલાક દેખાય, તેથી મહાપુરુષોની અવગણ કરવી યોગ્ય નથી એવી રીતે સ્ત્રીઓમાં કોઈક તેવી હોય, તેટલા માત્રથી આખી ભતિને દૂષિત ન કરાય. કોઈક ગુહલોષવાળી હોય, તો પણ કેટલીક ઘણાગુણવાળી પણ હોય છે. તીર્થંકર પરમાત્માની માતાઓ સ્ત્રી હોવા છતાં પણ તેમના અતિશાયી ગુણોના યોગથી ઈન્દ્રો પણ તેમની પૂજા કરે છે અને મુનિવરો પણ તેમની સ્તુતિ કરે છે લોકો પણ કહે છે- “ તે યુવતી સ્ત્રી તેવા કોઈ ઉત્તમ ગર્ભને ધારણ કરે છે, કે જે ત્રણ જગતના પણ શુદ્ધ થાય છે. આ કારણે વિક્ષાન પડિતો અતિશયોક્તિ વગર યુવતી સ્ત્રીનું ગૌરવ કથન કરે છે. ” કેટલીક પ્રભાવશાળી સ્ત્રીઓ પોતાના શીલના સામર્થ્યથી અગ્નિને જળ જેવો શીતળ, સર્પને દોરડા માર્દક જેવ વગરનો, નદીને સ્થલ માર્દક અને ઝેરને અમૃત માર્દક બનાવે છે. આર વર્ણવાળા શ્રીચતુર્વિધ સંઘમાં ચોથું અંગ ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ છે. તીર્થંકર ભગવતોએ પણ પ્રશંસવા લાયક ગુણોવાળી સુલસા આદિકેને વખાણી છે. ઈન્દ્રોએ પણ સ્વર્ગલોકમાં વારંવાર તેમના અરિત્રોત્તર બહુમાન કર્યું છે, અને પ્રબલમિથ્યાદષ્ટિ દેવોએ પણ અભ્યક્ત્યાદિકમાંથી ચલાયમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં તે હોભાયમાન બની નથી. કોઈ કોઈ તો તે જ ભવમાં મોક્ષ પામનારી હોય છે, વળી બીજી કેટલીક તો જે ત્રણ ભવ પછી સુક્રિત પામનારી શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે. માટે તેઓતું માતાઓની જેમ, બહેનની જેમ કે પોતાની પુત્રીની જેમ વાત્સલ્ય કરવું ભેષ્ય એ અમે યુક્તિયુક્ત સમજીએ છીએ. પાંચમા આરાના અંતે એક સાધુ, એક સાધ્વી, એક શ્રાવક અને એક શ્રાવિકા થવાનાં છે, તે અનુક્રમે દુષ્પ્રસંહ સૂરિ, યક્ષિણી સાધ્વી, નાગિલ શ્રાવક અને છેલ્લી સત્યશ્રી શ્રાવિકા થવાની છે; તો તેને પાપવાળી વનિતાનાં દ્યાંતો આપીને દૂષિત કેમ કરાય ? માટે તેમનો બિલકેલ પરિહાર ન કરવો, પરંતુ તેઓતું વાત્સલ્ય કરવું. વધારે કહેવાથી સંયુત માત્ર એકલાં સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવાથી મહાશ્રાવક કહેવાતો નથી, પરંતુ ધન વગરના નિર્ધન, આંધળા, બહેરા, લંગડા, રોગથી પરાભવ પામેલા-એવા દીન-દુઃખીયા આદિકમાં અનુકંપા-હયાયુદ્ધિથી ધન વાવે, તે મહાશ્રાવક કહેવાય. દીનાદિકમાં ભક્તિથી નહીં, ભક્તિપૂર્વક જ્ઞાન તો માત્ર ક્ષેત્રોમાં યથાઉચિત આપવાતું કહેલું છે. અતિદીન-દુઃખીયાને વિષે તો પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વગર તેમ જ કંઈપણ કે ન કંઈપણ તેવી વિચારણા વગર માત્ર કહેણાથી જ પોતાતું ધન વાવવું યોગ્ય માનેલું છે દીક્ષા-સમયે તીર્થંકર ભગવતોએ પણ પાત્રાપાત્રની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કે વિભાગ કર્યા વગર માત્ર એક કહેણાથી જ સાંવત્સરિક જ્ઞાન આપ્યું હતું તેથી કરીને સાત ક્ષેત્રમાં ભક્તિથી અને દીન-દુઃખીયામાં અનિકહેણથી પોતાત

ધન વાવતો હોય અર્થાત્ વાપરતો હોય, તે મહાશ્રાવકની કેટલિમાં ગણાય. શંકા કરી કે, ‘શ્રાવક’ એટલું જ માત્ર કહેા, ‘મહાશ્રાવક’ એમ કહીને ‘મહા’ વિશેષણ ક્યા કારણથી જણાવ્યું ? તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે—અનિરતિવાળા અગર એકાદિ અણુમત ધારણ કરનાર અથવા બિનવચન સાંભળે, તે વ્યુત્પત્તિથી શ્રાવક કહેવાય છે. માટે કહેલું છે કે—“સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય અને જેઓ હંમેશા સાધુના મુખે ઉત્તમ શ્રાવકધર્મની સામાચારી સાંભળતા હોય, તે ખરેખર શ્રાવક કહેવાય” તથા પ્રભુ-કથિત પદાર્થોનું ચિંતન કરવાથી સ્વશ્રદ્ધાને જેઓ સ્થિર કરે છે, દરરોજ સુપાત્રમાં ધન વાવે છે, ઉત્તમ સાધુઓની સેવાથી પાપને વિખેરી નાખે છે, તેને આજે પણ જરૂર શ્રાવક કહી શકાય છે.” આ નિરુક્તિ-એણી વ્યાખ્યાથી સામાન્ય શ્રાવકપણું પ્રસિદ્ધ છે. જેની અહિં વિવક્ષા કરી છે. તે તો નિરતિચાર સમગ્ર મત ધારણ કરનાર સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાપરતો, જૈનદર્શનની પ્રભાવના કરતો, દીન-દુઃખીયા હોવા પ્રત્યે અત્યંત કૃપાવાળો હોય, તે ‘મહાશ્રાવક’ કહેવાય, તેમાં હરકત નથી. ૧૧૬

‘સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાવતો’ એ વાત ઉલટાવીને સમર્થન કરે છે—

યઃ સદ્ વાહ્યમનિત્યં ચ, ક્ષેત્રેષુ ન ધનં વપેત્ ।

કયં વરાકચારિત્રં, દુષ્ટરં સ સમાચરેત્ ? ॥ ૧૨૦ ॥

જે પુરુષ બાહ્ય અને અનિત્ય એવું છતું પણ ધન ક્ષેત્રમાં વાવતો નથી, તે બિચારો દુષ્કર એવું ચારિત્ર તો કેવી રીતે આચરી શકશે ?

ન હોય તેવા ધનનું દાન સંભવતું નથી, માટે છતું ધન હોય, વળી શરીર એ અણ્વંતર વસ્તુ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ ધન એ બાહ્ય વસ્તુ ગણાય, બાહ્ય હોય અને ત્રહાકાળ સ્થાયી ટકવાવાળું હોય તો ભલે ન આપે, પરંતુ આ ધન ચોર, અગ્નિ, કુટુંબીઓ, રાબાઓ વગેરે દ્વારા ગમે તેવા પ્રયત્નથી સાચવી રાખેલું હોય, રક્ષણ કરતા હોઈએ તો પણ પુણ્યનો ક્ષય થતાં આવ્યા જવાના સ્વભાવવાળું છે, તેથી અનિત્ય માનેલું છે. તે માટે અમારા ગુરુજીએ પણ કહેલું છે કે—“ધનને ચોરા ચોરીને કે લૂંટીને લઈ જાય છે, કુટુંબીઓ લડીને વેડફી નખાવે છે, રાબા બળાહારે કે કર નાખીને લઈ જાય છે, અગ્નિ બાળી નાખે છે, જળ-પ્રવાહ તાણી જાય છે અથવા બચસનાચક્રતનુ પાછલા દારથી ચાલી જાય છે, ભૂમિમાં ઘાટીને સારી રીતે રક્ષિત રાખવા છતાં પણ વ્યંતર દેવો હરી જાય છે, અથવા તો મૃત્યુ પામતો માનવી સર્વ છોડીને પરભવમાં જાય છે.” ધન અનિત્ય હોવા છતાં પણ થોડુંક ખેતરમાં વાવી શકાય છે ‘તેલ બહુ છે, માટે પર્વતોને ચોપડાય નહિ’ આ કારણે ‘ક્ષેત્રોમાં વાવવું’ એમ કહ્યું. ખેતર શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે કે, જેમાં વાવેલું સો, હજાર, લાખ કે કોડગણું થાય છે. આવા પ્રકારની છતી સામગ્રી હોવા છતાં જે બિચારો ન વાવે, તે સત્ત્વ વજરનો નહોતો સત્ત્વશાળીએ સેવાય ચોગ્ય દુષ્કર ચારિત્ર કેવી રીતે આચરી શકશે ? ધન જેવી તુચ્છ વસ્તુમાં હુબ્ધ બનેલો સત્ત્વ-શૂન્ય સર્વ સંગના ત્યાગરૂપ ચારિત્રનું પાલન કેવી રીતે કરશે ? ચારિત્રની આરાધના ક્યાં વગર સદ્ગતિ કેવી રીતે મેળવશે ? ખરેખર સર્વવિરતિની પ્રાપ્તિરૂપ કળશારોપણ-રૂલવાળો શ્રાવકધર્મ-પ્રાપ્ત છે. ૧૨૦.

હવે મહાશ્રાવકની દિનચર્યા કહે છે :—

બ્રાહ્મે મુહૂર્તં ઇચ્છેત્, પરમેષ્ઠિસ્તુતિં પઠન્ ।

કિંધર્મા કિંકુલશ્ચાસ્મિ, કિંવ્રતોઽસ્મીતિ ચ સ્મરન્ ॥ ૧૨૧ ॥

બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં પરમેષ્ઠિપદોની રતુનિ કરતો તથા હું ક્યા ધર્મવાળો છું ? માફ કુળ ક્યું ? મારે ક્યાં વ્રતો છે ? ઇત્યાદિક યાદ કરતો જાગે.

પંદર મુહૂર્તની રાત્રિ છે, તેમાં અઊઠમું મુહૂર્ત બ્રાહ્મ, તેમાં નિદ્રાનો ત્યાગ કરે, અને અરિહંતાદિક પાંચ પરમેષ્ઠિ-પદો તેમને નમસ્કાર કરવા રૂપ ‘નમો અરિહંતાણુ’ ઇત્યાદિ નવકારને અતિશય જાણુમાન-પૂર્વક પરમમંગલ માટે ન સંભળાય તેમ મનમાં સ્મરણ કરતો, જે માટે કહેલું છે કે, ‘શર્યામાં રહેલાએ પરમેષ્ઠિ નવકારમંત્રણું ચિતવન મનમાં કરવું. કારણ કે, એમ મનમાં ગણવાથી મંત્રનો અવિનય થાય નહિ. નવકારમંત્ર પ્રભાવશાળી સર્વોત્તમ મંત્ર છે. પલંગ કે પથારીમાં બેઠાં બેઠાં ઉચ્ચાર કરવાથી અવિનય થાય.’ કેટલાક બીજા આચાર્યોનો મત એવો છે કે— રૂપક ઉચ્ચાર કરવામાં પણ વાંધો નથી એવી કોઈ અવસ્થા નથી, જેમાં પંચનમસ્કારરૂપ નવકાર ગણવાનો અધિકાર ન હોય એકલો ન કાર માત્ર ભણી જાય તેમ નહિ, પરંતુ હું ક્યા ધર્મવાળો છું ? મારું કુળ ક્યું ? મારે ક્યાં ક્યાં વ્રતો છે ? એ સર્વને ભાવથી સ્મરણ કરતો જાગત થાય. ઉપસક્ષણથી દ્રવ્યથી મારા શુર કોણ ? ક્ષેત્રથી હું ક્યા ગામમાં કે નગરમાં વસું છું ? કાલથી આ પ્રભાત કાલ છે, કેન ધર્મ, ઇક્વાકુ કુલ, અણુવ્રતાદિક વ્રતોડું સ્મરણ કરે, તેથી વિરુદ્ધનો ત્યાગ કરે. ૧૨૧. ત્યાર પછી—

શુચિઃ પુષ્પા-મિપ-સ્તોત્રૈર્દેવમભ્યર્ચ્ય વૈશ્વમનિ ।

મત્યાખ્યાનં યથાક્ષત્તિ, કૃત્વા દેવગૃહં વ્રજેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

શરીર નથા મુખ-શુદ્ધિકારા પવિત્ર બની પોતાના ઘર-દેહરાસરના પ્રભુને પુષ્પ, નૈવેદ્ય, સ્તોત્રોથી પૂજા કરી પોતાની શક્તિ અનુમાર નવકારથી આદિના પચ્ચક્ષણ કરી મોટા દેહરાસરે દર્શન માટે જાય.

જંગલ જવું, કાતણ કરી મુખશુદ્ધિ કરવી, જીભ પરથી ઉલ ઉતારવી, કોગળા કરવા, રનાન આદિકથી શરીરની પવિત્રતા કરી, અહિં પવિત્ર અનવાની વાત એ શાસ્ત્રકાર કહેતા નથી પણ એ લોકસિદ્ધ માર્ગ હોવાથી માત્ર તેનો અનુવાદ કર્યો છે લોક-સિદ્ધ પદાર્થમાં ઉપદેશની જરૂર હોતી નથી. નહીં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થમાં શાસ્ત્રની સંરૂળતા છે મહિન દેહવાળાએ રનાન કરવું, ભૂખ્યાએ જમવું—તેવાં કાર્યમાં શાસ્ત્રની જરૂર પડતી નથી આવતા ભવ માટે ધર્મમાર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો ન હોય અને સ્વાભાવિક મોહાધિકારમાં જેનો જ્ઞાન-પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો છે, તેવા લોક માટે શાસ્ત્ર એ જ ચક્ષુ છે આ પ્રમાણે આગળ પણ અપ્રાપ્ત વિષયમાં ઉપદેશ સંરૂળ છે—એમ વિચારવું પાપવાળા આરંભ—કાર્યમાં શાસ્ત્રોના વચનોની અનુસોદના કોઈ શકતી નથી. જે માટે કહેલું છે :— “સાવધ એટલે પાપવાળા અને પાપ વગરનાં વચનનો તફાવત જે જાણતો નથી, તેને મોહવું પણ ચોગ્ય ન ગણાય, તો પછી દેશના કરવાનો અધિકાર તો ક્યાંથી હોય ?” એટલે શુચિપણની વાત છોડીને હવે ગૃહચૈત્યરૂપ મંગલ-

ચૈત્યરૂપ અરિહંત ભગવંતની પૂજા કરીને. પૂજના પ્રકારો જણાવતા કહે છે કે—પુષ્પો, નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રો વડે, અહિં પુષ્પ કહેવાથી સર્વ સુગંધી પદાર્થો સમજા લેવા; જેવા કે—વિલેપન, ધૂપ, ગંધવાસ અને ઉપલક્ષણથી વસ્ત્ર, આભૂષણ લેવાં આમિષ એટલે નૈવેદ્ય—અને પીવા યોગ્ય, જેવા કે પકવાન, ફેલ, અક્ષત, દીપ, જળ, ઘીથી ભરેલાં પાત્રો. રતોત્રમાં શકસ્તવાદિ સદ્ભૂત ગુણોના કીર્તન રવરૂપ કાંચો. ત્યાર પછી પચ્ચક્રપાણ ઉચ્ચરવા—જેવા કે નમસ્કાર—સંહિત અથવા નવકારથી, પોરસી આદિ અદ્વારૂપ તથા ગંઠસી આદિ સકેતરૂપ યથાશક્તિ કરીને પછી ભક્તિચૈત્યરૂપ સંઘના દેવમંદિરમાં ભય. અહિં સ્નાન, વિલેપન, પીઠી ચોળવી, વિશિષ્ટ વસ્ત્રાભરણ અલંકાર ધારણ કરવા, શસ્ત્રો લેવાં, વાહનમાં બેસવું આદિ સ્વતાઃસિદ્ધ પદાર્થોનો ઉપદેશ આપવાની જરૂર ન હોવાથી તેવાં વિધાનો ક્યાં નથી, કે ઉપદેશ આપ્યો નથી, ન સમભય તેવા જ વિષયમાં શાસ્ત્ર સંકળ છે. અને તે વાત અમે જણાવી ગયા છીએ જ. દેહરાસરે જવાનો વિધિ તો ફેર આ પ્રમાણે—‘જો રાજા હોય તો સર્વ ઋદ્ધિપૂર્વક સર્વ દીપ્તિ, સર્વ શ્રુતિ, સર્વ સૈન્ય પરિવાર, સર્વપરાક્રમથી’ એટલે માર્ગમાં દાન આપતો, છત્ર—આમરાદિ રાજઋદ્ધિ સાથે, સર્વકાંતિ એટલે વસ્ત્રો, આભરણ, અલંકારો સાથે સર્વ ચતુરંગી સેના, વાજિત્ર, મહાબળ આદિથી પરિવરેલો—એ વચનથી પ્રભાવના—નિમિત્તે મોટી ઋદ્ધિથી ભય. હવે જો સામાન્ય વૈભવવાળો હોય તો ખોટો આડંબર ક્યાં વગર લોકોમાં હાંસીપાત્ર ન થાય તેવી રીતે ભય. ૧૨૨. ત્યાર પછી—

પ્રવિચ્ચ વિધિના તત્ર, ત્રિઃ પ્રદક્ષિણયોજ્જિનમ્ ।

પુષ્પાદિમિસ્તમભ્યર્ચ્ય, સ્તવનૈરુત્તમઃ સ્તુયાત્ ॥ ૧૨૩ ॥

વિધિથી પ્રવેશ કરી, પ્રભુને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, પુષ્પ આદિ વડે પ્રભુની પૂજા કરી ઉત્તમ સ્તવનો વડે સ્તુતિ કરવી.

પ્રભુ—મંદિરમાં વિધિપૂર્વક પ્રવેશ કરી બિનેશ્વર ભગવંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરવી. પ્રવેશ—વિધિ આ પ્રમાણે— પુષ્પ, તામ્બૂલ આદિ સચિત્ત દ્રવ્યો તથા છરી, પાદુકા આદિ અચિત્ત પદાર્થોનો ત્યાગ કરી ઉત્તરાસંગ (જેસ) નાખીને પ્રભુ દર્શન થતાં જ અંજલિ—બંધ કરીને તેને મસ્તક પર સ્થાપન કરતો, મનની એકાગ્રતા કરતો, પાંચ અભિગમ સાચવવા સાથે નિઃસિદ્ધિ કહેતાં પ્રવેશ કરે. કહેલું છે કે—“ સચિત્ત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને, અચિત્તનો ત્યાગ ક્યાં વગર, એક અખંડ વસ્તુ ઉત્તરાસંગ કરીને, ચક્ષુથી દર્શન થતાં જ મસ્તકે બે હાથ બેઠીને અને મનની એકાગ્રતા કરીને. જે રાજા હોય તેણે ચૈત્યભવનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તરત રાજચિહ્નોને ત્યાગ કરવાં. કહેલું છે કે— “ખડ્ગ, છત્ર, પાદરક્ષક, સુગંધ અને ચામર,—એ પાંચ રાજ—ચિહ્નોનો ત્યાગ કરીને, ‘પુષ્પો વડે’ પુષ્પ કહેવાથી મધ્ય ગ્રંથણ કર્યું તેથી આદિ અને અંતની વચ્ચેનું ગ્રંથણ કર્યું તેથી આજુબાજુના પદાર્થ પણ ગ્રંથણ કરી શકાય તે ન્યાયે—હંમેશાં અને પર્વદિવસે વિશેષ પ્રકારે સ્નાન—પૂર્વક પૂજા કરવી. સ્નાન—સમયે સુગંધી સુખડ વડે જનનિખનને તિલક કરવું ત્યાર પછી કંતૂરી, અગરથી સારભૂત, સારભૂત સુગંધિ કપૂર—મિશ્રિત, સારી રીતે મિશ્રણ કરેલ અંદનના વિકારવાળા ઉત્તમ ધૂપને પ્રભુ આગળ ઉખેલવો—આગવો. એ વચનથી ધૂપનો ઉત્ક્રેષ્ઠ કરવો. તે પછી સર્વૌષધિ આદિ દ્રવ્યો જલપૂર્ણ કલશમાં નાખવા, પછી કુંડુમાંજલિ નાખવા પૂર્વક

સર્વૈષધિ, કૂર્પર, કેસર, સુખડ, અગુરુ વગેરે યુક્ત બળથી, તથા ઘી, દૂધ આદિથી ભગવંતને સ્નાત કરવું. ત્યાર પછી સુખડ ઘસી પ્રભુને વિલેપન કરવું, પછી સુગંધવાળા બસુંદ, ચંપક, શતપત્ર, ચોગરો, ગુલાબ, કમલ આદિની પુષ્પમાલાઓથી ભગવંતની પૂજા કરવી. રત્ન, સુવર્ણ, મોતીનાં આભૂષણોથી અલંકૃત કરવા. વસ્ત્રાદિની પહેરામણી કરવી. પ્રભુની આગળ સિદ્ધાર્થ (સરસવ), શાલિ, તંદુલ ચોખા આદિથી અષ્ટમંગલતું આલેખન કરવું તથા આગળ ખડિ (નેવેધ), મંગલદીવો, દહીં, ઘી આદિ ધરાવવા. ભગવંતના ભાલતલમાં ગોરોચનથી તિલક કરવું. ત્યાર પછી આરાત્રિકા ઉતારવી. જે માટે કહ્યું છે :—“શ્રેષ્ઠ ગંધવાળો ધૂપ, સર્વૈષધિ મિશ્રત બળ, વિવિધ સુગંધી વિલેપન, શ્રેષ્ઠ પુષ્પોની માળા, નેવેધ, દીપક, સિદ્ધાર્થક, દહીં, અક્ષત, ગોરોચન, વિવિધ સુવર્ણ, મોતી, રત્નના હાર આદિ ઉત્તમ દ્રવ્યોથી પ્રભુ-પૂજા કરવી. કારણકે શ્રેષ્ઠ સામગ્રીથી કરેલી પૂજા ઉત્તમ ભાવ પ્રગટાવનાર થાય છે. મળેલી લક્ષ્મીનો આ કર્તા ખીલે કયો સારો ઉપયોગ હોઈ શકે ?” આ પ્રમાણે બિનેશ્વરભગવંતની ભક્તિથી પૂજા કરીને ઐર્વાપથિકી-પ્રતિક્રમણ કહેવા પૂર્વક શકસ્તવ આદિ દંડકો વડે ચૈત્યવંદન કરી ઉત્તમ ક્રિયોએ રચેલાં સ્તોત્રો વડે ભગવંતના શુભોત્તું કીર્તન કરવું. સ્તોત્રોત્તું ઉત્તમપણું આ પ્રમાણે કહેલું છે—જેમકે—“ભગવંતના દેહ ક્રિયા શુભો બહુવાનારાં, ગંભીર, વિવિધ વર્ણની ગોઠવણી કરી રચેલાં, નિર્મળ આશય ઉત્પન્ન કરનારાં, સંવેગ-વૈરાગ્ય કરાવે તેવાં અને પવિત્ર, પોતાનાં પાપ-નિવેદન કરનાર, ચિત્તની એકાગ્રતા કરાવનાર, આશ્ચર્યકારી અર્થોવાળાં, અજ્ઞાનસિત આદિ શુભયુક્ત, મહાબુદ્ધિશાળી કવિવરોએ શુભેલાં સ્તોત્રો વડે પ્રભુની સ્તવના કરવી.” પરંતુ આગળ કહીએ તેવાં દોષવાળાં સ્તોત્રો ન કહેવાં. “ધ્યાન-મગ્ન હોવાથી એક નેત્ર અર્ધ ખીડાયેલું, વળી પાર્વતીના વિશાલ નિતંબ-દંલક ઉપર શૃંગારરસના ભારથી સ્થિરતાથી કટાક્ષ કરતું ખીજું નેત્ર, દૂર સુધી જોએલાં ધનુષ સરખું અને કમદેવ પર કરેલા કોધાગ્નિથી સળગતું ત્રીજું નેત્ર, એમ સમાધિ-સમયે ભક્ત રસોને અનુભવતાં શંકરનાં ત્રણે નેત્રો તમારું રક્ષણ કરે.” તથા “પાર્વતી શંકરને પૂછે છે કે, આપના મરતક પર ભાગ્યશાળી કોણ રહેલી છે ? ત્યારે શંકરજીએ મૂળવરતુ છૂપાવતાં બવાળ આપ્યો કે, શશિકલા, રૂરી પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, તો એનું નામ શું ? શંકરે કહ્યું કે, નામ પછુ તે જ છે. પાર્વતીએ વળી કહ્યું કે. આટલો પસ્થિય એનું નામ શું ? શંકરે કહ્યું કે, નામ પછુ તે જ છે. પાર્વતીએ વળી કહ્યું કે. આટલો પસ્થિય હોવાં છતાં ક્યા કારણથી તેનું નામ યાદ ન રહ્યું ? વળી પાર્વતીએ પૂછ્યું કે, હું તો ત્રીજું નામ પૂછું છું, ચંદ્રને પૂછતી નથી. જો તને આ ચંદ્ર પ્રમાણ ન હોય તો આ તારી મળી વિશ્વાને પૂછ કે મસ્તકમાં કોણ છે ? આ પ્રમાણે કપટથી ગંગાના નામને છૂપાવવા માટે ઇચ્છતા શંકરનું શાસ્ત્ર-કપટભાવ તમારા રક્ષણ માટે થાવ.” તથા “પ્રભુજી કરતાં કોપાયમાન બનેલી પાર્વતીના ચરણાદ્યપ દસ નખદ્યપ દર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે પડેલા દસ અને એક પોતે મળી અગ્નિઆર દેહને ધારણ કરનાર રૂદ્રને નમન કરો.” કાર્તિકેય પાર્વતીને પૂછે છે કે-મારા પિતાના મસ્તક ઉપર આ શું રહેલ છે ? પ્રત્યુત્તર મળે છે કે- ‘ચંદ્રનો ટુકડો છે.’ લલાટમાં વળી આ શું છે ? ‘આ ત્રીજું નેત્ર છે.’ હાથમાં શું છે ? ‘મર્પ છે’ આ પ્રમાણે દિગંજર શિવ સંજ્ઞાથી પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ક્રમસર ઉત્તર આપતા કાર્તિકેયને હાથા હસ્તથી રોકતી પાર્વતી દેવીનું મધુર હાસ્ય તમારું રક્ષણ કરે. “મુરતકીકાના અંતે શેષ-નાગના ઉપર એક હાથનો ભાર ઢખાવીને ઉભી થતી અને ખીલ હાથ વડે વસ્ત્રને સરખું ધારણ કરીને વીખરાયેલ વેણી-કેશની લટના ભારને ખલા ઉપર વહન કરતી, તે સમયે ક્રાંતિવડે બમણા

થએલ સંલોગ-સ્નેહવાળા શ્રીકૃષ્ણે આલિંગન આપી ફેરી શય્યામાં લાવેલ આગસ વડે શોભતા બાહુવાળું લક્ષ્મીનું શરીર તમને પવિત્ર કરે.” આ વડે સંપૂર્ણ વંદનાવિધિ સમજાવ્યો. “ ૧ ત્રણ સ્થાને નિસીડિ, ૨ ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા, ૩ ત્રણવાર પ્રણામ, ૪ ત્રણ પ્રકારે પૂજા, ૫ જિનેશ્વરની ત્રણ અવસ્થાઓ ભાવવી, ૬ જિનેશ્વર સિવાયની ત્રણ દિશામાં ભેડું નહિ, ૭ ત્રણ વખત પગ અને ભૂમિની પ્રમાજના કરવી, ૮ વણાઈ ત્રણતું આલંબન કરવું, ૯ ત્રણ પ્રકારની મુદ્રા કરવી, અને ૧૦ ત્રણ પ્રકારે પ્રણિધાન કરવું-એ દશ ‘ત્રિક’ કહેવાય. તેમાં પુષ્પથી અંગ-પૂજા, નૈવેદ્યથી અન્ન-પૂજા અને સ્તુતિથી ભાવપૂજા-એમ ત્રણ પ્રકારે જિન-પૂજા થાય. અને જિનેશ્વર દેવનું છદ્મસ્થપણું, કેવલિપણું અને સિદ્ધપણું એમ ત્રણ અવસ્થા ચિંતવવાની છે. ચૈત્યવંદનસૂત્રોના પાઠ, તેના અર્થો, અને પ્રતિમાનુના રૂપનું આલંબન લેવું-એ વણાઈ ત્રિકતું આલંબન કહેવાય. મન, વચન, ક્રિયાની એકાગ્રતા કરવી એ પ્રણિધાન કહેવાય. પ્રણામ પાંચ અંગોથી થાય છે, અને સ્તવન ખોલતાં યોગમુદ્રા, વંદન કરતાં જિનમુદ્રા, તથા પ્રણિધાનસૂત્ર (જય વીયરાય) ખોલતાં મુક્તાશુક્રિત મુદ્રા-એમ ત્રણ મુદ્રાઓ કરવાની કહેલી છે. જે હાથણ, જે હાથ, અને મસ્તક એમ પાંચેય અંગો પૂર્ણ (જમીનને લાગે તેમ) નમાવવાથી પચાંગ-પ્રણામ કહેવાય. જે હાથની દસ આંગળીઓ એક-બીજી વચ્ચે રાખી કેશના ડોડા જેવો હથેળીનો આકાર કરી, જે હાથની જે કેળીઓ પેટ ઉપર સ્થાપન કરવાથી યોગમુદ્રા થાય છે. જિનમુદ્રામાં જે પગનાં પાનીના તળીયા વચ્ચે આગળના ભાગમાં ચાર આંગળ અને પાછળ ચાર આંગળથી એકાદ અંતર રાખી, જે પગ સરખા રાખી, ઉભા રહી, જે હાથ લાંબા નીચે લટકતા રાખવામાં આવે છે. અને જે હાથની આંગળીઓ એક બીજીની સામસામી રાખી, વચ્ચેથી હથેળી પોલી રાખી, જે હાથ લલાટને લગાડવાથી, અથવા બીજા આચાર્યના મતે લલાટથી થોડા દૂર રાખવાથી મુક્તાશુક્રિત મુદ્રા થાય છે.”

ઈરિયાવહિ સૂત્રના અર્થ

આગળ ઐર્વાપથિકી-પ્રતિક્રમણ પૂર્વક ચૈત્યવંદન કરવું એમ કહેલું છે તેથી ઐર્વાપથિકી સૂત્રની વ્યાખ્યા કરી સમજાવવા છે-તે ‘ઈચ્છામિ પઞ્ચિકમિઝં’ થી શરૂ કરી ‘તસ્સ મિચ્છા મિ વુક્કઠં’-એમ અંત સુધી આપું સૂત્ર, ઈચ્છામિ પઞ્ચિકમિઝં ઈરિયાવહિયાપ વિરાહણાપ, અર્થાત્-‘માર્ગમાં ચાલવાથી થએલી વિરાધના-પાપક્રિયાથી મુક્ત થવાને-પાછો ફરવાની અભિલાષા કહે’ છું. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે-ઈર્વા એટલે ગમન કરવું-ચાલવું, તેના અંગેનો જે માર્ગ, તે ઈરિયાપથ કહેવાય તેમાં થએલી જીવહિસાદિ-વિરાધના તે ઈરિયાપથની વિરાધના, તે પાપથી પાછા ફરવાને એટલે લાગેલા પાપથી શુદ્ધ થવાને ઈચ્છા રાખું છું, એમ વાક્યાર્થ સમજાવો. હવે આ પાઠનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ અર્થ કરીએ તો માત્ર જતાં-આવતાં થએલી વિરાધનાને અંગે જ ઈરિયાવહી કરવાનું બને, તે સિવાય નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી લોચ ક્યાં પછી કે અન્ય અનેક કારણે ઈરિયાવહિ કરવાનું કહેલું છે તે વાત ન રહે, તે માટે બીજા પ્રકારે તેની વ્યાખ્યા સમજાવે છે. ઈર્વાપથ એટલે સાધુનો આચાર, આ મતિ-ક્રપ્તનાનો અર્થ નથી. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે-‘ઈર્વાપથો ધ્યાન-મૌનાદિક મિશ્રજત’ અર્થાત્-‘ઈર્વાપથ એટલે ધ્યાન, મૌનવ્રત વિગેરે સાધુનું આચરણ’ એ આચરણને અંગે નહીંપાર ઉત્તરવાથી, શયન કરવાથી કે એવાં બીજાં કારણથી જે માધુ-આચારમાં ઝુટિ થઈ વિરાધના બની હોય તે ઈર્વાપથ-વિરાધના, તે પાપથી પાછા ફરવાને-શુદ્ધ થવાને ઈચ્છું છું. એમ સંખંધ બેઠાવો.

સાધુના આચારનું ઉદ્દેશન એટલે પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરવો, અસત્ય, ચોરી, અપ્રજ્ઞ, પરિશ્રદ્ધિ ઇત્યાદિમાં પ્રાણાતિપાતનું પાપ સર્વથી મોટું ગણાય છે. બાકીનાં પાપસ્થાનકો તો આની અંદર આડકતરી રીતે સમાઈ જાય છે માટે પ્રાણાતિપાત-વિરાધના સંબંધી વિસ્તારથી ઉત્તર જણાવેલો છે. ક્યાં કારણોથી વિરાધના થાય ? ‘ગમનાગમને’ અર્થાત્ જનું અને પાછા આવવું, પ્રયોજન પડ્યું એટલે બહાર જવું અને તે પૂર્ણ થયું એટલે પાછા પોતાને સ્થાને આવવું. ગમનાગમનમાં વિરાધના કેવી રીતે થાય ?- ‘પાણક્રમણે, લીઝક્રમણે, હરિઝક્રમણે’ પ્રાણ એટલે યેષ્ટિન્દ્રિયથી માંડી પચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો, ખીજ એટલે સર્વસ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવો, સર્વ પ્રકારની દીલી વનસ્પતિ એમાંના કેઈ પણ જીવને પગથી ચાંપ્યો હોય-દબાવ્યો હોય, તે રૂપ વિરાધના થઈ હોય. ખીજ અને હરિય કહેલ હોવાથી ખીજ અને સકલ વનસ્પતિમાં પણ જીવ માનેલો છે. તથા ‘ઓસા ઉત્તિગ પળગ દગ મટ્ટી મજકઢા સંતાળા સંકમણે’ ઠારડું જળ, અહિ ઠારડું જળ એટલા માટે ગ્રહણ કર્યું કે તે બહુ ખારીક બિન્દુરૂપ હોય છે, આથી એમ જણાવ્યું કે, સૂક્ષ્મમાત્ર પણ અપકાયની વિરાધના ન કરવી. ‘ઉત્તિયા’ એટલે ગઈલાકારના જીવો, તેઓ ભૂમિમાં છિદ્રો કરીને રહેનારા હોય છે, અથવા તેના ખીજો અર્થ કીડીનગરો, ‘પણગ’ એટલે પાંચેય રંગની દીલપુગ-સેવાલ, ‘દગમટ્ટી’ એટલે ન્યાં લોકોની અવરજવર થઈ ન હોય તે સ્થાનનો કાદવ, અથવા દગ એટલે અપકાય અને માટી એટલે પૃથ્વીકાય; ‘મજકઢા’ એટલે કરોળીયા અને ‘સંતાળા’ એટલે તેની જળ, લેગો અર્થ કરોળીયાની જળ, એ પ્રમાણે ઠારથી માંડી કરોળીયાની જળ સુધીના જીવોને ‘સંકમણે’ એટલે ચાંપવાથી-દબાવવાથી થએલી વિરાધના. એ પ્રમાણે નામવાર કેટલા જીવોની ગણતરી કરવી ? માટે કહે છે-‘જે મેં જીવા ચિરાહિયા’ એટલે જે કેઈ જીવોને મેં વિરાધી દુઃખ પમાડ્યા હોય, ક્યા જીવો તે કહે છે-‘પગિદિયા, બેઢિદિયા, તેઢિદિયા, ચરિદિયા, પંચિદિયા’ અર્થાત્-એકલી માત્ર ચામડી-સ્પર્શન ઇન્દ્રિયવાળા-પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ-કાયાવાળા એકેન્દ્રિય જીવો. સ્પર્શ અને જીવ એમ બે ઇન્દ્રિયવાળા કરમીયા, શબ વિગેરે સ્પર્શ. રસન અને નાસિકા એમ ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા કીડી આદિ જીવો, સ્પર્શન, રસન, નાસિકા અને આંખરૂપ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા ભમરા આદિ અને ઉપર કહેલી ચાર અને પાંચમી શ્રવણેન્દ્રિય ઉમેરતાં પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા ઉંદર વગેરે જીવોને દુઃખ પમાડ્યાં હોય, કેવી રીતે ? તે દુઃખ આપવાના દસ પ્રકારો જણાવે છે-‘અમિહયા વત્તિયા લેસિયા સંઘાહયા સંઘહિયા પરિયાચિયા કિલામિયા હહિયા ઠાળાઓ ઠાળં સંકામિયા જીવિઆઓ વચરોચિયા’ તેમાં ‘અભિહતાઃ’ એટલે સામે આવતાને પગથી ઠોકર લાગી કે પગથી ઉંચકીને ફેંકાયા હોય, ‘વતિતાઃ’ એટલે એકલા ક્યાં કે ઉપર ધૂળ નાખી ઢાંકી દીધા, ‘સ્થેપિતાઃ’ એટલે જમીન સાથે ભીંસ્યા કે પીસ્યા, કે જમીન આદિમાં લેળવી દીધા, ‘સંઘાતિતાઃ’ એક-બીજાનાં શરીરો માંહોમાંહે સંક્રાંતિ રહે તેમ સંક્રાંત્યા. ‘સંઘટિતાઃ’ લગાર સ્પર્શ કર્યો, ‘પરિતાપિતાઃ’ એટલે ચારે બાજુથી ખૂબ પીડા પમાડ્યા. ‘હલામિતાઃ’ એટલે મરણ સરખી અવસ્થાવાળા કર્યા. ‘અવદ્રવિતાઃ’ એટલે અત્યંત ત્રાસ પમાડ્યા. ‘સ્વસ્થાનાત્ પરસ્થાનાં સંકામિતાઃ’ એટલે પોતાના સ્થાનથી વિખૂટા કર્યા અને બીજા સ્થાને મૂક્યા. ‘જીવિતાત્ વ્યપરોપિતાઃ’ અર્થાત્ મારી નાખ્યા. આ દસ પ્રકારે જીવોને દુઃખી કર્યાં હોય અને તેના પાપથી જીવ લેવાયો હોય, તેની શુદ્ધિ માટે કહે ‘તસ્મિ મિચ્છા મિ હુક્કહં’ તે માડું પાપ મિચ્છા-જોડું-નિષ્ફલ થાયો-નાશ પામ્યો. ‘આ

‘મિચ્છા મિ દુઃકલ્પ’ પદની નિરુક્ત વ્યાખ્યા આવશ્યક-નિર્ણયકિતના કર્તા પૂર્વાચાર્ય આ પ્રમાણે જણાવે છે :—

નિરુક્ત અર્થ એટલે દરેક શબ્દ છૂટા પાડી તેના અર્થ કહેવાય તે—

“મિત્તિ મિઝમદ્વત્થે, છત્તિ ય દોસાણ છાયણે હોઈ ।

મિત્તિ અમેરાપ ટિઓ, દુત્તિ દુગંછામિ અપ્પાણં ॥ ૧ ॥

કત્તિ કલ્પં મે પાવં, હત્તિ ય હેવેમિ તં ઉવસમેણં ।

एसो मिच्छादुक्कल-पयक्खरत्थो समासेणं ॥ ૨ ॥”

“મિ-ચ્છા-મિ-દુ-ક્ક-લ્પ” એ છ અક્ષરોમાં પ્રથમ ‘મિ’ એટલે માર્ગવપણું અર્થાત્ પ્રયાથી નમ્ર અને ભાવથી પણ નમ્ર બનીને, બીજો ‘ચ્છા’ એટલે જે દોષો લાગ્યા હોય તેનું શઠન કરવા માટે,—હવે ફરી નહિં કરવાની ઇચ્છાએ, ત્રીજો ‘મિ’ એટલે મર્યાદા-આશ્રિતના આચારોમાં સ્થિર બની. અને ચોથો ‘દુ’ એટલે દુઃખ કરવી—પાપવાળા પોતાના આત્માની નિંદા કરવી. પાંચમો ‘ક’ એટલે જે કહેલા પાપની કબુલતા સાથે અને છઠ્ઠો ‘લ્પ’ એટલે ક્ષયન-ઉપશમન કરું છું આ પ્રમાણે ‘મિચ્છા મિ દુઃકલ્પ’નો અર્થ જણાવ્યો.

આ પ્રમાણે આલોચના અને પ્રતિકંભણરૂપ એ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિપાદન કરીને હવે કથોત્સર્ગરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાની અભિલાષાવાળા આ સૂત્રને કહે છે.—‘તસ્સ ઉત્તરીકરણેણં, પાયચ્છિત્તકરણેણં, વિસોહિકરણેણં, વિસલ્લીકરણેણં, પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વાપ ઠામિ કાવસ્સગ્ગં’ ।

જેનું ઇચ્છિયાવહિ સૂત્રથી આલોચન પ્રતિકંભણ કર્યું, તેની ફરી શુદ્ધિ કરવાના કારણભૂત કાઉસ્સગ્ગ તેમાં સ્થિર થાઉં છું. ‘ઉત્તરીકરણં’ ઇચ્છિયાવહિથી પાપશુદ્ધિ કર્યા પછી વિશેષશુદ્ધિ માટે, અર્થાત્ તાત્પર્ય એ છે કે—વિરાધના માટે પહેલાં આલોચના—પ્રતિકંભણ કર્યા, તેના જ માટે ફરી કાઉસ્સગ્ગરૂપ પછીનું કાર્ય, તે ઉત્તરકરણ કહેવાય. તે કાઉસ્સગ્ગથી કર્મના વિનાશ થાય છે. ઉત્તરકરણ પ્રાયશ્ચિત્તકરણ દ્વારા થાય છે, માટે ‘પાયચ્છિત્તકરણેણં’ કહે. તેના ભાવાર્થ એ સમજાવે કે પ્રાયઃ ચિત્તને કે જીવને શુદ્ધ કરે તે અથવા પાપને છેડે, તે પ્રાયશ્ચિત્ત; તે કરવાથી વિશેષ શુદ્ધ થાય છે. વળી તે કાઉસ્સગ્ગ—પ્રાયશ્ચિત્ત પણ વિશુદ્ધિ વડે થતું હોવાથી જણાવે છે કે—વિસોહિકરણેણ એટલે અતિચારો દૂર કરવા વડે થએલી આત્માની નિર્મલતા વડે, તે નિર્મલતા પણ શલ્યના અભાવમાં થાય છે. માટે વિસલ્લીકરણેણ એટલે માયા, નિદાન—(નિયાણ) અને મિથ્યાત્વ—એ નામના ત્રણ શલ્યથી યુક્ત આત્માને શલ્યરહિત બનાવવા દ્વારા, પાવાણં કમ્માણં નિગ્ધાયણદ્વાર એટલે સંસારના કારણભૂત જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોરૂપી પાપોનો નાશ કરવા માટે ઠામિ કાવસ્સગ્ગ, ધાતુઓના અનેક અર્થો થાય છે—એ ન્યાયે અહિં ‘ઠામિ’ એટલે કરું છું. અને ‘કાઉસ્સગ્ગ’ એટલે કાયાના વ્યાપારનો ત્યાગ—શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરું છું. શું સર્વથા ? તો કે—ના, ન રોકી શકાય તેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓની અપવાદરૂપે છૂટ રાખીને તે ‘અન્નત્થ’ સૂત્રથી જણાવે છે. અન્નત્થ એટલે આટલી મૂંઝીને ખાંડીની, કંઈ કંઈ મૂંઝીને ? ઝસસિણં થી માંડીને પચમાઈપઈ સુધી કહેલી પ્રવૃત્તિઓ મૂંઝીને ખાંડીનો ત્યાગ કરું

હું. તે આ પ્રમાણે :—કસસિષ્ણ' એટલે જિઓ-અંદર શ્વાસ લેવો તે ઉચ્છ્વાસ, આ પદોમાં બંન્માં ત્રીણ વિભક્તિ છે, ત્યાં પચમી અર્થે છે. શ્વાસ રોકવો તે અશક્ય છે, તેનો નિરોધ કરવાથી પ્રાણ-વિધાત થવાનો પ્રસંગ આવે. તે માટે કહેલું છે કે :—

‘અભિગ્રહ કરનાર પશુ ઉચ્છ્વાસ રોકી શકતો નથી, એટલાની તો વાત જ ક્યાં રહી? શ્વાસ રોકવામાં તત્કાલ મૃત્યુ થાય, માટે બધાથી સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસ ગ્રહણ કરે.’ નીસસિષ્ણ' એટલે નીચો શ્વાસ મૂકવો અર્થાત્ શ્વાસ બહાર કાઢવો, તે નિઃશ્વાસ, હાસિષ્ણ' એટલે ખાંસી ખાવી, છિષ્ણ'—છીંક, જંમાદ્દિષ્ણ'—ખગાડું ખાડું, હ્રદ્દિષ્ણ'—ઓહકાર ખાવો, વાય-નિસર્ગોળ-અપાનવાયુ છૂટવો, એ કહેલા શરીરમાં વાયુ-કારણે થાય છે. તે રોકવામાં શરીરમાં રોગ થાય છે, માટે રોકવા નહિ, પણ સુખે હાથ મુકપતિ રાખી યતના પૂર્વક કરવા, અને વાત-નિર્ગમન પણ અવાજ ન થાય તેમ કરવો. વળી મમલીષ્ણ' એટલે અક્રમાત્ શરીરમાં ચક્રી આવવી. પિત્ત-મુચ્છાષ્ણ' એટલે પિત્ત-પ્રકોપથી સહેજ મૂર્છા આવવી. સુદુમેહિ ળંગસ'ચાલેહિ' એટલે શરીરમાં રોમરાણ વગેરે સૂક્ષ્મ રીતે હાલે સુદુમેહિ ચેલ-સ'ચાલેહિ—સૂક્ષ્મ રીતે શ્લેષ્મનો શરીરમાં સંચાર થાય. સુદુમેહિ દિક્કિસ'ચાલેહિ' એટલે સૂક્ષ્મ રીતે આંખની પાંખણ વગેરે ફરકે એ બાર કારણેને છોડીને બાકીની શરીરની ક્રિયાનો ત્યાગ કરું છું પચમાદ્દિષ્ણ' આગર્હેહિ' અમગ્નો અચિરાહિઓ હુજ્જ મે કાઠસ્સગ્નો. એ વિગેરે અપવાદો—છૂટોથી મારો કાઉસ્સગ્ગ સર્વથા અભગ્ન-અખંડ અને લગાર પણ વિરાધનાથી રહિત-નિર્દોષ થાઓ. આદિ શબ્દથી બીજા પણ બે વીજળી, અગ્નિની બ્યોતિનો સ્પર્શ થાય અને બે ઓઠવા વચ્ચે ગ્રહણ કરે, તો પણ કાઉસ્સગ્ગનો ભંગ ન થાય. શંકા કરી કે, ‘નમે અરિહંતાણુ’ કહી પારીને કામળી ગ્રહણ કરે તો ભંગ કેમ ગણાય? તેમ કરવામાં કાઉસ્સગ્ગનો ભંગ જણાતો નથી ‘સમાધાન-અહિં કાઉસ્સગ્ગતું’ પ્રમાણુ માત્ર ‘નમે અરિહંતાણુ’ કહે ત્યાં સુધીયું જ નથી, કે જેથી તે યોલવાથી પૂર્ણ ગણાય, કિન્તુ બ્યારે જેટલા લોગસ્સ કે નવકાર વગેરે કાઉસ્સગ્ગમાં ગણવાનું નક્કી હોય, તે પૂર્ણ કરીને ઉપર ‘નમે અરિહંતાણુ’ કહે ત્યારે અખંડ પૂર્ણ થાય. એ કાઉસ્સગ્ગતું પ્રમાણુ છે. માટે કાઉસ્સગ્ગ પૂર્ણ થવા છતાં ‘નમે અરિહંતાણુ’ ન કહે, અગર ‘નમે અરિહંતાણુ’ કહે પણ ગણવાનું અપૂર્ણ રહે તો પણ કાઉસ્સગ્ગનો ભંગ થયે ગણાય. તથા બિલાડી કે ઉંદર પચેન્દ્રિય કોઈ વચ્ચેથી બચ તેથી બચવા માટે ખસે તો ભંગ ન થાય. તથા ચોર કે રાબ આદિના ભયમાં કે પોતાને અગર બીજા સાધુને સર્પ-દંશ થાય, એવા કારણથી ભંગ ન થાય. કહેલું છે કે—‘અગ્નિનો પ્રકાશ કે સળગે, પચેન્દ્રિયની આડ, ચોર કે રાબના ઉપદ્રવમાં, સ્વપ્ન હજે તો આ વગેરે આગારોથી કાઉસ્સગ્ગનો ભંગ થતો નથી. આગળના કહેલા બાર અને પછીના કહેલા ચાર મળી બાર આગારો છતાં પણ મારો કાઉસ્સગ્ગ અખંડિત રહે, અવિરાધિત રહે. કેટલા કાળ સુધી? ‘જાવ અરિહંતાણુ’ ભગવંતાણુ નમુકકારેણ’ ન પારેમિ’ એટલે બંન્માં સુધી અરિહંત ભગવંતાના નમસ્કાર વડે ‘નમે અરિહંતાણુ’ એ પદ યોલીને ન પાડે’ ત્યાં સુધી મારો કાઉસ્સગ્ગ છે. કાઉસ્સગ્ગ કેવી રીતે કરીશ? તે કહે છે—‘તાવ કાર્ય ઢાળેણ મોળેણ ઢાળેણ અપ્પાણં’ ચોસિરામિ’ અર્થાત્ તાવ=ત્યાં સુધી, અપ્પાણં=મારી, કાવા=શરીરને, ઢાળેણ=ઉભા રહેલું. વગેરે કાયાને હંદાવ્યા-ચંદાવ્યા વગર સ્થિરપણે કાઉસ્સગ્ગ મુદ્રાએ રહેલું, મોળેણ=મોન કરવા પૂર્વક, ઢાળેણ=ધ્યાન-મનમાં શુભ ચિંતવન કરવા વડે, ચોસિરામિ=વોતરાણું છું. અર્થાત્ બંન્માં સુધી અમુક કે પચ્ચીશ વાસોઅચ્છ્વાસ પ્રમાણુ કાઉસ્સગ્ગ પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી મનથી શુભ

ધ્યાન, વચનથી મૌન, અને કાયાથી સ્થિરતા સિવાય બીજી કુપ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરે^૧ છું, કેટલાક અપ્પાણ^૨ પાઠ યોગદત્તા નથી.

પચીશ શ્વાસોચ્છ્વાસ તે ‘પાચસમા કસાસા’ અર્થાત્ એક પદનો એક શ્વાસોચ્છ્વાસ ગણવો—એમ શાસ્ત્રની મર્યાદા હોવાથી ‘લોગસ્સ ઉબ્બેઅગરે’થી ચંદેસુ નિમ્મલયરા સુધીની એક ગાથાનાં ચાર પદો ગણતાં કુલ ૨૫ પદોની સંખ્યા થાય. માટે ઇરિયાવહીમાં પચીશ શ્વાસોચ્છ્વાસનો કાઉસંગ કરવાનો હોવાથી કાઉસંગમાં ‘ચંદેસુ નિમ્મલયરા’ સુધી લોગસ્સ ગણવો. કાઉસંગ સંપૂર્ણ થયા પછી ‘નમો અરિહંતાણુ’ એમ નમસ્કાર-પૂર્વક પારીને આખો લોગસ્સ યોગલેવો. જે શુદ્ધ સમક્ષ હોય તો તેમની સાથે જ કરે. શુદ્ધના અભાવમાં મનમાં શુદ્ધની સ્થાપના ધારીને ઈર્યાપથ-પ્રતિકંભણ કરીને પછી ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદનનો આરંભ કરે. બધન્ય, મધ્યમ ચૈત્યવંદનો તો ઈર્યાવહી વગર પણ કરી શકાય છે.

ચૈત્યવંદના

અહિ નમસ્કાર કરવા પૂર્વક ‘નમો અરિહંતાણુ’ એ પદથી તથા કવિએ રચેલા આવા પ્રકારના કાવ્યથી બધન્યા ચૈત્યવંદના થાય છે—‘હે પ્રભુ ! આપનો આ દેહ જ આપની વીતરાગતાને કહી આપે છે કારણ કે જે વૃક્ષની બગીચામાં અગ્નિ રહેલો હોય, તે બીલેલુ લીલું છમ જણાતું નથી’ બીજા આચાર્યો પ્રણામ માત્ર કરવા તેને બધન્યા ચૈત્યવંદના કહે છે. પ્રણામ પાંચ પ્રકારના છે—એક મસ્તક અંગ નમાવવું, તે એકાંગ પ્રણામ, બે હાથ બોડવા, તે દ્વયંગ પ્રણામ, બે હાથ અને મસ્તક એમ ત્રણ અંગવાળો. બે હાથ અને બે બાજુ નમાવવા તે ચાર અંગવાળો, અને મસ્તક, બે હાથ, તથા બે પગ એમ પાંચે અંગો નમાવવાં તે પંચાંગ પ્રણામ કહેવાય. મધ્યમા ચૈત્યવંદના તો અરિહંત ભગવતોની પ્રતિમાઓને એક સ્તવદંડક અને સ્તુતિ કરવા દ્વારા થાય છે જે માટે કહેલું છે કે, ‘નમસ્કાર કરવાથી બધન્યા, દંડક અને સ્તુતિ એ ત્રેયી મધ્યમા અને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદના તો વિધિથી જ કરે તે—એમ ત્રણ પ્રકારની સમજવી. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદના કરવાની ઈચ્છાવાળો સર્વવિરતિ સાધુ કે શ્રાવક અથવા અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ કે અપુનર્ધમ્મક યથાભદ્રક બરાબર પ્રતિલેખિત કરેલી અને પ્રમાર્જના કરેલી ભૂમિમાં રહેલો હોય, અને ભગવંતના ઉપર નયન અને મનને સ્થિર બનાવેલ હોય, સંવેગ-વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થએલા રોમાંચ-કંચુકથી શુક્ત, નેત્રમાં હંધાંશુ વહી રહેલાં હોય, આ ભગવંતના ચરણવંદન મળવું અતિદુર્લભ છે—એમ માનતો યોગસુદ્રાથી અસ્ખલિત આદિ સૂત્ર યોગવાના શુભશુક્ત, સૂત્રના અર્થ-સ્મરણ સાથે પ્રણિપાત-દંડકસૂત્ર અર્થાત્ ‘નમોત્યુ છું’-સૂત્ર લખે. તેમાં તેત્રીશ આદ્યાપકો-પદો છે અને બે ત્રણ ચાર વિગેરે પદોના સમૂહરૂપ નવ વિસામાઓ (સંપદાઓ) છે. કહ્યું છે કે—‘બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ—પાંચ-પાંચ-બે-ચાર અને ત્રણ પદોની મળી કુલ નવ સંપદાઓ અને નવ સંપદાઓનાં કુલ તેત્રીસ પદો છે.’

નમોત્યુ છું ની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા

આ સંપદાઓનાં નામ તથા પ્રમાણ તેના તેના અર્થપ્રસંગે યથાસ્થાને જણાવાશે શ્રી ‘નમોત્યુ છું’ સૂત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી:—‘નમોડ૧ત્યુ જ્ઞં અરિહંતાણ મગવતાણ’

૧ હેમ વ્યાકરણના ‘દ્વિષ. લંગો’ સૂત્રના આધારે પ્રાકૃતમા બોડકારની પૂર્વોત્તર સ્વર ફરક થાય. માટે ‘નમોડત્યુ’ ને બદલે ‘નમુત્યુ’ પણ બને છે.

તેમાં 'નમઃ અસ્તુ જ્ઞ' અર્હદ્ભ્યઃ મગવદ્ભ્યઃ' એમ પાંચ પદો છે. તેનો કંમશઃ અર્થ આ પ્રમાણે તેમાં 'નમસ્' = પૂજા કરવી એવા અર્થમાં અવ્યય છે પૂજા દ્રવ્ય અને ભાવથી સંકેત-નમ્રતા કરવી. તેમાં હાથ, મસ્તક, પગ વગેરે શરીરનાં અવયવો નમાવવા રૂપ દ્રવ્ય-સંકેત, અને વિશુદ્ધ મનનો ચૈત્યવદનમાં યોગ કરવો, તે ભાવ-સંકેત. 'અસ્તુ' = આપો. આ પ્રાર્થના આશયની વિશુદ્ધિ કરનાર હોવાથી 'ધર્મવૃક્ષતું' ખીજ છે. 'જ્ઞ' = વાક્યાલંકારમાં, 'અર્હદ્ભ્યઃ' = અતિશયવાળી પૂજાને યોગ્ય, તે અર્હન્ત, કહેલું છે કે- 'વદન, નમસ્કાર વગેરેને લાયક, પૂજા તથા સત્કારને યોગ્ય, તથા સિદ્ધિપ્રાપ્તિને પામવા યોગ્ય છે, તેથી તેઓને અર્હન્ત કહેવા છે' આ એક વ્યાખ્યા. હવે ખીજી વ્યાખ્યા કહે છે-હૈમ વ્યાકરણના 'સુગ-દ્વિપાર્શ્વઃ સર્વજ્ઞા-સ્તુત્યે' ॥ ૫ । ૨ । ૨૬ ॥ इति वर्तमानेऽस्तु, શત્રુને હણ્યા તેથી 'અર્હન્ત' તે શત્રુઓ મિથ્યાત્વમોહનીય આદિ સામ્યરાયિક કર્મબંધનાં કારણો, અનેક ભવનાં જન્મ-મરણ સુધી મહાન સંકટોને પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણભૂત મિથ્યાત્વાદિ કર્મ-શત્રુઓને હણવાથી તેઓ 'અરિહન્ત' કહેવાય છે. ત્રીજી વ્યાખ્યા - 'રજને હણવાથી અર્હન્ત' અર્હિ' રજ એટલે ચાર ઘાતિકર્મો. મેઘ-સમૂહથી ઢાંકાઈ ગએલાં કિરણો અને સૂર્યપ્રકાશ વાદળમાં હોવા છતાં પ્રગટરૂપે દેખાતા નથી, તેમ એ ચાર ઘાતી કર્મો રૂપી રજથી ઢાંકાઈ ગએલા આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ શુભરૂપ સ્વભાવ-એટલે હોવા છતાં પણ તે શુભો અત્યારે આત્મામાં પ્રગટ જણાતા નથી; આ આત્મશુભોને ઢાંકનારાં ઘાતિકર્મો રૂપ ધૂળનો નાશ કરવાથી તેઓ 'અર્હન્ત' કહેવાય. ચોથી વ્યાખ્યા- તેઓથી કંઈ પણ 'રહસ્' એટલે છાતું નથી, માટે 'અર્હન્ત' કહેવાય. તે આ પ્રમાણે- ભગવંતના જ્ઞાન-દર્શન શુભો, તેને આવરનારાં સંતાન-વરણીયાદિ કર્મોની પરાધીનતા સર્વથા નાશ પામ્યા પછી, કોઈથી હણાય નહિ તેણે સંપૂર્ણ અનંત, અદ્ભુત કેવલજ્ઞાન-દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, તે બંનેથી તેઓ સંપૂર્ણ જગતને એકીસાથે હંમેશાં બંધે અને દેખે છે, તેથી તેઓને કાંઈપણ છાતું નથી આ પ્રમાણે તેઓને કંઈપણ ગુપ્ત-રહસ્ય ન હોવાથી અર્હન્ત કહેવાય. આ વ્યાખ્યાઓમાં વ્યાકરણના પૃષોદરાદયઃ સૂત્રથી ત્રણ અર્હન્ત શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે-એમ સમજવું. અથવા તેઓ સર્વવેદી હોવાથી તેઓને એકાંતરૂપ એવો પર્વત-શુદ્ધોનો કોઈ દેશ અંત કે મધ્ય ભાગ નથી. કોઈ વસ્તુ તેમનાથી છાતી ન હોવાથી તેઓ 'અરહોઽન્તર' કહેવાય. અથવા 'અરહદ્ભ્યઃ' એટલે રાગ ક્ષીણ થવાથી કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ વગરના, અથવા રાગ-દ્રેષના કારણભૂત ગમતા કે અણગમતા પદાર્થોના વિષય-સંપર્કમાં આવવા છતાં પોતાના વીતરાગાદિ સ્વભાવનો ત્યાગ ન કરનાર, અથવા 'અરિહંતાણ' એમ પણ પાઠ સમજવો, તેમાં કર્મરૂપી શત્રુને હણનારા. કહેલું છે કે- 'આકેય પ્રકારતુ કર્મ તે સર્વ જીવોને શત્રુરૂપ છે, તે અરિને હણનારા હોવાથી તેઓ અરિહન્ત કહેવાય. વળી સૂત્રોમાં 'અરહંતાણ' એમ પણ પાઠાન્તર છે. કર્મખીજ ક્ષીણ થએલ હોવાથી 'અરોહદ્ભ્યઃ' જેને સંસારરૂપ અંકુર ફરી ઉગવાનો નથી, અર્થાત્ સંસારમાં ફરી જન્મ પામવાના નથી, તેઓ 'અરુહંત' કહેવાય. તે માટે કહેલું છે કે- 'એમ ખીજ સર્વથા બળી ગયું હોય, તો તેમાંથી અંકુર પ્રગટ થતો નથી, તેમ કર્મખીજ સર્વથા બળી જવાથી ભવરૂપી અંકુરો પ્રગટ થતા નથી, અર્થાત્ જન્મ થતો નથી.'

વ્યાકરણકરો તો એક જ 'અર્હન્ત' શબ્દનાં જ પ્રાકૃતમાં ત્રણ રૂપો માને છે. અર્હન્ત, અરિહંત અને અરુહંત, અમે પણ સિદ્ધિહૈમ વ્યાકરણમાં સ્વચ્ચાર્હતિ ॥ ૮ । ૨ । ૧૧૧ ॥ મા સૂત્રથી

ત્રણેય રૂપો સિદ્ધ કરેલાં છે. તે અર્હન્તોને નમસ્કાર થાઓ—એમ સંબંધ બાંધવો. ‘નમોઽસ્તુ’ તેમાં નમઃ શબ્દના યોગે ચતુર્થી થાય, પણ પ્રાકૃતમાં ચોથીને બદલે ૫ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કરાય છે. તે માટે સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં ‘ચતુર્થ્યા પઠ્વી’ ॥ ૮. ૩. ૧૩૧ ॥ સૂત્ર કહેલું છે. માટે મૂલ સૂત્રમાં દરેક જગો પર છઠી વિભક્તિ છે, ત્યાં ચોથી સમજવી. બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે જેઓ એકજ ઈશ્વર માનનારા છે, તેમના ખંડન માટે, અદ્વૈતવાદીઓતુ ખંડન કરી અરિહંતો—ઈશ્વરો ઘણા છે—એમ સિદ્ધ કરવા માટે તથા એકને બદલે અનેકને નમસ્કાર કરવાથી વધારે દ્રુણ મળે છે—એમ જણાવવા માટે પણ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ પ્રમાણે કરિહંતાણં પદનો અર્થ પૂર્ણ કર્યો હવે પાંચમું ‘મગવદ્મયઃ’ એટલે ઉપર જે અરિહંત કહ્યા, તેઓતુ ‘મગવદ્’ વિશેષણ સમજવું. અને તે અરિહંતના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વગેરે અનેક લેદો છે, તેમાંથી ભાવ—અરિહંત લેવા માટે છે. અર્થાત્ મારો નમસ્કાર ભાવ અરિહંતને થાઓ—એમ જણાવવા માટે આ વિશેષણ છે. અહીં ભગવદ્ શબ્દમાં રહેલા ભગના અર્થો ૧૪ થાય છે ‘ભગ એટલે સૂર્ય, જ્ઞાન, માહાત્મ્ય, યશ, વૈરાગ્ય, સુક્રિત, રૂપ, વીર્ય, પ્રયત્ન, ઈચ્છા, શોભા, ધર્મ, ઐશ્વર્ય અને યોનિ.’ એ વચનથી સૂર્ય અને યોનિ બે અર્થ છોડીને બાકીના બાર અર્થો લેવા અર્થાત્ જ્ઞાનવાળા, ઐશ્વર્યવાળા, ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી દીક્ષાસુધી મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનવાળા અને દીક્ષા પછી તરત ધાતિકર્મના ક્ષય સુધી મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા અને ધાતિકર્મના ક્ષય થયા પછી અનંત વસ્તુ—વિષયક સમગ્ર ભાવ પ્રકાશિત કરનાર કેવલજ્ઞાન થયું ૨. માહાત્મ્ય એટલે પ્રભાવ—અતિશય અર્થાત્ ભગવંતના સર્વક્રિયાણુક-સમયે નારકીઓને પણ સુખ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તથા નિત્ય ગાઢ અંધકારવાળી નારકીમાં પ્રકાશ થતો હોવાથી, ગર્ભમાં નિવાસ થયા પછી કુલમાં ધન—સમૃદ્ધિ આદિની વૃદ્ધિ થવાથી, નહિ નમતા સામંતો નમવા લાગ્યા, તેમજ ધર્મ—મરકી આદિ ઉપદ્રવો—વૈરરહિત રાજ્ય—પાલન, અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ વગેરે ઉપદ્રવ—રહિત લોકો અને દેશો હોવાથી, આસન ચલાયમાન થાય ત્યારે દેવોએ અને અસુરોએ જેનના ચરણ—કમળમાં પ્રણામ કરેલા છે. આ રીતે તેમનો પ્રભાવાતિશય સમજવો ૩. યશ તો રાગ—દ્રેષ, પરિષદ, ઉપસર્ગને પરાક્રમથી જિતવાથી ઉત્પન્ન થએલ અને હંમેશાં જેની પ્રતિષ્ઠા ટકી રહેલી છે, જેને દેવલોકમાં દેવાંગનાઓ, પાતાલમાં નાગકન્યાઓ ગાય છે અને દેવતાઓ તથા અસુરો પ્રશંસા કરે છે. દેવતા અને રાજની ઋદ્ધિ ભોગવવા છતાં તેમાં લગાર રતિ નથી, જેમાં સામાન્ય જનને રતિ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ ન્યારે સર્વ ભોગો અને ઋદ્ધિ—સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા અંગીકાર કરે, ત્યારે ભોગો અને ઋદ્ધિથી સંકુલ, તેમજ ન્યારે ક્ષીણકર્મવાળા થાય; ત્યારે સુખ—દુઃખમાં, ભવ અને મોક્ષમાં ઉદાસીનભાવ થાય, એ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થામાં વૈરાગ્ય અતિશયવાળા હોય છે. તે વાત અમોએ વીતરાગસ્તોત્રમાં પણ કહેલી છે—‘હે નાથ ! ન્યારે તમે દેવ અને નરેન્દ્રની લક્ષ્મી ભોગવો છો, ત્યારે તેમાં લગાર પણ તમને આનંદ થતો નથી અને ત્યારે પણ તેમાં તમોને વિરક્તતા હોય છે. કામભોગોથી વિરક્ત થઈ ન્યારે તમે યોગ—આત્મિ પામે છો, ત્યારે આ ભોગોથી સંકુલ, આ પ્રમાણે તમે વૈરાગ્ય પામેલા છો તથા સુખ—દુઃખમાં, કે ભવ—મોક્ષમાં સમાનભાવ—ઔદાસીન્ય ઈચ્છો છો, ત્યારે પણ તમે વૈરાગી છો તમે કઈ અવસ્થામાં વૈરાગી નથી ?’ ૪. સુક્રિત અર્થાત્ સમગ્ર કલેશ—નાશરૂપ તે તો

નજીકમાં રહેલી જ છે. ૫. રૂપ કેવું છે ? તો કે સર્વ દેવતાઓના સારભૂત રૂપ ગ્રહણ કરી અંગુઠા-પ્રમાણ માત્ર રૂપ તૈયાર કરે અને પ્રભુના ચરણના અંગુઠા સાથે સરખામણી કરે, તો ગળહળતા અંગારા વચ્ચે જેમ કાળો કાચલો તેમ દેવોત્તુ રૂપ જણાય. આ દૃષ્ટાંતથી રૂપ પણ મળે કરતાં અધ્યાત્મ છે. ૬. મેરુપર્વતને ઢંડ અને પૃથ્વીને છત્રરૂપ બનાવવાતુ સામર્થ્ય હોય, માટે વીર્ય પણ અતિશયવાળું છે. સાંભળીએ છીએ કે, તરતના જન્મેલા હોવા છતાં શ્રીમહાવીર ભગવંતે ઇન્દ્રની શંકા દૂર કરવા માટે ડાબા પગના અંગુઠાથી મેરુ પર્વતને કપાવ્યો હતો. ૭. મહાવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રયત્ન-એકરાત્રિકી આદિ મહાપ્રતિભાઓ-અભિગ્રહોના અધ્વજાશોમાં હેતુભૂત એવા તે તે કર્મેના એકી સાથે નાશ કરવા માટે કરેલા કેવલિચ્છુદ્ધાતરૂપ પ્રયત્ન, તથા મન. વચન અને કાય યોગોનો નિરોધ અને તેના યોગે પ્રગટ કરેલી મેરુપર્વત જેવી અગ્રોચ્ચ અવસ્થારૂપ શૈલેશીકરણથી પ્રગટપણે યોગખાતો ઉત્કૃષ્ટ આત્મવીર્યથી કરેલો પ્રયત્ન. ૮. ઇચ્છા-જન્માંતરોમાં દેવભવમાં અને તીર્થંકરપણાના ભવમાં દુઃખરૂપ કલ્પમાં ખૂંચેલા જગતને બહાર ખેંચી કાઢવા માટેની પ્રબળ ઇચ્છા. ૯. શ્રી કેવલલક્ષ્મી ઘાતી કર્મેના નાશ કરવા સમર્થ એવા પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા સંપૂર્ણ સુખસંપત્તિથી ભરપૂર કેવલજ્ઞાનાદિ રૂપ. ૧૦. ધર્મ તો અનાશ્વરવરૂપ મહાયોગાત્મક સમગ્ર કર્મની નિર્જરા કરાવનાર રૂપવાળો સર્વોત્તમ. ૧૧. અતિલક્ષિતથી નમ્રભાવે ઇન્દ્રમહારાજ આદિ દેવોએ કરેલા સમવસરણ તથા પ્રાતિહાર્યાદિરૂપ ઐશ્વર્ય. ૧૨. આવા પ્રકારના જ્ઞાનાદિ બાર પ્રકારના ભગવાણા હોવાથી ભગવંતે, તેમને નમસ્કાર થાઓ. એમ હવે પછી આવતાં ફરેક પદ સાથે પણ ‘નમસ્કાર થાઓ’ એ પદો એવાં યુદ્ધિમંતોએ આવા અરિહંતોની જ રતુતિ કરવી યોગ્ય છે. એમ આ એ પદોથી ‘નમસ્તુ ષ્’ સૂત્રની પ્રથમ રતોતવ્યસંપદા જણાવી.-એટલે રતુતિ કરવા યોગ્ય કોણ ? કેવા છે ? તે કહું. હવે તે અરિહંત ભગવંતો કયા હેતુથી રતુતિ કરવા યોગ્ય છે ? તે જણાવનારી બીજી હેતુસંપદાનું વર્ણન કરે છે—

આહારાણં તિત્થચરાણં સચંસંવુદ્ધાણં તેમાં ‘આહારાણં’ એટલે આદિ કરનારા એટલે સર્વપ્રકારની નીતિનો અને શ્રુતધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ આપનારા, નેમને જો કે શ્રુતધર્મરૂપ દ્વાદશાંગી કદી ન હોય, ન હતી, કે નહિ હશે એમ હોય નહિ, હંમેશાં હતી, છે અને રહેશે જ-એમ શાશ્વતી જણાવેલી છે, તો પણ અર્થની અપેક્ષાએ નિત્ય કહેલી છે. શબ્દની અપેક્ષાએ તો ફરેક તીર્થંકરના શાસનમાં દ્વાદશાંગીની રચના યતી હોવાથી અને તે રચવામાં તેમનો નેવો અતિશય કારણ હોવાથી ‘શ્રુતધર્મની આદિ કરનારા’ એમ કહેવામાં વિશેષ આવતો નથી.

‘કેવળીપણુ થયા પછી તરત મોક્ષ થાય જ,’ એમ માનનારા કેટલાક કોઈને પણ તીર્થંકર માનતા નથી. તેઓ એમ માને છે કે-જ્યાં સુધી સર્વ કર્મેનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞ થાય નહિ અને કેવળજ્ઞ થાય, ત્યારે સંપૂર્ણ કર્મેનો ક્ષય થતો હોવાથી તરત મોક્ષ થાય જ પછી તેઓને તીર્થંકરવાતુ કારણ રહેતું નથી, એટલે તેઓ અતીર્થંકર હોય. નેઓના આ મતને અસત્ય જણાવવા માટે કહે છે કે-‘તિત્થચરાણં’ તીર્થંકરથાપન કરનારાઓને, સંસાર-સંસાર અસત્ય જણાવવા માટે કહે છે કે-‘તિત્થચરાણં’ તીર્થંકરથાપન કરનારાઓને, સંસાર-સંસાર જોનાથી તરાય, તે તીર્થંકરેલાય, શાસનના આધારભૂત સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકરૂપ ચતુર્વિધ સંધને અથવા પહેલા ગણધરને તીર્થંકરરૂપ કહેવા છે. આ તીર્થ-ગામનને ચતુર્વિધ શ્રીસંધની અને ગણધરની સ્થાપના કરનારા તે તીર્થંકરે. જે માટે કહેલું છે:—“હે ભગવંત !

તીર્થ કેને કહેવાય ? ” “ હે ગૌતમ ! તીર્થકરે નિયમા તીર્થ છે જ, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ અને પહેલા ગણધર એ તીર્થ છે ” સંપૂર્ણ કર્મોના ક્ષય થયા વગર કેવલજ્ઞાન ન થાય એમ નથી. કારણ કે-ઘાતિકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછી કેવલજ્ઞાન યાય છે, અઘાતિ કર્મોથી તેને કાંઈ બાધ થતો નથી અને તેથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતિ કર્મોના ક્ષયથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થયે જ્ઞાનથી કેવલી થયેલા તેઓને તીર્થ કરવાનું અગર સ્થાપવાનું કાર્ય ઘટી શકે છે તેમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. એ પ્રમાણે તેમને તીર્થકરપણું વ્યાજબી છે. મુક્તકેવલી એટલે આકેય કર્મોના ક્ષય કરી મુક્તાવસ્થા ભોગવતા કેવલપણામાં તો જૈનદર્શન પણ તીર્થકરપણું માનવું નથી અર્થાત્ સર્વ કર્મોના ક્ષયરૂપ મુક્ત અવસ્થામાં તીર્થ કરવાનું જૈનદર્શનને માન્ય નથી. આ પ્રમાણે તીર્થ કરનારા તીર્થકરોને નમસ્કાર થાયો.

આ તીર્થકરે પણ “ સદાશિવની કૃપાથી યોગ પામે છે. ”—એમ કેટલાકો માને છે તેઓ કહે છે કે :- ‘ મહેશાનુગ્રહાત્ બોધ-નિયમાવિતિ ’ અર્થાત્ મહેશની મહેરબાનીથી યોગ-જ્ઞાન અને નિયમ (શૈથિ, સંતોષ, તપ, સંજ્ઞા, ધ્યાન) થાય છે. વગેરે. તેઓનું આ કથન અસત્ય છે—એમ જણાવવા માટે કહે છે કે— ‘ સ્વયં સ્વુદ્ધેભ્યઃ ’ પારકાના ઉપદેશ વિના જ તથા-ભવ્યત્વ વગેરે કારણરૂપ સામગ્રીના પરિપાકથી જેઓએ પોતાની મેળે જ યથાર્થ સ્વરૂપમાં એ તત્ત્વને જાણ્યું છે, તે સ્વયં યોગ પામેલા અરિહંત ભગવંતોને મારો નમસ્કાર થાયો જો કે તેમનો આત્મા આગલા ખીલ ભવોમાં તેવા પ્રકારના યુગ્મોની પાસે યોગ પામેલા હોય છે, છતાં તીર્થકરના જન્મમા ખીલના ઉપદેશથી નિરપેક્ષ જ હોય છે. એવી રીતે છેલ્લા ભવમાં તો સ્વયં યોગ પામેલા હોય છે. જો કે તીર્થકરના જન્મમાં લોકાન્તિક દેવો ‘ મયચ્ચં ! તિત્થં પચ્ચોહ ’ ‘ હે ભગવંત ! તીર્થ પ્રવર્તયિ ’ એમ કહે છે ખરા, અને દીક્ષા પણ લે છે. પરંતુ કાલજ્ઞાપક-વૈતાલિકના વચન પછી જ રાત્ર પ્રવૃત્તિ કરે-પ્રયાણ કરે, તેની માફક માત્ર દેવો વિનંતિ કરે એટલે તીર્થકર ભગવંતો, સ્વયં દીક્ષા ગ્રહણ કરે. લોકાન્તિક દેવોનો વિનંતિ કરવાનો માત્ર આચાર છે, નહિ કે દેવોના કહેવાથી કે ઉપદેશથી તેઓ દીક્ષા લે છે. સામાન્ય સ્તોતવ્ય-સંપદા કહીને હવે તેના જ વિશિષ્ટ હેતુ-રૂપ ‘સ્તોતવ્ય વિશેષહેતુ’ નામની ત્રીણ સંપદા કહે છે—

પુરિસ્સમાણં પુરિસસીહાણં પુરિસવરપુણ્ડરીમાણં પુરિસવરગંઘહત્વીણં’ પુરિ એટલે શરીરમાં ગુણનાન્-શયન કરવાથી પુરુષ કહેવાય, અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુણ્યકર્મોના ઉદયથી ઉત્તમ આકૃતિવાળા શરીરમાં વાસ કરનારા છવો પુરુષો કહેવાય છે, અને તેમાં પણ અરિહંતો ઉત્તમ હોવાથી સ્વાભાવિક પોતાના તથાભવ્યત્વ વગેરે ભાવોથી સર્વોત્તમ હોવાથી ‘પુરુષોત્તમ’ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે — પોતાના સંસારના છેડા સુધી પરોપકાર કરવાના વ્યસની હોય છે. પોતાના સંસારના સુખોના સ્વાર્થ તેમને ગૌણ હોય છે, સર્વત્ર ઉચિત ક્રિયાવાળા હોય છે, ગમે તેવા પ્રસંગમાં દીનતા કરતા નથી, સદ્ગુણતા મળે તેવા જ કાર્યોના આરંભ કરનારા હોય છે. દૃઢ વિચાર કરનારા, કૃતજ્ઞતાના સ્વામી, કલેશરહિત ચિત્તવાળા, દેવ-યુગ્મમાં બહુમાનવાળા અને ગંધીર આશયવાળા હોય છે. ખાણમાંથી નીકળેલ મલિન અને ઘાટ વગરનું હોવા છતાં ભતિવંત રત્ન કાચ કરતાં ઉત્તમ જ હોય સરખા ઘાટવાળો બનાવેલ સ્વચ્છ હોય તો પણ કાચ, ભત્ય રત્નની તુલનામાં આવી શકતો નથી. તેમ અરિહંતોના આત્માઓ પહેલાના કાળથી ઉત્તમ હોય છે એમ કહેવાથી બૌદ્ધો જે માને છે કે:-‘નાસ્તિ હિ કચ્ચિદમાજનં સર્વઃ’ એટલે પ્રાણી

માત્ર સર્વશુભોતું ભાજન છે, માટે સર્વ જીવો ખુદ થઈ શકે છે. તે વાતનું ખંડન કહ્યું અર્થાત્ સર્વ જીવો કદાપિ અરિહંતો થઈ શકતા નથી. જેઓ તેવા પ્રકારના તથાભવ્યત્વવાળા છે, તેઓ જ અરિહંત થઈ શકે છે—એમ ‘પુરિસ્તુતમાણુ’ વિશેષણથી જણાવ્યું.

વળી બાહ્યાર્થની સત્તાને જ સત્ય માનનારા અને ઉપમાને અસત્ય માનનારા સંસ્કૃતા-આર્યના શિષ્યો એમ કહે છે કે—જેઓ સ્તુતિને યોગ્ય છે, તેઓને કોઈની ઉપમા આપી શકાય નહિ, કારણ કે—‘હીનાધિકામ્યામુપમા મૃપા’ અર્થાત્ હીન કે અધિક હોવાના કારણે કોઈની ઉપમા આપવી તે અસત્ય છે.’ એમ તેઓ કહે છે. તેમના એ મતનું ખંડન કરવા માટે કહે છે—‘પુરુષર્ષસદેભ્યઃ’ એટલે પ્રધાનતા, શૌર્ય આદિ શુભોથી અરિહંતો પુરુષ છતાં સિદ્ધ બેવા છે માટે પુરુષોમાં સિદ્ધ સમાન છે, તેઓને નમસ્કાર થાયો. જેમ સિદ્ધો શૌર્ય, કૂરતા, વીર્ય, ધૈર્ય આદિ શુભોવાળા હોય છે, તેમ અરિહંતો પણ કર્મરૂપ શત્રુઓ પ્રત્યે શૌર્યશુભવાળા, તે કમેતિ ઉચ્છેદ કરવામાં કૂરતાવાળા, પરાભવ કરનારા ક્રોધાદિને સહન નહિ કરનારા, રાગાદિથી પરાભવ નહિ પામનારા માટે પરાક્રમવાળા, વીર્યવંત અને તપકર્મમાં વીરપણે જ્યાંતિ પામેલા છે. વળી તેઓને પરિષ્કોની અવગણ હોય છે. ઉપસર્ગોનો ભય તેમને હોતો નથી. તેઓ ઈન્દ્રિય-વર્ગની ચિંતા કરતા નથી. સંયમ માર્ગમાં થાકતા નથી. શુભ ધ્યાનમાં નિશ્ચલ હોય છે. માટે તેઓ તે શુભોથી સિદ્ધ સમાન છે. આ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપમા અસત્ય પણ નથી. કારણ કે ‘સિદ્ધ બેવા’ ઇત્યાદિ ઉપમા દ્વારા તેઓના અસાધારણ—વિશિષ્ટ શુભો જણાવવામાં આવ્યા છે.

વળી આ ભગવંતો સ્વભૂતીય ઉપમાવાળા હોવા બેધએ, ‘વિભતીય ઉપમાથી તો ઉપમાનના સરખા ધર્મો ઉપમેયમાં આવી પડવાથી ભગવંતના પુરુષપણા આદિનો અભાવ થશે. એમ માનનારા સુઆકુના શિષ્યોતુ મંતવ્ય છે કે—‘ચિદ્વરુપમાયોગો તદ્દર્માપત્યા તદ્દવસ્તુત્વમ્’ અર્થાત્ વિરુદ્ધ ઉપમા—યોગે ઉપમેયમાં ઉપમાના ધર્મો આવી પડવાથી ઉપમેયની વાસ્તવિકતા રહેતી નથી.’ તેમના આ મતનું ખંડન કરવા કહે છે કે—‘પુરુષવરપુંડરીકેભ્યઃ’ અર્થાત્ ‘પુરુષ છતાં શ્રેષ્ઠ પુંડરીક બેવા અરિહંતોને’ નમસ્કાર થાયો. ‘સંસારરૂપ પાણીના સંગ વિનાના’ ઇત્યાદિ ધર્મો દ્વારા તેઓ વરપુંડરીક=પ્રધાનક્રમણ બેવા છે. જેમ પુંડરીક કમળો કાઢવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પાણીથી વૃદ્ધિ પામે છે, છતાં બનેને છોડીને ઉપર આવીને રહે છે. તે કમળો સ્વાભાવિક રીતિએ જ સુંદર હોય છે. ત્રિભુવનની લક્ષ્મીનું નિવાસસ્થાન છે, ચક્ષુ વિગેરેના આનંદનું ઘર છે, તેના ઉત્તમ શુભના યોગે વિશિષ્ટ તિર્થંચો, મનુષ્યો અને દેવો પણ તે કમળોને સેવે છે. જેમ કમળો સુખના હેતુભૂત છે, તેમ અરિહંત ભગવંતો પણ કર્મરૂપ કાઢવમાં જન્મ્યા અને દૈવીભોગો રૂપ જળથી વૃદ્ધિ પામ્યા, છતાં પણ કર્મ અને ભોગો બંનેને ત્યજીને અલગ રહેનારા છે. પોતાના અતિશયેથી સુંદર છે શુભો રૂપી સંપત્તિઓનું નિવાસ સ્થાન છે. પરમાનંદના હેતુરૂપ છે. કેવલજ્ઞાનાદિ શુભોને યોગે ત્રણે ગતિના ભવ્ય પ્રાણીઓ તેઓની સેવા કરે છે. અને તેથી તેઓ મોક્ષસુખના કારણ બને છે. એ પ્રમાણે તેઓ પુંડરીક કમલ સરખા છે. એમ ભિન્નભૂતીય કમલની ઉપમા આપવા છતાં અર્થમાં કાંઈ વિરોધ નહિ હોવાથી સુઆકુના શિષ્યો વિભતીય ઉપમાથી જે દોષો બતાવે છે. તેનો સંભવ નથી. જો વિભતીય ઉપમાથી ઉપમેયમાં તે ઉપમાના અન્ય ધર્મો પણ આવી જાય. તો સિદ્ધ વગેરે સ્વભૂતીય ઉપમાથી પણ તે સિદ્ધ વગેરેના પશુત્વ વગેરે ધર્મો આવી આવે,

સભતીય ઉપમાઓમાં જેમ તેવું કંઈ બનતું નથી, તેમ વિભતીય ઉપમાથી પણ તે દોષ આવતો નથી

એમાં પણ ખુલ્લુરૂપતિના શિષ્યો એમ માને છે કે-યથોક્તરકમે શુભોતુ વર્ણન કરવું બેઈએ. એટલે કે-પહેલાં સામાન્ય શુભ, પછી તેથી વિશિષ્ટ શુભ, પછી તેથી કંઈક ચડીયાતો વિશિષ્ટ શુભ એમ યથાક્રમે આગળ આગળના શુભોતુ વર્ણન કરવું બેઈએ. એટલે કે પહેલાં હીન-શુભવાળાની ઉપમા આપીને પછી અધિક શુભીની ઉપમા આપવી બેઈએ. બે વ્યાખ્યા કરવામાં આ ક્રમ સાબવામાં ન આવે, તો જે પદાર્થની વ્યાખ્યા કરવી હોય, તે પદાર્થ પણ ક્રમ વિનાનો બની બય, અને શુભો તો ક્રમસર વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી તે અસત્ કંરે છે. તેઓતુ કથન એવું છે કે-‘અક્રમવદ્સત્’ અર્થાત્ ‘જેઓ ક્રમપૂર્વક વિકાસ પામતા નથી, તે વસ્તુ અસત્ એટલે ખોટી છે’ આથી શ્રીઅરિહંત દેવોના શુભોનો પણ ક્રમસર વિકાસ હોઈ, તે જણાવવા માટે ‘પહેલાં સામાન્ય ઉપમા અને પછી વિશિષ્ટ ઉપમા આપવી બેઈએ,’ તેમના મતતું ખંડન કરવા માટે કહે છે કે-‘પુરુષવરગમ્બહસ્તિભ્યઃ’ આ પદથી શ્રીઅરિહંતદેવોને ‘પુરુષ છતાં વરગન્ધર્હસ્તિના જેવા’ એમ ઉપમા આપી છે તેઓને મારો નમસ્કાર થાઓ. આ ઉપમામાં ‘શુદ્ધ હાથીઓને નસાડવા’ વગેરે ધર્મો દ્વારા ગંધર્હસ્તિની સાથે શ્રીઅરિહંત દેવોતુ સમાનપણું જણાવ્યું છે જેમ ગન્ધર્હસ્તિની ગંધ માત્રથી તે પ્રદેશમાં રૂરતા-રહેતા પીઠ શુદ્ધ સામાન્ય હાથીઓ ભાગી બય છે, તેમ ધાન્યને તુકશાન કરનાર તીડ, પોપટ, મૂષક-ઉત્તર વગેરે, ઇતિઓ, કોલેરા, મરફી, પ્લેગ આદિ જીવલેણ રોગો રૂપ મારીઓ, પરરાબ્યના આક્રમણ અથવા લોકોનો બળવો, ઉપદ્રવો, દુષ્કાળ એ સર્વ ઉપદ્રવરૂપ તુચ્છ હાથીઓ ભગવંતના અચિન્ય પુણ્યપ્રભાવથી અને તેમના વિહારના પવનની ગંધથી નાસી બય છે. આ પ્રમાણે અરિહંત ભગવંત શ્રેષ્ઠ ગંધર્હસ્તિ સમાન છે. અહિ પ્રથમ સિંહ, પછી કમલ, પછી ગંધર્હસ્તિની ઉપમા આપી તેમાં ગંધર્હસ્તિથી પણ સિંહ બલવાન છે, ન્યારે કમલો તો સામાન્ય છે એથી અહિ પ્રથમ સિંહ, છેલ્લે ગંધર્હસ્તિની ઉપમા આપી તે તેમના મતે અક્રમ છે, છતાં તે દોષરૂપ નથી કારણ કે, તેઓ કહે છે તેમ ‘વ્યાખ્યામા ક્રમ ન હોય, તો વ્યાખ્યેય-પદાર્થ અસત્ કંરે છે.’ એ વાત ઘટતી નથી, વસ્તુતઃ સામાન્ય કે વિશિષ્ટ સમસ્ત શુભો આત્મામાં પરસ્પર સાપેક્ષપણે સાથે જ રહેલા છે અને તેથી તે શુભો કે તે શુભવાળા શુભી એવા ભગવંતની સ્તુતિ ક્રમથી કે ઉત્ક્રમથી ગમે તે રીતિએ કરવામાં કોઈ દોષ નથી આ પ્રમાણે ‘પુરિસ્તુતમાળ’ વગેરે ચાર પદોથી શ્રીઅરિહંત ભગવંતોની સ્તુતિ કરવામાં ક્યા વિશેષ હેતુ છે ? તે જણાવ્યું. આથી આ ત્રીજી સંપદાતુ નામ ‘સ્તોતવ્યવિશેષ-હેતુ સંપદા’ છે.

હવે તે જ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય શ્રીઅરિહંત દેવો સામાન્ય રીતિએ લોકમાં કેવા ઉપયોગી છે ? તે જણાવનારાં પાંચ પદોથી ‘સ્તોતવ્ય સામાન્ય ઉપયોગ’ નામની ચોથી સંપદાતું વર્ણન કરે છે. —

‘લોચુત્તમાર્ગ, લોગનાહાર્ગ, લોગદિવાર્ગ, લોગપર્વજ્ઞાણ, લોગપજ્ઞોક્ષગારાણં ।’ એમાં ‘લોકોક્તમેભ્યઃ’ એટલે લોકોમાં જેઓ ઉત્તમ છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. ‘જે શબ્દો સમૂહના વાચક હોય છે, તે શબ્દો તે સમૂહના અચુક અવયવો-અંશ વિભાગના પણ વાચક હોય છે.’ એવો વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ન્યાય હોવાથી, બે કે ધર્મસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાઓના સમૂહવાળા

ક્ષેત્ર(ચૌદ રાજ) લોક કહેવાય છે. કહેણ છે કે—“ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો જે ક્ષેત્ર અર્થાત્ આકાશમાં હોય, તે આકાશાસ્તિકાય ક્ષેત્ર, તે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો સાથે ‘લોક’ કહેવાય છે. અને તેથી વિપરીત એટલે જ્યાં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો ન વર્તેલાં હોય, તે ક્ષેત્રને એકલા આકાશને ‘અલોક’ કહેવાય છે.” તો પણ આહિ લોક શબ્દથી ‘સર્વ’ ભવ્ય પ્રાણીઓ રૂપ લોક સમજવો. એમ કહેવામાં એ કારણ છે કે, ભગવંતને આહિ ઉત્તમ કહ્યા, તે સમાન ભતિવાળાઓમાં ઉત્તમતા હોય તે વાસ્તવિક છે, હલકી ભતિથી ઉચ્ચ ભતિમાં ઉત્તમતા હોવી—એમાં ખાસ વિશેષ નથી; એમ તો અભવ્યની અપેક્ષાએ સર્વે ભવ્યો ઉત્તમ છે જ, તે અપેક્ષાએ ભગવંતની ઉત્તમતા જણાવવામાં કરો જ અતિશય નથી. એટલા માટે તેઓ સબતીય એવા ભવ્ય જીવોમાં ઉત્તમ છે—એમ કહ્યું; કારણ કે, સર્વ ભવ્ય પ્રાણીઓમાં સકલ ક્રયાણુના કારણભૂત તથાભવ્યત્વ નામનો ભાવ તો માત્ર ભગવંતમાં જ રહેલો છે, એવા લોકોત્તમ ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.

‘લોકનાયેભ્ય’ એટલે લોકના નાથોને, અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવવી, તે યોગ અને પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું, તે ક્ષેમ કહેવાય. એ યોગ અને ક્ષેમને કરનારા તેઓ નાથ કહેવાય. આહિ ભગવંતોને લોકના નાથ કહ્યા છે, તે સર્વ ભવ્ય પ્રાણી રૂપ લોકની અપેક્ષાએ નહિ. કારણ કે ભવ્યોમાં પણ જે ભતિભવ્ય વગેરે હોય છે, તેઓને ભગવંતથી યોગ-ક્ષેમ થઈ શકે નહિ, જો તેમ થાય તો સમગ્ર જીવોનો મોક્ષ થઈ જાય, માટે આહિ ભગવાન તે ભવ્ય પ્રાણીઓના યોગ-ક્ષેમરૂપે નાથ ઘટી શકે છે, કે જેઓમાં ધર્મખીજની સ્થાપના વગેરે શુભા પ્રગટ થઈ શકે તેવી વિશિષ્ટતા હોય, તેથી આહિ તેવા વિશિષ્ટ ભવ્ય-પ્રાણીઓ રૂપ ‘લોક’ સમજવો. તેવા ભવ્ય જીવોમાં ભગવંતો ધર્મખીજનું આધાન-સ્થાપન, ધર્મ-અકુરનો પ્રાદુર્ભાવ અને તેનું પોષણ વગેરે કરાવનાર હોવાથી યોગને કરનારા છે, તથા તેનું રાગ-દ્વેષાદિ આન્તરિક શત્રુઓના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરનારા હોવાથી ક્ષેમ કરનારા છે. એટલે તેવા વિશિષ્ટ ભવ્ય પ્રાણીઓ રૂપ લોકના તેઓ નાથ છે. ‘તે લોકનાથોને નમસ્કાર થાઓ.’

‘લોકહિતેભ્યઃ’ એટલે ‘લોકના હિતકારકોને’ આહિ લોકશબ્દથી ‘ચૌદરાજ લોકવર્તી’ એકેન્દ્રિયથી માંડી પચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ વ્યવહારરાશિના જીવો’ એમ અર્થ કરવો કારણ કે, ભગવંત સમ્યગ્દર્શન વગેરે મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરીને તે સર્વ જીવોનું સ્વ કે પરથી થતાં દુઃખોથી રક્ષણ કરવા રૂપ હિત કરનારા છે. માટે તેઓ ‘સર્વ વ્યવહારરાશિના જીવો રૂપ લોકના હિતકારક છે; તેઓને મારા નમસ્કાર થાઓ.’

‘લોકપ્રદીપેભ્યઃ’ એટલે ‘લોકને દીપકની માદંક પ્રકાશ આપનારા ભગવંતોને નમસ્કાર થાઓ.’ આહિ લોક શબ્દથી ‘વિશિષ્ટ સંઝી પચેન્દ્રિયજીવો રૂપ લોક’ અર્થ કરવો. કારણ કે, ભગવંતો તેવા વિશિષ્ટ સંઝીજીવોને તે તે પ્રકારની દેશનારૂપી જ્ઞાનનાં કિરણો વડે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરીને યથાયોગ્ય જ્ઞેયભાવોનો પ્રકાશ કરે છે. તેથી વિશિષ્ટ સંઝી લોકને અંગે ભગવંતોનું પ્રકાશ કરવા રૂપ પ્રદીપપણું ઘટે છે. જેમ દીપક પણ અધને પ્રકાશ કરી શકતો નથી, તેમાં તેનું અધત્વ કારણ છે, તેમ આહિ ભગવંતો પણ તેવા ધનમિથ્યાત્વાદિ રૂપ અધપણાવાળા જીવોને પ્રતિજોષ કરી શકે નહિ, તેમાં તેના મિથ્યાત્વાદિરૂપ અધત્વ કારણ

સમજવું. માટે વિશિષ્ટ સંજ્ઞી પ્રાણીઓ રૂપ લોકમાં પ્રદીપ સમાન હોવાથી ભગવતો 'લોક-પ્રદીપ છે.' તેમને નમસ્કાર હો. તથા—

‘લોકપ્રદ્યોતકરેભ્યઃ’ ‘લોકને સૂર્ય’ માદંક પ્રદ્યોત કરનારા ભગવતોને નમસ્કાર થાઓ.’ અહિં લોક શબ્દથી ‘વિશિષ્ટ ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાનવાળા (ગણધર) ભગવત’ લેવા. કારણ કે, તેઓમાં જ વાસ્તવિક પ્રદ્યોત કરવા પણું ઘટે છે. અહિં પ્રકાશ કરવા યોગ્ય સાત કે નવ તત્ત્વો સમજવાં તે તત્ત્વોને યથાર્થ પણે તેઓ જ જાણી શકે છે કે, જેઓમાં વિશિષ્ટ યોગ્યતા હોય. આ તત્ત્વોના પ્રકાશ દરેક પૂર્વધરોમાં પણ સરખો હોતો નથી, કારણ કે, પૂર્વધરો પણ માહોમાંહે છ સ્થાન વૃદ્ધિ-હાનિ-તારતમ્યવાળા હોય છે. તેમાં પણ નવપૂર્વથી અધિક જ્ઞાનવાળા સર્વે નક્કી સમ્યગ્દષ્ટિ હોય જ. અહિં ‘પ્રદ્યોત’ એટલે ‘વિશિષ્ટ પ્રકારના નય-નિષ્ણેપાદિકથી સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાનના અનુભવની યોગ્યતા વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વધરોને જ હોય. માટે અહિં ‘વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વધરો રૂપી લોક’ સૂર્યથી જેમ સૂર્યવિકાસી કમળ ખીલે, તેમ ગણધર સરખા વિશિષ્ટ ચૌદપૂર્વોને જીવાદિ તત્ત્વોના પ્રદ્યોત કરનારા ભગવતોને ‘લોકપ્રદ્યોતકર’ જાણવા. સામાન્ય કમળો કે ખીલે પુષ્પો માટે જેમ સૂર્ય પ્રદ્યોત કરનાર બનતો નથી, એટલે સૂર્યવિકાસી કમળ માટે પ્રદ્યોતકર બને છે, તેમ ગણધર ભગવતોના અંગે તીર્થંકર ભગવતો એટલા પ્રમાણમાં જીવાદિ તત્ત્વોને પ્રદ્યોત કરનાર થાય છે, તેટલા સામાન્ય ચૌદપૂર્વોએ માટે પ્રદ્યોતકર બનતા નથી. એમ લોકોત્તમ વગેરે પાંચ પ્રકારોથી પરોપકાર કરનાર હોવાથી સ્તોતવ્ય-સંપદાની સામાન્ય ઉપયોગ’ નામની પાંચ પદવાળી આ ચોથી સંપદા કહી. હવે આ પાંચ પદવાળી ઉપયોગ-સંપદાના જ હેતુઓ જણાવનારી ‘ઉપયોગ-હેતુ સંપદા’ નામની પાંચમી સંપદા કહે છે— .

‘અમયદયાણં, ચક્ષુદયાણં, મગ્ગદયાણં, સરણદયાણં, બોદિદયાણં,’ તેમાં ‘અમયદેભ્યઃ’ એટલે ‘અભય દેનાર ભગવતોને નમસ્કાર થાઓ અહિં આલોકભય, પરલોકભય, આકાનભય, અક્રમાતભય, આજીવિકાભય, મરણભય, અને અપયશભય-એમ સાત પ્રકારના ભય કહ્યા છે; તેનાથી પ્રતિપક્ષમાં ભયના અભાવને અભય કહેલ છે. એટલે કે સંપૂર્ણ કલ્યાણકારી એવા ધર્મની ભૂમિકામાં કારણભૂત જે વિશિષ્ટ આત્મસ્વાસ્થ્ય તે અભય કહેવાય, કેટલાક તેને ધૈર્ય પણ કહે છે. આવા પ્રકારનું અભય દેનારા તીર્થંકર ભગવતો જ છે. કારણ કે તેઓ પોતાના શુભોના પ્રકર્ષણે અચિન્ત્ય શક્તિવાળા હોય છે. તથા પરોપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા છે. (પરોપકાર કરવાની ભાવના છતાં શક્તિ ન હોય અને શક્તિ છતાં શુભો ન હોય તો પરોપકાર થઈ શકતો નથી. ભગવતો એ સર્વ અતિશયવાળા હોવાથી તેઓ સાચા પરોપકાર દ્વારા અભયને-આત્મ-સ્વાસ્થ્યને દેનારા છે.) માટે તેઓ અભય આપનારા છે. તેવા અભય દેનારને નમસ્કાર થાઓ.

‘ચક્ષુર્દેભ્યઃ’ એટલે ‘ચક્ષુને આપનાર એવા ભગવતોને નમસ્કાર થાઓ.’ અહિં તત્ત્વજ્ઞાનમાં કારણભૂત વિશિષ્ટ આત્મધર્મરૂપ ચક્ષુ સમજવાં, ખીલેઓ તેને શ્રદ્ધા કહે છે. જેમ ચક્ષુ વિનાનો ખીલને દેખવા માટે અયોગ્ય છે, તેમ શ્રદ્ધા-રહિત આત્મા પણ વસ્તુ-તત્ત્વના દર્શન માટે અયોગ્ય છે-અર્થાત્ તત્ત્વ દર્શન પામી શકતો નથી. અને નેત્રી કલ્યાણ-ચક્ષુ મરણી એ શ્રદ્ધા પ્રગટ થતાં જીવને વાસ્તવિક વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન-દર્શન યાય છે ધર્મરૂપ કંપવૃક્ષના અવન્ધ ખીલવરૂપ આવી શ્રદ્ધા ભગવતોથી જ યાય છે આવી ચક્ષુ આપનારા હોવાથી ચક્ષુ આપનાર એવા ભગવતોને નમસ્કાર થાઓ.

ઉપયોગ-સંપદામાં હેતુરૂપ પાંચપદવાળી આ પાંચમી ‘ઉપયોગ-હેતુસંપદા’ કહી. હવે ‘સ્તોતવ્યસંપદાની’ જ વિશેષ ઉપયોગરૂપ સંપદા કહે છે—

‘ધમ્મ દયાણં, ધમ્મદેસયાણં, ધમ્મનાયગણં, ધમ્મસારહીણં, ધમ્મવરચાહરંતચકવહીણં’ તેમાં ધર્મદેવ્ય એટલે ‘ધર્મહાતાને’ નમસ્કાર થાયો. અહિં ધર્મ ચારિત્ર-વિરતિરૂપ બાણવો. તે ધર્મ, સાધુ અને શ્રાવક સંબંધી એમ બે પ્રકારનો બાણવો. સર્વસાવધના ત્યાગરૂપ ચતિધર્મ, થોડા પાપના ત્યાગરૂપ દેશવિરતિ અર્થાત્ શ્રાવક-ધર્મ. આ બંને વિરતિ-ધર્મ ભગવતોએ બતાવેલ હોવાથી તેમનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા હેતુઓ હોવા છતાં પણ વિરતિધર્મની પ્રાપ્તિમાં પ્રધાન-હેતુ ભગવતો જ છે, તેથી તેઓ ધર્મહાતા છે, તેથી તેમને નમસ્કાર હો. ધર્મદાયકપણું ધર્મદેશના કરવા દ્વારા થાય છે, બીજા પ્રકારે નહિ; તેથી કહે છે :—

‘ધર્મદેશકેય :’ એટલે ‘ધર્મની દેશના દેનારને નમસ્કાર થાયો.’ આગળ જણાવ્યા તે બે પ્રકારવાળા વિરતિધર્મની દેશના જીવોને નિષ્કળ નહિ, પરંતુ સુંદર રીતિએ સફળ થાય તેવી રીતિએ તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે દેનારા હોવાથી ભગવતો ધર્મદેશક છે. માટે તેમને નમસ્કાર થાયો તથા—

‘ધર્મનાયકેય :’ અર્થાત્ ‘ધર્મના નાયકોને’ નમસ્કાર થાયો. ઉપર કહ્યા તે ચારિત્રધર્મના નાયક ભગવતો છે, કારણ કે, તેઓએ ધર્મને આત્મસાત્ કર્યો છે, તેઓ તે ધર્મના પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામ્યા છે, તથા ઉત્તમ રૂપને ભોગવે છે. તેમને તે ધર્મનો વિદ્વાત કે વિરહ થતો નથી, તે કારણે તેઓ જ ધર્મના નાયકો છે, તેઓને અમારા નમસ્કાર થાયો.

‘ધર્મસારથિય :’ એટલે ‘ધર્મના સારથિને’ નમસ્કાર થાયો. ભગવતો ચારિત્રધર્મની સ્વ-પરમાં સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરવા-કરાવવાથી, તેનું પાલન કરવા-કરાવવાથી અને ઇન્દ્રિયોરૂપ ઘોડાઓતુ ઠમન કરનાર-કરાવનાર હોવાથી ધર્મ-રથના સાચા સારથિ છે, તેઓને અમારા નમસ્કાર થાયો.

‘ધર્મવરચતુરસ્તચક્રવર્તિય :’ એટલે ‘શ્રેષ્ઠ ચતુરંત ધર્મચક્રવર્તીઓને’ નમસ્કાર થાયો. અહિં ધર્મ એટલે ચારિત્રધર્મ. તે ધર્મ કષ, છેલ્લે અને તાપ એ ત્રણ કોટીથી અત્યંત શુદ્ધ હોવાથી બૌદ્ધ વગેરેએ બતાવેલા ધર્મચક્રની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ છે. વળી ચક્રવર્તીનું ચક્ર માત્ર આ લોકતુ જ હિત કરે છે, બ્યારે આ વિરતિરૂપ ધર્મચક્ર તો ઉભય લોકતુ હિત કરે છે. તે કારણે તેનાથી શ્રેષ્ઠ છે વળી નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એમ ચાર ગતિરૂપ સંસારનો અંત કરનાર હોવાથી તે ‘ચતુરંત’ છે તેમ આ વિરતિધર્મ રૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વ આદિ ભાવશત્રુઓનો નાશ કરનાર છે. માટે ચક્રસમાન છે. એ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ ચાતુરંત ધર્મચક્રવાળા ધર્મચક્રવર્તી ભગવતોને નમસ્કાર થાયો અહિં ચતુરંતને બદલે ચાતુરંત શબ્દ છે, તેમાં ચ ને બદલે ચા છે, તે ‘સમુદ્ધયાવિત્તવાદાત્તમ’ સિંહ ૬૦ ૮-૧-૪૮ સૂત્રથી થાય છે. એ સુબળ ‘ધર્મહાતા’ વગેરે પાંચ પ્રકારે ભગવંત વિશેષ ઉપયોગી છે, માટે તેઓ સ્તુતિ કરવા લાયક છે—એમ કહી, સ્તોતવ્ય-સંપદાની જ ‘વિશેષ ઉપયોગ’ નામની આ પાંચ પદવાળી છઠ્ઠી સંપદા કહી. હવે જેઓ એમ માને છે કે— ‘જગતની સર્વ વસ્તુઓને કે તેના ભાવો-પયથિને બાણો કે ન બાણો, ઈષ્ટ તત્ત્વને તો બાણો જ. ક્રીડીઓ આટલી સંખ્યામાં છે—એ ઈશ્વરના ક્રીડીની સંખ્યાના જ્ઞાનતુ અમારે શું પ્રયોજન છે?’

એમ માનનારા ખૌદો સર્વજ્ઞને ‘સર્વ પદ્માર્થોત્તું જ્ઞાન’ નહિ માનતાં માત્ર ઇષ્ટતાવતું જ જ્ઞાન માને છે, તેઓતું ખંડન કરતાં કહે છે કે—

‘અપ્પહિદયચરનાણ-દંસણધરાણં ચિઅદ્દ-છડમાણં, ‘અપ્રતિહત્તવરજ્ઞાન-દર્શનધરેભ્યઃ’ એટલે ‘અપ્રતિહત-સ્થાવના ન પામનારા જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનારાને’ નમસ્કાર થાઓ. અહિ કોઈ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવમાં સ્થાવના નહિ પામનારા, માટે ‘અપ્રતિહત’, તથા સર્વ આવરણ-કર્મોના ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક ભાવે પ્રગટેલાં, માટે શ્રેષ્ઠ-એવા વિશેષગોધરૂપ કેવલજ્ઞાનને અને સામાન્યગોધરૂપ કેવલદર્શનને જેઓ ધારણ કરે છે, તેઓ અપ્રતિહત-જ્ઞાન-દર્શનવાળા કહેવાય. ભગવંતો તેવા એટલા માટે કહેવાય છે કે, તેઓનાં જ્ઞાન-દર્શન સર્વથા આવરણોથી મુક્ત છે, અને તેથી તે સર્વ વિષયોતું જ્ઞાન અને દર્શન પામેલા છે. તેમાં પણ પહેલાં જ્ઞાન અને પછી દર્શન કહેવાતું કારણ એ છે કે-સર્વ લબ્ધિઓ જીવને જ્યારે તે સાકાર અર્થાત્ જ્ઞાનના ઉપયોગમાં હોય છે, ત્યારે પ્રગટે છે. માટે જ્ઞાનની વિશિષ્ટતા છે—એમ જણાવવા માટે પ્રથમ જ્ઞાન કહેલું છે. આવા જ્ઞાન-દર્શનવાળાને પણ ‘કેટલાકો ઈશ્વરને છક્ષસ્થ (સંસારી) માનવાવાળા છે.’ તેઓ કહે છે કે— ‘જાની ધર્મતીર્થને કરનારા અને પરમપદ એટલે મોક્ષને પામેલા પણ ફેરી પાછા તીર્થની રક્ષા કરવા માટે સંસારમાં આવે છે.’ વળી—

“જેઓનાં કર્મરૂપ ઈંધણું બળી જવા છતાં સંસારનો નાશ કરીને પુનઃ સંસારમાં જન્મે છે; વળી ‘પોતે સ્થાપેલા ધર્મ-તીર્થને કોઈ નાશ કરશે’ એવો ભય મોક્ષમાં પણ રહેવાથી’ ખીલ્યું એવા તેમનો મોક્ષ પણ અસ્થિર છે. વળી પોતે મુક્ત અને સંસારી પણ છે—છતાં ખીલ્યોનો મોક્ષ કરવામાં જેઓ શૂરવીર છે. ભગવન્! તમારા શાસનથી બધે થયેલાઓની ઉપર આવા વિસંવાદો રૂપ મોહતું રાજ્ય અથવા તો મૂઢતા વર્તે છે।”

—આ માન્યતાના ખંડન માટે જણાવે છે કે—‘વ્યાવૃત્તચ્છાદ્યઃ’ છદ્મ એટલે આત્માના જ્ઞાનાદિયુક્ષોને છાદન કરનારાં-ઢાંકનારાં જ્ઞાનાવરણીય વગેરે કર્મો, તથા તે કર્મબંધને યોગ્ય જીવની સંસારી અશુદ્ધ અવસ્થા, અથવા ‘કર્મ’ અને સંસાર, તે છદ્મ’ આ છદ્મ જેઓને ટળી ગયાં છે, તેઓ ‘વ્યાવૃત્તછદ્મા’ કહેવાય, તેઓને અમારા નમસ્કાર હો. અહિ એમ સમજવું કે, જ્યાં સુધી સંસાર-છદ્મનો ક્ષય ન થાય, ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી અને મોક્ષ થવા પછી જન્મ ધારણ કરવો, તે બનતું નથી કારણ કે, ફેરી જન્મ લેવાતું કારણ તેઓને રહેતું નથી. કોઈ એમ કહે કે, ‘પોતે સ્થાપના કરેલા ધર્મતીર્થનો નાશ, ઉપદ્રવ કરનારા જ્યારે જ્યારે પાકે, ત્યારે ત્યારે તેઓનો પરાભવ કરવો તે મુક્ત છે અને તે કારણથી તેઓ પોતે ફેરી જન્મ લે છે.’ એ જવાબ તેમણે પરાભવ કરવો તે મુક્ત છે અને તે કારણથી તેઓ પોતે ફેરી જન્મ લે છે. એ જવાબ નહિ સહેવો કે પણ અજ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે મોહ, મમત્વ વગર તીર્થનો રાગ, તેનો પરાભવ નહિ સહેવો કે તેની રક્ષા કરવી, વગેરે વિકલ્પો આત્માને થતા નથી. તે વિકલ્પો મોહજન્ય છે અને આવો મોહ હોવા છતાં તેઓનો મોક્ષ છે, અથવા મોક્ષ થવા છતાં પણ આવો મોહ છે—એમ કહેતું તે પણ એક અજ્ઞાનજન્ય પ્રલાપમાત્ર છે અને અસત્ય છે. એ પ્રમાણે અપ્રતિહત શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન-દર્શનના ધારક અને કર્મ તથા સંસાર જેમનાં નષ્ટ થઈ ગયાં છે, માટે તે સ્વરૂપથી તેઓ સ્તુતિ કરવા લાયક છે. એમ કહીને સ્તોત્ર-સંપદાતું જ કારણ સ્વરૂપ બતાવનારી આ ‘સકારણ સ્વરૂપપદ્મા’ નામની બે પદોની સાતમી સંપદા કહી. હવે ‘આન્તિમાત્રમસદ્વિદ્યા’ અર્થાત્ જગત્ માત્ર આન્તિરૂપ છે, તેથી અસત્ છે. અવિદ્યારૂપ છે. એમ સમજી સર્વ ભાવોને માત્ર જીવની બમણારૂપ

માનનારા 'અધિવાદીઓ' શ્રીઅરિહંત દેવાદિને પણ પરમાર્થથી કાલ્પનિક-અસત્ સ્વરૂપ માને છે, તેઓનું ખંડન કરતા કહે છે કે :-

જિજ્ઞાસા, જાણવાણં, તિજ્ઞાણં, તત્ત્વજ્ઞાણં, બુદ્ધિજ્ઞાણં, બોધજ્ઞાણં, મુક્તાજ્ઞાણં, મોક્ષજ્ઞાણં, તેમાં, જિજ્ઞાસામ્ એટલે રાગાદિ શત્રુઓને જિતેલા હોવાથી જિન, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. પ્રાણીમાત્રને વિષે રાગ-દ્વેષ વિગેરે અનુભવ-સિદ્ધ હોવાથી એ કાંઈ ભ્રમ-સ્વરૂપ કે કાલ્પનિક નથી. અહિં કોઈ કહે કે-રાગાદિનો અનુભવ થાય છે, તે પણ ભ્રમણા છે, તો તે તદ્દન ખોટું છે, કારણ કે સ્વ અનુભવો પણ એમ કલ્પના માનવામાં આવે તો જીવને સુખ-દુઃખ વગેરે અનુભવો થાય છે, તે પણ ભ્રમમાત્ર બની જશે, અને તેથી તો મૂળ સિદ્ધાંત જ ઉડી જશે. માટે રાગ-દ્વેષ વગેરે સત્ છે અને તેથી તેનો વિવેચ કરનારા 'જિન' પણ સત્ છે, કલ્પના-સ્વરૂપ નથી. વળી 'જાપકેચ્ચ' એટલે એ જિન-ભગવંતો સદૃષ્ટદેશ વિગેરે દ્વારા ખીબ આત્માઓને એ જ રાગાદિ શત્રુઓનો વિવેચ કરાવનારા પણ છે, જેથી તેઓ 'જાપકા' એટલે રાગાદિને જિતાડનારા પણ છે, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. વળી માત્ર કાળને જ ફરેક કાર્યોમાં કારણ માનનારા અનંતના શિષ્યો ભગવંતોને પણ વસ્તુતઃ સંસાર-સમુદ્રથી તરેલા માનતા નથી કારણ કે, તેઓ એમ માને છે કે- 'કાલ યત્ કલ્પસ્ત્ત્વં જગદાવર્તયતિ' અર્થાત્ 'કાળથી જ આખા જગતનું સર્વ ભાવોનું પરાવર્તન-ફેરફાર થયા કરે છે.' તેનું ખંડન કરતાં કહે છે- 'તીર્થેભ્યઃ તારકેભ્યઃ' એટલે સ્વયં સંસાર-સમુદ્રથી તરેલા અને ખીબઓને તારનારા' એવા તમોને અમારો નમસ્કાર થાઓ ભગવંતો સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ વહાણ દ્વારા સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામેલા હોવાથી 'તીર્થ' છે સંસારથી પાર પામેલા તેઓને ફરી સંસારમાં અવતરવાનું સંભવિત જ નથી. તેઓ જો ફરી પણ સંસારમાં અવતરે તો મુક્તિ જ અસંભવ ઠરે, માટે મુક્ત આત્મા ફરી કદી સંસારી બનતા નથી. એથી જ તેઓ સ્વરૂપે તરેલા છે. જે પ્રમાણે પોતે તર્યાં, તેમ ખીબને પણ તારે છે, માટે તારનારા પણ છે. તેઓને નમસ્કાર થાઓ. આ તરેલા અને તારનારા ભગવંતોને પણ જે અમુક મીમાંસકો જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ નહિ, પણ પરોક્ષ માને છે, તેઓ યોધવાળા કે યોધ કરાવનારા માનતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે, 'અપ્રત્યક્ષા હિ નો બુદ્ધિઃ, પ્રત્યક્ષોડર્શઃ' એટલે 'આપણને વસ્તુ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ બુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી, માટે બુદ્ધિ આત્માથી પરોક્ષ છે' જો તે પ્રત્યક્ષ હોય, તો પદાર્થોની જેમ તે પણ દેખાવી બેઠાં. આ તેઓની માન્યતાને અસત્ જણાવતાં કહે છે કે—

'બુદ્ધેભ્યઃ, બોધકેભ્યઃ' અર્થાત્ 'સ્વયં યોધવાળા અને ખીબને યોધ કરાવનારને' નમસ્કાર થાઓ અજ્ઞાનતારૂપી નિદ્રામાં ઊઘેલા આ જગતમાં ભગવંતોએ, જે જ્ઞાન જ્ઞાનને પોતાને જણાવે છે, તથા પદાર્થને પણ જણાવે છે' તેવા પોતાના જ સ્વસંવિદિત જ્ઞાન દ્વારા કોઈ ખીબના ઉપદેશ વિના જ જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોને બધાં છે, તેથી તેઓ બુદ્ધ છે. અહિં એમ સમજવું કે, જે જ્ઞાનથી તે જ્ઞાનનું જ્ઞાન ન થાય, તે જ્ઞાનથી પદાર્થનું જ્ઞાન પણ થઈ શકતું નથી જેમકે દીવો અદૃષ્ટ રહે અને પદાર્થોને બતાવે તેમ બનતું નથી, વસ્તુતઃ દીપક જેમ પોતે પોતાનું અને અન્ય પદાર્થોનું-એમ બંનેનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ જ્ઞાન પણ પોતાનો અને અન્ય પદાર્થોનો એમ સ્વ-પર પ્રકાશ કરે છે. એમ પણ નહિ કહી શકાય કે-જેમ ઇન્દ્રિયો દેખાતી નથી, છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ જ્ઞાન પણ પરોક્ષ છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે' કારણ કે, પદાર્થ-જ્ઞાન કરાવનાર

જે ઇન્દ્રિયો છે, તે તો ભાવરૂપ છે અને તે ભાવ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આત્માને પ્રત્યક્ષ છે જ કહ્યું પણ છે કે, ‘અપ્રત્યક્ષોપલમ્પસ્ય નાર્યદ્દષ્ટિઃ પ્રતિષ્ઠતિ ।’ અર્થાત્ ‘જે જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ-પ્રાપ્તિ નથી, તેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન પણ થતું નથી.’ માટે એ પ્રમાણે ભગવતમાં બુદ્ધપણુ સિદ્ધ થાય છે, વળી એ રીતિએ બીજાઓને પણ તેઓ યોગ કરે છે. માટે યોગ કરાવનારા-યોગધર પણ છે, તેઓને નમસ્કાર થાયો. હવે જેઓ એમ માને છે કે, ‘જગતનું કર્તામાં-બ્રહ્મામાં મળી જવું-એ જ સુકૃત છે.’ તે સંતપનના શિષ્યો ભગવતને પણ વાસ્તવિક ‘સુકૃત’ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે-‘વ્રહ્મવદ્બ્રહ્મસંગતાતાં સ્થિતિઃ’ અર્થાત્ ‘જેવી બ્રહ્મની સ્થિતિ છે, તેવી બ્રહ્મમાં મળી ગયેલાની પણ સ્થિતિ થાય છે.’ તેઓના એ મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે-‘સુક્તેભ્યઃ, મોક્ષકેભ્યઃ’ અર્થાત્ કર્મ-બંધનથી પોતે સુકૃત થયેલા અને બીજાઓને સુકૃત કરાવનારાઓને નમસ્કાર થાયો. જે કર્મોનું ફળ ચારગતિસ્વરૂપ સંસાર છે, તે વિચિત્ર કર્મોનાં બંધનથી છૂટેલા હોવાથી ભગવતો સુકૃત છે, કૃતકૃત્ય છે અને તેઓનું કાર્ય પૂર્ણ સિદ્ધ થયેલું છે, તેઓ માને છે તેમ જગત્કર્તા-બ્રહ્મામાં મળી જવાથી આત્માની કાર્ય-પૂર્ણતા થતી નથી. કારણ કે, બ્રહ્માને તો પુનઃ જગત્ સ્વવાતું હોવાથી તેઓના મતે તેનું કાર્ય અધુરું જ હોય છે. એટલું જ નહિ પણ જગત્ સ્વવામાં એકની હીન, એકની ઉત્તમ વગેરે અવસ્થાઓ બનાવવાથી રાગ-દ્વેષની પણ સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે, રાગ-દેષ વિના જીવોની એવી સુખી, દુઃખી વગેરે અવસ્થાઓ કેમ કરી શકાય? વળી કૌર્ષ કૌર્ષનામાં ભળી જાય તે પણ અસત્ય છે, કારણ કે, તેમ થવામાં કાં તો બ્રહ્માનો કે બ્રહ્મામાં ભળનાર આત્માનો અભાવ થાય છે, માટે જગત્કર્તામાં ભળવાનું માનવું, તે અજ્ઞાન-મૂલક છે-અસત્ય છે, તેથી આત્મા સ્વયં કર્મથી સુકૃત થાય છે. એવી જ રીતિએ ભગવતો બીજાઓને પણ કર્મબંધનોથી સુકૃત કરાવે છે એ સિદ્ધ છે-માટે જ ભગવતો પોતે સુકૃત છે અને મૂકાવનારા છે, તેમને નમસ્કાર થાયો. એમ જિતેલા-જિતાડનારા, તરેલા-તારનારા, યોગ પામેલા-યોગ પમાડનારા, સુકૃત અને મૂકાવનારા હોઈ પોતાની જેમ બીજાને પણ સમાન સુખ-રૂણ આપનારા છે, એમ જણાવતી આ ચાર પદની ‘પોતાના સરખા બીજાને ફળ કરનાર’ નામની આઠમી સંપદા કહી. હવે ‘બુદ્ધિને યોગે જ્ઞાન થાય છે.’ એમ માનનારા કાપિલો-સાંખ્યદર્શનવાળા ભગવતોને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી માનતા નથી. તેઓ એમ માને છે કે, ‘બુદ્ધયજ્ઞસિતમર્થ પુરુષઞ્ચેતયતે’ । અર્થાત્ ‘બુદ્ધિએ વિચારેલા અર્થને આત્મા જાણે છે.’ અર્થાત્ સ્વયં આત્મા જ્ઞાન-દર્શન કરી શકતો નથી, પણ બુદ્ધિ દ્વારા થતા અધ્યવસાયોથી પદાર્થો જાણે છે-એવી તેઓની માન્યતાનું ખંડન કરતાં જણાવે છે—‘સર્વવન્નૂળ, સર્વવરિસીળ’ અર્થાત્ ‘સર્વને તેઓની માન્યતાનું ખંડન કરતાં જણાવે છે—‘સર્વવન્નૂળ, સર્વવરિસીળ’ અર્થાત્ ‘સર્વને તેઓને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શન દેખવાનો જેમનો સ્વભાવ છે, તે સર્વદર્શી’ તેઓને નમસ્કાર થાયો. આત્માનો સ્વભાવ સ્વયં જાણવા-દેખવાનો છે જ, પણ કર્મરૂપ આવરણોનો પડો આડો આવતાં તે પોતાના સ્વભાવનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. જ્યારે એ કર્માવરણો બચી જાય, ત્યારે કૌર્ષની સહાય વગર જ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ સ્વ-સ્વભાવથી જ સર્વ જાણે અને દેખે છે. કહેલું છે કે, ‘જીવ પોતે પ્રકૃતિથી જ નિર્મળ ચંદ્ર સરખો છે, ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ આત્માને વિજ્ઞાન છે, અને ચંદ્રની આડે આવતાં વાદળોની જેમ જીવને કર્મરૂપ વાદળો છે.’ વળી એમ વિજ્ઞાન છે, અને ચંદ્રની આડે આવતાં વાદળોની જેમ જીવને કર્મરૂપ વાદળો છે.’ વળી એમ પણ એકાંત નથી કે, ‘બુદ્ધિરૂપી કારણ વિના આત્માને બુદ્ધિના રૂણરૂપ વિજ્ઞાન ન જ થાય.’ વસ્તુતઃ કારણો કાર્યની સિદ્ધિ સુધી જ ઉપયોગી હોય છે. પછી તેની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

જીવને પણ કર્મ-આવરણો બધાં સુધી તૂટ્યા ન હોય, ત્યાં સુધી લલે બુદ્ધિરૂપ કારણની આવશ્યકતા રહે, પણ સંપૂર્ણ આવરણો તૂટ્યા પછી આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ પ્રગટ થતાં બુદ્ધિ તેઓને ઉપયોગી થતી નથી. જેઓને તરવાની સહજ શક્તિ નથી, તેઓને લલે તુંબકું, નાવડી વગેરે ઉપયોગી હોય, પણ જેઓને તરવાની સહજ શક્તિ પ્રગટી છે, તેવા તારુ મનુષ્યો મત્સ્ય આદિ જળચરોની જેમ નાવડી વગર જ તરી શકે છે, તેમ ભગવંતો સહજ જ્ઞાન-દર્શન શુભો પ્રગટ થયા પછી બુદ્ધિ વિના જ સર્વ બહી-દેખી શકે છે માટે બુદ્ધિરૂપ કારણ વિના જ તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે-એ પ્રગટ સત્ય છે

આદિ બીજાઓ એમ પણ કહે છે કે-‘જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોમાં વિશેષ ધર્મોરૂપ ફરક જણાય છે અને દર્શનથી સર્વ પદાર્થોના સામાન્ય ધર્મો અથવા સમાનતા દેખાય છે, માટે એકને બીજાનો વિષય નહિ હોવાથી ‘સર્વ બધું છે અને સર્વ દેખે છે’ એમ કહેવું અયુક્ત છે. હજુ જ્ઞાન અને દર્શન બંને ભેગા મળીને સર્વ બહી-દેખી શકે છે, તે ઘટે છે. સ્વતંત્રપણે તો નહિ જ.’ આ કથન પણ વ્યાજબી નથી, કારણ કે, વસ્તુતઃ સામાન્ય અને વિશેષ એ કાંઈ ભિન્ન નથી જે પદાર્થોમાં સમાનતા ધર્મ છે, તે જ પદાર્થોમાં વિષમતા ધર્મ પણ છે. એટલે કે સમાનતા અને તરતમતા ધર્મો જે પદાર્થના છે, તે તે પદાર્થરૂપ આધાર (ધર્મ) તો એક જ છે, અને તેથી તેના તે જ ભાવોને જીવ જ્ઞાન-સ્વભાવથી તારતમ્યતારૂપે અને દર્શન સ્વભાવથી સમાનરૂપે બધું-દેખે છે. એ રીતિએ જ્ઞાન-દર્શનથી સર્વ ભાવોને બધું-દેખે છે, કારણ કે, સર્વ પદાર્થો જ્ઞાન-દર્શનના વિષય બને જ છે. એ સમાધાનમાં ફરી શંકા કરે છે કે, ‘એમ છતાં પણ જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનો વિશેષ તરતમતારૂપ ધર્મો જણાય છે, પરંતુ તેમાં રહેલો છતાં સામાન્ય ધર્મ જણાતો નથી. અને દર્શનથી સર્વ પદાર્થોમાં સમાનતા ધર્મ દેખાય છે, પણ તેમાં રહેલો તરતમતા ધર્મ દેખાતો નથી એમ ગેય ધર્મેને નહિ જણાવનાર બેમાંથી માત્ર એક જ ધર્મને જણાવનારા જ્ઞાનને સર્વ જણાવનારું તથા એક જ ધર્મને દેખાડનારા દર્શનને સર્વ દેખાડનારું કહેવું તે અયોગ્ય છે’ તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, એ કથન પણ અયોગ્ય છે કારણકે, સમાનતા અને તારતમ્યતા રૂપ ધર્મો અને તેના આધારભૂત પદાર્થો રૂપ ધર્મોનો એકાન્ત ભિન્ન જ છે, એમ નથી; તેથી ગૌણપણે સમાનતા પણ જેમાં છે, તેવા સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનથી વિશેષ સ્વરૂપે જણાય છે અને ગૌણપણે વિશેષતા પણ જેમાં છે, તેવા સર્વ પદાર્થો દર્શનથી સમાનરૂપે દેખાય છે. એમ જ્ઞાન પણ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાપક છે અને દર્શન પણ સર્વ પદાર્થોનું દર્શક છે માટે તે રીતિએ ભગવંતો સંપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શન શુભવાળા છે, તેથી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી છે-એમ કહેવામાં ખોટું નથી. તેઓને અમારો નમસ્કાર થાઓ

એમ છતાં પણ આત્માને સર્વગત-વ્યાપક માનનારાઓ મુક્ત થયા પછી પણ આત્માને સર્વગત માને છે, પરંતુ અમુક સ્થાને જ રહે છે, એમ માનતા નથી તેઓ કહે છે કે-‘મુક્તા સર્વજ્ઞ સિદ્ધાન્તિ, ઘ્યોમવત્ તાપવજિતા’ અર્થાત્ મુક્ત આત્માઓ આકાશની જેમ સર્વ સંતાપ રહિત સર્વજ્ઞ (વ્યાપકપણે) રહે છે. તેમના એ મતનું ખંડન કરતાં કહે છે :-

‘સિદ્ધમયલમયમયમ તમજલયમગ્વાહમપુણરાવિતિ-સિધ્ધિગજ્ઞાનમધેય ઠાણં સંપન્નાણં’
અર્થાત્ નિરુપદ્રવ વિગેરે શુભવાળા મોક્ષસ્થાનને પામેલા’ તેઓને મારો નમસ્કાર

થાઓ. તે 'મોક્ષસ્થાનત્' સ્વરૂપ જણાવે છે કે, 'ત્રિવિધ' એટલે સર્વપ્રકારના ઉપદ્રવો વગરનું, 'અચલમ્' એટલે પોતાના સ્વભાવથી કે કોઈ પ્રયોગથી પણ જે અચાલ્યમાન થતું નથી, અચલ છે. 'અરૂઝ' એટલે 'વ્યાધિ અને વેદનાના કારણભૂત શરીર અને મન'નો ત્યાં અભાવ હોવાથી જ્યાં કોઈ પ્રકારની વ્યાધિ કે વેદના નથી. 'અનંતમ્' એટલે ત્યાં રહેવા આત્માઓને અનંત જ્ઞાન હોય છે, માટે તે સ્થાન અનંત છે, અક્ષયમ્ એટલે નાશ પામવાનાં કારણો ન હોવાથી કદી નાશ નહિ થનારું-શાશ્વત છે, 'અવ્યાબાધમ્' એટલે કોઈ નહિ હોવાથી કોઈ પ્રકારની પીડા વિનાનું, 'અપુનરાવૃત્તિ' એટલે જે સ્થાનેથી ફરી સંસારમાં આવવાનું કે અવતરવાનું નથી, તથા 'સિદ્ધિગતિનામણેયમ્' એટલે ત્યાં પ્રાણીઓ સમાપ્ત પ્રયોજનવાળા એટલે કે કૃતકૃત્ય હોય છે. માટે તે સ્થાનને ચૈદ્ર રાજલોકની ઉપર અંતભાગમાં છે, તે 'સિદ્ધિગતિ' એવા નામથી યોગાય છે-કર્મથી મુક્ત થયેલા આત્માઓનું જ ત્યાં ગમન હોવાથી તે પાંચમી કે આઠમી ગતિ કહેવાય છે. એ રીતિએ સિદ્ધિગતિ એવા ઉત્તમ નામવાળું 'સ્થાનમ્' એટલે આત્માઓ ત્યાં સ્થિર રહે માટે 'સ્થાન' વ્યવહારનયથી જે 'સિદ્ધિક્ષેત્ર' કહેવાય છે. કહેલું છે કે 'અહિ મનુષ્યલોકમાંના છેલ્લા શરીરનો ત્યાગ કરીને ત્યાં સિદ્ધિક્ષેત્રમાં જઈને કાયમ માટે સ્થિરતાથી વસે છે.' નિશ્ચયનયથી તો આત્મા પોતાના મૂલ સ્વરૂપમાં જ રહે છે, રમે છે અને સ્વ-સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવે છે. નિશ્ચયનયથી તો 'સર્વે' પદાર્થો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કેાઈ દ્રવ્ય પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડતું નથી, એમ કહેલું છે આગળ જણાવેલાં શિવ, અચલ આદિ વિશેષણો પરમાર્થથી સ્થાનને નહિ, પણ મુક્ત આત્માને ઘટે છે, તો પણ સ્થાન અને સ્થાનીનો અલેદ હોવાથી ઉપચારથી ત્યાં રહેનારા સ્થાનીનાં લક્ષણો સ્થાનમાં પણ ઘટાવી શકાય છે. એવા પ્રકારના સ્થાનને પામેલા અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે કર્મક્ષય થવા રૂપ સંસારી અવસ્થા નાશ થવાથી, સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થવાથી આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ પામેલા, આવા આત્માને જો 'વિભુ'—વ્યાપક માનીએ, તો ઉપર જણાવ્યું તેવા વ્યવહાર અને નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધિસ્થાનની તેને પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, કારણ કે, સર્વગત-વ્યાપક માનવાથી તે હંમેશા સ્વરૂપે જ સર્વત્ર રહે, કોઈ સ્થાન બદલવાનું બાકી રહે નહિ. અને તેથી પોતાનો ભાવ-એક સ્વરૂપે જ સર્વત્ર રહે, કોઈ સ્થાન બદલવાનું બાકી રહે નહિ. અને તેથી પોતાનો ભાવ-સ્વરૂપ નાશ પામે નહિ. બદલાય નહિ, તે નિત્ય કહેવાય'. આવો વ્યાપક આત્મા સદાકાળ એક સ્વરૂપે રહેવાથી એકાંત નિત્ય ગણાય એથી 'તેને સંસારી અવસ્થાનો નાશ અને સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ' એ ફેરબદલી તેમાં ઘટે નહિ' આથી એ નક્કી થયું કે જેઓ ક્ષેત્રથી સર્વવ્યાપક નથી તેઓને જ સંસારી અવસ્થાના ત્યાગરૂપ મોક્ષ-અવસ્થા યા સિદ્ધિગતિ નામનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ 'કાયપ્રમાણમાત્મા' અર્થાત્ 'આત્મા પોતાના શરીરપ્રમાણવાળો છે,' એમ જે કહ્યું છે, તે બરાબર છે. એવા ભગવતોને નમસ્કાર થાઓ.

શુદ્ધિમંત આત્માઓને એવા જ ભગવતો નમસ્કરણીય છે આ સૂત્રમાં આદિમાં અને અંતમાં નમસ્કાર કર્યો છે, તેથી વચ્ચેના પદોમાં પણ નમસ્કાર સંબંધ જોડવો. વળી ભયોને જિતનારા પણ એ અરિહંતો જ છે, બીજાઓ નહિ-એમ પ્રતિપાદન કરવા ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે, 'નમો જિજ્ઞાણં, જિયમયાણ ।' અર્થાત્ 'જિનોને, ભયો જિતનારાઓને નમસ્કાર થાઓ.' 'અહિં નમો અને જિન' એનો અર્થ પહેલાં કહી ગયા, તે પ્રમાણે બહુવો. અને 'જિતમયાનામ્' એટલે 'સંસારરૂપ પ્રપંચથી નિવૃત્ત થયેલા હોવાથી કોઈપણ ભય જેઓને નથી-સર્વ ભયોનો જેઓએ ક્ષય કરેલો છે-એવા અરિહંત ભગવતોને નમસ્કાર થાઓ. એ પ્રમાણે

‘સવ્વન્નૂણ’ થી આરંભી જિયમયાળ’ સુધીના પાઠમાં ત્રણ વાક્યોથી જ્ઞાન-દર્શનાદિ પ્રધાન ગુણોનો ક્લી ક્ષય ન થાય તેવા મોક્ષરૂપ પ્રધાન ફળની પ્રાપ્તિ નામની નવમી સંપદા જણાવી. અહિં એમ શંકા ન કરવી કે, એક જ પ્રકારનાં વિશેષણોથી વારંવાર સ્તુતિ કરવારૂપ પુનરુક્તિ દોષ કેમ ન લાગે ? કારણ કે, સ્તુતિ વારંવાર કરવા છતાં પણ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. કહ્યું છે કે—“સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, તપ, ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, જ્ઞાન, વિદ્યમાન ગુણોત્તુ ધીર્તાન આ સર્વ વારંવાર કરવા છતાં પુનરુક્તિ દોષ મનાતો નથી.” આ શકેસ્તવ-‘નમોત્યુષ્’ કહ્યા પછી પ્રશ્નિપાત એટલે નમસ્કાર કરાતો હોવાથી નવસંપાદાવાળા આ ‘નમોત્યુષ્’ સૂત્રનું ‘પ્રશ્નિપાત કંઠક’ એવું પણ નામ કહેવાય છે. જિનેશ્વરે તીર્થની સ્થાપના કરે, તે પહેલાં તેઓના જન્મ આદિ કથાઓના સમયે પણ પોતાના વિમાનમાં રહ્યા રહ્યા શકમહારાજ આ ‘નમોત્યુષ્’થી તે તીર્થકર ભગવતોની સ્તુતિ કરે છે. એ કારણથી આ સૂત્રનું ‘શકેસ્તવ’ એવું પણ નામ છે. આ સૂત્ર ઘણેભાગે ભાવ-અરિહંતને આશ્રીને ભણાય છે, છતાં સ્થાપના-અરિહંતની પ્રતિમામાં ભાવ-અરિહંતનો આરોપ કરીને પ્રતિમાજ્ઞ સન્નિપાત યોગવામાં દોષ નથી પ્રશ્નિપાત-કંઠક પછી અતીત, અનાગત અને વર્તમાન જિનેશ્વરોને વંદન કરવા માટે કેટલાકે આ ગાથા પણ લાભે છે—

જે અ અહ્યા સિધ્ધા, જે અ મવિસ્સંતિ જાગાય કાલે ।

સંપદ અ વટમાળા, સવ્વે તિવિદેહ વંદામિ ॥ ૧ ॥

‘જેઓ ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા, ભવિષ્યમાં થશે અને વર્તમાનમાં વર્તી રહેલા છે, તે સર્વને મન, વચન અને કાયાથી હું વંદના કહું છું.’

અરિહંતચેદ્યાણુ સૂત્રના અર્થ

ત્યાર પછી ઉભા થઈ સ્થાપના-પ્રતિમા જિનને વંદન કરવા માટે જિનમુદ્રાથી ‘અરિહંત-ચેદ્યાણ’ વગેરે સૂત્ર યોગવતું. અહિં આગળ જેમનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તે ભાવ અરિહંતોની પ્રતિમારૂપ જૈત્યોને અરિહંત-જૈત્યો જાણવાં. જૈત્ય એટલે પ્રતિમા-તેનો અર્થ જણાવે છે કે—અતઃકરણ જ ચિત્ત કહેવાય, તે ચિત્તનો ભાવ કે તે ચિત્તનું કાર્ય, તે જૈત્ય કહેવાય સિદ્ધહિમ વ્યાકરણના ‘વર્ણવદ્વાદિત્વાત્ દ્યયિ’ [૭, ૧, ૫૨] સૂત્રથી ચિત્ત શબ્દને દ્યયણ પ્રત્યય લાગવાથી જૈત્ય શબ્દ તૈયાર થયો. તેને બહુવચનનાંત કરવાથી જૈત્યો થાય શ્રીઅરિહંત દેવોની પ્રતિમાઓ ચિત્તમાં ઉત્તમ સમાધિરૂપ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી સાધનમાં સાધ્યનો આરોપ કરવાથી તેને પણ જૈત્યો કહેવામાં આવે છે એ અરિહંતોનાં જૈત્યોને વંદન કરવા માટે કાઉસ્સગ્ગ કહું છું—એવા અરિહંત-ચેદ્યાણ કરેમિ કાઉસ્સગ્ગ અર્થને જણાવતું આ પદ છે હવે કાઉસ્સગ્ગ શબ્દનો અર્થ કહે છે. ન્યાં સુધી કાઉસ્સગ્ગમુદ્રાવાળા શરીરથી કાઉસ્સગ્ગ કહું, ત્યાં સુધી કાયાથી જિનમુદ્રાનો આકાર, વચનથી મૌન અને મનથી ચિંતન કરાતા સૂત્રના અર્થના આરંભનરૂપ ધ્યાન, આ સિવાય બાકીની ક્રિયાઓનો હું ત્યાગ કહું છું—એવી પ્રતિજ્ઞા કરાય છે. હવે કયા નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કરાય છે, તે કહે છે—‘વંદણવત્તિયાપ વવ્વન-પ્રત્યય એટલે મન, વચન-અને કયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિરૂપ વંદન-નિમિત્તે કાઉસ્સગ્ગ કહું છું. અર્થાત્ કાઉસ્સગ્ગ દ્વારા વંદન થાઓ. અહિં પ્રત્યય-શબ્દનું ‘વત્તિયાપ’ રૂપ આર્ષ-પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે. આમ વંદન કરવાની

ભાવનાથી વંદન-નિમિત્તે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું, તેથી મને વંદન-કાલ મળેા. તથા 'પુઝળવત્તિયાપ્' = પૂજન-પ્રત્યયમ્ એટલે ગંધ, વાસ, ગુપ્તો આદિથી અર્થાન કરવું તે પૂજન કહેવાય, તે નિમિત્તે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું. તેમજ 'સઘ્કારવત્તિયાપ્' = સત્કાર-પ્રત્યયમ્ એટલે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, આભૂષણાદિકથી અર્થાન કરવું, તે સત્કાર, તે માટે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું. અહિં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, મુનિને દ્રવ્યપૂજનો અધિકાર ન હોવાથી આ ગંધ, માત્સ્ય, વસ્ત્ર, આભૂષણ દ્રવ્યપૂજ છે, તે કેવી રીતે કરી શકે ? વળી શ્રાવક તો તે તે દ્રવ્યથી પૂજન સત્કાર કરનારો છે, એટલે કાઉત્સગ્ગ દ્વારા પૂજન-સત્કારની પ્રાર્થના કરવી તે, તેઓને માટે નિષ્ફળ છે, તો શા માટે કરે ? તેતુ સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે-સાધુને સ્વયં દ્રવ્યપૂજન કરવાનો નિષેધ છે, પણ ખીલ્લો દ્વારા તે કરાવવાનો કે અનુમોદનાનો નિષેધ નથી, કારણ કે દ્રવ્યસ્તવના અધિકારમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'જેઓ સંપૂર્ણ વિરતિ પામ્યા નથી, તેવા દેશવિરતિ શ્રાવકને સંસાર ઘટાડવા માટે આ દ્રવ્યસ્તવ કરવું યોગ્ય છે ઇત્યાદિ.' વળી જિનમંદિરના અધિકારમાં સાધુએ તેના ઉપદેશ આપવો-જેમકે, 'ભક્તિથી જે તૃણકુટીર કરી જિનમંદિર બનાવે છે, તથા ગુપ્તમાત્રથી પૂજ કરે છે, તેનાથી જે પુણ્ય બધાય છે, તેતુ માપ કોણ કરી શકે ?' આ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનો નિષેધ નથી અને જિનેશ્વરદેવની ખીલ્લોએ કરેલી પૂજ કે સત્કારના કર્શન કરતાં હર્ષથી અનુમોદના થાય, તેના પણ નિષેધ નથી. મહાન્તધારી વજ્રવિ એટલે વજ્રસ્વામીએ દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનું કાર્ય પોતે સ્વયં કર્યું છે, તથા પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજના ગ્રંથોમાં એ વિષયમાં દેશના પણ છે. આ પ્રમાણે સાધુને દ્રવ્યસ્તવ કરાવવાનો અને અનુમોદવાનો અધિકાર છે, માત્ર સ્વયં કરવાનો નિષેધ છે. તેમ જ શ્રાવકને સ્વયં પૂજ-સત્કાર કરવાનો અધિકાર હોવાથી પૂજ-સત્કાર કરવા છતાં તેના ભાવની વૃદ્ધિથી પૂજ-સત્કારનું અધિક રૂળ મેળવવા માટે કાઉત્સગ્ગ દ્વારા પૂજ-સત્કારની પ્રાર્થના કરે, તે નિષ્ફળ નથી. આમ સાધુ અને શ્રાવકને કાઉત્સગ્ગમાં દોષ નથી. તથા 'સમ્માનવત્તિયાપ્' = સમ્માન-પ્રત્યયમ્ એટલે સન્માન-નિમિત્તે, સ્તુતિ-સ્તવનાદિ કરવા, તે સન્માન કહેવાય ખીલ આચાર્યો માનસિક પ્રીતિને સન્માન માને છે. હવે આ વન્દન, પૂજન, સત્કાર, સન્માન શા માટે કરવાનાં છે ? તે કહે છે- 'ગોહિલામવત્તિયાપ્' = ગોહિલામ-પ્રત્યય ' એટલે શ્રીઅરિહંત ભગવંતે કહેલા ધર્મની પ્રાપ્તિરૂપ ગોધિલાલ માટે, વળી ગોધિલાલ પણ શા માટે ? તો કે 'નિરૂવસમ્માવત્તિયાપ્' = નિરૂવસર્ગ-પ્રત્યયમ્ એટલે જન્માદિ ઉપસર્ગના અભાવાબાજો જે મોક્ષ, તે માટે ગોધિલાલ શંકા કરી કે, સાધુ અને શ્રાવકને ગોધિલાલ તો છે જ, તો પછી તેની પ્રાર્થના શા માટે ? વળી ગોધિલાલતુ રૂઝ મોક્ષ છે અને તે હોવાથી મોક્ષ થવાનો જ, પછી પ્રાર્થના શા માટે ? તેના સમાધાનમાં કહે છે-કોઇ આકરા ક્રમેદ્વિય-યોગે તેનો નાશ પણ સંભવે છે, માટે નાશ ન થાય અને નાશ પામેલું રંરી પ્રાપ્ત થાય, તે માટે ગોધિલાલની પ્રાર્થના કરવી નિષ્ફળ નથી. અને ભવાન્તરમાં ગોધિલાલ થાય, તે માટે પ્રાર્થના કરવી હિતકારી છે. તે માટે કાઉત્સગ્ગ કરવા તે યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે કાર્યોત્સર્ગ કરવા છતાં પણ તેની સાથે શ્રદ્ધા ન હોય તો ઈષ્ટ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, માટે કહે છે કે- 'સધ્ધ્યાપ મેહાપ ધિવ્વ ધારણાપ અણુવેહાપ વહ્દમણીણ ઠામિ કાઠસ્સગ્ગ' અર્થે વધ્ધમાનયા એટલે વૃદ્ધિ પામતી એવી ધધ્ધયા મેઘયા ધૂત્તયા ધારણયા એટલે શ્રદ્ધા, ઇન્દ્રિય, ધીરજ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા વડે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું તેમાં અનુપ્રેક્ષયા એટલે શ્રદ્ધા, ઇન્દ્રિય, ધીરજ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા વડે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું તેમાં શ્રદ્ધા એટલે મિશ્રાત્વ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી આત્મામાં પ્રગટ થનારી અને જળ

નિર્મળ કરનાર જલકાન્તમણિ માફક ચિત્તને નિર્મળ કરનાર શ્રદ્ધાથી કાઉત્સગ્ગ કહે' હું, નહિ કે બળાત્કારથી કે ખીબ કારણથી. તે પ્રમાણે ઉત્તમ શાસ્ત્રોને સમજવાનાં કુશળ, પાપશાસ્ત્રોને છોડી દેનારી અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટેલી યુદ્ધિ-સમજવાની શક્તિ તે મેધા કહેવાય, તે પૂર્વક કાઉત્સગ્ગ કહે' હું, નહિ' કે જડતાથી. અથવા મર્યાદા પૂર્વક, નહિ' કે જેમ તેમ. તથા મનની સમાધિરૂપ ધીરજ વડે, નહિ' કે રાગ-ક્ષેપથી આકુળ બનીને. તેમજ અરિહંતના ગુણોને વિસ્મરણ કર્યા વગર ધારણા-પૂર્વક, નહિ' કે શૂન્ય ચિત્તથી. તથા અરિહંતના ગુણોનું વારંવાર સ્મરણ કરવા પૂર્વક, નહિ' કે અનુપ્રેક્ષા વગર, આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામતી શ્રદ્ધા, યુદ્ધિ, ધીરજ, ધારણા અને અનુપ્રેક્ષા વડે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું. આ શ્રદ્ધા વિગેરે પાંચેય પહેલા પહેલાથી પછી પછીના લાભ થવાવાળા છે. શ્રદ્ધા હોય તો મેધા, મેધા હોય તો ધીરજ, ધીરજ હોય તો ધારણા અને ધારણાથી અનુપ્રેક્ષા થાય છે. તેમની વૃદ્ધિ પણ એ જ ક્રમે થાય છે. 'ઠામિ કાવસ્સગ્ગ' એટલે કાઉત્સગ્ગ કહે' હું. શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, સૂત્રની શરૂમાં 'કરોમિ કાવસ્સગ્ગ' એમ કહ્યું, તો ફરી કાઉત્સગ્ગ કહે' હું-એમ કહેવાની શી જરૂર? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે, તમારી વાત સત્ય છે, પરંતુ શબ્દશાસ્ત્રના ન્યાયે જે ભવિષ્યના નણકના કાળમાં જ કરવાનું હોય તે 'હંમણાં કહે' હું' એમ વર્તમાનકાળમાં બોલાય છે. 'સત્તામીણે સદ્વચ્' ૫-૪-૧ સિદ્ધહેમ સૂત્રના અનુસારે વર્તમાનની સમીપમાં હોય તે વર્તમાનરૂપ ગણાય. એ ન્યાયે શરૂમાં 'કાઉત્સગ્ગ કહે' હું' એમ કહ્યું હતું, તે હંમણાં જ કાઉત્સગ્ગ કરીશ' એ અર્થમાં સમજવું. અને છેલ્લે 'કાઉત્સગ્ગ કહે' હું' એમ કહેવામાં પૂર્વે જે કાયાત્સર્ગ માટે આજ્ઞા માગી તે 'આજ્ઞારૂપ ક્રિયાનો કાળ અને ક્રિયાની સમાપ્તિનો કાળ-એ બંને કથયિત્ એકરૂપ મનાતા હોવાથી' વર્તમાનમાં તેનો પ્રારંભ જણાવવા માટે 'કાઉત્સગ્ગ કહે' હું' એમ કહેલું છે.

શું કાઉત્સગ્ગમાં સર્વ પ્રકારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે? ના. પૂર્વે 'અજ્જત્ય' સૂત્રમાં જણાવેલા શ્વાસોચ્છવાસ, ખાંસી, વિગેરે આકસ્મિક પ્રસંગો કે શરીરની જરૂરી હાજતો સિવાયના કાચવ્યાપારનો ત્યાગ કહે' હું-એમ જણાવવા માટે 'અજ્જત્ય ઋક્ષસિણ' વિગેરે સૂત્ર બોલવું અને તે પ્રમાણે કાઉત્સગ્ગ કરવો.

કાઉત્સગ્ગ આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ કરવો, તેમા નવકાર જ ગણવો તેવો નિયમ નથી. ચૈત્યવંદના કરનાર પોતે એકલો જ હોય તો કાઉત્સગ્ગને અંતે 'નમો અરિહંતાણુ' કહી કાઉત્સગ્ગ પારી જે ભગવાનની સામે ચૈત્યવંદન કરતો હોય, તે ભગવંતની સ્તુતિ બોલે અને ચૈત્યવંદન કરનારા ઘણા હોય તો એક જણ પારીને સ્તુતિ કહે અને બાકીનાઓ કાઉત્સગ્ગમાં રહીને સ્તુતિ પૂર્ણ થતાં સુધી સાંભળે. ત્યાર પછી બધા 'નમો અરિહંતાણુ' કહીને પારે પછી આ અવસરિણીમાં ભરતક્ષેત્રમાં જે ચોવીશ તીર્થકરો થઈ ગયા, તેઓ આ એક જ ક્ષેત્રમાં અને વર્તમાન અવસરિણી રૂપ એક જ કાળમાં થયેલા હોવાથી ખીબ કાળ કે ખીબ ક્ષેત્રોના તીર્થકરો કરતાં આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેઓની સ્તુતિ કરવા માટે નીચે પ્રમાણે 'લોગસ્સ-ચતુવિંશતિ સ્તવ' કહે

લોગસ્સ સૂત્રનો અર્થ

“લોગસ્સ રજ્જોઅગરે, ધમ્મતિત્થયરે જિણે ।

અરિહંતે કિત્તહસ્સં, ચરવીસં પિ કેવલી ॥ ૧ ॥

આ ગાથામાં અરિહંતે એ વિશેષ્યપદ છે. તેની વ્યાખ્યા નમોત્સુણ પ્રમાણે સમજવી. તે અરિહંતોને 'કિત્તહસ્સં' એટલે કીર્તન કરીશ. નામના ઉચ્ચાર પૂર્વક સ્તુતિ કરીશ. રાત્ર્યાદિ અવસ્થાઓમાં તેઓ દ્રવ્ય-તીર્થ કર કહેવાય, પણ અહિં ભાવ-અરિહંતની સ્તુતિ કરવાની હોવાથી કેવલજ્ઞાન ઉપપન્ન થયેલા એવા ભાવ-અરિહંતોની સ્તુતિ કરીશ. આમ કહીને જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો. તેઓની સંખ્યા જણાવવા માટે 'ચોવીશને' અને 'અપિ' શબ્દથી તે સિવાયના બાકીનાને પણ સ્તવીય. તે અરિહંતો કેવા પ્રકારના છે? તે કહે છે-‘લોગસ્સ ડલ્લોગગરે’=લોકસ્યોદ્ધોતકરાર એટલે ધર્માસ્તિકાય વિગેરે પાંચ અસ્તિકાયરૂપ લોકને કેવલજ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરનાર હોવાથી ઉદ્ધોત કરનારા છે. શંકા કરી કે, કેવલજ્ઞાની કહેવાથી જ લોક-પ્રકાશકપણ આવી જાય છે, તો ‘લોક-ઉદ્ધોતકર’ એમ ફરી કહેવાનું શું કારણ? સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે-તારી વાત સત્ય છે, છતાં જે વિજ્ઞાનાદૈતવાદીઓ એમ માને છે કે-જગત્ માત્ર જ્ઞાનરૂપ છે જ્ઞાનગિવાય અન્ય કોઈ અત્યતત્ત્વ નથી. જે દેખાય છે, તે સર્વ ભ્રમણારૂપ છે. તેઓને પ્રકાશક અને પ્રકાશ્ય એ બંને જુદા છે. એટલે કે જગત્ પ્રકાશ્ય અને જ્ઞાન પ્રકાશક એમ પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશ કરવાની વસ્તુ એ જુદા છે-એ જણાવવા માટે ‘લોકને પ્રકાશ કરનારા’ એમ કહેલું છે. વળી લોક-ઉદ્ધોતકરપણું સ્તુતિ કરનાર ભક્તોને ઉપકારક પણ થાય છે, એટલે કે લોકપ્રકાશક દ્વારા એ ઉપકારક હોવાથી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે અનુપકારીની સ્તુતિ કોઈ કરતા નથી. આથી તેમનું ઉપકારપણું જણાવવા માટે કહે છે કે-‘ચમ્મત્તિત્થયરે’ એટલે ‘ધર્મપ્રધાન તીર્થને કરનારા.’ આમાં ધર્મશબ્દની વ્યાખ્યા આગળ કહી ગયા છીએ. અને તીર્થ તે કહેવાય, જેના દ્વારા તરી શકાય. ધર્મની પ્રધાનતાવાળું તીર્થ હોય, તે ધર્મતીર્થ અહિં ધર્મરૂપ તીર્થ કહેવાનું એ કાળજી સમજવું કે નદીઓ લેગી થતી હોય, તેવાં સ્થાનો કે શાક્ય આદિએ સ્થાપન કરેલાં અધર્મપ્રધાન તીર્થોના પરિહાર કરવા માટે ‘ધર્મ’શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે ધર્મ એ જ સંસાર-સમુદ્ર તરવાનું પવિત્ર તીર્થ છે એવા ધર્મતીર્થને સ્થાપનારા-પ્રવર્તાવનારાઓ ‘ધર્મતીર્થકર’ કહેવાય, કે જેઓએ દેવો, મનુષ્યો અને અસુરોની પર્ષદા-સલામાં પોતપોતાની ભાષામાં ત્રહુ કોઈ સમજી શકે એવી પાંત્રીશ ગુણવાળી વાણી દ્વારા ધર્મ સમજાવી ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી. આ ‘ધર્મતીર્થકર’ વિશેષણથી તેમના પૂજાતિશય અને વચનાતિશય જણાવ્યા. હવે અપાયાપગમાતિશય માટે કહે છે કે-‘જિણે’-જિનાન્ અર્થાત્ રાગ-દેષ આદિ અશ્વંતર શત્રુઓને જિતનારાઓને, આ પ્રમાણે ‘લોગસ્સ’ સૂત્રની પ્રથમ ગાથાનો ભાવાર્થ એ છે કે-લોકને ઉદ્ધોત કરનારા, ધર્મતીર્થને પ્રવર્તાવનારા, રાગ-દેષ આદિ શત્રુઓને જિતનારા, કેવલજ્ઞાની એવા ચોવીશ અરિહંતોની હું સ્તુતિ કરીશ. તે સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે-

उसभमजिअं च वंदे, संभवमभिणंदणं च सुपइं च ।

पद्मप्पह सुपासं, जिणं च चंदप्पहं वंदे ॥ २ ॥

सुविहि च पुष्पदंतं, सीअल-सिज्जंस-वासुपुज्जं च ।

विमलमणंतं च जिणं, धम्मं संतिं च वंदामि ॥ ३ ॥

कुंथुं अरं च मळिं, वंदे सुणिमुच्चयं नमिजिणं च ।

वंदामि रिद्धनेमिं, पासं तह वद्धमाणं च ॥ ४ ॥

અર્થ-જિન એવા ઋષભ અને અજિતને હું વાંદું છું; તથા સંભવને, અભિનંદનને અને સુમતિને, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વ અને ચંદ્રપ્રભને હું વાંદું છું. ‘પુષ્પદંત’ નામવાળા સુવિધિને, શીતલને, શ્રેયાંસને, વાસુપૂજ્ય તથા વિમલ, અનંત, ધર્મ અને શાંતિજિનને હું વાંદું છું. કુંથુ, અર અને મહિલને, સુનિસુવત અને નમિજિનને હું વાંદું છું. વળી અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વ તથા વધ્ધમાનને હું વંદન કહે છું. ૨-૩-૪

ત્રણ ગાથાનો સમુદાયાર્થ કહીને હવે પદાર્થ એટલે નામોનો અર્થ વિભાગથી કહે છે. તે અર્થ સામાન્ય એટલે સર્વમાં ઘટે તેવો અને તે તીર્થંકર વ્યક્તિમાં જ ઘટે તેવો વિશેષ અર્થ કહેવાશે. તેમાં ૧ ઉત્તમ-ક્ષમ સામાન્યથી ‘પરમપદ-મોક્ષને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તે ‘ઋષભ,’ તેનું પ્રાકૃતરૂપ ‘ઉદ્ધૃત્ત્વાદૌ’ સૂત્રથી ‘ઉત્સહો’ એવું બને છે, બીજા પ્રકારે ઋષભની જેમ ‘વૃષભ’ પણ કહે છે, એટલે ‘વર્ષતિ ઇતિ વૃષભઃ’ અર્થાત્ દુઃખરૂપ અગ્નિથી બળતા જગતને દેશના-રૂપ પાણી વરસાવી શાન્ત કરે, તે વૃષભ ‘વૃષમે વા વા’ સિદ્ધિહેમના સૂત્રથી વૃના બદલે હ કરવાથી ‘ઉત્સહો’ અને તેનો ઉત્તમ આ સામાન્ય અર્થ. વિશેષ અર્થ તો ભગવંતના સાથળમાં વૃષભલાંછન, અને મરુદેવા માતાએ પ્રથમ સ્વર્ગ વૃષભનું દેખવાથી ભગવંતનું નામ ‘વૃષભ’ અથવા ‘ઋષભ’ પાડયું.

૨ અજિત-પરિષદાદિકથી જિતાયા ન હોવાથી અજિત એ સામાન્ય અર્થ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાજી રાજ સાથે પાસા ખેલતાં હતાં, તે જિતાયાં નહિ, તેથી ‘અજિત’ નામ રાખ્યું, તે વિશેષ અર્થ.

૩ સંભવ-જેઓમાં ચોત્રીશ અતિશય રૂપ ગુણો વિશેષ પ્રકારે સંભવે છે, તે સંભવ, અથવા જેમની સ્તુતિ કરવાથી સ્તુતિ કરનારને જા એટલે સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમાં ‘જ્ઞાનોઃ સઃ’ સૂત્રથી પ્રાકૃત નિયમ પ્રમાણે શંભવને બદલે સંભવ થાય. ભગવંત ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે દેશમાં અધિક ધાન્ય પાકવાનો સંભવ થયો. એટલે અધિક ધાન્ય પાક્યું માટે ‘સંભવ’ નામ રાખ્યું.

૪ ઇમિનંદન-દેવેન્દ્રોથી જેઓ અભિનંદન પામ્યા હોય, તે અભિનંદન. તથા પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યાર પછી ઇન્દ્રાદિકોએ વારંવાર માતાને અભિનંદન આપેલું હોવાથી તેમનું ‘અભિનંદન’ નામ રાખ્યું.

૫ સુમતિ-સુંદર મતિ-શુદ્ધિ હોય, તે સુમતિ. ભગવાન ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાને સુંદર નિશ્ચય કરાવનારી મતિ પ્રગટી, તેથી ‘સુમતિ’.

૬ પદ્મપ્રભ-નિષ્પંકતા ગુણની અપેક્ષાએ પદ્મ સમાન પ્રભા-કાંતિવાળા હોવાથી પદ્મપ્રભ, અને ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાને પદ્મ-કમળની શર્યામાં સુવાનો દોહલો દેવતાએ પૂર્વે માટે પદ્મ અને દેહની કાંતિ પદ્મ-કમળસમાન લાલ હોવાથી ‘પદ્મપ્રભ’ નામ રાખ્યું.

૭ સુપાર્શ્વ-સુંદર છે દેહનાં પદ્મનાં જેઓનાં, તે સુપાર્શ્વ, અને પ્રભુ ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતા પણ સુંદર પદ્મનાંવાળાં થયાં, માટે ‘સુપાર્શ્વ’ નામ રાખ્યું.

૮. ચંદ્રપ્રભ-ચંદ્રનાં કિરણો મારફત જેની પ્રભા શાન્ત લેશ્યાવાળી હોય, તથા ગર્ભના થોડે માતાને ચંદ્રપાનનો દોહલો થયો, તેમ જ ભગવંતના શરીરની પ્રભા ચંદ્ર સરખી ઉજ્જવલ હતી, તેથી ‘ચંદ્રપ્રભ’ નામ રાખ્યું.

૧ સુવિધિ-સુ એટલે સુંદર અને વિધિ એટલે સર્વ વિષયમાં કુશળતાવાળા પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને સર્વ વિષયમાં કુશળતા પ્રગટ થવાથી ભગવંતનું નામ 'સુવિધિ' રાખ્યું. તથા ભગવંતને પુષ્પની કળીઓ સરખા સુંદર ઠાંત હોવાથી. બીજું નામ 'પુષ્પઠંત' પણ થયું.

૧૦ શીતલ-સમગ્ર પ્રાણીઓના સંતાપને હરણ કરનારા હોવાથી તથા શીતલતા કરનારા હોવાથી શીતળ, તથા પ્રભુ ગર્ભમાં હતા ત્યારે પિતાને પહેલાં થયેલ પિત્રકાંઠ કોઈ ઉપાયથી શાન્ત થતો ન હતો પણ ગર્ભ-પ્રભાવે માતાના હસ્તસ્પર્શથી શાન્ત થયો, માટે 'શીતલ' નામ પાડ્યું.

૧૧. શ્રેયાંસ-સમગ્ર જગત કરતાં પણ અતિ પ્રશંસનીય માટે શ્રેયાન, અથવા કલ્યાણકારી ખલાવાળા, 'શ્રેયનઞ્સ=શ્રેયાંસ', તથા પ્રભુ ગર્ભમાં હતા ત્યારે કોઈએ પણ ન વાપરેલ દેવતા-ધિક્ષિત શય્યાનો માતાએ ઉપલોગ કરવાથી શ્રેય થયું એટલે 'શ્રેયાંસ' નામ રાખ્યું.

૧૨. વાસુપૂજ્ય-ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ, અનિલ, પ્રત્યષ અને પ્રભાસ એવા આઠ વસુ ભત્તિના દેવોને પૂજ્ય હોવાથી વસુપૂજ્ય અને 'વ્રજાદિમ્બોડણ' એવા વ્યાકરણસૂત્રથી વાસુપૂજ્ય, તથા ભગવંત ગર્ભમાં હતા ત્યારે વસુ અર્થાત્ હિરણ્યવટે ઈન્દ્રે રાજકુલની પૂજા કરી, તેથી વાસુપૂજ્ય, અથવા વસુપૂજ્ય રાજના પુત્ર હોવાથી વ્યાકરણ નિયમાનુસાર અણ્પ્રત્યય આવવાથી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થતાં 'વાસુપૂજ્ય' કહેવાયા.

૧૩. વિમલ-ગયો છે મલ જેનો તે વિમલ, અથવા જ્ઞાન-દર્શનાદિશુષ્ણો જેના નિર્મલ છે તે વિમલ, તથા ગર્ભ-પ્રભાવે માતાને મતિ તથા શરીર નિર્મલ થયા માટે 'વિમલ' નામ રાખ્યું.

૧૪. અનન્ત-અનંત કર્મો પર વિજય મેળવનારા અથવા અનંત જ્ઞાનાદિ શુભોથી વિજયવંતા, તે 'અનંતજિત', ગર્ભમાં હતા ત્યારે માતાએ અનંતરત્નમાળા અથવા આકાશમાં અંત વગરનું મહાચક્ર દેખ્યું હોવાથી, ત્રણુભુવનમાં જયવંતા હોવાથી જિત્ એમ અનંતજિત, ભીમસેનને બદલે ભીમ પણ કહેવાય, તેમ અનંતજિત અનંતમજિતને બદલે 'અનંત' નામ પણ કહેવાય.

૧૫. ધર્મ-દુર્ગતિમાં પડતા જીવોને ધારણ કરે, તે ધર્મ, અને પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારથી માતા ઠાનાદિ ધર્મોમાં તત્પર બન્યા, માટે 'ધર્મ' નામ રાખ્યું.

૧૬. શાન્તિ-શાંતિનો યોગ થવાથી, પોતે શાન્તિસ્વરૂપ હોવાથી અને બીજાઓને શાંતિ કરનારા હોવાથી, શાંતિ અને ભગવંતના ગર્ભના મહિમાથી દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મરહીના ઉપદ્રવની શાંતિ થવાથી પુત્રનું નામ 'શાંતિ' રાખ્યું.

૧૭. કુન્થુ-કુ એટલે પૃથ્વી; તેમાં રહેલા હોવાથી કુન્થુ એ નિરુક્ત અર્થ સમજવો, ગર્ભ-પ્રભાવથી માતાએ રત્નોનો કુન્થુ એટલે ઢગલો દેખ્યો. એટલે 'કુન્થુ' નામ પાડ્યું.

૧૮. અર-સર્વોત્તમ મહાસાત્વિક કુળમાં તેની આળાદીને માટે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને વૃદ્ધ પુરુષોએ અર નામ આપેલું છે. તથા ગર્ભ-પ્રભાવથી માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નોનો અર એટલે આરો દેખ્યો, તેથી 'અર' નામ આપ્યું.

૧૯. મલ્લિ-પરિપક્વ આદિ મલ્લોને જિતનાર માટે મલ્લિ નિરુક્તથી અર્થ કહ્યો, તથા પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે માતાનો છએ જતુનાં પુષ્પોની સુગંધમય માળાઓની શય્યામાં સુવાનો દોહલો દેવોએ પૂર્ણ કર્યો, તેથી 'મલ્લિ' નામ રાખ્યું.

૨૦. મુનિસુવ્રત-જગતની નિકાલ અવસ્થાને જાણે-માને તે મુનિ. અહિં મન્ન ધાતુ છતાં 'મનેન્દેતૌ વાસ્ય વા' એ વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર મન્ન ધાતુને જ પ્રત્યય આવતાં ઉપાન્ત્ય અ નો ડ થવાથી મુનિ શબ્દ બને છે. તથા મુંદર વ્રતવાળા હોવાથી સુવ્રત, એ પ્રમાણે મુનિ + સુવ્રત, અને ગર્ભ-પ્રભાવથી માતા મુનિના જેવાં મુંદર વ્રતવાળાં થયાં, માટે 'મુનિસુવ્રત' નામ રાખ્યું.

૨૧. નમિ-પરિષદો અને ઉપસંગેનિ નમાવવાથી-હરાવવાથી નમિ, 'નમેસ્તુ વા' ઉણાદિ ૬૧૩, વિકલ્પે ઉપાન્ત્યમાં ઇકાર કરવાથી નમિ રૂપ તૈયાર થાય છે. ગર્ભના પ્રભાવથી નગર પર અહીં આવેલા શત્રુ રાજાઓ પણ નમી પડ્યા, માટે 'નમિ' નામ રાખ્યું.

૨૨. નેમિ-અકની નેમિ-વર્તુલાકારની માફક ધર્મઅકની નેમિને કરનારા, અને ગર્ભ-પ્રભાવે માતાએ રિષ્ટ રત્નોનો મહાનેમિ-રેલ જોવાથી રિષ્ટનેમિ તથા તેની પૂર્વે અપશ્ચિમ શબ્દોની જેમ નિષેધ-વાચી 'અ' લગાડવાની 'અરિષ્ટનેમિ' નામ રાખ્યું.

૨૩. પાર્શ્વ-જે સર્વ ભાવોને પદ્મવતિ એટલે જેણે, તે પાર્શ્વ એ નિરુકતાર્થ કહીને ગર્ભના પ્રભાવે માતાએ શયનમાં હતાં, ત્યારે અંધકારમાં સપ' જેખ્યો, આ ગર્ભનો મહિમા છે-એમ જાણી પશ્યતિ એટલે જેણે તે 'પાર્શ્વ' નામ પાડ્યું. તથા પાર્શ્વ નામના વેદાવચ્ચ કરનાર યજ્ઞના નાથ હોવાથી પાર્શ્વનાથ, તેમાં ભીમસેન માફક પાર્શ્વનાથને અફલે 'પાર્શ્વ' નામ રાખ્યું.

૨૪. વર્ષમાન-જ્યારથી ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જ્ઞાનાદિ ગુણોએ વૃદ્ધિ પામે એટલે વર્ષમાન. ભગવંત જ્યારથી ગર્ભમાં આવ્યા, ત્યારથી તેઓતુ જ્ઞાતકુલ ધન, ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું, માટે પુત્રનું 'વર્ષમાન' નામ રાખ્યું.

આ સુખ્ય નામોના અર્થને જણાવનારી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ રચેલી સંપ્રદણી ગાથાઓના અર્થ ઉપર જણાવેલા અર્થમાં આવી જતો હોવાથી અહિં ફરી લખ્યો નથી, આ પ્રમાણે ચોવીશ તીર્થકરોનું નામપૂર્વક કીર્તન કરીને હવે ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરે છે—

“एवं मयं अभिशुभा, विह्वल-रय-मला पह्णिण-जर-मरणा ।

चरवीसं पि जिणवरा, तित्थयरा मे पसीयंतु ॥ ५ ॥”

‘एवं’ એટલે એ પ્રમાણે, ‘मया’ એટલે મેં, ‘अभिशुभाः’ એટલે નામ ઉચ્ચારવા પૂર્વક મેં જેમની સ્તુતિ કરી, તે જિનેશ્વરો મને પ્રસન્ન થાઓ. તેમને વિશેષ વર્ણવતાં કહે છે કે-‘विघ्नतज्जोमला’ એટલે રજ અને મેલ રૂપ કચેનિ જેઓએ ખખેરી-કપાવી ફર કર્યા છે એવા, અહિં બધાનું કર્મ તે રજ અને પહેલાં બાંધેલું કર્મ તે મેલ કહેવાય, અથવા બધામાં આવેલ કર્મ તે રજ અને નિકાચિત થયેલું કર્મ તે મલ, અથવા ગમનાગમન આદિ ક્રિયાથી વીતરાગ-દશામાં બધાનું તે રજ, અને સરાગ-અવસ્થામાં કષાયના ઉદયથી બધાનું કર્મ, તે મલ જાણવું. તેવા રજ અને મલરૂપ કર્મોનો જેમણે નાશ કર્યો છે અને તેથી જ ‘प्रक्षीण-जर-मरणा’ એટલે કર્મરૂપ કારણોના અભાવે જેમનાં જરા, મરણ આદિ દુખો નાશ પામ્યાં છે, એવા તે ‘चतुर्विंशतिरपि’ એટલે ઋષભાદિ ચોવીશ અને અપિ શબ્દથી બીજા પણ ‘जिनवरा’ એટલે જિનેશ્વરો, અહિં શ્રુતકેવલિ આદિજિનોમાં કેવલી હોવાથી પ્રધાન અને ‘तीर्थकराः’ એટલે તીર્થ સ્થાપનારા, તે તીર્થકરો ‘मम’ એટલે મને ‘प्रसीदन्तु’ પ્રસન્ન થાઓ. જો કે તેઓ રાગ-દ્વેષ વગરના હોવાથી સ્તુતિથી પ્રસન્ન કે નિદાથી દેષ પામતા નથી તો પણ સ્તુતિ કરના

સ્તુતિનું ફલ અને નિહા કરનાર નિહાતું ફલ અવશ્ય પામે છે. જેમ ચિતામણિ રત્ન, મંત્રો વગેરેમાં રાગ-દ્વેષ ન હોવા છતાં તેના આરાધક-વિરાધકને લાભ-હાનિરૂપ ફળ મળે છે, તેમ વીતરાગ કેવલી અરિહંત માટે પણ સમજવું.

વીતરાગસ્તવમાં અમે કહેલું છે કે-‘જેઓ પ્રસન્ન થાય નહિ’, તેઓ તરફથી ફળ કેવી રીતે મળે? એ કલ્પના અયોગ્ય છે. શું જડ છતાં ચિતામણિ વિગેરે ફળ નથી આપતાં? શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, જેઓ પ્રસન્ન થતા નથી, તેઓને ‘પ્રસન્ન થાઓ’ એમ ફેગટ પ્રાર્થનાના પ્રલાપો શા માટે કરવા? તેના સમાધાનમાં કહે છે કે-એમ નથી, કારણ કે ભક્તિની અધિકતાથી એમ કહેવામાં દોષ નથી. કહેલું છે કે ક્ષીણ કલેશવાળા એવા તે ભગવંતો વીતરાગ ‘હોવાથી ભલે પ્રસન્ન થતા નથી, પણ તેઓની કરેલી સ્તુતિ નિષ્ફળ જતી નથી, કારણ કે તેમની સ્તુતિ કરનારને ભાવની શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી કર્મોના વિગમ થવા રૂપ પ્રયોજન સફળ થાય છે. આખી ગાથાનો સળંગ અર્થ કહે છે-‘એ પ્રમાણે મેં’ નામ યોલવા પૂર્વક સ્તુતિ કરેલા ચોવીશ અને ધીબા પણ તીર્થકરો જેમણે રજ અને મલરૂપ સર્વ કર્મોના નાશ કર્યો છે, તેમજ જ્ઞાન-મરણથી રહિત અનેલા અને જિનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા, તથા તીર્થ સ્થાપનારા અરિહંતો મારા પર પ્રસન્ન થાઓ.’ તથા—

કિત્તિય વંદિઅ મહિયા, જે એ લોગસસ ઉત્તમા સિદ્ધા ।

આરુમ્બોહિલામં, સમાહિવરમુત્તમં દિતુ ॥૬॥

‘કીર્તિતા’: એટલે દરેકનાં પોતાના નામ યોલવા પૂર્વક કીર્તન કરાએલા, ‘વંદિતા’: એટલે ત્રણે યોગ પૂર્વક (મન, વચન અને કાયા વડે) સમ્યગ્ રીતે સ્તુતિ કરાએલા, ‘મહિતા’: એટલે પુણ્યાદિકથી પૂજેલા, કોઈક જો પર મહ્યા એવો પાકાંતર છે, તેમાં મયકા-મયા એટલે મારાથી કીર્તન, વંદન, સ્તુતિ કરાએલા. એવા કોણ? તે કહે છે-‘યે પતે લોકસ્ય ઉત્તમા:’ એટલે જેઓ સર્વ જીવલોકમાં કર્મ-મેલ ટળી જવાથી ઉત્તમ છે. વળી ‘સિદ્ધ્યા:’ એટલે સિદ્ધ થયાં છે પ્રયોજનો જેનાં એવા કૃતકૃત્ય થએલા. ‘આરોમ્ય-વોહિલામં’ એટલે આરોગ્યસ્વરૂપ મોક્ષને અને તેના કારણભૂત યોધિલાભને-સમ્યગ્ ધર્મ-પ્રાપ્તિને મને આપો. આવો ધર્મ કોઈપણ સાંસારિક-પૌદ્ગલિક સુખની અભિલાષા વગર મોક્ષ માટે જ કરવામાં આવે, તો જ તે ધર્મ ગણાય તેથી અહિં મોક્ષ માટે યોધિલાભની પ્રાપ્તિની પ્રાર્થના અને તેના માટે ‘સમાહિવર’ એટલે ચિત્તની પરમ સ્વસ્થતા રૂપ ભાવસમાધિ અર્થાત આત્માનો સમભાવ તે પણ તરતમ ભાવે અનેક લેહવાળી હોય છે. માટે કહે છે કે, ‘ઉત્તમ’= સર્વોત્કૃષ્ટ સમાધિને ‘વદતુ’=આપો. આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થતા નથી, છતાં પણ ભક્તિથી તેમની પ્રાર્થના કરાય છે. કહ્યું છે કે-‘ક્ષીણ રાગ-દ્વેષવાળા વીતરાગ સમાધિ કે યોધિને આપતા નથી, છતાં પણ ભક્તિથી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના માટે યોલવું તે અસત્યામૃષ્ટારૂપ વ્યવહાર ભાષા છે (જગતના સર્વ વ્યવહારોમાં વ્યવહારભાષા યોલાય છે, તે ભક્તિરૂપ હોવાથી સફળ છે.)

આ પ્રમાણે મારા વડે કીર્તન, વંદન, સ્તુતિ કરાયેલા અને જેઓ આ લોકને વિષે સર્વોત્તમ સિદ્ધ થએલા છે એવા તીર્થકર ભગવંતો મને આરોગ્ય, યોધિલાભ અને ઉત્તમ સમાધિ આપો.’ ૬. તથા—

ચન્દ્રેસુ નિમ્મલયરા, આદિચેસુ અહિંયં પયાસયરા ।

સાગરવરગમ્મીરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસન્તુ ॥ ૭ ॥

આહ 'ચંદ્રેષુ' માં પ્રાકૃતભાષાના નિયમ પ્રમાણે ક્યમી વિભક્તિના અર્થમાં સપ્તમી છે, માટે 'ચંદ્રેષુ' ને બદલે 'ચંદ્રેશ્વર' સમજવું. 'નિર્મલતરા' એટલે અતિનિર્મળ અર્થાત્ સફલ કર્મમત્ર નાશ થવાથી જેઓ અનેક ચંદ્રોની નિર્મલતાથી પશુ અતિનિર્મળ છે, તેમજ 'આદિત્યેભ્યઃ-અધિક પ્રકાશકારા' એટલે અનેક સૂર્યોના પ્રકાશ કરતાં અધિક પ્રકાશ કરનારા છે. સૂર્ય અસુક મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં જ પ્રકાશ કરનાર હોય છે અને અરિહંતો કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યના પ્રકાશથી લોકલોકના સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરનારા છે. કહ્યું છે કે—'ચંદ્ર, સૂર્ય અને ચંદ્રોની પ્રભા પરિમિત ક્ષેત્રમાં જ પ્રકાશ કરે છે અને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો લોક તથા અલોકને સર્વ પ્રકારે પ્રકાશ કરે છે. તથા 'સાગરવરંગમીરા' એટલે પરિપક્વ-ઉપસર્ગોથી હોલ પામતા ન હોવાથી સ્વર્થભૂરમણ સમુદ્ર સરખા ગંભીર, 'સિદ્ધા' કર્મરહિત થવાથી કૃતકૃત્ય થએલા, 'સિદ્ધિ મમ વિશાન્તુ' એટલે 'પરમપદ મોક્ષ મને આપો' અર્થાત્ 'ચંદ્રો કરતાં અધિક નિર્મળ, સૂર્યો કરતાં અધિક પ્રકાશ કરનાર, સ્વર્થભૂરમણ કરતાં ગંભીર એવા સિદ્ધ ભગવતો મને સિદ્ધિ આપો. ૭.

એ પ્રમાણે ચોવીશ જિનોની સ્તવના કહીને સર્વ લોકમાં રહેલાં અરિહંતનાં બિંબોને વંદનાદિ કરવા માટે કથોત્સર્ગ કરવા નિમિત્તે આ પાઠ બોલે—સર્વલોપ ઋરિહંત-ચેદ્યાણં કરેમિ કાલસ્સગ્ગં થી માંડી અપ્પાણં ચોસિરામિ સુધી પાઠ બોલવો. તેમાં અરિહંત-ચેદ્યાણં અને અન્નત્ય સૂત્રનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે. માત્ર 'સર્વલોકે' એટલે ભૂર્ધ્વ, અધો અને તિર્યચ્છાં લોક એમ ત્રણે લોકોમાં ચમરેન્દ્ર વગેરેના ભવનોમાં, તિર્યચ્છાંલોકમાં ક્ષીપો, પર્વતો અને જ્યોતિષના વિમાનોમાં, અને ભૂર્ધ્વલોકમાં-સૌધર્મ દેવલોક આદિના વિમાનોમાં રહેલાં શાશ્વતાં જિનબિંબો છે જ. ફરેક મંદિરમાં મૂળબિંબ સમાધિનું કારણ હોવાથી પહેલી મૂળનાયકજીની સ્તુતિ કહી અને સર્વે અરિહંતો શુભોથી એક સરખા હોવાથી સર્વ લોકનાં, સર્વ જૈત્યોનાં, સર્વ-બિંબો ગ્રહણ કરવા માટે બીજી સ્તુતિમાં સર્વ તીર્થંકરની સાધારણ સ્તુતિ કહેવી. કારણ કે કલ્પસગ્ગ અન્યને આશ્રીને અને સ્તુતિ અન્યને આશ્રીને કહેવાય તો અતિપ્રસંગ થાય, તે ભવિત ન ગણાય માટે અહિં સર્વ તીર્થંકરની સાધારણ સ્તુતિ કરવાની જણાવી છે.

પુકરવરદીવદ્દે સૂત્રની વ્યાખ્યા.

હવે જેનાથી તે અરિહંતો અને તેમણે કહેલા ભાવો સ્પષ્ટપણે બહી શકાય, તેવા દીપક સરખા સમ્યક્શ્રુતની સ્તવના કરવી બેઠાએ તેમાં પણ તે શ્રુતને કહેનારા ભગવંતની પ્રથમ સ્તુતિ કરે છે :—

‘પુક્કરવરદીવદ્દે, ધાયફલ્લદે અ જંબુદીવે અ ।

મરરેરવય-વિદેદે, ધમ્માઙ્ગરે નમસામિ ॥ ૧ ॥

આહ મરતૈરવત-વિદેદે’ એટલે ભરતક્ષેત્ર ઐરવતક્ષેત્ર અને વિદેહ શબ્દથી ભીમ કહેવાથી ભીમસેન માર્કેક મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એમ સમાહાર દ્વંદ્વસમાસ કરતાં ‘ભરતૈરવત-વિદેહ’ શબ્દ થયો તે સરખા નામવાળાં અનેક ક્ષેત્રો હોવાથી પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહા-વિદેહ-ક્ષેત્રોમાં ‘ધર્મત્વ’ એટલે શ્રુતધર્મના ‘આદિકારા’ એટલે સૂત્રરૂપે પ્રથમ શરૂઆત કરનારા—તીર્થંકરોને ‘નમસ્કાર’ એટલે નમસ્કાર-સ્તુતિ કહું છું’ હવે તે ક્ષેત્રો ક્યાં છે ? તે જણાવે છે :—‘પુક્કરવરદીપદે’ તેમાં પુષ્કરે એટલે પદ્મ કમળો વડે શ્રેષ્ઠ હોવાથી પુષ્કરવર એવો, જંબુદીપથી

ગણતાં ત્રીજો જે દ્વીપ, તેનો માતૃષોત્તર પર્વતની અંકરનો અર્ધો ભાગ, તે ‘પુષ્કરવર દ્વીપ’ તેમાં જે ભરત, જે ઐરવત અને જે મહાવિદેહ ક્ષેત્રો છે, એમ તેનાં છ ક્ષેત્રોમાં, તથા ધાતકી નામના વૃક્ષોના ખંડો એટલે વનોને લીધે જેનું ‘ઘાતકીખંડ’ નામ છે, તેમાં જે ભરત, જે ઐરવત, જે મહાવિદેહ એમ છ ક્ષેત્રો, અને જમ્બૂ નામના વૃક્ષથી યોગાખાતો અથવા તે વૃક્ષોની પ્રધાનતાવાળો, તે ‘જમ્બૂદ્વીપ’ આમાં એક ભરત, એક ઐરવત, એક મહાવિદેહ, આ સર્વ મળી પંદર કર્મભૂમિઓ છે અને બાકીની તો અકર્મભૂમિઓ છે. જે માટે કહ્યું છે કે, ‘મરતૈરવતવિદેહા. ‘કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુસભ્યઃ’ (તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૩-૧૬), એટલે દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાય ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ કહેવાય. અહીં પહેલાં પુષ્કરવરદ્વીપ પછી ધાતકી પછી જમ્બૂદ્વીપ એમ અવળા ક્રમથી કહ્યું, તે ક્ષેત્રોની વિશાળતાનું પ્રાધાન્ય જણાવવા માટે સમજવું. વળી ધર્મની આદિ કરનારા કહેવાથી જેઓ વચનને અપૌરુષેય-અનાદિ માને છે, તેના ખંડન માટે આગળ નિષ્કૃય કરેલો છે, તે પ્રમાણે સમજવું શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે, ભગવંતો ધર્મની આદિ કરનારા છે.’ એમ કેવી રીતે કહેવાય? કારણ કે ‘તપ્તુચ્ચિઆ મરહવા’ ‘તે શ્રુત-જ્ઞાનના વચન દ્વારા એ અરિહંતો થાય છે’ એમ કહેલું હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પણ અરિહંતોની પહેલાં અનાદિનું છે. તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે એમ નથી, પરંતુ શ્રુત અને તીર્થંકરોનો સંબંધ બીજા અને અંકુરાની જેમ કારણ-કાર્ય સંબંધવાળો છે જેમ બીજાથી અંકુરો અને અંકુરાથી બીજા તેમ ભગવંતોને પણ આગલા ત્રીજા ભવમાં શ્રુતના અભ્યાસથી તીર્થંકરપણું અને તીર્થંકરો શ્રુતધર્મને આદિ કરનારા છે-એમ કહેવામાં વાંધો નથી શ્રુતધર્મપૂર્વક જ અર્હંતો થાય છે એવો નિયમ નથી. કારણકે મરુદેવી આદિ શ્રુતધર્મપૂર્વકના અભાવમાં પણ કેવલી થયા સંભળાય છે. કેવલજ્ઞાન શબ્દ શ્રવણ કરવાથી અને શ્રુતના અર્થમાં પહોંચેલા હોવાથી તેમને સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે કહેવાથી સર્ચું. પુષ્કરવર દ્વીપનો અંકરનો અર્ધદ્વીપ, ધાતકીખંડમાં અને જમ્બૂદ્વીપમાં રહેલા ભરત, ઐરવત અને મહાવિદેહ રૂપ કર્મભૂમિમાં શ્રુતધર્મની આદિ કરનાર તીર્થંકર ભગવંતોને નમસ્કાર કરવા દ્વારા સ્તુતિ કહે છે. ૧.

હવે શ્રુત ધર્મની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે :—

‘તમતિમિરપટલવિદ્વંસનસ્ય સુરગણ નરિંદમહિઅસ્ય ।

સીમાધરસ્ય વંદે, પપ્તોદિઅ-મોહજાલસ્ય

॥૨॥

અહિં ‘તમ-તિમિર-પટલ-વિદ્વંસનસ્ય’ એ પ્રથમ ચરણમાં તમ એટલે અજ્ઞાન એ જ તિમિર એટલે અંધકાર, અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર, આ એક અર્થ બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ અને નિષ્પત્ત એવું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, તે તમસ અને નિકાચિત જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તે તિમિર, તે રૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનાં જે ‘પટલ’ એટલે સમૂહ તેની ‘વિદ્વંસનસ્ય’ = નાશ કરનારા શ્રુતજ્ઞાનને હું વાંદું છું. એમ વાક્યનો સંબંધ બાજુવો. જ્ઞાન એ અજ્ઞાનનો અને બદ્ધ કર્યોનો નાશ કરનાર છે. વળી ‘સુરગણનરેદ્રમહિતસ્ય’ આમાં સુરગણ એટલે ભવનપતિ આદિ ચારેય નિકાચોના દેવોનો સમૂહ અને નરેન્દ્ર એટલે ચક્રવર્તિ રાજાઓ વગેરેથી પૂજાએલા શ્રુતજ્ઞાનને વાંદું છું. મર્યાદા એટલે વળી ‘સીમાધરસ્ય’ = મર્યાદાને ધારણ કરનારા એવા શ્રુતજ્ઞાનને વાંદું છું. મર્યાદા એટલે કાર્ય-અકાર્ય, લક્ષ્ય-અલક્ષ્ય, હેય-ઉપાદેય, ધર્મ-અધર્મ આદિ સર્વ વ્યવસ્થા શ્રુતજ્ઞાનમાં રહેલી છે. અહિં કર્મ અર્થ (કારક)માં દ્વિતીયાને બદલે ૫મી વિભક્તિ હોવાથી શ્રુતને વાંદું છું.

અગર તેના મહિમાને વંદન કરે' હું. 'પ્રસ્ફોટિતમોહજાલસ્ય' એટલે સર્વથા તોડી નાખી છે, મિથ્યાત્વાદિ રૂપ મોહભળ લેણું, એવા શ્રુતજ્ઞાનને વાંદું હું. સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં વિવેકીઓમાં ખોટા રાગ-દ્વેષ, કષાયાદિક મૂઢતા નક્કી વિનાશ પામે છે. આ ખીલ ગાથાનો સળંગ ભાવાથ એ થયો કે—'અજ્ઞાનાદિ તમતિમિરના સમૂહનો નાશ કરનાર, દેવોના સમૂહ અને ચક્રવર્તી આદિથી પૂજાએલ, ધર્મ-અધર્માદિ સર્વ મર્યાદાઓને ધારણ કરનાર અને મોહની ભળનો સર્વથા નાશ કરનાર એવા શ્રુતજ્ઞાનને હું વંદન કરે' છું.' આ પ્રમાણે શ્રુતની સ્તુતિ કરીને તેના જ ગુણો બતાવવા દ્વારા અપ્રમાદ વિષયક પ્રેરણાતુ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે :—

જાહ-જરા-મરણ-સોગ-પણાસણસ્સ, કલ્લાણપુક્કલ-વિસાલ-સુહાવહસ્સ ।

કો દેવ-દાણવ-નરિદ્-ગણન્ચિઅસ્સ, ધમ્મસ્સ સારમુવલ્લભ્મ કરે પમાયં ॥ ૩ ॥

તેમાં કાઃ=કયો બુદ્ધિમાન, 'ધર્મસ્ય' = શ્રુતધર્મના, 'સારં' = સામર્થ્યને. 'ઉપલભ્ય' = પામીને-બાણીને, તે શ્રુતજ્ઞાનમાં બાણાવેલા ધર્મચરણોમાં 'પ્રમાદં કુર્યાત્' = કોણ પ્રમાદ કરે ? અર્થાત્ કોઈ સમજી પ્રમાદ ન કરે. આ શ્રુતધર્મનું સામર્થ્ય કેવું છે ? તે કહે છે—'જાતિ-જરા-મરણ-શોક' = જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને મનનો શોક ઇત્યાદિ દુઃખોનો 'પ્રણાશનરય' = મૂળમાંથી સર્વથા નાશ કરવાતું જેનામાં સામર્થ્ય છે. શ્રુતધર્મમાં કહેલાં અનુષ્ઠાનોથી જન્માદિક નક્કી નાશ પામે જ છે. આ વિશેષણથી જ્ઞાનમાં સર્વ અનર્થો નાશ કરવાની તાકત છે—એમ બાણી. 'કલ્યાણ-પુક્કલ-વિસાલ-સુહાવહસ્ય' તેમાં કલ્ય એટલે આરોગ્યને અણુતિ = લાવે, તે કલ્યાણ-મોક્ષ, વળી પુક્કલ = સંપૂર્ણ-લગાર પણ એણું નહિ, પરંતુ વિસ્તારવાળું સુહાવહસ્ય = એવું સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાતું જેમાં સામર્થ્ય છે. શ્રુતધર્મમાં કહેલાં અનુષ્ઠાન ધર્મથી કહેલાં લક્ષણવાળા અપવર્ગ-મોક્ષનાં સુખ પ્રાપ્ત થાય જ, આ વિશેષણથી આ શ્રુતજ્ઞાન વિશિષ્ટ અર્થ પમાડનાર છે. તે કહે છે. વળી 'સુરગણ-નરેન્દ્ર-મહિતસ્ય' દેવાએ, દાનવોએ અને ચક્રવર્તીઓએ જેવું અર્ચન કરેછું છે એવું શ્રુતજ્ઞાન હવે સળંગ અર્થ કહે છે.—'જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ અને શોકને સર્વથા નાશ કરનાર. કલ્યાણ એટલે મોક્ષરૂપ સંપૂર્ણ સુખને પ્રાપ્ત કરાવનાર, અનેક દેવો, દાનવો અને ચક્રવર્તી આદિના સમુદાયથી પૂજાએલ, એવા શ્રુતજ્ઞાનના પ્રભાવને બાણીને કયો બુદ્ધિમાન તેમાં બતાવેલાં અનુષ્ઠાનોમાં પ્રમાદ કરે ? અર્થાત્ બુદ્ધિશાળી કોઈ પ્રમાદ ન કરે' ઉપર બાણીયા પ્રમાણે જ્ઞાનતુ અચિન્ત્ય સામર્થ્ય છે, મારે કહે છે કે :—

સિદ્ધે મો ! પયઓ ણમો જિણમણ, નંદી સયા સંજમે ।

દેવં નાગ-સુવણ્ણ, કિન્નરગણ-સ્સમ્મૂજ-ભાવચિણ ॥

લોગો જત્ય પહિઓ જગમિણં, તેલુક્કમચામુરં ।

ધમ્મો વહુહ સાસઓ વિજયઓ, ધમ્મુત્તરં વહુહ ॥ ૪ ॥

અહિં 'સિદ્ધે' એટલે આ જનમત નક્કી નિઃસંદેહપણે રૂળ આપનાર છે. અથવા સિદ્ધ એટલે સર્વનયોમાં જનમત વ્યાપક હોવાથી એટલે સર્વનયો જનમતમાં સમાએલા

છે. તથા કષ, છેદ અને તાપ રૂપ ત્રિકોટીથી (પરીક્ષાથી) શુદ્ધરૂપે નિવડેલ હોવાથી પણ સિદ્ધ છે. આ 'સિદ્ધ' વિશેષણ શ્રુત-આગમનું છે. 'મો!' = 'પદ્યન્તુ મન્ત્વતઃ' આદરપૂર્વક આમત્રણ કરતા કહે છે-અરે તમે જુઓ! કે આટલા કાળ સુધી તો મેં સારી રીતે યથાશક્તિ જિનમતની આરાધનામાં પ્રયત્ન કર્યો. 'નમો જિનમતે' = 'તે જિનમતને મારા નમસ્કાર થાઓ' એ પ્રમાણે પ્રયત્નવાળો બીજાની સાક્ષીએ પ્રયત્નવાળો થઈ ફરી જિનમતને નમસ્કાર કરે છે કે- 'ગમો જિનમણ' પ્રાકૃત હોવાથી ચતુર્થી વિભક્તિના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ કહેલી છે એમ જણાવી વળી કહે છે કે- આ શ્રુતજ્ઞાનયોગે 'નન્દિઃ સદા સંયમે' એટલે હંમેશાં સંયમ-ચારિત્રમાં આનંદ અને સંયમ-વૃદ્ધિ થાય છે. કહેલું કે- 'પદ્મં નાળં, તમ્મો દયા' એટલે શ્રીકૃષ્ણવૈજ્ઞાનિક સૂત્રમાં 'પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી જ્ઞાનથી દયા એટલે સંયમ પ્રાપ્ત થાય છે.' એ સંયમ-ધર્મ કેવો છે? તે જણાવતાં કહે છે કે:- 'દેવનાગસુપર્ણકિન્નરગણૈઃ સદ્ભૂતમાવેનાર્ચિતે' એટલે કે 'વૈમાનિક દેવો, ધરણેન્દ્ર આદિ નાગદેવો, સુપર્ણકુમાર આદિ ગરુડ દેવો, કિન્નર એટલે વ્યતર દેવોએ, ઉપલક્ષણથી જ્યોતિષ્કઆદિ સર્વ દેવોએ જે સંયમને સાચા અંતઃકરણના ભાવ પૂર્વક પૂજ્ય છે.' દેવના ઉપર અતુસ્વાર છે, તે છંદઃશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે માત્રામેળ માટે સમજવો. તથા સંયમીઓ દેવતાદિકોથી હંમેશા પૂજ્ય છે. વળી જિનમતનું વર્ણન કરે છે કે- 'યત્ત લોકઃ પ્રતિષ્ઠિત જગદ્વિદ્મ્' = જે જૈનાગમમાં 'લોક' = 'જેનાથી ભેવાય, તે લોક એટલે જ્ઞાન' પ્રતિષ્ઠિત છે, તે જ્ઞાન જૈનાગમને આધીન છે, અને આ જગત્ સેયપણે જેમાં રહેલું છે. કહેવાનું તત્ત્વ એ છે કે- જિનમતરૂપ આગમની સેવા-આરાધનાથી જ જ્ઞાન પ્રગટે છે, અને જ્ઞાન જૈનાગમમાં છે, અને સમસ્ત જગત્ પણ આગમ દ્વારા દેખાય કે સમજાય છે, તેથી આ જગત્ પણ જૈનાગમમાં જ રહેલું છે. કેટલાકો મનુષ્યલોકને જ જગત્ માને છે તે ખોટું છે, માટે જગતનું વિશેષણ આપે છે કે- 'ત્રૈલોક્યમત્વ્યાસુરમ્' = મનુષ્યો, દેવો ઉપલક્ષણથી બાકીના સર્વ જીવો જેમાં રહે છે, તે ભૂર્વ, અધો અને તિર્યક્ લોકરૂપ આધાર જગત્ અને તેમાં રહેલા સર્વ જીવ, અજીવાદિ ભાવો રૂપ આધેય જગત્ એમ આધાર-આધેયરૂપ સર્વ જગત્ જૈનમતમાં પ્રતિષ્ઠિત છે એવા જૈનમતરૂપ આ 'ધર્મ' એટલે શ્રુતધર્મ 'શાસ્ત્રવત્' = કદી નાશ ન પામે તેમ શાશ્વત રીતે 'વર્ધતામ્' = વૃદ્ધિ પામે કેવી રીતે? 'વિજયતાં ધર્મેન્તર' એટલે અન્ય મિથ્યાવાદીઓનો પરાજય કરવા પૂર્વક તેમજ શ્રુતધર્મથી ચારિત્રધર્મની અધિકતા જે રીતે થાય, અર્થાત્ શ્રુતના આરાધકોમાં ચારિત્રશુભની વૃદ્ધિ થાય, તે રીતે 'વર્ધતામ્' વૃદ્ધિ પામે. ફરી વૃદ્ધિ પામે એમ એટલા માટે જણાવ્યું કે, 'મોક્ષના અર્થોએ હંમેશાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવી બોધીએ.' તે જણાવવા માટે, તીર્થંકર-નામકર્મના હેતુઓમાં કહેલું છે કે- 'મપુન્વન્નાણગહજે' એટલે અપૂર્વ-અસિનવનનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાથી તીર્થંકર-નામકર્મ બંધાય છે. હવે સળંગ અર્થ કહે છે:- "જે જિનમતમાં જ્ઞાનશુભ રહેલો છે, જેમાં આધાર-આધેય રૂપે દેવો, મનુષ્યો, ત્રણલોક રૂપ જગત્ રહેલું છે, અને વૈમાનિકો, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર, વ્યતરો વિગેરે સર્વ દેવોના સમૂહથી પૂજિત એવા સંયમધર્મની જેનાથી હંમેશા વૃદ્ધિ થાય છે, તે સિદ્ધ-યથાર્થ જિનમતને પ્રયત્નપૂર્વક મેલવો હું, હે ભગ્નેશ્વર! પુનઃ નમસ્કાર કરું છું. એ જિનમતરૂપ શ્રુતધર્મ અન્ય મિથ્યાવાદીઓના વિજય કરવા પૂર્વક ચારિત્રધર્મની જેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય, તેમ તે જિનમત કદીય નાશ ન પામે-તે રીતે વૃદ્ધિ પામે."

આ પ્રાર્થના મોક્ષનાં બીજ સરખી હોવાથી વાસ્તવિક રીતે આશ-આ-સંહિત જ પ્રબુધાન-

પ્રાર્થના કરીને શ્રુતને જ વંદન કરવા માટે કાયોત્સર્ગ-નિમિત્તે આ પ્રમાણેનો પાઠ બોલે-
'સુઅસ્સ મગવત્તો કરેમિ કાઠસ્સગ વંદણ' વગેરે 'અન્યાણં વોસિરામિ' સુધીનો પાઠ કહેવો,
જેનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે માત્ર 'શ્રુતસ્ય મગવત્' એટલે કે પ્રથમ સામાયિકસૂત્ર
એટલે 'કરેમિ ભતે' સૂત્રથી માંડીને ગિન્દુસાર નામના દષ્ટિવાદના છેલ્લા અધ્યયન સુધી એટલે
દ્વાદશાંગીરૂપ સમગ્ર 'શ્રુત' યથા, પ્રભાવ આદિ ભગયુક્ત હોવાથી 'ભગવત્' આવા શ્રુત-
ભગવંતની આરાધના માટે કાઉત્સગ કહે છે ત્યાર પછી પહેલાની માફક પારીને શ્રુતની
સ્તુતિ બોલે.

શ્રુતની ત્રીજી સ્તુતિ કહ્યા પછી શ્રુતમાં કહેલાં અનુષ્ઠાનોની પરંપરાના રૂઢરૂપ સિદ્ધ
ભગવંતોને નમસ્કાર કરવા માટે આ પાઠ બોલે :—

‘સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, પારગયાણં પરમ્પરગયાણં ।

ઝોઅગ્ગસુવગયાણં, નમો સયા સચ્ચસિદ્ધાણં ॥ ૧ ॥’

આહિં સિદ્ધ કહેતાં સિદ્ધ થએલા-‘ જેને દંરી રંધાવાતુ નથી એવા રંધેલા ભાતની જેમ ’
જેઓ પોતાના તે તે શુભેથી સિદ્ધ થએલા-પૂર્ણ થયા, તે તે વિષયમાં હવે તેમને કંઈ પણ
કરવાતુ બાકી નથી, તેઓ સિદ્ધ, તેઓને નમસ્કાર થાઓ, એમ વાક્યનો સંબંધ બેઠવો. એમાં
પણ સામાન્યથી કર્મ-સિદ્ધ વગેરે અનેક પ્રકારે પણ કહેલા છે. કહ્યું છે કે- ‘કર્મ, શિલ્પ,
વિદ્યા, મંત્ર, યોગ, આગમ, અર્થ, યાત્રા, અભિપ્રાય, તપ અને કર્મક્ષય-સિદ્ધ એમ અગીઆર
પ્રકારના સિદ્ધો કહેલા છે.’ તેમાં કોઈ શિખવનાર આચાર્યના ઉપદેશ વગર જ આણુ થયા હોય-
જેવાં કે ભાર ઉપાડવો. ખેતી કરવી, વેપાર વગેરે કાર્યો કર્મ, તેમાં ‘સદ્ગુરિ-સિદ્ધ’ની માફક
પારંગત-નિષ્ણાત હોય, તે (૧) કર્મસિદ્ધ કહેવાય. કોઈ આચાર્યના ઉપદેશથી લોકોમાં આણુ
થયું હોય, તે સુતાર, લુહાર, ચિત્રકાર, મૂર્તિ ધડનાર આદિની કળાઓ શિલ્પ કહેવાય; તેમાં
કોકાસ સુતાર માફક જે નિષ્ણાત હોય, તે (૨) શિલ્પસિદ્ધ કહેવાય. જાપ, હોમ
આદિથી રૂળ આપનાર વિદ્યા, જાપ આદિથી રહિત માત્ર પાઠ બોલવાથી સિદ્ધ
થાય, તે મંત્ર, સ્ત્રી અધિષ્ઠાયક દેવતાવાળી વિદ્યા અને પુરુષ અધિષ્ઠાયક દેવતાવાળો
મંત્ર તેમાં આર્ય અપુરાચાર્ય માફક વિદ્યાસિદ્ધ થયા હોય, તે (૩) વિદ્યાસિદ્ધ.
સ્તંભાકર્ષકની જેમ (૪) મંત્રસિદ્ધ અનેક ઔષધિઓ ભોગી કરી લેય, અંબન
આદિ તૈયાર કરે તે યોગ, તેમાં આર્ય સમિતાચાર્ય માફક સિદ્ધ થયા હોય, તે (૫)
યોગસિદ્ધ કહેવાય. આગમ એટલે બાર અગો-અવચન તેમાં અસાધારણ અર્થ જાણનાર સિદ્ધ
હોવાથી ગૌતમસ્વામી માફક (૬) આગમસિદ્ધ. અર્થ એટલે ધન તે બીજાની અપેક્ષાએ
મરમણ માફક પુષ્કળ પ્રાપ્ત થયું હોય, તે (૭) અર્થસિદ્ધ જળમાર્ગે કે સ્થળમાર્ગે જેને
નિર્વિઘ્ને તુરંત માફક સુસાદરી પૂર્ણ થતી હોય, તે (૮) યાત્રાસિદ્ધ. જે કાર્ય જે રીતે
કરવાનો અભિપ્રાય કર્યો હોય, તે રીતે અભયક્રમાર માફક સિદ્ધ કરે, તે (૯) અભિપ્રાયસિદ્ધ.
દ્વંદ્વપ્રકારી માફક સર્વોત્કૃષ્ટ તપ કરવાતું સામર્થ્ય પ્રગટ થયું હોય, તે (૧૦) તપસિદ્ધ. અને
અને મરુદેવા માતાની જેમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મ મૂળથી ઉમેડી નાશ કરવા રૂપ
કર્મક્ષયથી જે સિદ્ધ થયા હોય, તે (૧૧) કર્મસિદ્ધ કહેવાય. ઉપર જણાવેલા પ્રથમના ફશ

પ્રકારો છોડીને અગીઆરમા કર્મસિદ્ધને નમસ્કાર કરવાનો હોવાથી કહે છે—‘બુદ્ધેભ્યઃ’ એટલે અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રામાં ઉઘટતા જળતામાં ખીજના ઉપદેશ વગર જીવાદિ સ્વરૂપ જાણીને યોધ પામેલા, અર્થાત્ યોધ પામ્યા પછી કર્મેના સર્વથા ક્ષય કરી જેઓ સિદ્ધ થયા, તેમને મારો નમસ્કાર થાઓ. અહિં કેટલાક એમ માનનારા છે કે આ સિદ્ધો સિદ્ધપણામાં સંસાર અને નિર્વાણનો ત્યાગ કરીને રહેલા હોય છે. તેઓ કહે છે કે—‘જે ભુવનના કલ્યાણ માટે સંસાર કે નિર્વાણમાં સ્થિર થયા નથી અને લોકો જેનું સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી, ચિતામંથિરતથી અધિક એવા તે મહાન છે.’ તેમના એ મતનું ખંડન કરવા માટે કહે છે કે—‘પારમતેભ્યઃ’ સંસારના પાર અર્થાત્ અંતને પામેલા, અથવા સંસારના પ્રયોજનોના અંતને પામેલા, તેઓને નમસ્કાર થાઓ. તે પાર પામેલા માટે પણ કેટલાક યદ્યજ્ઞવાદીઓ કહે છે—‘જેમ કોઈ ઠરિદ્રને એકાએક રાત્ર્ય મળી જાય, તેમ જીવ પણ આકસ્મિક સિદ્ધ થાય તેમાં કંમ જેવી કોઈ વસ્તુ હોતી નથી.’ તેમનું ખંડન કરતાં કહે છે કે ‘પરંપરાતેભ્યઃ’ એટલે પરંપરાએ સિદ્ધ થયેલાઓને નમસ્કાર થાઓ. અહિં પરંપરા એટલે ચૌદ ગુણસ્થાનકોના કર્મે જેનો આત્મા વિકાસ પામ્યો છે, અથવા કોઈ પ્રકારે કર્મના ક્ષયોપશમ આદિની સામગ્રીના યોગે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન, પછી સમ્યગ્જ્ઞાન, તેથી સમ્યક્ચારિત્ર એવા ક્રમથી જેણે ગુણ-પ્રાપ્તિ કરી છે, તે પરંપરાથી સિદ્ધ થયેલાઓને. આ સિદ્ધોને કેટલાક મોક્ષરૂપ નિયત સ્થાનને બદલે અનિયત સ્થાને રહેલા માને છે. તેઓ એમ કહે છે કે—‘જ્યાં આત્માના સંસાર કે અજ્ઞાનરૂપ કલેશોનો નાશ થાય છે, ત્યાં તેનું વિજ્ઞાન સ્થિર રહે છે અને કલેશોનો સર્વથા અભાવ થવાથી અહિં સંસારમાં તેને કદાપિ લેશ પણ બાધા કે દુઃખ હોતાં નથી.’ તેમની આ માન્યતાનો નિરાસ કરવા માટે કહે છે કે—‘લોકાગ્રસુપગતેભ્યઃ’ અહિં લોકાગ્ર એટલે ચૌદરાજરૂપ લોકની ઉપર અંત લાગમાં રહેલી ‘ઈષત્પ્રાગ્ભારા’ નામની સિદ્ધશિલા પૃથ્વી, તેની ‘ઉપ’ એટલે સગ્રીષે, અર્થાત્ તે સિવાય ખીજ કોઈ સ્થળે નહિ, પણ સર્વ કર્મેના ક્ષય કરવા પૂર્વક ત્યાં જ પહોંચેલા, ત્યાં જઈને રહેલા એવા સિદ્ધોને. કહેલું છે કે—‘જ્યાં સિદ્ધનો એક આત્મા છે. ત્યાં સંસારનો ક્ષય થવાથી મુક્ત થયેલા અનંતા ખીજ સિદ્ધો એકબીજાને અગવડ ક્યાં વગર અનંતા સુખને પામેલા સુખેથી રહેલા છે’ તેમને નમસ્કાર હો પ્રશ્ન કર્યો કે, સર્વ કર્મો ક્ષીણ થયા પછી તે જીવની લોકાગ્ર સુધી ગતિ કેવી રીતે થાય? સમાધાન કરતાં કહે છે કે—“પૂર્વ-પ્રયોગ આદિ કારણોના યોગે તેઓ સિદ્ધિગતિ પામે છે. કહેલું છે કે—‘પૂર્વ પ્રયોગની સિદ્ધિથી એટલે જેમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ પૂર્વપ્રયોગથી સ્વયં આગળ જાય છે, તેમ જીવ કર્મથી મુક્ત થતાં જ ભિર્વગતિ કરે છે વળી જેમ એરંડાની રંખીમાંથી છૂટતાં જ એરંડાનો ફાણો આપોઆપ ઉછળે છે. તેમ જીવ કર્મરૂપ બંધનમાંથી છૂટતાં જ ભિર્વ-ગમન કરે છે જેમ માટીના લેપથી ખરડાયેલું ઘુંખડું જળમાં ડૂબાડી દેવામાં આવે, ત્યાર પછી માટી ધોવાઈ જતાં તે તરત જ સ્વયં ઉપર આવી જાય, તેમ જીવનો કર્મલેપ ધોવાતાં જ અસંગ બનતાં જ જીવ ભિર્વગમન જ કરે છે. જીવનો ભિર્વગમન કરવાનો સહજ કુદરતી સ્વભાવ હોવાથી સિદ્ધો ભિર્વગતિ પામે છે.”

ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે—‘જીવ સિદ્ધિક્ષેત્રથી આગળ ઉઘે, નીચે કે તિચ્છો કેમ જતો નથી?’ તેનો પણ ઉત્તર કહે છે કે—‘ગૌરવ એટલે કર્મોના ભાર છૂટી જવાથી અને નીચે જવાના કારણરૂપ ખીજ કશાનો સંગ ન હોવાથી મુક્ત થએલો જીવ નીચે જતો નથી. જેમ પાણીની સહાયતાના અભાવે પાણીની સપાટીથી આગળ ઉઘાણમાં નાવડી જઈ શકતી નથી, તેમ જીવ પણ જવા

માટે ગતિ-સહાયક ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોના ઉપર અલોકમાં અભાવ હોવાથી, ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી-એટલે લોકને છેડે જઈ અટકી જાય છે, તેથી ઉપર જતો નથી, અને તિરછી ગતિના કારણભૂત યોગો કે તેના વ્યાપારો ન હોવાથી તિરછું ગમન પણ કરતો નથી, માટે સિધ્ધાંતી લોકના અગ્રભાગ સુધી જ ભિર્વગતિ છે.' એ પ્રમાણે લોકના અગ્રભાગ પર રહેલા સિધ્ધાંતે નમસ્કાર થાઓ વળી —

‘નમઃ સદા સર્વસિદ્ધેભ્યઃ’ એટલે જેમનાં સર્વ સાધ્યો સિધ્ધ થયાં છે. અથવા તીર્થસિદ્ધ આદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જેઓ સિધ્ધ થયા છે, તે સર્વસિધ્ધોને હંમેશાં નમસ્કાર થાઓ. કહ્યું છે કે— (૧) તીર્થસિધ્ધ, (૨) અતીર્થસિધ્ધ, (૩) તીર્થકર સિધ્ધ, (૪) અતીર્થકર સિધ્ધ, (૫) સ્વયંબુધ્ધ સિધ્ધ (૬) પ્રત્યેકબુધ્ધ સિધ્ધ, (૭) બુધ્ધબોધિત સિધ્ધ, (૮) સ્ત્રીલિંગ સિધ્ધ, (૯) પુરુષલિંગ સિધ્ધ, (૧૦) નપુંસકલિંગ સિધ્ધ, (૧૧) સ્વલિંગ સિધ્ધ, (૧૨) અન્યલિંગ સિધ્ધ, (૧૩) ગૃહસ્થલિંગ સિધ્ધ, (૧૪) એક સિધ્ધ, (૧૫) અનેક સિધ્ધ—એમ પંદર લેહો જાણવા. તેમાં ૧. તીર્થ એટલે ચતુર્વિધ શ્રમણસંઘરૂપ તીર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી જે સિધ્ધિ પામ્યા, તે તીર્થ-સિધ્ધો ૨ તીર્થના વિચ્છેદ થયો હોય અથવા તીર્થના વચ્ચેના આંતર કાળમાં જ્યારે સાધુ-ઓનો વિચ્છેદ હોય, ત્યારે ભતિસ્મરણાદિ જ્ઞાનના યોગે મોક્ષમાર્ગ પામીને સિધ્ધ થયેલા અથવા મરુદેવા-માતા માદેક તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં જ સિધ્ધ થયા હોય, તે અતીર્થસિધ્ધ કહેવાય ૩. તીર્થકરપણું લોગવીને સિધ્ધ થયેલા તીર્થકરો, તે તીર્થકર સિધ્ધ. ૪. બાકીના સામાન્ય કેવલી થઈ સિધ્ધ થયેલા, તે સર્વે અતીર્થકર સિધ્ધ. ૫. પોતાની મેળે બોધ પામી સિધ્ધ થયા, તે સ્વયંબુધ્ધ સિધ્ધો ૬. પ્રત્યેકબુધ્ધ થઈને સિદ્ધ થયા, તે પ્રત્યેકબુધ્ધ સિધ્ધો એ સ્વયંબુધ્ધ અને પ્રત્યેકબુધ્ધમાં બોધપ્રાપ્તિના પ્રકારમાં, ઉપધિમાં, શ્રુતજ્ઞાનમાં અને વેષમાં પરસ્પર દરેક હોય છે. સ્વયંબુધ્ધ કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત કે ઉપદેશ વિના જ બોધ પામે છે અને પ્રત્યેકબુધ્ધ ‘જેમ કરકંડુ બળદની વૃધ્ધાવસ્થા દેખી બોધ પામ્યા, તેમ વૈરાગ્યનાં કોઈ બાહ્ય નિમિત્તથી બોધ પામે છે. ઉપધિમાં સ્વયંબુધ્ધોને પાત્ર વિગેરે બાર પ્રકારની ઉપધિ હોય છે અને પ્રત્યેકબુધ્ધોને ત્રણ કપડાં સિવાય નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે. સ્વયંબુધ્ધોને પૂર્વભવમાં પૂર્વોત્તું લણેલું જ્ઞાન વર્તમાનમાં હોય તેવો નિયમ નથી. જ્યારે પ્રત્યેકબુધ્ધોને તે જ્ઞાન નિયમથી હોય છે. સ્વયં-બુધ્ધો સાધુવેષ પ્રાયઃ શુનની સાનિધ્યમાં પણ ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે પ્રત્યેકબુધ્ધને નિયમથી દેવતા સાધુવેષ આપે છે. આ પ્રમાણે તે બેમાં અંતર છે.

તે સિવાયના ‘બુધ્ધ’ એટલે જ્ઞાની આચાર્ય આદિના ઉપદેશથી બોધ પામીને સિધ્ધ થયા તે બુધ્ધબોધિત કહેવાય. એ દરેક પ્રકારોમાં કેટલાક સ્ત્રીલિંગે સિધ્ધ થયા તે, ૮-સ્ત્રીલિંગસિધ્ધ પુરુષલિંગે મોક્ષે ગયા તે, ૯-પુરુષલિંગસિદ્ધ નપુંસકલિંગે મોક્ષે ગયા, તે ૧૦-નપુંસકલિંગસિદ્ધ વચ્ચે શિષ્યે શંકા કરી કે-શું તીર્થકરો પણ સ્ત્રીલિંગે સિદ્ધ હોય છે ? ઉત્તર-હા, હોય જ. જે માટે સિદ્ધપ્રાપ્તમાં કહેલું છે કે-‘ સર્વથી થોડા તીર્થકરસિધ્ધો છે, સ્ત્રીતીર્થકરીઓના તીર્થમાં શાસનમાં અતીર્થકર સિધ્ધો અસંખ્યાત ગણા હોય છે, તેથી તીર્થકરીઓના તીર્થમાં અતીર્થકરી સિધ્ધો અસંખ્યાતગણા છે અને તેનાથી તીર્થકરોના તીર્થમાં અતીર્થકરસિધ્ધો સંખ્યાતગણા છે’ અર્થાત્ તીર્થકરીપણે પણ સ્ત્રીઓ સિધ્ધો થાય છે અને તેઓના તીર્થમાં સામાન્ય કેવલિપણે અતીર્થકર અને અતીર્થકરીઓ પણ સિધ્ધ થાય છે, પરંતુ તે બંનેમાં અતીર્થકરીસિધ્ધોત્તું

પ્રમાણુ વધારે એટલે અસંખ્યાતગુણું છે. તીર્થંકરસિધ્ધો નપુંસકલિંગે સિધ્ધો થતા જ નથી, તથા પ્રત્યેકપુરુષસિધ્ધો પુરુષલિંગે જ સિધ્ધો થાય. ૮-૬-૧૦ રબેહરણ આદિ દ્રવ્યલિંગરૂપ સ્વલિંગે સિધ્ધ થયા તે, સ્વલિંગસિધ્ધો ૧૧, પરિમાબદ્ધ આદિના બીજાના લિંગે સિધ્ધ થયા તે, અન્યલિંગસિધ્ધો ૧૨, મહુદેવી આદિ ગૃહસ્થલિંગે સિધ્ધ ૧૩, એક સમયે એક જ સિધ્ધ તે, એક સિધ્ધ ૧૪, એક સમયે ૧૦૮ સિધ્ધો થયા તે, અનેકસિધ્ધ ૧૫-એમ પંદરલેહે સિધ્ધો ક્રમાં જે માટે કહેલું છે કે-

‘એકથી માંડી બત્રીશપર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી, તેત્રીશથી અઠતાલીશ પર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી સાત સમય સુધી, આગણપથાસથી સાઠ સુધી સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી છ સમય સુધી, એકસઠથી બહોંતેર પર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ સમય સુધી, તહોંતેરથી ચોરાશી પર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી ચાર સમય સુધી, પંચાશીથી છન્ન પર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ સમય સુધી, સત્તાણ્ણથી એકસો જે પર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી જે સમય સુધી, એકસો ત્રણથી એકસો આઠ પર્યંત સાથે સિધ્ધ થનારા ઉત્કૃષ્ટથી એક સમય સુધી જ મોક્ષમાં જાય છે. ત્યારબાદ નક્કી વચ્ચે અંતર અર્થાત્ ગાળો પડે.

આદિ શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે :- ‘આ સિધ્ધના પંદર લેહોમાં પ્રથમ તીર્થંકરસિધ્ધ અને બીજા અતીર્થંકરસિધ્ધ આ બે પ્રકારોમાં જ બાકીના લેહો સમાઈ જાય છે. કારણ કે-તીર્થંકરસિધ્ધ વિગેરે, કાં તો તીર્થંકરસિધ્ધ હોય કે અતીર્થંકરસિધ્ધ હોય, તો બાકીના લેહોનું શું પ્રયોજન છે?’ ઉત્તર :- ‘તમારી વાત સત્ય છે, છતાં બે લેહ કહેવામાં બાકીના લેહોનું જ્ઞાન ઈશ્વરે નહિ, માટે નવીન વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવા માટે ઉત્તરલેહો જણાવ્યા તે યોગ્ય છે.’ આ પ્રમાણે આ ગાથાનો સળંગ અર્થ એ થયો કે- ‘સિધ્ધ થએલા, બુદ્ધ થએલા, સંસારના પારને પામેલા, પરંપરાએ સિધ્ધ થએલા, લોકાગ્ર પર રહેલા, એવા સર્વ સિધ્ધોને સદા નમસ્કાર થાઓ.’

આ પ્રમાણે સામાન્યથી સર્વસિધ્ધોની રતુતિ કરીને નજીકના ઉપકારી વર્તમાન શાસનાધિપતિ શ્રીમહાવીર વર્ધમાનસ્વામીની રતુતિ કરે છે :-

જો દેવાળ વિ દેવો, જં દેવા પંજલી નમંસંતિ ।

તં દેવદેવ-મહિઅં, સિરસા વંદે મહાવીરં ॥ ૨ ॥

તેમાં ‘ય :’ જે ભગવાન મહાવીર ‘દેવાનામપિ’ એટલે ભવનપતિ વિગેરે સર્વ દેવોને પૂજ્ય હોવાથી તેઓના પણ ‘દેવઃ’ દેવ છે અને એથી જ ‘યં દેવાઃ પ્રાજ્ઞલયો નમસ્વન્તિ’ = ‘જેઓને દેવો પણ વિનયપૂર્વક બે હાથની અંબલિ કરીને નમસ્કાર કરે છે.’ ‘ત દેવદેવ’-મહિઅં એટલે તે દેવોના પણ દેવ ઈન્દ્રાદિક તેનાથી પૂજ્યએલા ‘મહાવીરં’ = ભગવંત શ્રીમહાવીરને ‘શિરસા વન્દે’ = મસ્તક વડે વંદન કરે’ હું મસ્તક વડે કથન અત્યંત આદર બતાવવા માટે સમજવું. હવે મહાવીર કેવા ? તે કહે છે-વિશેષપણે એટલે સર્વથા ક્રમેની ઈરણ કરે એટલે નાશ કરે, અથવા જેઓ વિશેષપણે પરાક્રમ કરવા પૂર્વક મોક્ષમાં જાય, તે વીર અને વીરામાં પણ મહાન એટલે ભગવંત હોવાથી ‘મહાવીર’ એવું નામ દેવોએ આપેલું છે, તેઓને

મસ્તકથી વધેન કહે' હું. સળંગ અર્થ એમ થયો કે- 'જે દેવોના પશુ દેવ છે, અને તેથી સર્વે દેવો જેમને બે હાથની અબલિ બેઠીને નમસ્કાર કરે છે, તે ઈન્દ્રા વિગેરેથી પૂજાએલા શ્રીમહાવીરને હું મસ્તક વડે વાંદું છું.' આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને રૂરી તેઓની સ્તુતિનો મહિમા વર્ણવવા દ્વારા બીજાઓના ઉપકાર માટે અને પોતાના ભાવની વૃદ્ધિ કરવા માટે સ્તુતિનું રૂળ બતાવનારી ગાથા કહે છે:—

इको वि नमुकारो, जिणवरवसहस्स वद्धमाणस्स ।

સંસાર-સાગરાઓ, તારેડ નરં વ નારિં વા ॥ ૩ ॥

‘एकोऽपि नमस्कारः’ એટલે બહુ વખત નમસ્કારની વાત તો દૂર રાખીએ, માત્ર એક જ વખત નમસ્કાર-જે દ્રવ્યથી મસ્તકાદિ નમાવવા રૂપ શરીર-સંકેત અને ભાવથી મનની એકાગ્રતારૂપ સંકેત લક્ષણ, ‘जिणवरवृषमाय’ = અહિં જિન કહેતાં શ્રુતિજિન, અવધિજિન વગેરે જિનો કરતાં કેવલિજિન તેમાં પશુ ‘वर’ એટલે શ્રેષ્ઠ હોવાથી જિનવર, સામાન્ય કેવલિઓમાં પશુ તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયવાળા ભગવંત હોવાથી ઉત્તમ, માટે જિનવરમાં વૃષભ સરખા, ઋષભ આદિ સર્વ તીર્થંકરો વૃષભ સરખા ઉત્તમ છે, તેથી અહિં વિશેષનામ કહે છે કે- ‘वर्धमानाय’ = ‘વર્ધમાનસ્વામીને આદર પૂર્વક કરેલો એક પશુ નમસ્કાર’ એમ વાક્યાર્થ બેઠેલો. એવો કરેલો નમસ્કાર શું કાર્ય કરે છે? તે જણાવે છે કે- ‘ससारसागराव तावयति’ = તિર્થંકર, નરક, મનુષ્ય અને દેવરૂપે જીવેલાં પરિબ્રહ્મણ-સંસારણ તે સંસાર, આ સંસાર ભવસ્થિતિ, કાર્યસ્થિતિ વડે અનેક પ્રકારની અવસ્થાવાળો હોવાથી સમુદ્ર માફક તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ હોવાથી સાગર જેવો, માટે સંસાર એ જ સાગર, એવા સંસાર-સાગરથી જે તારે છે-પાર પમાડે છે, કેને? ‘नरं व नारिं वा’ = પુરુષ કે સ્ત્રીને. આહ ધર્મમાં પુરુષની પ્રધાનતા જણાવવા માટે પ્રથમ ‘पुरुषने’ એમ કહ્યું છે, અને સ્ત્રીઓને પશુ તે જ ભવમાં તારે છે અથવા સંસારનો ક્ષય કરી મોક્ષ પમાડે છે. તે જણાવવા માટે નારિં વા અહંણ કયું છે. દિગંબરોનો યાપનીયતંત્ર નામનો એક પક્ષ છે કે જે સ્ત્રીને મોક્ષ માને છે, તેમાં કહ્યું છે કે- ‘સ્ત્રી પોતે અજીવ નથી, તેમ જ અભવ્ય પશુ નથી. તેને સમ્યગ્દર્શન ન થાય, તેમ પશુ નથી, મનુષ્ય નથી એમ પશુ નથી, અનાર્થપણે ઉત્પન્ન થયેલ છે તેમ પશુ નથી, અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળી યુગલિની પશુ નથી. અતિદૂર યુદ્ધિવાળી છે-એમ પશુ નથી, સ્ત્રીને મોહનો ઉપશમ થતો નથી-એમ પશુ નથી, અશુદ્ધ આચારવાળી છે-એમ પશુ નથી, અશુદ્ધ શરીરવાળી કે વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણ નથી હોતું-તેમ પશુ નથી, (ધર્મ) વ્યાપાર-રહિત નથી, અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનકની વિરોધિની નથી અર્થાત્ તેને અપૂર્વકરણ ન જ હોય-તેમ પશુ નથી સર્વ વિરતિરૂપ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકથી ચૌદમા સુધીના નવ ગુણસ્થાનકો અથવા નવ એટલે નવાં નવાં ગુણસ્થાનકોથી રહિત જ હોય-એમ પશુ નથી, સનાદિ લખિ ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ અયોગ્ય જ છે-એમ પશુ નથી, તેમ જ અકલ્યાણનું ભાજન છે અર્થાત્ મોક્ષ માટે અયોગ્ય જ છે-એમ પશુ નથી; તો તે સ્ત્રીઓ ઉત્તમધર્મને એટલે કે મોક્ષને ન જ સાધે-એમ શી રીતે કહેવાય? અર્થાત્ સ્ત્રીઓમાં પશુ મોક્ષ-સાધનાને અંગે બરૂરી ભાવો હોઈ શકે છે અને તેથી સ્ત્રીઓ પશુ તે જ ભવમાં મોક્ષે બઈ શકે છે.

અહિં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—‘સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછી ઉત્તમ ભાવનાપૂર્વક કરેલો એક જ નમસ્કાર તેવા ઉત્તમ અધ્યવસાયને પ્રગટ કરે છે કે, જે અધ્યવસાયથી ‘ક્ષપક્રોશિને’ પામીને સંસાર-સમુદ્રનો પાર પામે છે.’ એ પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર અધ્યવસાયમા નમસ્કાર કારણરૂપ છે, તો પણ ઉપચારથી કારણને કાર્યરૂપે માનીને નમસ્કારને જ સંસારથી પાર ઉતારનાર કલ્પો અહિં એમ પ્રશ્ન થાય કે, નમસ્કારથી મોક્ષ થાય માટે ચારિત્રનું કંઈ ફેલ નથી, તો એ વાત યોગ્ય નથી. કારણ કે—નમસ્કારથી પ્રાપ્ત થતા મોક્ષપ્રાપ્ત અધ્યવસાયો એ જ (નિશ્ચય) ચારિત્ર છે. આ ગાથાનો સળંગ અર્થ એમ થયો કે—‘બિનવરોમાં વૃષભ સરખા શ્રીવર્ધમાન સ્વામીને કરેલો એક નમસ્કાર પણ પુરૂષને અથવા સ્ત્રીને સંસાર-સમુદ્રથી તારે છે.’ ‘સિદ્ધાણું યુદ્ધાણું’ સૂત્રની આ ત્રણ ગાથાઓ ગણધરકૃત હોવાથી નિયમથી જોલાય છે, કેટલાક તે ઉપરાંત આ ખીલ એ ગાથા પણ તેની પછી જોાલે છે. તે આ પ્રમાણે :—

उज्जितसेलसिहरे, दिक्खा नाणं निसीहिया जस्स ।

तं धम्मचक्कवर्द्धि, अरिद्धनेमि नमंसामि ॥ ૪ ॥

चचारि अद्द दस दोअ, वंदिआ जिणवरा चचवीसं ।

परमद्वनिद्विअद्दा, सिद्धा सिद्धिं मम दिसंतु ॥ ૫ ॥

ઉજ્જિતસેલસિહરે ગિરનાર પર્વતના શિખર પર જેમનાં દીક્ષા, કેવલ-જ્ઞાન અને મોક્ષ કલ્યાણકે થયાં છે, તે ધર્મચક્રવર્તી અરિદ્ધનેમિ-નેમિનાથ ભગવંતને હું નમસ્કાર કરું છું. આઠાપદ્મપર્વત ઉપર ભરત ચક્રવર્તીએ ભરાવેલા અને અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશા સન્નુખ સ્થાપન કરેલા ચાર, આઠ, દસ અને બે=એમ ચોવીસ બિનવરો, કે જેઓનાં સર્વ કાર્યો યથાર્થ પૂર્ણ થયાં છે અને તેથી જેઓ સિદ્ધ થયા છે, તેઓને હું વંદન કરું છું. તેઓ મને સિદ્ધિ આપો.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી એકઠા કરેલા પુણ્યસમૂહવાળો ઉચિત કાર્યોમાં ઉચિત પ્રવૃત્તિવાળો છે—એમ જણાવવા માટે આ પાઠ જોાલે— ‘વેયાલ્લચ્ચગરાણં સન્તિગરાણ સમ્મહિદ્ધિસમાહિગરાણ કરેમિ કાહસ્સગં’ એટલે શ્રીજૈનશાસનની સેવા-રક્ષારૂપ વેયાવચ્ચ કરવામાં તરપર એવા ગોમુખ યક્ષ, અપ્રતિચકા-ચક્રેશ્વરી દેવી, યક્ષ-ચક્ષિણીઓ, સર્વલોકમાં શાંતિ કરનારા, સમ્યગ્-દર્શિ જીવોને સમાધિમાં સહાય કરનારા એવા સમ્યગ્દર્શિ શાસનદેવોને ઉદેશીને કાઉન્સગ કરું છું. અહિં સાતમી વિભક્તિના અર્થમાં છઠ્ઠીવિભક્તિ કહેલી છે. માટે અહિં ‘વંદણવત્તિઆપ’ જોાલવું નહિ પણ લાગણી જ ‘અન્નત્થ’ સૂત્ર જોાલવું. કારણકે દેવો અવરતિ હોવાથી તેઓને વન્દન-પૂજન આદિ ઘટનાં નથી એ પ્રમાણે કરવાથી જ તેઓને ભાવની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી સ્મરણ કરનારને ઉપકારકરકં થાય છે ‘અન્નત્થ’ની વ્યાખ્યા પહેલાં કહી છે, તેમ સમજી લેવી. આત્ર વેયાવચ્ચ કરનારા દેવોની સ્તુતિ કહેવી. રેરી તે જ વિધિથી નીચે જોતીને પહેલાંની માર્ક ‘પ્રણિપાતકં ડક-નંસુંથુણું’ કહે અને પછી મુક્તાશુક્તિ મુદ્રા-પૂર્વક પ્રણિધાન કરે અર્થાત પ્રાર્થનાસૂત્ર જોાલે. તે આ પ્રમાણે :—

જય વીરરાય ! જગગુરુ ! હોઝ મમં તુહ પમાવઓ મયવં ! ।

મવનિવ્વેઓ, મમગાણુસારિઆ ફટફલસિદ્ધી ॥ ૧ ॥

લોગવિરુદ્ધાઓ, ગુરુજનપૂઆ પરત્યકરણં ચ ।

મુહુગુરુજોગો તવ્વયણસેવણા આમવમસખંડા ॥ ૨ ॥

‘જય વીરરાય ! જગદ્ગુરો !’ એટલે હે વીરરાય ! હે જગદ્ગુરુ ! આપ જયવંતા વતો. આ પ્રમાણે ભગવાન ત્રિલોકનાથને બુધ્ધિમાં સ્થાપન કરવા માટે આમંત્રણ કરેલું છે. ‘મવતુ મમ’=પ્રાર્થના કરે, તે મને મળો, ‘તવ પ્રમાવાત’=તમારા પ્રભાવથી ‘મગવન’=હે ભગવંત ! ખીજી વખત આ સંબોધન કરી તે પોતાની ભક્તિનો અતિશય બતાવે છે શું મળે ? તે માટે કહે છે- ‘મવનિવ્વેદ’=જન્મ-મરણાદિક દુઃખવાળા સંસારનો કંટાળો થવારૂપ ભવ-નિર્વેદ. ભવનો કંટાળો આવ્યા વગર કોઈ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી. ભવના નિર્વેદ વગર સંસારનો રાગ હોવાથી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરે. તો પણ તે વાસ્તવિક પ્રયત્ન ગણાતો નથી. કારણ કે. તે બહુ-કિંચા સરખો છે તથા ‘માર્ગાનુસારિતા’=દુરાચલનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક તત્ત્વ-ભૂત સાથા માર્ગને અનુસરવાપણું. તથા ‘ફટફલસિદ્ધિ’=આ ભવના ઈષ્ટ પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ તે થવાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા થાય અને આત્મકલ્યાણનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે. આ આશયથી આ લોકના ઈષ્ટરૂળની સિધ્ધિની પ્રાર્થના અનુચિત ન ગણાય તથા ‘લોકવિરુદ્ધ ત્યાગ’=સર્વ લોકની નિંદા આદિ જે લોકવિરુદ્ધ કાર્યો મનાયાં હોય, તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કહ્યું છે કે-

“કોઈની પણ નિંદા ન કરવી, તેમા શુભવાનોની તો ખાસ ન જ કરવી. કારણ કે તે લોકવિરુદ્ધ છે. તેમ જ સરળ માણસની ધર્મકરણીમાં થતી ભૂલની હાંસી કરવી, લોકોમાં માનનીય પૂજનીય હોય, તેની અવહેલના-અપમાન કરવું, જેના ઘણા વિરોધી હોય, તેની સોબત કરવી, દેશ-કાલ-કુલ વગેરેના આચારોનું ઉલ્લંઘન કરવું, એટલે કે વ્યવહારથી વિરુદ્ધ આદર્શ, અનાર્થ હલકા લોકને છાજે તેવા ઉદ્ભૂત વેષ પહેરવો, તથા પોતે કરેલા દાન, તપ, યાત્રાદિકના પ્રસંગો ભતે પ્રગટ કરવા, કે બહાઈ ગાવી, તેને પણ કેટલાક આચાર્યો લોક-વિરુદ્ધ કહે છે. તથા સાધુપુરુષો ઉપર સંકટ આવે તો ખુશ થવું, અને સામર્થ્ય છતાં સંકટમાંથી બચાવવાનો ઉદ્યમ ન કરવો-આ જણાવેલાં કાર્યો લોકવિરુદ્ધ ગણાય-આવાં કામનો મારે ત્યાગ કરવો.” (ખીજુ પંચાશક ગાથા ૮-૯-૧૦) તથા ‘ગુરુજનપૂજા’ એટલે ગુરુવર્ગની ઉચિત સેવારૂપ પૂજા બે કે ગુરુ તો ધર્મચાર્ય જ કહેવાય છે, તો પણ આદિ માતા-પિતા, કલાચાર્ય વગેરે પણ અહીં કરવા. કહ્યું છે કે-‘માતા-પિતા, કલાચાર્ય-વિદ્યાગુરુ, તેમના સંબંધીઓ તથા વૃધ્ધો અને ધર્મોપદેશકો એ સર્વને સત્પુરુષો ગુરુ તરીકે માને છે.’ (ચોગબિહુ ગા ૧૧૦) તથા ‘પરાર્થકરણમ્’ એટલે જીવલોકમાં સારભૂત ખીજી જીવોનાં કાર્યો કરી આપવાં, તે ધર્મપુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. પૂર્વે જણાવ્યા તે શુભાની પ્રાપ્તિરૂપ લૌકિક સુંદરતાને પામેલ હોય, તે જ લોકોત્તર ધર્મનો અધિકાર બને છે. તે માટે કહે છે કે-‘શુભગુરુયોગ’ પવિત્ર વિશિષ્ટ ચારિત્રવાળા આચાર્યનો સંબંધ-નિશ્ચા, તથા ‘તદ્વચનસેવના’=તે સદ્ગુરુના વચન પ્રમાણે વર્તન કરવું,

આ શુદ્ધ ભગવંતો કદાપિ અહિતકર ઉપદેશ આપે નહિ, માટે તેમના વચનની સેવા ‘આમચમલ્લખડા’=ન્યાં સુધી મોક્ષે ન જઈ, ત્યાં સુધી અખંડ-સંપૂર્ણપણે હોએ. હવે સળંગ અર્થ કહે છે—“હે વીતરાગ! હે જગદ્ગુરુ! આપનો જય થાઓ, હે ભગવંત! આપના પ્રભાવથી મને સંસારનો કંટાળો, સત્યમાર્ગનો સ્વીકાર, લોકમાં ઈષ્ટ પ્રયોજનની સિદ્ધિ. લોક-વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ, માતા-પિતાદિક શુર્યોની સેવા, પરોપકાર કરવાપણું, નિર્મળ આરિત્રવંત ઉત્તમ શુરોનો યોગ અને ન્યાં સુધી મોક્ષે ન જઈ ત્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે શુરના વચનની સેવા અર્થાત્ આત્માપાલન આટલું પ્રાપ્ત થાઓ.” આ પ્રાર્થના પ્રાયઃ ત્યાગની અભિલાષારૂપ હોવાથી નિયાણારૂપ ગણાતી નથી અને તે પણ ‘અપ્રમત્ત સંયત’ નામના સાતમા શુશ્રુસ્થાનકની પહેલાં જ કરવાની હોય છે, કારણ કે સાતમા શુશ્રુસ્થાનકથી જીવને ‘સંસાર કે મોક્ષ’ એકેયની અભિલાષા રહેતી નથી. તેઓ શુભાશુભ સર્વ લાવેમાં સમાન લાવવાળા હોય છે. આ પ્રમાણે શુભ ક્ષણની પ્રાર્થનારૂપ ‘જય વીરરાય’ની બે ગાથા સુધી ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદનાનો વિધિ બહુવો. ૧૨૩. હવે ત્યાર પછીનાં કર્તવ્યો જણાવે છે —

તતો ગુરુનામભ્યર્ગે. પ્રતિપત્તિપુરસ્સરમ્ ।

વિદ્યોત વિશુદ્ધાત્મા, પ્રત્યાખ્યાનપ્રકાશનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

દેવવંદન ક્યાં પછી, દેવવંદન કરવા આવેલા કે સ્નાત્રાદિ મહોત્સવનાં દર્શન કે ધર્મોપદેશ આપવા પધારેલા અથવા તો વિહાર કરીને આવીને રહેલા હોય, તેવા ધર્માર્થ-શુદ્ધ ભગવંતોની પાસે સાડાત્રણ હસ્ત-પ્રમાણુ ભેટની બહાર રહેલો વંદન કરે કે વ્યાખ્યાન-શ્રવણ કરે. જંભ વગરનો-નિર્મલ ચિત્તવાળો દેવ સમક્ષ કરેલા પચ્ચક્રમાણુને શુદ્ધ પાસે પ્રગટ કરે, કારણ કે પ્રત્યાખ્યાન-વિધિ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧ આત્મ-સાક્ષિવાળું, ૨ દેવ-સાક્ષિવાળું, ૩ શુદ્ધ-સાક્ષિવાળું. ૧૨૪.

પ્રતિપત્તિ-પૂર્વક એમ જણાવ્યું, તે શુદ્ધ-પ્રતિપત્તિ-વિનય બે શ્લોકથી કહે છે—

અમ્યુત્થાનં તદાલોકેઽમિયાનં ચ તદાગમે ।

શિરસ્યઞ્જાલિસંસ્પર્શઃ, સ્વયમાસનઢૌકનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

આસનાભિગ્રહો મક્ત્યા, વન્દના પર્યુપાસનમ્ ।

તદ્યાનેઽનુગમચ્ચેતિ, પ્રતિષત્તિરિયં ગુરોઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અમ્યુત્થાન એટલે આદર પૂર્વક આસનનો ત્યાગ કરવો, શુદ્ધને જોતાં જ ભક્ષા થઈ તેમના મનુષ્ય બનું, આવી ગયા હોય, ત્યારે મસ્તકે બે હાથ જોડી અંજલિ કરવી અને ‘તમો સ્માસમણાણ’ એવો પાઠ બોલવો. આ સર્વ પોતે કરવું પણ ખીજને ન મોકલવો અને બીજે આસન આપવું. તેઓ (શુદ્ધ) આસન પર બિરાજમાન થયા પછી પોતે આસન પર બેઠવું. એકા પછી ભક્તિપૂર્વક પચ્ચીશ આવશ્યક વિશુદ્ધ વંદના કરવી. જવાનું હોય કે તેવા કાર્યમાં

રોકાએલા ન હોય તો પર્યુપાસના-સેવા કરવી. તેઓ બીય ત્યારે કેટલાંક ડગલાં સુધી પાછા વળાવવા જરૂં. આ ધર્મચિંતાર્થે શુરુ મહારાજનો ઉપચાર-વિનય સમજવો. ૧૨૫-૧૨૬.

ત્યાર પછી શુરુ પાસે ધર્મદેશના સાંભળીને—

તત્તઃ પ્રતિનિવૃત્તઃ સન્, સ્થાનં ગત્વા યયોચિતમ્ ।

સુધીર્વર્માવિરોધેન, વિદધીતાર્થચિન્તનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

દેહરાસરથી પાછા આવીને પોતપોતાને ઉચિત એવા સ્થાને અર્થાત્ રાજા હોય તો રાજસભામાં, પ્રધાનાદિક રાજસેવા કરતા હોય તો રાજકચેરીમાં, વેપારી હોય તો દુકાને જઈને-જિનધર્મને બાધા ન પહેાંચે તે પ્રમાણે બુદ્ધિશાળી શ્રાવક ધનેપાજ્ઞનની ચિંતા કરે. અહિં અર્થ-ઉપાજ્ઞનની ચિંતા કહી છે, તે અનુવાદ સમજવો. કારણ કે, તે તો ફરેકને વગર પ્રેરણાએ સ્વયં સિદ્ધ છે અહિં વિધાન એ સમજવાતું કે ‘ધર્મના અવિરોધપણે’ ધર્મના અવિરોધ આ પ્રમાણે :—રાજા હોય તેણે ફરિદ કે શ્રીમંત હોય, માનીતો કે અણુમાનીતો હોય, ઉત્તમ હોય કે નીચ હોય, તે ભેદ રાખ્યા વગર ન્યાય આપવો રાજસેવા કરનારાએ રાજ્યની અને પ્રજાની યથાર્થ સેવા નિષ્ઠા પૂર્વક કરવી. વેપારીઓએ ખોટા તોલ-માપનો ત્યાગ કરી પંદર કર્માંકાનનો વેપાર બંધ કરી અર્થની ચિંતા કરવી. ૧૨૭.

તતો માધ્યાહ્નિકીં પૂજાં, કુર્યાત્ કૃત્વા ચ મોજનમ્ ।

તદ્વિદ્મિઃ સહ શાસ્ત્રાર્થ-રહસ્યાનિ વિચારયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

ત્યાર પછી દિવસના મધ્યાહ્નકાળવાળી પ્રભુપૂજા કરે અને પછી ભોજન કરે—તે અનુવાદ સમજવો મધ્યાહ્ન અને ભોજનનો કોઈ કાલ-નિયમ નથી. ભોજનકાલ તેને ગણેલો છે કે ન્યારે સખત ભૂખ લાગે એટલે વ્યવહારથી મધ્યાહ્નકાળ પહેલાં પણ પચ્ચક્ષુખાણુ પારીને દંધપૂજા કરવા પૂર્વક ભોજન કરે તો દોષ નથી. આહ આ પ્રમાણે વિધિ છે—‘જિનપૂજા, ઉચિતદાન, કુટુંબ-પરિવારની સંભાળ લેવી, અને તેને યોગ્ય ઉચિત કર્તવ્ય-પાલન કરવું, ભૂલચૂક હોય તો શિખામણુ કે ઉપદેશ આપવો, તથા પોતાને કયું પચ્ચક્ષુખાણુ છે, તેનું સ્મરણુ કરવું.’ તથા ભોજન કર્યા પછી પોતાની શક્તિ અનુસાર ‘ગંઠસી, વેઢસી, સુઠંસી’ આથેનું કોઈ પચ્ચક્ષુખાણુ કરવું ‘પ્રસાદત્યાગની અભિલાષાવાળા આત્માઓએ ક્ષણવાર પણ પચ્ચક્ષુખાણુ વગર ન રહેવું બેઈએ.’ શાસ્ત્રોના અર્થોનાં રહસ્યો ઐદ્ધપ્યથિ-તાત્પર્યો-નીચોટની અર્થા-વિચારણા તેવા બહુકોશોનો સમાગમ કરી કરવી. શુરુમુખે તેવાં શાસ્ત્ર-રહસ્યો સાંભળવા છતાં પણ તેનું વારંવાર પરિશીલન-ચિંતન આદિ કરવામાં ન આવે તો તે પદ્ધતિ મનમાં સારી રીતે દંઢ સ્થાપન કરી શકતા નથી. ૧૨૮.

તતશ્ચ સન્ધ્યાસમયે, કૃત્વા દેવાર્ચનં પુનઃ ।

કૃતાવશ્યકકર્મા ચ, કુર્યાત્ સ્વાધ્યાયમુત્તમમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

ત્યાર પછી જે બે વખત ભોજન કરતો હોય તે વિકાસ એટલે સાંજ સમયે બે વાર પહેલાં ભોજન કરીને સંધ્યા-સમયે વળી ત્રીજી વખત અગ્રપૂર્ણરૂપ દેવાર્ચન કરી સાધુ પાસે જઈને સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિકંભણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન લક્ષણ છ આવશ્યક કરે. તેમાં સામાયિક એટલે આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાનના ત્યાગ કરવા પૂર્વક ધર્મધ્યાનનું આલંબન લઈ શત્રુ, મિત્ર, તૃણ, સુવર્ણાદિકમાં સમાન-મધ્યસ્થભાવ રાખવા સ્વરૂપ, જેનું લક્ષણ પૂર્વે કહેલું છે. ચોવીશે તીર્થકરેના નામોચ્ચાર-પૂર્વક યુષ્માનું કીર્તન કરવું, કાયોત્સર્ગમાં મનથી ધ્યાન કરવું અને બાકીના કાળમાં સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં બોલવું આ પણુ પહેલા કહેવાયું છે. વંદન એટલે વંદન કરવા યોગ્ય ધર્માચાર્યોને પચીશ આવશ્યક-વિશુદ્ધ, બગીચ દોષ-રહિત નમસ્કાર કરવા રૂપ વંદન કરવું, તેમાં પચીશ આવશ્યકો આ પ્રમાણે સમજવાં.—‘વંદનમાં બે અવનમન, એક યથાભત, બાર આવતો, ચાર મસ્તક, ત્રણ ગુપ્તિ, બે પ્રવેશ, એક નિષ્કંભણ-એમ પચીસ આવશ્યક કરવા યોગ્ય આવશ્યકો છે.’ તેમાં બે અવનમન=પોતાની વંદન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ રૂપે ગુરુને જણાવવા માટે ‘इच्छामि खमासमणो ! वदिंज जावणिवज्जाप निसीहिआए’ હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું મારી શક્તિપૂર્વક નિષ્પાપપણે આપને વંદન કરવા ઇચ્છું છું’ એમ કહેતી વખતે ‘મસ્તક અને કેડ ઉપરનો શરીરનો ભાગ કંઈક નમાવે’ તે અવનત કે અવનમન કહેવાય ૧. ત્યારે ફરી આવતી ફરીને પાછો આવે ત્યારે પણ ‘इच्छामि એ વિગેરે કહીને ફરી ઇચ્છા જણાવે, ત્યારે બીજું ૨. ‘यथाजात’ એટલે ‘જન્મની જેમ’ તેનો ભાવાર્થ એ છે કે-જન્મ બે પ્રકારના ગણાય છે. એક જન્મ થયો અને બીજો દીક્ષા ગ્રહણ કરવા રૂપ. તેમાં પ્રસવકાળ સમયે બે હાથ બેડીને મસ્તકે રાખેલા હોય તેવી જ રીતે દીક્ષાકાળે પણ રબેડરણ-મુળવસ્ત્રકાવાળા બે હાથ બેડીને, જેવી સ્થિતિમાં જન્મ્યો હતો તેવી જ સ્થિતિમાં ગુરુવંદન વખતે પણ રહેવું, તે વંદન પણ યથાભત કહેવાય. ૩. તથા બાર આવતો=ગુરુવંદન કરતાં ગુરુ-ચરણોમાં તથા પોતાના મસ્તકે હાથથી સ્પર્શ કરવા રૂપ, તેમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે, ત્યારે અહોકાય એ વગેરે સૂત્ર ઉચ્ચારણ કરવા પૂર્વક છ આવતો કરી પાછો ફરે. વળી બીજી વખત પ્રવેશ કરે, ત્યારે પણ બીજા વંદનમાં છ આવતો કરે-એમ બંનેના મળી બાર આવતો, ૧૫ ‘चवस्सिर’ જેમાં ચાર વાર મસ્તકો નમે છે અર્થાત્ પ્રથમ વંદનમાં ‘खामेमि खमासमणो’ બોલતી વખતે પ્રથમ શિષ્ય મસ્તક નમાવે, તે પછી ગુરુ પણ ‘अहमवि खामेमि’ એમ ઉત્તર વાળતાં કંઈક મસ્તક નમાવે, એમ ગુરુ અને શિષ્યના બે મસ્તકના નમન, બે વખતના વંદન મળી કુલ ચાર મસ્તક-નમન સમજવાં ૧૬. ‘त्रिगुप्त’=મન, વચન અને ક્રિયાના યોગીની વંદનામાં એકાગ્રતા કરવી. અસ્ખલિત શુદ્ધોચ્ચારણ કરવું અને કાયાથી અવનત યથાભત આવર્તાદિક સંપૂર્ણ આચરવાં, એમ મન, વચન, ક્રિયાને વંદન સિવાય બીજામાં જતાં શેકવાં, તે ત્રણગુપ્ત કહેવાય ૨૨ ‘दुपवेस’ ગુરુ મહારાજના આસનથી દરેક દિશામાં સાડાત્રણ હાથ સુધીની જગ્યા ગુરુનો અવગ્રહ કહેવાય. તેટલે દૂર રહીને ગુરુનો વિનય કરવાનો હોય. શારીરિક સેવા, વંદન આદિ માટે તેમની રજા માગીને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય. એ નિયમ પ્રમાણે વંદનમાં પ્રથમ રજા માગીને પ્રવેશ કરે, પછી પાછો નીકળીને બીજી વખત પ્રવેશ કરે ‘एकनिष्क्रमण’ અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળવું તે નિષ્કંભણ, પહેલા વંદનમાંથી ‘आवस्सिआए’ કહીને બહાર નિષ્કંભણ કરવાનું હોય. બીજા વંદનમાં બહાર નીકળવાનું ન હોવાથી નિષ્કંભણ નથી. ૨૫ આમ કુલ પચીશ આવશ્યક વંદનનાં બાણવા.

બત્રીશ હોષો :

૧. અનાદૃત હોષ : આઠ વગર અઢર ચિતે વંદન કરવું.

૨. સ્તબ્ધ હોષ : આઠ પ્રકારના મઠને આધીન બની વંદન કરવું.

૩. અપવિદ્ધ હોષ : વંદન અપૂર્ણ રાખી ભાગી જવું.

૪. પરિપિડિત : એકસામટું ફરેકને સાથે એક વંદન કરવું, અથવા બે હાથ, પેટ ઉપર તથા બે પગ ભેગા રાખી વંદન કરવું કે સૂત્રના ઉચ્ચારમાં અક્ષરોના, સંપદાઓના યથાસ્થાને અટક્યા વગર અરુપટ ભેગો ઉચ્ચાર કરવો.

૫. શેલગતિ : તીઠ મારફત આગળ-પાછળ કૂદતાં-કૂદતા અસ્થિરતાથી વંદન કરવું.

૬ અંકુશ : ગુરુ ઉભા હોય, સૂતેલા હોય, અન્ય કાર્યોમાં રોકાયેલા હોય, ત્યારે તેમનો એકો, ચોલપટ્ટો, વજ્ર કે હાથ પકડી અવગ્રાથી આસન પર બેસાડી અંકુશથી જેમ હાથીને, તેમ ઉભા રહેલા ગુરુને આસન પર બેસાડવા. પૂજ્ય ગુરુએ કદાપિ ખેંચવા ચોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી અવિનય થાય છે અથવા અંકુશથી પીડાયેલા હાથીની જેમ વંદન કરતાં મસ્તક ઉચ્ચનીચું કરવું.

૭. કુચ્છ-પરિગિત : ઉભા ઉભા સિન્ધીસન્નચરાણ ' ઇત્યાદિ પાઠ બોલતાં કે બેઠા બેઠા ' ઝહોક્ષાય કાય ' ઇત્યાદિ સૂત્ર બોલતાં વિના કારણ વંદન કરતાં કાચબાની જેમ આગળ-પાછળ ખસ્યા કરવું.

૮. મત્સ્યોદ્ધવર્તન : જેમ માછલું જળમાં એકઠમ નીચે ભાય, ઉપર આવે અને પાસું ફેરવીને એકઠમ ચેચકાવર્ત કરી બાજુમાં ફરી ભાય, તેમ વંદન કરતાં ઉછળીને ઉભો થાય, પડવા મારફત બેસી ભાય, એકને વંદન કરી બાજુમાં બીજાને ખસ્યા વગર માછલાં મારફત પડખું ફેરવી વંદન કરે.

૯ મન.પ્રહુઃ : ગુરુએ શિષ્ય કે તેના સંબંધીને ઠપકો કે આકરા શબ્દો કહ્યા હોય, તેથી તેઓ પ્રત્યે મનમાં રોષ રાખી વંદન કરવું. અથવા પોતાથી તે હીનગુણવાળો હોય, તેને હું વંદન કેમ કરું ? અથવા આવા ગુણહીનને પણ વંદન ફેવરાવે છે-એમ વિચારતાં વંદન કરે.

૧૦ વેદિકાખર્ષ : વંદનમાં આવર્ત કેતાં બે હાથ, બે હાથણ વચ્ચે રાખવા બેઠે. તેને બદલે બે હાથ, બે હાથણ ઉપર રાખે, હાથણ નીચે હાથ રાખે, હાથ બોળમાં રાખે, બે હાથણ બહાર-પડખે બે હાથ રાખે, અગર બે હાથ વચ્ચે એક હાથણ રાખે તે રીતે વંદન કરે-એમ તેના પાંચ પ્રકારો છે

૧૧. ભય : વંદન નહિ કરીશ તો સંઘ, સસુહાય કે ગચ્છમાંથી, ક્ષેત્રમાંથી ફર કરશે, બહાર કરશે-એ ભયથી વંદન કરવું.

૧૨. ભજંત : હું વંદનાદિ સેવા કરું છું, તેથી ગુરુ પણ મારી સેવા કરશે, મારી સેવાથી દબાયેલા આગળ મારી સેવા કરશે-એમ મનથી થાપણ મૂકવા મારફત વંદન કરવું.

૧૩. મૈત્રી : આ આચાર્યાદિક સાથે મારે મૈત્રી છે માટે, અગર વંદન કરું તો મૈત્રી ધાય, તેમ સમજી વંદન કરવું.

૧૪. ગૌરવ : ગુરુ-વંદન આદિક વિધિઓમાં હું કુશળ છું-એમ આવર્તાદિક સાચવીને ખીબને જણાવવા માટે અભિમાન રાખી વંદન કરે.

૧૫. કારણ : જ્ઞાનાદિ કારણ સિવાય વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ગુરુ પાસેથી મેળવવા લોભથી વંદન કરવું અગર જ્ઞાનાદિ શુભોથી લોકોમાં પૂજા પામું તેવા આશયથી જ્ઞાનાદિ મેળવવા વંદન કરવું, અગર વંદનરૂપ મૂલ્યથી વશ થએલા ગુરુ મારી પ્રાર્થનાનો ભંગ ન કરે-તેવા દુષ્ટ કારણોથી વંદન કરે.

૧૬. સ્તેન : હું ખીબને વંદન કરું એ મારી નાનપ ગણાય, તેથી ચોર માફક છૂપાવો વંદન કરે, ભાવાર્થ એમ સમજવો કે આ ચોર માફક જલદી જલદી કોઈ દેખે, કોઈ ન દેખે તેમ વંદન કરી પલાયન થાય.

૧૭. પ્રત્યનીક : ગુરુ આહારાદિ કાર્યમાં વ્યગ્ર હોય ત્યારે વંદન કરવું. કેહેલું છે કે- ‘ગુરુ વ્યગ્રચિત્તવાળા હોય, અવળા બેઠેલા હોય, પ્રમાદ કે નિદ્રા કરતા હોય, આહાર-નિહાર કરતા હોય કે કરવાની ઈચ્છાવાળા હોય, ત્યારે કદાપિ વંદન ન કરવું.’

૧૮. કુષ્ઠ : ગુરુ ક્રોધાયમાન થએલા હોય અગર પોતે ક્રોધ કરતો હોય, ત્યારે વંદન કરવું.

૧૯. તર્જના : વંદન ન કરવાથી ગુસ્સો કરતા નથી અને કરવાથી પ્રસન્ન થતા નથી એટલે વંદન કરનાર અને ન કરનારનો ભેદ તમે જાણી શકતા નથી-એમ ખોલી તર્જના કરવી અગર ઘણા લોકોની વચમાં મને વંદન કરાવીને હલકો પાડો છો, પણ તમે એકલા હશે ત્યારે ખબર પાડીશ-એમ તર્જની અગુલિ કે મસ્તકથી અપમાન કરી વંદન કરવું.

૨૦. શક : કપટથી ગુરુને કે લોકોને આ વિનયવાળો ભક્ત છે-એવી છાપ ઉભી કરવા અગર માંદગી આદિનું બાતું કાઢી જેમ તેમ વંદન કરવું.

૨૧. હીલિત : હે ગુરુ ! હે વાચકજી ! તમને વંદન કરવાથી શો લાભ થવાનો છે ? એમ અવહેલના કરતાં વંદન કરવું.

૨૨. વિપરિકૃચિત : અર્ધ વંદન કરી, વચમાં દેશકથાદિ ખીલ વાતો કરવી

૨૩. દ્વંદ્વદ્વંદ્વ : ઘણાની આડમાં ન દેખાય કે અધાર્જ હોય, ત્યારે વંદન ન કરે-એવી રહે અને ગુરુ દેખે એટલે વંદન કરવા જાય.

૨૪. શૂંગ : ‘અહો કાર્ય’ ઇત્યાદિ આવર્તો ખોલીને કરતો કપાળના મધ્યભાગમાં સ્પર્શ ન કરતો મસ્તકના ડાબા-જમણા શૂંગભાગમાં સ્પર્શ કરતો વંદન કરે.

૨૫. કર : રાજાને આપવાના કરની માફક અરિહંત ભગવાનને પણ આ વંદનરૂપ કર ચૂકવવો જોઈએ-એમ માની વંદન કરે

૨૬. સુકત : દીક્ષા લેવાથી રાજા આદિકના લૌકિક કરથી તો છૂટ્યા, પણ આ વંદન-કરમાંથી છૂટાય તેમ નથી—એમ માની વંદન કરવું.

૨૭. આશ્વિભટ્ટાનાશ્વિષ્ટ : ‘ અહોકાય ’ ઇત્યાદિ યોદ્ધાને બાર આવર્ત કરવાના કહેલા છે. રત્નોદરણુ, લલાટ, બે હાથની હથેલીઓનો સ્પર્શ કરે. રત્નોદરણુ સ્પર્શ કરે, લલાટ સ્પર્શ ન કરે, લલાટે સ્પર્શે, રત્નોદરણુને સ્પર્શ ન કરે, બંનેને સ્પર્શે, એ ચારમાં પ્રથમ ભાગો નિર્દોષ છે, બાકીના ત્રણ ભાગથી આ દોષ લાગે છે.

૨૮. ન્યૂન : સૂત્રના અક્ષરો સંપૂર્ણ ન ઉચ્ચારવા કે પચીસ આવશ્યકો પૂર્ણ ન કરવા રૂપ વંદન કરે.

૨૯. ઉત્તર ચૂડા : વંદન કર્યા પછી મોટા શબ્દથી ‘ મત્થયણં સંવામિ ’ એમ શિખા ચડાવવા મારક યોદ્ધા.

૩૦. મૂક : યુગા મારક ન સમભય તેમ સૂત્રના અક્ષરો આલાવા મનમાં જ યોદ્ધા—પ્રગટ ન યોદ્ધા. અગર ન સમભય તેમ યોદ્ધા.

૩૧. ઢૂઢર : મોટા શબ્દથી યોદ્ધા વંદન કરવું.

૩૨. ચૂડલિ દોષ : ચૂડલિ એટલે સળગતું ઉંખાડીયું. બાળક તેને છેડેથી પકડી ભમાવે, તેમ યોદ્ધાને છેડેથી પકડી ભમાવતાં સર્વ સાધુઓને વંદન કરું છું, અથવા હાથ લાંબા કરી હું વંદન કરું છું—એમ યોદ્ધાતાં વંદન કરવું. આ પ્રમાણે શુદ્ધવંદન કરતાં કહેલા બીજી દોષોને ટાળીને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ વંદન કરવું. દરેક નામને ‘ દોષ ’ નોડી દેવો.

વંદનમાં શિષ્યે શુદ્ધને છ પ્રશ્નો પૂછવા રૂપ—છ અભિલાષો કહે છે—તે આ પ્રમાણે—૧ ઇચ્છા, ૨ અનુજ્ઞા, ૩ અવ્યાબાધ, ૪ સંયમયાત્રા, ૫ સમાધિ, ૬ અપરાધ—ક્ષમાયાચના. કહેલું છે કે—‘ ઇચ્છા, અનુજ્ઞા, અવ્યાબાધ, સંયમયાત્રા, સમાધિ અને અપરાધની ક્ષમા—યાચના—એ છને અગે તે તે પાઠથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે, તે શિષ્યના છ સ્થાનો રૂપ શુદ્ધવંદનનું દ્વાર સમજવું.’ એ છએના શુદ્ધ ઉત્તરો આપે છે, તે છ શુદ્ધ-વચનો આ પ્રમાણે—૧. જેવી તારી ઇચ્છા, ૨ અનુજ્ઞા આપું છું, ૩. તેમ જ છે, ૪. તને પણ વર્તે છે?, ૫. એ જ પ્રમાણે છે અને ૬. હું પણ તમોને ખમાવું છું. કહેલું છે કે, “ તારી ઇચ્છા પ્રમાણે, રજા આપું છું, તેમ જ છે, તને પણ વર્તે છે? એ જ પ્રમાણે છે અને હું પણ તમોને ખમાવું છું—આ પ્રકારે શુદ્ધ છ ઉત્તરો આપે.” આ બંને યથાસ્થાને સૂત્રવ્યાખ્યા કરીશું, ત્યારે બતાવીશું સૂત્ર કહે છે—

“ઈચ્છામિ સ્ખાસમણો ! ત્રિદિઠં જાવણિજ્ઞાપ નિસીહિઆપ. અણુજાણહ મે મિલગ્ગહં, નિસીહિ ! અહોકાય કાય—સપાસ, સ્ખમણિજ્ઞો મે ! કિલામો, અણ્ણકિલંતાણં વહુસુમેણ મે ! દિવસો વહકંતો ? જત્તા મે ! જવણિજ્ઞં ચ મે ! સ્ખામેમિ સ્ખાસમણો ! દેવસિઅં વહકમ, આવસિસયાપ પહિક્કમામિ સ્ખાસમણાણ દેવસિઆપ આસાયણાપ તિત્તીસન્નયરાપ જ કિંચિ મિચ્છાપ મણદુકકાપ, વયદુકકાપ, કાયદુકકાપ, કોહાપ. માણાપ, માયાપ. લોમાપ, સવ્વકાલિઆપ સવ્વમિચ્છોવયારાપ સવ્વધમ્માદકમણાપ આસાયણાપ જો મે અહારો કઝો. તસ્સ સ્ખાસમણો ! પહિક્કમામિ. નિદામિ, ગરિહામિ, અણ્ણાણં વોસિરામિ ॥”

સૂત્રવ્યાખ્યા : અહિં દ્રાઢશાવર્ત વદન કરવાની ઇચ્છાવાળો શિષ્ય ખમાસમણરૂપ લઘુવદન-પૂર્વક સંડાસા પ્રમાણને યેઠાં યેઠાં જ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પચીશ બોલથી સુહૃપતિ અને પચીશ બોલથી શરીર પરિલેહે. તે પછી પરમવિનય પૂર્વક પોતે મન, વચન અને ક્રાયાથી શુદ્ધ થઈને ગુરુના આસનથી પોતાના દેહપ્રમાણ ભૂમિરૂપ સાડાત્રણ હાથ અવગ્રહની બહાર ઉભો રહીને દોરીએ ચડાવેલ ધનુષ્ય જેમ વાંકું હોય, તેમ કેડ ઉપરતુ અર્ધું શરીર મસ્તક ચાથે નમાવીને અર્થાત્ કાંઈક નીચો નમીને હાથમાં ઓઘો-સુહૃપતિ લઈને વદન કરવા માટે આ પ્રમાણે બોલે :—‘દ્વચ્છામિ’=હું ઇચ્છું છું, આ શબ્દથી ‘કેઈના બળાત્કારથી વદન કરતો નથી’—એમ જણાવ્યું. હવે ‘સ્માસમણો!’—સ્માસમણમાં ક્ષમ્ ધાતુને સ્ત્રીલિંગનો આ પ્રત્યય લગાડી ક્ષમા શબ્દ તૈયાર કર્યો જેનો અર્થ ‘સહન કરવું’ એવો થાય. તથા શ્રમ્ ધાતુને કર્તા અર્થમાં સ્વન પ્રત્યય લાગતાં શ્રમણરૂપ તૈયાર થયું. તેનો અર્થ સંસારના વિષયમાં જેઠવાળો થઈ તપ કરે, તે શ્રમણ. એ બંને શબ્દો એકઠા કર્યા એટલે ક્ષમાપૂર્વક જેઓ તપ કરે, તે ક્ષમાશ્રમણ. તેવું સંયોગન પ્રાકૃતમાં સ્માસમણો ! ક્ષમા ગ્રહણ કરવાથી માર્દવ, આર્જવ આદિ ગુણો પણ સાથે ગ્રહણ કરવા. તાત્પર્ય કે—ક્ષમા આદિ ગુણોથી પ્રધાન શ્રમણ એટલે ચતિ-સાધુ, તે ક્ષમાશ્રમણ. આ વિશેષણથી તેઓ પોતાના આવા ગુણોને યોગે સાચા વદનીય છે—એમ સૂચવ્યું. હવે શું કરવા ઇચ્છું છું, તો કે ‘વન્દિતું’=‘આપને વદન કરવાને’ કેવી રીતે? ચાપનીયયા નૈવેધિકયા એમાં નૈવેધિકયા એ વિશેષ્ય છે અને ચાપનીયયા એ વિશેષણ છે. નૈવેધિકયા=પ્રાણાતિપાતાદિ પાપો જેમાં નથી એવી કાયા વડે, અને ચાપનીયયા=સશક્ત કાયા વડે, સમગ્ર વાક્યનો અર્થ એ છે કે—‘ક્ષમાદિ ગુણયુક્ત હે તપસ્વિન ! વદન કરવામાં હિંસાદિ ન થાય, તે રીતિએ મારી સશક્ત કાયા વડે હું તમોને વદન કરવા ઇચ્છું છું.’ અહિં વિશ્રામ કરવો. આ વદન-સમયે બે ગુરુ બીજા કાર્યમાં રોકાયેલા હોય, અગર બીજા બાધાવાળા હોય તો, તે કહે કે થોડીવાર પછી, હાલ રાહ બે. કારણ કહેવા યોગ્ય હોય તે જણાવે, નહીંતર ન જણાવે—એવો ચૂર્ણિકારનો મત છે. ટીકાકારનો મત મન, વચન અને ક્રાયા એમ ત્રિવિધ વદન કરવાનો નિષેધ કરે છે. ત્યારે શિષ્ય સંક્ષેપ-વદન કરે. બીજા કાર્યમાં રોકાયેલા ન હોય તો તેને વદન કરવાની રજા આપવા માટે ગુરુ ‘હ્રન્દેન=અમિપ્રાયેણ’=તું મને વદન કરે તો, મને હરકત નથી માટે ખુશીથી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કર ત્યાર પછી વદન કરનાર સાડાત્રણ હાથ દૂર ઉભો રહી કહે કે—‘અનુજાનીત મે મિતાડ્વગ્રહમ્’=મને આપના અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની રજા આપો. અહિં આચાર્ય મહારાજથી ચારેય દિશામાં પોતાના શરીર પ્રમાણ-સાડાત્રણ હાથ જમીન, તે અવગ્રહ કહેવાય. તેમાં તેઓની અનુમતિ વગર પ્રવેશ કરાય નહિ. કહેલું છે કે—‘ચારેય દિશામાં સ્વશરીર પ્રમાણ માપવાળી ભૂમિ, તે ગુરુ-અવગ્રહ કહેવાય. અનુમતિ-રજા મેળવ્યા વગર કદાપિ ત્યાં પ્રવેશ કરવો કષ્ટે નહિ.’ ત્યાર પછી ગુરુ કહે કે—‘અનુજાનામિ’=‘હું પ્રવેશ કરવાની અનુમતિ આપું છું’ ત્યાર પછી શિષ્ય ભૂમિ પ્રમાણની કરીને ‘નિસીદિ’ કહીને અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરે—ગુરુ નહક બચ. અહિં નિસીદિનો અર્થ ‘સર્વ અશુભ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક’ એમ બંધવો. પછી સંડાસાની પ્રમાણના પૂર્વક નીચે બેસે અને ગુરુ મહારાજના ચરણો પાસે જમીન ઉપર ઓઘો મૂકીને, તે ઓઘામાં દરીઓના મધ્યભાગમાં ગુરુના ચરણ-ચુગલની કંપનાથી સ્થાપના કરી, ડાબા હાથે પકડેલી સુહૃપતિ વડે ડાબા કાનથી જમણા કાન સુધી લલાટને તથા ડાબા ઢીંચણને ત્રણ વખત

પ્રમાણને સુહૃદ્ પતિ ઠાખા દીંચણ ઉપર સ્થાપવી. તે પછી અકાર ઉચ્ચારણ વખતે જ રનેહરણને બે હાથથી સ્પર્શ કરીને, હોકાર ઉચ્ચારણ વખતે જ લલાટને સ્પર્શ કરે. તે પછી કા અક્ષરને ઉચ્ચાર કરતાં પુનઃ તે જ પ્રમાણે બે હાથની દશ અંગુલિઓથી ઓધાની દશીઓના સ્પર્શ કરવો, ચં બોલતાં બીજી વખત લલાટે મધ્યમાં સ્પર્શ કરવો, તે પછી સંક્રાસં બોલતાં બે હાથ અને મસ્તકથી રનેહરણને સ્પર્શ કરે પછી ગુરુમુખ સામે દક્ષિણ ત્યારપછી મસ્તક વિષે બે હાથની અંગુલિ કરી 'સ્વમણિજ્ઞાં મે કિલામો' થી આરંભી 'દિવસો વહ્નકંતો' સુધીનો પાઠ બોલે. એ પહેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે—અઘઃકાર્ય = ગુરુના અઘઃકાર્ય = ચરણોને કાર્યેન = બે હાથ અને મસ્તકરૂપ મારી કાયા વડે, સ્પર્શ = સ્પર્શ 'કંઠુ' છું' એ અધ્યાહારથી લેવું. અર્થાત્ આપના ચરણોને હું બે હાથ અને મસ્તક વડે પ્રણામ કરું—એની મને અનુમતિ આપો. આગળ મારેલી રજા સાથે આનો સંબંધ પણ સમજવો. કારણ કે, અનુમતિ વગર ગુરુને સ્પર્શ કરવાનો પણ અધિકાર નથી તે પછી 'ક્ષમણીયઃ' = ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે, 'મહદ્મિઃ' = 'હે ભગવંત! આપે ક્લમઃ = મારા સ્પર્શથી આપના શરીરે થતી બાધાની આપે મને ક્ષમા આપવી યોગ્ય છે.' તથા અભ્યક્લાન્તાનામ = અભ્યપમાત્ર પીડાવાળા આપને 'વહ્નુશ્મેન' = બહુ સુખપૂર્વક મે = આપનો 'દિવસો વ્યતિક્રાન્તઃ' દિવસ પૂર્ણ થયો. સળંગ અર્થ કહે છે—'હે ભગવંત! અભ્યપમાત્ર બાધાવાળા આપને સુખપૂર્વક દિવસ પૂર્ણ થયો? અહિં દિવસ અહંણુ કરવાથી રાત્રિ, પક્ષ, ચોમાસી, સંવત્સરી પણ પ્રસંગાનુરૂપ સમજી લેવું. એ પ્રમાણે બે હાથ બેઠીને ગુરુનો પ્રત્યુત્તર સાંભળવાની ઈચ્છાવાળા શિષ્યને ગુરુ કહે કે—'ત્તહ' સ્તિ એટલે તેમ જ, અર્થાત્ મારે દિવસ સુખપૂર્વક પસાર થયો છે. આ પ્રમાણે આચાર્યના શરીરના કુશળ-સમાચાર પૂછ્યા. હવે તપ સંબંધી કુશળતા પૂછે છે—'જતા મે'માં 'જ' એ અનુદાત્ત સ્વરથી ઉચ્ચાર કરતી વખતે બે હથેલીઓની દશેય આંગળીઓથી ઓધાને સ્પર્શ કરવો, પછી હથેલીઓ સવળી કરી લલાટ તરફ લઈ જતાં મધ્યમાં 'જા'નો સ્વરિત સ્વર વડે ઉચ્ચાર કરવો, અને પોતાની દક્ષિણ ગુરુમુખ સામે રાખી તે હથેલીઓથી લલાટને સ્પર્શ કરતાં 'ઉદાત્ત' સ્વરથી 'મે' અક્ષર બોલવો. અહિં 'જતા'—યાત્રા=યાત્રા મહત્તા=આપ ભગવંતને, તાત્પર્ય કે—હે ભગવંત! આપની ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક ભાવવાળી સંયમ-યાત્રા તપ અને નિયમરૂપ યાત્રા વૃદ્ધિવાળી છે? આ અવસરે ગુરુ પણ જવાબ આપે કે—'તુલ્યં પિ વહ્નિ' મને તો તપ-સંયમની યાત્રાઓ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ તને તે યાત્રાઓ આગળ વૃદ્ધિ પામતી હશે.

હવે નિઝહ કરવા લાયક પદાર્થ સંબંધી કુશળતા પૂછવા માટે ફરી પણ શિષ્ય કહે કે—'જગણિજ્ઞ ચ મે!' એ પાઠમાં અનુદાત્ત સ્વરથી 'જ' કારનો ઉચ્ચાર કરતાં, પહેલાં માર્દક બે હથેલીઓથી ઓધાને સ્પર્શ કરે, પછી બંને હથેલીઓ સવળી કરી લલાટ તરફ લઈ જતાં વચ્ચે અટકીને સ્વરિત સ્વરે 'ચ' કારનો ઉચ્ચાર કરે અને લલાટે ઉદાત્ત સ્વરથી 'ગિ' બોલે. એ ત્રણ અક્ષરો બોલવા છતાં પ્રશ્ન અધૂરો હોવાથી જવાબની રાહ જોયા વિના જ પુનઃ અનુદાત્ત સ્વરથી 'જ્જ' બોલતાં બે હસ્ત વડે રનેહરણનો સ્પર્શ કરતો, ત્યાંથી વળી લલાટ તરફ લઈ જતાં મધ્યમાં અટકાવીને સ્વરિત સ્વરે 'ચ' કારનો ઉચ્ચાર કરે અને બે હાથ લલાટે લગાડતાં

ઉદાત્ત સ્વરે ‘મે’ અક્ષર યોલે, તે પછી ગુરુના જવાબની રાહ જોતો તે જ રીતિએ બેસી રહે. અહિં ‘જવણિજ્ઞં ચ’-યાપનીય=કાષ્ઠુમાં રાખવા લાયક આપની ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપશમ વગેરે પ્રકારોના સેવનથી અબાધિત છે ? તથા ચ=વળી મે=ભવતા=આપણું, તાત્પર્ય કે—આપનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મન પીડા વગરનાં છે ને ? આ પ્રમાણે ભક્તિપૂર્વક પૂછનાં શિષ્યે ગુરુનો વિનય કર્યો ગણાય. અહિં ગુરુ જવાબ આપે છે કે—‘ઈવં’=હા એમ જ છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિકથી હું અબાધિત છું.

તે પછી શિષ્ય ઓઘા ઉપર બે હાથ અને મસ્તક લગાડીને પોતાના અપરાધોને ખમાવા માટે આ પ્રમાણે કહે—‘સ્વામેમિ સ્માસમણો ! દૈવસિલ્લં વદ્ધકમ’-ક્ષમયામિ ક્ષમાશ્રમણ ! દૈવસિલ્લં વ્યતિક્રમ = હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું દિવસમાં થએલા અપરાધોને ખમાવું છું—અર્થાત્ હે ક્ષમાદિગુણયુક્ત શ્રમણ ! આજે આખા દિવસમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનોમાં થએલ વિરાધનારૂપ મારા અપરાધોને ખમાવું છું—આપની પાસે તેની ક્ષમા માગું છું. અહિં ગુરુ જવાબમાં કહે છે કે—‘અહમચિ સ્વામેમિ’-અહમપિ ક્ષમયામિ = હું પણ તમને ખમાવું છું. અર્થાત્ પ્રમાદથી આખા દિવસમાં તમારા પ્રત્યે હિંતશિક્ષા આદિમાં પણ અવિધિ આદિ કરવારૂપ બે કોઈ અપરાધ થયો હોય, તેને હું ખમાવું છું.

એ પ્રમાણે પ્રણામ કરવા પૂર્વક ખમાવીને પણ પાછળની ભૂમિ પ્રમાળન કરવા પૂર્વક અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળતાં ‘આવસ્તિઆર’ યોલે, તથા પછી ‘પદ્ધિક્કમામિ’થી આરંભી ‘જો મે અહ્મારો કઝો’ સુધીનો પાઠ યોલે. આ પાઠ પોતાના અપરાધો—અતિચારોને નિવેદન કરવા રૂપ હોવાથી ‘આલોચના’ નામના પ્રાયશ્ચિત્તને સૂચવનાર સૂત્ર છે. તે પછીના ‘તસ્સ સ્માસમણો ! પદ્ધિક્કમામિ’ વગેરે પાઠ પ્રતિક્રમણ—યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહેનાર છે. તે ‘ફરી હું એવો અપરાધ નહિ કરું અને આત્માની શુદ્ધિ કરીશ.’ એવી બુદ્ધિથી અવગ્રહમાંથી બહાર નીકળી યોલે—‘આવસ્તિઆર’-આવશ્યકયા = અવશ્ય અર્થાત્ ચરણસિત્તરી કરણસિત્તરી રૂપ અવશ્ય કરવા યોગ્ય કાર્યોને અંગે જે અયોગ્ય વર્તન થયું હોય, તેનું ‘પદ્ધિક્કમામિ’-પ્રતિક્રમામિ = પ્રતિક્રમણ કરું છું’ અર્થાત્ તેનાથી પાછો રૂંડું છું આમ સામાન્યરૂપે કહીને હવે વિશેષથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે કહે છે—‘સ્માસમણાણં દૈવસિઆર આસાચણાણં’-ક્ષમાશ્રમણાનાં દૈવસિક્યા આશાતનયા = ક્ષમાશ્રમણ એટલે ગુરુ પ્રત્યે આખા દિવસમાં કરેલી, જ્ઞાનાદિ લાભોને નાશ કરનારી શાતના-ખંડના-આશાતના થવા વડે થએલા અપરાધોનું હું પ્રતિક્રમણ કરું છું—એમ આગળના સર્વ વાક્યોમાં સંબંધ જોડવો. હવે કઈ કઈ કેટલી આશાતનાઓ વડે ? તે જણાવે છે—‘તિસીસજ્જયારાણં’-ત્રયલ્લિશદ્વચ્ચતરયા = એટલે ગુરુની તેટલી આશાતનાઓ કહેલી છે, તેમાંથી કોઈ પણ એક, બે, ત્રણ કે તેથી અધિક જેટલી આશાતનાઓ થએલી હોય, તે દરેક આશાતનારૂપ અપરાધોને, અહિં આખા દિવસમાં અનેક આશાતનાઓ થવાનો સંભવ હોવાથી ‘એક, બે, અગર સઘળી આશાતનાઓ એમ કહ્યું છે’ તે આશાતનાઓ આગળ કહેવાશે, તે સંબંધી કાંઈક વિશેષ કહે છે—‘જં કિચિ મિચ્છાય’-યત્ કિંચિત્ મિધયા = જે કાંઈ ખરાબ ગમે તેનું નિમિત્ત પકડીને યોદા ભાવથી કરી હોય, તેવી આશાતનાથી, વળી ‘મણદુક્કઢાણ, વયદુક્કઢાણ, કાયદુક્કઢાણ’-મનોદુષ્કતયા, વાગ્દુષ્કતયા, કાયદુષ્કતયા = દુષ્ટ મન કે પ્રદેષના કારણે, દુષ્ટ અસભ્ય કંઠાર વચન યોદીને, કાયાની દુષ્ટતા એટલે નરુક

ખેસલું, પાસે ચાલવું એવી શરીરની યોદી પ્રવૃત્તિ દ્વારા થએલી આશાતનાઓથી, તેમાં પણ 'કોહાય, માળાય, માયાય, લોમાય'—કોઘયા, માનયા, માયયા, લોમયા = ક્રોધસહિત, માનસહિત, માયાસહિત, લોભસહિત અર્થાત્ ક્રોધાદિકૃથી કરેલી આશાતનાઓથી વિનયભંશ થવા રૂપ આશાતનાથી, આ પ્રમાણે દિવસે થએલી આશાતના જણાવી, તે પ્રમાણે પદખી, ચોમાસી, સંવત્સરી સંબંધીના કાળમાં થએલી તથા આ ભવ, ગતભવો, તથા ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ વિષયક થએલી જે આશાતના, તેના સંબંધ માટે 'સન્નિવાલિયાય' = સર્વકાલિકયા સર્વ કાળ સંબંધી આશાતના, અનાગત-ભવિષ્યકાલની આશાતના કેવી રીતે થાય ? તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે— 'આવતી કાલે આ ગુરુનું અમુક અનિષ્ટ નુકશાન કરવાનો છું' એમ વિચાર કરવાથી, એવી રીતે ભવાંતરમાં પણ તેનો વધ આદિ નુકશાન કરવાનું નિયામું કરવું સંભવે છે જ. એમ ત્રણેય કાળ સંબંધી આશાતનાઓથી, 'સન્નિવાલિયાય'—સર્વમિત્યોપચારયા = સર્વ દંભ-કપટ-માયાપૂર્ણ યોદી પ્રવૃત્તિરૂપ અસત્ક્રિયા કરવા રૂપ આશાતનાથી, તથા 'સન્નિવાલિયાય'—સર્વધર્મતિક્રમણયા = આંધ પ્રવચનમાતાનું પાલન, સામાન્યથી સંયમમાં કરવા યોગ્ય સર્વ કાર્યો તે રૂપ સર્વ ધર્મમાં જે અતિક્રમણ-ઉદ્વેગન-વિરાધના તે સર્વ ધર્મમાં થએલી આશાતનાથી, 'આસાવણાય જો મેં અદ્ભુતો કઓ'—આશાતનયા યો મયાતિચાર' ક્રુત. = એ પ્રમાણે ગુરુની આશાતના દ્વારા મેં જે કોઈ અતિચાર અપરાધ કર્યો હોય, 'તસ્મિન્નિવાલિયાય'—પશ્ચિન્નમમિ—તસ્ય ક્ષમાશ્રમણ ! પ્રતિક્રમમિ = હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું તે અતિચારોનું—અપરાધોનું તમારી સાક્ષીએ પ્રતિક્રમણ કરું છું. અર્થાત્ ફરીથી નહિ કરવાની ભાવનાપૂર્વક તે અપરાધોથી મારા આત્માને પાછો હંકારું છું. તથા 'નિન્દામિ, ગરિહામિ, અપ્યાણ વોસિરામિ—નિન્દામિ, ગર્હે, આત્માનં વ્યુત્સજામિ' = તે અપરાધો કરનાર મારા ભૂતકાળના પાપવાળા આત્માને સંસારથી વિરક્ત બનેલો હું પ્રશાન્ત ચિત્તથી વર્તમાનકાલના શુદ્ધ અધ્યવસાયો વડે નિહા કરું છું આપની સાક્ષીએ હુદ્દ કાર્ય કરનાર મારા આત્માને ગર્હું છું અને હુદ્દ કાર્ય કરનાર એવા મારા તે આત્માને તેની અનુચોદના-ત્યાગ કરવા વડે કરીને વોસિરાવું છું જે પ્રમાણે ગુરુવંદનસૂત્ર બોલવા પૂર્વક પ્રથમ વખત વંદન કરીને પુનઃ ત્યાં જ અવગ્રહ બહાર ઉભા રહીને, અહીં શરીર નમાવી બીજી વખત વંદન કરવા માટે 'ઈચ્છામિ ક્ષમાસમણો' થી શરૂ કરીને 'વોસિરામિ' સુધી બીજી વખત સંપૂર્ણ પાઠ બોલે, પણ એટલું વિશેષ સમજવું કે, બીજી વખતના વંદનમાં અવગ્રહથી બહાર નીકળ્યા વિના જ આલિસિયાય પાઠ છોડીને બાકીનો સર્વ સૂત્રપાઠ બોલે વંદનસૂત્રના આ વિધિને જણાવનારી ગાથાઓ આગમમાં આ પ્રમાણે છે — (પત્ર ૨૪૦) તેના અર્થ લખીએ છીએ —

“આચારનું મૂલ વિનય છે, તે શુભવૃત્તિની પ્રતિપત્તિ—સેવાથી થાય, તે વિધિથી ગુરુને વંદન કરવાથી થાય અને તે દાંડશાવર્ત વંદનનો વિધિ આ પ્રમાણે બાજુવો ૧ વંદન કરવાની ઈચ્છાવાળો યથાભત અર્થાત્ જન્મસમયની અવસ્થાવાળો બની અવગ્રહ બહાર સંડાસાને પ્રમાણને ઉત્કટિકાસને બેઠેલો સુહૃદ્ પતિલેહી ઉપરનું અર્ધ અંગ પ્રમાણને ૨. પછી ઉભો થઈ, કેડ ઉપર કેણીઓથી ચોકપટ્ટાને પકડી (આગળ કંદોરો વપરાતો ન હતો), શરીર નમાવીને શુક્તિપૂર્વક પાછળનો ભાગ ધર્મની નિહા ન થાય તેમ ઢાંકીને ૩. ડાબા હાથની આંગળીઓમાં સુહૃદ્ પતિ તથા જે હથેલીઓમાં રબેઢરણ પકડીને અને વંદનને અંગે કહેલા બત્રીશ દોષો ટાળીને ગુરુની સામે આ પ્રમાણે ઉચ્ચાર પૂર્વક બોલે—૪. 'ઈચ્છામિ ખમાસમણો—થી નિસીહિઆઓ'

સુધી યોદ્ધાને પછી શુરુનો ‘હ્રદયે’ એ ઉત્તર સાંભળીને અવગ્રહની યાચના કરવા માટે, ૫. ‘અણુજાણહ મે મિ હમ્’ યોદ્ધા અને શુરુ ‘અણુજાણમિ’ કહે, ત્યારે અવગ્રહભૂમિમાં પ્રવેશ કરી, સંઠાસા પ્રમાણને નીચે ઘેસે. ૬. તે પછી રમેહરણને ફરીએ સહિત પ્રમાણને ‘મસ્તકનો સ્પર્શ’ કરવા માટે ઉપયોગી થશે’ એમ ધારી જમીન પર સ્થાપન કરે. તે પછી પ્રથમ ૭ ડાબા હાથે એક બાજુથી પકડેલી મુહપત્તી વડે ડાબા કાનથી આરંભીને જમણા કાન સુધી લલાટ પ્રમાણે, ૮. અને સંકોચેલા ડાબા હાથથીના ઉપર ભાગને પ્રમાણને તેની ઉપર મુહપત્તી મૂકે તથા યોદ્ધાના મધ્યભાગમાં શુરુના ચરણ-ચુગલની સ્થાપના-કલ્પના કરે, ૯. તે પછી બે હાથ લાંબા કરીને બે સાથળોના મધ્યભાગનો સ્પર્શ ન થાય તેમ ભેગી કરેલી બે હથેલીઓથી જ કારતું ઉચ્ચારણ કરતો યોદ્ધાની ફરીનો સ્પર્શ કરે, ૧૦ તે પછી બે હથેલીને અંદર મુખ તરફ ફેરવીને અને લલાટે સ્પર્શ કરવા માટે બંને લઈ જઈને હો કાર ઉચ્ચારતાં જ બે હથેલીઓથી લલાટને સ્પર્શ કરે, ૧૧ ફરી બંને હાથ અધોમુખવાળા કરી કા કાર યોદ્ધાતાં રમેહરણને સ્પર્શ કરે અને યં અક્ષરના ઉચ્ચાર સાથે ફરી પહેલા માફક લલાટને સ્પર્શ કરે. ૧૨ વળી કા અક્ષરના ઉચ્ચાર વખતે ત્રીણવાર યોદ્ધાનો સ્પર્શ કરીને ય કાર યોદ્ધાતાં ફરી તે જ રીતિએ લલાટે સ્પર્શ કરે. ૧૩ પછી સંકાસં’ ૫૬ યોદ્ધાતાં રમેહરણને બે હાથ અને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને, મસ્તક ઉચ્ચ કરી, બે હાથ ભેડી, અવ્યાબાધ-સુખશાતા પૂછવા માટે, ૧૪ ‘સ્થમણિજ્ઞો મે કિલમો’ અપકિલંતાયં બહુસુમેણ મે દિવસો’ દિવસ, પક્ષ કે વર્ષ ‘વહકંતો’ એમ યોદ્ધા અને પછી મૌન કરે, ૧૫ ન્યારે શુરુ ‘તદ્વત્તિ’ જવાબ આપે, ત્યારે પુનઃ સંયમયાત્રા અને યાપનિશ્ચ એટલે ઇન્દ્રિયો અને મનની નિરાબાધતા પૂછે, તે વખતે પણ પૂર્વની જેમ બીજી વખતના ત્રણ આવર્તો કરવા, તથા તેમાં સ્વરોના યોગ કરવો, ૧૬ ત્યાં અમે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે મંદુર્ધિ-વાળા શિષ્યોનો અનુગ્રહ-ઉપકાર કરવા માટે તે સ્વરયોગ કેવી રીતે કરવો ? તે કહીએ છીએ કે જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ સ્વર-અવાજથી યોદ્ધાને સુક્રિતઓ સ્થાપવી. ૧૭ તેમાં જઘન્ય એટલે અનુક્રાંત સ્વર ‘રમેહરણ ઉપર’, ‘ઉત્કૃષ્ટ=ઉક્રાંત સ્વર લલાટે’ અને મધ્યમ=સ્વરિત સ્વર તે બેની વચ્ચે કરવો, ૧૮ અનુક્રાંત સ્વરથી જ કાર, સ્વરિત અવાજથી ત્તા અને ઉક્રાંત સ્વરથી મે અક્ષર યોદ્ધાવા; વળી જ-ચ-ણ એ ત્રણ અક્ષરો પણ એ જ પ્રમાણે અનુક્રાંત વિશેરે ઉચ્ચારથી યોદ્ધાવા, ૧૯ ત્રીણવાર જ્ઞં અનુક્રાંત સ્વરથી ચ સ્વરિત, મે ઉક્રાંત સ્વરથી યોદ્ધાવા. એ પ્રમાણે રમેહરણ ઉપર મધ્યમાં અને લલાટે યોદ્ધાવાના એ સ્વરો જાણવા, ૨૦ પ્રથમના ત્રણ આવર્તો અનુક્રમે જઘને અક્ષરોના અને બીજા ત્રણ આવર્તો ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના બનેલા છે, ૨૧ એમ આવર્તોનું સ્વરૂપ જણાવીને હવે બીજી વખતના ત્રણ આવર્તોના વિધિ કહે છે કે-બે હાથથી રમેહરણ ઉપર જ કાર, મધ્યમાં ત્તા કાર અને લલાટે મેકાર કહીને પછી શુરુડં વચન સાંભળવું, ૨૨ શુરુ ન્યારે ‘તુલ્મ પિ વહુપ’ એમ યોદ્ધા ત્યારે બાકીના બે આવર્તો સાથે કરીને ન્યાં સુધી શુરુ પવં ન યોદ્ધા ત્યાં સુધી મૌન રહે, ૨૩ શુરુએ પવ કહ્યા પછી શિષ્ય રમેહરણ ઉપર બે હાથની અંજલિ અને મસ્તક લગાડીને વિનયપૂર્વક ‘સ્થામેમિ સ્થામસમ્જો’ દેવસિયં વહુવકમ’ વગેરે યોદ્ધા, ૨૪ પછી ન્યારે શુરુ ‘અહમવિ સ્થામેમિ તુમ’ એમ કહી ખામણાની સંમતિ જણાવે, ત્યારે શિષ્ય ‘આવસ્સિમાય’ કહીને અવગ્રહમાંથી નીકળે, ૨૫ પછી નમાવેલા શરીર પૂર્વક સર્વ અપરાધોના ખામણાં કરીને સર્વ દોષની નિંદા, ગર્હા અને પરિહાર કરે, વોસિરાવે એટલે કે એ રીતિએ પ્રતિક્રમણ પ્રાપ્તિ કરે. ૨૬ એમ વિનયપૂર્વક

ત્રણ ગુપ્તિએ ગુપ્ત થઈ પહેલી વખત ખમાવીને, તે જ પ્રમાણે બીજી વખત વંદન કરે, તેમાં પણ અવગ્રહની ચાચના-પ્રવેશ વિગેરે સર્વ પૂર્વની માફક કરે, આ બે વંદનમાં થઈને બે અવનત અને બે પ્રવેશ થાય છે. ૨૭ વંદનના પ્રથમ પ્રવેશમાં છ આવર્તો અને બીજા પ્રવેશમાં છ આવર્તો થાય છે, તે જ-હો વિગેરે અક્ષરોને જુદા જુદા ખોલીને કરવાના બાર આવર્તો બહુવા. ૨૮ પ્રથમ પ્રવેશમાં બે શિરનમન અને બીજામાં પણ એ જ પ્રમાણે બે શિરનમન થાય છે, તેથી ચાર શિર કલાં અને એક નિષ્કમણ કહ્યું છે. ૨૯ તથા એક યથાભત અને ત્રણ ગુપ્ત એ ચારને બાકીનામાં નાખવાથી બે વંદનમાં કુલ પચીસ આવશ્યકો થાય છે. ૩૦”

ગુરુની તેત્રીશ આશાતનાઓ—

‘તિત્તીલ્લનચરાપ’-એમ આગળ કહી ગયા, તે ગુરુ સંબંધી તેત્રીશ આશાતનાઓ તે વિસ્તારથી સમજાવે છે—૧ ‘ગુરુની આગળ નિષ્કારણ ચાલવાથી શિષ્યને વિનયભંગ થવા રૂપ આશાતના લાગે છે. માર્ગે બતાવવા કે કોઈ વૃદ્ધ, અંધ વિગેરેને સહાય કરવા માટે આગળ ચાલવામાં દોષ નથી. ૨. ‘ગુરુની સાથે જ બાજુએ જમણા કે ડાબા પરબે ચાલવાથી’ અને ૩. ‘ગુરુની પાછળ ચાલવાથી,’ પાછળ પણ લગોલગ ચાલવાથી નિત્યાસ, છીંક, શ્લેષ્મ વિગેરે લાગવાનો સંભવ હોવાથી આશાતના થાય. એ ચાલવા માટે નિષ્કારણ ગુરુની આગળ બરાબર બાજુમાં, અને પાછળ પણ બહુ લગોલગમાં એમ ત્રણ રીતિએ ‘ઉભા રહેવાથી’ ૪-૫-૬ એમ ત્રણ આશાતના થાય. વળી એ જ પ્રમાણે બરાબર ભેડે જ બહુ નજીક પાછળ એમ ત્રણ સ્થાને બેસવાથી પણ ૭-૮-૯-એમ ત્રણ આશાતના લાગે ૧૦. ગુરુ કે આચાર્યની સાથે સ્થંડિલભૂમિ ગયા હોય અને પ્રથમ પોતે જાય અને પહેલાં દેહશુદ્ધિ કરે, ‘આચમન’ નામની. ૧૧ ગુરુ સાથે કેઈકને વાતચીત કરવાની હોય, તેના બદલે શિષ્ય જ પ્રથમ વાતચીત કરે, તે ‘પૂર્વાવાપન’ નામની. ૧૨ આચાર્યની સાથે બહાર ગયો હોય પાછો આવીને આચાર્યની પહેલાં જ ગમનાગમન આલોચે, તે ‘ગમનાગમન આલોચના’ નામની. ૧૩. ભિક્ષા લાવીને ગુરુ પહેલાં કેઈક નાના સાધુ પાસે આલોવીને પછી ગુરુ પાસે આલોવે. ૧૪. એ જ પ્રમાણે ભિક્ષા લાવી ગુરુ પહેલાં નાના સાધુને દેખાડી પછી ગુરુને દેખાડવી. ૧૫ ગોચરી લાવીને ગુરુને પૂછ્યા વગર નાના સાધુઓને તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ઘણો આહાર આપી દેવો. ૧૬ ભિક્ષા લાવીને પહેલાં કેઈક નાના સાધુને નિમંત્રણ કરી પછી ગુરુને નિમંત્રણ કરે. ૧૭. પોતે ભિક્ષા લાવીને ગુરુને કંઈક માત્ર આપીને ઉત્તમ વર્ણુ, રસ, ગંધ, સ્પર્શવાળા ઘણી વિગર્હવાળા-મનને ગમે તેવા સ્વાદિષ્ટ આહાર, શાક આદિ પોતે જ વાપરવા ૧૮. રાત્રે ગુરુ બોલાવે કે હે આર્યો! કેણુ જાગે છે?, કેણુ ઉઠે છે? એ માંસળવા છતાં અને જાગવા છતાં જવાબ ન આપવો. ૧૯. એ પ્રમાણે દિવસે કે બીજા સમયે ગુરુએ બોલાવવા છતાં જવાબ ન આપવાથી. ૨૦ ગુરુ બોલાવે છતાં જ્યાં બેઠા કે સુતા હોય, ત્યાંથી જ ઉત્તર આપવાથી, અર્થાત્ ગુરુ બોલાવે ત્યારે આસન કે શયન ઉપરથી ઉઠીને પાસે જઈ ‘મત્થણ વંદામિ’ એમ કહીને તેઓ કહે તે માંસળવું બેઠાં, એમ ન કરે તો આશાતના ૨૧ ગુરુ બોલાવે ત્યારે ‘મત્થણ વંદામિ’ એમ કહેવાને બદલે ‘શુ’ છે? એમ વચન બોલવું. ૨૨ ગુરુને શિષ્ય તુંકાર વડે અપમાનથી બોલે ૨૩ ગુરુ ગ્લાનાત્ક્રીની વેથાવચ્ચ માટે ‘તુ’ આ કાર્ય કર’ એમ આજ્ઞા કરે. ત્યારે ‘તમે બંને કેમ નથી કરતા?’ ગુરુ કહે-તુ’

હવે અહિં ‘ આલોપહ ’ = આલોચના કરો એમ ચુરુ-વચન સાંભળી, તેને સ્વીકારતો શિષ્ય ‘ હચ્છ આલોપમિ ’ એમ શિષ્ય કહે, તેમાં હચ્છ = આપની આરા સ્વીકારું છું અને આલોચવાની સ્વીકૃતિનો ક્રિયા કારા પ્રકાર કરું છું-આ પ્રમાણે પ્રાથમિક કથન રજૂ કરીને શિષ્ય સાક્ષાત્ આલોચના કરવા માટે આ પાઠ બોલે :—

‘ જો મેં દેવસિઓ અહારો કહ્યો, કાહ્યો, વાહ્યો. માળસિઓ, ડસ્સુત્તો, ડમ્મગ્ગો, અક્કપ્પો, અક્કરણિજ્જો, દુજ્ઞાઓ, દુલ્લિચ્છિતિઓ અળાયારો અણિચ્છિઅવ્વો અસાવગ-પાલગ્ગો, નાળે, દંસળે, ચરિત્તાચરિત્તે, છુપ, સમાહર, તિણ્હ ગુચ્છીણ, ચરણ્હ કસાયાણ, પચ્છણ્હમણુવ્વયાણ, તિણ્હ ગુણવ્વયાણ, ચરણ્હ સિવ્વલાવયાણ, વારસવિહસ્સ સાવગધમ્મસ્સ જં કંઢિયં, જં વિરાહિયં, તસ્સ મિચ્છા મિ દુક્કદં ’ ॥

આ સૂત્રપાઠની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે જો મેં-યો મયા = મેં જે કોઈ દેવસિકોડતિચારોડ તિક્રમ : = દિવસ સંબંધી વિધિનું ઉલ્લંઘન કરવા રૂપ અતિચાર કમો = ક્યો હોય, તે અતિચાર પછુ સાધન-લેદે અનેક પ્રકારે થાય છે, માટે કહે છે-‘ કાહ્યો, વાહ્યો, માળસિઓ = શરીર, વચન કે મન દ્વારા ખોટી પ્રવૃત્તિ કરવા રૂપ અતિચાર થયો હોય, ડસ્સુત્તો = સૂત્ર વિરૂધ્ધ વચન બોલવાથી થયેલો અતિચાર, ડમ્મગ્ગો = તેમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ તે માર્ગ, તેનું ઉલ્લંઘન કરવું, તે ઉન્માર્ગ, અથવા આત્મસ્વરૂપ ક્ષાયોપશમિક ભાવનો ત્યાગ કરી મોહનીયઆદિ ઔદયિક ભાવમાં પરિણામ પલટાય, તે રૂપ ઉન્માર્ગથી થયેલ અતિચાર તથા ‘ અક્કપ્પો = અકલ્પ્ય-અહિં કલ્પ = ન્યાય વિધિ-આચાર, અર્થાત્ ચરણુ-કરણુનો વ્યાપાર, અને તેથી વિપરીત તે અકલ્પ્ય તાત્પર્ય કે સ્વયંમનાં કાર્યોની યથાર્થ સ્વરૂપે ન કરવાથી થયેલો અતિચાર અને ‘ અક્કરણિજ્જો ’ = સામાન્યથી નહિ કરવા યોગ્ય કાર્યો કરવાથી થયેલો અતિચાર ઉપર જણાવેલાં ઉત્સૂત્ર વિગેરે પ્રકારો કાર્ય-કારણરૂપે પરસ્પર સંબંધવાળા છે. જેમકે-ઉત્સૂત્ર હોય માટે જ ઉન્માર્ગ થાય, ઉન્માર્ગ હોય માટે જ અકલ્પ્ય થાય અને અકલ્પ્ય હોય માટે અકરણીય થાય આ પ્રમાણે કાયિક અને વાચિક અતિચારોનું વિશેષ સ્વરૂપ જણાવવા માટે આ ‘ ઉત્સૂત્રથી, ઉન્માર્ગથી ’ વગેરે કહ્યું, હવે માનસિક અતિચારો અંગે વિશેષ કહે છે ‘ દુજ્ઞાઓ ’ = ‘ એકાગ્રચિત્તે દુષ્ટ ધ્યાન કરવાથી થયેલો આતંધ્યાન, રોદ્રધ્યાનરૂપ અતિચાર તથા ‘ દુલ્લિચ્છિતિઓ ’ = ચંચળ ચિત્તથી દુષ્ટ ચિંતન કરવા રૂપ અતિચાર, કહ્યું છે કે- ‘ જ ધિરમ્મજ્ઞવસાણ, નં દ્વાણ, જં ચલં તય ચિત્ત ’ = મનનો જે સ્થિર અધ્યવસાય. તે ‘ ધ્યાન ’ અને જે ચંચળ અધ્યવસાય તે ‘ ચિત્ત ’ કહેવાય અહિં તે સ્થિર અને ચંચળ લેદ સમજવા. ન્યારે આવા પ્રકારના છે, તેની અનાચરણીયતાઆદિ કહે છે- ‘ અળાયારો ’ = શ્રાવકને આચરવા લાયક નહિ માટે અનાચરણીય નહુવા, વળી અનાચરણીય છે. માટે જ ‘ = ‘ અણિચ્છિઅવ્વો ’ = કરવા યોગ્ય તો નથી જ પછુ મનથી પછુ અલ્પ માત્ર ઈચ્છવા યોગ્ય નથી, ઈચ્છવા યોગ્ય નથી, માટે જ અસાવગ-પાલગ્ગો ’ એટલે સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કર્યું હોય, અણુમતાદિક અંગીકાર ક્યાં હોય, દરેજ સાધુ પાસે સાધુ-ઓની અને શ્રાવકોની સામાચારી-કર્તવ્યો સાંભળતો હોય, તે શ્રાવક તેને માટે અદ્વિત છે. એ કહીને હવે અતિચાર જણાવવા માટે કહે છે- ‘ નાળે, દંસળે, ચરિત્તાચરિત્તે ’ એટલે સ્માન, તથા દર્શનના વિષયમાં, દેશવિરતિરૂપ આસ્તિઆસ્તિના વિષયમાં લાગેલા અતિચારો. હવે તે સ્માનદિ વિષયના

અતિચારોને લેકથી જુદા જુદા પ્રકારે જણાવે છે - ‘સુપ’-શ્ચત વિષયે = શુત જ્ઞાન વિષયમાં, ઉપલક્ષ્યથી ખાકીનાં ચાર જ્ઞાનોને અંગે પણ ઉત્સૂત્ર-પ્રરૂપણા કે કાળે સ્વાધ્યાય કરવો વગેરે જ્ઞાનાચારના આઠ આચારોને નહિં પાળવાથી લાગેલા અતિચાર, તથા ‘સામાદ્ય’ = સામાયિકના વિષયમાં, અહિં સામાયિક વિષયથી સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિ એમ બે સામાયિક જાણવાં. સમ્યક્ત્વમાં શંકા, કાંક્ષા આદિ અતિચારો અને દેશવિરતિ-સામાયિકના અતિચારો કહે છે કે- ‘તિષ્ઠં મુત્તીણ’ = ત્રણ ગુપ્તિમાં જે ખંડના કરી હોય, તે રૂપ અતિચાર, અહિં મન, વચન અને કાયાના યોગોને ગોપવવા રૂપ ત્રણ ગુપ્તિને અંગે શ્રદ્ધા નહિં કરવાથી, તથા વિપરીત પ્રરૂપણ કરવાથી-એ બે પ્રકારે ખંડના-વિરાધના કરવાથી, તથા ચતુર્ણાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ લક્ષણાં કષાયાણાં એટલે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોમાં જે અપ્રશસ્ત કષાયો કરવાનો નિષેધ છે, તે કરવાથી તથા કષાયોના સ્વરૂપની શ્રદ્ધા ન કરવાથી કે તેની વિપરીત પ્રરૂપણ કરવાથી લાગેલા અતિચારો, ‘વંચનામણુવ્રતાનાં, જયાણાં ગુણવ્રતાનાં, ચતુર્ણાં શિક્ષાવ્રતાનાં’ એટલે શ્રાવકનાં પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો, જેનું સ્વરૂપ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે. એ અણુવ્રતાદિ ભેગાં કરતાં બાર પ્રકારનો શ્રાવકધર્મ, તેનું દેશથી ખંડન કર્યું હોય, ઘણું ખંડન કર્યું હોય, મૂળથી ભંગ ન થવા છતાં વધારે વ્રત-વિરાધના થઈ હોય, તે વિરાધના કરી હોય, ‘તસ્સ મિચ્છા મિ દુષ્કકઠં’ = તેવા દિવસ સંખ્યાથી જ્ઞાનાદિક વિષયના તથા ત્રણ ગુપ્તિ, ચાર કષાયો બાર પ્રકારના શ્રાવકધર્મમાં જે ખંડના-વિરાધના રૂપ અતિચારો લાગ્યા હોય, તે મારું પાપ મિથ્યા થાયો, આ પ્રમાણે પાપનું પ્રતિકંભણ કરું છું. મારે તે કરવા લાયક નથી; કારણ કે દુષ્કર્તવ્ય છે.

અહિં શિષ્ય અર્ધુઅંગ નમાવીને ઉત્તરોત્તર વધતા વૈરાગ્યવાળો માયા, અભિમાન આદિથી રહિત બની પોતાના સર્વ અતિચારની સવિશેષ વિશુદ્ધિ માટે આ પ્રમાણે સૂત્ર પાઠ બોલે :-

‘સત્ત્વસ્ત્વિ દેવસિય દુઃખિતિય, દુઃખાસિય, દુઃખિદિય દુઃખાકારેણ સંદિસહ !’ આ સર્વ પદોમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થયો છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે-આખા દિવસ સંખ્યાથી અણુવ્રત વિગેરેમાં ન કરવા યોગ્ય કરવાથી અને કરવા યોગ્ય ન કરવાથી જે જે અતિચારો લાગ્યા હોય, તેનું, કેવા પ્રકારના ? તે કહે છે- ‘દુઃખિતિય’ = આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનરૂપ દુષ્ટ ચિંતન કરવાથી, આથી માનસિક અતિચાર કહ્યા. તથા ‘દુઃખાસિય’ = પાપ દુર્ભાવણ કરવા રૂપ અતિચાર, એ વચન-વિષયક અતિચારો કહ્યા. તથા ‘દુઃખિદિય’ = નિષેધ કરેલા દોડવા, ફેરવા વિગેરે રૂપ કાયાની ક્રિયા-ચેષ્ટા તે કાયિક અતિચારો કહ્યા. આ પ્રમાણે દિવસમાં થએલા અણુવ્રતાદિની વિરાધનારૂપ માનસિક, વાચિક અને કાયિક અતિચારોનું પ્રતિકંભણ કરવા માટે કહે છે- ‘દુઃખાકારેણ સંદિસહ (ભગવાન !) એટલે ‘હે ભગવંત ! મારા બળાત્કારથી નહિં પણ આપની ઈચ્છાથી મને પ્રતિકંભણ માટે-દોષથી પાછા હટવા માટે અનુમતિ આપો,’ એમ કહીને શિષ્ય મૌનપણે ગુરૂની સન્મુખ બોલો ઉભો રહે, ત્યારે ગુરૂ ‘પઞ્ચિકમહ’ = પ્રતિકંભણ કરે-એમ કહે, ત્યારે પોતે ગુરુવચનનો સ્વીકાર કરવા માટે ‘દુઃખં’ = ‘મારે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે છે’ એમ કહી ‘તસ્સ મિચ્છા મિ દુષ્કકઠં’ એટલે ઉપર જણાવેલા સર્વે અતિચારો રૂપી મારું પાપ મિથ્યા થાયો-અર્થાત્ એ અતિચારોની હું જુગુપ્સા કરું છું. (આ પછી વંદિત સૂત્ર કહેવાય છે, તે પણ અતિચારોનું વિસ્તારથી પ્રતિકંભણ પ્રાયશ્ચિત છે. એ કહ્યા પછી ગુરૂ અંગે દિવસમાં થએલા

૧. તૃતીય પ્રકાશ

અપરાધીને ખમાવવા માટે જે વખત વાંઢણા આપવાનાં છે) તેમાં બીજુ' વંદન કર્યા પછી અવગ્રહમાં રહ્યાં રહ્યાં ઉપરનું અર્થ નમાવવા પૂર્વક શિષ્ય પોતાના અપરાધીને ખમાવવા માટે શુરને આ પ્રમાણે કહે- 'ઈચ્છાકારેણ સંદિસહ' = હે ભગવંત ! બળાત્કારથી નહિં, પણ આપની ઈચ્છા પ્રમાણે મને રબ આપો.' શાની ? તે કહે છે- 'અમ્બુદ્વિઓડહ' અભિમતર-દેવસિર્મ જામેમિ' એટલે આપને મારાથી થએલા અપરાધીને ખમાવવાની તૈયારીવાળો હું એટલે અન્ય ઈચ્છાઓ છોડીને ખામણીનું કાર્ય કરવા તત્પર બન્યો છું. શાનાં ખામણી ? તે કહે છે- 'અભિમતરદેવસિર્મ = દિવસમાં જે અતિથાર થવાનો સંભવ હોય તેનાં, 'જામેમિ' - જામેયામિ' = હું ક્ષમા માગુ છું, 'અતિથાર' અધ્યાહારથી સમજવું. અન્ય આચાર્યો આ સ્થળે બીજો તક કહે છે- 'ઈચ્છામિ જમાસમણો ! અમ્બુદ્વિઓ મિ અભિમતર-દેવસિર્મ જામેમં' અહિં 'ઈચ્છામિ' = ખમાવવા ઈચ્છું છું, એટલું જ નહિં પણ ખમાવવા માટે તૈયાર થયો છું, એમ ક્રીને મૌનપણે શુરના આદેશની રાહ જુએ અને શુર બ્યારે કહે કે- 'જામેમ' = ખમાવો, ચારે શુરના વચનને બહુમાન કરતો કહે કે- 'ઈચ્છં જામેમિ' = આપની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી મારા અપરાધીને ખમાવું છું. આથી ખમાવવાની ક્રિયાનો પ્રારંભ બહુબો-એમ સમજવું. ચાર પછી વિધિપૂર્વક જે હાથ, જે હાથ અને એક મસ્તક જમીન પર લગાડીને તથા મુહપતિને મુખ પાસે રાખીને આ પ્રમાણે પાઠ બોલે-

“જં કિંચિ અપસિયં, વરપત્તિમં, મત્તે, વાળે, વિણવ, વેયાવચ્ચે, આલાવે, સંલાવે, જ્ઞાસણે, સમાસણે, મંતરમાસણ, ઉવરિમાસણ, જં કિંચિ મજ્ઞ વિણય-પરિહીણં, સુદ્ધમં વા વાયર વા, તુમ્મે જાણહ, અહં ન યા(જા)ણમિ, તસ્સ મિચ્છા મિ વુવકંઠં ।”

બ્યાખ્યાર્થ- એમાં 'જં કિંચિ' - યત્ કિંચિત્ = જે કંઈ સામાન્ય - સહેજ કે સર્વ, 'અપસિર્મ' = પ્રાકૃત આર્ષપ્રયોગ પ્રમાણે અર્પ અપ્રીતિરૂપ અને 'વરપત્તિર્મ' = વિશેષ અપ્રીતિરૂપ અથવા કોઈ બીજના નિમિત્તે, તથા ઉપલક્ષણથી મારે પોતાને નિમિત્તે પણ આપના પ્રત્યે મારાથી કે મારા પ્રત્યે આપનાથી એમ જે કોઈ અપરાધ થયો હોય, તે મિથ્યા થાઓ, - એમ છેલ્લા પદ સાથે અર્થનો સંબંધ બેસેલો. તથા 'મત્તે, વાળે' = લોબન-પાણી સંગ્રહી, 'વિણવ, વેયાવચ્ચે' - ઉભા થવું વિગેરે વિનયમાં તથા ઔષધ પથ્ય અનુકૂળ આહારાદિકથી સહાય કરવારૂપ વેયાવચ્ચમાં, 'આલાવે, સંલાવે' એકવાર બોલવારૂપ આલાપ અને પરસ્પર વધારે વારંવાર વાત કરવા રૂપ સંલાપમાં જે અપરાધ થયો હોય તે, તથા 'જ્ઞાસણે, સમાસણે' = આપના આસનથી જોયા કે સમાન આસનનો ઉપયોગ કરવારૂપ અપરાધ થયો હોય, વળી 'મંતરમાસણ, ઉવરિમાસણ' = શુર વાત કરતા હોય તેમાં વચ્ચે બોલવું અને શુરને વાત કહી હોય તેમાં વધારો કરી કહેવારૂપ ઉપરિભાષાથી, એમ 'જં કિંચિ' જે કંઈ સહેજરૂપ અથવા સર્વ પ્રકારે 'મજ્ઞ વિણય-પરિહીણં' = મારાથી વિનય-રહિતપણે જે થયું હોય, 'સુદ્ધમ વા વાયર વા' અર્થ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય તેવું સૂક્ષ્મ કે વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય તેવું બાહર, જે 'જા' કહેવાથી બનેલા વિષયમાં મિથ્યા દુષ્કૃત દેવાતું છે. 'તુમ્મે જાણહ, અહં ન જાણમિ' = સમજ લાવ આપના બહુવામાં હોય તેથી મારા અપરાધો આપ બહુતા હો, હું મૂઠ હોવાથી હું મારા અપરાધ ન પણ બહુ, તથા મેં શુભપણે અપરાધ કર્યા

હોય તે આપ ન જાણતા હો અને હું તો મારો અપરાધ જાણતો હોઈ. વળી આપ પણ ખીજાએ કરેલા હોય વગેરે કારણથી જાણતા ન હો, અને હું પણ વિસ્મૃતિ આદિના યોગે ન જાણતો હોઈ તથા આપની પ્રત્યક્ષ કરેલા હોવાથી આપ અને હું બંને જાણતા હોઈએ—એમ ચારેય ભાંગે અપરાધ કરેલા હોય તે સર્વ અહિં ગણવા. ‘તસ્સ’ = અહિં છકી — સાતમી વિભક્તિનો અલેક હોવાથી, તેમાં એટલે અપ્રીતિવિષયક અને અવિનયવિષયક થએલા અપરાધોમાં ‘મિચ્છા મિ દુષ્કલ્પ’ માટે પાપ મિથ્યા થાયો. પોતાનાં ખોટાં આચરણોનો પશ્ચાત્તાપ કે કબુલાત કરવા રૂપ પ્રતિક્રમણ અર્થ કહેનારું જૈન પારિભાષિક વાક્ય છે. ‘પ્રયચ્છામિ’ = હું છું—એ અધ્યાહાર્ય સમજવું. અથવા ‘તસ્સ મિચ્છા મે દુષ્કલ્પ’ એ પાઠથી ખીજા અર્થ એ પ્રમાણે છે કે— તસ્સ એટલે વિભક્તિના ફેરફારથી અપ્રીતિવિષયક અને વિનયરહિતપણાના મારા અપરાધો મે = મને મિથ્યા = મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં વિરોધ કરનારા છે અને દુષ્કલ્પ = તે પાપરૂપ છે, એ પ્રમાણે પોતાના દોષોની કબુલાતરૂપે પ્રતિક્રમણ એટલે અપરાધની ક્ષમાપના જાણવી.

પહેલાં વંદનમાં આલોચના અને ક્ષમાપના માટે વંદન કરવાનું વિધાન કરેલું હોવાથી, વંદન પછી ‘દેવસિયં આલોહ’ અને ‘અખલુકિઓ’ સૂત્રની વ્યાખ્યા સમજાવી. નહિ તો તેનો અવસર પ્રતિક્રમણ આવશ્યકમાં આવે. આમ દ્વાદશાવર્ત વંદનનો વિધિ કહ્યો.

વંદન કરનારને કર્મનિર્જરારૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે— “શ્રીગૌતમસ્વામીજી મહાવીર ભગવંતને પૂછે છે કે—‘હે ભગવંત ! ગુરુવંદન કરવાથી જીવ શું મેળવે ?’ ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે—‘હે ગૌતમ ! જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠેય કર્મો ગાઢ બંધનથી બાંધ્યાં હોય, તે લીલાં બંધનવાળાં કરે છે, લાંબાકાળની સ્થિતિ બાંધી હોય, તે અદ્યપકાળવાળી કરે છે, તીવ્રસવાળાં બાંધેલાં અશુભ કર્મોને મંદરસવાળાં કરે છે અને ઘણા પ્રદેશવાળાં બાંધ્યાં હોય, તેને થોડા પ્રદેશવાળાં કરે છે, અને તેથી અનાદિ અનંત સંસારરૂપી અટવીમાં તે લાંબો કાળ ભ્રમણ કરતો નથી.”

તથા ખીજા પ્રશ્નમાં પણ કહ્યું કે— ‘હે ભગવંત ! ગુરુવંદન કરવાથી જીવ શું ફળ પ્રાપ્ત કરે ?’ ઉત્તર—‘હે ગૌતમ ! ગુરુવંદનથી જીવ નીચગોત્રનું કર્મ બપાવે છે, ઉચ્ચગોત્ર કર્મોનો બંધ કરે છે, અને અપ્રતિહત આજ્ઞા ફલવાળું એટલે કે કોઈ આજ્ઞા ખડિત ન કરે, તેનું સૌભાગ્યફલ સ્વરૂપાળું નામકર્મ ઉપાર્જન કરે છે.”

વિનયોપચાર કરવા યોગ્ય ગુરુવર્ગની સેવા અને પૂજા, તીર્થકરોની આજ્ઞા, શ્રુતધર્મની આરાધના અને ક્રિયા ઈત્યાદિ સ્વરૂપ જણાવ્યું.

અથ પ્રતિક્રમણ—હવે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે—તેમાં પ્રતિ ઉપસર્ગ છે, અને તેનો અર્થ વિપરીત અથવા પ્રતિકૂળ એવો થાય છે, તેમ જ ક્રમ્ એવો ધાતુ છે, તેનો પાદવિભેષ-પગસ્થાપન એવો અર્થ થાય છે. પ્રતિ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમ ધાતુનો ભાવ અર્થમાં ‘અનન્દ’ પ્રત્યય આવવાથી પ્રતિક્રમણ શબ્દ થયો. તેનો અર્થ એવો થયો કે— શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગોમાં ગએલા આત્માનું ફરી શુભ યોગોમાં પાછું ફરવું, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. કહ્યું છે કે—“પ્રમાદવશ બનેલો આત્મા પોતાના સ્થાનમાંથી પરસ્થાનમાં અર્થાત સ્વભાવમાંથી વિભાવમાં ગયો હોય, તે ફરી સ્વસ્થાનમાં આવી જાય, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. પ્રતિનો વિપરીત અર્થ કરીને આ વ્યાખ્યા કરી. કહેલું છે કે—‘જ્ઞાપ્યોપશમિક

ભાવમાંથી ઔદયિક ભાવને વશ થએલા આત્માનું ફરી પ્રતિકૂળ ગમન થવું એટલે કે ક્ષયોપશમિક ભાવમાં પાછા આવવું, તે પ્રતિકંભણ કહેવાય. આ તો ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ થયો, માટે કહે છે કે-અથવા તો પ્રતિ પ્રતિ ક્રમણં = પ્રતિક્રમણં = મોક્ષફલકાયક શુભ-યોગોની પાસે જવું, તે પ્રતિકંભણ કહેવાય. કહ્યું છે કે- ‘માયાશલ્ય આદિ સર્વ શલ્યોથી રહિત સાધુનું જે મોક્ષફલ આપનારા શુભ યોગોની તરફ વર્તન થવું, તે પ્રતિકંભણ કહેવાય.’ આ પ્રમાણે પ્રતિકંભણ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી.

આ પ્રતિકંભણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ ત્રણેય કાળનાં પાપકર્મ-વિષયક હોય છે. શંકા કરી કે પ્રતિકંભણ ભૂતકાલ વિષયક હોય છે, કારણ કે કહેલું છે કે- ‘ભૂતકાલમાં કરેલાં પાપોતું પ્રતિકંભણ કરું છું.’ વર્તમાનકાળનાં પાપોને રોકું છું અને ભવિષ્યકાળનાં પાપોતું પચ્ચક્ષમાણ કરું છું. એમાં પ્રતિકંભણ તો ભૂતકાળને અંગે જ કહેલું છે, તો ત્રણે કાળ વિષયક પ્રતિકંભણ કેવી રીતે કહેવાય? સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે- અહિં પ્રતિકંભણ શબ્દનો અર્થ ‘અશુભ યોગોથી નિવૃત્તિ કરવી-અટકવું’ એટલો જ માત્ર સમજવો. કહ્યું છે કે- ‘જેમ મિથ્યા-ત્વનું પ્રતિકંભણ, તેમ અસંયમનું પ્રતિકંભણ, કષાયોનું પ્રતિકંભણ અને અપ્રશસ્ત-ખરાબ યોગોનું પ્રતિકંભણ-અર્થાત્ તે દરેકથી અટકવું, તે પ્રતિકંભણ કહેવાય.’ (આ૦ નિ૦)

તેથી નિંહા દ્વારા અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ ભૂતકાલ સંબંધી પ્રતિકંભણ, સંવરદ્વારા વર્તમાન અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ વર્તમાનકાળનું પ્રતિકંભણ અને પચ્ચક્ષમાણ દ્વારા ભવિષ્યકાળ સંબંધી અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ પ્રતિકંભણ એમ ત્રણેય કાળ સંબંધી અશુભ યોગોથી નિવૃત્ત થવા રૂપ ત્રિકાળ-પ્રતિકંભણ થવામાં કોઈ બાધ નથી.

આ પ્રતિકંભણ દૈવસિક આદિ પાંચ ભેદોવાળું છે, દિવસના અતે-સાંજે થનારું દૈવસિક, રાત્રિના અતે થનારું રાત્રિક, પખવાડિયાના અતે થનારું પાક્ષિક, ચાર મહિનાના અતે થનારું ચાતુર્માસિક અને સંવત્સર-વર્ષને અતે થવાવાળું સાંવત્સરિક પ્રતિકંભણ કહેવાય. ફરી તે પ્રતિકંભણ બે પ્રકારનું, ધ્રુવ અને અધ્રુવ પ્રકારનું છે-ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના તીર્થમાં ધ્રુવ, અપરાધ થાવ કે ન થાવ તો પણ સવાર-સાંજ ઉભયકાલ પ્રતિકંભણ કરવું જોઈએ તે ધ્રુવ, અને મધ્યમ તીર્થ કરના તીર્થમાં, તથા મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં કારણ હોય એટલે કે તેવા દોષ લાગે, ત્યારે પ્રતિકંભણ કરવાતું તે અધ્રુવ. જે માટે કહેલું છે કે- ‘પહેલા અને છેલ્લા બિનનો ધર્મ પ્રતિકંભણ સાથેનો છે અર્થાત્ તેમના શાસનમાં અવશ્ય બે કાળ પ્રતિકંભણ કરવાતું છે અને મધ્યમ તીર્થ કરના તીર્થમાં કારણ પડે તો પ્રતિકંભણ કરવાતું છે.’ પ્રતિકંભણ-વિધિ તો પૂર્વાચાર્યોએ કહેલી આ ગાથાઓને અનુસારે સમજવી, જેના અર્થો અહિં જણાવીએ છીએ—

“અહિં પંચવિધ આચારની વિશુદ્ધિ માટે સાધુ અને શ્રાવક પણ યુગની સાથે પ્રતિકંભણ કરે અને યુગના વિરહમાં શ્રાવક એટલો પણ કરે ૧. તેમાં પહેલાં દેવવંદન કરીને પ્રારંભમાં ચાર ખમાસમણાં દઈને (ભગવાન હં ! વિગેરે કહીને) ભૂમિતલ પર મસ્તક અડકાડીને (સવસ્ત વિં બોલીને) સમગ્ર અતિથારોનું મિચ્છા મિ દુષ્કંડ આપે. ૨. પછી સામાયિકસૂત્ર પૂર્વક ‘ધુમ્બામિ કામિ કાઉસ્સગ્ગ’ં’ વિગેરે સૂત્ર બોલીને બે હાથ નીચે લખાવી કેણીથી ચોક્કસપદ્ધાને

કેડ ઉપર પકડી દબાવી રાખે. ૩. અને ઘોટક આદિ કાઉસગ્ગના કહેલા ૧૬ દોષોથી રહિત કાઉસગ્ગ કરે, તેમાં યોગપદ્ધો નાભિથી ચાર આંગળ નીચે અતે બાનુથી ચાર આંગળ ઉપર રાખે. (શ્રાવક તે પ્રમાણે ધૌતીયું રાખે.) ૪. તે કાઉસગ્ગમાં દિવસે કરેલા અતિચારોને યથાક્રમ દંધમાં ધારે-વિચારે અને નવકારથી કાઉસગ્ગ પારીને પ્રગટ-સંપૂર્ણ લોગસ્સ કહે. ૫. પછી સંઠાસા પ્રમાણે નીચે બેસીને બે બુદ્ધિઓનો સ્પર્શ ન થાય તેમ તેને લાંબી રાખી પચીશ બોલ વડે મુહપત્તિ અને શરીર પરિભેદે. ૬. તે પછી ઉભા થઈને વિધિપૂર્વક વિનય-સહિત બત્રીશ દોષ-રહિત અને પચીશ આવસ્થક-વિશુદ્ધ વાંદણાં દે ૭. તે પછી કેડ ઉપરનું અંગ સારી રીતે નમાવીને બે હાથમાં મુહપત્તિ અને રબેડરણ પકડીને કાઉસગ્ગમાં વિચારેલા અતિચારોને જ્ઞાનાદિકના ક્રમ પ્રમાણે ગુરુની આગળ પ્રગટ રીતે જણાવે ૮. તે પછી જથણા અને વિધિપૂર્વક બેસીને પ્રથમથી અપ્રમત્ત બનીને ‘કરેમિ ભતે’ ઇત્યાદિ કહેવાપૂર્વક ‘વદિતુ’ સૂત્ર કહે, તેમાં ‘અમુદ્ધિઓ આત્મહણાણ’ વિગેરે બાકીનું સૂત્ર બોલતાં વિધિપૂર્વક દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારે ઉભો થાય. ૯. તે પછી બે વંદન દંધ માંડલિમાં પાંચ કે તેથી વધારે સાધુ હોય તો ત્રણને ‘અખુદ્ધિઓ’ બોલી ખમાવે, અને બે વાંદણા આપી ‘માયરિય જલજ્ઞાણ’ વિગેરે ત્રણ ગાથા કહે. ૧૦. તે પછી ‘કરેમિ ભતે’ ‘ઈચ્છામિ કામિ’ ઇત્યાદિ કાઉસગ્ગ સૂત્રો કહીને કાઉસગ્ગમુદ્રામાં રહીને ચારિત્રના અતિચારોની શુદ્ધિ માટે બે ‘લોગસ્સ’ ચિંતવે. ૧૧. તે પછી વિધિપૂર્વક કાઉસગ્ગ પારીને સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ માટે પ્રગટ ‘લોગસ્સ’ બોલે તથા તેની જ શુદ્ધિ માટે ‘સવ્વલોપ અરિહંતચેદ્યાણ’ કહીને તે જ્યેત્તોની આરાધના માટે કાઉસગ્ગ કરે. ૧૨. તેમાં એક ‘લોગસ્સ’ ચિંતવી દર્શનશુદ્ધિવાળો તે કાઉસગ્ગ પારે અને શ્રુતજ્ઞાનની શુદ્ધિ માટે ‘પુસ્સરવરસીવદ્દે’ સૂત્ર બોલે. ૧૩. ફરી ‘અદેસુ નિમ્મલયરા’ સુધી પચીશ શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ લોગસ્સનો કાઉસગ્ગ કરે અને વિધિપૂર્વક પારે. તે પછી સમગ્ર કુશળ-શુભ અનુષ્ઠાનોના ફલસ્વરૂપ ‘સિદ્ધાણુ મુદ્ધાણુ’ સિદ્ધસ્તવ કહે. ૧૪. ત્યાર પછી શ્રુતસમૃદ્ધિના કારણભૂત શ્રુતદેવતાનો કાઉસગ્ગ કરે અને તેમાં નવકાર ચિંતવે, પારી શ્રુતદેવતાની સ્તુતિ કહે, અગર સાંભળે ૧૫. એ પ્રમાણે શ્રેતદેવતાનો પણ કાઉસગ્ગ કરી તેની પણ સ્તુતિ કહે કે સાંભળે, તે પછી ઉપર પ્રગટ નવકારમંત્ર બોલવો પછી સંઠાસા પ્રમાણે નીચે બેસે ૧૬. ત્યાર પછી આગળ કહેલી વિધિથી મુહપત્તિ પરિભેદી બે વાંદણાં આપીને ‘ઈચ્છામો અણુસદ્ધિ’ એમ કહીને બીજાણના ટેકે નીચે બેસે, ૧૭. પછી ગુંદે મહારાજ ‘નમોઽસ્તુ’ ની એક સ્તુતિ કહે, તે પછી વધતા અક્ષરો અને વધતા સ્વરથી ત્રણ સ્તુતિઓ પૂર્ણ કહે, તે પછી શકસ્તવ અને સ્તવન બોલીને દૈવસિક પ્રાયશ્ચિત્તનો કાઉસગ્ગ કરે. ૧૮. આ પ્રમાણે દૈવસિક પ્રતિક્રમણનો ક્રમ બાણવો.

રાઈય પ્રતિક્રમણ પણ એ પ્રમાણે છે. માત્ર તેમાં પ્રથમ ‘સવ્વસ્સ વિ’ કહીને ‘મિચ્છા મિ ઉપ્પદ’ થી થાયા પછી શકસ્તવ ભણે. ૧૯. પછી ઉભા થઈ વિધિપૂર્વક ચારિત્રાચારની શુદ્ધિ માટે કાઉસગ્ગમાં એક લોગસ્સ ચિંતવે તથા તે પછી બીજો કાઉસગ્ગ દર્શનશુદ્ધિ માટે કરે, તેમાં પણ એક લોગસ્સ ચિંતવે. ૨૦. ત્રીજા કાઉસગ્ગમાં ક્રમશઃ રાત્રિના અતિચારો ચિંતવીને પારે અને ‘સિદ્ધાણુ મુદ્ધાણુ’ બોલી સંઠાસા પ્રમાણે ઉભાકે પગે નીચે બેસે. ૨૧. પહેલાં કહ્યું છે, તેમ મુહપત્તિ પરિભેદે, બે વાંદણા દે, રાઈ અતિચારની આલોચના કરીને ‘વદિતુ’

સૂત્ર કહે, તે પછી બે વાંદણાં દે, અખ્ખુદ્ધિઓથી ખામણાં કરે, ફરી બે વાંદણાં દે અને ‘આચરિક્ક ડવ્વજ્ઞાણ’ ત્રણ ગાથાઓ વિગેરે કહીને તપચિંતવનનો કાઉસગ્ગ કરે. ૨૨. તે કાઉસગ્ગમાં મારા સચમ-યોગોમાં હાનિ ન પહોંચે, તે રીતિએ હું છ મહિનાનો તપ કરું-એમ નિર્ણય આ પ્રમાણે કરે-ઉત્કુષ્ટ છ મહિનાનો તપ કરવા પોતે શક્તિમાન નથી. ૨૩. તો એક, બે, ત્રણ એમ એક એક દિવસ ઓછો કરતાં છ મહિનામાં યોગણુત્રીસ દિવસ ઓછો તપ કરવાતું ચિંતવે, તેટલો તપ કરવા શક્તિમાન ન હોય તો પાંચ મહિનાનો તપ, તે સામર્થ્ય ન હોય તો તેમાં પણ એક એક દિવસ ન્યૂન કરતાં યાવત ચાર મહિના, ત્રણ મહિના અને બે મહિના સુધી ઘટતો આવે, તપ કરવાતું તેટલું સામર્થ્ય ન હોય તો એ જ ક્રમે ઘટાડતાં એક મહિના સુધી તપ ચિંતવે. ૨૪. તેટલું પણ સામર્થ્ય ન હોય તો, તેમાં પણ યાવત તેર દિવસ ઘટાડતો ‘ચોત્રીશ ભક્ત’-સોળ ઉપવાસ રૂપ તપ ચિંતવે, તેની શક્તિના અભાવમાં બધે ભક્ત ઓછાં કરતો યાવત ચતુર્થભક્ત = એક ઉપવાસ સુધી તપ ચિંતવે, તે સામર્થ્યના અભાવમાં આચરિલ આદિ યાવત પોરસી, નસુક્કારસી સુધી તપ ચિંતવે. ૨૫. એ પ્રમાણે ચિંતવતાં જે તપ કરી શકાય તેમ હોય, તે કરવાનો હેતુમાં નિર્ણય કરી કાઉસગ્ગ પારે. પછી પ્રગટ લોગસ્સ કહી સુહપત્તિ પરિલેહી, બે વંદન આપી નિષ્કપટપણે મનમાં ધારેલ તપત્તું શુરુ પાસે પચ્ચક્કખાણુ ગ્રહણ કરે. ૨૬. તે પછી ‘ફ્ફલ્લમો અણુસલ્લિં’ એમ બોલી નીચે બેસી ‘વિશાલ્લોચનવલ્લં’ ઇત્યાદિ ત્રણ સ્તુતિઓ હળવા સ્વરથી કહે, તે પછી શકસ્તવ આદિથી દેવવંદન કરે. ૨૭.

હવે પદ્ધતી-પાક્ષિક પ્રતિકેમણ ચતુર્દશીના દિવસે કરવું. તેમાં પ્રથમ આગળ જેમ ‘વંદિતુ’ સૂત્ર કહેવા સુધી દૈવસિક પ્રતિકેમણ કરીને, તે પછી સચગ્ગ રીતિએ પદ્ધતી પ્રતિકેમણ આ કેમથી કરે. ૨૮. પહેલાં પદ્ધતી સુહપત્તિ પરિલેહીને, બે વાંદણાં આપી ‘સંખુધ્ધા’ ખામણાં કરે; પછી (પાક્ષિક અતિચારોથી) આલોચના કરે. પછી વાંદણાં ‘પરેચ્ચ’-પ્રત્યેક ક્ષામણા કરી ખમાવે. ફરી વાંદણાં દે અને પછી પાક્ષિક-પદ્ધતી સૂત્ર કહે ૨૯. તે પછી ‘વંદિતુ’ સૂત્ર, તેમાં ‘અચ્ચુદ્ધિઓ આત્તહણાણ’ પદ બોલતાં ઉભા થઈને ‘વંદિતુ’ પૂર્ણ કર્યા પછી કાઉસગ્ગ કરે, પછી સુહપત્તિ પરિલેહણ કરી વાંદણાં આપી ‘સમત્ત’-સમાપ્ત ખામણાં અને ચાર થોભવંદના કરે. ૩૦. તે પછી પૂર્વે જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે બાકી રહેલ દૈવસિક પ્રતિકેમણ પૂર્ણ કરે, પણ શ્રુતદેવતાને બદલે ભુવનદેવતાનો કાઉસગ્ગ કરે અને સ્તવનના સ્થાને ‘અબિતશાંતિ-સ્તવ’ કહે-એટલો લેક જાણવો. ૩૧. એ પ્રમાણે પાક્ષિકના વિધિ પ્રમાણે કેમશઃ ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિકેમણનો વિધિ પણ જાણવો, માત્ર તે પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને વાર્ષિક પ્રતિકેમણોમાં નામો જે જે પ્રતિકેમણ હોય, તે કહેવાં. ૩૨. તથા કાઉસગ્ગમાં અનુક્રમે બાર, વીશ અને નવકાર સંહિત ચાલીશ લોગસ્સના કરવા અને ‘સંખુધ્ધા’ ખામણામાં ત્રણ, પાંચ, સાત સાધુઓને યથાક્રમે ‘અખ્ખુદ્ધિઓ’નાં ખામણાં કરવાં. ૩૩. ” પ્રતિકેમણ-‘વંદિતુ’ સૂત્ર-નું વિવરણ ગ્રંથ-વિસ્તારના ભયથી અમે અહિં કહેલું નથી.

અથ કાવોત્તર્ગઃ— કયા એટલે શરીરનો ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ કરવો, તે કાવોત્તર્ગ તે કેવી રીતે કરવો ? તે માટે જાણાવે છે કે, શરીરથી સ્થાન કરી જિનસુદ્રાથી ઉભા રહેલું, અપવાદે સ્થિર બેસતું વિગેરે, વચનથી મીન અને મનથી શુભ ધ્યાન કરવું. તદ્દપરાંત ‘અન્નત્થ’ સૂત્રમાં કહેલી શ્વાચોચ્છવાસાદિ અનિવાર્ય શારીરિક ચેષ્ટાઓ સિવાયની મન, વચન અને કાયાની

સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો, તે કાયોત્સર્ગ કહેવાય. તે કાયોત્સર્ગ કેટલા સમયનો અથવા ક્યાં સુધી કરવો ? તે માટે કહ્યું છે કે જે કાઉરસગ્ગમાં જેટલા શ્વાસોચ્છવાસ-પ્રમાણ નવકાર, લોગસ્સ આદિ જણાવેલા હોય તે પૂર્ણ થાય અને પછી ‘નમો કરિત્વંતાળં’ એમ ઉચ્ચાર કરે ત્યાં સુધી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાયાનો ત્યાગ કરવો, તે ‘કાયોત્સર્ગ’ કહેવાય. તે કાયોત્સર્ગ જે પ્રકારનો-એક ચેષ્ટા પ્રવૃત્તિ વિષયક, બીજો ઉપસર્ગ-પરાભવ થાય તેવા પ્રસંગે તેમાં જવું-આવડું વિગેરે પ્રવૃત્તિને અંગે ‘ધરિયાવહિઃ’ આદિ પડિચ્છમતાં જે કાઉરસગ્ગ કરવામાં આવે છે, તે ચેષ્ટા પ્રવૃત્તિને અંગે સમજવો અને જે આકસ્મિક ઉપસર્ગોને જિતવા માટે કરવામાં આવે છે. તે પરાભવને અંગે સમજવો. કહ્યું છે કે-‘તે કાયોત્સર્ગ ચેષ્ટા અને પરાભવમાં એમ જે પ્રકારે બાણવો. તેમાં બિશ્વા માટે ફરવું’ ઇત્યાદિક પ્રવૃત્તિઓ માટે જે કરાય, તે પહેલો અને ઉપસર્ગ-પ્રસંગે જે કરાય, તે બીજો બાણવો. તેમાં ચેષ્ટા-કાયોત્સર્ગ તો બદ્ધન્ય આઠથી માંડીને પચીશ, સત્તાવીશ, ત્રણસો, પાંચસો અને એકઠેબાર ને આઠ શ્વાસોચ્છવાસ પ્રમાણ સુધીનો પણ હોય છે, અને ઉપસર્ગોદિ પરાભવોને અંગે જે કાયોત્સર્ગ કહ્યો, તે એક સુદૃઢથી માંડીને બાહુબલિભૂતી માફક એક વર્ષનો પણ હોય છે. તે કાયોત્સર્ગ વળી ત્રણ પ્રકારનો-ઉભા ઉભા કરવાનો, ખેડાં ખેડાં અને સુતાં સુતાં પણ કરી શકાય. ફરી એક એકના ચાર પ્રકાર. તેમાં પહેલો ‘ઉચ્છિત્તોચ્છિત્ત’ એટલે દ્રવ્યથી અને ભાવથી બંને પ્રકારે ઉભા થઈને તાત્પર્ય કે દ્રવ્ય-શરીરથી ઉભા રહીને અને ભાવથી ધર્મ કે શુકલધ્યાનમાં રહીને. બીજો ‘ઉચ્છિત્તાનુચ્છિત્ત’ એટલે દ્રવ્યથી ઉભા રહીને માટે ઉચ્છિત્ત અને ભાવથી કૃષ્ણાદિ અશુભ લેશ્યાના પરિણામ પૂર્વકે માટે અનુચ્છિત્ત, ત્રીજો અનુચ્છિત્તોચ્છિત્ત એટલે દ્રવ્યથી નીચે બેસીને અને ભાવથી ધર્મધ્યાન કે શુકલધ્યાનમાં રહીને, તથા ચોથો ‘અનુચ્છિતાનુચ્છિત્ત’ દ્રવ્યથી-શરીરથી નીચે બેસીને અને ભાવથી પણ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાના અશુભ પરિણામવાળો, એ ચારે લેહો ઉચ્છિત્તના જણાવ્યા. એ પ્રમાણે બેઠેલાના અને સુતેલાના એ બંનેના પણ ચાર ચાર લેહો સ્વયં વિચારવા.

કાયોત્સર્ગના એકવીશ દોષો-

દોષરહિત કાયોત્સર્ગ કરવો જોઈએ. તેના એકવીશ દોષો કહે છે :-

૧. ઘોડાની જેમ એક પગ ખોડો રાખી કાઉરસગ્ગ કરે, તે ઘોટકો દોષ.
૨. સખત પવનથી કંપતી વેલડી માફક શરીર કંપાવે, તે લતાદોષ.
- ૩-૪. ભીંત કે થાંભલે ટેકો લેતો કાઉરસગ્ગ કરે, તે સ્તંભ-કુલ્પ દોષ.
૫. ઉંચે છત કે માળીયાને મસ્તક અડકાડીને કાઉરસગ્ગ કરે, તે માલદોષ.
૬. ભીલડી માફક જે હાથ શુદ્ધપ્રદેશ ઢાંકવા માફક કાઉરસગ્ગમાં રાખે, તે શયરી દોષ.
૭. કુલવધૂ નવપરણેતર માફક માથું નીચું રાખી કાઉરસગ્ગ કરે, તે વધૂ દોષ.
૮. બેડીમાં જકડાએલા માફક જે પગ પહોળા કે ભેગા કરી ઉભો રહે, તે નિગડદોષ.
- ૯ નાભિ ઉપર-ઢીંચણ સુધી ચોલપટ્ટી બાંધીને કાઉરસગ્ગ કરે, તે લગ્નાત્તર દોષ.

૧૦. સ્ત્રી વસ્ત્રાદિકથી જેમ સ્તનને ઢાંકે, તેમ ડાંસ-મચ્છરના નિવારણ માટે કે અજ્ઞાનથી કાઉન્સગમાં સ્તન કે હૃદયને ઢાંકે તે સ્તનદોષ, અથવા ધાવમાતા બાળક માટે સ્તનો જેમ નમાવે તેમ સ્તન કે છાતી નમાવી કાઉન્સગ કરે એમ કેટલાક આ દોષને કહે છે.

૧૧. ગાડાની ઉધની માફક પાછળની બંને પાનીઓ કે આગલા અશુદ્ધ ભોગા કરે અગર બંને છૂટા રાખે તે અવિધિથી કાઉન્સગ કરે, તે શકટોદ્ધિના નામનો દોષ.

૧૨. સાંધી માફક મસ્તક વગર આખા શરીરે કપડું ઢાંકે, તે સચ્ચીદોષ.

૧૩. ઘોડાની લગામની જેમ ચરવળા કે ઓઘાનો ગુચ્છો પકડી ઉભો રહે, તે ખલીનદોષ. ખીબા આચાર્યો કહે છે કે લગામથી પીડા પામેલો ઘોડો જેમ મસ્તક કંપાવે તેમ, નીચે કે ઉચે કાઉન્સગમાં મસ્તક કંપાવે, તે ખલીનદોષ.

૧૪. કાગડાની માફક આંખનો ડાળો આમ તેમ ભમાવવો કે દિશા ભેલી, તે વાયસદોષ.

૧૫. બુઝો થવાના ભયથી કોઠાફળની માફક ચોલપટ્ટાનો ગોટો કરી મુઠ્ઠીમાં પકડી કાઉન્સગ કરે, તે ક્રપિત્યદોષ. એવી રીતે મુઠ્ઠી બંધ રાખી ઉભો રહી કાઉન્સગ કરે, તેને પણ એ દોષ ખીબા કહે છે.

૧૬. ભૂતાના વળગાડ માફક મસ્તક કંપાવતો કાઉન્સગ કરે, તે શીર્ષોદ્ધિપિત દોષ.

૧૭. મૂંગા માફક ન સમભય તેમ અવ્યક્ત શય્દ કરતો કાઉન્સગ કરે, તે મૂકદોષ.

૧૮. કાઉન્સગની લોગસ્સની સંખ્યા ગણવા માટે આંગળીના વેદા ચલાવતાં કાઉન્સગ કરે, તે અશુદ્ધિદોષ.

૧૯. ખીબા તરફ નજર કરવા માટે આંખની ભ્રમરને નચાવે-ભમાવે એવી રીતે કાઉન્સગ કરે. તે ભૂદોષ.

૨૦. મંદિરા ઉકાળતાં જેમ છુડ છુડ શય્દ સંભળાય તેમ શય્દ કરતો કાઉન્સગ કરે, તે વાસ્તુવીદોષ. મંદિરાપાન કરી મત્ત બનેલાની જેમ ઘૂમતો ઘૂમતો કાઉન્સગ કરે, તેને ખીબા કેટલાક વાસ્તુવીદોષ ગણાવે છે.

૨૧. સ્વાધ્યાય કરનારના બે હોઠ ચાલતા હોય તેમ હોઠ ચલાવતો ચલાવતો કાઉન્સગ કરે, તે અનુપ્રેક્ષા દોષ. તે માટે કહેલું છે કે—‘વેટક, લતા, સ્તંભ, કુબ્જ, માલ, શબરી, વધૂ. નિગડ, લખાતર, સ્તન, ઉર્ધ્વા, સચ્ચી, ખલીન, વાયસ, ક્રપિત્ય, શીર્ષોદ્ધિપિત, મૂક, અશુદ્ધિ, ભૂ, વાસ્તુવી, પ્રેક્ષા.’

કોઈક આચાર્ય આ સિવાયના ખીબા પણ દોષો ગણાવે છે—જેમકે ચૂકડું, શરીરને સ્પર્શ કરવો—ખણ્ણું, કપટ—અભિત ડોળવાળી સ્થિતિ રાખવી. સૂત્રમાં કહેલી વિધિની ન્યૂનતા સેવવી, વચની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરવો, કાલની અપેક્ષાનું ઉલ્લંઘન કરવું, વ્યાસેષ આસક્તિવાળું ચિત્ત રાખવું, લોભાકુલિત ચિત્ત કરવું, પાપકાર્યોમાં ઉદ્યમ કરનાર થવું. કાર્યકાર્યમાં અત્યંત અજ્ઞાનતાવાળો પાટ-પાટલા ઉપર કાઉન્સગ કરવો ઇત્યાદિ.

ક્રયોત્સર્ગનું રૂપ પણ નિર્ભર જ છે, જે માટે કહેલું છે કે—‘ક્રયોત્સર્ગમાં વિધિપૂર્વક ઉભા રહેલાનાં શરીરનાં અંગોપાંગો જેમ જેમ ભાંગે-તૂટે છે, તેમ તેમ વિધિપૂર્વક કાઉત્સર્ય કરનારા સુવિહિત આત્માઓ આઠ પ્રકારના કર્મસમૂહને ભેદી નાશ કરે છે.’ (૧૬૪૮ આં નિં૦) ક્રયોત્સર્ગના સૂત્રનો અર્થ પહેલાં વ્યાખ્યા કરી સમજાવેલ છે જ.

પચ્ચક્ષ્ણાણુ-પ્રકરણ

અથ પ્રત્યાખ્યાનમ્ - પ્રતિ + ક્ષા + ધ્યાન એ ત્રણ શબ્દોથી પ્રત્યાખ્યાન શબ્દ તૈયાર થયો છે. પ્રતિ = પ્રતિકૂળપણે ક્ષા = અચુક મર્યાદાપૂર્વક અને ધ્યાન = ધ્યન કરવું, અર્થાત્ ભાવાર્થ એ સમજવો કે અનાદિથી વિભાવદશામાં વર્તતા આત્માની ચાલુ ટેવોથી પ્રતિકૂળપણે ચોક્કસ મર્યાદા-પૂર્વક પ્રવૃત્તિની કબૂલાત કરવી, તે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કહેવાય. તે પચ્ચક્ષ્ણાણુ બે પ્રકારનું છે. એક મૂલશુણ્ડરૂપ અને બીજું ઉત્તરશુણ્ડરૂપ. તેમાં સાધુઓને પાંચ મહાવ્રતો, તે મૂલશુણ્ડ શ્રાવકોને પાંચ અશ્વમતો તે મૂલશુણ્ડ સાધુઓને પિઠવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તર-શુણ્ડ અને શ્રાવકોને શુણ્ડવ્રતો, શિક્ષાવ્રતો ઉત્તરશુણ્ડ કહેવાય. તેમાં મૂલશુણ્ડમાં સર્વ અને દેશ પ્રત્યાખ્યાનો હિસાબે પાંચ પાપોના ત્યાગરૂપ અને સાધુઓને પિઠવિશુદ્ધિ આદિ, તથા શ્રાવકોને દિશિવ્રતાદિક ઉત્તરશુણ્ડોનાં પ્રત્યાખ્યાનો ‘પ્રતિપક્ષ ભાવોના ત્યાગ કરવા રૂપ’ છે. તેમાં જેણે પહેલાં ઉચિતકાળે પોતાની મેળે પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર્યું હોય, તેવો પચ્ચક્ષ્ણાણુના સ્વરૂપનો ભણુકાર પોતે પચ્ચક્ષ્ણાણુના અર્થને ભણુનાર એવા શુરૂ પાસે વિનયપૂર્વક ઉપયોગની એકાવ્રતા કરીને તેઓ જે પચ્ચક્ષ્ણાણુનો પાઠ જોલે તે પ્રમાણે પોતે પણ ધીમેથી તેમની સાથે અનુવાદ કરતો પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે, ત્યારે પોતે અને પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરાવનાર શુરૂ બંને ભણુકાર તરીકેનો પ્રથમ ભાગો થયો. ૧. શુરૂ ભણુકાર, લેનાર અભણુ હોય-એ બીજો ભાંગો, તેમાં તે સમયે શિષ્યને સંશ્લેષથી સમજાવીને એ શુરૂ પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરાવે તો આ ભાંગો પણ શુદ્ધ જ છે. ૨. શુરૂ અજ હોય અને શિષ્ય ભણુકાર હોય તો ત્રીજો ભાંગો, આ ભાંગો પણ તથાપ્રકારના શુરૂનો યોગ પ્રાપ્ત ન થવાથી શુરૂ પ્રત્યે બહુમાન હોવાથી શુરૂસ્થાને સાક્ષી તરીકે પિતા, કાકા, મામા, મોટા ભાઈ આદિને રાખી પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરનાર ત્રીજા ભાંગામાં પણ શુદ્ધ ગણાય. ૩. આ સિવાયમાં અશુદ્ધ. બંને અભણુ હોય, તેવો ચોથો ભાંગો અશુદ્ધ જ છે. ૪.

દરેક જ ઉપયોગી એવા ઉત્તરશુણ્ડ-પ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનાં છે. એક સંકેત-પ્રત્યાખ્યાન બીજું અદ્ધા-પ્રત્યાખ્યાન. તેમાં સંકેત-પચ્ચક્ષ્ણાણુ-શ્રાવક પોરસી આદિ પ્રત્યાખ્યાન કરીને બહાર ખેતર આદિમાં ગયો હોય કે ઘરે રહેલો હોય ત્યારે ભોજન મળવા પહેલાં ‘પચ્ચક્ષ્ણાણુ વગરનો ન રહું’ એ કારણે અશુદ્ધો આદિના સંકેતવાળા પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરે. એટલે ન્યાં સુધી અશુદ્ધો, સુદ્ધી કે ગાંઠ ન છોડું, અથવા ઘરમાં પ્રવેશ ન કરું, ન્યાં સુધી પરસેવાનાં બિન્દુઓ સુકાઈ ન જાય, આટલા શ્વાસોચ્છવાસ ન થાય, પાણીથી લીંબાએલી માચી ન્યાં સુધી સુકાએલા સુકાઈ ન જાય, આટલા શ્વાસોચ્છવાસ ન થાય, પાણીથી લીંબાએલી માચી ન્યાં સુધી સુકાએલા સુકાઈ ન જાય, ન્યાં સુધી હીવો નિર્વાણુ ન પામે ત્યાં સુધી મારે ભોજન ન કરવું. કહેલું છે કે—‘અશુદ્ધો, સુદ્ધી, ગાંઠ, ઘર, પરસેવો, શ્વાસોચ્છવાસ, બિન્દુઓ, હીવો આ વિગેરે ચિત્તોથી અનંતજ્ઞાની ધીરપુરુષોએ સંકેત-પચ્ચક્ષ્ણાણુ કર્યું છે.’ (આં નિં૦ ૧૫૭૮)

હવે અદ્ધા-પચ્ચક્ષ્ણાણુ તે કહેવાય, જેમાં કાળની મર્યાદા હોય. તે હસ પ્રકારનું

આ પ્રમાણે બહુવું-૧ નવકાર-સહિત-નવકારસી, ૨. પૌરુષી, ૩. પૂર્વાર્દ, ૪. એકાસણું, ૫. એકલકાણું, ૬. આયબિલ, ૭ ઉપવાસ, ૮. દિવસચરિત કે ભવચરિત, ૯. અભિગ્રહ, ૧૦. વિગર્હ સંખ્યા-એમ દશ પ્રકાર કાળ-પચ્ચક્ષાણો છે.

પ્રશ્ન-એકાસણાદિ પચ્ચક્ષાણોમાં બે કાળનું નિયમન નથી તો તેને કાળ પચ્ચક્ષાણુ કેમ કહેવાય ? ઉત્તર-જરૂર કાળ નિયમન નથી તે વાત સત્ય છે, પરંતુ તે પચ્ચક્ષાણો પ્રાયઃ અધ્યા 'પ્રત્યાખ્યાન' સાથે કરતાં હોવાથી, તે પણ અદ્વા-પ્રત્યાખ્યાનો કહેવાય છે. પચ્ચક્ષાણો આગાર-સહિત કરવાં, નહિંતર ભંગ થાય. ભંગ થાય એટલે દોષ-પાપ લાગે. કહેલું છે કે-
“વ્રતભંગ થવાથી મોટો દોષ લાગે, થોડા-નાના પચ્ચક્ષાણુનું પાલન કરવાથી શુભ થાય છે, તેથી ધર્મ કરવામાં લાભ કે હાનિનો વિવેક કરવો જરૂરી છે, તેથી આગારો કહેલા છે. પચ્ચક્ષાણુનો ભંગ ન થાય તે માટે રાખવામાં આવેલી મર્યાદાવાળી છૂટછાટ, તેને આગાર કહેવામાં આવે છે. અને નવકારશી આદિમાં જેટલી છૂટછાટ-આગાર રાખવામાં આવે છે, તે અહિં જણાવીએ છીએ. તેમાં મુહૂર્ત-પ્રમાણ કાળ નવકારશી નમસ્કાર ઉચ્ચારણ કરીને પારવા લાયક પચ્ચક્ષાણુમાં બે આગાર હોય છે. 'પચ્ચક્ષાણુ-ભંગ ન થવા માટે કરવામાં આવતી મર્યાદા તે આકાર-આગાર-અપવાદ-છૂટછાટ કહેવાય છે. તેવા આગારો કેટલા કયા પચ્ચક્ષાણુમાં છે, તે આગળ જણાવીશું. શંકા કરી કે કાલ ન જણાવેલો હોવાથી આ સંકેત-પચ્ચક્ષાણુ છે ?, સમાધાન આપતાં કહે છે કે-ના, કારણ કે અહિં નમુકકાર-શબ્દની સાથે 'સહિત' શબ્દ છે, તે મુહૂર્તકાળ-પ્રમાણનું વિશેષણ છે વિશેષણથી વિશેષ્યનો યોધ થતો હોવાથી 'સહિત' શબ્દથી મુહૂર્તકાળ-પ્રમાણનો અર્થ નીકળે છે અહિં એવી શંકા થાય કે, 'મુહૂર્ત' શબ્દ તો છે નાહ, તો તે વિશેષ્ય શી રીતે ? જવાબમાં જણાવે છે કે-શાસ્ત્રમાં તેને કાળ-પચ્ચક્ષાણુ ગણેલું છે અને પ્રહર વિગેરેકાળ-પ્રમાણવાળાં પોરસી આદિ પ્રત્યાખ્યાનો તો આગળ બુદ્ધાં કહેવાનાં છે, માટે તેની પહેલાં આ પ્રત્યાખ્યાન મુહૂર્ત-પ્રમાણનું જ બાકી રહ્યું ગણાય. તેથી નમુકકાર-સહિત પચ્ચક્ષાણુમાં મુહૂર્ત-પ્રમાણકાળ છે એમ સમજવું. ફરી શંકા કરી કે બે મુહૂર્ત-કાળ કેમ ન ગ્રહણ કરવો ? સમાધાન કરે છે કે- તેમાં માત્ર બે જ આગાર-છૂટછાટ-રાખેલા હોવાથી બ્યારે પોરસીમા તો છ આગારો રાખેલા છે. નમુકકાર-સહિતમા તો માત્ર બે જ આગારો રાખેલા હોવાથી તેનો કાળ પણ અલ્પ જ હોવો જોઈએ, અને તે અલ્પકાળ યોજામાં યોજો 'એક મુહૂર્ત' પ્રમાણ જ ઘડી શકે છે, માટે આ નેકારશી-નમુકકાર-સહિતનું પ્રત્યાખ્યાન એક મુહૂર્ત-પ્રમાણ કાળનું જ સમજવું. તે અલ્પકાળ પણ નમસ્કાર-મંત્રની સાથે છે એટલે કે સૂર્યોદય થયા પછી એક મુહૂર્ત પૂર્ણ થવા છતાં, બ્યાં સુધી નમસ્કારમંત્રનો ઉચ્ચાર ન કરે, ત્યાં સુધી તે પ્રત્યાખ્યાન પૂર્ણ ન થાય, અને બે ઘડી થયા પહેલાં જ બે નમસ્કારમંત્ર ગણે તો પણ તેનો કાળ અપૂર્ણ હોવાથી પચ્ચક્ષાણુનો ભંગ થાય. તેથી સિદ્ધ થયું કે-સૂર્યોદયથી મુહૂર્ત-પ્રમાણ કાળ અને નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચાર સહિત 'નમુકકારસી' પ્રત્યાખ્યાન છે. પ્રથમનું મુહૂર્ત કેવી રીતે લેવું ? સૂત્ર-પ્રમાણથી પોરસી માફક. તે સૂત્ર આ પ્રમાણે :—

उगण सूरै नमोकार-सहिअं पचचक्खाह, चउच्चिहं पि आहारं, असणं, पाणं, खाइमं, साइमं, अणत्थणामोणेणं सहसामारेणं वोसिरहं ॥

વ્યાખ્યાર્થ:- ‘ઉદ્ગતે સૂર્યે’ = સૂર્યોદયથી માંડીને ‘નમસ્કારસહિત’ = પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્ર સહિત અને ‘સર્વ ધાતુઓ ‘કરતું’ એ અર્થમાં વ્યાપક હોવાથી’ તે ન્યાય પ્રમાણે ‘પ્રત્યાભ્યાતિ’ = કરું છું. એમાં પ્રત્યાખ્યાતિ’ પ્રત્યાખ્યાન આપનાર ગુરુએ અનુવાદરૂપે બોલવાનું વચન છે-એમ સમજવું. તેનો સ્વીકાર કરનાર શિષ્ય તો ‘પચ્ચક્ષામિ’-પ્રત્યાભ્યામિ = હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું એમ બોલે. એ જ પ્રમાણે ‘ઘ્યુત્સુજતિ’ માં પણ ગુરુ અનુવાદરૂપે ‘વોસિરહ્’ = ‘ત્યાગ કરું છું’-એમ બોલે, ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરવા માટે શિષ્યે ‘વોસિરામિ’ = ‘હું ત્યાગ કરું છું’-એમ બોલવું. શાનો ત્યાગ? ત્યારે જણાવે છે કે-ત્યારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ છે-એવો સંપ્રદાય અર્થ છે. તે જણાવતા કહે છે કે-તે રાત્રિએ કરેલા ચઠ્ઠિવિહ આહાર-ત્યાગ અથવા રાત્રિભોજનમતના કાંઠે પહોંચીને તરી જવા સમાન છે, તેમ જ તે સૂર્યોદય પછી એક સુદૂર્ત-એ ઘડી કે અડતાલીશ મિનિટ-પ્રમાણ કાળ પૂર્ણ થયા પછી જ નવકાર-મંત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક પારવાથી પૂર્ણ થાય છે.-એટલે તે પ્રમાણે પારી શકાય. અજ્ઞાન ઇત્યાદિથી ત્યારે પ્રકારના આહાર જેની વ્યાખ્યા આગળ કહેલી છે. અર્હિ નિયમ-ભંગના કારણે બે આગારો જણાવે છે ‘અજ્ઞાત્યજ્ઞામોગેણ, સહસાગારેણ’ અર્હિ પંચમીવિભક્તિના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ જણાવેલી છે તેમાં અનાભોગ અને સહસાકાર એ બે કારણો સિવાય પચ્ચક્ષામિ ભાંગે અથવા એ બે કારણોમાં પચ્ચક્ષામિ અખરિત રહે. તેમાં અનાભોગ = અત્યંત વિરમરણ-પચ્ચક્ષામિ કે ત્યાગ કરેલી વસ્તુ ભુક્ષાર્થ જવી, સહસાકાર એટલે ઉતાવળે આગળ વધી ગયેલી કાયાને પાછી ઠેકાવી શકાય નહિ ઇત્યાદિ આકસ્મિક એવું થઈ જાય, જેને રોકી શકવાનો સમય નથી, જેમકે સ્નાન કરતાં મુખમાં છાંટો ઉઠે, તો પચ્ચક્ષામિ ન ભાંગે. ઘ્યુત્સુજતિ-વરિહરતિ = અર્થ આગળ કહેલો છે.

અથ પૌરુષીપ્રત્યાખ્યાનમ્-“ પોરિસિ પચ્ચક્ષામિ-ઉગ્ગય સુરે ચઠ્ઠિવિહં પિ માહાર, અસર્ણ, પાણં, સ્નાનં, સાદમ્ અજ્ઞાત્યજ્ઞામોગેણ સહસાગારેણ પચ્ચક્ષામિ-કાલેણ, વિસામોદેણ, સાહુવયેણ, સત્ત્વસમાહિત્તિઆગારેણ વોસિરહ્ ॥ ”

પૌરુષી એટલે પુરુષના શરીર-પ્રમાણવાળી છાયા, તથા તે સમય પણ ‘પૌરુષી’ કહેવાય છે. અથવા તે પહોર પણ બોલાય છે. તેટલા પ્રમાણવાળા કાળ માટે પચ્ચક્ષામિ કરે, તે ‘પૌરુષી’ (પોરસી) પચ્ચક્ષામિ કહેવાય તેમાં શું કરે? ત્યારે જણાવે છે કે-અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય લક્ષણ ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરું છું-એમ છેવટનો સંબંધ બેઠવો. અર્હિ છ આગારો છે, તેમાં પહેલા બે નવકારશી માફક જણાવા. અને બાકીના પ્રચ્છન્નકાલ, દિગ્મોહ, સાહુવચન, તથા સર્વસમાધિ-પ્રત્યયાકાર એ આગારો રાખીને પચ્ચક્ષામિ કરું છું. કાલની પ્રચ્છન્નતા કેવી રીતે? તે કહે છે-વાદળાં, રજ કે પર્વતની આડ આવી જવાથી સૂર્ય દેખી શકાય નહિ-તેવા સમયે પડછાયાના અભાવમાં પચ્ચક્ષામિનો સમય થઈ ગયો-એમ અનુમાનથી માની બે આહાર વાપરે-એમ ભૂલથી અધૂરા સમયે પચ્ચક્ષામિ પારે છતાં આગાર હોવાથી ભંગ ન થાય. પરંતુ પછી કોઈ સમય જણાવે અગર પોતાને સાચા સમયનો ખ્યાલ આવે તો અર્ધ જમ્યા છતાં અટકી બેસી રહેવું, પૂર્ણ સમય થાય ત્યારે બાકીનું ભોજન કરવું. અપૂર્ણ સમય બધ્યા છતાં વાપરે તો પચ્ચક્ષામિ-ભંગ ગણાય. ‘દિગ્મોહાત્’ = ‘દિશાનો ભ્રમ થવાથી’ ભ્રમ થવાથી પૂર્વને પશ્ચિમદિશા સમજે, ત્યારે અપૂર્ણ સમયે પણ ભોજન કરવાનો

વખત આવે, એવા પ્રસંગે આગાર હોવાથી ભંગ ન થાય. ભ્રમ ટળી જાય—અધુરા સમયનો ખ્યાલ આવી જાય, તો પહેલાની માફક અર્થ લોબન કરી અટકી જવું. નિરપેક્ષપણે લોબન કરે તો પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થાય. ‘સાચુવચનાત્-ઉદ્ઘાટા પૌત્રી’ એ સાધુના વચનના આધારે એટલે કે સાધુઓ પૌરુષી-પચ્ચક્ષુષાણુ સમય પહેલાં મુહપત્તી પલેવવા-ભણાવવા માટે ‘બહુ-પરિપુન્ના પોરિસી’ એમ મોટા શબ્દોથી આદેશ માગે, તે સાંભળી શ્રાવક વિચારે કે પોરસી પ્રત્યાખ્યાન પારવાનો સમય થઈ ગયો છે—તેમ વિભ્રમથી પારી લોબન કરે, તો ભંગ નથી. ખબર પડે પછી અટકી જાય વગેરે આગળના આગાર માફક સમજી લેવું. તથા પૌરુષી-પ્રત્યાખ્યાન ક્યારે બાદ ત્રીજા શૃલાદિક પીડા ઉત્પન્ન થાય, ત્યાં સુધી ધૈર્ય ટકાવી શકે નહિ, આર્ત-રૌદ્રધ્યાન થાય. અસમાધિનો પ્રસંગ જિલો થાય, તો આગારથી સમય પહેલાં પણ ઔષધ, પથ્યાદિ શ્રદ્ધ કરવા છતાં પણ ભંગ ન થાય. વૈદ્ય આદિ બિમારની સમાધિ માટે અપૂર્ણ સમયમાં લોબન કરાવે તો ભંગ નથી. અધુરું જમ્યા બાદ બિમારી ઘટી ગયે સમાધિ થતાં કારણ ઉત્પન્ન થવાનું બાધ્યા પછી તેવી જ રીતે લોબનનો ત્યાગ કરવો. હવે ‘સાધ્વપૌત્રી’ પ્રત્યાખ્યાનનો અર્થ કહે છે. આ પ્રત્યાખ્યાનના આગારો પાઠ વિગેરે ‘પોરિસી’ પ્રત્યાખ્યાન બરાબર ન હોવાથી તેના અર્થ ‘પોરિસી’ માફક બાળવા. માત્ર ‘પોરિસી’ ને બદલે ‘સાદ્વપોરિસિ’ બોલે.

અથ પૂર્વાર્ધિ-પ્રત્યાખ્યાનમ્-હવે ‘પુરિમડ્’ પ્રત્યાખ્યાન કહે છે :—

“સુરે લગ્નપુરિમડ્ પચ્ચક્ષાદ્ ચઙ્ગિહં પિ આહારં અસર્ણં, પાળં, જ્ઞાનમ્, સાહમં, અણ્ણત્થનામોગેણં, સહસાગારેણં, પચ્છન્નકાલેણં, દિસામોદ્દેણં, સાહુવચેણં, મહત્તરાગારેણં, સવ્વસમાહિવત્તિયાગારેણં વોસિરહં.”

પૂર્વં ચ તદર્થં ચ પૂર્વાર્ધિમ્=દિવસનો પ્રથમ અર્ધ ભાગ જે પ્રહર તે પુરિમડ્ કે પૂર્વાર્ધિ કહેવાય. તેટલા સમય માટેનું પ્રત્યાખ્યાન, તે પ્રાકૃતમાં ‘પુરિમડ્’—એમ કહેવાય. ત્યાં સુધીનું હું ‘પચ્ચક્ષુષાણુ કડું છું’. છ આગારોના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે. ‘મહત્તરાગારેણ’=અગીકાર કરેલા પચ્ચક્ષુષાણુના પાલન કરતાં વધારે કર્મનિર્ભારાદિ લાભનું કોઈ કારણ આવે તો પચ્ચક્ષુષાણુના સમય પહેલાં પણ આહારાદિ વાપરે તો ભંગ ન થાય જેમ કે, કોઈ સાધુની માફગી, સંકટ, ચૈત્ય, મંદિર, સંઘ આદિના પ્રયોજન કે અકસ્માત્ સમયે તે ખીબથી બની શકે તેમ ન હોય તો, તેવા કારણે આ ‘મહત્તરાગાર’થી પ્રત્યાખ્યાન વહેંચી પારી શકાય. આ આગાર નવકારથી, પોરશી (પૌરુષી) આદિમાં નથી કહ્યો, તેનું કારણ એ છે કે, તે પચ્ચક્ષુષાણુના સમય દૂરે છે અને આનો સમય લાંબો છે.

અથ પકાશનપ્રત્યાખ્યાનમ્—હવે એકાશ(સ)નના વર્ણનમાં તે પચ્ચક્ષુષાણુના આઠ આગારો કહેવા છે, તેનો પાઠ આ પ્રમાણે :—

“૦ ઇગાસર્ણં પચ્ચક્ષાદ્, ચઙ્ગિહં પિ તિહિહં પિ વા આહારં, અસર્ણં, પાળં, જ્ઞાનમ્, સાહમં, અણ્ણત્થનામોગેણં, સહસાગારેણં. સાગારિઆગારેણં, આહટ્ટણપસારેણં, ગુરુઅન્નુદ્ધાગેણં, પારિદ્ધાવણિયાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સવ્વસમાહિવત્તિઆગારેણં વોસિરહં.”

એક વખત લોબન કરવું, અથવા તો એક આસને બેસવાથી અર્થાત્ શુદ્ધનો ભાગ આસનું

પરથી ચલાયમાન થાય નહિ’-એ રીતે એક આસને બેસી લોબન કરવું તે બંને પ્રકારે એગાસણ બાણુવું. તે એકાસણાનું પચ્ચક્રખાણ કરું છું-એવો વાક્ય-સંબંધ બેઠવો. તેના આઠ આગારોમાં પહેલા બે અને છેલ્લા બે આગારોનું વર્ણન કહેવાઈ ગયું છે. વચ્ચેના ચાર આગારોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું :- ‘સાગારિકાગારેણ’-સાગારિક + અગારેણ અગાર = ઘર તે ઘરવાળા સાગારિક એટલે ઘરવાળો-ગૃહસ્થ. તે ગૃહસ્થ સંબંધી છૂટ બે આગારથી રહે, તે ‘સાગારિકાગાર’ કહેવાય. હકીકત એવી છે કે-ગૃહસ્થના દેખતાં સાધુએ લોબન કરવું, તે સાધુનો આચાર નથી. કારણ કે, તેમ કરવાથી શાસન અને ધર્મની અપભ્રાજના થવા સંભવ છે. માટે જ કહેલું છે કે- “છત્રાય જીવોની દયા પાળવા છતાં પણ સાધુ આહાર કે નિહાર-ઝાડો-પેશાબ ગૃહસ્થના દેખતાં કરે તો, તેથી શાસનની અપભ્રાજના થવાના કારણે, તથા આહાર-પાણી આદિ દુયુક્તિ કુલોમાંથી ગ્રહણ કરે, તો તેને સત્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિ દુર્લભ થાય છે.” આ કારણથી સાધુનો એવો આચાર છે કે-પોતે જ્યાં લોબન કરતા હોય ત્યાં જો ગૃહસ્થ આવે અને જો તે તરત પાછો જવાનો હોય તેટલો સમય રાહ બુએ, પણ વધારે સમય રોકવાનો હોય તો તેટલો સમય બેસી રહેવાથી સ્વાધ્યાય આદિમાં ખલેલ પડે, માટે ત્યાંથી ઉઠીને બીજે સ્થાને બેસે અને લોબન કરે તે પ્રસંગે આગારના કારણે સાધુના એકાસણાના પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. સાધુને આશ્રી આ હકીકત કહી. હવે ગૃહસ્થના એકાસણાને આશ્રી કહે છે કે- બે કોઈના દેખવાથી કે નબર લાગવાથી લોબન પચે નહિ, તે સાગારિક એટલે કે એવા કારણે ગૃહસ્થ પણ સ્થાન બદલી લોબન કરે તો, એકાસણાનો ભંગ ન થાય. તથા ‘માઝંટણ-પસારણે’-તેમાં માઝંટણ-માઝંચન = બંધાદિકને સંકોચવા અને પસારણ = ટૂંકા કરેલા પગને લંબાવવા-પહોળા કરવા અર્થાત્ કોઈ સંકેત ન કરી શકે તેવા લોબન કરે ત્યાં સુધી પલાંઠી વાળી સ્થિરાસને ન બેસી શકે અને પગ લાંબા-ટૂંકા-પહોળા કરે અને અહંપમાત્ર આસનથી ચલાયમાન થાય, તો પણ આ આગારથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. તથા ‘ગુરુ-અન્મુદ્ગણે’-ગુરોરભ્યુત્થાનાઈસ્યા-ચાર્યસ્ય = એકાસણામાં લોબન કરતી વખતે ઉભા થવા રૂપ વિનય કરવા યોગ્ય આચાર્યભગવંત કે વિહાર કરીને આવેલા પરોણા સાધુ ભગવંતો આવ્યા હોય, તેમના વિનય માટે આસન પરથી ઉભા થવા છતાં આ આગારથી પચ્ચક્રખાણનો ભંગ થતો નથી. ઉભા થવા રૂપ વિનય અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી લોબન કરતા હોવા છતાં પણ તે કર્તવ્ય જ છે, તેથી ભંગ ન થાય. પારિઘાણિઆગારેણ-પારિઘાપન-સર્વથા ત્યજનમ્ અર્થાત્ પરઠવવું-સર્વથા ત્યાગ કરવું, તે પારિઘાપન’ કહેવાય. આ આગાર સાધુને આશ્રીને સમજવો. તેને પ્રયોજન અર્થમાં ‘ફક્ષ’ પારિઘાપન’ કહેવાય. આ આગાર સાધુને આશ્રીને સમજવો. તેને પ્રયોજન અર્થમાં ‘ફક્ષ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પારિઘાપનિક’ શબ્દ બન્યો. અર્થાત્ સાધુને આહાર વધી પડે કે બીજા કારણે તેનો ત્યાગ કરવાનું પ્રયોજન પડે કે પ્રસંગ આવે ત્યારે તે આહાર બેણે પચ્ચક્રખાણથી ત્યાગ કરેલો હોય તેને, તે વાપરવા છતાં પચ્ચક્રખાણ ભાંગે નહિ. આહાર પરઠવવામાં વધારે દોષ છે. જ્યારે સિદ્ધાંતની વિધિ પ્રમાણે વાપરવામાં ગુણુ છે, માટે વધેલો આહાર ચુરુની આનાથી પ્રત્યાખ્યાનવાળો વાપરે તો, ભંગ થતો નથી. ‘દોસિરઈ’-ન્યુત્વજતિ અર્થાત્ એ આગારો પૂર્વકે એક જ આસન અને એક જ વાર આહાર કરવા સિવાય ખાકીના આસન અને આહારનો ત્યાગ કરે’ છું. એ પ્રમાણે એકાસણ-પચ્ચક્રખાણનું સ્વરૂપ જણાવ્યું.

અથ પક્કથાનકમ્-હવે એકથાનક-દેશીભાષામાં ‘એકલઠાણું’ તેમાં સાત આગાર છે અને તેનો પાઠ એકાસણા પ્રમાણે જ છે, માત્ર ‘પગાસણ’ ને બદલે ‘પગઢાણ’ જોણવું

અને ‘આડંટણ-વસારણે’ એ આગાર સિવાય ખાકીના આગારો બોલવા. આમાં ‘એક સ્થાન’ એટલે શરીરનાં અંગો જે રીતિએ રાખ્યાં હોય, તે એક જ રીતે રાખીને જમવું. ભોજન પૂરું થતાં સુધી એક સ્થિતિમાં અંગોપાંગ રાખવાં, માત્ર એક હાથ અને મુખને હલાવ્યા સિવાય ભોજન અશક્ય છે, તેથી તે ખંનેને હલાવવાનો નિષેધ કર્યો નથી. અહિં ‘આડંટણ-વસારણે’ એ આગાર છોડવાનું જે વિધાન કર્યું છે, તે એકલકાણું અને એકાસણુ-એ બેનો લેઈ સમજાવવા માટે છે, નહિંતર ખંને સરખાં થઈ જાય.

અથ આચામામ્લમ્-હવે આયંબિલતુ સ્વરૂપ કહે છે - તેના આગારો આઠ છે. અહિં સૂત્ર કહે છે:—

૦ “આયંબિલં પચ્ચક્ષ્ણાઈ, અણત્યગામોરેણં, સહસાગારેણં, લેવાલેવેણં, ગિહત્ય-સંસટ્ટેણં, ઉક્કિલ્લ-વિવેણેણં, પારિટ્ઠાવણિયાગારેણં, મહત્તરાગારેણ, સન્વસમાહિવત્તિઆગારેણં વોસિરહ્.”

‘આચામ્’ - અવસ્થાવળમ્ = અવસ્થાવળુ-ઓસામણુ અને ‘મ્લ’ = પાંચ રસો પૈકી ચોથો ‘ખાટો રસ’, તાત્પર્ય કે એવી નિરસ અને વિરસ વસ્તુઓ પ્રાયઃ સાધન તરીકે જે ભોજનમાં હોય તેવા ભાત, અડક, સાથવો વિગેરેથી ભોજન કરી નિર્વાહ કરવો, તેને જૈનશાસનની પરિભાષામાં ‘આયંબિલ’ કહે છે એટલે જેમાં સ્વાદવાળી - રસવાળી વિકારક પૌષ્ટિક વસ્તુઓ સિવાયનું દુષ્પ્રત્યુ નિરસ ભોજન કરવાનું હોય, તે આયંબિલ, તેનું પચ્ચક્ષ્ણાણુ કહ્યું છે—એમ વાક્યનો સંબંધ બેઠવો. આમાં પ્રથમના બે અને છેલ્લા ત્રણ આગારોની વ્યાખ્યા પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે. વચ્ચેના ત્રણ આગારોની વ્યાખ્યામાં ‘લેવાલેવેણં’ - લેપાલેપેન = ‘લેપ અને અલેપથી’ એવો અર્થ થાય છે. એટલે કે આયંબિલ પ્રત્યાખ્યાન કરનારને ન કહે તેવી વસ્તુઓ ઘી, તેલ, ગોળ, લીલાં શાક વિગેરેથી ખરડાએલ વાસણુ હોય, તે લેપ અને તેલ, ઘી, ગોળ આદિથી પહેલાં લેપ થયો હોય, પણ હાથ કે કપડાથી લૂછી સાફ કરેલા ભોજનમાંથી ગ્રહણ કરાય તો તે અલેપ, આવા વિગઈઆદિથી ખરડાએલ કે હાથ કે વસ્ત્રથી લૂછેલા ભોજનમાંથી વાપરવામાં આવે તો, તેથી ભંગ ન થાય. તથા ‘ગિહત્યસંસટ્ટેણં-ગૃહસ્થ-સંસટ્ટાત્’ = એટલે આહાર આપનાર ગૃહસ્થનું કડછી આદિ ભોજન વિગઈ આદિ પચ્ચક્ષ્ણાણુમાં ન ખપે તેવી અકલ્પનીય વસ્તુથી ખરડાએલું હોય અને તેનાથી આયંબિલમાં વાપરવાની વસ્તુ વહોરાવે તો ન કહે. તેવી વસ્તુના અંશથી ભજેલો આહાર ખાવા છતાં તેમાં તેનો સ્વાદ સ્પષ્ટ સમજવામાં ન આવે તો આ આગારથી આયંબિલ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ ન થાય. તથા ‘ઉક્કિલ્લવિવેણેણં’-ઉક્કિલ્લવિવેક્ષેન = એટલે કે આયંબિલમાં વાપરો શકાય તેવા સુકા રોટલા-રોટલી, ભાત આદિ વસ્તુઓ ઉપર આયંબિલમાં ન વાપરવા યોગ્ય તેવા અપ્રવાહી-કઠણ વિગઈ, ગોળ, પકવાન આદિ જે ઉપાડતાં પૂરેપૂરી ઉચ્છ્રી શકાય અને તેનો અંશ કે લેપ રોટલા-ભાતને લાગે તેમ ન હોય તેવી વસ્તુ આગળ મૂકેલી હોય, તેનો ‘વિવેક’-ઉપાડી લીધા પછી તે રોટલા-ભાત આદિ વાપરે, તો પણ આયંબિલ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. અર્થાત્ કલ્પમાં અકલ્પનો સ્પર્શ આવી જાય, તો પણ ભંગ ન થાય. શીરા જેવી વસ્તુ સંપૂર્ણ ઉપાડી શકાતી ન હોવાથી અને તેવી વિગઈ રહી જાય તેવા રોટલા-રોટલી, ભાત ખાવાથી ભંગ સમજવો. આ પ્રમાણે આગારો-છૂટો રાખીને ખાકી આયંબિલમાં ન વપરાય

તેવા આરે પ્રકરના આહારનો ત્યાગ કરું છું. બાકીનાં પદોનો અર્થ પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, તે પ્રમાણે જાણવો.

અથ અમકતાર્થ-પ્રત્યાખ્યાનમ્-ઉપવાસ તેમાં પાંચ આગારો છે. અહિં સૂત્ર કહે છે-“સૂત્રે ડગ્ગવ અમકતાર્થં વચ્ચક્ષાઈ વડવ્વિહં પિ આહારં અસર્ણં, પાણં, ક્ષાઈમ્, સાઈમ્ અણત્યજામોત્તેજં સહસાગારેણં, પારિટ્ઠાવણિયાગારેણં, સન્વસમાહિવત્તિયાગારેણં વોસિરહ્ ॥”

‘સૂત્રે ડગ્ગતે’ સૂચોદગમાદારમ્ય-સૂચોદયથી આરંભીને આવો અર્થ હોવાથી નક્કી થયું કે ‘અમુક લોભન ક્યાં પછી દિવસના બાકીના સમયનો’ ઉપવાસ કરી શકાય નહિ. તથા ‘અમકતાર્થ’ = એટલે લોભન કરવાનું જેમાં પ્રયોજન નથી, તે અમકતાર્થ અથવા તો લોભન કરવાનું પ્રયોજન જેમાં નથી, તેવું પ્રત્યાખ્યાન-તે અમકતાર્થ = ઉપવાસ એમ ભાષામાં કહેવાય છે. આગારો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે, તે પ્રમાણે અહિં પણ અર્થ સમજી લેવો. ‘પારિટ્ઠાવણિયા’ આગારમાં અહિં એટલું વિશેષ સમજવાનું કે-તે તિવિહાર ઉપવાસ ક્યાં હોય તો, તેમાં તેને પાણી પીવાની છૂટ હોવાથી વધેલો આહાર ગુરુની આજ્ઞાથી વાપરીને ઉપર પાણી વાપરી શકે, પણ જેણે ઉપવાસ અભિવિહાર ક્યાં હોય, તે તો પાણી અને આહાર બંને વધ્યાં હોય, તો જ વાપરી શકે, પાણી વધ્યું ન હોય તો એકલો આહાર તેનાથી વાપરી શકાય નહિ. વોસિરહ્ = લોભનના પ્રયોજનને અંગે જરૂરી અશનાદિ આહારને તબુ’ છું.

અથ પાનકમ્-હવે પાણીનું પચ્ચક્ષાણુ કહે છે. તેમાં પોરિસી, પુરિમડહ, એકાસણુ, એકલ-કાણુ, આયપિલ તથા ઉપવાસના પચ્ચક્ષાણુમાં ઉત્સર્ગભાગે ચોવિહાર પચ્ચક્ષાણુ કરવું, તે વ્યાજબી છે. છતાં જે તિવિહાર પચ્ચક્ષાણુ કરવામાં આવે-(પાણીની છૂટ રાગે), તો પાણીને અંગે છ આગારો રાખવાના કહેલા છે. તે આ પ્રમાણે :—

“પાણસ્સ લેવાહેણ વા, અલેવાહેણ વા, અચ્છેણ વા, વહુલેણ, સસિત્થેણ વા, અસિત્થેણ વા વોસિરહ્ ॥”

પોરિસી વિગેરે આગારોમાં અણત્યજ પાઠ આ આગારોની સાથે પણ જોડવો અને જે ત્રીણ વિભક્તિ છે, તે પાંચમીના અર્થમાં છે-એમ જાણવું, તેથી ‘લેવાહેણ વા’-લેવકતાત્ વા = એસામણુ કે ખજૂર આદિના ડોળા પાણી કે જેનાથી લોભન વિગેરે ખરડાય, તેવાં ‘લેપકૃત’ પાણી સિવાયના ત્રિવિધ આહારનો હું ત્યાગ કરું છું. એટલે કે તેવાં લેપકૃત પાણી ઉપવાસ કે લોભન સિવાયના સમયે એકાસણું વિગેરેમાં વાપરવા છતાં પણ પચ્ચક્ષાણુ ન ભાંગે - એમ અર્થ જાણવો. આ ફરેક સાથે વા અવ્યય છે, તે લેપકૃત-અલેપકૃત વિગેરે સર્વ પ્રકારનાં પાણી પાણસ્સ = પાણીનાં પચ્ચક્ષાણુમાં અવજનીયપણે વિશેષ પ્રકારે જણાવવા માટે સમજાવું. એ જ પ્રમાણે અલેપકૃતાત્ વા = જેનાથી લોભન વિગેરે ન ખરડાય તેવાં નીતરેલાં પાણી વિગેરે સિવાય, એટલે કે આ અગારથી આવાં અલેપકૃત પાણી વાપરવાથી પચ્ચક્ષાણુ ન ભાંગે તથા ‘અચ્છેણ વા’-અચ્છાત્ વા = ઉકળેલાં શુદ્ધ નિર્મળ પાણી સિવાય, ‘વહુલાત્ વા’-તલ, કાચા ચોખાનું ધોવણુ, તે ‘ખહુલજળ’ કે ‘ગડુલજળ’ કહેવાય, ‘સસિત્થાત્ વા’ = ધાન્યનો

દાણા પાણીમાં પથ્થો હોય કે ફાતરાવાળું ધાન્ય કે ઓસામણવાળું પાણી હોય, કે તેથી રહિત હોય તે સર્વે કપડાથી ગાળી પાણી પીવાથી પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ થતો નથી. લોટની કણકું નીતરેલું પાણી પણ આમાં આવી જાય. આ પ્રમાણે પાણીના છ આગારો જણાવ્યા.

‘અથ ચરમમ્’ અહિં ચરમ એટલે અંતિમ પચ્ચક્ષુખાણુ સમભવતાં તેના બે લેહ કહે છે— એક દિવસનો છેલ્લો ભાગ અને બીજો ભવનો છેલ્લો ભાગ તે બંને પચ્ચક્ષુખાણુ દિવસ—ચરિમ અને ભવ—ચરિમ અનુક્રમે કહેવાય. તેમાં ભવ—ચરિમ યાવજીવ—પ્રાણુ રહે ત્યાં સુધીનું પચ્ચક્ષુખાણુ સમજવું બંને લેહોના ચાર ચાર આગારો છે, તેનો પાઠ કહે છે—

“દિવસ-ચરિમં, ભવ-ચરિમ વા પચ્ચક્ષાહ-વડવિહં પિ આહારં અસળ, પાળં, જ્ઞામં, સામં અળ્લપ્પામોળેણં, સહસાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સવ્વસમાહિવત્તિઆગારેણં વોસિરહ્.”

શંકા—એકાસણુ વિગેરે પ્રત્યાખ્યાનો એવી રીતે થાય છે કે—જેમાં ‘દિવસચરિમં’ ની જરૂર રહેતી નથી, માટે દિવસ—ચરિમ પ્રત્યાખ્યાન નિષ્ફલ છે.

સમાધાન—એમ નથી, પણ એકાસણુ વિગેરેમાં આઠ વિગેરે આગારો રાખેલા છે અને દિવસ—ચરિમમાં તો ચાર જ આગારો છે, જેથી વધારે અપવાદ—છૂટોનો સંશ્લેષ થવાથી ઓછા આગારવાળું આ પચ્ચક્ષુખાણુ નિષ્ફલ નથી, પણ સફલ છે. વળી સાધુએ રાત્રિસોજનનો ત્રિવિધ ત્રિવિધ યાવજીવ માટે ત્યાગ કરેલ હોવાથી તેઓને માટે એકાસણુ વિગેરે પચ્ચક્ષુખાણુ દિવસ પૂરતાં જ અને ગૃહસ્થને ઉદ્દેશીને તે એકાસણુ વિગેરે પચ્ચક્ષુખાણુ બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીનાં હોય છે, કારણ કે—દિવસ શબ્દનો અર્થ જેમ દિવસ થાય છે, તેમ અહીંરાત્રિ—રાત્રિ સહિત દિવસ એવા પચ્ચાયવો પણ બેવામાં આવે છે, તેમાં જેમને રાત્રિસોજનનો ત્યાગ હોય તેવા સાધુ કે શ્રાવકને રાત્રિસોજન—ત્યાગ હોય, તેઓને પણ આ પચ્ચક્ષુખાણુ પુનઃ તે રાત્રિ—સોજન—ત્યાગનું સ્મરણ થતું હોવાથી સફલ જ છે. ‘મવચરમ’ પચ્ચક્ષુખાણુમાં એટલું વિશેષ છે કે—ન્યારે એમ જણવામાં આવે કે—‘મહત્તર અને સર્વસમાધિ—પ્રત્યય’ આગારોની જરૂર નથી, ત્યારે માત્ર ‘અનાસોગ અને સહસાકાર’ એ બે આગારોથી પણ ભવચરમ પ્રત્યાખ્યાન થઈ શકે છે. ઉપયોગ—ગૂંચપણુ કે સહસા આગળી વિગેરે મુખમાં નાખવાનો સંભવ હોવાથી આ બે આગારો તો જરૂરી છે જ. આથી જ બે મહત્તર અને સર્વસમાધિ—પ્રત્યય આગારો ન રાખે, તો પૂર્વે જણાવેલા આ પ્રત્યાખ્યાનને અનાગાર પચ્ચક્ષુખાણુ પણ કહેવાય. આ બે આગારોનો પરિહાર કરી શકતો ન હોવાથી

અથ અમિગ્રહપ્રત્યાખ્યાનમ્ । હવે અભિગ્રહ—પ્રત્યાખ્યાન કહે છે— તે ‘ઠાંડા પૂંછ—પ્રમાણ’ને લેવા—મૂકવા અને આપવા’ ઇત્યાદિ અભિગ્રહરૂપ. એવા વિવિધ અભિગ્રહો અનેક રીતિએ કરી શકાય છે. તેવા કોઈ પણ અભિગ્રહવાળું પચ્ચક્ષુખાણુ તે, ‘અભિગ્રહ—પચ્ચક્ષુખાણુ’ કહેવાય. તેમાં ચાર આગારો કહેલા છે, તેનો પાઠ આ પ્રમાણે :—

“અમિગ્રહં પચ્ચક્ષાહ” “અળ્લપ્પામોળેણં, સહસાગારેણં, મહત્તરાગારેણં, સવ્વસમાહિવત્તિઆગારેણં વોસિરહ્ ।” આ અભિગ્રહ—પ્રત્યાખ્યાનમાં વચ્ચા ત્યાગરૂપ અભિગ્રહ કરે, ત્યારે ‘વોલ્લપ્પામોળેણં’ એ પાંચમો આગાર કહેલો છે, એટલે કારણ પડે તો એવપટ્ટો પહેરવાથી અભિગ્રહ—પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ ન થાય.

વધારે ઉપર તરતું હોય તે દૂધ-વિગર્ધમા ગણાય છે. તે પ્રમાણે બીજી વિગર્ધઓનાં પણ સંસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યો આગમશાસ્ત્રથી જાણવાં. તે સંસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યો વાપરવા છતાં પણ પચ્યકૃષ્ણાણુ ન ભાંગે એવી આ આગારથી છૂટ રહે છે. ‘ઉક્લિષ્ત-ચિત્તેરોળ’-ઉક્લિષ્ત-ચિત્તેરોળ: આયબિલના આગારમાં કદા પ્રમાણે કંઠણદ્રવ્ય હોય અને આણું દ્રવ્ય હોય તેનો ત્યાગ હોય, એનો કણ કદાચ રહી ગયો હોય તો પણ તે વાપરવાથી પચ્યકૃષ્ણાણુનો ભંગ થતો નથી. એ આગાર કઠિન વિગર્ધ આશ્રી સમજવો રેલો થાય કે પ્રવાહી વિગર્ધ માટે આ છૂટ નથી. ‘પદુચ્ચ-મક્ષિણ’ પ્રતીત્ય-મક્ષિતાત્ સર્વથા હુગ્ધા રોટલા-રોટલી આદિને ઉદ્દેશીને કંઈક કોમળ રાખવા માટે ‘મક્ષિત’ અહપમાત્ર ચોપડેણુ અર્થાત્ ચોપડવા છતાં પણ ખાતાં સ્વાદ લગાર પણ ન જણાય, તે ‘પ્રતીત્ય મક્ષિત’ કહેવાય. હવે પર આંગળીથી અહપમાત્ર ચોપડે એવી રોટલી આદિ વાપરવામાં આવી જાય, તો પચ્યકૃષ્ણાણુનો ભંગ ન થાય પણ ધાર કરીને નાખે તો તે વિગર્ધના પચ્યકૃષ્ણાણુવાળાને ન કહેવે એ પ્રમાણે વિગર્ધ અને ઉપલક્ષણથી નિર્વિગર્ધના પચ્યકૃષ્ણાણુના આગારો કદા તે પ્રમાણે છૂટ રાખીને ‘સોસિર’ ત્યાગ કરું છું. આમાં ગોળના ગાંગડા હોય તેવા કઠિન જે મૂક્યા પછી આખા ઉપાડી શકાય, તેના નવ અને દૂધ આદિ પ્રવાહી વિગર્ધઓના આઠ આગારો જાણવા

કહેલી વાતને પુષ્ટ કરનારી આગમ-ગાથાઓના અર્થ આદિ જણાવે છે. - “નસુકકારસહિ-પચ્યકૃષ્ણાણુના બે, પોરિસીમાં છ, પુરિમડ્ડ-પૂર્વાધ્ધિમાં સાત, એકાસણુના આઠ, એકલકાણુના સાત, આયબિલમાં આઠ, ઉપવાસમાં પાંચ, પાણુસના છ, દિવસ અને સવ-ચરિમ પચ્યકૃષ્ણાણુમાં ચાર, અસિગ્રહમાં પાંચ કે ચાર, નિર્વિકૃતિકમાં આઠ કે નવ આગારો છે, તેમાં અપ્રાવરણુ અસિગ્રહમાં પાંચ અને બાકીના અસિગ્રહ પચ્યકૃષ્ણાણુમાં ચાર આગારો હોય છે.”

(આવ૦ નિ૦ ગા ૧૫૯૯થી ૧૬૦૧)

પ્રશ્ન - નિર્વિકૃતિક માટે કહેલા આ આગારો વિગર્ધ-ત્યાગરૂપ પ્રત્યાખ્યાનમાં કદા, તો અસુક વિગર્ધનો ત્યાગ કરી બાકીની છૂટ રાખી હોય, તેવા વિગર્ધના પચ્યકૃષ્ણાણુમાં આગારો શા ઉપરથી સમજવા ?

ઉત્તર - નિર્વિકૃતિકના પ્રત્યાખ્યાન સાથે ઉપલક્ષણથી પરિમિત વિગર્ધના પચ્યકૃષ્ણાણુનો પણ સંગ્રહ થઈ જતો હોવાથી તે જ આગારો લેવા એટલે કે નિર્વિકૃતિકના આગારો કદા, તે જ વિગર્ધ-પચ્યકૃષ્ણાણુમાં પણ છે

વળી એકાસણું, પોરિસી, પુરિમડ્ડનાં જ પચ્યકૃષ્ણાણુ કદાં છે, તો પણ તે એકાસણુની સાથે બેઆસણુનું પોરિસી સાથે સાંદપોરિસીનું અને પુરિમડ્ડ સાથે અવડદતું-એમ અપ્રમતપણુની વૃદ્ધિ માટે હોવાથી તે તે સાથે ગણવામાં ખોટું નથી. એકાસનાદિ સંખ્યથી આગારો પણ સમાન હોવાથી બેઆસણુમાં, પોરિસીના સાંદપોરિસીમાં, પુરિમડ્ડના અવડદમાં સમજી લેવા કારણ કે જેમ ચઉવિહારમાં જે આગારો છે, તે જ હુવિહાર, તિવિહાર પચ્યકૃષ્ણાણુના આગારો છે, તેમ બેઆસણુ આદિમાં પણ એકાસણુ આદિના આગારો આસણુશબ્દની સમાનતાથી વ્યાજબી છે

તે લોકોત્તર ભાવ-આવશ્યક સમજવું, એ વચનથી શ્રાવકને પણ આવશ્યક-પ્રતિકેમણ કરવાનું વિધાન કરેલું જ છે. ત્યાર પછી છ આવશ્યક કરનારો શ્રાવક સ્વાધ્યાય, અણુવ્રતવિધિ આદિ કે નવકારવાલી ગણવાની ક્રિયા કરે, અથવા પાંચ પ્રકારના વાચના, પ્રશ્ન પૂછવા, ભણેલું પરાવર્તન કરવું, સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં મોહોમાંહિ ચર્ચા કરી નિઃસંદેહ બનવું, કે ધર્મકથા કરવી, સાભળવી ઇત્યાદિ કરવામાં સમયની સફળતા કરવી હવે જે સાધુવાળા ઉપાશ્રયે જઈ શકવા સમર્થ ન હોય, અથવા રાત્રી કે મહર્ધિક હોય, કે બહાર નીકળવામાં મુશ્કેલી હોય, તે પોતાના ઘરે જ આવશ્યક સ્વાધ્યાય કરે. ‘ઉત્તમમ્’-ઉત્તમનિર્જરાદેતુમ્ = ઉત્તમ નિર્જરાના કારણભૂત. કહેલું છે કે- ‘કેવલિ ભગવંતોએ ઉપદેશેલ બાહ્ય અને અસ્થંતર રૂપ બાર પ્રકારના તપમાં સ્વાધ્યાય જેવો તપ છે નહિં, થશે નહિં અને થયો નથી.’ તથા સ્વાધ્યાયથી પ્રશસ્ત ધ્યાન થાય, તથા સર્વ પરમાર્થ પશુ સ્વાધ્યાયથી જાણી શકાય, સ્વાધ્યાયમાં વર્તેલો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, ઇત્યાદિ ૧૨૯.

ન્યાયે કાલે તતો દેવ-ગુરુ-સ્મૃતિ-પવિત્રિતઃ ।

નિદ્રામલ્પામુપાસીત, પ્રાયેનાત્રહાવર્જકઃ ॥૧૩૦॥

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર કે અર્ધરાત્રિ, અગર શરીરની સ્વસ્થતા પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કર્યા પછી અહપનિદ્રા-ક્રિયાની ઉપાસના કરવી. કેવી રીતે ? તો કે ભદ્રારક અરિહંતાદિ દેવો, ધર્માચાર્ય ગુરુઓ, તેમજ સ્મરણ મનમાં કરી પવિત્ર કરેલા આત્માવાળો, ઉપસક્ષણથી ચાર શરણ અંગીકાર, કૃષ્ણ-ગોર્ધા, સુકૃતાનુમોહના, પંચપરમેષ્ઠિ-સ્મરણ ઇત્યાદિ, આ સર્વ સ્મરણ વગર આત્મા પવિત્ર બની શકતો નથી. તેમાં દેવની સ્મૃતિ-‘નમો લીયરાગાણં સવ્વળ્ણણં’ તિલોકપુટ્તમાળં જહઙ્ગિઅવત્થુવાર્ણ’ ઇત્યાદિ ‘વીતરાગ સર્વજ્ઞ ત્રણેલોકથી પૂજિત યથાર્થ વસ્તુને કહેનારા તીર્થંકર પરમાત્માને નમસ્કાર થાઓ.’ ગુરુસ્મૃતિ આ પ્રમાણે- “અન્યાસ્તે ગ્રામ-નગર-જનપદાદ્યો, યેષુ મદ્ધીયા ધર્માચાર્યા વિહરન્તિ ।” ‘તે ગામ, નગર, દેશ આદિકેને ધન્ય છે, જ્યાં મારા ધર્માચાર્ય ગુરુ મહારાજ વિચરી રહેલા છે’ ‘અહપનિદ્રા’ તેમાં નિદ્રા એ વિશેષ, અહપ વિશેષણ, અહિં અહપ એ વિધાન જણાવ્યું. ‘વિશેષણ-સંહિત વિધિ અને નિષેધ હોય ત્યારે તે વિશેષણમાં લાગુ પડે છે’ એ ન્યાયથી નિદ્રા કરવી એમ વિધાન થતું નથી, પણ દર્શનાવરણકર્મના ઉદયવડે નિદ્રા આપોઆપ આવે જ છે. ‘ન જાણેલા પદાર્થોમાં શાસ્ત્ર સફળ ગણાય’ એ વાત તો કહેલી જ છે. તેથી નિદ્રામાં અહપનું વિધાન કશું. વળી ખીજું શું ? તો કે ગૃહસ્થ છે, તો ઘણે ભાગે અપ્રહ્મનો ત્યાગ કરે ૧૩૦. વળી—

નિદ્રાજ્ઞેદે યોષિદન્ન-સતત્ત્વં પરિચિન્તયેત્ ।

સ્થૂલભદ્રાદિસાધૂનાં, તન્નિવૃત્તિં પરામુશ્નન્ ॥૧૩૧॥

કાલ રાત્રે નિદ્રા ઉડી જાય તો સ્થૂલભદ્ર આદિ સાધુઓએ જીવોના અંગની મલિનતા, દુશ્પ્રેક્ષીયતા, અસારતા વિચારી તેની કરેલી નિવૃત્તિનું સ્મરણ કરતો તેના દેહનું યથાર્થ સ્વરૂપ વિચારે સ્થૂલભદ્રાનિવૃત્તિ સંપ્રકાય-ગમ્ય ચરિત્ર આ પ્રમાણે જાણવું :—

એટલે મંત્રી પાસે પ્રશ્ન સા કરી. મંત્રીએ કહ્યું કે, ‘જો વાત સત્ય હોય તો સવારે આપણે જાતે જોવા જઈએ’ એ પ્રમાણે કહેવાએલા રાજાએ મંત્રીની વાત સ્વીકારી. સાંજે મંત્રીએ એક ગુપ્ત મનુષ્યને શિખામણ આપી નદીએ મોકલ્યો અને તેણે પણ પક્ષી માફક ઝાડીમાં છૂપાઈને વરઝુચિ શું કરે છે, તેની બાળ કરી તે વખતે વરઝુચિ ગંગાનદીના જળમાં ગુપ્તપણે ૧૦૮ દીનારની પોટલી સ્થાપન કરી ઘરે ગયો. તેના જીવિતની માફક દીનારની પોટલી લઈને ગ્રામ પુરુષ શકટાલમંત્રી પાસે ગયો અને ગુપ્તપણે તેને અર્પણ કરી. હવે રાત્રિ પૂર્ણ થયા પછી છૂપી રીતે દીનાર-પોટલી લઈને મંત્રી રાજા સાથે ગંગા નદીએ ગયો, ત્યારે વરઝુચિએ જાણ્યું કે રાજા જાતે જોવા પધાર્યા છે, એટલે તેમને દેખી અભિમાની બનેલો મૂઠ વરઝુચિ વિસ્તારથી ગંગાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. સ્તુતિના અંતે વરઝુચિએ પગથી યત્ર ચલાયમાન કર્યું, પણ દીનારની પોટલી ઉછળીને તેના હાથના ખોળામાં ન પડી. ત્યાર પછી જળમાં હાથથી દ્રવ્યની શોધ કરવા લાગ્યો, પરંતુ ધન ન દેખવાથી ધૂર્ત ધીકો મૌન સેવન કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી મહા-મંત્રીએ તેને કહ્યું કે, થાપણ કરેલું દ્રવ્ય ગંગા શું નથી આપતી? કે જેથી વારંવાર તેને ખોળે છે? માટે ‘આ તારું’ દ્રવ્ય જોળખીને ગ્રહણ કર’ એમ બોલતા મંત્રીએ વરઝુચિના હાથમાં દીનાર-પોટલી આપી. તેણે હૃદયના દ્વારકા સરખી તે દીનારની પોટલી વડે મરણથી પણ અધિક દુઃસહ ક્ષા પ્રાપ્ત કરી. પ્રધાને રાજાને કહ્યું કે, લોકોને કળવા માટે સંધ્યાએ દ્રવ્ય અંદર નાખે છે અને સવારે વળી ગ્રહણ કરે છે. ‘તમે આ પ્રપંચની વાત ઠીક મને જણાવી’ એમ મંત્રીને જણાવીને વિસ્મયથી પ્રપ્રુલ્હનચનવાળો રાજા પોતાના મહેલે ગયો. શકટાલમંત્રી પર કેંધે ભરાએલા, આનો બહલો લેવા માટે વિચારી રહેલા વરઝુચિએ મંત્રીના ઘરની કોઈ દાસીને તેના ઘરની હંકીકત પૂછી ત્યારે મંત્રીની દાસીએ તેને કહ્યું કે, શ્રીયકપુત્રના વિવાહમાં રાજાને લોભ ન માટે બોલાવશે, તે વખતે નંદરાજાને પહેરામણી આદિ આપવા માટે મંત્રી હથીયારો સંભવે છે. કારણ કે ‘શસ્ત્રપ્રિય રાજાઓને શસ્ત્રોની જ ભેટ આપાય.’ મંત્રીના છિદ્રને જાણી વરઝુચિએ બાળકોને એકઠા કરી ચણા આપીને ભણાવ્યા કે, ‘રાજાને ખમર નથી કે આ શકટાલ મંત્રી નંદરાજાને મારીને તેના રાજ્ય પર શ્રીયકને સ્થાપન કરશે.’ દરદોજ સ્થાન સ્થાન પર બાળકોને આમ બોલતા સાંભળીને અને લોકવાયકાથી રાજાએ પણ આ સાંભળ્યું અને વિચાર્યું— “બાળકો જે બોલે તથા સ્ત્રીઓ જે બોલે તથા ઔત્પતિકી જે ભાષા બોલાય, તે કંઈપિ નિષ્ફળ ન હોય.” તેની ખાત્રી કરવા માટે પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યને રાજાએ મંત્રીના ઘરે મોકલ્યો, તપાસ કરીને પાછા આવી તેણે જેવું દેખ્યું હતું તેવું જણાવ્યું. ત્યાર પછી સેવા-સમયે આવેલા મંત્રીએ રાજાને પ્રણામ કર્યા ત્યારે રાજા અવળું મુખ કરીને બેઠો. તેના ભાવને સમજી ગયેલા શકટાલે ઘરે આવીને શ્રીયકને કહ્યું કે, કોઈક દેવીએ રાજાના કાન આપણા માટે ભંભેર્યા જણાય છે અને રાજા કોપાયમાન થયો છે. નક્કી તે એકદમ આપણા કુલનો ક્ષય કરશે, માટે હે વત્સ! જો મારી આસા સ્વીકારીશ, તો કુલતું રક્ષણ થશે. હું જ્યારે રાજાને નમસ્કાર કરવા માટું મસ્તક નમાવું, ત્યારે તરવારથી મારા મસ્તકનો છેદ કરતાં એમ કહેવું કે ‘ભલે પિતા હોય પણ સ્વામીનો ભક્ત ન હોય તે વધ કરવા યોગ્ય છે.’ જો કે હવે ‘હું વૃદ્ધાવસ્થા પામેલો છું અને આમ મૃત્યુ પામું તો પણ મારા કુલગુહના સ્તંભ સરખો તું લાંબા કાળ સુધી આનંદ કરીશ’ શ્રીયક પણ ગદ્ગદ સ્વરે દુન કરતો એમ બોલવા લાગ્યો કે, ‘આતું ઘેર નીચ પાપકર્મ તો ચંડાલ પણ ન કરે.’ અમાત્યે કહ્યું કે, “આવી

સૂત્ર ઉચ્ચરવા પૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી. ત્યાર પછી નંદરાબાએ શ્રીયકને હાથમાં લઈ ગૌરવપૂર્વક સમગ્ર રાજ-વ્યવસ્થાના કારભારવાળા મંત્રીસુદ્રા-અધિકારમાં નિયુક્ત કર્યો. શ્રીયક પણ હંમેશા સાક્ષાત્ શકટાલ મારફત શ્રેષ્ઠ-ન્યાય-કુશળતાથી રાજ્યચિંતામાં સાવધાની રાખતો હતો. તે હંમેશા વિનયપૂર્વક કોશાને ઘરે જતો હતો. ‘ભાઈના સ્નેહથી તેની પ્રિયાતુ’ પણ કુલીન પુરુષો ખડુમાન કરે છે’ સ્થૂલભદ્રના વિયોગથી દુઃખી થએલી કોશા પણ શ્રીયકને દેખી દુસકે દુસકે રહવા લાગી, ‘ઈષ્ટને દેખી દુઃખી પુરુષો દુઃખ ધારી રાખવા સમર્થ બની શકતા નથી.’ ત્યાર પછી શ્રીયકે કોશાને કહ્યું કે, ‘હે આર્યા ! આમાં આપણે શું કરી શકીએ ? પાપી એવા વરુચિએ જ પિતાનો ઘાત કરાવ્યો છે. અકાળે ઉત્પન્ન થએલ વજ્રાગ્નિની આગ સરખો સ્થૂલભદ્રનો અણધાર્યો વિયોગ પણ તને તેણે જ કરાવ્યો. માટે હે મનસ્વિન ! બ્યાં સુધી તે તારી બહેન ઉપકોશામાં રાગવાળો છે, ત્યાં સુધીમાં તેના કાંઈક પ્રતિકાર વિચાર અને ઉપકોશાને આજ્ઞા કર કે, કોઈ પ્રકારે વરુચિને કપટ કરી તારે મહિરાપાનની રુચિવાળો કરવો. પોતાના સ્નેહીના વિયોગના વેરથી, દેવરના ઠાક્ષિણ્યથી તેણે તે વાત સ્વીકારી અને ઉપકોશાને આજ્ઞા કરી. કોશાની આજ્ઞાથી નાનીબેન ઉપકોશાએ તેને તે પ્રમાણે ક્યું અને મહિરા-પાન કરાવ્યું. ‘સ્ત્રીને આધીન બનેલા પાસે શું ન કરાવી શકાય ?’ વરુચિ બ્રાહ્મણ પાસે પોતાની ઇચ્છાથી મહિરાપાન કરાવ્યું ! એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ઉપકોશાએ મોટીબહેન કોશાને જણાવ્યું. હવે કોશાના મુખથી શ્રીયકે પણ સર્વ સાંભળ્યું અને માન્યું કે પિતાના વૈરનો બદલો બરાબર લીધો. શકટાલમહામંત્રીના મરણથી માંડીને વરુચિભટ્ટ રાબની સેવાનો સમય સાચવવામાં બરાબર તત્પર બન્યો. તે દરરોજ રાજકુલમાં ફરજ બજાવવાના સમયે હાબર થઈ જતો હતો અને રાબ તથા લોકો પણ તેને ગૌરવથી બેતા હતા. કોઈક સમયે નંદરાબાએ શકટાલમંત્રીના ગુણોત્તુ સ્મરણ કરતાં ઉઠાસીન બની સભામાં શ્રીયકને ગદ્ગદાક્ષરે આ પ્રમાણે કહ્યું કે, ‘ઈન્દ્રને જેમ ધૃતરૂપિત તેમ મારે હંમેશા ભક્તિવાળો શક્તિવાળો મહાત્યુદ્ધિશાળી મહાઅમાત્ય શકટાલ હતો. દૈવયોગે આવી રીતે આ મૃત્યુ પામ્યો ! બરેબર તેના વગર મારી આ રાજસભા મને શૂન્યકાર લાગે છે.’ શ્રીયકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, દેવ ! આપની વાત યથાર્થ જ છે, પરંતુ એ વિષયમાં શું કરી શકાય ? બરેબર મહિરાપાન કરનાર પાપી વરુચિનું જ આ કાર્ય છે ‘શું એ સુરાપાન કરે છે ?’ એમ રાબાએ પૂછ્યું એટલે શ્રીયકે કહ્યું કે, આવતી કાલે તેને હું બતાવીશ. બીબા દિવસે રાજસભામાં આવનાર સર્વ પુરુષોની હાબરીમાં પોતાના એક વિશ્વાસુ પુરુષદ્વારા આગળથી શિખવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ વરુચિને આપવા માટે સુદર પદ્મકમળ આપ્યું. તત્કાલ તૈયાર કરેલ મહનફલ-મિઢોલ-રસની ભાવનાનુકૂળ તે કમળ દુરાત્મા વરુચિને અર્પણ કર્યું. આવા પ્રકારનું અદ્ભુત સુગંધવાળું આ કમળ કયાંતું હશે ? એમ વર્ણવતા રાબ આત્મિ પોતાપોતાના કમળને નાસિકા પાસે લઈ ગયા. વરુચિભટ્ટ પણ સુંઘવા માટે નાસિકા પાસે પોતાનું કમળ લઈ ગયો એટલે તરત રાત્રે પીધેલ ચંદ્રહાસ મહિરાનું વમન થયું. ‘બ્રાહ્મણજાતિમાં વધ કરવા યોગ્ય મહિરાપાન કરનાર આને ધિક્કાર હો’-એ પ્રમાણે સર્વેથી તિરસ્કાર પામેલા તે સભામાંથી પાછો ચાલ્યો ગયો. તેણે પોતાની શુદ્ધિ માટે બ્રાહ્મણો પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું, ત્યારે તેઓએ મહિરાપાનના પાપને નાશ કરનાર તપાવેલ સીસાના રસનું પાન પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે જણાવ્યું. વરુચિ પણ સીસું ગાળવાની કુદ્દસીમાં રસ તપાવીને પી ગયો, તત્કાલ ઠાઠવાના ભયથી હેય તેમ તેના પ્રાણો પલાયન થયા.

પ્રમાણે પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞાવાળા સ્થૂલભદ્રસુનિ પણ પાછા આવ્યા, ત્યારે ગુરુએ ઉભા થઈને ‘હે દુષ્કર-દુષ્કરકરક મહાત્મા ! તમારું સ્વાગત હો.’ આ સાંભળી ઈર્ષ્યાવાળા થયેલા પહેલાં આવેલા સાધુઓ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ગુરુજી આ આમત્રણ મંત્રિપુત્ર હોવાના કારણે આપે છે એ છ રસના આહાર કરનારને ‘દુષ્કરદુષ્કર કહ્યું’ એમ કહ્યું, તો આવતા વર્ષે અમે પણ તેવી પ્રતિજ્ઞા કરીશું. એ પ્રમાણે મનમાં નિર્ણય સ્થાપન કરીને ઈર્ષ્યાવાળા તે સુનિઓએ ક્રમસર આઠ મહિના તો સચમ પાલન કરતાં પસાર કર્યા લેણકાર સરખો વર્ષાકાળ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે હર્ષ પામતા સિંહગુરૂવાસી સાધુએ ગુરુ પાસે જઈને આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘હે ભગવંત ! કોશા વેસ્થાને ઘરે હંમેશા છ-રસવાળું ભોજન કરતો હું ચોમાસી રહીશ.’ ગુરુ મહારાજે ઉપયોગ મૂકીને વિચાર કર્યો કે-‘આ તો માત્ર સ્થૂલભદ્રની ઈર્ષ્યાથી આ અભિગ્રહ અગ્રીકાર કરવા તૈયાર થયો છે’-એમ જાણી કહ્યું-‘હે વત્સ ! અતિદુષ્કર-દુષ્કર એવો આ અભિગ્રહ કરવા તું સમર્થ નથી, માટે તું ન કરીશ. એ તો મેરુ સરખા સ્થિર સ્થૂલભદ્ર જ માત્ર કરવા સમર્થ છે. ત્યારે તે સુનિએ ગુરુને કહ્યું કે, ‘મને તો તે દુષ્કર જ નથી, પછી દુષ્કર-દુષ્કરની તો વાત જ ક્યાં રહી ? માટે આ અભિગ્રહ તો અવશ્ય હું કરીશ જ.’ ગુરુએ કહ્યું કે, આ અભિગ્રહથી તો ભાવીમાં બ્રંશ અને પૂર્વે કરેલા તપનો પણ નાશ થશે. કારણ કે શક્તિ ઉપરાંત ભાર નાખવાથી અગ્રોપાગનો નાશ થાય છે પોતાને પરાક્રમી ગણતા તે સુનિ ગુરુના વચનની અવગણના કરીને કામદેવના વાસગૃહ સરખા કોશાના મહેલે ગયા. ‘સ્થૂલભદ્રની હરીફાઈ કરવા આ તપસ્વી સુનિ આવેલા જણાય છે’ એમ માનું છું. પરંતુ પતન થતાવું રક્ષણ કરવું ભોઈએ એમ વિચારી તે ઉભી થઈ નમન કરે છે તે સુનિએ તે સતી કોશા પાસે ચિત્રશાલાની ચાચના કરી, કોશાએ તેને અર્પણ કરી, એટલે સુનિએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. છ-રસવાળો આહાર ભોજન કરી રહ્યા પછી સુનિની પરીક્ષા કરવા માટે મધ્યાહ્ન-સમયે લાવણ્યના ભંડાર સરખી કોશા તેની પાસે ગઈ. પદ્મકમળ સરખા નયનવાળી તેવી કોશાને દેખતાં જ એકક્રમ સુનિ તો જોભ પામ્યા. કારણ કે, તેવા પ્રકારની રૂપવતી લાવણ્યવાળી સ્ત્રી, તેવા પ્રકારનું સુંદર રસવાળું ભોજન મળે, પછી વિકાર થવામાં શો વાંધો આવે ? કામની પીડાથી તેને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે કોશાએ કહ્યું કે, ‘ભગવંત ! અમે તો વેસ્થા કહેવાઈએ અને ધનના દાનથી વશ થનારી છીએ.’ સુનિએ કહ્યું, હે મૃગસરખા નયનવાળી ! તું મારા પર પ્રસન્ન થા. વાલુકામાં તેલ માત્રક અમારી પાસે ધન તો ક્યાંથી જ હોય ? ત્યારે કોશાએ પ્રતિપ્રોધ કરવા માટે તેને કહ્યું કે, ‘નેપાલદેશના રાજા કોઈ પ્રથમ વખત મળવા આવે, જેને કોઈ દિવસ આગળ જોયો ન હોય, તેવા સાધુને રત્નકંબલ આપે છે, માટે તે લઈ આવો’-એમ તે સુનિને વૈરાગ્ય લાવવા માટે કહ્યું. ત્યાર પછી બાળકની જેમ વિનવણો વરસાદ-કાળ હોવા છતાં પણ પોતાના વ્રત માત્રક કાઢવવાળી ભૂમિમા સ્ખલના પામતા તે સુનિ આવ્યા ત્યાં પહોંચી રાજા પાસેથી રત્નકંબલ મેળવી સુનિ પાછા ફરી રહેલા હતા ત્યારે માર્ગની વચ્ચે ચોરો રહેલા હતા. ત્યારે ચોરોના પાળેલા પક્ષીએ કહ્યું કે, લક્ષ્મણવાળો આવે છે, ત્યારે ચોરના રાજાએ વૃક્ષ પર જોડેલા બીજા ચોરને પૂછ્યું કે, ‘કોણ આવે છે ?’ ત્યારે તેણે કહ્યું કે, કોઈક શિક્ષુ આવે છે, પણ તેવો કોઈક જણાતો નથી’ એમ વૃક્ષ પર જોડેલાએ ચોર-સેનાપતિને કહ્યું. ત્યાં પેલા સાધુ આવ્યા, એટલે તેને પકડીને બરાબર તપાસ્યા. તેની પાસે કંઈપણ ન ભોંયું-એટલે ચોરોએ તેને છોડી મૂક્યા વળી પક્ષી

ભોગવ્યા, તે જ ચિત્રશાળામાં તે અખંડિત મતવાળા અડોલ રહ્યા. જ્યાં નોળિયાની અવરજવર હોય ત્યાં રહેલું જેમ દ્વંધ તેમ સ્ત્રીવાળા સ્થાનમાં એકમાત્ર સ્થૂલભદ્ર મહાસુનિને બાદ કરીને યોગીઓનાં મન પણ દ્વિષિત થયા વગર રહેતાં નથી. સ્ત્રીની સમક્ષ માત્ર એક જ દિવસ તેવી રીતે રહેવા કોણ સમર્થ બની શકે ? જ્યારે સ્થૂલભદ્રસુનિ ચાર મહિના સુધી અખંડિત મતવાળા વસ્યા. અગ્નિ સરખી સ્ત્રીઓ પાસે ધાતુ સરખા કંઠણ દ્વંધવાળા પણ પુરુષો પીગળી જાય છે, પરંતુ અમે તો તે સ્થૂલભદ્ર મહાસુનિને તો ખરેખર વજ્રમય જ માનીએ છીએ. ‘દુષ્કર-દુષ્કર’ કરનાર એવા મહાસત્ત્વવાળા સ્થૂલભદ્ર સુનિતુ વર્ણન કર્યા પછી ખરેખર બીજાનું વર્ણન કરવા માટે સુખ સુદ્રિત જ કરવું અર્થાત્ મૌન રહેવું જોઈએ રચિકે પણ કોશાને પૂછ્યું કે. ‘તું જેનું આટલું વર્ણન કરે છે, તે મહાસત્ત્વ-શિરોમણિ આ સ્થૂલભદ્ર કોણ છે ? ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તારા પાસે જેનું ‘મે’ વર્ણન કર્યું તે નંદરાજના મંત્રી શકટાલના પુત્ર સ્થૂલભદ્ર છે. આ સાંભળી તે પણ આશ્ચર્ય પામી હાથ ભેડી કહેવા લાગ્યો કે, તે સ્થૂલભદ્ર મહાસુનિનો હું એક સેવક છું. વૈરાગી બનેલા તે રથકારને જાણી તેણે ધર્મદેશના આપી મોહનદ્રા દૂર કરી. સદ્ગુણિવાળો તે પ્રતિબોધ પામ્યો. પ્રતિબોધ પામેલા રથકારને / જાણી પોતાનો અભિગ્રહ જણાવ્યો. તે સાંભળી વિસ્મયથી વિક્ષેપ લેવાનવાળા તેણે કહ્યું કે, ‘હે ભદ્ર ! સ્થૂલભદ્રના શુભોત્પત્તિ કરવા દ્વારા તે’ મને પ્રતિબોધ કર્યો છે અને હવે તે’ બતાવેલા તેના જ માર્ગે’ હું આજે જઈશ. હે ભદ્ર ! તારું કલ્યાણ થાઓ. તારા અભિગ્રહનું તું બરાબર પાલન કર’ એમ કહી સદ્ગુણ પાસે જઈ તેણે દીક્ષા અંગીકાર કરી.

ભગવાન સ્થૂલભદ્ર પણ કઠોર મતનું પાલન કરતા હતા. તે સમયે ચાર વરસનો લાગ-લાગત દુષ્કાળ પડ્યો. તે સમયે સમગ્ર સાધુ-સંઘ સમુદ્ર-કિનારે ગયો અને કાલરાત્રિ માફક ભયંકર દુષ્કાલ-સમય પસાર કર્યો. સાધુઓને આહાર-પાણી પૂરતાં ન મળવાથી શ્રુતજ્ઞાનનું પરાવર્તન ન કરી શકવાથી તે સમયે ભણેલું શ્રુત પણ ભૂલાવા લાગ્યું. ‘અસ્વાસ અને પરાવર્તન વગર બુદ્ધિશાળીઓનાં પણ ભણેલાં શ્રુતનો નાશ થાય છે.’ હવે પાટલીપુત્રમાં (શ્રમણ) સંઘને એકઠો કર્યો અને જેની પાસે જેટલાં અંગ, અધ્યયન, ઉદ્દેશાદિક યાદ હતા, તે અહંણુ કરી લીધા. અને એમ કરતાં શ્રીસંઘે અગિયારે અંગો ભેડીને મેળવી લીધાં. હવે દંઢિવાદ માટે કંઈક વિચારણા કરતા હતા, તે સમયે સંઘને યાદ આવ્યું કે ભદ્રબાહુ શુદ્ધ દંઢિવાદ ધારણ કરનારા છે. તેમને બોલાવવા માટે જો સુનિઓને મોકલ્યા. તે બંનેએ ત્યાં જઈને તેમને વંદન કરીને જો હાથની અંજલિ કરવાપૂર્વક સંદેશો જણાવ્યો કે શ્રીસંઘ આપને ત્યાં આવવા માટે આજ્ઞા કરે છે. ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, ‘મે’ મહાપ્રાણ ધ્યાન શરૂ કરેલ હોવાથી ત્યાં માફક આગમન નહિ બની શકે. તેનો જવાબ લઈને તે બંને સુનિઓ શ્રમણસંઘ પાસે પાછા ગયા અને કહેલો જવાબ જણાવ્યો. શ્રીશ્રમણસંઘે પણ ખીજા જો સુનિઓને બોલાવીને આજ્ઞા કરી કે તમારે પહોંચીને આચાર્યને કહેવું કે, જે આચાર્ય શ્રીસંઘની આજ્ઞા ન માને, તેને શું કંડ હોય ? તે અમને કહો. ત્યારે ‘તેને સંઘ-બહાર કરવા જોઈએ’ એમ જ્યારે કહે, ત્યારે તમારે એક સાથે મોટા શબ્દથી આચાર્યને કહેવું કે-‘તો પછી તમે પણ તે કંડપાત છો.’ તે બંનેએ ત્યાં પહોંચી આચાર્યને તે પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ભદ્રબાહુ આચાર્યે તેમને કહ્યું કે, ‘શ્રીસંઘ એ પ્રમાણે ન કરો, પરંતુ આમ કરો કે-મારા ઉપર કૃપા કરી બુદ્ધિશાળી શિષ્યોને અહિં મોકલો,

આ વિષયમાં સમગ્ર શ્રમભુક્ત સંઘે કાયોત્સર્ગ કર્યો, એટલે શાસનદેવી હાજર થઈ કહેવા લાગી કે— ‘જોલો, તમારું શું કાર્ય કરું ?’ સંઘે કહ્યું કે, ‘આ સાધ્વીજીને પ્રભુ પાસે લઈ જાવ.’ દેવીએ કહ્યું, ‘નિર્વિઘ્ન ગતિ માટે તમારે કાઉત્સર્ગમાં જ રહેવું. સંઘે પણ તે વાત કબુલ રાખી અને મને જિનેશ્વરની પાસે લઈ ગઈ. ત્યાં મેં શ્રીસીમંધર સ્વામીને વંદના કરી. પછી જિનેશ્વર સીમંધરસ્વામીએ કહ્યું કે, ‘ભરતજેત્રથી આવેલી આ આચાર્ય નિર્દોષ છે.’ કૃપાથી મારા માટે તેમણે બે ચૂલિકાની રચના કરી. ત્યાર પછી નિઃસંદેહવાળી હું દેવીથી પાછી અહિં મારા સ્થાનમાં આવી અને બે ચૂલિકા મેં સંઘને અર્પણ કરી. એ પ્રમાણે કહીને સ્થૂલભદ્રથી રબ પામેલી તે પોતાના ઉપાશ્રયે ગઈ.

ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્ર પણ વાચના માટે શુરુ પાસે ગયા. ‘તું વાચના માટે અયોગ્ય છે.’ એમ કહી શુરુએ વાચના ન આપી એટલે તેણે હીક્ષાથી માંડી આજ સુધીના અપરાધો યાદ કર્યા. વિચાર કર્યા છતાં પોતાની એક પણ ભૂલ યાદ ન આવી એટલે તેણે કહ્યું કે, મને કોઈ અપરાધ યાદ આવતો નથી. એટલે શુરુએ કહ્યું કે, અપરાધ કરીને હવે યાદ આવતો નથી ? ‘શાન્ત પાપમ્’ એમ શુરુએ કહ્યું. ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્ર શુનો યાદ કરી શુરુના પગમાં પડ્યા અને કહ્યું કે ‘ફરી હવે આમ નહિં કરીશ, માટે મને માફ કરો.’ ‘હવે તું નહિં કરીશ, પરંતુ હમણાં તો તે અપરાધ કર્યો છે, માટે હવે તને વાચના નહિં આપીશ.’ એ પ્રમાણે આચાર્યે તેને કહ્યું. ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્રની વિશ્વંતિથી સર્વ સંઘે શુરુને વિનવણી કરી. ‘મોટા કોપ પામે, તેને પ્રસન્ન કરવા માટે મહાપુરુષો જ સમર્થ બને છે.’ સૂરિએ સંઘને કહ્યું કે, “અત્યારે આણે આમ કર્યું, હવે પછીના મન્દસત્વવાળા આત્માઓ પણ આમ દુરુપયોગ કરશે, માટે બાકીનાં પૂર્વો હવે મારી પાસે જ ભલે રહેતાં. આ ભૂલનો તેને આ જ દંડ હો, અને બીજાને ભણાવવા માટે પણ આ જ દંડ.” પછી શ્રમભુક્ત-સંઘના આગ્રહથી અને ઉપયોગ મૂક્યો એટલે જાણ્યું કે, બાકીનાં પૂર્વોના વિચ્છેદ મારાથી નહિ, પણ ભાવીથી વિચ્છેદ થવાનો છે. ‘હવે બાકીનાં પૂર્વો તારે બીજાને ન આપવાં’ એમ નક્કી કરાવવા પૂર્વક ભદ્રાહસ્વામીએ સ્થૂલભદ્રને વાચના આપી. આ સ્થૂલભદ્રમહાસુનિ સર્વ પૂર્વને ધારણ કરનારા થઈ ગયા, આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરીને તેઓએ ભાવિ કલ્યાણ પામનારા જીવોને પ્રતિબોધ પમાડ્યા. સ્ત્રી-સંબંધથી નિવૃત્તિ પામીને સમાધિભાવમાં હીન બનેલા શ્રીસ્થૂલભદ્રસુનિ કંઠે કરીને દેવલોક પામ્યા. એ પ્રમાણે ઉત્તમ સાધુ-વર્ગની સર્વ પ્રકારના સંસાર-સુખના ત્યાગરૂપ વિરતિની ભાવના યુધ્ધિશાળી ભવ્યાત્મા ભાવે. ૧૩૧-એ પ્રમાણે સ્થૂલભદ્ર-કથાનક પૂર્ણ થયું.

હવે સ્ત્રીના અંગની યથાર્થતા જણાવે છે :—

યકુચ્છકુન્મલ-શ્લેષ્મ-મજ્જાઽસ્થિ-પરિપૂરિતાઃ ।

સ્નાયુસ્મૃતા વહી રમ્યાઃ, સ્ત્રિયશ્ચર્મસેવિકાઃ ॥૧૩૨॥

એમ ચામડાની મશક ભીરતી-પખાળમાં કાલખંડ-માંસ-ટુકડા, વિષ્ટા, કાંત-કાન-જિભનો મલ, શ્લેષ્મ, મજ્જા, વીર્ય, રુધિર, હાડકાં આદિ ભરપૂર ભરીને સીવી લીધી હોય તો બહારથી સુંદર દેખાય; તેમ સ્ત્રીઓ બહારના દેખાવથી સુંદર લાગે, તેમ સ્ત્રીઓ પણ સ્નાયુ-નસો વડે જાણે સીવાએલી હોય, તેમ બહારથી સુંદર દેખાય, પરંતુ તેના શરીરમાં તો માંસ,

વિષ્ટા, ઇન્દ્રિયોના મેલ, શ્લેષ્મ કફ, મનન, ચરખી, રુધિર, હાડકાં આદિ ભરપૂર ભરેલાં છે. ૧૩૨. તથા—

बहिरन्तर्विपर्यासः, स्त्रीशरीरस्य चेद् भवेत् ।

तस्यैव कामुकः कुर्याद्, गृध्र-गोमायु-गोपनम् ॥૧૩૩॥

કઢાચ બે સ્ત્રી-શરીરનો પલટો થઈ બહારનો ભાગ અંદર બાંધ અને અંદરનો ભાગ બહાર આવે, તો કામીઓએ રાત-દિવસ ગીધડા અને શિયાળથી તેનું રક્ષણ કરવું પડે. દિવસે ગીધડા માંસ દેખી ખાવા આવે અને રાત્રે શિયાળો આવે, તેઓને દૂર કરવામાં જ વ્યાકુળ બનવું પડે. પછી ભોગની વાત તો ક્યાં રહી? રાત-દિવસ રક્ષણ કરવામાં એવો વ્યાકુળ બની બાંધ, જેથી બીભત્સ શરીર સાથે ભોગની આહના ન કરે-ભોગકાળ મેળવી શકે નહિ ૧૩૩ તથા—

स्त्रीसस्त्रेणापि चेत् कामो, जगदेतज्जिगीषति ।

तुच्छपिच्छमयं शस्त्रं, किं नादत्ते स मूढधीः ? ॥૧૩૪॥

બે કામદેવ, આ ત્રણલોકરૂપ જગતને સ્ત્રીરૂપી હથિયારથી જિતવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો મૂઢબુદ્ધિવાળો તે સુલભ કાગડા આદિકના પીછાવાળા તુચ્છ શસ્ત્રને ક્યા કારણથી ગ્રહણ કરતો નથી? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે-બે અસાર શ્લેષ્મ કફ આદિક, રસ, લોહી, માંસ, મેદ, હાડકાં, મનન, શુક્ર આદિ અશુચિ પદાર્થોથી ભરેલ ઘણા પ્રયાસથી મેળવી શકાય તેવા સ્ત્રીરૂપ હથિયારથી કામદેવ જિતવાની અભિલાષા કરે છે, તો પછી વગર મહેનતે સહેલાઈથી લભ્ય અને અપવિત્રતા રહિત એવાં પીછાં કેમ ગ્રહણ કરતો નથી? ખરેખર તે મૂર્ખ આ વાત ભૂલી ગયેલ જણાય છે. લોકો આ પ્રમાણે ઘોલે છે કે-‘પોતાના ઘર-આંગણે મધ મળી જવું હોય તો, ક્યો મૂર્ખ તે પર્વત ઉપર લેવા જવાનો પરિશ્રમ કરે? ઇષ્ટ પદાર્થની સિદ્ધિ થવા પછી કેઈ પણ પરિત પ્રયત્ન કરતો નથી.’ ૧૩૪

તથા નિદ્રા ઉડી ગયા પછી આ પણ ચિંતવે—

संकल्पयोनिनाऽनेन, हहा ! विद्वं विद्वम्बितम् ।

तदुत्त्वनामि संकल्पं, मूलमस्येति चिन्तयेत् ॥૧૩૫॥

‘કામની ક્રૂપના કે વિચાર માત્ર કરવો તે વાસ્તવિક કારણ ન ગણાય, છતાં પણ સંકલ્પ એ પણ તેની યોગિનિ-કારણ છે, તેવા સમગ્ર જગતને અનુભવસિદ્ધ એવા આ કામદેવે સમગ્ર જગતને પરેશાન કરવામાં કશી કમીના રાખી નથી. માટે હું તેના સંકલ્પરૂપ મૂળને જ ઊભેલી નાખું’ એમ ભાવના ભાવે.

સમગ્ર વિશ્વ એટલા માટે જણાવ્યું છે કે, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, મહાદેવ આદિ સ્ત્રીનાં દર્શન, આલિંગન, સ્પર્શ આદિ પ્રકારથી વિડબના પામ્યા છે. પુરાણોમાં સંભળાય છે કે-‘મહાદેવ અને ગૌરીના વિવાહમાં બ્રહ્માણુ પુરોહિત બન્યા. પાર્વતીના પ્રણયની પ્રાર્થનામાં મહાદેવ,

ગોપીઓની ખુશામત કરવી ઇત્યાદિકથી શ્રીપતિ(વિષ્ણુ), ગૌતમ ઋષિની ભાર્યા સાથે ક્રીડા કરનાર ઇન્દ્ર, ધૃત્વસ્પતિ(દેવશુરુ)ની ભાર્યા તારામાં ચંદ્ર, અશ્વામાં સૂર્ય પશુ અનુક્રમે વિડંબના પામ્યા ” તેથી કરીને આવા અસાર હેતુઓ ઉભા કરીને જે કામદેવ જગતને પરેશાન કરે છે, તે યોગ્ય ન ગણાય. માટે હવે જગતને વિડંબના પમાડનાર આ વિષયના કારણભૂત સંકલ્પને જ હું મૂળમાંથી ઉખેડી નાખું—એ પ્રમાણે સ્ત્રી-શરીરનું અશુચિપણું, અસારપણું, સંકલ્પચોનિ(કામ)નું સાધન છે—ઇત્યાદિક ચિંતવવું. ૧૩૫. તથા નિંદ્રા ઉઠી ગયા પછી આ પણ વિચારવું—

યો યઃ સ્યાદ્ બાધકો દોષસ્તસ્ય તસ્ય પ્રતિક્રિયામ્ ।

ચિન્તયેદ્ દોષસુક્તેષુ, પ્રમોદં યતિષુ વ્રજન્ ॥૧૩૬॥

રાગ-દ્રેષાદિક દોષરહિત મુનિઓ તથા તેમના શુભોમાં હર્ષ પામતો, આત્મશુભમાં હર્ષ પામતો આત્મ-શુભપાદક જે જે દોષો હોય, તેની પ્રતિક્રિયા વિચારે.

ચિત્ત-પ્રશાન્તિ વાહિકાના બાધક જે જે દોષો—જેવા કે રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહ, કામ, ઇર્ષ્યા, મત્સરાદિક દોષો તેનો પ્રતિકાર વિચારવો. તે આ પ્રમાણે—રાગનો પ્રતિપક્ષ વૈરાગ્ય, દ્વેષ થાય ત્યાં મૈત્રીભાવના, ક્રોધ માટે ક્ષમા, માન માટે નમ્રતા, માયા માટે સરળતા, લોભ માટે સંતોષ, મોહ માટે વિવેક, કામદેવ માટે સ્ત્રીશરીર-વિષયક અશૌચભાવના, ઇર્ષ્યા માટે ઇર્ષ્યાનો અભાવ, પારકાની સંપત્તિના ઉત્કર્ષમાં ચિત્તમાં દુઃખ ન લાવવું—આ પ્રમાણે દરેક દોષોની પ્રતિક્રિયા માનેલી છે.—આ કરવું અશક્ય છે—એમ ન માનવું. જગતમાં એવા અનેક મુનિવરો દેખાય છે કે જેમણે તેવા તેવા દોષોનો ત્યાગ કરીને, તેવા તેવા શુભો પ્રાપ્ત કરીને તેવા શુભમય આત્મા બનાવ્યો છે. માટે કહ્યું છે કે—દોષરહિત એવા મુનિઓ પ્રત્યે પ્રમોદ પામતો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાધક દોષોની પ્રતિક્રિયા ચિંતવે. દોષસુક્ત મુનિના દૃષ્ટાંતથી આત્મામાં પ્રમોદ થાય અને આત્મામાં રહેલા દોષો છોડવા સહેલા બને ૧૩૬. તથા—

દુઃસ્થાં મવસ્થિતિ સ્યેમ્ના, સર્વજીવેષુ ચિન્તયન્ ।

નિર્ભગ્નુસ્તર્ભગ્નૈર્ તેષ્વપર્વગ્નૈર્ વિમાર્ગયેત્ ॥૧૩૭॥

નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવરૂપ આદિ ગતિના જીવો સંખ્યાની દુઃખના કારણ સ્વરૂપ ભવસ્થિતિ વિચારતો, તે જીવો શાશ્વત સ્વાભાવિક મોક્ષસુખ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે ? અથવા તો સમગ્ર સાંસારિક દુઃખથી કેવી રીતે મુક્ત થાય ? તે વિચારે.

ભવસ્થિતિ એટલે તિર્થંચગતિમાં વધ, બંધ, માર ખાવો, પરવશતા, ભૂખ, તરશ, અતિભાર ઉચ્ચકો પડે, અગ-અવધવનું છેદન આદિનું દુઃખ સહેલું પડે. નારકી ગતિમાં સ્વાભાવિક, એક-બીજાની ઉદ્દીરણાથી, પરમાધારી દેવતાઓએ કરેલા, ક્ષેત્રના દીધે થયેલાં દુઃખોની વેદના અનુભવની, કરવતથી કપાતું, કુંભીમાં રંધાતું, ખરાબ કાંટાળા શાસ્મદી વૃક્ષો સાથે આલિંગન, વૈતરણી નદીમાં તરવું ઇત્યાદિક. નરભવમાં દરિદ્રતા, વ્યાધિ-રોગ, પરવશતા,

વધ, યા'ધન વિગેરે. દેવભવમાં ધૃષ્ટ્ય, વિષાદ, ધીબ્ધઓની સંપત્તિ દેખી બળવું, મરણના દુઃખને સંતાપ-આ વિગેરે કારણોથી દુઃખકારણ એવી ભવસ્થિતિને સ્વૈર્યથી વિચારતો, તથા સંસારના સર્વ જીવો સંસારના જન્મ, મરણાદિ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત બની મોક્ષની સાથે કેવી રીતે યોગ પામે-એ વિચારે. ૧૩૭. જગ્યા પછી આ પછુ વિચારે—

સંસર્ગેડ્યુપસર્ગાનાં, દૃઢવ્રતપરાયણાઃ ।

ધન્યાસ્તે કામદેવાદ્યાઃ, જ્ઞાત્યાસ્તીર્યકૃતામપિ ॥૧૩૮॥

દેવતા આદિએ કરેલા ઉપસર્ગો થવા છતાં પણ પોતાના વ્રતમાં મક્કમ રહેલા, તીર્થંકર ભગવતોએ પણ જેમની પ્રશંસા કરેલી છે-એવા કામદેવ આદિ શ્રાવકો ખરેખર ધન્ય છે સંપ્રદાય-ગમ્ય કામદેવની કથા આ પ્રમાણે બાજવી—

ગંગા નદીના કિનારા પાસે નમેલી વાંસ-પંક્તિ માફક મનોહર ચૈત્યધ્વજોથી શોભાયમાન ચંપા નામની મહાનગરી હતી. ત્યાં સર્પના દેહ સરખા લાંબા જીભસ્તંભવાળો, લક્ષ્મીના કુલગૃહ-સમાન જ્વતશત્રુ નામનો રાજા હતો. તે નગરમાં માર્ગનાં મોટા વૃક્ષ માફક અનેક લોકોને આશ્રયરથાન એવો બુદ્ધિશાળી કામદેવ નામનો એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. સ્થિરીભૂત લક્ષ્મી જેવી રૂપ-લાવણ્યથી શોભતી ઉત્તમ આકૃતિવાળી ભદ્રા નામની તેને ધર્મપત્ની હતી. તેને છ કોડ સુવર્ણધન ભૂમિમાં ફાટેલું, તેટલું જ વ્યાજે ફરતું, તેટલું જ વેપારમાં અને દશહજાર ગાયતું એક ગોકુળ એવાં છ ગોકુળો હતાં. તે સમયે પૃથ્વીના સુખની શોભા કરનાર પૂર્ણભદ્ર નામના ઉદ્યાનમાં વસુધરામાં વિહાર કરતા કરતા શ્રીવીરપ્રભુ સમોસર્ગ. કામદેવ પણ ભગવન્તની પાસે ચાલીને આવ્યો અને કૃષ્ણામૃત સરખી ધર્મદેશના સાંભળી. ત્યાર પછી દેવતાઓના, મનુષ્યોના અને અસુરોના શુદ્ધ વીરભગવંત પાસેથી નિર્મળ બુદ્ધિવાળા કામદેવે ચાર પ્રકારનો ગૃહસ્થ-ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તે કામદેવે ભદ્રા સિવાય સર્વજ્ઞોઓનો, છ ગોકુળો સિવાયનાં સર્વ ગોકુળો અને નિધિ, વ્યાજ અને વેપાર એ દરેકમાં છ છ કોડ સિવાય બાકીના સર્વ ધનનાં પચ્ચક્ષુબાણ કર્યાં. પાંચસો હજાર છોડીને બાકીના હજોને, પાંચસો ખેતર, તેટલાં જ ગાડાં અને તેટલાં જ પરદેશથી માલ લાવનારા ગાડાંને છોડી બાકીનાનો ત્યાગ કર્યો. વળી પરદેશથી માલ લાવનાર-લઈ જનાર ચાર ચાર વહાણોને છોડીને બાકીના વહાણોને ત્યાગ કર્યો. એક ગંધ કાષાયી અંગ લુછવાના વસ્ત્ર સિવાય બાકીનાનો, લીલી મધુચંદિ (જેડીમધ) સિવાય બાકીના ફાતણોનો, ક્ષીર અમલક સિવાય બાકીનાં ફળોનો ત્યાગ કર્યો, તથા તેલમર્દન કરવા માટે સહજપાક અને શતપાક સિવાયનાં તેલોનો ત્યાગ કર્યો. સુગંધી ગંધયુક્ત ચોળવાની (માટી) સિવાયના ઉદ્ભવનો ત્યાગ કર્યો. તેમજ આઠ ઘડાથી વધારે પાણીના સ્નાનનો ત્યાગ, ચંદન, અગરના ઘસેલા લેપ સિવાયના લેપ, બતી-પુષ્પની માળા અને પદ્મ-કમળ સિવાયનાં પુષ્પોનો ત્યાગ કર્યો. કૃષ્ણભૂષણ અને મોનોગ્રામ-નામવાળી સુદ્રા સિવાયનાં આભૂષણો, તથા દશાંગ અને અગરના ધૂપ સિવાય બાકીની ધૂપવિધિનો ત્યાગ કર્યો. ઘેબર અને ખાબં સિવાય બાકીની સર્વ મીઠાઈઓનો ત્યાગ, પીપરામળ આદિ કાષ્ઠ ઉકાળીને તૈયાર કરેલી કાષ્ઠપેય (રાજ), કદમ્બ સિવાયના ચોખા, અડદ, મગ અને આદિ કાષ્ઠ ઉકાળીને તૈયાર કરેલી કાષ્ઠપેય (રાજ), કદમ્બ સિવાયના ચોખા, અડદ, મગ અને વટાણા સિવાયની દાળના સૂપ સિવાય બાકીના સૂપનો ત્યાગ, શરદ્ધતુના અનેલા ગાયના ઘીનો ત્યાગ, સ્વસ્તિક (સાથિયો), મંદૂ (ડોહકી), પલ્લવક (પલ્લવકની ભાજી) સિવાયના શાકનો ત્યાગ,

વરસાદના જળ સિવાય, સુગંધિ તામ્બૂલ સિવાય, બાકીના જળ અને મુખવાસનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી પ્રભુને વંદના કરી પોતાના ઘરે ગયો. તેની ધર્મપત્નીએ પણ સ્વામી પાસે આવી શ્રાવકનાં મતો અંગીકાર કર્યાં. કુટુંબનો ભાર મોટાપુત્ર ઉપર નાખી પોતે પૌષધશાળામાં મતોમાં અપ્રમત્તપણે રહેતો હતો.

તે કામદેવશ્રાવક પૌષધશાળામાં કઠિન્નસંગ ધ્યાનમાં રહેલા હતા, ત્યારે રાત્રે તેને શ્લેષ્મ પમાડવા માટે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ દેવ પિશાચનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો. તેના મસ્તકના કેશ બરછટ પીળી કાન્તિવાળા અને ક્યારામાં પાકેલા ડાંગરની સળીઓ સરખા દેખાતા હતા કપાળ ઘડાની ઠીબડી સરખું, તથા ભવાં નોળિયાની પુછડી સરખા, કાન સૂપડાના આકાર જેવા હતા. બેડિયા ચૂલા જેવાં બે નરકોરાં હતાં, ઉંટના જેવા બે હોઠ, ઠાંત હળ સરખા હતા. જિંદગી સર્પ સરખી અને મૂછ ઘોડાના પૂછડા સરખી હતી. તપાવેલ કુલડી સરખી પીળી બે આંખો હતી. હંડપચી સિંહની હંડપચી જેવી હતી. હોઠની નીચેનો ભાગ 'ચિખુક' તે હળના મુખ સરખો હતો. ડોક ઉંટના જેવી હતી છાતી નગર-દરવાજા સરખી હતી. સર્પ સરખી ભયંકર બે ભુજાઓ હતી. બે હાથ પથરની નિશા-ઝોરસિયા સરખા હતા. પાતાલ સરખું ઉંડું પેટ, કૂપ સરખી નાભિ, અજગર સરખું પુરુષચિહ્ન અને ચર્મપાત્ર-કુહલા સરખા વૃષણો હતા. તાડના વૃક્ષ જેવી બે જંઘા, પર્વતની શિલા સરખા બે પગો, અકાંડે-અણધાર્યો વીજળીના કંડાકા સરખો તેનો કોલાહલ શબ્દ ભયંકર હતો. મસ્તક પર ઉંદરની માળા, ડોકમાં સરડા-કાચડાની બનાવેલી માળા ધારણ કરતો, કણ્ઠાભૂષણ-સ્થાને નોળિયા, બાજુબાંધ-સ્થાને સર્પોને ધારણ કર્યાં. તે ક્રોધવાળો બની તર્જની આંગળી સરખો ચોચુક ભયંકર રીતે ઉગારીને તથા મ્યાનમાંથી તરવાર બહાર ખેંચતો કામદેવને એમ કહેવા લાગ્યો- 'અરે ! કોઈએ ન કરેલી એવી પ્રાર્થના કરનાર ! આ તે શું માંડ્યું છે ? હે રાંકડા ! તારા સરખાને વળી સ્વર્ગ કે મોક્ષની અભિલાષા થઈ છે ? આ શરૂ કરેલ કાર્યનો ત્યાગ કર, નહિંતર ઝાઝની ડાળ પરથી જેમ રૂળ, તેમ આ તીક્ષ્ણ તરવારથી તારા મસ્તકને ભોંય પર રગદોળી પાડીશ. આ પ્રમાણે પિશાચે તર્જના કરવા છતાં પણ કામદેવ પોતાની સમાધિથી લગાર પણ અલાયમાન ન થયો. શું અષ્ટાપદ, પાડાના શબ્દોથી કદાપિ શ્લેષ પામે ખરો ? કામદેવ શ્રાવક પોતાના શુભધ્યાનથી બિલકુલ અલાયમાન ન થયો, ત્યારે અધમ દેવે બે ત્રણ વખત તે પ્રમાણે કહ્યું. તેથી શ્લેષ ન પામ્યો, એટલે વળી શ્લેષ પમાડવા માટે તેણે હાથીનું શરીર બનાવ્યું. કારણ કે, 'બલપુરુષો પોતાની શક્તિને છેડા દેખ્યા સિવાય અધમકાર્યથી અટકતા નથી.' સજળ મેઘ સરખું સ્થામ, અતિ ઉંચું અને બાણે ચારે બાજુથી મિથ્યાત્વ એક દગલામાં આવીને એકઠું થયું હોય તેવું શરીર ધારણ કર્યું. તેણે લાંબા ભયંકર આકારવાળા અને બાણે યમરાજના બે ભુજાઈડ હોય, તેવા હંતૂશળ-યુગલને ધારણ કર્યું. તથા કાળ-પાશ સરખી સૂંઠને ઉંચી લંબાવીને કામદેવને એમ કહ્યું કે, આ કપટ-પાખંડનો ત્યાગ કર. હે માયાવી ! આ માયાનો ત્યાગ કર અને મારી આસાથી સુખથી રહે, ક્યા પાખંડી યુરુએ આ પ્રમાણે તને ભરમાવ્યો છે ? બે ટું આ ધર્મનો ત્યાગ નહિં કરે તો, મારા સૂંઠરૂપ હંડ વડે તને એકદમ આ સ્થાનથી ઉછાળીને આકાશ સુધી લઈ જઈશ અને વળી આકાશથી નીચે પડીશ ત્યારે આ હંતૂશળમાં એવી રીતે બીલીશ કે તારા શરીરમાં હંતૂશળો આર-પાર ભોંકાઈને

પછી લાકડા ચીરવા માફક તેને ચીરી નાખશે. કુંભાર જેમ માટીને ગૂંદે, તેમ પગ વડે એવી રીતે તારા દેહતું મર્દન કરીશ, જેથી તું નિર્દયપણે મૃત્યુ પામી તલવટીના ચરણ માફક કે ઘાણીમાં પીલાએલ યોગ માફક ક્ષણવારમાં એક પિંડ-સ્વરૂપ બની જશે. ઉન્મત્ત એવા તેણે ભયકરપણે ભયનાં વચનો કહ્યાં, છતાં ધ્યાનમગ્ન બનેલા કામદેવ શ્રાવકે તેને પ્રત્યુત્તર બિલકુલ ન આપ્યો. દહાશયવાળા કામદેવને અક્ષોભિત-અડાલ દેખીને તે દુષ્ટાશયવાળા અધમ દેવે એ જ પ્રમાણે બે ત્રણ વખત વળી સંભળાવ્યું. વચનોથી પણ ક્ષોભ ન પામ્યો, ત્યારે સંદેહથી તેને ભીંસમાં લઈ આકાશમાં ઉછાળ્યો અને પૂજો ઉછાળે, પછી ઝીલી લે, તેમ ઝીલી લીધો. હંતુણોથી વીધી નાખ્યો, પગથી ચગલીને મર્દન કર્યું. ‘ધર્મકર્મોના વિરોધી દુરાત્માઓને શું અકાર્ય હોય ?’ મહાસત્ત્વવાળા કામદેવે આ સહન કર્યું. પર્વત માફક સ્થિર રહી લગાર પણ સ્થિરતા ન છોડી. આવા કાર્યથી પણ તે ધ્યાનથી ચલાયમાન ન થયા, એટલે અહંકારી તે અધમદેવે સર્પરૂં રૂપ વિકુવ્યું. આગળ માફક ફરી પણ તે દેવે તેને ખીવડાવવા માટે એ પ્રમાણે કહ્યું, પણ ધ્યાનમાં એકાગ્ર બનેલો તે ધીર લગાર પણ ભય ન પામ્યો. વારંવાર તે જ વચનોથી નિર્ભય બનેલા તેને બેઠાને તે સુરાધમ તખલાને જેમ વાધર તેમ સર્પે પોતાના દેહથી ભરડો દઈ તેને ભીંસમાં લીધો. સર્પ નિર્દય બની ઢાંતોથી તેને ખૂબ ડાંચ્યો, છતાં પણ તેણે પોતાના ધ્યાનામૃતમાં મસ્ત બની વેદનાને ન ગણકારી. ત્યાર પછી પોતાનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરી દિશાઓમાં અજવાળું ફેલાવતો તે દેવ પૌષધશાળામાં પ્રવેશ કરી એમ કહેવા લાગ્યો કે, હે કામદેવ ! ખરેખર તમે ધન્ય છો, ઈન્દ્ર મહારાજે દેવસભામાં તમારી પ્રશંસા કરી, જે હું સહન કરી શક્યો નહિ, તેથી અહિં તમને અલાયમાન કરવા આવ્યો. કારણ કે, ‘કેટલીક વખત સ્વામીઓ પોતાની મોટાઈથી અછતી વસ્તુનાં પણ ખોટાં વર્ણન કરે છે.’ તે કારણે વિવિધ રૂપોની વિકુર્વણ કરીને મેં તમારી પરીક્ષા કરી. ઈન્દ્ર જેવા પ્રકારની તમારી પ્રશંસા કરી હતી, તેવા જ તમે ખરેખર નિઃશંક ધર્મમાં ધીરતાવાળા છો. પરીક્ષા કરતાં તમને મેં જે હેરાન કર્યાં, તે અપરાધની ક્ષમા માગું છું. આ પ્રમાણે દેવ કામદેવને કહીને પોતાના ભવનમાં ચાલ્યો ગયો અને અખંડવ્રતવાળા તેણે પોતાની પ્રતિમા-કાઉસસગ પાચે. સુષુ પ્રત્યે વત્સલતાવાળા વીર ભગવતે પણ સમવસરણની સભામાં ઉપસર્ગ સહન કરવાવાળા કામદેવની પ્રશંસા કરી. બીજા દિવસે કામદેવ શ્રાવક ત્રણે જગતના સ્વામી વીરપ્રભુના ચરણ-કમળના વંદન માટે આવ્યો. ભગવતે પણ ગૌતમ આદિક મુનિવરોને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, “ગૃહસ્થ-ધર્મમાં પણ કામદેવે આવા ઉપસર્ગો સમભાવથી નિર્ભયપણે સહન કર્યાં, તો પછી સર્વ મનને ત્યાગ કરનાર ચતિધર્મમાં તત્પર તમારા સરખાએ તો તેવા ઉપસર્ગો વિશેષ પ્રકારે સહેલા બેઠાં.” કામદેવ શ્રાવકે કર્મને નિર્મૂલન કરવાના ઉપાયભૂત એવી શ્રાવકની અગીઆરે પ્રતિભાઓ કેમસર વહન કરી. અતે સંલેખના કરીને ત્યાર પછી તેણે અનશનવ્રત અગીકાર કર્યું. ઉત્તમ પ્રકારની સમાધિ પ્રાપ્ત કરી ક્લધર્મ પામી તે અરુણાલ નામના વિમાનમાં આ પલ્લોપમના આયુધવાળો દેવ થયો. ત્યાંથી અવી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિ પામશે જેવી રીતે કામદેવે ઉપસર્ગમાં પણ પોતાના વ્રતમાં અડગ રહી સ્વાભાવિક ધૈર્ય ધારણ કર્યું, તેથી તીર્થંકર ભગવતે પણ તેની પ્રશંસા કરી; તેવી રીતે બીજા ઉત્તમ આત્માઓએ પણ તેવા પ્રકારે અડગ વ્રત ધારણ કરનાર બનવું. એ પ્રમાણે કામદેવની કથા કહી. ૧૩૮.

આ પણ જાણે ત્યારે વિચારવું—

જિનો દેવઃ કૃપા ધર્મો, ગુરવો યત્ર સાધવઃ ।

શ્રાવકત્વાય કસ્તસ્મૈ. ન શ્લાઘેતાવિમૃદધીઃ ? ॥ ૧૩૯ ॥

જે શ્રાવકધર્મમાં રાગાદિ શત્રુઓને જિતનારા દેવ છે, દુઃખીનાં દુઃખને દૂર કરવાની અભિલાષારૂપ કૃપા ધર્મ છે, પંચમહાવ્રતમાં તત્કલીન ગુરુવર્યો ધર્મોપદેશકો છે; કયો તત્ત્વ સમજનાર તેવા શ્રાવકધર્મની પ્રશંસા ન કરે ? રાગાદિવાળા દેવો પૂજનીય દેવ નથી, હિંસાહિંસવરૂપ યજ્ઞાદિ ધર્મ નથી અને પરિગ્રહ અને આરંભવાળા ગુરુ નથી. તે દેવ, ગુરુ, ધર્મ ન કહેવાય. ૧૩૯. તથા નિદ્રા ઉડી ગયા પછી શ્રાવકપણામાં ભાવવા યોગ્ય ભાવનાઓ સાત શ્લોકોથી જણાવે છે :—

જિનધર્મવિનિર્મુક્તો, મા મૂવં ચક્રવર્ચ્ચપિ ।

સ્વાં ચેદોડપિ દરિદ્રોડપિ. જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્રરૂપ જિનધર્મથી રહિત ચક્રવર્તીપણું મને મળતું હોય, તો ન જોઈએ. કારણ કે, ધર્મ વગરનું તે નરકે લઈ જાય છે. પરંતુ જૈનધર્મના દહ સંસ્કારવાળા કુટુંબમાં દરિદ્ર નોકર થઈ તો તે પણ મને ઘણું ઇષ્ટ છે કે, જ્યાં ધર્મ-પ્રાપ્તિ સુલભ છે. ૧૪૦. તથા—

ત્યક્તસંગો જીર્ણવાસા, મલક્ષિન્ન-કલેવરઃ ।

મજન્ માધુર્કી વૃત્તિ, મુનિચર્યી કદા શ્રયે ? ॥ ૧૪૧ ॥

મારા માટે આવો શુભ સમય ક્યારે આવશે કે, હું સર્વ સંગને ત્યાગ કરનારો થાઉં, જૂનાં કપડાવાળો, મેદલચુકત શરીરવાળો થઈ માધુર્કી વૃત્તિને ભજનારો બનું ? જે માટે કહેલું છે કે :—“ જેવી રીતે ખીબા માટે ઉગાડેલા વૃક્ષનાં પુષ્પોમાંથી ભમરો રસ-પાન કરે છે, પરંતુ પુષ્પોને લગાર પણ પીડા કરતો નથી અને પોતાના આત્માને સંતોષ પમાડે છે, એવી રીતે ગૃહસ્થોએ પોતા માટે કરેલા આહારમાંથી થોડો થોડો આહાર તેમને અંતરાય કે પીડા ન થાય તેમ દાનૈષણ અને ભક્તૈષણ કરવા પૂર્વક ગ્રહણ કરે છે, જેઓ આ લોકમાં બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહથી મુક્ત છે, તેઓ શ્રમણ કહેવાય છે.” એવી રીતે આપોઆપ સહજ તૈયાર થએલાં પુષ્પો વિષે જેમ ભમરા તેમ સાધુઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થએલા આહારથી શરીર અને સંયમયાત્રા સાધીશું, પરંતુ કોઈપણ પ્રકારે ભમરાની ઉપમાથી ખીબા છવોને આઘાત પહોંચાડીશું નહિ.” આવું નામ માધુર્કી વૃત્તિ. મૂલશુભ અને ઉત્તરશુભવાળી આવી મુનિઓની ચર્ચાનું સેવન હું ક્યારે કરીશ ? ૧૪૧. તથા—

ત્યજન્ દુઃશીલસંસર્ગી, ગુરુપાદરજઃ સ્પૃશન્ ।

કદાઽહં યોગમભ્યસ્યન્, પ્રમથેયં મવચ્છિદે ? ॥ ૧૪૨ ॥

ભરપુરેષ, સૈનિક, ભાંડ-ભવાયા, ગણિકા વગેરે લૌકિક દુઃશીલવાળા અને પાસત્યા, ઓસણા કુશીલ, સંસ્કૃત, યથાચ્છક તે લોકોત્તર દુઃશીલ-તેમના સાથે સહવાસ-સંસર્ગ કરવો, તે

હું:શીલ-સંસર્ગ, તેનો ત્યાગ કરીને શુભહારાજના ચરણ-રજને સ્પર્શતો અર્થાત્ સત્પુરુષોનો સંસર્ગ કરતો; ત્રણે યોગોનો વારંવાર અભ્યાસ કરીને ભવનો ઉત્તેજ કરવા માટે હું ક્યારે શક્તિશાળી બનીશ ? તથા—

મહાનિશાયાં પ્રકૃતે, કાયોત્સર્ગે પુરાદ્ બહિઃ ।

સ્તમ્ભવત્ સ્કન્ધકષણં, વૃષાઃ કુર્યુઃ કદા મયિ ? ॥ ૧૪૩ ॥

રાત્રિએ નગર બહારના પ્રદેશમાં શ્રાવકની પ્રતિમારૂપ કાયોત્સર્ગ કરતો હોઈ, ત્યારે કોઈ બળદ કે પશુ આવી મને શિલાસ્તંભ કે વૃક્ષ-થડ માની ક્યારે પોતાની ગરદનની બધુ મારા શરીર સાથે ઘસીને ફર કરશે ? પ્રતિમા વહન કરનાર શ્રાવક નગર બહાર કાયોત્સર્ગ એકાગ્રતાથી કરે, ત્યારે શિલાસ્તંભની ભ્રાન્તિથી વૃષભો પોતાની ગરદન ઘસે છે. યતિ થવાની અભિલાષાવાળાની અપેક્ષાએ આ સમજવું. બિનકલ્પી સાધુઓને તો હંમેશાં કાયોત્સર્ગનો સંભવ હોય છે. ૧૪૩. તથા—

વને પશ્ચાસનાસીનં, ક્રોદસ્યિતમૃગાર્મકમ્ ।

કદાઽઽપ્રાસ્યન્તિ વક્ત્રે માં, જરન્તો મૃગયૂથપાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

હું વનમાં પશ્ચાસન કરીને બેઠેલો હોઈ, ત્યારે મૃગ-અર્ચ્યાઓ વિશ્વાસ પૂર્વક મારા યોગમાં આવી ક્યારે કીડા કરશે ? આ પ્રકારે મારા શરીરની પણ સંભાળ ન લેતો હોઈ—એવા શરીરની ફરકાર વગરના મારા મુખને વૃદ્ધ મૃગો ક્યારે વિશ્વાસ પૂર્વક સુંઘશે ? વૃદ્ધમૃગ કહેવાતું પ્રયોગન એ સમજવું કે, સહેજે તેઓ કોઈના એકદમ વિશ્વાસ ન કરે, પણ પરમ સમાધિની નિશ્ચલતા દેખી તેવા વૃદ્ધ મૃગલાઓ પણ એવા વિશ્વાસુ બની જાય કે નિર્ભયતાથી મુખ આટે કે સુંઘે ૧૪૪. તથા—

શત્રૌ મિત્રે તૃણે જ્ઞેણે, સ્વર્ગેઽમ્ભનિ મળૌ મૃદિ ।

મોક્ષે મયે મવિવ્યાપિ, નિર્વિશેષમતિઃ કદા ? ॥ ૧૪૫ ॥

હવે હું શત્રુ અને મિત્રમાં, તૃણ અને ઋસિમુદ્ધાય વિષે, સુવર્ણ કે પથ્થર, મણિ કે માટીમાં, મોક્ષ અથવા ભવમાં ક્યારે સમાન બુદ્ધિવાળો બનીશ ? શત્રુ-મિત્રાદિકથી માંડી મણિ અને માટીમાં તો હજુ બીજાઓ સમાન બુદ્ધિ કરનારા મળી આવે, પણ પરમવૈરાગ્ય પામેલા આત્માઓને તો મોક્ષ અને ભવમાં પણ કશો ય ફેરક લાગતો નથી. જે માટે કહેછું છે કે— “મોક્ષે મયે ચ સર્વત્ર, નિઃસ્પૃહો મુનિ-સત્તમઃ”=“મુનિઓમાં જે ઉત્તમ હોય, તેઓને તો મોક્ષ કે ભવ ફેરકમાં નિઃસ્પૃહ લાવ હોય છે.” આ મનોરથો કેમસર આગળ આગળના ચરિયાતા હોય છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ શ્લોકમાં બિનધર્મના અતુરાગનો મનોરથ, બીજામાં સાધુધર્મ શ્રેષ્ઠ કરવાનો મનોરથ, ત્રીજામાં સાધુધર્મની અર્થમાં ઉત્કૃષ્ટકોટીનું ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાના મનોરથ, ચોથામાં કાયોત્સર્ગાદિમાં નિષ્કંપલાવ મેળવવાના મનોરથ, પાંચમાં પર્વત, શુક્રા આદિ નિર્જન સ્થળમાં રહીને મુનિચર્યા પાળવાના મનોરથ, છઠ્ઠામાં પરમ સામાયિક સુધી પહોંચવાના મનોરથ કહેલા છે. ૧૪૫. હવે ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

અધિરોદ્ધુ ગુણશ્રેણી, નિઃશ્રેણી, મુક્તિવેશ્મનઃ ।

પરાનન્દલતાકન્દાન્, કુર્યાદિતિ મનોરથાન્ ॥ ૧૪૬ ॥

મોક્ષરૂપી મહેલમાં ચડવા માટે ગુણો રૂપી નિસરણીના પગથીયા સ્વરૂપ આવા પ્રકારના મનોરથો કરવા. વળી મનોરથો કેવા છે ? જેમ કંઈથી લતા તૈયાર થાય છે, તેમ આ જણાવેલા મનોરથોથી પરમસામાયિક સ્વરૂપ જે પરમાનંદ તે પ્રગટ થાય છે. ૧૪૦ થી ૧૪૬ સુધી સાત શ્લોકોનો અર્થ સમજાવ્યો. ઉપસંહાર કરે છે—

इत्याहोरात्रिकीं चर्यामममत्तः समाचरन् ।

यथावदुक्तवृत्तस्थो, गृहस्थोऽपि विशुध्यति ॥ ૧૪૭ ॥

આ પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિની શ્રાવકની ચર્યા અપ્રમત્તપણે સમ્યક્ પ્રકારે આચરતો અને જિનાગમમાં કહેલી શ્રાવકની અગ્નીઆર પ્રતિમા તે રૂપ મતમાં રહેલો યથાવત્સમ્યગ્, વિધિથી તેની આરાધના કરતો સાધુ થયો ન હોવા છતાં પણ ગૃહસ્થપણામાં અલ્પપાપવાળો થઈ નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરે છે.

અગિયાર પ્રતિમા

હવે તે પ્રતિમાઓ કઈ કે જેમાં રહેલો ગૃહસ્થ પણ નિર્મળ થાય છે, તે કહે છે—

૧ દર્શન પ્રતિમા — શકાદિ દોષરહિત, પ્રશમાદિ લક્ષણોથી યુક્ત, સ્થૈર્યાદિ ભૂષણોથી ભૂષિત, એવું, મોક્ષમાર્ગના મહેલના પાયારૂપ સમ્યગ્દર્શન, તેનું ભય, લોભ, લગ્નાદિ વિદ્વોથી કોઈપણ અતિચારનું સેવન કયાં વગર નિરતિચારપણે એક મહિના સુધી લાગલાગટ પાલન કરવું.

૨ બીજી વ્રત પ્રતિમા — પૂર્વની પ્રતિમાના અનુષ્ઠાન સાથે નિરતિચારપણે બારે જતો જે મહિના સુધી લાગલાગટ અવિરાધિતપણે પાલન કરવારૂપ.

૩ ત્રીજી સામાયિક પ્રતિમા — ત્રણ મહિના સુધી બંને કાળે અપ્રમત્તપણે આગળની પ્રતિમાઓના અનુષ્ઠાન સહિત સામાયિકના દોષો ટાળીને સામાયિક કરવું.

૪ ચોથી પૌષધ પ્રતિમા — ચાર મહિના દરેક ચતુષ્પર્વીમાં પૂર્વ અનુષ્ઠાન સહિત આઠ પહોરના પૌષધનું નિરતિચારપણે પાલન કરવું.

૫ પાંચમી કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા — આગળ કહેલ ચારેય પ્રતિમાઓના અનુષ્ઠાન પાલન કરવા પૂર્વક પાંચ મહિના સુધી ચારે પર્વોમાં ઘરમાં, ઘરના દ્વારમાં કે ચૌટા કે ચોકમાં પરિષદ-ઉપસર્ગમાં આખી રાત્રિ ચલાયમાન થયા વગર કયાને વોસરાવવારૂપ કાયોત્સર્ગમાં રહેવું. આમ આગળ આગળની દરેક પ્રતિમાઓની અંદર પહેલા પહેલાની પ્રતિમાઓનાં અનુષ્ઠાન, નિરતિ-ચારતા, પ્રતિમા પ્રમાણે સમય-કાળમર્યાદા તેટલા મહિનાની સમજા લેવી. તેમજ આગળ કહીશું, તે પ્રતિમામાં પણ પહેલાની પ્રતિમાનું અનુષ્ઠાન સમજા લેવું.

૬ પ્રહ્લ્યાચર્ય પ્રતિમા — છ મહિના સુધી ત્રિકરણ યોગે નિરતિચાર પ્રહ્લ્યાચર્ય-પાલન

૭ સચિત્તવર્જન પ્રતિમા — સાત મહિના સુધી સચિત્તનો ત્યાગ.

૮ આરંભ-વર્જન પ્રતિમા — આઠ મહિના સુધી પોતે આરંભ ન કરે.

૯ પ્રેમ્ય-વર્જન પ્રતિમા — નવ મહિના સુધી ખીજ પાસે પણ આરંભ ન કરાવે.

૧૦ ઉદ્દિષ્ટ વર્જન પ્રતિમા — દશ મહિના સુધી પોતાને માટે રાંધેલો કે તૈયાર કરેલો આહાર પણ પોતે ન વાપરે.

૧૧ શ્રમણભૂત પ્રતિમા — અગિયાર મહિના સુધી સ્વજનાદિકનો સંગ છોડી, રમેહરણાદિ સાધુવેષ ધારી, કેશનો લોચ કરી, ગોકુલ આદિક પોતાના સ્વાધીન સ્થાનમાં રહેલો ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ભિક્ષા આપો’ એમ બોલતો આહાર આપનારને ‘ધર્મલાભ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યા વગર સુસાધુ માફક સુંદર આચારોનું પાલન કરવું. કહેલું છે કે—

‘સમ્યક્ત્વંત આત્માની કાયા-શરીર મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થવાથી શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ દુરાચર્ય કલંકથી રહિત હોય, તે અહિં દર્શનપ્રતિમા સમજવી. નિરતિચાર અણુવ્રતાદિક બાર વ્રતો પાળવાં, તે ખીજ વ્રતપ્રતિમા, સામાયિકનું શુદ્ધપણે પાલન કરવું, તે ત્રીજી સામાયિક પ્રતિમા આગળ કહેલાં સર્વ અનુષ્ઠાનો સાથે બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યારૂપ ચતુષ્પર્વીમાં સમ્યગ્ રીતિએ પૌષધ-પાલન, તે ચોથી પૌષધ પ્રતિમા. પૂર્વે કહેલાં સર્વ અનુષ્ઠાનોથી યુક્ત ચાર પર્વરાત્રિમાં ઘરે, ઘરના દ્વારે કે ચૌટામાં પરિષદ-ઉપસર્ગમાં નિષ્કંપપણે કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા ધારણ કરીને અડગ રહે, તે પાંચમી પ્રતિમા. (આ પ્રતિમા અંગે આટલું વિશેષ પણ બાણવું કે આમાં સ્નાન ન કરવાનું, રાત્રે ચારે આહારનો ત્યાગ, ધોતીને કચ્છ વાળે નહિ, ચારપર્વી દિવસે સંપૂર્ણ પ્રહ્લ્યાચર્ય-પાલન, અને તે સિવાયના દિવસોમાં રાત્રીમાં સ્ત્રી અને લોગનું પ્રમાણ નક્કી કરે. કાઉરુસંગમાં બિનેશ્વરોનું ધ્યાન કરે, પાંચ મહિના સુધી કામની નિકા કરે-પચાશક)

છઠ્ઠી પ્રતિમામાં પ્રહ્લ્યાચર્ય-પાલન, સાતમીમાં અચિત્ત આહારનો જ ઉપયોગ કરે, આઠમીમાં સાવધારણનો ત્યાગ, નવમીમાં ખીજ પાસે પણ આરંભ ન કરાવે, દસમીમાં પોતાના નિમિત્તે કરેલો આહાર ન ખાય, અગીયારમી પ્રતિમામાં નિઃસંગ બની, સાધુવેષ ધારણ કરી, કાષ્ઠપાત્ર ધારણ કરે, મસ્તકે કેશનો લોચ કરે, સુસાધુ માફક પૂર્વે જણાવેલા શુભમાં આદરવાળો બને. ૧૪૭. હવે પાંચ શ્લોકોથી વિશેષ વિધિ કહે છે.—

સોધાવચ્ચકયોગાનાં, મજ્ઞે મૃત્યોરથાગમે ।

કૃત્વા સંલેખનામાદૌ, પ્રતિપદ્ય ચ સંયમમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન-મોક્ષસ્થાનેષુ શ્રીમદર્હતામ્ ।

તદભાવે ગૃહેષ્વર્યે, સ્થળિલે જન્તુવર્જિતે ॥ ૧૪૯ ॥

ત્યક્ત્વા ચતુર્વિધાહારં, નમસ્કારપરાયણઃ ।

આરાધનાં વિધાયોચ્ચૈશ્વર્યુઃશરણમાશ્રિતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

इह लोके परलोके, जीविते मरणे तथा ।

ત્યક્ત્વાઽઽશ્રેયાં નિદાનં ચ, સમાધિસુધયોક્ષિતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

परीषद्गोपसर्गेभ्यो, निर्भीको जिनभक्तिमाक् ।

પરિપથેત મરણમાનન્દઃ શ્રાવકો યથા ॥ ૧૬૨ ॥

તે શ્રાવક અવસ્થા કરવા યોગ્ય યોગો અર્થાત્ સંયમ-વ્યાપારો તે શરીરશક્તિ ન હોવાથી તેનો ભંગ થાય તે એક કારણ, બીજું મૃત્યુ-સમય પ્રાપ્ત થયો હોવાથી સંલેખના કરવી. અર્થાત્ શરીર અને કષાયો પાતળા કરવા તે સંલેખના, તેમાં શરીર-સંલેખના તે કહેવાય, જેમાં કેમ-સર ભોજનનો ત્યાગ કરવામાં આવે. કષાય-સંલેખના તે ક્રોધાદિ કષાયોનો પરિહાર કરવો. તેમાં પ્રથમ શરીર-સંલેખનાતું આ કારણ શરીરની સંલેખના એટલે પાતળું કરવું-શરીરની સંલેખના કરવામાં ન આવે તો, અકસ્માત્ ધાતુઓનો હોભ થવાથી છેલ્લા સમયમાં શરીરધારી છુવોને આર્તધ્યાન થઈ બચ.

બીજી કષાય-સંલેખનાતું વળી આ કારણ સમજવું-“તે” તપશ્ચર્યા કરીને શરીર કૃશ કરી નાખ્યું, તેની પ્રશંસા હું કરતો નથી. આ તારી આંગળી શા કારણે ભાંગી ગઈ તે સમજ ! માટે ભાવ-સંલેખના કર, અનશન કરવાની ઉતાવળ ન કર.” એ વિગેરે વિસ્તારથી કહ્યું. યથા-ઔચિત્યથી સંયમ પણ અંગીકાર કરે. તેમાં આ સામાચારી સમજવી. શ્રાવક સમગ્ર શ્રાવક-ધર્મના ઉદ્ધાપન માટે જ બાણે હોય તેમ છેવટે સંયમ અંગીકાર કરે. તેવા શ્રાવકને અતે સંયમધર્મના બાકી રહેલ ધર્મસ્વરૂપ સંલેખના અંગીકાર કરવી યોગ્ય છે. જે માટે કહેલું છે કે-‘સંલેહના ડ ઈતે, ન નિઝોઝા જેણ પવ્વઘહ કોઈ ।’

ત્યાર પછી જે અત સમયે પણ અંગીકાર કરે, તે સંયમ હીધા પછીના કાળમાં સંલેખના કરીને મરણ અંગીકાર કરે. જે સંયમ અંગીકાર ન કરે, તેના માટે સમગ્ર અથ ‘જેમ આનંદ શ્રાવક’ ત્યાં સુધીનો સંબંધ હોવો. ૧૪૮.

જન્મ દીક્ષા-૦-ત્યાં શ્રીઅહીં-ત ભટ્ટારકના જન્મ, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, મોક્ષ કૃત્યાણુકો થયાં હોય, તે સ્થાનકોમાં, તેમાં જન્મસ્થાનકો ક્યાં ? ઋષભાદિક બિનેશ્વરોની જન્મભૂમિઓ અનુક્રમે આ પ્રમાણે બાણુવી :- ૧ ઇક્ષ્વાકુભૂમિ, ૨ અયોધ્યા, ૩ શ્રાવસ્તી, ૪ વિનિતા, ૫ કોશલપુર, ૬ કૌશામ્બી, ૭ વારાણસી, ૮ અંદ્રાનના, ૯ કાકંદી, ૧૦ ભદ્રિલપુર, ૧૧ સિંહપુર, ૧૨ ચમ્પા, ૧૩ કપિલા, ૧૪ અયોધ્યા, ૧૫ રત્નપુર, ૧૬-૧૭-૧૮ ગબ્બુર, ૧૯ મિથિલા, ૨૦ રાજગૃહ, ૨૧ મિથિલા, ૨૨ શૌર્ધ્ધ(રિ)નગર, ૨૩ વારાણસી, અને ૨૪ કુંડપુર.

તેમનાં દીક્ષાસ્થાનો :- ઋષભદેવ ભગવતે વિનિતા નગરીમાં, અરિષ્ટનેમિ ભગવતે દ્વાર-વતીમાં, બાકીના તીર્થંકરોએ પોતાની જન્મભૂમિમાં દીક્ષા લીધી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં,

૨૨ પરીપહેા

“ક્રુત્વિયાસા-શીતોષ્ણ-દંશ-મશક-નાગન્યારતિ-સ્ત્રી-ચર્ચા-નિપદ્યાશય્યાઽઽક્રોશ-વધ-યાઙ્ગ્વા
ઽભામ-રોગ-તૃણસ્પર્શ-મલ-સત્કાર-પ્રજ્ઞા-જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણાઃ ॥” આ પ્રમાણે બાવીશ પરીપહેા
કહ્યા, તેના પર જ્ય મેળવવો તે આ પ્રમાણે :—

૧. ક્રુધા-પરીપદ - ક્રુધાથી પીડાએલો શક્તિવાળો વિવેકી સાધુ ગોચરીની એવણાનું
ઉત્સવન કર્યા વગર, દીનતા લાવ્યા સિવાય કે અકળાયા વગર માત્ર પોતાની સંયમયાત્રાના
નિર્વાહ માટે ભિક્ષા માટે ફરે.

૨. તૃષા-પરીપદ - તત્ત્વ સમજનાર એવો તરસ્થો થએલો સુનિ માર્ગમાં ચાલતાં નદી,
તળાવ, વાવડીનું જળ દેખી, તે પીવાની ઇચ્છા ન કરે, પરંતુ દીનતાનો ત્યાગ કરી અચિત્ત
જળની ગવેષણા કરે

૩. શીત-પરીપદ - ઠંડીથી પીડાતો હોવા છતાં, પાસે વસ્ત્ર, કંબલ ન હોય તો પણ,
ન કંઈપે તેવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે નહિં કે ઠંડી દૂર કરવા અગ્નિ ન સળગાવે.

૪. ઉષ્ણ-પરીપદ - જમીન તપેલી હોય કે બકારો થતો હોય, તો ગરમીની નિંદા કરે
નહિં તેમજ વીંજણો-પંખો, સ્નાન કે ગાત્ર ધોવાની અભિલાષા કરે નહિં

૫. ડાંસ-મચ્છર-પરીપદ - ડાંસ, મચ્છર, માકડ કે તેવી જીવાતો ડખ મારતા હોય,
કારણ કે દરેક જીવો આહારનું પ્રિયપણું બાંધે છે. માટે તેમને ત્રાસ ન પમાડવા, દ્વેષ ન કરવો,
કે નિરાશ ન કરવા, પણ તેમની ઉપેક્ષા કરવી

૬. નાગ્ન્ય-પરીપદ - વસ્ત્ર ન હોય કે અશુભ વસ્ત્ર હોય અથવા આ સાદુ, આ ખરાબ
છે-એમ ન ઇચ્છે; માત્ર લાભાલાભની વિચિત્રતાનો વિચાર કરે, પણ વસ્ત્રરહિતપણાથી દુઃખ
ન લાવે.

૭. અરતિ-પરીપદ - ધર્મ-બગીચામાં આનંદ કરતો યતિ વિહાર કરતાં, બેસતાં, ઉઠતાં
કે સંયમ અનુષ્ઠાન કરતાં કદાપિ અરતિ-કંટાળો ન કરે, હંમેશાં સ્વસ્થતાનો જ આશ્રય કરે.

૮. સ્ત્રી-પરીપદ - દુધ્યાન ઉત્પન્ન કરાવનાર, સંગરૂપ કર્મક્રિમ્બરમાં મલિન કરનાર,
મોક્ષમાર્ગમાં વિઘ્ન કરાવનાર હોવાથી અર્ગલા-સમાન એવી સ્ત્રીઓ યાદ કરવા માત્રથી ધર્મનો
નાશ કરનાર થાય છે, માટે તેને યાદ જ ન કરવી

૯. અર્ચા-પરીપદ - ગામ, નગર, શહેર આદિમાં અનિયતપણે રહેનાર કોઈપણ સ્થાનની
મમતા વગરનો, વિવિધ અભિગ્રહોને ધારણ કરતો, એકલો હોય તો પણ દરેક મહિને
સ્થાનાન્તર કરે

૧૦ નિષદ્યા-પરીપદ - સ્મશાનાદિક જે સ્થળમાં રહેવાય, તે નિષદ્યા, તે સ્ત્રી, પશુ,
નયુસક-રહિત સ્થાન હોય, તેમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સહેતો નિર્ભયતાથી રહે.

૧૧. શય્યા-પરીપદ - શુભ કે અશુભ શય્યામાં સુખ-દુઃખમાં રાગ-દેષ કર્યા વગર ‘સવારે
તો છોડવાની છે’ એમ માની હર્ષ-શોક ન કરવો

૧૨. આકોશ-પરીષદ - આકોશ કરનાર ઉપર પશુ ક્રોધ ન કરે અને 'ક્ષમા રાખનાર-ક્ષમા આપનાર શ્રમણ છે.' એમ જાણનાર આકોશ કરનાર ઉપર પશુ ઉપકારીપણની યુક્તિ કરે.

૧૩. વધ-પરીષદ - મુનિને કોઈ હણે, તો પશુ જીવનો નાશ ન હોવાથી, ક્રોધની દુષ્ટતા હોવાથી અને ક્ષમા વડે ગુણોપાજ્ઞ ન હોવાથી સામે હણવા બચ નહિ' અને વધ-પરીષદ સહન કરે.

૧૪. યાત્રના-પરીષદ - ખીજાઓએ આપેલ પદાર્થોથી આજીવિકા કરનાર યતિઓએ યાત્રા કરવામાં દુઃખ ન માનવું અને ગૃહસ્થપણું ન ઇચ્છવું. ગૃહસ્થની પાસે માગતાં શરમ ન રાખવી જોઈએ.

૧૫. અલાભ-પરીષદ - ખીજા પાસેથી પોતા કે ખીજા માટે આહારાદિ ન પ્રાપ્ત કરે અગર પ્રાપ્ત કરે તો. પ્રાપ્ત થવાથી અભિમાન ન કરે અને ન પ્રાપ્ત થવાથી પોતાને કે ખીજાને નિંદે નહિ.

૧૬. રોગ-પરીષદ - રોગો થયા હોય તો તેનાથી ઉદ્દેગ ન પામે કે તેની ચિકિત્સા કરવાની અભિલાષા ન રાખે અને દીનતા રાખ્યા વગર દેહ અને આત્માનો લેહ સમજનારો તેને સહન કરે.

૧૭. તૃણસ્પર્શ-પરીષદ - થોડા અગર પાતળા વસ્ત્રમાં તૃણાદિક પાથર્યા હોય અને તેની આશીના સ્પર્શના દુઃખને સહન કરે, પશુ તે કોમળ ન ઇચ્છે

૧૮. મલ-પરીષદ - શ્રીખનનો તાપ લાગવાથી, કે પરસેવાથી સર્પ શરીર પર મેલ ચોટી બચ, તેથી મુનિ ઉદ્દેગ ન પામે કે સ્નાનની ઇચ્છા ન કરે, કે મેલ ઘસીને દૂર ન કરે.

૧૯. સત્કાર-પરીષદ - કોઈના તરફના વિનયની, પૂજાની કે જ્ઞાનની અભિલાષા સાધુએ ન રાખવી, સત્કાર ન થાય, તેમાં દીનતા ન કરવી, કે થાય તો હર્ષ કે અભિમાન ન કરવું.

૨૦. પ્રજ્ઞા-પરીષદ - ખીજા અધિક બુદ્ધિવાળાની બુદ્ધિ દેખીને પોતાની અહમ્મુદ્ધિ જાણતો મનમાં ખેદ ન કરે, કે વધારે બુદ્ધિ હોય તો અભિમાન ન કરે.

૨૧. અજ્ઞાન-પરીષદ - 'જ્ઞાન અને ચારિત્રચુક્રા હોવા છતાં પણ હું હજી હૃદયસ્થ છું' એમ અજ્ઞાન સહન કરે અને મનમાં વિચારે કે જ્ઞાન કેમે કેમે પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૨. સમ્યક્ત્વ-પરીષદ - સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલ આત્માએ એમ વિચારવું કે, જિનોએ કહેલા જીવ, ધર્મ, અધર્મ જવાનતર આદિ પરોક્ષ હોવા છતાં તે ખોટા નથી જ-એમ ચિંતવે.

આ પ્રમાણે નિર્લય, ઇન્દ્રિયોને વશ કરનાર, મન, વચન, ક્રિયાને કાબુમાં રાખનાર મુનિ શારીરિક કે માનસિક, કુદરતી કે ખીજાએ કરેલા પરીષદોને કર્મનિર્જરા માટે સમતાલાવથી સહન કરે. જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મોના ઉદયથી પરીષદો થાય છે. વેદનીયકર્મથી ક્રુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, કંશાદિ, ચર્ચા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, મલ પરીષદો ઉત્પન્ન થાય. જ્ઞાનાવરણકર્મના ઉદયથી પ્રજ્ઞા અને અજ્ઞાન, તથા અંતરાય-કર્મના ઉદયથી અલાભ અર્ચા, વધ, મલ, શય્યા, રોગ, તૃણસ્પર્શ જિનોને-કેવળીઓને પણ સંભવે. તથા ઉપસર્ગોમા નિર્લય રહે. તેમાં ડપ = સમીપમાં થવાવાળા, તે ઉપસર્ગ અથવા જેમના વડે હેરાન કરાય, તે ઉપસર્ગો. તે આર પ્રકારના આ પ્રમાણે- ૧. દિવ્ય, ૨. મતુષ્યે કરેલા, ૩. તિર્થએ કરેલા

અને ૪. પોતાથી થએલા. વળી દરેકના ચાર પ્રકાર— ૧. હાસ્યથી, ૨. દ્રેષથી, ૩. વિમર્શ-પરીક્ષા કરવા માટે. ૪. આ સર્વ એકઠા થવાથી-મિશ્રરૂપે થવાથી દેવતાઈ ઉપસર્ગો સંભવે છે. મનુષ્ય સંબંધી ઉપસર્ગો હાસ્ય, દ્રેષ, વિમર્શ, દુઃશીલસંગથી. તિર્થંચ વિષયક ઉપસર્ગો ભય, ક્રોધ, આહાર કે પરિવારના રક્ષણ માટે મારે, ઠોકે, રોકે, ચોંટે, પાડે, શરીરની વેદનાઓ કરે, અથવા વાત, પિત્ત, કફ, સનેપાત થવાથી આ ઉપસર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પરીષદ-ઉપસર્ગોને સહેન કરનાર, આરાધના કરનાર, બિનેશ્વરો વિષે ભક્તિવાળો, કહ્યું છે કે— ‘સંસારસમુદ્ર પાર પામનારા બિનેશ્વરોએ પણ પર્યંત આરાધનાનું અનુધાન આરાધ્યું છે’— એવા બહુમાનથી. તથા કહેલું છે કે— ‘પ્રથમ તીર્થંકર ભગવતે નિર્વાણ અંતક્રિયા છ ઉપવાસનું અનશન, વીરભગવતે છઠ્ઠું અને બાકીના બાવીશ તીર્થંકર ભગવતોએ માસિક અનશનરૂપ અંતક્રિયા કરી. આવા પ્રકારનો થયો થકો સમાધિ-મરણ આનંદશ્રાવક માર્ફક સ્વીકારે તેની કથા સંપ્રદાયથી આ પ્રેમાણે બહુવી—

આનંદશ્રાવકની અંતક્રિયા

બીબાં નગરો કરતાં ચડીયાતી ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિવાળું વાણિજ્ય નામનું પ્રસિદ્ધ મહાનગર હતું. ત્યાં પ્રબળ વિધિપૂર્વક પાલન કરતો, પિતા સરખો જિતશત્રુ નામનો વિખ્યાત રાજા હતો. તે નગરમાં નયનને આનંદ આપનાર જેનું દર્શન છે, બાણે પૃથ્વીમાં ચંદ્ર આવ્યો હોય તેવો ‘આનંદ’ નામનો કુટુંબી રહેતો હતો. અન્નને જેમ રોકેલી, તેમ તેને રૂપ, લાવણ્યથી મનોહર એવી શિવનંદા નામની ધર્મપત્ની હતી. તેને જમીનમાં નિધાનરૂપે, તથા વ્યાજે ફરતી અને વેપારમાં રોકેલી એમ ચાર ચાર સુવર્ણકોટિઓ હતી. અને ગાયોનાં ચોટાં ચાર ગોકુળો હતાં. તે નગરના વાયવ્યેકેશુ દિશા-વિભાગમાં કૈલંકાક નામના ઉપનગરમાં આનંદના ઘણા સગા-સંબંધીઓ રહેતા હતા તે સમયે પૃથ્વીમાં વિહાર કરતા કરતા સિદ્ધાર્થનંદન-વર્ધમાન સ્વામી તે નગરના દ્વિતીયલાશ નામના ઉધાનમાં સમવસર્થા જિતશત્રુરાજાએ પ્રભુના આગમનના સમાચાર બાણે, એટલે પરિવાર સાથે ઉતાવળે ઉતાવળે વંદન કરવા માટે ગયો. આનંદ પણ પગે ચાલીને પ્રભુના ચરણ-કમળ સમીપ ગયો અને કાનને ગમે તેવી, અમૃતપાન સરખી ધર્મદેશના સાંભળી. ત્યાં આગળ પ્રભુના ચરણમાં નમસ્કાર કરી મહામનવાળા તે આનંદે પ્રભુ પાસે ખાર મતરૂપ ગૃહિધર્મ અંગીકાર કર્યો. શિવનંદા સ્ત્રી સિવાય બીજી સ્ત્રીઓનો, તથા નિધાન, વ્યાજ અને વેપારમાં રોકેલ ચાર ચાર કોડ સુવર્ણ સિવાયના દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો. ચાર ગોકુળ, સિવાય બીબાં ગોકુળોનો, તથા પાંચસો હજારથી વધારે, તે સિવાયના ખેતરોનો ત્યાગ, વેપાર માટે માલ વહેન કરનારાં પાંચસો ગાડાં સિવાય બાકીનાં ગાડાંઓનો ત્યાગ તથા દિગ્ચાત્રા એટલે દરેક દિશામાં વેપાર માટે માલ લાવવા લઈ જનારાં ચાર વહાણ સિવાય બાકીનાં ત્યાગ કર્યો તેમ જ ગંધ-કાષાય સિવાય બાકીના શરીર લૂછવાના ટુવાલ વસ્ત્રોનો ત્યાગ, લીલા મધુ જેડીમધ વૃક્ષના ફાતણ સિવાય બીબા ફાતણનો ત્યાગ, ક્ષીર અમલક સિવાય બાકીનાં ફળોનો ત્યાગ, સહસ્રપાક અને શતપાક સિવાય બાકીનાં તેલ-માલિસનો ત્યાગ કર્યો. સુગંધી ચોળવા ચોગ્ય પદાર્થ સિવાય બાકીના ઉદ્ભવ કરવાના પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો. સ્નાન કરવામાં આકંઠ ઘસા સિવાય વધારાના જળનો ત્યાગ, સુતરાઉ વસ્ત્ર-એડી સિવાય વસ્ત્રોનો ત્યાગ, સુખડ, અગરુ અને કેસરના લેપ સિવાયના વિલેપનો ત્યાગ, માલતી-યુષ્મની માળા સિવાય અને પદ્મ સિવાયનાં યુષ્મનો ત્યાગ, કણ્ઠ-ભૂષણ, સુદ્રિકા સિવાયનાં સર્વ આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો. દશાંગધૂપ, અગરનો ધૂપ. તે સિવાય

લોકોને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાં ઘણા લોકો એકઠા થયા અને ગૌતમસ્વામીને કહ્યું કે, વીરભગવંતના પુણ્યશાળી શ્રાવક-શિષ્ય આનંદે અનશનવ્રત અગીકાર કરેલું છે, જેને કોઈ પણ પ્રકારની સંસાર-સુખની અભિલાષા નથી, તે અહિં રહેલા છે. તે સાંભળી ગૌતમસ્વામીએ વિચાર્યું કે, 'તે શ્રાવકને જોઈ' એવી બુદ્ધિથી તેની પૌષધશાળામાં ગયા. અકસ્માત્ અચિતિત રત્નવૃષ્ટિ વરસે તેમ તેમનાં દર્શન થવાથી આનંદશ્રાવકે હર્ષિત બની વંદના કરીને આમ કહ્યું, 'હે ભગવંત ! આ કિલ્લ અનશન તપ કરવાથી ઉભા થવાની શક્તિ રહી નથી, તેથી આપ અહિં આપની ઈચ્છાથી મારી પાસે નજીકમાં પધારો, જેથી હું આપના ચરણ-કમળને સ્પર્શ કરું.' એટલે મહાસુનિ તેની પાસે આવી ઉભા રહ્યા, ત્યારે તેમના ચરણોને મસ્તકથી સ્પર્શ કરતા કરતા આનંદે ત્રિકરણ શુદ્ધિથી વંદન કર્યું અને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે, 'હે ભગવંત ! ગૃહસ્થને અવધિજ્ઞાન થાય ?' તેના પ્રત્યુત્તરમાં ગણધરભગવંતે જણાવ્યું કે, 'હા, થાય.' ત્યારે આનંદશ્રાવકે કહ્યું, 'હે ભગવંત ! ગુરુ-કૃપાથી ગૃહસ્થ એવા મને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ એમ ત્રણે દિશામાં એકસો ચોબન સુધી, તે તે સમુદ્રોત્તુ જળ અને ઉત્તરદિશામાં હિમવાન પર્વત સુધી હું દેખું છું' હે ભગવંત ! ઉપર સૌધર્મ દેવલોક સુધી અને નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના લોહુપ વન સુધી હું અવધિજ્ઞાનથી દેખું છું. ત્યારે ગૌતમસ્વામીએ આનંદ-શ્રાવકને કહ્યું કે, 'ગૃહસ્થને અવધિજ્ઞાન જરૂર થાય, પણ આટલા વિષય સુધી તું ન થાય. માટે આ સ્થાનની આલોચના કરો.' ત્યારે આનંદે પણ કહ્યું કે, 'મને તેટલું અવધિજ્ઞાન છે અને શુ' વિદ્યમાન પદાર્થો કહેવામાં પણ આલોચના હોઈ શકે ? અને આલોચના જો લેવાની હોય તો આ સ્થાનની તમે અત્યારે આલોચના લો.' આ પ્રમાણે ગૌતમસ્વામીને ન્યારે આનંદે કહ્યું, ત્યારે તેઓ પણ કંઈક શંકાવાળા થયા અને વીરપરમાત્મા પાસે જઈ આહાર પાણી બતાવ્યાં, અને આનંદના અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં જે અશ્રદ્ધા હતી, તે વાદ વીરભગવંત પાસે ગૌતમસ્વામીએ પ્રગટ કર્યો, અને પૂછ્યું કે, 'અહિં આનંદે કે મારે આલોચના કરવાની છે ?' એમ ગૌતમે વિનંતિ કરતાં પ્રજ્ઞએ આજ્ઞા કરી કે, 'તારે મિચ્છા મિ દુઃકંડ આપવાનું છે.' તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞની આજ્ઞા માન્ય કરી ક્ષમાના ભંડાર ગૌતમસ્વામીએ આનંદશ્રાવકને ખમાવ્યા. એ પ્રમાણે આનંદ શ્રાવક વીશ વરસ શ્રાવકધર્મનું પાલન કરી, અને અનશન કરવા પૂર્વક મૃત્યુ પામી અરુણવર નામના વિમાનમાં દેવ થયા. ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યાંથી પરમપદ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે ૧૫૨. એ પ્રમાણે અનશન કરનાર આનંદશ્રાવકની કથા કહી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે શ્રાવકની ભાવી ગતિ એ શ્લોકોથી વર્ણવે છે—

પ્રાપ્તઃ સ કલ્પેષ્વિન્દ્રત્વમ્, અન્યદ્ વા સ્થાનમુત્તમમ્ ।

મોદતેત્તુત્તરપ્રાગ્વ્ય-પુણ્યસમારમાકુ તતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

ચ્યુત્વોત્પદ્ય મનુષ્યેષુ, મુક્ત્વા મોગાન્ મુદુર્લભાન્ ।

વિરક્તો મુક્તિમામોતિ, શુદ્ધાત્માડન્તર્ભવાદ્દકમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

તે શ્રાવક અહિં શાસ્ત્રમાં કહેલા શ્રાવકધર્મનું યથાર્થ પાલન કરવાથી સૌધર્મીકે બાર દેવલોકવાળા વૈમાનિક નિકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે અમ્યગદ્ધિઓ ખીલ્લ ઉતરતા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ત્યાં પણ ઈન્દ્રપણું, સામાનિક, ત્રાયચિંશ, પર્ષદામાં એસવાવાળા, લોકપાલ

આદિ સ્થાનને પામવાવાળા, 'ઉત્તમ' કહેવાથી નોકર-હુકમ ઉઠાવનાર એવા હલકા દેવમાં ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં ઉત્પન્ન થએલા વળી જણાવેલાં કારણો પ્રાપ્ત કરીને આનંદનો અનુભવ કરે છે. ઉત્તમ રત્નોનાં બનાવેલાં વિમાનો, મહાઉઘાનો, સ્નાન કરવાની વાવડીઓ, વિચિત્ર રત્ન, વસ્ત્ર, આભૂષણો પ્રાપ્ત થવાથી, દેવાંગનાઓ આમર વીજળા વીજવાના બાનાથી, કદાવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળા ઉપર આવતા ભમરાઓને રોકવા માટે 'હું પ્રથમ સેવાનો લાભ મેળવું' એમ પરસ્પર સેવા મેળવવાની અભિલાષાથી હરીફાઈ કરતી હોય, તથા કોરો બીજા દેવતાઓ પણ જ્યજ્યારવ કરીને આકાશમાં પડશે પાડતા હોય, જ્યાં મનથી જ માત્ર અભિલાષા કરતાની સાથે જ સમગ્ર પ્રકારના વિષય-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, વિવિધ પ્રકારનાં સિદ્ધાંતનોની યાત્રામાં અત્યંત હર્ષ ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રકારનો જ્યાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પુણ્ય પ્રાપ્ત થવામાં હેતુ જણાવે છે કે અનન્ય અસાધારણ અતિશય એવો જે પુણ્ય-પ્રાર્થ તેને અનુભવે છે. ૧૫૩. તે વૈમાનિક દેવલોકમાંથી ચ્યવ્યા પછી મનુષ્યભવમાં વિશિષ્ટ દેશ, જાતિ, કુલ, બલ, ઐશ્વર્ય, રૂપ આદિ પ્રાપ્ત કરીને ઔદારિક શરીરપણે જન્મ ધારણ કરી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ લક્ષણ ભોગો ભોગવીને કંઈક તેવા પ્રકારનું 'વૈરાગ્યનું' નિમિત્ત મેળવીને સાંસારિક સુખથી વિરક્તભાવ પામી, સર્વવિરત સ્વીકારીને તે જ જન્મમાં ક્ષપક્રમેણિના ક્રમે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને સમગ્ર કર્મ નિર્મૂલ કરીને શુદ્ધાત્મ-સ્વરૂપ બનેલો આત્મા મુક્તિ મેળવે છે. કહાય તે જન્મમાં મુક્તિ ન પામે, તો પછી કેટલા જન્માન્તરમાં મુક્તિ પામે? ત્યારે જણાવે છે કે આઠ ભવની અંદર જરૂર મુક્તિ પામે. ૧૫૪.

હવે ત્રણ પ્રકાશમાં કહેલા અર્થનો ઉપસંહાર કરતા કહે છે :—

इति संक्षेपतः सम्यग्, रत्नत्रयमुदीरितम् ।

सर्वोऽपि यदनासाद्य, नासादयति निर्वृतिम् ॥ ૧૫૫ ॥

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાશદ્વારા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ત્રણરત્નરૂપ યોગનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. કેવી રીતે? જિનાગમમાં વિરોધ ન આવે તેવી રીતે. સંક્ષેપથી કેમ કહ્યું? છદ્મસથે વિસ્તારથી કહેવું અશક્ય હોવાથી. ત્રણ રત્ન વગર બીજા કારણથી નિર્વાણ-પ્રાપ્તિની શંકાવાળાને જણાવે છે કે સર્વે પણ, એકની વાત તો દૂર રહી, તે માટે કહે છે કે કાકતાલીય-ન્યાયે પણ ત્રણ રત્ન પ્રાપ્ત કર્યાં સિવાય કોઈ મુક્તિ મેળવી શકે જ નહિ. જેણે તરવો ભણ્યાં નથી, જે છવાદિક પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરતો નથી, તે નવાં કર્મ બાંધે છે. બુનાં કર્મ શુદ્ધધ્યાનના બલ સિવાય ખપાવી શકતો નથી અને સંસારના બંધનથી છૂટી મુક્તિ મેળવી શકતો નથી. માટે સર્વ કહીને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સંયુક્ત આરાધનાથી જ મોક્ષ મેળવી શકાય છે. ૧૫૫.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાળને શ્રવણ કરવાની અભિલાષાથી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા એ 'અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્' નામનો જેને પટ્ટબંધ થયેલો છે, તેવા પોતે રચેલા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપસં વિવૃત્તિમાં ત્રીજો પ્રકાશ પૂરો થયો.

આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આઠ હેમસાગરસૂરિએ શ્રેષ્ઠી શ્રીદેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડના મુખ્ય કાર્યવાહક સૂરતનિવાસી ચોકસી મોતીચંદ મગનભાઈના ઉપરોધથી તેનો કરેલો ગૂર્જર અનુવાદ પૂર્ણ થયો. [૩]

મર્મ

ચોથો પ્રકાશ

ધર્મ અને ધર્મીના લેહનયને આશ્રીને આત્માનાં જ્ઞાનાદિ ત્રણ રત્નો સુક્તિના કારણપણે નિરૂપણ કર્યાં હવે અલેહનયને આશ્રીને આત્માના જ્ઞાનાદિ ત્રણ રત્નોનું એકત્વ જણાવે છે—

આત્મૈવ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણ્યથવા યતેઃ ।

યત્ તદાત્મક एवैष, શરીરમધિત્થિ ॥ ૧ ॥

મૂળ શ્લોકમાં ‘અથવા’ એટલા માટે કહ્યું કે, અલેહ એવો ખીજો પ્રકાર જણાવવા માટે, આત્મા જ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સ્વરૂપ છે, દર્શનાદિ આત્માથી જુદાં નથી. યતિનો આત્મા એમ સંબંધ જોડવો. દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સ્વરૂપ આત્મા જ યતિના શરીરમાં રહેલો છે. જ્ઞાનાદિક આત્માથી જુદાં નથી, આત્મસ્વરૂપ છે, તેથી જ સુક્તિનાં કારણ બને છે. આત્માથી જુદાં હોય તો તે સુક્તિનાં કારણ બને નહિ. દેવદત્તાનાં જ્ઞાનાદિ યજ્ઞદત્તાને સુક્તિ આપનાર થાય નહિ, તેમ. ૧.

અલેહને સમર્થન કરવા કહે છે :—

આત્માનાત્માના વેત્તિ, મોહત્યાગાદ્ ય આત્મનિ ।

તદેવ તસ્ય ચારિત્રાં, તજ્ઞાનં તત્ત્વ દર્શનમ્ ॥ ૨ ॥

કર્મવાળા આત્માને આત્મા પોતે જ જાણે છે. આત્મ જ્ઞાન મૂઢોને હોઈ શકતું નથી, માટે કહે છે કે મોહના ત્યાગથી જ્ઞાન, તે આત્મજ્ઞાન અનાશ્રવરૂપ હોવાથી ચારિત્ર, તે જ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધારૂપ હોવાથી તે જ દર્શન. ૨.

આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે—

આત્માજ્ઞાનમવં દુઃસ્વમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।

તપસાઽપ્યાત્મવિજ્ઞાનહીનૈસ્ત્રેતું ન જ્ઞાયતે ॥ ૩ ॥

આ સંસારમાં આત્માની સમજણ વગરનાને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો થાય છે. જેમ પ્રકાશથી અંધકારનો તેમ તેના પ્રતિપક્ષભૂત આત્મજ્ઞાન વડે કરીને દુઃખનો ક્ષય થાય છે. શંકા કરી કે

કર્મક્ષયતું મુખ્ય કારણ તો તપ કહેલું છે, જે માટે કહેલું છે કે— ‘પહેલાના ખરાબ વર્તન યોગે ખાંધેલાં કર્મ જેનું પ્રતિક્રમણ કરેલું’ નથી, તેવાં કર્મો ભોગવ્યા પછી જ સુક્રિત મળે છે. ભોગવ્યા સિવાય સુક્રિત નથી, અથવા તો તપસ્થા કરીને કર્મ ખપાવે, તો સુક્રિત થાય’ તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, આત્માના અજ્ઞાનથી થવાવાળું દુઃખ તપસ્થા કે બીજાં અનુષ્ઠાન વડે આત્માના વિશુદ્ધ જ્ઞાન વગર છેદી શકાતું નથી. કારણ કે, જ્ઞાન વગરનું તપ અર્થ રૂળ આપનાર છે. કહેલું છે કે ‘અજ્ઞાની કોડો વર્ષો સુધી તપ કરીને જે કર્મ ખપાવે, તે કર્મને ત્રણ શુદ્ધિથી શુદ્ધ એવો જ્ઞાની એક શ્વાસોચ્છવાસ માત્રમાં ખપાવે છે.’ આથી નક્કી થયું કે બાહ્ય પદાર્થો, કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરીને રત્નત્રયના સર્વસ્વભૂત એવા આત્મજ્ઞાનમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે માટે બીજા મતવાળાઓ પણ કહે છે કે— ‘અરે ! આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, માનવા-મનન કરવા લાયક છે અને ધ્યાન કરવા લાયક છે.’ આત્મજ્ઞાન આત્માથી લગાર પણ જુદું નથી, પરંતુ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના પોતાના અનુભવરૂપે જ બાહ્યી શકાય છે. આથી આનાથી બીજું કોઈ આત્મજ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર પણ આત્માથી જુદાં નથી. આવા પ્રકારનો ચિદ્રૂપ આત્મા જ્ઞાનાદિ નામોથી પણ ખોલાવાય છે. શંકા કરી કે, ‘બીજા વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાન જ કેમ યોગાય છે ? બીજા વિષયોનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ દુઃખનો છેદ કરનાર છે.’ સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે; નહિં, સર્વ વિષયોમાં આત્માનું જ પ્રધાનપણું છે. કર્મના કારણભૂત શરીરના પરિગ્રહમાં આત્મા જ દુઃખી થાય છે અને કર્મનો ક્ષય થાય તો તે જ આત્મા સિદ્ધસ્વરૂપ થવાથી સુખી થાય છે. ૩

એ જ વાત જણાવે છે—

અયમાત્મૈવ ચિદ્રૂપઃ, શરીરી કર્મયોગતઃ ।

ધ્યાનામિદગ્ધકર્મા તુ, સિદ્ધાત્મા સ્યાચ્ચિરજ્જનઃ ॥ ૪ ॥

સકલ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થએલો આ આત્મા ચેતન-જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે. કારણ કે, જીવ ઉપયોગ-લક્ષણવાળો છે. તેમ જ એનો એ જ જીવ કર્મના યોગથી શરીરવાળો થાય છે, પણ બીજા વિષયો તેમ અનતા નથી. તેથી બીજા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર નથી. આત્મા જ શુક્લધ્યાનાગ્નિથી કર્મ-ઈંધનને બાળીને શરીરરહિત થાય છે, ત્યારે સુકૃતસ્વરૂપ નિરંજન નિર્મળ થાય છે. ૪. તથા—

અયમાત્મૈવ સંસારઃ, કષાયેન્દ્રિયનિર્જિતઃ ।

તમેવ તદ્વિજેતારં, મોક્ષમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૫ ॥

કષાયો અને ઇન્દ્રિયોને વશ બનેલો આ આત્મા જ નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવરૂપ સંસાર છે, અને તેનો તે જ આત્મા જો કષાયો અને ઇન્દ્રિયોને જિતનાર થાય, તો તે જ મોક્ષ છે ‘સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષ નથી.’ જે આનંદરૂપતા છે, તે પણ

આત્માતુ પોતાતુ સ્વરૂપ મેળવતું તે જ છે. મારે આત્મજ્ઞાનની ઉપાસના કરવી, દર્શન અને ચારિત્ર પણ તેનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે પ. ‘કષાયો અને ઇન્દ્રિયોથી વિતાએલો’ એમ કહ્યું, તેમાં પહેલાં કષાયોને વિસ્તારથી સમજાવે છે—

સ્યુઃ કષાયાઃ ક્રોધ-માન-માયા-લોભાઃ શરીરિણામ્ ।

ચતુર્વિધાસ્તે પ્રત્યેક, મેદૈઃ સન્વલનાદિભિઃ ॥ ૬ ॥

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તે ‘કષાય’ શબ્દથી બોલાય છે અથવા જેમાં કે જેના વડે પ્રાણીઓની હિંસા કરાય, તે કષ એટલે સંસાર અથવા કર્મ અને તેનો આય એટલે પ્રાપ્તિ તે કષાય, અથવા જેના વડે સંસારની પ્રાપ્તિ થાય, તે કષાયો શરીરધારી સંસારીઓને હોય, મુક્તાત્માઓને તે કષાયો હોતા નથી. તે ફરેક ક્રોધાદિક સંવલનાદિક ભેદો વડે ચાર ચાર પ્રકારવાળા હોય છે તેમાં સંવલન ક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ. એવી જ રીતે માન, માયા અને લોભ પણ ચાર ચાર પ્રકારના સમજવા. ૬.

સંવલન આદિ કષાયોનાં લક્ષણો કહે છે—

પક્ષ સંવલનઃ પ્રત્યાખ્યાનો માસચતુષ્ટયમ્ ।

અપ્રત્યાખ્યાનકો વર્ષ, જન્માનન્તાનુબન્ધકઃ ॥ ૭ ॥

સંવલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પંચર દિવસ સુધી રહેનારો હોય છે. ઘાસના આગ્નિ માર્દક અહ્ય સમય બાળનાર અથવા પરીષદાદિ પ્રાપ્ત થતાં બાળવાના સ્વભાવવાળો ‘પ્રત્યાખ્યાન’ ભીમસેનને ‘ભીમ’ નામથી બોલાવાય, તેમ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દને દૂકા ‘પ્રત્યાખ્યાન’ શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે. આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય સર્વવિરતિ પ્રત્યાખ્યાનને રોકે છે તેમ ચાર મહિના સુધી રહેનાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કષાય ‘નશ્’ અહ્ય અર્થમાં હોવાથી અહ્ય પણ એટલે દેશવિરતિ પ્રત્યાખ્યાનને રોકનાર, એક વર્ષ સુધી રહેનારા ચારે કષાયો છે. અનંતાનુબંધી કર્મ બંધાવનાર મિથ્યાત્વ-સંહિત હોવાથી અનંતા ભવ બંધાવનાર, અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિક કષાયો આખા જન્મ સુધી રહેનાર હોય છે પ્રસન્નચંદ્ર આદિક કેટલાકને ક્ષણમાત્ર સ્થિતિ હોવા છતાં પણ તે અનુબંધી કષાય છે, નહિંતર નરકયોગ્ય કર્મ ઉપાર્જન કરવાનો વખત આવે નહિં. ૭.

આ પ્રમાણે કાલનો નિયમ કરવા છતાં સંવલન આદિના લક્ષણમાં હજુ અપૂર્ણતા જણાવાથી બીજું લક્ષણ જણાવે છે—

વીતરાગ-યતિ-શ્રાદ્ધ-સમ્યગ્દષ્ટિત્વ-ઘાતકાઃ ।

તે દેવત્વ-મનુષ્યત્વ-તિર્યક્ત્વ-નરક-પ્રદાઃ ॥ ૮ ॥

તે સંવલનાદિ ચારે કષાયો અનુક્રમે વીતરાગપણું, સાધુપણું, શ્રાવકપણું અને સમ્યક્ત્વાના ઘાત કરનાર તથા દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યકપણું અને નરકપણું આપનાર છે.

‘ત્વ’ પ્રત્યય દરેક સાથે જોડવાથી વીતરાગપણુનો, યતિપણુનો, શ્રાવકપણુનો અને સમ્યગ્દષ્ટિપણુનો કેમસર ઘાત કરનાર તે આ પ્રમાણે, સંજ્વલન કોષાદિક કષાયોના ઉદયમાં યતિપણુ હોય છે, પણ વીતરાગપણુ હોઈ શકતું નથી. પ્રત્યાગ્યાનાવરણીય કષાયના ઉદયમાં શ્રાવકપણુ હોય, પણ યતિપણુ ન હોય, અપ્રત્યાગ્યાનાવરણુના ઉદયમાં સમ્યગ્દષ્ટિપણુ હોય પણ દેશવિરતિ-શ્રાવકપણુનું પાંચમું ગુણસ્થાનક ન હોય, અનંતાનુગ્રાધી કષાયોના ઉદયમાં સમ્યગ્દષ્ટિપણુ ન હોય. એ પ્રમાણે વીતરાગપણુનો ઘાત કરનાર સંજ્વલન, યતિપણુનો ઘાત કરનાર પ્રત્યાગ્યાનાવરણુ, શ્રાવકપણુનો ઘાત કરનાર અપ્રત્યાગ્યાનાવરણુ અને સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરનાર અનંતાનુગ્રાધી ચારે કષાયો. આ પ્રમાણે રૂપદ લક્ષણ નક્કી થયું. શ્લોકના ઉત્તરાધીથી તે કષાયોનાં ફળો જણાવે છે. તે સંજ્વલનાદિક કષાયો દેવપણુ આદિક ફળ આપનાર થાય છે, તે આ પ્રમાણે:—સંજ્વલન કોષ, માન, માયા, લોભ દેવગતિને, પ્રત્યાગ્યાનાવરણુ કોષાદિક મનુષ્યગતિને, અપ્રત્યાગ્યાનાવરણુ કષાયો તિર્યચગતિને, અનંતાનુગ્રાધી કષાયો નરકગતિને આપનાર થાય છે. આ સંજ્વલનાદિક ચારે કષાયોનાં સ્વરૂપ રૂપદ દ્વારંત કહેવા દ્વારા સમજાવે છે—સંજ્વલન આદિ ચારે પ્રકારના કોષ અતુલકે જલ-રેખા, રેતી-રેખા, પૃથ્વી-રેખા અને પર્વત-રેખા સરખા હોય. તેમ જ ચારે પ્રકારના માન નેતર-લતા, કાષ્ઠ, હાડકા અને પર્વતના થાંભલા સરખા હોય. ચારે પ્રકારની માયા રંધાથી છોલેલી લાકડાની છોલ, ગાય-મૂત્રિકા, ઘેટાનું શીંગડું અને વાંસનાં મૂલ જેવી હોય છે. તથા ચારે પ્રકારના લોભ હળદર, ગાડાની મળી, કાફલ, કીરમજી રંગ સરખા હોય છે. જે માટે કહેલું છે કે, ‘પાણી, રેતી, પૃથ્વી, અને પર્વતની શિલાની રેખા સમાન ચારે પ્રકારનો કોષ, નેતરલતા, કાષ્ઠ, હાડકાં અને પથ્થરના થાંભલા સરખો માન, કાષ્ઠછોલ, ગોમૂત્રિકા, ઘેટાનું શિંગડું, સંજ્વલ મજબૂત વાંસના મૂળ સરખી માયા, હળદર, મેશ, કાફલ, કૃમિરાગ સરખો લોભ કેમસર સમજવો ’ ૮.

હવે કષાયાધીન થનારને દોષ ઘતાવતા કહે છે કે—

તત્રોપતાપકઃ ક્રોધઃ, ક્રોધો વૈરસ્ય કારણમ્ ।

દુર્ગતિર્વર્તની ક્રોધઃ, ક્રોધઃ શમસુત્વાર્ગલા ॥ ૯ ॥

તે કષાયોમાં પ્રથમ કષાય ક્રોધ એ શરીર અને મનને ઉપતાપ કરે છે, તથા તે ક્રોધ સુભૂમ અને પરશુરામ માફક એક ખીબને ઉપઘાત કરવાના કારણભૂત વૈર ઉત્પન્ન કરનાર, નરકગતિરૂપ દુર્ગતિની કેડી અર્થાત્ તે માર્ગે લઈ જનાર ક્રોધ છે, તથા આત્મામા પ્રથમ આનંદ પ્રવેશ થતો હોય, તો તેને રોકનાર અર્ગલા સમાન આ ક્રોધ છે. આ શ્લોકમાં વારંવાર ક્રોધ શબ્દ ગ્રહણ કરવાથી સમજવું કે આ ક્રોધ અતિદુષ્ટ અને તુકશાન કરનાર છે. ૯ આ ક્રોધ અગ્નિદહાન્તથી પોતાનો અને પાસે રહેલા ખીબનો પણ નાશ કરનાર થાય છે. તેમાં પોતાને કેવી રીતે બાળે છે, તેણે સમર્થન કરે છે :—

ઉત્પદ્યમાનઃ પ્રથમં, દહત્યેવ સ્વમાશ્રયમ્ ।

ક્રોધઃ કૃશાનુવત્ પશ્વાદન્યં દહતિ વા ન વા ॥ ૧૦ ॥

તેવા પ્રકારનું નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થએલો ક્રોધ અગ્નિ માફક પોતાનું આશ્રયસ્થાન એટલે જેમાં તે ઉત્પન્ન થાય તેને નક્કી બાળે છે, ત્યાર પછી અગ્નિની માફક ખીલ બાળવા ચોગ્યને બાળે કે ન પણ બાળે. બે સામો આત્મા ક્ષમા રાખવાના સ્વભાવવાળો હોય, તો ઘાટિલા લીલા વૃક્ષ માફક તેને બાળી શકતો નથી.

આહિં ક્રોધવિષયને લગતા સ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવતા કહે છે કે— આઠ વર્ષન્યૂન પૂર્વકેટલી વર્ષો સુધી પાળેલા ચારિત્રને અને તેટલાં વર્ષો સુધી કરેલા તપને ક્રોધરૂપી અગ્નિ એક ક્ષણમાં ઘાસની ગંજ માફક બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. અતિપુણ્યના ત્રમુહાયથી ભરપૂર સમતારૂપ બળ (દ્વંધ) એકદું ક્યું હોય, પરંતુ ક્રોધરૂપ ઝેરના સંપર્ક માત્રથી ક્ષણવારમાં તે અભોગ્ય બની જાય છે. ક્રોધાગ્નિનો ધૂમાડો ફેલાતો ફેલાતો રસોડાની માફક આશ્ચર્યકારી શુભોને ધારણ કરનાર ચારિત્રરૂપી ચિત્રશાળાને અત્યંત શ્યામ કરી નાખે છે. વૈરાગ્યરૂપ શમીવૃક્ષનાં નાનાં નાનાં પાંદડાં વડે શમરસ ઉપાર્જન કર્યો હોય અર્થાત્ ઘણાં લાંબાં કાળે શમામૃત આત્મામાં એકદું ક્યું હોય, તેને ખાખરાના મોટા પાંદડાના પડીયા સરખા ક્રોધ વડે કરીને કેમ ત્યાગ કરાય ? વૃદ્ધિ પામતો આ ક્રોધ શું અકર્મ્ય—આચરણ ન કરે ? દૈવાયનઋષિના ક્રોધાગ્નિમાં ચાહલગુણ અને વ્રલ આદિ સહિત કારકા નગરી બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ. ક્રોધ કરવાથી જે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તે ક્રોધના નિમિત્તવાળી નથી, પરંતુ ખરેખર તે જન્માંતરમાં ઉપાર્જન કરેલ બળવાન પુણ્યકર્મનું ફળ સમજવું. પોતાના બંને ભવ બગાડનાર, પોતાના અને પારકાના અર્થનો નાશ કરનાર એવા ક્રોધને જે પ્રાણીઓ પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે, તેને ધિક્કાર હો. ક્રોધાન્ધ બનેલા નિર્દય આત્માઓ પિતા, માતા, ગુરુ, મિત્ર, સગાભાઈ, પત્ની અને પોતાના આત્માનો વિનાશ કરે છે । તેને જુઓ. ૧૦.

ક્રોધનું સ્વરૂપ જણાવીને તેનો બચ કરવા માટે ઉપદેશ કરે છે :—

ત્રોધવદ્વનેસ્તદ્દુનાય, શમનાય શુભાત્મભિઃ ।

અયળીયા ક્ષમૈકૈવ, સંયમારામસારણિઃ ॥ ૧૧ ॥

પુણ્યશાળી આત્માએ ક્રોધરૂપી અગ્નિને તત્કાળ શાન્ત કરવા માટે સંયમ-બગીચા માટે નીક સમાન એવી એક ક્ષમાનો જ આશ્રય કરવો બેઈએ. શરૂઆતથી જ ક્રોધને રોકવામાં ન આવે તો વૃદ્ધિ પામતા હાવાનલ માફક પાછળથી નિવારણ કરવું અશક્ય થાય છે. કહેણું છે કે— “ થોડું પણ દેવું, થોડો પણ મણ (ધા), થોડો પણ અગ્નિ અને થોડો પણ કષાય, તેનો તમારે લગાર પણ વિશ્વાસ ન કરવો. કારણ કે તેમને થોડામાંથી વિરાટ થતાં વાર લાગતી નથી. ” તેવા સમયે ક્ષમાનો જ આશ્રય કરવો. આ જગતમાં ક્રોધને ઉપશાંત કરવાનો ક્ષમા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ક્રોધના રૂપનું સંપ્રદાન-વૈર-નિમિત્તક હોવાથી ઉલટું તે ક્રોધ વધારવામાં કારણ છે, નહિ કે શમાવનાર થાય છે; માટે એકલી ક્ષમા જ ક્રોધને શાન્ત કરનાર છે. ક્ષમા કેવી ? તે વર્ણવતા જણાવે છે કે—સંયમરૂપી બગીચા માટે નીકસમાન એવી ક્ષમા. નવાં નવાં સંયમસ્થાનો અધ્યવસાય-સ્થાનકો, તે રૂપ વૃક્ષોને રોપવા, તેની વૃદ્ધિ કરવી. આરામની અંદર અનેક પ્રકારના વૃક્ષ-સમૂહો ઉગાડવામાં આવે છે. વળી તેમાં પાણીની નીક વહેવડાવવાથી વૃક્ષોને પુષ્પો, ફળો, પત્રો આદિકની વૃદ્ધિ થાય છે. ક્ષમા એ પ્રશાન્તવાહિતા-સ્વરૂપ ચિત્તની પરિણતિ છે. તેને

નીકરું રૂપ આપી નવી નવી પ્રશમ-પરિણતિને ઉત્પન્ન કરનાર છે—એમ જણાવ્યું. આ વિષયને લગતા શ્લોકોના ભાવાર્થને કહે છે—

અપકારીવર્ગ ઉપર કૌપથી અટકવું શક્ય નથી, સિવાય કે પોતાની સહનશક્તિના પ્રભાવથી અથવા આવા પ્રકારની ભાવનાથી, કે જે પોતા માટે પાપનો સ્વીકાર કરી મને પીડા કરવા ઇચ્છે છે, તે બિચારો પોતાના કર્મથી તો હણાએલો છે, તેવા ઉપર કયો બાલિશ મનુષ્ય કૌપ કરે? ‘હું અપકારી ઉપર કૌપ કદું’— એવા પ્રકારનો જો તારો આશય થાય, તો પછી દુઃખના કારણભૂત એવા તારાં પોતાનાં કર્મ ઉપર કૌપ કેમ કરતો નથી? કૂતરો દેકું ફેંકનાર તરફ ઉપેક્ષા કરીને દેઠાંને કરડવા બળ્ય છે, બ્યારે સિંહ બાણ તરફ નજર કર્યા વગર બાણ ફેંકનારનો પીછો પકડે છે. કૂર એવાં જે કર્મોથી પ્રેરાએલો મારા કૌપ કરે છે, તે કર્મોની ઉપેક્ષા કરીને બીજા ઉપર ક્રોધ કરતો ભસવાનો આશ્રય કેમ કરે છે? સાંભળીએ છીએ કે, શ્રીમહાવીર ભગવંત સહન કરવાની બુદ્ધિથી શ્લેષ્ઠદેશમાં ગયા અર્થાત્ તે માટે પ્રયત્ન કર્યો, તો પછી વગર પ્રયત્ને આવેલી ક્ષમા વહન કરવા કેમ ઇચ્છતો નથી? જેઓ ત્રણે લોકોનો પ્રલય કે રક્ષણ કરવા સમર્થ છે, તેઓ જો ક્ષમાનો આશ્રય કરતા હોય, તો પછી કેળ સરખા અલ્પસત્ત્વવાળા તારા સરખાને ક્ષમા રાખવી—તે શું યુક્ત નથી? તેવા પ્રકારનું પ્રુણ્ય કેમ નથી કરતો? જેથી કરી કોઈ પીડા ન કરે, હવે તો તારા પ્રમાદને નિહતો ક્ષમા કેમ અંગીકાર કરતો નથી? ક્રોધમાં અધ બનેલા મુનિ અને કૌપ કરનાર અંડાલમાં કોઈ પ્રકારનો તક્ષાવત નથી; માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરીને ઉન્નવલ બુદ્ધિના સ્થાન સ્વરૂપ ક્ષમાનું સેવન કર. ક્રોધવાળા મહા તપસ્વી મહામુનિ અને ક્રોધ વગરના કૂરગણક નવકારશીમાત્ર પચ્ચક્ષુબાણ કરનાર હતા. દેવતાઓએ મહાતપસ્વી મુનિને છોડીને કૂરગણક મુનિને વંદના કરી. મર્મસ્થાન વિધાય તેવાં વચન—શાસ્ત્રોથી કલેશ પામતો વિચારે કે, કહેનાર મને સત્ય કહે છે, તો કૌપ શા માટે કરવો? અને જોટું કહેતો હોય તો તેને ઉન્મત્ત-ગાંડાનાં વચન ગણવાં. કોઈક વધ કરવા માટે આવ્યો, તો વિસ્મય પામેલો તેના તરફ હાસ્ય કરે કે વધ તો મારાં બાંધેલાં કર્મથી થવાનો છે, આ મૂખશિખર ફેગટ નૃત્ય કરે છે. કોઈક હણવા માટે તૈયાર થાય, ત્યારે આત્માએ એમ વિચારવું કે, મારાં આયુષ્ય કર્મોના ક્ષય થયો છે, તેમ વિચારવાથી પોતે પાપથી નિર્ભય બને છે, આ બિચારો મરેલાને મારે છે. સર્વ પુરુષાર્થ ચોરનાર એવા કૌપ ઉપર તને જો કૌપ નથી થતો, તો પછી સ્વલ્પ અપરાધવાળા બીજા ઉપર તું આટલો કૌપ કરનાર બને છે, માટે તને ધિક્કાર થાએ. સર્વ ઇન્દ્રિયોને ગ્લાનિ પમાડનાર ઉગ્રસર્પ માફક આગળ વધતા કૌપને જિતવા માટે બુદ્ધિશાળી બંધુલિવિદ્યા જેવી નિર્દોષ ક્ષમાનું સતત સેવન કરે. ૧૧. હવે માન-કષાયનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

વિનય-શ્રુત-શીલાનાં, ત્રિવર્ગસ્ય ચ ઘાતકઃ ।

વિવેકલોચનં લુપ્તમ્, માનોઽન્વંકરણો નૃણામ્ ॥ ૧૨ ॥

વિનય, વિદ્યા, સુહર સ્વભાવ તથા ધર્મ, અર્થ, કામરૂપ ત્રણ વર્ગોનો નાશ કરનાર વિવેક-અશુભો લોપ કરી મનુષ્યોને અધ બનાવનાર હોય તો માન કષાય છે.

શુરુઆદિ વહીલોના ઉપચારરૂપ વિનય, શ્રુત એટલે વિદ્યા, શીલ એટલે મારો સ્વભાવ-
સુદૃઢ વર્તન, તેઓનો ઘાત કરનાર, ભતિ આદિ નામકમાં અભિમાની અનેલો પિશાચ સરખો શુરુ-
આદિકનો વિનય કરતો નથી અવિનયવાળો શુરુની સેવા ન કરતો હોવાથી તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી
શકતો નથી. તેથી કરીને સર્વ લોકોની અવગણ કરનારો પોતાનો દુઃસ્વભાવ પ્રગટ કરે છે. માન
એકલા વિનયાદિકનો ઘાતક છે. એમ નહિ, પરંતુ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણે વર્ગનો પણ
ઘાતક અને છે. અકંકારવાળો હોવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય કરી શકતો નથી. તેથી તે ધર્મ પણ
કેવી રીતે કરી શકે ? માની પુરુષ અછકડ હોવાથી રાત્રિદિકની સેવામાં પરાયણ ન થતો હોવાથી
અર્થ પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? કામ પ્રાપ્ત કરવામાં તો માર્દવતા હોય, તો જ તે
મેળવી શકાય. હુંડા માર્દક માનમાં અછકડ અનેલાને કામપુરુષાર્થ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? વળી
પહેલાં દેખતો હોય અને પાછળથી જેના વડે અંધ થાય, તે અંધાપો કરનાર માન કપાય છે.
કોને ? તો કે મનુષ્યોને, કૃત્ય-અકૃત્યની વિચારણા કરવારૂપ વિવેક-લોચનને લોપ કરતો - ‘ એક
નિર્મળ ચક્ષુ તે કહેવાય કે જેમાં સ્વાભાવિક વિવેક હોય’ એ વચનથી વિવેક એ લોચન કહેવાય.
માનવાળો વૃધ્ધાની સેવા ન કરતો હોવાથી તે વિવેક-લોચનનો લોપ કરનારો અવશ્ય અને છે.
તે પ્રમાણે હોવાથી ‘ માન એ અંધ કરનાર છે ’ એમ સહેજે સમજી શકાય તેવી વાત છે. ૧૨.

હવે માનના લેહો ગતાવી તેના રૂલને જણાવે છે:—

જાતિ-લાભ-કુલૈશ્વર્ય-વલ-રૂપ-તપ:-શ્રુત: ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ, હીનાનિ લભતે જન: ॥ ૧૩ ॥

ભતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, ગત. રૂપ, તપ અને જ્ઞાન તેઓ વડે અભિમાન કરનાર મનુષ્ય
કરી તે જન્માંતરમાં હીનપણાને પામે છે. આ વિષયને લગતા આંતર સ્લોકોનો ભાવાર્થ કહે છે:—
ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ આદિ અનેક ભતિલેહો દેખીને ક્યો ડાલો પુરુષ કદાપિ ભતિમદ કરે ?
શુભકર્મના ચોગે ઉત્તમભતિ પામ્યા, પછી વળી અશુભકર્મના ચોગે હીનભતિ પ્રાપ્ત કરે છે—
આવી અશાસ્ત્રી ભતિ પામીને તે માટે કોણ અભિમાન કરે ? અંતરાયકર્મનો ક્ષય થવાથી જ
લાભ થાય છે, તે સિવાય લાભ થતો નથી. તેથી કરીને વસ્તુસ્વરૂપ સમજનારો કાલમદ વદન
ન કરે. પારકી કૃપા કે બીજાના પ્રયત્ન આદિથી મોટા પ્રકારનો લાભ થાય, તો પણ મહાપુરુષો
કોઈ પણ પ્રકારે કાલમદ કરતા નથી. અકુલીનોને પણ પ્રજા-લક્ષ્મી-શીલવન એઈને મહાકુલમાં
જન્મ્યા હોય. તેઓ કુલમદ ન કરે. ‘ કુશીલવાળાને કુલથી શુ ? અને સુશીલવાળાને પણ
તેનાથી શુ ? એમ સમજતો વિચલણુ પુરુષ કુલનો મદ ન કરે. વજ્ર ધારણ કરનાર ઇન્દ્રની ત્રણે
લોકની ઐશ્વર્ય-સંપત્તિ માંભળીને નગર. ગામડા કે ધન આદિકના ઐશ્વર્યમાં મદ કરી રીને થાય ?
કુશીલવાળી સ્ત્રી માર્દક નિર્મલ શુભવાળા પાસેથી પણ ઐશ્વર્ય આસ્થુ વ્યય અને દોષવાળાનો
પણ આધ્ય કરે છે: માટે વિવેકીઓએ ઐશ્વર્યનો મદ ન કરવો. મહાવ્રજવાળો પણ દોગાદિક
કારણે કાલમાં નિર્જન કરાય છે. આમ પુરુષમાં ગતની અનિત્યતા હોવાથી ગતમદ કરવો યોગ્ય
નથી. બળવાનો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં, મૃત્યુ-સમયે કે બીજા કર્મ ફળના ઉદયકાળે નિર્જન બનના
દેખાય છે. તેથી ખરેખર તેઓએ ગતમદ કરવો નિરર્થક છે. માન ધાતુઓથી પૂર્ણ. વધવા અને
ઘટવાના સ્વભાવવાળા દેહમાં વૃધ્ધાવસ્થા. રોગ જેમાં આપેલા છે. તેવા રૂપનો મદ કોણ વદન

કરે ? સનતકુમારનું રૂપ, તેમજ તેના રૂપનો ક્ષય વિચારનાર કયો ડાહ્યો પુરુષ સ્વપ્નમાં પશુ રૂપનો મદ કરે ? ઋષભદેવ અને શ્રીવીરભગવંતના તપની પરાક્રમ સાંભળીને પોતાના અતિઅલ્પ તપમાં કોણ અભિમાન કરે ? જે તપસ્યા વડે એકદમ કર્મસમૂહ તૂટી જાય છે, પરંતુ અભિમાનથી ખરડાએલા તે તપથી જ કર્મ-સમૂહ વૃદ્ધિ પામે છે. બીજાઓએ સ્થેલાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને, પોતાની બુદ્ધિ અલ્પ પ્રયત્ન વડે ગ્રંથો તૈયાર કર્યા અને તેથી પોતે સર્વજ્ઞ-પણાનું અભિમાન કરે, તે પોતાનાં અગોત્રું જ ભક્ષણ કરે છે. શ્રીગણધર ભગવંતોની દ્વાદશાગીની નિર્માણશક્તિ અને ધારણ-શક્તિ સાંભળીને કયો બુદ્ધિશાળી પુરુષ શ્રુતમહનો આશ્રય કરે ?

કેટલાક આચાર્યો ઐશ્વર્ય અને તપસ્યાના સ્થાને વલ્લભતા અને બુદ્ધિના મદ કહે છે અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચેશ આપે છે કે— દરિદ્રપુરુષ ઉપકારનિમિત્તે દુષ્ટકર્મ કરીને બીજા મનુષ્યની વલ્લભતા મેળવે છે, તેનાથી મદ કેમ કરી શકાય ? બીજાની કૃપા મેળવવા રૂપ વલ્લભતા, તેનાથી જે ગર્વ કરે છે, પરંતુ તે વલ્લભતા જ્યારે આલી જાય છે, ત્યારે તે શોકસમુદાયમા રૂખી જાય છે. તથા બુદ્ધિના અગો, વિધિ, વિકલ્પો, અનંત પથશિમાં વૃદ્ધિ પામતા અર્થાત્ છ સ્થાનપતિત ભાંગાવાળા, અનંતગુણ વૃદ્ધિવાળા, સૂત્રના અર્થો ગ્રહણ કરવા, ગ્રહણ કરાવવા, નવીન રચનાઓ કરવી, અર્થ-વિચારણા, અર્થની અવધારણા આદિ વિષયોમા પૂર્વના મહા-પુરુષોમાં સિદ્ધ સમાન એવા, તેઓનો અનંત વિજ્ઞાનાતિશય સાંભળીને અત્યારના અલ્પ-બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાની બુદ્ધિનો અહંકાર કેવી રીતે કરી શકે ? ૧૩.

માનનું સ્વરૂપ તેના ભેદો પ્રતિપાદન કરીને જણાવ્યું. તે માનના પ્રતિપક્ષભૂત માર્હવ-નમ્રતા, જે માન પર જ્ય મેળવવાના ઉપાયભૂત છે, તેનો ઉપદેશ આપે છે—

ઉત્તર્પયન્ દોષશાલાઃ, ગુણમૂલાન્યથો નયન્ ।

उन्मूलनीयो मार्हस्तन्मार्दवसरित्तुवैः

॥ ૧૪ ॥

માનને વૃક્ષની ઉપમા આપી બનેની સમાનતા જણાવે છે કે માનવાળા પુરુષના દોષો વૃક્ષની શાખા માર્કે ઉઘાણુમાં ફેલાય છે, તે દોષ-શાખા, અને ગુણો એ મૂલ છે, તે નીચે જાય છે અર્થાત્ 'દોષોત્' ધોરણ વધતું જાય છે અને ગુણોત્' ધોરણ ઘટતું જાય છે. આવા પ્રકારનું માનવૃક્ષ છે, તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરવો ? તે જણાવે છે— માર્હવ-નમ્રતા રૂપી સતત પ્રવાહ વાળી નદીના વેગથી મદવૃક્ષ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ ગુણમૂલો છૂપાઈ જાય છે અને દોષની ઠાળીઓ વિસ્તાર પામે છે. તે કુહાડા આદિથી ઉખેડવી અશક્ય છે, નમ્રતા ભાવના રૂપી નદીના જળ-પ્રવાહથી મૂલ સહિત ઉખેડી શકાય છે. આદિ આંતર શ્લોકોનો અર્થ જણાવે છે .—

માર્હવ એટલે મૃદુતા-ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ, ઉદ્ધનાઈ એ માનનું સ્વાભાવિક ઉપાધિ વગરનું સ્વરૂપ છે. જે જે વિષયમાં ભતિ આદિ સંબંધી અભિમાન પ્રગટ થતું હોય, તેમાં તેના પ્રતિકાર માટે નમ્રતાનો આશ્રય કરવો. દરેક સ્થાનમાં કોનળતા, નમ્રતા, વિનય કરવો અને પૂજ્ય પુરુષોને વિષે તો વિશેષ પ્રકારે વિનય કરવો. જેથી કરીને પૂજ્ય પુરુષોની પૂજા કરવાથી ધોવાઈ જતાં પાપોથી મુક્ત થાય છે. બાહ્યભદ્રી અભિમાનથી પાપરૂપ વેલડીઓ વડે બંધાયેલા અને

મનમાં નમ્રતા ચિંતવી, તો તરત જ મુક્ત બની કેવળજ્ઞાન પામ્યા. ચક્રવર્તી સંપ્રદાયને ત્યાગ કરી વૈરીઓના ઘરે પણ શિક્ષા માટે ભય છે । ખરેખર માન હેઠનાકું તેમજુ' માર્ગ પણ કદોર છે. તત્કાલ શિક્ષા લીધેલ ચક્રવર્તી રક આધુને પણ વંદન કરે છે, માનનો ત્યાગ કરીને શીર્ષશળ મુઘી તેની સેવા કરે છે. એ પ્રમાણે માન સંબંધી દોષો વિચારીને અને નમ્રતા સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શુભોને ભણીને માન-ત્યાગ કરીને યતિધર્મમાં વિશેષ રૂપ માર્ગમાં એકતાનવાળા થઈને તત્કાલ તેનો આશ્રય કરે. ૧૪.

હવે માયા કથાના સ્વરૂપને જણાવે છે :—

અસૂતસ્ય જનની, પરશુઃ શીલશાલિનઃ ।

જન્મમૂપિરવિદ્યાનાં, માયા દુર્ગતિકારણમ્ ॥ ૧૫ ॥

જુઠને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી માતાની માદ્રક તેની માતા, ઘણે ભાગે માયા વગર જુઠનો અભાવ છે માયા એટલે બીજને છેતરવાના પરિણામ, શીલ એટલે મુંઢર સ્વભાવ, તે રૂપ વૃક્ષ તેને છેદનાર કુહાડી સરખી, અવિદ્યા એટલે મિશ્ચાન્નાનોતું ઉત્પત્તિ સ્થાન, એવી માયા ગતિનું કારણ છે એમ કહી માયાના રૂપનો નિર્દેશ કર્યો. (૧૫)

બીજને ઠગવા માટે કરેલી માયાથી પરમાર્થથી તે પોતાને જ ઠગે છે, તે રૂપ ફક્ત જણાવે છે—

કૌટિલ્યપટ્વઃ પાપઃ, માયયા વકટ્વચ્ચયઃ ।

મુવનં વજ્જયમાના, વજ્જયન્તે સ્વમેવ હિ ॥ ૧૬ ॥

ત્રીજ કથાયરૂપ માયાથી જગતને છેતરનારાઓ પોતાના આત્માને જ ઠગે છે. પોતાનાં પાપકાર્યને છૂપાવવાની વૃત્તિવાળા હોવાથી બકવૃત્તિવાળા એવા તે પાપકર્મ કરનારા. એમ બજલો મત્સ્ય આદિને ઠગવા માટે ધીમી ધીમી ચેપ્તા કરે છે. તેવી રીતે તેઓ પણ જગતને ઠગવા માટે બજલા સરખી ચેપ્તા કરે છે. શંકા કરી કે, માયાથી જગતને ઠગે છે અને તે માયાને છૂપાવે છે, આટલો ભાર વહન કરવા તે કેવી રીતે સમર્થ બને ? તે માટે જણાવે છે કે, ઠગવાની ચતુરકર્મ વગરનો કદાપિ બીજને ઠગી શકતો નથી કે કદાપિ છૂપાવી શકતો નથી, કુટિલતા કરવામાં નિપુણ હોય. તેમાં બીજને ઠગાવતું અને વળી તેને છૂપાવવાનું એમ બંને હોય છે. અહિં આંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ કહે છે :—

રાજાઓ કૂટ વહન-ચતુર શુભચેત્ર વડે કપટથી વિશ્વસ્તનો-ધાન કરવાથી. ધનના સોભથી સમગ્ર લોકોને ઠગે છે ખાણાં તિલકો કરવા વડે. ચંદ્રના અને રાધાની સુગંધો કરવા વડે અને રાત્રીના જાપ તથા દુર્ગજાતાનો દેખાવ કરી અંદર કદ્યમાં ગન્ય. અધારનો દાગ કરીને દેહોને ઠગે છે ચલિત લોક પોતાં તોલ માપ. કિનારની તોલ-માપ કરવાની ક્રિયા કરવાના ચોગથી કપટ કરીને ભોળા લોકોને છેતરે છે મરનકે ત્યા ધારણ કરવી કે મરનકે મુંડારી નાખવું અગર ચાંદ્રકી ગાખવી. ભરમ જમાડવી. બજલાં વચ ખરેખર કે નમનપણ રહેતું રોવા, કદ્યમાં

નારિતક પાખંડીઓ ભદ્રિક શ્રદ્ધાળુ યજ્ઞમાનેને છેતરે છે. વેશ્યાઓ સ્નેહ વગરની, હાવ-ભાવ-વિલાસવાળી ગતિ, કટાક્ષથી અવલોકન કરતું ઇત્યાદિક વિલાસોથી કામીઓને રંજન કરતી જગતને ઠગે છે. ખોટા સોગન ખાવા વડે અને કૂટ કોડી અને પાસા ખનાવવા વડે કરીને જુગાર રમનારાઓ ધનવંતોને ઠગે છે. દંપતી, માતા-પિતાઓ, પુત્રો, સગાભાઈઓ, મિત્રો, સ્વજનો, શેઠિયાઓ, નોકરો તથા ખીલઓ પરપર એક ખીલને ઠગનારા હોય છે. ધન-હુબ્ધ પુરુષો, લબ્ધ વગરના યુશામતીયા ચોરો હંમેશા સાવધાન હોય છે અને પ્રમાદીઓને છેતરી જાય છે. કારીગરો, ચાંડાલો પોતાના બાપ-દાદાના ધંધાથી આલોકિત કરનારા હોય છે. માયાથી ખોટા સોગન ખાઈને સારા સાધુ પુરુષોને ઠગે છે. કૂર વ્યંતર આદિ કુચોનિમાં રહેલા ભૂત, પિશાચ, રાક્ષસાદિ પ્રમાદીઓને દેખીને ઘણે ભાગે માનવોને અને પશુઓને અનેક પ્રકારે હેરાન કરે છે. મત્સ્યાદિક જળચરો પ્રપચથી પોતાનાં જ બચ્ચાંઓનું ભક્ષણ કરનારા હોય છે, વળી તેઓને પણ કપટથી ધીવરો જળ વિગેરે દ્વારા સપડાવે છે. ઠગવામાં ચતુર એવા શિક્ષક-રીઓ જુદા જુદા ઉપાયો ચોળીને નિર્બુદ્ધ સ્થળચર પ્રાણીઓને જળમાં બાંધે છે અને મારી નાખે છે. આકાશમાં ઉડતા એવા બિચારા હાવક, ચકલા-ચકલી, મેના-પોપટ આદિ અનેક લેહ વાળા પક્ષીઓને માયાથી અતિક્રૂર અને અલ્પમાત્ર માંસ ખાવામાં આસક્તિવાળા, જળ ધારણ કરનારા હિંસક પાર્શ્વીઓ તેમને નિર્દયતાથી બાંધે છે. આ પ્રમાણે સર્વ લોકમાં પણ ખીલઓને છેતરવામાં પરાયણ બની આત્મ-વચકો પોતાના ધર્મને અને સદ્ગતિને નાશ કરે છે. તથા બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ તિર્થંચ-જાતિમાં ઉત્પન્ન થવાના ખીલભૂત, અપવર્ગ-નગરીની અર્જલા, વિશ્વાસ-વૃક્ષ માટે દાવાગિન સમાન એવી માયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પૂર્વભવમાં મલ્લિનાથ ભગવતે એક નાની માયા કરીને એ માયાશલ્ય દૂર ન કર્યું અર્થાત્ આલોક્યું નહિ એટલે એ માયાના યોગે તીર્થંકર સરખા આત્માએ સ્વીપણું મેળવ્યું ! ૧૬.

હવે માયાને જિતવા તેની પ્રતિપક્ષભૂત સરળતાનો ઉપદેશ આપતા જણાવે છે :—

તદાર્જવમહૌષધ્યા, જગદાનન્દહેતુના ।

જયેજ્જગદ્દ્રોહકર્ત્રી, માયાં વિષધરીમિવ ॥ ૧૭ ॥

જગતનો દ્રોહ કરનારી સંપિણી સરખી માયાને જગતના આનંદના કારણભૂત સરળતા-રૂપી મહાઔષધિથી જિતે. માયા અને સંપિણી બન્નેની સમાનતા સમજાવે છે કે, જંગમ લોકોનો દ્રોહ એટલે અપકાર કરવાના સ્વભાવવાળી તે જગત-દ્રોહકરી તેને શાથી જિતવી ? સરળતારૂપી મહાઔષધિ વડે, તે બંનેનું પણ સાધર્મ્ય કહે છે. જંગમલોકોને કાય-આરોગ્ય કરનાર પ્રીતિ-વિશેષ. જે વચકતાના પરિહાર કરવા પૂર્વક કષાયનો જથ્થો કરવાથી મોક્ષના કારણરૂપ બને છે. અહિં આંતર્યલોકોનો ભાવાર્થ કહે છે :—

ખીલ મતવાળાઓ પણ કહે છે કે, સુકિત-નગરીનો સીધો માર્ગ હોય, તો તે સરળ છે, બાકી તો આચારનો વિસ્તાર છે. ‘ સર્વ પ્રકારનું કપટ કરવું, તે મૃત્યુસ્થાન અને સરળતા એ અજરામર સ્થાન સમજવું, આટલું જ જ્ઞાન બસ છે, બાકીનો સર્વ પ્રલાપ સમજવો. ’ જગતમાં પણ સરળતાવાળો પ્રીતિનું કારણ બને છે અને સર્પ જેવા કુટિલ મનુષ્યથી તો

પ્રાણીઓ ઉદ્દેશ પામે છે. સરળતાવાળી ચિત્ત-વૃત્તિવાળા મહાત્મા પુરુષોને ભવવાસમાં રહેવા છતાં પણ અનુભવવા યોગ્ય સ્વાભાવિક સુકૃતિસુખનો અનુભવ થાય છે. કુટિલતા રૂપી શંકા વડે ધવાએલા દિગ્ગજ મનવાળા ઠગનારાઓને શિકાર કરવાના વ્યસનીઓની માફક સ્વપ્નમાં પણ સુખ ક્યાંથી હોય ? સમગ્ર કળામાં ચતુર, સમગ્ર વિદ્યાનો પારગામી પણ બન્યો હોય, પરંતુ ભાગ્યશાળી હોય, તેને જ બાળકો સરખું આર્જવ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાની એવા બાળકોની સરળતા પ્રીતિત્રુ કારણ થાય છે, તો પછી સર્વ જ્ઞાનોના પાર પામેલા હોય, તેના માટે તો શું કહેવું ? સરળતા એ સ્વાભાવિક છે, કુટિલતા એ કૃત્રિમ છે, તેથી કરી સ્વાભાવિક ધર્મનો ત્યાગ કરી કૃત્રિમ અને અધર્મરૂપ માયાનો આશ્રય કેાણ કરે ? છતાં, પ્રપંચ, ચાલી-ચુગલી, વક્રોક્તિ, વચન આદિ કરવામાં નિષ્ણાત બનેલા લોકના સંપર્કમાં આવવા છતાં કેટલાક ભાગ્યશાળીઓ સુવર્ણ-પ્રતિમા માફક નિર્વિકાર રહેવા હોય છે. ગૌતમ ગણધર ભગવંત શ્રુત-સમુદ્રનો પાર પામવા છતાં પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે, નવા દીક્ષિત શિષ્યની માફક સરળતાથી ભગવંતની વાણી સાંભળતા હતા. ગમે તેવાં દુષ્ટર્મો ક્યાં પછી સરળતાથી સમગ્ર દુષ્ટર્મોની આલોચના કરનાર સર્વ કર્મ જપાવી નાખે છે અને લક્ષમણ સાધ્વીની માફક કુટિલ દંભપૂર્વકની આલોચના અહંપ્રમાત્ર પાપ હોય, તો પણ સંસાર વધારનાર થાય છે. કથામાં, ચિત્તમાં, કે વચનમાં કુટિલાત્માઓને કેઈ પણ પ્રકારે મોક્ષ નથી, પરંતુ મોક્ષ હોય તો દરેક પ્રકારે સરળ આત્માઓને જ થાય છે. આ પ્રમાણે કુટિલતા સેવનારાઓનું ઉચ્ચકર્મ અને સરળતા પરિણતિનું સેવન કરનારાનું નિર્દોષ ચરિત્ર કહ્યું, તે બનેનો યુદ્ધિથી વિવેક કરતો : શુદ્ધયુદ્ધિવાળો સુસુહુ નિરુપમ સરળભાવનો આશ્રય કરે. ૧૭.

હવે લોભકષાયનું સ્વરૂપ જણાવે છે :-

આકરઃ સર્વદોષાણાં, ગુણગ્રસનરાક્ષસઃ ।

કન્દો વ્યસનવહ્નીનાં, લોભઃ સર્વાર્થિવાષકઃ ॥ ૧૮ ॥

લોહું આદિ ધાતુઓની ખાણ માફક પ્રાણાતિપાતાદિક સર્વ દોષોની ખાણ, જ્ઞાનાદિક ગુણોનો કોળીયો કરી બનાર રાક્ષસ, દુઃખરૂપ વેલડીના કંઈ સરખો લોભ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ લક્ષણ સર્વ અર્થોના પ્રતિકૂલ, અર્થાત્ સર્વ દોષોની ખાણ, સર્વગુણોના ઘાત કરનાર, દુઃખનો હેતુ અને સર્વ પુરુષાર્થનો ઘાત કરનાર હોય, તો આ લોભ કષાય છે. ૧૮.

લોભનું દુર્બળપણું ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે :-

ધનહીનઃ જ્ઞતમેકં, સહસ્ર જ્ઞતવાનપિ ।

સહસ્રાધિપતિર્લક્ષં, કોટિ લક્ષ્મરોડપિ ચ ॥ ૧૯ ॥

કોટીશ્વરો નરેન્દ્રત્વં, નરેન્દ્રશ્વકવર્તિતામ્ ।

ચક્રવર્તી ચ દેવત્વં, દેવોડપીન્દ્રત્વમિચ્છતિ ॥ ૨૦ ॥

इन्द्रत्वेऽपि हि संप्राप्ते, यदिच्छा न निवर्त्तते ।

મૂલે લઘીયાંસ્તલ્લોભઃ. શરાવ ઇવ વર્ષતે ॥ ૨૧ ॥

ધન વગરનો પુરુષ અભિલાષા કરે કે સો મળી જાય તો બસ સંતોષ, પણ સો મળી ગયા પછી વળી હબરની ઈચ્છા કરે, હબરવાળો લાખની, લાખ રૂપીયા મળી ગયા પછી કોડ મેળવવાની, કોડીશ્વર રાબપણાની, રાબ ચકવર્તીપણાની, ચકવર્તી દેવપણાની, દેવ ઈન્દ્રપણાની અભિલાષા કરે, ઈન્દ્રપણું મળવા છતાં હજુ ઈચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, શરૂઆતમાં લોભ નાનો સરખો હોય છે, પણ માટીના ચાકડાના સરાવલા માફક લોભ આગળ આગળ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. ૧૯-૨૦-૨૧.

અહિં લોભને લગતા આંતરલોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે :-

સર્વ પાપોમાં જેમ હિસા, કર્મમાં મિથ્યાત્વ, રોગોમાં ક્ષયરોગ, તેમ સર્વ અવશુભોમાં લોભ એ મહાન છે, અહો ! આ મહીતલમાં લોભનું સામાન્ય એકછત્રવાળું છે કે, વૃક્ષો પણ નિધાન પ્રાપ્ત કરીને તેને પોતાનાં મૂળીયાંથી ઢાંકી દે છે. દ્રવ્યના લોભથી બે ત્રણ ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો પણ પોતે ઢાટેલા નિધાન ઉપર મૂચ્છાથી સ્થાન કરીને રહે છે. સર્પ, ઘરની ઘો, ઉંઠર વગેરે પચેન્દ્રિય જીવો પણ ધનના લોભથી નિધાન-સ્થાનવાળી ભૂમિમાં મૂચ્છાથી વાસ કરે છે પિશાચ, મુદ્ગલ, પ્રેત, ભૂત, યક્ષ વગેરે પોતાના કે પારકાના ધનના લોભથી મૂચ્છાંકી ત્યાં વાસ કરે છે. આભૂષણ, ઉધાન, વાવડી આદિમાં મૂચ્છાવશ બનેલા દેવો પણ અવીને તે પૃથ્વીકાયાદિયોનિવાળા આભૂષણાદિકમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે ઉપશાન્તમોહ શુભસ્થાનક પામી કોષાદિકનો વિનય કરવા છતાં એકમાત્ર લોભનો અતિઅહપ દોષ બાકી રહેવાથી સાધુઓ પણ નીચેના શુભસ્થાને પડે છે. એક માંસના ટુકડા માટે જેમ શ્વાનો, તેમ અહપ ધન ગ્રહણ કરવાની અભિલાષાથી એક માતાની કુક્ષિએ જન્મેલા બે સગા ભાઈઓ પણ માંહોમાંહે લડે છે. લોભાધીન થવાથી ગામડાં, પર્વત, કે જંગલની સરહદ માટે સહન્યતાનો ત્યાગ કરી ગામવાસીઓ, રાન્યાધિકારીઓ, દેશવાસીઓ કે રાજાઓ પરસ્પર વિરોધવાળા થઈ વૈરીતું આચરણ કરે છે. આત્મામાં હાસ્ય, શોક, દ્રેષ કે રાજાઓ પરસ્પર વિરોધવાળા મનુષ્યો સ્વામી આગળ નટ માફક પ્રગટપણે તેવાં નાટક હર્ષ ન હોવા છતાં પણ લોભવાળા મનુષ્યો સ્વામી આગળ નટ માફક પ્રગટપણે તેવાં નાટક કરી બતાવે છે. લોભનો ખાડો પૂરવા માટે જેમ જેમ આરંભ કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ આશ્ચર્યની વાત છે કે, એ ખાડો વધતો જાય છે. હજુ કદાચ સમુદ્ર જળવડે પૂર્ણ થઈ જાય, પરંતુ ત્રણે લોકોનું રાન્ય પ્રાપ્ત થાય તો પણ, લોભ પૂર્ણ થતો નથી. લોભનો, કપડાં, વિષયો, દ્રવ્યના ઢગલા અનંતા લોગવ્યા, તો પણ લોભનો અંશ હજુ પૂરાયો નથી. જો લોભનો તમે ત્યાગ કર્યો છે, તો પછી નિષ્કલ તપ વડે સર્થુ અને જો લોભનો ત્યાગ નથી કર્યો તો પછી નિષ્કલ તપનું શું પ્રયોજન છે ? સર્વશાસ્ત્રોના પરમાર્થોનું મથન કરી મેં એટલો નિર્ણય કર્યો કે મહામતિવાળાએ એકમાત્ર લોભના નાશ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧૯-૨૦-૨૧.

લોભનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરી તેના જ્યનો ઉપાય ઉપદેશે છે—

લોભસાગરમુદ્દેલમતિવેલ મહામતિઃ ।

સન્તોષસેતુબન્ધેન, પ્રસરન્તં નિવારયેત્ ॥ ૨૨ ॥

મહાશુદ્ધિશાળી એવા સુનિ, લોભ-સમુદ્ર કે જેનો પાર પામી શકતો નથી અને તેની ભરતીના ઉછળતા અને વૃદ્ધિ પામતાં-ફેલાતાં મોભ-ઓતું નિવારણ કરી શકતું નથી, તેને સંતોષરૂપ સેતુબંધ વડે આગળ વધતા લોભનું નિવારણ કરે. સંતોષ એ લોભનો પ્રતિપક્ષભૂત મનોધર્મ છે અને તે જ જળને સ્થલના કરવા માટે જેમ પાલી-બંધ, તેમ લોભ કષાયનો જ કરવા માટે સંતોષ એ પરમોપાય છે અહિં આંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવાય છે :—

મનુષ્યોમા જેમ ચક્રવર્તી, દેવોમાં ઈન્દ્ર, તેમ સર્વ ગુણોમાં સર્વથી ચડીયાતો શુભ હોય તો સંતોષ છે. સંતોષશુભવાળો યતિ અને અસંતુષ્ટ ચક્રવર્તી આ બંનેના સુખ-દુઃખની તુલના કરવામાં આવે તો, એકને સુખનો પ્રકર્ષ છે અને બીજાને દુઃખનો પ્રકર્ષ છે, સંતોષામૃતની અભિલાષથી સ્વાધીન એવા છ બંડના રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ક્ષણવારમાં ચક્રવર્તીઓ નિઃસંગપણાનો સ્વીકાર કરે છે ધનની ઈચ્છા નિવૃત્ત બની, એટલે સંપત્તિઓ નજીકમાં આવી ઉભી રહે છે આગળી વડે ઢાંકેલા કાનમાં શબ્દોત્તું અદ્વૈતપણું વૃદ્ધિ પામે છે જે શબ્દો કાનથી દૂર હતા, તે આપોઆપ અંદર ગુજે છે. ‘સંતોષ પ્રાપ્ત થયો, એટલે દરેક વસ્તુમાં વૈરાગ્ય થાય છે. જે આંખ ઢાંકી દીધી એટલે બરેબર ચરાચર આશુ’ વિશ્વ પણ ઢંકાઈ ગયું.’ એકલી ઈન્દ્રિયોત્તું કમન કરવાથી કે કાયાની પીડા સહન કરવાથી શું? એક માત્ર જો સંતોષ શુભ પ્રાપ્ત થયો, તો નક્કી સુક્તિ-લક્ષ્મીના સુખનું દર્શન થાય. જેઓ સંસારમાં જીવન ધારણ કરવા છતાં પણ લોભ-નિસુક્તિ બનેલા છે, તેઓ અહિં જ સુક્તિ-સુખનો અનુભવ કરે છે, શું સુક્તિના મસ્તક પર કોઈ શિંગડું વર્તે છે? રાગ-દ્વેષના ભેળસેળવાળા કે વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખથી સચું. શું સંતોષથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ શિવ-સુખ કરતાં કંઈ કમ છે? બીજાને વિશ્વાસ પમાડનાર અસાર શાસ્ત્રનાં સુભાષિતોથી ક્યું સુખ થવાનું છે? જે આંખો બંધ કરીને સંતોષ સ્વાદથી થયેલું સુખ મનમાં વિચારો. જો તમે કારણને અનુરૂપ કાર્ય સ્વીકારતા હો, તો સંતોષ-આનંદથી થયેલું, તે મોક્ષાનન્દનું સુખ તેની પ્રતીતિ કરે. જો તમે કર્મને નિર્મૂલન કરવા માટે તીવ્રતપ કહેતા હો, તો તે સત્ય છે, પરંતુ તે પણ સંતોષ-રહિત તપ હોય, તો તે નિષ્ફળ સમજવું સુખના અર્થોએને ખેતી, નોકરી, પશુ-પાલન કે વેપાર કરવાથી ક્યું સુખ થવાનું છે? શું સંતોષામૃતનું પાન કરવાથી આત્મા નિર્વૃત્તિ-સુખ મેળવી શકતો નથી? ઘાસના સંથારા પર થયન કરનારા સંતોષવાળાને જે સુખ હોય છે, તેવા પ્રકારનું સુખ, પક્ષગ પર પોઢનારા તળાઈમાં થયન કરનારા સંતોષ વગરનાને ક્યાંથી હોય? અસંતોષવાળા ધનિકો પણ પોતાના સ્વામી પાસે તૃષ્ણ સરખા છે અને સંતોષવાળાની આગળ રહેલા સ્વામીઓ પણ તૃષ્ણ સરખા છે. ચક્રવર્તીની અને ઈન્દ્રની સંપત્તિઓ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થવાવાળી અને છેવટે નશ્વર છે; પરંતુ સંતોષથી થવાવાળું સુખ પરિશ્રમ વગરનું અને શાશ્વત છે. આ પ્રમાણે લોભના સમગ્ર પ્રતિપક્ષરૂપ અને પરમસુખના સામ્રાજ્ય-સ્વરૂપ સંતોષ મેં જણાવ્યો; માટે લોભાગ્નિના ફેલાતા પરિતાપને શમાવવા માટે સંતોષામૃત રસમય એવા આ આત્મગૃહમાં રતિ કરો. ૨૨.

આ પ્રમાણે કહેલી હકીકતને એક શ્લોકમાં સંગ્રહ કરીને કહે છે :—

જ્ઞાન્ત્યા ક્રોધો મૃદુત્વેન, માનો માયાઽઽર્જવેન ચ ।

લોભશ્ચાનીહયા જ્ઞેયાઃ, કષાયા इति संग्रहः ॥ ૨૩ ॥

ક્ષાન્તિથી કોધને, નમ્રતાથી માનને, સરળતાથી માયાને, અને નિસ્પૃહતાથી લોભને, આ પ્રમાણે કહેલા ઉપાયોથી કષાયોને જિતવા—એ પ્રમાણે સંગ્રહરૂપે જણાવ્યું. પૂર્વે જણાવેલા પદાર્થો અહિં સંગ્રહરૂપે કહ્યા. ૨૩.

જો કે તુલ્યયોગિપણાથી કષાય—જય અને ઇન્દ્રિયોનો જય મોક્ષરૂપે જ કહેલા છે, તો પણ તે બેમાં કષાયજય સુગ્રથ છે અને ઇન્દ્રિયજય તો તેના કારણભૂત છે. તે જ વાત હવે જણાવે છે—

વિનેન્દ્રિયજયં નૈવ, કષાયાન્ જેતુમીશ્વરઃ ।

હન્યતે હૈમનં જાલ્યં, ન વિના જ્વલિતાનલમ્ ॥ ૨૪ ॥

કષાયજય અને ઇન્દ્રિયજય એક કાળે થવાવાળા હોવા છતાં પણ પ્રદીપ અને પ્રકાશ માફક કાર્ય—કારણભાવવાળા બને છે, માટે જણાવ્યું કે, ઇન્દ્રિયજય વગર કષાયજય કરવા સમર્થ બની શકાતું નથી. સળગતા અગ્નિ સિવાય હેમન્તની ઠંડી જડતા હણી શકતી નથી. હેમન્તની ઠંડી જડતા સમાન કષાયો અને સળગતા અગ્નિ સરખો ઇન્દ્રિય—જય સમજવો. ૨૪.

ઇન્દ્રિયોનો જય. કષાયજયના કારણપણે જણાવ્યો. જેમણે ઇન્દ્રિયો જિતેલી નથી, તેઓને કષાયજય થતો નથી, ઉલટો અપાય—આપત્તિનું કારણ થાય છે, તે કહે છે—

અદાન્તૈરિન્દ્રિયહયૈશ્ચલૈરપથગામિભિઃ ।

આકૃષ્ય નરકારણ્યે, જન્તુઃ સપદિ નીયતે ॥ ૨૫ ॥

ઉન્માર્ગે ગમન કરનાર ઇન્દ્રિયો રૂંધી અશ્વો, અશ્વોની ઉપમા એટલે આવી કે, તેઓ સ્વભાવથી અસ્થિર સ્વભાવવાળા હોય છે અને તે અશ્વો બળાત્કારે પ્રાણીને વિવિધ ભયવાળા અરણ્યમાં તત્કાળ ખેંચી લેય છે; તેવી રીતે વશ કરેલી ન હોય તેવી ઇન્દ્રિયો ઉન્માર્ગે ખેંચી લેય અને બળાત્કારે જીવને એકદમ નરકમાં ધકેલે છે. ૨૫.

ઇન્દ્રિયો ન જિતેલી હોય, તો નરકે કેમ લઈ લેય છે ? તે કહે છે—

ઈન્દ્રિયૈર્વિજિતો જન્તુઃ, કષાયૈરભિભૂયતે ।

વીરૈઃ કૃષ્ટેષ્ટકઃ પૂર્વે, વયઃ કૈઃ કૈર્ન સ્ખલ્યતે ? ॥ ૨૬ ॥

જે આત્મા ઇન્દ્રિયોનો જય કરી શકતો નથી, તે કષાયોથી પણ પરાભવ પામે છે. એક તાકાતવાળા મનુષ્યે કિલ્લાની એક ઘટ ખેંચી, પછી સામાન્ય—તાકાત વગરના માણસોને પણ પછીની ઘટો કેમસર પાડતાં પાડતાં આખો કિલ્લો ખડિત કરતાં વાર લાગતી નથી. તેમ કષાયોને જિતવા માટે ઇન્દ્રિયોનો જય કરવા ઉપદેશ અપાય છે, પરંતુ ઉલટાને તે ઇન્દ્રિયો વડે જ કષાયોને આધીન બની નરકે લેય છે. શંકા કરી કે ઇન્દ્રિયજય કરવા માટે અશક્ત વડે જ કષાયોને આધીન બની નરકે લેય છે. શંકા કરી કે ઇન્દ્રિયજય કરવા માટે અશક્ત હોય, તેવો જીવ ઇન્દ્રિયથી થએલી બાધા ભલે પામે, તેને કષાય—બાધા થવાનો કયો અવસર હોય, તેવો જીવ ઇન્દ્રિયથી થએલી બાધા ભલે પામે, તેને કષાય—બાધા થવાનો કયો અવસર હોય, તેવો શંકા દૂર કરવા દ્ષ્ટાન્ત આપે છે—એક બહાદુર પુરુષે કિલ્લાની એક ઘટ ખેંચી, છે ? તે શંકા દૂર કરવા દ્ષ્ટાન્ત આપે છે—એક બહાદુર પુરુષે કિલ્લાની એક ઘટ ખેંચી, પછી તો વગર તાકાતવાળો પણ એક એક ઘટ ખેંચી ખેંચી આખો કિલ્લો ખડિત કરી નાખે

છે. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ વીરપુરુષે કિલ્લામાં એક કાણુ પાડ્યું, પછી નોકર સરખાને પણ કિલ્લો તોડતાં મુશીબત પડતી નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોથી હારેલો હોય, તે સામાન્ય પુરુષ સરખા કષાયોથી ખાધા પામે છે; કારણ કે કષાયો ઇન્દ્રિયોને અતુસરનારા છે. ૨૬.

ઇન્દ્રિયો વશ કર્યા વગરની હોય અને કષાયોથી પરાભવ પામેલો હોય, તેનાથી જતુને નરકે જતું પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઇન્દ્રિયો ન જિતેલી હોય, તો તેના ગેરફાયદા તુકશાન આ લોકમાં પણ કહે છે—

કુલયાતાય પાતાય, 'વન્ધાય ચ વધાય ચ ।

અનિર્જિતાનિ જાયન્તે, કરણાનિ શરીરિણામ્ ॥ ૨૭ ॥

નહિં વશ કરેલી ઇન્દ્રિયો પ્રાણીઓને કેવા કેવા આ લોકના પણ અપાયના કારણ બને છે, તે જણાવે છે—કુલધાત એટલે વંશનો ઉચ્છેદ થવો, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ બનવું, કેદખાનાના બંધનમાં જકડાવું, પ્રાણ ચાલ્યા જવા, તેમાં કુલધાત કરનાર રાવણની જેમ, ઇન્દ્રિયો ન જિતવાથી પરસ્પરી સાથે રમણ કરવાની અભિલાષ કરવાથી રામ-લક્ષ્મણે તેના કુલનો ક્ષય કર્યો, જે હકીકત પહેલાં કહેવાયેલી છે ઇન્દ્રિયો પતન માટે સોદાસની મારફત આવી રીતે થાય છે કે, તે રાજ્ય પાલન કરતો હતો, ત્યારે માંસમાં આસક્ત ઇન્દ્રિયવાળો થવાથી તે જુદા જુદા પ્રકારનાં માંસ ખાઈને આત્માને ખુશ કરતો. એક વખત રસોયાએ માંસ રાંધી તૈયાર કર્યું, પરંતુ બિલાડી આદિ માંસ લક્ષણ કરી ગઈ. વળી તે દિવસે શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકોએ રાજાને પ્રસન્ન કરી અમારિપડહ દેવરાઓ, એટલે જીવવધ ન થવાથી ખીબ માંસની પ્રાપ્તિ ન થવાથી કોઈકેતું બાળક સુલભતાથી મળી ગયું અને તેણે માંસ પીરસીને રસોઈયાએ રાજાને ખુશ કર્યો. રાજાએ એકાંતમાં સોગન આપવા પૂર્વક પૂછ્યું, એટલે રસોયાએ બનેલી યથાર્થ હકીકત જણાવી. એટલે તે મતુષ્યના માંસમાં અત્યંત આસક્ત બન્યો. આખા નગરમાં બાળક મતુષ્યોને લેવા માટે સેવકો નિયત કર્યા નગરલોકોને આ વાતની ખબર પડી, એટલે મંત્રી, નગરલોકો વગેરે એકીમતે નક્કી કરી મધપાનમાં મૂર્છાવાળા તે રાજાને બાધી-જકડીને જંગલમાં મૂકી આવ્યા. જિહ્વા ઇન્દ્રિયને વશ થયેલો તે સોદાસ રાજ્યથી, કુળથી, પરિવારથી વિખૂટો પડી જંગલમાં શ્વાપદની મારફત દુઃખ લોગવનાર બન્યો. ઇન્દ્રિયો અડપ્રધોતની મારફત બંધન માટે થાય છે, ઇન્દ્રિયો રાવણની મારફત મૃત્યુ માટે થાય છે, જે પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે આદિ આંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે :—

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વિવશ બનેલા કેણુ વિરંબના પામતા નથી ? અરે ! શાસ્ત્રોના પરમાર્થ જાણનારા પણ બાળક મારફત ચેષ્ટા કરે છે અરે ! આના કરતાં બીજું ચડિયાતું ઇન્દ્રિયોતુ ઘુણાસ્થાન કયું પ્રગટ કરવું ? કે જે બંધુ બાહુબલિના ઉપર ભરતે મહાઅન્ન-અર્થ ફેંક્યું. વળી જે બાહુબલિનો જ્ય અને ભરતનો પરાજય એમ જ્ય અને હાર થયા, તે સર્વ ઇન્દ્રિયોતુ નાટક છે. અરમભવવાળા હોવા છતાં પણ જેઓ શસ્ત્રો અને અસ્ત્રોથી યુધ્ધ કરે છે ! તે ખરેખર દુરન્ત એવી ઇન્દ્રિયોના આવા પ્રભાવથી લક્ષ્મ પામવાતું થાય છે. પશુઓ અને અજ્ઞાની લોકો અંશરિત્રવાળી ઇન્દ્રિયોથી દંડાય, તે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે, પરંતુ શાન્તમોહવાળા પૂર્વના જ્ઞાનવાળા ઇન્દ્રિયોથી દંડાય છે, તે વાત અદ્ભુત છે. દેવો, ઠાનવો અને માનવો ઇન્દ્રિયોથી અતિશય પરાભવ પામ્યા છે, પરંતુ ખેદની વાત છે કે બિચારા

કેટલાક તપસ્વીઓ હોવા છતાં પણ ધૃષ્ટા કરવા યોગ્ય કાર્યો કરવામાં પાછા પડતા નથી. ઇન્દ્રિયોને વશ પડેલા મનુષ્યો ન ખાવા યોગ્યનું ભક્ષણ, ન પીવા યોગ્યનું પાન કરે છે, ન સેવવા યોગ્યનું સેવન કરે છે. ઇન્દ્રિયવશ બનેલા પામરો પોતાના કુલ અને શીલનો ત્યાગ કરીને નિર્લજ્જ બની વેશ્યાનાં નીચ કાર્યો અને તેમની શુદ્ધામી પણ કરે છે. મોહથી અધ બનેલા મનવાળા પુરુષોની પરદ્રવ્યમાં અને પરસ્ત્રીમાં જે પ્રવૃત્તિ છે, તે અસ્વાધીન ઇન્દ્રિયોનું નાટક સમજવું. પ્રાણીઓ જેનાથી હાથ, પગ, ઇન્દ્રિય અને અવયવોના છેદને તથા મરણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી ઇન્દ્રિયોને [નવ ગજના] નમસ્કાર હો! જેઓ ખીબ્બોને વિનય ગ્રહણ કરાવે છે, અને પોતે તો ઇન્દ્રિયોથી પરાભવ પામેલા છે; તેમને વિવેકી પુરુષો હાથથી મોં ઢાંકીને હસે છે. આ જગતમાં ઇન્દ્રિયો માંડીને કીડા સુધીના જે જનુઓ છે, તે સર્વે એક માત્ર વીતરાગને છોડીને ઇન્દ્રિયોથી પરાભવ પામેલા છે. ૨૭.

આ પ્રમાણે સામાન્યથી ઇન્દ્રિયોના દોષો કહીને સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોના દોષો પાંચ શ્લોકોથી કહે છે—

વશાસ્પર્શસુસ્વાસ્વાદ-પ્રસારિતકરઃ કરી ।

આલાનબન્ધનક્લેશમાસાદયતિ તત્ત્વજ્ઞાત્ ॥ ૨૮ ॥

પયસ્યગાધે વિચરન્, ગિલન્ ગલગતામિષમ્ ।

મૈનિકસ્ય કરે દીનો, મીનઃ પતતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

નિપતન્ મત્તમાતઙ્ગ-કપોલે ગન્ધલોલુપઃ ।

કર્ણતાલતલાઘાતાત્, મૃત્યુમામોતિ ષટ્પદઃ ॥ ૩૦ ॥

કનકચ્છેદસંકાશ-શિશ્વાલોકવિમોહિતઃ ।

રમસેન પતન્ દીપે, ચાલમો લમતે મૃતિમ્ ॥ ૩૧ ॥

હરિણો હારિણીં, ગીતિમાર્કર્ણયિતુમુદ્ધુરઃ ।

આકર્ણાકૃષ્ણાપસ્ય, યાતિ વ્યાધસ્ય વૈધ્યતામ્ ॥ ૩૨ ॥

હાથણીનો સ્પર્શ કરવા ૩૫ સુખના આસ્વાદ માટે લાંબી કરેલી સુંઢવાળો હાથી ક્ષણ-વારમાં હસ્તિશાળાના ખીલે બંધાવાનો કલેશ પ્રાપ્ત કરે છે. પાણીના ઊંડાણમાં વિચરતો મત્સ્ય દોરડા સાથે બાંધેલાં માંસ-ટુકડા સહિત કાંટાતુ ભક્ષણ કરવા જતાં બિચારો માછીમારના હાથમાં નકકી પકડાઈને મૃત્યુ પામે છે. મદ્દવાળા હાથીના ગંડસ્થળમાં ગંધની આસક્તિથી ભમરો ગંધ લેવા ઉડે છે, પરંતુ હાથીના કાન સાથે અથડાવાના ઘાતથી તરત જ ત્યાં મૃત્યુ પામે છે. સુવર્ણના છેદ સરખી દીપશિખાના તેજમાં મૂચ્છા પામેલો પતંગીયો દીવામાં ઉતાવળથી અપલાવતાં મૃત્યુને આધીન થાય છે. હરણીયું મનોહર ગીત શ્રવણ કરવામાં તનમ્ય બનેલું હોય, ત્યારે કાન સુધી જેએલા બાણવાળા શિકારીનો શિકાર બને છે ૨૮ થી ૩૨.

ઉપસંહાર કરતા કહે છે—

एवं विषय एकैकः, पञ्चत्वाय निवेवितः ।

કર્થં હિ યુગપત્ પન્ચ, પન્ચત્વાય ભવન્તિ ન ? ॥ ૩૩ ॥

એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયનો સેવનાર મૃત્યુ પામનાર બને છે, તો પછી એકી સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને સેવનાર મૃત્યુ પામનાર કેમ ન બને ? અર્થાત્ મૃત્યુ પામે જ કહેલું છે કે— એકેકમાં આસક્ત બનેલાં પાંચે વિનાશ પામે છે. પરંતુ એક જ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મૂઠ બની આસક્ત બને, તો તે મૃત્યુ પામી ભસ્મીભૂત (રાખરૂપ) થાય છે. ૩૩.

ઇન્દ્રિયોના દોષો કહીને તેના જથ માટે ઉપદેશ આપે છે—

तदिन्द्रियजयं कुर्यात्, मनःशुद्ध्या महामतिः ।

યાં વિના યમ-નિયમૈઃ, કાયક્લેશો વૃથા વૃણામ્ ॥ ૩૪ ॥

માટે કરીને મહામતિવાળો મુનિ મનની શુદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોનો જથ કરે; કારણ કે, ઇન્દ્રિયના જથ વગર મનુષ્યોએ કરેલા યમ-નિયમો એ ફોગટ કાચકલેશરૂપ બને છે. ઇન્દ્રિયો દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકારવાળી છે. આમી, જીભ, નાસિકા, આંખ અને કાન એ આકારરૂપે પરિણુત થએલી યુદ્ધગલ દ્રવ્યરૂપ દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયો અને સ્પર્શ, રસ, ગંધ, દર્શન, શ્રવણરૂપ વિષયોની અભિલાષા કરવી, તે રૂપ ભાવ-ઇન્દ્રિયો તેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો, તે રૂપ તેનો જથ કરવો.

આને લગતા આંતર્યલોકોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે :-

ઇન્દ્રિય-સમુદાયથી પરાભવ પામેલો પ્રાણી અનેક દુઃખોથી પરેશાન થાય છે, માટે સર્વ દુઃખોથી મુક્ત બનવા માટે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી. તેના વિષયોમાં સર્વથા ન પ્રવર્તવું—એ ઇન્દ્રિયોનો વિજય નથી, પરંતુ રાગ-દ્વેષ રહિતપણે તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તો પણુ તેનો જથ થયો ગણાય. ઇન્દ્રિયોની સમીપમાં રહેલા વિષયોનો સંયોગ ટાળવો અશક્ય છે, પરંતુ બુદ્ધિશાળી તેના વિષયમાં થતા રાગ-દ્વેષોનો ત્યાગ કરે. સંયમી યોગીઓની ઇન્દ્રિયો હંમેશાં હણાએલી અને વગર હણાએલી હોય છે. હિતકારી સંયમયોગોમાં હણાયા વગરની અને પ્રમાદાદિ અહિત પદાર્થોમાં હણાએલી હોય છે. જિતેલી ઇન્દ્રિયો મોક્ષ આપનાર અને ન જિતેલી ઇન્દ્રિયો સંસારમાં રખડાવનાર થાય છે. બંનેનું અંતર સમજીને જે યુક્ત અને હિતકારી લાગે, તેનો અમલ કર. રૂની તળાઈ આદિના કોમળ સ્પર્શમાં અને પથ્થરના કઠોર સ્પર્શમાં થનારી રતિ અને અરતિનો ત્યાગ કરીને તું સ્પર્શ-ઇન્દ્રિયને જિતનારો બન ભક્ષણ કરવા યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ રસમાં અને બીજા વિરસ પદાર્થમાં પ્રીતિ કે અપ્રીતિ ક્યાં વગર ઉત્તમ પ્રકારે તું જિહ્વા-ઇન્દ્રિય પર જથ પામનારો થા. સુગંધી સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી શુભ ગંધમાં કે તેથી વિપરીત દુર્ગંધી પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુના પથથો અને પરિણામો સમજી રાગ-દ્વેષ ક્યાં વગર તું નાસિકા-ઇન્દ્રિય પર જથ મેળવ. મનોહર મન અને નયનને ગમતું રૂપ નીહાળીને કે તેનાથી વિરુદ્ધ અણુગમતું રૂપ બોધને હર્ષ કે ઘૃણા ક્યાં વગર તું નયન-ઇન્દ્રિયનો જથ કર. વીણા આદિક વાજિત્રોના શ્રવણ કરવા યોગ્ય સુસ્વરમાં કે ગંધડા કે જિંટના દુઃસ્વરમાં રતિ અને અણુગમો ક્યાં વગર તું કર્ણોન્દ્રિયનો જથ મેળવ. આ જગતમાં એવો કેઈ મનોહર કે તેથી વિપરીત વિષય નથી, કે જે ઇન્દ્રિયોએ આજ સુધીના તમામ ભવમાં ન અનુભવ્યો હોય,

તો પછી તેમાં મધ્યસ્થભાવ કેમ નથી સેવતા ? શુભ વિષયો પણ અશુભપણાને અને અશુભ વિષયો પણ શુભપણાને પામે છે, તો પછી ઇન્દ્રિયોએ ક્યાં રાગ અને વિરાગ કરવો ? ભે હેતુથી તે જ વિષય રુચિ કરવા યોગ્ય કે દ્રેષ કરવા યોગ્ય હોય, તો ભાવોનું શુભાશુભપણું કહાચિત્ તત્ત્વથી હોતું નથી. એ પ્રમાણે વિષયોમાં શુભાશુભપણું ઉપાધિથી થવાવાળું છે. તેથી વિરક્ત ચિત્તવાળો થઈ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને આશ્રીને રાગ-દ્રેષનો ત્યાગ કર અને તું ઇન્દ્રિયોના જ્ય માટે અભિલાષાવાળો થા.

હવે આ પ્રમાણે દુર્જય એવી ઇન્દ્રિયોના જ્ય માટે અસાધારણ ઉપાય કયો ? તે માટે કહે છે કે, મનની નિર્મલતા સાથે ખીબા પણ, જેવા કે યમો, નિયમો, વૃદ્ધોની સેવા, શાસ્ત્રાભ્યાસ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરનાર કારણો છે; પરંતુ અસાધારણ નણકનું કારણ હોય તો મનની શુદ્ધિ જ કારણ છે. ખીબાં કારણો એકાન્તિક કે આત્યંતિક નથી. મનની નિર્મળતા વગરના યમ-નિયમાદિક હોવા છતાં પણ તે ઇન્દ્રિયજ્યનનાં કારણો બનતાં નથી. એ જ વાત કહે છે કે—યમો એટલે પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂલશુભો, નિયમો એટલે પિઠવિશુદ્ધિ, સમિતિ-શુસિરૂપ. ઉપલક્ષણથી વૃદ્ધાદિકની સેવા વગેરે કાય-પરિશ્રમ આ સર્વ, મનની શુદ્ધિ વગર પુરુષોને નિષ્ફળ છે. આ મનની શુદ્ધિ મરુદેવી આદિકની માર્ક કેટલાકને સ્વભાવથી જ થાય છે, અને કેટલાકેને યમ, નિયમ આદિ ઉપાયોના બલથી નિયંત્રિત કરેલા મનથી થાય છે. ૩૪

વગર કબજે કરેલું મન જે કરે છે, તે કહે છે—

મનઃસપાવરો બ્રામ્યભપશક્કં નિરકુશ્નઃ ।

પ્રપાતયતિ સંસારાવર્તનૈર્જગત્ત્રયીમ્ ॥ ૩૫ ॥

નિરકુશ મન-નિશાચર નિઃશંકપણે ત્રણે જગતને ભમાવતો સંસાર-આવર્તના ખાડામાં ગળાડાવી ધકેલી દે છે. અહિં દ્રવ્ય અને ભાવ એમ મન બે પ્રકારનું છે. તેમાં વિશિષ્ટ આકારમાં પરિણમેલા પુદ્ગલો, તે દ્રવ્યમન, અને ભાવમન તો તે પુદ્ગલ-દ્રવ્યની ઉપાધિથી થએલા સંકલ્પરૂપ આત્માના પરિણામ. મન એ જ સંકલ્પરૂપ રાક્ષસ અવિષયમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી, તે તે વિષયમાં સ્થિરત્વ અવલંબન ન કરનાર હોવાથી ભટકતું મન, કેવી રીતે ભટકે છે ? નિર્ભયપણે, સ્વરૂપ-ભાવનાઓ જેમાંથી આલી ગઈ છે, એટું નિરકુશ મન સંસારરૂપ ચક્ષરવાળા ખાડામાં એવી રીતે પાડે છે, બધાંથી બહાર નીકળવું અત્યંત મુશ્કેલ પડે, ત્રણે જગતને એટલે ત્રણે જગતમાં એવો કોઈ છવ નથી, કે જે નિરકુશ મન વડે સંસાર-આવર્તમાં ન પડે. ૩૫.

ફરી પણ અનિયંત્રિત મન-વિષયક દોષ જણાવે છે—

તપ્યમાનાંસ્તપો મુક્તૌ, ગન્તુકામાન્ શરીરિણઃ ।

વાયેવ તરલં ચૈત્ત્વ, સિપત્યન્યત્ર કુત્રચિત્ ॥ ૩૬ ॥

મુક્તિ જવાની અભિલાષા માટે જ તપ તપતા એવા મનુષ્યોને આ અસ્થિર ચિત્ત એટલે ભાવમન વટેાળીયા માર્કે ધારેલ સ્થાન કરતાં ખીબા કોઈપણ નરકાદિ સ્થાનમાં ફેંકી દે છે. ૩૬

ફરી પણ અનિયત્રિત મનના દોષ કહે છે—

અનિરુદ્ધમનસ્કઃ સન્, યોગશ્રદ્ધાં દધાતિ યઃ ।

પદ્મ્યાં જિગમિષુર્ગ્રામિ, સ પદ્મુરિવ હસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

લંગડો મનુષ્ય પગે ચાલીને ધીજે ગામ જવાની અભિલાષા કરે, તેની માફક ‘હું યોગી છું’ એવું અભિમાન કરનાર જો મનને ન રોકે તો તેવો યોગી હોવા છતાં વિવેકીઓને હાસ્યપાત્ર થાય છે. પગે ચાલવારૂપ મનનો રોધ અને તેના અભાવમાં લંગડો આમાન્તર જવાની અભિલાષા કરે, તેના સરખી યોગ-શ્રદ્ધા સમજવી. ૩૭. મન-નિરોધ ન કરનારને માત્ર યોગ-શ્રદ્ધા નિષ્ફળ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ ઘણું જ અશુભ પાપકર્મો ઉત્પન્ન થાય છે—એમ ઉત્તરાર્ધથી જણાવ્યું અને પૂર્વાધ્ધથી મનોરોધ જણાવે છે :—

મનોરોધે નિરુદ્ધ્યન્તે, કર્માણ્યપિ સમન્તતઃ ।

અનિરુદ્ધમનસ્કસ્ય, પ્રસરન્તિ હિ તાન્યપિ ॥ ૩૮ ॥

વિષયોથી મનનો રોધ કરવાથી, આશ્રવનો નિરોધ કરવાથી પ્રબલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો પણ આવતાં રોકાય છે. કારણ કે, કર્મોના રોધ મનોરોધને આધીન છે. ચાલુ વિષયનો સંબંધ જોડતાં કહે છે કે—વિષયો તરફ જતા મનને ન રોકનાર પુરુષને તે કર્મો વધારે વૃદ્ધિ પામે છે. કારણ કે કર્મ બાંધવાં એ નિરંકુશ મનને આધીન છે. ૩૮. માટે આ નિશ્ચય કરીને મનને કબજામાં લાવવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ, તે વાત જણાવે છે—

મનઃકપિરયં વિશ્વ-પરિભ્રમણલમ્પટઃ ।

નિયન્ત્રણીયો યત્નેન, મુક્તિમિચ્છુમિરાત્મનઃ ॥ ૩૯ ॥

ભાવમન એ જ માકડું—આ વાત ફરેકને અનુભવસિદ્ધ છે, મન અને માકડાનું સરખા-પણું કહે છે—માકડાઓ જેમ અટવીમાં ભ્રમણ કરે, એમને ભ્રમણ કરતાં કોઈ નિયંત્રણ હોતું નથી, તેમ મન પણ આખા વિશ્વમાં વગર રોક-ટોકે ભ્રમણ કર્યા કરે છે. તેથી કહે છે કે, જુદા જુદા વિષયો પકડી અસ્થિરપણે ભ્રમણ કરવામાં લોહુપ છે, તેવા અનિયત્રિત મનને અપલતાનો ત્યાગ કરાવી ઉચિત વિષયમાં સ્થાપન કરવું. કેવી રીતે ? અભ્યાસ કરવા રૂપ પ્રયત્નથી, કોણે ? આત્માની મુક્તિ ઇચ્છનારાઓએ. મનની અપળતા રોકનાર મુક્તિ સાધી શકવા સમર્થ બની શકે છે. ૩૯.

હવે ઇન્દ્રિયજનના કારણભૂત મનશુદ્ધિની સ્તુતિ કરે છે—

દીપિકા ચલ્લનિર્વાણા, નિર્વાણપથદર્શિની ।

एकैव मनसः शुद्धिः, समाग्नाता मनीषिभिः ॥ ૪૦ ॥

યમ-નિયમાદિથી રહિત એકલી માત્ર મનની શુદ્ધિ અણુઓલવાઓલ દીવંદી સરખી શોધના માર્ગને દેખાડનારી છે—એમ પૂર્વાધ્ધાએ કહેલું છે. ‘જ્ઞાન, ધ્યાન, ઘન, માન, મૌન

આવા શુભ યોગોમાં હંમેશાં ઉદયમાળો હોય, પણ જો મન નિર્મલ ન હોય તો તે સમગ્ર રાખમાં ઘી હોમવા સમાન સમજવું. ૪૦. અન્વય-વ્યતિરેકથી મન-શુદ્ધિના શુભાન્તર દેખાડવા દ્વારા ઉપદેશ આપે છે—

સત્યાં હિ મનસઃ શુદ્ધૌ, સન્ન્યસન્તોઽપિ યદ્ ગુણાઃ ।

સન્તોઽપ્યસત્યાં નો સન્તિ, સૈવ કાર્યા બુધૈસ્તતઃ ॥ ૪૧ ॥

મનની શુદ્ધિ હોય અને બીજા શુભો ન હોય, તો પણ તેના ફલનો સદ્ભાવ હોવાથી ક્ષાન્તિ આદિ શુભો છે. બીજા શુભો હોવા છતાં મનની શુદ્ધિ ન હોય તો, છતાં શુભો પણ નથી જ, કારણ કે તેના ફલનો અભાવ છે. આમ સુલટા-ઉલટા તર્કના આધારે નિશ્ચિત ફલવાળી મનની શુદ્ધિ વિવેકીઓએ કરવી જોઈએ. ૪૧.

જેઓ કહે કે— ‘મન-શુદ્ધિની શી જરૂર છે? તપના બલથી અમે મુક્તિ સાધીશું’ એમ પ્રતિપાદન કરનારા પ્રત્યે કહે છે—

મનઃશુદ્ધિમન્નિષ્ઠાણા, યે તપસ્યન્તિ મુક્તયે ।

ત્યક્ત્વા નાવં સુજાભ્યાં તે, તિતીર્ષન્તિ મહાર્ણવમ્ ॥ ૪૨ ॥

મનની શુદ્ધિ કર્યા વગર જેઓ મુક્તિ માટે તપનો પરિશ્રમ અનુભવે છે, તે ખરેખર અહના વળગાડવાળા કે ગાંડા માફક પાસે રહેલી નાવડીના ત્યાગ કરીને બે ભુબથી મહા-સમુદ્રને તરવા માટે તૈયાર થાય છે. ૪૨.

વળી જેઓ ‘તપ સહિત ધ્યાન એ મુક્તિ આપનાર છે.’ એમ ઘોલનારા મનઃશુદ્ધિની ઉપેક્ષા કરે છે અને ‘ધ્યાન જ કર્મ-ક્ષયનું કારણ છે’—એમ પ્રતિપાદન કરે છે, તેના પ્રત્યે કહે છે—

તપસ્વિનો મનઃશુદ્ધિવિનામૂતસ્ય સર્વથા ।

ધ્યાનં સ્વલુ મુધા ચક્ષુર્વિકલસ્યેવ દર્પણઃ ॥ ૪૩ ॥

આંધળાને જેમ આરસી, તેમ તપસ્વીને મનઃશુદ્ધિ વગર કરેલું ધ્યાન સર્વથા નિષ્ફળ સમજવું. જો કે મનની શુદ્ધિ વગર તપ અને ધ્યાનના બલથી નવમા ઝેવેયક સુધી ગતિ સંભળાય છે, તો પણ તે પ્રાથિક સમજવી અને ઝેવેયકના ફલની ગણતરી જૈનશાસન સ્વીકારતું નથી. મોક્ષ એ જ ફલ માનેલું છે. માટે મનની શુદ્ધિ વગરનું ધ્યાન મોક્ષફલની અપેક્ષાએ ફેાગટ સમજવું. જો કે કર્મણુ રૂપ જોવાનું સાધન છે, પણ આંખ ન હોય તેને નકામું છે, તેમ ધ્યાન માટે પણ સમજવું. ૪૩.

હવે ઉપસંહાર કરે છે—

તદવશ્ય મનઃશુદ્ધિઃ, કર્તવ્યા સિદ્ધિમિચ્છતા ।

તપ-શ્રુત-યમપ્રાયૈઃ, કિમન્યૈઃ કાયદળ્ઢનૈઃ ? ॥ ૪૪ ॥

માટે મોક્ષાભિલાષી આત્માઓએ મનની શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી. અનશનરૂપ તપ, આગમ-શ્રુત, મહાત્મતો-યમો અને ખીબા નિયમો રૂપ અન્ય અતુરુપાનોના કાયકલેશ કરવાથી શો લાભ ? અહિં આ પશુ વાત ભેડવી- આ મનની શુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? લેશ્યાની વિશુદ્ધિથી મનની નિર્મલતા થાય.

લેશ્યાધિકાર

વળી લેશ્યાઓ કઈ કઈ ? ૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત, ૪. તૈજસ, ૫. પદ્મ અને ૬. શુકલ-એ છ લેશ્યા તેવા પ્રકારના વર્ણવાળા દ્રવ્યના સહકારથી આત્માના તેના અતુરુપ પરિણામ. કહેલું છે કે- ‘કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યોની સહાયથી આત્માના સ્ફેટિક માફક જે પરિણામ પરિણમવા, તેના લેશ્યા શબ્દથી વ્યવહાર કરાય છે.’

તેમાં કાળા વર્ણના પુદ્ગલોના સન્નિધાનમાં આત્માના અશુદ્ધતમ પરિણામ, તે કૃષ્ણ લેશ્યા. નીલવર્ણવાળા દ્રવ્યોના સન્નિધાનમાં જે આત્માના અશુદ્ધતર પરિણામ, તે નીલલેશ્યા. કાપોત વર્ણવાળા દ્રવ્યોના સન્નિધાનથી તેના અતુરુપ અશુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે કાપોતલેશ્યા. તેજવર્ણવાળા દ્રવ્યના સાંનિધ્યથી તેના અતુરુપ શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે તેજલેશ્યા. પદ્મવર્ણવાળા દ્રવ્યોના સાંનિધ્યથી તેના અતુરુપ વધારે શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે પદ્મલેશ્યા. શુકલવર્ણ દ્રવ્યોના સાંનિધ્યથી એકદમ શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ, તે શુકલલેશ્યા. કૃષ્ણ આદિ દ્રવ્યો સમગ્ર કર્મપ્રકૃતિઓના નિસ્ચય એટલે સારભૂત તેની ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થનારી ભાવલેશ્યા, તે કર્મની સ્થિતિમાં કારણો છે. કહેલું છે કે- ‘તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુકલ નામની છ લેશ્યાઓ વર્ણના બંધને કરનાર શ્લેષની માફક કર્મબંધની સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરનારી છે’ આ કહેલી લેશ્યાઓ અશુદ્ધતમા, અશુદ્ધતરા, અશુદ્ધા, શુદ્ધા, શુદ્ધતરા અને શુદ્ધતમા એવા આત્મ-પરિણામવાળી જબૂદ્ધ બાનારના દષ્ટાન્તથી તથા આમઘાતકના દષ્ટાન્તથી સમજવી આ વિષયને સમજાવનારી આગમની ગાથાઓનો અર્થ અહિં કહીએ છીએ—

લેશ્યા સમજવા માટે બે દૃષ્ટાંત

૧. જેમ સારી રીતે પાકેલાં ફળોથી પરિપૂર્ણ, તેથી જેની શાખાઓ નમી ગયેલી છે, એવા પ્રકારનું એક જમ્બૂવૃક્ષ છ પુરુષોના હેખવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ બોલવા લાગ્યા કે, આ ફળોનું ભક્ષણ કરીએ કેવી રીતે ? ત્યારે એકે કહ્યું કે, ઉપર ચડીએ તો જીવનું જોખમ છે, માટે મૂલમાંથી છેદી આપું વૃક્ષ પાડીને જાણુ ફળ ખાઈએ. ખીબા પુરુષે કહ્યું કે, આટલા મોટા આખા વૃક્ષને છેદવાનું આપણને શું પ્રયોજન છે ? માટે એક મોટી ડાળી છેદો. ત્રીજાએ કહ્યું કે, માત્ર નાની ડાળી છેદો. ચોથાએ કહ્યું કે, ફળના ગુચ્છા તોડો. પાંચમાએ માત્ર ફળો અને છાંયે કહ્યું કે, ભોંય પર પડેલાં ફળોને જ માત્ર અહણ કરીને ખાવ. આ દષ્ટાન્તનો ઉપનય કહે છે કે—જેણે કહ્યું કે, વૃક્ષને મૂલમાંથી છેદો, તે કૃષ્ણલેશ્યામાં વર્તે છે. મોટી શાખા કહી હતી, તે નીલલેશ્યામાં, નાની શાખા કહેનાર કાપોતલેશ્યામાં, ગુચ્છા કહેનાર તૈજસ લેશ્યામાં, ફળ કહેનાર પદ્મલેશ્યામાં અને ભૂમિ પર સ્વાભાવિક પડેલાં ફળો લેવાનું કહેનાર શુકલલેશ્યાવાળો સમજવો. અથવા ખીબું ઉઠાડરણ કહે છે—

૨. ચોરો ગામને ઢાંટવા માટે વધ કરવા નીકળ્યા. તેમાં એકે કહ્યું કે, ગામમાં જે જે ચોર ચાલે છે, તે સર્વનો ઘાત કરો. બીજે કહે કે, એકલા મનુષ્યોને, ત્રીજે કહે, એકલા પુરુષોને, ચોથો કહે કે, હથીયારવાળા પુરુષોને, પાંચમે કહે કે, ચુંદ કરવા આવે, તેને હણો. વળી ત્યાં છઠો આ પ્રમાણે કહે છે કે, એકલું માત્ર ધન હરણ કરો, પણ કોઈને મારશો નહિ. માત્ર ધન લઈ લો. તેઓને ઉપસાહાર આ પ્રમાણે—સર્વને મારો એમ કહેનાર કૃષ્ણલેશ્યાના પરિણામવાળો, આ પ્રમાણે ક્રમસર બાકીના પણ સમજાવ્યા. છેલ્લો શુકલલેશ્યાવાળો. આ છમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અપ્રશસ્ત અર્થાત્ ખરાબ સમજાવી. છેલ્લી ત્રણ પ્રશસ્ત એટલે સારી. મનુષ્યોમાં આ પરિવર્તમાન—ફેરફાર થવા કરે છે. તેથી છેલ્લી ત્રણ આત્માને હોય, ત્યારે વિશુદ્ધિ વર્તે છે—એમ કહેવાય. જ્યારે મરણકાળે જે લેશ્યા વર્તેલી હોય, ત્યારે તેને અનુરૂપ ગતિમાં આત્મા પ્રયાણ કરે છે—એમ સમજવું. તેમાં કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યામાં પરિણત જીવ નરક અને તિર્યંચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પીત, પદ્મ અને શુકલલેશ્યામાં પરિણત થએલો મનુષ્ય કે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવતે ફેરમાવેલું છે કે—‘જલ્લેસે મર્ય, તલ્લેસેસુ ઉચ્ચજ્ઞઃ ।’ ‘જે લેશ્યામાં મૃત્યુ પામે, તેવી લેશ્યાવાળી ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય.’ લૌકિકો પણ કહે છે કે—‘મૃત્તે ચ મરતઃશ્ચેત્ ! ચા મતિઃ સા ગતિનૃણામ્ ।’ એટલે કે ‘હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અંત વખતે જેવી મતિ હોય, તેવી જીવની ગતિ થાય.’ અહિં જે મતિ એટલે ચેતનામાત્ર, ત્યારે જેવી મતિ તેવી ગતિ, આ વાત કોની સાથે સંગત થાય ? અશુદ્ધતામ આદિ પરિણામયુક્ત મતિની બ્યાખ્યા કરાય, ત્યારે આ પરમધિવું વચન ખરાબર છે. વધારે કહેવાથી સર્યું. આ પ્રમાણે અશુદ્ધ લેશ્યાનો ત્યાગ અને વિશુદ્ધ લેશ્યાનો સ્વીકાર કરવાથી મનની શુદ્ધિ જણાવી. ૪૪.

હવે મનઃશુદ્ધિ નિમિત્તે બીજો નાનો ઉપાય કહે છે—

મનઃશુદ્ધયૈ ચ કર્તવ્યો, રાગદ્વેષવિનિર્જયઃ ।

કાલુષ્યં યેન હિત્વાઽઽસ્તા, સ્વસ્વરૂપેઽવતિષ્ઠતે ॥ ૪૫ ॥

આત્મસ્વરૂપ ભાવમનની શુદ્ધિ માટે પ્રીતિ—અપ્રીતિ સ્વરૂપ રાગ—દ્વેષનો નિરોધ કરવો જોઈએ. ઉદયમાં આવેલાને નિષ્ફળ કરવા, ઉદયમાં ન આવેલાને ઉત્પન્ન ન થવા દેવા. તેમ કરવાથી શું થાય ? આત્મા અશુદ્ધતાનો ત્યાગ કરી ભાવમન સ્વરૂપ આત્મા પોતાની સ્વરૂપ અવસ્થામાં સ્થિર ટકી રહે છે. ૪૫.

હવે રાગ—દ્વેષ દુર્બોધ છે, તે ત્રણ શ્લોકોથી સમજાવે છે—

આત્માયત્તમપિ સ્વાન્ત, કુર્વતામત્ર યોગિનામ્ ।

રાગાદિભિઃ સમાક્રમ્ય, પરાયત્તં વિધીયતે ॥ ૪૬ ॥

આ જગતમાં યોગીઓ સરખા પણ પોતાના સ્વાધીન એવા મનને જિતવા માટે પ્રયત્ન કરવા છતાં રાગ, દ્વેષ, મોહથી દબાઈને ક્ષણમાં રહત, દ્વેષી અને મૂઢતાવાળું પરાધીન કરી નાખે છે. ૪૫. તથા—

રસ્યમાણમપિ સ્વાન્તં, સમાદાય મનાગ્ મિષમ્ ।

પિશાચા ઇવ રાગાધ્યાન્છલયન્તિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૪૭ ॥

ભાવમનને ચમ-નિચમાદિ વડે રક્ષણ કરવા છતાં પણ, કંઈક પ્રમાદને આગળ કરીને વારંવાર પિશાચોની માફક રાગાદિક યોગીઓના મનને છળે છે. મન્ત્ર-તન્ત્રાદિકથી પિશાચોથી રક્ષણ કરવા છતાં પણ છલ પ્રાપ્ત કરીને સાધકને પરવશ બનાવે છે, તેવી રીતે રાગાદિ પિશાચો પણ યોગીઓનાં મનને છળે છે. ૪૭. તથા—

રાગાદિતિમિરઞ્ચસ્ત-જ્ઞાનેન મનસા જનઃ ।

અન્ધેનાન્ધ ઇવાકુલ્લઃ, પાત્યતે નરકાવટે ॥ ૪૮ ॥

રાગાદિક સમ્યગ્દર્શનને વિદ્વાત કરનારા છે, અંધકાર આંખને ઉપદ્રવ કરનાર છે તેથી તત્ત્વ-શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન જેમનાં નાશ પામ્યા છે, તેવા પ્રકારનો સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન વગરનો યોગી મનથી ખેંચાઈને નરકરૂપ કૂવામાં પડે છે. કોની માફક? આંધળાથી જેમ આંધળો, રાગાદિક વડે અંધ કરાએલો-એ માનસિક રીતે અંધ જ છે. આહિ આંધળો જ માર્ગદર્શક હોવાથી, તેથી કરીને અંધથી અંધ ખેંચાય, તો કૂવામાં જ પડકાય, તેમ મન વડે અંધ મનુષ્ય પણ નરકરૂપ કૂવામાં પડે છે.

આંતરમ્લોકોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે—

દ્રવ્યાદિકમાં રતિ-પ્રીતિ થાય, તે રાગ કહેવાય. તેમાં જ અરતિ-અપ્રીતિ થાય, તેને પરિતપુરુષો દ્રેષ કહે છે. સર્વ જીવોને આ રાગ-દ્રેષ એ જ મહાબંધન અને સર્વદુઃખોરૂપી વૃક્ષોનાં મૂળ અને કંઠ કહેલાં છે. જે આ જગતમાં રાગ અને દ્રેષ જો ન હોત, તો સુખમાં કોણ વિરમય અને હર્ષ પામત? તથા દુઃખમાં કોણ દીન બનત? અને મોક્ષ કોણ ન મેળવત? રાગ વગરનો એકલો દ્રેષ હોતો નથી અને દ્રેષ રાગ વગરનો હોતો નથી. જેમાંથી ગમે તે એકનો ત્યાગ થાય, તો બંનેનો ત્યાગ થએલો ગણાય. કામદેવ વિગેરે દોષો રાગના સેવકો છે અને મિથ્યાભિમાન આદિ તો દ્રેષનો પરિવાર છે તે રાગ અને દ્રેષના પિતા, બીજા, નાચક, પરમેશ્વર, તે બંનેથી અલિનન, તે બંનેથી રક્ષાએલ અને સર્વ દોષોનો દાદો હોય તો મોહ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ જ દોષો છે, આ સિવાય બીજો કોઈ દોષ નથી, તેઓથી આ જગતના સર્વ જંતુઓ ભવ-સમુદ્રમાં ભમણ કરી રહેલા છે. સ્વભાવે તો આ જીવ સ્ફટિકરત્ન સરખો તદ્દન નિર્મલ છે, પરંતુ આ રાગાદિકની ઉપાધિઓથી તે રાગાદિક સ્વરૂપવાળો ઓળખાય છે અહો । આ રાગાદિક દેખતાં હંરણ કરનારા ચોરો વડે આ વિશ્વ અરાબક થયું છે કે જે જીવોનું સર્વસ્વરૂપ રહેલું સર્વ જ્ઞાન હંરણ કરે છે. નિર્ગોદોમાં જે જીવો છે, તથા જે જીવો નજીકમાં સુક્તિગામી છે, તે સર્વ જીવોને વિષે આ મોહાદિકની નિષ્કરુણ સેના પડે છે. શું તેમને સુક્તિ સાથે, કે સુક્તિની ઈચ્છાવાળા સાથે વેર છે? કે તેઓ બંનેના થતા યોગને તેઓ શેકે છે? દોષો ક્ષય કરવામાં સમર્થ અરિહંતોની શું ઉપેક્ષા કે ક્ષમા છે કે જેઓએ જગતને બાળી નાખનાર એવી દોષરૂપી આગને શાન્ત ન કરી. વાદ્ય, સર્પ, જળ અને અગ્નિથી સુનિ ભય પામતા નથી, તેમ બંને લોકમાં અપકાર કરનાર રાગાદિકથી પણ સુનિ ભય પામતા નથી.

ખરેખર જેની પડખે રાગ, દ્રેષદ્વેષ સિદ્ધ અને વાદ્ય રહેલા છે, એવા પ્રકારનો અતિસંકટવાળો માર્ગ યોગીઓએ સ્વીકાર્યો છે. ૪૮.

હવે રાગ-દ્રેષનો બચ કરવાના ઉપાયનો ઉપદેશ આપે છે—

અસ્તતદ્વૈરતઃ પુમિર્નિર્વાણપદકાંચિભિઃ ।

વિદ્યાતવ્યઃ સમત્વેન, રાગદ્વેષદ્વિષજ્ઞયઃ ॥ ૪૯ ॥

રાગ-દ્રેષ આવા પ્રકારના છે, માટે નિર્વાણપદના અસિદ્ધાવી એવા પરાક્રમી યોગીપુરુષોએ રાગ, દ્રેષ એ ઉપતાપ કરાવનાર હોવાથી શત્રુભૂત છે, તેનો માધ્યસ્થ્યભાવથી પરાભવ કરવો જોઈએ. ૪૯.

રાગ-દ્રેષનો બચ કરવા સામ્ય ઉપાય જેવા પ્રકારનો છે, તે કહે છે—

અમન્દાનન્દજનને, સામ્યવારિણિ મજ્જતામ્ ।

જાયતે સહસા પુંસાં, રાગ-દ્વેષમલક્ષયઃ ॥ ૫૦ ॥

જેમ જળમાં સ્નાન કરનારનો મેદલ દૂર થાય છે, તેમ અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન કરાવનાર સામ્ય-સમતાભાવ, તે આત્માને અત્યંત શીતળ કરનાર હોવાથી જળસ્વરૂપ સમતાભાવ, તેમાં સ્નાન કરવાથી પુરુષોના રાગ-દ્રેષદ્વેષ મલનો એકદમ ક્ષય થાય છે. સામ્યભાવમાં દ્વીન ધનારના રાગ-દ્વેષ બંને ક્ષય પામે છે. ૫૦.

સામ્યભાવ માત્ર એકલા રાગ, દ્રેષને જ દૂર કરનાર છે, એમ નથી, પરંતુ સર્વ ક્રમેની પશુ દૂર કરનાર છે, તે કહે છે—

પ્રણિહન્તિ ક્ષણાર્ધન, સામ્યમાલમ્બ્ય કર્મ તત્ ।

યન્ન હન્યાન્નરસ્તીત્રિ-તપસા જન્મકોટિભિઃ ॥ ૫૧ ॥

જ્ઞાનાવરણીયાદિ જે કર્મ, કોડો જન્મ સુધી અનશનાદિ રૂપ તીવ્ર તપશ્ચર્યા કરીને સમતા વગર ખપાવી શકાતું નથી, તેવું કર્મ સમતાનું આશ્રયન કરીને અંતર્મુહૂર્તમાં ખપાવી નાશ કરી શકાય છે. ૫૧.

સામ્ય અંતર્મુહૂર્તમાં કેવી રીતે સર્વ કર્મ દૂર કરાવનાર થાય છે, તે કહે છે—

કર્મ જીવં ચ સંશ્લિષ્ટં, પરિજ્ઞાતાત્મનિશ્ચયઃ ।

વિમિત્તીકુરુતે સાદુઃ, સામાયિકજ્ઞાનકયા ॥ ૫૨ ॥

જીવ અને કર્મ બંનેનો સંયોગ થયો છે, બંને જુદા છે, એક નથી—એવા પ્રકારનો આત્મ-નિશ્ચય જેણે બાણેલો છે, તેવા પ્રકારનો સુનિ સામાયિકરૂપી સળી વડે જીવ અને કર્મને જુદા પાડે છે. સામાયિક-સમભાવ એ જ વાંસ વગેરેની સળી, તેનાથી ચોટેલા જીવ અને કર્મને છૂટા પાડે, જેમ ચીકણવાળાં ડ્રબ્બો સાથે ચોટેલાં પાત્રાદિક શલાકા-સળી વડે જુદાં થાય છે, તેવી રીતે જીવ અને કર્મનો પશુ તાદાત્મ્ય સંબંધ સામાયિકથી જુદો પાડી શકાય છે. આતું જ નામ કર્મક્ષય કહેવાય. કોઈ દિવસ પુદ્ગલોનો આત્યંતિક-સર્વથા ક્ષય નથી, કારણ

તે દ્રવ્ય નિત્ય છે. આત્માથી કર્મ-પુદ્ગલો જુદાં પડી જાય, તેને કર્મનો ક્ષય થયો-એમ કહેવાય છે. શંકા કરે છે કે, સાધુ સામાયિક-શલાકાથી કર્મો છૂટાં પાડે છે-એ તો માત્ર વાણીનો વિલાસ છે; તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે- આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતાં, તેવા પ્રકારનાં આવરણકર્મો દૂર થવાથી જેણે આત્મ-નિર્ણય સારી રીતે જાણેલો-અનુભવેલો છે, તેવા પ્રકારનો આત્મા જીવ અને કર્મને સામાયિક-શલાકાથી જુદાં પાડે છે. તથા ફરી ફરી સ્વસંવેદન-આત્માનુભવથી આત્માનો નિશ્ચય દઢ કરે છે કે, ‘આત્મસ્વરૂપથી આત્મસ્વરૂપને આવરનારાં કર્મો લિનસ્વરૂપવાળાં છે.’ અને તે પરમ સામાયિકના બલથી નિર્જરે છે-વિખૂટાં પાડે છે. પર.

આત્મનિશ્ચય-બલથી એકલાં કર્મો ન જુદાં કરે છે, એમ નહિ, પરંતુ આત્માને પરમાત્મ-દર્શન સુધી પશુ પહોંચાડે છે, તે કહે છે—

રાગાદિધ્વાન્તવિધ્વસે, કૃતે સામાયિકાંશુના ।

સ્વસ્મિન્ સ્વરૂપં પદ્યન્તિ, યોગિનઃ પરમાત્મનઃ ॥ ૬૩ ॥

સામાયિકરૂપી સૂર્ય વડે રાગાદિક અધકારનો નાશ થવાથી યોગીપુરુષો પોતામાં જ પરમાત્મ-સ્વરૂપનાં દર્શન કરે છે. રાગાદિક આત્મ-સ્વરૂપનો રોધ કરતા હોવાથી, રાગાદિક એ જ અધકાર, તેના સામાયિકરૂપ સૂર્ય નાશ કરનાર છે. એટલે દરેક આત્મામાં પરમાત્મ-સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રહેલું છે, તેને તેવા યોગી પુરુષો દેખે છે. તત્ત્વથી વિચારીએ તો, સર્વે આત્મા પરમાત્મા જ છે, દરેકમાં કેવલજ્ઞાનના અંશે રહેલા જ છે. આગમમાં પરમ મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે, ‘સર્વ જીવોનો અક્ષરનો અનંતમો ભાગ હંમેશાં આવરણ વગરનો ખુલ્લો-ઉઘાડો હોય છે જ’ માત્ર રાગાદિક દોષોથી કલુષિત થએલ હોવાથી સાક્ષાત્ પરમાત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ જણાતું નથી. સામાયિકરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ થવાથી, રાગાદિક અધકાર દૂર થવાથી આત્મામાં જ પરમાત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. પૃ.૩.

હવે સામ્યનો પ્રભાવ વર્ણવે છે—

સ્નિહ્યન્તિ જન્તવો નિત્યં, વૈરિણોઽપિ પરસ્પરમ્ ।

અપિ સ્વાર્થકૃતે સામ્ય-ભાજઃ સાધોઃ પ્રમાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

જે કે સ્વાર્થ-નિમિત્તે સામાયિક કરેલું હોવા છતાં પશુ સામ્યયુક્ત સાધુના પ્રભાવથી જનમથી નિરર્થક વૈરવાળા સર્પ, નોળીયા, મૃગ કે સિંહ એવા હિંસક પ્રાણીઓ વિરોધી વૈરવાળા જીવો પશુ એકબીજા જનનવરો પ્રત્યે રનેહ કરે છે, મૈત્રી બાંધે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે સામ્યનો આવા પ્રકારનો પ્રભાવ છે કે, પોતે પોતાના નિમિત્તે સામ્ય કરેલું છે, પરંતુ નિત્ય વૈરી એવા બીજાઓમાં પશુ મૈત્રીભાવ પ્રગટ થાય છે. જે માટે પડિતો સ્તુતિ કરે છે કે— ‘હે દેવ ! હાથી કેસરીનો પગ સૂંઢથી ખેંચીને કપોલસ્થળ સાથે ખજવાળે છે, સર્પ નોળિયાનો માર્ગ શેડીને ઉભો રહેલો છે. મોં ફાડીને વિશાલ મુખ-ગુફા તૈયાર કરી છે એવા વાઘને મૃગલું વારંવાર વિશ્વાસથી સુંઢે છે. જ્યાં આવા દૂર પશુઓ પશુ શાન્તમનવાળા બની જાય છે, એવા તમારા સામ્ય-સ્થાનની-સમવસરણ ભૂમિની હું પ્રાર્થના કરું છું. લૌકિકો પશુ સામ્યવાળા યોગીઓની સ્તુતિ આ પ્રમાણે કરે છે કે ‘તેમની-યોગીઓની સમીપમાં વૈરનો ત્યાગ થાય છે.’ આંતરમ્લોકાર્થ કહેવાય છે—

ચેતન કે અચેતન પદાર્થોમાં, ઈષ્ટ કે અનિષ્ટપણે જેનું મન મુંઝાતું નથી, તે સામ્ય

જેનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે, એનું સામ્ય નિર્મમત્વ ઉપાયથી થાય છે. શંકા કરી કે, સામ્ય અને નિર્મમત્વ એમાં શો તફાવત ? સમાધાન કરે છે કે— રાગ-રૂપ બંનેના પ્રતિપક્ષભૂત સામ્ય અને નિર્મમત્વ તો એકેક રાગનો પ્રતિપક્ષ છે. માટે બંને દોષ નિવારણ કરવા માટે સામ્ય કરવાની ઈચ્છા કરી, જ્યોત્સે બક્ષવત્તર રાગના પ્રતિપક્ષભૂત નિર્મમત્વ ઉપાય પણ અંદર સમાઈ જાય છે. જેમ બળવાન સેના હોય, તેમાં કોઈ બળવાનનો વિનાશ થયો, એટલે ખીભનો પણ વિનાશ કરતાં મુશીબત પડતી નથી; તેવી રીતે રાગનો નિઃશંકેનું નિર્મમત્વ તે હીનબક્ષવાળા દેષાદિકના વિનાશ માટે થાય છે, માટે વધારેથી સર્થ. નિર્મમત્વનો ઉપાય બતાવે છે.— તે નિર્મમત્વ નિમિત્તે યોગી અનુપ્રેક્ષા-ભાવનાઓનો આશ્રય કરે. એ ભાવનાઓ નામથી કહે છે—

બાર ભાવનાઓ

૧. અનિત્યભાવના, ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪. એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬. અશૌચ, ૭. આશ્રય, ૮. સંવર, ૯. નિર્જરા, ૧૦. ધર્મસ્વામ્યાતતા, ૧૧. લોક, અને ૧૨. યોધિભાવના ૫૫-૫૬.

‘તે આ પ્રમાણે’ એમ કહીને પ્રથમ અનિત્યભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવે છે—

યત્ પ્રાતસ્તત્ર મધ્યાહને, યન્મધ્યાહને ન તન્નિશિ ।

નિરીક્ષ્યતે મથેઽસ્મિન્ હી !, પદાર્થોનામનિત્યતા ॥ ૫૭ ॥

શરીરં દેહિનાં સર્વં-પુરુષાર્થનિબન્ધનમ્ ।

પ્રચન્દપવનોદ્યુત-ધનાધનવિનશ્વરમ્ ॥ ૫૮ ॥

કલ્પોલ્લપલા લક્ષ્મીઃ, સંગમાઃ સ્વપ્નસન્નિભાઃ ।

વાત્યાવ્યતિકરોત્ક્લિષ્ણ-તૂલતુલ્યં ચ યૌવનમ્ ॥ ૫૯ ॥

જે સવારે હોય છે, તે મધ્યાહને હોતું નથી. મધ્યાહને હોય, તે રાત્રે હોતું નથી, આ ભવમાં જ આમ પદાર્થોની અનિત્યતા દેખાય છે દરેક દેહધારીઓને આ શરીર સર્વ પુરુષાર્થોનું કારણ છે, પરંતુ તે શરીર તો પ્રચંડ વાયરાથી વિખરાયેલા મેઘની માફક નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે. પાણીનાં મોભાં સરખી લક્ષ્મી ચપળ છે, સંગમો સ્વપ્ન એવા અને યૌવન વંદેાળીઆએ ઉડાડેલા રૂ સરખું ચપળ છે

આને લગતા આતર શ્લોકોના અર્થો જણાવે છે—

પોતાથી કે ખીભથી સર્વ દિશાઓથી આપત્તિઓ આવ્યા જ કરે છે યમરાજના કાંતના ચોકકામાં રહેલા જંતુઓ ક્યૂંથી જીવી રહેલા છે ચક્રવર્તી ઈન્દ્રાદિકના વજ્ર સરખા શરીરમાં અનિત્યતા રહેલી છે, તો પછી કેળના ગર્ભ-સરખા અસાર શરીરવાળાઓની કથા કરવાની જ કથા રહી ? અસાર એવા શરીરમાં રહેવાની ઈચ્છા કરે છે, તે ખરેખર જીવ્યું સહી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાંના બનાવેલા ચાડીયા પુરુષના શરીરમાં રહેવા જેવી અસિદ્ધાપા કરે છે. મરણરૂપ-વાદના મુખ-કોટરમાં રહેલા શરીરધારીઓને મંત્ર, તંત્ર, કે ઔષધ રક્ષણ

કરવા સમર્થ નથી વૃદ્ધિ પામતા જીવને પ્રથમ વૃદ્ધાવસ્થા અને ત્યાર પછી યમરાજ કોળીયો કરવાની ઉતાવળ કરે છે. ધિક્કાર થાઓ આ જીવોના જન્મોને. યમરાજને આધીન આ જીવને ઘરાખર બાણી લેવાય, તો એક કોળીયો પણ ગ્રહણ કેવી રીતે કરાય? પછી પાપકર્મ વિપથની વાત જ ક્યાં રહી? જેમ પાણીમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થઈ થઈને વિનાશ પામે છે, તેમ ક્ષણવારમાં જ પ્રાણીઓનાં શરીરો ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે. ધનવાન કે ઠરિદ્ર, રાજા કે રંક, પરિત કે મૂર્ખ, સંજ્ઞન કે દુર્જનને એકચરણી રીતે હરણ કરવા માટે યમરાજ પ્રવર્તે છે. તેને શુભોમા હાંક્ષિય નથી, દોષોમાં દ્રેષ નથી, જેમ દવાગ્નિ અરણ્યોને, તેમ યમરાજ લોકોનો વિનાશ કરે છે. કુશાસ્ત્રોમાં મુંબાએલો થઈ બા, તો પણ એવી થ'કા ન કરી શકે, કે કોઈપણ ઉપાયથી કાયા આપત્ત વગરની થાય. જેઓ મેરુપર્વતને ઢંડ અને પૃથ્વીને છત્રરૂપ બનાવવા સમર્થ છે, તેઓ પણ પોતાને કે બીજાને મૃત્યુથી બચાવવા સમર્થ નથી. ક્રીડાથી માડી દેવેન્દ્ર સુધી કોઈપણ હાલો માણસ કદાપિ એમ નહિ બોલે કે, 'યમરાજના શાસનમાં હું કદાને વચન કરીશ.' વળી બુદ્ધિશાળીઓ યૌવનને પણ અનિત્ય જ માને. કારણ કે, ખલ અને રૂપતું હરણ કરનાર વૃદ્ધાવસ્થા, તેને જર્જરિત કરી નાખે છે. યૌવનવયમાં જે કામિનીઓ કામની ઇચ્છાથી તમારી અભિલાષા કરતી હતી, તે વૃદ્ધાવસ્થામાં અત્યંત ટૂંકાર કરતી તમારો ત્યાગ કરે છે. જે ધન ઘણા જ કલેશ-પૂર્વક ઉપાર્જન કર્યું, લોગવ્યા વગર તેણે રક્ષણ કર્યું, એવું ધનિકોડું ધન ક્ષણવારમાં નાશ પામે છે. આ ધનને ક્રીણીની, પરપોટાની, કે વીજળીની શાની ઉપમા આપવી? કે, જે દેખતા જ તરત અવશ્ય નાશ પામે છે મિત્રો, બંધુઓ કે પોતાના સંબંધીઓ સાથેના સમાગમો પણ વિયોગવાળા જ છે. પોતાનો કે બીજાનો નાશ થાય, વિકૃતિ થાય કે અપકારમાં વિયોગ થાય આ પ્રમાણે હંમેશાં અનિત્યતાને વિચારનાર, પુત્ર મૃત્યુ પામે તો પણ શોક ન કરે. નિત્યતાના ગ્રહ-વળગારવાળા મૂઢ તો ભીંત ભાંગે, તો પણ રૂઢન કરવા લાગે. આ જગતમાં જીવોને આ શરીર ધન, યૌવન, બાંધવો વગેરે માત્ર અનિત્ય નથી, પરંતુ સચેતન અને અચેતન સમગ્ર વિશ્વ પણ ઉત્પત્તિ ધર્મવાળું હોઈ અનિત્ય છે-એમ સન્ત પુરુષો કહે છે. ૫૭-૫૮-૫૯

અનિત્યભાવનાનો ઉપસંહાર કરતા ઉપદેશ આપે છે—

इत्यनित्यं जगद्वृत्तं, स्थिरचित्तः प्रतिक्षणम् ।

तृष्णाकृष्णाहिमन्त्राय, निर्ममत्वाय चिन्तयेत् ॥ ૬૦ ॥

આ પ્રમાણે સ્થિર ચિત્તવાળો બની નિર્મમત્વ મેળવવા માટે દરેક ક્ષણે જગતનું અનિત્ય સ્વરૂપ ચિંતવે. નિર્મમત્વ કેવું? તે કહે છે— તૃષ્ણા એટલે રાગ, તે જ કાળો સર્પ, તેના માટે મત્ર-અમાન એવું નિર્મમત્વ. અનિત્યભાવના કહી. ૬૦. અશરણભાવના કહે છે—

इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्येते, यन्मृत्योर्यान्ति गोचरम् ।

अहो ! तदन्तकातङ्गैः, कः शरण्यः शरीरिणाम् ? ॥ ૬૧ ॥

ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર-વાસુદેવ આદિથી દેવતાઓ, મનુષ્યો વિગેરેને મૃત્યુના આધીન થયું પડે છે. આ કારણથી અંતસમયે જીવોને કોણ શરણભૂત થાય? અર્થાત્ ઈન્દ્ર સરખાને પણ મરણ સમયે કોઈ શરણભૂત થતું નથી. ૬૧. તથા—

પિતૃર્માતૃઃ સ્વમુન્નૃત્સ્તનયાનાં ચ પશ્યતામ્ ।

અત્રાણો નીયતે જન્તુઃ, કર્મભિર્યમસન્નિ ॥ ૬૨ ॥

પિતા. માતા. બહેન, ભાઈ કે પુત્રોનો અનાદર કરીને શરણુવગરનો જીવ શુભાશુભ કર્મ વડે યમરાજને ત્યાં લઈ જવાય છે. હોડોની વાત પ્રમાણે આમ ઘોડાચ છે, વાસ્તવિકે તો ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પોતાના કર્મના અનુસારે તે તે ગતિમાં લઈ જવાય છે. ૬૨. તથા—

શોચન્તિ સ્વજનાનન્ત, નીયમાનાન્ સ્વકર્મભિઃ ।

નેષ્યમાણ તુ શોચન્તિ, નાત્માન્ મૃદ્વુદ્વયઃ ॥ ૬૩ ॥

મૃદ યુદ્ધિ મનુષ્યો, પોતાનાં કર્મો વડે અંત (મૃત્યુ) તરફ લઈ જવાતા સ્વજનોનો શોક કરે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં પોતાને તે તરફ લઈ જવાશે, તેનો શોક કરતા નથી. ૬૩.

સંસારે દુઃસ્વદાવાગ્નિ-જ્વલજ્વાલાકરાલિતે ।

વને મૃગાર્મકસ્યેવ, શરણં નાસ્તિ દેહિનઃ ॥ ૬૪ ॥

દુઃખરૂપી દવાગ્નિની જ્વાલાઓથી ભયંકર એવા સંસારમાં વનમાં મૃગઅગ્નિમાં ભાંડે જીવને કોઈનું શરણુ નથી. મૃગબાળક એટલા માટે કંઈ કે, સિંહ મૃગલાના ટોળામાંથી જોળા બાળકને ખેંચી લેય, ત્યારે કોઈ પણ તેને શરણુ બની બચાવી શકતું નથી અશરણુભાવના જીવાની. આંતરજ્વોડોને ભાવાર્થ કહેવાય છે :-

અષ્ટાંગલેહવાણું આયુર્વેદ, જીવન આપનાર ઔષધિઓ, મૃત્યુજ્ય આદિ મંત્રો વડે મૃત્યુથી કોઈ બચાવી શકતું નથી ત્યારે બાજુ ખુલ્લી તરવારનું પાંજરું તૈયાર કર્યું હોય અને ચતુરંગ સેના વીરુળાઈને રક્ષણ કરતી હોય, એવો રક્ષાએલો રાજા પણ રાક્ષસી ભાંડે બળાત્કારથી યમસેવકો વડે ખેંચીને લઈ જવાય છે. પાણીના મધ્યભાગમાં રહેલા, સ્તંભના ઉપલા ભાગમાં રાખેલા, પાંજરામાં સુરક્ષિત રાખેલા રાજાના પ્રિયપુત્રને મૃત્યુ ખેંચી લેય, પછી બીજાની વાત ક્યાં કરવી ? સગર ચક્રવર્તીના સાહેબર પુત્રોને શરણુરહિતપણે જવલનપ્રલહેવે તૃણભાંડે ક્ષણવારમાં સામટા બાળી નાખ્યા ! યમસરખા પાલકે સ્કંદકાચાર્યને જકડીને તેમના પાચસો શિષ્યોને આચાર્યના દેખતાં જ ઘાણીમા પીલીને મારી નાખ્યા ! ત્યારે તેઓને કોઈ શરણુભૂત ન થયું. જેમ પણ્યો મૃત્યુનો પ્રતિકાર બળુતા નથી, તેમ પડિત થવા છતાં પણ મૃત્યુનો પ્રતિકાર બળુતા નથી, તેવી મૂલતાને ધિક્કાર હો ! કેટલાક એવા પરાક્રમી હોય છે કે, માત્ર એક તરવારથી પૃથ્વીને નિષ્કંટક બનાવે છે, પરંતુ તેવા પણ યમરાજની ભુક્ટીની ભયંકર રચનાથી ભય પામી મુખમાં આંગળી કરડે છે ! ઈન્દ્રમહારાજએ પણ જેને સ્નેહથી ભેટીને પોતાના અર્ધાસને બેસાડ્યા, એવા શ્રેષ્ઠિકરાજા પણ શરણુ વગરના થઈ ન સાંભળી શકાય તેવી ખરાબ દશાને પામ્યા અસિધારા સરખા વ્રત પાલન કરનારા મુનિઓ, કે જેઓ જીવનમાં પાપ કરતા નથી, તેવા પવિત્ર હોવા છતાં પણ તેઓ મરણુનો પ્રતિકાર કરવા સમર્થ નથી બરેબર, આ જગત શરણુ વગરનું અરાજક-નાયક વગરનું છે કે તેનો કોઈ પ્રતિકાર કરી શકતું નથી અને યમ-રાક્ષસ વડે, તેનો કોળીયો થવા કરે છે. વળી જે ધર્મ પ્રતિકાર ગણાય છે, પરંતુ તે મરણુનો

પ્રતિકાર નથી, તે શુભ ગતિ આપનાર કે શુભ ગતિનો કર્તા ગણાય છે. આ પ્રમાણે નિઃશંકપણે પ્રજ્ઞાથી માંડી ક્રીડા સુધીના તમામ જીવોવાળા આખા જગતનો કોળીયો કરતો ત્રણે લોકને ભયંકર એવો યમરાજ કોઈ પ્રકારે થાકતો નથી. આના પ્રતિકાર કાર્યમાં ઈન્દ્ર પણ સમર્થ નથી, ખરેખર અશરણ એવું આખું જગત તેનાથી પરેશાન થયું છે. અશરણભાવના કહી ૬૪ હવે ત્રણ મ્લોકોથી સંસારભાવના કહે છે—

શ્રોત્રિયઃ શ્વપચઃ સ્વામી, પતિત્રેહ્યા કૃમિશ્ચ સઃ ।

સંસારનાટયે નટવત્, સંસારી હન્ત ! ચેષ્ટતે ॥ ૬૫ ॥

વિવિધ યોનિમા રખડવું, તે રૂપ નાટક. સંસારી જીવ વિવિધ ચેષ્ટા કરીને નટ માફક નાટક કરે છે. વેદ-પારગામી બ્રાહ્મણ હોય તે, આમડાં ચુથનાર ચંડાળ થાય છે. સ્વામી હોય, તે સેવક અને પ્રજ્ઞા એ કૃમિરૂપે થાય છે. જેમ નાટકીયો બુદ્ધા બુદ્ધા વેષ ભજવે છે, તેમ વિચિત્ર કર્મ-ઉપાધિથી બ્રાહ્મણાદિકને કહેલી સ્થિતિ અતુલવલી પડે છે. પરમાર્થથી તેનું રૂપ તેવા પ્રકારનું નથી. ૬૫. તથા—

ન યાતિ કતમાં યોનિં, કતમાં વા ન મુચ્ચતિ ? ।

સંસારી કર્મસંવન્ધાદવક્રયકુટીમિવ ॥ ૬૬ ॥

સંસારી જીવ આ સંસારમાં એકેન્દ્રિયાદિક ચોરાશી લાખ યોનિમાંથી કઈ યોનિમાં નથી ગયો ? અને તેણે કઈ યોનિનો ત્યાગ કર્યો નથી ? અર્થાત્ સર્વયોનિમા ગયો છે-અને તે છોડી છે. તેવા પ્રકારના કર્મ-અખંધથી ભાડાની ઝૂંપડી માફક, તેવા પ્રકારના કોઈ ઉપયોગ-કારણે ગૂંદસ્થ એક ઝૂંપડી ભાડે રાખે, જરૂર ન હોય ત્યારે તે છોડી દે અને બીજામાં પ્રવેશ કરે; એમ નિયત કર્મના ઉપભોગ માટે એક યોનિમા જીવ પ્રવેશ કરે અને તેમાં કર્મ લોગવ્યા પછી તેને છોડી દે, અને બીજી યોનિ પકડે, ફરી તેનો ત્યાગ કરે, પણ કોઈ નિયત યોનિ પકડી રાખી શકતો નથી. ૬૬. તથા—

સમગ્રલોકાકાશેડપિ, નાનારૂપૈઃ સ્વકર્મતઃ ।

વાલાગ્રમપિ તન્નાસ્તિ, યન્ન સ્પૃષ્ટં શરીરમિઃ ॥ ૬૭ ॥

સમગ્ર ચૌદરાજ લોકાકાશમાં વાલાગ્ર જેટલો પણ પ્રદેશ નથી, જેને બુદ્ધાં બુદ્ધાં પોતાનાં કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલાં શરીરો વડે જન્મતાં અને મરતાં સ્પર્શ કર્યો ન હોય

અહિ આકાશ બે પ્રકારનું—લોકાકાશ અને અલોકાકાશ, જેમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવ અને પુદ્ગલોના સંભવ છે, તે લોકાકાશ અને તે સિવાયનું અલોકાકાશ. કહેણું છે કે—‘ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોની વૃત્તિ બે ક્ષેત્રમાં હોય, તે દ્રવ્યસંહિત લોક કહેવાય અને એથી વિપરીત, તે અલોક કહેવાય.’ સક્ષમ, બાહર, પ્રત્યેક, સાધારણરૂપ એકેન્દ્રિયના ભેદોથી તથા બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા બુદ્ધા બુદ્ધા ભેદવાળા જીવો, પોતાના કર્મથી, નહિ કે બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા બુદ્ધા બુદ્ધા ભેદવાળા જીવો, પોતાના સુખ-દુઃખના વિષયમાં ઇશ્વરાદિકની પ્રેરણાથી. બીજાઓ કહે છે કે—‘અજ્ઞાની જીવ પોતાના સુખ-દુઃખના વિષયમાં અસમર્થ છે, તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે.’ તેમાં ઇશ્વરની પ્રેરણા બે કર્મથી નિરપેક્ષ માનવામાં આવે, તો વિશ્વનું વિવિધરૂપ વિકલ્પ પામે. કર્મની સાપેક્ષતા માનીએ, તો ઇશ્વરની અસ્વતંત્રતા કે નિષ્કૃણ્ણતા થાય, કર્મો જ માત્ર પ્રેરક છે, વચમાં ઇશ્વરની

શી જરૂર છે ? વીતરાગસ્તોત્રમાં અમે કહેલું જ છે કે, ‘કર્મની અપેક્ષાએ કર્તા ને ઈશ્વર માનીએ, તો તે અમારી માફક સ્વતંત્ર નથી અને જગતનું વૈચિત્ર્ય કર્મથી સ્વીકારીએ તો પછી વચ્ચે એ શિખંડી(નપુંસક)નું શું પ્રયોજન છે ?

અહિ આંતર સ્લોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે :—

નારકીગતિનાં દુઃખો

ઘણા ભાગે જેમાં ઘણાં દુઃખો રહેલાં છે. કર્મના સંબંધથી પીડા પામતા સંસારી જીવોના નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવતારૂપ ચાર ભેદો કહેલા છે. પ્રથમની ત્રણ નરકમાં ઉષ્ણવેદના, બાકીની ચારમા શીતવેદના, ચોથીમાં શીત અને ઉષ્ણવેદના, નારકીના જીવોને આ પ્રમાણે ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ હોય છે. ઉષ્ણ અને શીત વેદનાવાળી નરકમાં કઠાવ્ય ને લોકોને પર્વત પડે, તો તે ભૂમિ સુધી પહોંચ્યા પહેલાં જ ઓગળી કે વિખરાઈ બંધ. નારકીના જીવો માંહોમાંહે એક-બીબને દુઃખની ઉદીરણા કરે કે પરમાધાર્મિક દેવો વડે દુઃખ અપાતા તે જીવો ત્રણ પ્રકારના દુઃખની પીડા પામતા નરકપૃથ્વીમાં વાસ કરે છે. કુંભીયંત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા તે નારકી જીવોને તે અચુરો બળાત્કારથી નાના દ્વારમાંથી સીસાની સળી માફક બહાર ખેંચી કાઢે છે. ધોળીઓ જેમ શિલાપીઠ ઉપર કપડાને ઝીકે, તેમ પરમાધાર્મીઓ હાથ, પગ વગેરે પકડીને વજ્રના કાંટાવાળી શિલા ઉપર અક્ષાળે છે. જેમ કરવત વડે લાકડા વિદ્યારણ કરાય, તેમ ભયંકર કરવતથી તે નારકીઓને દેવો વિદ્યારે છે તેમ જ જેમ તલ પીસીને ઘાણીમાંથી તેલ કઢાય, તેમ યંત્રોથી તે જીવોને પીલે છે તૃષાથી પીડાતા તેમને બિચારાને વળી તપાવેલા સીસા કે તાંબાના રસ વહેતી વૈતરણી નદીમાં વહેવડાવે છે. તડકામાં ઢાઝતાં છાયડામાં જવાની અભિગ્રાહા કરે, તો અસિવનમાં છાયડામાં પહોંચતાં જ ઉપરથી તલવારની ધાર સરખાં પાંદડાં પડવાથી તેમના શરીરના તલ સરખા સેંકડો ટુકડા થઈ બંધ. પહેલાના ભવોમાં પારકી સ્ત્રી સાથેના રમણ-પ્રસંગો યાદ આપીને વજ્ર કાંટાવાળી શાસ્ત્રમંદી વૃક્ષની ડાળીઓ તથા તપાવેલી લોહ-પૂતળીઓ સાથે આલિંગન કરાવે છે. પહેલાનાં મામ બાવાના પ્રસંગો યાદ આપીને તથા મહિરા-વ્યસનની લોહપતા જણાવીને તેમને પોતાના અંગોમાંથી માસ કાપીને ખવડાવે છે તથા તપાવેલા સીસાના રસનું પાન કરાવે છે. અંગારામાં ચેકાવું, ઠંડા માફક ઉછાળવું, મહાશૂળીમાં ભોકાવું, કુંભીપાકની વેદના, ઉકળતા તેલમાં તળાવું, ગરમ રેતીમાં ધાણી માફક ભુંભવું ઇત્યાદિક સતત વેદનાઓ પરાધીનતાએ પાપકર્મી આત્માઓને નરકમાં રડતા રડતા અનુભવવી પડે છે. બગલા, કકપક્ષી ઇત્યાદિ હિંસક પક્ષીઓ તેમના શરીરને છિન્ન-સિન્ન કરી નાખે છે, આંખ વિગેરે ઇન્દ્રિયો પણ ખેંચી કાઢે છે, તેમના છૂટા પડેલા શરીરના અવશેષો પાછા મળી બંધ છે. આ પ્રમાણે મહાદુઃખથી હણાએલા સુખના અંશથી વંજિત જીવો તેત્રીશ ત્રાગરોપમ જેટલો લાભો કાળ નરકમાં પસાર કરે છે.

તિર્થંચ-ગતિનાં દુઃખો

તિર્થંચ ગતિ પામેલા કેટલાક એકેન્દ્રિયમા પૃથ્વીકાયપણું પામે છે. હળ વગેરે શસ્ત્રોથી - જોદાવું, હાથીઓથી. ઘોડાઓથી ચગદાવું, જળ-પ્રવાહથી ભીંભવું, દવાગ્નિથી બળવું, કવચ,

ખટાશ, મૂનાદિક જળથી વ્યથા પામવી, તથા લવણજળમાં તથા ઉકળતા પાણીમાં કઢાવું, કુંભાર વગેરે નીલાડામાં અગ્નિથી પકાવે, ત્યારે ઘડા, ઘટ, તાવડી વગેરે રૂપમાં પકાવું, કાંઠવરૂપ બનતા તેને ભીંતમાં ચણી લેવાય છે. કેટલાક પૃથ્વીકાય, જેવા કે હીરા, રત્ન, પાનાં વગેરેને સરાણ પર ઘસાવું પડે છે, માટીની કુંડલીમાં સુવર્ણને ગાળે ત્યારે અગ્નિમાં ઢાઝવું પડે, તેમ જ સખત પત્થરોને ટાંકણાથી વિઠારાવું પડે અને નદીના પૂરથી પર્વતોને લેઢાવું પડે અપૂકાયપણું પામીને સૂર્યના ઉષ્ણ કિરણોમાં તપવું પડે, હિમમાં બરફ બની થીજવું પડે, ધૂળમાં શોષાવું પડે, ખારા, ખાટાં, વિભત્તીય જળ પરસ્પર એકઠાં થવાથી તથા હાંડલીમાં રંધાઈને અને તૃષાવાળાઓ વડે પીવાથી અપૂકાય જીવો મૃત્યુ પામે છે. અગ્નિપણું પામેલા જીવોને જળાદિકથી ઓલવાવું, ઘણુ આદિથી કૂટાવું, ઈન્ધણાદિકથી બળવું ઈત્યાદિક અગ્નિકાયની વેદના. વાયુકાયણને પામેલા જીવો વીજળા-પંખાદિકથી હણાય છે. શીત ઉષ્ણ આદિ દ્રવ્યોના યોગથી ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુ પામે છે. જુદી જુદી પૂર્વાદિ દિશાઓના સર્વે વાયુકાયના જીવો પરસ્પર એકઠા થવાથી વિરાધના પામે છે. સુખ, નાસિકા આદિના વાયુવડે વિરાધના થાય છે, તથા સપાદિકથી પાન કરાય છે. કન્ઠ વગેરે દસ પ્રકારતુ વનસ્પતિપણું પામેલા એકેન્દ્રિય જીવો છેઠાવું, લેઠાવું, અગ્નિના યોગથી રંધાવું, સુકાવું, પીલાવું, અન્યોઅન્ય ઘસાવું. ક્ષારાદિકથી ઢગાવું-બળવું અને ખાનારા વડે આહારરૂપ બનવું. સર્વ અવસ્થામાં ખવાવું, ભુંજનારા વડે ભુંજવું, દાવાનલથી રાખોડરૂપ બનવું, નદી-પ્રવાહથી મૂળમાંથી ઉખડી જવું, સર્વ વનસ્પતિઓ સર્વ જીવોને લોબનરૂપ બનનારી છે, તેથી સર્વ પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે હંમેશાં કલેશ-પરંપરા અનુભવે છે. બેઘન્દ્રિયપણામાં પશુ તપવું પડે છે. પોરાઓ પાણી સાથે પીવાય છે, કુમ્ભિઓ પગ વડે ધૂંઢાય છે, ચક્રદા, કૂકડાદિક વડે લક્ષણ કરાય છે. શંખાદિક ખોદી નખાય છે અને જળો નીચોવાય છે. ઔષધ વિગેરેથી પેટનાં કર્મીયાં આદિને પાડીને મારી નખાય છે. ત્રણધન્દ્રિયપણું પામેલા જીવો જૂ, માકણ આદિક મસળાવું, શરીરથી ઢબાઈ જવું, તડકામાં તપવું, ઉષ્ણજળમાં ઢાઝવું, કીડીઓ પગથી ચપાય, અગર સાવરણીથી સાફ કરતાં કચરા સાથે વળાવું, ન દેખાય તેવા કુચુઆ આદિને આસન આદિથી ચગદાઈ જવું પડે છે. ઈત્યાદિ વેદના અને મરણ-દુઃખ અનુભવવાં. ચારધન્દ્રિયવાળા જીવો જેવા કે મધમાખો, લમરા આદિને મધ લક્ષણ કરનારાઓ લાકડી, ઢેકાં વિગેરેથી તાડન કરી વિરાધના કરે છે. તાડના પંખા આદિકથી ડાંસ, મચ્છર આદિકને તાડન કરે છે. તથા ગીરાલી, ગોધા આદિ માખ, મંકેડા આદિતુ લક્ષણ કરે છે પંચેન્દ્રિય જળચર જીવો ઉત્સુકતાથી એક-બીજાને મત્સ્યગલાગલ ન્યાયે ખાઈ જાય છે તથા માછીમારો જળમાં પકડે છે અને બગલાઓ માછલીઓને ગળી જાય છે. ચામડી ઉગેડીને, તેના માંસની વાનગીઓ બનાવી ખાય છે અને ચરખીના અર્થીઓ તેમથી ચરખી કાઢી લે છે. સ્થલચરમાં ઉત્પન્ન થયેલા અબલ મૃગલા વગેરે બળવાન સિંહ આદિથી માંસ ખાવાની ઇચ્છાથી મારી નખાય છે. શિકાર કરવાના વ્યસનીઓ તેમાં આસક્ત બનેલા કેટલાક કીડાના શોખથી, કેટલાક માંસની ઇચ્છાથી તેવા તેવા ઉપાયો કરીને અપરાધ વગરના તે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે આ બિચારા સ્થળચર પશુઓ ભૂખ, તરસ, ઠંડી, તાપ, અતિભાર ઉચકેલા, ચાલુક. અકુશ, પરોણી આદિની વેદનાઓ અને માર સહન કરે છે. આકાશમાં ઉડનારા પક્ષીઓ તેતર, પોપટ, પારેવા, ચક્રદા વિગેરે સીંચાણા, ખાજ, ગીધ આદિક માંસલક્ષી પક્ષીઓથી લક્ષણ કરાય છે માંસહુલ્લેખ કસાઈઓ, શિકારીઓ વિવિધ ઉપાયોથી અને પ્રપંચથી વિવિધ

વેદનાઓ કરવા વડે તેઓને પકડે છે અને હંમેશા છે. આ બિચારા રાંકડા તિથિઓને જળ, અગ્નિ, શસ્ત્રાદિથી થનારા ભય સર્વ બાજુથી હોય છે, તેમના પોતપોતાના કર્મબંધના કારણભૂત કેટલાકજીવ વર્ણન કરવું ?

મનુષ્યગતિનાં દુઃખો

મનુષ્યપણમાં અનાર્થદેશમાં ઉત્પન્ન થએલા પ્રાણીઓ તેવાં તેવાં પાપકર્મો કરે છે, જે ભોલવાં પણ શક્ય નથી. આર્થદેશમાં જન્મવા છતાં પણ ચાંડાલ, ભંગી અને કસારીઓ પાપકર્મો કરે છે અને દુઃખો અનુભવે છે આર્થવંશમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણ અનાર્થની ચેષ્ટા કરનારા, દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દુર્ભાગ્યથી બળી-ઝળી રહેલા દુઃખ ભોગવે છે. પારકી સંપત્તિથી પોતાની સંપત્તિ ઓછી દેખીને પારકી શુદ્ધાત્મી કરવાથી મનમાં દ્વેષાત્તા માનવીઓ દુઃખેથી જીવે છે રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણાદિ દુઃખોથી ઘેરાયેલા નીચકર્મ કરવાથી કંઈના પામેલા તેવા તેવા પ્રકારની જ્યામણી દુઃખ-દશા પામે છે. વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, મરણ, શુદ્ધાત્મી તેવા દુઃખ કરનારા નથી, જેટલો નરકાવાસ જેવો ગર્ભાવાસ છે. યોનિચંત્રમાંથી જ્યારે બહાર નીકળે છે, તે સમયે જે દુઃખાનુભવ થાય છે, તે ખરેખર ગર્ભાવાસના દુઃખ કરતાં પણ અનંતગણું દુઃખ છે બાળપણમાં મૃતરમાં અને વિષ્ટામાં આળોટવાતું, યૌવનમાં મૈથુનની ચેષ્ટાઓ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં શ્વાસ, કંમ, ઉધરસ આદિથી આ જીવ લજ્જા પામતો નથી. પ્રથમ વયમાં વિષ્ટાનો ભુંડ, પછી મદનનો ગધેડો, પછી ઘરડો ભેડ-આ પુરુષ તે કદાપિ પુરુષ હોતો નથી? આ મૂર્ખ મનુષ્ય બાલ્યકાળમાં માતાના મુખ તરફ નજર કરનારો, યૌવનમાં સુવત્તીનાં મુખ જોનારો અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રાદિકનાં મુખ જોનારો થાય છે, પરંતુ કદાપિ અત્યંતુષ્ઠ-આત્મ-સન્મુખ થતો નથી.

ધનની આશામાં વ્યાકુળ બનેલો આ જીવ નોકરી, ખેતી, વેપાર, પશુપાલન આદિ કાર્યમાં પોતાનો જન્મ નિષ્ફેલ બનાવે છે. કોઈક વખત ચોરી, કોઈ વખત જુગાર, કોઈ વખત નીચ સાથે દુર્જનતા કરવી, આ મનુષ્યોને ફરી ભવ-ભ્રમણનાં કારણો સેવવાં પડે છે. મુખી થયે હોય તો કામવિલાસમાં, દુઃખીપણમાં દૈન્ય અને રુદ્ધ કરવામાં, મોહાન્ધ પુરુષો પોતાનો જન્મ પસાર કરે છે, પરંતુ તેમને ધર્મ-કાર્ય સુઝતું નથી ક્ષણમાં અનંતકર્મ-સમૂહનો ક્ષય કરવા સમર્થ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરીને પાપી આત્માઓ પાપો કરે છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોના આધારભૂત મનુષ્યપણું પામીને ખરેખર સુવર્ણના ભાજનમાં સુરાની ઉપમાવાળા પાપકર્મોને સેવે છે સંસાર-સમુદ્રમાં રહેલા જીવે કોઈ પ્રકારે મહાસુશીખતે ધૂંસડું અને ખીલીના યોગ માફક ચિંતામણિરત્નથી અધિક મનુષ્યપણું મેળવ્યું, પરંતુ તે કાગડો ઉડાડવા માટે ફેંકેલા રત્નની માફક હારી જાય છે સ્વર્ગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિના અસાધારણ કારણરૂપ મનુષ્યપણું પામવા છતાં પણ નરકાદિકની પ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત કાર્યો કરવા માટે મનુષ્ય તૈયાર થાય છે. અનુત્તરવિમાનવાસી દેવતાઓ પણ જે મનુષ્યગતિ માટે પ્રયત્ન-પૂર્વક આશા રાખે છે, પરંતુ પાપી મનુષ્યો તે મનુષ્યપણું પાપમાં જ ઉપયોગ કરે છે. નરકનાં દુઃખ પરોક્ષ છે, નરજન્મમાં તો પ્રત્યક્ષ છે, તેનો પ્રપંચ વિસ્તારથી કેવી રીતે વર્ણવવો ?

સરખી તે તે દેવાંગનાઓ ક્યાં ! અને અશુચિ ઝરતી બીભત્સ માનુષી સ્ત્રી ક્યાં ! આ પ્રમાણે દેવતાઓ દેવલોકની વસ્તુઓને યાદ કરી કરીને વિલાપ કરે છે અને તેમ કરતાં ક્ષણમાં દીવા માફક ઓલવાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ચારે ગતિમાં રહેલા સંસારી જીવોને અહિં સંસારમાં સુખનો છાંટો પણ નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ કેવળ માનસિક અને શારીરિક અતિશય દુઃખ જ છે, એમ સમજીને મમતાને દૂર કરવા માટે સતત શુદ્ધાશયથી જો તમે ભવના ભયને ઉજ્જેદ કરવા તૈયાર થયા હો તો સંસારભાવનાનું ધ્યાન કરો. સંસાર-ભાવના કહી. ૬૭. હવે બે શ્લોકોથી એકલ-ભાવના કહે છે :-

एक उत्पद्यते जन्तुरेक एव विपद्यते ।

कर्माण्यनुभवत्येकः, प्रचितानि भवान्तरे ॥ ૬૮ ॥

આ સંસારમાં કોઈની સહાય વગર આ જીવ એકલો જ શરીરના સંબંધનો અનુભવ કરે છે. એકલો જ શરીરનો વિયોગ એટલે મૃત્યુ પામે છે. પૂર્વે પોતે બાંધેલાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો પોતે એકલો જ ભોગવે છે. ભવાંતરમાં એમ કહ્યું, તે ઉપલક્ષણથી સમજવું. કારણ કે આ જન્મમાં કરેલાં કર્મ પણ ભોગવવાં પડે છે. ભગવતે કહેલું છે કે, ‘પરલોકમાં કરેલાં કર્મો આ લોકમાં ભોગવાય છે, તથા આ લોકમાં કરેલાં કર્મો આ લોકમાં ભોગવાય છે.’ ૬૮. તથા-

अन्यैस्तेनार्जितं वित्तं, भूयः संभूय मुच्यते ।

स त्वेको नरकगोदं, क्लिप्यते निजकर्मभिः ॥ ૬૯ ॥

મહાઆરંભ અને પરિગ્રહાદિથી ઉપાર્જન કરેલ ધન, સંબંધી, બંધુઓ, નોકરો આદિ એકઠા થઈ તે ધનનો ભોગવટો ભોગ-વહેંચણી આદિ કરે છે. અને પાપ કરીને ધન ઉપાર્જન કરનાર એકલો (ધન ભોગવનાર લોક સિવાયનો) નરકમાં પોતાનાં કરેલાં પાપકર્મથી દુઃખો ભોગવીને કલેશ અનુભવે છે. આંતરશ્લોકોનો ભાવાર્થ—

દુઃખ-હાવાનગથી ભયંકર વિશાળ ભવ-અરણ્યમાં કર્મધીન આ એકલો જીવ રખડપટ્ટી કરે છે. ભલે બંધુ આદિ સંબંધીઓ જીવના સહાયકો થતા નથી, પરંતુ સુખ-દુઃખનો અનુભવ આપનાર આ શરીર તો સહાયક છે ને ? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, આ કાયા આગલા ભવમાં સાથે આવતી નથી કે ભવાંતરમાં સાથે જતી નથી, તો પછી આ અણુગમતી રીતે ભેટી ગએલી કાયા સહાયક કેવી રીતે થાય ? ધર્મ અને અધર્મ એ બે તો નજીકના સહાયકો છે, એવી જો તમારી મતિ હોય તો આ વાત સત્ય નથી, કારણ કે મોક્ષમાં ધર્મ કે અધર્મની સહાયતા નથી. તેથી શુભાશુભ કર્મો કરતો જીવ એકલો જ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને તે કર્મને અનુરૂપ શુભાશુભ ફળ ભોગવે છે. તથા અનુત્તર એવી મોક્ષલક્ષ્મી એકલો જ ગ્રહણ કરે છે. ત્યાં કોઈ સંબંધીનો સંબંધ હોતો નથી. જે ભવમાં થનારું દુઃખ, તેમ જ મોક્ષમાં થનારું સુખ તે એકલો જ ભોગવે છે, તેમાં કોઈ સહાયક હોતું નથી. જેમ તરનાર એકલો હોય તો મોટા સમુદ્રનો તે ક્ષણવારમાં પાર પામી જાય છે, પણ દંઘ, હાથ, પગ આદિ એકઠા કરી ભેડી રાખેલા હોય, અગર સાથે બીજા પરિગ્રહ રાખેલા હોય, તો પાર પામી શકતો નથી. તેવી જ રીતે ધન, દેહ આદિથી વિસુખ બનેલો સ્વસ્થ એકલો ભવ-સમુદ્રનો પાર પામી જાય છે. એકલો પાપ કરવાથી નરકમાં પડે છે, પુણ્ય કરનાર સ્વર્ગમાં એકલો જાય છે અને પુણ્ય-

પાપના સમૂહનો ક્ષય થવાથી મોક્ષે પણ એકલો જ બચ છે. આમ સમજીને લાંબા કાળ સુધી નિર્મમત્વ મેળવવા માટે એકત્વ નામની ભાવનાનું ધ્યાન કરો. એકત્વ-ભાવના કહી ૬૬. હવે અન્યત્વ-ભાવના કહે છે—

यत्रान्यत्वं शरीरस्य, वैसादृश्याच्छरीरिणः ।

ધન-વન્ધુ-સહાયનાં, તત્રાન્યત્વં ન દુર્વચમ્ ॥ ૭૦ ॥

જ્યાં જીવ અને શરીરનું આધાર-આધેય, મૂર્ત-અમૂર્ત, અચેતન-ચેતન, અનિત્ય-નિત્ય, ખીભ ભવમાં અગમન-ગમન વડે કરીને જુદાપણું છે, તો પછી ધન, બંધુ, માતાપિતા, મિત્રો, સેવકો, પત્ની, પુત્રો એ જુદા છે-એમ જાણવું એ જોડું કથન નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જો સાથે રહેનાર શરીર યુક્તિથી જુદું સ્વીકાર્યું, પછી ધનાદિક પદાર્થો જુદા સ્વીકારવામાં હરકત આવતી નથી. ૭૦.

અન્યત્વ-ભાવનાથી માત્ર નિર્મમત્વ ફલ છે, એમ નથી, પરંતુ ખીજું પણ ફલ છે, તે કહે છે—

यो देह-धन-बन्धुभ्यो, भिन्नमात्मानमीक्षते ।

ક શોકશબ્દકુના તસ્ય, હન્તાત્કઃ પ્રતન્યતે ? ॥ ૭૧ ॥

જે વિવેકી આત્મા વિવેકના અજવાળાથી દેહ, ધન અને સ્વજનોથી આત્માને ભિન્ન સ્વરૂપ દેખે છે, તે આત્માને શોકની ક્ષત્રર પીડા કરતી નથી. અહિં આંતર પ્રલોકોનો ભાવાર્થ—

અન્યત્વ એટલે ભેદ, જેમાં વિસમાનતા હોય, તે આત્મા અને દેહ, ધન, સ્વજનાદિકની સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થાય છે. શંકા કરી કે દેહાદિક પદાર્થો ઈન્દ્રિયથી બાહ્યી શકાય છે અને તે આત્મ-અનુભવવિષયક છે, તો પછી તેનું એકપણું કેવી રીતે ઘટી શકે ? જો આત્મા અને દેહ અહિં ભાવોનું અન્યત્વ સ્પષ્ટ છે, તો દેહમાં પ્રહારાદિ વાગવાથી આત્મા કેમ પીડા પામે છે ? સત્ય વાત છે, જેમને શરીરાદિમાં ભેદબુદ્ધિ વર્તતી નથી, તેઓને દેહમાં પ્રહાર વાગવાથી આત્મપીડા અનુભવાય છે; પરંતુ જેઓ દેહ અને આત્માનો સમ્યક્ પ્રકારે ભેદ માને છે, તેઓને દેહમાં પ્રહાર વાગે, તો પણ આત્મા પીડા પામતો નથી. દૂધપાકમાં લોહાનો તલેથી ફરતો હોય, પણ તે સ્વાદ બાખી શકતો નથી, તેમ છેલ્લા તીર્થંકર પરમાત્માને બાર વરસમાં ઘણા ઉપસર્ગો, શારીરિક પીડાઓ થઈ, છતાં તેઓ આત્મા અને દેહનો ભેદ બાજીનાર હોવાથી તેમના આત્માને પીડા થઈ નથી. નમિરાબ ધન અને આત્માનો ભેદ બાજીનાર હતા. તેથી નગર બળતું હતું, ત્યારે ઈન્દ્રને કહ્યું કે, ‘મિથિલા નગરીનો ઠાક થવા છતાં માટું કંઈ પણ બળતું નથી.’ ભેદજ્ઞાનવાળો આત્મા પિતાના દુઃખમાં પણ દુઃખ પામતો નથી અને નોકરને દુઃખ થાય અને તેમાં આત્મીયતા હોય તો આત્મીય અભિમાનના યોગે સુંભળ છે. પુત્ર પણ પોતાનો નથી, પારકો જ છે અને સેવકને સ્વકીય તરીકે સ્વીકારે તો તેના ઉપર પુત્રાધિક પ્રીતિ થાય છે, અહિં રાજાહારી પારકું ધન બાંધીને ધારણ કરે છે, તેમ પારકા પદાર્થમાં મારાપણાની બુદ્ધિનો આશ્રય કરનારા હે ભવ્યાત્માઓ ! તમે આ વસ્તુનો વિવેક કરો અને અવળી ભાવનાનો ત્યાગ કરી મમતા છેદનાર અન્યત્વ-ભાવનાનું સતત સેવન કરો. અન્યત્વ ભાવના કહી. ૭૧. હવે અશુચિ-ભાવના કહે છે—

રસામૃત્માંસ-મેદોઽસ્થિ-મજ્જા-શુક્રાન્ત્ર-વર્ચસામ્ ।

અગ્નિનાં પદં કાયઃ, શુચિત્વં તત્ત્વ તત્ ક્રુતઃ ? ॥ ૭૨ ॥

ખાધેલા-પીધેલા આહાર-પાણીના પરિણમન થવાથી થએલો રસ, રસમાંથી થએલ લોહી, લોહીમાંથી થએલ માંસ, માંસમાંથી તૈયાર થએલ ચરબી, મેદમાંથી થએલાં હાડકાં, મેદમાંથી હાડકાં થાય છે, મજ્જાથી વીર્ય, આંતરડાં, વિષ્ટા આ સર્વ અશુચિ પદાર્થોનું સ્થાન હોય તો કાયા છે. તે કાયાની પવિત્રતા કેટલી કેવી ? અર્થાત્ કાયાની ખીલકુંડ પવિત્રતા નથી. ૭૨.

જેઓ કાયામાં પવિત્રતા માનનારા છે, તેને ઠપકો આપતા કહે છે—

નવદ્વોતઃસ્રવદ્વિસ્ર-રસનિઃસ્યન્દપિચ્છિલે ।

દેહેઽપિ જ્ઞૌચસઙ્કલ્પો, મહન્મોહવિજૃમ્મિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

નેત્ર, કાન, નાસિકા, ગ્રુખ, શુક્ર અને લિંગ આ નવ અશુચિ ઝરનાર દ્વારો, તેમાંથી નીકળતો દુર્ગંધી પદાર્થ, તેથી ખરડાએલું શરીર, તેમાં પવિત્રપણાતું અભિમાન કરવું—એ મહામોહનું સામ્રાજ્ય સમજવું. અહિં આને લગતા આંતરમ્લોકોનો ભાવાર્થ જણાવાય છે :—

વીર્ય અને લોહીથી ઉત્પન્ન થનાર, મલના રસથી વૃદ્ધિ પામેલું, ગર્ભમાં જરાયુથી વીંટળાઈ ઢંકાયેલું શરીર પવિત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે ? માતાએ ખાધેલા અન્ન-જળ-પાનના રસથી ઉત્પન્ન થએલ અને નાડી દ્વારા આવેલ રસ પી પીઈને વૃદ્ધિ પામેલ શરીરમાં પવિત્રતા કેણુ માને ? અશુચિ દોષો, ધાતુ, મલથી વ્યાપ્ત, અને કરમીયા, ગંડોલને રહેવાના સ્થાનરૂપ, રોગરૂપી સર્પ—સમુદાયથી ખવાયેલ શરીરને પવિત્ર કેણુ કહી શકે ? વિલેપન કરવા માટે ચોપડેલ સુગંધી પદાર્થો કપૂર, અગર, કકકોલ, કસ્તૂરી અને ચંદન ઘસીને તૈયાર કરેલ યક્ષકંઠ્ય ન્યાં એકકંઠ્ય મલિન બની જાય—એવા શરીરમાં શૌચ કેવી રીતે હોય ? સુગંધી તામ્બૂલ ખાઈને રાત્રે સૂઈ ગયો અને પ્રભાતે જાગ્યા પછી મુખના ગંધની જુગુપ્સા ન્યાં કરાય, એવા શરીરને પવિત્ર કેવી રીતે ગણવું ? સ્વભાવથી સુગંધવાળા ગંધ, ધૂપ, પુષ્પમાળાઓ આદિ જેના સંગથી દુર્ગંધી થાય, તે કાયા પવિત્ર કેવી રીતે કહેવાય ? અશુચિ મદિરા-ઘટની માફક આ કાયા અભ્યંગન કરવા છતાં, કે વિલેપન કરવા છતાં, કે કોડો ઘડા ભરીને ધોવા છતાં પણ પવિત્રતા પામતી નથી. જેઓ માટી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્યકિરણ વડે કાયાનું શૌચ કહેનારા છે, તે તો ગતાતુર્ગતિક કહેનારા સમજવા, તેઓ તો માત્ર ક્રૌંતરાં ખાંડનારાના પ્રયત્ન જેવા સમજવા. મદ, અભિમાન, કામદેવના દોષને નાશ કરનાર શરીરની અશૌચ— ભાવના ભાવતો નિર્મમત્વના મહાભારને વહેન કરવા સમર્થ થાય. વધારે કેટલું કહેવું ? અશૌચ—ભાવના કહી. ૭૩. હવે આશ્લવ—ભાવના કહે છે—

મનો-વાક્-કાયકર્માણિ, યોગઃ કર્મ શુમાશુમમ્ ।

યદાસ્રવન્તિ જન્તૂનામાસ્રવાસ્તેન કીર્તિતાઃ ॥ ૭૪ ॥

મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારો, તે યોગ કહેવાય. આ યોગો શુભ અને અશુભ કર્મ જીવોમાં ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને આશ્લવ કહેવાય. તેમાં, શરીરધારી આત્મા સર્વ આત્મ-પ્રદેશે

વડે ગ્રહણ કરેલા મનોયોગ્ય પુદ્ગલો શુભ વગેરે મનન કરવા માટે કરણભાવનું આલંબન કરે, તેના સંબંધથી આત્માનો પરાક્રમવિશેષ તે મનોયોગ, તે મનવાળા પચ્ચેન્દ્રિયને હોય છે. તથા દેહધારી આત્મા વચન-યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી છોડી દે, તે વચનપણે કરણતા પામે, તે વચન-કરણના સંબંધથી આત્માની ભાલવાની શક્તિ, તે વચનયોગ, તે યેષ્ઠેન્દ્રિયાદિક જીવોને હોય છે. કાય એટલે આત્માનું નિવાસ-સ્થાન, તેના યોગથી જીવનો વીર્ય-પરિણામ, તે કાયયોગ. આ મન, વચન અને કાય ત્રણેના સંબંધથી અગ્નિ-સંબંધથી ઈંટ આદિ લાલરંગ પામે તેમ આત્માના વીર્ય-પરિણતિવાળા યોગો કહેવાય. કહેલું છે કે, 'યોગ, વીર્ય, સ્થામ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ, સામર્થ્ય આ શબ્દો યોગના પર્યાયવાચક બન્યા.' આ યોગો દુર્બલ કે વૃદ્ધને લાકડીના ટેકા માફક જીવને ઉપકાર કરનારા છે. તેમાં મનોયોગ્ય પુદ્ગલો આત્મ-પ્રદેશમાં પરિણામવા, તે મનોયોગ. ભાષાયોગ્ય પુદ્ગલોને ભાષાપણે પરિણામવા, તે વચન-યોગ, કાયયોગ્ય પુદ્ગલોને ગમનાદિ યોગ-ક્રિયાના હેતુરૂપપણે પરિણામવા, તે કાયયોગ. આ યોગો શુભ અને અશુભ, શાતાવેદનીય અને અશાતાવેદનીય કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે, તે કારણે આસ્રવ કહેવાય. જેના વડે કર્મ આત્મામાં આવ્યા કરે, તે આસ્રવ કહેવાય. ૭૪. 'શુભાશુભ કર્મ'નો આસ્રવ કરાવે, તે યોગ' એમ કહ્યું, કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય છે, તેથી શુભ અને અશુભ કર્મના હેતુઓ વિવેકથી ખતાવે છે—

મૈત્ર્યાદિવાસિતં ચેતઃ, કર્મ સૂતે શુભાત્મકમ્ ।

કપાય-વિષયાક્રાન્તં, વિતનોત્યશુભં પુનઃ ॥ ૭૫ ॥

મૈત્રી, પ્રમોદ, કટુણા અને ઉપેક્ષા લક્ષણ ચાર ભાવનાઓથી ભાવિત ચિત્ત પુણ્યસ્વરૂપ કર્મ બાંધે છે, તે કર્મ ક્યા ક્યાં, તે જણાવે છે— શાતાવેદનીય, સમ્યક્ત્વ, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ, શુભાયુ, શુભનામ, શુભગોત્ર તે જ મન કૌષાદિક કપાયમાં ભેડાએલું હોય, સ્પર્શાદિક ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષા કરતું હોય, કપાયો અને વિષયોમાં પરાધીન બન્યું હોય, તો અશાતા-વેદનીયાદિ અશુભ કર્મ ઉપાજન કરે છે. ૭૫. તથા—

શુભાર્જનાય નિર્મિથ્યં, શ્રુતજ્ઞાનાશ્રિતં વચઃ ।

વિપરીતં પુનર્જેયમ્, અશુભાર્જનહેતવે ॥ ૭૬ ॥

દ્વાદશાંગી-ગણિપિટકરૂપ શ્રુતજ્ઞાનને અનુસરતું યથાર્થ વચન, તે રૂપ વચનયોગ, તે શુભકર્મ ઉપાજન કરાવનાર થાય અને તેથી વિપરીત-શ્રુતજ્ઞાનવિરોધી વચન, તે અશુભકર્મ બંધાવનાર થાય. ૭૬. તથા—

શરીરેણ સુગુપ્તેન, શરીરી ચિત્તે શુભમ્ ।

સતતારમ્ભિણા જન્તુ-ધાતકેનાશુભં પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

સારી રીતે ગોપવેલ, યોદ્ધા ચેષ્ટાથી રહિત, કાયોત્સર્ગ આદિ શુભ અવસ્થામાં નિષ્ક્રેષ્ટપણે કયા પ્રવર્તવે, તો તે કાયયોગથી જીવ શાતાવેદનીયાદિ શુભ પુણ્યકર્મ ઉપાજન કરે, અને મહાઆરંભ, સતત આરંભ કરવા વડે અને તેનાથી જીવોની વિરાધના કરવાથી અશાતાવેદનીય પાપકર્મ એકઠું

કરે છે. આ પ્રમાણે શુભાશુભ યોગના મૂલપણે શુભાશુભ કર્મનું ઉત્પન્ન થતું-એમ પ્રતિપાદન કરવાથી કાર્ય-કારણ-ભાવનો વિરોધ થતો નથી. ૭૭ શુભયોગો શુભફલના હેતુઓ થાય છે-એ પ્રસંગથી જણાવ્યું. ભાવના-પ્રકરણમાં તો અશુભ યોગોનું અશુભ-ફલહેતુપણું વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રતિપાદન કરતું નોંધ્યું, તેથી કહ્યા સિવાયના પણ અશુભ હેતુઓનો સંગ્રહ કરી કહે છે-

કષાયા વિષયા યોગાઃ, પ્રમાદાવિરતી તથા ।

મિથ્યાત્વમાર્તરૈદ્રે ચેત્યશુભ પ્રતિ હેતવઃ ॥ ૭૮ ॥

કોષાદિક કષાયો, પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો, અશુભ યોગો, પ્રમાદ, અવિરતિ, તથા મિથ્યાત્વ, આર્ત-રૈદ્રધ્યાન, આ અશુભકર્મ-બંધના હેતુઓ નાણવા.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-લક્ષણ ચાર કષાયો, કષાયોની સાથે રહેનારા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, બુદ્ધિપ્રસા, પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક એ ત્રણ વેદ મળી નવ નોકષાયો, સ્પર્શાદિક ઈન્દ્રિયા કરવા યોગ્ય વિષયો, મન, વચન અને કાયાના કર્મ-લક્ષણ ત્રણ યોગો, અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભંશ, ધર્મનો અનાદર, યોગોમાં બરાબર વર્તન ન કરતું-તે રૂપ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ પાપનાં ચત્વરૂપાણુ ન કરવા રૂપ અવિરતિ, મિથ્યાદર્શન, આર્ત અને રૈદ્રધ્યાન, જે પહેલાં કહેવાઈ ગયાં છે. આ સર્વે અશુભ કર્મ આવવાનાં કારણો છે.

પ્રશ્ન કર્યો કે, આ સર્વે બંધને અનુલક્ષીને હેતુઓ કહ્યા, વાચક-સુગ્ર્ય ઉમાસ્વાતિભ્યંએ કહેલું છે કે 'મિથ્યાદર્શનાવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગા વન્ધહેતવઃ' એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગો કર્મબંધના હેતુઓ છે, તો આસ્રવ ભાવનામાં આ બંધના હેતુઓ કેમ કહ્યાં? સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે-તમારો પ્રશ્ન સત્ય છે, પરંતુ આસ્રવ ભાવના જ કહેલી છે. બંધભાવના મહાપુરુષોએ ભાવનારૂપે કહેલી નથી, આસ્રવભાવનામાં જ તે સમબંધ બાંધ છે. આસ્રવવડે ગ્રહણ કરેલાં કર્મ-પુદ્ગલો આત્માની સાથે સંબંધ પામતાં 'બંધ' એમ કહેવાય છે. જે માટે કહેલું છે કે-'સકલાયત્વાજ્જીવ. કર્મણો યોગ્યાવ પુદ્ગલાનાદત્તે, સ વન્ધઃ' કષાયસહિત ભવ કર્મ-યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે કર્મનો બંધ કહેવાય તેથી બંધ અને આસ્રવના ભેદની વિવક્ષા કરી નથી વળી શંકા કરી કે, ક્ષીર-નીર-ન્યાયે આત્માની સાથે કર્મ-પુદ્ગલોનું એકમેક બનતું, તે બંધ કહેવાય, તો પછી આસ્રવ એ બંધ કેમ ન કહેવાય? સમાધાન કરતાં કહે છે કે તમારી વાત સાચી અને ચુકિતવાળી છે, તો પણ આસ્રવવડે નહિ ગ્રહણ કરાએલાં કર્મ-પુદ્ગલોનો બંધ કેવી રીતે થાય? આ કારણે પણ કર્મ-પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાના હેતુરૂપ આસ્રવમાં બંધ-હેતુઓતુ કથન અદુષ્ટ સમજાવ્યું. શંકા કરી કે, તો પણ બંધ-હેતુનો પાઠ નકામો છે. જવાબ આપે છે કે-નહિ, બંધ અને આસ્રવ એકરૂપે કહેલા છે, આસ્રવ-હેતુઓનો આ પાઠ છે. માટે સર્વ યથાર્થ સમજાવ્યું અહિં આંતર સ્લોકોનો ભાવાર્થ—

કર્મ-પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાનાં કારણો, તે આસ્રવ કહેવાય. જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો આઠ પ્રકારનાં નાણવાં. જ્ઞાન અને દર્શન શુભ અને તે શુભવાળા અને તેના હેતુઓનો જે અંતરાય કરવો, ઓળવવા, ચાડી ખાવી, આશાતના કરવી, ઘાત કરવો, અદેખાઈ કરવી, તે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચારના કર્મનાં હેતુલક્ષણ આસ્રવ સમજવા. દેવની પૂજા, શુદ્ધ્યોની વેચાવચ્ચ, સુપાત્રમાં

ઘોલનાર, સુખપૂર્વક સમજાવી શકાય તેવો, લોક્યાત્રામાં મધ્યસ્થભાવ રાખનાર મનુષ્ય-આયુષ્યનો આસ્થવ કરે છે. સરાગ સંયમ, દેશસંયમ, અક્રમનિર્જરા, કલ્યાણમિત્રોનો સંપર્ક રાખનાર, ધર્મ શ્રવણ કરવાના સ્વભાવવાળો, પાત્રે દાન આપનાર, તપ, શ્રદ્ધા રત્નત્રયીની અવિરાધના કરનારો, મૃત્યુકાળે પક્ષ-પીતલેશ્વરના પરિણામવાળો, બાલતપવાળો, અગ્નિ, જળ આદિ સાધનથી બ્રહ્મત્યાગ કરનાર, અવ્યક્ત સામાયિક-આ દેવના આયુષ્યના આસ્થવો છે.

અશુભ નામકર્મના આસ્થવો

મન, વચન અને કાયાની વક્તા, બીજાને છેતરવા, માયા-પ્રયોગ કરવો, મિથ્યાત્વ, ચારી, અલચિત્તા, સુવર્ણ આદિની નકલો બનાવવી, ખોટી સાક્ષી, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ સંબંધી ફેરફાર કથન કરવું, કોઈનાં અંગોનો કે ઉપાંગોનો વિનાશ કરવો, યત્રકર્મ કે પક્ષીઓને પાંજરામાં પૂરવાં, ખોટાં તોલ-માપ રાખવાં, બીજાની નિંદા, પોતાની પ્રશંસા, હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અપ્રદક્ષ, મહાઆરંભ-પરિગ્રહ, કઠોર કે અસહ્ય વચન બોલવાં, સારો પવિત્ર વેષ ધારણ ક્યાંના અહંકાર, જેમ આવે તેમ બોલ બોલ કરવું, આક્રોશ કરવો, સૌભાગ્યનો ઉપદ્રાવ, કામજી-ટૂંબણ કરવાં, બીજાનું કુતુંહલ, બીજાને ઉત્પાત કરાવવો, મશ્કરી, હેરાનગતિ કરવી, વેશ્યાદિકને આભૂષણોનું દાન, દાવાગિન સળગાવવો, દેવાદિકના બાને ગંધાદિકની ચોરી, તીવ્ર કષાયતા, દેહરાસર, પ્રતિમા, ઉપાશ્રય, ગંગીઆઓનો વિનાશ કરવો. અગારા પાકવાનો ધંધો અને તેવી ક્રિયાઓ કરવી-તે અશુભનામકર્મના આસ્થવો બનવા.

શુભ નામકર્મના આસ્થવો

ઉપર કહ્યા, તેથી વિપરીત તથા સંસારભીડતા, પ્રમાદ-ત્યાગ, સદ્ભાવ-પૂર્ણ અર્પણ થવું, ક્ષમાદિક શુભ ધારણ કરવા, ધાર્મિક પુરુષોના દર્શનમાં આદર અને સ્વાગત ક્રિયા કરવી ઇત્યાદિક શુભ નામકર્મના આસ્થવો સમજવા.

તીર્થ કર-નામકર્મના આસ્થવો

અરિહંતો, સિદ્ધો, ગુરુઓ, સ્થવિરો, બહુશ્રુત, ગચ્છ, શ્રુતજ્ઞાન, તપસ્વીઓ વિષે ભક્તિ, આવશ્યક વ્રતો, શીલમાં અપ્રમાદ, વિનીતપણ, જ્ઞાનાભ્યાસ, તપ, ત્યાગ, વારંવાર ધ્યાન, તીર્થ-પ્રભાવના, સંઘમાં સમાધિ ઉત્પન્ન કરવી, સાધુની વેચાવચ્ચ, અપૂર્વ નવીનજ્ઞાન-ગ્રહણ, અને દર્શનની વિશુદ્ધિ-આ વીશ સ્થાનકો તીર્થકરનામકર્મના આસ્થવો. પ્રથમ શ્રીનૃસિંહદેવ ભગવંત અને છેલ્લા શ્રીવીર પરમાત્માએ આ વીશ સ્થાનકોની આરાધના કરી હતી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક, બે કે ત્રણ અગર સર્વની સાધના કરી હતી.

ગોત્રકર્મના આસ્થવો

પારકાની નિંદા, મશ્કરી, અવજ્ઞા, અનાદર, સદ્ગુણોનો લોપ કરવો, છતાં કે અછતાં કોષોનું કથન કરવું, આત્મ-પ્રશંસા, તથા પોતાના છતાં કે અછતાં શુભો કથન કરવા, પોતાના છતાં કોષો ઠાંકવા, ભતિ આદિનાં અભિમાન કરવાં-આ સર્વ નીચગોત્રના આસ્થવો. નીચગોત્ર

આસ્રવોત્તું વિપરીતપણું, ગર્વ-રહિતપણું, વચન, કાયા અને મનથી વિનય કરવો, તે ઉચ્ચગોત્રના આસ્રવો.

અંતરાયકર્મના આસ્રવો

દાન, લાલ, પરાક્રમ, ભોગ-ઉપભોગમાં નિમિત્તે કે વગર નિમિત્તે વિદ્ધ કરવું, તે અંતરાયકર્મના આસ્રવો સમજવા. પ્રસંગે આ શુભ આસ્રવ જણાવ્યો. યાક્રી આ જીવોને વૈરાગ્યતું કારણ નથી. આ પ્રમાણે અશુભ આસ્રવ જાણીને ભવ્ય જીવોએ નિર્મમતા-નિમિત્તે આસ્રવ-ભાવના વિચારવી. આ પ્રમાણે આસ્રવ-ભાવના જાણવી. ૭૮. હવે સંવર-ભાવના કહે છે:-

સર્વેષામાસ્રવાણાં તુ, નિરોધઃ સંવરઃ સ્મૃતઃ ।

સ પુનર્ભિચતે દ્વેષા, દ્રવ્ય-માવવિમેદતઃ ॥ ૭૯ ॥

પૂર્વે જણાવેલા સર્વ આસ્રવોનાં કારણે બંધ કરવાં, તે સંવર કહેવાય. તે તો અયોગિ કેવલિઓને જ હોય. આ સર્વસંવરની વાત છે. એક, બે, ત્રણ આદિ આસ્રવોને રોકવા રૂપ સામર્થ્યથી દેશસંવર કહેવાય. સર્વસંવર અયોગિકેવલિનામના ચૌદમા ગુણસ્થાનકે હોય. સર્વસંવર અને દેશસંવર બંને દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બંને પ્રકારવાળા છે. ૭૯. બે પ્રકાર કહે છે-

યઃ કર્મપુદ્ગલાદાન-ચ્છેદઃ સ દ્રવ્યસંવરઃ ।

મવહેતુક્રિયાત્યાગઃ, સ પુનર્ભાવસંવરઃ ॥ ૮૦ ॥

આસ્રવદ્વાર વડે કર્મપુદ્ગલોત્તું અહંણ કરવું કે આત્મામાં પ્રવેશ થવો, તે જેના વડે છેદાય, તે દ્રવ્યનો સંવર હોવાથી દ્રવ્યસંવર. ભાવસંવર તે કહેવાય કે, જે સંસારના કારણશ્રૂત આત્મવ્યાપારરૂપ ક્રિયાઓના ત્યાગ. ૮૦.

હવે કષાયો, વિષયો, યોગો ઇત્યાદિ વડે કહેલા અશુભકર્મ-હેતુઓના પ્રતિપક્ષભૂત અર્થાત્ વિરોધી ઉપાયોની સ્તુતિ કરે છે :-

યેન યેન હુપાયેન, રુદ્યતે યો ય આસ્રવઃ ।

તસ્ય તસ્ય નિરોધાય, સ સ યોજ્યો મનીષિભિઃ ॥ ૮૧ ॥

જે જે ઉપાયથી જે જે આસ્રવ રોકી શકાય, તેને તેને રોકવા માટે કાઢ્યા પુરુષોએ તે તે ઉપાય યોજવો જોઈએ. ૮૧.

ઉપાયો જણાવે છે :-

ક્ષમયા મૃદુભાવેન, ઋજુત્વેનાપ્યનીહયા ।

ક્રોધં માન તથા માયાં, લોભં રુદ્ધ્યાદ્ યયાક્રમમ્ ॥ ૮૨ ॥

સંયમ માટે પ્રયત્ન કરતા યોગીએ ક્ષમા વડે ક્રોધને, નમ્રતાથી માનને, સરળતાથી માયાને અને સંતોષથી લોભને રોકવો. ૮૨.

કષાયોનો પ્રતિપક્ષથી ક્ષય જણાવી વિષયોનો સંવર કહે છે :—

અસંયમકૃતોત્તેકાન્, વિષયાન્ વિપસન્નિમાન્ ।

નિરાકુર્યાદિસ્વપ્નેન, સંયમેન મહામતિઃ ॥ ૮૩ ॥

ભોગવતી વખતે મધુર લાગતા, પરિણામે ભયંકર વિષ સરખા સ્પર્શાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ઉન્માદને-ઉન્માર્ગે જતાં ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યને ઇન્દ્રિયોનો જ્ય કરીને મહાશુદ્ધિશાળી મુનિ અખંડ સંયમી બને ૮૩.

હવે યોગ, પ્રમાદ, અવિરતિના પ્રતિપક્ષને કહે છે :—

તિષ્ઠભિર્ગુભિર્મિયોગાન્, પ્રમાદ ચાપમાદતઃ ।

સાવચયોગહાનેનાવિરતિં ચાપિ સાધયેત્ ॥ ૮૪ ॥

મન, વચન અને ક્રિયાના વ્યાપાર-લક્ષણ ત્રણ યોગોને મન, વચન અને ક્રિયાના રક્ષણરૂપ શુભિઓ વડે, મધ્યપાન, વિષય-સેવન, કષાય, નિદ્રા, વિકૃતિ-લક્ષણ પાંચ પ્રકારનો કે અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, ધર્મમાં અનાદર, યોગોને ખરાબ રીતે પ્રવર્તાવવા-એમ આઠ પ્રકારના પ્રમાદને તેના પ્રતિપક્ષ-વિરોધી અપ્રમાદ વડે સાધવા. પાપવ્યાપારવાળા યોગોનો ત્યાગ કરી અવિરતિને વિરતિ વડે સાધે. ૮૪

હવે મિથ્યાત્વ, આર્ત-રૌદ્ર-ધ્યાનના પ્રતિપક્ષ કહે છે :—

સદર્શનેન મિથ્યાત્વં, શુભસ્યૈર્યેણ ચેતસઃ ।

વિજયેતાર્ત્તરૌદ્રે ચ, સંવરાર્થં કૃતોદયમઃ ॥ ૮૫ ॥

સમ્યગ્દર્શનથી મિથ્યાત્વનો વિજય કરે, ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનરૂપ ચિત્તની સ્થિરતાથી આર્ત-રૌદ્રધ્યાનનો વિજય કરે. કેાણુ? સંવર માટે ઉદય કરનાર યોગી. અહિં આને લગતા આંતરસ્થાઈકોનો ભાવાર્થ જણાવાય છે .—

જેમ ચારે બાજુ રાજમાર્ગ હોય અને ઘણા દારોવાળું ઘર હોય, બારણાં બંધ કર્યાં ન હોય અને ખુલ્લા હોય. તો નક્કી તેમાં ધૂળનો પ્રવેશ થાય છે. અને જો અંદર ભીંતમાં કે બારી-બારણાં તેલવાળા કે ચીકાશવાળા હોય તો ધૂળ તે સાથે બરાબર ચોટીને તન્મય બની જાય છે, પરંતુ જો દારો બંધ કર્યાં હોય તો ધૂળ અંદર પ્રવેશ ન કરે, તેલ સાથે એકરૂપ બની ચોટી ન જાય. અથવા જેમ તળાવમાં પાણી આવવાના સર્વ માર્ગો ખુલ્લા હોય અને તેમાંથી પાણી પ્રવેશ કરે, પણ દારો બંધ કર્યાં હોય તો લગાર પણ પાણીનો પ્રવેશ ન થાય. જેમ નાવડીમાં છિદ્ર પડેલું હોય, તો તેમાંથી પાણી નાવડીમાં પ્રવેશ કરે, પરંતુ છિદ્ર પૂરી દીધું હોય કે ઢાંકી દીધું હોય તો લગાર પણ પાણીનો પ્રવેશ ન થાય. એ પ્રમાણે આસવદ્વારરૂપ યોગોને સર્વ બાજુથી રોકવામાં આવે, તો સંવર-સ્વરૂપ આત્મામાં કર્મ-દ્રવ્યનો પ્રવેશ ન થાય. સંવર કરવાથી આસવદ્વારનો નિરોધ થાય વળી સંવર ક્ષાન્તિ આદિ લેદોથી ઘણા પ્રકારવાળો તે જ

પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલો છે. શુભસ્થાનકે વિષે જે જે સંવર થાય, તે તે સંવર કહેવાય અને મિથ્યાત્વનો અનુદય થાય, તે આગળ આગળના શુભસ્થાનકમાં મિથ્યાત્વ-સંવર કહેવાય. તથા દેશવિરતિ આદિમાં અવિરતિનો સંયમ અને અપ્રમત્તસંયતાદિમાં પ્રમાદસંવર માનેલો છે. પ્રશાન્ત અને ક્ષીણમોહાદિકામાં કષાયસંવર, અયોગિકેવલિમાં સંપૂર્ણ યોગનો સંવર છે. એ પ્રમાણે આસવનિરોધના કારણરૂપ સંવર વિસ્તારથી વર્ણવ્યો. ભાવના-ગુણમાં શિરોમણિ એવી સંવરભાવના ભવ્યજીવોએ આદિ ભાવવી એઈએ. સંવર-ભાવના બહુવાળી. ૮૫.

હવે નિર્જરાભાવના કહે છે :—

સંસારબીજભૂતાનાં, કર્મણાં જરણાદિહ ।

નિર્જરા સા સ્મૃતા દ્વેધા, સકામા કામવર્જિતા ॥ ૮૬ ॥

આરે ગતિમાં ભ્રમણ કરવા સ્વરૂપ સંસારના બીજભૂત કર્મોત્તુ આત્મ-પ્રદેશોથી રમ અનુભવવા પૂર્વક કર્મ-પુદ્ગલતું બરી પડવું-છૂટા પડવું, તે આ પ્રવચનમાં નિર્જરા કહેવાય છે. તે નિર્જરા એ પ્રકારની. “ મારા કર્મની નિર્જરા થાવ ’ એવી ઈચ્છાપૂર્વક તે સકામ-નિર્જરા. આ લોક કે પરલોકના ફલાદિની ઈચ્છાવાળી નિર્જરા નહિ; કારણ કે તેવી ઈચ્છા કરવાનો તો પ્રતિષેધ કરેલો છે. કહેવું છે કે— “ આ લોકના સુખની અભિલાષાથી તપ-અનુષ્ઠાન ન કરવું, પરલોકમાં ઈષ્ટ સુખો મેળવવા માટે તપ ન કરવું, કીર્તિ, પ્રશંસા, વર્ણ, શબ્દ, વખાણ માટે તપ ન કરવું. નિર્જરાના લાભ સિવાય બીજા માટે તપ ન કરવું.” આ એક સકામ નામની નિર્જરા, બીજી પૂર્વે બહુવેલી અભિલાષા વગરની અકામનિર્જરા, જેમાં ‘ મારાં પાપકર્મોના નાશ થાય ’ તેવી અભિલાષા-વગરની નિર્જરા. અહીં મૂળ-લોકમાં ચક્રાર ન કહેવા છતાં પણ સસુઅચ અર્થવાળો ચક્રાર અધ્યાહારથી સમજી લેવો. તેથી સકામા અને અકામા વચ્ચે ચક્રાર કહેલ નથી. ૮૬.

બંને નિર્જરાની વ્યાખ્યા કરે છે :—

જ્ઞેયા સકામા યમિનામ્, અકામા ત્વન્યદેહિનામ્ ।

કર્મણાં ફલવત્ પાકો, ચતુષ્પાયાત્ સ્વતોઽપિ હિ ॥ ૮૭ ॥

‘ મને નિર્જરા થાવ ’ એવી અભિલાષાપૂર્વક જે યતિઓ કર્મક્ષય કરવા માટે જ તપવું સેવન કરે છે, એમને બીજા કોઈ પણ આ લોક, કે પરલોકના સંસારના સુખની અભિલાષા હોતી નથી, તે સકામ નિર્જરા. યતિ સિવાયના બીજા એકેન્દ્રિયાદિક પ્રાણીઓને કર્મક્ષય-ફલથી નિરપેક્ષ નિર્જરા, તે અકામ-નિર્જરા. તે આ પ્રમાણે-પૃથ્વીકાયથી માંડી વનસ્પતિ સુધીના એકેન્દ્રિય જીવો ઠંડી, ગરમી, વરસાદ, જળ, અગ્નિ, શસ્ત્ર આદિના ઘા, છેદ-ભેદ વગેરેથી આશાતાવેદનીય કર્મોનો અનુભવ કરી નિરસ કર્મ પોતાના આત્મપ્રદેશથી છૂટું પાડે છે. વિકલેન્દ્રિય જીવો ક્રુધા, તૃષ્ણા, ઠંડી, ગરમી આદિ વડે, પચેન્દ્રિય તિર્થોએ છેદ-ભેદ થવો, હાજવું, શસ્ત્રાદિકથી. નારકીઓ ત્રણ પ્રકારની વેદના અનુભવીને. મનુષ્યો ભૂખ-તરશ, વ્યાધિ, હરિદ્રતા આદિનાં દુઃખો અશાતા લોગવીને. દેવતાઓ બીજાના હુકમો કિલ્લિપત્વાદિના અશાતા-વેદનીય કર્મ અનુભવી, પોતાના આત્મપ્રદેશથી વિખૂટા કરી નાખે છે. આ પ્રમાણે

વગર ઇચ્છાએ આવી પડેલાં દુઃખો પરાધીનપણે ભોગવી લે અને આત્મ-પ્રદેશથી કર્મ છૂટાં પડી જાય, તે અકામનિર્જરા કહેવાય.

પ્રશ્ન કયોં કે, સકામ અને અકામ નિર્જરાત્વ' એ પ્રકારત્વ' સ્વરૂપ કયાંય દેખ્યું છે ? આ પ્રમાણેના પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ જાણલો (દૃષ્ટાંત) કહે છે :—

અશાતાવેદનીય કર્મો ફળોની મારફત પોતાની મેળે કે ઉપાયથી પકવાય છે. જેમ વાયરા વગરના સ્થાનમાં-આદ્રમાં પલાલ-ઘાસ ઢાંકીને કેરી આદિ ફળ પકવવામાં આવે છે, અગર કાળ થાય ત્યારે આપોઆપ સાળ કેરી ઝાડ પર પાકી જાય છે. જેમ ફળોત્ત' પાકતું આપોઆપ અને ઉપાયથી એ પ્રકારે થાય છે. તેમ કર્મમાં પણ તપશ્ચર્યાદિક ઉપાયોથી વહેલાં પણ નિર્જરા કરી શકાય છે. તેથી નિર્જરાના સકામ અને અકામ એવા એ પ્રકાર કહ્યા. શંકા કરી કે, ફળ એ પ્રકારે પાકે છે, તેમાં કર્મોના પાકના શો સંબંધ ? અહિં પાકતું, તે નિર્જરારૂપ છે. તેથી જેમ ફળપાક એ પ્રકારે થાય છે, તેમ કર્મ-નિર્જરા પણ એ પ્રકારે સમજવી. ૮૭.

હવે સકામનિર્જરાનો હેતુ સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંતથી જણાવે છે—

સદોષમપિ દીપ્તેન, સુવર્ણ વહ્નિના યથા ।

તપોઽધિના તપ્યમાનસ્તથા જીવો વિગુચ્યતિ ॥ ૮૮ ॥

મેલ કે હલકી ધાતુથી યુક્ત સુવર્ણ અગ્નિવડે તપાવવામાં આવે, તો મેલ કે હલકી ધાતુ બળી જવાથી સુવર્ણ ચોખ્ખું અને વિશુદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે અસદેધાદિ-અશુભ-કર્મોના દોષવાળો જીવ તપરૂપ અગ્નિ વડે તપાવવામાં આવે, તો નિર્મળ બને છે. જેના વડે રસાદિ ધાતુઓ અને કર્મો તપે, તે તપ કહેવાય. કહેલું છે કે-‘રસ, રુધિર, માંસ, મેદ-ચરણી, હાડકાં, મજ્જા, શુક્ર વગેરે અને અશુભ કર્મો તપીને ભસ્મ થાય, તે નિરુક્તથી તપ કહેવાય.’ તે જ નિર્જરાહેતુ છે. કહેલું છે કે-‘જે પુષ્ટ થવા છતાં પણ યત્નપૂર્વક શોષણ કરવાથી દોષો નાશ પામે, તેની મારફત એકઠા કરેલાં કર્મો તપસ્યા વડે સંવૃત થએલો આત્મા બાળી નાખે છે.’ ૮૮.

તે તપ બાદ્ય અને આશ્વતર એમ એ પ્રકારવાળું છે, તેમા બાદ્ય તપના ભેદો જણાવે છે—

તપના બાર ભેદો

અનશનમૌનોદર્પ, દ્વત્તેઃ સંક્ષેપર્ણ તથા ।

રસત્યાગસ્તનુક્રેષો, છીનતેતિ વહિસ્તપઃ ॥ ૮૯ ॥

આહારત્યાગ રૂપ અનશન, ઉષ્ણોદરી, વૃત્તિનો સંક્ષેપ, વિગથ-ત્યાગ, કાય-કલેશ અને સંલીનતા-એમ બાદ્ય તપના છ પ્રકારો જણાવા

૨ અનશન—એ પ્રકારત્વ'. એક થોડા કાળ માટેત્વ' અને બીજું જીવંત સુધીત્વ'. ઇત્વર નમસ્કાર-સહિત વગેરે શ્રીમહાવીર પ્રભુના તીર્થમાં છ માસ સુધીત્વ'. ઋષભદેવના તીર્થમાં એક

વરસ સુધીનું; મધ્યમ તીર્થ કરોના તીર્થોમાં આઠ મહિના સુધીનું. હાલ્ગી સુધીનું અનશન તો ત્રણ પ્રકારવાળું તે આ પ્રમાણે—પાદપોષગમન, ઈંગિની અને ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન તેમાં પાદપોષગમનના બે લેહ-વ્યાઘાતવાળું અને વ્યાઘાત વગરનું. તેમાં આયુષ્ય હોવા છતાં પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાથી હેરાનગતિ ભોગવતો હોય કે મહાવેદના અનુભવતો હોય, તો પ્રાણનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તે વ્યાઘાતવાળું, અને નિર્વ્યાઘાત તો આ પ્રમાણે—શિષ્યો અહંભુ, આસેવન શિક્ષા આપી તૈયાર કર્યા, ‘મહાભાગ્યશાળી ગચ્છનું’ સારી રીતે પાલન કર્યું, ઉગ્ર વિહાર કર્યો, હવે મરણ માટે તૈયાર થયો છું.’ આ પ્રમાણે વય પાકી થાય, ત્યારે ત્રસ, સ્થાવર જીવ-રહિત ભૂમિમાં વૃક્ષમાદૃક ચેષ્ટા વગરનો એવા સંસ્થાનથી રહે, જેથી કરીને ચિત્ત પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં પરોવાએલું ટકી રહે અને પ્રાણ છૂટતાં સુધી તેવી સ્થિતિ ટકી રહે. તેથી પાદપોષગમન અનશન બે પ્રકારનું. ઈંગિનીમરણ—શ્રુતમાં કહેલ ક્રિયાવિશેષથી યુક્ત અનશન, તે ઈંગિની. આ મરણનો સ્વીકારનાર તે જ ક્રમથી આયુષ્યની પરિહાણિ ભણીને તથા પ્રકારની સ્થિતિ-ભૂમિમાં એકલો ચારે આહારનો ત્યાગ કરીને છાયામાંથી તડકામાં અને તડકામાંથી છાયામાં જતો આવતો—સ્થાનની ફેરબદલી કરતો, ચેષ્ટાવાળો સારા ધ્યાનમાં પરાયણ બનેલો પ્રાણનો ત્યાગ કરે, તે આ ઈંગિનીરૂપ અનશન. જે ગચ્છ-સમુદાય વચ્ચે રહીને, કોમળ સંધારનો આશ્રય કરીને શરીર અને ઉપકરણોની મમતાનો ત્યાગ કરી, ચારે આહારનાં પચ્ચક્ષ્ણાણ કરે અને પોતે બંતે નમસ્કાર બોલે, અગર નજીક રહેલા સાધુઓ નવકાર સંભળાવે પડખું ફેરવતો હોય અને સમાધિથી કાલ પામે, તે ભક્ત-પ્રત્યાખ્યાન અનશન કહેવાય.

૨. ઉનોહરી—ઉંચું ઉઠર જે રાખે તે ઉનોહર, તેનો ભાવ તે ઔનોદર્શ-તેના ચાર પ્રકાર-અહ્વાહાર ઉનોહરી, અર્ધાંશી ઓછી ઉનોહરી, અર્ધ ઉનોહરી અને પ્રમાણ-પ્રાપ્ત આહારથી કંઈક ઓછી ઉનોહરી. તેમાં પુરુષને આહાર બત્રીશ કોળીયા-પ્રમાણ આહાર ગણાય છે. અહિં ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય છોડીને મધ્યમ કોળીયા અહંભુ કરવા જેમાં મુખ વિકૃતિવાળું ન દેખાય તેવા મુખના વિવર-પ્રમાણે કોળીયો લેવો. તેમાં આઠ કોળીયાનું ભોજન કરવું. તે અહ્વાહાર ઉણોહરી. અર્ધની સમીપમાં હોય તે ઉપાર્ધ, તેમાં બાર કોળીયા, કારણ કે તેમાં ચાર કોળીયા ઉમેરવાથી સંપૂર્ણ અર્ધ કહેવાય, તેથી બાર કોળીયા તે અર્ધથી ઓછી ઉનોહરી. સોળ કોળીયા, તે અર્ધ ઉનોહરી. પ્રમાણ-પ્રાપ્ત આહાર બત્રીશ કોળીયા-પ્રમાણ ગણાય. તેમાં એક આદિ કોળીયો ઓછો કરતાં કરતાં ચોવીશ કોળીયા સુધી પ્રમાણ-પ્રાપ્ત તેનાથી કંઈક ન્યૂન ઉણોહરી. ચારે પ્રકારમાં પણ એક એક કોળીયો ઓછો કરવાથી ઘણા સ્થાનવાળી ઉણોહરી થાય. આ સર્વે ઉનોહરી-વિશેષો છે સ્ત્રીઓને અઠ્ઠાવીશ ક્વલ-પ્રમાણ આહાર હોય. કહેલું છે કે ‘પુરુષને બત્રીશ કોળીયા આહાર કુક્ષિ-પૂરક કહેલો છે અને સ્ત્રીને અઠ્ઠાવીશ કોળીયા સમજવા.’ પુરુષને અનુસારે સ્ત્રીનું ન્યૂન આહારાદિક સમજ લેવું.

૩. વૃત્તિ-સંક્ષેપ—વૃત્તિ એટલે લૈક્ય, તેનો સંક્ષેપ કરવો, તે દત્તિપરિમાણરૂપ, એક, બે, ત્રણ આદિ ધરોનો નિયમ, તથા શેરી, ગામ, અર્ધગામનો નિયમ, આમાં જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવરૂપ અભિગ્રહો સમાઈ બંધ છે.

૪. સ્સત્યાગ—વિશિષ્ટ રસવાળી, વિકારના કારણભૂત એવી ‘વિકૃતિ’ શબ્દથી જેનો વ્યવહાર કરાય છે, તે મદ્ય, માંસ, મદ્ય, માખણ તથા દૂધ, દહિં, ઘી, તેલ, ગળપણ, તળેલું એ વિગત-ઓનો ત્યાગ કરવો. તથા—

૫. કાયકલેશ—શાસ્ત્રથી અંબાધિત રીતે કાયાતુ કષ્ટ સહન કરવું શકા કરી કે, ‘શરીર તો’ અચેતન હોવાથી તેને કેવી રીતે કલેશ સંભવે ?’ સમાધાન કરે છે કે—શરીર અને શરીરવાળો જીવ તેનો ક્ષીર-નીર-ન્યાયે અલેક સંબંધ હોવાથી આત્માના કલેશને તત્તુકલેશ કહી શકાય છે, માટે તત્તુ એટલે કાયકલેશ તે વિશિષ્ટ આસન કરવાથી, શરીરની ટાપટીપ-સંસ્કાર ન કરવા રૂપ, કેશ-લોચ કરવો ઇત્યાદિરૂપ શકા કરી કે, ‘પરીષદમાં અને આમાં કયો વિશેષ સમજવો ?’ સમાધાન કરે છે કે, પોતે જાતે કલેશ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારવો, તે તત્તુકલેશ, અને અનિચ્છાએ ખીજાએ કરેલા કલેશ-દુઃખ અનુભવવાં, તે પરીષદ-આ પ્રમાણે ઝેનો ફરક સમજવો.

૬. સંહીનતા—વિવિક્ત આસન-શય્યા તો તો એકાંત બાધા વગરના સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકથી રહિત ચૂનવર, દેવકુલ, સભા, પર્વત, શુક્રા આદિમાંથી કેઈપણ સ્થાનમાં રહેવું, તે સાથે મન, વચન, કાયા, કષાય, ઇન્દ્રિયો ગોપવવી, તે સંહીનતા. આ છ પ્રકારના બાહ્ય તપ. બાહ્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખનાર હોવાથી, ખીજાને પ્રત્યક્ષ થવાથી, કુતીર્થિકોને અને ગૃહસ્થોને પણ કરવા યોગ્ય હોવાથી તેનું બાહ્યપણું છે. આ છએ પ્રકારના બાહ્યતપથી સંગત્યાગ, શરીરતું હલકાપણું, ઇન્દ્રિયોનો વિભય, સંયમ-રક્ષણ અને કર્મ-નિર્ભર થાય છે. ૮૬

હવે અભ્યંતર તપ કહે છે—

પ્રાયશ્ચિત્તં વૈયાટ્ત્વયં, સ્વાધ્યાયો વિનયોપિ ચ ।

વ્યુત્સર્ગોઽથ શુભં ધ્યાનં, ષોઢેત્યાભ્યન્તરં તપઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈયાટ્ત્વ, સ્વાધ્યાય, વિનય, વ્યુત્સર્ગ અને શુભધ્યાન એ અભ્યંતર તપના છ લેદ જાણવા.

પ્રાયશ્ચિત્ત—મૂલ અને ઉત્તરશુભમાં અતિઅહંપ પણ અતિચાર શુભોને મલિન કરે છે; તે માટે તેની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, અથવા મોટા પ્રમાણમાં જેમાંથી આચારધર્મ ચાલ્યો જાય, તે ઘણે ભાગે મુનિલોક હોય, તેઓ વડે વિશુદ્ધિ માટે જે વિચારાય, સ્મરણ કરાય, તે પ્રાયશ્ચિત્ત અનુષ્ઠાન-વિશેષ અથવા પ્રાયે એટલે ઘણે ભાગે મનમાં પ્રતાપિત્તાર જાણે છે અને ચિત્ત દેરી તે અતિચારોને આચરતું નથી, માટે તે પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા પ્રાયઃ એટલે અપરાધ, તે જેનાથી વિશુદ્ધ થાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત. ‘ચિત્તી’ ધાતુ સંગ્રા અને વિશુદ્ધિ અર્થમાં છે. પ્રાયશ્ચિત્ત દસ પ્રકારનાં છે—૧. આલોચન, ૨. પ્રતિકંભણ, ૩ મિશ્ર, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. છેદ, ૮. મૂલ, ૯. અનવસ્થાપ્ય અને ૧૦. પારાચિક. તેમાં—

૧. આલોચન—એટલે શુદ્ધ સન્મુખ પોતાના અપરાધ પ્રગટ કરવા તે જે પ્રમાણે સેવન કર્યા હોય, તે કંમે અને જેમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વધારે આવે, તે પહેલાં આલોચન. તેમ કંમે છેક નાના પ્રાયશ્ચિત્ત સુધી પહોંચાય. તે પ્રાયશ્ચિત્તના કંમે આલોચન. આસેવન-આનુલોચ્ય એટલે જે કંમે અતિચાર સેવ્યો હોય, તે જ કંમે શુદ્ધ આગળ દોષ પ્રગટ કરવો, અને પ્રાયશ્ચિત્ત આનુલોચ્ય એ ગીતાર્થ શિષ્યને હોય. તે પચક, દશક, પચદશ કંમવડે શુદ્ધ, લઘુ અપરાધને અનુરૂપ જાણીને જે મોટો અપરાધ હોય, તે પ્રથમ પ્રગટ કરે, પછી નાનો, પછી વધારે નાનો એ કંમે આલોચના કરવી.

૨. પ્રતિક્રમણ—અતિચારના પરિહાર-પૂર્વક પાછા ફરવું, તે પ્રતિક્રમણ. તે પણ મિથ્યા હૃદયુત-યુક્ત દૃઢ્યના સાચા પાપના પશ્ચાત્તાપ સાથે કે 'ફરી આવું' પાપ હવે હું નહિ કરીશ.'

૩. મિથ—આલોચન અને પ્રતિક્રમણ બંને સાથે. 'પહેલાં શુદ્ધ પાસે આલોચન', પછી શુરુની આશા પ્રમાણે પ્રતિક્રમણ કરવું.

૪. વિવેક—જીવાદિકથી યુક્ત અન્ન, પાન, ઉપકરણ, શશ્યાદિ પદાર્થોના ત્યાગ.

૫. વ્યુત્સર્ગ—કાયેત્સર્ગ. અનેષણીય-દોષિત વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવામાં, જતાં-આવતાં, પાપવાળાં સ્વપ્ન-દર્શન, નાવડીમાં બેસી સામે પાર જતાં, ઠંડિલ માટ્ટુ કરતાં, વિશિષ્ટ પ્રભુધાન-પૂર્વક કાયા, વચન, મનના વ્યાપારોનો ત્યાગ કરવારૂપ એટલે કે તે દોષો ટાળવા માટે કઠિનસખ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત

૬. તપ—છેદન થઈ કે જીવકર્મપસૂત્રના અનુસારે જે કોઈ તપથી વિશુદ્ધિ થાય, તે દેહું અને સેવન કરવું.

૭. છેદ—તપસ્યાથી જેને કાષ્ઠમાં ન લઈ શકાય તેવા ઉલ્લેહ શિષ્યને પાંચ રાત્રિ-દિવસના ક્રમથી સાધુપણના પર્યાયનો છેદ કરવો.

૮. મૂલ-મહામતો મૂલથી ફરી વખત આપવાં.

૯. અનવસ્થાશ્ચ-અતિદુષ્ટ પરિણામવાળો તપવિશેષ કરતો નથી, તેવાને મતો આપવાં તેને એવું તપ કરાવવું કે પોતે ઉઠવા-બેસવા માટે પણ અશક્ત બની જાય, ત્યાં સુધી તપ કરાવવું. જ્યારે તે ઉઠવા-બેસવા માટે અશક્ત બન્યો હોય, ત્યારે બીજાને પ્રાર્થના કરે કે, 'હે આર્યો! મારે ઉભા થવું છે.' ત્યારે તે સાધુઓ તેની સાથે કાંઈ પણ વાતચીત કર્યા વગર તેમાં કાર્યો કરી આપે. કહેલું છે કે—'મને ઉભો કરો, બેસાડો, ભિક્ષા બંધ, પાત્ર પલેવો' એમ કહે ત્યારે કોપાયમાન પ્રિય બાંધવ મારફત મૌનપણે બીજા સાધુ કાર્ય કરી આપે. આટલું તપ કરે ત્યારે ફરી વડી દીક્ષા અપાય.

૧૦. પારાચિક-પ્રાયશ્ચિત્તોનો પાર અથવા છેદો એટલે કે તેનાથી ચડીયાતા પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ, અથવા અપરાધોનો છેદો પામવો, તે જ પારાચિક, તે મોટો અપરાધ થાય, ત્યારે વેપથી, કુલથી, ગણથી કે સંઘથી તેનો અભિષ્કાર કરવો.

આ છેદ સુધીનાં પ્રાયશ્ચિત્તો શુભકાંતી ચિકિત્સા સરખાં પૂર્વવિચારોએ કહેલાં છે. તેમાં બહુ જ નાતું શલ્ય-નાની ફાંસ કે શરીરમાં જે લોહી સુધી પહોંચી નથી, માત્ર ચામડી સાથે લાગેલી હોય એવા પ્રકારની ફાંસ-શલ્ય કે કાલની આણી ચામડીમાં લાગેલી હોય, તે શરીરમાંથી બહાર કાઢી શકાય છે. ત્યાં જે છિદ્ર પડેલું હોય, તેનું મર્દન કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે શલ્ય અલ્પ હોવાથી છિદ્ર પણ નાતું છે. બીજું શલ્ય એટલે ફાંસ બહાર કાઢી તો છિદ્રનું મર્દન કરવું પડે, પણ કાનના મેલથી છિદ્ર પૂરવાની જરૂર રહેતી નથી. ત્રીજા પ્રકારમાં શલ્ય વધારે જોડું ગયું હોય, તેને બહાર કાઢ્યા પછી શલ્ય-સ્થાનનું છિદ્ર-મર્દન કરવું પડે અને કાનનો મેલ છિદ્રમાં પૂરવો પડે. ચોથામાં શલ્ય બેચી કાઢવું, મર્દન કરવું અને વેદના દ્વાર કરવા માટે લોહી પણ ફાળીને બહાર કાઢી નાખવું. પાંચમાં તો અતિ ઉંડાણમાં ગએલું શલ્ય, તેનો

ઉદ્ધાર કરવાનો હોય, તેથી તેમાં ગમન કરવું, જવા-આવવાનું, ચાલવાનું વગેરે ક્રિયાઓ બંધ કરવી. છતાંમાં શલ્યનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી માત્ર હિત, મિત, પથ્ય ભોજન અગર અભોજનવાળા રહેવું. સાતમા પ્રકારમાં તો શલ્યનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી ન્યાં સુધી શલ્યવડે માંસ, લોહી આદિ ફેલિત થયાં હોય ત્યાં સુધી તેનો છેદ કરવો-ખોદી નાખવું. સર્પ, ઘેા પ્રાણી કરડી ગયું હોય, કે દરાજ-ખૂબલી આદિ દરદ થયું હોય તે, પૂર્વે જણાવેલી ક્રિયાથી પણ મટતાં ન હોય અને વૃદ્ધિ પામતાં હોય, તો બાકીના અવયવોનું રક્ષણ કરવા માટે હાડકાં-સહિત અંગનો છેદ કરવો પડે. આ દ્રવ્યમણના દષ્ટાન્તથી મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણરૂપ ચારિત્ર-પુરુષના અપરાધરૂપ મણ-છિદ્ર-ફેલેલી તેની ચિકિત્સા-શુદ્ધિ આલોચનાથી માંડી છેદ સુધીના પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિથી કરવી. પૂન્ય ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહેલું છે કે—

“ નાનો બારીક અણી વગરનો, વગર લોહીનો માત્ર આમડી સાથે જ લાગેલો કાંટો ખેંચી કાઢી ફેંકી દેવાય છે અને મણ-મર્દન કરાતું નથી. બીજામાં શલ્ય ખેંચીને મર્દન કરાય છે અને શલ્ય તેથી વધારે ઉડું ગયું હોય, તેવા ત્રીજામાં શલ્યને ખહાર કાઢવાનું, મર્દન અને મલ-પૂરણ કરવાનું. ચોથા પ્રકારમાં ખેંચ્યા પછી વેદના ન થાય, તે માટે તદ્દુપરાંત લોહી પણ દાખીને કાઢી નાખવું. પાંચમા પ્રકારમાં નાની ચેષ્ટાઓ પણ રોકવી. છતાંમાં મણની રૂઝ લાવવા માટે હિત, મિત, પથ્ય ભોજન કરનારો કે ભોજન નહિ કરનારો હોય. સાતમા પ્રકારમાં તેટલું માત્ર સડી કે બગડી ગયેલું માંસ કાપી નાખવું, તો પણ દરદ આગળ વધતું ન અટકે અને સર્પભક્ષણ દરાજ કે ખરજીવું કે તેવા સડવા જેવા રોગ થયા હોય તો બાકીના અંગની રક્ષા માટે હાડકાં-સહિત તે અંગનો છેદ કરવો. મૂલ અને ઉત્તર ગુણો રૂપ પરમચરણ-પુરુષનું રક્ષણ કરનાર, અપરાધરૂપ શલ્યથી થવાવાળું ભાવમણ સમજવું. ભિક્ષાચર્યાદિનો કોઈ અતિચાર આલોચના-શુરુ પાસે માત્ર અતિચાર પ્રગટ કરવા માત્રથી જ શુદ્ધ થાય. બીજામાં હું સમિતિ વગરનો કે અક્ષમાત્ર શુભિતવગરનો, ત્રીજામાં શબ્દાદિક વિષયોમાં લગાર રાગ-દ્વેષવાળો થયો અને જોશમાં અનેષણીય આહારાદિ જાણીને તેનો વિવેક કરવો. “ કોઈક અતિચાર કાર્યોત્સર્ગથી અને કોઈક તપથી શુદ્ધ થાય છે. તેથી પણ શુદ્ધ ન થાય, તો છેદ વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે. ” પ્રમાદ દોષનો ત્યાગ, ભાવની પ્રસન્નતાવડે, શલ્ય, અનવસ્થા દૂર કરવાં, મર્યાદાનો ત્યાગ ન કરવો, સંયમની દૃઢતાપૂર્વક આરાધના-એ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તનું ફલ છે.

૨. વૈયાવૃત્ત્ય-પ્રવચનમાં કહેલી ક્રિયાના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરતો. તેનો ભાવ તે વૈયાવૃત્ત્ય વ્યાધિ, પરીષદ, મિશ્રતાવ આદિના ઉપદ્રવમાં તેનો પ્રતિકાર તથા બાહ્યદ્રવ્યના અભાવમાં પોતાની કાયાથી તેને અનુકૂલ જે અનુષ્ઠાન, તે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થાવર, તપસ્વી, નવદીક્ષિત, બિમાર સાધુ, સમાનધર્મી, કુલ, ગણ અને સ્ત્રધ એમ દસનું વૈયાવૃત્ત્ય વિષય-લેહથી જણાવેલું છે.

તેમાં, પોતે પાંચે પ્રકારના આચારો પાળે અને બીજાને પળાવે, અથવા જેની સેવા કરાય, તે આચાર્ય. તેના પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે—૧ પ્રમાજક આચાર્ય અર્થાત્ દીક્ષા આપનાર, ૨. દિગાચાર્ય, ૩ યોગાદિક ક્રિયા કરાવનાર ઉદ્દેશકાચાર્ય, ૪ સૂત્રના સંસુદેશ-અનુસા કરાવનાર આચાર્ય ૫. પરંપરાથી સૂત્ર આવેલાં હોય, તેને આપનાર વાચનાચાર્ય. તેમાં સામાયિક-વ્રતાદિ આરોપણ કરનાર પ્રમાજકાચાર્ય. સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર વસ્તુની અનુસા આપનાર દિગાચાર્ય.

પ્રથમ શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદ્દેશો કરનાર ઉદ્દેશાચાર્ય. ઉદ્દેશ કરનાર શુદ્ધના અભ્યાસમાં તે જ શ્રુતના સમુદ્દેશ અને અનુજ્ઞાની વિધિ કરાવનાર સમુદ્દેશાનુજ્ઞાચાર્ય, ઉત્સર્ગ, અપવાદ-લક્ષણ પરંપરાથી આવેલા અર્થની જે વ્યાખ્યાઓ આપે, પ્રવચનના અર્થ કહેવા દ્વારા ઉપકાર કરનારા. અક્ષ, નિષધા આદિની અનુજ્ઞા આપનાર, આન્નાયના અર્થો જણાવનાર, આચાર-વિષયક કે સ્વાધ્યાય કથન કરનાર એવા પાંચ પ્રકારના આચાર્યો. આચાર્યે આપેલી અનુજ્ઞાથી સાધુઓ જેની પાસે વિનયથી અભ્યાસ કરે, તે ઉપાધ્યાય. સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ સાધુ, તેના ત્રણ ભેદ આ પ્રમાણે-શ્રુત, પર્યાય અને વયથી સ્થવિર. સમવાયસૂત્ર સુધીના અભ્યાસી સાધુ શ્રુતસ્થવિર. દીક્ષા લીધાને વીશ વર્ષ થયાં હોય, તે પર્યાય-સ્થવિર, સીતેર વર્ષ કે તેથી અધિક વયવાળા વય-સ્થવિર કહેવાય. ચાર ઉપવાસથી માંડી કંઈક ન્યૂન છમાસ સુધીનું તપ કરનારા તપસ્વી કહેવાય. તાલ દીક્ષા લેનાર શિક્ષાચોગ્ય તેવા નવદીક્ષિત. રોગાદિકથી નિર્જળ તાકાતવાળા, તે જ્ઞાન સમાન ધર્મવાળા-બાર પ્રકારના સંલોગવાળા-લેવડ-દેવડ-વ્યવહારવાળા એવા સાધર્મિકો. એક ભતિ-સામાચારી-આચરણવાળા ઘણા ગચ્છોનો સમુદાય, તે ચંદ્રાદિ નામવાળા કુલ કહેવાય. એક આચાર્યની નિશ્રામાં રહેનાર સાધુ-સમુદાય તે ગચ્છ. કુલનો સમુદાય, તે કોટિક આદિ ગણ. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનો સમુદાય, તે સંઘ. આ આચાર્યોદિકોને અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, યાત્ર, ઉપાશ્રય, પાટ, પાટલા, સંસ્તારક આદિ ધર્મ-સાધનો પ્રતિલાભવાં તેમની લેખજ, ઔષધ આદિથી શુશ્રૂષા-સેવા-ભક્તિ-વૈયાવૃત્ત કરવી, જંગલ વટાવવામાં સહાયતા. રોગ, ઉપસર્ગોદિકમાં સાર-સંભાળ રાખવી ઇત્યાદિ વૈયાવૃત્ત્ય.

૩. સ્વાધ્યાય-મર્યાદાથી કાલવેલા ત્યાગ કરીને પૌડુથી આદિ અપેક્ષાએ સૂત્રાદિનું અધ્યયન કરવું. તેના પાંચ પ્રકાર છે :—વાચના, પ્રચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, પરાવર્તન અને ધર્મોપદેશ કરવો. તેમાં શિષ્યોને સૂત્રાદિક લાજુવાવાં, તે વાચના. ગ્રંથના અને અર્થના સંદેહ છેવા માટે કે નિશ્ચિત અર્થ-બલ સ્થાપન કરવા માટે બીજા પાસે વ્યાખ્યા કરાવવી કે પૂછવી, તે પ્રચ્છના. ગ્રંથ અને અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું, તે અનુપ્રેક્ષા. વિશુદ્ધ ઉચ્ચારથી પરાવર્તન-શુષ્કન કરવું, તે આન્નાય. ધર્મોપદેશ, અર્થોપદેશ, વ્યાખ્યાન આપવું, અનુયોગ વર્ણન કરવું, તે સર્વ ધર્મોપદેશમાં આવી બધ.

૪. વિનય-આઠ પ્રકારનાં કર્મો જેનાથી દૂર કરાય, તે વિનય તે ચાર પ્રકારનો છે. જ્ઞાન-વિનય. દર્શન-વિનય, ચારિત્ર-વિનય અને ઉપચાર-વિનય. તેમાં બહુમાન-સંહિત જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું, અભ્યાસ કરવો, યાદ રાખવું, તે જ્ઞાન-વિનય, સામાયિકસૂત્રથી માંડી લોકગિન્દુનાર સુધીના શ્રુતજ્ઞાનમાં ભગવંતે કહેલા પદાર્થોમાં લગાર પણ ફેરફાર નથી જ, એવા પ્રકારની નિઃશંકિત શ્રદ્ધાવાળા થવું, તે દર્શન-વિનય. ચારિત્રવાળામાં અને ચારિત્રમાં આદરવાળા-સદ્ભાવવાળા થવું, સામા જવું, અંબલિ બેઠવી ઇત્યાદિક ઉપચાર-વિનય. પરોક્ષમાં પણ તેઓ માટે કાયા, વચન, મનથી અંબલિ-ક્રિયા, શુષ્ક-સંકીર્તન અને સ્મરણ આદિ કરવાં, તે ઉપચાર-વિનય.

૫. બ્યુત્સર્ગ-વોસરાવવા યોગ્યનો ત્યાગ, તે બ્યુત્સર્ગ. તે બાહ્ય અને અવ્યતર એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં બાહ્ય બારપ્રકાર આદિની કે વધારાની ઉપધિનો ત્યાગ અથવા અનેષણીય કે હવ-જવુંથી સચિત્ત પદાર્થથી યુક્ત અન્ન-પાનાદિકનો ત્યાગ. કષાયોનો ત્યાગ તે, તથા મૃત્યુકાલે શરીરનો ત્યાગ, તે અવ્યતર બ્યુત્સર્ગ. શંકા કરી કે, ‘બ્યુત્સર્ગ પ્રાપ્તિની

અંદર કહેલો જ છે, વળી અહિં બીજી વખત શા માટે કહ્યું ? 'ભરાબર, ત્યાં અતિથ્યારની વિશુદ્ધિ માટે કહેલ છે, અહિં તો સામાન્ય નિર્જરા માટે કહેલ હોવાથી પુનરુક્ત નથી.'

૧. શુભ ધ્યાન- આર્ત, રોદ્ર છોડીને, ધર્મ અને શુદ્ધ એવાં બે શુભધ્યાન ધ્યાવાં. આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનની વ્યાખ્યા પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે અને ધર્મ તથા શુદ્ધ ધ્યાનની વ્યાખ્યા આગળ કહેવાશે. આ પ્રમાણે છ પ્રકારનું અભ્યંતર તપ. આ તપ અભ્યંતરનાં કર્મેણિ તપાવનાર-ખાળનાર હોવાથી અથવા આત્મા અંતર્યુબ બન્યો હોય, તેવા કે કેવલજ્ઞાની ભગવંતોથી બાહ્ય શકાય તેવું હોવાથી અભ્યંતર તપ. સર્વથી છેલ્લો સર્વ તપના ઉપર ધ્યાનનો પાઠ રાખ્યો, તે એટલા માટે કે મોક્ષ-સાધનોમાં આ ધ્યાનનું મુખ્યપણું છે. કહેલું છે કે-“ જો કે સંવર, નિર્જરા મોક્ષના માર્ગો છે, પણ તે બે કરતાં પણ તપ અને તપમાં પણ ધ્યાન એ મોક્ષનું પ્રધાન અંગ સમજવું.” ૯૦. હવે તપને નિર્જરાનું કારણ પ્રગટ કરતાં કહે છે :-

દીપ્યમાને તપોવદ્વનો, બાહ્યે ચામ્યન્તરેऽપિ ચ ।

યમી જરતિ કર્માણિ, દુર્જરાણ્યપિ તત્સજ્ઞાત્ ॥ ૧૧ ॥

તપરૂપ અગ્નિ પાપરૂપ વનને બાળી નાખનાર હોવાથી તપ-અગ્નિ તે જ્યારે પ્રબળ બને છે, ત્યારે સંયમવાળો આત્મા દુઃખે ક્ષય કરી શકાય તેવાં જ્ઞાનાવસ્થાયાદિ કર્મેણિ તપસ્થાથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. તપ નિર્જરા-હેતુ છે, તે ઉપલક્ષણ છે, બાકી તો તે સંવરનો પણ હેતુ છે. વાચકશુભ્ય ઉમાસ્વાતિભ્યો કહેલું છે કે- “તપથી સંવર અને નિર્જરા થાય છે. તપ એ સંવર કરનાર હોવાથી આવતા નવીન કર્મસમૂહને અટકાવનાર અને જૂનાં કર્મેણિ નિર્જરા કરાવનાર છે, તથા નિર્વાણ પમાડનાર છે.” અહિં આંતરમ્હોનો ભાવાર્થ કહે છે:-

જેમ સરોવરનાં કારો ચારે બાજુથી ઉપાયો પૂર્વક બંધ કર્યાં હોય, તો નવા જળપ્રવાહથી સરોવર પૂરાતું નથી. તે જ પ્રમાણે આશ્રવ-નિરોધ કરવાથી સંવરથી સમાવૃત થયેલો આત્મા નવાં નવાં કર્મદ્રવ્યો વડે પૂરાતો નથી જેવી રીતે પહેલાતું એકઠું થયેલ સરોવરનું જળ સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી સંતાપ પામી વારંવાર સોસાચા કરે છે, તેવી રીતે જ પહેલાં બાંધેલાં સર્વ કર્મે તપવડે શોષાવામાં આવે, તો ક્ષણવારમાં સૂકાઈને ક્ષય પામે છે. બાહ્યતાપ કરતાં અભ્યંતરતાપ નિર્જરાનું શ્રેષ્ઠ કારણ છે, તેમાં પણ ધ્યાન તપને એક છત્રરૂપ મુનિઓએ કહેલું છે. લાંબા કાળના ઉપાજન કરેલાં ઘણાં અને પ્રબલ કર્મેણિ ધ્યાનશાલી યોગીઓ તત્કાલ ક્ષય કરે છે. જેમ પુષ્ટ થયેલ દોષ લંઘન કરવાથી શોષાઈ બચ છે, તેવી જ રીતે પૂર્વે એકાં કરેલ કર્મ તપથી ક્ષય પામે છે. જેમ પ્રચંડ પવનથી અથડાયેલા વાદળાના સમૂહો આમ તેમ ત્રીખરાઈ બચ, તેમ તપસ્થાથી કર્મેણિ પણ આમ-તેમ વિખરાઈ બચ છે. જો કે સંવર-નિર્જરા, દરેક ક્ષણે થવાના ચાલુ હોવા છતાં પણ જ્યારે પ્રકર્ષ પામે, ત્યારે જ તે સંવર- નિર્જરા ધ્રુવપણે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. બંને પ્રકારના તપો વડે કરી નિર્જરા કરતો નિર્મળ યુદ્ધિવાળો આત્મા સર્વ કર્મના ક્ષયસ્વરૂપ સુક્તિને પામે છે. આ પ્રકારે નિર્ભય તપ વડે પુષ્ટ કરેલી, સમગ્ર કર્મનો વિઘાત કરનારી, ભવ-સમુદ્ર તરવા માટે સેતુ-સમાન, મમતાનો ઘાત કરવામાં કારણભૂત એવી નિર્જરાનું ધ્યાન કરો. એમ નિર્જરા-ભાવના કહી. ૯૧.

તથા માધુર્ય, ઔઠાર્ય, સ્પષ્ટ ઉત્તમ પદાર્થ પ્રગટ કરનાર, અરિહંત પરમાત્માના વચનને અનુસરનાર, અર્થો લોકો ભાવ ગ્રહણ કરી શકે, દેશ, કાળને અનુરૂપ, સંયમવાળું, મિતાક્ષર, હિતકારી ગુણોથી યુક્ત, વાચના, પ્રચના, પૂછેલાના ઉત્તરો આપવા રૂપ, મૃધાવાદ-રહિત, તે સત્ય વચન

૩. શૌચ-સંયમને પાપકર્મનો લેપ ન લાગવારૂપ, તે અદ્વતાદાન ત્યાગ કરવારૂપ. લોભ-વશ બનેલો પારકા ધનને લેવા ઇચ્છા કરતો સંયમને મલિન કરે છે. લૌકિકો પણ કહે છે કે- “ સર્વ શૌચોમા અર્થ-શૌચ મહાન કહેલ છે, જે અર્થમાં શુચિ થયો, તે શુચિ છે, માટી કે જળ વડે જે શુચિ થયો, તે શુચિ નથી. ” અશુચિવાળો આ લોક કે પરલોકમાં ભાવ-મલરૂપ કર્મો એકઠાં કરે છે, ઉપદેશ આપવામાં આવે તો પણ કલ્યાણ સ્વીકારતો નથી-એટલા માટે અદ્વતાદાન-પરિહારરૂપ શૌચ ધર્મ જણાવ્યો.

૪. પ્રહ્લ્લઅર્થ- નવ પ્રકારની પ્રહ્લ્લગુણિતથી યુક્ત ઉપરથ-સંયમ, ગુપ્તેન્દ્રિય વિષયક સંયમ, ભીમસેનને ‘ભીમ’ એ ટૂંકા નામથી યોદ્ધા, તે ન્યાયાનુસારે ‘પ્રહ્લ્લ’ પણ યોદ્ધા, પ્રહ્લ્લઅર્થ મહાન હોવાથી પ્રહ્લ્લઅર્થ એટલે આત્મારામતા, તેના માટે ગુરુકુલવાસ-સેવન પણ પ્રહ્લ્લઅર્થ, અપ્રહ્લ્લની નિવૃત્તિરૂપ પણ પ્રહ્લ્લઅર્થ.

૫ અક્રિયનતા- જેની પાસે કંઈ પણ દ્રવ્ય નથી, તે અક્રિયન, તેનો ભાવ, તે અક્રિયનતા ઉપલક્ષણથી શરીર, ધર્મોપકરણાદિમાં નિર્મમત્વ હોય. શરીર ધારણ કરનારા મુનિઓ મમતા વગરના હોવાથી તેઓ પરિગ્રહ વગરના અને લોભનાદિક પણ સંયમ-આત્રાના નિર્વાહ પૂરતા જ ગાડાના પૈડાને દીવેલના લેપ માફક મૂર્છા વગર ગ્રહણ કરે છે. રત્નોહરણ અને ઉપકરણો પણ સંયમના રક્ષણ માટે, વસ્ત્ર, પાત્રાદિક સંયમ-શરીરના રક્ષણ માટે ધારણ કરે છે, પણ લોભ કે મમતાથી નહિ, માટે નિષ્પરિગ્રહી જ છે. એ પ્રમાણે પરિગ્રહ-પરિહારરૂપ અક્રિયનતા

૬. તપ-સંવર અને નિર્જરાના હેતુરૂપ હોવાથી એ કે પહેલાં કહેવાઈ ગયો છે, તે બાર પ્રકારનો છે, પણ પ્રકીર્ણકરૂપે અનેક પ્રકારનો પણ છે. તે આ પ્રમાણે- યવમધ્ય, વજ્રમધ્ય, આન્દ્રાયણ, કનકાવલિ, રત્નાવલિ, યુક્તાવલિ, સિંહવિકીરિત એ પ્રકારના, સાત સમ્મિકાદિ, ચાર પ્રતિમાઓ, સર્વતોભદ્ર, ભદ્રાત્તર, વર્ધમાન આયબિલતપ વગેરે, બાર ભિન્ન-પ્રતિમાઓ-એક મહિનાથી માંડી સાતમહિનાની સાત, સાત રાત્રિસંખધી ત્રણ, એક દિવસ-રાત્રિની, એક રાત્રિની.

૭. ક્ષાન્તિ-ક્ષમા- શક્ય કે અશક્ય હોય તેના સહેન કરી લેવાના પરિણામ કરવા, તે ક્ષમા. તે ક્રોધ-નિમિત્તનો આત્મામાં ભાવ કે અભાવ વિચારવાથી, ક્રોધ કરવાના દોષો વિચારવાથી, બાલ-સ્વભાવ વિચારવાથી, પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળો ઉદયમાં આવ્યાનું ચિંતવવાથી, ક્ષમાગુણ રાખવાનો લાભ વિચારવાથી ક્ષમા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં જે દોષના કારણે મારા પર બીજો આક્રોશ કરે છે, તે મારામાં હોય તો સદ્બૃત્ત પદાર્થ જણાવે, એમાં કયો દોષ ? હવે બે પોતાનામાં તે દોષ નથી, તો તે અસત્ય બોલે છે, માટે મારે તેને ક્ષમા આપવી. કહેલું છે કે- ‘કોઈ આક્રોશ કરે, તો યુદ્ધિશાળી સમજીએ યથાર્થ તત્ત્વની વિચારણા કરવી, બે સત્ય હોય તો કોપ કેમ થાય ? અને અસત્ય હોય તો અજ્ઞાની સાથે કોપ કરવાથી શો

ફાયદો ?' ક્રોધ કરવાનું નુકશાન ચિંતવવાથી પણ ખમી ખાતું બેઈએ. ક્રોધ કરનારને તો નક્કી પાપકર્મનો ખંધ થાય જ છે, તેથી બીજાને મારવાનું થાય, તેથી અહિંસામતનો લોપ. ક્રોધમાં આત્મું અવળું ગોલવાથી બીજા મતનો પણ લોપ થાય, ક્રોધમાં દીક્ષા લીધાની વાત ભૂલી જાય, તો વગર આપેલું લેવાથી અદ્વત પણ અહંબુ કરે-એટલે ત્રીજા મતનો લોપ થાય. દેષથી પરયાપ્તિની (સ્રી) સાથે અધ્રક્ષ-સેવનથી ચોથામતનો લોપ. અત્યંત ક્રોધી બનવા ચેગે અવિરતિ ગૃહસ્થોની સહાયભુદ્ધિથી તેમના ઉપર મમતાભાવ મૂર્છા પણ થાય, એટલે પાંચમા મતનો લોપ. ઉત્તરગુણોના ભંગની વાત તો રહી જ ક્યાં ? ક્રોધી આત્મા ગુરુની પણ આશાતા કરે અને અપમાન કે તિરસ્કાર પણ કરે. એ પ્રમાણે ક્રોધના દોષો વિચારે. ખાલ-સ્વભાવ ચિતવવાથી પણ ક્ષમા રાખવી. ખાલ એટલે અણસમજુ, તેનો સ્વભાવ આ પ્રમાણે વિચારે કે, ખાલજીવ કોઈ વખત પરાક્ષમાં અને કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ આક્રોશ કરે, કોઈ વખત આક્રોશ કરતાં તાડન કરે, કોઈ મારે, કોઈ ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરે, ત્યારે પોતે પોતાનું સદ્ભાવ માને કે મારી પાછળ આક્રોશ કરે છે, સન્મુખ કે પ્રત્યક્ષ તો કંઈ કહેતો નથી ને ! એટલે ભલો છે. ક્રોધ પ્રત્યક્ષ આક્રોશ કરતો હોય, તો કહે કે, ભલો માણસ સુખથી આક્રોશના શખો બોલે છે, પણ મારતો તો નથી ને ? મારતો હોય તો, પ્રાણ તો લેતો નથી ને ? પ્રાણ પણ લેતો હોય તો, મને ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરતો નથી ને એમ આગળ આગળના અભાવમાં પોતાને લાભ માને છે. કહેલું છે કે-“ આક્રોશ કરે, હણે, પ્રાણ લે, ધર્મભ્રષ્ટ કરે-આ વગેરે અજ્ઞાની આત્માઓને સુલભ છે, ધીર સમજુ આત્મા આગલા આગલાના અભાવમાં પોતે લાભ માને છે. ” એ પ્રમાણે ખાલ-સ્વભાવ વિચારવો. ‘ પોતે કરેલાં કર્મનું ફળ ઉદયમાં આવ્યું છે ’ એમ ચિતવવાથી પણ ક્ષમા થાય છે. પૂર્વે કરેલાં કર્મના ફળનું આવડું આ પ્રમાણે થાય છે. કર્મનું ફળ ભોગવ્યા વગર કે તપ ક્યાં વગર નિકાચિત કર્મનો ક્ષય થતો નથી, અવશ્ય ભોગવવા લાયક ફલ-વિષયમાં બીજો તો નિમિત્ત માત્ર જ છે. કહેલું છે કે- “ સર્વ કોઈ પૂર્વે કરેલાં કર્મોના ફલ-વિપાક યામે છે, અપરાધ થવામાં કે ઉપકાર ગુણ થવામાં બીજો તો માત્ર નિમિત્તભૂત છે. ” આ પ્રમાણે પોતે કરેલા કર્મ-ફલનો ઉદયકાળ વિચારવો, ક્ષમાગુણની ધર્મ-વિચારણા કરવાથી ક્ષમા પ્રગટ થાય છે. વગર પ્રયાસે ક્રોધ-નિમિત્તના પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ, શુભધ્યાનનો અધ્યવસાય, પરમસમાધિની ઉત્પત્તિ, સ્થિર પ્રસન્નતાવાળો અંતરાત્મા, કોઈને મારવા માટે હથીયાર શોધવાના પ્રયત્નો અભાવ, આવેશ ન કરવાપણું, સુખની પ્રસન્નતા, ક્રોધ કરવાથી આંખ લાલ થાય અને ન કરવાથી ઉજ્જવલ રહે, પરસેવો ન થવો; કંપારી ન થવી, બીજાને પ્રહાર કરવાની વેદનાનો અભાવ-એ પ્રમાણે ક્ષમા રાખવાના ગુણો બહુવા. આમ ક્રોધનો પ્રતિપક્ષ, તે ક્ષમા ધર્મ.

૮. માર્દવ - નમ્રતા - નમ્રતાવાળા અભિમાન વગરના થવું. ખને અહંકારનો નિશ્કે કરવાથી થાય છે. તે મઠ ભતિમઠ આદિ આઠ પ્રકારના પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે. તેથી ભતિ, કુક, રૂપ, બલ, લાભ, ભુદ્ધિ, વલ્લભતા અને શ્રુતમઠમાં અંધ બનેલા પુરુષાર્થ-હીન પુરુષો આ લોક અને પરલોકમાં હિતકારી પદાર્થ પણ દેખતા નથી. એ વગેરે મઠના દોષ-પરિહારના કારણભૂત, માનનો પ્રતિપક્ષ માર્દવ ધર્મ.

૯. સરળતા-મન; વચન, અને કાયાના કાર્યોની એકરૂપતા, તે રૂપ સરળતા અર્થાત્ માયા-રહિતપણું. માયાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા કે ગોલવા પ્રમાણે વર્તે તો હોવાથી દરેકને શંકાનું સ્થાન-અવિશ્વાસવાળો થાય છે. કહેલું છે કે- “ માયાવી પુરુષ જો કે અપરાધ ન કરે

તો પણ પોતાના દોષ વડે સર્વ માફક ફરેકને અવિશ્વાસુ થાય છે.” આ પ્રમાણે માયાની પ્રતિપક્ષભૂત સરળતા ધર્મ.

૧૦. સુક્તિ—નિર્લોભતા એટલે બાહ્ય કે અભ્યંતર પદાર્થ-વિષયક તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ થવો અર્થાત્ લોભ અને આશાનો અભાવ. લોભાધીન થએલો આત્મા ક્રોધ, માન, માયા, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રદક્ષ, પરિગ્રહ રૂપ દોષ-સમુદાયથી પુષ્ટ થાય છે કહેલું છે કે— “સર્વ વિનાશનું આશ્રયસ્થાન, સર્વ દુઃખોનો એક રાજમાર્ગ એવા લોભના મુખમાં ગએલો લોભી પુરુષ ક્ષણે ક્ષણે નવાં નવાં દુઃખો પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે.” એ પ્રમાણે લોભના ત્યાગરૂપ નિર્લયતા, સ્વ-પર-હિત આત્મપ્રવૃત્તિ, મમત્વનો અભાવ, નિઃસંગતા, ખીલનો દ્રોહ ન કરવાપણું, રમેહરણ આદિ સંયમનાં ઉપકરણોમાં પણ રાગરહિતપણું એ વિગેરે રૂપ સુક્તિ-ધર્મ-આ પ્રમાણે દશપ્રકારનો ધર્મ કહ્યો.

પ્રશ્ન કર્યો કે, સંયમ, સત્ય, શૌચ, પ્રદક્ષ, અકિંચનતા મહાનતોમાં, ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સુક્તિ સંવર-પ્રકરણમાં, તપ સંવર અને નિર્જરાના કારણરૂપ કહેલો હોવાથી ધર્મ-પ્રતિપાદન પ્રકરણમાં ફરી કહેવાથી પુનરુક્તતા થઈ. તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે, અહિં સંયમાદિનું ફરી કથન કરવું એમ અધિકાર નથી, પરંતુ સંયમ આદિ દશપ્રકારના ધર્મ-પ્રતિપાદનના પ્રકાર વડે અરિહંત ભગવંતોએ સારી રીતે કહેલો ધર્મ, તેની વિચારણા જ છે. ધર્મોના ગુણપણાને અંગે તેની વ્યાખ્યા કરનારા ભગવંતોની અનુપ્રેક્ષા-નિમિત્તે સ્તુતિ થાય છે, માટે કહેલું સર્વ વાસ્તવિક સમજવું. ૯૩.

આ ધર્મોના પ્રભાવ કહે છે—

ધર્મમાવૃતઃ કલ્પદ્રુમાદ્યા દદતીત્પિતૃત્મ ।

ગોચરેડિ ન તે યત્ સ્યુરધર્માધિષ્ઠિતાત્મનામ્ ॥ ૧૪ ॥

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષો, આદિથી ચિંતામણિરત્ન વિગેરે સુષમાદિક કાલમા થનારા જે વનસ્પતિરૂપ અને પાષાણરૂપ હોવા છતાં ધર્મવાળા જીવોને ઈષ્ટ ફલ આપનારા થાય છે; તે જ કલ્પવૃક્ષો, દુઃષમાદિ કાલમાં થનારા ધર્મહીનોને દક્ષિના વિષયમાં પણ આવતા નથી, તો પછી તેનાથી અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ તો ક્યાં જ રહી? અહિં અર્થ-પ્રાપ્તિ ફલ કહ્યું ૯૪ તથા—

અપારે વ્યસનામ્ભોષૌ, પતન્ત પાતિ દેહિનમ્ ।

સદા સવિધવર્ત્યક-બન્ધુધર્મોડિતિવત્સલમ્ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ પાર વગરના દુઃખ-સમુદ્રમાં પડતા એવા પ્રાણીનું રક્ષણ કરે છે, તથા નજીક રહેલા અતિવત્સલતાવાળા હંમેશના બંધુસમાન છે. અહિં અનર્થ-પરિહાર રૂપ જણાવ્યું. ૯૫. તથા—

આપ્તાવયતિ નામ્મોધિરાશ્વાસયતિ ચામ્બુદઃ ।

યન્મહીં સ પ્રમાવોડ્યં, દ્રુવં ધર્મસ્ય કેવલઃ ॥ ૧૬ ॥

આ પૃથ્વીને સમુદ્ર ફૂંચાડી દેતો નથી, તથા મેઘ આ જગત ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે માત્ર

એ પ્રભાવ હોય તો એકદા ધર્મનો જ છે. અહિં અનર્થ-પરિહાર અને અર્થ-પ્રાપ્તિ બંને ફળો જણાવ્યાં. ૯૬. હવે સાધારણ ધર્મનું સાધારણ ફલ કહે છે—

ન જ્વલત્યનલસ્તિર્યગ્, યદૂર્ધ્વં વાતિ નાનિલઃ ।

અચિન્ત્યમહિમા તત્ર, ધર્મ એવ નિબન્ધનમ્ ॥ ૯૭ ॥

જગતમાં અગ્નિ તિચ્છે સળગતો નથી અને વાયુ ઉપર આક્રમમાં વાતો નથી, તે અચિન્ત્ય પ્રભાવ હોય તો અને તેમાં ખરું કારણ હોય તો આ એક ધર્મનું જ સમજવું. મિથ્યાદ્રષ્ટિઓ પણ કહે છે કે, ‘અગ્નિનું ઊર્ધ્વમાં સળગવું’, પવન તિચ્છે વાય છે, તેમાં કોઈ અદૃષ્ટ જ કારણ સમજવું. ૯૭. તથા—

નિરાલમ્બા નિરાધારા, વિશ્વાધારા વસુન્ધરા ।

યજ્ઞાવતિષ્ઠિતે તત્ર, ધર્માદિન્યન્ન કારણમ્ ॥ ૯૮ ॥

દોરડા આદિ આલંબન વગરની, શેષનાગ, ફૂર્મ, વરાહ, કિંગ્મળે-દિશાહાથી આદિના આધાર વગરની; તેઓ હોવામાં કંઈ પણ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી, આ ચરાચર જગત-વિશ્વના આધારરૂપ પૃથ્વી અધ્ધર ટકી રહેલી છે, નીચે પડતી નથી, તેમાં ધર્મ સિવાય બીજું કારણ નથી. અન્વય—વ્યતિરેકથી વિચારતાં ધર્મ સિવાય કોઈ પણ ટકાવનાર હેતુ નથી. ૯૮. તથા—

સૂર્યાચન્દ્રમસાવેતૌ, વિશ્વોપકૃતિહેતવે ।

હૃદયેતે જગત્યસ્મિન્, નૂનં ધર્મસ્ય જ્ઞાસનાત્ ॥ ૯૯ ॥

આ સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને જગતના પરોપકાર માટે આ લોકમાં ઉદય પામે છે. નહીં તેમાં કોઈ પ્રભાવ હોય તો આ ધર્મના જ્ઞાસનનો તે પ્રભાવ છે. ૯૯. તથા—

અવન્યૂનામસૌ વન્યુરસસ્વીનામસૌ સસા ।

અનાથાનામસૌ નાથો, ધર્મો વિશ્વૈકવત્સલઃ ॥ ૧૦૦ ॥

આ ધર્મ બધું વગરનાઓ માટે બંધુ છે. કારણ કે વિપત્તિમા સહાય કરનાર, તેમાંથી પાર ઉતારનાર હોય તે બંધુ છે. તેનું કાર્ય કરનાર પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી મિત્ર વગરનાઓ માટે આ મિત્ર છે, યોગ અને ક્ષેમ બંને કરનાર હોવાથી નાથ વગરનાઓ માટે એ નાથ છે. કહેલું છે કે, ‘યોગ-ક્ષેમ કરનાર હોય, તે નાથ કહેવાય.’ અહિં હેતુ કહે છે—જગતમાં અદ્વિતીય વત્સલ કોઈ હોય, તો તે ધર્મ છે. ગાય વાછરડાને રનેહથી ગ્રહણ કરે છે, તેથી વત્સલ ગણાય છે; તેની માફક સમગ્ર જગતને પ્રીતિનું કારણ હોવાથી ધર્મ પણ વત્સલ છે. ૧૦૦

હવે અનર્થફલની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી અભણ સામાન્યજનો પણ ધર્મ કરવાની અભિલાષા રાખે છે, તેથી ધર્મનું ફળ કહે છે—

રક્ષો-યક્ષોરગ-વ્યાઘ્ર-વ્યાલાનલ-ગરાદયઃ ।

નાપકર્તુમલં તેવાં, ચૈર્ધર્મઃ શરણં શ્રિતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જેઓએ આ ધર્મનું શરણ સ્વીકાર્યું છે, તેઓને રાક્ષસ, યક્ષ, સર્પ, વાઘ, સિંહ, અગ્નિ, ઝેર વિગેરે કશો પણ ઉપદ્રવ કરવા સમર્થ થઈ શકતા નથી. ૧૦૧. હવે પ્રધાનભૂત અનર્થ યાગવાપણું અને ઉત્તમ પદાર્થની પ્રાપ્તિ રૂપ ધર્મનું ફેલ કહે છે—

ધર્મો નરકપાતાલ-પાતાલવતિ દેહિનઃ ।

ધર્મો નિરુપમં યચ્છત્યપિ સર્વજ્ઞવૈભવમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

કહેલો ધર્મ, નરકમાં પડવાથી રક્ષણ કરનાર, તે રૂપ તુક્યાનથી અટકાવનાર, તેમ જ સર્વજ્ઞના વૈભવને પણ પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રધાનકૃપાની પ્રાપ્તિરૂપ ધર્મ છે, બાકીનું તો આતુષંગિક ફેલ સમજવું અહિં આંતર મ્લોકોને ભાવાર્થ જણાવાય છે—

આ કંથ પ્રકારના યતિધર્મને મિથ્યાદષ્ટિઓએ દેખ્યો નથી અને જે કોઈકે કયાક કહેલ છે, તે પણ માત્ર વાણીથી વર્ણન કરવા પૂરતું સમજવું. તત્ત્વોના અર્થો વાણીમાં ફરેકને હોય, કેટલાકને મનમાં પણ હોય, પરંતુ ક્રિયાથી પણ હંમેશાં અમલ કરતા હોય તો જિનમત માનનારા જ સમજવા. વેદશાસ્ત્રોમાં પરાધીન ભુધિવાળા અને તેનાં સૂત્રો કંઈ સુખપાઠ રાખનારા તત્ત્વથી લેશ પણ ધર્મરત્નને ભણતા નથી. ગોમેધ, નરમેધ, અશ્વમેધ વિગેરે યજ્ઞ કરાવનારા—પ્રાણિઓના ઘાત કરનારા અને કરાવનારા યાજ્ઞકોને ધર્મ કેવી રીતે હોય? ન શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય, અસત્ય અને પરસ્પર વિરોધિ વસ્તુનો પ્રલાપ કરનારા પુરાણ કરનારા પૌરાણિકોને ધર્મ કયો? કેવો? ખોટી વ્યવસ્થાઓ વડે ખીજતું દ્રવ્ય પડાવનારા, માટી, જળ આદિથી શૌચધર્મ જણાવનારા સ્માર્તો વગેરેને ધર્મ કેવી રીતે સંભવે? જતુકાલ વીત્યા પછી ગર્ભહત્યા કે બાળહત્યા કરનાર, બ્રહ્મચર્યનો અપલાપ કરનાર બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મ એટલે ધર્મ કેવી રીતે સંભવે? ન દેવાની ઈચ્છાવાળા યજ્ઞમાન પાસેથી પણ સર્વજૂટવી લેવાની ઈચ્છાવાળા, ધન માટે પ્રાણ-ત્યાગ કરનારા બ્રાહ્મણોને અક્રિયનપણું કેવી રીતે હોય? રાત્રે અને દિવસે સુખને પૂછીને ભક્ષણ કરનારા, ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિવેક વગરના સૌગતોને—ઔધ્ધર્મવાળાને તપધર્મ જ ક્યાં છે? “કોમળ શય્યા, સવારે મીઠારસનું પાન, બપોરના ભોજન, સાંજે ઠંડું પીણું, મધ્યરાત્રે દ્રાક્ષા અને સાકર, ઈચ્છા પ્રમાણે ખાવા-પીવામાં શાકયે સુદર ધર્મ જણાવેલો છે!” નજીવા એવા અપરાધમાં ક્ષણવારમાં શાપ આપતા લૌકિક ઋષિઓમાં ક્ષમાધર્મનો અંશ પણ સંભવો નથી. ‘પોતાની બ્રાહ્મણ ભતિ સર્વોત્તમ છે.’ એવા ભતિ આદિના મદવાળા, હૃવર્તન વાળા અને તેવા જ ચિત્તવાળા ચાર આશ્રમમાં વર્તતા બ્રાહ્મણોને માર્ગધર્મ ક્યાંથી હોય? દંદ્યમાં દંભના પરિણામ વહેતા હોય, બહારથી બકવૃત્તિ ધારણ કરનારા, પાખંડ-મત ધારણ કરનારાઓને સરળતાનો લેશ પણ ક્યાંથી હોય? પત્ની, ઘર, યુત્રાદિ પરિવાર અને સહા પરિચર્યાવાળા લોભના એકમાત્ર કુસંગૃહ એવા બ્રાહ્મણોને સુકિતધર્મ કેવી રીતે હોય? તેથી કરીને રાગ-દ્વેષ-મોહ વગરના, કેવળજ્ઞાનવાળા અરિહંત ભગવંતોની આ ધર્મસ્વાખ્યાતતા ભાવના વિચારવી. રાગથી, દ્વેષથી કે મોહ-અજ્ઞાનથી ફેરફાર-વિતથ યોલવાનું થાય, તેના અભાવમાં અરિહંતોની વિતથવાદિતા કેવી રીતે હોય? જેઓ રાગાદિક દોષો વડે કહણિત ચિત્તવાળા હોય, તેઓના સુખમાંથી સત્ય વાણી કદાપિ નીકળતી નથી. તે આ પ્રમાણે-યજ્ઞ કરાવવો, હવન કરવું, ઈત્યાદિ તથા અનેક વાવડી, કૂવા, તળાવ, સરોવર આદિ, ઈષ્ટાપૂર્ત કર્યો કરતા, પશુઓનો ઘાત કરવાથી સ્વર્ગલોકના સુખની પ્રાપ્તિ બતાવતા, બ્રાહ્મણોને ભોજન આપવાથી, પિતૃઓને તૃપ્તિ કરાવવાની અભિલાષાવાળા, ઘીની યોનિ આદિ કરાવવી તે રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવનારા, પાંચ આપત્તિના કારણે જીઓનાં રૂરી

લગ્ન કરાવનારા, પુત્ર ન થતા હોય, તેવી સ્ત્રીઓ વિષે ક્ષેત્રજ અપત્ય (ખીબ પુરુષદ્વારા ઉત્પન્ન) તું કથન કરનારા, દોષિત સ્ત્રીઓની રબેથી શુદ્ધિ કહેનારા, કૃત્યાણુશુદ્ધિથી યજ્ઞમાં હંધેલા ખોકડા આદિના લિંગથી આણ્વિકા ચલાવનારા, સૌત્રામણિયજ્ઞમાં સાત પેઢી સુધી મંદિરા-પાન કરનારા, વિષ્ટા ભક્ષણ કરનાર ગાયને સ્પર્શ કરવાથી પવિત્રતા માનનારા, જળાદિકેતા સ્નાનમાત્રથી પાપશુદ્ધિ કહેનારા, વડલા, પીપળા, કૌઠા, આમળા, આંબલી આદિ વૃક્ષોની પૂજા કરાવનારા અને કરનારા, અગ્નિમાં ઘી આદિના હવન કરવા વડે દેવ-દેવીઓને ખુશ કરવાનું માનનારા, ભૂમિ પર ગાયને દોહન કરવાથી અમંગળની શાંતિ માનનારા, સ્ત્રીઓને વિડંબના આપવા સરખા વ્રત અને ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા, તથા જટા ધારણ કરવી, કાનમાં પટલ, શરીરે ભસ્મ લગાડવી, લંગોટી પહેરવી, આકડા, ધતૂરા, ખીલીપત્ર, તુલસી આદિથી દેવપૂજા કરનારા, કુલા (નિતંબ) વગાડતા, ગીત-નૃત્યાદિ વારંવાર કરતા અને વદનના શબ્દથી વાંદિત્રના શબ્દો કરતા, અસત્યભાષા બોલવા પૂર્વક સુનિઓ, દેવો અને લોકોને હંધતા, વ્રતભંગ કરી ઠાસપણું અને ઢાસીપણું ઈચ્છતા, વારંવાર પાશુપત-વ્રત ગ્રહણ કરતા અને વળી છોડતા, ઔષધાદિના પ્રયોગ કરવાવડે જૂ-લીખોને મારી નાખતા, મનુષ્યના હાડકાંમાં આભૂષણો ધારણ કરતા, શૂલ અને ખાટલાના પાયાને વહન કરતા, ખખર (ખોપરી)માં ભોજન કરતા, ઘંટો, નૂપૂર ધારણ કરતા, મંદિરા, માંસ અને સ્ત્રીના લોગમાં આસક્ત બનેલા, નિરંતર નિતંબ(કુલા) ઉપર ઘંટળાંથી વારંવાર ગાયન નૃત્ય કરનારા, તેઓને ધર્મ કેવી રીતે સંભવે? તથા અનંતકાય-કન્દાદિ ફેલ, મૂલ અને પત્રોતું ભોજન કરનારા, વળી સ્ત્રી-પુત્ર-સુકત વનવાસ સ્વીકાર કરનારાને તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેથાપેથ, કે આચરવા યોગ્ય કે ન આચરવા યોગ્ય સર્વમાં સમાન ભાવવાળા યોગી નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા કૌલાચાર્યાના અન્તેવાસી શિષ્યો, તથા ખીબઓ કે જેઓએ જૈનેન્દ્ર-શાસનનો મર્મ ભણ્યો નથી, તેવાઓને ધર્મ શું? તેતુ ફલ શું? અને તેની સુદેર મર્યાદાવાળી કથન-રીતિ કેવી? તે તો ક્યાંથી બાહ્ય હોય? જિનેશ્વર ભગવંતના ધર્મનું આ લોક અને પરલોકમાં જે ફળ છે, તે તો ગૌણ ફલ છે, મુખ્ય ફલ તો મોક્ષ કહેલો છે. ખેડૂત ખેતી કરતાં, ધાન્ય વાવતાં ધાન્ય મેળવવાની ઈચ્છા રાખે છે. વચમાં ઘાસ-પલાલ આદિકે તો આનુષંગિક ફલ છે. તેમ ધર્મનું યથાર્થ ફલ તો અપવર્ગ-મોક્ષ છે, અને સાંસારિક ફલ તો આનુષંગિક સમબર્તુ. જિનેશ્વર ભગવંતોએ કહેલા ધર્મને આશ્રિત સ્વાખ્યાતતા ભાવનાને વારંવાર ભાવતા થકા મમત્વરૂપ વિષ-વેગના વિકાર-દોષોથી સુકત બની પરમ પ્રકર્ષવાળી સામ્યપદ્ધતિને પામે છે. એ પ્રમાણે ધર્મ-સ્વાખ્યાતતા ભાવના કહી. ૧૦૨. હવે લોક-ભાવના કહે છે-

લોકભાવના સાથે ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ

કટિસ્થકરવૈજ્ઞાત-સ્થાનકસ્થનરાકૃતિમ્ ।

દ્રવ્યૈઃ પૂર્ણ સ્મરેલ્લોકં, સ્થિત્યુત્પત્તિ-વ્યયાત્મકૈઃ ॥ ૧૦૩ ॥

કેડ ઉપર બે હાથ ટેકવીને રાખેલા હોય અને વૈશાખ-સરથાનથી બે પગ પહોળા કરેલા હોય, એવા પ્રકારના આકારે ઉભેલો એક પુરુષ, તેવી ચૌદ રાજલોકના આકાશ-ક્ષેત્રની આકૃતિનું સ્મરણ કરતું. લોકાકાશ ક્ષેત્ર કેટલું? ત્યારે જણાવે છે કે સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય સ્વરૂપ દ્રવ્યોથી પૂર્ણ ક્ષેત્ર. સ્થિતિ એટલે ધ્રુવતા, ઉત્પત્તિ એટલે ઉત્પન્ન થતું, વ્યય એટલે વિનાશ. જગતની

તમામ વસ્તુઓ સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય-સ્વરૂપ છે. તત્ત્વાર્થ-સૂત્રમાં કહેલું છે કે-‘ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌઘ્યયુક્તં સત્’ આકાશાદિકં પણ નિત્યાનિત્યપણથી પ્રસિદ્ધ છે અને ફરેક ક્ષણે તે તે પયથિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. પ્રદીપ વગેરે પણ ઉત્પાદ અને વિનાશના યોગવાળા બનીને રહે છે, પણ એકાંતસ્થિતિયોગવાળું કે ઉત્પાદ-વિનાશયોગિ કંઈ પણ નથી. [અન્યયોગવ્યવસ્થેદ-દ્વાત્રિશિક્ષામાં] અમે કહ્યું છે કે :

“ હિવાથી લઈને આકાશ સુધી સર્વ વસ્તુ સરખા સ્વભાવવાળી છે, સ્વાદ્વાદની મુદ્રાને ઉલ્લંઘન ન કરે તેવી છે. તેમાંથી એક વસ્તુ નિત્ય જ છે અને બીજી વસ્તુ અનિત્ય જ છે-એવા પ્રલાપો તમારી આજ્ઞાના દેવીઓના છે.” ૧૦૩.

લોકસ્વરૂપ જ કહે છે—

લોકો જગત્ત્રયાકીર્ણો, મુલઃ સમ્પાત્ત વૈષ્ટિતાઃ ।

ધનાન્મોધિ-મહાવાત્-તનુવાતૈર્પદાવલૈઃ

॥ ૧૦૪ ॥

કહેલી આકૃતિ અને સ્વરૂપવાળો લોક અધઃ, તિર્થઃ અને ઊર્ધ્વ એમ ત્રણ લોકથી વ્યાપ્ત છે. તે લોકમાં રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પદ્મપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, મહાતમઃપ્રભા યથાર્થનામવાળી પૃથ્વીઓ છે. તથા આનાદિકાળથી પ્રસિદ્ધ નિરન્વર્યકનામવાળી છે-તે આ પ્રમાણે-ધર્મા, વંશા, શૈલા, અંબના, અરિષ્ટા, માઘવ્યા અને માઘવી. ફરેક રત્નપ્રભાથી નીચે નીચે વધારે વધારે પહોળી છે. તેમાં અનુક્રમે ૩૦ લાખ, ૨૫ લાખ, ૧૫ લાખ, ૬૫ લાખ, ત્રણ લાખ, પાંચ-ચૂન એક લાખ, અને પાંચ જ એવા નારકાવાસો છે. તે નીચે અને પર્યેથી ચારે બાજુ ગોળાકાર વીટળાએલા છે. કેનાથી? પ્રવાહી નહિ, પણ કંઠણ સમુદ્ર, મહાબલવાન એવા ધનવાત અને તનુવાતથી. ‘મહાબલ’ કહેવાથી પૃથ્વી ધારણ કરવા સમર્થ. તેમાં ફરેક પૃથ્વીની નીચે ધનોદધિ મધ્યભાગમાં વીસ હજાર ચોળન બાંધે છે અને મહાવાયુની બહાર ધનોદધિ કરતાં મધ્યભાગમાં અસંખ્યાતા ચોળનની અને તનુવાત મહાવાયુ કરતાં અસંખ્યાત ચોળનની બહારવાળો છે. ત્યાર પછી અસંખ્યાતા ચોળનસહસ્ર આકાશ છે. આ વચ્ચેની બહારિયું માપ સમજવું. ત્યાર પછી કમે કમે બને બાજુ ઘટવું ઘટવું છેવટે વલયના સરખા માપવાળું થાય છે. રત્નપ્રભાના ધનોદધિવલયનું પહોળાઈનું માન છ ચોળનનું, ધનવાત વલયનું પહોળાઈનું માન સાડાચાર ચોળન અને તનુવાત વલયનું પહોળાઈનું માન દોઢ ચોળન સમજવું. રત્નપ્રભાના વલયમાનની ઉપર ધનોદધિમાં ચોળનનો ત્રીજો ભાગ, ધનવાતમાં એક ગાઉ, તનુવાતમાં ગાઉનો ત્રીજો ભાગ હોય છે. એ પ્રમાણે શર્કરાપ્રભામાં વલયમાન બાજુનું. એવી રીતે શર્કરાપ્રભાના વલયમાનથી ઉપર આ પ્રમાણે પ્રક્રમે અર્થાત ઉમેરે કરવો. એમ પહેલા પહેલાના વલયમાનથી ઉપર આ પ્રમાણે સાતમી પૃથ્વી સુધી ઉમેરતાં ઉમેરતાં આગળ જવું. કહેલું છે કે- ‘ધમાના પ્રથમ વલયની લંબાઈ પથોપમનો ત્રીજો ભાગ, બીજા વલયની લંબાઈ એક ગાઉ, છેલ્લા વલયની લંબાઈ ગાઉનો ત્રીજો ભાગ, આદિ પ્રથમ ઉમેરતા જવો. એવી રીતે સાતમી પૃથ્વી સુધી ઉમેરવું. પ્રક્રમે કયાં પછી વલયની પહોળાઈનું માપ આ પ્રમાણે બાજુનું-બીજી વંશા નામની પૃથ્વીમાં પહેલા વલયનો વિષ્કંભ-પહોળાઈ છ ચોળન અને એક ચોળનનો ત્રીજો ભાગ અર્થાત દેઠ ચોળન, બીજા વલયમાં પોણાપાંચ ચોળન

અને ત્રીજી વલયમાં ૧૮૬ યોજન, એમ સર્વ સરવાળો એકઠો કરવાથી શકેરાપ્રભા - વંશા ખીજ નારક પૃથ્વીના છેડાથી બાર પૂર્ણાંક જે તૃતીયાંશ યોજનના છેડે અલોક છે. વાલુકાપ્રભા - શેલા નામની ત્રીજી નારકીના પહેલા વલયનો વિષ્કંભ છ યોજન, ખીજ વલયનો ૫૬ યોજન અને ત્રીજી વલયનો ૧૬ યોજન એમ સરવાળો કરતાં ૧૩૬ યોજનને વાલુકાપ્રભાનો સીમાડો પૂર્ણ થાય. ત્યાંથી આગળ ફરતો અલોક છે. ચોથી પંકપ્રભા - અંજના નામની નારકીના વલયોમાં પ્રથમનો વિષ્કંભ સાત યોજન, ખીજ વલયનો સવાપાંચ યોજન અને ત્રીજોનો પોણા જે યોજન મળી ચૌદ યોજન પછી અલોક આવે છે. હવે આ ધૂમપ્રભા - રિષ્ટા નામની પાંચમી નરકમાં ત્રણ વલયોનું અનુક્રમે ૭૬, ૫૬, ૧૬ યોજન વિષ્કંભ બાજુનું, અર્થાત્ ૧૪૬ યોજન પછી અલોક ફરતો હોય. હવે મધ્યા - તમઃપ્રભા નામની છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીને ફરતાં ત્રણ વલયો છે. તેમાં પ્રથમ ધનોઠ્ઠિ - વલયનો વિસ્તાર-લંબાઈ ૭૬, ખીજો ૫૬ પોણા છ યોજન અને ત્રીજો ૧૬ યોજન પહોળાઈ છે. હવે તમઃતમઃપ્રભા - માઘવતી નામની સાતમી નારકીના પ્રથમ વલયનું માન આઠ યોજન, ખીજ વલયનું છ યોજન અને ત્રીજી વલયનું જે યોજન લંબાઈ - પ્રમાણ સમજવું - એટલે સોળ યોજન પછી ફરતો અલોક સમજવો. પૃથ્વીના આધારભૂત ધનોઠ્ઠિ, ધનવાત, તનુવાતથી આ વલયો પૃથ્વીની ચારે બાજુ વલયાકારથી છેડા ભાગ સુધી એટલી પહોળાઈથી પૃથ્વીની ઉંચાઈ એટલાં તેના પણ માપ સમજવાં. ૧૦૪ ફરી લોકનું સ્વરૂપ કહે છે -

વેત્રાસનસમોઽષસ્તાત્, મધ્યતો જ્ઞહરીનિમઃ ।

અગ્રે મુરજસઙ્કાસો, લોકઃ સ્યાદેવમાકૃતિઃ ॥ ૧૦૫ ॥

વેત્રાસન જેવો નીચેનો ભાગ. છેક નીચેનો ભાગ વધારે પહોળો હોય. ઉપર ઉપરનો ભાગ સાંકડો થતો બીજ, તેના જેવો નીચેનો આકાર, મધ્યનો ભાગ ગાદર-વાર્નિત્ર-વિશેષ તેના જેવો આકાર, મધ્યલોકની ઉપરનો ભાગ મુકંગ જેવો એટલે કે ઉપર-નીચે સાંકડો, વચ્ચેમાં પહોળો ભાગ-એમ ત્રણ આકારવાળો લોક સમજવો. કહેલું છે કે - “તેમાં ઉપર સરાવલું હોય, તેવો અધોલોક, થાળ જેવો તિર્થગ્લોક, અને જે સરાવલાનો સંપુટ બનાવે, તેવા આકારવાળો ઊર્ધ્વલોક હોય.” અહિં અધઃ, તિર્થગ્, ઊર્ધ્વલોક એ રુચક-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, મેદુપર્વતના બરાબર મધ્યભાગમાં ગાયના સ્તનાકારે ચાર આકાશપ્રદેશો, નીચેના ભાગમાં તેના જ ઉપલા ભાગમાં તે જ પ્રમાણે ચાર ખીજ રુચક-પ્રદેશો. એમ આઠ નીચે ઉપરના આકાશ-પ્રદેશો. કહેલું છે કે - “તિર્થલોકના બરાબર મધ્યભાગમાં આઠ રુચક-પ્રદેશો છે, તેનાથી જ દિશાઓ અને વિદિશાઓની ઉત્પત્તિ છે.”

તેમાં રુચક-પ્રદેશથી નીચે અને ઉપર નવસો નવસો યોજન તિર્થલોક છે, જેની બાકાઈ અક્ષરસે યોજન-પ્રમાણ છે. તિર્થલોકની નીચે નવસો યોજન છાંચા પછી લોકના અંત સુધીનો ભાગ, તે સાતારાજ-પ્રમાણ અધોલોક છે. તેમાં કહેલા સ્વરૂપવાળી સાત પૃથ્વીઓ છે. તેમાં પ્રથમ રત્નપ્રભા નામની પૃથ્વીમાં એક લાળ એશી હબ્બર યોજન ઉંચાઈ કહો કે બાકાઈ કહો, તેના ઉપર અને નીચેના એક એક હબ્બર યોજન છોડીને વચ્ચે ૧ લાખ, ૭૮ હબ્બર યોજનની અંકર ભવનપતિ-દેવોનાં ભવનો છે. તેઓ અસુર, નાગ, વિદ્યુત, સુપર્ણ, અગ્નિ, વાયુ, સ્તનિત, ઉઠ્ઠિ, ક્ષીપ અને દિક્-કુમારો નામના ભવનપતિ-દેવો છે. તેઓ ચૂડામણિ, સર્પ,

વજ્ર, ગરુડ, ઘટ, અંધ, વર્ધમાન, મગર, સિંહ અને હાથીના ચિહ્નવાળા હોય છે. તેમાં ભવનપતિ-દેવો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં વ્યવસ્થિત થયેલા છે તે ઈન્દ્રો હોય છે. તેમાં અસુરકુમાર દેવોને ચમરેન્દ્ર અને બદ્ધેન્દ્ર નામના છે ઈન્દ્રો છે. ધરણેન્દ્ર અને ભૂતાનંદ ઈન્દ્ર નાગકુમાર-દેવોના છે ઈન્દ્રો છે. હરિ અને હરિસહ નામના છે ઈન્દ્રો વિદ્યુત્કુમાર-દેવોના છે. વેણુદેવ અને વેણુહાલિ નામના છે ઈન્દ્રો સુપર્ણકુમાર દેવોના, અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ નામના છે ઈન્દ્રો અગ્નિકુમાર દેવોના, વેલંબ અને પ્રભંજન વાતકુમાર દેવોના ઈન્દ્રો, સુઘોષ અને મહાઘોષ સ્તનિતકુમાર દેવોના ઈન્દ્રો, જલક્રાન્ત અને જલપ્રભ ઈન્દ્રો ઉદધિકુમાર દેવોના, પુષ્પ અને વશિષ્ઠ નામના છે ઈન્દ્રો ક્ષીપકુમાર દેવોના, અમિત અને અમિતવાહન નામના છે ઈન્દ્રો કિંક્રુમાર દેવોના બહુવા. આ જ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના એકહજાર ચોળનના ઉપર અને નીચેના સો સો ચોળન છોડીને વચલા આઠસો ચોળનમાં આઠ પ્રકારના પિશાચ, ભૂત, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિન્નરુષ, મહોરગ અને ગન્ધર્વ અતુલ્યે કઠંબવૃક્ષ, સુલસવૃક્ષ, વડલાતું વૃક્ષ, બદ્ધવાંગ (તાપસ ઉપકરણ), અશોકવૃક્ષ, ચમ્પકવૃક્ષ, નાગવૃક્ષ, તુરંગવૃક્ષના ચિહ્નવાળા તિરંગાલોકમાં વાસ કરનારા વ્યંતરદેવોનાં નગરો છે. તેમાં પણ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં બન્ને ઈન્દ્રોની વ્યવસ્થા છે. તેમાં પિશાચોના કાલ અને મહાકાલ, ભૂતોના સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ, યક્ષોના પૂર્ણભદ્ર અને માહિભદ્ર, રાક્ષસોના ભીમ અને મહાભીમ, કિન્નરોના કિન્નર અને કિપુરુષ, કિપુરુષોના સરપરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરગોના અતિક્રાય અને મહાક્રાય, ગન્ધર્વોના ગીતરતિ અને ગીતયશા નામના ઈન્દ્રો છે. તેમ જ રત્નપ્રભામાં પહેલા સો ચોળનના નીચેના અને ઉપરના દશ દશ ચોળન છોડીને વચલા એશી ચોળનોમાં અણુપત્રી, પણુપત્રી વગેરે તેટલા જ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં વ્યવસ્થિત બનેલા આઠ વ્યંતરનિકાયના દેવો અને બન્ને ઈન્દ્રો છે.

તથા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતલપ્રદેશથી ઉપર સાતસો નેતું ચોળન અને જ્યોતિષકૌની નીચેનો પ્રદેશ તેની ઉપર દશ ચોળનમાં સૂર્ય, તેની ઉપર એશી ચોળને ચંદ્ર, તેની ઉપર વીશ ચોળને તારા અને ગ્રહો એ પ્રમાણે જ્યોતિર્લોક એકસો ને દશ ચોળન બહાઈવાળો છે. અગ્નિઆરસો ને એકવીશ ચોળન જાળીપના મેઢુને અડક્યા વગર અને લોકના છેડાથી અગ્નિઆરસો અગ્નિઆર ચોળન સ્પર્શ કર્યા વગર સર્વદિશામાં મંદલાકારે વ્યવસ્થિત રીતે ધ્રુવને છોડીને જ્યોતિષચક્રે ભ્રમણ કરે છે. કહેલું છે કે- “અગ્નિઆરસો એકવીશ અને અગ્નિઆરસો અગ્નિઆર એમ મેઢુ અને અલોક એ બંનેના બહારના ભાગમાં જ્યોતિષચક્રે ફરતું રહે છે.”

અહિં સર્વના ઉપર સ્વાતિનક્ષત્ર, સર્વની નીચે ભરણિ નક્ષત્ર, સર્વની દક્ષિણમાં મૂલ, સર્વની ઉત્તરમાં અભીચિનક્ષત્ર, તેમાં જાળીપમાં છે ચંદ્ર અને છે સૂર્ય, લવણસુદ્રમાં ચાર ચંદ્રો અને ચાર સૂર્યો, ધાતકીખંડમાં બાર ચંદ્રો અને બાર સૂર્યો, કાલોદધિસુદ્રમાં બેતાલીશ ચંદ્રો અને સૂર્યો, પુષ્કરવશાર્ધમાં બેતેર ચંદ્રો અને સૂર્યો-એ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં એકસો બત્રીશ ચંદ્રો અને એકસો બત્રીશ સૂર્યો થયા. અઘ્યાસી ગ્રહો, અઘ્નવીશ નક્ષત્રો, છાસઠ હજાર, નવસો, પચોતેર અધિક તારાઓની કોટિ કોટિ-પ્રમાણ એક એક ચંદ્રનો પરિવાર, રૂઝ ચોળન લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણવાળું ચંદ્રનું વિમાન, રૂઝ ચોળન લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણયુક્ત સૂર્યનું વિમાન, અર્ધચોળન-પ્રમાણ ગ્રહોનું વિમાન, નક્ષત્રોનું એક ગાઉ-પ્રમાણ વિમાન, સર્વેતરુષ્ટ આયુષ્યવાળા તારાનું અર્ધકોશ, સર્વજન્મન્ય આયુષ્યવાળાને પાંચસો ધનુષ-પ્રમાણ વિમાન હોય.

સર્વ વિમાનોનું બાહ્ય-બહાર, પહોળાઈથી અર્ધ-પ્રમાણ, આ વિમાનો પીસતાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણવાળા મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોય. ચંદ્રાદિક વિમાન વાહનોની આગળ સિંહો, દક્ષિણે હાથીઓ, પશ્ચિમમાં વૃષભો અને ઉત્તર તરફ અશ્વો હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રને સોળ હજાર હુંકમ ઉઠાવનારા આભિયોગિક દેવો હોય છે. અહોને આઠ હજાર, નક્ષત્રોને ચાર હજાર, તારકોને બે હજાર આભિયોગિક પરિવાર હોય છે. પોતાની દેવગતિ અને દેવગુણ હોવા છતાં ચંદ્રાદિકોને તેઓ આભિયોગ્યકર્મ-વશથી ત્યાં તે રૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. માનુષોત્તર પર્વત પછી પંચાસ હજાર યોજન ક્ષેત્ર-પરિધિની વૃદ્ધિ વડે સંખ્યાથી વૃદ્ધિ પામતા શુભલેશ્યાવાળા અહો નક્ષત્ર, તારાના પરિવારવાળા ઘટાના આકાર સરખા અસંખ્યાતા, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી લાખ યોજન આંતરાવાળી શ્રેણીઓમાં રહેલા હોય છે.

મધ્યલોકમાં તે જમ્બૂદ્વીપ અને લવણાદિક સમુદ્રો સારા સારા તામવાળા, આગલા આગલાની પરિધિથી બમણી બમણી પરિધિ-વ્યાસ-ગોળાઈવાળા, અસંખ્યાતા વલયાકારવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે, છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

જમ્બૂદ્વીપના મધ્યભાગમાં મેરુપર્વત સુવર્ણથાળ સરખો ગોળ એક હજાર યોજન નીચે પૃથ્વીમાં છૂપાઈ રહેલો, નવાણું હજાર યોજન ઊંચો, મૂળમાં દસહજાર નેત્રુ યોજન અધિક ૧૦૦૬૦૩૬ વિસ્તારવાળો, ધરણિતલમાં દસહજાર યોજન વિસ્તારવાળો, ઉપર હજાર યોજન પહોળો, ત્રણ કાંડ-વિભાગવાળો, અધોલોકમાં ૧૦૦ યોજન, તિષ્ઠલોકમાં ૧૮૦૦ યોજન અને ઉર્ધ્વલોકમાં ૬૮૧૦૦ યોજન એ પ્રમાણે ત્રણે લોકના વિભાગ કરનાર, ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ અને પાંડુક એ નામનાં ચાર વનોથી પરિવરેલો છે. તેમાં શુદ્ધ પૃથ્વી પાષાણ, વજ્ર (હીરા), કાંકરાઓની બહુલતાવાળો એકહજાર યોજન પ્રમાણવાળો પ્રથમ કાંડ છે, રૂપે, સોત્રું, અંક અને સ્ફટિકરત્નની બહુલતાવાળો ત્રેસઠ હજાર યોજન-પ્રમાણવાળો બીજો કાંડ, સુવર્ણની બહુલતાવાળો છત્રીશ હજાર યોજન-પ્રમાણવાળો ત્રીજો કાંડ છે. વૈદુર્યરત્નની બહુલતાવાળી, ચાળીશ યોજન ઊંચી તેની ચુલિકા છે. બે મૂલમાં બાર યોજન લાંબી, મધ્યે આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન લાંબી છે. મેરુની તળેટીમાં વલયાકારે ભદ્રશાલવન છે. ભદ્રશાલવનથી પાંચસો યોજન ઉપર ગયા પછી પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું પ્રથમ મેખલામાં વલયાકૃતિવાળું નંદનવન છે. ત્યારપછી સાડી બાસઠ હજાર યોજન ઉંચે ગયા પછી બીજી મેખલામાં પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું વલયાકૃતિવાળું સૌમનસ વન છે. ત્યાર પછી છત્રીશ હજાર યોજન ઉપર ગયા પછી ત્રીજી મેખલામાં ચારસો ચોરાણું યોજન વિસ્તારવાળું વલયાકૃતિયુક્ત મેરુના શિખર ઉપર પાંડુકવન છે.

આ જમ્બૂદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો છે. તેમાં દક્ષિણ બાજુ ભરતક્ષેત્ર, તેની ઉત્તરે હૈમવતક્ષેત્ર, ત્યાર પછી હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, ત્યાર પછી મહાવિદેહો, તે પછી રમ્યક ક્ષેત્ર, ત્યાર પછી હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, ત્યારપછી ચૈરાવત ક્ષેત્ર. દરેક ક્ષેત્રોનો વિભાગ કરનાર હિમવાન, મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રુકમી અને શિખરી એ નામના પર્વતો છે. અનુક્રમે તેઓ હેમ, અબુર્ન, તપનીય(સુવર્ણ), વૈદુર્ય, ચાંદી અને તપનીયમય વિચિત્ર મહિરત્નોથી શોભાપમાન પડખાવાળા, મૂલ અને ઉપલા ભાગમાં સમાનવિસ્તારવાળા તેમાં હિમવાન પર્વત પચીસ

ચોજન જમીનમાં અને સો ચોજન ઉંચો, મહાહિમવાન તેનાથી બમણો એટલે બસો ચોજન ઉંચો, નિષધપર્વત ચારસો ચોજન ઉંચો; નીલ પર્વત પચ્ચ તેટલો એટલે ચારસો ચોજન ઉંચો, રુદ્રમી મહાહિમવાન એટલો, શિખરી હિમવાન એટલો, તે પર્વતો ઉપર પદ્મ, મહાપદ્મ, તિગિચ્છિ, કેશરિ, મહાપુંડરીક અને પુંડરીક નામનાં અનુક્રમે સરોવરો છે. પ્રથમ એક હંભર ચોજન લાંબુ અને પાંચસો ચોજન પહોળું, બીજું તેથી બમણી લંબાઈ-પહોળાઈવાળું, ત્રીજું તેથી બમણી લંબાઈ-પહોળાઈવાળું, ઉત્તરમાં પુંડરીક આદિ દક્ષિણની માફક સરખાં. દરેક સરોવરોમાં દશ ચોજનની અવગાહનાવાળાં પદ્મકમળો છે અને તેના ઉપર નિવાસ કરનારી અનુક્રમે શ્રીદેવી, હ્રીદેવી, ધૃતિદેવી, કીર્તિદેવી, બુદ્ધિદેવી અને લક્ષ્મીદેવીઓ છે. તેમનું આશુચ્ચ એકપથ્યોપમનું, તેમજ તેઓ સામાનિક દેવો, પર્વકા દેવો, તથા આત્મરક્ષક દેવોથી પરિવરેલી હોય છે.

ત્યાં ભરતમાં ગંગા અને સિન્ધુ નામની બે મોટી નદીઓ છે. હૈમવતમાં રોહિતાંશા અને રોહિતા, હરિવર્ષમાં હરિકાન્તા અને હરિતા, મહાવિદેહમાં શીતા અને શીતોદા, રમ્યકમાં નારીકાન્તા અને નરકાન્તા, હૈરણ્યવતમાં સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા, ચૈરવતમાં રક્તા અને રક્તોદા નામની નદીઓ છે. તેઓમાં પહેલી કહી, તે નદી પૂર્વ તરફ વહન થનારી અને બીજી પશ્ચિમમાં વહેનારી બાણવી. તેમાં ગંગા અને સિન્ધુ બંને નદીઓ ચૌદ હંભર નદીઓના પરિવારવાળી, રોહિતાંશા અને રોહિતા બંને અષ્ટાવીશ હંભર નદીઓના પરિવારવાળી, હરિકાન્તા અને હરિતા બંને છપ્પત્ર હંભર નદીઓના પરિવારવાળી, શીતા અને શીતોદા બંને નદીઓ પાંચ લાખ, બત્રીશ હંભર નદીઓના પરિવારવાળી છે. ઉત્તરની નદીઓનો પરિવાર દક્ષિણની માફક તેના સરખો સમજવો.

તેમાં ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ પાંચસો છબીશ ચોજન અને એક ચોજનના યોગણીશ ભાગ કરીએ, તેના છ ભાગ અર્થાત્ રૂદ્ધ ચોજન, ત્યાર પછી અનુક્રમે બમણા બમણા લાંબા પર્વતો અને ક્ષેત્રો મહાવિદેહ સુધીના અને ઉત્તરના દરેક ક્ષેત્રો અને પર્વતો દક્ષિણ સરખા સમજવા.

મહાવિદેહમાં નિષધ પર્વતની ઉત્તરે અને મેરુની દક્ષિણે પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં વિદ્યુત્પ્રભ અને સૌમનસ નામના નિષધની અંદર રહેલા ગજદંત આકૃતિવાળા પર્વતોથી વીંટળાયેલા શીતોદા નદી વડે વિભાગ પામેલા પાંચ પાંચ કુંડો બંને પરખે રહેલા અને દશ કંચનપર્વતો વડે શોભાયમાન શીતોદા નદીના પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને કાંઠે રહેલા એક હંભર ચોજન ઉંચા, તેટલા જ નીચે વિસ્તારવાળા અને તેથી અર્ધપ્રમાણ ઉપર વિસ્તારવાળા વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટથી શોભાયમાન દેવકુંડુઓ ૧૧૮૪૨૨૬ ચોજન-પ્રમાણ છે. મેરુની ઉત્તરે અને નીલપર્વતની દક્ષિણે ગન્ધમાદન અને માલ્ય પર્વત, જેની આકૃતિ હાથીના કંઠ સરખી છે. મેરુ અને નીલપર્વતની વચ્ચે રહેલા શીતા નદી વડે વિભાગ પામેલા પાંચ કુંડના બંને પરખે રહેલા છે. સો કંચનપર્વતયુક્ત, શીતા નદીના બંને કિનારે રહેલા વિચિત્રકૂટ અને ચિત્રકૂટવાળા સુવર્ણના ચમક પર્વતોથી શોભાયમાન ઉત્તરકુંડુઓ છે.

દેવકુંડ અને ઉત્તરકુંડથી પૂર્વ તરફ પૂર્વ મહાવિદેહો અને પશ્ચિમ તરફ પશ્ચિમ મહાવિદેહો, પૂર્વ વિદેહોમાં ચક્રવર્તીઓને જિતવા ચોગ્ય નદી અને પર્વતોથી વિભાજિત થએલી પરસ્પર એક

ખીજમાં જઈ ન શકાય તેવા સોળ વિજયો છે, એવી જ રીતે પશ્ચિમ વિદેહમાં પણ સોળ વિજયો છે.

ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને તરફ સમુદ્રને અડકીને રહેલો દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા ભરતના અર્ધ વિભાગ કરનાર, તમિસા અને ખંડપ્રપાતા એ નામની બે ગુફાઓથી શોભાયમાન, સવાછ યોજન જમીનમાં રહેલો, પચાસ યોજન વિસ્તારવાળો, પચીસ યોજન જિંચો વૈતાહ્ય પર્વત છે. આ પર્વતના દક્ષિણ અને ઉત્તરના પડખાઓમાં ભૂમિથી દશ યોજન જિંચો, દશયોજન વિસ્તારવાળી વિદ્યાધર-શ્રેણીઓ છે. તેમાં દક્ષિણ દિશામાં દેશો સહિત પચાસ નગરો છે, ઉત્તર દિશામાં તો સાઠ નગરો છે. વિદ્યાધર-શ્રેણીઓથી જિંચે બને બાજુ દશયોજન પછી તિર્થંગબૃહદ વ્યંતરદેવોની શ્રેણીઓ છે તેમાં વ્યંતરદેવોના આવાસો છે. વ્યંતર શ્રેણીઓની ઉપર પાંચ યોજનમાં નવ કૂટો છે. વૈતાહ્યની વક્તવ્યતા ઔરાવત ક્ષેત્રમાં પણ સરખી સમજવી.

જંબૂદ્વીપને ચારે બાજુએ કોટ સરખી વજ્રમય આઠ યોજન ઉંચી જગતી છે મૂલમાં ચાર યોજન વિષ્ણુ એટલે લાંબાઈ છે, વચ્ચે આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન, તેના ઉપર બે ગાઉ જિંચે બલકટક નામનું વિદ્યાધરોને રમવાનું કીડાસ્થળ છે. તેના ઉપરના ભાગમાં પદ્મવરવેદિકા નામની દેવોની ભોગભૂમિ છે. આ જગતીને પૂર્વાદિક દરેક દિશામાં વિજય, વૈજયંત, જ્યન્ત અને અપરાજિત નામનાં ચાર દ્વારો છે. હિમવાન અને મહાહિમવાન એ બંને પર્વતોની વચ્ચે શબ્દાપાતી નામનો વૃત્ત વૈતાહ્ય પર્વત છે. કુકમી અને શિખરી વચ્ચે વિકટાપાતી મહાહિમવાન અને નિષધના આંતરામાં ગન્ધાપાતી, નીલ અને રુકિમના આંતરામાં માલ્યવાન, એ સર્વે એકહબ્દર યોજન જિંચા અને પાલાની આકૃતિવાળા છે.

તથા જંબૂદ્વીપને ચારે બાજુ વીંટળાઈને રહેલો તેના કરતાં બમણા એટલે બે લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો મધ્યમાં (દશહબ્દર યોજન વિસ્તારમાં) એક હબ્દર યોજન જિંચો અને તેમાં પંચાણ્ડ હબ્દર યોજન બંને બાજુ અને તેના મધ્યમાં ઉંચે વૃદ્ધિ પામતા જળનો વિસ્તાર સોળહબ્દર યોજનપ્રમાણ જિંચો હોય છે. તેના ઉપર રાત અને દિવસના સમયે બે આઠ સુધી ઘટતો અને વૃદ્ધિ પામતો લવણસમુદ્ર છે. તેના મધ્યભાગમાં ચારે દિશામાં લક્ષ્યોજન-પ્રમાણવાળા પૂર્વમાં વડવાસુખ, દક્ષિણમાં કેયૂપ, પશ્ચિમમાં થૂપ અને ઉત્તરમાં ઇન્ધર એ નામના હબ્દર યોજન ઠીકરીની બહારવાળા તથા દસહબ્દર યોજનના સુખ તથા તળિયાવાળા, કાલ, મહાકાલ, વેદમ્બ અને પ્રજ્જન દેવોના આવાસવાળા મહા ઉડાણવાળા ખાડા સરખા, વાસુથી ધારણ કરેલા ત્રીભોભાગ જળવાળા પાતાલકળશો છે. ખીજા નાના કળશો હબ્દર યોજનના નીચે અને મુખમાં સો યોજન, દશ યોજનની બહી ઠીકરીવાળા, ૩૩૩૩ યોજન ઉપરના ભાગમાં જળ, મધ્યમાં વાસુ અને જળ, અને નીચે વાસુ હોય છે. જંબૂદ્વીપમાં પ્રવેશ કરતી વેળાને રોકનાર ૭૮૮૪ દેવો તથા અંતર્વેલાને રોકનાર ૪૨૦૦૦ નાગકુમાર દેવો અને બાહ્ય વેળા રોકનાર ૭૨૦૦૦ દેવો અને શિખાવેલા રોકનાર ૬૦૦૦૦ દેવો હોય છે. ગોસ્તૂપ, ઉદકાભાસ, શંખ અને દક્ષીમ એ નામના ચાર આવાસ-પર્વતો વેલધરદેવના છે. સુવર્ણ, અંકરત્ન, ચાંદી અને સ્ફટિકમય ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ, મનઃશિલ નામના અધિપતિ દેવોના આવાસો છે. તેની જિંચાઈ ૧૭૨૧ યોજન નીચે ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તારવાળા, ઉપર ૪૨૪

યોજન-પ્રમાણ વિસ્તાર છે. તેના ઉપર પ્રાસાદ છે. કકૈટક, કર્મ, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ એ નામના જેના અધિપતિઓ છે એવા કકૈટક, વિદ્યુત્તલિષ્ઠા, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના આવાસોવાળા નાની વેદા રોકનાર સર્વરત્નમય પર્વતો છે. તથા વિદિશાઓમાં બાર હબર યોજનમાં તેટલા જ લાંબા-પહોળા ચંદ્ર દ્વીપો અને તેટલા જ સૂર્યના દ્વીપો છે. તથા ગૌતમ દ્વીપ અને સુસ્થિત આવાસ પણ તેટલા જ પ્રમાણવાળો છે. તથા અંતર અને બાહ્ય લવણસમુદ્રના ચંદ્ર અને સૂર્ય સંબંધી (?) (દ્વીપો) અને સર્વક્ષેત્રોમાં પ્રાસાદો છે અને લવણસમુદ્રમાં લવણુરસ છે.

લવણસમુદ્રની આરે બાજુ ફરતો અને તેનાથી બમણા પ્રમાણવાળો ધાતકીર્ણંડ છે. જે મેઢુ અને બીજા વર્ષધર પર્વતો તથા ક્ષેત્રો જમ્બૂદ્વીપમાં કહ્યા, તેના કરતાં બમણા ધાતકીર્ણંડમાં સમજવા. દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં લાંબા એવા બે ઇંધુકાર પર્વતોથી શુદ્ધ પડેલા બે ધાતકીર્ણંડો, જમ્બૂદ્વીપના જ પર્વતાદિના નામ અને સંખ્યાવાળા પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ ચક્રના આરા પ્રમાણે રહેલા જમ્બૂદ્વીપના નિષધાદિની ઊંચાઈવાળા કાલોદધિ અને લવણના જળને સ્પર્શ કરનારા ઇંધુના આકારવાળા પર્વતો સહિત ક્ષેત્રો આરાના વચ્ચે ભાગમાં રહેલા છે.

ધાતકીર્ણંડની આરે બાજુ વીંટળાઈને રહેલો, આઠ લાખ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈવાળો કાલોદધિ સમુદ્ર છે.

કાલોદધિ સમુદ્રની આરે બાજુ વીંટળાઈને રહેલો, તેના કરતાં બમણા વિસ્તારવાળો પુષ્કરવર દ્વીપ છે. તેનાથી અર્ધ-પ્રમાણ સુધી મનુષ્યક્ષેત્ર છે. ધાતકીર્ણંડમાં મેઢુ વગેરે, તથા ઇંધુકાર પર્વતો આદિની સંખ્યા છે, તે જ સંખ્યા-પ્રમાણવાળા પુષ્કરવરાર્ધમાં ક્ષેત્ર, પર્વતાદિ બણવા, ધાતકીર્ણંડના ક્ષેત્રાદિ વિભાગથી બમણા ક્ષેત્રાદિ વિભાગ બણવા. ધાતકીર્ણંડ અને પુષ્કરાર્ધના આર નાના મેઢુઓ, મહામેઢુ કરતાં પંદરહબર યોજનહીન ઉંચાઈવાળા અર્ધાંત ૮૫૦૦૦ હબર યોજનની તથા પૃથ્વીતલમાં છસો યોજન હીન વિષ્ણુભવાળુ, તેઓનો પ્રથમકાંડ, મોટામેઢુ સરખો, બીજો કાંડ, સાત હબર યોજન ઓછો એટલે છપ્પત્ર હબર યોજનનો ત્રીજો આઠ હબર યોજન ઓછો એટલે અંશવીશ હબર, ભદ્રશાલ, નંદનવન. મહામેઢુ માફક સાડાપચાવનહબર યોજન ઉપર પાંચસો યોજન વિસ્તારવાળું સૌમનસ વન છે. ત્યાર પછી અંશવીશ હબર યોજન ઉપર ૪૬૪ યોજન વિસ્તારવાળું પાંડકવન છે. ઉપર નીચેનો વિષ્ણુ અને અવગાહ મહામેઢુ માફક અને ચૂલિકા પણ તે જ પ્રમાણે.

આ પ્રમાણે અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્રો એ મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય. તેમાં પાંચ મેઢુઓ, પાંત્રીશ ક્ષેત્રો, ત્રીશ વર્ષધર પર્વતો, પાંચ દેવકુટુમ્બો, પાંચ ઉત્તરકુટુમ્બો અને એકસો સાઠ વિભવો.

મહાનગરને ઘેરાતો કિલ્લો હોય, તેમ પુષ્કરદ્વીપાર્ધને ફરતો, મનુષ્યલોકને વીંટળાઈ ને રહેલો સુવર્ણમય માનુષોત્તર પર્વત છે તે પર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો, ૪૩૦ યોજન અને એક કોશ નીચે જમીનમાં, ૧૦૨૨ યોજન મૂળમાં વિસ્તારવાળો. ૭૨૩ યોજન મધ્યમાં, ૪૨૪ યોજન ઉપરના ભાગમાં વિસ્તારવાળો છે. આ પર્વત પછી કદાપિ મનુષ્યો જન્મે કે મરે નહિ. જે આરણ કે વિદ્યાધર લખિધવાળા હોય, તેવા મનુષ્યો તે

પર્વતનું ઉદ્ભવન કરી આગળ ગયા હોય, તો પણ ત્યાં તેઓ મૃત્યુ પામતા નથી. આ કારણે જ તે ‘માતૃપોત્તર’ પર્વત કહેવાય છે. તે પર્વતથી આગળ બાહર અગ્નિક્ષય, મેઘ, વીજળી, નદી, કાલ, પરિવેષાદિક નથી. મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર પાંત્રીશ ક્ષેત્રોમાં તથા અંતર-દ્વીપોમાં જન્મથી મનુષ્યો હોય છે. સંહરણુવિદ્યા અને ઋદ્ધિયોગથી સર્વ મનુષ્યો અદી દ્વીપોમાં મેરુઓના શિખર ઉપર અને બે સમુદ્રોમાં જાય. આ ભરતક્ષેત્રના, આ હૈમવત ક્ષેત્રના, આ જંબૂદ્વીપના, આ લવણસમુદ્રના અંતરદ્વીપના મનુષ્યો છે. આ પ્રમાણે દ્વીપો અને સમુદ્રોના વિભાગોથી મનુષ્યો યોગબધ છે. તે આર્ય અને મ્લેચ્છ એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં આર્યો સાડીપચ્ચીશ દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિશિષ્ટ નગરોથી યોગબધા તે દેશો આ પ્રમાણે :—

૧. મગધદેશ રાજગૃહનગરથી, ૨. અંગદેશ ચંપાનગરીથી, ૩. બંગદેશ તામલિપ્તથી, ૪. કલિંગ કાંચનપુરથી, ૫. કાશિદેશ વાણારસીથી, ૬. કોશલ સાકેતનગરથી, ૭. કુરુદેશ ગજપુરથી, ૮. કુશાત્તદેશ શૌર્યપુરથી, ૯. પચાલ કપિલ્યનગરથી, ૧૦. જગલ અહિચ્છત્રાથી, ૧૧. સૌરાષ્ટ્ર દ્વારવતીનગરીથી, ૧૨. વિદેહ મિથિલાથી, ૧૩. વત્સદેશ કૌશાંબીથી, ૧૪. શાંસિત્ય નન્દીપુરથી, ૧૫. મલય ભદ્રિલપુરથી, ૧૬. મત્સ્યદેશ વિરાટ નગરીથી, ૧૭. અચ્છદેશ વરુણ નગરીથી, ૧૮. ક્ષણ્ણા મૃત્તિકાવતી નગરીથી, ૧૯. ચેદી શુક્તિમતી નગરીથી, ૨૦. સિંધુસૌવીર વીતભયથી, ૨૧. શૂરસેન મથુરાથી, ૨૨. ભંગા પાપાથી, ૨૩. વર્તા માધ્યુરીથી, ૨૪. કુણ્ણલ શ્રાવસ્તીથી, ૨૫. લાટ કૌટિવર્ધથી, ૨૬. કૈકેયનો અર્ધદેશ મ્લેતામ્બિકા નગરીથી યોગબધ છે. —આ સાડીપચ્ચીશ દેશો આર્યદેશ કહેવાય, કે જ્યાં જિનેશ્વરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો અને વાસુદેવોના જન્મ થતા હોય.

શક, યવન આદિ દેશો અનાર્યદેશો કહેવાય. તે આ પ્રમાણે :— શક, યવન, શખર, કાયસુરેંડ, ઉડંડ, ગોણ, પકવણ, આખ્યાનક, હૂણ, રૌમશ, પારસ, ખસ, કૌશિક, દુમ્બલિ, લકુશ, યુક્કસ, ભિલ્લ, આન્ધ્ર, પુલિન્દ્ર, કૌચ, બ્રમર કુચિ, કાપોત, ચીન, ચંચુક, માલવ, દ્રવિડ, કુલત્ય, કૈકેય, કિરાત, હયમુખ, સ્વરમુખ, ગજમુખ, તુરગમુખ, મેંદમુખ, હયકર્ણ, ગબકર્ણ—એ સિવાયના પણ અનેક અનાર્ય મનુષ્યો છે. તેઓ પાપકર્મ કરનારા પ્રચંડ સ્વભાવવાળા, નિંદ્ય, પશ્ચાત્તાપ વગરના અને ધર્મ એવો શબ્દ પણ જોમને સ્વપ્નમાં પણ જાણવામાં આવ્યો ન હોય. આ સિવાય અંતરદ્વીપમાં થયેલા યુગલિક મનુષ્યો પણ અનાર્ય સમજવા.

છપ્પત્ર અંતરદ્વીપો આ પ્રમાણે સમજવા — હિમવાન પર્વતના આગલા અને પાછલા ભાગમાં ઈશાન આદિ ચારે વિદિશાઓમાં લવણસમુદ્રની અંદર ઈશાન ખૂણામાં ત્રણસો યોજન અવગાહન કરીને, ત્રણસો યોજન લાંબો—પહોળો એક ઉરૂક નામનો પ્રથમ અંતરદ્વીપ રહેલો છે. ત્યાં એકોરૂક પુરુષોનો વાસ છે. દ્વીપોનાં નામ પ્રમાણે પુરુષોનાં નામો છે. પુરુષો તો સર્વ અંગ-ઉપાંગે સુંદર છે પણ એક ઉરૂકવાળા નથી. એ જ પ્રમાણે બીજા માટે પણ સમજવું. અગ્નિ ખૂણામાં ત્રણસો યોજન લવણસમુદ્રમાં અંદર ગયા પછી ત્રણસો યોજન લંબાઈ—પહોળાઈવાળો અને આભાષિક પુરુષોને રહેવાના સ્થાનરૂપ પ્રથમ આભાષિક નામનો અંતરદ્વીપ છે. તથા નૈર્જન્ય ખૂણામાં તે જ પ્રમાણે લવણસમુદ્રમાં અવગાહન કરીને ત્રણસો યોજન લંબાઈ—પહોળાઈવાળો લાંગૂલિક મનુષ્યોને રહેવા લાયક લાંગૂલિક નામનો પ્રથમ અંતરદ્વીપ છે. તથા વાયવ્ય ખૂણામાં ત્રણસો યોજન લવણસમુદ્રમાં ગયા પછી ત્રણસો યોજન લાંબો—પહોળો વૈષાલિક મનુષ્યોને રહેવા

યોગ્ય વૈષાલિક નામનો પહેલો અંતરદ્રીપ છે. ત્યાર પછી ચારસો યોજન આગળ જઈને, ચારસો યોજન લંબાઈ-પહોળાઈ-વાળો એ જ પ્રમાણે હંચકર્ણ, ગજકર્ણ, ગોકર્ણ, શંકુલીકર્ણ એ નામના ખીબ ચાર અંતરદ્રીપો છે. ત્યાર પછી પાંચસો યોજન અવગાહી, પાંચસો યોજન લાંબા-પહોળા આદર્શમુખ, મેષમુખ, હંચમુખ, ગજમુખ નામના ત્રીબ અંતરદ્રીપો છે ત્યાર પછી છસો યોજન અવગાહીને, તેટલી જ લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રમાણવાળા અશ્વમુખ, હસ્તિમુખ, સિંહમુખ, વ્યાઘ્રમુખ નામના ચોથા ચાર અંતરદ્રીપો છે. ત્યાર પછી સાતસો યોજન લવણ-સમુદ્રમાં આગળ જઈને, તેટલી લંબાઈ-પહોળાઈ-પ્રમાણ અશ્વકર્ણ, સિંહકર્ણ, હસ્તિકર્ણ, કણ્ઠપ્રાવરણ નામના પાંચમા ચાર અંતરદ્રીપો છે. પછી આઠસો યોજન એ જ પ્રમાણે અવગાહન કરીને, તેટલા જ લંબાઈ-પહોળાઈવાળા ઉલ્કામુખ, વિદ્યુતજિહ્વ, મેષમુખ, વિદ્યુદંત નામના છઠા ચાર અંતરદ્રીપો છે. ત્યાર પછી નવસો યોજન લવણસમુદ્રમાં અવગાહન કરીને, તેટલા લંબાઈ-પહોળાઈવાળા ઘનકંત, ગૂઢકંત, શ્રેષ્ઠકંત, શુદ્ધકંત નામના સાતમા ચાર અંતરદ્રીપો છે. આ અંતરદ્રીપોમાં જન્મ પામનારા, બેડીયા-યુગલીયા મનુષ્યો પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા આઠસો ધનુષ્યની ઉંચી કાયાવાળા હોય છે. તેવી જ રીતે ઐરાવત ક્ષેત્રનો વિભાગ કરનાર શિખરી પર્વત પણ ઈશાનાદિ વિદિશાઓમાં આ જ ક્રમથી નામોના સમુદાયથી અઠાવીશ અંતરદ્રીપો છે. એ સર્વ એકઠા કરવાથી છપ્પત્ર અંતર-દ્રીપો થાય છે.

માતૃપોત્તર પર્વત પછીનો પુષ્કરવરદ્રીપનો અર્ધો ખીબે ભાગ. પુષ્કરવરદ્રીપથી ચારે બાજુ ફરતો, તે દ્રીપ કરતાં બમણા વિસ્તારવાળો પુષ્કરેક સમુદ્ર, ત્યાર પછી વાસુલીવર દ્રીપ અને સમુદ્ર, તે પછી ક્ષીરવર દ્રીપ અને સમુદ્ર, ઘૃતવર દ્રીપ અને સમુદ્ર, ઈશ્વર દ્રીપ અને સમુદ્ર, આઠમો નંદીશ્વર દ્રીપ છે. તે ૧૬૩૮૪૦૦૦૦ યોજન-પ્રમાણવાળો વિવિધ પ્રકારની સુંદર ગોઠવણીવાળા બગીચાવાળા દેવલોકની સ્પર્ધા કરનાર, જિનેન્દ્રદેવોની પ્રતિમાની પૂજામાં એકતાન બનેલા દેવોના આગમનથી મનોહર, તેમ જ ઈચ્છા પ્રમાણે વિવિધ ક્રીડા કરતા દેવોના એકઠા થવાથી રમણીય છે. ત્યાં તેના મધ્યભાગમાં ચારે દિશામાં અજન સરખા વર્ણવાળા નાનામેટા સરખી એટલે ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચાઈવાળા, નીચે દશ હંબર યોજનથી અધિક વિસ્તાર અને ઉપર એક હંબર યોજન બહાઈવાળા ચાર અજનગિરિઓ છે. તેના અનુક્રમે દેવરમણ, નિત્યોદ્ધૃત, સ્વયંપ્રભ અને રમણીય નામો છે તેમાં સો યોજન લાંબા, પચાસ યોજન પહોળા અને બહોતેર યોજન ઉંચા જિનાલયો છે. ત્યાં સોળ યોજન ઊંચા, આઠ યોજન વિસ્તારવાળા, આઠ યોજન પ્રવેશ કરવા યોગ્ય દેવ, અસુર, નાગ અને સુપર્ણ દેવતાઓના, તેમના જ નામવાળા આવાસો અને ચાર દ્વારો છે. તેની મધ્યમાં સોળ યોજન લાંબી-પહોળી, આઠ યોજન ઊંચી પીઠિકા છે, તેના ઉપર કંઈક અધિક લાંબા પહોળા દેવચંદકો છે. તે દરેકમાં ઋષભ, વર્ક્ષમાન, વારિષેણ અને ચંદ્રાનન એ નામની ચાર પર્યંકાસને ધિરાજમાન, તેમ જ એકસો આઠનો દરેકનો પરિવાર હોય તેવી શાશ્વત જિનપ્રતિમાઓ હોય છે. દરેક પ્રતિમાને બે નાગદેવની પ્રતિમા, બે યક્ષપ્રતિમા, બે ભૂતપ્રતિમા, બે કુંડ(કળશ), ધર પ્રતિમા, બે ચામર ધારણ કરનાર દેવોની પ્રતિમા હોય છે અને પાછળ એક છત્રધરની પ્રતિમા હોય છે. તે પ્રતિમાઓ પુષ્પમાળા, ઘંટા, કુંભ, ધૂપચટ્ટિકા, અષ્ટમંગલ, તોરણ, ધ્વજ,

પુષ્પ-ચંદ્રેરિકા, કર્પણ, પટલ, છત્ર અને આસનથી યુક્ત હોય છે. પ્રાસાદભૂમિ પર સુવર્ણની મનોહર ઝીણી રેતી પાથરેલી હોય છે તથા સોળ પૂર્ણઠગશોથી શેલાચમન, જિનમંદિરના માપત્રાળા આગળના મંડપો, પ્રેક્ષામંડપ, અક્ષવાટક-ગવાક્ષ, મંથિપીઠિકા, સ્તૂપ, ચૈત્યવૃક્ષ, ઈન્દ્રધવજ, વાવડી આદિકની ક્રમસર રચનાઓ હોય છે.

અંબનગરિ પર્વતની પૂર્વાદિ દરેક ચાર દિશાઓમાં ચાર ચાર વાવડીઓ છે. તેનાં નામો અનુક્રમે નદિષેષ્ણા, અમોઘા, ગોસ્તૂપા, સુદર્શના; નંદોત્તરા, નંદા, સુનંદા, નંદિવર્ધના; ભદ્રા, વિશાલા, કુમુદા, પુંડરીકિણી; વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા. તે દરેક વાવડીની આગળ પાંચસો યોજન પછી લાખ યોજન લાંબા, પાંચસો યોજન પહોળા અશોક, સમન્વૃદ્ધ, ચંપક, આંબા આદિનાં નામવાળાં ઉદ્યાનો છે. વાવડીઓના મધ્યભાગમાં રક્તિકરત્નમય દ્વિમુખ પર્વતો, સુંદર વેદિકા, ઉદ્યાન આદિથી યુક્ત ચોસઠંબર યોજન ઊંચાઈએ હંબર યોજન ઉંડા, દશ હંબર યોજન નીચેના વિસ્તારવાળા, તેટલા જ ઉપર વિસ્તારવાળા, જે પત્થ આકારવાળા પર્વતો છે. કેટલાકે તો એમ કહે છે કે:- વાવડીઓની વચ્ચે વૈજયાંબીઓ પર્વતો છે, તે બન્ને છે. દ્વિમુખ અને રતિકર પર્વત ઉપર અંબનગરિ માંડેક ચૈત્ય ૧૭. અર્ચની વિદિશામાં ચાર રતિકર પર્વતો, દશહંબર યોજન લાંબા-પહોળા, હંબર યોજનીયી, ૨૦. સર્વરત્નમય, ઝાલરઘટની આકૃતિવાળા પર્વતો છે, ત્યાં દક્ષિણમાં શકેઈન્દ્રની અને ઉત્તરપુરીથી, તોમાં ઇશાન ઇન્દ્રની આઠ અથ મહાદેવીઓની, ચારે દિશામાં લાખયોજન પ્રમાણના નગરીથી જોનાયતનેથી વિભૂષિત એવી આઠ આઠ રાજધાનીઓ છે. તેનાં નામો અનુક્રમે ચંદ્રવર્તીઓ, બળદેવસુભતા, સૌમનસા, અર્ચિ, માલી, પ્રભાકરા, પદ્મા, શિવા, શુચિ, અંબા, રાસ્તૂપા, સુદર્શના, અમલા, અપ્સરા, રોહિણી, નવમી; તથા રત્ના, પ્રમાણે :- શક, યવન, ચંચલા, વસુ, વસુમિત્રા, વસુધરા. નંદોત્તરા, નંદા, ઉત્તરકુન્દુ, પારસ, ખસ, ક્રેશિક, હોર સાથે રામરક્ષિતા; અગિનપૂષ્ણાના કંમથી જાણીતાં સર્વસંચાર, કાપોત, ચીન, ચંચુક, માનવ, જિનમંદિરોમાં પુણ્ય-પર્વ દિવસોમાં આવીને દેવો, અસુર, ગજસુ, તુરગસુખ, મેંદસુખ, હંબર અને દ્વિમુખ હર્ષિત મનવાળા ધર્મ અષ્ટાલિકા-મહોત્સવે તેઓ પાપકર્મ પાત્ર પ્રચુર પર્વતો, બન્ને બન્ને બન્ને ગિરિશિખરોમાં બાવન અને રાજધાનીઓ પછી જેમને હંબર પર્વતો, બન્ને બન્ને બન્ને ગિરિશિખરોમાં બાવન અને રાજધાનીઓ પછી જેમને હંબર પર્વતો, બન્ને બન્ને બન્ને કેટલાકે તો સોળ ગણે છે. આ અર્થને પુષ્ટ કરનારી પૂર્વાચાર્યોની ગાથાઓના અર્થ કહેવાય છે:-

બ્યાં હંમેશાં દેવ-સમુદાયો વિલાસ અને પ્રભુભક્તિમાં આનંદ માની રહેલ છે, એવી નંદીધર નામનો આઠમો દ્વીપ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ એકસો ત્રેસઠ કોડ ચોરાસી લાખ યોજન લાંબાઈ-પ્રમાણ છે. ત્યાં પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં પાડાતા શિંગડા સરળા શ્યામવર્ણવાળા ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા, એક હંબર યોજન મૂળમાં, ભૂમિતલમાં દસહંબર અને તેની ઉપરના ભાગમાં ચોરાસી સો અને છેક ઉપર એક હંબર યોજન પહોળા, રૂંદ સ્થવરુદ્ધ-અધિકતાવાળા પૂર્વ દિશામાં દેવરમણ, દક્ષિણમાં નિત્યોદ્દયોત, પશ્ચિમમાં સ્વયંપ્રભ, ઉત્તરદિશામાં રમણીય એવા ચાર પર્વતો છે. અંબનપર્વતોથી એક લાખ યોજન દૂર, ચારે દિશામાં હંબર યોજન ઊંડાઈવાળી, મત્સ્ય વગરના નિર્મળ જળવાળી વાવડીઓ છે. પૂર્વાદિ પ્રત્યેક દિશાઓમાં ચાર ચાર વાવડીઓનાં નામો અનુક્રમે આ પ્રમાણે જાણવાં ૧ નદિષેષ્ણા, ૨ અમોઘા, ૩ ગોસ્તૂપા,

૪ સુદર્શના, ૫ નંદોત્તરા, ૬ નંદા, ૭ સુનંદા, ૮ નંદિવર્ધના, ૯ ભદ્રા, ૧૦ વિશાલા, ૧૧ કુમુદા, ૧૨ પુંડરીકી, ૧૩ વિજયા, ૧૪ વૈજયંતી, ૧૫ જયંતી, ૧૬ અપરાજિતા. ત્યાથી આગળ પાંચસો યોજન ગયા પછી, લાખ યોજન લાંબા અને પાંચસો યોજન પહોળા વનખંડે છે. પૂર્વમાં અશોકવન, દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન, પશ્ચિમમાં ચંપકવન અને ઉત્તરમાં આબ્રવન, નામનાં વનો છે. વાવડીઓના મધ્યભાગમાં પાલા આકાર સરખા, સ્ફટિક રત્નમય, કથા હંબર યોજન પહોળા, એક હંબર યોજન જમીનના મૂળમાં, ચોસઠ હંબર યોજન ઊંચા સોળ દધિમુખ પર્વતો છે. અંજન અને દધિમુખ પર્વતો ઉપર સો યોજન પહોળાં, બહોતેર યોજન ઊંચાં, વિવિધ પ્રકારની શોભાવાળાં, સુંદર ગોઠવણીવાળા, નૃત્ય, ગીત, સંગીત આદિ સેંકડો પ્રકારની ભક્તિથી યુક્ત, તોરણ, ધ્વજ. મંગલાદિ સંહિત જિનભવનો છે. એ ભવનોમાં દેવો, અસુરો, નાગકુમારો, સુપર્ણકુમારો, એવા દેવતાના નામવાળા કોટના દરવાજા છે, જેની ઉંચાઈ સોળ યોજન અને પહોળાઈ આઠ યોજન છે. દરેક દ્વારો, કળશો વિગેરે, આગલો મંડપ, પ્રેક્ષામંડપ, ગવાક્ષો, મણિપીઠ, સ્તૂપો, પ્રતિમાઓ, ચૈત્યવૃક્ષો, ધ્વજાઓ અને વાવડીઓથી શોભાયમાન છે. તેના ઉપર જિનમંદિરના ગર્ભગૃહમાં ૮ યોજન ઊંચી, ૧૬ યોજન લાંબી, આઠ યોજન પહોળી મણિપીઠિકા છે. અને અધિક પ્રમાણવાળા રત્નમય દેવચ્છંદો છે. તેમાં (૧) ઋષભ, (૨) વર્ધમાન, (૩) ચંદ્રાનન અને (૪) વારિષેષ નામના જિનેશ્વરોની પથ્થકાસનવાળી ૧૦૮ શાશ્વતી પ્રતિમાઓ છે. દરેક પ્રતિમા આગળ બપ્પે નાગકુમારો, યક્ષો, ભૂતો, કુલધરોની પ્રતિમાઓ, બે બાજુ બે ચામર ધરનારા અને પાછળ એક છત્ર ધરનારની પ્રતિમા છે. તથા ઘંટા, ચંદન-ઘટ, ભૂંગાર, દર્પણ આદિ ભદ્રાસન મંગળો, પુષ્પ-ચંગેરી, પટલક, છત્ર, આસન પણ સાથે હોય છે. અર્ધ સૂત્રમાં કહેલા આદેશથી બપ્પે વાવડીઓના આંતરે આંતરે બપ્પે બપ્પે રતિકર નામના પર્વતો છે, તે બત્રીશ પર્વતો ઉપર આગળ કદા પ્રમાણે જિનભવનો છે. મહાપર્વના પવિત્ર દિવસે વંદન, નમસ્કાર કરતા, સ્તુતિ કરતા, પૂજા કરતા. જતા-આવતા, એવા વિદ્યાધરો તથા દેવતાઓ જેનો મહોત્સવ કરે છે-એવી જિનપ્રતિમાઓ તેમા વિરાજમાન છે. તથા હંબર યોજન ઊંચા, કથાહંબર જોજન લાંબા-પહોળા, અલ્લરી સરખા, રત્નમય રતિકર નામના પર્વતો દ્વીપની વિદિશામાં શોભી રહેલા છે. તે પર્વતોની ચારે દિશાઓમાં જંબુદ્વીપ સરખા લાખ યોજનમાં શક અને ઇશાન ઇન્દ્રની અગ્રદેવીઓની આઠ આઠ રાજધાનીઓ છે. તે રાજધાનીઓને નિર્મળ મહિરનોથી શોભાયમાન, ફરતા કોટના વલયો છે અને તેમાં મહુપમ અત્યંત રમણીય એવી રત્નમય પ્રતિમાઓથી પ્રતિષ્ઠિત જિનમંદિરો છે. આ પ્રમાણે વીશ અને બાવન શિખરો ઉપર રહેલા જિનાયતનોની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ, અથવા ઇન્દ્રાણીઓની રાજધાનીમાં રહેલા બત્રીશ કે સોળ જિનઆયતનોને હું નમસ્કાર કરું છું.

નંદીશ્વરદ્વીપની ચારે બાજુ વલયાકાર રેરતો નંદીશ્વર સમુદ્ર છે. ત્યાર પછી અરુણદ્વીપ, અરુણસમુદ્ર; ત્યાર પછી અરુણવર દ્વીપ, અરુણવર સમુદ્ર; પછી અરુણભાસ દ્વીપ, અરુણભાસ સમુદ્ર; પછી કુંડલ દ્વીપ, કુંડલ સમુદ્ર; પછી રુચક દ્વીપ, રુચક સમુદ્ર; એ પ્રમાણે પ્રશસ્ત નામવાળા બમણા બમણા માપવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો બહુવા. છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. આ દ્વીપ-સમુદ્રોની અંદર અઢી દ્વીપમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાય ભરત, ચૌરાવત અને મહાવિદેહો એ કર્મભૂમિઓ છે.

કલોદધિ, પુષ્કર સમુદ્ર અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના જળનો સ્વાદ જળ જેવો છે. લવણસમુદ્રના જળનો સ્વાદ લવણરસ સરખો છે. વાનુણોદધિ વિવિધ પ્રકારના મહિનાપાન સરખા સ્વાદવાળો છે, ક્ષીરસમુદ્રનું જળ, ખાંડ અને ઘી આદિ સાથે ચોથા ભાગનું ગાયતૃ દૂધ હોય, તેના સરખા સ્વાદવાળું, ધૃત સમુદ્રનું જળ સારી રીતે પકાવેલા તાબ ઘીના સરખા સ્વાદવાળું હોય છે. બાકીના સમુદ્રોનું જળ તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસરી મિશ્રિત તત્કાલ છેદેલી શેરડીના રસ ત્રીભ ભાગે જેમાં હોય તેવા સ્વાદવાળું હોય છે. લવણ, કલોદ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર ઘણા મરુથો અને કાચબા આદિવાળા હોય છે, પરંતુ ખીબામાં હોતા નથી.

તથા જ'બૂદ્ધીપમાં જઘન્યથી ચાર તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો અને વાસુદેવો હંમેશાં હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી ચોત્રીશ તીર્થકરો અને ત્રીશ ચક્રવર્તીઓ ધાતકીખંડમાં અને પુષ્કરાર્ધ ખંડમાં તેનાથી બમણા સમજવા.

તિર્યહલોકથી ઉપર નવસો યોજન સાત રાજ-પ્રમાણુ ઊર્ધ્વલોક છે. તેમાં સૌધર્મ, ઇશાન, સનતકુમાર, માહેન્દ્ર, પ્રહલોક, લાન્તક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણ અને અચ્યુત નામના બાર દેવલોકો છે. તેના ઉપર નવ ઐવેયક તેના ઉપર વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત પૂર્વાદિદેશાના ક્રમે અને વચ્ચે સર્વાર્થસિદ્ધ તેના ઉપર બાર યોજન પીસ્તાલીન લાખ લાંબી-પહોળી ઇષ્ટભાગભારા નામની પૃથ્વી અને તે જ સિદ્ધશિલા. તેના પશુ ઉપરના ભાગમાં ત્રણ ગાઉથી આગળ, ચોથા ગાઉના છઠ્ઠા ભાગમા લોકના છેડા સુધી સિદ્ધો રહેલા છે

તેમાં સમભૂતલ ધરણિતલથી સૌધર્મ અને ઇશાન એ બે દેવલોક સુધી દોઢ રાજ, સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર સુધી અઢી રાજ, સહસ્રાર દેવલોક સુધી પાંચ રાજ, અચ્યુત સુધી છ રાજ, લોકાન્ત સુધી સાત રાજ સમજવા.

સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકના વિમાનના આકાર ચંદ્રમંડલ સરખા ગોળ છે તેમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્ર શક અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્ર ઇશાન છે. સનતકુમાર અને મહેન્દ્ર પણ એ જ પ્રમાણે; તેમાં દક્ષિણાર્ધના સનતકુમાર અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્ર માહેન્દ્ર. ત્યાર પછી ઊર્ધ્વલોકના મધ્યભાગમાં લોકપુરુષના કૌણીના સરખા સ્થાનમાં રહેલ પ્રહલોક તેના ઇન્દ્ર બહેન્દ્ર, તેના એક દેશમાં વાસ કરનાર એવા સારસ્વત, આદિત્ય, વલ્લિ, ચરુણ, ગર્હીતેય, તુષિત, અબ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ નામના લોકાન્તિક દેવો છે. તેના ઉપર લાન્તક અને તે નામના જ લાન્તકેન્દ્ર છે, તેના ઉપર મહાશુક, તે નામના જ ઇન્દ્ર, તેના ઉપર સહસ્રાર, તે નામે જ ઇન્દ્ર, તેના પશુ ઉપર સૌધર્મ અને ઇશાન માર્કે ચંદ્રાકારવાળા આનત, પ્રાણુત કલ્પો. તેમાં પ્રાણુતવાચી તે નામના બે કલ્પના એક જ ઇન્દ્ર, તેના ઉપર આગળ પ્રમાણે ચંદ્રાકાર સરખા ગોળ આરણ અને અચ્યુત કલ્પ, ત્યાં અચ્યુતકલ્પવાસી તે જ નામના બે કલ્પના એક ઇન્દ્ર, ત્યાર પછીના દેવલોકના દેવો સર્વે અહમિન્દ્રો છે. તેમાં પહેલા બે કલ્પો ઘનોદધિના આધારે રહેલા છે તેના ઉપર ત્રણ કલ્પો વાયુના આધારે રહેલા છે. ત્યાર પછી ત્રણ ઘનોદધિ અને ઘનવાતના આધારે રહેલા છે. તેના ઉપરના આકાશના આધારે રહેલા છે. તેમાં ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયંચિંથ, પારિષદ, આત્મ-રક્ષક, લોકપાલ, સૈનિક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગિક, કિલ્બિષક એવા દેવોના દશ વિભાગો છે. તેમાં ઇન્દ્ર, સામાનિક આદિ નવેના સ્વામી છે. સામાનિક દેવો પ્રધાન,

પિતા, ગુરુ, ઉપાધ્યાય, વડીલો મારફત હોય, માત્ર ઈન્દ્રપણ્થી રહિત હોય. ત્રાયચ્છિંશ મંત્રી અને પુરોહિતના સ્થાન સરખા, પારિષદો મિત્ર સરખા. આત્મરક્ષક દેવો અંગરક્ષકો સરખા, લોકપાલો કૌટવાલ અને દૂતકાર્ય કરનારા, અનિક દેવો ઐનિક-કાર્ય કરનારા, તેના અધિપતિઓ સેનાધિપતિનું કાર્ય કરનારા, તે પણ અનિકમાં જ લેવા, પ્રક્રીણુક દેવો એટલે નગરજનો અને દેશવાસીઓ સરખા, આભિયોગિક દેવો દાસ-સેવક સરખા આજ્ઞા ઉઠાવનારા, ક્રિદ્ધિષિક એ અન્ત્યજ સરખા અરુપસ્થ વ્યંતર અને જ્યોતિષક દેવલોકમાં ત્રાયચ્છિંશ અને લોકપાલો હોતા નથી. તે સિવાયના વિભાગો ત્યાં હોય છે.

સૌધર્મ દેવલોકમાં બત્રીશ લાખ વિમાનો, ઇશાનમાં અણ્ણવીશ લાખ, સનત્કુમારમાં બાર લાખ, માર્કેન્દ્રમાં આઠ, બ્રહ્મલોકમાં ચાર, લાન્તકમાં પચાસહજાર, શુક્રમાં ચાલીશહજાર, સહસ્રારમાં છ હજાર, આનત અને પ્રાણ્ણતના ચારસો, આરણ્ણ-અચ્યુતનાં ત્રણસો વિમાનો છે. પહેલા ત્રણ ઐવેયકમાં એકસો ફશ, વચ્ચેના ત્રણ ઐવેયકમાં એકસો સાત, ઉપરના ત્રિકમાં એકસો વિમાનો છે. અનુત્તરનાં પાંચ જ વિમાનો છે. એ પ્રમાણે ૮૪૬૭૦૨૩ સર્વ વિમાનો છે. વિજયાદિક ચાર અનુત્તર-વિમાનવાસી દેવોને છેલ્લા બે ભવો બાકી છે. અને સર્વાર્થસિદ્ધના દેવોને તો હવે એક છેલ્લો ભવ છે આ સૌધર્મ દેવલોકથી આરંભીને સર્વાર્થસિદ્ધ સુધીના દેવો આયુષ્યસ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, કાન્તિ, લેશ્યા, વિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયના વિષયો, અવધિજ્ઞાનથી આગળ આગળથી ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક એટલે ચડિયાતા ચડિયાતા હોય છે. ગતિ, શરીર, પરિવ્રજ અને અભિમાનથી હીન અને હીનતર હોય છે. સ્વાસોચ્છવાસ તો સર્વ જઘન્ય સ્થિતિવાળા ભવનપતિ આદિક દેવોને સાત સ્તોક પછી અને આહાર એક ઉપવાસ જેટલા સમય પછી હોય. પથ્થોપમ-સ્થિતિવાળા દેવોનો ઉચ્છવાસ એક દિવસની અંદરનો અને બેથી નવ દિવસનો આહારશ્રદ્ધાનો સમય હોય છે જે દેવનું જેટલા સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય, તેને તેટલા પખવાડિયે ઉચ્છવાસ લેવાનો હોય અને તેટલા હજાર વર્ષે આહાર લેવાનો હોય દેવતાઓ ઘણે ભાગે શાતાવેઠનીયવાળા હોય અને કદાચ અશાતા થાય, તો માત્ર અંતર્મુહૂર્ત કાળ જેટલી જ હોય, વધારે ન હોય.

દેવીઓની ઉત્પત્તિ બીજા ઇશાન દેવલોક સુધી જ હોય અને દેવીઓનું જન્મ તો બારમા અચ્યુત દેવલોક સુધી હોય. અન્યમતવાળા તાપસો જ્યોતિષ દેવલોક સુધી, ચરક અને પરિમાજકો પાંચમા બ્રહ્મલોક સુધી, પથેન્દ્રિય તિર્થંચો આઠમા સહસ્રાર ક્રંપ સુધી, મનુષ્ય શ્રાવકો બારમા અચ્યુત દેવલોક સુધી, બિનેન્દ્ર ભગતવન્તુ ચારિત્ર-લિંગ અંગીકાર કરનાર મિથ્યાદષ્ટિ યથાર્થ સામાચારી પાદન કરનાર નવમા ઐવેયક સુધી, ચૌદપૂર્વધરો બ્રહ્મલોક ઉપરથી સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી, અવિરાધિત વ્રતવાળા સાધુઓ અને શ્રાવકો જઘન્યથી સૌધર્મ દેવલોક સુધી બધ.

ભવનવાસી આદિથી બીજા ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવો શરીરથી સંલોગ-સુખ લોગવનારા હોય. તે દેવો સંકિરણ-કર્મવાળા મનુષ્યોની મારફત મૈથુનસુખમાં ગાઢ પ્રસક્ત બની તીમપણે તેમાં તલ્લીન બને છે અને કાયાના પરિશ્રમથી સર્વ અંગોનું સ્પર્શસુખ મેળવી પ્રીતિ પામે છે બાકીના પછીના ત્રીજા-ચોથા ક્રંપવાસી દેવો સ્પર્શસુખ, પાંચમા છઠ્ઠાના દેવો દેવીઓના રૂપ જોવાથી, સાતમા આઠમાના દેવો, દેવીઓના શબ્દ સાંભળવાથી, નવમાથી બારમા સુધીના ચાર દેવલોકના દેવો દેવીનું મનથી ચિંતન કરે, એટલે તૃપ્તિ થઈ બધ. ત્યાર પછીના દેવો કૌંઈપણ

પ્રકારે મૈથુન સેવનારા ન હોય, પણ પ્રવીચાર કરનાર દેવો કરતાં પ્રવીચાર ન કરનારા દેવો અનંતગણું સુખ ભોગવનારા હોય. આ પ્રમાણે અધોલોક, તિષ્ઠાલોક અને ભિર્વલોક એમ ત્રણભેદવાળો લોક સમભવ્યો. આ લોકના મધ્ય ભાગમાં એક રાજ-પ્રમાણ લાંબી-પહોળી, ઉપર-નીચે મળી ચૌદ રાજલોક-પ્રમાણ ત્રસનાડી છે. જેમાં ત્રસ અને સ્થાવર ભવો છે. ત્રસનાડીની બહાર એકલા સ્થાવરભવો જ હોય છે. ૧૦૫. લોકાંતુ' વિશેષ સ્વરૂપ સમભવે છે:—

નિષ્પાદિતો ન કેનાપિ, ન ધૃતઃ કેનચિચ્ચ સઃ ।

સ્વયંસિદ્ધો નિરાધારો, ગગને કિંત્વવસ્થિતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

આ લોકને કોઈએ પણ બનાવ્યો નથી, કોઈએ ધારણ કરી રાખ્યો નથી, સ્વયંસિદ્ધ, આધાર વગરનો આકાશમાં રહેલો છે.

પ્રકૃતિ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, પુરુષ આદિમાથી કોઈએ પણ આ લોક બનાવ્યો નથી. પ્રકૃતિ અચેતન હોવાથી તેમાં કર્તાપણું સંભવે નહિ. ઈશ્વરાદિકને પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનું પણ કર્તાપણું નથી. 'ક્રીડા માટે લોક બનાવ્યો' એમ બે કહેતા હો તો, તેમ પણ નથી, કારણ કે ક્રીડા તો રાગી કુમાર સરખાને જ હોય, ક્રીડા-સાધ્ય પ્રીતિ તો તેમને શાસ્ત્રી છે. ક્રીડા-નિમિત્તે થવાવાળી પ્રીતિ તેમને બે માનતા હો, તો તેઓને પહેલાં અતૃપ્તિ હતી તેમ માનવું પડે. બે કૃપાથી તેમણે લોક ઉત્પન્ન કર્યો, તેમ માનો તો આજુ બગત સુખી જ હોય, દુઃખી ન હોય. સુખ-દુઃખ કર્મની અપેક્ષાવાળું છે, એમ કહેતા હો, તો પછી કર્મ એ જ કારણ છે અને તેમ માનવામાં તેમની સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે. બગતમાં કોઈ સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ રાજા, રંક, નિરોગી, રોગી, સંયોગી, વિયોગી, ધનવાન, દરિદ્ર, આવી ભાવોની વિચિત્રતામાં અને તે પણ કર્મથી બનતા હોવાથી ઈશ્વરાદિકની જરૂર રહેતી નથી. હવે કદાચ કહેશે કે, વગર પ્રયોજને તેઓએ બગત નિર્માણ કર્યું છે, તો તે પણ અચુકત છે. પ્રયોજન વગર બાળક પણ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તેથી નક્કી થયું કે, આ લોક કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી. તેમ જ કોઈથી પણ આ લોક ધારણ કરાતો નથી. કેટલાકે એમ માને છે કે 'શેષનાગ, કૂર્મ, વરાહ આદિ આ લોકને ધારણ કરે છે.' તેમને પૂછવું કે, તો પછી 'શેષનાગ આદિકને કોણ ધારણ કરે છે?' જવાબ મળે કે, આકાશ. તો પછી આકાશને કોણ ધારણ કરે છે? 'પોતે જ સ્વયં પ્રતિષ્ઠિત છે.' એમ કહે, ત્યારે તેને કહેવું કે, 'લોક પણ તે જ પ્રમાણે છે' આમ હોવાથી કોઈએ પણ ઉત્પન્ન કરેલ ન હોવાથી સ્વયંસિદ્ધ છે, કોઈએ ધારણ ન કરેલો હોવાથી નિરાધાર છે. શંકા કરી કે, 'આધાર વગરનો તેને રહેવાનું ક્યાં?' જવાબ મળ્યો કે, ગગનમાં, પરંતુ અવસ્થિત આકાશરૂપને વિષે જ આ લોક આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે. આ વિષયને લગતા શ્લોકોના અર્થ કહેવાય છે:—

શંકા કરી કે, 'લોક-વિચારણાને ભાવના કેવી રીતે કહેવાય?' જવાબ આપે છે કે, 'તેથી પણ નિર્મમત્તર પરિણામ થાય છે' તે સાંભળો—સુખના કારણભૂત એવા કોઈક ભાવમાં વારંવાર મન મૂર્છા પામતું હોય તો આ લોક-ભાવનાથી અત્યંત વેરવિખેર કરી શકાય છે. 'પૃથ્વી, દ્વીપો, સમુદ્રો વિગેરે ધર્મધ્યાનના વિષયભૂત છે'—એમ ધ્યાનશતકમાં કહેલું છે, તેના વગર લોક-ભાવના ભાવી શકાય નહિ. જિનેશ્વરોએ કહેલ લોકરૂપ પદાર્થનો અશક્તિ નિશ્ચય

થયા પછી અતીન્દ્રિય મોક્ષમાર્ગને વિષે જીવોએ શ્રદ્ધા રાખવી બેઈએ. એ પ્રમાણે લોક-ભાવના બજાવી. ૧૦૬. હવે ત્રણ સ્લોકોથી મોધિ-હર્લેલ ભાવના બજાવે છે :—

અકામનિર્જારૂપાત્, પુણ્યાજ્ઞન્તોઃ પ્રજાયતે ।

સ્થાવરત્વાત્ ત્રસત્ત્વં વા, તિર્યક્ત્ત્વં વા કથન્નન ॥ ૧૦૭ ॥

અકામનિર્જારૂપાત્ એ પુણ્યથી જીવને સ્થાવરપણામાંથી ત્રસપણું અથવા તિર્યકપણું કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

પર્વતની નદીમાં વાંકો-ચૂકો પથ્થર ગળડતાં ગળડતાં, ઘસાતાં ઘસાતાં, આપોઆપ વગર પ્રયત્ને યોગ અને સરખો બની બચ છે, તેવી રીતે વગર ઇચ્છાએ આવી પડેલાં દુઃખો વગર ઇચ્છાએ સહન કરી લોગવીને બપાવ્યાં, તે રૂપ અકામનિર્જારૂપાત્ અર્થાત્ આત્માની સાથે ચોટલાં કર્મો ખરી પડવારૂપ, આ પુણ્ય-પ્રકૃતિ સ્વરૂપ નથી, પણ કર્મની લઘુતારૂપ પુણ્ય એટલે કે, અકામનિર્જારૂપાત્ જીવને એકેન્દ્રિય ભાતિ સાથે કાયમ રહેનાર સ્થાવરપણું, તે રૂપ પર્યાય છોડીને બેઈન્દ્રિયપણાની સાથે રહેનાર ત્રસપણાને, કે પચેન્દ્રિય તિર્યકપણાને પામે છે. ૧૦૭. તથા—

માનુષ્યમાર્યદેશશ્ચ, જાતિઃ સર્વાક્ષપાદવપ્ ।

આદુશ્ચ પ્રાપ્યતે તત્ર, કર્યાં ચત્કર્મલાયવાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી વિશેષ પ્રકારે વધારે અકામનિર્જારૂપ થવાથી કોઈપણ પ્રકારે સ્વયંભૂરમણ સસુદ્રમાં ધૂંસરીના છિદ્રમાં ખીલી પડેવાઈ બચ તે ન્યાયે મનુષ્યપણું તથા શકે, યવન આદિ અનાયદેશ સિવાયના મગધાદિ આર્યદેશમાં જન્મ થાય આર્યદેશ પ્રાપ્ત થવા છતાં અન્ત્યજ આદિ હલકી ભાતિથી રહેત ઉત્તમ ભાતિ-કુળમાં જન્મ થયો, ઉત્તમ ભાતિ-કુલ મળવા છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની સંપૂર્ણતા, તેમાં સર્વઈન્દ્રિયોની સંપૂર્ણતા-પટ્ટતા સાથે લાંબું આયુષ્ય ત્યારે જ હોય, બે અશુભ કર્મો એજા થાય તો ઉપલક્ષણથી પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય, તો જ તે સર્વેની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૂંક આયુષ્યવાળો આ લોક કે પરલોકતું કાર્ય કરવા સમર્થ બની શકતો નથી. વીતરાગ ભગવંતે પણ ‘હે આયુષ્માન ગૌતમ !’ એમ બોલતા ખીબ ગુણોમાં લાંબા આયુષ્યની અધિકતા બજાવી છે. ૧૦૮, તથા—

પ્રાપ્તેષુ પુણ્યતઃ શ્રદ્ધા-કચક-શ્રવણેષ્વપિ ।

તત્ત્વનિશ્ચયરૂપં તદ્, બોધિરત્ન મુદુર્લભમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

કર્મની લઘુતા અને પુણ્ય એટલે શુભકર્મના ઉદ્યથી ધર્માભિલાષ રૂપ શ્રદ્ધા, ધર્મોપદેશ કરનાર શુદ્ધ, તેના વચનતું શ્રવણ કરવાપણું પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ તત્ત્વના નિશ્ચયસ્વરૂપ અથવા તત્ત્વરૂપ દેવ, શુદ્ધ અને ધર્મનો દંઢ અનુરાગ, તે રૂપ મોધિ-સમ્યક્તત્ત્વ પ્રાપ્ત થવું અતિદુર્લભ છે. સ્થાવરપણાથી ત્રસપણું આદિ દુર્લભ, તેથી મોધિરત્ન દુર્લભ છે ‘સુ’ શબ્દ એટલા માટે કહેલો છે કે—મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ ત્રસપણું આદિથી શ્રવણ-ભૂમિકા સુધી અનંતી વખત પહોંચે છે, પણ મોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી મોક્ષવૃક્ષના ખીજાંજૂત હોય, તો આ સમ્યક્ત્વ છે. આંતર સ્લોકોના અર્થ કહેવાય છે :—

આ જૈન પ્રવચનમાં રાજ્ય મળવું, ચક્રવર્તી થવું કે ઇન્દ્રપાણું મેળવવું દુર્લભ કહ્યું નથી, પણ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવું અત્યંત દુર્લભ કહેલું છે. સર્વ જીવોએ જગતના સર્વ ભાવો પહેલાં અનંત વખત પ્રાપ્ત કરેલા છે, પણ કદાચિત્ હંજુ બોધિરત્ન મેળવ્યું નથી કારણ કે ભવશ્વરુ આણુ છે. અને અનંતાનંત પુદ્ગલ-પરાવર્તોનો કાળ ગયા પછી અહિં અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત બાકી રહે, ત્યારે સર્વ સંસારના શરીરધારી જીવોને સર્વ કર્મોની અંતઃકોટાકોટી સ્થિતિ બાકી રહે, ત્યારે કોઈક જીવ અધિના ભેદ કરીને ઉત્તમ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરે છે કેટલાક જીવો યથાપવૃત્ત કરણ કરવા વડે અધિની નજીકના પ્રદેશમાં આવે છે, પરંતુ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા વગર પાછા ફરી જાય છે. કેટલાક બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પાછા સીદાય છે અને ફરી ભવચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે. કુશાસ્ત્રોત્ શ્રવણ, મિથ્યાદૃષ્ટિઓ સાથેનો સંગ, ખરાબ વાસના, પ્રમાદ સેવવો-એ વગેરે બોધિના વિક્ષો સમજવા. જો કે ચારિત્ર-પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહેલી છે, પણ તે બોધિ-પ્રાપ્તિમાં સફળ છે, નહિંતર નિષ્ફળ સમજવી. અભવ્ય જીવો પણ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને ઐવેયક દેવલોક સુધી જાય છે, પરંતુ બોધિ વગર નિર્વૃત્તિ-સુખ તેઓ પામી શકતા નથી. બોધિરત્ન ન પ્રાપ્ત કરનાર ચક્રવર્તી પણ રંક જીવો છે અને બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરનાર રંક પણ ચક્રવર્તીથી પણ અધિક છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ જીવો ભવમાં કયાંય પણ અનુરાગ કરતા નથી. તેઓ મમતા વગરના હોવાથી અર્જલા વગરની સુક્રિાની આરાધના કરે છે. જે કોઈએ પહેલાં આ સુક્રિાપદની પ્રાપ્તિ કરેલી છે, વળી જેઓ આગળ પ્રાપ્ત કરશે અને વર્તમાનમાં પણ જેઓ પ્રાપ્ત કરે છે; તે સર્વે પણ અનુપમ પ્રભાવ અને વૈભવ સ્વરૂપ બોધિને પામીને. માટે આવા પ્રકારની બોધિની ઉપાસના કરો, સ્તુતિ કરો, શ્રવણ કરો, ખીબાવું શું પ્રયોજન છે? એમ ખારમી બોધિ-ભાવના જણાવી. ૧૦૬ નિર્મમત્વના કારણભૂત ભાવનાનો ઉપસંહાર કરતા સમતાતા આણુ અધિકાર સાથે તેને જોડે છે :—

માવનાભિરવિશ્રાન્તમિતિ માવિતમાનસઃ ।

નિર્મમઃ સર્વભાવેષુ, સમત્વમવલમ્બતે ॥ ૧૧૦ ॥

નિરંતર ભાવનાઓ વડે ભાવિત કરેલા મનવાળો સર્વ ભાવો વિશે મમતા વગરનો બની સમભાવવું અવલંબન કરે છે. ૧૧૦. સામ્યનાં ફલને બતાવે છે:—

વિષયેભ્યો વિરક્તાનાં, સામ્યવાસિતચેતસામ્ ।

ઉપજ્ઞામ્યેત્ કપાયાયિર્વોધિદીપઃ સમુન્મિષેત્ ॥ ૧૧૧ ॥

વિષયોથી વિરક્ત બનેલા સમતાધારી ચિત્તવાળા યોગી પુરુષોનો કષાય-અગ્નિ ઓઢવાઈ જાય છે અને સમ્યક્ત્વ-દીપક પ્રગટે છે. ૧૧૧.

એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના જ્યથી કષાય-જ્ય, મનની શુદ્ધિથી ઇન્દ્રિયોનો જ્ય, રાગ-દેવના જ્ય વડે મનઃશુદ્ધિ, સમતા વડે રાગ-દેવનો જ્ય અને ભાવના-હેતુસ્વરૂપ નિર્મમત્વથી સમતાને પ્રતિપાદન કરી હવે આગળનું પ્રકરણ પ્રતિપાદન કરે છે—

સમત્વમવલમ્બ્યાય, ધ્યાનં યોગી સમાશ્રયેત્ ।

વિના સમત્વમારબ્ધે, ધ્યાને સ્વાત્મા વિદમ્બ્યતે ॥ ૧૧૨ ॥

ત્યાર પછી યોગી-સુનિ પોતાના ચિત્તમાં દહપણે સમતાતું અવલંબન કરી આગળ કહીશું, તેવા ધ્યાનનું અવલંબન કરે. જો કે ધ્યાન અને સમતા બંને એક જ છે, તો પણ વિશેષ-પ્રકારની સમતા, તે ધ્યાન કહેવાય છે. વારંવાર અભ્યાસ કરવા યોગ્ય સામ્ય તે ધ્યાન-સ્વરૂપ છે. એ જ વાત બ્યતિરેક એટલે ઉલટાવીને જણાવે છે અનુપ્રેક્ષા આદિ બલથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સમતા વગર ધ્યાન શરૂ કરવામાં આવે, તો આત્મા વિડંબના પામે છે, તે આ પ્રમાણે :- જેણે ઇન્દ્રિયોને મોપવી નથી, તેમ જ મનની શુદ્ધિ કરી નથી, રાગ-દ્વેષને જિત્યા નથી, જેણે નિર્મમત્વ હજી પ્રગટાવ્યું નથી, જેણે સમતાને અભ્યાસ કર્યો નથી, ગતાનુગતિકપણથી જે મૂઠ પુરુષો ધ્યાન શરૂ કરે છે, તેઓ બંને લોકના માર્ગથી ચૂકી જાય છે. યથાવિધિ ધ્યાન કરવામાં આવે, તો આત્માની વિડંબના થતી નથી, ઉલટા આત્મહિતકારી થાય છે. ૧૧૨. તે જ વાત કહે છે-

મોક્ષઃ કર્મણ્યાદેવ, સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેદ્ ।

ધ્યાનસાધ્યં મત તત્ત્વ, તદ્ ધ્યાનં હિતમાત્મનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

આત્માનું પોતાનું નિર્મલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા સ્વરૂપ મોક્ષ, એ આત્મસ્વરૂપ રોકનાર કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય નહિ, એ વિવાદ વગરની વાત છે. તે કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી જ થાય છે, આ વાતમા પણ વિવાદ નથી. તે આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી જ સિદ્ધ થાય છે. પર પદાર્થના યોગનો ત્યાગ અને આત્મસ્વરૂપ યોગની વ્યવસ્થા, તે બે વડે ધ્યાન સાધી શકાય છે. માટે ધ્યાન એ આત્માનું હિત કરનાર છે ૧૧૩.

શંકા કરી, કે, ‘પહેલાં અર્થની પ્રાપ્તિ માટે અને અનર્થના પરિહાર માટે સામ્ય જણાવ્યું, હવે ધ્યાન એ આત્મહિત કરનાર કહો છો—તો આમાં પ્રધાનતા કોની ?’ સમાધાન કરે છે કે બંનેની પ્રધાનતા છે, તેમાં તફાવત નથી. તે જ વાત કહે છે-

ન સામ્યેન વિના ધ્યાનં, ન ધ્યાનેન વિના ચ તદ્ ।

નિષ્કલ્મ્પં જાયતે તસ્માદ્, દ્વયમન્યોઽન્યકારણમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

સામ્ય વગર ધ્યાન નથી અને ધ્યાન વગર સામ્ય નથી. એ પ્રમાણે તો એકનો આશ્રય બીજો અને બીજોના આશ્રય પહેલો થશે ? ‘ના’ એમ નથી, સામ્ય વગર ધ્યાન ન જ થઈ શકે, ધ્યાન તો સામ્ય વગર થવા છતાં પણ સ્થિરતાવાળું ન થાય. આ કારણે ઇતરેતર આશ્રય-હોષનો અભાવ છે. એમ હોવાથી આ બંને એક બીજાના કારણપણે રહેલા છે ૧૧૪. સામ્યની વ્યાખ્યા પહેલાં સમજાવી ગયા છીએ, હવે ધ્યાનના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરે છે—

મુહૂર્ત્તર્ત્તર્મનઃસ્થૈર્યં, ધ્યાનં છદ્મસ્થયોગિનામ્ ।

ધર્મ્યં શુક્લં ચ તદ્ દ્વેષા, યોગરોધસ્ત્વયોગિનામ્ ॥ ૧૧૫ ॥

છદ્મસ્થ યોગીઓને. અંતર મુહૂર્ત કાળ સુધી જે મનની સ્થિરતા રહેવી, તે ધ્યાન કહેવાય. તે ધ્યાનના બે પ્રકાર છે—એક ધર્મધ્યાન અને બીજું શુક્લધ્યાન અને અયોગીઓને તો યોગનો નિરોધ હોય છે.

આહિં ધ્યાન કરનારા જે પ્રકારના હોય છે. એક યોગવાળા અને ખીલ યોગ વગરના અયોગીઓ. યોગવાળા પણ જે પ્રકારના, છદ્ધસ્થો અને કેવલીઓ. તેમાં છદ્ધસ્થ યોગીઓના ધ્યાનનું આ લક્ષણ છે. અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધી એક આલંબનમાં ચિત્તની સ્થિતિ-એકાગ્રતા-પૂર્વક ચિત્તનો નિરોધ અંતર્મુહૂર્તકાળ સુધી કરવો તેનું નામ ધ્યાન. તે ધ્યાન છદ્ધસ્થ યોગીઓને જે પ્રકારનું હોય. ધર્મ્ય-ધ્યાન અને શુદ્ધ ધ્યાન તેમાં કશ પ્રકારના ધર્મથી શુદ્ધ, અથવા ધર્મ વડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, તે ધર્મ્ય ધ્યાન. સમગ્ર કર્મ-મલના ક્ષયનું કારણ હોવાથી શુદ્ધ-ઉજ્જવલ પવિત્ર નિર્મળ, તે શુદ્ધધ્યાન. અથવા શુદ્ધને ખીલ પ્રકારે અર્થ સમજાવે છે. છુગ્ - દુઃખ, તેના કારણભૂત આઠ પ્રકારનાં કર્મ તેવા શુચ્ય ને ક્લમયર્થિત એટલે નાશ કરે, તે શુદ્ધ. સયોગી કેવલીઓને તો મન, વચન અને ક્રયાના યોગોનો નિરોધ કરવો-નિગ્રહ કરવો અર્થાત્ યોગો રોકવા રૂપ ધ્યાન સમજવું. સયોગી કેવલીઓને તો યોગ-નિરોધ-સમયે જ ધ્યાનનો સંભવ છે, તેથી જુદું ન જણાવ્યું. તેઓ તો કંઈક ન્યૂન પૂર્વકેટી સુધી મન, વચન અને ક્રયાના યોગ-વ્યાપારશુદ્ધ જ વિચરે છે. નિર્વાણ-સમયે યોગ-નિરોધ કરે છે. ૧૧૫. શંકા કરી કે, 'છદ્ધસ્થ યોગીઓને જો અંતર્મુહૂર્ત કાલ ધ્યાનની એકાગ્રતા રહે, તો ત્યાર પછી શું થાય?' તે કહે છે—

મુહૂર્તાત્ પરતચિન્તા, યદ્વા ધ્યાનાન્તરં ભવેત્ ।

ઘટ્વર્થસંક્રમે તુ સ્યાદ્, દીર્ઘાંષિ ધ્યાનસન્તાતિઃ ॥ ૧૧૬ ॥

એક પદાર્થમાં મુહૂર્તકાલ ધ્યાન ટકી રહ્યા પછી ચિંતા થાય, અગર ખીલ પદાર્થનું આલંબન કરે, પરંતુ એક પદાર્થમાં મુહૂર્તકાલથી વધારે ધ્યાન ન હોય, કારણ કે તેનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે. એવી રીતે એક અર્થથી ખીલ અર્થનું આલંબન કરે, વળી ત્રીજા પદાર્થનું આલંબન લઈ ધ્યાન કરે, એમ ચોથાનું, એવી રીતે લાંબા કાળ સુધી ધ્યાનની શ્રેણિ ચાલુ રહે. મુહૂર્તકાળ પછી પ્રથમ ધ્યાન સમાપ્ત થયા પછી ખીલ અર્થનું આલંબન કરે-એવી રીતે ધ્યાનની વૃદ્ધિ કરવા માટે ભાવના ભાવવી. ૧૧૬. તે જ વાત કહે છે :—

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ.

મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ્યાનિ નિયોજયેત્ ।

ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુઃ, તદ્દિ તસ્ય રસાયનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

ધર્મ્ય ધ્યાન તૂટી જતું હોય તો, તેને સાંધવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થભાવના વચ્ચેના જોડી દેવી, કારણ કે, જરાથી જર્જરિત શરીરવાળાને રસાયન ઉપકાર કરનાર થાય, તેમ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓ ધ્યાન માટે રસાયણરૂપ છે.

‘જિમિદાચ્ સ્નેહને’ મે (મિ)ચતિ-સ્તિહતિ હતિ મિત્રમ્, એટલે સ્નેહ કરે, તે મિત્ર, તેનો ભાવ તે મૈત્રી. જગતના તમામ જીવ સંબંધી સ્નેહ-પરિણામ કરવા, તે મૈત્રી (૧) પોતાના કરતાં અધિક શુભવાળાઓ ઉપર પ્રસન્નતા રાખવી, મુખનો અહેસે

પ્રયુક્ત રાખવો, તેમના પ્રત્યે હૃદયમાં ભક્તિ, અનુરાગ પ્રગટાવવો, તે પ્રમોદ (૨), હીન, દુઃખી, અનાથ, અપંગ, અશરણુ જીવો પ્રત્યે કટુણા કરવી, તે કાટુણ્ય અથવા અતુર્કતા (૩), રાગ-દ્રેષના મધ્યભાગમાં રહેલા તે મધ્યસ્થ અર્થાત્ રાગ-દ્રેષ વગરની વૃત્તિવાળો, તેનો ભાવ તે માધ્યસ્થ્ય કે ઉપેક્ષા (૪) તે ચારે ભાવનાઓને આત્મા વિષે જોડે. શા માટે ? ધર્મ્ય ધ્યાન તૂટી જતું હોય તો ખીબા ધ્યાનમાં જોડવા માટે, જેમ વૃદ્ધાવસ્થાથી ખખડી ગયેલા નિર્બળ શરીરને રસાયન-ઔષધ તાકત આપે છે, તેમ મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ તૂટતા ધર્મ્ય ધ્યાનને ટેકા આપી ઉપકાર કરે છે. ૧૧૭. તે ચાર ભાવના પૈકી પ્રથમ મૈત્રીનું સ્વરૂપ કહે છે :-

મા કાર્ષીત્ કોઽપિ પાપાનિ, મા ચ ભૂત્ કોઽપિ દુઃસ્થિતઃ ।

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા, મતિર્મૈત્રી નિગદ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

‘જગત્તા કોઈ પણ પ્રાણી પાપો ન કરો, તેમ જ કોઈ પણ દુઃખી ન થાઓ, જગત્તા તમામ જીવો સંસારમાથી છૂટી મુક્તિ-સુખ પામે’ આવા પ્રકારની મતિ-ભાવના, તે મૈત્રી કહેવાય.

ઉપકારી કે અપકારી કોઈ પણ દુઃખનાં કારણભૂત પાપો ન કરો. પાપ કરવાનો નિષેધ કરવાથી કોઈ પણ દુઃખી ન થાઓ. દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ, નારક એમ ચારે ગતિના પથથિને પામનારા જગત્તા એકેએક પ્રાણી સંસાર-દુઃખથી કાયમના મુક્ત બની મોક્ષ-સુખ પ્રાપ્ત કરો. કહેલા સ્વરૂપવાળી મતિ, તે મૈત્રી કહેવાય છે. કોઈ એકનો મિત્ર હોય તે મિત્ર નથી. એમ તો હિંસક વાઘ, સિંહાદિકને પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર મૈત્રી હોય છે, માટે સમગ્ર પ્રાણી-વિષયક મૈત્રી જાણવી. એવી રીતે અપકારી પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ મિત્રતા રાખી, મન, વચન અને કાયા વડે જેમના ઉપર મેં અપકાર કર્યો હોય, તેમને સર્વેને હું ખમાવું છું. આ મત્રી ભાવના ૧૧૮. હવે પ્રમોદ-ભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે—

અપાસ્તાશેષદોષાણાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

પ્રાણિ-વધાદિક સર્વ દોષો દૂર કર્યા હોય, પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાના સ્વભાવ-વાળા, આમ જો વસ્તુ કહીને જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને સંયુક્ત હોય, તેને મોક્ષહેતુ કહેલો છે. ભાષ્યકાર ભગવતે ‘નાજ-કિરિયાહિ મોક્ષ્વો’ = જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેથી મોક્ષ થાય છે. આવા પ્રકારના શુભવત મુનિઓના ક્ષાયોપશમિકાદિ આત્મિક શુભો તથા શમ, ઇન્દ્રિયોત્ત્વ દમન, ઔચિત્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્યદિ શુભોમાં જે પક્ષપાત કરવો, તેઓ પ્રત્યે વિનય, વંદન, સ્તુતિ, શુભાતુલાદ વેદ્યાવચ્ચ આદિ કરવા વડે અને ખીબાએ અને પોતે કે બંનેએ કરેલી પૂજાથી ઉત્પન્ન થયેલી, સર્વ ઇન્દ્રિયોથી પ્રગટ થતો મનનો ઉલ્લાસ, તે પ્રમોદ કહેલો છે. ૧૧૯. પ્રમોદભાવના કહીને કાટુણ્યભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે—

દીનેષ્વાર્ત્તેષુ મીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

મતીકારપરા બુદ્ધિઃ, કારુણ્યમભિધીયતે ॥ ૧૨૦ ॥

દીન, દુઃખી, ભય પામેલા, જીવિતની યાચના કરનારાઓ ઉપર તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાની યુદ્ધિ તે કારુણ્ય-ભાવના કહેવાય.

મતિ, શ્રુત, અજ્ઞાન-વિભંગજ્ઞાનના બલથી ખોટાં હિંસક શાસ્ત્રોની રચના કરી પોતે તો સંસારમાં રૂપે છે અને બીજા અનેક અનુયાયીઓને પણ દુઃખાડનારા તે બિચારા ક્યાણું સ્થાન હોવાથી દીન, તથા નવા નવા વિષયો ઉપાર્જન કરનારા પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા વિષયોને ભોગવવાની તૃષ્ણા, તે રૂપ અગ્નિમાં બળી-બળી રહેલા દુઃખીઓ, હિંત-પ્રાપ્તિ અને અહિંતનો ત્યાગ કરવાને બદલે વિપરીત વર્તન કરનારા, ધન ઉપાર્જન કરવું, રક્ષણ કરવું, ભોગમાં ખરચવું કે નાશ થઈ બચ તેની પીડાવાળા દુઃખીઓ વિષે, તથા વિવિધ દુઃખથી પીડાતા અનાથ, રંકે, બાલક, વૃદ્ધ, સેવકે, તથા સર્વથી ભય પામતા તેમના વિષે, વૈસ્થિઓથી પરાભવ પામેલા, રોગોથી સખડતા હોય, મૃત્યુના મુખમાં સૂતેલા સરખા જીવિતની યાચના અને પ્રાર્થના કરતા હોય, તેના પ્રાણું રક્ષણ માગતા હોય આવા પ્રકારના દીનાદિક, જેઓ કુશાસ્ત્રો રચનારાઓ હોય, તે બિચારા ખોટા ધર્મની સ્થાપના કરી કેવી રીતે દુઃખથી છૂટશે? ભગવાન મહાવીર સરખા પણ મરીચિના ભવમાં ઉન્માર્ગની દેશનાથી કોટાકોટી સાગરોપમ કાળ સુધી ભવમાં ભટક્યા, તો પછી પોતાનાં પાપની પ્રતિકારશક્તિ વગરના બીજાઓની કઈ વલે થશે? વિષયો પેદા કરવા, ભોગવવા અને તેમાં જ તલ્લીન હૃદયવાળા અનંતા ભવોમાં અનુભવેલા વિષયોમાં હંજુ, પણ અતૃપ્ત મનવાળા ભવાભિનંદી આત્માઓને પ્રશમ-અમૃતથી તૃપ્ત બનાવી વીતરાગદશા કેવી રીતે પમાડવી? બાલ, વૃદ્ધાદિકો પણ વિવિધ ભયના કારણથી ભયભીત માનસવાળા બનેલાને ઔકાંતિક આત્મિક ભય-વિશેષના અધિકારી કેવી રીતે બનાવવા? તથા મૃત્યુ-મુખમાં સૂતેલા પોતાના ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિના વિશેષને સન્મુખ દેખતા, મારણાન્તિક વેદના અનુભવતા પ્રાણીઓને સકલ ભયથી રહિત જિનેશ્વરનાં વચ્ચનામૃતનો છંટકાવ કરી કેવી રીતે જન્મ, જરા, મૃત્યુ વગરના નિર્ભય સ્થાનને પમાડું? આ પ્રકારે દુઃખના પ્રતિકાર કરનારી યુદ્ધિ કરવી, સાક્ષાત્ દુઃખનો પ્રતિકાર કરવો એમ નહિ, કારણ કે, તે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ તો દરેકમાં અશક્ય છે. આવા પ્રકારની યુદ્ધિને કારુણ્ય-ભાવના કહેલી છે.

જે અશક્ય પ્રતિકાર વિષયવાળી યુદ્ધિની કટુણા-‘સર્વ જંતુઓને સંસારથી મુક્ત કરી પછી હું મોહ્યે જઈશ.’ તે વાસ્તવિક કટુણા નથી, પણ માત્ર વાણીનો વિકાસ છે. સંસારીઓએ એ પ્રમાણે કરવું શક્ય નથી, તેમ મુક્તિમાં મારે પહોંચાડવા, તે કાર્ય પણ પોતાને માટે અશક્ય જ છે. એક તો સંસાર ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવે અને સર્વ સંસારીઓને મુક્તિનો અભાવ છે, માટે આ તો માત્ર ભદ્રિકે જીવોને છેતરનાડું સૌગતોતું-યુદ્ધવું કારુણ્ય સમજવું. ઉપર પ્રમાણે જણાવેલી કટુણા કરતા હિંતોપદેશ આપે, દેશ અને કાલની અપેક્ષાએ અન્ન, પાન, આશ્રય, વસ્ત્ર, ફવા આપી તેવાઓના ઉપર ઉપકાર કરે. ૧૨૦. હવે માધ્યસ્થ્ય-ભાવનાનું સ્વરૂપ કહે છે :—

કૂરકર્મસુ નિઃશદ્કં, દેવતા-ગુરુ-નિન્દિષુ ।

આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા, તન્માધ્યસ્થ્યમુદીરિતમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

નિઃશંકપણે દૂર કાર્યો કરનારા, દેવ અને શુદ્ધઓની નિન્દા કરનારા, આત્મપ્રશંસા કરનારા એવા જીવો તરફ જે ઉપેક્ષા કરવી, તેને માધ્યસ્થ્ય-ભાવના કહેલી છે.

અલક્ષ્ય પદાર્થોનું લક્ષણ કરનારા, મહિરાહિતું પાન કરનારા, પરસ્પરી-સેવન આદિ ન સેવવા યોગ્યનું સેવન કરનારા, ઋષિહત્યા, બાલહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, ગર્ભહત્યા આદિ ક્રૂરકાર્ય કરનારા અને વળી પાપનો ભય ન રાખનારા હોય, તેવા પશુ કેટલીક વખત પાપ કર્યા બદલ પશ્ચાત્તાપ પાત્રી સંવેગ પામનારા હોય છે, તો તેઓ ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી, માટે કહે છે કે-ચોત્રીશ અતિશયવાળા વીતરાગ દેવો, તેમણે કહેલા અનુષ્ઠાનોનું પાલન કરનારા અને ઉપદેશ કરનારા તેવા ગુરુ મહારાજની રાગ, દ્રેષ, અજ્ઞાન અને પહેલાના ભરમાવેલા પશુથી નિંદા કરનારાઓને વિષે, તેવા પ્રકારના હોવા છતાં કોઈ પ્રકારે વૈરાગ્યદશા પામેલા હોય, આત્મદોષ દેખનારા હોય, તે ઉપેક્ષા કરવા લાયક નથી; માટે કહે છે કે, સદોષવાળા, પોતાના આત્માની પ્રશંસા કરનારા-પોતાના આત્માને સારો માનનારા હોય તેવાઓને વિષે, મગશેલિયો પત્થર પુષ્કરાવર્ત મેઘથી પલાળી શકાતો નથી, તેમ ક્રૂર કર્મ કરનારા, દેવતા અને ગુરુઓની નિંદા કરનારા આત્મ-પ્રશંસકોને ઉપદેશ આપી માર્ગે લાવવા અશક્ય છે, તેથી તેવાઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા-માધ્યસ્થ્ય-ભાવના રાખવી. ૧૨૧.

એ કહેલું હતું કે ધર્મધ્યાનને ટેકો આપવા માટે-તેનું વિવેચન કરે છે-

આત્માનં માવયન્નામિમંવિનામિર્મહામતિઃ ।

તુટિતામપિ સંધત્તે, વિશુદ્ધધ્યાનસંતતિમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

મૈત્રી આદિ આ ભાવનાઓ વડે આત્માને વિચારતો મહામતિવાળો ઉત્તમ આત્મા તુટેલી વિશુદ્ધ ધ્યાન-શ્રેણીને જોડી દે છે ૧૨૨.

ધ્યાન સાધવા માટે કેવા પ્રકારના સ્થાનની જરૂર તે કહે છે-

તીર્થં વા સ્વસ્થતાહેતુ, યત્ તદ્ વા ધ્યાનસિદ્ધયે ।

કૃતાસનજયો યોગી, વિવિક્તં સ્થાનમાશ્રયેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

તીર્થકર ભગવતોના જન્મ, હીક્ષા, દેવલજ્ઞાન, નિર્વાણરૂપ કલ્યાણકર્મોપદેશો, તેવા સ્થાનના અભાવમાં મનની શાંતિ રહે તેવા પર્વતની ગુફા વિગેરે સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકાદિથી રહિત સ્થાન ધ્યાન કરવા માટે પસંદ કરે. કહેલું છે કે- “યતિઓ માટે હંમેશાં યુવતિ, પશુ, નપુંસક, કુશીલ આદિથી રહિત એકાંત સ્થાનનો આશ્રય કરવાનું કહેલું છે અને વિશેષથી તો ધ્યાનકાલમાં તેવા સ્થાનનો આશ્રય કરવો જેઓએ પોતાના યોગો સ્થિર કરેલા હોય અને જેમનું ધ્યાનમાં મન નિશ્ચલ હોય, તેવા મુનિઓને વસતિવાળા ગામમાં કે ચૂન્ય અરણ્યમાં કશી તકલાવત નથી તેથી ધ્યાન કરનારે જ્યાં સમાધિ રહે અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોની એકાગ્રતા રહે તેવા, ભૂત અને પ્રાણીઓના ઉપદ્રવથી રહિત સ્થાનમાં ધ્યાન કરવું.” સ્થાન કહેવાથી કાલ પશુ ઉપલક્ષણથી સમજવો કહેલું છે કે- “જે કાળમાં ઉત્તમ યોગ-સમાધિ પ્રાપ્ત થાય, તે કાળ ધ્યાન માટે કહેલો છે. ધ્યાન કરનાર માટે દિવસ કે રાત્રિનો કોઈ નિયમિત કાળ ગણેલો નથી. ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે યોગી યોગ્ય એકાંત સ્થાનનો આશ્રય કરે. કેવા પ્રકારનો યોગી ? આગળ જેનાં લક્ષણો કહીશું, તેવા કયાનાં વિશિષ્ટ આસનો કરવાના અભ્યાસવાળો યોગી વિવિક્ત(એકાંત) સ્થાનનો આશ્રય કરે, તે સંબંધ સમજી લેવો. ૧૨૩.

હવે આસનોને કહે છે-

પર્યક-વીર-વજ્રાબ્જ-મદ્ર-દૃષ્ટાસનાનિ ચ ।

ઉત્કટિકા ગોદોદિકા, કાયોત્સર્ગસ્તથાઽસનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

૧ પર્યંકાસન, ૨ વીરાસન, ૩ વજ્રાસન, ૪ કમલાસન, ૫ ભદ્રાસન, ૬ કંઠાસન, ૭ ઉત્કટિકાસન, ૮ ગોદોદિકાસન, ૯ કાયોત્સર્ગાસન. આ નામનાં આસનો કહેલાં છે. ૧૨૪.

ક્રમપૂર્વક કરેક આસનોની વ્યાખ્યા સમજાવે છે—

સ્યાજ્જહ્વયોરધોમગે, પાદોપરિ કૃતે સતિ ।

પર્યંકો નાભિગોત્તાન-દક્ષિણોત્તરપાણિકઃ ॥ ૧૨૫ ॥

જંઘાના નીચેના ભાગમાં એટલે હિંચણ પાસે જે પગની ગોઠવણી કર્યા પછી નાભિ પાસે ડાબો હાથ જમણા ઉપર રાખવો, તે પર્યંકાસન કહેવાય. શાશ્વત પ્રતિમાઓને અને શ્રીમહાવીર ભગવંતના નિર્વાણ સમયે જે પ્રમાણે પર્યંકાસન હતું, તે પ્રમાણે આ પણ સમજવું. પાતંજલો બહુ અને હાથને લાંબા કરી સૂતું તેને પર્યંક કહે છે. ૧૨૫. હવે વીરાસન કહે છે—

વામોઽદ્વિર્દક્ષિણોરૂર્ધ્વ, વામોરૂપરિ દક્ષિણઃ ।

ક્રિયતે યથ તદ્ વીરોચિતં વીરાસનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

ડાબો પગ જમણા સાથળ ઉપર અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ જેમાં કચાય, તે તીર્થંકર આદિ વીર પુરુષોને ઉચિત હોવાથી વીરાસન. કચરોને આ આસન ન હોય. જે હાથ આગળ સ્થાપન કરવાના છે, તે પર્યંકાસન માર્ફક સ્થાપન કરવા. કેટલાકો આને પદ્માસન પણ કહે છે. એક સાથળ ઉપર એક પગ આરોપણ કરવામાં અર્ધપદ્માસન કહેવાય. વજ્રાસન કહે છે—

પૃષ્ઠે વજ્રાકૃતીભૂતે, દોર્ધ્ધ્યૌ વીરાસને સતિ ।

શૃણીયાત્ પાદયોર્યત્રાહ્ન્યુઘ્નૌ વજ્રાસનં તુ તત્ ॥ ૧૨૭ ॥

પૂર્વે બતાવેલી રીત પ્રમાણે વીરાસન કર્યા પછી વજ્રની આકૃતિ માર્ફક પાછળ બંને હાથ રાખી તે વડે બંને પગના અંગુઠા પકડવા અર્થાત્ પીઠ પાછળ હાથ કરી વીરાસન પર રહેલા ડાબા પગના અંગુઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગુઠાને જમણા હાથથી પકડવા, તેને વજ્રાસન કહે છે. કેટલાક તેને વેતાલાસન કહે છે, મતાંતરે વીરાસન કહે છે. ૧૨૭.

સિંહાસનાધિરૂદ્ધસ્યાસનાપનયને સતિ ।

તથૈવાવસ્થિતિયાં તામેકે વીરાસનં વિદુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સિંહાસન કે ખુરશી ઉપર બેઠેલા હોય, પગ નીચે ભૂમિને સ્પર્શતા હોય, ત્યાર પછી કોઈક સિંહાસન કે ખુરશી ખેંચી લે અને જે સ્થિતિ સિંહાસનના ટેકા વગરની હોય, તે પ્રમાણે રહેવું, તે વીરાસન. સિંહાંતકારે કાયકલેશના તપ-પ્રકરણમાં આ આસન જણાવે છે. પાતંજલો વીરાસનની વ્યાખ્યામાં એક પગ ઉપર ઉભા રહીને બીજો પગ વાંકો વાળી અદ્ધર રાખવો કહે છે. ૧૨૮. પદ્માસન કહે છે—

જહ્વાયા મધ્યમાગે તુ, સંસ્થેષો યત્ર જહ્વયા ।

પદ્માસનમિતિ પ્રોક્તં, તદાસનવિવક્ષણૈઃ ॥ ૧૨૧ ॥

એક જ્ઞાના મધ્ય ભાગમાં, ખીણ જ્ઞા વડે જે સંસ્થેષ કરવો, તેને આસનના બાજુકારે પદ્માસન કહે છે. ૧૨૯. ભદ્રાસન કહે છે—

સંપુદીકૃત્ય મુષ્કાગ્રે, તલપાદૌ તથોપરિ ।

પાળિકચ્છપિકાં કુર્યાદ્, યત્ર મદ્રાસનં તુ તત્ ॥ ૧૩૦ ॥

પગનાં બંને તળીયાં સામ-સામાં એકઠાં કરી અડકેશ આગળ રાખી પગના તળીયા ઉપર બંને હાથનાં આંગળાં એક-બીજામાં બીડાવી ગોઠવવાં, તે ભદ્રાસન કહેવાય. પાતળલ ભદ્રાસનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહે છે—પગનાં તળીયાને વૃષણની સમીપમાં સંપુટરૂપ બનાવીને તેના ઉપર જે હાથ આંગળીઓ માંહેમાંહે રાખી ગોઠવીને રાખવા. ૧૩૦. દંડાસન કહે છે—

શ્લિષ્ઠાદ્ગુલી શ્લિષ્ઠગુલ્ફૌ, ભૂશ્લિષ્ઠોરૂ પ્રસારયેત્ ।

યત્રોપવિશ્ય પાદૌ તદ્, દણ્ડાસનમુદીરિતમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

પગની અંગુલીઓ એકઠી રાખી ઘુટીઓ એકઠી રાખી ભૂમિને સ્પર્શ કરે, તેમ સાથે બેસીને પણ લાંબા કરે, તે દંડાસન કહેવાય. પાતળલ આ પ્રમાણે કહે છે કે—બેસીને આંગળીઓ બેડાએલી રહે, ઘુટીઓ પણ બેડેલી હોય, સાથળ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા હોય અને પગ લાંબા કરે, તેવા દંડાસનનો અભ્યાસ કરવો. ૧૩૧.

હવે ઉત્કટિકાસન અને ગોદોહિકાસન કહે છે—

પુત-પાર્ણિસમાયોગે, પ્રાહુસ્ત્કટિકાસનમ્ ।

પાર્ણિભ્યાં તુ સુવસ્ત્યાગે, તત્ સ્યાદ્ ગોદોહિકાસનમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

કેડની નીચેના કુલાઓને પગની પાની સાથે નીચે ભૂમિ ઉપર અડકાવીને રાખવા, તે ઉત્કટિકાસન કહેવાય, જે આસનમાં પ્રભુ મહાવીરને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું, કહેલું છે કે—“ભૂભિકા બહાર ઋગ્વેદલિકા નદીના કિનારે વૈશાખ શુદ્ધિ દશમીના દિવસે, ત્રીજા પહોરે છઠ્ઠાપમાં શાલવૃક્ષ નીચે ઉત્કટિકાસને રહેલા હતા, ત્યારે કેવલજ્ઞાન થયું.” એ જ આસનમાં જે પાનીઓ ભૂમિનો ત્યાગ કરે અને ગાય હોહનાર જે આસને બેસે, તે પ્રમાણેનું આસન ગોદોહિકાસન કહેવાય છે. પ્રતિમાકક્ષી મુનિઓએ આ આસન કરવાનું હોય છે. ૧૩૨. હવે કાયોત્સર્ગ કહે છે—

મલમ્બિતમુજદ્વન્દ્વમૂર્થસ્થસ્યાસિતસ્ય વા ।

સ્થાન કાયાનપેક્ષ યત્, કાયોત્સર્ગઃ સ કીર્તિતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

ઉભા, બેઠાં કે સૂતાં જે હાથ લાંબા લટકતા રાખીને, કાયાની દરકાર વગરના રહેલું, તે કાયોત્સર્ગાસન. જિનકક્ષીઓ તથા છદ્મસ્થ તીર્થંકરોને આ આસન હોય છે. તેઓ ઉભા

ઉભા જ કાયોત્સર્ગ કરે છે, સ્થવિરકલ્પીઓ તો ઉભા, બેઠા અને ઉપવક્ષણથી સૂતા સૂતા જેમ સમાધિ ટકે તેમ યથાશક્તિ કાયોત્સર્ગ કરે. એ પ્રમાણે સ્થાન, ધ્યાન, મૌનક્રિયા સાથે કાયોત્સર્ગ, તે કાયોત્સર્ગ. 'અહિં' જે આસનો બતાવ્યાં, તે તો દિશા માત્ર સમજવાં. આ સિવાય ખીબાં પણ અનેક આસનો છે. તે આ પ્રમાણે-આમ્રના આકારપણે રહેલું તે આમ્રકુળાસન. જેમ લગવાનું મહાવીર એકરાત્રિવાળી પ્રતિમા ધારણ કરીને રહેલા હતા, ત્યારે અધમ અસુર સંગમે વીશ ઉપસર્ગો કર્યાં, તેને પ્રભુએ સમતા-પૂર્વક સહન કર્યાં. તથા એક પડખે સૂઈ રહેલું, તે ઊર્ધ્વસુખવાળાને, નીચા સુખવાળાને કે તિર્યચ્છા સુખવાળાને હોય છે. તથા ઢંડ માંદક લાંબા સૂઈ જતું, શરીર સીધું કરેલું હોય અને બંને જઘા તથા સાથળો લાંબા કરીને કે પહોળા કરીને સ્થિર રહેનારને હોય છે. તથા લગ્નશાયીપણું તે કહેવાય કે, જેમાં મસ્તક અને બે પાનીઓ ભૂમિને સ્પર્શ કરે અને શરીર ભૂમિને અડકે નહિ. તથા સમસંસ્થાન, જે પાનીનો આગળનો ભાગ અને પગ વડે બંનેને વાળવા પૂર્વક પરસ્પર દબાવવું તે.

તથા હુર્યોધાસન તે કહેવાય, જેમાં ભૂમિ પર મસ્તક સ્થાપન કરીને પગ ઉંચે રાખીને રહેલું, તે કપાલીકરણ એમ પણ કહેવાય છે. તે પ્રમાણે રહીને બે બે જઘાનું પશ્ચાસન કરે, તો ઢંડપશ્ચાસન કહેવાય. તથા સ્વસ્તિકાસન તે કહેવાય, જેમાં ડાબો વાળેલો પગ જમણી જઘાની વચ્ચે સ્થાપન કરે અને જમણો વાળેલો પગ ડાખી જઘામાં વચ્ચે સ્થાપન કરે. યોગપદ્ધતિના યોગથી જે થાય, તે સોપાન્નયાસન. તથા કૌંચ-નિષદન, હંસ-નિષદન, ગદ્ગડ-નિષદન આદિ આસનો, તે તે પદ્ધતિઓની બેઠક માંદક બેસવું, તેવા આકારવાળાં આસનો સમજવાં. આ પ્રમાણે આસનનો વિધિ વ્યવસ્થિત નથી ૧૩૩.

જાયતે યેન યેનેહ, વિહિતેન સ્થિરં મનઃ ।

તત્તદેવ વિધાતવ્યમ્, આસનં ધ્યાનસાધનમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

માંસ ભરેલા કે ચરખીવાળા કે બળવાળા પુરુષોને જે જે આસન કરવાથી મનની સ્થિરતા થાય, તેવાં તેવાં આસનો કરવાં જે માટે કહેલું છે કે- “શાન્ત કરેલ છે પાપો જેમણે એવા કર્મ-રહિત સુનિઓએ સર્વ પ્રકારના દેશમાં, કાળમાં અને ચેષ્ટામાં વર્તતા હતા, ત્યારે ઉત્તમ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. તેથી શાસ્ત્રમાં દેશ, કાલ અને ચેષ્ટા એટલે આસનનો નિયમ નથી. જે પ્રમાણે યોગોમાં સમાધિ ટકે, તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો. આમ કહેવાથી આસનોનું કથન કરવું નિરર્થક નથી. પ્રતિમાકલ્પીઓને આસનો નિયમથી કરવાનું વિધાન છે. તથા બાર ભિક્ષુ-પ્રતિમાની અંદર આઠમી પ્રતિમામાં પણ આસનનો નિયમ કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે :-

ઊર્ધ્વસુખ એટલે ચતો અથવા પાત્રું વાળીને સુવે, અથવા ત્રણે બેસે કે સુવે-એ પ્રમાણે સૂતો, બેઠો કે ઉભો રહીને દેવોના, મનુષ્યોના કે તિર્યંચોના ઘોર ઉપસર્ગોને મન અને શરીરથી અલગ થયા સિવાય નિશ્ચલપણે સહન કરે. નવમી પ્રતિમામાં આ પ્રમાણે- સાત-અઢારાત્રપ્રમાણ કાળવાળી ખીબી એટલે નવમી પ્રતિમા (જેમાં ચોથકતલ તપને પારણે આર્યબિલ અને ગામ વિગેરેની બહાર રહેલું ઈત્યાદિ) આઠમી માંદક કરે. વિશેષ એટલો છે

કે, આ પ્રતિમામાં ઉત્કટ એટલે મસ્તક અને પાનીઓના આધારે માત્ર વચ્ચે સાથળ-વાંસાથી અદ્ધર રહીને અથવા ‘લગ’ડ’ એટલે વાંકા લાકડાની જેમ કેવળ પીઠ-વાંસાના આધારે (મસ્તક, પગ જમીનને ન સ્પર્શે તેમ) અથવા ફંડની જેમ પગ લાખા કરીને સુઈ રહીને ઉપસર્ગોઈ સંહન કરે. ફંડનીમાં આ પ્રમાણે-ત્રીજી એટલે ફંડની પ્રતિમા પણ એ બેના જેવી જ છે. માત્ર તેમાં બેસવાની રીતિ ગાયને દોહવાની જેમ પગનાં આંગળાના આધારે ઉભડક બેસવાતું છે, અથવા વીરાસનથી એટલે સિંહાસન ઉપર પગ નીચે લટકતા રાખીને ધુરશી પર બેઠા પછી ધુરશી કે સિંહાસન ખેંચી લેવામાં આવે, છતાં એ જ પ્રમાણે બેસી રહે તેમ, અથવા આમ-કેરીની જેમ વક્ર શરીરે બેસવાતું છે. એમાંથી કોઈ પણ આસને આ પ્રતિમા વહેન કરી શકાય ૧૩૪. હવે આસનો ધ્યાનનાં સાધન બે પ્રમાણે બને છે, તે બે સ્લોકોથી કહે છે—

સુખાસનસમાસીનઃ, સુખિલશ્ચાધરપલ્લવઃ ।
નાસાગ્રન્યસ્તદ્વદ્વન્દ્વો, દન્તૈર્દન્તાનસંસ્પૃશ્ન ॥ ૧૩૫-॥

પ્રસન્નવદનઃ પૂર્વાભિમુલ્લો વાઽપ્યુદ્દહ્મુલ્લઃ ।
અમયતઃ સુસંસ્થાનો, ધ્યાતા ધ્યાનોદયતો મયેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

લાંબા સમય સુધી સમાધિથી બેસી રહેવાય, તેવા આસને બેસી સારી રીતે યોગ-પદ્ધતિ બેઠેલા રાખી, નાસિકાના અગ્રભાગ પર બંને દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, ઉપરના હાંતોને નીચેના હાંતોનો સ્પર્શ ન થાય, તેવી રીતે હાંતોને રાખી, (પરસ્પર હાંતોનો સ્પર્શ થવાથી મન અસ્થિર થાય છે) રબેણુ અને તમોણુથી રહિત ભૂકૃટિના વિક્ષેપો વગરનું પ્રસન્ન સુખ રાખીને પૂર્વ કે ઉત્તર દિશા સન્સુખ બેસી અગર પ્રભુ-પ્રતિમા સન્સુખ બેસી ‘પ્રમાદ-રહિત’ એમ કહેવાથી તેવો ધ્યાનનો મુખ્ય અધિકારી બન્યાવે છે. કહેલું છે કે-અપ્રમત્ત સંયતને ધર્મધ્યાન હોય છે. સરળ અથવા મૈત્રુકંડ માર્ગક શરીર નિશ્ચલ રાખી ધ્યાન કરવાનો ઉદ્યમ કરે.

આ પ્રમાણે યતિ અને શ્રાવક વિષયક ધ્યાનસિદ્ધિના સાધનભૂત સ્મન-કર્શન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રયતું કથન કર્યું, બીજું સમગ્ર ધ્યાનના ભેદો વિગેરે આગળના આઠ પ્રકાશો દ્વારા પ્રકટ કરેલ છે. ૧૩૫-૧૩૬.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ મહારાજને સાંભળવાની ઈચ્છા થવાથી આચાર્ય શ્રીદેવચંદ્રાચાર્યે રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામનો પટ્ટળ’ધ’ થયો છે, પોતે રચેલા સ્વોપન વિવૃતિવાળા તે યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશનો આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગર સૂરીશ્વરજીના શિષ્ય આચાર્ય શ્રીદેવસાગરસૂરિએ કરેલો અનુવાદ પૂર્ણ થયો. [૪].

**શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યચિંત
સ્વોપજીવિવરણ સહિત યોગશાસ્ત્ર
પાંચમો પ્રકાશ**

પ્રાણાયામ

ઓ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા શ્રીબિનેન્દ્ર ભગવંતને નમસ્કાર થાઓ.

અહિં પાતંજલિ આદિ અન્યમતોના યોગચાર્યોએ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એમ યોગનાં આઠ અંગો મોક્ષનાં અંગ તરીકે સ્વીકારેલાં છે, પરંતુ જૈનદર્શનકારો વારતાવિક રીતે પ્રાણાયામને સુક્ષિતના સાધનરૂપ ધ્યાનમાં સ્વીકારતા નથી. કારણ કે, તે અભ્યાસ વગર અસમાધિ કરાવનાર થાય છે કહેલું છે કે— અભિગ્રહ કરનાર પણ શ્વાસોચ્છવાસ રોકી શકતો નથી, તો પછી ખીણ ચેષ્ટા કરનાર શ્વાસોચ્છવાસ કેવી રીતે રોકે ? (હંચોગના અભ્યાસ સિવાય તે રોકી શકાય નહિ) તેમ કરવાથી તત્કાલ મરણ થવાનો સંભવ છે. સૂક્ષ્મ ઉચ્છવાસ પણ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે જથ્થા-પૂર્વક લેવો ભેદીએ. આમ હોવા છતાં પણ દેહ-આરોગ્ય, તેમ જ કાલક્ષનાદિકમાં પ્રાણાયામ ઉપયોગી હોવાથી અમે પણ અહિં તે વિષય કહીએ છીએ—

પ્રાણાયામસ્તતઃ કૈશિદ્, આશ્રિતો ધ્યાનસિદ્ધયે ।

શ્વયો નેતરયા કર્તુ, મનઃ—પવનનિર્જયઃ ॥ ૧ ॥

આસન-જય કર્યા પછી ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામનો પતંજલિ આદિ યોગચાર્યોએ આશ્રય કરેલો છે. પ્રાણાયામ તે કહેવાય, જેમાં મુખ અને નાસિકાની અંદર ફરતા વાયુને સર્વ પ્રકારે રોકવો—તેની ગતિનો છેદ કરવો. એ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો, મન અને પવનનો જય કરી શકતો નથી. ૧. પ્રશ્ન કર્યો કે પ્રાણાયામથી પવનનો વિજય કરી શકાય, તે વાત સ્વીકારી લઈએ, પણ મનનો વિજય કેવી રીતે બને ? તેના સમાધાનમાં જણાવે છે કે—

મનો યત્ત મલ્લ તત્ત, મરુદ્ યત્ત મનસ્તતઃ ।

અતસ્તુલ્પક્રિયાવેતૌ, સંવીતૌ ક્ષીરનીરવત્ ॥ ૨ ॥

મન જ્યાં છે, ત્યાં પવન છે અને જ્યાં પવન છે, ત્યાં મન છે. આ કારણે સમાન-ક્રિયાવાળાં તે બંને દૂધ-પાણી ન્યાયે એક સાથે મળીને જ રહેનારા છે. ૨ સમાન ક્રિયા સમજાવે છે—

एकस्य नाशेऽन्यस्य स्यात्, नाशो वृत्तौ च वर्तनम् ।

ध्वस्तयोरिन्द्रियमति—ध्वंसात् मोक्षश्च जायते ॥ ૩ ॥

મન અગર પવન ધેરાંથી ગમે તે એકના નાશમાં બીજાનો નાશ થાય છે. એકની પ્રવૃત્તિ થાય, તો બીજાની પણ થવાની જ, મન અને પવનના વિનાશમાં ઇન્દ્રિય અને મતિનો નાશ થાય છે અને ઇન્દ્રિય અને મતિના નાશમાં મોક્ષ થાય છે. ૩. પ્રાણાયામનું લક્ષણ, તથા તેના લેહો કહે છે—

પ્રાણાયામો ગતિચ્છેદઃ, શ્વાસ-પ્રશ્વાસયોર્મેતઃ ।

રેચકઃ પૂરકશ્ચૈવ, કુમ્ભકશ્ચેતિ સ ત્રિષા ॥ ૪ ॥

બહારના વાયુને ગ્રહણ કરવો, તે શ્વાસ, ઉદરના કોઠામાં રહેલા વાયુને બહાર કાઢવો, તે નિશ્વાસ અગર પ્રશ્વાસ કહેવાય, તે બંનેની ગતિનો છેદ કરવો અર્થાત્ રોકવા, તે પ્રાણાયામ. તેના રેચક, પૂરક અને કુંભક એવા ત્રણ પ્રકાર છે ૪. બીજા આચાર્યોના મતે તેના સાત પ્રકારો જણાવે છે—

પ્રત્યાહારસ્તથા શાન્તઃ, ઉત્તરશ્વાધરસ્તથા ।

અભિર્મેદૈશ્વર્યમિસ્ટુ, સપ્તથા કીર્ત્યતે પરૈઃ ॥ ૫ ॥

ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકાર સાથે પ્રત્યાહાર, શાન્ત, ઉત્તર અને અધર આ ચાર મેળવતાં પ્રાણાયામના સાત પ્રકારો પણ કેટલાક કહે છે. ૫. હવે ક્રમસર ફરેકનાં લક્ષણ કહે છે—

યત્ કોષ્ઠાદતિયત્નેન, નાસા-બ્રહ્મ-પુરાનૈઃ ।

વહિઃ પ્રસેપ્તં વાયોઃ, સ રેચક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥

નાસિકા અને તાળવા પરના બ્રહ્મરંધ્રવડે અતિપ્રયત્નપૂર્વક કોઠામાંથી વાયુને બહાર ફેંકવો, તે રેચક પ્રાણાયામ કહેવાય. ૬. તથા—

સમાકૃપ્ય યદાપાનાત્, પૂરણં સ તુ પૂરકઃ ।

નામિપદ્મે સ્થિરીકૃત્ય, રોધનં સ તુ કુમ્ભકઃ ॥ ૭ ॥

બહારના વાયુને ખેંચીને કોઠામાં ગુદા સુધી પૂરવો. તે પૂરક અને તેને નાભિ-ક્રમળમાં કુંભ માદ્રક સ્થિર કરવો, તે કુંભક કહેવાય. ૭. તથા—

સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરોત્કર્ષઃ, પ્રત્યાહારઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

તાલુ-નાસાઽઽનનદ્વારૈઃ, નિરોધઃ શાન્ત ઉચ્યતે ॥ ૮ ॥

નાભિ આદિ સ્થાનથી દૃઢ્યાદિક બીજા સ્થાનમાં વાયુને ખેંચી જવો, તે પ્રત્યાહાર અને તાળુ, નાસિકા અને ગુપ્તના દ્વારો વડે વાયુને રોકવો, તે શાન્ત અને કુંભકમાં એટલો તકાવત સમજવો કે, કુંભકમાં નાભિક્રમળમાં પવનને રોકવો પડે છે, બ્યારે શાન્તમાં તેવો નિયમ નથી, પણ નીકળવાના દ્વારોથી પવનને રોકવો. ૮. તથા—

આપીયોર્ધ્વં યદુત્કૃપ્ય, હૃદયાદિષુ ધારણમ્ ।

ઉચ્ચરઃ સ સમાલ્યાતો, વિપરીતસ્તતોઽધરઃ ॥ ૯ ॥

બહારના વાયુનું પાન કરીને જાંઘે ખેંચીને હૃદ્યાદિકમાં ધારણ કરવો, તે ઉચ્ચર કહેવાય અને જીર્ધ્વદેશથી નીચે લઈ જવો, તે અધર કહેવાય. શંકા કરી કે, રેચક આદિકમાં પ્રાણાયામ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ કે પ્રાણાયામ તો શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિને રોકવા રૂપ છે, તેના

સમાધાનમાં કહે છે કે, રેચકમાં કોઠાના વાયુને વિરેચન કરી બહાર નાસિકાના દ્વાર આગળ જ રોકવો, અંદર આકર્ષવો નહીં. તે જ શ્વાસ-પ્રશ્વાસના ગતિ-વિચ્છેદ રૂપ પ્રાણાયામ કહેવાય. તથા પૂરકમાં બહારના વાયુને ધીમે ધીમે અહં છરીને કોઠામાં ધારણ કરવો, તેમાં પણ શ્વાસ-પ્રશ્વાસ રેચવો કે પૂરવો નહીં એટલે ગતિવિચ્છેદ રૂપ પ્રાણાયામ થયો. તેવી જ રીતે કુંભકાદિકમાં પણ સમજવું હ. રેચક આદિનાં રૂપો કહે છે—

✓ રેચનાદુ દરવ્યાધેઃ, કફસ્ય ચ પરિશયઃ ।

પુષ્ટિઃ પૂરકયોગેન, વ્યાધિઘાતશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦ ॥

વિકસત્યાશુ હૃત્પદ્મં, ગ્રન્થિરન્તર્વિભિન્નતે ।

વલ-સ્થૈર્યવિવૃદ્ધિશ્ચ, કુમ્ભકાદ્ ભવન્તિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રત્યાઘારાદ્ વલ કાન્તિઃ, દોષશાન્તિશ્ચ જ્ઞાન્તતઃ ।

ઉત્તરાધરસેવાતઃ, સ્થિરતા કુમ્ભકસ્ય તુ ॥ ૧૨ ॥

રેચક પ્રાણાયામથી ઉદરના વ્યાધિનો, તથા કંઈ રોગનો નાશ થાય છે. પૂરકના યોગથી શરીર પુષ્ટ થાય છે, તેમ જ સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે. કુંભક પ્રાણાયામથી હૃદય-કમળ તત્કાલ વિકસર થાય છે અને અંદરની ગાંઠ ભેદાય છે. શારીરિક બલની વૃદ્ધિ થાય છે, વાયુ સ્થિર રહી શકે છે. પ્રત્યાઘાર પ્રાણાયામથી શરીરમાં બળ, કાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. શાંત નામના પ્રાણાયામથી વાત, પિત્ત અને કંઈ અથવા ત્રિદોષ - સર્મ્મન પાત તાવની શાંતિ થાય છે. ઉત્તર અને અધર પ્રાણાયામના સેવનથી કુંભકની સ્થિરતા થાય છે. ૧૦-૧૨. આ પ્રાણાયામથી એકલા પ્રાણનો જથ્થો થાય છે, એમ નહીં, પરંતુ પાંચે પ્રકારના વાયુઓના જથ્થાના કારણભૂત છે, તે વાત કહે છે :-

પ્રાણમપાન-સમાનાવુદાન વ્યાનમેવ ચ ।

પ્રાણાયમૈર્જયેત્ સ્થાન-વર્ણ-ક્રિયાઽર્થવીજવિત્ ॥ ૧૩ ॥

શ્વાસ, નિશ્વાસ આદિ ઘણો વ્યાપાર કરે, તે પ્રાણવાયુ; મૂત્ર, વિષ્ટા, ગર્ભાદિકને બહાર લાવે, તે અપાન વાયુ; બાધેલા આહાર અને પીધેલા જળાદિક પદાર્થોને પરિપક્વ કરી, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા રસને યથાયોગ્ય સ્થાને પહોંચાડે, તે સમાન વાયુ; રસાદિકને જીએ લઈ જનાર ઉદાનવાયુ; આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેનાર વ્યાન વાયુ; આ પાંચ વાયુના સ્થાનો, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજાં બહુનાર યોગી એ રેચકાદિ પ્રાણાયામોથી જથ્થો મેળવે. ૧૩. તેમાં પ્રાણનાં સ્થાનાદિ જણાવે છે—

પ્રાણો નાસાગ્રહૃન્નાભિ-પાદાહ્નુગુપ્તાન્તગો હરિત્ ।

ગમાનમપ્રયોગેન, તજ્જયો ધારણેન વા ॥ ૧૪ ॥

પ્રાણવાયુ નાસિકાના અગ્રભાગ પર, હૃદયમાં, નાભિમાં અને પગના અંગૂઠા સુધી પ્રસરીને રહેલો છે. તેમાં જથ્થો છે, તે સ્થાન. નવા ઉમેલા તુલ્ય સરખા લીલાવર્ણવાળો છે. રેચક અને

પૂરક પ્રયોગ વડે અને ધારી રાખવાથી તેના પર જ્ય મેળવી શકાય છે. અર્થ અને ખીજ હવે કહીશું. ૧૪. હવે ગમાગમ પ્રયોગ, તથા ધારણ કહે છે :—

નાસાદિસ્થાનયોગેન, પૂરણાદ રેચનાન્મુહુઃ ।

ગમાગમયોગઃ સ્યાદ્, ધારણં કુમ્ભનાત્ પુનઃ ॥ ૧૫ ॥

નાસિકાદિ સ્થાનમાં વારંવાર વાયુ પૂરવાથી અને રેચન કરવાથી ગમાગમ પ્રયોગ થાય છે, અને તે વાયુને તે તે ઠેકાણે રોકવાથી કુંભક કરવાથી ધારણ નામનો પ્રયોગ થાય છે. ૧૫. અપાનવાયુનાં વર્ણુ-સ્થાનાદિ ખતાવે છે—

અપાનઃ કૃષ્ણસ્મન્યા-પૃષ્ઠ-પૃષ્ઠાન્તપાર્ષ્ણિગઃ ।

જેયઃ સ્વસ્થાનયોગેન, રેચનાત્ પૂરણાન્મુહુઃ ॥ ૧૬ ॥

અપાન વાયુનો વર્ણુ કાળો છે. ડાકની પાછલી નાડીમાં પીઠ, શુદ્ધ અને ચગનો પાછલો ભાગ જે પાની તેમાં જે બંધ, તે અપાનવાયુ. તેને પોતપોતાના સ્થાનમાં વારંવાર રેચન અને પૂરણ વડે જિતવા. ૧૬. સમાન વાયુના વર્ણુદિ કહે છે—

શુક્લઃ સમાનો હ્રન્નામિ-સર્વસન્ધિષ્વવસ્થિતઃ ।

જેયઃ સ્વસ્થાનયોગેનાસકૃદ્ રેચન-પૂરણાત્ ॥ ૧૭ ॥

સમાનવાયુનો વર્ણુ ઉજ્જવલ છે, નાલિ અને સર્વ સાંધાઓને વિષે તેને રહેવાનું સ્થાન છે પોતપોતાના સ્થાનમાં વારંવાર રેચક અને પૂરક-કુંભક કરી તેનો જ્ય કરવો. ૧૭. હવે ઉદાનવાયુના વર્ણુ, સ્થાનાદિ કહે છે—

રક્તો હૃત્કલ્પ-તાલુ-ધ્રુમધ્ય-પૂર્ધનિ સસ્થિતઃ ।

ઉદાનો વશ્યતાં નેયો, ગત્યાગત્તિનિયોગતઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉદાનવાયુ લાલવર્ણુવાળો છે, તે હૃદય, કંઠ, તાળુ અને ભુક્ટિના મધ્યભાગમાં, તથા મસ્તકમાં રહે છે. ગતિ-આગતિના પ્રયોગથી તેને વશ કરવો. ૧૮. ગતિ-આગતિનો પ્રયોગ જણાવે છે—

નાસાકર્ષણયોગેન, સ્થાપયેત્ તં હૃદાદિષુ ।

વલાદુત્કૃષ્યમાર્ગં ચ, રુદ્ધા રુદ્ધા વશં નયેત્ ॥ ૧૯ ॥

નાસિકા વડે બહારના પવનને ખેંચીને તે ઉદાન વાયુને હૃદયાદિક સ્થાનોમાં સ્થાપન કરવો. વાયુ ખીજ સ્થાનમાં આલ્યો બંધ, તો બેરથી તે તે સ્થાને વારંવાર રોકીને અર્થાત્ કુંભક કરીને કેટલોક વખત રાખી વળી રેચક કરી દેવો એટલે નાસિકાના એક દ્વારથી ધીમે ધીમે બહાર કાઢી નાખવો, વળી તે જ દ્વારથી અંદર ખેંચી કુંભક કરવો. આ પ્રકારે તે તે વાયુને વશ કરી જ્ય મેળવવો. ૧૯. હવે વ્યાનના સ્થાનાદિ કહે છે—

जेतव्यः कुम्भकाभ्यासात्, संकोच-प्रसृति क्रमात् ॥ २० ॥

ધ્યાન વાચુનો વર્ણ વિવિધ રંગવાળા ધન્દ્રધનુષ્ય સરખો છે. ચામડીના સવ સ્થાનોમાં તે રહેલો છે. સંકેત અને ફેલાવું (પૂરક અને રચક)ના ક્રમે કુંભકના અભ્યાસથી તે વશ કરવા યોગ્ય છે. ૨૦. પાંચે વાચુનાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય બીજો ખતાવે છે—

प्राणापान-समानोदान-व्यानेष्वेषु वायुषु ।

यै पै वै रौ लौ वीजानि, ध्यातव्यानि यथाक्रमम् ॥ २१ ॥

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદ્ધાન અને વ્યાન એ પાંચે વાયુના તે તે સ્થાને જ્ય કરવા માટે પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે પ્રાણાદિ વાયુના 'ઢૈ' આદિ ખીજોડું ધ્યાન કરવું. એટલે કે પ્રાણ વાયુનો જ્ય કરતી વખતે 'યૈ' ખીજ, અપાન વાયુનો જ્ય કરતી વખતે 'પૈ', સમાનનું ખીજ 'વૈ', ઉદ્ધાનનું ખીજ 'રૌ', વ્યાનનું ખીજ 'લૌ'નું ધ્યાન કરવું. એટલે 'યૈ' આદિ અક્ષરોની આકૃતિની કલ્પના કરી તેનો જાપ પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે કરવો. ૨૧. હવે ત્રણ શ્લોકો વડે પ્રાણાદિ જ્યના લાભો કહે છે—

/ प्रावलयं जाठरस्याग्नेः, दीर्घश्वास-मरुज्जयौ ।

लाघवं च शरीरस्य, प्राणस्य विजये भवेत् ॥ २२ ॥

પ્રાણવાયુને જિતવાથી એટલે સ્વાધીન કરવાથી જઠરાગ્નિની પ્રબળતા, લાંબો શ્વાસ ચાલે, દમ ન ચડે, વાયુ જય એટલે-સર્વ વાયુઓ પ્રાણાધીન હોવાથી તેના જથ્થામાં સર્વ પ્રકારના વાયુઓ જય થાય છે. વળી શરીર હલકું અને સ્ફર્તિવાળું અને છે. ૨૨. તથા—

रोहणं क्षतभङ्गादेः, उदराग्नेः प्रदीपनम् ।

वर्चोऽल्पत्व व्याधिघातः, समानापानयोर्जये ॥ २३ ॥

સમાન અને અપાન વાયુ વશ કરવાથી ઘા, શુભંગાં આદિનાં છિદ્રો રૂઝાઈ જાય છે, હાડકાંની તડો પૂરાઈ જાય છે, આદિ શબ્દથી તેવા પ્રકરણનાં બીજાં શારીરિક કુંજો મટી જાય છે, ઉદરનો આગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે, મલ-મૂત્રાદિ અલ્પ થાય અને વ્યાધિનો વિનાશ થાય છે. ૨૩. તથા—

उत्क्रान्तिर्वारिपङ्काद्यैश्चावाधोदाननिर्जये ।

जये व्यानस्य शीतोष्णासङ्गः कान्तिररोगिता ॥ २४ ॥

ઉકાનવાયુ વશ કરવાથી ઉકાન્તિ એટલે મરણ-સમયે દશમા દ્વારથી પ્રાણત્યાગ કરી શકાય છે. જળ અને કાદવમાં ચાલે, તો પણ તેનાથી સ્પર્શાય નહિ, તથા કાંટા કે અગ્નિમાં ઉપદ્રવ પામ્યા વગર સીધા માર્ગ માર્કે ચાલી શકે. તથા વ્યાન વાયુ વશ કરવાથી ઠંડી-ગરમીની અસર ન થાય, શરીરની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે અને નિદ્રાગતા પ્રાપ્ત કરે. ૨૪.

દરેક પ્રાણુ જિવતાનાં જુદાં ફેલ બતાવીને હવે સર્વ વાયુ જિવતાનું સામદું ફેલ બતાવે છે—

યત્ર યત્ર મથેત્ સ્થાને, જન્તો રોગઃ પ્રપીઢકઃ ।

તચ્છાન્ત્યૈ ધારયેત્ તત્ર, પ્રાણાદિમૃતઃ સદા ॥ ૨૫ ॥

જીવને શરીરના જે જે ભાગમાં પીડા કરનાર રોગ થયો હોય, તે તે રોગની શાંતિ માટે તે તે ઠેકાણે પ્રાણાદિ વાયુઓને હંમેશાં રોકી રાખવા. ૨૫. આગળ જણાવેલનો ઉપસંહાર કરીને હવે આગળ સાથે સંબંધ બેસતાં કહે છે—

एव प्राणादिविजये, कृताभ्यासः प्रतिक्षणम् ।

धारणादિકમभ्यस्येत्, मनःस्थैर્યंकृते सदा ॥ ૨૬ ॥

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિ વાયુનો વિજય કરવા માટે વારંવાર અભ્યાસ કરીને મનની સ્થિરતા કરવા માટે ધારણા આદિનો અભ્યાસ કરવો. ૨૬. હવે ધારણા આદિની વિધિ પાંચ શ્લોકોથી સમજાવે છે—

उक्तासनसमासीनो, रेचयित्वाऽनिलं शनैः ।

आपादाङ्गुष्ठपर्यन्तं, वामपार्श्वेण पूरयेत् ॥ ૨૭ ॥

पादाङ्गुष्ठे मनः पूर्वं, रुद्धा पादतले ततः ।

पाष्णौ गुल्फे च जंघायां, जानुन्यूरौ गुदे ततः ॥ ૨૮ ॥

लिङ्गे नाभौ च तुन्दे च, हृत्કण्ठ-रसनेऽपि च ।

तालु-नासाग्र-नेत्रेषु(च), भ्रुवोर्मलि शिरस्यथ ॥ ૨૯ ॥

एवं रश्मिक्रमेणैव, धारयन्मृता सह ।

स्थानાદ્ સ્થાનાન્તરં નીત્વા, યાવદ્ બ્રહ્મપુરં નયેત્ ॥ ૩૦ ॥

ततः क्रमेण तेनैव, पादाङ्गुष्ठान्तमानयेत् ।

નામિપશ્ચાન્તરં નીત્વા, તતો વાયું વિરેચયેત્ ॥ ૩૧ ॥

ચોથા પ્રકાશના અંતે બતાવેલ આસને બેસી ધીમે ધીમે પવન રેચન એટલે ઘંઠાર કાઢી, ડાબી નાસિકાથી પવન અંદર ખેંચીને પગના અંગુઠા ઉપર મનને રોકવું. ('મન ત્યાં પવન'—એ ન્યાયે પવન પણ તે સ્થળે રોકાય.) પછી કમસર પગના તળીયા ઉપર, પાનીમાં, પગની એડીમાં, જંઘામાં, ઘૂંટણમાં, સાથળમાં, ગુદામાં, ત્યાર પછી લંગમાં, નાભિમાં, ઉદરમાં, હૃદયમાં, કંઠમાં, જીભ ઉપર, તાલવામાં, નાસિકાના ટેરવા ઉપર, નેત્રમાં, ભ્રુટિમાં, કપાલમાં, અને મસ્તકમાં એમ એક પછી એક સ્થાનમાં આગળ વધતાં, વાયુની સાથે મનને છેવટે બ્રહ્મરંધ્ર પર્થત લઈ જવું. ત્યાર પછી તે જ કંઠથી પાછા ફરીને પગના અંગુઠામાં

મન સાથે પવનને લાવીને ત્યાંથી નાભિ-કમલમાં લઈ બઈ વાયુનો રચક કરવો. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧ હવે ચાર પ્રલોકોથી ધારણાનું ફલ કહે છે—

પાદાહુગુષ્ઠાદૌ જંઘાયાં, જાનૂ-ગુદ-મેહને ।

ધારિતઃ ક્રમશો વાયુઃ, શીઘ્રગત્યૈ વલાય ચ ॥ ૩૨ ॥

નાભૌ જ્વરાદિઘાતાય, જઠરે કાયશુદ્ધયે ।

જ્ઞાનાય હૃદયે કૂર્મ-નાડ્યાં રોગ-જરાચ્છિદે ॥ ૩૩ ॥

કળ્થે ક્ષુત્તર્પનાશાય, જિહ્વાગ્રે રસસંવિદે ।

ગન્ધજ્ઞાનાય નાસાગ્રે, રૂપજ્ઞાનાય ચક્ષુષોઃ ॥ ૩૪ ॥

માલે તદ્રોગનાશાય, ક્રોધસ્યોપશ્માય ચ ।

બ્રહ્મરન્ધ્રે ચ સિદ્ધાનાં, સાક્ષાદ્ દર્શનહેતવે ॥ ૩૫ ॥

પગના અંગુઠામાં, બંધામાં, ઘુંટણમાં, સાથળમાં, ગુદામાં, લિંગમાં અનુક્રમે વાયુને ધારી રાખવાથી શીઘ્રગતિ અને બળ-પ્રાપ્તિ થાય છે. નાભિમાં વાયુ ધારણ કરવાથી તાવ વિગેરેના ઘાત કરે છે, બઠરામાં ધારણ કરવાથી મળ સાફ થઈ શરીર શુદ્ધ રહે છે. હૃદયમાં ધારી રાખવાથી જ્ઞાન-વૃદ્ધિ થાય છે. કૂર્મનાડીમાં પવન ધારી રાખવાથી રોગ અને બશનો નાશ થાય-વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર યુવાન માર્કેક કામ આપે, કંઠમાં ધારણ કરવાથી ભૂખ-તરસ લાગે નહીં, લાગી હોય તો શાંત થાય, જીભના ટેરવા ઉપર વાયુ ધારી રાખવાથી સર્વ પ્રકારના રસનું જ્ઞાન થાય. નાસિકાના અગ્રભાગ પર ધારણ કરવાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય. અક્ષુમા ધારી રાખવાથી રૂપનું જ્ઞાન, કપાળમાં ધારી રાખવાથી કપાળના રોગનો નાશ, તથા કેધની શાંતિ થાય અને બ્રહ્મરંધ્રમાં વાયુને રોકવાથી સાક્ષાત્ સિદ્ધનાં દર્શન થાય. ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫. ધારણાનો ઉપસંહાર કરી પવનનું ચેષ્ટિત કહે છે—

અભ્યસ્ય ધારણામેવં, સિદ્ધીનાં કારણં પરમ્ ।

ચેષ્ટિતં પવમાનસ્ય, જાનીયાદ્ ગતસંશયઃ । ૩૬ ॥

સિદ્ધિઓના પરમ કારણરૂપ ધારણાનો આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને સંશય-રહિત પવનનું સ્વરૂપ જાણવું. ૩૬. તે આ પ્રમાણે—

નાયેર્નિકામતશ્ચારં, હન્યધ્યે નયતો ગતિમ્ ।

તિષ્ઠતો દ્વાદશાન્તે તુ, વિદ્યાત્ સ્થાન નમસ્વતઃ ॥ ૩૭ ॥

નાભિથી પવનનું નીકળવું, તે ચાર, હૃદય મધ્યમાં જવું, તે ગતિ, દ્વાદશાન્ત એટલે બ્રહ્મરંધ્ર. બ્રહ્મરંધ્રમાં રહેવું, તે પવનનું સ્થાન સમજવું. ૩૭.

તે ચાર વિગેરેના જ્ઞાનનું ફળ કહે છે—

તત્ત્વારગમન-સ્થાન-જ્ઞાનાદભ્યાસયોગતઃ ।

જાનીયાત કાલમાયુથ, શુભાશુભફલોદયમ્ ॥ ૩૮ ॥

તે વાયુના ચાર, ગમન અને સ્થાનના જ્ઞાનના અભ્યાસ-યોગે શુભ કે અશુભ ફળના ઉદયવાળો કાળ અને આયુષ્ય બાબી શકાય છે. આ યથાસ્થાને આગળ જણાવીશું. ૩૮.

ત્યાર પછી કરવા યોગ્ય જણાવે છે—

- તતઃ જ્ઞનૈઃ સમાકુલ્ય, પવનેન સર્પ મનઃ ।

યોગી હૃદયપદ્માન્તર્વિનિવેશ્ય નિયન્ત્રયેત્ ॥ ૩૯ ॥

ત્યાર પછી ધીમે ધીમે પવન સાથે મનને ખેંચીને ઓળીએ તેને હૃદય-કમળમાં પ્રવેશ કરાવીને ધારણ કરી રોકી રાખવું. ૩૯.

પવન અને મન બન્નારે હૃદયમાં રહેલાં હોય, તેનું ફળ કહે છે—

- તતોડવિદ્યા વિલીયન્તે, વિષયેચ્છા વિનશ્યતિ ।

વિકલ્પા વિનિવર્તન્તે, જ્ઞાનમન્તર્વિનૃમ્મતે ॥ ૪૦ ॥

હૃદય-કમળમાં મનને ધારી રાખવાથી અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વનો નાશ, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અસિદ્ધાધાની નિવૃત્તિ, સંકલ્પ-વિકલ્પો ત્યાજ્ય બન્યે છે અને આત્મામાં જ્ઞાનનો વધારો થાય છે. ૪૦.

મન અને પવન હૃદયમાં સ્થિર કરવાથી સ્વરૂપ-જ્ઞાન પ્રગટે છે.

ક મળહે ગતિર્વાયોઃ, સંક્રમઃ ક ક વિશ્રમઃ ? ।

કા ચ નાહીતિ જાનીયાત્, તત્ર ચિત્તે સ્થિરીકૃતે ॥ ૪૧ ॥

વાયુની ગતિ ક્યા મંડળમાં છે ? ક્યા તત્ત્વમાં સંક્રમ-પ્રવેશ અને ક્યાં બંધ વિશ્રામ પામે છે ? અત્યારે કંઈ નાહી ચાલે છે ? આ સર્વ હૃદયમાં પવન અને મનને સ્થિર કરવાથી બાબી શકાય છે. ૪૧.

તેમાં મંડલો કહે છે—

મળહાનિ ચ ચત્વારિ, નાસિકાવિવરે વિદુઃ ।

મૌમ-ધારુણ-વાયવ્યાગ્રેયાલ્યાનિ યથોત્તરમ્ ॥ ૪૨ ॥

પાર્શ્વિવ, વાહુજી, વાયવ્ય અને આગ્નેય આ ચાર મંડલો અનુક્રમે નાસિકાના વિવરમાં રહેલાં બાજુવાં. ૪૨.

પાર્થિવ-મંડલત્વં સ્વરૂપ કહે છે—

પૃથિવીબીજસંપૂર્ણ, વજ્રલાઞ્છનસંયુતમ્ ।

ચતુરસ્રં દ્રુતસ્વર્ણ-પ્રભં સ્યાદ્ ભૌમમણ્ડલમ્ ॥ ૪૩ ॥

ક્ષિતિલક્ષણ પૃથિવી-બીજ, તે વડે જેનો મધ્યભાગ વ્યાપ્ત છે, ચાર ખૂણાવાળું, ખૂણામાં વજ્રના લાંછનથી યુક્ત, તપાવેલા પ્રવાહી સુવર્ણના વર્ણુ સરખું પાર્થિવ-મંડલ છે ૪૩.

પાર્થિવ-બીજ ‘અ’ અક્ષર છે, કેટલાક ‘લ’ અને ‘ક્ષ’ પણ કહે છે.

હવે વાદ્ય-મંડલત્વં સ્વરૂપ કહે છે—

સ્યાદર્ધચન્દ્રસંસ્થાન, વારુણાક્ષરલાઞ્છિતમ્ ।

ચન્દ્રામમમૃતસ્યન્દ-સાન્દ્રં વારુણમણ્ડલમ્ ॥ ૪૪ ॥

અષ્ટમીના અર્ધચંદ્રાકાર સરખું વાદ્યના ‘વ’ કાર ચિહ્નથી યુક્ત, ચંદ્ર સરખું ઉભરવલ અને અમૃત ઝરવા વડે કરીને તેની બહુલતાવાળું વાદ્ય-મંડલ સમજવું. ૪૪. હવે વાયવ્ય-મંડલત્વં સ્વરૂપ કહે છે—

સ્તિગ્ધાઞ્જનધનચ્છાયં, સુદૃઢં ચિન્દુસંકુલમ્ ।

દુર્લભ્યં પવનાક્રાન્તં, ચચ્ચલં વાયુમણ્ડલમ્ ॥ ૪૫ ॥

તેલ-મિશ્રિત અંજન સરખું ગાઢ સ્થામ-કાંતિવાળું, ગોળાકાર, બિન્દુઓનાં ચિહ્નોથી વ્યાપ્ત, દુઃખે કરી દેખી શકાય તેવું, ચારે બાજુ પવન-બીજ ‘ય’ કારથી કબાએલ, અંચળ, વાયુમંડલ છે ૪૫. હવે આગ્નેય-મંડલત્વં સ્વરૂપ કહે છે—

ઊર્ધ્વજ્વાલાંચિતં મીમં, ત્રિકોણં સ્વસ્તિકાઙ્ગિતમ્ ।

સ્ફુર્લિંગપિઙ્ગં તદ્વીજં, જ્ઞેયમાગ્નેયમણ્ડલમ્ ॥ ૪૬ ॥

જીએ પ્રસરતી જ્વાલાથી યુક્ત, લયાનક, ત્રણ ખૂણાવાળું, ખૂણામાં સાથીયાના ચિહ્નથી યુક્ત, અગ્નિના કળીયા સરખા પીળા વર્ણવાળું અને અગ્નિના બીજ ‘રેફ’થી યુક્ત આગ્નેય-મંડલ બાણુ. ૪૬. અશ્રદ્ધાવાળાના યોધ માટે કહે છે—

અભ્યાસેન સ્વસંવેદ્યં, સ્યાન્મણ્ડલચતુષ્ટયમ્ ।

ક્રમેણ સંચરન્નત્ર, વાયુજ્ઞેયશ્ચતુર્વિધઃ ॥ ૪૭ ॥

આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાથી અતુલવ દ્વારા ચારે મંડળો જાણી શકાય છે. અહિં ચારે મંડળમાં સંચાર થતો વાયુ મંડલના ભેદોથી ચાર પ્રકારનો થાય છે, તે ક્રમસર કહે છે. ૪૭.

નાસિકારન્નપ્રમાપૂર્ય, પીતવર્ણઃ સ્નેર્વૈરહન્ ।

કવોળ્લોઽષ્ટાઙ્ગુલઃ સ્વચ્છો, ભવેદ્ વાયુઃ પુરન્દરઃ ॥ ૪૮ ॥

પૃથિવી-તત્ત્વનો પુરંદર નામનો વાયુ પીળા વર્ણવાળો, કંઈક ઉષ્ણ અને કંઈક શીત-સ્પર્શવાળો, સ્વચ્છ, ધીમે ધીમે વહેન થતો, નાસિકાના વિવરને પૂરીને આઠ આંગળ બહાર વહેન થાય છે. ૪૮ તથા—

ધ્રુવલઃ શીતલોઽધસ્તાત્, ત્વરિતત્ત્વરિતં વહન્ ।

દ્વાદશાઙ્ગુલમાનશ્ચ, વાયુર્વરુણ ઉચ્યતે ॥ ૪૯ ॥

ઉગ્ગમવલ વર્ણવાળા, ઠંડા સ્પર્શવાળા, નીચે ઉતાવળા ઉતાવળા બાર અંગુલ-પ્રમાણ વહેન થતા વાયુને જળતત્ત્વનો વરુણવાયુ કહે છે. ૪૯. તથા—

ઉષ્ણઃ શીતશ્ચ કૃષ્ણશ્ચ, વહંસ્તિર્યગનારતમ્ ।

ષટ્કુલપ્રમાણશ્ચ, વાયુઃ પવનસંજ્ઞિતઃ ॥ ૫૦ ॥

પવન નામનો વાયુ કંઈક ઉષ્ણ અને કંઈક ઠંડો, કાળા વર્ણવાળો હંમેશાં છ અંગુલ-પ્રમાણ નિઃશ્ચે વહેન થાય છે. ૫૦. તથા—

બાલાદિત્યસમજ્યોતિરત્યુષ્ણશ્ચતુરઙ્ગુલઃ ।

આવર્તવાન્ વહન્નુર્ધ્વં, પવનો દહનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૧ ॥

અગ્નિતત્ત્વ-સ્વરૂપ હેન નામનો વાયુ ઉગતા સૂર્ય-સમાન લાલ વર્ણવાળો, અતિ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો, વંટોળીયા માફક ઉંચે ચાર અંગુલ વહેન થતો કહેલો છે. ૫૧. કયા વાયુમાં કયું કાર્ય કરતું ? તે કહે છે—

ઇન્દ્રં સ્તમ્ભાદિકાર્યેષુ, વરુણં શસ્ત્રકર્મસુ ।

વાયું મલિનલોલેષુ, વશ્યાદૌ વહ્ નિમાદિશેત્ ॥ ૫૨ ॥

પુરંદર વાયુ વહે, ત્યારે સ્તંભનાદિક કાર્યો, વરુણ વાયુમાં સારાં કાર્યો કરવાં, મલિન અને અપળ કાર્યો પવન-વાયુમાં, વશીકરણ આદિ કાર્યો અગ્નિ નામનો વાયુ ચાલતો હોય ત્યારે કરવાં. ૫૨.

હવે પ્રારંભ કરેલા કાર્યોમાં કાર્યપ્રશ્ન-સમયે જે વાયુ વહેન થતો હોય, તેનું ફલ ચાર શ્લોકોથી કહે છે—

છત્ર-ચામર-હસ્ત્યશ્વારમ-રાજ્યાદિસંપદમ્ ।

મનીષિતં ફલ વાયુઃ, સમાચષ્ટે પુરન્દરઃ ॥ ૫૩ ॥

રામા-રાજ્યાદિસંપૂર્ણે, પુત્રસ્વજનવન્ધુભિઃ ।

સારેણ વસ્તુના ચાપિ, યોજયેદ્ વરુણઃ સ્થગાત્ ॥ ૫૪ ॥

કૃષિ-સેવાદિકં સર્વયપિ સિદ્ધં વિનશ્યતિ ।

મૃત્યુમીઃ કલહો વૈરં, ત્રાસશ્ચ પવને ભવેત્ ॥ ૫૬ ॥

મયં શોકં રુજં દુઃખં, વિપ્નગ્નૂહપરમ્પરામ્ ।

સસૂચયેદ્ વિનાશં ચ, દહનો દહનાત્મકઃ ॥ ૫૬ ॥

પુરંદર નામનો વાયુ વહન થતો હોય તે વખતે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો, અગર પોતે કાર્યારંભ કરે તો, છત્ર, આમર, હાથી, ઘોડા, આરામ, રામા, 'રાત્યાદિ' સંપત્તિની અને મનોવાંछિત ક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૩.

જળતત્ત્વ અગર વરુણવાયુ વહેતો હોય, ત્યારે પ્રશ્ન કરે કે કાર્યારંભ કરે તો તરત વલ્લભ સ્ત્રી, સંપૂર્ણ રાત્યાદિ, પુત્ર, સ્વજન, ખંડુઓ અને સારભૂત ઉત્તમ વસ્તુઓની સાથે યોગ કરાવે. પ્રશ્ન કે કાર્યારંભ-સમયે પવનનામનો વાયુ વહેતો હોય, તો તૈયાર થએલી ખેતી, સેવા આદિ સર્વ કાર્ય ક્ષણ દેવાની તૈયારીમાં હોય તો, તે નિષ્ફળ થાય છે અને મહેનત છૂટી પડે છે, તથા મૃત્યુ-ભય, કબ્જિયો, વૈર અને ત્રાસ થાય છે. દહન-સ્વભાવવાળો અગ્નિનામનો વાયુ વહેતો હોય, ત્યારે પ્રશ્ન કે કાર્યારંભ કરે તો ભય, શોક, રોગ, દુઃખ વિપ્ન-સમૂહની પરંપરા અને ધન-ધાન્યાદિનો વિનાશ સૂચવે છે. ૫૩-૫૪-૫૫-૫૬.

આ ચારે વાયુનું અતિસૂક્ષ્મ ક્ષણ બતાવે છે—

શશાદ્ક-રવિમાર્ગેણ, વાયવો મળ્હલેષ્વમી ।

વિશન્તઃ શુભદાઃ સર્વે, નિષ્ક્રામન્તોઽન્યથા સ્મૃતાઃ ॥ ૫૭ ॥

ચંદ્ર અને સૂર્ય એટલે હાથી અને જમણી નાડીમાં આ ચારે મંડળમાં પ્રવેશ કરતા પુરંદરાદિક સર્વ વાયુઓ શુભ ક્ષણ અને બહાર નીકળતા અશુભ ક્ષણ આપનાર થાય છે. ૫૭.

પ્રવેશ અને નિર્ગમમાં શુભ તથા અશુભપણાનું કારણ કહે છે—

પ્રવેશસમયે વાયુર્જીવો મૃત્યુસ્તુ નિર્ગમે ।

ઉચ્યતે જ્ઞાનિમિસ્તાદ્ક, ફલમપ્યનયોસ્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

વાયુ જ્યારે મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે અને બહાર નીકળે ત્યારે, તે મૃત્યુ કહેવાય, આ કારણે બનેલું ક્ષણ જ્ઞાનીઓએ તેવા પ્રકારનું કહેલું છે. અર્થાત્ વાયુ પૂરક રૂપે મંડળમાં પ્રવેશ કરે-નાસિકાની અંદર અહણ કરાતો હોય, ત્યારે જો કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કાર્યારંભ કરે તો તે કાર્ય સિદ્ધ થાય, અને રેચકરૂપે મંડળ બહાર નીકળે, ત્યારે પ્રશ્ન કરે કે કાર્ય-પ્રારંભ કરે, તો તે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. ૫૮.

હવે નાડીના લેહથી પવનનું શુભ, અશુભ અને મધ્યમપણું બે શ્લોકોથી કહે છે—

પથેન્દોરિન્દ્ર-વરુણૌ, વિશન્તૌ સર્વસિદ્ધિદૌ ।

રવિમાર્ગેણ નિર્યાન્તૌ, પ્રવિશન્તૌ ચ મધ્યમૌ ॥ ૫૯ ॥

દક્ષિણેન વિનિર્યાન્તૌ, વિનાશાયોનિલાનલૌ ।

નિઃસરન્તૌ વિજ્ઞન્તૌ ચ, મધ્યમાવિતરેણ તુ ॥ ૬૦ ॥

ચંદ્ર-હાથી નાડીના માર્ગે પ્રવેશ કરતાં પુરંદર અને વરુણ વાયુ સર્વ સિદ્ધિઓ આપનાર થાય છે. અને સૂર્ય-જમણી નાડીના માર્ગે અર્થાત્ જમણી નાસિકાના વિવરમાંથી નીકળતા અને પ્રવેશ કરતા તે અને વાયુઓ મધ્યમ ફળ આપનાર થાય છે. જમણી નાસિકામાંથી નીકળતા પવન અને હલન વાયુ દરેક કાર્યના વિનાશક અને હાથી નાસિકામાંથી નીકળતા કે પ્રવેશ કરતા તે અને વાયુ મધ્યમ ફળ આપનાર થાય છે. ૫૬-૬૦. નાડીઓ કહે છે—

इहा च पिङ्गला चैव, सुषुम्णा चेति नादिकाः ।

શશિ-સૂર્ય-શિવસ્થાનં, વામ-દક્ષિણ-મધ્યગાઃ ॥ ૬૧ ॥

હાથી બાજુએ રહેલી નાડીને ઈડાનાડી કહે છે અને તેમાં ચંદ્રનું સ્થાન છે. જમણી નાડીને પિંગલા અને તેમાં સૂર્યનું સ્થાન છે. અનેની વચ્ચેમાં રહેલી સુષુમ્ણા નાડી છે, તેમાં મોક્ષનું સ્થાન માનેલું છે. ૬૧. આ ત્રણેમાં વાયુ-સંચારનાં ફળ બે શ્લોકોથી જણાવે છે—

पीपूषमिव वर्षन्ती, सर्वगात्रेषु सर्वदा ।

વામાઽમૃતમયી નાદી, સંમતાઽમીષ્ટસૂચિકા ॥ ૬૨ ॥

वहन्त्यनिष्टसंज्ञित्री, संहर्त्री दक्षिणा पुनः ।

સુષુમ્ણા તુ મવેત્ સિદ્ધિ-નિર્વાળફલકારણમ્ ॥ ૬૩ ॥

શરીરનાં સર્વ ગાત્રોમાં નિરંતર અમૃતવૃદ્ધિ કરતી હોય, તેમ મનોવાંછિત કાર્યને સૂચવનારી હાથી નાડીને અમૃતમય માનેલી છે. તથા વહન થતી જમણી નાડી અનિષ્ટ ફળ સૂચવનારી છે, તથા કાર્ય-નાશ કરનારી છે. તથા સુષુમ્ણા નાડી અભિમાદિ આઠ મહાસિદ્ધિઓ તથા મોક્ષના કારણરૂપ છે. આનો પરમાર્થ એ સમજવો કે સુષુમ્ણા નાડીમાં ધ્યાન કરવાથી દૂકા કાળમાં એકાગ્રતા થવા પૂર્વક લાંબા સમય સુધી તે ધ્યાન-સંતતિ ટકી રહે છે અને તેથી થોડા કાળમાં ઘણાં કર્મોના નાશ થાય છે અને નિર્જરા મેળવી શકાય છે. આ કારણથી તેમાં મોક્ષનું સ્થાન માનેલું છે. વળી સુષુમ્ણા નાડીમાં પવનની ગતિ ઘણી મંદ હોય છે, તેથી મન પણ સહેલાઈથી સ્થિર થાય છે. મન અને પવન સ્થિર થવાથી સંયમ સહેલાઈથી સાધી શકાય છે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એક જ સ્થળે કરવામાં આવે, તેને સંયમ કહે છે. આ સંયમ સિદ્ધિઓનું કારણ છે, માટે જ આ નાડીને મોક્ષનું કારણ ગણેલું છે. ૬૨-૬૩. હાથી અને જમણી નાડી વહન થતી હોય, ત્યારે ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરવાં, તે જણાવે છે—

वामैवाभ्युदयादीष्ट-शस्तकार्येषु समता ।

દક્ષિણા તુ રતાહાર-યુદ્ધાદૌ દીપ્તકર્મણિ ॥ ૬૪ ॥

યાત્રા, જાન, વિવાહ, નવીન વસ્ત્રાભરણ પહેરવાં, ગામ-નગર-ગૃહ-પ્રવેશ, સ્વજન-મેળાપ,

શાંતિક, પૌષ્ટિક, યોગાભ્યાસ, રાજદર્શન, નવીન મૈત્રી કરવી, ખીજ-વપન, વગેરે અભ્યુદય અને ઈષ્ટ કાર્યોના પ્રારંભકાળે ડાળી નાડી અને ભોજન, યુદ્ધ, મંત્ર-સાધના, દીક્ષા, સેવાકર્મ, વેપાર, ઔષધ, ભૂત-પ્રેતાદિ સાધન ખીજ પશુ તેવાં રૌદ્રકાર્યોમાં સૂર્યનાડી સારી બહુવી. ૬૪. ફરી પશુ ડાળી જમણી નાડીના વિષય-વિભાગ કહે છે—

વામા શસ્તોદયે પક્ષે, સિતે કૃષ્ણે તુ દક્ષિણા ।

ત્રીણિ ત્રીણિ દિનાનીન્દુ-સૂર્યયોરુદયઃ શુભઃ ॥ ૬૫ ॥

શુકલપક્ષમાં સૂર્યોદય-સમયે ડાળી નાડીનો ઉદય શ્રેષ્ઠ છે. અને કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય સમયે જમણી નાડીનો ઉદય શ્રેષ્ઠ છે. આ બંને નાડીનો ઉદય ત્રણ દિવસ સુધી શુભ માનેલો છે. વધારે સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવશે. ૬૫.

ઉદયનો નિયમ કહીને અસ્તનો નિયમ કહે છે—

જ્ઞાનાદ્યેનોદયે વાયોઃ, સૂર્યેનાસ્તં શુભાવહમ્ ।

ઉદયે રવિણા ત્વસ્ય, જ્ઞાનાસ્તં શિવં મતમ્ ॥ ૬૬ ॥

જે દિવસે ચંદ્રસ્વરમાં વાયુનો ઉદય શરૂ થાય અને સૂર્યસ્વરમાં તેનો અસ્ત થાય, તે શુભ ગણાય, તથા જે દિવસે સૂર્યનાડીમાં પવનનો ઉદય ચાલુ થાય અને ચંદ્રનાડીમાં અસ્ત થાય, તે પણ કલ્યાણકારી માનેલ છે. ૬૬. એ જ હકીકત વિસ્તારથી ત્રણ શ્લોકો વડે સમજાવે છે—

સિતે પક્ષે દિનારમ્ભે, યત્નેન પ્રતિપદ્દિને ।

વાયોર્વીક્ષેત સંચારં, પ્રજ્ઞસ્તમિતરં તથા ॥ ૬૭ ॥

ઉદેતિ પવનઃ પૂર્વં, જ્ઞાનિન્યેષ ડ્યહં તતઃ ।

સંક્રામતિ ડ્યહં સૂર્યે, જ્ઞાનિન્યેવ પુનસ્ડ્યહમ્ ॥ ૬૮ ॥

વહેદ્ યાવદ્ બૃહત્પર્વ, ક્રમેણાનેન મારુતઃ ।

કૃષ્ણપક્ષે પુનઃ સૂર્યોદયપૂર્વમયં ક્રમઃ ॥ ૬૯ ॥

અજવાળિયા પક્ષના પડવાના દિવસે સૂર્યોદયના પ્રારંભ-સમયે યત્નપૂર્વક પ્રશસ્ત કે અપ્રશસ્ત વાયુના સંચારને જોવો. પ્રથમ ચંદ્રનાડીમાં પવન વહેવો શરૂ થાય છે. તે ૧-૨-૩ ત્રણ દિવસ સુધી સૂર્યોદય-વળતે વહેન થશે. પછીના ૪-૫-૬ એમ ત્રણ દિવસ સૂર્યોદય-વળતે સૂર્યનાડીમાં વહેન થશે. ફરી ત્યાર પછીના ૭-૮-૯ એમ ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમાં પવન વહેન થશે. એવી રીતે પૂર્ણિમા સુધી આ જ ક્રમથી પવન વહેવો ચાલુ રહેશે, એટલે ૧૦-૧૧-૧૨ સૂર્યનાડીમાં, ૧૩-૧૪-૧૫ ચંદ્રનાડીમાં પવન સૂર્યોદય-સમયે વહેન થશે. અધારિયા પક્ષમાં પ્રથમ ૧-૨-૩ સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલુ વહે છે. પછીના ૪-૫-૬ ત્રણ દિવસ ચંદ્રનાડીમાં તેવી રીતે અમાવાસ્યા-પર્વત ક્રમસર ચાલુ વહે છે.

આ વાયુનું વહન આખા દિવસનું ન સમજવું, પરંતુ સૂર્યોદય-સમય માટે છે. પછી તો અઢી અઢી ઘડીએ ચંદ્રનાડીમાં અને સૂર્યનાડીમાં પલટાયા કરે કહેલા નિયમમાં ફેરફાર થાય તો તેનું ફલ અશુભ કે દુઃખદાયક સમજવું. ૬૭-૬૮-૬૯. આ ક્રમમાં ફેરફાર કે પલટો થાય, તો તેના ફળ માટે બે શ્લોકો કહે છે—

ત્રીન્ પક્ષાનન્યથા ત્વેડસ્ય, માસષ્ટકેન પંચતા ।

પક્ષદ્વય વિપર્યાસેઽમીષ્ટવન્તુવિપદ્ ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

ભવેત્ તુ દારુણો વ્યાધિરેકપક્ષં વિપર્યયે ।

દ્વિઙ્યાયહર્ષિપર્યાસે, કલહાદિકમુદિશેત્ ॥ ૭૧ ॥

પૂર્વે કહેલ ચંદ્ર-સૂર્યનાડીનો ફેરફાર ત્રણ પખવાડિયા સુધી ચાલુ રહે, તો તે છ મહિનામાં મૃત્યુ પામે. બે પખવાડિયા વિપરીત ચાલે તો, સ્નેહી-બાંધુને આપત્તિ આવે. એક પખવાડિયું તેમ ચાલે તો, લય'કર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય, અને બે બે ત્રણ દિવસ વિપરીત ચાલે તો, કલહ-કલેશાદિ પેદા થાય. ૭૦-૭૧. તથા—

एक द्वे त्रीण्यहोरात्राण्यर्क एव मरुद् वहन् ।

वर्षेस्त्रિभिर्द्वाभ्याમેकेनान्तायेन्दौ रुजे पुनः ॥ ७२ ॥

આખો દિવસ અને રાત્રિ સૂર્યનાડીમાં જ પવન ચાલુ રહે તો ત્રણ વરસમાં મરણ થાય. તે પ્રમાણે બે રાત્રિ-દિવસ પવન સતત પવન રહે તો, બે વર્ષે મરણ થાય, અને આખા ત્રણ રાત્રિ-દિવસ ચાલુ રહે તો, એક વર્ષે મરણ થાય. અને બે ચંદ્રનાડીમાં તેટલો વખત પવન ચાલુ રહે તો, રોગ ઉત્પન્ન થાય. ૭૨. તથા—

मासमेकं रवावेव, वहन् वायुर्विनिर्दिशेत् ।

अहोरात्रावधि मृत्युं, शवाङ्કે तु धनक्षयम् ॥ ७३ ॥

એક મહિના સુધી સૂર્યનાડીમાં જ પવન ચાલ્યા કરે તો, એક દિવસ-રાત્રિમાં તેનું મૃત્યુ થાય, તેટલો જ વખત ચંદ્રનાડીમાં પવન વહેવાનો ચાલુ રહે તો ધન-નાશ થાય ૭૩. તથા—

वायुस्त्रिमार्गगः क्षसेत्, मध्याह्नात् परतो मृतिम् ।

दशाहं तु द्विमार्गस्थः, संक्रान्तौ मरण दिशेत् ॥ ७४ ॥

ઈડા, પિગલા અને સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીમાં બે પવન સાથે ચાલે તો બે પહોર પછી મૃત્યુ થાય. ઈડા અને પિગલા બંને નાડીમાં સાથે ચાલે તો, કશ દિવસમાં મરણ થાય. ૭૪. તથા—

दशाहं तु वहनिन्दावेवोद्वेग-रुजे मरुत् ।

इतश्चेतश्च यामार्घ्यं, वहन् लाभार्चनादिक्कुत् ॥ ७५ ॥

જો દશ દિવસ સુધી નિરંતર ચંદ્રનાડીમાં જ પવન ચાલે તો, ઉદેગ અને રોગ માટે થાય અને સૂર્ય અને ચંદ્ર એક એક નાડીમાં વારાં, ફરતી અર્ધ અર્ધ પહોર-ચાર ચાર ઘડી સુધી પવન વહેન થાય તો, લાભ અને પૂનર્દિકની પ્રાપ્તિ થાય. ૭૫. તથા—

વિષુવત્સમયગ્રામૌ, સ્પન્દેતે यस્ય ચક્ષુષી ।

અહોરાત્રેણ જાનીયાત્, તસ્ય નાશમસંશયમ્ ॥ ૭૬ ॥

સરખા રાત્રિ-દિવસ હોય અર્થાત્ ઘરાખર ખાર કલાકનો દિવસ અને રાત્રિ પંજી ઘરાખર ખાર કલાકની હોય, એક પંજી ચોક્કસ વર્ષ ન હોય, તે વિષુવત્ દિવસ કહેવાય. વરસમાં એવા જ દિવસ આવે છે. તેવા સમયે જેની આંખો ફરકે, તે એક રાત્રિ-દિવસમા મૃત્યુ પામે. તેમાં સંશય ન રાખવો. ફરકતું એ પંજી વાયુનો વિકાર છે, તેથી ચાલુ અધિકારનો ભંગ થતો નથી. ૭૬. તથા—

પંચાતિક્રમ્ય સંક્રાન્તીર્મુલે વાયુર્વહન્ દિશેત્ ।

મિત્રાર્થહાનીનિસ્તેજોઽનર્થાન્ સર્વાન્મૃતિં વિના ॥ ૭૭ ॥

પવન એક નાડીમાંથી બીજી નાડીમાં જાય, તેને અહિં સંક્રાન્તિ કહે છે. તેથી ઉપરા ઉપર પાંચ સંક્રાન્તિ ગયા પછી છઠી સંક્રાન્તિ વખતે પવન મુખેથી વહેન થાય તો, મિત્ર અને ધનની હાનિ, નિરંતર થવાપણું, ઉદેગ, રોગ, દેશાન્તર-ગમન આદિ મૃત્યુ સિવાયના સર્વ અનર્થજન સૂચન સમજવું ૭૭. તથા—

સંક્રાન્તીઃ સમતિક્રમ્ય, ત્રયોદશ સમીરણઃ ।

વ્રહ્મ વામનાસાયાં, રોગોદ્વેગાદિ સૂચયેત્ ॥ ૭૮ ॥

પૂર્વે કહેલા લક્ષણવાળી તેર સંક્રાન્તિ ઉલ્લંઘન થયા પછી પવન જો ડાબી નાસિકામાંથી ચાલે તો, તે રોગ તથા ઉદેગ આદિ થશે—તેમ સૂચવે છે. ૭૮ તથા—

માર્ગશીર્ષસ્ય સંક્રાન્તિ-કાલાદારમ્ય માસ્તઃ ।

વહન્ પંચાહમાચછે, વત્સરેઽષ્ટાદશે મૃતિમ્ ॥ ૭૯ ॥

માગશર મહિનાના પ્રથમ દિવસે આરંભી સંક્રાન્તિ-કાળથી એક જ નાડીમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન વહ્યા કરે, તો તે દિવસથી અઠારમે વર્ષે મરણ થશે—એમ જાણવું. ૭૯. તથા—

શરત્સંક્રાન્તિકાલાચ્ચ, પંચાહ માસ્તો વહન્ ।

તતઃ પંચદશાવ્દાનામ્, અન્તે મરણમાદિશેત્ ॥ ૮૦ ॥

આસો મહિનાના પ્રથમ દિવસથી આરંભીને એક જ નાડીમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન ચાલુ રહે તો પંદર વર્ષને અંતે મરણ થાય. એમ કહેવું. ૮૦. તથા—

શ્રાવણાદેઃ સમારમ્ય, પંચાહમનિલો વહન્ ।
અન્તે દ્વાદશવર્ષાણાં, મરણં પરિસૂચયેત્ ॥ ૮૧ ॥

વહન્ જ્યેષ્ઠાદિદિવસાદ્, દશાહાનિ સમીરણઃ ।
દિશેન્નવમવર્ષસ્ય, પર્યન્તે મરણં ધ્રુવમ્ ॥ ૮૨ ॥

આરમ્ય ચૈત્રાઘડિનાત્, પંચાહં પવનો વહન્ ।
પર્યન્તે વર્ષષટ્કસ્ય, મૃત્યું નિયતમાદિશેત્ ॥ ૮૩ ॥

આરમ્ય માઘમાસાદેઃ, પંચાહાનિ મરુદ્ વહન્ ।
સંવત્સરત્રયસ્યાન્તે, સંસૂચયતિ પંચતામ્ ॥ ૮૪ ॥

શ્રાવણ મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એક નાદીમાં પવન ચાલે તો, તે ખાર વરસ પછી મરણ સૂચવે છે. જેઠ મહિનાના પ્રથમ દિવસથી દસ દિવસ એક જ નાદીમાં વાયુ ચાલે, તો નવમે વર્ષે નક્ષી તેતું મૃત્યુ થાય. ચૈત્ર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એક જ નાદીમાં પવન વહેન થયા કરે, તો છ વર્ષને અંતે નક્ષી મરણ થાય. મહા મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાંચ દિવસ એક જ નાદીમાં પવન ચાલે, તો ત્રણ વર્ષને અંતે તેતું મરણ થશે-એમ સૂચવે છે. ૮૧-૮૨-૮૩-૮૪ તથા—

સર્વત્ર દ્વિત્રિચતુરો, વાયુઞ્ચેદ્ દિવસાન્ વહેત્ ।

અબ્દમાગૈસ્તુ તે ગ્રોધ્યાઃ, યથાવદનુર્વૈશઃ ॥ ૮૫ ॥

જે જે મહિનામાં પાંચ દિવસ પવન ચાલે છે, તેમ કહ્યું તેમાં એક જ નાદીમાં જે ત્રણ કે ચાર દિવસ જે વાયુ ચાલે, તો આગળ જણાવેલા વર્ષના પાંચ ભાગો કરી તેમાંથી ચાર દિવસ પવન ચાલે તો એક ભાગ જોડો કરવો, ત્રણ દિવસ પવન ચાલે, તો તે વર્ષોમાંથી જે ભાગ ઘટાડવા-એમ યથાયોગ્ય ક્રમસર સમજી લેવું જેમ પાંચ દિવસ લાગલાગટ વાયુ ચાલે તેમાં અઢાર વર્ષ કહેલાં છે. તેથી ચાર દિવસ પવન ચાલે, તો એક દિવસના ભાગમાં ત્રણ વર્ષ, સાત મહિના, છ દિવસ ઘટાડવાથી ચૌદ વર્ષ, ચાર મહિના, ચોવીસ દિવસે મૃત્યુ થાય. એ પ્રમાણે જે ત્રણ દિવસ પવન-વહેનતું ગણિત યથાક્રમ ગણી સમજી લેવું. શરદ આદિના મહિનાઓમાં પણ આ પ્રમાણે ગણતરી સમજી લેવી. ૮૫.

હેવે બીજા પ્રકારથી વાયુ-નિમિત્તે થતું કાલજ્ઞાન જણાવે છે—

અયેદાર્ની પ્રવક્ત્ર્યામિ, કંચિત્ કાલસ્ય નિર્ણયમ્ ।

સૂર્યમાર્ગે સમાશ્રિત્ય, સ ચ પૌષ્ણેઽવગમ્યતે ॥ ૮૬ ॥

હેવે હું હમણું કંઈક કાલ-જ્ઞાનનો નિર્ણય કહીશ. તે કાલ-જ્ઞાન સૂર્યમાર્ગને આશ્રયને પૌષ્ણ કાળમાં જાણી શકાય છે. ૮૬. પૌષ્ણ કાળનું સ્વરૂપ કહે છે—

જન્મક્રસંગતે ચન્દ્રે, સમસસંગતે રવૌ ।

પૌષ્ણનામા મવેત્ કાલો, મૃત્યુનિર્ણયકારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

જન્મનક્ષત્રે ચંદ્રમા હોય અને પોતાની રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય, તથા ચંદ્રમાએ બેટલી જન્મરાશિ ભોગવી, તેટલી જ સૂર્યે સાતમી રાશિ ભોગવી હોય, ત્યારે પૌષ્ણ નામનો કાળ કહેવાય, તે પૌષ્ણકાળ મૃત્યુનો નિર્ણય કરવામાં કારણભૂત છે. એટલે તે કાળમાં મૃત્યુનો નિર્ણય કરી શકાય છે. ૮૭.

તેવા કાળમાં સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલે, તે દ્વારા કાલ-જ્ઞાન કહે છે—

દિનાર્થં દિનમેકં ચ, યદા સૂર્યે મરુદ્ વહન્ ।

ચતુર્દશે દ્વાદશેઽન્વે, મૃત્યવે ભવતિ ક્રમાત્ ॥ ૮૮ ॥

તે પૌષ્ણ કાળમાં બે અર્ધો દિવસ સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલુ રહે, તો ચૌદમે વર્ષે અને આઠો દિવસ ચાલે, તો બારમે વર્ષે મૃત્યુ થાય. ૮૮. તથા—

તથૈવ ચ વહન્ વાયુઃ, અહોરાત્રં દ્વચહં ત્ર્યહમ્ ।

દશમાષ્ટમ-પષ્ટાન્વેષ્વન્તાય ભવતિ ક્રમાત્ ॥ ૮૯ ॥

તેવી જ રીતે તે પૌષ્ણકાળમાં એક રાત્રિ-દિવસ, બે કે ત્રણ દિવસ સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલે, તો અતુકમે દશમે, આઠમે, કે છઠ્ઠે વર્ષે મૃત્યુ થાય. ૮૯. તથા—

વહન્ દિનાનિ ચત્વારિ, તુર્યેઽન્વે મૃત્યવે મરુત્ ।

સાત્રીત્યહઃસહસ્રે તુ, પચ્ચાહાનિ વહન્ પુનઃ ॥ ૯૦ ॥

તે જ પ્રમાણે ચાર દિવસ સુધી સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલુ રહે, તો ચોથે વર્ષે અને પાંચ દિવસ ચાલુ રહે, તો એક હજાર, એ'શી દિવસે એટલે ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય. ૯૦. તથા—

एकद्वित्रिचतुःपंच-चतुर्विंशत्यहःशयात् ।

પહાદીન્ દિવસાન્ પંચ, શોધયેદિહ તદ્ યથા ॥ ૯૧ ॥

એક સૂર્યનાડીમાં છ, સાત, આઠ, નવ, દશ દિવસ સુધી પવન વહેવાનો ચાલુ રહે, તો ૧૦૮૦ દિવસોમાંથી એક ચોવીસી, બે ચોવીસી, ત્રણ ચોવીસી, ચાર ચોવીસી અને પાંચ ચોવીસી અતુકમે ઘટાડે, તે આ પ્રમાણે-ચાર શ્લોકો વડે વિસ્તારથી સમજાવે છે ૯૧

षट्कं दिनानामध्यर्कं, वहमाने समीरणे ।

જીવત્યહનાં સહસ્રં પટ્પંચાશદિવસાધિકમ્ ॥ ૯૨ ॥

સૂર્યનાડીમાં છ દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો એક ચોવીસી ઓછી કરવાથી ૧૦૫૬ દિવસ છે. ૯૨ તથા—

સહસ્રં સાષ્ટકં જીવેદ્, વાયૌ સપ્તાહવાહિનિ ।

સષટ્ત્રિંશત્ત્રયશર્તી, જીવેદ્દશાહવાહિનિ ॥ ૧૩ ॥

સાત દિવસ લાગલાગટ પવન ચાલ્યા જ કરે, તો એક હજાર ને આઠ દિવસ તથા આઠ દિવસ ચાલે, તો નવસો છત્રીશ દિવસ તે જીવે. ૯૩. તથા—

एकत्रैव नवाहानि, तथा वहति मारुते ।

अह्नामष्टशतं जीवेच्चत्वारिंशदिनाधिकम् ॥ ૧૪ ॥

નવ દિવસ સુધી સતત પવન સૂર્યનાડીમાં વહ્યા કરે, તો આઠસો ચાલીશ દિવસ જીવે. નવસો છત્રીશમાંથી ચાર ચોવીશી=૯૬ બાક કરતાં આ સંખ્યા આવે છે. ૯૪. તથા—

तथैव वायौ प्रवहत्येकत्र दश वासरान् ।

विंशत्यभ्यधिकामह्નાं, जीवेत् सप्तशर्तી ध्रुवम् ॥ ૧૫ ॥

તેવી જ રીતે પૌષ્ણ કાળમાં એક નાડીમાં દશ દિવસ વાયુ વહન થાય, તો સાતસે વીશ દિવસ જીવે. આઠસો ચાલીશમાંથી પાંચ ચોવીશી =૧૨૦ બાક કરતાં આ જ સંખ્યા આવે. ૯૫. તથા—

एकद्वित्रिचतुःपंच-चतुर्विंशत्यहःक्षयात् ।

एकादशादिपञ्चाहान्यत्र शोध्यानि तद् यथा ॥ ૧૬ ॥

૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ દિવસ સુધી એક નાડીમાં પવન સતત ચાલુ રહે, તો અતુકમે સાતસો વીશમાંથી અતુકમે ૧-૨-૩-૪-૫ ચોવીશીના દિવસો બાક કરવા. ૯૬. એ જ વાતને સ્પષ્ટ સમજાવે છે—

एकादश दिनान्यर्क-नाड्यां वहति मारुते ।

षण्णवत्यधिकान्यह्નાं, षट् शतान्येव जीवति ॥ ૧૭ ॥

પૌષ્ણ કાળમાં સૂર્યનાડીમાં અગ્નીઆર દિવસ વાયુ સતત ચાલ્યા કરે, તો તે છસો છન્નુ દિવસ જીવે સાતસો વીશમાંથી એક ચોવીશી બાક કરવાથી એટલી સંખ્યા આવે. ૯૭. તથા—

तथैव द्वादशाहानि, वायौ वहति जीवति ।

दिनानां षट्शतीमष्टचत्वारिंशत्समन्विताम् ॥ ૧૮ ॥

તે જ પ્રમાણે બાર દિવસ વાયુ વહન ચાલુ રહે, તો છસો અઠતાલીશ દિવસ જીવે. ઉપલી સંખ્યામાંથી એ ચોવીશી = ૪૮ બાક કરતાં આ સંખ્યા આવે. ૯૮. તથા—

त्रयोदश दिनान्यर्क-नाडीचारिणि मारुते ।

जीवेत् पचशतीमह्નાं, पट्सप्ततिदिनाधिकाम् ॥ ૧૯ ॥

તે જ પ્રમાણે તેર દિવસ સુધી સૂર્યનાડીમાં સતત પવન ચાલુ રહે, તો પાંચસો છેતર દિવસ જીવે, છસો અડતાલીશમાંથી ત્રણ ચોવીશી = ૭૨ ઘટાડવાથી આટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૯૯. તથા—

ચતુર્દશ દિનાન્યેવં, પ્રવાહિણિ સમીરણે ।

અશ્વીત્યમ્બધિકં જીવેદ્, અહ્નાં શતચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

તે જ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો ચારસો એ'શી દિવસ જીવે. છસો અડતાળીશમાંથી ચાર ચોવીશી = ૯૬ બાદ કરવાથી આટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૧૦૦. તથા—

તથા પંચદશાહાનિ, યાવદ્ વહતિ મારુતે ।

જીવેત્ ષષ્ટિદિનોપેતં, દિવસાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

તે પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી પવન ચાલુ રહે, તો ત્રણસો સાઠ દિવસ તે જીવે. ચારસો એ'શીમાંથી પાંચમી ચોવીશી બાકી કરતાં એટલે એકસો વીશ દિવસ બાદ કરતાં તેટલી સંખ્યા આવે. ૧૦૧. તથા—

અકલ્પિતચતુર્ધાનિ—દ્વાદશાહક્રમસયાત ।

ષોડશાહ્યાનિ પંચાહન્યત્ર શોધ્યાનિ તદ્ યથા ॥ ૧૦૨ ॥

સોળથી માંડી પાંચ દિવસ પર્થત સૂર્યનાડીમાં પવન ચાલે, તો અર્થાત્ સોળ, સત્તર, અઠાર, એગણીશ અને વીશ દિવસ સુધી એક સૂર્યનાડીમાં પવન સતત ચાલ્યા કરે, તો ત્રણસે' સાઠ દિવસોમાંથી એક દિવસે એક બાર, બીજે દિવસે બે બાર, ત્રીજા દિવસે ત્રણ બાર, ચોથા દિવસે ચાર વખત બાર અર્થાત્ $૧૨ \times ૪ = ૪૮$ અને પાંચમા દિવસે પાંચ વખત બાર ($૫ \times ૧૨ = ૬૦$) એમ ક્રમસર બાદ કરતાં બાકી રહેલા દિવસો સુધી તે જીવે. તે હવે સમજાવે છે. ૧૦૨.

પ્રવહત્યેકનાસાયાં, ષોડશાહ્યાનિ મારુતે ।

જીવેત્ સહાષ્ટચત્વાર્શતં દિનશતત્રયમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

લાગલાગટ સોળ દિવસ સુધી પિંગલા કે ગમે તે એક નાસિકામાં પવન વહ્યા કરે, તો તે ત્રણસો અડતાલીશ દિવસ જીવે. ૩૬૦માંથી એક બાર-૧૨ બાદ કરતાં તેટલી સંખ્યા આવે. ૧૦૩. તથા—

વહમાને તથા સપ્તદશાહ્યાનિ સમીરણે ।

અહ્નાં શતત્રયે મૃત્યુશ્ચતુર્વિંશતિસંયુતે ॥ ૧૦૪ ॥

તે જ પ્રમાણે સત્તર દિવસ એક નાડીમાં પવન વહેતો રહે, તો ત્રણસે' ચોવીશ દિવસ તે જીવતો રહે. ૩૪૮માંથી બે બાર=૨૪ બાદ કરતાં તેટલા જ રહે. ૧૦૪. તથા—

પવને વિચરત્યષ્ટાદશાહાનિ તથૈવ ચ ।

નાશોઽષ્ટાશીતિસંયુક્તે, ગતે દિનશતદ્વયે ॥ ૧૦૫ ॥

અઢાર દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો ખસે અઠ્યાસી દિવસે મૃત્યુ થાય. ૩૨૪માથી ત્રણ ખાર=૩૬ બાદ કરતાં તેટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૧૦૫. તથા—

વિચરત્યનિલે તદ્વદ્, દિનાન્યેકોનવિંશતિમ્ ।

ચત્વારિંશદ્યુતે યાતે, મૃત્યુર્દિનશતદ્વયે ॥ ૧૦૬ ॥

પૂર્વની જેમ ઓગણીશ દિવસ વાયુ ચાલે, તો ખસે ચાલીશ દિવસ જીવે ખસે અઠ્યાસીમાથી ચાર ગુણા ખાર=૪૮ બાદ કરવાથી તેટલા દિવસની સંખ્યા આવે. ૧૦૬ તથા—

વિંશતિ દિવસાનેકનાસાચારિણિ મારુતે ।

સાશીતૌ વાસરશતે, ગતે મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૧૦૭ ॥

એક જ નાદીમાં વીશ દિવસ સુધી પવન ચાલ્યા કરે, તો એકસો એ'શીમા દિવસે નક્કી મૃત્યુ થાય. ખસે ચાલીશમાથી પાંચ ખાર=૬૦ બાદ કરતાં એટલા જ દિવસ બાકી રહે. ૧૦૭. તથા—

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-दिनषट्क्रमसयात् ।

एकविंशादिपञ्चाहान्यत्र शोध्यानि तद् यथा ॥ ૧૦૮ ॥

એકવીશથી માડી પચ્ચીશ દિવસ સુધી સૂર્યનાદીમાં પવન ચાલુ રહે, તો કેમસર એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ છક્કા બાદ કરવા. ૧૦૮. તે કેમ સમજાવે છે—

एकविंशत्यह त्वर्क-नाडीवाहिनि मारुते ।

चतुःसप्ततिसंयुक्ते, मृत्युर्दिनशते भवेत् ॥ ૧૦૯ ॥

આગળ કહેલ પૌષ્ણકાળમાં એકવીશ દિવસ સુધી સૂર્યનાદીમાં પવન ચાલતો હોય, તો એકસો ચુ'સોતેર દિવસે તેડું મૃત્યુ થાય. એકસો એ'શીમાથી એક છક્કો બાદ કરતાં તેટલા જ બાકી રહે. ૧૦૯. તથા—

द्वाविंशतिदिनान्येवं, स द्विपञ्चावहःशते ।

पद्दिनोनैः पंचमासैस्त्रयोविंशत्यहानुगे ॥ ૧૧૦ ॥

તે પ્રમાણે બાવીશ દિવસ પવન ચાલે, તો એકસો બાસઠ દિવસ જીવે, ત્રેવીશ દિવસ પવન એક નાદીમાં ચાલે, તો છ દિવસ ન્યૂન પાંચ મહિના જીવે. બે અને ત્રણ છક્કા અનુક્રમે બાદ કરવાથી તેટલી સંખ્યા બાકી રહે. ૧૧૦. તથા—

તથૈવ વાયૌ વહતિ, ચતુર્વિંશતિવાસરીમ્ ।

વિંશત્યભ્યધિકે મૃત્યુર્મૈવેદ્ દિનશતે ગતે ॥ ૧૧૧ ॥

ઓવીશ દિવસ સુધી તે પ્રમાણે વાયુ એક નાદીમાં વહન ચાલુ રહે, તો એકસો વીશ દિવસે મૃત્યુ થાય. એકસો ચુમ્ભાલીશમાંથી ચાર છઠ્ઠા=૨૪ બાદ કરવાથી તેટલી સંખ્યા આવે. ૧૧૧. તથા—

પંચવિંશત્યહં ચૈવં, વાયો માસત્રયે મૃતિઃ ।

માસદ્વયે પુનર્મૃત્યુઃ, પર્દિવિંશતિદિનાનુગે ॥ ૧૧૨ ॥

પચ્ચીશ દિવસ વાયુ ચાલુ રહે, તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય. એકસો વીશમાંથી પાંચ છઠ્ઠા=૩૦ ઓછા કરવાથી તેટલા જ બાકી રહે. તથા છવીશ દિવસ વાયુ વહન થાય તો બે મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૧૨. તથા—

સપ્તવિંશત્યહં વહેત્, નાશો માસેન જાયતે ।

માસાર્ધેન પુનર્મૃત્યુરષ્ટાવિંશત્યહાનુગે ॥ ૧૧૩ ॥

સપ્તાવીશ દિવસ પવન ચાલુ રહે, તો એક મહિને મૃત્યુ થાય. અઠ્ઠાવીશ દિવસ તેમ પવન ચાલે તો પંદર દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૧૩. તથા—

एकोनविंशदहगे, मृतिः स्याद् दशमेऽहनि ।

त्रिंशदिनीचरे तु स्यात्, पंचत्वं पंचमेऽदिने ॥ ૧૧૪ ॥

એગણત્રીશ દિવસ વાયુ ચાલે તો દશમે દિવસે મરણ અને ત્રીશ દિવસ સુધી વાયુ ચાલુ રહે, તો પાંચમે દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૧૪. તથા—

एकत्रिंशदहचरे, वायौ मृत्युर्दिनत्रये ।

द्वितीयदिवसे नाशो, द्वात्रिंशदहवाहिनि ॥ ૧૧૫ ॥

એકત્રીશ દિવસ પવન વહે, તો ત્રણ દિવસે અને બત્રીશ દિવસ પવન વહે, તો બે દિવસે મૃત્યુ સમજવું. ૧૧૫.

હવે સૂર્યનાદીના ચારનો ઉપસંહાર કરી ચંદ્રનાદીના ચારને કહે છે—

त्रयस्त्रिंशदहचरे, त्वेकाहेनापि पचता ।

एवं यदीन्दुनाड्यां स्यात्, तदा व्याध्यादिकं दिशेत् ॥ ૧૧૬ ॥

એ પ્રમાણે સૂર્યનાદીમાં તેત્રીશ દિવસ સુધી પવન ચાલુ રહે, તો એક જ દિવસમાં મૃત્યુ થાય. ચંદ્રનાદી એટલે ડાળી નાસિકામાં એ પ્રમાણે પવન ચાલુ રહે, તો મૃત્યુ ન થાય, પરંતુ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે વ્યાધિ, મિત્રનાશ, મહાભય, સ્વદેશ-વિરહ, ધન-પુત્રાદિકનો નાશ, રાજ-વિનાશ, હુકાળ આદિ થાય. ૧૧૬.

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—

અધ્યાત્મં વાયુમાશ્રિત્ય, પ્રત્યેક સૂર્ય-સોમયોઃ ।

एवमभ्यासयोगेन, जानीयात्, कालनिर्णयम् ॥ ૧૧૭ ॥

શરીરની અંદર રહેલા વાયુને આશ્રીને સૂર્ય-ચંદ્રના વાયુનો અભ્યાસ કરી કાલનો નિર્ણય બહુવો. ૧૧૭.

બાહ્ય કાલ-લક્ષણ જણાવે છે—

आध्यात्मिकविपर्यासः, संभवेद् व्याधितोऽपि हि ।

तन्निश्चयाय बध्नामि, बाह्यं कालस्य लक्षणम् ॥ ૧૧૮ ॥

કહાચ વ્યાધિ કે રોગ ઉત્પન્ન થવાથી પણ શરીર સંબંધી વાયુનો ફેરફાર થઈ બાંધ છે, માટે કાલ-જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવા કાલનું બાહ્ય લક્ષણ બાંધું છું ૧૧૮.

नेत्र-श्रोत्र-शिरोमेदात्, स च त्रिविधलक्षणः ।

निरीक्ष्यः सूर्यमाश्रित्य, यथेष्टमपरः पुनः ॥ ૧૧૯ ॥

નેત્ર, કાન અને મસ્તકના લેદથી ત્રણ પ્રકારના લક્ષણને જણાવનારા આ બાહ્ય કાળને સૂર્યને અવલંબીને બેવો અને તે સિવાય અન્ય કાળના લેદને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે બેવો. ૧૧૯. તેમાં નેત્રલક્ષણ કહે છે—

वामे तत्रेक्षणे पद्मं, षोडशच्छदमैन्दवम् ।

जानीयाद् भानवीयं तु, दक्षिणे द्वादशच्छदम् ॥ ૧૨૦ ॥

કાબા નેત્રમા સોળ પાંખડીવાળું ચંદ્રવિકાસી કમળ વિચારવું. જમણા નેત્રમાં બાર પાંખડીવાળું સૂર્ય-વિકાસી કમળ ભાવવું. ૧૨૦.

खद्योतद्युतिवर्णानि, चत्वारि च्छदनानि तु ।

प्रत्येकं तत्र दृश्यानि, स्वाङ्गुलीविनिपीडनात् ॥ ૧૨૧ ॥

શુક્રના ઉપદેશાનુસાર પોતાની અંગુલીઓથી આંખ દબાવીને દરેક કમળની ચાર પાંખડીઓ ઝળહળતી દેખવી. ૧૨૧. તેમાં—

सोमाघो भ्रूलताऽपाङ्ग-प्राणान्तिकदलेषु तु ।

दले नष्टे क्रमान्मृत्युः, षट्-त्रि-युगैकमासतः ॥ ૧૨૨ ॥

ચંદ્રસંબંધી કમળમાં હેઠળની ચાર પાંખડીઓ ન દેખાય, તો છ મહિને, બૃહદી પાસેની પાંખડી ન દેખાય. તો ત્રણ મહિને, આંખના ખૂણા તરફની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો બે મહિને અને કાન તરફની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો એક મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૨૨ તથા—

બ્રહ્મદ્વારે પ્રસર્પન્તી, પંચાહં ધૂમમાલિકામ્ ।

ન ચેત્ પથ્યેત્ તદા જ્ઞેયો, મૃત્યુઃ સંવત્સરૈસ્ત્રિભિઃ ॥ ૧૨૮ ॥

બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ફેલાતી શુરુના ઉપદેશથી જોવા લાયક એવી ધૂમરેખાને જો પાંચ દિવસે। સુધી ન જુઓ, તો ત્રણ વર્ષોમાં મૃત્યુ થાય ૧૨૮.

અન્ય પ્રકારે કાલજ્ઞાન ૬ શ્લોકો દ્વારા કહે છે—

પ્રતિપદ્ધિવસે કાલ-ચક્રજ્ઞાનાય શૌચવાન્ ।

આત્મનો દક્ષિણ પાર્ણિ, શુક્લપક્ષં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨૯ ॥

પડવાને દિવસે પવિત્ર થઈ, કાલચક્ર જાણવા માટે, પોતાના જમણા હાથને શુક્લપક્ષ તરીકે કહેવે. ૧૨૯. તથા—

અધો-મધ્યોર્ધ્વપર્વાણિ, કનિષ્ઠાઙ્ગુલિગાનિ તુ ।

ક્રમેણ પ્રતિપત્ત્વષ્ટ્યેકાદશીઃ કલ્પયેત્ તિથીઃ ॥ ૧૩૦ ॥

અવશેષાઙ્ગુલીપર્વાણ્યવશેષતિથીસ્તથા ।

પચમી-દશમી-રાકાઃ, પર્વાણ્યઙ્ગુલુગાનિ તુ ॥ ૧૩૧ ॥

કનિષ્ઠ આંગળીના નીચેના પર્વને પડવો, મધ્ય પર્વને ૫ઠ્ઠી તિથિ, ઉપરના પર્વને એકાદશી કહેપવી. અંશુકા સિવાય, બાકીની આંગળીઓનાં પર્વેને બાકીની તિથિઓ કહેપવી. અંશુકાનાં પર્વેને પચમી, દશમી, પૂર્ણિમા તિથિઓ કહેપવી. ૧૩૦-૧૩૧

વામપાર્ણિ કૃષ્ણપક્ષં, તિથીસ્તદ્વચ્ચ કલ્પયેત્ ।

તતશ્ચ નિર્જને દેશે, વદ્ધપદ્માસનઃ સુષીઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પ્રસન્નઃ સિતસંવ્યાનઃ, કોશીકૃત્ય કરદ્વયમ્ ।

તતસ્તદન્તઃ શૂન્યં તુ, કૃષ્ણં વર્ણં વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥

તથા હાથા હાથને અધારીયા પક્ષની અને જમણા હાથની માફક આંગળીઓમાં તિથિઓની કહેપના કરવી. ત્યારપછી બુદ્ધિશાળી નિર્જન સ્થળમાં જઈને પદ્માસને બેસે અને પ્રસન્નતાપૂર્વક સફેદ ખેસ પહેરી બે હાથને કમળના હોડાકારે રાખી, તે હાથની અંદર કાળા વર્ણનું એક બિન્દુ ચિંતવવું. ૧૩૨-૧૩૩. તથા—

હૃદ્ધાદિતકરામ્ભોજસ્તતો યન્નાઙ્ગુલીતિથૌ ।

વીક્સ્યતે કાલચિન્તુઃ સ, કાલ ઇત્યત્ર કીર્તયેતે ॥ ૧૩૪ ॥

ત્યારપછી હૃસ્તકમળ ખુલ્લું કરતાં જે આંગળીમાં કહેવેલી તિથિમાં કાળું બિન્દુ દેખાય, તે અહીં કાલ-જ્ઞાનના વિષયમાં કાલ-તિથિ સમજવી ૧૩૪. કાલ-જ્ઞાન વિષયક ખીબા ઉપાયો કહે છે—

હ્રુત-વિષ્નેદ-મૂત્રાણિ, ભવન્તિ યુગપદ્ યદિ ।

માસે તત્ર તિથૌ તત્ર, વર્ષાન્તે મરણં તદા ॥ ૧૩૬ ॥

જે મનુષ્યને એકી સાથે છીંક, વિષ્ટા, વીર્યસ્ત્રાવ અને મૂત્ર થઈ જાય, તો તેનું તે વર્ષના અંતે, તે જ મહિને અને તે જ દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૩૫. તથા—

રોહિણી ગગમૃલ્લક્ષ્મ, મહાપયમરૂપતીમ્ ।

ધ્રુવં ચ ન યદા પચ્યેદ્, વર્ષેણ સ્યાત્ તદા મૃતિઃ ॥ ૧૩૬ ॥

[“અરૂપતી ધ્રુવં ચૈવ, વિષ્ણોહ્લીણિ પદાનિ ચ ।

ક્ષીણાયુષો ન પચ્યન્તિ, ચતુર્થ માતૃમણ્ડલમ્ ॥

અરૂપતી ભવેત્ જિહ્વા, ધ્રુવો નાસાગ્રમુચ્યતે ।

તારા વિષ્ણુપદં પ્રોક્તં, ધ્રુવૌ સ્યાન્માતૃમણ્ડલમ્ ॥]

રોહિણી નક્ષત્ર, ચંદ્રલાંછન, છાયાપથ-આકાશમાર્ગ, અરૂપતી (વશિષ્ઠ-ભાર્યા), ધ્રુવ, જે આંખનો મધ્ય ભાગ (નાસાગ્ર); આ સર્વેને કે એકલાને સારી નજરવાળો ન દેખે તો એક વર્ષ મા મૃત્યુ થાય. લૌકિકે પશુ કહે છે કે—“ક્ષીણ થએલા આયુષ્યવાળા અરૂપતી એટલે જિહ્વા, ધ્રુવ એટલે નાસાગ્ર ભાગ, વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાં (આકાશ) અને ચોથું જે આંખનો મધ્યભાગ ન દેખી શકે. અરૂપતી એટલે જીભ, ધ્રુવ એટલે નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, તારા એટલે આકાશ અને ધ્રુવ એટલે જે આંખનો મધ્યભાગ સમજવો. ૧૩૬. તથા—

સ્વમે સ્વં મક્ષ્યમાણં શ્વ-ગૃધ્ર-કાક-નિશાચરૈઃ ।

હ્રસ્વમાણં સ્વરોષ્ટ્રાદૈર્યદા પચ્યેત્ તદા મૃતિઃ ॥ ૧૩૭ ॥

શ્વાન, ગીધ, કાગડા, રાત્રે રખડનાર નિશાચર આદિ વડે પોતાને ભક્ષણ કરાતો કે ગધેડા, ઉંટ, ફૂતરા, વરાહ આદિ વડે ઉચકાતો કે ખેંચાતો સ્વપ્નમાં દેખે તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય વર્ષની અનુષ્ટુપ્તિ આગલા શ્લોકથી ચાલી આવે છે. ૧૩૭. તથા—

રઘ્મિનિર્મુક્તમાદિત્યં, રઘ્મિન્યુક્તં હર્ષિર્મુજમ્ ।

યદા પચ્યેદ્ વિપચેત, તદૈકાદશમાસતઃ ॥ ૧૩૮ ॥

ખીજાઓ કિરણ-સહિત સૂર્યને દેખતા હોય, ત્યારે પોતે સૂર્યને કિરણ વગરનો બુઝો અને અગ્નિને કિરણ-સહિત દેખે, તો અગ્નીઆર મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૩૮. તથા—

વૃક્ષાગ્રે કુત્રચિદ્ પચ્યેદ્, ગન્ધર્વનગરં યદિ ।

પચ્યેત્ પ્રેતાન્ પિશાચાન્ વા, દશમે માસિ તન્મૃતિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

કોઈક સ્થાને કે વૃક્ષની ટોચે ખરેખરા નગર ગ્રંથ-ગન્ધર્વ-નગર કે પ્રેતો, પિશાચોને સાક્ષાત્ દેખે, તો દશમે મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૩૯. તથા—

છર્દિર્મૂત્રં પુરીષં વા, સુવર્ણ-રજતાનિ વા ।

સ્વમે પश्यેદ્ यदि तदा, मासान् नवैव जीवति ॥ ૧૪૦ ॥

સ્વપ્નમાં બે ઉલટી, મૂત્ર, વિષ્ટા, અથવા સોાં, રૂપું બુએ, તો નવ મહિનાથી અધિક ન જીવે ૧૪૦. તથા—

स्थूलोऽकस्मात् कृशोऽकस्मादकस्मादतिकोपनः ।

અકસ્માદતિમીરુર્વા, માસાનૈવ જીવતિ ॥ ૧૪૧ ॥

બે વગર કારણે અકસ્માત બડો થઈ બચ કે દુર્બળ પાતળો થઈ બચ, અકસ્માત ખીકણ કે કોધી સ્વભાવવાળો થઈ બચ, તો તે આઠ જ મહિના જીવે. ૧૪૧. તથા—

समग्रमपि विन्यस्त, पांशौ वा कर्दमेऽपि वा ।

સ્વાચ્છેત્ત્વળ પદં સમમાસ્યન્તે ઝ્રિયતે તદા ॥ ૧૪૨ ॥

પૃથ્વી પર ધૂળ કે કાકવમા આથું પગલું સ્થાપન કરવા છતાં તે પગલું અખંડ ન પડતાં બંધિત પડથું હોય, તો તે સાત મહિને મૃત્યુ પામે. ૧૪૨. તથા—

तारां श्यामां यदा पश्येत्, शुष्मेदधरतालु च ।

ન સ્વાહગુલિત્રય માયાદ્, રાજદન્તદ્વાન્તરે ॥ ૧૪૩ ॥

गृध्रः काकः कपोतो वा, क्रव्यादोऽन्योऽपि वा खगः ।

નિલીયેત યદા મૂર્ધ્નિ, ષખાસ્યન્તે મૃતિસ્તદા ॥ ૧૪૪ ॥

બે આંખની કીકી તદન અંબનવર્ણ સરખી શ્યામ દેખાય, તથા હોઠ અને તાલવું સુકાય, મુખ પહોળું કરેલું હોય ત્યારે નીચેના અને ઉપરના દાંત વચ્ચે પોતાની ત્રણ આંગળી ન સમાય. ગીધ, કાગડો, કપૂતર કે માંસ ખાનાર કોઈ પક્ષી માથા પર બેસી બચ, તો છ મહિનાના અંતે મૃત્યુ થાય. ૧૪૩-૧૪૪.

प्रत्यहं पश्यताऽनघ्रेऽह्न्यापूर्य जलैर्मुखम् ।

વિહિતે પૂતકૃતે શક્ર-ધનુસ્તુ તત્ર દૃશ્યતે ॥ ૧૪૫ ॥

यदा न दृश्यते तत्तु, मासैः षड्विंशतिस्तदा ।

પરનેત્રે સ્વદેહ ચેત્, ન પશ્યેન્મરણં તદા ॥ ૧૪૬ ॥

હંમેશાં વાહન વગરના દિવસે મુખમાં પાણી ભરીને આકાશ સામે પીચકારી માફક કોળળો કરી ઉછાળે, એમ કેટલાક દિવસ બોતા કે પાણીમા ઈન્દ્રધનુષ્ય જેવો આકાર દેખાય છે. જ્યારે તે આકાર ન દેખાય, તો છ મહિને મૃત્યુ થશે—એમ બાણવું તથા બીજાની આખમાં પોતાલુ શરીર દેખાય નહિ, તો પણ છ મહિને મૃત્યુ સમજવું ૧૪૫-૧૪૬. તથા—

કૂર્પરૌ ન્યસ્ય જાન્વોર્મૃદ્યૈર્ધ્યૈકીકૃત્ય કરૌ સદા ।

રમ્માકોશ્નિમાં છાયાં, લક્ષ્યેદન્તરોદ્ભવામ્ ॥ ૧૪૭ ॥

વિકાસિ ચ દલં તત્ર, યદૈક પરિલક્ષ્યતે ।

તસ્યામેવ તિથૌ મૃત્યુઃ, પળ્માસ્યન્તે ભવેત્ તદા ॥ ૧૪૮ ॥

બંને બહુઓ ઉપર બંને હાથની ડાણીઓ સ્થાપન કરી હાથના બંને પંબઓ મસ્તક ઉપર એકઠા કરી બંને હાથના આંતરામાં કેળના ડોડાના આકાર સરખી ઉત્પન્ન થતી છાયાને હંમેશાં બોધા કરતાં જે દિવસે ડોડાતું એક પત્ર ખીલેલું દેખાય, તો તે દિવસે તે તિથિએ છ મહિના પછી તેતું મરણ થાય. ૧૪૭-૧૪૮.

ઇન્દ્રનીલસમચ્છાયાઃ, વક્રીભૂતાઃ સહસ્રજ્ઞઃ ।

મુક્તાફાલલઙ્કરણાઃ, પન્નગાઃ સૂક્ષ્મમૃતયઃ ॥ ૧૪૯ ॥

દિવા સંમુલ્લમાયાન્તો, દૃશ્યન્તે જ્યોન્નિ સન્નિધૌ ।

ન દૃશ્યન્તે યદા તે તુ, ષળ્માસ્યન્તે મૃતિસ્તદા ॥ ૧૫૦ ॥

વાદળા વગરના ઉઘાડા તડકાવાળા સ્વચ્છ દિવસે ઇન્દ્રનીલરત્ન સરખી કાંતિવાળા, વાંકા-ચૂકા, હબરો મોતીના અલંકારવાળા, સૂક્ષ્મ આકૃતિવાળા સર્પો આકાશમાં સન્મુખ આવતા દેખાય છે. જ્યારે તેવા સર્પો ન દેખાય, ત્યારે સમજવું કે છ મહિનાના અંતે મરણ થશે. ૧૪૯-૧૫૦. તથા—

સ્વમે મુળ્હિતમભ્યક્તં, રક્તગન્ધસ્રગમ્બરમ્ ।

પશ્યેદ્ યામ્યાં સ્વરે યાન્તં, સ્વં યોઽદ્ધાર્થં સ જીવતિ ॥ ૧૫૧ ॥

જે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાતું મસ્તક સુંડાવેલું, તેલથી મર્દન કરાવેલું, રાતા પદાર્થથી શરીર પર લેપ કરેલ, રાતી માળા પહેરેલ, લાલ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ, ગધેડા પર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ જતો પોતાને દેખે, તે અર્ધું વર્ષ જીવે ૧૫૧.

ઘળ્ટાનાદો રતાન્તે ચેદ્, અક્સ્માદનુભૂયતે ।

પચતા પંચમાસ્યન્તે, તદા ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

તથા જેને વિષય-સેવન કર્યા પછી અક્ષમાત્ ઘંટાના નાદ સરખો નાદ સંભળાય, તો નક્કી પાંચ મહિને પચત્વ પામે. ૧૫૨. તથા—

શિરો વેગાત્ સમારુહ્ય, કુકલાસો વ્રજન્ યદિ ।

દધ્યાદ્ વર્ણત્રયં પંચ-માસ્યન્તે મરણં તદા ॥ ૧૫૩ ॥

કાચ (કી)ડા ઝડપથી જેના પર ચડીને બે ચાલ્યો જાય અને જતાં જતાં ત્રણ વર્ણ ધારણ કરે-વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે, તો પાંચ મહિને તેતું મૃત્યુ થાય. ૧૫૩.

વક્ત્રીભવતિ નાસા ચેદ્, વર્તુલીભવતો દૃશૌ ।

સ્વસ્થાનાદ્ ભ્રમ્યતઃ કર્ણૌ, ચતુર્માસ્યા તદા મૃતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જો નાસિકા વાકી થઈ જાય, જે આંખો ગોળ ખની જાય, જે કાન પોતાના સ્થાનથી
બેઠ થાય, તો ચાર મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૫૪. તથા—

કૃષ્ણં કૃષ્ણપરીવારં, લોહદન્ડધરં નરમ્ ।

યદા સ્વપ્ને નિરીક્ષેત, મૃત્યુર્માસૈન્નિમિસ્તદા ॥ ૧૫૫ ॥

જો સ્વપ્નમાં કાળા અને કાળા પરિવારવાળા લોહદંડ ધારણ કરનાર માણસને દેખે,
તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૫૫. તથા—

ઇન્દુમુષ્ણં રવિં શીતં, છિદ્રં ભૂમૌ રવાવપિ ।

જિહ્વાં શ્યામાં મુલ્હ કોકનદામં ચ યદેક્ષતે ॥ ૧૫૬ ॥

તાલુકમ્પો મનઃશોકો, વર્ણોઽક્લેષ્નેકધા યદા ।

નામેશ્વાકસ્મિકી દ્વિઘ્ના, મૃત્યુર્માસદ્વયાત્ તદા ॥ ૧૫૭ ॥

જો ચંદ્રમાને ઉષ્ણ, સૂર્યને શીતળ, પૃથ્વી અને સૂર્યમંડળમાં છિદ્રો બુદ્ધિ, જીભને કાળી,
મુખને લાલકમળ સરખું દેખે, તાળતું કંપે, મનમાં અતિશોક થાય, શરીરના વર્ણો અનેક
બદલા થયા કરે, અને અક્ષમાત્ર નાભિથી હેડકી ઉત્પન્ન થાય. આવા લક્ષણવાળાનું જે મહિનામાં
મૃત્યુ થાય. ૧૫૬-૧૫૭. તથા—

જિહ્વા નાસ્વાદમાદત્તે, મુહુઃ સ્વલતિ માષણે ।

શ્રોત્રે ન શૃણુતઃ શબ્દં, ગન્ધં વેત્તિ ન નાસિકા ॥ ૧૫૮ ॥

સ્પન્દેતે નયને નિત્યં, દૃષ્ટ્વસ્તુન્યપિ ભ્રમઃ ।

નક્તમિન્દ્રધનુઃ પश्यેત્, તથોલ્કાપતનં દિવા ॥ ૧૫૯ ॥

ન જ્ઞાયામાત્મનઃ પદ્યેદ્, દર્પણે સલિલેઽપિ વા ।

અનન્દાં વિદ્યુતં પश्यેત્, શિરોઽકસ્માદપિ જ્વલેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

હંસ-ક્રાક-મયૂરાણાં, પદ્યેચ્ચ ક્વાપિ સંહતિમ્ ।

શીતોષ્ણ-સ્વર-મૃદ્વાદેરપિ, સ્પર્શં ન વેત્તિ ચ ॥ ૧૬૧ ॥

અમીષાં લક્ષ્મણાં મધ્યાદ્, યદૈકમપિ દ્રશ્યતે ।

જન્તોર્ભવતિ માસેન, તદા મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૧૬૨ ॥

જો જીભ સ્વાદ બાણી શકે નહિ, બોલતાં બોલતાં વારંવાર સ્ખલના થાય, કાન શબ્દ ન
સંભળે, નાસિકા ગંધ ન પારળે, નિરંતર નેત્રો દ્રશ્યતા કરે, દેખેલી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ થાય,

રાત્રે ઈન્દ્રધનુષ્ય દેખે, દિવસે ઉલ્કા પડતી દેખે, ઈર્ષામાં કે પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ન દેખે, વાદળા વગરની વિભળી દેખે, અકસ્માત્ મસ્તક બળે.

હંસ, કાગડા અને ચોરના સમૂહને કયાંય પહોં દેખે, વાયુના ઠંડા, ગરમ, કઠોર કે કોમળ સ્પર્શને બાણી શકે નહિં, આ સર્વ કહેલાં લક્ષણોમાંથી એક પણ દેખાય, તો નિઃસંદેહપણે તે એક મહિને મૃત્યુ પામે. ૧૫૮ થી ૧૬૨. તથા—

શીતે હકારે ફૂત્કારે, ચોળે સ્મૃતિ-ગતિભયે ।

અદ્ભુતપંચકૌત્યે ચ, સ્યાદ્ દશાદેન પંચતા ॥ ૧૬૩ ॥

પહેળા કરેલા સુખના વાયુ સાથે ‘હકાર’ અક્ષર યોદતાં જે વાયુ નીકળે, તે ઠંડા હોય, હોઠ પહેળા કરી વાયુ બહાર કાઢી ફૂત્કાર કરે તે વાયુ ગરમ હોય, સ્પર્શનો અને ગતિનો બ્રંશ થાય, શરીરનાં પાંચ અંગો ઠંડાં થઈ બાકી, તો દશ દિવસમાં મૃત્યુ થાય. ૧૬૩ તથા—

અર્ધોષ્ણમર્ષશીતં ચ, શરીરં જાયતે યદા ।

જ્વાલાઽકસ્માજ્જ્વલેદ્ વાઙ્મે, સપ્તાદેન તદા મૃતિઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જો અર્ધું શરીર ઠંડું અને અર્ધું ઉષ્ણ હોય તથા અકસ્માત્ વગર કારણે શરીરમાં બપોલો બળ્યા કરે, તો સાત દિવસમાં મૃત્યુ થાય. ૧૬૪ તથા—

સ્નાતમાત્રસ્ય હૃત્પાદ, તત્ક્ષણાદ્ યદિ શુષ્યતિ ।

દિવસે જાયતે પથ્રે, તદા મૃત્યુરસંશયમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

સ્નાન કર્યા પછી તરત જ જો હૃદય તથા પગ સુકાઈ બાકી, તો નક્કી તેણે છઠ્ઠા દિવસે મૃત્યુ થાય. ૧૬૫. તથા—

જાયતે દન્તર્ષણેત્, શ્વગન્ધથ દુઃસહઃ ।

વિકૃતા મવતિ ચ્છાયા, ઝયદેન મ્રિયતે તદા ॥ ૧૬૬ ॥

દાંતને કડકડ કડકાવતો હોય; મઠઠા સરખી શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હોય અને જો વારંવાર શરીરના રંગો બદલાયા કરતા હોય, તો ત્રીજા દિવસે મરણ થાય. ૧૬૬. તથા—

ન સ્વનાસાં સ્વજિહ્વાં ન, ન ગ્રહાન્ નામલા દિશઃ ।

નાપિ સપ્ત ઋષીન્ યદ્દિ, પચ્યતિ મ્રિયતે તદા ॥ ૧૬૭ ॥

જે માણસ પોતાની નાસિકાને, પોતાની જીભને, આકાશમાં ગ્રહોને, નક્ષત્રોને, તારાઓને નિર્મલ દિશાઓને, સપ્તર્ષિ તારાઓની શ્રેણીને ન દેખી શકે, તે જો દિવસમાં મૃત્યુ પામે. ૧૬૭. તથા—

प्रभाते यदि वा सायं, ज्योत्स्नावत्यामथो निशि ।
 प्रवितत्य निजौ बाहु, निजच्छायां विलोक्य च ॥ १६८ ॥
 शनैरुत्तिष्ठ्य नेत्रे स्वच्छायां पश्येत् ततोऽम्बरे ।
 न शिरो दृश्यते तस्यां, यदा स्यान्मरणं तदा ॥ १६९ ॥
 नैक्ष्यते वामबाहुश्चेत्, पुत्र-दारस्यस्तदा ।
 यदि दक्षिणबाहुर्नैक्ष्यते भ्रातृस्यस्तदा ॥ १७० ॥
 अदृष्टे हृदये मृत्युः, सदरे च धनक्षयः ।
 गुह्ये पितृविनाशस्तु, व्याधिरूक्ष्युगे भवेत् ॥ १७१ ॥
 अदर्शने पादयोश्च, विदेशगमनं भवेत् ।
 अदृश्यमाने सर्वङ्गे, सद्यो मरणमादिशेत् ॥ १७२ ॥

प्रभाते के संध्या समये अगर अज्ज्याणी रात्रिमां प्रकाशमां उभा रही, पोताना जे
 हाथ अउरसज्ज गाईक दांभा राभी, पोताना पडछाये शुद्धी आंभ राभी जेथा करवो.
 त्थार पछी धीमे धीमे नेत्रेने छाया उपरथी उपाडी शुद्धां नेत्रथी जेथे आकाश तरङ्ग नजर
 करवी अने पोताना पडछाये उपरना आकाशमां जेवो. तेमां जे भरतक न देणाय, तो पोतानुं
 भरषु समजवुं. जे ते उपरनी आकृतिमां डाणो हाथ न देणाय, तो पुत्रनो के ज्जिनो नाश
 थाय, जे जभखो हाथ न देणाय, तो भाईजुं भरषु, दृश्य न देणाय, तो पोतानुं भरषु,
 पेटनो भाग न ज्ज्वाय, तो धननो नाश, शुद्धस्थान न देणाय, तो पोताना पूज्य-वर्ग
 पिता-आदिकनो नाश. जे साधण न देणाय, तो व्याधि थाय. पग न देणाय, तो परदेशगमन
 थाय. आयु शरीर न देणाय, तो तत्काण भरषु थाय. १६८ थी १७२ भील प्रकरे
 कालज्ञान कडे छे—

विद्यया दर्पणाद्गुण-कुड्यासि(दि)व्यवतारिता ।
 विधिना देवता पृष्टा, व्रते कालस्य निर्णयम् ॥ १७३ ॥
 सूर्येन्दुग्रहणे विद्यौ, नरवीरे ! ठ ठेत्यसौ ।
 साध्या दशसहस्रयाऽष्टोत्तरया जपकर्मतः ॥ १७४ ॥
 अष्टोत्तरसहस्रस्य, जापात् कार्यक्षणे पुनः ।
 देवता लीयतेऽस्यादौ, ततः कन्याऽऽह निर्णयम् ॥ १७५ ॥
 सत्साधकगुणाकृष्टा, स्वयमेवाथ देवता ।
 त्रिकालविषय ब्रूते, निर्णयं गतसंशयम् ॥ १७६ ॥

શુક્રએ કહેલી વિધિ પ્રમાણે વિદ્યા વડે દર્પણ, અંશુકા, ભીંત, તરવારમાં અવતારેલ દેવતા પૂજવાથી આયુષ્યનો નિર્ણય કહે છે—સૂર્યઅહણ, ચંદ્રઅહણ હોય, ત્યારે ‘ઝોં નરવીરે ! ઠઃ ઠઃ સ્વાહા’ એ વિદ્યા હસહસર અને આઠ વખત જાપ કરીને સાધવી પછી કાર્યપ્રસંગે એક હબર અને આઠ વાર તે વિદ્યાનો જાપ કરીને દર્પણાદિકમાં દેવતાનો અવતાર કરવો. ત્યાર પછી દર્પણાદિકમાં એક કુંવારી નિર્દોષ કન્યા પાસે ભેવરાવી, કન્યા-દ્વારા દેવતાને પૂછી કાલનો નિર્ણય કરવો. અથવા ઉત્તમ પ્રકારના સાધકના શુભથી આકર્ષાણેલ તે દેવતા પોતાની મેળે જ નિઃસંદેહ ત્રિકાળ વિષયક આયુષ્ય-નિર્ણય જણાવે ૧૭૩ થી ૧૭૬

હવે પાંચ સ્ત્રોકોથી શકુન-દ્વારા કાલ-જ્ઞાન જણાવે છે—

અથવા શકુનાદ વિદ્યાત્, સજ્જો વા યદિ વાઽસુતરઃ ।

સ્વતો વા પરતો વાઽપિ, ગૃહે વા યદિ વા વહિઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અહિ-વૃશ્ચિક-કૃમ્યાલુ-ગૃહગોષા-પિપીલિકાઃ ।

યક્ષા-મલ્લુજ-ભૂતાશ્ચ, વસ્ત્રીકોઽથોપદેહિકાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કીટિકા ઘૃતવર્ણાશ્ચ, ભ્રમર્યશ્ચ યદાઽધિકાઃ ।

ઉદ્દેગ-કલ્પ-વ્યાધિ-મરણાનિ તદા દિશેત્ ॥ ૧૭૯ ॥

અથવા નિરોગી હોય કે રોગી હોય, પોતાથી કે પરથી, ઘરમાં કે બહાર, શકુનથી શુભાશુભનો નિર્ણય જાણવો. સર્પ, વીંછી, કરમીયાં, ઉંદર, ગિરોલી, કીડીઓ, જૂઓ, માંકડ, કરોળીયા, રાક્ષા, ઉપદ્રવિમેશ, ભમરીઓ ભ્યારે એકદમ વધારે પ્રમાણમાં નીકળી પડે તો ઉદ્દેગ, કલેશ, વ્યાધિ, મરણને સૂચવનારાં સમજવાં. ૧૭૭ થી ૧૭૯

ખીબ પ્રકારે શકુન વર્ણવે છે—

ઉપાનદ-વાહન-ચ્છન્ન-શસ્ત્રચ્છાયાદ્યા-કુન્તલાન્ ।

ચંચા ચુમ્બેદ્ યદા કાકસ્તદાઽસૈવ પચતા ॥ ૧૮૦ ॥

અશ્વપૂર્ણદશો ગાવો, ગાદં પાદૈર્વસુન્ધરામ્ ।

સ્વનન્તિ ચેત્ તદાર્ણી સ્યાદ્, રોગો મૃત્યુશ્ચ તત્પ્રમોઃ ॥ ૧૮૧ ॥

પગરખાં, હાથી, ઘોડા વગેરે વાહન, છત્ર, હથીયાર, પડછાયો, શરીર, કેશને કાગડો આંચથી ચુંબન કરે તો તે વખતે તેના સ્વામીનું મૃત્યુ થાય. અશ્વપૂર્ણ નેત્રવાળી ગાયો પગથી ગાઢપણે પૃથ્વીને ખોદે, તો તે સમયે તેના સ્વામીને રોગ કે મૃત્યુ થાય. ૧૮૦ થી ૧૮૧

અન્ય પ્રકારે કહે છે—

અનાતુરકૃતે ભેતત્. શકુન પરિકીર્તિતમ્ ।

અધુનાઽસુતરમુદિગ્ય, શકુનં પરિકીર્તયતે ॥ ૧૮૨ ॥

રોગ વગરના હોય તેને સાટે આ શકુન જણાવ્યાં. હવે રોગીને ઉદ્દેશીને શકુન કહેવાય છે. ૧૮૨. રોગીના શકુનેમાં જ્ઞાન સંબંધી શકુનો ત્રણ સ્ત્રોકોથી કહે છે—

દક્ષિણસ્યાં વલિત્વા ચેત્, શ્વા ગુદં લેઙ્ગુરોઽથવા ।
 લાંગૂલં વા તદા મૃત્યુઃ, એક-દ્વિ-ત્રિદિનૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૮૩ ॥
 શેતે નિમિત્તકાલે ચેત્, શ્વા સકોચ્યાસ્થિલ વપુઃ ।
 ધૂત્વા કર્ણૌ વલિત્વાઙ્ગુ, ધુનોત્પથ તતો મૃતિઃ ॥ ૧૮૪ ॥
 યદિ વ્યાત્તમુખો લાલાં, મુચ્ચન્ સકોચિતેક્ષણઃ ।
 અઙ્ગં સકોચ્ય શેતે શ્વા, તદા મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૧૮૫ ॥

રોગી બ્યારે પોતાના આયુષ્ય સંબંધી શકુનો જોતો હોય ત્યારે, જો શ્વાન દક્ષિણ દિશા તરફથી વળી શુકા ચાટે અથવા છાતી ચાટે કે પૂંછડી ચાટે તો કંમસર એક, બે, ત્રણ દિવસે મૃત્યુ થાય. રોગી નિમિત્ત-કાલે જો ફૂતરાને આયુ' શરીર સંકેતી સૂતેલો દેખે, અથવા કાનને ટટાર કરી શરીર વાળી ધુણાવે, તો મૃત્યુ પામે, અથવા મુખ પહોળું કરી લાળ મૂકતો આંખો મીંચી, શરીર સંકેતી શ્વાન સૂઈ જાય, તો રોગીનું નક્કી મૃત્યુ થાય. ૧૮૩-૧૮૪-૧૮૫
 હવે બે શ્લોકોથી કાગડાનાં શકુનો જણાવે છે—

યચાતુરગૃહસ્યોર્ધ્વ, કાકપક્ષિગણો મિલન્ ।
 ત્રિસન્ધ્ય દૃશ્યતે નૂનં, તદા મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥ ૧૮૬ ॥
 મહાનસેઽથવા શય્યાગારે કાકાઃ ક્ષિપન્તિ ચેત્ ।
 ચર્માસ્થિ રજ્જું કેશાન્ વા, તદાઽસનૈવ પચતા ॥ ૧૮૭ ॥

જો રોગીના મકાન ઉપર સવાર, બપોર અને સાંજ એમ ત્રણે કાળ કાગડાઓનો સમુદાય એકઠો થતો દેખાય, તો નક્કી મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે—એમ સમજવું. તથા રોગીના રસોડામાં તથા સુવાના ઘરમાં કાગડાઓ આમડું, હાડકા, દોરડી કે કેશ લાવી ફેંકે, તો નજીકમાં પંચતવ જાણવું. ૧૮૬-૧૮૭.

હવે નવ શ્લોકોથી ઉપશ્રુતિને આશ્રી કાલજ્ઞાન કહે છે—

અથવોપશ્રુતેર્વિદ્યાદ્, વિદ્વાન્ કાલસ્ય નિર્ણયમ્ ।
 પ્રજાસ્તે દિવસે સ્વમ-કાલે શસ્તાં દિશં શ્રિતઃ ॥ ૧૮૮ ॥
 પૂત્વા પચનમસ્કૃત્યાઽઽચાર્યમંત્રેણ વા શ્રુતી ।
 ગેહાચ્છન્નશ્રુતિર્ગચ્છેત્, શિલ્પિ-ચત્તરભૂમિષુ ॥ ૧૮૯ ॥
 ચન્દનેનાર્ચયિત્વા ક્ષમાં, સિપ્ત્વા ગન્ધાક્ષતાદિ ચ ।
 સાવધાનસ્તતસ્તત્રોપશ્રુતેઃ ગૃણ્યાદ્ ધ્વનિમ્ ॥ ૧૯૦ ॥
 અર્થાન્તરાપદેશ્યશ્ચ, સરૂપથેતિ સ દ્વિધા ।
 વિમર્શગમ્યસ્તત્રાદ્યઃ, સ્ફુટોક્તાર્થોઽપરઃ પુનઃ ॥ ૧૯૧ ॥

યથૈષ ભવનસ્તમ્ભઃ, પંચ-વટ્ઠભિરયં દિનૈઃ ।

પક્ષમાંસૈરથો વર્ષૈર્મહ્સ્યતે યદિ વા ન વા ॥ ૧૯૨ ॥

મનોહરતરશ્ચાસીત્, કિં ત્વયં લઘુ મહ્સ્યતે ।

અર્થાન્તરાપદેશ્યા સ્યાદ્, એવમાદિરુપશ્રુતિઃ ॥ ૧૯૩ ॥

एषाः स्त्रीः पुरुषो वाऽसौ, स्थानादस्मान्न यास्यति ।

દાસ્યામો ન વયં ગન્તું, ગન્તુકામો ન ચાપ્યયમ્ ॥ ૧૯૪ ॥

विद्यते गन्तुकामोऽयम्, अहं च प्रेषणोत्सुकः ।

તેન યાસ્યત્યસૌ શ્રીઘ્ન, સ્યાત્ સરૂપેત્યુપશ્રુતિઃ ॥ ૧૯૫ ॥

कर्णोद्घाटनसजातोपश्रुत्यन्तरमात्मनः ।

કુન્નલાઃ કાલમાસન્નમ્, અનાસન્નં ચ જાનતે ॥ ૧૯૬ ॥

અથવા વિદ્વાન પુરુષોએ ઉપશ્રુતિથી આશુબ્ધ-કાળનો નિર્ણય કરવો. તે જ કહે છે- ભદ્રા આદિ અપયોગ ન હોય, તેવા શુભ-દિવસે એક પહોર રાત્રિ ગયા પછી શયનકાળે ઉત્તર, પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશા તરફ પ્રયાણ કરવું. પચનમસ્કાર કે સૂરિમંત્રથી કાનને પવિત્ર બનાવી ઘરમાંથી નીકળતાં રસ્તામાં કોઈના શબ્દ કાનમાં ન પડે તેમ કાનને આંગળીથી ઢાંકી રાખવો અને શિલ્પ-કારીગરોના ઘર તરફ કે ચૌટા અગર બગાર તરફ પૂર્વે કહેલી દિશાવાળી ભૂમિમાં જવું. ત્યાં ભૂમિનું અર્ધનથી અર્ધન કરીને સુગંધી ચૂર્ણ, અક્ષતોથી વધાવી સાવધાન ઈર્ષ કેઈ મનુષ્યોનો શબ્દ થતો હોય તો કાન માંડીને સાંભળવો. તે શબ્દો એ પ્રકારના હોય છે. એક અર્થાન્તરાપદેશ્ય અને બીજો સ્વરૂપ-ઉપશ્રુતિ. પહેલા પ્રકારનો શબ્દ સંભળાય, તો તેનો બીજો અર્થ કદપવો. અને બીજો સ્વરૂપ-ઉપશ્રુતિ એટલે જેવો શબ્દ સાંભળ્યો હોય, તેવો જ અર્થ ગ્રહણ કરવો. અર્થાન્તરાપદેશ્ય ઉપશ્રુતિ વિચાર તર્ક કરવાથી બાણી શકાય છે, જેમકે આ મકાનનો થાંભલો પાંચ કે છ દિવસે કે તેટલાં પખવાડીયાં કે મહિના કે વર્ષો પછી ભાંગશે કે નહિં ભાંગે. આ ઘણો મનોહર હતો, પણ આ નાનો છે, તેથી ભાંગી જશે. આ પ્રમાણે બીજા પદાર્થના નિમિત્તથી પ્રથમ ઉપશ્રુતિ થાય છે. આ સાંભળી પોતાના આશુબ્ધનો તેટલા દિવસે, પક્ષે, માસે, કે વર્ષે મૃત્યુનો નિર્ણય કરી લેવો હવે બીજો સ્વરૂપ-ઉપશ્રુતિ કહે છે- ‘આ ઊરુષ કે સ્ત્રી આ સ્થાનેથી નહિ જાય, અથવા અમે જવા ઇચ્છું નહિ. તે જવા માટે ઇચ્છા પણ કરતો નથી.’ ‘તે જવાની ઇચ્છાવાળો છે અને હું મોકલવા પણ ઇચ્છા રાખું છું’, તેથી તે એકદમ જશે.’ આ સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ કહેવાય. આથી સમજવાનું કે જવાનું સાંભળે, તો મરણ નજીક છે અને રહેવાનું સાંભળે તો મરણ નજીકમાં નથી. આ પ્રમાણે કાન ખુલ્લા કરી સાંભળેલી ઉપશ્રુતિ પ્રમાણે ચતુર મનુષ્યો પોતાનું મરણ નજીક કે દૂર છે, તે બાણી લે. ૧૮૮ થી ૧૯૬.

હવે શનૈશ્વર-પુરુષથી કાલ-જ્ઞાન ચાર સ્ત્રોકો વડે કહે છે—

શનિઃ સ્યાદ્ યન્ન નક્ષત્રે, તદ્ દાતવ્યં મુલે તતઃ ।
 ચત્વારિ દક્ષિણે પાળૌ, ત્રીણી ત્રીણિ ચ પાદયોઃ ॥ ૧૯૭ ॥
 ચત્વારિ વામહસ્તે તુ, ક્રમશઃ પચ વક્ષસિ ।
 ત્રીણિ ત્રીણે દક્ષોદ્વે દ્વે, ગુહ્ય એકં શનૌ નરે ॥ ૧૯૮ ॥
 નિમિત્તસમયે તન્ન, પતિત સ્થાપના-ક્રમાત્ ।
 જન્મક્ષં નામકક્ષં વા, ગુહ્યદેશે ભવેદ્ યદિ ॥ ૧૯૯ ॥
 દૃષ્ટં શ્ચિદ્રં ગ્રહેદુષ્ટૈઃ, સૌમ્યૈરમેક્ષિતાયુતમ્ ।
 સજ્જસ્યાપિ તદા મૃત્યુઃ, કા કથા રોગિણઃ પુનઃ ? ॥ ૨૦૦ ॥

શનૈશ્ચર પુરુષની આકૃતિ બનાવી, નિમિત્ત બાણવાના સમયે જે નક્ષત્રમાં શનિ હોય, તે નક્ષત્ર મુખમાં મૂકવું. ત્યારપછી કેમસર આવતાં ચાર નક્ષત્રો જમણા હાથમાં સ્થાપન કરવાં, ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો જો પગમાં, ચાર ડાબા હાથમાં, પાંચ છાતીમાં, ત્રણ મસ્તકમાં, બધાં બંને નેત્રમાં, એક નક્ષત્ર ગુહ્યભાગમાં સ્થાપન કરવાં. નિમિત્ત બેવાના સમયે સ્થાપનાના અનુક્રમથી જન્મ-નક્ષત્ર કે નામનક્ષત્ર જે ગુહ્યસ્થાનમાં આવ્યું હોય અને દુષ્ટ અહોની તેના ઉપર દષ્ટ પડતી હોય, અથવા તેની સાથે મેળાપ થતો હોય અને સૌમ્ય અહોની દષ્ટિ કે મેળાપ ન થતો હોય તો તે માણસ સાબે-સારો હોય તો પણ તે તરત મૃત્યુ પામે, તો પછી રોગી પુરુષની તો વાત જ શી કરવી ? ૧૯૭ થી ૨૦૦.

પૃથ્ઘા-લગ્નના અનુસારે કાલ-જ્ઞાન કહે છે—

પૃચ્છાયામથ લગ્નાસ્તે, ચતુર્થદશમસ્થિતાઃ ।

ગ્રહાઃ કુરાઃ શશી ષષ્ઠાષ્ટમથેત્ સ્યાત્ તદા મૃત્તિઃ ॥ ૨૦૧ ॥

આયુધ્યના પ્રશ્ન-સમયે કૂરઅહો લગ્નમાં ચોથે, સાતમે કે ઈશામા સ્થાને રહેલા હોય તથા ચંદ્ર છટે કે આઠમે સ્થાને રહેલો હોય, તો મૃત્યુ થાય ૨૦૧ તથા—

પૃચ્છાયાઃ સમયે લગ્નાધિપતિર્ભવતિ ગ્રહઃ ।

યદિ ચાસ્તમિતો મૃત્યુઃ, સજ્જસ્યાપિ તદા ભવેત્ ॥ ૨૦૨ ॥

આયુધ્યના પ્રશ્ન-સમયે જે લગ્નાધિપતિ મેષાદિ રાશિમાં મંગલ, શુક્રાદિ હોય અથવા ચાલતા લગ્નના અધિપતિ અહોને અસ્ત થયેલો હોય, તો તે સાબે હોય તો પણ તેણે ત્યારે મૃત્યુ થાય. ૨૦૨

લગ્નસ્થથેચ્છશી સૌરિઃ, દ્વાદશો નવમઃ કુજઃ ।

અષ્ટમોઽર્કસ્તદા મૃત્યુઃ, સ્યાત્ ચેત્ત ન વલવાન્ ગુરુઃ ॥ ૨૦૩ ॥

આયુધ્યના પ્રશ્ન-સમયે ચંદ્રમા લગ્નમાં રહેલો હોય, બારમે શનિ રહેલો હોય, નવમે મંગલ, આઠમે સૂર્ય રહેલો હોય અને શુક્ર બલવાન ન હોય, તો મરણ થાય. ૨૦૩ તથા—

રવિઃ ષષ્ટસ્તૃતીયો વા, શશી ચ દશમસ્થિતઃ ।

યદા ભવતિ મૃત્યુઃ સ્યાત્, તૃતીયે દિવસે તદા ॥ ૨૦૪ ॥

પાપગ્રહાયેદુદયાત્, તુર્યે વા દ્વાદશેઽથવા ।

દિશન્તિ તદવિદો મૃત્યું, તૃતીયે દિવસે તદા ॥ ૨૦૬ ॥

તે પ્રમાણે તુર્ય ત્રીજો કે છઠો અને ચત્ર દશમે રહેલો હોય, તો ત્રીજા દિવસે મૃત્યુ સમજવું. જો પાપગ્રહો લગ્નથી ચોથે કે આરમે હોય, તો તેના બાણકાર પુરુષો તેમ જ ત્રીજા દિવસે મૃત્યુ જણાવે છે. ૨૦૪-૨૦૫. તથા—

ઉદયે પંચમે વાઽપિ, યદિ પાપગ્રહો ભવેત્ ।

અષ્ટમિર્દશમિર્વા સ્યાદ્, દિવસૈઃ પંચતા તદા ॥ ૨૦૬ ॥

ધતુર્મિથુનયોઃ સપ્તમયોર્યજ્ઞશુભા ગ્રહાઃ ।

તદા વ્યાધિર્મૃતિર્વા સ્યાત્, જ્યોતિષામિતિ નિર્ણયઃ ॥ ૨૦૭ ॥

પ્રશ્ન—સમયે આલતા લગ્ન અથવા પાપગ્રહ પાંચમે હોય, તો આઠ કે દશ દિવસે મૃત્યુ થાય. તથા સાતમા સ્થાનમાં રહેલા ધતુ રાશિ અને મિથુન રાશિમાં જો અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય, તો વ્યાધિ કે મૃત્યુ થાય. આવા પ્રકારનો નિર્ણય જ્યોતિષ બાણકારોનો છે ૨૦૬-૨૦૭. હવે ચત્રદ્વારથી કાલ-જ્ઞાન આઠ શ્લોકો વડે કહે છે—

અન્તસ્થાધિકૃતપ્રાણિ-નામપ્રણવગર્ભિતમ્ ।

કોણસ્થરેફમાગ્રેય-પુરં જ્વાલાશતકુલમ્ ॥ ૨૦૮ ॥

સાતુસ્વારૈરકારાચૈઃ, ષ્ટસ્વરૈઃ પાર્શ્વતો વૃતમ્ ।

સ્વસ્તિકાદ્કબહિઃકોણં, સ્વાક્ષરાન્તઃપ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૨૦૯ ॥

ચતુઃપાર્શ્વસ્થગુરુયં, યન્નં વાયુપુરાવૃતમ્ ।

કલ્પયિત્વા પરિન્યસ્યેત્, પાદ-હૃચ્છીર્ષ-સન્ધિષુ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યોદયક્ષણે સૂર્ય, પૃષ્ઠે કૃત્વા તતઃ સુધીઃ ।

સ્વ-પરાયુર્વિનિશ્ચેતું, નિજચ્છાયાં વિલોકયેત્ ॥ ૨૧૧ ॥

પૂર્ણાં છાયાં યદીક્ષેત, તદા વર્ષં ન પચતા ।

કર્ણાભાવે તુ પંચત્વં, વર્ષદ્વાદશમિર્ભવેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

હસ્તાદ્ગુલિ-સ્કન્ધ-કેશ-પાર્શ્વ-નાસાક્ષયે ક્રમાત્ ।

દશાષ્ટ-સપ્ત-પંચ-ત્રયેકવર્ષૈર્મરણ દિશેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

પળ્માસ્યા ધ્રિયતે નાશે, શિરસશ્ચિબુકસ્ય વા ।

ગ્રીવાનાશે તુ માસેનૈકાદશાહેન દક્ષયે ॥ ૨૧૪ ॥

સચ્છિદ્રે હૃદયે મૃત્યુઃ, દિવસૈઃ સપ્તમિર્ભવેત્ ।

યદિ ચ્છાયાદ્વયં પડ્યેદ્, યમપાર્શ્વે તદા વ્રજેત્ ॥ ૨૧૫ ॥

તેના આયુષ્યનો નિર્ણય કરવો હોય તેનું નામ કૈંકાર-સહિત છ ખૂણવાળા યંત્રની વચ્ચે લખવું. તે યંત્રોના ખૂણામાં સે'કડો અગ્નિજ્વાળાથી યુક્ત ૨ કાર સ્થાપન કરવો. અતુસ્વાર-સહિત અકારાદિ છ સ્વરો પડખે ફરતા રથાપવા, બહારના ખૂણામાં સાધિયાની આકૃતિ 'સ્વ' અક્ષર-સહિત કરવી. આરે બાજુ વિસર્ગ-સહિત 'ય'કાર સ્થાપન કરવો તે 'ય'કાર ઉપર આરે બાજુ વાયુપુરથી આવૃત્ત સંલગ્ન ચાર રેખા કરવી. આવા પ્રકારના યંત્રની કલ્પના કરીને, પગ, હૃદય, મસ્તક અને સધિ-સ્થાનમાં સ્થાપન કરવાં. ત્યાર પછી સૂર્યોદય-સમયે સૂર્યને પાછળ રાખી, પશ્ચિમદિશા સન્મુખ રાખી, પોતાના કે બીજાના આયુષ્યનો નિર્ણય કરવા માટે પોતાની છાયાનું અવલોકન કરવું. છાયા પૂર્ણ દેખાય, તો એક વર્ષ સુધી મરણ નથી. જો કાન ન દેખાય તો બારમે વર્ષે મરણ સમજવું. હાથ અંગુલિ, ખંધ, કેશ, પડખાં, નાસિકા જોવામા ન આવે, તો અતુકમે દશ, આઠ, સાત, પાંચ, ત્રણ અને એક વર્ષે મરણ થાય-તેમ સમજવું. મસ્તક કે હડપચી ન દેખાય, તો છ મહિને, ડોક ન દેખાય, તો એક મહિને, આંગો ન દેખાય, તો અગીઆર દિવસે મરણ થાય. હૃદય છિદ્રયુક્ત દેખાય, તો સાત દિવસે અને બે છાયા દેખાય, તો તે જ સમયે ચમરાબોનો પરોણો બને. ૨૦૮ થી ૨૧૫

इति यन्त्रप्रयोगेण, जानीयात् कालनिर्णयम् ।

यदि वा विद्यया विद्याद्, वक्ष्यमाणप्रकारया ॥ ૨૧૬ ॥

યંત્ર-પ્રયોગનો ઉપસંહાર કરતાં વિદ્યાથી કાલ-જ્ઞાન જણાવે છે-આ પ્રમાણે યંત્ર-પ્રયોગથી કાલ-નિર્ણય જાણવો અથવા તો આગળ કહીએ તે વિદ્યાથી કાલ-નિર્ણય કરવો. ૨૧૬.

સાત શ્લોકોથી તે વિદ્યા કહે છે—

प्रथमं न्यस्य चूडायां, 'स्वा' शब्दम्, 'ओं' च मस्तके ।

'सिं' नेत्रे हृदये 'पं' च, नाभ्यब्जे हास्रर ततः ॥ ૨૧૭ ॥

પ્રથમ ચોટલીમાં સ્વા શબ્દ, મસ્તક પર ઓં, નેત્ર પર સિં, હૃદયમા પં, નાભિકમળમા હા, સ્થાપન કરવા. ૨૧૭.

“ॐ जुं सः ॐ मृत्युंजयाय ॐ वज्रपाणिने शूलपाणिने
हर हर दह दह स्वरूप दर्शय दर्शय हुं फट् फट्”

અનયા વિદ્યાયાઃશ્ણ-શતવારં વિલોચને ।

स्वच्छायां चाभिमन्त्र्यार्क, पृष्ठे कृत्वाऽरुणोदये ॥ ૨૧૮ ॥

પરચ્છાયાં પરકૃતે, સ્વચ્છાયાં સ્વકૃતે પુનઃ ।

सम्पूज्य कृतकृतपूजः सन्तुपयुक्तो विलोकयेत् ॥ ૨૧૯ ॥

સપૂર્ણાં યદિ પઞ્ચેત્ તામાવર્ષં ન મૃતિસ્તદા ।

કમ-જહ્યા-જાન્વમાવે, ત્રિ-દ્વયેકાદ્દેમૃતિઃ પુનઃ ॥ ૨૨૦ ॥

ઝરોરમાવે દશમિઃ, માસૈર્નશ્યેત્ કટેઃ પુનઃ ।

અષ્ટમિર્નવમિર્વાઽપિ, તુન્દામાવે તુ પંચમૈઃ ॥ ૨૨૧ ॥

ગ્રીવાઽમાવે ચતુસ્ત્રિદ્વયેકમાસૈર્મિયતૈ પુનઃ ।

કક્ષામાવે તુ પક્ષેણ, દશાદૈન મુજ્જસ્યે ॥ ૨૨૨ ॥

દિનૈઃ સ્કન્ધસ્યેઽષ્ટામિઃ, ચતુર્યામ્યા તુ હૃત્સ્યે ।

શીર્ષામાવે તુ યામાભ્યાં, સર્વામાવે તુ તત્સળાત્ ॥ ૨૨૩ ॥

આ વિધા વડે એકસો આઠ વખત પોતાનાં બે નેત્રોને અને છાયાને મંત્રી સૂર્યોદય-સમયે સૂર્યને પાછળ રાખી, એટલે પશ્ચિમ-સન્મુખ પોતાનું મુખ રાખી, બીજા માટે બીજાની અને પોતાને માટે પોતાની છાયા સારી રીતે તેની પૂજા કરી ઉપયોગ-પૂર્વક અવલોકન કરે બે છાયા સંપૂર્ણ બેવામાં આવે, તો આ ચાલુ વર્ષમાં મરણ ન થાય. પણ, જો છાયા ઘુંટણ ન દેખાય, તો અનુક્રમે ત્રણ વર્ષે, બે વર્ષે અને એક વર્ષે મૃત્યુ થાય. સાથળ ન દેખાય, તો દશ મહિને, કમ્બર ન દેખાય, તો આઠ કે નવ મહિને અને ઉઠર ન દેખાય, તો પાંચ-છ મહિને મરણ થાય. ડોક ન દેખાય, તો ચાર, ત્રણ, બે, કે એક મહિને મરણ થાય, બગલ ન દેખાય, તો પંદર દિવસે અને લુબ ન દેખાય, તો દશ દિવસે મરણ થાય. તે છાયામાં ખલા ન દેખાય, તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય, તો ચાર પહોર પછી, મસ્તક ન દેખાય, તો બે પહોરે, અને સર્વથા શરીર ન દેખાય, તો તરત જ મરણ થાય. ૨૧૮ થી ૨૨૩.

કાલજ્ઞાનનો ઉપાયોનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवमाध्यात्मिकं कालं, विनिश्चेतुं प्रसङ्गतः ।

बाह्यस्यापि हि कालस्य, निर्णयः परिभाषितः ॥ ૨૨૪ ॥

આ પ્રમાણે પવનાભ્યાસરૂપ આધ્યાત્મિક કાલ-જ્ઞાનનો નિર્ણય કરતા પ્રસંગોપાત્ત બાહ્ય કાલ-જ્ઞાનનો પણ નિર્ણય જણાવ્યો. ૨૨૪.

હવે જ્ય-પરાજ્યના જ્ઞાનનો ઉપાય કહે છે—

को जेष्यति द्वयोर्युधे?, इति पृच्छत्यवस्थितः ।

जयः पूर्वस्य पूर्णं स्याद्, रिक्ते स्यादितरस्य तु ॥ ૨૨૫ ॥

આ બેના યુદ્ધમાં કોનો જ્ય થશે? એમ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે સ્વાભાવિક પવન પૂરક થતો હોય તો એટલે શ્વાસ અંદર લેવાતો હોય, તો બેનું પ્રથમ નામ બોલાયું હોય, તેનો જ્ય, અને બે નાહીમાંથી પવન બહાર નીકળતો હોય, તો બીજાનો જ્ય થાય. ૨૨૫.

રિક્ત અને પૂર્ણ નાહીનું લક્ષણ કહે છે—

यत् त्यजेत् संचरन् वायुस्तद्, रिक्तमभिधीयते ।

संक्रमेद् यत्र तु स्थाने, तत् पूर्णं कथितं बुधैः ॥ ૨૨૬ ॥

આલતા પવનને બહાર કાઢવો, તે રિંકત કહેવાય અને નાસિકામાં પવન પ્રવેશ કરે, તેને પંડિતોએ પૂર્ણ કહેલ છે. ૨૨૬,

પીળા પ્રકારે કાલ-જ્ઞાન કહે છે—

પ્રપ્તાઽઽદૌ નામ ચૈજ્ઞાતુઃ, ગૃહ્ણાત્યન્વાતુરસ્ય તુ ।

સ્યાદિષ્ટસ્ય તદા સિદ્ધિઃ, વિપર્યાસે વિપર્યયઃ ॥ ૨૨૭ ॥

પ્રજ્ઞ કરતી વખતે જાણુકારતું નામ પ્રથમ બોલાય અને રોગીનું નામ ત્યાર પછી બોલાય તો ઈષ્ટ સિદ્ધિ થાય, રોગીનું નામ પ્રથમ બોલાય અને જાણુકારતું નામ પછી બોલે, તો વિપરીત ફળ સમજવું જેમકે, ‘હે વૈદ્ય ! આ દરદી સામે શ્રેષ્ઠ કે ?’ તો રોગીની તબીયત સુધરી જાય, અને ‘રોગી માણસ સારો શ્રેષ્ઠ કે નહિ ? વૈદ્ય !’ તો વિપર્યાસ બોલવામાં વિપરીત ફળ સમજવું અર્થાત્ મૃત્યુ થાય ૨૨૭. તથા—

વામવાહુસ્થિતે દૂતે, સમનામાશરો જયેત્ ।

દક્ષિણવાહુગે ત્વાજૌ, વિષમાક્ષરનામકઃ ॥ ૨૨૮ ॥

સુદમાં કોનો જય થશે ? એ પ્રશ્ન કરનાર ડાબી બાજુ ઉભો હોય, તો જે સુદ કરનારનું નામ એકી અક્ષરવાળું હોય, તેનો જય થાય. અને જમણી બાજુ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે, તો એકી અક્ષરના નામવાળોનો જય સમજવો ૨૨૮. તથા—

ભૂતાદિભિર્ગૃહ્ણતાનાં, દૃષ્ટાનાં વાં મુજગમૈઃ ।

વિધિઃ પૂર્વોક્ત એવાસૌ, વિજ્ઞેયઃ સ્વલુ માન્વિકૈઃ ॥ ૨૨૯ ॥

ભૂત આદિના વળગાડવાળા અને સર્પાદિકથી ડંખ પામેલા માટે પણ પૂવે કહેલ વિધિ જ માંત્રિકાએ જાણવો. ૨૨૯. તથા—

પૂર્ણાં સંજાયતે વામા, વિશતા વરુણેન ચૈત્ ।

કાર્યાણ્યારમ્યમાણાનિ, તદા સિધ્યન્ત્યસંશયમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

પહેલાં ઈષ્ટના શ્લોકમાં કહેલા વારુણ-મંડળ વડે ડાબી નાહી પૂર્ણ વહન થતી હોય. તો એ સમયે આરંભેલ કાર્ય અવશ્ય પાર પડે. ૨૩૦. તથા—

જય-જીવિત-લાભાદિ-કાર્યાણિ નિશ્ચિલાન્યપિ ।

નિષ્ફલાન્યેવ જાયન્તે, પવને દક્ષિણાસ્થિતે ॥ ૨૩૧ ॥

જો વારુણમંડળના ઉદયમાં પવન જમણી નાસિકામાં વહેતો હોય, તો વિજય, છવિત, લાભ આદિ સમગ્ર કાર્યો નિષ્ફળતામાં જ પરિણમે છે. ૨૩૧. તથા—

બ્રાહ્મી બુધ્ધ્વાઽનિલં સમ્યક્, પુષ્પં હસ્તાત્ પ્રપાતયેત્ ।

મૃત-જીવિત-વિજ્ઞાને, તતઃ કુર્વિત નિશ્ચયમ્ ॥ ૨૩૨ ॥

જીવિત અને મરણનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવા માટે જ્ઞાની પુરુષે પવનને ધરાધર બાણીને હાથથી પુષ્પ નીચે પાડીને તેનો નિર્ણય કરવો. ૨૩૨. નિર્ણયને જ જાણાવે છે—

ત્વરિતો વરુણે લામઃ, ચિરેણ તુ પુરન્દરે ।

જાયતે પવને સ્વરુપઃ, સિદ્ધોઽપ્યગ્રૌ વિનશ્યતિ ॥ ૨૩૩ ॥

(પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનારને) વરુણ-મંડળનો ઉદય ચાલતો હોય, તરત લાલ થાય, પુરંદર-પૃથ્વી મંડળ ચાલતું હોય, તો લાંબા કાળે, પવન-મંડળ ચાલતું હોય, તો અદ્ય લાલ થાય અને અગ્નિ-મંડળ ચાલતું હોય, તો સિદ્ધ થએલ કાર્યનો પણ વિનાશ થાય. ૨૩૩ તથા—

આયાતિ વરુણે યાતઃ, તૈવૈવાસ્તે સુસ્વં સિતૌ ।

પ્રયાતિ પવનેઽન્યત્ર, મૃત ઇત્યનલે વદેત્ ॥ ૨૩૪ ॥

આમાન્તર ગએલા માટે વરુણ-મંડળ ચાલુ હોય ત્યારે પ્રશ્ન કરે, તો તે શીઘ્ર પાછો આવશે. પુરંદર-મંડળમાં તે ન્યાં ગયો છે, ત્યાં સુખી છે, પવન-મંડળમાં ત્યાંથી બીજે ગયો છે અને અગ્નિ-મંડળમાં મૃત્યુ પામ્યાનો જવાબ આપવો. ૨૩૪. તથા—

દહને યુદ્ધપૃચ્છાયાં, યુદ્ધ મહ્નશ્ચ દારુણઃ ।

મૃત્યુઃ સૈન્યવિનાશો વા, પવને જાયતે પુનઃ ॥ ૨૩૫ ॥

અગ્નિ-મંડળમાં યુદ્ધ-વિષયક પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં લયંકર યુદ્ધ, હાર મળે, પવન-મંડળમાં પ્રશ્ન કરે, તો જેના માટે પ્રશ્ન કર્યો હોય. તેનું મરણ અગર સૈન્ય-વિનાશ થાય. ૨૩૫ તથા—

મહેન્દ્રે વિજયો યુદ્ધે, વરુણે વાંચ્છિતાધિકઃ ।

રિપુમહ્નગેન સન્ધિર્વા, સ્વસિદ્ધિપરિસૂચકઃ ॥ ૨૩૬ ॥

મહેન્દ્ર-મંડળ એટલે પૃથ્વીતત્ત્વમાં પ્રશ્ન કરે, તો યુદ્ધમાં વિજય, વારુણ-મંડળમાં મનોવાંચિત કરતાં અધિક લાભ, તથા શત્રુભંગ કે સુલેહ વડે પોતાની સિદ્ધિ સૂચવે છે. ૨૩૬. તથા—

મૌમે વર્ષતિ પર્જન્યો, વરુણે તુ મનોમતમ્ ।

પવને દુર્દિનામ્મોદૌ, વહનૌ વૃષ્ટિઃ કિયત્યપિ ॥ ૨૩૭ ॥

વરસાદ-વિષયક પ્રશ્ન ધાર્શ્વ-મંડળમાં કરે, તો વરસાદ થશે, વરુણ-મંડળમાં પ્રશ્ન કરે, તો મનોવાંચિતથી અધિક વરસાદ વરસે, પવન-મંડળમાં વાદળાંઓથી અધિકાર વેરાય, પણ વરસે નહીં, અને અગ્નિ-મંડળમાં થોડો વરસાદ થાય. ૨૩૭ તથા—

વરુણે સસ્યનિષ્પત્તિઃ, અતિશ્લાઘ્યા પુરન્દરે ।

મધ્યસ્થા પવને ચ સ્યા-, ન સ્વલ્પાઽપિ હુતાશને ॥ ૨૩૮ ॥

ધાન્ય નિષ્પત્તિ-વિષયક વરુણ-મંડળમાં પ્રશ્ન કરે, તો ધાન્ય-નિષ્પત્તિ થાય. પુરંદર-મંડળમાં ઘણી જ સારી ઉત્પત્તિ થાય, પવન-મંડળમાં મધ્યમ પ્રકારની, કોઈક સ્થળે થાય. કોઈક સ્થળે ન થાય અને અગ્નિ-મંડળમાં થોડું પણ ધાન્ય ન પાડે. ૨૩૮. તથા—

મહેન્દ્ર-વરુણૌ શસ્તૌ, ગર્મપન્થે સુતપદૌ ।

સમીર-દહનો સ્ત્રીદૌ, શૂન્યં ગર્મસ્ય નાશકમ્ ॥ ૨૩૯ ॥

ગર્ભ-વિષયક પ્રશ્નમાં મહેન્દ્ર અને વરુણ-મંડલ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પ્રશ્ન કરે, તો પુત્ર-પ્રાપ્તિ થાય, વાયુ અને અગ્નિ-મંડળમાં પુત્રી અપનાર, તથા સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભનો નાશ થાય. ૨૩૯. તથા—

ગૃહે રાજકુલાદૌ ચ, પ્રવેશે નિર્ગમેઽથવા ।

પૂર્ણાંગપાદં પુરતઃ, કુર્વતઃ સ્યાદમીપ્સિતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

ઘરમાં, કે રાજકુળાદિકમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમન કરતાં જે તરફની નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય, તે પગ પ્રથમ ઉપાડવાથી ઈચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થાય. ૨૪૦. તથા—

ગુરુ-વન્ધુ-તૃપામાત્યાઃ, અન્યેઽપીપ્સિતદાયિનઃ ।

પૂર્ણાંગે સ્વલુ કર્તવ્યાઃ, કાર્યસિદ્ધિમમીપ્સતા ॥ ૨૪૧ ॥

કાર્યસિદ્ધિની અભિલાષાવાળાઓ શુરુ, વડીલો, બંધુ, રાજા, પ્રધાન કે ખીલઓ ઈચ્છિત આપનાર મનુષ્યોને પૂર્ણાંગ તરફ રાખવા. અર્થાત્ જે નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય, તે તરફ તેઓને રાખી પોતે બેસવું. ૨૪૧. તથા—

આસને શયને વાઽપિ, પૂર્ણાંગે વિનિવેશિતાઃ ।

વશીભવન્તિ કામિન્યો, ન કાર્મણમતઃ પરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥

આસન અને શયન વખતે પણ જે તરફથી નાસિકાનો પવન જમણી કે ડાબી બાજુ વહેતો હોય, તે તરફ બેસાડેલી સ્ત્રીઓ સ્વાધીન થાય છે, આ સિવાય બીજું કોઈ કાર્મણ નથી. ૨૪૨ તથા—

અરિ-ચૌરાયમર્ણાઘ્નાઃ, અન્યેઽપ્યુત્પાતવિગ્રહાઃ ।

કર્તવ્યાઃ સ્વલુ રિક્તાઙ્ગે, જય-લાભ-સુવાર્ષિભિઃ ॥ ૨૪૩ ॥

જય, લાભ અને સુખના અર્થોઓએ શત્રુ, ચોર અને દેહધાર વગેરેને, તથા ખીલ પણ ઉત્પાત, ટંટો વગેરેથી દુઃખ આપનારાઓને ખાલી અંગ તરફ અર્થાત્ જે બાજુ નાસિકામાં પવન ન ચાલતો હોય, તે તરફ રાખવા. આથી તેઓ દુઃખ આપી શકતા નથી. ૨૪૩. તથા—

પ્રતિપક્ષપ્રહારેભ્યઃ, પૂર્ણાઙ્ગે યોઽભિરક્ષતિ ।

ન તસ્ય રિપુભિઃ શક્તિઃ, લલિઘૈરપિ હન્યતે ॥ ૨૪૪ ॥

શત્રુઓના પ્રહારોથી જે પોતાનાં પૂર્ણાંગતું રક્ષણ કરે છે, તેની શક્તિનો નાશ કરવા બળવાન શત્રુ પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી. ૨૪૪. તથા—

વહન્તી નાસિકાં વામાં, દક્ષિણાં વાઽમિસંસ્થિતઃ ।

પૃચ્છેદ્ યદિ તદા પુત્રો, રિક્તાયાં તુ સુતા ભવેત્ ॥ ૨૪૫ ॥

સુષુમ્ણાવાહમાગે દ્વૌ, શિશૂ રિક્તે નપુંસકમ્ ।

સંક્રાન્તૌ ગર્ભહાનિઃ સ્યાત્, સમે ક્ષેમપસંશયમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

હાથી અથવા જમણી નાસિકા વહેતી હોય, તે સન્મુખ ઉભો રહી ગર્ભ-વિષયક પ્રશ્ન પૂછે, તો પુત્રજન્મ જણાવવો અને ખાલી નાસિકા તરફ ઊભો રહી પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભવતી પુત્રીને જન્મ આપશે-એમ કહેવું. જે સુષુમ્ણા નાડીમાં પવન વહેતો હોય, ત્યારે પ્રશ્ન કરે, તો બે ગાળકોનો જન્મ, શૂન્ય આકાશમંડળમાં પવન જવા પછી પ્રશ્ન કરે, તો નપુંસક જન્મે, શૂન્ય મંડળમાંથી ખીણ નાડીમાં સંક્રમણ કરતા તત્ત્વના વહનમાં પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભની હાનિ, અને સંપૂર્ણ તત્ત્વના ઉદય પછી સામે રહી પ્રશ્ન કરે તો નિઃસંદેહપણે ક્ષેમ-કુશળ થાય. ૨૪૫-૨૪૬.

મતાંતર કહે છે—

ચન્દ્રે સ્ત્રીઃ પુરુષઃ સૂર્યે, મધ્યમાગે નપુંસકમ્ ।

પ્રશ્નકાલે તુ વિજ્ઞેયમિતિ કૈશ્વિત્ નિગદ્યતે ॥ ૨૪૭ ॥

કોઈક આચાર્ય અંદરવર ચાલતાં સન્મુખ રહી પ્રશ્ન કરે, તો પુત્રી, સૂર્યસ્વરમાં પુત્ર, સુષુમ્ણા નાડીમાં નપુંસકનો જન્મ કહે છે. ૨૪૭.

પવન-નિશ્ચયનો ઉપાય કહે છે—

યદા ન જ્ઞાયતે સમ્યક્, પવનઃ સંચરત્પિ ।

પીત-શ્વેતારુણ-ક્યૌમૈર્નિશ્ચેતવ્યઃ સ વિન્દુભિઃ ॥ ૨૪૮ ॥

એક મંડળમાંથી ખીણ મંડળમાં જતા પુરંદરાદિ પવનને સારી રીતે ન જાણી શકાય, તો પીળા, શ્વેત, લાલ અને શ્યામ ગિન્દુઓ વડે તેનો નિશ્ચય કરવો ૨૪૮. ગિન્દુ ભેવાનો ઉપાય બે શ્લોકોથી કહે છે—

અઙ્ગુષ્ઠાભ્યાં શ્રુતી મધ્યાઙ્ગુલીભ્યાં નાસિકાપુટે ।

અન્ત્યોપાન્ત્યાઙ્ગુલીમિશ્ચ, પિધાય વદનામ્બુજમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

કોળાવદ્ધ્વોર્નોર્નિપીઙ્ગાઘ્રાઙ્ગુલીભ્યાં શ્વાસરોધતઃ ।

યથાવર્ણં નિરીક્ષેત, વિન્દુમવ્યગ્રમાનસઃ ॥ ૨૫૦ ॥

બે અંગુઠા વડે બે કાન, બે વચ્ચલી આંગળી વડે બે નાસિકા-છિદ્રો, ટચલી અને અનામિકા આંગળીઓથી વહન-ક્રમણ ઠાંકીને, તર્જનીથી આંગળના ખૂણાઓ દ્વારાવીને શ્વાસોચ્છ્વાસને રોકી રાખી શાંત ચિત્તથી ભુક્ટિમાં બે વર્ણુના ગિન્દુઓ દેખાય, તે ભેવાં ૨૪૯-૨૫૦.

ગિન્દુસાનથી પવનનો નિશ્ચય કહે છે—

પીતેન વિન્દુના મૌર્મ, સિતેન વરુણં પુનઃ ।

કૃષ્ણેન પવનં વિદ્યાદ્, અરુણેન હુતાશનમ્ ॥ ૨૬૧ ॥

એ પીછું બિન્દુ દેખાય, તો પુરંદર વાયુ, ઘોળા બિન્દુથી વરુણ વાયુ, કૃષ્ણ (નીલું) બિન્દુ દેખાય, તો પવન વાયુ, લાલ બિન્દુ દેખાય તો અગ્નિ-વાયુ છે—એમ બાણુડું. ૨૫૧. અણુગમતી ચાલતી નાહી રોકી, ખીલ ઈષ્ટ નાહી અલાવવાનો ઉપાય કહે છે—

નિરુરુત્સેદ્ વહન્તીં યાં, વામાં વા દક્ષિણામય ।

તદ્દ્વં પીડયેત્ સઘો, યથા નાહીતરા વહેત્ ॥ ૨૬૨ ॥

વહેતી ડાબી કે જમણી નાહી રોકવાની અભિલાષાવાળાએ એમાં કે સૂતાં તે તરફના અંગને પડયું ફેરવી ઠળાવવાથી તત્કાલ દબાવે, તો ખીલ નાહી શરૂ થાય, આગલી બંધ થાય. ૨૫૨.

અગ્રે વામવિભાગે હિ, શશિસેત્રં પ્રચક્ષતે ।

પૃષ્ઠે દક્ષિણભાગે તુ, રવિસેત્રં મનીષિણઃ ॥ ૨૬૩ ॥

લાભાભામૌ સુખ દુઃખ, જીવિત મરણં તથા ।

વિદન્તિ વિરલાઃ સમ્યગ્, વાયુસંચારવેદિનઃ ॥ ૨૬૪ ॥

વિદ્વાનો શરીરના ડાબા વિભાગમાં ચંદ્રક્ષેત્ર, જમણા વિભાગમાં પાછળ સૂર્યનું ક્ષેત્ર જણાવે છે. સારી રીતે વાયુ-સંચારના બાણુકારો કોઈક જ હોય છે અને તેઓ જ લાભ, અલાભ, સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મરણને બાણી શકે છે. ૨૫૩-૨૫૪. નાહીની શુદ્ધિ પવનના સંચારથી બાણી શકાય છે, તે કહે છે—

અવિલં વાયુજન્મેદં, સામર્થ્યં તસ્ય જાયતે ।

કર્તું નાહીવિશુદ્ધિં યઃ, સમ્યગ્ જ્ઞાનાત્પમૃદધીઃ ॥ ૨૬૫ ॥

જે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળો સારી રીતે નાહીનું વિશુદ્ધિકરણ બાણુ છે, તેને વાયુથી ઉત્પન્ન થતું સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫૫. હવે નાહી-શુદ્ધિ કરવાનું ચાર શ્લોકોથી જણાવે છે—

નાભ્યન્જકર્ણિકારૂઢં, કલા-વિન્દુ-પવિત્રિતમ્ ।

રેફાક્રાન્તં સ્ફુરદ્માસં, હ્રકારં પરિચિન્તયેત્ ॥ ૨૬૬ ॥

તં તતશ્ચ તદ્વિદ્વેગં, સ્ફુર્લિંગાર્ચિઃશતાશ્ચિતમ્ ।

રેચયેત્ સૂર્યમાર્ગેણ, પ્રાપયેત્ત્વ નમસ્તલમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

અમૃતૈઃ પ્લાવયન્તં તપ્, અવતાર્ય શનૈસ્તતઃ ।

ચન્દ્રામ્ ચન્દ્રમાર્ગેણ, નામિપદ્મે નિવેશયેત્ ॥ ૨૬૮ ॥

નિષ્ક્રમં ચ પ્રવેશં ચ, યથામાર્ગમનારતમ્ ।

કુર્વન્નેવં મહાભ્યાસો, નાહીશુદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૫૧ ॥

નાભિક્રમણમાં આરૂઢ થએલો - કળા અને 'ખિન્દુથી' પવિત્ર, 'દેહથી' કળાએલ, પ્રકાશમાન હે કારને ચિતવવો = હૈં. ત્યાર પછી વીજળી સરખા વેગવાળા સેકેડો અગ્નિના કણીયાઓ-જવાળાઓથી યુક્ત હૈં ને સૂર્યનાડીના માર્ગે દેવક-ખડાર કાઢી, આકાશમાં ઉંચે પ્રાપ્ત કરવો. એવી રીતે આકાશમાં તેને અમૃતથી ભીંજવી, ધીમે ધીમે નીચે ઉતારી, ચંદ્ર સરખા ઉજ્જવળ હૈં ને ચંદ્રનાડીના માર્ગે પ્રવેશ કરાવી, નાભિ-ક્રમણમાં સ્થાપન કરવો. આ પ્રમાણે કહેલ માર્ગે નિરંતર મહાઅભ્યાસી પુરુષ નિષ્ક્રમણ અને પ્રવેશ કરતાં નાહીશુદ્ધિ પામે છે. ૨૫૬ થી ૨૫૮.

નાડીસંચાર-જ્ઞાનનું ક્ષણ કહે છે—

નાહીશુદ્ધાવિતિ પ્રાજ્ઞઃ, સંપન્નાભ્યાસકૌશલઃ ।

સ્વેચ્છયા ઘટયેદ્ વાયું, પુદયોસ્તત્તક્ષણાદપિ ॥ ૨૬૦ ॥

વિચક્ષણ પુરુષો નાહીશુદ્ધિના અભ્યાસમાં કુશળતા મેળવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે તત્કાળ એક બીજા નાસિકાના છિદ્રમાં, નાડીમાં, કે તત્ત્વમાં અદલાબદલી કરી શકે છે. ૨૬૦. કાળી જમણી નાડીમાં રહેતા પવનનું કાલમાન કહે છે—

દ્વે એવ ઘટિકે સાર્થે, એકસ્યામવતિષ્ઠતે ।

તામુત્સૃજ્યાપરાં નાહીમ્, અધિતિષ્ઠતિ મારુતઃ ॥ ૨૬૧ ॥

ષટ્સત્તામ્યધિકાન્યાહુઃ, સહસ્રાણ્યેકર્વિશતિમ્ ।

અહોરાત્રે નરિ સ્વસ્થે, પ્રાણવાયોર્ગમાગમમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

એક નાડીમાં અઢી ઘડી એટલે ૬૦ મિનિટ સુધી વાયુ-વહન ચાલુ રહે છે. ત્યાર પછી તે નાડીનો ત્યાગ કરીને બીજી નાડીમાં પવન ચાલુ થાય છે. એ પ્રમાણે વારાફરતી બદલાયા કરે છે સ્વસ્થ નિરોગી પુરુષમાં એક રાત્રિ-દિવસ મળી એકવીશ હજાર, છસો-૨૧૬૦૦ પ્રાણવાયુનું શ્વાસોચ્છ્વાસનું જલું-આવલું થાય છે. ૨૬૧-૨૬૨.

વાયુ-સંચાર ન જાણનારને તત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર નથી, તે કહે છે—

મુગ્ધધીર્યઃ સમીરસ્ય, સંક્રાન્તિમપિ વેત્તિ ન ।

તત્ત્વનિર્ણયવાર્તાં સ, કયં કર્તું પ્રવર્તેતે ? ॥ ૨૬૩ ॥

મુગ્ધ કે અદ્યપશુદ્ધિવાળો જે પુરુષ પવન-સંચારને પણ જાણતો નથી, તે તત્ત્વ-નિર્ણયની વાર્તા કરવા માટે કેવી રીતે પ્રવર્તી શકે ? ૨૬૩.

હવે આઠ શ્લોકોથી વેધવિધિ કહે છે—

પૂરિતં પૂરકેનાથો-મુલં હૃત્પદ્મમુનિષેત્ ।
 ઝર્ધ્વસ્રોતો મથેન્ તન્ન, કુમ્ભકેન મવોધિતમ્ ॥ ૨૬૪ ॥
 આશ્લિપ્ય રેચકેનાથ, કર્ષેદ્ વાયુ હૃદમ્બુજાત્ ।
 ઝર્ધ્વસ્રોતઃપથગ્રન્થિ, મિત્ત્વા વ્રહ્મપુર નયેત્ ॥ ૨૬૫ ॥
 વ્રહ્મરન્ધ્રાત્ નિષ્ક્રમય્ય, યોગી કૃતકુતૂહલઃ ।
 સમાધિતોઽર્કેતૂલેષુ, વેધં કુર્યાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૬૬ ॥
 મુદ્દુસ્તન્ન કૃતાભ્યાસો, માલતીમુકુલાદિષુ ।
 સ્થિરલક્ષ્યતયા વેધ, સદા કુર્યાદિતન્દ્રિતઃ ॥ ૨૬૭ ॥
 દૃઢાભ્યાસસ્તતઃ કુર્યાદ્, વેધં વરુણવાયુના ।
 કર્પૂરાગુરુ-કુષ્ઠાદિ-ગન્ધદ્રવ્યેષુ સર્વતઃ ॥ ૨૬૮ ॥
 એતેષુ લઘ્વલક્ષ્યોઽથ, વાયુસંયોજને પદ્મઃ ।
 પક્ષિકાવેષુ સૂક્ષ્મેષુ, વિદધ્યાદ્ વેધમુચ્યતઃ ॥ ૨૬૯ ॥
 પત્તન્નશ્ચક્રકાવેષુ, જાતાભ્યાસો યુગેષ્વપિ ।
 અનન્યમાનસો ધીરઃ, સંચરેદ્ વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૨૭૦ ॥
 નરાશ્ચ-કરિકાવેષુ, પ્રવિશન્ નિઃસરન્નિતિ ।
 કુર્વીત સક્રમ પુસ્તોપલરૂપેષ્વપિ ક્રમાત્ ॥ ૨૭૧ ॥

પૂરક ક્રિયાવડે વાયુને અંદર પૂરતા હૃદય-કમળનું મુખ નીચું થઈ સંકેતાય છે. તે જ હૃદય-કમળ કુંભક કરવાથી વિકસ્વર થઈ જાયા મુખવાળું થાય છે. ત્યાર પછી હૃદય-કમળથી વાયુને રેચક કરવા દ્વારા ખેંચવો. તે વાયુને જોયે ચકાવી વચ્ચેના માર્ગની અશ્વિને ભેદીને પ્રહારખંભમાં લઈ જવો. ત્યાં સમાધિ થઈ શકે છે. કુતૂહલ કરવાની કે જોવાની ઈચ્છાથી યોગીઓએ તે પવનને પ્રહારખંભાથી બહાર કાઢી સમતાથી આકાશનાં રૂપર પરીધીમે વેધ કરવો એટલે કે પવનને તે આકાશનાં રૂપર સ્થાપન કરવો વારંવાર તેના ઉપર તેવો લેવા-મૂકવાનો અભ્યાસ કરી અર્થાત્ પ્રહારખંભમાં લઈ જવો, પાછો બહાર કાઢવો. પછી માલતી, બઈ, જુઈ, અંબેલી આદિનાં પુષ્પો ઉપર લક્ષ્ય સ્થિર રાખી ઉપયોગની સાવધાનતાથી વેધ કરવો. એ પ્રમાણે હંમેશાં દૈનિક અભ્યાસ કરતાં કરતાં ન્યારે વરુણ-મંડળમાં વાયુ ચાલતો હોય, ત્યારે કર્પૂર, અગુરુ, સુગંધી ચૂર્ણ, કુષ્ઠાદિ દ્રવ્યોમા વેધ કરવો. એ પ્રમાણે સર્વ પર જથ્થે મેળવી ઉપર જણાવેલા સર્વમાં વગર પરિશ્રમે વાયુને જોડવામાં પ્રવીણ બની નાના નાના પક્ષીઓની

કાયામાં વેધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પતંગીયા, ભમરા આદિની કાયામાં અભ્યાસ કર્યા પછી, મૃગલા આદિકેને વિષે પણ અભ્યાસવાળા બનવું. પછી એકાગ્ર ચિત્તવાળો ધૈર્ય-યુક્ત અને ઇન્દ્રિયોને જિતનારો પુરુષ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી વગેરેની કાયામાં પ્રવેશ-નિર્ગમન કરતો અનુક્રમે પાષાણમૂર્તિ, પૂતલી, દેવમૂર્તિમાં પણ પ્રવેશ કરે. ૨૬૪ થી ૨૭૧.

કહેલી વાતનો ઉપસંહાર કરતાં બાકીનું કહેવા યોગ્ય જણાવે છે—

एवं परासुदेहेषु, प्रविशेद् वामनासया ।

जीवहेह प्रवेशस्तु, नोच्यते पापशङ्कया ॥ २७२ ॥

એ પ્રમાણે મૃત્યુ પામેલાઓના નિર્જીવ દેહમાં હાથી નાસિકાથી પ્રવેશ કરવો. ખીબના પ્રાણનો નાશ થવાના ભયથી, પાપની શંકાથી જીવતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું કહેતા નથી. કારણ કે, શસ્ત્ર-ઘાતાદિ માફક તે પાપ-સ્વરૂપ હોવાથી, તે કહેવા લાયક નથી. ખીબનો ઉપધાત કર્યા વગર જીવતા પુરુષના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો અસંભવિત છે તે આ પ્રમાણે સમજવું. ખીબના નિર્જીવ દેહમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ—

“બ્રહ્મરંધ્રથી બહાર નીકળી ખીબની કાયાના અપાન-ચુદાના માર્ગે પ્રવેશ કરવો. ત્યાં પહોંચી નાભિ-કમળનો આશ્રય લઈ સુષુપ્ત્ત્યા નાડી દ્વારા હૃદયકમળમાં જવું. ત્યાં જઈ પોતાના વાયુએ તેના પ્રાણના સંચારને રોકવો, તે વાયુ ત્યાં સુધી રોકવો, કે તે દેહી ચેષ્ટા વગરનો થઈ નીચે પડી જાય. અંતર્યુદ્ધર્તમાં તે દેહમાંથી સુક્ત થતાં પોતાની ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા પ્રગટ થવા યોગે યોગ-વિષયનો જાણકાર પોતાના દેહ માફક સર્વ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરે. યુદ્ધિશાળી તે અર્થો કે આખો દિવસ ખીબના શરીરમાં કીડા કરે અને પછી આ જ વિધિએ ફરી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે” ૨૭૨.

ખીબના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું ફેલ કહે છે—

क्रमेणैवं परपुर-प्रवेशाभ्यासशक्तिः ।

विसुक्त इव निर्लेपः, स्वेच्छया संचरेत् सुधीः ॥ २७३ ॥

યુદ્ધિશાળી પુરુષ આ પ્રમાણે ખીબના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની અભ્યાસ-શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી સુક્ત થયેલા માફક નિર્લેપ રહી ઇચ્છાનુસાર સંચરે શકે. ૨૭૩.

—એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ રાબને સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી આત્માશ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામનો પદ્યબંધ થયો છે, તેવા પોતાના રચેલા શ્રીયોગશાસ્ત્રના પોતે બનાવેલ વિવરણના આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના પદ્મદર આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલા અનુવાદમાં પાંચમો પ્રકાશ પૂર્ણ થયો. [૫]

છકો પ્રકાશ

ઓ અહ્

પરકાય-પ્રવેશ પારમાર્થિક નથી.

इह चाय परपुर-प्रवेशश्चित्रमानकृत् ।

सिद्ध्येन्न वा प्रयासेन, कालेन महताऽपि हि ॥ १ ॥

जित्वाऽपि पवनं नाना-करणैः क्लेशकारणैः ।

नाडीप्रचारभायत, विधायापि वर्णगतम् ॥ २ ॥

अश्रद्धेयं परपुरे, साधयित्वाऽपि संक्रमम् ।

विज्ञानैकप्रसक्तस्य, मोक्षमार्गो न सिध्यति ॥ ૩ ॥

અહીં આ પરકાય-પ્રવેશની હકીકત કહી છે, તે માત્ર આશ્ચર્ય કરનાર છે. તેમાં પરમાર્થ કશો નથી. અને લાંબા કાળ સુધી પ્રયાસ કરવાથી સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય, માટે મુક્તિની અભિલાષાવાળાએ તેવા પ્રયાસો કરવા યુક્ત નથી. કલેશોના કારણભૂત અનેક કારણો વડે તથા આસનાદિક વડે શરીરમાં રહેલા પરમનો જથ્થો કરીને, નાડી-સંચારને સ્વાધીન કરીને બીજાઓને માનવામાં ન આવે તેવા બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને તેવા પાપવિજ્ઞાનમાં આસક્ત થએલાને મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૧-૨-૩.

‘કેટલાક પ્રાણાયામથી ધ્યાન-સિદ્ધિ માને છે.’ એમ પહેલાં કહેલું છે, તે વાતનું જ સ્ત્રોતોથી ખંડન કરે છે—

तन्नाप्नोति मनःस्वास्थ्यं, प्राणायामैः कदर्थितम् ।

प्राणस्यायमने पीडा, तस्यां स्यात् चित्तविप्लवः ॥ ४ ॥

पूरणे कुम्भने चैव, रेचने च परिश्रमः ।

चित्तसंक्लेशकरणात्, मुक्तेः प्रत्यूहकारणम् ॥ ૫ ॥

પ્રાણાયામથી કદર્થના પામેલું મન સ્વસ્થતા પામતું નથી, કારણ કે પ્રાણનો નિશ્ચય કરવામાં શરીરની પીડા અને તેથી મનની અસ્થિરતા થાય છે. પૂરકે, કુંભક અને રેચન—ક્રિયા કરતાં પરિશ્રમ કરવો પડે છે. તેમ કરવાથી મનનો સંકલેશ થાય, અને મન-સંકલેશ એ મુક્તિનું વિઘ્ન છે. ૪-૫.

હવે અહિં શંકા કરી કે, ‘પ્રાણાયામથી મનની ચચળતા થાય તો બીજો એવો કયો માર્ગ છે, જેથી મનની ચચળતા ન થાય.’ પ્રત્યુત્તર આપતાં જણાવે છે કે, પ્રાણાયામ પછી કેટલાક પ્રત્યાહાર જણાવે છે, તે હુષ્ટ નથી. તેમ જણાવતાં કહે છે—

इन्द्रियैः सममाकृत्य, विषयेभ्यः प्रशान्तधीः ।

धर्मध्यानकृते तस्मात्, मनः कुर्वीत निश्चलम् ॥ ૬ ॥

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપ પાંચે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયો સાથે મનને બરાબર ખેંચીને અતિશય શાન્ત બુદ્ધિવાળો જિતેન્દ્રિય આત્મા ધર્મધ્યાન કરવા માટે પોતાનું મન નિશ્ચલ કરે. બાહ્ય વિષયોથી ઇન્દ્રિયો સાથે મનને ખેંચી લેવું, તે પ્રત્યાહાર કહેવાય. અભિધાન-ચિંતામણિ કોશમાં અમે કહેલું છે કે—‘વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લેવી, તે પ્રત્યાહાર કહેવાય.’ મનને નિશ્ચલ બનાવવું—એટલે પ્રત્યાહાર પછી ધારણા જણાવવા માટે ઉપક્રમ કર્યો, ૬. ધારણાનાં સ્થાનો કહે છે—

नाभि-हृदय-नासाग्र-माल-भ्रू-तालु-दृष्टयः ।

मुखं कर्णौ शिरश्चेति, ध्यानस्थानान्यकीर्तयन् ॥ ૭ ॥

નાભિ, હૃદય, નાસિકાનો અગ્રભાગ, ભાલ, ભ્રુકુટી, તાલવું, નેત્ર, મુખ, કાન અને મસ્તક એ ધ્યાન કરવા માટે ધારણા કરવાનાં સ્થાનો કહેલાં છે. ધ્યાનના નિમિત્તભૂત ધારણાનાં સ્થાનો સમજવાં. ૭. ધારણાનું ફલ કહે છે—

एषामेकत्र कुत्रापि, स्थाने स्थापयतो मनः ।

उत्पद्यन्ते स्वसंवित्तेः, बहवः प्रत्ययाः किल ॥ ૮ ॥

ઉપર કહેલાં સ્થળોમાંથી કોઈ પણ એક સ્થળે મન વધારે સમય સ્થાપન કરવાથી નક્કી પોતાને અનુભવવાળું જ્ઞાન તેમ અનેક પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય. પ્રત્યયો આગળ કહીશું. ૮.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાલને સાંભળવાની ઇચ્છાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર-સૂરિએ રચના કરેલા ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામના પદ્યબંધવાળા યોગશાસ્ત્રની સ્વોપન વિવૃતિમાં આ. હેમસાગરસૂરિએ કરેલો છઠ્ઠા પ્રકાશનો અનુવાદ પૂર્ણ થયો [૬]

સાતમેા પ્રકાશ

ઓઁ ઝર્હે ।

ધ્યાન-વિધિ કરવાની ઇચ્છાવાળાનો કેમ કહે છે—

ધ્યાનં વિધિત્સતા જ્ઞેય, ધ્યાતા ધ્યેય તયા ફલમ્ ।

સિધ્યન્તિ ન હિ સામગ્રીં, વિના કાર્યાણિ કર્હિચિત્ ॥ ૧ ॥

ધ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ફળ બધાવાં જોઈએ. કારણ કે કદાપિ સામગ્રી વગર કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી. ૧.

છ શ્લોકોથી ધ્યાન કરનારનું લક્ષણ બતાવે છે—

અમુચ્ચન્ પ્રાણનાશેડપિ, સંયમૈકધુરીણતામ્ ।

પરમપ્યાત્મવત્ પદ્યન્, સ્વસ્વરૂપાપરિચ્ચુતઃ ॥ ૨ ॥

ઉપતાપમસંશ્રાપ્તઃ, શ્રીતવાતાતપાદિભિઃ ।

પિપાસુરમરીકારિ, યોગામૃતરસાયનમ્ ॥ ૩ ॥

રાગાદિભિરનાક્રાન્તં, ક્રોધાદિભિરદ્વૃષિતમ્ ।

આત્મારામં મનઃ કુર્વન્, નિર્લેપઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૪ ॥

વિરતઃ કામમોગેભ્યઃ, સ્વચ્ચરીરેડપિ નિઃસ્પૃહઃ ।

સંવેગહૃદ્નિર્મયઃ, સર્વત્ર સમતાં શ્રયન્ ॥ ૫ ॥

નરેન્દ્રે વા દરિદ્રે વા, તુલ્યકલ્યાણકામનઃ ।

અમાત્રકરુણાપાત્ર, ભવસૌખ્યપરાહ્નુસુતઃ ॥ ૬ ॥

સુમેરુરિવ નિષ્કમ્પઃ, શશીવાનન્દદાયકઃ ।

સમીર ઇવ નિઃસદ્ગઃ, સુધીર્ઘ્યાતા પ્રજ્ઞસ્યતે ॥ ૭ ॥

પ્રાણના નાશમાં પણ સંયમ-ધુરાને ન છોડનાર, ખીબા છુવોને પોતાની માફક જોનાર, પોતાના આત્મસ્વરૂપથી ન ખસનાર, ઠંડી, વાયરો કે તાપથી ઉપતાપ ન પામનાર, અજરામર કરનાર યોગામૃત-રસાયનનું પાન કરવાની અભિલાષાવાળો, રાગ-દેષ-મોહાદિથી નહીં

ઠળાએલ, કૌષાદિક કષાયોથી અદ્વિષિત, આત્મામાં રમણુતા કરનાર, સર્વ કાર્યોમાં મનને નિર્લેપ રાખનાર, કામલોગોથી વિરક્ત બનેલો, પોતાના દેહના વિષયમાં પણ મમતા વગરનો, સંવેગરૂપ દ્રહ્મા સ્નાન કરતો, શત્રુ અને મિત્ર, સુવર્ણ અને પથ્થર, તૃણ અને મણિ આદિમાં સમભાવનો આશ્રય કરતો, નિંદા અને સ્તુતિમાં સમાનભાવ ધારણ કરનાર, રાજા અને રંક બંનેના સરળા કલ્યાણનો ઈચ્છક, સર્વ જીવો પ્રત્યે ક્રુણા રાખનાર, સંસારના સુખ પ્રત્યે વિરક્ત બનેલો, મેદુ પર્વત માર્કક અડોલ, ચંદ્ર માર્કક આનંદ આપનાર, પવન માર્કક સંગ વગરનો, આવા ગુણવાળો બુદ્ધિમાન ધ્યાતા ધ્યાન કરવાની યોગ્યતાવાળો ગણાય. ૨-૭.

લેહ કહેવા દ્વારા ધ્યેયનું સ્વરૂપ કહે છે—

પિષ્ઠસ્થં ચ પદસ્થં ચ, રૂપસ્થં રૂપવર્જિતમ્ ।

ચતુર્ધા ધ્યેયમાત્રાતં, ધ્યાનસ્યાલમ્બનં બુધૈઃ ॥ ૮ ॥

પંડિત પુરુષોએ ધ્યાનના આલંબનરૂપ પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવાં ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયો માનેલાં છે. અહિં પિંડ એટલે શરીર, તેમાં રહે, તે પિંડસ્થ ધ્યાન. ૮

પિંડસ્થ ધ્યેયને ધારણના લેહોથી કહે છે—

પાર્થિવી સ્યાદંથાગ્નેયી, મારુતી વારુણી તથા ।

તત્રભૂઃ પચ્ચમી ચેતિ, પિષ્ઠસ્થે પચ ધારણાઃ ॥ ૯ ॥

પિંડસ્થ ધ્યેયમાં પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ આ પાંચ ધારણાઓ કરવાની છે. ૯.

તેમાં પાર્થિવી ધારણાને ત્રણ શ્લોકોથી સમજાવે છે—

તિર્યગ્લોકસમ ધ્યાયેત્, સ્તીરાર્નિષ તત્ર ચામ્બુજમ્ ।

સહસ્ત્રપત્ર સ્વર્ણામં, જમ્બુદ્વીપસમં સ્મરેત્ ॥ ૧૦ ॥

તત્કેસરતતેરન્તઃ, સ્ફુરત્પિઙ્ગપ્રભાઞ્ચિતામ્ ।

સ્વર્ણાચ્છિલપ્રમાણાં ચ, કર્ણિકાં પરિચિન્તયેત્ ॥ ૧૧ ॥

એતર્સિંહાસનાર્સીન, કર્મનિર્મૂલનોદ્યતમ્ ।

આત્માન ચિન્તયેત તત્ર, પાર્થિવી ધારણેત્યસૌ ॥ ૧૨ ॥

એકરાજ-પ્રમાણ તિર્યછાંદોઃ જેવડો સ્તીરસમુદ્ર મનમાં ચિતવવો, તેમાં લાખયોગ્ન-પ્રમાણ જમ્બુદ્વીપ-સમાન સુવર્ણાંશિતિવાણું અને હજાર પાખડીવાણું કમળ ચિતવવું. તેવા કમળના મધ્યભાગમાં કેસરોઓ છે, તેની અંદર દેહીપ્રમાન પીળી કાન્તિવાળી સ્વણચિન્ત-પ્રમાણવાળી

એટલે કે લાખચોબન જીતી કર્ણિકા-પીઠિકા ચિતવવી. તે કર્ણિકા ઉપર ઉજ્જવળ સિંહાસન છે, તેના ઉપર બેસી કર્મેનિ મૂળમાંથી ઉગેલી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા પોતાના શાન્ત આત્માને ચિતવવો. આ પાર્થિવી ધારણા કહેવાય. ૧૦-૧૧-૧૨.

હવે છ શ્લોકોથી આગ્નેયી ધારણા કહે છે—

વિચિન્તયેત્ તથા નામૌ, કમલ ષોઢશ્ચ્છદય્ ।

કર્ણિકાયાં મહામન્ત્ર, પ્રતિપદ્મં સ્વરાવલીપ્ ॥ ૧૩ ॥

રેફ-વિન્દુ-કલાક્રાન્તં, મહામન્ત્રે યદક્ષરમ્ ।

તસ્ય રેફાદ્ વિનિર્યાન્તીં, જ્ઞાનૈર્ધૂમશિસ્ત્વાં સ્મરેત્ ॥ ૧૪ ॥

સ્ફુલ્ગિમસન્તર્તિ ધ્યાયેત્, જ્વાલામાલામનન્તરમ્ ।

તતો જ્વાલકલાપેન, દહેત્ પદ્મં હૃદિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

તદદ્વર્કર્મનિર્માણમષ્ટપત્રમધોમુલમ્ ।

દહત્યેવ મહામન્ત્ર-ધ્યાનોત્થઃ પ્રવલનલઃ ॥ ૧૬ ॥

તતો દેહાદ્ વહિધ્યાયેત્, ત્ર્યસં વહ્નિપુરં જ્વલત્ ।

લાઙ્ગિત સ્વસ્તિકેનાન્તે, વહ્નિવીજસમન્વિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

દેહ પદ્મં ચ મન્ત્રાર્ચિરન્તર્વહ્નિપુરં વહ્નિઃ ।

કૃતાઽઽશુ મસ્મસાચ્છામ્યેત્, સ્યાદાગ્નેયીતિ ધારણા ॥ ૧૮ ॥

તમજ નાભિમા સોળ પાંખડીવાળું કમળ ચિતવવું, તેની કર્ણિકામાં ‘અર્હ’ મહામંત્ર સ્થાપન કરવો અને દરેક પાંખડીમાં અતુલકે અ, આ, ઇ, ઈ, ડ, ડ, ક્ર, ક્ર, લૂ, લૂ, ઇ, ઇ, ઓ, ઓ, ઝં, ઝઃ અતુલકે સ્થાપન કરવા. મહામંત્ર ‘અર્હ’માં રેફ, વિન્દુ અને કળાથી કળાએલ જે હકાર અક્ષર છે, તેના રેફમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધૂમશિખાવું સ્મરણ કરવું. પછી તેમાંથી નીકળતા અગ્નિના કણીયા ચિતવવા, પછી નીકળતી અનેક અગ્નિજ્વાલા ચિતવવી. ત્યાર પછી અગ્નિજ્વાલા-સમૂહથી દહાયમાં રહેલ આઠ પાંખડીવાળું આઠ કર્મ સ્થાપેલ કમળ બળતું ચિતવવું. તે કમળની આઠ પાંખડીઓમાં ૧ જ્ઞાનાવરણીય, ૨ દર્શનાવરણીય, ૩ વેદનીય, ૪ મોહનીય, ૫ આયુષ્ય, ૬ નામ, ૭ ગોત્ર, અને ૮ અંતરાય-એ આઠ કર્મે અતુલકે સ્થાપન કરવાં. તે આઠ પાંખડીઓના સુખ નીચા રાખેલાં હોય તેમ ચિતવવાં. ‘અર્હ’ મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલ મહાપ્રબળ અગ્નિ આઠ કર્મ-રૂપ અધોમુખવાળા કમળને બાળી નાખે છે-એમ ચિતવવું પછી શરીરની બહાર સળગતો ત્રણ બૂણાવાળો અગ્નિકુંડ અને સાથીયાના ચિહ્નથી યુક્ત અગ્નિજીવ ૪ કાર સહિત ચિતવવો. પછી શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિજ્વાલા અને બહારના અગ્નિકુંડની જ્વાલા એ બંને વડે કરી દેહ અને

આઠ કર્મક્રમ ચિંતવેલ કમળ ખાળીને એકદમ ભસ્મસાત્ બનાવી આપોઆપ શાંત થવું—તે આગ્નેથી ધારણા સમજવી. મહામંત્ર સિદ્ધ્યર્થકમાં રહેલ ધીબ્રૂપ ‘ઝહ્’ સમજવો. ૧૩ થી ૧૮. હવે બે શ્લોકોથી વાચવી ધારણા કહે છે—

તતસ્ત્રિસુવનામોગં, પૂરયન્તં સમીરણમ્ ।

ચાલયન્તં ગિરીનબ્ધીન્, સ્તોમયન્તં વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૯ ॥

તત્ત્વ મસ્મરજસ્તેન, શ્રીઘ્રમુશ્ચય વાયુના ।

દઢાભ્યાસઃ પ્રશાન્તિં તમ્, આનયેદિતિ મારુતી ॥ ૨૦ ॥

ત્યાર પછી ત્રણ ભુવનના અવકાશ-વિસ્તારને પૂરી દેતા, પર્વતોને કંપાથમાન કરતા, સમુદ્રોને શોભા પમાડતા-ખળભળાવતા વાયુને ચિંતવેલ અને પહેલાં શરીરને તથા કમળને ખાળી રાખ કરી નાખેલ તે રબને તેવા વાયુ વડે જલ્દી ઉડાડી નાખીને દઢ અભ્યાસ વડે પાછો વાયુને શાંત કરવો—એ મારુતી નામની ત્રીજી ધારણા બહુવી. ૧૯-૨૦.

હવે બે શ્લોકોથી વાંચણી ધારણા કહે છે—

સ્મરેદ્ વર્ષત્સુધાસારૈઃ, ઘનમાલાકુલં નમઃ ।

તતોઽર્ધેન્દુસમાક્રાન્તં, મળલ વરુણાદ્વક્તિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

નમસ્તલં સુધામ્મોભિઃ, પ્લાવયેત્ તત્પુરં તતઃ ।

તદ્રજઃ કાયસમ્ભૂતં, ક્ષાલયેદિતિ વારુણી ॥ ૨૨ ॥

અમૃત સરખી વૃષ્ટિ વરસાવનાર મેઘ-પદ્ધિઓથી વ્યાપ્ત આકાશ ચિંતવવું, પછી અર્ધચંદ્રાકાર કલા અને ઊન્દુચુકત વરુણ-ખીજ જે યાદ કરવું. તે વરુણ ખીજથી ઉત્પન્ન થએલ અમૃત સરખા જળથી આકાશને પૂર્ણ કરી પૂર્વે શરીરથી ઉત્પન્ન થએલ રજ જે આકાશમાં ઉડાડી હતી, તેને પાણીથી ધોઈ નાખવી અને પછી વરુણ-મંડલને શાન્તિ કરવું, તે વાંચણી ધારણા સમજવી. ૨૧-૨૨. હવે તત્ત્વભૂ ધારણા ઉપસંહાર સાથે ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—

સપ્તધાતુવિનાશૂતં, પૂર્ણેન્દુવિશદદ્યુતિમ્ ।

સર્વજ્ઞકલ્પમાત્માનં, શુદ્ધબુદ્ધિઃ સ્મરેત્ તતઃ ॥ ૨૩ ॥

તતઃ સિંહાસનારૂઢં, સર્વાતિશયમાસુરમ્ ।

વિધ્વસ્તાશેષકર્માણં, કલ્યાણમહિમાન્વિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

સ્વાઙ્ગગર્ભે નિરાકારં, સમ્મરેદિતિ તત્રભૂઃ ।

સામ્યાસ ઇતિ પિન્દસ્થે, યોગી શિવસુખં મજેત્ ॥ ૨૫ ॥

ચાર ધારણા ચિંતવ્યા પછી ભારીક બુદ્ધિવાળા યોગીપુરુષે સાતધાતુ-રહિત પૂર્ણચંદ્ર સરખા નિર્મળ કાંતિવાળા સર્વજ્ઞ સરખા પોતાના આત્માને ચિંતવેલો. ત્યાર પછી સિંહાસન પર આરૂઢ થયેલા સર્વ અતિશયેથી સુશોભિત, સર્વ કર્મોને નાશ કરનારા, કલ્યાણકારી પ્રભાવવાળા પોતાના હેઠમાં રહેલ નિરાકાર આત્માને સ્મરણ કરવો-એ તત્ત્વભૂ નામની ધારણા બાંધવી. આ પિંડસ્થ ધ્યાન વિષે અભ્યાસ કરનાર યોગી મોક્ષસુખનો અધિકારી બને છે. ૨૩-૨૪-૨૫ હવે ત્રણ સ્લોકોથી પિંડસ્થ ધ્યેયનો મહિમા કહે છે—

અશ્રાન્તમિતિ પિન્દસ્થે, કૃતાભ્યાસસ્ય યોગિનઃ ।

પ્રભવન્તિ ન દુર્વિદ્યા-મન્ત્રમળહનક્રત્યઃ ॥ ૨૬ ॥

શાકિન્યઃ ક્ષુદ્રયોગિન્યઃ, પિન્નાચાઃ પિન્નિતાશનાઃ ।

ત્રસ્યન્તિ તત્ક્ષણાદેવ, તસ્ય તેજોઽસહિષ્ણવઃ ॥ ૨૭ ॥

દુષ્ટાઃ કરટિનઃ સિંહાઃ, શરભાઃ પલ્લગા અપિ ।

જિઘાંસવોઽપિ તિષ્ઠન્તિ, સ્તમ્મિતા ઇવ દૂરતઃ ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે નિરંતર પિંડસ્થ-વિષયક અભ્યાસ કરનાર યોગી પુરુષને ઉચ્ચાટન, મારણ, સ્તંભન, વિદ્રેવણ આદિ દુષ્ટવિદ્યાઓ, મંત્ર, મંડલ, શક્તિઓ પરાભવ કરી શકતી નથી. શાકિનીઓ, નીચ યોગિનીઓ, (બોજણીઓ) પિંથાઓ, માંસાહારીઓ તેના તેજને સહન નહીં કરતાં તરત જ ત્રાસ પામે છે, તથા દુષ્ટ હાથીઓ, સિંહો, શરભો, સર્પો અને મારવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ સ્તંભિત થયેલા હોય-તેમ દૂર ઉભા રહે છે. ૨૬-૨૭-૨૮.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ મહારાજને શ્રવણ કરવાની અભિલાષાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ રચેલા, જેને ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામનો પદ્યમંથ થયો છે. તેવા યોગશાસ્ત્રના સ્વોપજ્ઞ વિવરણના આ શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના પદ્યધર આચાર્ય શ્રીહેમસાગરસૂરિજીએ કરેલા ગૂર્જરાનુવાદમાં સાતમો પ્રકાશ પૂર્ણ કર્યો [૭]

આઠમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં ।

હવે પદસ્થ ધ્યેયનું લક્ષણ કહે છે—

યત્પદાનિ પવિત્રાણિ, સમાલમ્બ્ય વિધીયતે ।

તત્પદસ્થં સમાસ્થાતં, ધ્યાનં સિદ્ધાન્તપારગૈઃ ॥ ૧ ॥

પવિત્ર મંત્રાક્ષરાદિ-પદોત્તુ અવલંબન લઈને જે ધ્યાન કરાય, તેને સિદ્ધાંતકારો પદસ્થ ધ્યાન કહે છે. ૧ ત્રણ શ્લોકોથી વિશેષ જણાવે છે—

તત્ર ષોડશપત્રાદ્યે, નામિકન્દગતેઽમ્બુજે ।

સ્વરમાલાં યથાપત્રં, ભ્રમર્ત્તી પરિચિન્તયેત્ ॥ ૨ ॥

ચતુર્વિંશતિપત્ર ચ, હૃદિ પદ્મં સર્કાર્ણિકમ્ ।

વર્ણાન્ યથાક્રમ તત્ર, ચિન્તયેત્ પંચવિંશતિમ્ ॥ ૩ ॥

વક્ત્રાબ્જેઽષ્ટદલે વર્ણશ્લોકમન્યત્ તતઃ સ્મરેત્ ।

સંસ્પર્શ માતૃકામેવ, સ્યાત્ શ્રુતજ્ઞાનપારગઃ ॥ ૪ ॥

તે ધ્યાનમાં નાભિ-કંઠ પર રહેલા સોળ પાંખડીવાળા એક કમળમા દરેક પાંખડી પર અતુકંઠે બ્રમણ કરતી ‘મ આ હૈં ઊં ક્ર ઋ લૃ ઈ ઐ ઓ ઐ ઐ ઐ’ આ સોળ સ્વરની માળા ચિંતવવી. હૃદયને વિષે કર્ણિકા સહિત ચોવીશ પાંખડીવાળા કમળમાં કમસર સ્થાપેલા ક લ જ ઘ ઙ, ચ છ જ ઝ ણ, ટ ઠ ઢ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન, પ ફ વ મ એ પચીશ વ્યંજનોને ચિંતવવા. પ્રથમના ચોવીશને પાંખડીઓમાં અને મ કારને કર્ણિકામાં ચિંતવવો તથા આઠ પાંખડીવાળા સુખકમળમાં ‘ય ર લ વ શ પ સ હ’ એ છાકી રહેલા આઠ વર્ણોને આઠ પાંખડીઓમાં સ્મરણ કરવા આ પ્રમાણે માતૃકાક્ષરોને ચિંતવતો-ધ્યાન કરતો યોગી શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામી થાય છે. ૨-૩-૪. તેનું ફલ કહે છે—

ધ્યાયતોઽનાદિસંસિદ્ધાન્, વર્ણનિતાન્ યથાવિધિ ।

નષ્ટાદિવિષયે જ્ઞાન, ધ્યાતુરુત્પદ્યતે ક્ષણાત્ ॥ ૫ ॥

અનાદિ સિદ્ધિ એવા એ વર્ણોનું વિધિપૂર્વક ધ્યાન કરનારને શુભાવેલું, નાશ પામેલું, જોવાએલું, ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી-કાળનું જ્ઞાન ક્ષણ વારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કહેલું છે કે, “જાપ કરવાથી ક્ષયરોગ, જોરાકંઠી અગ્નિ, અગ્નિની મદતા, કુષ્ઠરોગ, ઉદરરોગ, ખાંસી, હ્રમ વિગેરે પર જથ મેળવે છે અને અદ્ભુત વાણી બોલનાર થાય છે તેમજ મોટાઓ તરફથી પૂજા અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ અને ઉત્તમ નેતાપદ પ્રાપ્ત કરે છે.” ૫.

प्रकारांतरशी भार श्लोके वडे पदमयी-मंत्रमयी देवतानुं स्वश्च ध्येयपण्डे ज्ञाये छे-

अथवा नाभिकन्दाधः, पद्ममष्टदल स्मरेत् ।

स्वरालीकेसरं रम्यं, वर्गाष्टकयुतैर्दलैः ॥ ६ ॥

दलसन्धिषु सर्वेषु, सिद्धस्तुतिविराजितम् ।

दलाग्रेषु समग्रेषु, माया-प्रणव-पावितम् ॥ ७ ॥

तस्यान्तरन्तिमं वर्णम्, आद्यवर्णपुरस्कृतम् ।

रेफाकान्त कला-विन्दु-रम्यं प्रालेयनिर्मलम् ॥ ८ ॥

अर्हमित्यक्षरं प्राण-प्रान्तसंस्पर्शपावनम् ।

ह्रस्व दीर्घं प्लुतं सूक्ष्मम्, अतिसूक्ष्म ततः परम् ॥ ९ ॥

ग्रन्थीन् विदारयन् नाभि-कण्ठ-हृद-घण्टिकादिकान् ।

सुसूक्ष्मध्वनिना मध्य-मार्गयायि स्मरेत् ततः ॥ १० ॥

अथ तस्यान्तरात्मानं, प्लाव्यमानं विचिन्तयेत् ।

विन्दुतप्तकलानिर्यत्-क्षीरगौरामृतोर्मिभिः ॥ ११ ॥

ततः सुधासरःसूत-पोडशाब्जदलोदरे ।

आत्मानं न्यस्य पत्रेषु, विद्यादेवीश्च पोडश ॥ १२ ॥

स्फुरत्स्फटिकभृङ्गार-क्षरत्क्षीरसितामृतैः ।

आभिराप्लाव्यमानं स्व, चिरं चित्ते विचिन्तयेत् ॥ १३ ॥

अथास्य मन्त्रराजस्याभिधेयं परमेष्ठिनम् ।

अर्हन्तं मूर्धनि ध्यायेत्, शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ॥ १४ ॥

तद्ध्यानावेशतः 'सोऽह्,' 'सोऽहम्' इत्यालपन् मुहुः ।

निःशङ्कमेकतां विद्याद्, आत्मनः परमात्मना ॥ १५ ॥

ततो नागगमद्वेषम्, अमोहं सर्वदर्शिनम् ।

सुरार्च्यं समवमृतौ, कुर्वाणं धर्मदेशनाम् ॥ १६ ॥

ध्यायन्नात्मानमेवेत्यध्, अभिन्न परमात्मना ।

लभते परमात्मत्वं, ध्याना निर्वृतकल्पः ॥ १७ ॥

અથવા નાભિકંઠની નીચે આઠ પાંખડીવાળું એક કમળ ચિંતવવું. તે કમળની આઠ પાંખડીઓમાં મનોહર કેસરાઓ રૂપ સોળ સ્વર-ત્રેણિ પ્રથમ પાંખડીમાં ચિંતવવી. બાકીની સાત પાંખડીઓમાં ક્રમસર આ વર્ણોના વર્ગો સ્થાપન કરી ચિંતવવા. ૧ ક સ્વ ગ ઘ ઙ, ૨ ચ છ જ ણ, ૩ ટ ઠ ડ ઢ ણ, ૪ ત થ દ ઢ ન, ૫ પ ફ વ મ મ, ૬ ય ર લ વ, ૭ શ ષ સ હ. એક પાંખડીમાં સર્વ સ્વરો અને કહેલા વર્ગો ૭ પાંખડીમાં ચિંતવવા. તે પાંખડીઓના આંતરામાં હ્રીં—કાર રૂપ સિદ્ધની સ્તુતિ ચિંતવવી અને સમગ્ર પાંખડીઓના ઉપરના ભાગમાં ઓં હ્રીં સ્થાપન કરવા. તે કમલના મધ્યભાગમાં પહેલો વર્ણ ઐ છેલ્લો હ રેફ કલા અને બિન્દુ સહિત હિમ સરખો ઉજ્જવલ અર્હ સ્થાપન કરવો. આ ‘અર્હ’ મનથી સ્મરણ કરતાં જ પવિત્ર કરનાર છે. તેને પ્રથમ હ્રસ્વ ઉચ્ચાર—નાદ મનમાં કરવો, પછી હીર્ષ, પ્લુત, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ નાદ કરવો, પછી તે નાદ નાભિ, કંઠ અને હૃદયની ઘટિકાદિકને વિહારણ કરતો સૂક્ષ્મ ધ્વનિવાળો થઈ તે સર્વના મધ્યમાં થઈ આગળ જનારો થાય છે—એમ ચિંતવવું. પછી તે નાદના બિન્દુથી તપેલી કળામાંથી નીકળતા રૂઢ સરખા ઉજ્જવલ અમૃતના કલ્લોલ વડે અંતરાત્માને સિંચાતો—સીંચતો ચિંતવવો. પછી એક અમૃત—સરોવરની કલ્પના કરવી અને તેમાં ઉત્પન્ન થએલ, સોળ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું, તેમાં વચ્ચે પોતાને સ્થાપન કરી પાંખડીઓમાં સ્થાપન કરેલી સોળ વિદ્યાદેવીઓને ચિંતવવી. પછી દેહીપ્યમાન સ્ફટિકરત્નના ભુંગાર—કળશમાંથી ઝરતા રૂઢ સરખા ઉજ્જવલ અમૃત વડે પોતાને લાંબા કાળ સુધી સિંચાતો મનમાં ચિંતવે. ત્યાર પછી હવે શુદ્ધ સ્ફટિક સરખા નિર્મલ મંત્રરાજના નામવાળા અર્હત પરમેષ્ઠિને મસ્તક વિષે ધ્યાનમાં ચિંતવે. ધ્યાનના વેગથી ‘સોડહ’ સોડહું’ એટલે કે ‘તે વીતરાગ તે જ હું, તે જ હું’ એ પ્રમાણે વારંવાર બોલતાં એમ નિઃશંકપણે આત્માની અને પરમાત્માની એકતા ચિંતવે. પછી રાગ-દ્રેષ-ભોહ-રહિત, સર્વદર્શી, દેવોથી પૂજનીય, સમવસરણમાં ધર્મ-દેશના કરતા પરમાત્માની સાથે અલેદ-સ્વરૂપે ધ્યાન કરતા ધ્યાની પુરુષો પાપકર્મોનો નાશ કરી પરમાત્મપણાને પામે છે. ૬ થી ૧૭.

ફરી પણ બીજા પ્રકારે પદમયી દેવતાને પાંચ શ્લોકો વડે કહે છે—

યદ્વા મન્ત્રાધિપં ધીમાન્, ઝર્ધ્વાધો-રેફ-સંયુત્મ્ ।

કલા-વિન્દુ-સમાક્રાન્ત્મ્, અનાદ્યત્યુતં તથા ॥ ૧૮ ॥

કનકામ્બોજગર્ભસ્થ, સાન્દ્રચન્દ્રાંશુનિર્મલ્મ્ ।

ગગને સચરન્તં ચ, વ્યાપ્નુવન્તં દિશઃ સ્મરેત્ ॥ ૧૯ ॥

તતો વિશન્તં વક્રાબ્જે, ઞ્રમન્તં ધ્રૂલતાન્તરે ।

સ્ફુરન્તં નેત્રપત્રેષુ, તિષ્ઠન્ત ભાલમળલે ॥ ૨૦ ॥

નિર્યાન્તં તાલુરન્ત્રેણ, સ્રવન્તં ચ સુધારસમ્ ।

સ્પર્ધમાનં શશાઙ્કેન, સ્ફુરન્તં જ્યોતિરન્તરે ॥ ૨૧ ॥

સંચરન્તં નમોભાગે, યોજયન્તં શિવશ્રિયા ।

સર્વાવિયવસંપૂર્ણ, કુમ્ભકેન વિચિન્તયેત્ ॥ ૨૨ ॥

અથવા ઉપર અને નીચે રેફ્યુક્ત તેમ જ કલા અને બિન્દુથી કળાએલ અનાહત સહિત મંત્રાધિપ 'અહ્' ને સુવર્ણ-કમળમાં રહેલ, ગાઢ ચંદ્ર-કિરણો સરખા નિર્મલ, આકાશમાં સંચાર કરતો, દિશાઓમાં વ્યાપેલો સ્મરણ કરવો ત્યાર પછી મુખ-કમળમાં પ્રવેશ કરતા, ભુકુટિમાં જમણ કરતા, નેત્રપત્રમાં સ્ફુરાયમાન થતા, ભાવ-મંડલમાં રહેતા, તાળવાતા છિદ્રમાથી બહાર નીકળતા, અમૃતરસ ઝરતા, ઉજ્જવલતામાં ચંદ્ર સાથે સ્પર્ધા કરતા, જ્યોતિષમંડલમાં વિશેષ પ્રકાશ પામતા, આકાશ-પ્રદેશમાં સંચરતા, મોક્ષલક્ષ્મી સાથે જોડતા, સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ એવા 'અહ્' મંત્રાધિરાજને પુદ્ધિમાન યોગીઓએ કુલક કરીને ચિતવવો. કહેલું છે કે—

[અકારાદિ-હકારાન્તં, રેફમધ્ય સવિન્દુકમ્ ।

તદેવ પરમ તત્ત્વં, યો જાનાતિ સ તત્ત્વવિત્ ॥]

અ કાર જેની આકૃતિમાં છે, હ કાર જેના અંતમાં છે અને બિન્દુ સહિત રેફ જેના મધ્યમાં છે, તે જ અહ્ પરમતત્ત્વ છે અને તે જાણનાર તત્ત્વનો જાણુકાર ગણાય છે ૧૮ થી ૨૨.

મંત્રરાજના ધ્યાન સંબંધી કૃણ કહે છે—

મહાતત્ત્વમિદં યોગી, યદૈવ ધ્યાયતિ સ્થિરઃ ।

તદૈવાનર્સપદ્મઃ, મુક્તિશ્રીરુપતિષ્ઠતે ॥ ૨૩ ॥

જે યોગી સ્થિરચિત્તે આ મહાતત્ત્વસ્વરૂપ અહ્ કું જ્યારે ધ્યાન કરે છે, તે જ વખતે તેને આનંદ-સંપત્તિના કારણ-સ્વરૂપ મોક્ષલક્ષ્મી સમીપમાં આવી હાજર થાય છે. ૨૩.

ત્યાર પછીની વિધિ કહે છે—

રેફ-વિન્દુ-કલાહીનં, શુષ્કં ધ્યાયેત્ તત્તોઽક્ષરમ્ ।

તત્તોઽનક્ષરતાં પ્રાપ્તમ્, અનુચ્ચાર્યં વિચિન્તયેત્ ॥ ૨૪ ॥

ત્યાર પછી રેફ, બિન્દુ, કલાથી હીન ઉજ્જવલ હ વર્ણુ ધ્યાન કરવું અને ત્યાર પછી તેને અક્ષર ન હોય, તે સ્વરૂપે તેમ જ સુખે ઉચ્ચારી ન શકાય તેવી રીતે ચિંતવવો. ૨૪. પછી—

નિશાકરકલાકારં, સૂક્ષ્મં માસ્કરમાસ્વરમ્ ।

અનાહતામિથ દેવં, વિસ્ફુરન્તં વિચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥

(બીજાના) ચંદ્રની કળા આકાર સરખા, સૂર્યની પ્રકા માફક તેજસ્વી, અનાહત નામના દેવને (અનુચ્ચાર્ય અને અનક્ષરતાની આકૃતિ પામેલા) હ કાર વર્ણુને સ્ફુરાયમાન થતો ચિંતવવો. ૨૫.

તદેવ ચ ક્રમાત્ સૂક્ષ્મં ધ્યાયેદ્ વાલાગ્રસન્નિમમ્ ।

ક્ષણમવ્યક્તમીક્ષેત, જગજ્જ્યોતિર્મય તતઃ ॥ ૨૬ ॥

ત્યાર પછી તેજ અનાહતને અનુક્રમે વાળાગ્ર સરખો સૂક્ષ્મ ચિંતવવો, પછી ક્ષણવાર આપું જગત્ નિરાકાર જ્યોતિર્મય છે—એમ ભેતું. ૨૬. એ પ્રમાણે—

પ્રત્યાવ્યમાનસલક્ષ્યાદ્, અલક્ષ્યે વધતાઃ સ્થિરમ્ ।

જ્યોતિરક્ષયમત્યક્ષમ્, અન્તરૂપીલતિ ક્રમાત્ ॥ ૨૭ ॥

પછી તે લક્ષ્યથી મનને (ધીમે ધીમે) દૂર કરીને અલક્ષ્યમાં સ્થિર કરતાં ક્ષય ન થાય તેવી અને ઈન્દ્રિયોથી ન બાણી શકાય તેવી જ્યોતિ કંમસર અદર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭.

આહુ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે—

इति लक्ष्यं समालम्ब्य, लक्ष्यभावः प्रकाशितः ।

निवर्णमनसस्तत्र, सिध्यत्यमिमत् मुनेः ॥ ૨૮ ॥

આ પ્રમાણે લક્ષ્યનું આલંબન લઈ નિરાલંબ-સ્વરૂપ લક્ષ્યાભાવને પ્રકાશિત કર્યો. તેવા અલક્ષ્ય-નિરાલંબમાં મનને સ્થાપન કરનાર મુનિનું મન-ઈચ્છિત કાર્ય ફેલીભૂત થાય છે. ૨૮.

આ પ્રમાણે અનાહત-અવ્યક્ત મંત્રરાજ કહ્યો. પૂર્વે જણાવેલ લક્ષ્ય-આલંબન ગ્રહણ કરી તેમાં આગળ વધતાં કેમે કેમે તેવાં આલંબનનો ત્યાગ કરી નિરાલંબન સ્થિતિમાં નિશ્ચલ બનતા આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તેથી પ્રથમ સાલંબન ધ્યાન, પછી નિરાલંબન ધ્યાન ગ્રહણ કરવું.

હવે બીજા પ્રકારે પરમેષ્ઠિ-વાચક પદમયી-મંત્રમયી-દેવતાને જે શ્લોકોથી કહે છે—

तथा हृत्पद्ममध्यस्थं, शब्दब्रह्मैककारणम् ।

स्वर-व्यञ्जनसंवीत, वाचकं परमेष्ठिनः ॥ ૨૯ ॥

मूर्धसंस्थितशीतांशु-कलामृतरसप्लुतम् ।

कुम्भकेन महामन्त्रं, प्रणव परिचिन्तयेत् ॥ ૩૦ ॥

તથા હૃદય-કમળમાં રહેલા વચ્ચન-વિલાસ સ્વરૂપ શબ્દ-બ્રહ્મની ઉત્પત્તિનું અપૂર્વ કારણ સ્વરો, વ્યંજનો મળેલા હોય તેવા પરમેષ્ઠિપદના વાચક, મસ્તકમાં રહેલા, ચંદ્રકલામાંથી નીકળતા, અમૃતરસથી ભીંભતા મહામંત્ર ‘ઓ’ કાર પ્રણવને કુંભક ઓટલે શ્વાસોચ્છવાસને શોષી ચિંતવવો. ૨૯-૩૦. તેના ધ્યેયપણમાં બીજા પ્રકારે જણાવે છે—

पीतं स्तम्भेऽरुणं वक्त्रे, क्षोभणे विद्रुपप्रभम् ।

कृष्णं विद्रुपणे ध्यायेत्, कर्मघाते शशिव्रभम् ॥ ૩૧ ॥

સ્તંભન કરવામાં પીળા ઓ કારનું, વશીકરણ કરવામાં લાલ, ક્ષોભ પમાડવામાં પુરવાળાની કાંતિ સરખા, વિદ્રેષણમાં કાળા, ક્ષોભિ નાશ કરવામાં ચંદ્ર-કાંતિ મમાન ઉત્તરવદ્

ઓં કારણું ધ્યાન કરવું. જો કે કર્મનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ચંદ્રકાન્ત સરખા ઉજાવવલ
ઓં-પ્રણવણું ધ્યાન કરવું ચોગ્ય છે, તેા પણ તેવા તેવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, લાવ સામગ્રીના
કારણે પીત આદિ ધ્યાનો પણ કોઈક વખત ઉપકારક થાય છે, માટે અહિં તે કહેલું છે. ઓં
૩૧. ખીબ પ્રકારે પદ્મય પંથ પરમેષિ દેવતાની સ્તવના કરે છે—

તથા પુણ્યતમ મન્ત્રં, જગત્ ત્રિતયપાવનમ્ ।

યોગી પચ્ચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કારં વિચિન્તયેત્ ॥ ૩૨ ॥

તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર, મહાપવિત્ર, પંથ પરમેષિ નમસ્કાર-મંત્રને યોગીએ
ત્રિશેષ પ્રકારે ચિંતવેલો. ૩૨. ત્યાર પછી—

અષ્ટપત્રે સિતામ્બોજે, કર્ણિકાયાં કૃતસ્થિતિમ્ ।

આઘં સપ્તાક્ષરં મંત્રં, પવિત્રં ચિન્તયેત્ તતઃ ॥ ૩૩ ॥

આઠ પાંખડીવાળું સફેદ કમળ તેની કર્ણિકામાં સ્થાપન કરેલો સાત અક્ષરવાળો પવિત્ર
મંત્ર નમો અરિહંતાળે ચિંતવેલો. ૩૩.

સિદ્ધાદિકચતુષ્ક ચ, દિક્પત્રેષુ યથાક્રમમ્ ।

ચૂલાપાદચતુષ્કં ચ, વિદિક્પત્રેષુ ચિન્તયેત્ ॥ ૩૪ ॥

પછી સિદ્ધાદિક ચાર મંત્રપદો અનુક્રમે ચારે દિશાઓની પાંખડીઓમાં અને ચૂલાના
ચાર પદો વિદિશાની પાંખડીઓમાં ચિંતવવાં. નમો સિદ્ધાંત પૂર્વદિશામાં, નમો કાયરિયાળં પદ
દક્ષિણદિશામાં, નમો ડવજ્ઞાયાળં પદ પશ્ચિમદિશામાં નમો લોપ સવ્વસાહૂળં પદ ઉત્તરદિશામાં
તથા વિદિશાની ચાર પાંખડીઓમાં અગ્નિખૂણામાં एसो પંચ નમુક્કારો, નૈર્ઋત્યમાં
સવ્વપાવળ્પણાસણો, વાયવ્યમાં મંગલાળં ચ સવ્વેસિ, ઇશાનમાં પદ્મમં હવહ મંગલં; આ પ્રમાણે
પંથ પરમેષિ-નમસ્કારણું ધ્યાન કરવું. ૩૪. તેણે ફલ કહે છે—

ત્રિશુધ્ધ્યા ચિન્તયંસ્તસ્ય, શતમથોચરં મુનિઃ ।

મુજ્જાનોઽપિ લમેતૈવ, ચતુર્થતપસઃ ફલમ્ ॥ ૩૫ ॥

મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિથી એકાગ્રતા પૂર્વક તેનો એકસો આઠ વખત બપ કરનાર
મુનિ લોજન કરવા છતાં પણ એક ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત કરે જ. ૩૫ તથા—

एनमेव महामन्त्रं, समाराध्येह योगिनः ।

त्रिलोक्यऽपि महीयन्तेऽधिगताः परमां श्रियम् ॥ ૩૬ ॥

કૃત્વા પાપસહસ્રાણિ, હત્વા જન્તુજ્ઞાતાનિ ચ ।

અમું મન્ત્રં સમારાધ્ય, તિર્થંચોઽપિ દિવ ગતાઃ ॥ ૩૭ ॥

આ પ્રમાણે આ મહામંત્રને સારી રીતે આરાધીને યોગીપુરુષો શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીના અધિકારી
ખન્યા છતાં ત્રણે લોકવડે પૂજાય છે. હજારો પાપો કરીને, સેંકડો જન્મોને હાણીને, તિર્થંચ

સરખા પ્રાણીઓ પણ આ મંત્રનું સુદર આરાધન કરી સ્વર્ગે ગયા છે. બળદના જીવ-કમળ, શમળ, ક્રોધ કરનાર સિંહ, ચંદકોરીયો સર્વ ઇત્યાદિક દેવલોક ગયા છે. ૩૬-૩૭.

ખીબ પ્રકારે પંચપરમેષ્ઠિ-વિદ્યા કહે છે:—

ગુરુપંચકનામોત્થા, વિદ્યા સ્યાત્ ષોઢશાક્ષરા ।

જપન્ શતદ્વયં તસ્યાઃ, ચતુર્થસ્થાપ્તુયાન્ત્ ફલમ્ ॥ ૩૮ ॥

શુરુ પરમેષ્ઠિ એટલે પંચપરમેષ્ઠિના નામથી ઉત્પન્ન થએલ ‘નમઃ’ પદ અને વિભક્તિ વચરનાં તેમનાં નામો “અરિહંત સિદ્ધ આયરિય ઉચ્ચજ્ઞાય સાહુ” આ પ્રમાણે સોળ અક્ષરવાળી વિદ્યાનો બપ યસો વખત કરે, તો એક ઉપવાસનું ફળ મેળવે. ૩૮ તથા—

જ્ઞતાનિ ત્રીણિ ષડ્વર્ણ, ચત્વારિ ચતુરક્ષરમ્ ।

પંચાવર્ણી જપન્ યોગી, ચતુર્થફલમશ્નુતે ॥ ૩૯ ॥

‘અરિહંત સિદ્ધ’ એ છ અક્ષરી વિદ્યા ત્રણસો વખત, ‘અરિહંત’ એ ચાર અક્ષરી વિદ્યા ચારસો વખત, અ સિ આ હ સા એ પંચાક્ષરી વિદ્યા અથવા અ કાર મંત્રનો બપ કરનાર યોગી એક ઉપવાસનું ફળ મેળવે છે. અહિં ઉપવાસ માત્ર ફક્ત જણાવ્યું, તે સામાન્ય ભદ્રિક આત્માઓને માટે થોડું જ કહેલું છે, સુગય ફળ તો સ્વર્ગ અને અપવર્ગ-મોક્ષ છે ૩૯. એ જ કહે છે—

પ્રવૃત્તિહેતુરૈવૈતદ્, અમીષાં કથિતં ફલમ્ ।

ફલં સ્વર્ગાપવર્ગૌ તુ, વદન્તિ પરમાર્થતઃ ॥ ૪૦ ॥

આ સર્વ મંત્રોનાં બપનું ફળ ઉપવાસ જણાવ્યું, તે તો બાળ જીવોને બપમાં બેઠવા માટે સમજવું. પરમાર્થથી તો સ્વર્ગ અને અપવર્ગ ફળ કહેલાં છે. ૪૦.

ખીબ પ્રકારે પદમથી-દેવતાનું ધ્યાન કહે છે—

પંચવર્ણમયી પંચ-તત્ત્વવિદ્યોદ્ધૃતા શ્રુતાત્ ।

અભ્યસ્યમામા સતત, મવક્લેશં નિરસ્યતિ ॥ ૪૧ ॥

વિદ્યાપ્રવાહ નામના પૂર્વથી ઉદ્ધરેલી પાંચ વર્ણવાળી, પાંચ તત્ત્વ સ્વરૂપ “હ્રીં હ્રૌં હ્રૌં હ્રૌં હ્રૌં અ સિ આ હ સા નમઃ” વિદ્યાનો નિરંતર બપ કર્યા કરે, તો સંસારના કલેશને દૂર કરે છે. ૪૧. તથા—

મઙ્ગલોત્તમશરણ-પદાન્યવ્યગ્રમાનસઃ ।

ચતુઃસમાશ્રયાણ્યેવ, સ્મરન્ મોક્ષં પ્રપદ્યતે ॥ ૪૨ ॥

મંગલ, ઉત્તમ અને શરણ આ ત્રણ પદો અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચાર પદોની સાથે એકઠા કરીને એકાગ્ર મનથી સ્મરણ કરે. તો મોક્ષ પામે છે. તે આ પ્રમાણે:—

ચત્તારિ મંગલં, અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાદુ મંગલ, કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો મંગલં ।
 ચત્તારિ લોગુત્તમા, અરિહંતા લોગુત્તમા. સિદ્ધા લોગુત્તમા, સાદુ લોગુત્તમા, કેવલિ-પન્નત્તો
 ધમ્મો લોગુત્તમો । ચત્તારિ સરણં પવજ્જામિ, અરિહંતે સરણં પવજ્જામિ. સિદ્ધે સરણં પવજ્જામિ,
 સાદુ સરણં પવજ્જામિ, કેવલિ-પન્નત્તં ધમ્મં સરણં પવજ્જામિ । આરતો સમાયોગ કરવો
 એટલે અરિહંતાદિક આરતો સમજવો. ૪૨ હવે અર્ધા શ્લોકથી વિદ્યા અને બાકીના અર્ધા
 શ્લોકથી મંત્ર કહે છે—

મુક્તિસૌખ્યપદાં ધ્યાયેદ્, વિદ્યાં પંચદશાક્ષરામ્ ।

સર્વજ્ઞામં સ્મરેન્મન્ત્રં, સર્વજ્ઞાનપ્રકાશકમ્ ॥ ૪૨ ॥

સુકિત-સુખ આપનાર પંદર અક્ષરવાળી આ “ઓ અરિહંત-સિદ્ધ-સયોગિકેવલી સ્વાહા”
 વિદ્યાનું ધ્યાન કરવું. તથા સર્વજ્ઞાન પ્રકાશક સર્વસંતુલ્ય “ઓ શ્રી ક્ષ્મી અર્હં નમઃ” નામના
 મંત્રનું સ્મરણ કરવું. ૪૩. સર્વજ્ઞ-તુલ્ય કહ્યું, તે વિચારે છે—

વક્તું ન કશ્ચિદપ્યસ્ય, પ્રભાવં સર્વતઃ સ્થપઃ ।

સમં ભગવતા સામ્યં, સર્વજ્ઞેન વિભર્તિ યઃ ॥ ૪૪ ॥

જે સર્વજ્ઞ ભગવંત સાથે સામ્ય ધારણ કરે છે, એવા કોઈ પણ આ વિદ્યા અને
 મંત્રના પ્રભાવને સર્વ પ્રકારે વર્ણવવા સમર્થ નથી. ૪૪.

યદીચ્છેદ્ મવદાવામેઃ, સમુચ્છેદ્ ક્ષણાદપિ ।

સ્મરેત્ તદાઽઽદિમન્ત્રસ્ય, વર્ણસત્તકમાદિમ્ ॥ ૪૫ ॥

જો ભવ-દેવાગ્નિને ક્ષણવારમાં ઉચ્છેદવા ઇચ્છતા હો, તો પ્રથમ મંત્રના પહેલા સાત
 અક્ષરો ‘નમો અરિહંતાણં’ તેનું સ્મરણ કરો. ૪૫. હવે એક શ્લોકથી બે મંત્રો કહે છે—

પચવર્ણી સ્મરેન્મન્ત્રં, કર્મનિર્વાત્તકં તથા ।

વર્ણમાલાંચિતં મન્ત્રં, ધ્યાયેત્ સર્વાભયપ્રદમ્ ॥ ૪૬ ॥

કર્મ નિર્વાતન કરનાર પાંચવર્ણવાળા ‘નમો સિધ્ધાણં’ મંત્ર તથા સર્વ પ્રકારના અભયને
 આપનાર વર્ણોની શ્રેણિવાળા “ઓ નમો અર્હંતે કેવલિને પરમયોગિને વિસ્ફુરદુઃકુચ્છ-
 ધ્યાનાગ્નિનિર્દગ્ધકર્મવીજાયા પ્રાપ્તાનંતરતુષ્ટયાય સૌમ્યાય શાન્તાય મદ્ગલ-વરદાય અષ્ટાદ-
 શદોપરહિતાય સ્વાહા ।” આ મંત્રનું ધ્યાન કરવું. ૪૬.

દેશ સહિત ખીબા હોઈ કાર મંત્રને દશ શ્લોકોથી કહે છે—

ધ્યાયેત્ સિતાલ્કં વક્ત્રાન્તરપ્લવર્ગીં દલાટકે ।

ઓ નમો અરિહંતાણં ઇતિ વર્ણાનપિ ક્રમાતું ॥ ૪૭ ॥

કેસરાલીં સ્વરમયીં, સુધાવિન્દુવિભૂષિતામ્ ।
 કર્ણિકાં કર્ણિકાયાં ચ, ચન્દ્રવિન્દુવાત્ સમાપતન્ ॥ ૪૮ ॥
 સંચરમાણં વક્ત્રેણ, પ્રભામળલમધ્યગમ્ ।
 સુધાદીધિતિસકાશં, માયાવીજં વિચિન્તયેત્ ॥ ૪૯ ॥
 તતો ભ્રમન્તં પન્નેષુ, સંચરન્તં નમસ્તલે ।
 ધ્વંસયન્તં મનોધ્વાન્તં, સ્ત્રવન્તં ચ સુધારસમ્ ॥ ૫૦ ॥
 તાલુરન્દ્રેણ ગચ્છન્ત, લસન્તં ભ્રૂલતાન્તરે ।
 ત્રૈલોક્યાચિન્ત્યમાહાત્મ્યં, જ્યોતિર્મયમિવાદ્ભુતમ્ ॥ ૫૧ ॥
 ઇત્યમું ધ્યાયતો મન્ત્રં, પુણ્યમેકાગ્રચેતસઃ ।
 વાગમનોમલમુક્તસ્ય, શ્રુતજ્ઞાન પ્રકાશતે ॥ ૫૨ ॥
 માસૈઃ પદ્મિઃ કૃતામ્યાસઃ, સ્થિરીભૂતમનાસ્તતઃ ।
 નિઃસરન્તીં મુખામ્બોજાત્, શિશ્વાં ધૂમસ્ય પશ્યતિ ॥ ૫૩ ॥
 સંવત્સરં કૃતામ્યાસઃ, તતો જ્વાલાં વિલોકતે ।
 તતઃ સંજાતસંવેગઃ, સર્વજ્ઞમુલ્લપઙ્કજમ્ ॥ ૫૪ ॥
 સ્ફુરત્કલ્યાણમાહાત્મ્યં, સંપન્નાતિશયં તતઃ ।
 ભામળલગતં સાક્ષાદિવ સર્વજ્ઞમીક્ષતે ॥ ૫૫ ॥
 તતઃ સ્થિરીકૃતસ્વાન્તઃ, તન્ન સંજાતનિશ્ચયઃ ।
 મુક્ત્વા સંસારકાન્તારમ્, અધ્યાસ્તે સિદ્ધિમન્દિરમ્ ॥ ૫૬ ॥

સુખની અંદર આઠ પાંખડીવાળું સ્વેતકમળ ચિંતવવું. આઠ પાંખડીઓમાં આઠ વર્ગો-
 ૧ અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ ઌ ઌ ઐ ઐ ઓ ઓ ઐ ઐ ઐ, ૨ ક ખ ગ ઘ ઙ, ૩ ચ છ જ ટ
 ઢ, ૪ ટ ઠ ડ ઢ ણ, ૫ ત થ દ ધ ન, ૬ પ ફ વ મ મ, ૭ ય ર લ વ, ૮ શ ષ સ હ.
 અવુકંઠે સ્થાપવા. તથા ઓ નમો અરિહંતાણ ' આ આઠ અક્ષરોમાંથી એક એક અક્ષર એક એક
 પાંખડીમાં કેમસર સ્થાપવો. કમળના કેસરામાં ચારે બાજુ ફરતા અ આ વિગેદે સોળ સ્વરો
 સ્થાપન કરવા અને વચલી કર્ણિકાને ચંદ્રબિંબથી પડતાં અમૃત-બિન્દુઓથી વિશૂષિત કરવી.
 પછી કર્ણિકામાં મુખે કરી સચરતા-કાંતિ-મંડલના મધ્યભાગમાં રહેલા ચંદ્ર સરળા ઉપર
 હ્રીં માયાળીજને ચિંતવવું. પછી દરેક પાંખડીઓમાં ભ્રમણ કરતા, આકાશતલમાં સચરતા.
 મનની મલિનતાનો નાશ કરતા, અમૃતરસ ઝરતા તાલુરંધ્રના માર્ગે જતા, ભુક્ટીની અંદર
 શોભતા, ત્રણ લોકમાં અચિન્ત્ય મહિમાવાળા, જ્યોતિ માદેક અદ્ભુત રૂપવાળા આ પવિત્ર
 મંત્રનું એકાગ્રચિત્તથી ધ્યાન કરતાં મન અને વચનની મલિનતા દૂર થઈ શ્રુતજ્ઞાન પ્રગટ થાય

છે. ત્યાર પછી સ્થિર મનવાળા બની છ મહિના સુધી તેની સાધના કરનાર પોતાના મુખ-કમળમાંથી નીકળતી ધૂમ-શિખાને દેખે છે, એક વરસ સુધી ધ્યાન કરનાર સાધક જ્વાલા દેખે છે અને પછી વિશેષ સંવેગ પામેલો સર્વજંતુ મુખ-કમલ દેખે છે. ત્યાર પછી આગળ વધતા વધતા અભ્યાસથી કલ્યાણ કરનાર મહિમાવાળા અતિશયોથી યુક્ત પ્રભામડળમાં રહેલા બધે સાક્ષાત્ સર્વજં જ હોય, તેમ સર્વજનાં દર્શન કરે છે. પછી તે સર્વજના સ્વરૂપ વિષે સ્થિર મન કરીને તેવો આત્મા સંસાર-અટવીનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધિ-મંદિરમાં આઠ થાય છે. ૪૭ થી ૫૬. માયાબીજ હ્રીં જ્વાળાંતુ, હવે દ્વિતીય વિદ્યા કહે છે—

શશિવિમ્વાદિવોદ્ભૂતાં, સવન્તીમમૃત સદા ।

વિદ્યાં 'દ્વિતીય' ઇતિ માલસ્થાં, ધ્યાયેત્ કલ્યાણકારણમ્ ॥ ૫૭ ॥

અંદ્રગિર્બથી જ ઉત્પન્ન થએલી હોય તેવી ઉજ્જવલ, નિરંતર અમૃત ઝરતી, 'દ્વિતીય' નામની વિદ્યાને પોતાના લલાટ-સ્થાનમાં સ્થાપન કરી સાધકે કલ્યાણ માટે તેનું ધ્યાન કરવું. ૫૭ તથા—

ક્ષીરામ્બોધેર્વિનિર્વાર્તી, પ્લાવયન્તીં મુધામ્બુભિઃ ।

માલે શશિકલાં ધ્યાયેત્, સિદ્ધિસોપાનપદ્ધતિમ્ ॥ ૫૮ ॥

ક્ષીરસમુદ્રથી નીકળતી, અમૃતજળથી ભીંજવતી, મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીયાની શ્રેણી સરખી અંદ્રકળાનું સાધકે લલાટના વિષે ધ્યાન કરવું ૫૮. આના ધ્યાનનું ફલ કહે છે—

અસ્યાઃ સ્મરણમાત્રેણ, ત્રુઢ્યદ્ભવનિવન્ધનઃ ।

પ્રયાતિ પરમાનન્દ-કારણં પદ્મવ્યયમ્ ॥ ૫૯ ॥

સાધકે અંદ્રકળાના સ્મરણ માત્રથી સંસારના કારણરૂપ કર્મેને તોડતો પરમાનંદના કારણરૂપ શાશ્વતપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૯. તથા—

નાસાગ્રે પ્રણવઃ શૂન્યમ્, અનાહતમિતિ ત્રયમ્ ।

ધ્યાયન્ ગુણાષ્ટકં લઘ્વા, જ્ઞાનમાપ્નોતિ નિર્મલમ્ ॥ ૬૦ ॥

નાસિકાના અગ્રભાગ પર પ્રણવ ઓ, શૂન્ય અને અનાહત હ ઓ હ આ ત્રણનું ધ્યાન કરનાર અણ્ણિમાત્રિ આઠ સિદ્ધિઓ મેળવીને નિર્મળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ૬૦.

શક્ત્વ-કુન્દ-શશાઙ્કામાન્, ત્રીનમૂન્ ધ્યાયતઃ સદા ।

સમગ્રવિષયજ્ઞાન-પ્રાગલ્ભ્ય જાયતે નૃણામ્ ॥ ૬૧ ॥

શબ્દ, મોગરાના ફૂલ અને અંદ્રમા સરણું ઉજ્જવલ પ્રણવ, શૂન્ય અને અનાહત આ ત્રણનું નિરંતર ધ્યાન કરનારા મનુષ્યને દરેક વિષયના જ્ઞાનમાં નિપજ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૧. તથા—

द्विपार्श्वप्रणवद्वन्द्वं, प्रान्तयोर्मयिया वृतम् ।

‘सोऽहं’ मध्ये विमूर्धानि, ‘अहर्म्लिकारं’ विचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

એ પડખે બપોળે ઓ' પ્રણવ, છેડાના બંને ભાગમાં ફી' કારથી વી'ટેલા, વચમાં સોડહ અને તેના મધ્ય ભાગમાં અહ્મલી' કારતું' ધ્યાન કરવું. ફી' ઓ' આ' સો અહ્મલી' હ' ઓ' આ' હી' આ પ્રમાણે ચિતવવું. ૬૨ તથા—

कामधेनुमिवाचिन्त्य—फलसम्पादनक्षमाम् ।

अनवद्यां जपेद् विद्यां, गणमृद्वदनोद्गताम् ॥ ६३ ॥

कामधैतु माश्च अचिन्त्य इह आपवासां समर्थ, गणधर लगवन्तना सुभमांशी उत्पन्न
 थयेल्ली निर्दोष विद्यानो ज्ञाप करवो. ते आ प्रभाष्टे ओ जोगो मग्गे तच्चे भूण भव्वे भविस्से
 अन्ते पक्खे जिणपासे स्वाहा । ” ६३ तथा—

पट्कोणेऽप्रतिचक्रे फट् इति प्रत्येकमक्षरम् ।

सव्ये न्यस्पेद् 'विचक्राय, स्वाहा' बाह्वेऽपसव्यतः ॥ ६४ ॥

भूतान्तं बिन्दुसंयुक्तं, तन्मध्ये न्यस्य चिन्तयेत् ।

‘नमो जिणाणं’ इत्याद्यैः, ‘ओ’ पूर्वैर्वेष्टयेद् बहिः ॥ ६५ ॥

છ ખૂણવાળા એક યંત્રમાં 'અપતિચક્રે ફરે, એ છ અક્ષરમાંથી એક એક અક્ષર હરેખ ખૂણામાં મૂકવા, બહાર 'અપતિચક્રે' સ્વાહા' અવળી રીતે ડાબેથી એક એક અક્ષર હરેખ ખૂણા પાસે સ્થાપવો. પછી "ઓ નમો જિનાણ, ઓ નમો આહિજિનાણ, ઓ નમો પરમોહિજિનાણ, ઓ નમો સવરોહિ-જિનાણ, ઓ નમો અર્ણતોહિજિનાણ, ઓ નમો કુહુવુદીણ, ઓ નમો વીષ-બુધ્ધીણ, ઓ નમો પચાણુસારીણ, ઓ નમો સંમિન્નલોચાણ, ઓ નમો હજ્જુમઈણ, ઓ નમો વિહલમ-ઈણ, ઓ નમો દસુવુદીણ, ઓ નમો ચડસુસુવૃણ, ઓ નમો અદ્યામહાનિમિત્ત-કુસલાણ, ઓ નમો વિહવ્વણઈષ્ટિપત્તાણ, ઓ નમો વિજ્ઞાહરાણ, ઓ નમો ચારણાણ, ઓ નમો પચ્ચાસમણાણ, ઓ નમો આગાસગામીણ, ઓ જ્ઞો જ્ઞો શ્રી હ્રી ધૃતિ કીર્તિ બુદ્ધિ લક્ષ્મી સ્વાહા ॥ આ પદોથી પાછલું વલય પૂરવું. પછી પરચેષ્ટિ મહારત્રના પાંચ પદોને પાંચ આંગળીમાં સ્થાપન કરવાયે સંકલીકરણ કરાય છે. ઓ નમો અરિહંતાણ દ્વૌ સ્વાહા અગૂઠે ઓ નમો સિદ્ધાણ દ્વી સ્વાહા તબ્ની આંગળી વિષે, ઓ નમો આયરિયાણ હ્રં સ્વાહા મધ્યમા આંગળી વિષે, ઓ નમો ઉવજ્ઞાયાણ હ્રૂં સ્વાહા ગનામિકા આંગળી વિષે અને ઓ નમો લોપ સમ્વસાદ્ધાણ હ્રીં સ્વાહા કનિકા આંગળીને વિષે સ્થાપન કરીને યંત્રના મધ્યમાં પ્રિન્ડુ-સંહિત ઓં કારને સ્થાપન કરવો. એમ ત્રણ વખત આંગળીઓમાં સ્થાપન કરી પછી તે યંત્રને મરતક ઉપર પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાના ભાગમાં સ્થાપન કરી ૧૫ કરે-ચિંતવવો. ૬૪-૬૫. તથા—

અષ્ટપત્રેઽમ્બુજે ધ્યાયેદ્, આત્માન દીક્ષિતેજસમ્ ।

પ્રણવાદ્યસ્ય મન્ત્રસ્ય, વર્ણાન્ પત્રેષુ ચ ક્રમાત્ ॥ ૬૬ ॥

પૂર્વાશામિમુલ્કઃ પૂર્વમ્, અધિકૃત્યાઽઽદિમણ્ડલમ્ ।

एकादश शतान्यष्टाक्षरं, मन्त्रं जपेत् ततः ॥ ६७ ॥

પૂર્વાશાનુક્રમાદેવમ્, ઉદ્વિચ્યાન્યદલાન્યપિ ।

अष्टरात्र जपेद् योगी, सर्वप्रत्युद्देशान्तये ॥ ६८ ॥

અષ્ટરાત્રે વ્યતિક્રાન્તે, કમલસ્યાસ્ય વર્તિતઃ ।

निरूपयति पत्रेषु. वर्णनिताननुक्रमम् ॥ ६९ ॥

મીષણાઃ સિદ્ધ-માતૃજ્ઞ-રસઃપ્રમૃતયઃ સ્ણાન્ ।

शाम्यन्ति व्यन्तराश्रान्ये, ध्यानप्रत्युद्देशतवः ॥ ७० ॥

મન્ત્રઃ પ્રણવપૂર્વોઽય, ફલમૈદ્દિકમિચ્છુમિઃ ।

ध्येयः प्रणवहीनस्तु, निर्वाणपदकाङ्क्षिभिः ॥ ७१ ॥

આહ પાંખડીવાળા કમળને વિષે ઝળહળતા તેજવાળા આત્માને ચિંતવવો. અને ઓંકાર પૂર્વકે પ્રથમ મંત્રના ઓં નમો અરિહંતાળં આહ વર્ણોને ક્રમપૂર્વકે દરેક પાંખડીઓ પર એક એક સ્થાપન કરવા. પ્રથમ પાંખડી પૂર્વદિશા તરફની ગણવી, તેમાં ઓં મૂકવો. પછી અનુક્રમે બાકીના અક્ષરો મૂકી કમળમાં રહેલા તે આહ અક્ષરવાળા મંત્રને અગ્નીઆરસો વખત બપ કરવો. જેમ પૂર્વદિશામાં પ્રથમ પાંખડીએ ઓં તે જ કંઠે ખીલ ખીલ પાંખડીઓને ખીલ દિશા અને વિદિશાઓમાં સ્થાપન કરી સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવની શાંતિ માટે થાગીએ આહ દિવસ સુધી આ અષ્ટાક્ષરી વિધાનો બપ કરવો. બપ કરતા કરતા આહ રાત્રિ પસાર થયા પછી કમળની અંદર રહેલી પાંખડીઓને વિષે તે અષ્ટાક્ષરી વિધાના વર્ણો ક્રમસર દર્શન આપશે. આ અક્ષરોના દર્શન થવા યોગે તે દેખનારમાં એવા પ્રકારનું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે કે, ધ્યાનમાં ઉપદ્રવ કરનાર ભયંકર સિંહ, હાથી, રાક્ષસ, ખીલ પશુ ભૂત, વ્યંતર, પ્રેત, સર્પાદિ સર્વે તેના પ્રભાવથી શાંત થઈ જાય. આ નમો અરિહંતાળં મંત્રનું આ લોક સંખ્યા દેખની ઉચ્છાવાળાએ ઓંકાર-સંહિત ધ્યાન કરવું, પરંતુ મોક્ષના અર્થોનાં એ તો પ્રભુવ-સંહિત પદનું ધ્યાન કરવું. 'ઓં નમો અરિહંતાળં' પ્રણવવાળો મંત્ર છે. ૬૬ થી ૭૧.

હવે એક શ્લોકથી મંત્ર અને વિદ્યા કહે છે—

ચિન્તયેદન્યમપ્યેનં, મન્ત્ર કર્મોદ્દેશાન્તયે ।

स्मरेत् सच्चोपकाराय, विद्यां तां पापमक्षिणीम् ॥ ७२ ॥

‘શ્રીમદ્કૃષ્ણમાદિ-વર્ધમાનાન્તેભ્યો નમઃ’ આવા પ્રકારના આ મંત્રને પણ કર્મ-સમુ-
દાયની શાંતિ માટે ચિંતવવો, અને સર્વ જીવોના ઉપકાર માટે તે પાપભક્ષણી વિદ્યાનું સ્મરણ
કરવું. પાપભક્ષણી વિદ્યા આ પ્રમાણે બાણવી—

“ઓ અર્હન્મુલ્કમલવાસિનિ ! પાપાત્મક્ષયકરિ ! શ્રુતજ્ઞાનજ્વાલાસહસ્રજ્વલિતે ! સરસ્વતિ !
મત્પાપં હન હન દહ દહ ઓં ક્ષોં ક્ષૌં ક્ષોં ક્ષૌં ક્ષઃ ક્ષીરધવલે ! અમૃતસંભવે ! વં વ હૃં હ્ર
સ્વાહા ॥” ૭૨. આતુ ફેલ કહે છે—

પ્રસીદતિ મનઃ સદ્યઃ, પાપકાલુષ્યમુજ્જતિ ।

પ્રભાવાતિશયાદસ્યાઃ, જ્ઞાનદીપઃ પ્રકાશતે ॥ ૭૩ ॥

આ વિદ્યાના પ્રભાવથી મન તત્કાલ પ્રસન્ન થાય છે, પાપની મહિનતા છૂટી જાય છે
અને જ્ઞાન-દીપક પ્રગટે છે. ૭૩. તથા—

જ્ઞાનવદ્ધિઃ સમામ્નાતં, વજ્રસ્વામ્યાદિભિઃ સ્ફુટમ્ ।

વિદ્યાવાદાત્ સમુદૃત્ય, વીજભૂત શિવશ્રિયઃ ॥ ૭૪ ॥

જન્યદાવહુતાશસ્ય, પ્રજ્ઞાન્તિનવવારિદમ્ ।

ગુરુપદેશાદ્ વિજ્ઞાય, સિદ્ધચક્રં વિચિન્તયેત્ ॥ ૭૫ ॥

વજ્રસ્વામી આદિ પૂર્વના જ્ઞાની પુરુષોએ વિદ્યાપ્રવાહ નામના પૂર્વમાંથી ઉદ્ધાર કરી પ્રગટ
ભોક્ષકશ્રીના બીજભૂત મોનેહુ, જન્મ, મરણના દાવાનળને ઓગલવવા માટે નવીન મેઘ-સમાન
સિદ્ધચક્રને ગુરુના ઉપદેશથી બાણીને (કર્મક્ષય માટે) ચિંતવવું. ૭૪-૭૫. તથા—

નામિપદ્મે સ્થિતં ધ્યાયેદ્, ‘અ’કારં વિશ્વતો મુત્તમ્ ।

‘સિ’વર્ણં મસ્તકામ્ભોજે, ‘આ’કારં વદનામ્બુજે ॥ ૭૬ ॥

‘ઉ’કારં હૃદયામ્ભોજે, ‘સા’કારં કણ્ઠપટ્કજે ।

સર્વકલ્યાણકારીણિ, વીજાન્યન્યાન્યપિ સ્મરેત્ ॥ ૭૭ ॥

નાભિ-કમળમાં રહેલ સર્વવ્યાપી અ કારનું, મસ્તક-કમળ પર રહેલા સિ વર્ણને, વકન-
કમળમાં આ કારને, હૃદય-કમળમાં ઉ કારને અને કંઠ-કમળમાં સા કારને ચિંતવવા, તથા સર્વ-
પ્રકારના કલ્યાણ કરનાર અન્ય બીજાં ક્ષરોનું પણ સ્મરણ કરવું. ‘અ સિ આ ઉ સા’ અન્ય
બીજાં ‘નમઃ સર્વસિદ્ધેભ્ય’ ૭૬-૭૭.

શ્રુતસિન્ધુસમુદ્ભૂતમ્, અન્યદ્રવ્યક્ષર પદમ્ ।

અગ્નેષ ધ્યાયમાનં સ્યાત્, નિર્વાણપદસિદ્ધયે ॥ ૭૮ ॥

ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-શ્રુત-સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા પણ અક્ષરોનું, તથા
પદોનું એ પ્રમાણે કરેલું ધ્યાન નિર્વાણપદને મેળવી આપનાર થાય છે. ૭૮. કહેલું છે કે—

વીતરાગો મવેદ્ યોગી, યત્ કિઞ્ચિદપિ ચિન્તયેત્ ।

તદેવ ધ્યાનમામ્નાતમ્, અતોઽન્યે ગ્રન્થવિસ્તરાઃ ॥ ૭૯ ॥

एवं च मन्त्रविद्यानां, वर्णेषु च पदेषु च ।

विश्लेषं क्रमशः कुर्यात्, लक्ष्मी (क्षयी) भावोपपत्तये ॥ ૮૦ ॥

જે કેઈપણ અક્ષર, પદ, વાક્ય, શબ્દ, મંત્ર, વિદ્યાતું ચિતન કરતાં યોગી પુરુષ રાગ-દ્રેષાદિકથી રહિત અને, તેને જ ધ્યાન માનેછું છે. આ સિવાય અન્ય-વિસ્તારના ભયથી અમે તેવા બીજા પદાદિ અહિં કહેતા નથી. જિજ્ઞાસુઓએ બીજા ગ્રંથોથી બાણી લેવા. લક્ષ્મી-ભાવ મોક્ષલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે આ પ્રમાણે મંત્ર અને વિદ્યાઓના વર્ણુ અને પદોને વિષે ક્રમશઃ વિભાગ વિચારવા. ૭૯-૮૦. આશીર્વાદ—

इति गणधरघुर्षाविष्कृतावुद्धृतानि, प्रवचनजलराशेस्तत्त्वरत्नान्यमूनि ।

हृदयमुकुरमध्ये धीमतामुल्लसन्तु, प्रचितभवशतोत्थक्केसनिर्नाશहेतोः ॥ ૮૧ ॥

એ પ્રમાણે મુખ્ય ગણધર ભગવતે પ્રગટ કરેલા પ્રવચનરૂપ સસુદ્રમાંથી ઉદ્ધરેલાં તત્ત્વરૂપ આ રત્નો અનેક ભવોમાં ઉત્પન્ન થયેલા કલેશોના નાશ કરવા માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષોનાં હૃદયરૂપ કર્પણમાં ઉલ્લાસ પામે. ૮૧.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકુમારપાળ ભૂપાલે સાંભળવા ઇચ્છેલ, આચાર્ય શ્રીહિમચન્દ્રે રચેલ, ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામના પદ્મ અંધવાળા, સ્વોપજ વિવરણવાળા યોગશાસ્ત્રના આઠમા પ્રકાશનો આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરિજીના શિષ્ય આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિજીએ કરેલ ગૂર્જરાનુવાદ પૂર્ણ થયો. [૮]

નવમો પ્રકાશ

ઓં મહાં ।

હવે સાત શ્લોકો વડે રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે—

મોક્ષશ્રીસન્મુલીનસ્ય, વિધ્વસ્તાશ્ચિલકર્મણઃ ।

ચતુર્મુલસ્ય નિઃશ્રેષ્ઠ-મુવનામયદાયિનઃ ॥ ૧ ॥

ઇન્દુમળ્હલસંકાશ-ચ્છત્રત્રિતયશાલિનઃ ।

લસદ્ભામળલાભોગ-વિદમ્બિતવિવસ્વતઃ ॥ ૨ ॥

દિવ્યદુન્દુભિનિર્ધોષ-ગીતસામ્રાજ્યસમ્પદઃ ।

રણદ્વિરેખક્ષંકાર-મુસ્તરાશોકશોભિનઃ ॥ ૩ ॥

સિંહાસનનિષણ્ણસ્ય, વીજ્યમાનસ્ય ચામરૈઃ ।

સુરાસુરશિરોરત્ન-દીપપાદનસ્વદ્યુતેઃ ॥ ૪ ॥

દિવ્યપુષ્પોત્કરાકીર્ણસંકીર્ણપરિષદ્મુવઃ ।

ઉત્કન્ધરૈર્મૃગકુલૈઃ, પીયમાનકલધ્વનેઃ ॥ ૫ ॥

શાન્તવૈરેખસિંહાદિ-સમુપાસિતસન્નિધેઃ ।

પ્રમોઃ સમવસરણ-સ્થિતસ્ય પરમેષ્ઠિનઃ ॥ ૬ ॥

સર્વાતિશયયુક્તસ્ય, કેવલજ્ઞાનભાસ્વતઃ ।

અર્હતો રૂપમાલમ્બ્ય, ધ્યાનં રૂપસ્થમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

મોક્ષલક્ષ્મી પામવાની સન્મુખ બનેલા, જેમણે સમગ્ર કર્મોનો વિનાશ કર્યો છે, દેશના-સમગ્રે ચાર મુખવાળા, ત્રણ ભુવનના સમગ્ર જીવોને અભયદાન આપનારા અને દેશના ક્ષીરા અપાવનારા, ચંદ્રમંડળ સરખા ઉજ્જવલ ત્રણ છત્રોથી શોભાયમાન, સૂર્યમંડલ સરખી પ્રભાતું અનુકરણ કરતા ભામંડળવાળા, દિવ્ય હુંદુભિના શબ્દોવાળું ગીત તે સ્વરૂપ સામ્રાજ્ય-સંપત્તિ-વાળા, શુભરવ કરતા ભમરાના ગંકારથી મુખર અશોકવૃક્ષથી શોભાયમાન, સિંહાસન ઉપર ગિરાજમાન, આમરો વડે વીંજાતા, દેવોના અને અસુરોના સુશુરોના રત્નોની કાન્તિ વડે જેમના પગના નખની કાંતિ વિશેષ ઝળકી રહેલી છે, દિવ્ય પુષ્પોના ઢગલાથી પર્ષકાની ભૂમિ પથરાઈ ગઈ છે, જાંચી ઢોક કરીને મૃગ-ટોળાંઓ જેમના મધુર ઉપદેશનું પાન કરી રહેલા છે, ત્રિહ અને હાથી, સર્પ અને નોળીયા, વાઘ અને હરણ આદિ જન્મ-વૈરવાળા પ્રાણીઓ પોતાનું વૈર ભૂલીને જેમની નજીક બેસી ગયા છે, એવા સમવસરણમાં બેઠેલા, સર્વાતિશયોથી શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનથી શોભતા, એવા પરમેષ્ઠી અરિહંત પ્રભુનું આલંબન લઈ જે ધ્યાન કરવું, તે રૂપસ્થ ધ્યાન કહેવાય. ૧ થી ૭.

ખીબ પ્રકારે ત્રણ સ્લોકથી રૂપસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે—

રાગ-રૂપ-મહામોહ-વિકારૈરકલકલિતમ્ ।

શાન્ત કાન્ત મનોહારિ, સર્વલક્ષણલક્ષિતમ્ ॥ ૮ ॥

તીર્થિકૈરપરિજ્ઞાત-યોગમુદ્રામનોરમમ્ ।

અક્ષોરમન્દમાનન્દ-નિઃસ્યન્દં દદદદ્મુતમ્ ॥ ૯ ॥

જિનેન્દ્રમતિમારૂપમ્, અપિ નિર્મલમાનસઃ ।

નિર્નિમેષદશા ધ્યાયન્, રૂપસ્થધ્યાનવાન્ મવેત્ ॥ ૧૦ ॥

રાગ, રૂપ અને મહામોહ-અજ્ઞાનાદિના વિકારથી રહિત, શાન્તિ, મનોહર, આહ્લાદક, સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત, અન્ય દર્શનકારોએ નહીં જાણેલ, યોગ-ધ્યાનમુદ્રાથી મનોરમ-મનને આનંદ પમાડનારા, નેત્રને અખૂટ આનંદરસ અને અદ્ભુત સ્થિરતા આપનાર બિનેશ્વર પરમાત્માની પ્રતિમાનું રૂપનું નિર્મળ ચિત્તથી, આંખ સીંચ્યા વગર એકી નજરથી ધ્યાન કરનાર રૂપસ્થ-ધ્યાનવાળો કહેવાય છે. ૮-૯-૧૦. પછી—

યોગી ચામ્યાસયોગેન, તન્મયત્વમુપાગતઃ ।

સર્વજ્ઞીભૂતમાત્માનમ્, અવલોકયતિ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૧ ॥

સર્વજ્ઞો ભગવાન્ યોગ્યમ્, અહમેવાસ્મિ સ ધ્રુવમ્ ।

એવ તન્મયતાં યાતઃ, સર્વવેદીતિ મન્યતે ॥ ૧૨ ॥

રૂપસ્થધ્યાનના અભ્યાસ કરવાના યોગે તન્મયપણું પામી યોગી પોતાને પ્રગટપણે સર્વજ્ઞ સરખો થએલો દેખે છે. ‘સર્વજ્ઞ ભગવંત જે છે, તે નહીં હું, પોતે જ છું’ આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ ભગવંતમાં તન્મયતા, પામેલો યોગી સર્વજ્ઞ મનાય છે. ૧૧-૧૨. કેવી રીતે ? તે કહે છે—

વીતરાગો વિમુચ્યેત, વીતરાગં વિચિન્તયન્ ।

રાગિણં તુ સમાલમ્બ્ય, રાગી સ્યાત્ સોમળાદિકૃત્ ॥ ૧૩ ॥

વીતરાગદેવનું ધ્યાન કરનાર પોતે વીતરાગ થઈ કર્મોથી મુક્ત અને છે અને રાગી દેવોનું આલંબન લેનાર કે તેમનું ચિંતન કરનાર કામ, ક્રોધ, હર્ષ, શોક, રાગ-રૂષાદિ દોષો પામી સરાગદશાવાળો અને છે. ૧૩. કહેલું છે કે—

યેન યેન હિ ભાવેન, યુજ્યતે યન્નવાહકઃ ।

તેન તન્મયતાં યાતિ, વિશ્વરૂપો મળિર્યથા ॥ ૧૪ ॥

સ્કંટિકરત્ન પાસે જેવા જેવા વર્ણુવાળી વસ્તુ રાખવામાં આવે, તેવા વર્ણુવાળું તે દેખાય છે, સ્કંટિક સરખા આપણા નિર્મળ આત્માને જેવા જેવા ભાવનું આલંબન અહં છું કરાવીએ તેવા તેવા ભાવની તન્મયતાવાળો આત્મા થાય છે. ૧૪.

આ પ્રમાણે સદ્ધ્યાન કહીને હવે અસદ્ધ્યાન છોડવાનું કહે છે—

નાસદ્ધ્યાનાનિ સેવ્યાનિ, કૌતુકેનાપિ કિન્ત્વિહ ।

સ્વનાશાયૈવ જાયન્તે, સેવ્યમાનાનિ તાનિ યત્ ॥ ૧૫ ॥

આપણી પોતાની ઈચ્છા ન હોય, તો પણ કૌતુકથી પણ ખરાબ ધ્યાનોનું અવલંબન લેતું નહિ, કારણ કે, તે સેવન કરવાથી નક્કી પોતાના વિનાશ માટે જ થાય છે. ૧૫.
કેવી રીતે ?

સિદ્ધ્યન્તિ સિદ્ધયઃ સર્વાઃ, સ્વયં મોક્ષાવલમ્બિનામ્ ।

સંદિગ્ધા સિદ્ધિરન્યેષાં, સ્વાર્થઘ્નઞ્ચસ્તુ નિશ્ચિતઃ ॥ ૧૬ ॥

મોક્ષનું આલંબન ગ્રહણ કરનાર યોગી પુરુષોને અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આદિ અને પરંપરાએ મોક્ષકેળની પણ સિદ્ધિ આપોઆપ આવી મળે છે અને સંસાર-સુખના અભિલાષીઓને કૃપા મેળવવામાં સંદેહ છે કે, ઈષ્ટ લાભ થાય કે ન પણ થાય, પણ સ્વાર્થઘ્ન તો નક્કી થાય જ. ૧૬.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાલને સાંભળવાની ઈચ્છા થવાથી આ. શ્રીહિમચંદ્ર-સૂરિએ રચેલા, જેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામનો પદ્યબદ્ધ થયો છે, તે યોગશાસ્ત્રના પોતે કરેલા વિવરણના નવમા પ્રકાશનો આગમોદ્ધારક આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના પદ્યર આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિએ કરેલો ગૂર્જરાતુવાદ પૂર્ણ થયો. [૯].

દશમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં ।

હવે રૂપાતીત ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્દ-રૂપસ્ય પરમાત્મનઃ ।

નિરંજનસ્ય, સિદ્ધસ્ય, ધ્યાનં સ્યાદ્ રૂપવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

ફેહરહિત હોવાથી આકૃતિ વગરના, જ્ઞાનાનંદ-સ્વરૂપ નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય. ૧.

इत्यजस्रं स्मरन् योगी, तत्स्वरूपावलम्बनः ।

તન્મયત્વમવાપ્નોતિ, ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક-વર્જિતમ્ ॥ ૨ ॥

એવા નિરંજન નિરાકાર સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપનું આલંબન લઈને નિરંતર તેનું ધ્યાન કરનાર યોગી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક (અર્થાત્ લેવું કે લેનાર તેવા)-ભાવ વગરનું તન્મયપણું પામે છે. ૨.

अनन्यशरणीभूय, स तस्मिन् लीयते तथा ।

ધ્યાતૃ-ધ્યાનોભયાભાવે, ધ્યેયેનૈક્યં યથા વ્રજેત્ ॥ ૩ ॥

તે સિદ્ધ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તન્મય બનેલો યોગી જ્યારે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવ વિનાનું તન્મયપણું પામે છે, ત્યારે તેને કોઈ પણ આલંબન રહેલું ન હોવાથી તે યોગી સિદ્ધ પરમાત્માના આત્મામાં તન્મય બની જાય છે અને ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ બંનેના અભાવમા ધ્યેય-સ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્માની સાથે એકરૂપ બની જાય છે ૩. તાત્પર્ય કહે છે—

सोऽय समरसीभावः, तदेकीकरण मतम् ।

આત્મા યદ્વૃથક્ત્વેન, લીયતે પરમાત્મનિ ॥ ૪ ॥

રૂપાતીત ધ્યાન કરનાર યોગી પુરુષના મનનું સિદ્ધ પરમાત્માના નિરંજન નિરાકાર આત્મા સાથે એકીકરણ-તન્મયતા તે સમરસીભાવ કહેવાય, તે જ વાસ્તવિક એકીકરણ માનેલું છે, કે જેથી આત્મા અલેહરૂપે પરમાત્મામાં લીન બને છે. ૪. સાર કહે છે—

अलक्ष्यं लक्ष्यसम्बन्धात्, स्थूलात् सूक्ष्म विचिन्तयेत् ।

સાલંબાચ્ચ નિરાલંબ, તત્ત્વવિન્, તત્ત્વમજ્ઞસા ॥ ૫ ॥

પ્રથમ પિંડસ્થ વગેરે લક્ષ્યવાળાં ધ્યાન દોરા નિરાલંબનરૂપ અલક્ષ્ય ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવો, સ્થૂલ ધ્યેયો અહંભુ કરી અનુકંપે અનાહત કલા આદિ સૂક્ષ્મ ધ્યેયોનું ચિંતન કરવું અને રૂપસ્થ આદિ સાલંબન ધ્યેયોથી સિદ્ધ પરમાત્મા-સ્વરૂપ નિરાલંબન ધ્યેયમાં જવું. આ ક્રમથી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો તત્ત્વનો બાહ્યકાર યોગી પુરુષ અધ્યપક્ષગભમાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે ૫.

પિંડસ્થ આદિ ચારે પ્રકારનાં ધ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે—

एवं चतुर्विधध्यानामृतमयं मुनेर्मनः ।

સાક્ષાત્કૃતજગત્તત્ત્વં, વિષત્તે શુદ્ધિમાત્મનઃ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં તરણોળ અનેલા યોગી-મુનિનું મન જગત્તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરીને અનુભવજ્ઞાન ચેળવીને આત્માની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૬. પિંડસ્થ આદિ કેમ વડે ચાર ધ્યાન કહીને, તે જ ધર્મધ્યાનના બીજા પ્રકારે લેદો કહે છે—

आज्ञाऽपाय-विपाकानां, संस्थानस्य च चिन्तनात् ।

इत्थं वा ध्येयभेदेन, धर्म्यं ध्यानं चतुर्विधम् ॥ ७ ॥

૧ આજ્ઞાવિચય, ૨ અપાયવિચય, ૩ વિપાકવિચય, અને ૪ સંસ્થાનવિચય એ વગેરેનું ચિંતન કરવાથી ધ્યેયના ભેદથી ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું પણ કહેલું છે. ૭. તેમાં પ્રથમ આજ્ઞા-વિચય ધ્યાન કહે છે—

आज्ञां यत्र पुरस्कृत्य (समाश्रित्य), सर्वज्ञानामवाधिनाम् ।

तत्त्वतश्चिन्तयेदर्शान्, तदाज्ञाध्यानमुच्यते ॥ ૮ ॥

અહિં આજ્ઞા એટલે પ્રામાણિક-આપ્ત પુરુષનું વચન અર્થાત્ સર્વજ્ઞનું દ્રાઢશાંતીરૂપ પ્રવચન બીજા પ્રમાણોથી બાધા ન પામે, એક બીજા વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ ન આવે, કોઈ પણ અન્ય દર્શનથી ખંડિત ન થઈ શકે, તેવી આજ્ઞાને આગળ કરી જે ધ્યાન કરવું-જીવાદિક પદાર્થોને ચિંતવવા, તે આજ્ઞાધ્યાન કહેવાય. ૮ આજ્ઞાનું અબાધિતપણું કેવી રીતે ? તે વિચારે છે—

सर्वज्ञवचनं सूक्ष्मं, हन्यते यच्च हेतुभिः ।

तदाज्ञारूपमादेय, न मृषामपિणો जिनाः ॥ ૯ ॥

સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલું સૂક્ષ્મ વચન છે, જે હેતુ કે યુક્તિઓ વડે ખંડિત કરી શકાતું નથી કે ખંડિત થતું નથી. તેમણે જે કહેલું છે, તેમાં ફેરફાર હોય જ નહિં. કારણ કે; વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતે કદાપિ ફેરફારવાળું જોલે જ નહિં. આ રૂપે તેમની આજ્ઞાનો સ્વીકાર, તે આજ્ઞારૂપ ધ્યાન કહેવાય. અહીં આ વિષયને લગતા આંતરબોધોના અર્થ કહેવાય છે.—

આપ્ત એટલે પક્ષપાત રાખ્યા વગર, પ્રામાણિકપણે યથાર્થ કહેનારા પુરુષોનાં વચન, તે આપ્તવચન બે પ્રકારનું છે. પ્રથમ આગમ-વચન, બીજું હેતુ-યુક્તિવાદ વચન. શબ્દોથી જ પદ અને તેના અર્થોની સ્વીકૃતિ કરાવનાર આગમો, અને બીજા પ્રમાણો, હેતુઓ, યુક્તિઓની સરખામણી કે મદદથી પદાર્થોની સત્યતા સ્વીકારવી, તે હેતુવાદ કહેવાય. નિર્દોષ એવા આ બંને એક સરખા નિઃશંકપણે પ્રમાણભૂત ગણાય છે. કારણ કે, નિર્દોષ કારણના આરંભવાળું પ્રમાણ-લક્ષણ કહેલું છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ દોષો કહેવાય અને અરિહંત ભગવંતોમાં તે દોષો હોતા જ નથી. નિર્દોષ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલું વચન હોવાથી અરિહંતોનું વચન પ્રમાણભૂત ગણાય. નયો અને પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલું અને આગળ-પાછળ કોઈપણ અંશ

જેનો કોઈપણ આગમના વચનનો વિરોધ આવે નહિ, કોઈપણ અન્ય મત કે બળવાન શાસનો વડે જેનો પ્રતિકાર કરી શકાય નહિ, તેવા અંગ, ઉપાગ, પ્રકીર્ણક, મૂળ, છેદ આદિ ઘણા હોદ્દરૂપ, નદીઓના સમાગમ-સ્થાનરૂપ સમુદ્ર-સ્વરૂપ, અનેક અતિશય મહાસામ્રાજ્ય-લક્ષ્મીથી શોભાયમાન, હર્ષવ્યોને પ્રાપ્ત થઈ હર્ષ, ભવ્યાત્માઓને અત્યંત સુલભ, મનુષ્યો અને દેવા વડે ‘ગણિપિટક’ પશુ હમેશાં સ્તુતિ કરાતું, દ્રવ્યથી નિત્ય, પર્વાથી અનિત્ય, સ્વસ્વરૂપે સત્, પરસ્વરૂપે અસત્ પદાર્થોની પ્રતીતિ કરાવનાર આગમ તેના આધારે સ્યાદ્વાદ-ચાયયોગથી આજ્ઞાનુ આદંબન લઈને પદાર્થ-ચિંતન કરતું, તે ‘આજ્ઞાવિચય’ નામનું ધર્મધ્યાન કહેવાય. ૬.

હવે અપાયવિચય કહે છે—

રાગ-દ્વેષ-કષાયાદૈઃ, જાયમાનાન્ વિચિન્તયેત્ ।

યત્રાપાર્યાસ્તદપાય-વિચયધ્યાનમિષ્યતે ॥ ૧૦ ॥

જે ધ્યાનની અંદર રાગ, દ્વેષ અને ક્રોધાદિ કષાયો, વિષયો, પાપસ્થાનક્રોધી ઉત્પન્ન થતા દુઃખો, કષ્ટો, હેરાનગતિ આદિ વિચારાય, તે ‘અપાયવિચય’ ધર્મધ્યાન કહેવાય, ૧૦. તેનું ફલ કહે છે—

પૈદ્ધિકામુષ્મિકાપાય-પરિહારપરાયણઃ ।

તતઃ પ્રતિનિવૈર્તત, સમન્તાન્ પાપકર્મણઃ ॥ ૧૧ ॥

રાગ, દ્વેષ, કષાયાદિથી ઉત્પન્ન થતાં ચારે ગતિ સંબંધી દુઃખોનો વિચાર કરવાથી આ લોક અને પરલોકનાં દુઃખકાયક કષ્ટોનો પરિહાર કરવા તત્પર બની શકાય છે અને તેથી સર્વ પ્રકારનાં પાપકર્મોથી પાછા હુકાય છે. આંતર સ્થોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે—

વીતરાગ જિનેન્દ્રવત્ શાસન નહીં પામેલા, પરમાત્માના સ્વરૂપથી અબલ, નિર્વૃત્તિ-માર્ગના પરમકારણ સ્વરૂપ યતિમાર્ગવત્ સેવન જે આત્માઓએ કરેલું નથી, તેવા આત્માઓને સંસારમાં હંભારે પ્રકારની આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારની માયામાં અને મોહાન્ધકારમાં જેઓનું મન પરાધીન બનેલું છે, તેઓએ કયું પાપ નથી કર્યું? અને કયું કષ્ટ સહન નથી કર્યું? એટલે સર્વ પાપો ક્યાં છે અને સર્વ પ્રકારના ચારે ગતિનાં દુઃખો ભોગવ્યાં છે. નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય ગતિમાં જે જે દુઃખ ભોગવ્યું-એમાં મારે પોતાનો જ પ્રમાદ અને માદુ જ દુષ્ટચિત્ત કારણ છે. “હે પ્રભુ! આપનું શ્રેષ્ઠ સચ્ચક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ મન, વચન અને ક્રયાની દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ કરવા વડે મેં મારા મસ્તક ઉપર અગ્નિ સળગાવ્યો છે.” સુક્તિમાર્ગ સ્વાધીન હોવા છતાં પણ હે આત્મા! તો પોતે જ પોતા માર્ગો શોધવા દ્વારા તારા આત્માને દુઃખોની ગતિમાં ધકેલ્યો છે. જેમ રાત્ર્ય મળવા છતાં પણ મૂર્ખ-શિશુમણિ માણસ ભિક્ષા મેળવવા શેરીએ શેરીએ ભ્રમણ કરે, તેમ મોક્ષનું સુખ સ્વાધીન છતાં સંસારના કલેશ માટે હજુ તું ભ્રમણ કરે છે !

—આ પ્રમાણે પોતાને અને બીજાને માટે ચાર ગતિનાં દુઃખની પરંપરા-વિષયક ‘અપાય-વિચય’ નામનું ધર્મધ્યાન યોગીએ વિચારવું. ૧૧.

હવે વિપાક-વિચય નામનું ધર્મધ્યાન કહે છે—

प्रतिक्षणसमुद्भूतो, यत्र कर्मफलोदयः ।

चिन्त्यते चित्ररूपः स, विपाकविचयोमतः ॥ १२ ॥

या सम्पदाऽर्हती या च, विपदा नारकात्मनः ।

एकातपत्रता तत्र, पुण्यापुण्यस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થતા કર્મફળનો ઉદય વિવિધ પ્રકારે ચિંતવવો, તે 'વિપાક-વિચાર' ધર્મધ્યાન કહેવાય. તે જ વાત વિચારતાં જણાવે છે કે, અરિહંત ભગવંત સુધીની જે સંપત્તિઓ, તેમ જ નરકના આત્મા સુધીની જે વિપત્તિઓ તે એ બંને સ્થળે અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું જ માત્ર એકજન્મ સામ્રાજ્ય સમજવું. આંતર જ્ઞેયોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે-દ્રવ્ય, ક્ષેત્રાદિની સામગ્રીથી વિચિત્ર પ્રકારના કર્મનાં શુભાશુભ ફળ અનુભવાય છે, તે જ કર્મનું ફળ માનેછે છે. તેમાં સ્ત્રી-આર્સિંગન, યુગ્મખાળાનો ભોગ, મનગમતા આદ્ય પદાર્થો આદિના ભોગ અનુભવવા રૂપ શુભ પુણ્યકર્મનો ઉદય અને સર્પ, હડીયાર, અગ્નિ, જેર આદિ પ્રતિકૂળતાવાળા પદાર્થોથી જે દુઃખાનુભવ થાય, તે અશુભ પાપકર્મનું ફળ સમજવું આ દ્રવ્ય-સામગ્રી કહી. દેવવિમાન, હવેલી, ખંગલા, મહેલ, (એરકંડીશન ફ્લેટ), ખાગ, ખગીચામાં રહેવાથી શુભ પુણ્યનો ઉદય અને સ્મશાન, જંગલ, રણ વિગેરેમાં અશુભ પાપનો ઉદય, કાળની વિચારણામાં બહુ ઠંડી નહીં, બહુ ગરમી ન હોય તેવા વસંત અને શરદ ઋતુના આનંદકાયક કાળમાં શુભ પુણ્યોદય, અને ઉનાળા કે બહુ ઠંડીના ગ્રીષ્મ ઋતુ કે હેમંત ઋતુમાં ભ્રમણ કરવું પરે, તે અશુભ પાપોદય. ભાવ સંગ્રામી વિચારતાં મનની પ્રસન્નતા થાય, સંતોષ, સરળતા, નિઃસ્વર્ગતા આદિ શુભ પુણ્યોદય, અને ક્રોધ, અભિમાન, કપટ, લોભ, રોદ્રપણું વિગેરે ભાવો અશુભ પાપોદય સમજવો. ઉત્તમ ભક્તિના દેવ થયું, યુગલીયાની ભોગભૂમિમાં મનુષ્યપણે થયું, ભવ-વિષયક શુભ પુણ્યોદય, વળી કર્મોના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ આદિ ભાવો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવને પામીને પણ થાય છે આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિ સામગ્રીના યોગથી જીવોના કર્મો પોતપોતાને યોગ્ય ફળ આપે છે અને તે કર્મો આઠ જ પ્રકારના આ પ્રમાણે છે-જેમ આંખવાળા મનુષ્યને આંખે પાટો બાંધ્યો હોય, તેમ સર્વજ્ઞ-સ્વરૂપ જોવા છત્વતું હંમેશાં જ્ઞાન ઠંકઈ બંધ, તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું ફલ સમજવું. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન-પચાઈ અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચે જ્ઞાન જેનાથી અવરોધ બંધ, તે જ્ઞાનાવરણ કર્મનું ફળ સમજવું. પાંચ પ્રકારની નિદ્રા, ચક્ર, અચક્ર, અવધિ અને કેવળ એમ ચાર દર્શનને રોકનાર કર્મ, તે દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય છે. જેમ સ્વામીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાને અર્ધિ પહેરેલી રોકતો હોવાથી દર્શન પામી શકતો નથી, તેમ દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયથી પોતે પોતાને પણ રોકતો હોવાથી દર્શન પામી શકતો નથી. વેદનીયકર્મ મધ્ય ચોપડેલી તલવારની ધાર ચાટવા સરખું, સુખ-દુઃખના અનુભવ કરવાના સ્વભાવ સરખું કહેવું છે. મધનો સ્વાદ મધુર લાગે છે, પણ ચાટતાં ધારથી જીલ કપાય છે, ત્યારે દુઃખાનુભવ સહેવો પરે છે. મંદિરાપાન કરવા સરખું મોહનીયકર્મ. વિચક્ષણ પુરુષો જણાવે છે કે જેનાથી મૂઠ બનેલા આત્માઓને કાયકાર્શના વિવેકનો ખ્યાલ રહેતો નથી. તે કર્મ પણ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય અનુક્રમે મિથ્યાદિષ્ટિપણું ફળ અને મત-પચ્ચક્ષણોને રોકવા રૂપ ફળ આપનાર છે. કેદખાના માફક દરેક છવને પોતાના સ્થાનમાં ધારી રાખનાર મનુષ્ય, તિર્થંજી, નારક અને દેવતા એમ આયુષ્યકર્મ ચાર પ્રકારનું છે. વિવિધ

પ્રકારના ચિત્રામણ કરનાર સરખું જીવેના શરીરમાં ગતિ, ભતિ, શરીર, સંસ્થાન, સંઘયણ આદિ અનેક વિચિત્રતા કરનાર હોય તો નામકર્મને ઉદય સમજવો. ક્ષધ ભરવા અને મદિરા ભરવા માટે ભાજન ઘડનાર કુંભાર સરખું ઉચ્ચ અને નીચ કુળમાં જન્મ આપનાર ગોત્રકર્મ બાણુવું. દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય આદિ લાખિયો જે કારણે ફળીભૂત થતી નથી, તે ભંડારી સરખું અંતરાયકર્મ બાણુવું. આ પ્રમાણે કર્મની આકં મૂળ પ્રકૃતિઓના વિપાકોના વિચાર કરતો 'વિપાક-વિચય' નામનું ધર્મધ્યાન કરે છે. ૧૨-૧૩.

હવે સંસ્થાન-વિચય ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે—

અનાદ્યન્તસ્ય લોકસ્ય, સ્થિત્યુત્પત્તિ-વ્યયાત્મનઃ ।

આકૃતિ ચિન્તયેદ્ યત્ર, સંસ્થાનવિચયઃ સ તુ ॥ ૧૪ ॥

આદિ, અંત વગરના, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવસ્વરૂપ લોક તે સંઘથી ક્ષેત્રભૂમિઓ, સમુદ્રો, ક્ષીયો ઇત્યાદિકની આકૃતિઓ વિચારવી, તે 'સંસ્થાન-વિચય' ધર્મધ્યાન કહેવાય. ૧૪. લોકધ્યાન કરવાનું ફળ કહે છે—

નાનાદ્રવ્યગતાનન્ત-પર્યાયપરિવર્તનાત્ ।

સદાસક્તં મનો નૈવ, રાગાદ્યાકુલનાં વ્રજેન્ ॥ ૧૫ ॥

વિવિધ પ્રકારના દ્રવ્યમાં રહેલા અનંતા પદાર્થો પરિવર્તન પામતા હોવાથી તેમાં દ્રવ્ય સંઘથી વારંવાર વિચારણા કરવાથી તેમાં મન આકુળતા પામતું નથી, રાગ-દ્વેષાદિવાણુ થતું નથી. આ વિષયને લગતા આંતર શ્લોકોનો ભાવાર્થ કહેવાય છે—

જે કે પહેલાં અનિત્યાદિ ભાવનાના પ્રસંગે લોકભાવનામાં સંસ્થાન-વિચય ઘણા વિસ્તારથી કહેલું છે, તેથી પુનરુક્તિદોષના ભયથી અહિં વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. પ્રશ્ન કર્યો કે, લોકભાવના અને સંસ્થાન-વિચય એમાં ફરક કયો છે? જેથી ખંને જુદા જણાવ્યા? લોકભાવના એ તો વિચાર કરવા માત્ર છે અને લોકાદિ મતિ તે સ્થિતસ્વરૂપ છે. અને તેથી તે 'સંસ્થાન-વિચય' ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. ૧૫. ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ અને વિશેષતા કહે છે—

ધર્મધ્યાને મવેદ્ માવઃ, લાયોપશ્ચમિકાદિકઃ ।

લેશ્યાઃ ક્રમવિશુદ્ધાઃ સ્યુઃ, પીત-પચ્ચ-સિતાઃ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

જ્યારે ધર્મધ્યાન પ્રવર્તતું હોય, ત્યારે આત્મસ્વરૂપ એવા ક્ષાયોપશ્ચમિક, આદિ કહેવાથી ઔપશ્ચમિક અને ક્ષાયિક ભાવ આત્મામાં હોય છે, પણ પૌદ્ગલિક-સ્વરૂપ ઔદયિક ભાવનો ઉદય હોતો નથી. કહેલું છે કે, “અપ્રમત્ત સંચતને, તથા ઉપશાંતકષાયવાળાને તથા ક્ષીણ કષાયવાળાને ધર્મધ્યાન હોય છે.” ધર્મધ્યાન-સમયે ક્રમપૂર્વક વિશુદ્ધ ત્રણ લેશ્યાઓ હોય છે. તે આ પ્રમાણે :- પીતલેશ્યા, તેનાથી વધારે નિર્મળ પચ્ચલેશ્યા, તેનાથી પણ અત્યંત વિશુદ્ધ શુક્લલેશ્યા ૧૬ ચારે પ્રકારના ધર્મધ્યાનનું ફળ કહે છે—

અસ્મિન્ જિતાન્તવૈરાગ્ય-વ્યતિષંગતરંગિતે ।

જાયતે દેહિનાં સૌર્ણ્ય, સ્વસ્તૃવૈચમતીન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

અત્યંત વૈરાગ્યરસ-પૂર્ણ આ ધર્મધ્યાનમાં જ્યારે એકાગ્ર બની ગયો હોય, ત્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષય વગરનું આત્મિક સુખ જીવ અનુભવે છે. કહેલું છે કે—“વિષયોમાં અનાસક્તિ, આરોગ્ય, અનિષ્ટરતા-કોમળતા-કરુણતા, શુભગંધ, મૂત્ર અને પુરિષ અદ્ય હોય, શરીરની

કાંતિ, વહનની પ્રસન્નતા, સ્વરમાં સૌમ્યતા, આ વગેરે યોગીની પ્રવૃત્તિનાં શરૂઆતનાં ચિહ્ન। સમજવાં. ૧૭. ચાર શ્લોકોથી 'પરલોકનું' કૃણ કહે છે—

ત્યક્તસદ્ગાસ્તનુ ત્યક્ત્વા, ધર્મધ્યાનેન યોગિનઃ ।

ઐવેયકાદિસ્વર્ગેષુ, ભવન્તિ ત્રિદશોત્તમાઃ ॥ ૧૮ ॥

મહામહિમસૌભાગ્યં, શરચન્દ્રસમપ્રભમ્ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ વપુસ્તત્ર, સ્નગ્ભૂષાડમ્બરભૂષિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

વિશિષ્ટવીર્યવૌષાઢ્યં, કામાર્તિજ્વરવર્જિતમ્ ।

નિરન્તરાયં સેવન્તે, મુક્તં ચાનુપમં ચિરમ્ ॥ ૨૦ ॥

ઈચ્છાસમ્પન્નસર્વાર્થ-મનોહારિ મુક્તમૃતમ્ ।

નિર્વિઘ્નમુપસુજ્ઞાનાઃ, ગતં જન્મ ન જાનતે ॥ ૨૧ ॥

સર્વ સંગનો ત્યાગ કરનાર તે યોગી પુરુષો ધર્મધ્યાન વડે શરીરનો ત્યાગ કરી ઐવેયક આદિ વૈમાનિક દેવલોકમાં ઉત્તમ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં આગળ મહાન મહિમા, મહાન સૌભાગ્ય, શરદ્વન્દ્ર સરખી આહ્લાદક કાંતિ, અને પુષ્પમાળા, આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી શોભાયમાન વૈકિય શરીર પ્રાપ્ત કરે છે.

વિશિષ્ટ પ્રકારની શરીર-શક્તિ, નિર્મળ ત્રણ જ્ઞાનવાળા, કામજ્વરની પીડાથી રહિત, અંતરાય વગરનું અનુપમ સુખ લાભા કાળ સુધી ભોગવે છે. ઈચ્છા થતાંની સાથે જ સર્વ પ્રકારના મનોહર પદાર્થોની પ્રાપ્તિવાળું, વિઘ્ન વગરનું સુખામૃત ભોગવતા તે દેવો ગયેલા જન્મને બાણુતા નથી. ૧૮ થી ૨૧ ત્યાર પછી—

દિવ્યભોગાવસાને ચ, ચ્યુત્વા ત્રિદિવતસ્તતઃ ।

ઉત્તમેન શરીરેણાવતરન્તિ મહીતલે ॥ ૨૨ ॥

દિવ્યવંશે સમુત્પન્નાઃ, નિત્યોત્સવમનોરમાન્ ।

મુક્તે વિવિધાન્ ભોગાન્, અલ્પઠિતમનોરયાઃ ॥ ૨૩ ॥

તતો વિવેકમાશ્રિત્ય, વિરજ્યાશેષભોગતઃ ।

ધ્યાનેન ધ્વસ્તકર્માણઃ, પ્રયાન્તિ પદમવ્યયમ્ ॥ ૨૪ ॥

દિવ્ય ભોગો પૂર્ણ થયા પછી અને દેવલોકથી અવ્યયા પછી તે ભાગ્યશાળી ઉત્તમ શરીર ધારણ કરવા પૂર્વક મનુષ્યલોકમાં અવતાર પામે છે. હંમેશાં જ્યાં મનોહર ઉત્સવો ઉજવાતા હોય તેવા ઉત્તમ દિવ્ય વંશવાળા કુળમાં જન્મેલા અખંડિત મનોરથવાળા વિવિધ પ્રકારના પુણ્યાનુભવી પુણ્યથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગો અનાસક્તિથી ભોગવે છે. ત્યાર પછી વિવેકનો આશ્રય કરી સંસારના સમગ્ર ભોગથી વિરક્ત બની ઉત્તમ ધ્યાન વડે સમગ્ર કર્મોનો વિનાશ કરી શાશ્વત સ્થાનમાં પ્રયાણ કરે છે. ૨૨ થી ૨૪.

—એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાલને સાંભળવાની અભિલાષાથી આ. શ્રીહિમચંદ્ર-સૂરિએ રચેલ, જેને 'અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્', નામનો 'પદ્ય' થયો છે, તે યોગશાસ્ત્રના ચોતે રચેલ વિવરણમાં દશમા પ્રકાશનો આ. શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજીના પદ્યર આ. શ્રીહિમસાગર-સૂરિએ કરેલ ગુર્જરાનુવાદ પૂર્ણ થયો. [૧૦]

અગીઆરમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં ।

હવે અગીઆરમા પ્રકાશમાં ધર્મધ્યાનનો ઉપસંહાર કરતા શુકલધ્યાન કહે છે—

સ્વર્ગાપવર્ગેતુઃ, ધર્મધ્યાનમિતિ કીર્તિતં તાવત્ ।

અપવર્ગેકનિદાનં, શુક્લમતઃ કીર્ત્યતે ધ્યાનમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વર્ગના કારણભૂત અને પરંપરાએ મોક્ષના કારણભૂત ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યા પછી, હવે મોક્ષના અદ્વિતીય કારણભૂત શુકલધ્યાનનું સ્વરૂપ કહેવાશે. શુકલધ્યાનના ચાર ભેદો પૈકી છેલ્લા બે ભેદોની અપેક્ષાએ મોક્ષનું અસાધારણ કારણ સમજવું. શુકલધ્યાનના શરૂઆતના બે ભેદો તો અનુત્તર વિમાનમાં ગમન કરવાના કારણભૂત છે. કહેલું છે કે—“શુભ આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, વિપુલ દેવક્રુપા એ ઉત્તમ ધર્મધ્યાનનાં શુભાનુભવી ફળો સમજવાં. શુકલધ્યાનના ચાર ભેદો પૈકી પ્રથમના બે ભેદોનું ફલ અપૂર્વ તેજ-વિશેષ, અપૂર્વ સુખાનુભવ, અનુત્તર દેવતાનું સુખ ભોગવે છે અને છેલ્લા બે ભેદોનું ફળ પરિનિર્વાણ-મોક્ષ થાય છે.” ૧. શુકલધ્યાનના અધિકારીનું નિરૂપણ કરે છે—

ઇદમાદિમસંહનના ઇવાલં પૂર્વવેદિનઃ કર્તુમ્ ।

સ્થિરતાં ન યાતિ ચિત્તં. કથમપિ યત્ સ્વરૂપસત્તાનામ્ ॥ ૨ ॥

વજ્રશ્વેલ નારાય નામના પ્રથમ સંઘયણવાળા અને પૂર્વના જ્ઞાનને ધારણ કરનારા જ શુકલધ્યાન કરવા માટે સમર્થ હોય છે તે વગરના અલ્પસત્તવાળા કોઈપણ પ્રકારે ચિત્તની સ્થિરતા કરવા સમર્થ બની શકતા નથી. સમગ્ર શ્રુતથી પૂર્વ એટલે પ્રથમ રચના થએલી હોવાથી પૂર્વ અને તેને ધારણ કરનારા, કે પૂર્વને બાણનાર તે પૂર્વવેદી કહેવાય. આ પ્રાચિક વચન સમજવું, કારણ કે માસતુસ, મરુદેવી આદિ પૂર્વધર ન હોવા છતાં પણ તેમને શુકલધ્યાનનો સંભવ માનેલો છે. આદિ સંઘયણ વડે સ્થિરતા ટકાવી શકાય છે—એ હેતુ બજાવ્યો. ૨. એ જ વાત વિચારતાં કહે છે કે—

ધત્તે ન રત્નુ સ્વાસ્થ્ય, વ્યાકુલિતં તનુમતાં મનો વિષયૈઃ ।

શુક્લધ્યાને તસ્માદ્, નાસ્ત્યવિકારોઽલ્પસારાણામ્ ॥ ૩ ॥

વિષયોથી આકુળ-વ્યાકુળ થએલાં મનુષ્યોનાં મન સ્વાસ્થ્ય ધારણ કરતાં ન હોવાથી અલ્પસત્તવાળાઓને શુકલધ્યાન ધ્યાવાનો અધિકાર નથી. કહેલું છે કે— ‘પોતાને કોઈ હઠીયારથી છેદે, ભેદે, હણે, બાળે, તો પણ દૂર ઉભેલા પ્રેક્ષકની માફક જે જોયા કરે અને વર્ષા, વાયરો, ઠંડી, ગરમી આદિ દુઃખોથી જે કંપતો નથી. શુકલધ્યાનમાં આત્મા લીન બનેલો હોય, ત્યારે આંખથી કંઈ દેખે નહીં, કાનથી કંઈ પણ સાંભળે નહીં, તેમ જ પાંચાણની મૂર્તિ માફક ઈન્દ્રિયો સંબંધી કંઈપણ જ્ઞાન ન થાય, અને જે પોતાના ધ્યાનમાં સ્થિરતા રાખે ૩. શંકા કરી કે, પ્રથમ સંઘયણવાળાને જ શુકલધ્યાનમાં અધિકાર કહો છો, તો અત્યારે તો છેલ્લાં સેવાર્ત-સંઘયણવાળા પુરૂષો છે, તેમને શુકલધ્યાનનો ઉપદેશ આપવાનો કયો અવસર છે ? તેના સમાધાનમાં કહે છે—

અનવચ્છિન્નામ્નાયઃ સમાગતોઽસ્યેતિ કીર્ત્યતેઽસ્મામિઃ ।

નુષ્કરમપ્યાધુનિકૈઃ, શુક્લધ્યાનં યથાશાસ્ત્રમ્ ॥ ૪ ॥

જો કે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અત્યારના જીવો માટે શુક્લધ્યાન ધ્યાનું, તે અત્યંત દુષ્કર છે, તો પણ શુક્લધ્યાનના સંબંધમાં પરંપરાથી જો આમનાય ચાલતો આવ્યો છે, તે પરંપરા તૂટી ન જાય, તે માટે હું તેનું સ્વરૂપ કહું છું. ૪. શુક્લધ્યાનના લેહો કહે છે—

જ્ઞેયં નાનાત્વશ્રુતાવિચારમૈવં શ્રુતાવિચાર ચ ।

સૂક્ષ્મક્રિયમુત્સન્નક્રિયમિતિ એદૈશ્વર્યં તત્ ॥ ૫ ॥

૧ પૃથક્ત્વવિતર્ક સંવિચાર શુક્લધ્યાન, ૨. એકત્વવિતર્ક અવિચાર શુક્લધ્યાન, ૩ સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ શુક્લધ્યાન, ૪. વ્યુપરતક્રિય અનિવર્તિ શુક્લધ્યાન. અહિં નાનાત્વ એટલે વિવિધ-બુદ્ધિ બુદ્ધિ બાળતોની વિચારણા. શાની ? વિતર્ક એટલે શ્રુત-દ્રાઢશાળી-ચોદપૂર્વે, વિચાર એટલે મનનો વિચાર એવો અર્થ ન કરતાં વિશેષ કરી ચાર એટલે ચાલવું-એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં ચાલવું-જવું, તે વિચાર એટલે કે પરમાણુ, દ્રવ્યજુક આદિ પદાર્થ, વ્યંજન એટલે શબ્દ, યોગ એટલે મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ, તેઓમાં મંકેન્તિ એટલે તેઓમાં આવી પ્રવેશવું અને નીકળવું. ૫. શુક્લધ્યાનના પ્રથમલેહની વિશેષ વ્યાખ્યા કહે છે—

एकत्र पर्यायाणां, विविधनयानुसरणं श्रुताद् द्रव्ये ।

अर्थ-व्यञ्जन-योगान्तरेषु संक्रमणयुक्तमाद्यं तत् ॥ ६ ॥

એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, સ્થિતિ, વિલય, મૂર્તત્વ, અમૂર્તતાદિ પદ્યથિ, દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક નયોએ કરી પૂર્વગત શ્રુતાનુસારે ચિંતન કરવું, તે ચિંતન દ્રવ્ય, વ્યંજન એટલે શબ્દ મન, વચન, કાયાના યોગોના કોઈ પણ એક યોગમાં મંકેમણ થવું, જેમકે એક દ્રવ્યના ચિંતનથી તેના શબ્દના ચિંતન ઉપર આવવું, શબ્દ-ચિંતનથી દ્રવ્ય ઉપર આવવું, મનોયોગથી કાયયોગમાં કે વચનયોગમાં આવવું, એવી રીતે કાયાના યોગથી મનોયોગ કે વચનયોગમાં મંકેમણ કરવું, તે શુક્લધ્યાનનો પ્રથમલેહ. કહેલું છે કે— “ પૂર્વગત શ્રુતાનુસાર એક દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, સ્થિતિ, ભંગ આદિ પદ્યથિની વિવિધ નયાનુસારે વિચારણા કરવી, અને સંવિચાર એટલે પદાર્થ, શબ્દ કે ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગથી જમે તે બીજા યોગમાં પ્રવેશ કરવો, નીકળવું તે વિચાર, આ પ્રમાણે રાગ-રહિત મુનિને પૃથક્ત્વ વિતર્ક સંવિચાર શુક્લધ્યાન હોય છે. ” પ્રશ્ન કર્યો કે-પદાર્થ, શબ્દ કે ત્રણ યોગોમાં મંકેમ થવાથી મનનું સ્વૈર્ય કેવી રીતે ગણાય ? અને મનની સ્થિરતા વગર ધ્યાન કેવી રીતે ગણાય ? સમાધાન કરે છે કે, એક દ્રવ્ય વિષયક મનની સ્થિરતા ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી ધ્યાનપણું સ્વીકારવામાં વાધો નથી. ૬.

શુક્લધ્યાનનો બીજો લેહ કહે છે—

एवं श्रुतानुસाराद्, एकत्ववितर्कमेकपर्याये ।

अर्थ-व्यञ्जन-योगान्तरेष्वसंक्रमणमन्यत् तु ॥ ७ ॥

આ એકત્વવિતર્ક^૧ અવિચાર નામના શુક્લધ્યાનના બીજા ભેદમાં પૂર્વધર ઉત્તમ મુનિવરોના મૃતાતુસાર કોઈપણ એક જ ધ્યેય રાખવાતું હોય છે. પરમાણુ, જીવ, જ્ઞાનાદિશુષ્ક, ઉત્પાદ આદિ કોઈ પણ એક પચાય, શબ્દ કે અર્થ, ત્રણમાંથી કોઈપણ એક યોગ ધ્યેય તરીકે હોય છે; પણ જુદા જુદા હોતા નથી. એક જ ધ્યેય રાખવાતું હોવાથી વિચરણ હોતું નથી. પદાર્થ, શબ્દ, ત્રણે યોગોમાં સંક્રમણ ન થાય, તેવા સ્વરૂપવાળું કહેલું છે કે— ‘‘પવન વગરના સ્થળમાં રહેલ સુરક્ષિત સ્થિર દીપક—સમાન નિષ્કંપ આ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાનમાં એક ધ્યેય ઉપરથી ચોતાની ભતિના, કે બીજા કોઈ પણ ધ્યેય ઉપર જવાતું—વિચરણ હોતું નથી, પણ ઉત્પાદ, સ્થિતિ, ભંગ આદિ કોઈ પણ એક પચાયમાં ધ્યાન હોય, પણ ધ્યાનાંતરમાં જવાતું ન હોય પૂર્વગત મૃતના આલેખનથી એક ગમે તે ધ્યાન હોય, પણ વિચરણ ન હોય, એટલે આ ધ્યાન નિર્વિકલ્પક હોય છે. આ ધ્યાન ખારમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધી હોય છે. તેમા યથાજ્યાત ચારિત્ર હોય છે. આ બંને ભેદોમાં શુક્લલેશ્યા હોય. ૭. ત્રીજો ભેદ કહે છે—

નિર્વાણગમનસમયે, કેવલિનો દરનિરુદ્ધયોગસ્ય ।

સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ, તૃતીયં કીર્તિતં શુક્લમ્ ॥ ૮ ॥

મોક્ષે જવાના અર્થત નજીકના કાળમાં સર્વજ્ઞ કેવલી ભગવંત મન, વચન અને કાયાની બાહરયોગની પ્રવૃત્તિઓ રોકે છે, માત્ર આસોઅજ્ઞાસની સૂક્ષ્મક્રિયા રહે છે. તેથી પાછા ફરવાતું હોતું નથી. એ સૂક્ષ્મક્રિયા મટીને હવે કદાપિ સ્થૂલક્રિયા થવાની નથી માટે તેનું નામ સૂક્ષ્મક્રિયા-અપ્રતિપાતિ છે આત્મા લેશ્યા અને યોગ-રહિત બનતો બળ્ય છે. શરીર-પ્રવૃત્તિથી આત્મા છૂટો બળ્ય છે. સર્વે કર્મો, તૈજસ-કર્મણુ શરીર, આયુષ્ય, વચન, કાયાથી નિર્મલ આત્મા છુટો પડતો બળ્ય છે. ૮

બ્યુપરતક્રિય અનિવર્તિ નામનો ચોથો ભેદ કહે છે—

કેવલિનઃ શૈલેશી-ગતસ્ય શૈલવદકમ્પનીયસ્ય ।

ઉત્સન્નક્રિયમપ્રતિપાતિ, તુરીયં પરમશુક્લમ્ ॥ ૯ ॥

મેઢુપર્વત માર્કક અડોલ શૈલેશીકરણમાં રહેલા કેવલીને ઉત્સન્નક્રિય અપ્રતિપાતિ નામનો શુક્લધ્યાનનો ચોથો ભેદ હોય છે. તેનું બીજું નામ બ્યુપરતક્રિય-અનિવર્તિ રાખેલું છે. ૯.

ચારે પ્રકારમાં યોગ-સંખ્યાતું નિરૂપણ કરે છે—

एक-त्रियोगभाजामाद्यं स्यादपरमेकयोगानाम् ।

तनुयोगिनां तृतीय, नियोगाणां चतुर्थं तु ॥ १० ॥

પહેલો પૃથક્ત્વવિતર્ક^૨ અવિચાર નામનો ભેદ બગિક મૃત લણેલાને હોય છે અને તે મન વગેરે એક યોગવાળા કે ત્રણે યોગવાળાને હોય છે. બીજું એકત્વવિતર્ક^૩ અવિચાર ધ્યાન મન વગેરે યોગોમાંથી કોઈ પણ એક યોગવાળાને બીજા યોગમા સંક્રમ થવાનો અભાવ હોવાથી ત્રીજું સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવર્તિ^૪ સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં હોય, પણ બાકીના વચન અને મનોયોગમાં હોય નહીં. ચોથું બ્યુત્સન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ યોગરહિત અયોગી કેવલિઓને શૈલેશી-કરણમાં રહેલાને હોય. મન, વચન, કાયાના ભેદથી યોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય. તેમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક,

તેજસ અને કાર્મણુ શરીરનાળા જીવને વીર્યપરિણુતિ-વિશેષ કાયયોગ છે ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક શરીરની વ્યાપારક્રિયાથી ગ્રહણ કરેલાં ભાષાવર્ગણુનાં પુદ્ગલદ્રવ્યોના ટેકાથી જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ, તે જ ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરની વ્યાપારક્રિયાથી ગ્રહણ કરેલાં મનોવર્ગણુનાં દ્રવ્યોની મદદથી જીવનો વ્યાપાર, તે મનોયોગ. ૧૦.

શંકા કરી કે, ‘શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે લેહમાં મન છે જ નહીં. કારણ કે કેવલી ભગવંતો મન વગરના હોય છે. ધ્યાન તો મનની સ્થિરતાને ગણેલું છે, તો આ ધ્યાન કેવી રીતે બંને ?’ તેના સમાધાનમાં કહે છે—

છન્નસ્થિતસ્ય યદ્વત્, મનઃ સ્થિરં ધ્યાનમુચ્યતે તઙ્ગૈઃ ।

નિશ્ચલમજ્ઞં તદ્વત્, કેવલિનાં કીર્તિતં ધ્યાનમ્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ શાનીઓ છદ્મસ્થોના મનની સ્થિરતાને ધ્યાન કહે છે, તેમ કેવલિઓના અંગની નિશ્ચલતા, તે તેમનું ધ્યાન કહેલું છે. શંકા કરી કે, ‘ચોથા પ્રકારના શુક્લધ્યાનમાં કાય-યોગનો નિરોધ કરેલો હોવાથી તે હોતો નથી. યોગપણનો અર્થ ધ્યાન-શબ્દથી પણ થાય છે. ૧૧.

શંકા કરી કે ચોથા શુક્લધ્યાનમાં કાયયોગનો નિરોધ કરેલો હોવાથી કાયયોગ પણ હોતો નથી. ધ્યાન શબ્દની વાચ્યતા કેવી રીતે હોય ? તે કહે છે—

પૂર્વાભ્યાસાત્, જીવોપયોગતઃ કર્મજરણહેતોર્વા ।

શબ્દાર્થબહુત્વાદ્ વા જિનવચનાદ્ વાઽપ્યયોગિનો ધ્યાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

જેમ કુંભારનું ચક્ર પહેલાં ભમાવવા માટે દંડાદિકથી ભમાવી વેગ ઉત્પન્ન કરાય છે અને પછી દંડાદિકના અભાવમાં પૂર્વે આપેલા વેગથી વગર દંડે પણ ભ્રમણ ચાલુ રહે છે, તેવી રીતે મન વગરે સર્વ યોગો અથવા છતાં પણ અયોગીઓને પૂર્વના અભ્યાસથી ધ્યાન હોય છે તથા જો કે દ્રવ્યથી યોગો હોતા નથી, તો પણ જીવના ઉપયોગરૂપ ભાવમનનો સદ્ભાવ હોવાથી યોગીઓને ધ્યાન હોય છે. અથવા ધ્યાનકાર્યનું ક્ષણ કર્મ-નિર્જરા અને તેનો હેતુ ધ્યાન, જેમ કે, અપુત્ર હોય તો પણ પુત્રનું કાર્ય કરનાર પુત્ર કહેવાય છે. ભવ સુધી રહેનારા ભવોપગ્રાહી કર્મની નિર્જરા આ ધ્યાનથી થાય છે. અથવા એક શબ્દના ઘણાં અર્થો થાય છે. જેમ કે, ‘હરિ’ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. હરિ એટલે સૂર્ય, મર્કટ, ઘોડો, અર્થો થાય છે. જેમ કે, ‘હરિ’ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, એ પ્રમાણે ધ્યાનશબ્દના પણ સિંહ, ઈન્દ્ર, કૃષ્ણ એવા એક શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે, એ પ્રમાણે ધ્યાનશબ્દના પણ ઘણાં અર્થો થાય છે. તે આ પ્રમાણે ‘ધ્યૈ ચિન્તાયમામ્’ ‘ધ્યૈ કાયયોગ-નિરોધે’ ‘ધ્યૈ કાયોગિત્વેઽર્થિ’ એટલે ‘ધ્યૈ’ ધાતુ ચિન્તા, વિચાર-ધ્યાન કરવું-કાયયોગના-નિરોધ અર્થમાં અને અયોગિપણમાં પણ કહેલો છે વ્યાકરણકારો અને કોશકારો દ્વારા નિર્ણયો તથા ઉપસર્ગો, તેમ જ ધાતુઓ તે ત્રણના અનેક અર્થો થાય છે. પાંડ એ જ એનું દૃષ્ટાંત છે. અથવા જિનાગમથી અયોગીને પણ ધ્યાન કહેલું છે. કહેલું છે કે—“આગમ, સુક્તિ, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા એ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સત્તા સ્વીકારવા માટે પ્રમાણભૂત છે. ૧૨. આટલી હદીકત જણાવ્યા છતાં શુક્ર-ધ્યાનના આરે પ્રકારની વિશેષ સમજ આપે છે—

આદ્યે શ્રુતાવલમ્બન-पूर्वे पूर्वश्रुतार्थसम्बन्धात् ।

पूर्वधराणां छन्नस्थ-योगिनां प्रायशो ध्याने ॥ ૧૩ ॥

શુક્લધ્યાનના ચાર પ્રકાર પૈકી પ્રથમના બે પ્રકારો પૂર્વધર છન્નસ્થ યોગીને શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી, પૂર્વશ્રુતના અર્થના સંબંધથી ઘણે ભાગે હોય છે, ઘણે ભાગે પૂર્વધરાને હોય છે—તેમ કહેવાથી અપૂર્વધર એવા ‘માષ્ટુષ’ સુનિ અને મરુદેવી માતાને પણ શુક્લધ્યાનનો સફલાવ ગણાવેલો છે. ૧૩. તથા—

सकलालम्बनविरह-प्रथिते द्वे त्वन्तिमे समुद्दिष्टे ।

निर्मलकेवलदृष्टि-ज्ञानानां क्षीणदोषाणाम् ॥ ૧૪ ॥

શુક્લધ્યાનના છેલ્લા બે પ્રકારો જેમના સર્વ દોષો ક્ષય પામેલા હોય, તેવા નિર્મળ કેવલજ્ઞાન-દર્શનવાળાને કહેલા છે. ૧૪. તથા—

तत्र श्रुताद् गृहीत्वैकम्, अर्थमर्थाद् व्रजेच्छब्दम् ।

शब्दात् पुनरप्यर्थ, योगाद् योगान्तरं च सुधीः ॥ ૧૫ ॥

સંક્રામત્પવિલમ્બિતમ્, અર્થપ્રમૃતિષુ યથા કિલ ધ્યાની ।

व्यावर्तते स्वयमसौ, पुनरपि तेन प्रकारेण ॥ ૧૬ ॥

इति नानात्वे निश्चिताभ्यासः संजायते यदा योगी ।

आविर्भूतात्मगुणः, तदैकताया भवेद् योग्यः ॥ ૧૭ ॥

ઉત્પાદ-સ્થિતિ-મહ્ત્વાદિ-પર્યયાણાં યદેકયોગઃ સન્ ।

ध्यायति पर्ययमेकं, तत् स्यादेकत्वमविचारम् ॥ ૧૮ ॥

त्रिजगद्विषय ध्यानादणुसस्थं धारयेत् क्रमेण मनः ।

विषमिव सर्वाङ्गतं, मन्त्रबलान्मान्नિકો दंशे ॥ ૧૯ ॥

અપસારિતેન્ધનમરઃ, શેષઃસ્તોકેન્ધનોઽનલો જ્વલિતઃ ।

तस्मादपनीतो वा, निर्वाति यथा मनस्तद्वत् ॥ ૨૦ ॥

તે શુક્લધ્યાનના પ્રથમ પ્રકારમાં શ્રુતજ્ઞાનમાંથી કોઈ એક પદાર્થ ગ્રહણ કરીને તેના વિચારમાંથી શબ્દના વિચારમાં જવું થાય, વળી શબ્દથી પદાર્થના વિચારમાં આવવું થાય, તેમ જ ગમે તે એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં જવું—આવવું થાય. જે પ્રમાણે ધ્યાની પુરુષ વગર-વિલક્ષ્યે અર્થ વગેરેમાં સંક્રમણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે ફરી પણ પોતે ત્યાંથી પાછા ફરે છે. આ પ્રમાણે બ્યારે યોગી અનેક પ્રકાર વિષયક સૂક્ષ્મ અભ્યાસવાળો થાય છે, ત્યારે આત્મશુદ્ધિ પ્રગટ કરી શુક્લધ્યાનથી એકતાને યોગ્ય થાય છે. એક યોગવાળો બની પદાર્થોની ઉત્પત્તિ,

સ્થિતિ, નાશ આદિ પચાથિ તેમાંથી એક પચાથિનું જ ધ્યાન કરે, તે એકત્વ-અવિચાર શુદ્ધ-ધ્યાન કહેવાય. મંત્ર જાણનાર મંત્રના બદથી આખા શરીરમાં વ્યાપેલા ઝેરને એક ડાંખના સ્થાનમા લાવી મૂકે છે, તેમ ત્રણ જગતના વિષયવાળા મનને ધ્યાનના બળે એક પરમાણુ વિષયક કેમપૂર્વક ધ્યાન કરે સળગતા અગ્નિમાં નવાં લાકડાં ન ઉમેરવાથી અગર બળતાં લાકડાં ખેંચી લેવાથી બાકીનો અગ્નિ ઘટતો ઘટતો આપોઆપ ઓલવાઈ જાય, તેમ મનને પણ વિષયરૂપ ઈન્ધન ન મળવાથી આપોઆપ શાન્ત થઈ જાય છે. ૧૫ થી ૨૦. હવે બીજા ધ્યાનનું ફેલ કહે છે—

જ્વલતિ તતશ્ચ ધ્યાન-જ્વલને મૃશ્મુજ્જ્વલે યતીન્દ્રસ્ય ।

નિર્વિલાનિ વિલીયન્તે, ક્ષણમાત્રાદ્ ઘાતિકર્માણિ ॥ ૨૧ ॥

ત્યાર પછી ધ્યાનાગ્નિ અત્યંત ઉત્કટપણે પ્રજ્વલિત થવાના થોળે ઉત્તમ મુનિવરનાં સમગ્ર ઘાતિકર્મો ક્ષણવારમાં બળી ભસ્મ થઈ જાય છે. ૨૧. ઘાતિકર્મોનાં નામે કહે છે—

જ્ઞાનાવરણીયં દૃષ્ટ્યાવરણીયં ચ મોહનીયં ચ ।

વિલયં પ્રયાન્તિ સહસા, સહાન્તરાયેણ કર્માણિ ॥ ૨૨ ॥

જ્ઞાનાવરણીય, કર્શનાવરણીય, મોહનીય એ ત્રણે સાથે અંતરાય કર્મો એકદમ વિલય-નાશ પામે છે. ૨૨. ઘાતિકર્મોના ક્ષય થવાથી ફળ જણાવે છે—

સંપ્રાપ્ય કેવલજ્ઞાન-દર્શને દુર્લભે તતો યોગી ।

જાનાતિ પश्यति तथा, लोकालोकं यथावस्थम् ॥ ૨૩ ॥

તેવા પ્રકારના ધ્યાનાંતરમાં વર્તતા યોગીને ત્યાર પછી દુર્લભ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તેના પ્રભાવે જેવી અવસ્થામાં લોક અને અલોક છે, તે પ્રમાણે યથાર્થ લોક-લોકને જાણે અને દેખે છે. ૨૩.

ઉત્પન્ન થએલા કેવલજ્ઞાનવાળા તીર્થંકર ભગવંતના અતિશયોને ચોવીશ આચાર્યોથી કહે છે—

देवस्तदा स भगवान्, सर्वज्ञः सर्वदर्शनन्तगुणः ।

विहरत्यवनीवलयं, सुरासुरनरोरगैः प्रणतः ॥ ૨૪ ॥

वाग्ज्योत्स्नयाऽखिलान्यपि, विबोधयति भव्यजन्तुकुमुदानि ।

उन्मूलयति क्षणतो, मिथ्यात्व द्रव्य-भावगतम् ॥ ૨૫ ॥

तन्नामग्रहमात्राद्, अनादिसंसारसंभवं दुःखम् ।

भव्यात्मनामशेषं, परिक्षयं याति सहसैव ॥ ૨૬ ॥

अपि कोटीशतसंख्याः, समुपासितुमागताः सुर-नराद्याः ।

क्षेत्रे योजनमात्रे, માન્તિ તદાઽસ્ય પ્રભાવેણ ॥ ૨૭ ॥

ત્રિદિવૌક્ષસો મનુષ્યાઃ, તિર્યઞ્ચોઽન્યેઽવ્યમુષ્ય બુધ્યન્તે ।

નિજનિજભાષાનુગત, વચનં ધર્માવબોધકરમ્ ॥ ૨૮ ॥

આયોજનશતમુદ્રાઃ, રોગાઃ શામ્યન્તિ તત્પ્રભાવેણ ।

ઉદયિનિ શીતમરીચાવિવ તાપરુજઃ ક્ષિતેઃ પરિતઃ ॥ ૨૯ ॥

મારીતિ-દુર્મિભાતિદૃષ્ટ્યનાદૃષ્ટિ-હમર-વૈરાણિ ।

ન મવન્ત્યસ્મિન્ વિહરતિ, સહસ્રરશ્મૌ તર્માસીવ ॥ ૩૦ ॥

કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી અરિહંત ભગવંત અનંતશુભ-નિધાન તે દેવાધિદેવ અનેક સુરો, અસુરો અને નાગકુમાર દેવો વડે પ્રભુભ કરાતા પૃથ્વીમંડળમાં વિચરે છે. વળી પોતાની વાણીરૂપ ચંદ્ર-કિરણની જ્યોત્સ્ના વડે ભવ્ય જીવો રૂપી ચંદ્ર-વિકાસી કમળોને પ્રતિબોધ કરે છે અને તેમનામાં રહેલા દ્રવ્ય, ભાવ મિથ્યાત્વરૂપ અધિકારને ક્ષણવારમાં મૂળથી ઊગાડી મૂકે છે. તેમના નામ ગ્રહણ કરવા માત્રથી અનાદિ સંસારમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભવ્ય જીવોનાં સમગ્ર દુઃખો એકદમ નાશ પામે છે. વળી તે ભગવંતની ઉપાસના કરવા માટે આવેલા દેવો, મનુષ્યો અને તિર્યંચો સેંકડો કોડોની સંખ્યામાં આવેલા હોય, તે સર્વે તેમના પ્રભાવથી એક યોજનમાત્ર ક્ષેત્રમાં નિરાળાધપણે સમાઈ જાય છે. ધર્મનો અવબોધ કરનારાં તેમનાં વચનને દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો કે બીજા કોઈ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે તેઓ જે જે ક્ષેત્રમાં વિચરતા હોય, તેની ચારે બાજુના સો સો યોજન કરતા, ચંદ્રનો ઉદય થવાથી જેમ તાપ શાન્ત થાય, તેમ તેમના પ્રભાવથી ઉગરોગો શાન્ત થાય છે. સૂર્યના ઉદયમાં જેમ અધિકાર ન હોય, તેમ આ ભગવંત જ્યાં જ્યાં વિચરતા હોય, ત્યાં ત્યાં મરકી, ઢુકાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, યુધ્ધ, વૈર આદિ ઉપદ્રવો ન હોય. ૨૪ થી ૩૦.

માર્તેન્દ્રમન્દલશ્રી-વિદમ્બિ મામન્દલં વિમોઃ પરિતઃ ।

આવિર્ભવત્યનુવપુઃ પ્રકાશયત્ સર્વતોઽપિ દિશઃ ॥ ૩૧ ॥

સંચારયન્તિ વિકચાન્યનુપાદન્યાસમાશુ કમલાનિ ।

મગવતિ વિહરતિ તસ્મિન્, કલ્પાણીમક્તયો દેવાઃ ॥ ૩૨ ॥

અનુકૂલો વાતિ મરુત્, પ્રદક્ષિણં યાન્ત્યમુષ્ય શકુનાશ્ચ ।

તરવોઽપિ નમન્તિ મવન્ત્યધોમુલ્તાઃ કળ્પકાશ્ચ તદા ॥ ૩૩ ॥

આરક્તપલ્લવોઽશોક-પાદપઃ સ્મેરકુસુમગન્ધાઢ્યઃ ।

મઘ્નતસ્તુતિરિવ મધુકર-વિરુતૈર્વિલસત્યુપરિ તસ્ય ॥ ૩૪ ॥

ષઢપિ સમકાલમૃતવો, મગવન્તં તં તદોપતિષ્ઠન્તે ।

સ્મરસાહ્યામ્યકકરણે, પ્રાયશ્ચિત્તં ગ્રહીતુમિવ ॥ ૩૫ ॥

અસ્ય પુરસ્તાત્ નિનદન્, વિજૃમ્ભતે દુન્દુભિર્નમસિ તારમ્ ।

કુર્વાળો નિર્વાળ-પ્રયાળકલ્યાણમિવ સઘઃ ॥ ૩૬ ॥

પંચાપિ ચેન્દ્રિયાર્થાઃ, ક્ષાપાન્મનોજ્ઞા ભવન્તિ તદુપાન્તે ।

કો વા ન શુણોત્કર્ષ, સવિધે મહતામવામોતિ ? ॥ ૩૭ ॥

અસ્ય નત્વા રોમાણિ ચ, વર્ધિષ્યન્યપિ ન હિ પ્રવર્ધન્તે ।

ભવન્નતસંચિતકર્મચ્છેદં દૃષ્ટ્વેવ મીતાનિ ॥ ૩૮ ॥

સમયન્તિ તદભ્યર્ણે, રજાસિ ગન્ધજલદૃષ્ટિમિદેવાઃ ।

ઉન્નિદ્રકુસુમદૃષ્ટિભિરશેષતઃ સુરમયન્તિ મુવમ્ ॥ ૩૯ ॥

છત્રત્રયો પવિત્રા, વિમોરુપરિ ભક્તિતલ્લિદશરાજૈઃ ।

ગઢ્યાસ્રોતસ્નિતયીવ, ધાર્યતે મણ્ડલીકૃત્ય ॥ ૪૦ ॥

સૂર્યમંડલની શોભાને અનુસરતું, સર્વ દેશાઓને પ્રકાશિત કરતું, ભગવંતના શરીરની પાછળ ભામંડળ પ્રગટ થાય છે. ભગવંત બ્યારે પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરતા હોય ત્યારે, કલ્યાણ કરનારી ભક્તિવાળા દેવો પગલે પગલે તેમને પણ સ્થાપન કરવા માટે તરત સુવર્ણકમલોને સંચાર કરાવે છે. તથા પવન અનુકૂલ વાય છે, પક્ષીઓ ભગવંતની જમણી પાજુથી પ્રદક્ષિણા આપે છે, વૃક્ષો નીચા થઈ નમન કરે છે, તે વખતે કાંટા ઉધા થાય છે. લાલકુંડળપ્રણયુક્ત, વિકસિત પુષ્પોની ગંધવાળો, મધુકર-ભમરોના શબ્દોવડે સ્વાભાવિક સ્તુતિ કરતો હોય તેવો અશોકવૃક્ષ, ભગવંતની ઉપર શોભી રહેલો હોય છે. તે સમયે, કામદેવને સહાય કરવાના પાપતું પ્રાયશ્ચિત લેવા બાજુ આવી હોય, તેવી રીતે છબ્બે ઋતુઓ એક સામટી પ્રભુની આગળ પ્રગટ થાય છે. બાજુ મોક્ષ-કલ્યાણુક ઉજવવા માટે હોય, તેમ આ ભગવંતની આગળ મધુર શબ્દ કરતો દેવદંડુલિ આકાશમાં પ્રગટ થાય છે. તે ભગવંતની પાસે પાંચે ઈન્દ્રિયોના પ્રતિકૂળ પદાર્થો પણ ક્ષણવારમાં મનોહર બની અનુકૂળ થાય છે ‘મહાપુરુષોના સાંનિધ્યમાં શુણોત્કર્ષ કોણુ ન પામે ?’ અર્થાત્ સર્વ પામે. સેકંદો ભવોનાં સંચિત કરેલાં કર્મોના ઉચ્છેદ થએલો બેધને ભય પામ્યા હોય, તેમ વધવાના સ્વભાવવાળા, પ્રભુના નખ અને શેષ અર્ધ વૃદ્ધિ પામતા નથી. તે ભગવંતની પાસે દેવો સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરવા વડે કરીને ઉડવાના સ્વભાવવાળી ધૂળને શાન્ત કરે છે અને ખીલેલાં પુષ્પોની વૃષ્ટિથી સમગ્ર ભૂમિને સુગંધીવાળી કરે છે. ઈન્દ્ર મહારાજાએ ભક્તિથી ગંગાનદીના ત્રણ પ્રવાહોને બાજુ વર્તુલાકાર બનાવ્યા હોય, તેમ ત્રણ પવિત્ર છત્રોને ભગવંતે મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યા હોય છે. ૩૧ થી ૪૦.

અયમેક एव नः प्रभुरित्याख्यातुं विद्वौजसोन्नमितः ।

अङ्गुलिदण्ड इवौचैश्चकास्ति रत्नध्वजस्तस्य ॥ ૪૧ ॥

અસ્ય શરદિન્દુદીધિતિ-ચારુણિ ચ ચામરાણિ ધ્યન્તે ।

વદનારવિન્દસંપાતિ-રાજહંસભ્રમં દધતિ ॥ ૪૨ ॥

પ્રાકારાસ્ત્રય હૈૈઃ, વિમાન્તિ સમવસરણસ્થિતસ્યાસ્ય ।
 કૃતવિગ્રહાણિ સમ્યક્-વારિન્ન-જ્ઞાન-દર્શનાનીવ ॥ ૪૩ ॥
 ચતુરાશાવર્તિજનાન્, યુગપદિવાનુગ્રહીતુકામસ્ય ।
 ચત્વારિ ભવન્તિ મુસ્તાન્યઢગાનિ ચ ધર્મમુપદિશતઃ ॥ ૪૪ ॥
 અભિવન્ધ્યમાનપાદઃ, સુરાસુરનરોરગૈસ્તદા ભગવાન્ ।
 સિંહાસનમધિતિષ્ઠતિ, માસ્વાનિવ પૂર્વગિરિશૃંગ્મ્ ॥ ૪૫ ॥
 તેજઃપુન્નપ્રસર-પ્રકાશિતાશેષદિક્ક્રમસ્ય તદા ।
 ત્રૈલોક્યચક્રવર્તિત્વ-ચિહ્નમગ્રે ભવતિ ચક્રમ્ ॥ ૪૬ ॥
 ભવનપતિ-વિમાનપતિ-જ્યોતિઃપતિ-વાનમન્તરાઃ સવિધે ।
 તિષ્ઠન્તિ સમવસરણે, જઘન્યતઃ કોટિપરિમાણાઃ ॥ ૪૭ ॥

‘આ અમારા એક જ સ્વામી છે.’ એ કહેવા માટે બાણે ઇન્દ્ર મહારાજએ અંશુલિરૂપ
 હંડ બાણે કર્યો હોય, તેમ રત્નબદ્ધિત પ્લવ પ્રભુની પાસે શોભી રહેલો છે. આ પ્રભુને શરદ
 ઋતુના ચંદ્ર સરળા મનોહર આભરો વિંબાય છે, તે ભગવંતના મુખકમળ પાસે આવતા રાજ-
 હંસોના વિશ્વમને ધારણ કરે છે. આ સમવસરણમાં રહેલા ત્રણ ઉંચા ગઢો બાણે જ્ઞાન, દર્શન
 અને ચારિત્રે ત્રણ શરીર ધારણ કર્યા હોય તેમ સારી રીતે શોભે છે. ચારે દિશામાં રહેલા
 લોકોને એકી વખતે ઉપકાર કરવા માટેની ઇચ્છાથી હોય તેમ ધર્મોપદેશ કરતા ભગવંતને
 ચાર શરીરો અને ચાર મુખો થાય છે. તે સમયે દેવો, અસુરો, મનુષ્યો અને ભવનપતિ દેવો
 વડે અભિવંદન કરાતા ચરણવાળા ભગવંત ઉદયાચળના શિખર પર જેમ સૂર્ય શોભે તેમ
 સિંહાસન પર બિરાજમાન થાય છે. તે અવસરે તેજ-સમૂહને ફેલાવો કરી સમગ્ર દિશા-સમૂહને
 પ્રકાશિત કરતું અને ત્રણ લોકના ધર્મચક્રવર્તીના ચિહ્નરૂપ ધર્મચક્ર પ્રભુ આગળ રહેલું હોય
 છે. ભવનપતિ, વૈમાનિક, જ્યોતિષ્ઠ અને વાનવ્યંતર એમ ચારે નિકાયના દેવો સમવસરણની
 અંકર ભગવાનની પાસે જઘન્યથી કેટી સંખ્યા-પ્રમાણ રહે છે. ૪૧ થી ૪૭.

દેવલજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવંતના અતિશયોતું સ્વરૂપ કહીને હવે સામાન્ય કેવળીઓનું
 સ્વરૂપ કહે છે—

તીર્થંકરનામસંજ્ઞં, ન યસ્ય કર્માસ્તિ સોઽપિ યોગવલાત્ ।

ઉત્પન્નકેવલઃ સન્, સત્યાયુષિ બોધયત્યુર્ધ્વમ્ ॥ ૪૮ ॥

જેઓને તીર્થંકરનામકર્મ નથી, તેઓ પણ યોગના બલથી દેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યા પછી
 બે આયુષ્યકર્મ બાકી રહેલું હોય, તો જગતના જીવોને ધર્મનો પ્રતિબોધ કરે છે. ૪૮. ત્યાર
 પછી કરવા યોગ્ય કહે છે—

સંપન્નકેવલજ્ઞાન-દર્શનોન્તર્ધુર્ધ્વર્ષોવાયુઃ ।

અર્હતિ યોગી ધ્યાન, તૃતીયમપિ કર્તુમચિરેણ ॥ ૪૯ ॥

કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન પ્રાપ્ત કરેલ યોગીનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે, ત્યારે તે તત્કાલ ત્રીજું શુકલધ્યાન કરવા યોગ્ય થાય છે. અંતર્મુહૂર્ત એટલે મુહૂર્તની અંદરનો સમય સમજવો. ૪૯.

શું સર્વ યોગીઓ સરખી રીતે ત્રીજું ધ્યાન શરૂ કરે ? કે તેમાં કંઈ વિશેષ હોય ? તે કહે છે—

આયુઃકર્મસકાશાદ્, અધિકાનિ સ્યુર્યદાઽન્યકર્માણિ ।

તત્સામ્યાય તદોપક્રમતે યોગી સમુદ્યાતમ્ ॥ ૫૦ ॥

જો બાકી રહેલાં લવોપશાહી કર્મની સ્થિતિ આયુષ્યકર્મ કરતાં અધિક હોય, ત્યારે તે કર્મો સાથે ભોગવાય, તે માટે તે યોગી કેવલસમુદ્ધવાત નામનો પ્રયત્ન-વિશેષ કરે.

આયુષ્યકર્મ જેટલી જ જો બાકીનાં કર્મની સ્થિતિ બાકી હોય તો, ત્રીજા ધ્યાનની શરૂઆત કરે, પણ આયુષ્યકર્મ કરતાં ખીલ કર્મોની સ્થિતિ લાંબી હોય, ત્યારે સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત આદિ માટે સમુદ્ધવાત નામનો પ્રયત્ન-વિશેષ કરે છે. કહેલું છે કે—‘ જે કેવલ ભગવંતને જો આયુષ્યકર્મ કરતાં અધિક સ્થિતિવાળું કર્મ હોય, તે ભગવંત તેને સરખા કરવાની અભિલાષાથી કેવલિ-સમુદ્ધવાત નામનો પ્રયત્ન કરે છે. ’ સમુદ્ધવાત એટલે સમ્યક્ પ્રકારે જેનો પ્રાદુર્ભાવ ખીલ વખત ન થાય તેવી રીતે પ્રળપણે ઘાત કરવો—છવપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢવા. ૫૦.

તે સમુદ્ધવાતની વિધિ બતાવે છે—

દણ્ડ-કષાટે મન્યાનકં ચ, સમયત્રયેણ નિર્માય ।

તુર્યં સમયે લોકં, નિઃશેષં પૂરયેદ્ યોગી ॥ ૫૧ ॥

ધ્યાનરૂથ કેવલી ભગવંત ધ્યાનના બળથી પોતાના આત્મપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢે છે. એટલે કે પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશો શરીરની બહાર કાઢતાં જ લોક-પ્રમાણુ જિઓ અને નીચો તથા સ્વદેહ-પ્રમાણુ પહોળો આત્મપ્રદેશોના કંડ કરે છે, તથા ખીલે જ સમયે તે કંડમાંથી કમાડની જેમ પહોળાં કમાડ થઈ જાય છે. એટલે આત્મપ્રદેશો આગળ-પાછળ લોકમાં એવી રીતે ફેલાય છે, જેથી પૂર્વ-પશ્ચિમ અગર ઉત્તર-દક્ષિણ કમાડની આકૃતિ માંદક ગોઠવાઈ જાય છે. ત્રીજા સમયે તેમાંથી જ આત્મ-પ્રદેશો એવી રીતે ફેલાવે છે કે જેથી મથાન-રવૈયાના આકારની માફક ગોઠવાઈ જાય છે. એવી રીતે ઘણા લોક પૂરાઈ જાય છે. ચોથે સમયે તે યોગી આંતરનાં પૂરી નાખીને આખા લોકને પોતાના આત્મ-પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત કરી નાખે છે. એમ ઘણા લોક પૂરતાં અનુશ્રેણી સુધી ગમન થવાથી લોકના ખૂણાઓ પણ આત્મ-પ્રદેશોથી પૂરી નાખે છે. એટલે ચાર સમયમાં સમય લોકાકાશને છવ-પ્રદેશોથી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. જેટલા આત્મપ્રદેશો છે, તેટલા જ લોકાકાશના પ્રદેશો છે. એટલે દરેક આકાશ-પ્રદેશે એક એક આત્મ-પ્રદેશ ગોઠવાઈ જાય છે. ‘ લોક પૂરણ કર્યો ’ એમ શ્રવણ કરવાથી ખીલઓ આત્માને વિષુપણે એટલે સર્વવ્યાપી માનનારાઓ ઉત્પન્ન થયા. તેઓનો અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે કે ‘ સર્વબાજુ ચક્ષુવાળો, સર્વત્ર સુખવાળો, સર્વબાજુ બાહુવાળો, સર્વત્ર પાદવાળો ’ વગેરે. ૫૧

હવે પાંચ વર્ગે સમયમાં શું શું કરે છે, તે કહે છે—

સમયૈસ્તતશ્ચતુર્થિઃ, નિવર્તતે લોકપૂરણાદસ્માત્ ।

વિહિતાયુઃસમકર્મા, ધ્યાની પ્રતિલોમમાર્ગેણ ॥ ૫૨ ॥

ચાર સમયે સમગ્ર લોક પૂરવાનું કામ સમાપ્ત કરી આયુ-સ્થિતિ જેટલાં બાકીનાં ક્યેનિ સરખાં ગોઠવી ધ્યાની મુનિ અવળા ક્રમથી લોક પૂરવાના કાર્યથી પાછા ફરે. અર્થાત્ પાંચમે સમયે લોકમાં ફેલાવેલા કર્મવાળા આત્મ-પ્રદેશોને સંહરણુ કરી સંકેતી લે. છઠ્ઠા સમયે મથાન આકાર સમેટી લે, ગાઢ સંકેત્ય કરવાથી સાતમે સમયે ક્રમાઢ-આકાર સંકેતી લે, આઠમે સમયે ઢંઢ સંકેતી શરીરમાં જ રહે. સસુદ્ધાત-સમયે મન અને વચનના યોગો વ્યાપાર વગરના જ હોય છે. ત્યા તે બંને યોગોનું તેનું કેઈ પ્રયોજન નથી, માત્ર એકલા કાયયોગનો જ વ્યાપાર હોય છે. તેમા પશુ પહેલા અને આઠમા સમયમાં ઔદારિક કાયાની પ્રધાનતા હોવાથી ઔદારિક કાયયોગ જ હોય છે. બીજા, છઠ્ઠા અને સાતમા સમયમાં વળી ઔદારિક શરીરથી બહાર આત્માનું ગમન થવાથી કાર્મણુવીર્યનો પરિસ્પંદ થવાથી ઔદારિક-કાર્મણુ મિશ્ર યોગ હોય છે. ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા સમયમાં ધણુ આત્મપ્રદેશો ઔદારિક શરીરના વ્યાપાર વગરના અને તે શરીરથી બહાર હોવાથી તેના શરીરની સહાય વગરનો એકલો કાર્મણુ કાયયોગ હોય છે. કહેલું છે કે-“ પહેલા અને આઠમા સમયે ઔદારિક શરીરનો વ્યાપાર હોવાથી ઔદારિક કાયયોગ માનેલો છે. તથા બીજા, છઠ્ઠા તથા સાતમા સમયે ઔદારિકમિશ્ર કાયયોગ, માનેલો છે. ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા સમયમા કાર્મણુ કાયયોગ અને ત્રણે સમયમાં પશુ આત્મા નક્કી અનાહારી હોય છે.” સસુદ્ધાતનો ત્યાગ કરી જરૂર પડે તો ત્રણે યોગનો વ્યાપાર કરે છે. જેમ કે-અનુતર-દેવે કોઈક તેવા મનથી પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો સત્ય કે અસત્યામૃષા મનોયોગની પ્રવૃત્તિ કરે, એ પ્રમાણે કોઈકને આમત્રણ કરવા આદિમાં તેવા જ વચનયોગનો વ્યાપાર કરે, બીજા બે લેહોનો વ્યાપાર ન કરે, બંને પશુ ઔદારિક કાયયોગો ફલક પાછું અર્પણુ કરવા આદિકમાં વ્યાપાર કરે. ત્યાર પછી અંતર્મુહૂર્ત માત્ર કાળમાં યોગ-નિરોધ શરૂ કરે છે. અહીં ત્રણે પ્રકારના યોગો બે પ્રકારવાળા છે. સૂક્ષ્મ અને બાહર. તેમાં કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછીને ઉત્તરકાળ બધન્યથી અંતર્મુહૂર્તનો અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન દેશોન પૂર્વકોટિ. તેટલા કાળ સુધી સયોગીકેવલી ભગવંત વિચરી અનેક ભવ્યોને પ્રતિબોધ કરે છે અને બ્યારે તેમનું આયુષ્ય માત્ર અંતર્મુહૂર્ત બાકી રહે છે, ત્યારે તેઓ પ્રથમ બાહર કાયયોગથી બાહર વચન અને મનોયોગ રોકે છે, ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગથી બાહર કાયયોગને રોકે છે. બાહર કાયયોગ હોય, ત્યારે સૂક્ષ્મ યોગ રોકવા અશક્ય છે. કોડતો માણસ ધૂળરીને રોકી શકતો નથી. તેથી સર્વ બાહર-યોગોનો નિરોધ કર્યા પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગથી સૂક્ષ્મ વચન, અને મન યોગોનો નિરોધ કરે છે. ત્યાર પછી સૂક્ષ્મક્રિય અનિવર્તિ શુકલધ્યાન કરતો પોતાના આત્માથી જ સૂક્ષ્મ કાયયોગનો નિરોધ કરે છે. ૫૨. એ જ હકીકત ત્રણ આર્યાથી કહે છે-

શ્રીમાનચિન્ત્યવીર્યઃ, શરીરયોગેઽથ વાદરે સ્થિત્વા ।

અચિરાદેવ હિ નિરુણદ્ધિ, વાદરૌ વાહ્મનસયોગૌ ॥ ૫૩ ॥

સૂક્ષ્મેણ કાયયોગેન, કાયયોગં સ વાદરં રુન્ધ્યાત્ ।

તસ્મિન્ અનિરુદ્ધે સત્તિ, શક્યો રોદ્ધું ન સૂક્ષ્મતલુયોગઃ ॥ ૫૪ ॥

વચન-મનોયોગયુગં, સૂક્ષ્મં નિરુણદિ સૂક્ષ્માન્ તત્તુયોગાન્ ।

વિદધાતિ તતો ધ્યાનં, સૂક્ષ્મક્રિયમસૂક્ષ્મતત્તુયોગમ્ ॥ ૫૬ ॥

કેવલજ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીવાળા અને અચિન્ત્ય શક્તિવાળા તે યોગી બાહર કાયયોગમાં રહેલા બાહર વચન અને મનયોગો ઘણા અલ્પકાળમાં રોકે છે. પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગથી બાહર કાયયોગને રોકે, બાહર તત્તુયોગ રોકાયા સિવાય સૂક્ષ્મતત્તુયોગ રોકી શકતો નથી, પછી સૂક્ષ્મ તત્તુયોગથી સૂક્ષ્મ વચન અને મનોયોગો રોકે છે. ત્યાર પછી સૂક્ષ્મતત્તુયોગ વગરનું સૂક્ષ્મક્રિય અનિવર્તિ નામનું ધ્યાન કરે છે. સસુચ્છિન્ન-ક્રિય એવું તેનું બીજું નામ પણ કહેલું છે. ૫૩-૫૪-૫૫.

તદનન્તરં સમુત્સન્ન-ક્રિયમાવિર્ભવેદયોગસ્ય ।

અસ્યાન્તે ક્ષીયન્તે, ત્વઘાતિકર્માણિ ચત્તારિ ॥ ૫૬ ॥

લઘુવર્ણપંચકોદ્ગિરણ-તુલ્યકાલમવાપ્ય કૈલેશીમ્ ।

ક્ષપયતિ યુગપત્ પરિતો, વેદ્યાયુર્નામ-ગોત્રાણિ ॥ ૫૭ ॥

ત્યાર પછી અયોગીને સમુત્સન્નક્રિય પ્રગટ થાય છે—એટલે સર્વ ક્રિયા બંધ થાય છે. આના અંતમાં ચાર અઘાતિ કર્મોના ક્ષય થાય છે. ૫૬. ત્યાર પછી ‘અ હ ઝ જ્ઞ ળ’ એ પાંચ હસ્વાક્ષર બોલાય, તેટલો કાળ તે ટકે છે. મેદુપર્વત સરખી સ્થિતર અવસ્થા પામીને એકી સામટા વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર એ ચારે કર્મો અપાવી નાખે છે. ૫૬-૫૭. ત્યાર પછી—

ઔદારિક-તૈજસ-કાર્મણાનિ સંસારમૂલકરણાનિ ।

હિત્વેહક્રજુશ્રેણ્યા, સમયેનૈકૈન યાતિ લોકાન્તમ્ ॥ ૫૮ ॥

સંસારનાં મૂળ કારણભૂત ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ લક્ષણ શરીરોનો ત્યાગ કરીને વિશ્વરૂ વગરની એક ઋજુશ્રેણિથી બીજા આકાશ-પ્રદેશનો સ્પર્શ કર્યા સિવાય એક જ સમયમાં એટલે કે બીજા સમયનો પણ સ્પર્શ કર્યા સિવાય લોકના છેડે રહેલા સિદ્ધિક્ષેત્રમાં સાકાર ઉપયોગ-સહિત બંધ છે. કહેલું છે કે “આ પૃથ્વીતલ પર છેલ્લા શરીરનો ત્યાગ કરીને ત્યાં જઈને સિદ્ધિ પામે છે.” ૫૮. શંકા કરી કે, જીવ ઉપર જતાં લોકાન્તની ઉપર આગળ કેમ જતો નથી ? અગર દેહ ત્યાગની ભૂમિની નીચે કે તિછોં કેમ જતો નથી, તે કહે છે—

નોર્ધ્વમુપગ્રહવિરહાદ્, અધોઽપિ વા નૈવ ગૌરવાભાવાન્ ।

યોગપ્રયોગવિગમાન્, ન તિર્યગપિ તસ્ય ગતિરસ્તિ ॥ ૫૯ ॥

જેમ મત્સ્યને ગતિમાં સહાયક જલ, તેમ જીવને ગતિમાં સહાયક ધર્માસ્તિકાય પદાર્થ આગળ ન હોવાથી, લોકના છેડા પછી તે ન હોવાથી જીવ ઊર્ધ્વમાં જઈ શકતો નથી, તેમ જ અધોગમનના કારણભૂત તેમાં વજન ન હોવાથી નીચે જતો નથી. કયાદિ યોગો અને તેની પ્રેરણા તે બંનેનો અભાવ થવાથી તિર્યછોં પણ જતો નથી. ૫૯.

અહીં કર્મથી મુક્ત થએલાને ઉપર જવાનો પ્રદેશ મર્યાદિત હોવાથી ગતિ ન થઈ બોધએ, તેમ કહેનાર પ્રત્યે કહે છે—

લાઘવયોગાદ્ ધૂમવદલાલુફલવચ્ચ સહુગવિરહેણ ।

બન્ધનવિરહાદેરુઢવચ્ચ સિદ્ધસ્ય ગતિરુર્ધ્વમ્ ॥ ૬૦ ॥

ભારેપણના પ્રતિપક્ષભૂત હલકાપણુ' તેવા પરિણામના યોગથી ધૂમાડા માફક સિદ્ધની ઊર્ધ્વ' ગતિ હોય છે. તથા સંગરહિત થવાથી તથાવિધ પરિણામથી તુંબડા ઉપર માટીના કાદવના ઉપરા ઉપર આઠ હેપો ક્યાં હોય, તેતું વલ્લનદાર ભારી માટીના સંગવાળું 'તુંબડું' પાણીમાં તળીયે ડુબી જાય, પણ પાણીમાં ભીંજવાથી ક્રમસર આઠે માટીના લેપ ફર થાય, ત્યારે હલકું 'તુંબડું' આપોઆપ પાણીની સપાટી ઉપર સ્વાભાવિક આવી જાય, તેની માફક સિદ્ધને જીવ આઠે કર્મોના લેપના ભારથી મુક્ત થવાથી તેવી પરિણતિથી આપોઆપ લોકાન્ત સુધી પહોંચી જાય છે. એરડી સર્જના બંધનમાંથી છૂટેલ એરડકેલની માફક કર્મબંધથી છૂટેલ સિદ્ધની ઊર્ધ્વગતિ હોય છે. ૬૦ અને ત્યાર પછી—

સાદિકમનન્તમનુપમમ્, અવ્યાવાયં સ્વમાવયં સૌભ્યમ્ ।

પ્રાપ્તઃ સકેવલજ્ઞાન-દર્શનો મોદતે મુક્તઃ ॥ ૬૧ ॥

આદિસહિત હોય તે સાદિક, સંસારમાં કદાચિત્ પણ આવા સુખનો અનુભવ કર્યો નથી, માટે સાદિક સુખ, આ સિદ્ધિસુખનો હવે કદાપિ અંત આવવાનો ન હોવાથી અનંત સુખ, સાદિતુ અનંતપણુ' કેવી રીતે? એમ કહેતા હો તો ઘટાદિકના નાશમાં તેમ દેખાતું હોવાથી, ઘટાદિકનો નાશ સાદિ છે, ઘણુ આદિના વ્યાપારથી તેનો નાશ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી. ક્ષયનો અભાવ હોવાથી અનંત, પરંતુ ક્ષય થવા છતાં ફરી તેમાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ હોવાથી, અનંત ન કહેવાય. અનુપમ એટલે કોઈ પણ ઉપમાનના અભાવવાળું સુખ, દરેક જીવોનાં અતીત કાળનાં, વર્તમાનકાળનાં અને ભવિષ્યકાળનાં સાંસારિક સુખો એકઠાં કરીએ તો એક સિંધના સુખનો અનંતમો ભાગ છે તેમના સુખમાં કોઈપણ પ્રકારની વચ્ચે બાધા હોતી નથી, શરીર અને મનની બાધાના કારણોના અભાવ હોવાથી અવ્યાબાધ. સ્વભાવથી થવાવાળું સુખ, આત્મ-સ્વરૂપ માત્રથી જ થનારું સિંધોતું સુખ છે. આવા પ્રકારનું સાદિ અનંત, અનુપમ, અવ્યાબાધ, સ્વાભાવિક સુખ પામેલ કેવલજ્ઞાન-દર્શનવાળો મુક્ત આત્મા પરમાનંદ ભોગવનાર થાય છે. આમ કહેવાથી કેટલાક કહે છે કે, 'સુખ આદિ શુભોથી રહિત અને જ્ઞાન-દર્શનરહિત મુક્તાત્મા હોય છે' તેમના મતને પરાસ્ત કર્યો વૈશેષિક દર્શનવાળા કહે છે કે—'બુદ્ધિ આદિ નવ શુભો—આત્માના વિશેષશુભોનો અત્યંત ઉચ્છેદ, તે મોક્ષ', અથવા તો પ્રદીપતું નિર્વાણ થતું, તેના સરખા અભાવમાત્ર સ્વરૂપ મોક્ષ કહેનારાઓને ફર ક્યાં. બુદ્ધિ આદિ શુભોના ઉચ્છેદરૂપ કે આત્માના ઉચ્છેદરૂપ મોક્ષ ઈચ્છવા યોગ્ય હોતો નથી. કયો વિવેકી બુદ્ધિશાળી પુરુષ પોતાના શુભોના ઉચ્છેદવાળા આત્માના ઉચ્છેદવાળા મોક્ષને ઈચ્છે? માટે અનંત-જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્યમય સ્વરૂપવાળો સર્વ પ્રમાણથી સિંધ એવો જ મોક્ષ મુક્ત છે. ૬૧.

એ પ્રમાણે પરમાર્હત શ્રીકૃમારપાળ ભૂપાલને સાંભળવાની ઈચ્છા થવાથી આ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ રચેલ, જેને 'અધ્યાત્મોપનિષદ્' નામનો પદ્યબંધ થયો છે, તે યોગશાસ્ત્રને વિષે પોતે જ રચેલ વિવરણુના અગ્નીઆરમ્ભ પ્રકાશનો આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરિશ્વરના પદ્યધર આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલ ગૂર્જરાતુવાક સંવત્ ૨૦૨૨, પ્રથમ શ્રાવણ શુદ્ધિ છઠ અને શનિવાર, તા. ૨૩-૭-૬૬ના દિવસે સુગંધ પાંચધુની નિમનાથજીના ઉપાગ્રય મધ્યે પૂર્ણ કર્યો.

બારમો પ્રકાશ

ઓં અર્હં ।

શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં જે કહેલું હતું કે-‘ પોતાના અનુભવથી પણ ’ તેનો વિસ્તાર કરવા માટે પ્રસ્તાવના કરે છે—

શ્રુતસિન્ધોર્ગુરુમુસ્વતો, યદધિગતં તદિહ દર્શિતં સમ્યક્ ।

અનુભવસિદ્ધિદાનાર્નો, પ્રકાશ્યતે તત્ત્વમિદમમલ્મ્ ॥ ૧ ॥

આગમાં જ શ્રુતજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રથી તથા શુદ્ધ મહારાજના મુખકમળથી મેં જે કંઈ જાણ્યું કે સાંભળ્યું, તે અહીં અગ્નીચાર પ્રકાશમાં વિસ્તારથી સારી રીતે બતાવ્યું હવે મને પોતાને અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું યોગ વિષયક નિર્મલ તત્ત્વ તેને પ્રકાશિત કરું છું. ૧. હવે ઉત્તમ પદવી પર આરૂઢ થવા માટે ચાર પ્રકારવાળું ચિત્ત જણાવે છે—

ઈહ વિશિષ્ઠં યાતાયાતં, શ્લિષ્ઠં તથા સુલીનં ચ ।

ચૈતશ્ચતુઃપ્રકારં, તજ્જ્વલમત્કારકારિ મવેત્ ॥ ૨ ॥

અહીં વિશિષ્ઠ, યાતાયાત, શ્લિષ્ઠ અને સુલીન એમ ચાર પ્રકારવાળું ચિત્ત, તે વિષયના જાણકારને ચમત્કાર કરનારૂં થાય છે. યોગાભ્યાસના અધિકારમાં ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે. તેની કેમસર વ્યાખ્યા કહે છે—

વિશિષ્ઠં ચલમિષ્ઠ, યાતાયાત ચ કિમપિ સાનન્દમ્ ।

પ્રથમાભ્યાસે દ્વયમપિ, વિકલ્પવિષયગ્રહં તત્ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

વિશિષ્ઠ ચિત્ત એટલે આમતેમ ભટકતું મન. ઘડીક બહાર જાય, ઘડીક અંદર સ્થિર થાય તે યાતાયાત મન, તે કંઈક આનંદહાયક આત્મામાં થોડી સ્થિરતા થયેલી હોવાથી, શરૂઆતના અભ્યાસીઓને આ બંને પ્રકારનાં મન હોય છે, અને તેમના વિષય વિકલ્પ ગ્રહણ કરવાનો હોય છે. વિકલ્પ એટલે બાહ્યપદાર્થ— ગ્રહણ બંનેમાં હોય છે. ૩. તથા—

શ્લિષ્ઠં સ્થિરસાનન્દં, સુલીનમતિનિશ્ચલં પરાનન્દમ્ ।

તન્માત્રકવિષયગ્રહમ્, ઉભયમપિ બુધૈસ્તદામ્નાતમ્ ॥ ૪ ॥

શ્લિષ્ઠ નામનો મનનો ત્રીજો પ્રકાર સ્થિરતાયુક્ત અને આનંદવાળો છે, તથા સુલીન નામનો ચોથો પ્રકાર નિશ્ચલ અને પરમાનંદયુક્ત છે. આ બંને મન પોતપોતાને લાયક વિષય જ ગ્રહણ કરે છે, પણ બાહ્ય પદાર્થને નહીં, તેથી પડિતોએ નામ પ્રમાણે જ તેના શુભ માનેશ છે. ૪. ત્યારપછી—

एवं क्रमशोऽभ्यासावेनाद् ध्यान भजेत् निरालम्बम् ।

समरसभावं यातः, परमानन्दं ततोऽनुभवेत् ॥ ५ ॥

આ પ્રમાણે વિક્ષિપ્ત ચિત્તથી ચાતાચાત ચિત્તનો અભ્યાસ કરવો, તેનાથી આગળ વિશ્લિષ્ટ ચિત્તનો, ત્યારપછી સુલીનનો એ પ્રમાણે વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી નિરાલંબન ધ્યાન સુધી પહોંચવું. તેનાથી સમરસભાવની પ્રાપ્તિ, ત્યારપછી પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે. ૫. સમરસભાવની પ્રાપ્તિ જેવી રીતે થાય છે, તે જણાવે છે—

વાહ્યાત્માનમપાસ્ય, પ્રસત્તિભાજાન્તરાત્મના યોગી ।

સતતં પરમાત્માનં, વિચિન્તયેત્ તન્મયત્વાય ॥ ૬ ॥

આત્મ-સુખાભિલાષી યોગીએ અંતરાત્મા વડે બાહ્ય પદાર્થની ઇચ્છાવાળા બહિરાત્મ-ભાવનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મ-સ્વરૂપ મેળવવા માટે સતત-લગાતાર પરમાત્માનું ચિંતન કરવું. ૬. એ આચાર્યી આત્માના બહિરાદિ સ્વરૂપને કહે છે—

આત્મધિયા સમુપાત્તઃ, કાયાદિઃ કીર્તયેત્ત્ર બહિરાત્મા ।

કાયાદેઃ સમધિપ્તાયકો, ભવત્યન્તરાત્મા તુ ॥ ૭ ॥

ચિદ્સ્વરૂપાનન્દમયો, નિઃશેષોપાધિવર્જિતઃ શુદ્ધઃ ।

અત્યક્ષોન્નન્તગુણઃ, પરમાત્મા કીર્તિતસ્તજ્ઞૈઃ ॥ ૮ ॥

શરીર, ધન, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્રાદિકને મારાપણાની-મમતાયુક્તિથી ગ્રહણ કરે, તેને અહીં બહિરાત્મા કહેલો છે અને શરીર તો મારે રહેવાનું ઘર છે, હું રહેનાર માલિક છું શરીર તો રહેવા પૂરતું ભાડુતી ઘર છે, પુદ્ગલ-સ્વરૂપ સુખ-દુઃખના સંયોગ-વિયોગમાં હર્ષ-શોક ન કરનાર અંતરાત્મા ગણાય સત્તાથી કેવળ જ્ઞાન-સ્વરૂપ, આનંદમય, સમગ્ર બાહ્ય ઉપાધિથી રહિત, સ્ફટિક સરખો નિર્મળ, ઇન્દ્રિયોથી ન બાધી શકાય તેવો, અનંતા શુભવાળો, આવા પ્રકારનો પરમાત્મ-સ્વરૂપ આત્મા તેના બાહ્યકારોએ કહેલો છે. ૭-૮. બહિરાત્મા અને અંતરાત્માના લેહજ્ઞાનથી જે લાભ થાય, તે કહે છે—

પૃથગાત્માનં કાયાત્, પૃથક્ ચ વિદ્યાત્ સદાત્મનઃ કાયમ્ ।

ઉમયોર્મેદજ્ઞાતાઽઽત્મનિશ્ચયે ન સ્વલેદ્ યોગી ॥ ૯ ॥

[તન્મધ્યારોપ્યાત્મનિ, સાક્ષીણ્યાસ્તે સુત્વેન જદ્બુદ્ધિઃ ।

વ્યક્તાક્ષેપઃ સમ્યક્, પ્રાપ્નોતિ પુનઃ પદં પરમમ્ ॥]

આત્માને શરીરથી જુદો અને શરીરને આત્માથી જુદું યથાર્થપણે હંમેશાં બાહ્યી માનવું, બંનેનો લેહ સમજનાર યોગી આત્મ-સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં સંબલના પામતો નથી. ૯. તે આ પ્રમાણે—

અન્તઃપિહિતજ્યોતિઃ, સંતુષ્યત્યાત્મનોઽન્યતો મૂઢઃ ।

તુષ્યત્યાત્મન્યેવ દિ, બહિર્નિવૃત્તત્ત્રમો જ્ઞાની ॥ ૧૦ ॥

જેની આત્મજ્યોતિ કંઈની અંદર દંકાઈ ગઈ છે તેવા અજ્ઞાની જીવો આત્માના

પ્રતિપક્ષભૂત યુદ્ધગદ પદાર્થોમાં આનંદ માને છે, ત્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખની જ્ઞાન્તિથી નિવૃત્ત થએલા યોગીઓ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ આનંદ પામે છે. ૧૦ તે જ કહે છે—

પુંસામયત્તલભ્યં, જ્ઞાનવતામવ્યયં પદં નૂનમ્ ।

યદ્યાત્મન્યાત્મજ્ઞાનમાત્રમેતે સર્માહન્તે ॥ ૧૧ ॥

જો આત્માને વિષે આત્મજ્ઞાન માત્રને જ તેઓ ઈચ્છતા હોય, તો તેવા આત્મજ્ઞાનવાળા પુરુષોને પરમાત્મ-સ્વરૂપ અવ્યયપદ વગર પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ તે જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે—

શ્રયતે સુવર્ણભાવં, સિદ્ધરસસ્પર્શતો યથા લોહમ્ ।

આત્મધ્યાનાદાત્મા, પરમાત્મત્વં તથાઽઽપ્નોતિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શથી લોહ સુવર્ણપણને પામે છે, તેમ આત્મધ્યાનથી આત્મા પરમાત્મપણને પામે છે. ૧૨.

આ જ સુજ્ઞાન છે, તે કહે છે—

જન્માન્તરસંસ્કારાત્, સ્વયમેવ કિલ પ્રકાશતે તત્ત્વમ્ ।

સુસૌત્થિતસ્ય પૂર્વ-પ્રત્યયવત્ નિરુપદેશમપિ ॥ ૧૩ ॥

અથવા ગુરુમસાદાદ્, હૈવૈ તત્ત્વં સમુન્નિપતિ નૂનમ્ ।

ગુરુચરણોપાસ્તિકૃતઃ, પ્રશ્નપ્રજ્વલઃ શુદ્ધચિત્તસ્ય ॥ ૧૪ ॥

નિદ્રામાંથી બગેલાને સૂતાં પહેલાં અનુભવેલા કાર્યો કહ્યા સિવાય સ્વયં પોતાને શક આવે છે, તે જ પ્રમાણે યોગીઓને જન્મ-જન્માન્તરના સંસ્કારથી ઉપદેશ વગર આપમેળે તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે. એટલે જ યોગીએ જન્માન્તરમાં આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય, તેને નિદ્રાથી બગેલાની માફક આત્મ-જ્ઞાન થાય છે. તે સિવાયનાને તો અથવા જન્માન્તરના સંસ્કાર સિવાય શુરુના ચરણની સેવા કરનારા, શાંત રસવાળા, નિર્ભળ ચિત્તવાળા યોગીને શુદ્ધપાથી અહીં જ નહીં આત્મજ્ઞાન-સ્વરૂપ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩-૧૪.

બંને જન્મમાં શુરુ-સુખ-દર્શનની અનિવાર્યતા કહે છે—

તત્ર પ્રથમે તત્ત્વ-જ્ઞાને સંવાદકો ગુરુર્ધવતિ ।

દર્શયિતા ત્વપરસ્મિન્, ગુરુમેવ સદા મજેત્ તસ્માત્ ॥ ૧૫ ॥

આગલા જન્મમાં પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર શુરુ હોય છે, અને બીજા ભવમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન બતાવનાર શુરુ જ હોય છે, તે કારણે તેમની હિંમેશાં સેવા કરવી. ૧૫ શુરુની સ્તુતિ કરે છે—

યદ્વત્ સહસ્રકિરણઃ, પ્રકાશકો નિચિત્તિમિરમયસ્ય ।

તદ્વદ્ ગુરુરત્ર ભવેદ્, અજ્ઞાનધ્વાનપતિતસ્ય ॥ ૧૬ ॥

જેમ ગાઢ અધકારમાં રહેલા પદાર્થને સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ અધકારમાં પડેલા આત્માને આ ભવની અંદર તત્ત્વોપદેશ સમજવનાર-પ્રકાશિત કરનાર શુદ્ધ છે. ૧૬. તેથી—

પ્રાણાયામમમૃતિ-ક્લેશપરિત્યાગતસ્તતો યોગી ।

ઉપદેશં પ્રાપ્ય ગુરોઃ, આત્માભ્યાસે રતિં કુર્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રાણાયામ વચેરે કલેશનો ત્યાગ કરીને યોગી શુદ્ધનો ઉપદેશ પામી આત્મસ્વરૂપ સમજવાના અભ્યાસમાં ઉદ્ધાસવાળો થાય. ૧૭ પછી—

વચન-મનઃ-કાયાનાં, ક્ષોભં યત્નેન વર્જયેત્ જ્ઞાન્તઃ ।

રસમાખ્ડમિવાત્માનં, મુનિશ્ચલં ધારયેત્ નિત્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઔદાસીન્યપરાયણ-વૃત્તિઃ કિંચિદપિ ચિન્તયેન્નૈવ ।

યત્ સંકલ્પાકુલિતં ચિત્તં નાસાદયેત્ સ્થૈર્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

મન, વચન અને કાયાનો ક્ષોભ (અચળતા) પ્રયત્નપૂર્વક છોડીને, પ્રવાહી રસભરેલા ભાવન માફક, આત્માને સ્થિર અને શાંત બનાવી હૃદયમાં અતિનિશ્ચયપણે ધારી રાખવો. બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ-પરાયણ યોગીએ એવા પ્રકારની કોઈ વિચારણા ન કરવી કે જેનાથી સંકલ્પ-વિકલ્પથી આકુળબાકુળ બનેલું ચિત્ત સ્થૈર્ય ન પામે. ૧૮-૧૯. વ્યતિરેક એટલે ઉલટાવીને કહે છે—

યાવત્ પ્રયત્નલેશો, યાવત્ સંકલ્પકલ્પના કાઽપિ ।

તાવન્ન લયસ્યાપિ, પ્રાપ્તિસ્તત્ત્વસ્ય તુ કા કથા ? ॥ ૨૦ ॥

જ્યાં સુધી યોગવિષયક કોઈપણ પ્રયત્ન છે અને જ્યાં સુધી કોઈ સંકલ્પવાળી કલ્પના ચાલુ છે, ત્યાં સુધી લયની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો પછી તત્ત્વની કથા તો ક્યાંથી હોય ? ૨૦.

ઔદાસીન્યતુ ક્લ કહે છે—

યદિદં તદિતિ ન વક્તું, સાક્ષાદ્ ગુરુણાઽપિ હન્ત ! જ્ઞપ્તેન ।

ઔદાસીન્યપરસ્ય, પ્રકાશતે તત્ સ્વયં તત્ત્વમ્ ॥ ૨૧ ॥

‘આ પરમાત્મ તત્ત્વ છે’ એમ સાક્ષાત્ શુદ્ધ પણ કહેવા સમર્થ નથી, તે પરમાત્મત્ત્વ-પરમાત્મતત્ત્વ ઔદાસીન્યમાં તલ્લીન બનેલા યોગીને આપ મેળે પ્રગટ થાય છે. ૨૧. ઉદાસીનતામાં રહેવાથી પરમાત્મત્ત્વમાં લીન થવાય અને ઉન્મનીભાવ પ્રાપ્ત થાય, તે ચાર શ્લોકોના કલાપકથી કહે છે—

एकान्तेऽतिपवित्रे, रम्ये देशे सदा सुखासीनः ।

आ चरणप्रशिखाग्रत्, शिथिलीभूताखिलावयवः ॥ ૨૨ ॥

रूपं कान्तं पश्यन्नपि, शृण्वन्नपि गिरं कलमनोज्ञाम् ।

जिघ्रन्नपि च सुगन्धीन्यपि, मुक्तानो रसान् स्वादून् ॥ ૨૩ ॥

માવાન્ સ્પૃશન્નપિ, મૃદૂનવારયન્નપિ ચ ચેતસો વૃત્તિમ્ ।

પરિકલિતૌદાસીન્યઃ, પ્રણવૃત્તિવિષયન્મો નિત્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

બહિરન્તશ્ચ સમન્તાત્, ચિન્તાચેષ્ટાપરિચ્યુતો યોગી ।

તન્મયમાવં પ્રાપ્તઃ, કલયતિ મૃદુસુન્મનીમાવમ્ ॥ ૨૬ ॥

એકાંત અતિપવિત્ર રમણીય સ્થાનમાં હંમેશાં લાંબો વખત બેસી શકાય તેવા ધ્યાનને અતુરૂપ કોઈ સુખાસને બેઠેલો, પગના અંશુકાથી મસ્તકના અગ્રભાગ સુધી બીલા રાખેલા અવયવવાળો, મનોહર રૂપ ભેતો હોવા છતાં, મધુર મનોહર વાણી સાંભળતો હોવા છતાં સુગંધી પદાર્થોની સુગંધ સુંઘતો હોવા છતાં પશુ, સ્વાક્રિષ્ટ રસવાળાં ભોજન ખાતો હોવા છતાં કૌભળ રૂપશ્ચને પ્રાપ્ત કરવા છતાં આ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વૃત્તિ ન વારવા છતાં પણ ઉદાસીનતામાં-નિર્મમત્વ ભાવમાં ઉપયુક્ત, નિરંતર વિષયાસક્તિથી રહિત, બાહ્ય અને અંતરથી સર્વથા ચિંતાથી અને ચેષ્ટાથી રહિત થએલા યોગી તન્મયભાવને પ્રાપ્ત કરી અત્યંત ઉન્મનીભાવને મેળવે છે. ૨૨ થી ૨૫. ઇન્દ્રિયોના વેગને ન શેકવાતું' પ્રયોજન કહે છે—

ગૃહ્ણન્તિ ગ્રાહ્યાણિ, સ્વાનિ સ્વાનીન્દ્રિયાણિ નો રુન્ધ્યાત્ ।

ન સ્વલુ પ્રવર્તયેદ્ વા, પ્રકાશતે તત્ત્વમચિરેણ ॥ ૨૬ ॥

પાતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરતી ઇન્દ્રિયોને શેકવી નહીં, તેમ જ વિષયોમા પ્રવર્તાવવી નહીં. એમ કરતાં અદ્યક્ષાગમાં જ તત્ત્વ પ્રગટ થશે. વીતરાગસ્તોત્રમાં અમે કહેલું જ છે કે— “આપે ઇન્દ્રિયોને નિવારી નથી કે છૂટી મૂકી નથી. આમ ઉદાસીનપણે ઇન્દ્રિયોનો જથ્થો કર્યો છે.” ૨૬.

મનને જથ્થો પશુ સહેલાઈથી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, તે બે આયાથી જણાવે છે—

ચેતોઽપિ યત્ર યત્ર, પ્રવર્તતે નો તતસ્તત્તો વાર્યમ્ ।

અધિકીભવતિ હિ વારિતમ્, અવારિતં જ્ઞાન્તિમુપયાતિ ॥ ૨૭ ॥

મત્તો હસ્તી યન્નાત્, નિવાર્યમાણોઽધિકીભવતિ યદ્વત્ ।

અનિવારિતસ્તુ કામાન્, લબ્ધ્વા જ્ઞામ્યતિ મનસ્તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

ચિત્ત પણ જ્યાં જ્યાં પ્રવર્તતું હોય, ત્યાં ત્યાં તેનું નિવારણ ન કરવું, નિવારણ કરવાથી વધારે હોડે છે અને અનિવારિત મન તરત શાન્ત થઈ જાય છે. મહોન્મત્ત હાથી પ્રયત્નપૂર્વક શેકવાથી વધારે તોફાન કરે છે અને અનિવારણ કરેલો તે વિષયો પ્રાપ્ત કરીને શાન્ત થઈ જાય છે, તેની માફક મન પણ તે પ્રમાણે વિષય-પ્રાપ્તિથી શાન્ત થઈ જાય છે. ૨૭-૨૮

જે પ્રમાણે મન સ્થિર થાય છે, તે બે આયાથી જણાવે છે—

યાર્હિં યથા યત્ર યતઃ, સ્થિરીભવતિ યોગિનશ્ચલ ચેતઃ ।

તર્હિં તથા તત્ર તતઃ, કયંચિદપિ ચાલયેન્નૈવ ॥ ૨૯ ॥

અનયા યુક્ત્યાઽભ્યાસં વિદધાનસ્યાતિલોભમપિ ચેતઃ ।

અહુગુલ્યગ્રસ્થાપિતદળ્ઢ ઇવ સ્થૈર્યમાશ્રયતિ ॥ ૩૦ ॥

જ્યારે, જેવી રીતે, જે સ્થાને અને જેનાથી યોગીતુ ચચળ થિત નિશ્ચલ થાય, ત્યારે, તે રીતે, ત્યાં જ તેનાથી લગાર પણ ચલાવવું નહિ. આ યુક્તિથી અભ્યાસ કરનારતુ મન અતિ અપળ હોય, તેા પણ આંગળીના ટેરવા પર સ્થાપિત કરેલ ઢંડ માફક સ્થૈર્યના આશ્રય કરે છે. ૨૯-૩૦.

એ આચારી ઇન્દ્રિય-જય-વિધિ કહે છે—

નિઃસૂત્યાદૌ દષ્ટિઃ, સંલીના યત્ર કુત્રચિત્ સ્થાને ।

તત્રાસાઘ સ્થૈર્યં, શનૈઃ શનૈર્વિલયમાપ્નોતિ ॥ ૩૧ ॥

સર્વત્રાપિ પ્રસૂતા, પ્રત્યગ્મૂતા શનૈઃ શનૈર્દષ્ટિઃ ।

પરતત્ત્વામલમુકુરે, નિરીક્ષતે હ્યાત્મનાઽસ્ત્માનમ્ ॥ ૩૨ ॥

શરૂઆતમા દષ્ટિ નીકળીને ગમે તે સ્થાનમાં હીન થાય, પછી સ્થિરતા પામીને ત્યાં ધીમે ધીમે વિલય પામે છે અર્થાત્ પાછી હડે છે, એમ સર્વ જગ્યા પર ફેલાએલી અને ધીમે ધીમે પાછી ફેરેલી દષ્ટિ પરમતત્ત્વ સ્વરૂપ સ્વચ્છ દર્પણમાં આત્મા વડે આત્માને દેખે છે. ૩૧-૩૨.

ત્રણ આચારી મનોવિજયની વિધિ કહે છે—

ઔદાસીન્યનિમગ્નઃ, પ્રયત્નપરિવર્જિતઃ સતતમાત્મા ।

ભાવિતપરમાનન્દઃ, કચિદપિ ન મનો નિયોજયતિ ॥ ૩૩ ॥

કરણાનિ નાથિતિઘ્નન્યુપેક્ષિતં ચિત્તમાત્મના જાતુ ।

ગ્રાણે તત્તો નિજનિજે, કરણાન્યપિ ન પ્રવર્તન્તે ॥ ૩૪ ॥

નાત્મા પ્રેરયતિ મનો, ન મનઃ પ્રેરયતિ યદિ કરણાનિ ।

ઉભયમ્નઃ તદિ, સ્વયમેવ વિનાશમાપ્નોતિ ॥ ૩૫ ॥

નિરંતર ઉદાસીનભાવમાં તલ્લીન બનેલા, પ્રયત્નરહિત પરમાનંદ-દશાથી ભાવિત બનેલા યોગી કોઈ પણ સ્થાનમાં મન ન જોડે આમ આત્મા વડે ઉપેક્ષા કરાએલું મન કદાપિ ઇન્દ્રિયોના આશ્રય કરતું નથી. ઇન્દ્રિયોને મન પ્રેરતું નથી અને મનના ટેકા વગર પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરનાર ઇન્દ્રિયો પણ પ્રવર્તિ શકતી નથી. જ્યારે આત્મા મનને પ્રેરણા કરતો નથી અને મન જ્યારે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરતું નથી. ત્યારે બંને બાજુથી બ્રહ્મ થએલું મન પોતાની મેળે જ આપોઆપ વિનાશ પામે છે. ૩૩-૩૪-૩૫.

મનોવિજયનું ફળ કહે છે—

નષ્ટે મનસિ સમન્તાત્, સકલે વિલયં ચ સર્વતાં યાતે ।

નિષ્કલમુદેતિ તત્ત્વ, નિર્વાતસ્થાયિર્દાપ ઇવ ॥ ૩૬ ॥

મનવિષયક કાર્યકારણભાવ કે પ્રેરક-પ્રેર્યભાવ બંને બાબુથી નષ્ટ થયા પછી, એટલે ભસ્મથી ઢંકાયેલ અગ્નિની માફક ચારે બાબુથી તિરોહિત બનેલું તથા ચિંતા, સ્મૃતિ આદિ સાથે વર્તતું હોય તે સકલ મન, જલપ્રવાહમાં તણાતા અગ્નિ-કણીયા માફક ક્ષય પામે છે, ત્યારે વાયરા વગરના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની માફક આત્મામાં કર્મની કળા વિનાનું નિષ્કલંક તત્ત્વજ્ઞાન ઉદય પામે છે. ૩૬.

તત્ત્વજ્ઞાન થયાની નિશાની કહે છે—

અદ્ભુતમદુત્ત્વનિદાનં, સ્વેદન-મર્દન-વિવર્જનેનાપિ ।

સ્તિગ્ધીકરણમતૈલં, પ્રકાશમાનં હિ તત્ત્વમિદમ્ ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે કહેલા પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, ત્યારે વગર પરસેવાથી અને મર્દન કર્યા વગર વિના કારણે શરીર કોમળ થાય છે, તેલ મર્દન કર્યા વગર ચીકાશકાર થાય છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની નિશાની સમજવી. ૩૭.

ખીણ પશુ નિશાનીઓ કહે છે—

અમનસ્કતયા સંજાયમાનયા નાશિતે મનઃશલ્યે ।

શિથિલીભવતિ શરીરં, છત્રમિવ સ્તવ્ધતાં ત્યક્ત્વા ॥ ૩૮ ॥

મનનું શલ્ય નાશ પામવાથી, મનરહિત થવાથી ઉન્મત્તીભાવ ઉત્પન્ન કરવા વડે કરીને શરીર છત્રની માફક સ્તવ્ધપણ્યનો ત્યાગ કરીને ખીડેલી છત્રી માફક શિથિલ બની જાય છે. ૩૮

શલ્યોભૂતસ્યાન્તઃકરણસ્ય હ્રેણદાયિનઃ સતતમ્ ।

અમનસ્કતાં ત્રિનાઽન્યદ્ વિશલ્યકરણોપધં નાસ્તિ ॥ ૩૯ ॥

શલ્યરૂપ, નિરંતર કલેશ આપનાર અંતઃકરણને માટે અમનસ્કભાવ-ઉન્મત્તીભાવ ત્રિવાય ખીણું કાઢી વિશલ્ય કરનાર ઔષધ નથી. ૩૯. અમનસ્ક-ઉન્મત્તીભાવનું ફેલ કહે છે—

કદલીવચ્ચાવિદ્યા, લોલેન્દ્રિય-પત્તલા મનઃકન્દા ।

અમનસ્કફલે દૃષ્ટે, નચ્ચતિ સર્વપ્રકારેણ ॥ ૪૦ ॥

અપણ ઈન્દ્રિયોરૂપી પાઠડાંવાળી, મનરૂપ કંઠવાળી, અવિદ્યારૂપ કેળ અમનસ્કફળ દેખવાથી સર્વ પ્રકારે નાશ પામે છે. કેળને એક વખત ફળ આવ્યા પછી તેનો નાશ થાય છે. તેને ખીણ વખત ફેલ લાગતાં નથી, તેમ અમનસ્ક ફળ દેખ્યા પછી ખીણ કર્મ લાગતાં નથી. ૪૦.

મનના જયમાં અમનસ્કતા એ જ મોટું કારણ છે, તે કહે છે—

અતિચન્ચલમતિસૂક્ષ્મં, દુર્લક્ષ્યં વેગવત્તયા ચેતઃ ।

અશ્રાન્તમપમાદાદ્, અમનસ્કશલાકયા મિન્દ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

ચિત્ત અતિચંચળ, અતિખારીક અને વેગવાળું હોવાથી દુઃખે કરીને દોષી શકાય તેવું છે. તેવા મનને વીસામો લીધા વગર અપ્રમત્તપણે અમનસ્કરૂપ શલાકા વડે વીધી નાખવું.

અમનસ્ક એ જ શલાકા-હથીયાર-વિશેષ. ૪૧. ફરી અમનસ્કના ઉદયમાં યોગીઓને ફલ જણાવે છે—

વિમ્લિષ્ટમિવ પ્લુટમિવોઢ્ઠીનમિવ પ્રલીનમિવ કાયમ્ ।

અમનસ્કોદયસમયે, યોગી જાનાત્યસત્કલ્પમ્ ॥ ૪૨ ॥

અમનસ્કના ઉદયકાળે યોગી પોતાનું શરીર પારાની માફક વિખરાઈ ગયું હોય-છૂટું પડી ગયું હોય, બળીને ભસ્મ થઈ ગયું હોય, હડી ગયું હોય, ઓગળી ગયું હોય તેમ અવિદ્યમાન સરખું એટલે કે પોતાની પાસે શરીર નથી-તેમ જાણે છે. ૪૨. તથા—

સમદૈરિન્દ્રિયમુજ્જૈ રહિતે વિમનસ્કનવસુધાકુણ્ડે ।

મગ્નોન્નુમવતિ યોગી, પરામૃતાસ્વાદમસમાનમ્ ॥ ૪૩ ॥

રેચક-પૂરક-કુમ્ભક-કરુણાભ્યાસક્રમં વિનાઽપિ સ્વલ્ ।

સ્વયમેવ નશ્યતિ મરુદ્, વિમનસ્કે સત્યયત્નેન ॥ ૪૪ ॥

મદોન્મત્ત ઈન્દ્રિયરૂપી સર્પ વગરના, ઉન્મનીલાવરૂપ નવીન અમૃતકુડમાં મગ્ન બનેલો યોગી અનુપમ. ઉકૃષ્ટ તત્વામૃતના સ્વાદનો અનુભવ કરે છે તથા અમનસ્કની પ્રાપ્તિ થવાથી રેચક, પૂરક, કુમ્ભક અને આસનના અભ્યાસક્રમ સિવાય પણ આપ મેળે-પ્રયત્ન વગર પવન નાશ પામે છે. ૪૩-૪૪. તથા—

ચિરમાહિતપ્રયત્નૈરપિ, ધર્તું યો હિ શક્યતે નૈવ ।

સત્યમનસ્કે તિષ્ઠતિ, સ સમીરસ્તત્કષણાદૈવ ॥ ૪૫ ॥

જે વાયુ ઘણા દીર્ઘકાળના પ્રયત્ન વડે કરીને પણ ધારણ કરી શકતો નથી, તે અમનસ્ક-ભાવની પ્રાપ્તિ થવાના યોગે ક્ષણવારમાં એક સ્થાને થોભાવી શકાય છે. ૪૫. તથા -

જાતેઽભ્યાસે સ્થિરતામ્, ઉદયતિ વિમલે ચ નિષ્કલે તત્ત્વે ।

મુક્ત ઇવ માતિ યોગી, સમૂલમુન્મૂલિતશ્વાસઃ ॥ ૪૬ ॥

આ ઉન્મનીલાવના અભ્યાસમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવાના યોગે તથા નિર્મલ અર્થાત્ કર્મ-જાલ વગરનું તત્ત્વ ઉદય પામવાના યોગે મૂલમાથી શ્વાસોચ્છ્વાસનું ઉન્મૂલન કરી યોગી મુક્ત બનેલો શોભે છે. ૪૬ તથા—

યો જાગ્રદવસ્થાયાં, સ્વસ્થઃ સુપ્ત ઇવ તિષ્ઠતિ લ્યસ્થઃ ।

શ્વાસોચ્છ્વાસવિહીનઃ, સ હીયતે ન સ્વલ્ મુક્તિજુપઃ ॥ ૪૭ ॥

જાગૃત અવસ્થામાં આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરતો યોગી કય નામની ધ્યાનની અવસ્થામાં રહેલો હોય, ત્યારે સૂતેલા જેવો રહે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસ વગરની લથાવસ્થામાં તે સિદ્ધના છવે કરતાં લગભગ પણ ઉતરતો નથી. ૪૭. તથા—

જાગરણસ્વપ્નજુષો, જગતીતલવર્તિનઃ સદા લોકાઃ ।

તત્ત્વવિદો લયમધ્નાઃ, નો જાગ્રતિ શેરતે નાપિ ॥ ૪૮ ॥

ભવતિ સ્વલુ શૂન્યભાવઃ, સ્વભે વિપયગ્રહશ્ચ જાગરણે ।

एतद् द्वितीयमतीत्यानन्दमयमवस्थितं तत्त्वम् ॥ ४९ ॥

આ પૃથ્વીતલ વિષે નિરતર જાગૃતિ અને સ્વપ્નદશા અનુભવ કરતા લોકો રહેલા છે, પણ લયમાં મગ્ન થએલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાગતા પણ નથી કે સૂતા પણ નથી. તથા સ્વપ્નસ્થામાં ખરેખર શૂન્યભાવ હોય છે અને જાગૃત અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયના વિષયોનું શ્રેષ્ઠ અને જ્ઞાન થાય છે. આ બંને અવસ્થાનું ઉલ્લંઘન થયા પછી આનંદમય તત્ત્વ રહેલું છે ૪૮-૪૯ હવે યોગીઓ આપતા સર્વ ઉપદેશોનો સાર જણાવતા કહે છે કે—

कर्माण्यपि दुःखकृते, निष्कर्मत्वं सुखाय विदित तु ।

न ततः प्रयतेन कथं, निष्कर्मत्वे सुलभमोक्षे ? ॥ ૫૦ ॥

કર્મો દુઃખ માટે થાય છે, એટલે દુઃખનું કારણ આપણે પોતે કરેલાં પાપકર્મ છે, અને કર્મરહિત થવું તે સુખને માટે છે—એ વિદિત છે, તો પછી નિષ્કર્મરૂપ સુલભ મોક્ષમાર્ગ વિષયક પ્રયત્ન કેમ કરવામાં ન આવે ? ૫૦. અથવા તો—

मोक्षोऽस्तु माऽस्तु यदि वा, परमानन्दस्तु वेद्यते स खलु ।

यस्मिन् निखिलसुखानि, प्रतिभासन्ते न किञ्चिदिव ॥ ૫૧ ॥

મોક્ષ થાયો, અગર લલે ન થાયો અથવા મોક્ષ વહેલો થાવ કે લાંબા કાળે થાવ, પરંતુ ધ્યાનથી થતો પરમાનંદ તો અહીં અનુભવાય છે, કે જેની આગળ આ જગતનાં તમામ સુખો તણખલા-તુલ્ય લાસે છે ૫૧.

એ જ હકીકતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા જણાવે છે કે—

मधु न मधुरं नैताः, शीतास्त्वपस्तुहिनश्रुतेः, अमृतममृतं नामैवास्याः फले तु सुधा मुषा ।
तदलममुना संरम्भेण, प्रसीद सखे मनः ! फलमविकलं त्वरंप्रवैतत् प्रसादमुपेयुषि ॥ ૫૨ ॥

આ ઉન્મનીભાવનાં ફળ આગળ મધુ એ મધુર નથી, ચંદ્રની કાંતિ શીતળ નથી, અમૃત તે તો નામ કહેવા પૂરતું છે અને સુધા પણ ફલમાં નિષ્ફળ છે, માટે હે મન મિત્ર ! આના (પરિણામે દુઃખ આપનાર) પ્રયાસથી સર્થ, હવે તું મારા પર પ્રસન્ન થા, કેમકે પરમાનંદ ફલની પ્રાપ્તિ તારા પ્રસન્ન થવાથી જ થાય છે. ૫૧-૫૨. પોતાના બતિ અનુભવવાળા ઉન્મનીભાવ સંબંધી ઉપદેશ આપનાર ગુરુઓની બ્યતિરેક પ્રકારે સ્તુતિ કરે છે—

सत्येतस्मिन्नरतिरतिद गृह्यते वस्तु दूरादप्यासन्नेऽप्यसति तु मनस्याप्यते नैव किञ्चित् ।
पुंसामित्यप्यवगतवतामुन्मनीभावहेताविच्छा वाढ न भवति कथं सद्गुरुयासनायाम् ? ॥ ૫૩ ॥

ન્યાં સુધી મનની હાબરી છે, ત્યાં સુધી અરતિના કારણરૂપ વ્યાધાદિ અને રતિના કારણરૂપ સ્ત્રી આદિ વસ્તુ નજીક ન હોય અને દૂર હોય તો પણ (સુખ-દુઃખના કારણરૂપ સ્વેચ્છસ્વરૂપે) અહણુ કરાય છે અને મનની ગેરહાબરીમાં અરતિ કે રતિ આપનારી વસ્તુ કંઈ પણ અહણુ કરી શકતી નથી સુખ-દુઃખો મન સંબંધી વૃત્તિ ઉપર આધાર રાખનારાં છે, પણ વિષયોની પ્રાપ્તિ કે વિષય-લોગથી ઉત્પન્ન થનારા નથી. આ રીતે જ્ઞાન પામેલા પુરુષોને ઉન્મની-ભાવના કારણભૂત સદ્ગુણોની ઉપાસના કરવાની અત્યન્ત અભિલાષા કેમ નહિ થતી હોય ? ૫૩

હવે અમનસ્કપણના ઉપાયભૂત આત્મ-પ્રસન્નતા એક શ્લોકથી કહે છે—

તાંસ્તાનાપરમેશ્વરાદપિ પરાન્ ભાવૈઃ પ્રસાદ નયન્,

સ્તૈસ્તૈસ્તત્તદુપાયમૂઢ ! ભગવન્નાત્મન્ ! કિમાયાસ્યસિ ? ।

હન્નાત્માનમપિ પ્રસાદય મનાગ્, યેનાસતાં સમ્પદઃ ।

સામ્રાજ્યં પરમેડપિ તેજસિ તવ પ્રાજ્યં સમુજ્જૃમ્ભતે ॥ ૫૪ ॥

યથાર્થ પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય ન જાણનાર હે મૂઢાત્મન્ ! તું આ પરમાત્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને, અપરમેશ્વર-સ્વરૂપ ગમે તે દેવ પાસે જઈ પદાર્થોની ભેટ ધરવી, માનતા માનવી, તેમની સેવા, પૂજા, ભક્તિ આદિ ઉપાયથી ધન, યશ, વિદ્યા, રાજ્ય, સ્વર્ગ આદિની પ્રાર્થના કરીને રોગ, દરિદ્રતા, તુચ્છ ઉપદ્રવ આદિ અનર્થ-પરિહારરૂપ કારણે તારા આત્માને શા માટે પરેશાન કરે છે ? હે આત્મ ભગવન્ ! (ભાવિમાં પૂજ્ય બનનાર હોવાથી) અત્યાર સુધી અજ્ઞાનથી, ‘કયા ઉપાયથી આ કે બીજા પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા ?’ તેમાં તું ઠગાયો છે, માટે રજેશુણ અને તમોશુણ દૂર કરવા પૂર્વક અર્થાત્ આ લોક કે પરલોકની સાંસારિક સુખાભિલાષા દૂર કરીને શાશ્વત સુખના સ્વામી તારા આત્માને જ ક્ષણ માત્ર પ્રસન્ન કર, જેથી કરીને બીજા લૌકિક સંપત્તિ કે અનર્થ-પરિહારરૂપ સમૃદ્ધિઓની વાત તો દૂર રાખીએ અર્થાત્ તે આનુષંગિક ફળ તો મળવાનું છે જ, પરંતુ પરમજ્યોતિ જ્ઞાનસ્વરૂપ કેવલ-જ્ઞાન-સમૃદ્ધિનું સ્વામીપણું તને પ્રગટ થાય ભાવાર્થ એ સમજવો કે, આખા જગતને પ્રસન્નતા કરવાના પ્રયત્ન વગર એક માત્ર પોતાના આત્માની પ્રસન્નતા વડે સહેલાઈથી પરમેશ્વરપણાની સંપત્તિઓ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે સિવાયનો સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફલ સમજવો આવા પ્રકારની સામ્રાજ્ય-સંપત્તિમા ઉન્મનીભાવ કે અમનસ્કભાવ સુલભ બને છે ૫૪. હવે પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, ‘શ્રુત-સમુદ્ર અને ગુરુના સુખથી અને પોતાના અનુભવથી જે બાધુ’ ઈત્યાદિ, તેનો નિર્વાહ અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર અંથની રચના પૂર્ણ થતા તેનો ઉપચાર કરે છે—

યા શાસ્ત્રાત્ સુગુરોર્મુલાદનુભવાચ્છાજ્ઞાયિ કિંચિત્ ક્વચિત્,

યોગસ્યોપનિપદ્ વિવેકિપરિપચ્છતશ્રમત્કારિણા ।

શ્રીચૌલુક્યકુમારપાલત્રપતેરત્યર્થમભ્યર્થનાદ્,

આચાર્યેણ નિવેશિતા પથિ ગિરાં શ્રીદેમચન્દ્રેણ સા ॥ ૫૫ ॥

તથા વિવરણના અંતમાં—

શ્રીચૌલુક્યસિતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહં,

તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિર્ધેયોગશાસ્ત્રસ્ય વૃત્તિમ્ ।

સ્વોપજ્ઞસ્ય વ્યવચયમિમાં તાવદેવા ચ નન્યાદ્,

યાવજ્જૈનપ્રવચનવતી મૂર્ધ્ન્યુવઃસ્વસ્ત્રયીયમ્ ॥ ૧ ॥

સંપ્રાપિ યોગશાસ્ત્રાત્, તદ્વિદ્યુતેશ્વાપિ યન્મયા સુકૃતમ્ ।

તેન જિનવોધિલાભ-પ્રણયી મળ્યો જનો ભવતાત્ ॥ ૨ ॥

इति परमार्हतश्रीकुमारपालभूपालशुश्रूषिते आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितेऽध्यात्मोपनिषद्वाग्नि
संजातपट्टवन्धे श्रीयोगशास्त्रे द्वादशः प्रकाशः ॥ १२ ॥

બાર અંગરૂપ આગમહિ શાસ્ત્રો, આગમ અને બીજાં શાસ્ત્રોની યથાર્થ સુંદર વ્યાખ્યા કરનારા ગીતાર્થ ગુરુઓના મુખારવિંદના ઉપદેશથી, તથા મારા પોતાના અનુભવથી યોગગુ બે અહ્ય રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું, તે યોગગુચિવાળી પાંડિતોની પર્ષદાના ચિત્તને અમહાર કરનાર હોવાથી શ્રીચૌલુક્યવંશમાં થયેલા કુમારપાલ મહારાજની અતિશય પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્ર નામના ગ્રંથસ્વરૂપે વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કર્યું. ૫૫.

કુમારપાળ મહારાજને યોગની ઉપાસના પ્રિય હોવાથી, તેઓએ બીજાં પણ યોગશાસ્ત્રો જાણ્યાં હતાં, તેથી પહેલાં રચાએલાં યોગશાસ્ત્ર કરતાં નવીન ભાત પાડે તેવું વિલક્ષણ યોગશાસ્ત્ર સાંભળવાની તેમની ઇચ્છાથી અને પ્રાર્થનાથી વચનનો અવિષય હોવા છતાં પણ યોગના સારભૂત ‘અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્’ નામનો ગ્રંથ રચી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે વાણીના માર્ગમાં સ્થાપન કર્યો.

સ્વોપજ્ઞ વિવરણનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે, શ્રીચૌલુક્યવંશમાં જન્મેલા કુમારપાળ મહારાજએ કરેલી પ્રાર્થનાથી પ્રેરાયેલા એ તત્ત્વજ્ઞાનના અમૃતસમુદ્ર સરખા પોતે રચેલા યોગશાસ્ત્રની વિવરણરૂપ આ રચના કરી છે, તે સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાલરૂપ ત્રણે લોક ન્યાં સુધી જૈનપ્રવચનમય રહે, ત્યાં સુધી જયવંતી વર્તે.

‘આ યોગશાસ્ત્ર અને તેની વિવૃત્તિની રચના કરી એ જે કંઈ પણ સુકૃત-પુણ્યોપાર્જન કર્યું હોય, તેનાથી ભવ્યજન જિનગોધિ-લાભના પ્રણયી અધિકારી બને.’

—એ પ્રમાણે પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાળને સાંભળવાની ઇચ્છા થવાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ રચેલ, જેને ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ નામનો પટ્ટવંધ થયો હતો, તે યોગશાસ્ત્રની સ્વોપજ્ઞ વિવૃત્તિના બારમા પ્રકાશનો આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીઆનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર આ. શ્રીહેમસાગરસૂરિએ કરેલ ગૂર્જરાનુવાદ પૂરો થયો. [૧૨]

સવિવરણ શ્રીયોગશાસ્ત્રનો ગૂર્જરાનુવાદ સમાપ્ત થયો.

અનુવાદક-પ્રશસ્તિ

卐

સુંદર સૌરાષ્ટ્ર દેશે શોભાયમાન સિદ્ધગિરિ-સાનિધ્યે શત્રુંબથી નદીતીરે જીરાગામ (જીરાડોડ) નિવાસી દોશી દેવચંદ્ર પુરુષોત્તમ અને સધ્ધર્મ-શીલશાલિની ઝમકળેન દેવચંદના અનુક્રમે હીરાચંદ્ર, ધનજીભાઈ તથા અમરચંદ નામના ત્રણ સુપુત્રો અને વિજકેાર, સમરત, હીરાળેન અને પ્રભાવતી નામની ચાર પુત્રીઓ હતા. પોતાનાં બાળકોને શહેરમાં વ્યાવહારિક સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ મળે અને દેવ-ગુરુનો સમાગમ શહેરમાં સહેલાઈથી મળી શકે-તેમ ધારી પિતાજીએ સંવત્ ૧૯૬૬ના વૈશાખ મહિને સર્વ કુટુંબને સુરતમાં બોલાવ્યું અને બાળકોને વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા સાથે ધાર્મિક સંસ્કાર આપ્યા. પ. પૂ. આગમોદ્ધારક આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના સમાગમથી આખું કુટુંબ વિશેષ ધર્માનુરાગી બની ગયું. દરમ્યાન દેવચંદભાઈ અને ઝમકળેન ઉપધાન તપ, નવપદ ઓળી, નિરંતર ગુરુભક્તિ, સુપાત્રદાન, વ્યાખ્યાન-શ્રવણ, પૌષધ, પ્રતિક્રમણાદિ શ્રાવકોચિત સર્વ ધર્મકરણીમા તત્પર રહેતા હતા. દરમ્યાન સં. ૧૯૮૦ની સાલમાં દેવચંદભાઈને દીક્ષાના મનોરથ થવાથી પ. પૂ. આગમોદ્ધારક સૂરીશ્વરજી પાસે સકુટુંબ અભિમંજ, સુશીલાબાદ જઈ તેમના શુભ હસ્તે ઘણા જ આડંબર અને ત્યાના ધનપતિ, ધર્મિષ્ઠો, સાધર્મિક ભક્તિ-પરાયણ, ધર્માનુરાગી બાળુ-શ્રાવકોના પૂર્ણ ઉત્સાહ સાથે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને સુનિ શ્રીદેવસાગરજી મહારાજ એવું નામ સ્થાપન કર્યું. તે સમયે માતાજીએ અને મેં કેટલાક વ્રત-નિયત્રો અંગીકાર કર્યા અને સંમેતશિખરજી તીર્થ અને નગરીઓની યાત્રાઓ કરી. થોડાં વર્ષ પછી સદ્ગુરુસમાગમ યોગે કાયમી બ્રહ્મચર્યવ્રત અંગીકાર કર્યું. સુંબઈમાં રહી મોતીનો વ્યવસાય કરવા સાથે નિરંતર સામાયિક, ધાર્મિક-વાંચન, પૂજા, પ્રતિક્રમણ, વર્ધમાનતપની આરાધના ઇત્યાદિકમાં સમય પસાર થતો હતો. કુટુંબની જવાબદારી ભારી હોવાથી કુટુંબનો ભાર ઉઠાવનાર નાનો ભાઈ તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી માતાજી દીક્ષાની રબ ન આપતાં હોવાથી થોડો સમય રોકાવું પડ્યું. પરંતુ આચુષ્યની અચળતા લાગવાથી કોઈ પ્રકારે માતાજીને અને સ્વજનોને સમજાવી સંવત્ ૧૯૮૪ના વૈશાખ શુક્લ એકાદશી-શાસન સ્થાપનાના શુભદિવસે અમદાવાદમાં હડીભાઈ શેઠની વાડીના દેરાસરજીના ચોકમાં ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ, સ્વજન-કુટુંબીવર્ગની પૂર્ણ હાજરીમાં પ પૂ આગમોદ્ધારક આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજના શુભ હસ્તે મેં (હીરાચંદ્ર) અને લઘુબંધુ અમરચંદ્ર દીક્ષા અંગીકાર કરી અને સુનિ શ્રીદેવસાગરજી મ. અને સુનિ શ્રીઅમરેન્દ્રસાગરજી મ. નામ સ્થાપન કર્યાં. કેટલાક સમય પછી વિજકેારળેને અને હીરાળેને પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી, જેમનાં સાધ્વી શ્રીદેવેન્દ્રશ્રીજી અને હર્ષલતાશ્રીજી નામ સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં. સતત ગુરુકુલવાસમાં રહી અનુક્રમે અહળ-આસેવન-શિક્ષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, ન્યાય, આગમોદ્ધારક શાસ્ત્રનું યથાશક્તિ અધ્યયન કર્યું. સ. ૧૯૯૬ કપડવંજના ચતુર્માસમા પ પૂ આગમોદ્ધારકશ્રીના શુભહસ્તે તેમના દબાણથી શ્રીભગવતીસૂત્રના યોગોદ્ઘન કર્યાં. આસો વદિ ૨-૩ ના દિવસે આગમોદ્ધારકશ્રીજીના શુભહસ્તે ગણી અને પંચાસ-પદવીઓ થઈ. સ. ૨૦૦૭ની સાલમા સુરત નગરે પ.પૂ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય મહારાજ શ્રીભાણિકૃષ્ણગર-સૂરિજીના વરદ હસ્તે અનિચ્છાએ શ્રીસંઘના આગ્રહને વશ બની આચાર્યપદ સ્વીકારવું પડ્યું. અને સૂરિમંત્રની પાઠે પીઠનું વિધિપૂર્વક આરાધન કર્યું.

૫ પૂ. આગમોદધારકશ્રીના આગમવિષયગર્ભિત પ્રવચનો શ્રવણ કરવાના વ્યસનને અગે મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રીતિ પ્રગટી. પરમકૃપાળુ શુદ્ધ મહારાજ સમયે સમયે યોલાવી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, દશવૈકલિક સૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, લલિતવિસ્તાર, પંચાશક, આચારાગસૂત્ર, સ્થાનાંગસૂત્ર આદિની વાચનાઓ પણ આપતા હતા. વ્યાખ્યાન-શ્રવણ સમયે લખવાની ત્વરાના કારણે અનેક વ્યાખ્યાનોનાં અવતરણો ઉતારી લીધાં હતા. તેની પ્રેસકોપીઓ કરાવી. સુધારી, અનેક વ્યાખ્યાનપુસ્તકો છપાયાં, તેમજ ‘સિદ્ધચક્ર’ પાશ્વિકમાં પણ જે વ્યાખ્યાનો છપાયાં છે, તેમાનો મોટો ભાગ મારાં અવતરણોનો છે. હાલ પણ ‘આગમોદધારક-પ્રવચન-શ્રેણી’ નામનું પુસ્તક છપાઈ રહેલ છે ત્યાર પછી શુદ્ધમહારાજના કથનાનુસાર ઉપદેશમાલાની દોઢટ્ટી ટીકાની તાદપત્રીય પોથી પરથી પ્રેસકોપી કરાવી, કેટલીક ખીલ પ્રતો સાથે મેળવી, યથાશક્ય પ્રયત્નપૂર્વક સંશોધન કરી સંપાદન કરી. વળી દ્વાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનસૂરિ રચિત મહાત્મપૂકાવ્ય (પ્રાકૃત) કુવલ્લભમાલા-મહાકથાના, તથા ૧૪૪૪ અંકકાર આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ-રચિત સમરાદિત્ય ચરિત્ર (પ્રાકૃત) કથાના પણ સંપૂર્ણ ગૂર્જરાતી અનુવાદ કરી સંપાદન કર્યાં, જે ગત વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તદુપરાંત શિલાંકાઆર્ય વિરચિત બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ પ્રાકૃત ચઉપદ્ય મહાપુરુષ-ચરિત્રનો ગૂર્જરાનુવાદ કર્યો છે જે હાલ છપાઈ રહેલ છે અને દૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

દે. લા. પુસ્તકોદધાર દેડના અગ્રગણ્ય કાર્યવાહક ધર્મપ્રેમી સુ. શ્રા મોતીચંદ મગનભાઈ ચૌકસીના દીર્ઘ સમયની અભ્યર્થનાથી કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય-વિરચિત સંવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો (બારે પ્રકાશનો) અક્ષરશઃ અનુવાદ કર્યો, તે વાચકવૃન્દના કરકમલમાં સમર્પણ કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવવા આજે હું ધન્ય બન્યો છું. સંવિવરણ યોગશાસ્ત્રનો અનુવાદ કરી જે કંઈ કુશલ કર્મોપાજ્ઞ થયું હોય, તેનાથી ‘સર્વ જીવો મૈત્રીઆદિ ભાવનાઓ સહિત પ્રભુશાસનના અનુરાગી બનો’—એ જ અંતિમ અભિલાષા.

અમકબેન દેવચંદ દોશી ભાગલાલા

— નૂતન વ્યાખ્યાન હોલ

દે મૂ જૈન દેસાસર,

આનંદરોડ, મલાડ, સુગઈ-૬૪.

સં. ૨૦૨૪, શ્રાવણ વદિ ૧. શુક્ર. તા ૯-૮-૬૮.

આ. શ્રીહિમસાગરસૂરિ

શુદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧	-હારે	-હારે	૭૭	૧	અભિગ્રહિક		૧૩૧	૨૮	વર્તાવનારી	-નારી
૪	૨૮	કરીકે	તરીકે			અનાભિગ્રહિક		૧૩૬	૮	પવત	પર્વત
૧૬	૨૬	શ્રતાવરણ	શ્રુતાવરણ	,,	૨	હોય.	હોય, તેમને	૧૪૩	૨૯	પુરૂવર	પુરૂરવા
૧૨	૨૧	રૂપવાવાળી	રૂપવાળી	૭૮	૭	-દોષો	-દોષ:	૧૪૪	૩૧	દેવતાએ	દેવદતાએ
૨૪	૩૧	વિચારવા	વિચરવા	,,	૧૨	તિર્થ'અને	તિર્થ'એ	૧૫૮	૫	નો સળિયો	-ના સળિયાથી
૩૨	૩૦	સાધ ના કરી	સાધના કરી	,,	૨૧	પૂજ્ય, પૂજ્ય	અર્થવાળા	૧૫૯	૨૭	-કાર્યડપિ	-કાર્યેડપિ
૩૩	૨	અને	અમે	,,	૨૩	સ્વીકારવાને	સ્વીકારવા,	૧૬૦	૩	જરાસધને	જરાસધને
,,	૪	જતો	જતા	,,	,,	તેમનું શરણે	તેમને શરણે	૧૮૪	૩	મદિરા	મદિરા
૩૬	૩૬	જિતી	જિતી	,,	૨૮	ભગવતને	ભગવતના	૧૮૯	૨૫	કુચિકણે	કુચિકણે
૩૭	૧	સામયિક	સામાયિક	,,	૨૯	ચોગી	ચોગ	૧૯૫	૨૫	મોકલાવ્યો કે,	લખીને
,,	૧૦	સ્તવા	સ્તવવા	૭૯	૭	-નાવાળા	-નાવાળા				
૩૯	૩૦	પાતકા	પાતકા	,,	૧૮	તો	તે				લખીને મોકલાવ્યો કે,
૪૦	૩૨	દોહ્યો	દોહ્યો	,,	૨૭, ૩૦	નાટક	નાટક, નૃત્ય	૧૯૬	૧૦	ઉપાયેથી	ઉપાયેથી
૪૩	૨૯	પોતાતુ	પોતાતુ	,,	,,	કાર્યમા	કાર્યથી	૨૦-	૧૨	-પુષ્ટ્યે	-પુષ્ટ્યે
૫૨	૧૮	અદતાદાન	અદતાનાદાન	,,	૩૦	સાસારિક	સાસારિક	,,	૨૩	-સ્વાસ્થ્ય	-સ્વાસ્થ્ય
૫૪	૩૦	યાનચમ્	યાચનમ્	૮૦	૧૭	કાર્તિક	કાર્તિકેય	૨૧૫	૧	દ્વિતીય	તૃતીય
૫૬	૧	સજ્જકાર	સજ્જકાર	,,	૨૩	કોણે તેમને	કોનો તેમણે	૨૧૬	૮	નાચા દવિ-	નાચાદ વિ
,,	૨૦	વગેરે	વગેરે અંગે	૮૧	૧૪	સિદ્ધિ	સિદ્ધ	૨૩૮	૧૨	તેવી	તેથી
,,	૩૬	પાંચમા	પાંચમા	૮૭	૧૩	કુપૂહલવાળો	કુપૂહલવાળા	૨૪૦	૨૪	પોનાના	પોતાના
૫૮	૩૪	બોલાવી	બોલાવી	,,	૩૧	થવાથી	થવાની	૨૫૯	૧	અનાભોગ	અનાભોગ
૧૦	૧૪	આશ્રયન	આશ્રય	૧૦૩	૧૫	ઈન્દ્રો	ઈન્દ્રો	૨૬૭	૩૧	સાવધ	સાવધ
,,	૧૫	પથ્યાત્	પથ્યાત્	૧૦૪	૫	યાગી	ચોગી	,,	,,	સન્નમ	સક્કમ
૧૧	૧	,,	,,	૧૦૮	૧૯	અર્ધ	અર્ધ	૨૬૮	૧	સામયિક	સામાયિક
૧૩	૭	પ્તાષુ	સાષુ:	૧૧૦	૨૮	મસ્તક	મસ્તક ઉપર	૨૬૯	૩૪	વતની	વતની
૭૧	૧૯	ધર્મ, અને	ધર્મની જ	૧૧૫	૨૬	ભારતનો	ભરતનો	૨૭૦	૧૬	ન્નત	વ્રત
૭૩	૯	બાઈએ	બાઈએ	૧૧૬	૨૭	કાલદિષ્ટિ	કાલદિષ્ટ	,,	૧૭	ન્નતના	વ્રતના
,,	૨૩	ફરેકને	પોતાને	૧૨૦	૧૨	હતા	હતો	૨૭૧	૧૫	-ન્નત	-વ્રત
૭૪	૧૫	આસકિતો	આસકિતના	૧૨૧	૧૪	બાલ	બલિ	૨૭૨	૧૫	અ કાકાન્ત-	અ કાકાન્ત
૭૬	૨૫	સમ્યક્તરવનુ	સમ્યક્તરવનુ	૧૨૨	૧૩	નરકમામી	નરકમાથી	૨૮૦	૧૮	પુષ્પા-મિપ-	પુષ્પામિપ
,,	૩૪	અનાભિગ્રહિત		૧૨૪	૩૬	તેના	તેને	૨૮૨	૮	મિશ્રત	મિશ્રિત
			અનાભિગ્રહિક	૧૨૫	૩	નિદેશ	નિદેશ				
				,,	૨૭	સ્વર્ગ અને મોક્ષ	ઉત્તમ				

પૃષ્ઠ	પ કિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પ કિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પ કિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮૮	૧૦	સામ્યરાધિક સામ્યરાધિક	૩૨૫	૧૪	-પરિગત	પ-રિગત	૪૬૮	૬	રેચનાદુ દર	રેચનાદુદર	
„	૩૬	ઉચ્ચાર્હતિ ..મા	૩૨૮	૨૬	મિતાજ્વ	મિતાવ	૪૭૯	૫	-ન્યયા ત્વે	-ન્યયાત્વે	
		ઉચ્ચાર્હતિ...આ	૩૩૬	૧૧	પચ્ચા-	પચ્ચા-	„	૧૪	વર્ણચિમિ-	વર્ણચિમિ-	
૨૯૨	૨૪	પુ ડરિક	પુ ડરીક	„	૨૧,૨૪	દુક્ષિતિય	દુક્ષિતિય	„	૨૪	વાયુસિ-	વાયુસિ-
૨૯૬	૯	ચિત્તની ચિત્તની ચિત્તની	„	૨૧,૨૬	દુક્ષિદ્વિય	દુક્ષિદ્વિય	૪૮૭	૨૮	કાન	નાસિક	
૨૯૯	૩	ચિનાનામ્	ચિનેમ્યઃ	„	૨૯	મગવાન્	મગવ	૫૧૧	૧	ઓ	ઓ
૩૦૨	૩	અરુલ	અરુલ્	૩૪૮	૨૧	અન્મુ-	અન્મુ-	૫૧૩	૪	તયા	તયા
„	૩૫	-મયાનામ્	-મયેભ્યઃ	„	„	-નાર્હસ્યા	-નાર્હસ્યા-	૫૧૪	૨૨	ચિન્તયેત	ચિન્તયેત્
૩૦૩	૩૨	-પ્રત્યય	-પ્રત્યયમ્	૩૫૦	૨૪	-લેપક્રતાત્	લેપક્રતાત્	૫૧૬	૨૦	શાન્તિ .	શાન્ત
૩૦૪	૩,૨૧	-પ્રત્યયમ્	-પ્રત્યયમ્	„	૩૧	અગારથી	આગારથી	૫૧૯	૧૦	દ્વઃ	દ્વઃ
„	૨૫	નિલ્લસમ્	નિલ્લસમ્	૩૫૨	૩૦	બ્રહ્મ	બ્રહ્મ	„	૨૨	દ્વેષમ્	દ્વેષમ્
		વચિયાળ	વચિયાળ	૩૫૭	૩૬	અવી	એવી	૫૩૦	૧	-ગુરવાદ	-ગુરવાદ
„	„	પ્રત્યમ્	પ્રત્યયમ્	૩૬૬	૧૮	પોતાના ધર-	આકડા	„	૨૫	-સિદ્ધેમ્	-સિદ્ધેમ્
„	૩૧	કરવા	કરવો			આંગણે	પર	૫૩૨	૨	અર્હ	અર્હ
૩૦૭	૨૮	ભગવત	ભગવત	૩૬૮	૨૯	અગરના ધસેલા		૫૩૩	૮	શાન્તિ	શાન્ત કાન્ત
૩૦૮	૨૦	અનતજિત	અનન્તજિત્			અગર અને કેસરના		૫૩૭	૨૫	પ્રાપ્ત	પ્રાપ્ત
„	૨૨	અન તજિત	અન તજિત્	„	૨૯,૩૦	લેપ	વિલેપન	૫૩૮	૨	-વિચયોમતઃ	-વિચયો મતઃ
૦૯	૧૧	લગાડવાની	લગાડવાથી	„	૩૪	ગાયના ધીનો	ગાયના	„	૯	અનુભવાય	અનુભવાય
„	૩૫	૨ કરના	કરનાર			ધી સિવાયના ધીનો		૫૪૦	૭	-વીર્ય-	-વીર્ય-
૩૧૦	૧૬	-લામ	-લામ	૩૮૦	૩૬	શૂષિત	શૂષિત				
„	„	દિલ્લ	દિલ્લ	૩૮૮	૨૦	-શાઓથી	શાઓથી				
૩૧૨	૨૯	તેની	તેના	૪૦૨	૩૦	શ્રુત-	-શ્રુત-				
૩૧૩	૪	ભાવાથ	ભાવાર્થ	૪૪૭	૨	-નિહવા	-નિહ્વ				
„	૮	જાહ-	જાર્હ-	„	૧૧	જખ્કીય	જખ્કીય				
૩૧૫	૩૨	અને		„	૩૩	વિદ્યાધર	વિદ્યધર				
૩૨૨	૨૩	-જ્જાલિ-	-જ્જાલિ-	૪૪૮	૧૧	શૌર્યપુરથી	શૌરિપુરથી				
				„	૨૧	દ્રવિઠ	દ્રવિઠ				

